

TEST ÉS LÉLEK

Sorozatszerkesztő
Kovács Ilona – Pléh Csaba

STEVEN PINKER X 215368

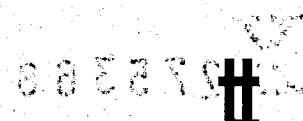
Az erőszak alkonya

Hogyan szelődött meg az emberiség?

Fordította

GYÁRFÁS VERA

TYPOTEX

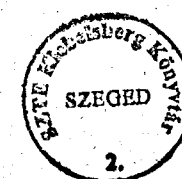
4. A HUMANITÁRIUS FORRADALOM	159
Babonás öldöklés: emberáldozat, boszorkányság és vérvád	165
Babonás öldöklés: az istenkáromlókkal, az eretnekekkel és a hitehagyottakkal szembeni erőszak	170
Kegyetlen és szokatlan büntetések	176
Halálbüntetés	181
Rabszolgaság	185
Az önkényuralom és a politikai erőszak	191
A nagy háborúk	194
Hogyan kezdődött a humanitárius forradalom?	201
Az empátia felemelkedése és az emberi élet tisztelete	209
A levelek köztársasága és a felvilágosodás humanizmusa	212
A civilizáció és a felvilágosodás	218
Vér és föld	221
5. A HOSSZÚ BÉKE	224
Statisztikák és narratívák	225
Tényleg a 20. század a legrosszabb?	228
A halálos kimenetelű konfliktusok statisztikája	
1. rész: A háborúk időbeli eloszlása	236
A halálos kimenetelű konfliktusok statisztikája	
2. rész: A háborúk nagyságrendje	247
A nagyhatalmak háborújának pályája	260
Az európai háborúk pályája	266
A hobbesi háttér és korszakok dinasztiák és vallások szerint	270
Három áramlat a szuverenitás korában	273
Az ellenfelvilágosodás ideológiai és a nacionalizmus kora	276
Humanizmus és totalitarianizmus az ideológia korában	283
A hosszú béke: néhány szám	289
A hosszú béke: viszonyulások és események	295
A hosszú béke egyben nukleáris béke is?	309
Demokratikus béke-e a hosszú béke?	319

A hosszú béke liberális béke?	327
A hosszú béke Kant békéje?	331
6. AZ ÚJ BÉKE	338
A háború alakulása a világ többi részén	340
A népiertások alakulása	366
A terrorizmus pályája	390
Ahol angyal se jár	409
7. A JOGI FORRADALMAK	428
Az állampolgári jogok és a lincselés, valamint a rasszista pogromok visszaszorulása	432
A nők jogai és a nemi erőszak, valamint a bántalmazás visszaszorulása	446
A gyermekjogok és a csecsemőgyilkosság, a testi fenytés, a gyermekbántalmazás, valamint a megfélemlítés visszaszorulása	469
Melegjogok, a meleg bántalmazásának visszaszorulása és a homoszexualitás legálissá tétele	504
Az állatjogok, valamint az állatokkal szembeni kegyetlen bánásmód visszaszorulása	512
Honnan erednek a jogi forradalmak?	534
A történelemtől a pszichológiáig	540
8. BELSŐ DÉMONOK	542
A sötét oldal	543
Az erkölcsiség szakadéka és a tiszta gonoszság mítosza	548
Az erőszak szervei	558
Ragadozás	570
Dominancia	576
Bosszú	591
Szadizmus	610
Ideológia	620
Tiszta gonoszság, belső démonok és az erőszak visszaszorulása	633

9. A BENNÜNK ÉLŐ ANGYALOK	635
Az empátia	638
Önuralom	656
Újabb keletű biológiai evolúció?	677
Moralitás és tabu	688
Értelem	709
10. ANGYALSZÁRNYON	740
Jelentős, de következtelen	741
A pacifista dilemmája	748
A Leviatán	750
Szelíd kereskedelem	752
A nők fokozódó szerepe	754
A táguló kör	759
Az értelem mozgólépcsője	760
Gondolatok	762
<i>Jegyzetek</i>	769
<i>Irodalom</i>	820
<i>Magyar nyelvű irodalom</i>	858
<i>Ábrák jegyzéke</i>	860
<i>Névmutató</i>	863

Evának, Carlnak és Ericnek,
Jacknek és Davidnek,
Yaelnek és Danielle-nek

...mert ők öröklik a földet.

Előszó

Könyvem témája talán az emberiség történelmének legfontosabb eseménye. Akár hiszik, akár nem – és jól tudom, hogy a legtöbben nem hiszik el –, az idők során fokozatosan csökkent az erőszak mértéke, így valószínűleg most éljük az emberiség történetének legbékésebb napjait. A folyamat természetesen nem nevezhető zökkenőmentesnek; nem szüntette meg teljes mértékben az erőszakot; és korántsem biztos, hogy folytatódik. De akár ezredévekben, akár években mérjük az időt, szembetűnő a változás, legyen bár szó a pusztító háborúkról vagy a gyerekverésről.

Az élet minden területén megfigyelhető az erőszak visszahúzódása. Egészen más a mindennapi élet, ha folyamatosan félnünk kell, hogy elrabolnak, meg-erőszakolnak vagy meggyilkolnak, és nehéz megvalósítani a fejlett művészetet, tanulást vagy kereskedelmet, ha a támogatásukra szolgáló intézményeket már megépítésük pillanatában kifosztják vagy felgyújtják.

Az erőszak történelmi pályáve nemcsak azt érinti, ahogy éljük az életünket, hanem azt is, ahogy értelmezzük azt. Mi is lehetne fontosabb az élet értelmével és céljával kapcsolatos felfogásunk szempontjából, mint annak eldöntése, hogy az emberiség erőfeszítései hatására jobb vagy rosszabb dolgunk lett az idők során? És mindenekelőtt hogyan értelmezzük a *modernséget* – azt, hogy az individualizmus, a kozmopolitanizmus, a logika és a tudomány erői hogyan ásták alá a családot, a törzset, a hagyományt és a vallást? Nagyon sok múlik azon, hogyan tekintünk e változás örökségére: úgy látjuk-e a világot, mint a bűn, a terrorizmus, a népiirtás és a háború rémálmát, vagy olyan időszakként értékeljük, amely – a történelem léptékével mérve – soha nem látott békés, áldott együttélést hozott.

Az emberi természettel kapcsolatos felfogásunkra is kihat, hogy az erőszak alakulását pozitív vagy negatív előjellel értelmezzük-e. Az emberi természet biológiában gyökerező elméleteit gyakran emlegetik együtt az erőszakkal kapcsolatos fatalizmussal, annak az elméletnek pedig, miszerint az elme tiszta lappal indul a fejlődés útján, én éppen az ellenkezőjét gondolom. Hogyan kellene értelmeznünk az élet természetes állapotát, amikor először jelent meg az emberi faj, és megkezdődtek a történelmi folyamatok? Ha úgy véljük, hogy az erőszak erősödött,

akkor azt is mondjuk, hogy a világ megfertőzött minket, méghozzá valószínűleg visszafordíthatatlanul. Ha azonban úgy véljük, hogy csökkent, azt sugalljuk, hogy csúnyán kezdtük, a civilizáció vívmányai azonban nemes irányba fordítottak, és remélhetjük, hogy továbbra is erre tartunk.

Könyvem hosszú, de ez nem is lehet másképp. Először is meg kell győzőnöm az olvasót, hogy az erőszak valóban csökkent a történelem során, mert jól tudom, hogy már maga a gondolat is szkepticizmust, hitetlenséget, olykor haragot vált ki. Kognitív tulajdonságaink hatására úgy véljük, hogy erőszakos időkben élünk, és ezt erősíti a média is, amelynek mottója a „vérszagra gyűl az éji vad”. Az emberi elme általában annak alapján becsüli meg egy esemény valószínűségét, hogy mennyire könnyen idéz fel rá példákat, márpedig vérontással kapcsolatos jelenetek könnyebben árasztják el a nappalinkat és égnek be az emlékezetünkbe, mint a végelgyengülésben elhunyt embereket ábrázoló képsorok.¹ Bármilyen alacsony az erőszakos halálesetek aránya, abszolút számuk mindig elegendő lesz az esti hírek feltöltéséhez, ezért az emberek erőszakkal kapcsolatos benyomása eltér a valós arányoktól.

Veszélyérzetünket a morális pszichológia is torzítja. Azzal nem állíthatunk aktivistákat az ügyünk mellé, hogy bejelentjük, milyen jól alakulnak a dolgok, a jó hírek hozóit pedig gyakran hallgatásra kéri, nehogy az emberek elbázzák magukat. Ráadásul szellemi kultúránk jelentős része vonakodik elismerni, hogy bármi jó lehet a civilizációban, a modernségben és a nyugati társadalomban. Az örökkön jelen lévő erőszakkal kapcsolatos illúziót elsődlegesen azonban éppen az erőszakot visszaszorító erők egyike teremti meg. Az erőszakos viselkedés hanyatlásával párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult az erőszakot eltűrő vagy dicsőítő hozzáállás, márpedig legtöbbször a hozzáállás számít. Az emberi történelem tömeges rémtetteihez képest semmiségnek tűnik egy texasi gyilkos halálos injekciója vagy éppen egy gyűlölet-bűncselekmény, amelynek során huligánok félemlítik meg egy-egy etnikai kisebbség tagját. Mai nézőpontból azonban ezek éppen azt bizonyítják, hogy milyen mélyre süllyedtünk, nem pedig azt, hogy mennyivel magasabbra tettük a léceket.

E prekonceptiók elosztatásához számokat kell felsorakoztatnom, adatbázisokból kiollózott és grafikonokon ábrázolt számokat. Minden esetben elmagyarázom, honnan származnak a számok, és igyekszem rávilágítani, hogyan áll belőlük össze a kép. Azt szeretném megérteni, miképpen csökkent az erőszak a legkülönbözőbb szinteken – a családban, a szomszédságban, a törzsek és egyéb felfegyverzett klikkek, illetve a nagyobb nemzetek és államok között. Ha a különböző rétegekben jellemző erőszak történetének egyedi pályáiba lenne, mindegyikről külön könyvet kellene írni. Újra és újra meglepődöm ellenben azon, hogy az általános trendek a jelenből nézve minden rétegben csökkenést mutatnak. Így aztán egyetlen műben érdemes dokumentálni a különböző trendeket, hogy felfedhessük a közös pontokat az előfordulások időpontjában, jellegében és okában.

Remélem, sikerül meggyőzőnöm az olvasót, hogy túl sokféle erőszak változott egyazon irányban ahhoz, hogy véletlennek tekinthessük, ez pedig magyarázatra szorul. Természetes törekvés erkölcsi tanmeseként – a jó és a rossz hősiek küzdelmeként – bemutatni az erőszak történetét, nekem azonban más a kiindulópontom. Az én megközelítem tudományos, abban a tágabb értelemben, hogy magyarázatokat keresek az eseményekre. Lehet, hogy felfedezzük, hogy a béke egy bizonyos vívmányát erkölcsi vállalkozóknak és mozgalmaknak köszönhetjük. De az is lehet, hogy prózaibb magyarázatra bukkanunk, valamilyen technológiai, kormányzati, kereskedelmi vagy tudományos változásra. Ugyanakkor az erőszak visszaszorulását nem értelmezhetjük a fejlődés megállíthatatlan motorjaként, amely a tökéletes béke ómegájához tart. Sokkal inkább embercsoportok különböző korszakokban jellemző viselkedésének statisztikai trendgyűjteményéről van szó, és mint ilyen, lélektani és történelmi magyarázatra szorul: hogyan kezeli az emberi elme a változó körülményeket.

Könyvem jelentős részében az erőszak és az erőszakmentesség pszichológiáját járom körül. A tudatelméletek közül a kognitív tudomány, az affektív és kognitív idegtudomány, a szociál- és evolúciós pszichológia, valamint az emberi természetet kutató, a *Hogyan működik az elme*, a *The Blank Slate* (A tiszta lap) és a *The Stuff of Thought* (A gondolkodás működése) című munkáimban feltérképezett tudományterületek lesznek segítségemre. E felfogás szerint az elme azoknak az agyban lévő kognitív és érzelmi képességeknek az összetett rendszere, amelyek az evolúció folyamatainak köszönhetik szerkezetüket. E képességek egy része különféle erőszakra hajlamosít bennünket. Mások – ahogy Abraham Lincoln mondta, „a bennünk élő angyalok” – együttműködésre és békére sarkallnak. Az erőszak visszaszorulásának magyarázatához azonosítanunk kell kulturális és anyagi környezetünk azon változásait, amelyek zöld utat adtak békés motivációinknak.

Végezetül be kell mutatnom, hogyan alakította történelmünk a pszichológiánkat. Az ember dolgaiban minden mindennel összefügg, és ez különösen igaz az erőszakra. A békésebb társadalmak az idő és a tér minden pontján gazdagabbak, egészségesebbek, tanultabbak, szabályozottabbak, jobban tisztelik a nőket, és nagyobb a hajlandóságuk a kereskedelemre. Nehéz lenne megmondani, hogy e pozitív tulajdonságok közül melyik indította el az angyali kört, és melyik csak követte az elsőt, és könnyen kísértésbe eshetünk, hogy megelégedjünk az olyan, távolról sem kielégítő magyarázatokkal, mint hogy azért csökkent az erőszak, mert a kultúra lett kevésbé erőszakos. A társadalomtudósok megkülönböztetik az endogén változókat – amelyek a rendszeren belül vannak, ahol akár az a jelenség is befolyásolhatja őket, amelyet megmagyarázni igyekeznek –, valamint a külső erők által működésbe hozott exogén változókat. Az exogén erők származhatnak a gyakorlat területéről, például technológiai és demográfiai változásokból, illetve a kereskedelem és a kormányzat mechanizmusaiból. De származhatnak az intellektus területéről is, onnan, ahol az új eszmék kialakulnak, elterjednek, és önálló

életre kelnek. A történelmi változások legkielégítőbb magyarázata exogén kiváltó okot azonosít. Amennyiben az adatok engedik, igyekszem megjelölni azokat az exogén erőket, amelyek a különböző időszakokban különféleképpen alakították mentális képességeinket, ezért az erőszak visszaszorulása mögött állhatnak.

A kérdésekre megnyugtató választ adó magyarázatok terjedelmes könyvvé állnak össze – annyira terjedelmessé, hogy nem lövöm le a poént, ha elárulom a legfontosabb megállapításokat. Az *erőszak alkonya* hat trend, öt belső démon, négy angyal és öt történelmi erő története.

Hat trend (2–7. fejezet). Hogy összefogjam valahogy a fajunk erőszaktól való visszavonulásához vezető fejleményeket, hat nagy trendbe csoportosítom őket.

Az első, amelyre évezredes léptékben került sor, az átmenet a vadászó, gyűjtő-géto és növénytermesztő társadalmak anarchiájától – az emberi faj ebben töltötte evolúciós története túlnyomó részét – az első, városokkal és kormányzatokkal rendelkező mezőgazdasági civilizációkig, vagyis körülbelül ötezer évvel ezelőtig. Ezzel a változással párhuzamosan csökkent az addig természeti körülmények között töltött életre jellemző tartós portyázás és ellenségeskedés, így körülbelül ötödére esett vissza az erőszakos halálesetek előfordulása. A béke ily módon történő elterjedését a megbékélés folyamatának nevezem.

A második átalakulás több mint fél évezredet ölelt át, és Európában dokumentálták a legjobban. A késői középkor és a 20. század között az európai országokban tizedére-ötvenedére csökkent az emberölések száma. A *civilizáció folyamata* című klasszikusában a szociológus Norbert Elias annak tulajdonította ezt a meglepő csökkenést, hogy az elszigetelt feudális területek központosított hatalommal és kereskedelmi infrastruktúrával rendelkező, kiterjedt királyságokká szerveződtek. Elias előtti főhajtásként ezt a trendet a civilizáció folyamatának nevezem.

A több száz évig is eltartó harmadik átalakulás valamikor a 17–18. században kezdődött, az európai felvilágosodás korában (noha előzményei már az ókori Hellászban és a reneszánszban is fellelhetők, és a világ más tájain is találunk párhuzamokat). Ekkor jelentek meg az első szervezett mozgalmak az erőszak olyan, a társadalom jóváhagyását élvező formáinak felszámolása érdekében, mint a despotizmus, a rabszolgaság, a párbaj, az igazságszolgáltatásban megszokott kínzás, a babonával összefüggő öldöklés, a szadista büntetések és az állatokkal szembeni kegyetlenség, és ekkor ébredezett a rendszerszerű pacifizmus is. A történészek humanitárius forradalomnak is nevezik ezt az átalakulást.

A negyedik nagy átalakulásra a második világháborút követően került sor. Az azóta eltelt lassan háromnegyed évszázadban a történelemben addig ismeretlen változás következett be: a nagyhatalmak és általában a fejlett országok nem háborúztak többé egymással. A történészek ezt az áldásos állapotot hosszú békének nevezik.²

Az ötödik trend is fegyveres összecsapásokkal kapcsolatos, de bizonytalanabb. Bár a híreket követők biztosan nehezen hiszik el, 1989, a hidegháború vége óta

világszerte csökkent a szervezett konfliktusok száma – legyen szó polgárháborúról, népiirtásról, autokrata kormányok elnyomásáról és terrortámadásokról. E szerencsés fejleményt, ingatag természetét elismerve, új békének nevezem.

Végezetül a háborút követő korszakban – amelyet jelképesen az 1948-ban kiadott Emberi jogok egyetemes nyilatkozata vezetett be – egyre nagyobb visszatasztást keltett a kisebb léptékű agresszió is, beleértve az etnikai kisebbségekkel, a nőkkel, a gyermekekkel, a homoszexuálisokkal és az állatokkal szembeni erőszakot. Az emberi jogok fogalmának e leágazásait – polgári jogok, nőjogok, gyermekjogok, melegjogok és az állatok jogai – különböző mozgalmak égisze alatt nyilvánították ki az 1950-es évektől napjainkig, ezt nevezem a jogok forradalmának.

Öt belső démon (8. fejezet). Sokan tántoríthatatlanul hisznek az erőszak hidraulikus elméletében: hogy az emberben van egy belső ösztön az agresszió iránt (halálos ösztön vagy vérszomj), amely felgyülemlik benne, majd időnként ki kell adnia magából. Semmi sem állhat ennél távolabb az erőszak pszichológiájának modern tudományos értelmezésétől. Az agresszió nem egyetlen motiváció, és semmiképpen sem egyre erősödő késztetés. Számos olyan pszichológiai rendszer eredménye, amelyek környezeti kiváltó okai, belső logikája, neurobiológiai alapja és társadalmi megoszlása különbözik. A 8. fejezet öt ilyen rendszert jár körül. A *ragadozó* vagy *eszközként használt erőszak* pusztán a célt szolgáló gyakorlati eszköz. A *dominancia* a tekintélyre, a presztízsre, a dicsőségre és a hatalomra való törekvés, amelynek formája lehet macsó pózolás az egyének között vagy az elsőbbséget folytatott verseny rasszok, etnikai, vallási vagy nemzeti csoportok között. A *bosszú* hajtja a megtorlással, a büntetéssel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos moralista késztetést. A *szadizmus* a mások szenvedése fölött érzett öröm. Az *ideológia* pedig közös hitrendszer, amelynek általában valamilyen utópisztikus vízió is része, és amely a korlátlan jóra való törekvésben igazolni látja a korlátlan erőszakot.

Négy angyal (9. fejezet). Az emberek nem eredendően jók (ahogy nem is eredendően rosszak), hanem motivációik hajthatják őket az erőszak helyett az együttműködés és az önzetlenség felé. Az *empátia* (különösen az együttérző aggodalom értelmében) hatására képesek vagyunk átérzeni mások fájdalmát, és összehangolni az érdekeiket a sajátunkkal. Az *önmérséklet* segítségével előre látjuk ösztönös cselekedeteink következményeit, ezért ennek megfelelően ellenállunk nekik. Az *erkölcsi érzék* határozza meg az adott kultúrában élők kapcsolatait befolyásoló normákat és tabukat; ennek köszönhetően olykor csökken az erőszak, gyakran azonban (amikor törzsi, tekintélyelvű vagy merev erkölcsi felfogású normákról van szó) éppen, hogy erősödik. A *józan ész* képessége pedig abban segít, hogy eltávolodhassunk szűk látókörű nézőpontunktól, hogy reflektálhassunk a saját életmódunkra, hogy megtaláljuk a kellemesebb életet szolgáló eszközöket, és hogy könnyebben használhassuk természetünk többi angyalát. Az egyik részben

azt a lehetőséget is megvizsgálom, hogy a közelmúlt történelme során a *Homo sapiens* szigorúan biológiai szempontból is veszített erőszakosságából, azaz génállományunk is megváltozott. A könyv azonban elsősorban kizárólag környezeti változásokkal foglalkozik: a történelmi körülmények azon változásaival, amelyek hatására átalakult a rögzült emberi természet.

Négy történelmi erő (10. fejezet). Az utolsó fejezetben megkísérlem újra egymás mellé helyezni a pszichológiát és a történelmet, vagyis azonosítom azokat az exogén erőket, amelyek békés motivációinkat táplálják, és amelyeket az erőszak sorozatos csökkenése hívott életre. A *Leviatán* – az erő törvényes használatának monopóliumára épülő állam és bíróság – hatástalaníthatja a kizsákmányoló támadás kísértését, gátolhatja a bosszú készítését, és kijátszhatja azokat az énvédő torzításokat, amelyek hatására minden résztvevő azt hiszi, hogy az angyalok oldalán áll. A *kereskedelem* olyan pozitív összegű játszma, amelyben mindenki nyerhet. Mivel a technológiai fejlődés nagy távolságokat áthidalva és nagyobb csoportnyi kereskedelmi partner között is lehetővé teszi a termékek és eszmék cseréjét, mások értékesebbé válnak élve, mint halva, ezért kevésbé válnak a démonizáció és a dehumanizálás célpontjává. A nők fokozódó szerepvállalásának folyamata során a kultúrák egyre jobban tiszteltben tartják a nők érdekeit és értékeit. Mivel az erőszak elsősorban a férfiak szórakozása, a nőket erős pozícióba helyező kultúrák eltávolodnak az erőszak dicsőítésétől, ezért kisebb valószínűséggel táplálják a gyökértelen fiatal férfiak veszélyes szubkultúráit. A *kozmetopolitanizmus* erői – mint az írás-olvasás, a mobilitás és a tömegmédiák – hatására az emberek belehelyezkednek mások nézőpontjába, és őket is bevonják együttérzésük egyre növekvő körébe. Végezetül, mivel egyre erőteljesebben alkalmazzák az emberi dolgokra a tudást és a racionalitást – ez a *józan ész mozgólépcsője* –, könnyebben ráébrednek az erőszak hiábavalóságára, nem helyezik többé a maguk érdekeit mások érdekei elé, és az erőszakot inkább megoldandó problémának, mint megnyerendő ütközetnek látják.

Ahogy lassanként megértjük az erőszak visszaszorulását, más színben tűnik fel előttünk a világ. A múlt már kevésbé látszik ártatlannak, a jelen kevésbé sötétnek. Egyre jobban értékeljük az egymás mellett élés apró ajándékait, amelyek elődeink idején még utópiának számítottak: a játszótéren felbukkanó, különféle rasszok keverékéből összeálló családot, az államfőn viccelődő komikust, a válságot apránként megoldó, így a háborút elkerülő országokat. Nem arról van szó, hogy gondtalanabbak lettünk: azért élvezhetjük ma a békét, mert az előttünk járó nemzedékek elborzadtak a korukat jellemző erőszak láttán, ezért szívós munkával igyekeztek csökkenteni azt, és nekünk is az a feladatunk, hogy a maradék erőszakot is megszüntessük. Az erőszak visszaszorulásának elismerésével erősíthetjük meg legjobban, hogy megéri az ilyesfajta erőfeszítés. Régóta moralizálunk már azon, hogy az ember embertelenül bánik az emberrel. Ha tudjuk, hogy valamitől csökkent az embertelenség, ok-okozati viszonyként kezelhetjük a dolgot. Nem azt

kell kérdeznünk, hogy „Miért van háború?“, hanem azt, hogy „Miért van béke?“. Nemcsak azzal kell megszállottan foglalkoznunk, hogy mit csináltunk rosszul, hanem azzal is, hogy mit csináltunk jól. Mert valamit igenis jól csináltunk, és nagyon hasznos lenne tisztában lenni azzal, hogy pontosan mi volt az.

Sokan faggatnak arról, hogy mi terelt az erőszak elemzése felé. Nincs ebben semmi titokzatos: az erőszak természetesen merül fel, ha valaki az emberi természetet tanulmányozza. Az erőszak visszaszorulásáról Martin Daly és Margo Wilson *Homicide* (Emberölés) című klasszikusában olvastam először: evolúciós pszichológiával foglalkozó könyvükben az állam nélküli társadalmakban nagy arányban előforduló erőszakos haláleseteket és a gyilkosságok középkortól napjankig csökkenő tendenciáit vizsgálták. Számos korábbi könyvemben említettem ezt a csökkenő tendenciát, valamint a nyugati történelem olyan emberséges fejleményeit, mint a rabszolgaság, a despotizmus és a kegyetlen megtorlások megszüntetését, hogy alátámasszam azt az elképzelést, amely szerint a morális fejlődés összehangolható az emberi elme biológiai megközelítésével és az emberi természet sötét oldalának elismerésével.³ Észrevételeimet akkor is megismételtem, amikor választ adtam a www.edge.org online fórumának éves kérdésére, amely 2007-ben így szólt: „Mi tölti el optimizmussal?“ Rövid írásomra válaszul áradtak hozzám a történelmi kriminológiával és nemzetközi vizsgálatokkal foglalkozó tudósok levelei, amelyekből világossá vált, hogy az erőszak történelmi csökkenését sokkal szélesebb körű bizonyítékok igazolják, mint sejtettem.⁴ Az általuk szolgáltatott adatok győztek meg róla, hogy ezt a jobbára ismeretlen történetet el kell mesélnem.

Mindenekelőtt a következő tudósoknak tartozom mélységes hálával: Azar Gat, Joshua Goldstein, Manuel Eisner, Andrew Mack, John Mueller és John Carter Wood. Könyvem írása közben sokat tanultam Peter Brecke, Tara Cooper, Jack Levy, James Payne és Randolph Roth leveleiből. E nagylelkű kutatók megosztották velem gondolataikat, írásaikat és adataikat, és előzőekenyen utat mutattak a szakterületemtől távol eső kutatási területeken.

David Buss, Martin Daly, Rebecca Newberger Goldstein, David Haig, James Payne, Roslyn Pinker, Jeannifer Sheehy-Skeffington és Polly Wiessner végigolvasták könyvem első változatát vagy annak nagy részét, majd felbecsülhetetlenül hasznos tanácsokkal és kritikával láttak el. Egyes fejezetekhez rendkívül fontos megjegyzéseket fűzött Peter Brecke, Daniel Chirot, Alan Fiske, Jonathan Gottschall, A. C. Grayling, Niall Ferguson, Graeme Garrard, Joshua Goldstein, Jack Hoban parancsnok, Stephen Leblanc, Jack Levy, Andrew Mack, John Mueller, Charles Seife, Jim Sidanius, Michael Spagat, Richard Wrangham és John Carter Wood.

Sokan mások is világos magyarázatot adtak a kérdéseimre, vagy javaslataikkal segítettek könyvem születését: John Archer, Scott Atran, Daniel Batson, Donald Brown, Lars-Erik Cederman, Christopher Chabris, Gregory Cochran, Leda

Cosmides, Tove Dahl, Lloyd deMause, Jane Esberg, Alan Fiske, Dan Gardner, Pinchas Goldschmidt, Keith Gordon parancsnok, Reid Hastie, Brian Hayes, Judith Rich Harris, Harold Herzog, Fabio Idrobo, Tom Jones, Maria Konnikova, Robert Kurzban, Gary Lafree, Tom Lehrer, Michael Macy, Steven Malby, Megan Marshall, Michael McCullough, Nathan Myhrvold, Mark Newman, Barbara Oakley, Robert Pinker, Susan Pinker, Ziad Obermeyer, David Pizarro, Tage Rai, David Ropeik, Bruce Russett, Scott Sagan, Ned Sahin, Aubrey Sheiham, Francis X. Shen, Joseph Shusko alezredes, Richard Shweder, Thomas Sowell, Håvard Strand, Ilavenil Subbiah, Rebecca Sutherland, Philip Tetlock, Andreas Forø Tollefsen, James Tucker, Staffan Ulfstrand, Jeffrey Watumull, Robert Whiston, Matthew White, Michael Wiesenfeld őrnagy és David Wolpe.

Harvardi kollégáim és diákjaim is szakértő segítséget nyújtottak, köztük Mahzarin Banaji, Robert Darnton, Alan Dershowitz, James Engell, Nancy Etcoff, Drew Faust, Benjamin Friedman, Daniel Gilbert, Edward Glaeser, Omar Sultan Haque, Marc Hauser, James Lee, Bay McCulloch, Richard McNally, Michael Mitzenmacher, Orlando Patterson, Leah Price, David Rand, Robert Sampson, Steve Shavell, Lawrence Summers, Kyle Thomas, Justin Vincent, Felix Warneken és Daniel Wegner.

Külön köszönettel tartozom a kutatóknak, akik áttekintették velem a következő oldalakon vázolt adatokat. Brian Atwood pontosan, alaposan és megfontoltan végezte el a sorozatos statisztikai elemzéseket, és kutatott az adatbázisokban. William Kowalsky számos idevonatkozó eredményt fedezett fel a közvélemény-kutatások világában. Jean-Baptiste Michel részt vett a Bookworm program, a Google Ngram Viewer és a Google Books kidolgozásában, és leleményes modellt tervezett a háborúk nagyságrendjének eloszlásával kapcsolatban. Bennett Haselton tanulságos vizsgálatot végzett arról, hogyan érzékelik az emberek az erőszak történetét. Esther Snyder a grafikonok elkészítésében és a bibliográfiai kutatásokban segédkezett. Ilavenil Subbiah készítette az ábrákat és a térképeket, és az évek során felbecsülhetetlen információkat közölt velem az ázsiai kultúrával és történelemmel kapcsolatban.

John Brockman, az irodalmi ügynököm tette fel a könyvemet életre hívó kérdést, és számos hasznos meglátása volt az első változat kapcsán. Wendy Wolf, a Penguin Kiadónál kijelölt szerkesztőm részletesen elemezte az első változatot, és sokat tett hozzá a végső verzióhoz. Rendkívül hálás vagyok Johnnak és Wendynek, valamint a Penguin brit részlegénél dolgozó Will Goodladnek, hogy végigkísérték a könyv alakulását.

Hálás köszönetem a családomnak a szeretetért és biztatásért: köszönöm nektek, Harry, Roslyn, Susan, Martin, Robert és Kris. Végtelen hálával tartozom Rebecca Newberger Goldsteinnek, aki nem csupán a könyv tartalmát és stílusát javította, hanem tervem értékességében bízva mindvégig támogatott, és mindenkinél többet tett világnézetem alakításáért. Könyvemet az unokahúgomnak, az unokaöcsémnek és a nevelt lányaimnak ajánlom: kívánom, hogy olyan világban nőjenek fel, ahol folytatódik az erőszak visszaszorulása.

Idegen ország

Idegen ország a múlt, ott mindent másképpen csinálnak.*

L. P. Hartley

Ha a múlt idegen ország, megdöbbenően erőszakos. Könnyű elfeledkezni róla, hogy milyen veszélyes volt egykor az élet, és milyen mélyen szötte át a mindennapokat a brutalitás. A kulturális emlékezet békésebbnek látja a múltat, csak halvány emlékeink maradnak, a véres eredeti már elmosódott. A keresztet vető nő nemigen idézi fel, hogy ez a kínzóeszköz az ókorban még gyakori büntetés volt; ahogy a *bűnbakot* emlegető embernek sem jut eszébe, hogy valaha egy ártatlan gyermeket vertek meg a rosszul viselkedő trónörökös helyett. Őseink gonoszágának jelei körülvesznek bennünket, de általában észre sem vesszük őket. Ahogy az utazás szélesíti a látókört, úgy kulturális örökségünk prózai áttekintése is ráérezhet, hogy mennyire másképpen mentek a dolgok régen.

Abban az évszázadban, amely 9/11-gyel, Irakkal és Darfurral kezdődött, örökségnek és halottgyalázásnak tűnhet, hogy szokatlanul békés korszakot emlegetek. Beszélgetésekből és a felmérések adataiból jól tudom, hogy ezt senki sem hajlandó elhinni.¹ A következő fejezetekben dátumokkal és adatokkal bizonyítom az igazamat. Először azonban szeretném azzal megpuhítani az olvasót, hogy emlékeztem a múlttal kapcsolatos, számára is igencsak ismerős felháborító tényekre. Nem pusztán a meggyőző erőmet használom. A tudósok gyakran vetik alá megállapításaikat a józan ellenőrzésnek, kipróbálják őket a való világ jelenségeire vonatkoztatva, hogy megnyugtassák magukat, nem siklottak át valamilyen módszertani hiba fölött, és ezért nem vontak le ostoba következtetést. Ebben a fejezetben én is így teszem próbára a később bemutatandó adatokat.

Most utazásunk kezdetén ellátogatunk a múltnak nevezett idegen országba, i. e. 8000-től az 1970-es évekig. Nem az erőszakosságuk miatt egyébként is emlékeztető háborúkat és atrocitásokat keressük fel, hanem újra és újra bepillantunk a megtévesztően ismerős események mögé, hogy felidézzük rejtett gonoszágukat. A múlt természetesen nem egységes ország, rendkívül sokféle kultúrát és szokást

* Borbás Mária fordítása.

foglal magában. Közös tulajdonságuk a régi dolgok döbbenetes volta: a háttérben húzódo, átélt és gyakran támogatott erőszak, amely igencsak sérti a 21. századi nyugatiak érzékenységét.

Emberi őstörténet

1991-ben két kiránduló egy olvadó gleccser alól kikandikáló holttestre bukkant a tiroli Alpokban. Mivel a mentőcsapatok egy síbaleset áldozatának vélték, légkalapáccsal szabadították ki a jég alól, és közben megsértették a combját és a hátizsákját. Csak akkor jöttek rá, hogy egy ötezer éves férfit találtak, amikor egy régész felfigyelt a neolit kőkorszakból származó rézcákányára.²

Ötzi, a jégember azóta messze földön híres. A *Time* magazin címlapjára került, számos könyv, dokumentumfilm és cikk született róla. Mel Brooks *2000 Year Old Man* (2000 éves ember) című sorozata óta („több mint 42 000 gyerekem van, és egyik sem látogat”) nem volt olyan, több ezer éves ember, aki ennyi mindent elárult volna a múltból. Ötzi az ember őstörténetének abban a kulcsfontosságú átmeneti korszakában élt, amikor a mezőgazdaság lassanként kiszorította a vadászatot és a gyűjtögetést, a szerszámok pedig már nem kőből, hanem fémből készültek. Csákányán és hátizsákján kívül volt még nála egy tegeznyi nyílvevessző, egy fanyelű tör és egy fakéregbe burkolt széndarab, amely egy finoman megmunkált tűzcsiholó készlethez tartozott. Medveszőr sapkáját bőrszík tartotta a fején, nadrágját állatbőrből varrták, vízhatlan hócipője pedig bőrből és fonalból készült, hőszigeteléséhez szalmát használtak. Gyulladt izületein tetoválások nyoma látszott, valószínűleg akupunktúrás kezelés következtében, a nála lévő gombok pedig gyógyító hatással bírtak.

A jégember előbukkanása után tíz évvel néhány radiológus megdöbbenő felfedezést tett: Ötzi vállába nyílvevessző fúródott. A tudósok eredeti feltételezésével ellentétben nem zuhant a gleccserszakadékba, és nem fagyott meg; meggyilkolták. Amikor a neolit helyszínelők megvizsgálták a testét, fény derült a bűncselekmény körülményeire is. Ötzinnek nyílt vágások voltak a kezén és a fején, a mellkasán pedig sebesüléseket találtak. A DNS-elemzés két másik ember vérének mutatta ki a nyílvevesszőin, egy harmadikét a törén és egy negyedikét a köpenyén. Az egyik feltételezés szerint Ötzi egy portyázó csapathoz tartozott, amely összecsapott az egyik szomszédos törzzsel. Megölt valakit egy nyílvevesszővel, kihúzta a nyilat, megölt még valakit, belőle is kihúzta a nyilat, egy sebesült társát a hátán cipelte, majd kivédett egy újabb támadást, végül őt magát is leterítette egy nyílvevessző.

Nem Ötzi az egyetlen több ezer éves férfi, akiből a 20. század végén tudományos híresség lett. 1996-ban a washingtoni Kennewickben egy hidroplánverseny nézői csontokra lettek figyelmesek a Columbia folyó partján. A régészek hamarosan megtalálták egy 9400 évvel ezelőtt élt férfi csontvázát.³ A kennewicki ember

hamarosan nagy nyilvánosság előtt zajló jogi és tudományos viták középpontjába került. Több őslakos amerikai törzs is magának követelte a csontváz tulajdonjogát, hogy hagyományaiknak megfelelően eltemethessék, a szövetségi bíróság azonban elutasította a keresetüket, mondván, egyetlen emberi kultúra sem él folyamatosan kilenc évezred óta. Amikor folytatódott a tudományos vizsgálatok, az antropológusok csodálkozva tapasztalták, hogy a kennewicki ember igencsak különbözik a mai amerikai őslakosoktól. Az egyik jelentés szerint európai vonásai voltak; mások szerint az ainukra, Japán őslakosaira hasonlított. Mindkét lehetőség azt jelentené, hogy Amerika több, egymástól független népvándorlás során népesült be, ami ellentmond azoknak a DNS-alapú bizonyítékoknak, melyek szerint az amerikai őslakosok egyetlen szibériai bevándorlócsoporthoz leszármazottai.

A kennewicki ember tehát számos okból kivívta a tudomány iránt érdeklődők csodálatát. És mondok még egy okot. A kennewicki ember medencéjében egy kölvövedéket találtak. Noha a csont részben begyógyult, vagyis nem a sebesülésbe halt bele, az igazságügyi orvostani bizonyíték kétségbevonhatatlan: a kennewicki embert lelőtték.

És ez csak két példa a híres őstörténeti leletek közül, amelyek komor képet festenek az áldozatok halálának körülményeiről. A British Museum számtalan látogatóját nyűgözte már le a lindow-i férfi, akinek a holttestét 1984-ben szinte sértetlen állapotban találták meg egy angliai tőzegmocsárban.⁴ Nem tudjuk, hány gyermeke látogatta, de azt igen, hogy hogyan halt meg. Bezúrták a koponyáját egy tompa tárgygal, a nyakát a köré csavart kötéllal törték el, és a biztonság kedvéért a torkát is elvágták. Lehet, hogy a lindow-i férfi egy druida volt, akit háromféleképpen áldoztak fel rituálisan három istennek szóló áldozatként. Észak-Európában még sok mocsárvidéken élő férfin és nőn látszanak a megfojtás, a fejbe verés, a tördöfés és a kínzás nyomai.

Amikor a könyvemhez kerestem anyagot, egyetlen hónap leforgása alatt két új történetet hallottam meglepően épen maradt emberi maradványokról. Az egyik egy kétezer éves koponya, amelyet egy észak-angliai sáros gödörből ástak ki. A koponyát tisztogató régész keze alatt valami megmozdult, és amikor bekukkantott a koponya alján lévő nyíláson, egy sárgás anyagot látott, amely az épen maradt agynak bizonyult. A lelet szokatlan épsége megint csak nem az egyetlen figyelemre méltó jelenség volt. A koponyát szándékosan leválasztották a testről, ezért a régész arra gyanakodott, hogy az illető emberáldozat lehetett.⁵ A másik felfedezés egy 4600 éves sír volt Németországban, benne egy férfi, egy nő és két fiú holttestével. A DNS-elemzések – a tudomány mai állása szerint – arról tanúskodnak, hogy a legrégebbi szűk család tagjai voltak. Mind a négyet egyszerre temették el – a régészek szerint ez arra utal, hogy rajtuk ütöttek, és végeztek velük.⁶

Mi lehet amögött, hogy őseink minden egyes érdekesítő holtteste valamilyen sötét bűnt takar? Egyes esetekben talán találhatunk ártatlan magyarázatot: a tafonómia folyamatainak köszönhetően a testek sokáig megmaradnak. Lehet,

hogy az első évezred fordulóján csak olyan holttesteket dobtak a tőzegmocsárba – hogy ott aztán az utókor rájuk találjon –, amelyeket rituálisan feláldoztak. Ám az esetek többségében nincs okunk feltételezni, hogy ezeknek az őskori embereknek csak azért maradt meg a holttestük, mert gyilkosság áldozatául estek. A későbbiekben kitérünk majd az olyan igazságügyi orvostani vizsgálatok eredményeire, amelyek képesek megállapítani, hogy egy őskori ember miként pusztult el, illetve hogy hogyan maradt fenn a számunkra. Egyelőre az őstörténeti leletek azt a határozott benyomást keltik, hogy a múlt országában az ember könnyen eshetett testi sértés áldozatául.

Homéroszi Hellász

Az őstörténeti erőszakkal kapcsolatos értelmezésünk azon a véletlen adottságon múlik, hogy a testeket esetleg bebalzsamozták vagy megkövesedtek, így aztán igencsak hiányos. Amikor azonban terjedni kezdett az írott nyelv, a régiek már többet árultak el arról, hogyan mentek a dolgaik.

A Homérosz-féle *Iliász* és *Odiüsszeia* a közmegegyezés szerint a nyugati irodalom első nagy alkotásai, minden kultúrtörténeti kalauzban az első helyen szerepelnek. Noha a történetek a trójai háború idején, i. e. 1200 körül játszódnak, sokkal később, i. e. 800 és 650 között jelentek meg írott formában, ezért a feltevés szerint a Földközi-tenger keleti vidékének akkori törzsi és hatalmi viszonyait tükrözik.⁷

Ma sokszor olvashatjuk, hogy a totális háború, amely nemcsak a fegyveres erőket, hanem a teljes társadalmat veszi célba, modern találmány. A totális háborúért a nemzetállamok megjelenését, az egyetemes ideológiákat és a távolból is pusztítani képes technológiákat teszik felelőssé. Ha azonban Homérosz ábrázolásai pontosak (márpedig egybecsengenek a régészettel, a néprajzzal és a történettudománnyal), akkor az ókori Hellász háborúi épp olyan totálisak voltak, mint a modern koriak. Agamemnón így magyarázza Meneláosz királynak háborús terveit:

Lágszívú Meneláosz, ugyan mi a gondod ezekre?
Épp a te házádban gyönyörű dolgot cselekedtek
s éppen a trójaiak: ne kerülje ki szörnyű halálát
egy se kezünkől, még kit a méhében visel anyja,
még az a magzat sem menekülhet: vesszenek el mind
együtt Trójából, mind nyomtalan és temetetlen.^{8*}

* Devecseri Gábor fordítása.

The Rape of Troy (Trója megbecstelenítése) című könyvében Jonathan Gottschall irodalomtörténész így elemzi az ókori örög háborúkat:

Alacsony merülésű, gyors hajókkal a part közelébe eveznek, és mielőtt a szomszédok közbeléphetnének, kifosztják a tengerparti közösségeket. A férfiakat általában megölik, az állatokat és a többi mozdítható vagyontárgyat elrabolják, a nőket pedig elhurcolják, hogy a győztesek körében szexuális és egyéb alantas szolgálatokat nyújtsanak. A homéroszi férfiak feje fölött mindig ott lebeg a hirtelen, erőszakos halál veszélye, a nők féltik a férfiakat és a gyerekeiket, és rettegnek a látóhatáron feltűnő vitorláktól, amelyek a nemi erőszak és a rabszolgaság előhírnökei.⁹

Azt is gyakran olvashatjuk, hogy a 20. századi háborúk minden addiginál pusztítóbbak voltak, mert géppisztollyal, tüzérséggel, bombázókkal és egyéb távolsági fegyverekkel vívták őket, ezért a katonákat nem korlátozták a szemtől szemben vívott harccal kapcsolatos természetes gátlások, könyörtelenül végezhettek az arcátalan ellenségek tömegével. E szerint az érvelés szerint a kézfegyverek távolról sem olyan pusztítóak, mint a csúcstechnológiai harcászati módszereink. Homérosz azonban élethűen ecsetelte, milyen nagy mértékű pusztítást képesek véghez vinni korának harcosai. Gottschall is felidézi Homérosz képeit:

A hideg bronz meglepő könnyedséggel hasítja fel a testet, hogy ragacsos árként törjenek elő a test belső részei: a remegő lándzsák végén agydarabok jelennek meg, fiatal férfiak kétségbeesetten igyekeznek a kezükkel visszatartani a beleiket, a koponyából kicsapott vagy kivágott szemek vakon világítanak a porban. Az éles fegyverek új bejáratokat és kijáratokat vésnek az ifjú testeken: a homlok közepén, a halántékon, a szem között, a tarkónál, keresztüldöfik a száját vagy az arcot, a lágyékot, az ágyékot, a feneket, a kezet, a köldököt, a hátat, a gyomrot, a mellbimbót, a mellkast, az orrot, a fület és az állat... Lándzsák, dárdák, nyilak, kardok, török és kövek élvezkednek a húsban és a vérben. Fröccsen a vér, és elhomályosítja a levegőt. Csontvelő tör elő a frissen levágott végtagokból...

A csata után több ezer halálos vagy megnyomorító sebből folyik a vér, sárrá változtatja a port, megöntözi a síkság fűvét. A súlyos szekerektől, az éles patájú ménektől és a férfiak sarujától a földbe tiport emberek felismerhetlenné válnak. A harcmezőt páncélok és fegyverek tarkítják. Mindenütt oszladozó, szétmálló holttestek, tort ülő kutyák, giliszták, legyek és madarak.¹⁰

Persze a 21. század háborúiban is megerőszakoltak már nőket, de ezt régóta kegyetlen háborús bűnnek tekintik, ezért a hadseregek többsége igyekszik megelőzni, a többi tagadja és rejtegeti. Az *Iliász* hősei számára azonban a női hús

a háború élvezeti cikke: a nőket kényük-kedvük szerint élvezték, kisajátították, majd eldobták. Menelaosz azért robbantja ki a trójai háborút, mert a feleségét, Helénát elrabolják. Agamemnón azzal hoz vést a görögök fejére, hogy nem hajlandó visszaadni szexrabszolgáját a nő apjának, amikor pedig mégis megteszi, elvesz egyet Akhilleusztól, hogy később huszonnyolc másikkal kárpótolja. Akhilleusz röviden így foglalja össze a pályafutását: „Így töltöttem el én álomtalan éjeket egyre, míg véres napokat vívtam végig verekedve, víva vitézekkel, feleségeikért a csatában.”¹¹ Amikor Odüsszeusz húsz év távollét után visszatér a feleségéhez, megöli a férfiakat, akik udvaroltak neki, mialatt Odüsszeuszt mindenki halottnak vélte, és amikor megtudja, hogy egyes férfiak feleségül vették a háztartásába tartozó ágyasokat, fiával az ágyasokat is kivégezteti.

A mézszárlásokkal és a nemi erőszakkal kapcsolatos leírások még a modern háborús beszámolók ismeretében is zavarba ejtőek. Igaz ugyan, hogy Homérosz és szereplői szánakoztak a háborús károk felett, mégis az élet elkerülhetetlen részének tekintették, mint az időjárást – mint olyasmit, amiről mindenki beszél, de senki sem tehet ellene semmit. Odüsszeusz szavaival élve: „a nagy Zeusz / ifjukurunktól kezdve kemény harcban verekednünk / adta az aggságig, míg nem hullunk el egyenként.”* A férfiak találékonysága, amelyet olyan ügyesen alkalmaztak a fegyverek és a stratégiák esetében, a háború földi okaival kapcsolatban eredménytelennek bizonyult. Nem emberi megoldásra váró, emberi problémának tartották a háború csapását, hanem forrófejű istenekről fantáziálva az istenek féltékenységének és örületének tulajdonították a saját tragédiáikat.

A héber Biblia

Homérosz műveihez hasonlóan a héber Biblia (az Ószövetség) is az i. e. 2. évezred végén játszódik, de több mint ötszáz évvel később írták.¹² Homérosz munkáival ellentétben azonban a Bibliát ma is több milliárdan tisztelik és tekintik erkölcsi értékeik forrásának. A világ legnagyobb példányszámban elkelt kiadványát, a Bibliát háromezer nyelvre fordították le, és a világ számtalan szállodájának éjjeliszekrényén megtalálható. Az ortodox zsidók megcsókolják az imasállal, az amerikai bíróságokon a tanúk a Bibliára helyezett kézzel tesznek esküt. Még az elnök is megérinti, amikor leteszi a hivatali esküt. És e nagy áhítat ellenére a Biblia az erőszak terjedelmes ünneplése.

Kezdetben Isten megteremtette az eget és a földet. És az Őristen a föld porából embert formázott, az orrlyukába lehelte az élet szellemét; és az ember élő lélek lett. És az Őristen fogta Ádám egyik bordáját, és megteremtette a nőt. És Ádám Évának nevezte a feleségét, mert ő minden élőlény anyja. És Ádám megismerte

* Devecseri Gábor fordítása.

Évát, a feleségét, az megfogant, és megszülte Káint. Azután megszülte Ábelt is. És Káin beszélt a testvérével, Ábellel: és úgy történt, hogy amikor a mezőn jártak, Káin fellázadt Ábel ellen, és megölte. Amikor a világ népessége pontosan négy fő, ez 25 százalékos gyilkossági arányt jelent, ami körülbelül ézerszerese a mai nyugati országokban jellemzőnek.

Amint a férfiak és a nők sokasodni kezdenek, Isten úgy határoz, hogy bűnösök, méltó büntetésük pedig a népirtás. (Bill Cosby kabaréjelenetében Noét faggatja a szomszédja, hogy valahogy vezesse rá, miért épít bárkát. Noé így felel: „Mennyi ideig tudsz a vizen járni?”) Amikor megérkezik az árvíz, Isten tájékoztatja Noét az erkölcsi tanulságról, a vérbosszú mottójáról: „Aki embervért ont, annak ember ontsa ki a véré.”

A Biblia következő jelentős alakja Ábrahám, a zsidók, a keresztények és a muszlimok szellemi őse. Ábrahám unokaöccse, Lót Szodomában telepedik meg. Mivel a város lakói anális szexet folytatnak, és más, hasonló bűnökbe esnek, Isten minden férfit, nőt és gyermeket elpusztít az isteni napalmtámadás során. Mivel Lót felesége elköveti azt a bűnt, hogy megfordulva visszanéz a pusztításra, neki is meg kell halnia.

Amikor Isten próbára kívánja tenni Ábrahám erkölcsi értékrendjét, megparancsolja neki, hogy vigye fel a fiát, Izsákot a hegyre, kötözze meg, vágja el a torkát, és Istennek szóló ajándékként égesse el a testét. Izsák csak azért menekül meg, mert az utolsó pillanatban egy angyal lefogja Ábrahám kezét. Az olvasók évezredek óta igyekeznek megfejteni, hogy miért ragaszkodott Isten ehhez a rettenetes próbához. Az egyik értelmezés szerint Isten nem azért lépett közbe, mert Ábrahám kiállta a próbát, hanem mert nem állta ki, de ez anakronisztikus: akkoriban nem az emberi élet tisztelete, hanem az isteni hatalom iránti engedelmesség volt a legfőbb erény.

Izsák fiának, Jákobnak volt egy Dina nevű lánya. Dinát miután elrabolják és megerőszakolják – úgy látszik, ez akkoriban az udvarlás bevett formájának számított –, az erőszaktevő családja vételi ajánlatot tesz a lánynak, hogy az erőszaktevő felesége legyen. Dina bátyja elmagyarázza, hogy egy fontos erkölcsi elv áll az ügylet útjában: az erőszaktevő nincs körülmetélve. Tesznek hát egy ellenajánlatot: ha az erőszaktevő szülővárosában minden férfi megszabadul az előbőrétől, Dina az övéké lehet. Miközben a férfiak vérző péniszük miatt nem cselekvőképesek, Dina testvérei megszállják, kifosztják és elpusztítják a várost, lemészárolják a férfiakat, és magukkal viszik a nőket és a gyerekeket. Amikor Jákob aggódik, hogy a szomszédos törzsek bosszúból rájuk támadhatnak, a fiai elmagyarázzák, hogy megérte a kockázat: „Szabad volt nekik úgy bánni húgunkkal, mint egy kéjnővel?”¹³ Nem sokkal később azzal erősítik meg a családi kötelékek iránti elkötelezettségüket, hogy egyik testvérüket, Józsefet eladják rabszolgának.

Jákob leszármazottai, az izraeliták eljutnak Egyiptomba, de ott a fáraó úgy ítéli meg, hogy túlságosan elszaporodtak, így rabszolgasorba taszítja őket, és elrendeli, hogy minden fiúcsacsemőt születése pillanatában öljenek meg. Mózes megússza

a tömeges csecsemőgyilkosságot, és amikor felnő, rákényszeríti a fáraót, hogy engedje el a népét. A mindenható Isten meglágyíthatta volna a fáraó szívét, de inkább megkeményítette, így már okkal sújthatja az összes egyiptomit fájdalmas kelésekkel és egyéb szerencsétlenségekkel, majd az ő elsőszülött fiaikat is megöli. (A *pészah* szó jelentése 'elkerülés', és arra utal, hogy a kivégzést végrehajtó angyal elkerülte az izraeli elsőszülöttek házeit.) E mészárlást Isten egy újabbal folytatja, amikor a Vörös-tengerbe fullasztja az izraelitákat üldöző egyiptomi sereget.

Az izraeliták összegyűlnek a Sínai-hegyen és meghallgatják a tízparancsolatot, a legfontosabb erkölcsi útmutatást, amely tiltja a faragott képeket és más jóságának megkínását, ugyanakkor zöld utat enged a rabszolgaságnak, a nemi erőszaknak, a kínzásnak, a megcsonkításnak és a szomszédos törzsek kiirtásának. Az izraeliták türelmetlenül várják Mózes visszatértét a részletesebb törvényekkel, amelyek halálbüntetéssel sújtják a blaszfémiát, a homoszexualitást, a házasságtörést, a szülőkkel való feleselést és a szombati munkát. Hogy valamivel eltöltsék az időt, egy borjú szobrát imádják, amiért a büntetésük, eltalálták, halál. Isten parancsára Mózes és a testvére, Áron háromezer társukat megölik.

Ezután Isten hét fejezetet szentel a Leviták könyvében annak kifejtésére, hogy az izraelitáknak hogyan kell lemészárolniuk a felsorolt állatokat. Áron és két fia előkészítik a sátrat az első istentisztelethez, de a fiúk véletlenül nem a megfelelő füstölőt használják. Isten ezért elégeti őket.

Az ígéret földje felé tartva az izraeliták találkoznak a midiánitákkal. Isten parancsára megölik a férfiakat, felperzselik a várost, magukkal viszik a jószágokat, és foglyul ejtik a nőket és a gyerekeket. Amikor visszatérnek Mózeshez, az éktelen haragra gerjed, mert megkímélték a nőket, akik közül néhányan ellenséges istenek tiszteletére beszélték rá az izraeliták egy részét. Ezért utasítja a katonáit a népirtás folytatására, jutalmul pedig eladósorban lévő szexrabszolgákat kapnak, akiket kedvükre megerőszakolhatnak: „Tüstént öljétek meg az összes fiúgyermeket, s ugyanígy öljétek meg az összes olyan asszonyt is, aki már volt együtt férfival. De a fiatal lányokat, akik még nem voltak együtt férfival, hagyjátok magatoknak életben.”¹⁴

Mózes ötödik könyvének 20. és 21. szakaszában Isten általános iránymutatással szolgál az izraelitáknak arra az esetre, ha egy város nem engedelmeskedik nekik: a férfiakat kardélre kell hányni, a nőket, a gyerekeket és a jószágot pedig zsákmánnyul kell ejteni. Persze a gyönyörű új foglyot elhurcoló férfi problémába ütközhet: mivel éppen megölte a lány szüleit és fiútestvéreit, valószínűleg nincs szerelmes hangulatban. Isten számít erre a kellemetlenségre, ezért a következő megoldást kínálja: a katona borotválja le a nő haját, vágja le a körmét, és egy hónapra zárja be a házba, hadd sírdogáljon. Ezután már megerőszakolhatja.

Amikor Isten megnevezi a többi ellenséget is (a hettitákat, az amoritákat, a kánaánitákat, a perizitákat, a hivvitákat és a jebuzitákat), a népirtás kiteljesedhet: „Egyetlen lelket se hagyj életben. Rajtuk töltsd ki az átkot mindenképpen [...] ahogy az Úr, a te Istened parancsolta.”¹⁵

Józsué híven betartja ezt az utasítást, amikor megszállja Kánaánt, és kifosztja Jerikó városát. Amikor leomlanak a falak, a katonái „betöltötték az átkot mindenkin, aki a városban csak volt, férfin és nőn, fiatalon és öregen, az ökörig, juhig és szamarig, a kardnak élével”.¹⁶ Még több területet felperzselnek, amikor Józsué „meghódította az egész földet: a hegyvidéket, a Negebet, a síkságot, a lejtőket, az összes királlyal együtt. Nem menekülhetett meg senki előle, minden élőn betöltötte az átkot, ahogyan az Úr, Izrael Istene parancsolta neki.”¹⁷

Az izraeliták történelmének következő szakasza a bírák vagy törzsfőnökök kora. Közülük a leghíresebb, Sámson azzal szerzett magának hírnevet, hogy az esküvői lakomáján megölt harminc férfit, mert szüksége volt a ruhájukra egy adósság rendezéséhez. Később, hogy megbosszulja felesége és apósa erőszakos halálát, lemészárol ezer filiszteust, és felgyújtja a holttestüket, majd a fogságból megmenekülve egy számár állkapcsával újabb ezerrel végez. Amikor végül elfogják és megvakítják, Isten felruhazza egy 9/11-re emlékeztető öngyilkos merénylethez szükséges erővel, így Sámson romba dönt egy épületet, amely maga alá temeti a benne imádkozó háromezer férfit és nőt.

Izrael első királya, Saul létrehoz egy kis birodalmat, amely lehetővé teszi, hogy elégtételt vegyen egy korábbi sérelméért. Évszázadokkal korábban, az izraeliták egyiptomi kivonulása idején, az amalekiták zaklatták őket, ezért Isten azt mondta az izraelitáknak, hogy „az amalekiták emlékét kitörlöm az ég alól”. Amikor tehát Sámuel bíró fölkeni Sault királlyá, emlékezteti az isteni parancsra: „Rajta hát, menj és támadd meg Amaleket, és töltsd be rajta és mindenén, amije csak van, az átkot. Ne kíméld, hanem ölj meg férfit és nőt, gyereket és csecsemőt, marhát és juhot, tevé és szamarat!”¹⁸ Saul teljesíti is a parancsot, de Sámuel felháborodva értesül róla, hogy megkímélte a királyukat, Agagot. Így aztán Sámuel „lefejezte Agagot az Úr színe előtt”.

Saul hatalmát végül megdönti a veje, Dávid, aki birodalmához csatolja Júda déli törzseit, meghódítja Jeruzsálemet, amely attól kezdve egy négy évszázadon át működő királyság fővárosa lesz. Dávidot történetek, énekek és szobrok ünneplik, hatágú csillaga pedig háromezer éven keresztül jelképezi a népét. Még a keresztények is tisztelik mint Jézus elődjét.

A héber szentírásban azonban Dávid nem csupán „Izrael dalainak szerzője”, a finom lelkű költő, aki hárfát penget, és zsoltárokat ír. Miután Góliát legyőzésével megalapozza hírnevét, Dávid banditákat toboroz, karddal fenyegetőzve szerzi meg honfitársai javait, és a filiszteusok zsoldosaként harcol. Sikereire Saul is féltékeny lesz: udvarában ugyanis így énekelnek a nők: „Saul legyőzte ezreit, Dávid meg tízezeit”. Ezért Saul összeesküvést sző Dávid meggyilkolására.¹⁹ Dávid szerencsésen megmenekül, majd sikeres puccsot hajt végre.

Aztán Dávid trónra lép, és nehezen megszerzett hírnevét tízezrek lemészárlásával igyekszik megtartani. Amikor a hadvezére, Joáb „elpusztította az ammoniták területét”, Dávid „a benne lévő népet is elhurcolta és fűrészhöz, vascsákányhoz

és fejszéhez állította őket.²⁰ Végül sikerül olyasmit tennie, amit Isten erkölcsellenek tart: népszámlálást rendel el. Hogy megbüntesse Dávidot ezért a hibáért, hetvenezer állampolgárát megöli.

A királyi családban kéz a kézben jár a szex és az erőszak. Amikor egy nap Dávid a palota tetején sétál, megles egy meztelen nőt, Betsabét, és mivel elégedett a látvánnyal, csatába küldi a férjét, és a háremébe fogadja a nőt. Később Dávid egyik gyermeke megerőszakolja a másikat, mire egy harmadik bosszúból végez vele. A bosszuálló, Absalom hadsereget toboroz, és megkísérli azzal elbitorolni Dávid trónját, hogy közösül tíz ágyasával. (Szokás szerint nem ismerjük meg az ágyasok véleményét az ügyről.) Ahogy Absalom menekül Dávid serege elől, a haja beakad egy fába, és Dávid hadvezére három lándzsát döf a szívébe. Ám ezzel még nem ér véget a családi perpatvar: Betsabé csellel ráveszi a már szenilis Dávidot, hogy közös fiukat, Salamont nevezze ki utódjának. Amikor a törvényes örökös, Dávid idősebb fia, Adonijah tiltakozik, Salamon megöleti.

Salamon király kevesebb gyilkosságot követett el, mint elődei, inkább arról emlékeztet, hogy megépítette a jeruzsálemi Templomot, és megírta a Példabeszédek könyvét, a Prédikátor könyvét és az Énekek énekét (bár hétszáz hercegnőből és háromszáz ágyasból álló háreme mellett nyilván nem csak írással múlatta az időt). Elsősorban azonban arról az erényéről nevezetes, amelyről állandó jelzőjét is kapta: „Bölcs Salamon”. Két, közös szobán osztozó prostituált néhány nap eltéréssel gyermeket szül. Az egyik kisbaba meghal, és mindkét nő magának követeli az életben maradottat. A bölcs király úgy dönti el a vitát, hogy előrántja a kardját, és azzal fenyegetőzik, hogy megöli a csecsemőt, és mindkét asszonynak ad egy-egy darabot a véres holttestből. Az egyik asszony erre visszakozik, Salamon pedig neki ítéli a kisbabát. „Egész Izrael hallott a király ítéletéről, és nagy tiszteletre ébredt a király iránt, mert látták: isteni bölcsesség tölti el, hogy igazságot szolgáltatasson.”²¹

Egy jó történet már elég ahhoz, hogy megfeledkezzünk a színterét adó világ brutalitásáról. Képzeljük csak magunk elé, ahogy egy mai bíró azzal zárja le az anyasággal kapcsolatos pert, hogy elővesz egy láncfűrész, és a peres felek szeme láttára le akarja mészárolni a csecsemőt. Salamon biztos volt benne, hogy az emberségesebb asszony (soha nem derül ki, hogy ő volt-e az anya) elárulja magát, a másik viszont olyan gonosz, hogy végignézné egy kisbaba lemészárlását – és Salamon nem tévedett! Valószínűleg elhatározta, hogy ha esetleg téved, akkor megöli a csecsemőt, nehogy hiteltelenné váljon. Az asszonyok pedig nyilván jól tudták, hogy bölcs királyuk képes egy ilyen rettenetes gyilkosság elkövetésére.

A Bibliában ábrázolt világ vadsága mai szemmel nézve elképesztő. Az emberek rabszolgasorba taszítják, megerőszakolják és meggyilkolják legközelebbi hozzátartozóikat. A hadvezérek válogatás nélkül öldökszik le a civileket, köztük a gyerekeket is. A nőket szexuális játékszerként adják-veszik, és kizsákmányolják őket. Jahve pedig százezreket kínozik meg és mészárol le pusztán engedetlenségért vagy éppen ok nélkül. Ezek az atrocitások nem elszigeteltek, és nem is

mellékszálak. Az Ószövetség valamennyi főszereplőjét érintik, azokat tehát, akiket a vasárnapi iskolában lerajzolnak a gyerekek. És a borzalmak évezredek óta folyamatosan sorjáznak, Ádámtól és Évától Noén, a patriarkákon, Mózesen, Józsuén át a bírágig, Saulig, Dávidig, Salamonig és tovább. Raymund Schwager bibliakutató szerint a héber Biblia „több mint hatszáz olyan szövegrészt tartalmaz, amelyben nemzetek, királyok és magánemberek megtámadják, elpusztítják és megölik egymást. [...] Jahve körülbelül ezer szakaszban maga hajtja végre a kegyetlen büntetést, számos szakaszban az Úr vezeti el a bűnöst a megtorló kardjához, több mint száz szakaszban pedig Jahve konkrét parancsot ad mások megölésére.”²² Matthew White, az atrocitások önjelölt szakértője, aki adatbázist vezet a különböző nagy háborúk, mészárlások és népirtások halálos áldozatainak becslő számáról, mintegy 1,2 millió halálesetet számolt össze a Biblia tételeken felsorolt tömegmészárlásaiból. (Ebbe nem számolta bele a Krónikák első könyvének 13. szakaszában elmesélt, Júda és Izrael közötti háború félmillió áldozatát, mert történelmileg valószínűtlennek tartja e számot.) A Noé-féle özönvíz halottai további 20 millió embert jelentenek.²³

A jó hír persze az, hogy mindebből kevés történt meg a valóságban. Nemcsak arra nincs bizonyíték, hogy Jahve özönvizet zúdított a földre, vagy hogy felpusztította a városokat, hanem szinte biztos, hogy a pátriárkák, a kivonulás, a hódítás és a zsidó birodalom is csupán kitaláció. Az egyiptomi iratokat kutató történészek nem találták nyomát egymillió rabszolga távozásának (pedig ez azért nyilván feltűnt volna az egyiptomiaknak), és a régészek sem bukkantak bizonyítékra Jerikó és a szomszédos városok romjai között azzal kapcsolatban, hogy i. e. 1200 körül valakik fosztogattak volna. És ha az i. e. első évezred fordulója táján valóban az Eufrátesztől a Vörös-tengerig húzódott Dávid király birodalma, akkoriban senki sem vette ezt észre.²⁴

A modern biblia szakértők megállapították, hogy a Biblia olyan, mint egy wiki-oldal. Fél évezrednél is hosszabb idő alatt állították össze más-más stílust, dialektust, szereplőneveket és istenfogalmat használó szerzők, ráadásul a sok beleírás miatt számos ellentmondás maradt benne, egyes történetek többször is szerepelnek, nem beszélve az oda nem illő részekről.

A héber Biblia legősibb szövegei valószínűleg az i. e. 10. századból származnak. A helyi törzsek és romok eredetmítoszait és a szomszédos közel-keleti civilizációk törvényeit tartalmazták. A szövegek valószínűleg önbíráskodásra szolgáltak azoknál a vaskori törzseknél, amelyek a Kánaán délkeleti peremvidékén őrizték jószágait és művelték a domboldalakat. A törzsek lassan kiterjeszkedtek a völgyekre és a városokra, időről időre fosztogattak egy kicsit, talán még el is pusztítottak egy-két várost. Mítoszaikat végül Kánaán egész népe elfogadta, és egyesültek a közös származás, a dicsőséges történelem és néhány tabu alapján: e tabuknak köszönhetően nem álltak át az idegenekhez, láthatatlan igazgatószolgálatuk pedig megakadályozta, hogy egymás torkának ugorjanak. Az első

változat az i. e. 7. század végén, i. e. 6. század közepén kiegészült egy folytatólagos történelmi narratívával, ekkor ugyanis a babilóniaiak meghódították a Júdai Királyságot, és száműzetésbe kényszerítették a lakosait. A végső változat akkor készült el, amikor az i. e. 5. században visszatértek Júdába.

Bár az Ószövetség történelmi beszámolóit kitalációk (vagy legjobb esetben is csak művészi reprodukciók, mint Shakespeare történelmi drámái), bepillantást engednek az időszámításunk előtti első évezred közepén élő közel-keleti civilizációk életébe és erkölcsi felfogásába. Akár elkövettek az izraeliek népirtást, akár nem, mindenképpen jó ötletnek tartották. A jelek szerint senkiben fel sem merült, hogy egy nő talán nem szeretné, ha megerőszakolná vagy szexuális tulajdonként adná-venné. A Biblia szerzői semmi rosszat nem láttak a rabszolgaságban vagy az olyan kegyetlen büntetésekből, mint a megvakítás, a megkövezés és a feldarabolás. Az emberi élet mit sem számított a szokásnak és a hatalomnak való feltétel nélküli engedelmisséggel szemben.

Aki azt hiszi, hogy a Biblia szó szerinti tartalmának felülvizsgálatával támadást intézek azon milliárdok ellen, akik ma is tisztelik a tartalmát, az nem értette meg a mondanivalómat. A hívő zsidók és keresztények elsőprő többsége természetesen tisztességes ember, akinek eszébe sem jutna népirtással, nemi erőszakkal, rabszolgasággal vagy megkövezéssel büntetni jelentéktelen szabálysértéseket. Ők pusztán talizmánként tisztelik a Bibliát. Az elmúlt évezredekben és évszázadokban a Bibliát kevésbé erőszakos szövegekkel (a zsidók a Talmuddal, a keresztények az Újszövetséggel) átértelmezték, allegorizálták és helyettesítették, vagy egyszerűen nem vettek tudomást róla. És éppen ez a lényeg. Olyan mértékben átalakult az erőszakkal kapcsolatos érzékenység, hogy a mai vallásos emberek nem egyformán viszonyulnak a Biblia különböző aspektusaihoz. Úgy tesznek, mintha a moralitás jelképének tartanák, ugyanakkor valódi moralitásuk sokkal modernebb elveket követ.

A Római Birodalom és a korai kereszténység

A keresztények némileg háttérbe szorítják az Ószövetség haragos istenét egy új istenfogalom kedvéért, amely az Újszövetségben (a keresztény Bibliában) jelenik meg Isten fia, Jézus, a béke hercege képében. Az ellenségeink iránt táplált szeretet és a másik orcánk odafordítása valóban előrelépést jelent minden élőlény elpusztításához képest. De azért Jézus sem riadt vissza az erőszakos képektől, ha hívei hűségét kívánta bebetonozni. Máté evangéliumának 10. fejezetében, a 34–37. szakaszban így fogalmaz:

Ne gondoljátok, hogy békét jöttem hozni a földre. Nem békét jöttem hozni, hanem kardot. Azért jöttem, hogy szembeállítsam az embert apjával, a leányt

anyjával, a menyét anyósával. Az embernek a tulajdon családja lesz az ellensége. Aki apját vagy anyját jobban szereti, mint engem, nem méltó hozzám.

Nem tudjuk biztosan, hogy mire készült a kardjával, de nincs tudomásunk róla, hogy bárkit megsebzett volna az élével.

Természetesen Jézus egyetlen szavára vagy tetteire sincs közvetlen bizonyíték.²⁵ A Jézusnak tulajdonított mondatokat évszázadokkal a halála után vetették papírra, és a keresztény Bibliát – a héberhez hasonlóan – át- meg átszövik az ellentmondások, a bizonytalan történetek és a nyilvánvaló kitalációk. Ám ahogy a héber Biblia bepillantást enged az időszámításunk előtti első évezred közepébe, úgy a keresztény Biblia is sokat elárul az időszámításunk szerinti első két évszázadról. Abban az időben korántsem számított egyedinek Jézus története. Egy sor pogány mítosz szólt a megváltóról, akit egy isten nemzett, egy szűz szült a téli napforduló idején, akinek tizenkét zodiákus tanítványa volt, és akit bűnbakként feláldoztak a tavaszi nap-éj egyenlőség idején, de nagy ünnepelés közepette feltámadt, és követői jelképesen elfogyasztották, hogy megváltást és halhatatlanságot nyerjenek.²⁶

Jézus történetének színhelye a Római Birodalom, amely utoljára hódította meg Júda királyságát. Bár a kereszténység első évszázadai a Pax Romana (a római béke) idején zajlottak, az állítólagos békét viszonylagosan kell értenünk. A birodalom könyörtelenül terjeszkedett, ekkor hódították meg Britanniát, Júdea zsidó lakosságát deportálták, Jeruzsálemben pedig lerombolták a második templomot.

A birodalom legfontosabb szimbóluma a Colosseum volt, amelyet ma már turisták milliói látogatnak, és világszerte ott virít a pizzásdobozokon. Ebben a stadionban annyi ember nézte a tömeges kegyetlenség diadalmenetét, mint manapság egy-egy világbajnoki döntőt. Meztelen nőket póznához kötözték, megerőszakolták őket vagy állatokkal cafrangoltatták szét. Hadseregnyi hadifogoly mészárolta le egymást álcátáiban. Rabszolgák csonkításról és halálról szóló mitológiai meséket adtak elő élőben – a Prométheuszt játszó férfit például sziklához láncolták, és egy idomított sas kitepte a máját. Gladiátorok vívtak meg egymással életre-halálra; a mai felfelé vagy lefelé fordított hüvelykujj eredete az a jel lehetett, amellyel a tömeg utasította a győztes gladiátort, hogy megadja-e a kegyelmezdőfést az ellenfelének. Mintegy félmillió ember szenvedett el ilyen kínkeserves halált, hogy a római polgárok megkapják a cirkuszt és a kenyeret. Róma nagysága más megvilágításba helyezi erőszakos szórakozási formáinkat (hogy az „extrém sport” és a „hirtelen halál hosszabbítást” ne is említsem).²⁷

A leghíresebb római halálnem természetesen a keresztre feszítés volt. Aki már vetett egy pillantást egy templom homlokzatára, biztosan eltűnődött azon, milyen kimondhatatlan gyötrelem lehet, ha valakit felszögeznek egy keresztre. Aki bírja gyomorral, és a képzeletén kívül a tényekre is kíváncsi, elolvashatja Jézus Krisztus halálának régészeti és történelmi forrásokra épülő igazságügyi orvosszakértői

vizsgálatát, amely 1986-ban jelent meg a *Journal of the American Medical Association (JAMA)* folyóiratban.²⁸

A római kivégzés első lépéseként megkorbácsolták a meztelen rabot. A rövid korbács éles kövekkel felszerelt rojtos bőrből készült, ezért ütötték a római katonák az illető hátát, fenekét és lábát. A *JAMA* szerzői szerint: „Az ütések feltépték a bőr alatti vázizomzatot, a vérző húscsapatok szalagként csüngtek.” Ezután a fogoly kezeit egy negyvenöt kilos keresztfához kötözték, amelyet neki kellett elcipelnie egy földbe ástott póznáig. A férfit ráhajították sebes hátára, majd a csuklóját a keresztfához szögezték. (Az ismert ábrázolásokkal ellentétben a tenyér húsa nem tartja meg egy ember súlyát.) Az áldozatot a póznára emelték, a két lábfejét pedig odaszögelték, általában alátámasztás nélkül. Az illető mellkasa megnyúlt, hiszen a testsúlya a karjára nehezedett, ezért csak úgy tudott lélegezni, ha felhúzta a karját, vagy a lábát a szögeknek nyomta. A halált végül fulladás és vérveszteség okozta, de előtte három-négy órán vagy akár három-négy napon át szenvedett. A kivégzők meghosszabbíthatták a szenvedést, ha a férfi súlyát valamilyen támasztékkal megtartották, de fel is gyorsíthatták a halálát, ha egy husánggal eltörték a lábát.

Szeretem azt hinni, hogy semmilyen emberi tulajdonság nem idegen tőlem, mégsem tudom magam azoknak a helyébe képzelni, akik kitalálták a szadizmus eme orgiáját. Ha fogva tarthatnám Hitlert, és bármilyen büntetést kiszabhatnék rá, akkor sem jutna eszembe ilyen szenvedéssel sújtani. Biztos, hogy feltámadna bennem az együttérzés, senkivel sem szeretnék ilyen kegyetlenül elbánni, és értelmetlennek érezném, hogy a szenvedéssel arányos előny híján én is fokozzam a világban jelen lévő szenvedést. (Szerintem még a leendő zsarnokok elrettentésének praktikus célját is jobban szolgálja, ha biztosak lehetnek benne, hogy bíróság elé kerülnek, mint ha a büntetés borzalmát srófoljuk fel.) A múltnak nevezett idegen országban azonban bevett büntetésnek számított a keresztre feszítés. A perzsák találták ki, Nagy Sándor eljuttatta Európába is, a Földközi-tenger menti birodalmak pedig előszeretettel használták. Jézust, akit egy kisebb lázításért ítélték el, két egyszerű tolvajjal együtt feszítették keresztre. A történeten elvileg nem azért kellene felháborodnunk, mert pitiáner bűnökért keresztre feszítést szabtak ki, hanem azért, mert Jézust is pitiáner bűnözőként kezelték.

Jézus keresztre feszítését persze soha nem intézték el egy legyintéssel. A kereszt egy olyan mozzanat jelképévé vált, amely fokozatosan elterjedt az ókori világban, a Római Birodalom is magáévá tette, de két évezreddel később is a világ legismertebb jelképe. Különösen hatásos szimbólum, hiszen eszünkbe idézi a rettenetes halálnemet. Lépünk azonban hátrébb a kereszténység jól ismert oldalától, és foglalkozzunk egy kicsit azzal a gondolkodásmóddal, amely megpróbálta értelmezni a keresztre feszítést. A mai érzékenységünkkel nézve meglehetősen morbid, hogy egy széles körű erkölcsi mozgalom a kínzás és a kivégzés gyomorforgató eszközének grafikus megjelenítését választja jelképéül. (Mit szólnánk vajon, ha egy holokausztmúzeum egy zuhanyfejet választana logójául, vagy ha a ruandai

népirtás túlélői a machetét használnák új vallásuk jelképeként?) Ennél is fontosabb, hogy milyen tanulságot vontak le az első keresztények a keresztre feszítésből. Egy ilyen barbár tett ma arra készítetné az embereket, hogy fellázadjanak a kegyetlen rezsimek ellen, vagy azt követelnék, hogy egyetlen élőlénynek se kelljen soha többé ilyen kínokat átélnie. A korai keresztények azonban egészen más tanulságokat vontak le. Nem, Jézus kivégzése a Jó Hír, a történelem legcsodálatosabb eseményéhez vezető elkerülhetetlen lépés. Isten felbecsülhetetlen szíveséget tett a világnak azzal, hogy lehetővé tette a kereszthalált. Hiába végtelenül hatalmas, együttérző és bölcs, nem jutott eszébe más megoldás, hogy feloldja az emberiséget a bűnei alól (különösen az alól a bűn alól, hogy olyan pártól származik, amely nem engedelmeskedett Istennek), mint hogy egy ártatlan embernek (aki ráadásul a saját fia) keresztüldöfjék a végtagjait, és lassú szenvedések közepette megfulladjon. Aki elismeri, hogy ez a szadista gyilkosság az isteni kegyelem ajándéka, az elnyeri az örök életet. De ha nem ismeri fel az események logikáját, húsát az örökkévalóságig perzseli a tűz.

E gondolkodásmód szerint a kínhalál nem felfoghatatlan borzalom; van jó oldala is. Ez az út az üdvözüléshez, az isteni terv része. Jézushoz hasonlóan a korai keresztény szentek is azzal kerültek Isten jobbára, hogy különféle leleményes módszerekkel kínhalált haltak. A keresztény mártírtörténetek több mint egy évezreden át részletezték kéjes örömmel e gyötrelmeket.²⁹

Példaként lássunk néhány olyan szentet, akiknek mindenki ismeri a nevét, ha haláluk körülményeit nem is. Szent Pétert, Jézus egyik apostolát, az első pápát fejjel lefelé feszítették keresztre. Szent András, Skócia védőszentje X alakú kereszten (András-kereszt) lehelte ki a lelkét, innen származnak a brit zászló átlós csíkjai. Szent Lőrincet élve sütötték meg roston; a kanadaiak többsége mit sem tud erről, ők csak a folyóról, az öbölről és Montreal két nagy sugárútjának egyikéről ismerik a nevét. Montreal másik sugárútja Szent Katalin nevét viseli, akit kerékbe törtek: e kivégzési formában a hóhér egy szekér kerekéhez kötözte az áldozatot, kötőre kalapáccsal eltörte a végtagjait, rátekerte az elgyötört, de még élő testet a küllőkre, majd felhúzta egy póznára, hogy a madarak csipegethessék, miközben az áldozat lassan haldoklott a vérveszteségtől és a sokktól. (A tüskékkel kivert Katalin-kerek díszíti a róla elnevezett oxfordi kollégium címerét.) A gyönyörű kaliforniai város névadóját, Szent Barbarát a bokájánál fogva fejjel lefelé felfüggették, közben a katonák vasfogókkal marcangolták a testét, levágták a mellét, forró vassal égették a sebeit, és tüskés husángokkal ütötték a fejét. És ott van még Szent György, Anglia, Palesztina, a Grúz Köztársaság, a kereszties hadjáratok és a cserkészek védőszentje. Mivel Isten újra és újra feltámasztotta, Györgynek többször is kijutott a kínhalál. Súlyokkal a lábán éles pengére ültették, megsütötték roston, átdöfték a lábfejét, tüskés kerékkel agyonzúzták, hatvan szöveget kalapáltak a fejébe, gyertyákkal zsírt olvasztottak a hátából, majd kettéfűrészelték.

A mártírtörténeteket nem azért adták elő kéjes részletességgel, hogy az olvasó felháborodjon a kínzások miatt, hanem hogy csodálja a mártírok bátorságát. A kínzás, akárcsak Jézus történetében, csodálatos dolognak számított. A szentek örömmel fogadták a kínzást, mert aki ebben az életben szenved, annak a következőben boldogság a jutalma. A keresztény költő, Prudentius így írt az egyik mártírról: „Ott ált az anya, figyelte legnagyobb kincse halálnak előkészületeit, de nem látszott rajta szomorúság, inkább boldog kifejezés jelent meg arcán, valahányszor a forró serpenyő felizzott a gyermekét hevítve.”³⁰ Szent Lőrinc azért vált a komédiások védőszentjévé, mert a roston fekvéig így szólt kínzóihoz: „Ez az oldalam már megsült, fordítsatok meg, és egyetek egy falatot.” A kínzók egyszerű emberek, statiszták; ha rossz fényben tüntetik fel őket, annak sem az az oka, hogy kínzáshoz folyamodtak, hanem hogy a *mi* hőseinket kínozták.

A korai keresztények is a bűnösök méltó büntetéseként magasztalták a kínzást. Szinte mindenki hallott a hét halálós főbűnről, amelyeket I. Gergely pápa foglalt össze i. sz. 590-ben. Kevesebben tudják azonban, hogy milyen büntetéssel sújtották a pokolban a főbűnök elkövetőit:

Kevélység: Kerékbe törik

Irigység: Jeges vízbe teszik

Torkosság: Patkánnyal, varanggyal és kígyóval etetik

Bujaság: Tűzben és kénköfűstben kell fuldokolnia

Harag: Élve feldarabolják

Fösvénység: Forró olajjal teli üstbe teszik

Jóra való réstés: Kígyóverembe dobják³¹

A büntetések természetesen életfogytiglan szóltak.

A kegyetlenség szentesítésével a korai kereszténység több mint egy évezredre precedenst teremtett a keresztény Európában a szisztematikus kínzásra. Aki ismeri azokat a kifejezéseket, hogy *máglyahalált hal, tűzbe teszi a kezét, kerékbe törés, vonaglik a fájdalomtól, felnégyelés, kibevezés, elevenen megnyúzás, összezúzás, hüvelykzsorító, nyakszorító vas, lassú égetés és vasszűz* (egy belül üreges, szögekkel kivert szobor, amelyről a híres heavy metal együttes, az Iron Maiden a nevét kapta), sejthet valamit az eretnekek kínzására szolgáló módszerekről a középkorban és a kora újkorban.

A spanyol inkvizíció idején az egyház tisztségviselői rájöttek, hogy hiába térítették meg több ezer zsidót. Hogy titkos hitük megvallására kényszerítsék az áttérteket, hátrakötötték a kezüket, a csuklójuknál fogva felemelték, majd többször egymás után erőteljesen leejtették őket, hogy eltörjön az Achilles-ínjük, és kitörjön a karjuk.³² Másokat élve megégettek; ez történt többek között Szervét Mihályal a Szentháromság kétségbe vonásáért, Giordano Brunóval, amiért azt tanította (többek között), hogy a Föld forog a Nap körül, valamint William Tyndale-lel

a Biblia angolra fordításáért. Galieli, az inkvizíció talán leghíresebb áldozata könnyen megúsza: neki csak *megmutatták* a kínzóeszközöket (különös tekintettel a kőpadra), majd lehetőséget kapott, hogy visszavonja tanait, melyek szerint „a Nap, mint a világegyetem közepe, mozdíthatatlan, a Föld pedig nem a közepe, és mozog”. A kőpad ma ruganyos vétagokat és rossz szóvicceket felvonultató képregényekben tűnik fel (Nyújtógyakorlatok; A szépségért szenvedni kell). A maga idejében azonban korántsem volt ilyen vicces. Az úti beszámolóiról ismert skót szerző, William Lithgow, Galilei kortársa, beszámolt a kőpadra vonásról:

Ahogy az emelőkar fölemelkedett, a két deszkához nyomódó térdem erejétől szétváltak az inak a farpofáimban, a térdem pedig összezúzódott. A szemem kigúvadt, a szám habzott és tajtékzott, a fogam pedig reszketett, mint a nyárfalevél. Remegett az ajkam, hangosan nyöszörögtem, és vér spriccelt a karomból, a törött inaimból, a kezemből és a térdemből. Amikor tetőfokára hágott a fájdalom, a padlóra dobtak és folyamatosan szölongattak: „Valld meg bűneidet! Valld meg bűneidet!”³³

Bár e kínzásoknak számos protestáns is áldozatul esett, amikor ők kerültek fölénybe, lelkesen kínoztak másokat, többek között több százezer nőt égettek el boszorkányság vádjával a 15. és a 18. század között.³⁴ Amint az oly sokszor megtörténik az atrocitások történetében, a későbbi évszázadok nem vették nagyon komolyan e szörnyűségeket. A mai népszerű kultúrában a boszorkányok nem kínzás és kivégzés áldozatai, hanem gonosz rajzfilmfigurák vagy pimasz varázslók, mint Broom-Hilda, Glinda, Samantha és a Halliwell testvérek a *Bűbájos boszorkák* sorozatban.

A kereszténységben nem csupán átgondolatlan szokás volt az intézményesített kínzás; morális logikát követett. Ha őszintén hisszük, hogy ha valaki nem fogadja el Jézust megváltónak, az egyenesen a kénköves pokolba kerül, akkor tulajdonképpen óriási szívességet teszünk neki azzal, hogy addig kínozzuk az illetőt, amíg el nem ismeri az igazságot: inkább most legyen néhány kellemetlen órája, mint hogy az örökkévalóságig szenvedjen. Az pedig, hogy elhallgattatunk valakit, mielőtt másokat is megrontana, vagy hogy példát statuálunk vele mások elrettentésére, nem más, mint felelősségteljes népegészségügyi intézkedés. Szent Ágoston egy analógiapárral érzékeltette ezt: a jó apa megakadályozza, hogy a fiát megmarja a kígyó, a jó kertész pedig levágja a korhadt ágat, hogy megmentse a fát.³⁵ A megfelelő módszert maga Jézus fejtette ki: „Aki nem marad bennem, azt kivetik, mint a szőlővesszőt, ha elszárad. Összeszedik, tűzre vetik és elég.”³⁶

Még egyszer hangsúlyozom, nem az a célom, hogy a kínzás és a kiközösítés elfogadásának vádjával illessem a keresztényeket. A mai hívő keresztények többsége természetesen toleráns és emberséges. Még a televízióban látható pulpitusról dörgő prédikátorok sem szólítanak fel az eretnekek élve elégetésére vagy a zsidók

csigára húzására. Éppen az a kérdés, hogy miért nem szólítanak fel mindezekre, hiszen hitük tantételei szerint ezzel egy nagyobb jót szolgálnának. Erre a kérdésre az a válaszom, hogy a nyugati emberek ma különböző rekeszekbe csoportosítják vallási ideológiájukat. Amikor az imaházban nyilvánítják ki a hitüket, olyan hiedelmeket hangoztatnak, amelyek vajmi keveset változtak kétezer év alatt. Amikor azonban cselekedniük kell, tiszteletben tartják az erőszakmentesség és a tolerancia modern normáit, és ezért a jó szándékú képmutatásért valamennyien hálásak lehetünk.

Középkori lovagok

Nemcsak a *szent életű* kifejezést érdemes közelebbről megvizsgálni, hanem a *lovagias* is. Az Artúr király udvarában élő lovagok és udvarhölgyek legendái igencsak romantikus képeket szolgáltatnak a nyugati kultúrának. Lancelot és Ginevra a romantikus szerelem archetípusai, Sir Galahad pedig a lovagiasság megtestesítője. Artúr király udvarának neve, a Camelot egy Broadway-musical címe is, és amióta John F. Kennedy meggyilkolása után kiderült, hogy az elnök szerette ezt a zenét, nosztalgikusan így emlegetik a Kennedy-kormányt. Állítólag Kennedy ezeket a sorokat kedvelte a legjobban: „El ne feledjük, hogy volt egy hely ott / Amit úgy hívtak, hogy Camelot.”

A helyzet az, hogy a lovagi életet bizony elfelejtették, és ez igen jó hír a lovagi élet imidzsére nézve. A középkori lovagokról szóló, a 6. században játszódó és a 11. és a 13. század között megírt történetek valódi tartalma nem különösebben illene a Broadway-musicallekhez. Richard Kaeuper, a középkor szakértője bejelölte a leghíresebb lovagregényben, a 13. századból származó *Lancelot*-ban a szélsőségesen erőszakos jeleneteket, és átlagosan minden negyedik oldalra jutott egy.

Ha csak a számszerűsíthető esetekre szorítkozunk, legalább nyolc koponyát bezúznak (hol a szemekig, hol a fogakig, hol az állig), nyolc gyalogos katonát szándékosan halálra tipornak a győztes harci ménjei (az áldozatok többször is elájulnak a fájdalomtól), öt embert lefejeznek, két teljes vállat lekaszabolnak, három kezét és három kart különböző pontokon levágnak, egy lovagot tűzbe dobznak, kettőt meg ostromgéppel kilőnek. Az egyik lovag vasszíjjakkal kötöz meg egy nőt, komoly fájdalmat okozva neki; egy másik asszony Isten közbenjárására egy éven át ül egy kád forró vízben, egy harmadikat pedig majdnem eltalál egy elhajított lándzsa. A nőket gyakran elrabolják, egyszer pedig negyven nő megerőszakolásáról hallunk. [...]

E könnyen számszerűsíthető tetteken kívül háromszor olvasunk magánháborúról (az egyik esetben 100 halott az egyik oldalon, egy másikban meg 500 mérgezőes halál). [...] Az egyik [lovagi torna] során Lancelot csak a

virtus kedvéért lándzsájával halálra dőfi az első férfit, aki szembe jön vele, majd kivont karddal „jobbra-balra vagdalkozott, lovakat és lovagokat gyilkolt, lábakat és kezeket, fejeket és karokat, vállakat és combokat vágott le, minden szembejövőt lekaszabol, jajgatás támadt a nyomában, amerre járt, vérben fürdött a föld”.³⁷

Minek köszönhetik vajon a lovagok, hogy úriemberek hírében állnak? A *Lancelot* szerint „Lancelot soha nem ölte meg a kegyelemért könyörgő lovagot, csak ha megesküdött rá, hogy megteszi, vagy ha elkerülhetetlen volt”.³⁸

Ami a nőkkel való lovagias bánásmódot illeti, az egyik lovag azzal udvarol szíve hölgyének, hogy megfogadja: megerőszakolja a kedvéért a világ legszebb nőjét; riválisa pedig megígéri, hogy elküldi neki a lovagi tornák során legyőzött lovagok fejét. A lovagok valóban megvédik a hölgyeket, de csak azért, hogy más lovagok el ne rabolják őket. A *Lancelot* szavaival élve „Logres birodalmában az a szokás, hogy az egyedül utazó asszony vagy lány nem tart senkitől. Ha azonban lovag társaságában utazik, és egy másik lovag elnyeri a harcban, a győztes bárhogyan bánta az asszonnyal vagy hölgygel, sem szégyen, sem büntetés nem éri ezért”.³⁹ Azt hiszem, nem éppen erre gondolunk manapság, amikor *lovagiasságról* beszélünk.

Európa az újkorban

A 3. fejezetben látni fogjuk, hogy a középkori Európa lecsillapodik egy kicsit, amikor a központosított királyságok uralkodói megzabolazzák a harcos lovagokat. Ám a királyok és királynők maguk sem mindig a nemes jellem mintaképei.

A Brit Nemzetközösség kisiskolásai egy rövid versike segítségével biflázzák be a brit történelem egyik legfontosabb eseményét:

Nyolcadik Henrik királynak volt nem kevesebb mint hat felesége:
Egy meghalt, kettőtől elvált, kettőt lefejeztetett, egy pedig túlélte.

Lefejeztette őket! 1536-ban Henrik házasságtörés és felségsértés koholt vádjával lefejeztette a feleségét, Boleyn Annát, mert az életképtelen fiút szült, ráadásul Henrik szemet vetett Anna egyik udvarhölgyére. Két feleséggel később Catherine Howardot is házasságtöréssel gyanúsította, őt is vérpadra küldte hát. (A londoni Towerbe látogató turisták saját szemükkel láthatják a vérpadot.) Henrik nyilvánvalóan féltékeny típus volt: Catherine egy régi udvarlóját felakasztatta és felfüggyeltette, vagyis a nyakánál fogva felfüggyelték, még élve levették a bitófáról, kibelezték, kiherélték, lefejezték és négybe vágták.

A trón Henrik fiára, Edwardra szállt, tőle Henrik lányára, Máriára, majd a másik lányára, Erzsébetre. „Bloody Mary” (Véres Mária) nem annak köszönheti

a nevét, hogy paradicsomlevet töltött a vodkájába, hanem annak, hogy három-száz más vallásút máglyára küldött. És a két nővér folytatta a családi perpatvarok megoldásának hagyományát is: Mária bebörtönözte Erzsébetet, és felügyelte unokatestvérük, Lady Jane Grey kivégzését, Erzsébet pedig kivégeztette egy másik unokatestvérüket, Mária skót királynőt. Erzsébet parancsára felakasztottak és felnégyeltek 123 papot, más ellenségeit pedig csonttörő bilincsekkel kínozták, ezek is láthatók a Tower kiállításán. Ma már olyan hibákért is pellengérre állítják a brit királyi családot, mint az udvariatlanság vagy a hűtlenség. Pedig a közvélemény értékelhetné, hogy egyetlen rokonukat sem fejeztették le, ellenfeleiket pedig nem akasztatják és négyeltetik fel.

I. Erzsébet annak ellenére Anglia egyik legnagyobb tisztelettel övezett uralkodója, hogy a nevét adta e sok kíntáshoz. Uralkodását aranykornak is nevezik, hiszen virágoztak a művészetek, különösen a színház. Közismert, hogy Shakespeare tragédiáiban nagyon sok az erőszakos jelenet. Képzelt világa azonban olyan szintre emelte a barbárságot, amely még a mai népszerű szórakoztatás sokat látott nézőit is meg-megdöbbeníti. V. Henrik, Shakespeare egyik hőse, az alábbi ultimátumot intézi egy francia falu lakóihoz a százéves háborúban:

Ha nem, egy pillanat s megláthatod
A vak és véres katonát, amint
Visító lányod fűrtjeit letépi,
Apáitok ezüst szakállát fogja,
S falhoz veri igen tisztos fejét;
A pucér kisdedit lándzsára szúrta [...]”⁴⁰

A *Lear király*ban Cornwall hercege kivágja Gloster gróf szemét („Pusztulj, silány kocsonya”), majd a felesége, Regan kikergeti a házból a vérző szemű gróft: „Ves-sétek őt ki a kapun: szagolja Dover felé az utat.”* A *velencei kalmár*ban Shylock kimetszhet egy font húst a kölcsönért kezességet vállaló mellkasából. A *Titus Andronicus*ban két férfi megöl egy harmadikat, megerőszakolják a menyasszonyát, kivágják a nyelvét, és levágják mindkét kezét. A lány apja megöli az erőszakoskodókat, belesüti őket a pitébe, és feltárlja az anyjuknak, akit ezután megöl, de megöli a saját lányát is, mert megerőszakolták; végül őt, majd a gyilkosát is megölik.

A gyerekeknek szóló irodalom sem volt vidámabb. 1815-ben Jacob és Wilhelm Grimm kiadott egy kötetre való régi népmesét, gyerekek számára átdolgozva. A *Grimm-mesék* néven közismert gyűjtemény a Bibliával és Shakespeare-rel vetekszik a nyugati világ legnagyobb példányszámban értékesített és legnagyobb köztiszteltetnek örvendő művének címéért. Bár a Walt Disney-féle kicsipkezett

* Vörösmarty Mihály fordítása.

változatokból ez nem egyértelmű, a mesék tele vannak öldökléssel, csecsemőgyilkossággal, kannibalizmussal, csonkítással és némi erőszakkal – igencsak komor tündérmesék ezek. Gondoljunk csak a három híres mostohaanya történetére:

- Egy éhínség idején Jancsit és Juliskát az erdőben hagyja az apja és a mostohaanya, hogy éhen haljanak. A gyerekek egy ehető házra bukkannak, ám a benne élő boszorkány foglyul ejti a gyerekeket, Jancsit pedig fel akarja hizlalni, hogy megehesse. Szerencsére Juliska belöki a banyát a tüzes kemencébe, és „a gonosz boszorkány izzé-porrá égett”.⁴¹
- Amikor Hamupipőke mostohatestvéire nem megy rá Hamupipőke cipője, anyjuk tanácsára levágják a lábujjukat vagy a lábfejükét, hogy mégis sikerüljön. A gerlek figyelnek a vére, és miután Hamupipőke férjhez megy a herceghez, kivágják a mostohanővérek szemét, „hogy gonoszságuk miatt életük végéig vaksággal bünhődjenek”.
- Hófehérkére féltékeny lesz mostohaanya, a királyné, ezért megparancsolja egy vadásznak, hogy vigye az erdőbe, ölje meg, és hozza vissza a tüdejét és a máját, hogy a királyné megehesse. Amikor a királyné rájön, hogy Hófehérke megmenekült, még háromszor tör az életére: kétszer próbálja megmérgezni, végül eléri, hogy megfulladjon. Hófehérkét azonban feltámasztja a királyfi, és mikor a királyné beront az esküvőre, „már várta a tűzben melengetett vaspapucs... Fel kellett vennie a tűzforró vascipőt, és addig kellett táncolnia benne, amíg össze nem rogyott holtan”.⁴²

Mint látni fogjuk, a mai kisgyermek szórakoztatásának felelősei oly mértékben nem tűrik az erőszakot, hogy még néhány korai Muppet-show-epizódot is túl veszélyesnek ítélték. Ha már a bábszínháznál tartunk, régebben Punch és Judy műsora volt a legnépszerűbb gyermekműsor Európában. A civakodó kesztyűbábok még a 20. század derekán is előadták nem éppen színvonalas pörlekedésüket az angliai tengerparti városok díszes bódéiban. Harold Schechter irodalomtörténész az alábbiakban foglalja össze a tipikus cselekményt.

Az első jelenetben Punch megsimogatja a szomszéd kutyáját, amely belemarja a fogát a bábu nevetségesen túlméretezett orrába. Amikor sikerül kiszabadítania magát, Punch megkeresi a kutya gazdáját, Scaramouche-t, és némi huzakodást követően „lelöki Scaramouche fejét a válláról”. Punch ezután odahívja a feleségét, Judyt és csókot kér tőle. Judy válaszul pofon üti. Punch megpróbálja másra zúdítani a szeretetét, ölbe veszi hát csecsemő gyermekét, és ringatni kezdi. Sajnos a kisbaba éppen ebben a pillanatban kakil be. Punch, a szerető családapa ezért odacsapja a kisbaba fejét a színpadhoz, majd a közönség közé hajítja a holttestet. Amikor Judy visszatér és meglátja, mi történt, az események érthető módon felzaklat-

ják. Kikapja a botot Punch kezéből, és ütlegelni kezdi. Punch azonban visszaszerzi a furkósbotot, agyonveri a feleségét, majd rázendít a győzedelmi nótára:

Kinek kell a feleség,
Ha szabad lehetek,
Kötéllel, késsel vagy bottal
Megmenekülhetek?⁴³

De még Mother Goose (Libamama) 17–18. századi mondókái is megdöbentőek annak fényében, amit ma szívesen olvasnánk a kisgyerekeknek. Robin kakast hidegvérrel meggyilkolják. A szűkös körülmények között élő egyedülálló anya veréssel és éhezéssel bünteti számos törvénytelen gyermekét. Két kisgyermek felügyelet nélkül indul veszélyes útjára; Jack fejsérülése miatt agykárosodást is szenvedhet, Jill állapotáról nincsenek információink. Egy léhűtő bevallja, hogy lelökött egy öregembert a lépcsőn. Georgie Porgie szexuálisan zaklat kiskorú lányokat, amiktől azok a poszttraumás stressz szindróma tüneteit mutatják. Tojás Tóbiás kritikus állapotba kerül súlyos balesetét követően. Egy gondatlan anya a fa tetején hagyja a csecsemőjét, ami katasztrofális következményekkel jár. Egy feketerigó lecsap egy ruhát teregető háztartási alkalmazottra, és szándékosan megsebesíti az őrrát. Három látássérült egeret megcsónkítanak egy késsel. És itt van a gyertya, mely ágyba vezet; itt van a balta, mely levágja fejed! Az *Archives of Diseases of Childhood* megmérte, hogy mennyire erőszakosak a gyermekek szórakoztatását célzó különböző eszközök. A tévéműsorokban 4,8 erőszakos jelenetet láthattak óránként; a mondókákban 52,2-et.⁴⁴

Becsület Európában és az Egyesült Államok korai történetében

Ha kéznél van egy amerikai tízdollárosunk, nézzük meg a rajta ábrázolt férfit, és egy pillanatra gondolkodjunk el az életén és a halálán. Alexander Hamilton az amerikai történelem egyik legfelvilágosultabb alakja. A *Federalist Papers* egyik társszerzőjeként segített a demokrácia filozófiai alapjainak megfogalmazásában. Amerika első pénzügyminisztereként ő dolgozta ki a modern piacgazdaságokat támogató intézményi struktúrát. Életének egyéb időszakaiban három zászlóaljat vezényelt a polgárháborúban, részt vett az alkotmányos kongresszus megszervezésében, nemzeti hadsereget irányított, létrehozta a Bank of New Yorkot, dolgozott a New York-i törvényhozásban, és ő alapította a *New York Post* újságot is.⁴⁵

1804-ben mégis olyat tett ez a rendkívüli ember, ami mai mércével mérve megdöbentő ostobaság. Hamilton és riválisa, Aaron Burr alelnök már régóta üzengettek egymásnak vitriolos hangnemben, és amikor Hamilton nem volt hajlandó visszavonni Burr-re vonatkozó, neki tulajdonított kritikáját, az kihívta őt párbajra. A józan ész csak egyike volt annak a számos megfontolásnak, amely távol tarthatta volna Hamiltont a halálos találkozótól.⁴⁶ A párbajozás szokása ekkor már visszaszorulóban volt, ráadásul Hamilton lakhelye, New York állam be is tiltotta. Hamilton egyik fia párbajban halt meg, és a Burr kihívására küldött válaszlevelében őt ellenérvet sorolt fel a párbajjal szemben. Ennek ellenére elfogadta a kihívást, mert, mint írta, „az, amit a világ férfijai becsületnek neveznek”, nem hagy más választást. Másnap reggel csónakkal vitték át a Hudson folyón, hogy New Jersey szikláinál találkozzon Burr-rel. Nem Burr az utolsó alelnök, aki rálőtt valakire, de mivel jobb céllovó volt, mint Dick Cheney, Hamilton másnap belehalt a sérüléseibe.

És nem Hamilton volt az egyetlen amerikai államférfi, aki párbajba keveredett. Henry Clay is vívott párbajt, James Monroe pedig csak azért állt el John Adams kihívásától, mert akkor éppen Adams volt az elnök. Az amerikai bankjegyek többi képmása közül a húszdollároson megörökített Andrew Jackson oly sok párbaj puszkagolyóit hordta magánál, hogy saját bevallása szerint séta közben „zörgött, mint egy zacskó üveggolyó”. Még az ötdollároson látható nagy felszabadító, Abraham Lincoln is elfogadott egy kihívást párbajra, de úgy állapította meg a feltételeket, hogy ne kerülhessen rá sor.

A hivatalos körülmények között tartott párbaj természetesen nem amerikai találmány. A reneszánsz idején vezették be, hogy az arisztokraták és kíséretük körében csökkenjen a gyilkosság, a vérbosszú és az utcai verekedés gyakorisága. Ha egy férfi úgy érezte, hogy a becsületébe gázoltak, párbajra hívhatta az elkövetőt, és az erőszak kimerülhetett egyetlen halálesetben, a legyőzött családja és környezete pedig nem tartott haragot. Amint azonban Arthur Krystal tanulmánya megállapítja: „A nemesség [...] olyan komolyan vette a becsületet, hogy szinte minden sértést becsületsértésnek tekintettek. Két angol férfi azért párbajozott, mert a kutyáik összeverekedtek. Két olasz férfi Tasso, illetve Ariosto érdemein vitakozott össze, és a vita azzal ért véget, hogy az egyik – halálosan megsebzett – fél bevallotta, hogy nem is olvasta az általa védett költő műveit. Byron nagyapjának testvére, William, az ötödik Byron báró pedig azért ölt meg valakit, mert nem tudtak megegyezni, hogy melyikük birtokán él több vad.”⁴⁷

Az egyház újra és újra elítélte, egyes államok be is tiltották, a párbajozás ennek ellenére még a 18–19. században is működött. Samuel Johnson e szavakkal kelt a szokás védelmére: „Ugyanúgy lőhetjük le azt, aki személyünkben sért meg, mint azt, aki betör a házunkba.” Olyan nevezetes emberek is párbajoztak, mint Voltaire, Napóleon, Wellington hercege, Robert Peel, Tolsztoj, Puskin és a matematikus

Évariste Galois; az utóbbi kettő bele is halt. A párbaj létrejött, csúcspontja és levezetése mintha a regényírók tollára termett volna, és a drámai lehetőségeket ki is használta Sir Walter Scott, az idősebb Dumas, Maupassant, Conrad, Tolsztoj, Puskin, Csehov és Thomas Mann.

A párbajozás története jól érzékelteti azt a különös jelenséget, amellyel még többször találkozunk: előfordul, hogy az erőszak egy vállfaja évszázadokon át jelen van egy civilizációban, majd egyszer csak nyomtalanul eltűnik. Amikor az úriemberek megállapodtak a párbajban, nem pénzért, földért vagy akár egy nőért harcoltak, hanem a becsületért, ezért a furcsa valamiért, amely csak azért létezik, mert mindenki úgy tudja, hogy mindenki más szerint létezik. A becsület egy buborék, amelyet az emberi természet egyes részei, például a tekintély utáni vágy és a normák megsértése felfújnak, más részei viszont, például a humor-érzék, kipukkasztanak.⁴⁸ A hivatalos párbaj intézménye az angolszász világból a 19. század közepén, Európa többi részéből pedig az azt követő évtizedekben tűnt el. A történészek megállapították, hogy a szokás kihalásához sokkal inkább hozzájárult a nevetségesség válás, mint a törvényi tiltás vagy a morális megvetés. „Amikor a férfiak komor arccal megjelentek a becsület mezején, de az ifjabb nemzedék csak nevetett rajtuk, az már sok volt ennek a szokásnak, hiába az évszázados hagyomány.”⁴⁹ Ha ma azt halljuk, hogy „Lépj előre tíz lépést, fordulj meg és lőj!”, előbb jut eszünkbe Tapsi Hapsi vagy Rissz-Rossz Sam, mint a „férfibecsület”.

A 20. század

Ahogy az elfeledett erőszak története közelít a jelenhez, lassanként ismerőssé válik a táj. De még a múlt század kulturális emlékezete is őriz olyan relikviákat, amelyek mintha egy idegen országhoz tartoznának.

Vegyük például a harcászati kultúra hanyatlását.⁵⁰ Európa és az Egyesült Államok régi városait a nemzet katonai erejét fitogtató műtárgyak tarkítják. A járőrök megcsodálhatják a hadvezérek lovas szobrait, a jó svádájú görög izompa-csirták alakját, a harci szekerekkel díszített diadalíveket, valamint a kardokat és lándzsákat ábrázoló vaskerítéseket. A metrómegállókat győztes csatákról nevezzik el: a párizsi metró egyik állomása Austerlitz, a londonié Waterloo. Az egy évszázaddal ezelőtti fényképeken csiricsáre katonai egyenruhában feszítő férfiak parádéznek a nemzeti ünnepeken és jópofiznak az arisztokráciával elegáns vacsorákon. Ősi államok vizuális megjelenítésében agresszív képek, lövedékek, éles fegyverek, ragadozó madarak és nagymacskák jelennek meg. Még a híresen békepárti Massachusetts címerében is egy kardot markoló levágott kar látható, mellette pedig egy amerikai őslakos, aki nyilat és nyílveesszót tart az állam motója fölött: „A karddal békét keresünk a szabadság nevében”. Hogy ne maradjon

le Massachusetts mellett, a szomszédos New Hampshire a következő mottóval díszíti a rendszámablakát: „Szabadon élni vagy meghalni”.

A mai Nyugaton azonban már nem neveznek el katonai győzelmekről közterületeket. Háborús emlékműveink nem lóháton ülő büszke hadvezéreket, hanem zokogó anyákat és elgyötört katonákat ábrázolnak, esetleg felsorolják az elesettek nevét. A szürke uniformist viselő katonák elvegyülnek a közéletben, a közvélemény nem sokra becsüli őket. A londoni Trafalgar Square-en a nagy oroszánokkal és Nelson oszlopával szemközt talapzatra nemrégiben egy olyan szobor került, amely nem is állhatna távolabb a katonai ikonográfiától: egy meztelen, terhes, kéz és láb nélkül született művészt ábrázol. Egy első világháborús hadszíntéren, a belgiumi Ypres-ben – amely az „In Flanders Fields” (Flamand mezőkön) című verset ihlette, és amelynek emlékére november 11-én a Brit Nemzetközösség országai-ban élők pipacsot tűznek a gomblyukukba – nemrég emeltek emlékművet annak az ezer katonának, akiket a háborúban dezertálásért agyonlőttek – pedig akkoriban még megvetették őket a gyávaságukért. A két legújabb amerikai államottó pedig az alaszakai „Észak a jövőért” és a hawaii „Országunk életét a becsület tartja fenn” (bár amikor Wisconsin új mottót keresett az „Amerika tejgazdasága” helyett, valaki azt javasolta, hogy „Sajtot enni vagy meghalni”).

A látványos pacifizmus különösen Németországban szembevetőd, hiszen valaha annyira fontosnak tartották a hadi értékeket, hogy a *porosz* szó ma már a merev militarizmus szinonimája. Tom Lehrer humorista 1964-ben öntötte szavakba a sokak által osztott aggodalmat, amiért Nyugat-Németország részt kívánt venni egy többoldalú atomegyezményben. Egy szarkasztikus hangvételű altatódalban az énekes így nyugtatgatja a kisbabát:

A németek régen csúnyán harcoltak,
De most már lecsillapodtak.
1918-ban megmutattuk nekik,
És azóta alig jártak itt.

1989-ben, amikor a berlini fal leomlott, és a két Németország egyesülni készült, újra feltámadtak a bosszúszomjas Németországgal kapcsolatos félelmek. Pedig a német kultúra még mindig folyamatos önvizsgálatot tart a világháborúkban játszott szerepével kapcsolatban, és irtóznak mindentől, ami katonai jelleget ölthet. Az erőszak még a videójátékokban is tabunak számít, és amikor a Parker Brothers piacra akarta dobni a világtérkép meghódításáról szóló Rizikó társasjáték német változatát, a kormány megpróbált cenzúrát gyakorolni. (Végül átirták a szabályokat: a játékosok nem elfoglalni, hanem „felszabadítani” igyekeznek az ellenfél területeit.)⁵¹ A német pacifizmus nem pusztán szimbolikus: 2003-ban félmillió német vonult fel Irak Amerika vezette megszállása ellen. Emlékeztet, hogy az

amerikai védelmi miniszter, Donald Rumsfeld azzal szólt le az országot, hogy a „Vén Európa” része. Figyelembe véve az Európában folyamatosan dúló háborúk történetét, ez a megjegyzés a történelmi amnézia legkirívóbb megnyilvánulása azóta, hogy egy diák Shakespeare kliséire panaszkodott.

Sokan átéltek a katonai jelképekkel kapcsolatos nyugati érzékenység egy másik változását is. Amikor az 1940-es és 50-es években bevetették a legádázabb katonai fegyvert, az atombombát, az emberek annak ellenére nem borzadtak el, hogy negyedmillió életet oltott ki, és további százmilliók halálával fenyegetett. Nem-hogy nem borzadtak el, hanem kifejezetten bájosnak találták! A szexi fürdőruhát, a bikinit, egy mikronéziai korallzátonyról nevezték el, amely megsemmisült az atombomba tesztelése során, a bikini tervezője ugyanis atomrobbanáshoz hasonlította a látványra adott reakciót. A „polgári védelem” nevetséges intézkedései – atombunker a hátsó udvarban és földre fekvést javasoló iskolai próbariadók – is megerősítették az illúziót, hogy az atomtámadás nem lenne különösebb katasztrófa. Számos amerikai lakóházban és iskolaépületben még ma is láthatók a pincelejáró fölött az atombunkert jelző tripla háromszögek. Az 1950-es években több kereskedelmi vállalat is gombafelhőt választott logónak, többek között az Atomic Fireball Jawbreaker robbanócukorka, az Atomic Market (egy családi vállalkozásban működtetett közért az MIT közelében) és az Atomic Café, amely egy 1982-es dokumentumfilm címét is adta: a film éppen arról a különös nemtörődomségről szól, amellyel a világ az atomfegyvereket kezelte egészen az 1960-as évek elejéig, amikor végre kezdték felfogni a borzalmakat.

Az is jelentőségteljes változás, hogy már nem tűrjük el a mindennapi életben az erőfitogtatást. A korábbi évtizedekben a férfi még azzal vívta ki a tiszteletet, hogy az öklével torolta meg a sértést.⁵² Az ilyesmi ma már a bunkóság jele, az impulzív személyiségzavar tünete, biztos út az indulatkezelést tanító terápiához.

Egy 1950-es eset is jól érzékelteti a változást. Harry Truman elnök elmarasztoló kritikát olvasott a *Washington Post*-ban énekesnek készülő lánya, Margaret teljesítményéről. Truman a Fehér Ház fejléces levélpapírján válaszolt a kritikusnak: „Remélem, egyszer majd találkozunk! Amikor erre sor kerül, szüksége lesz egy új orra, sok-sok mélyhűtött zöldborsóra a véraláfutásos szemére, és talán egy hordágyra is.” Bár minden író átérzi Truman indulatait, ma már nevetségesnek, sőt felháborítóknak hatna egy kritika miatt a testi sértés elkövetésére irányuló nyilvános fenyegetés, pláne, ha a hatalom képviselőjétől származik. Akkoriban azonban a legtöbben csodálták Trumant lovagias atyai fellépéséért.

Aki pedig felismeri a „kilencvenhét font súlyú nyápic” és a „homokot rúgnak az arcodba” kifejezéseket, az valószínűleg látta már a Charles Atlas testépítő program ikonikus hirdetéseit, amelyek magazinokban és képregényekben jelentek meg az 1940-es évektől kezdve. Általában az történt a hirdetésben, hogy egy vékony testalkatú férfiba beleköt valaki a strandon a barátnője jelenlétében. Dühösen hazarohan, felrúg egy széket, vásárol egy tízcentes bélyeget, megkapja a testépítő

1.1. ábra. Hétköznapi erőszak egy testépítő hirdetésben, 1940-es évek

– Ne hagyd, hogy megüssön, Joe! – Vigyázz a szádra, öregem... – Fogd már be, te csontkollektív!

– A francba! Elegem van abból, hogy ilyen nyüzüge vagyok. Charles Atlas azt ígéri, hogy új férfit varázsol belőlem! Veszek egy bélyeget, és megrendelem az ingyenes könyvet. – KÉSŐBB – Nahát! Nem is tartott sokáig. Micsoda muszklík! Megyek, lerendezem azt a bunkót.

– És ehhez mit szólsz? A „csontkollektív” küldi! Emlékszel még rám?

– Ó, Joe! Mégis igazi férfi vagy. – MICSODA FÉRFI! – Pedig milyen sovány volt!

program útmutatóját, majd visszamegy a strandra, és bosszút áll a vétkesen, hogy helyreállítsa a tekintélyét a gyönyörű ifjú hölgy előtt (1.1. ábra).

Ami a terméket illeti, Atlas megelőzte a korát: a testépítés az 1980-as években indult hódító útjára. Marketing szempontjából azonban más korszakot képviselt. A fitneszklubok és testépítő kellékek hirdetése ma már nem sugallják, hogy bokszolással kell helyreállítani a férfibecsületen esett csorbát. A képek narcisztikusak, már-már homoerotikusak. Izomtól duzzadó mellkasokat és csodás kockahasakat mutatnak művészi közelképeken, hogy mindkét nem képviselői megcsodálhassák. Nem az erő, hanem a szépség ígérését hordozzák.

A férfiak közötti erőszak megvetésénél is forradalmibb változás a nőkkel szembeni erőszak elítélése. A demográfiai csúcs nemzedéke hajlamos nosztalgiával emlegetni a *The Honeymooners* (Nászutasok) című, az 1950-es években vetített szitkomot, amelynek Jackie Gleason játszotta a főszerepét, egy tagbaszakadt buszsofőrt, akinek gyors meggazdagodást célzó terveit újra és újra nevetségesse tette józan felesége, Alice. A műsor egyik visszatérő jelenetében a feldühödött Ralph az öklét rázza Alice felé, és így harsog: „Egyszer majd megmutatom, Alice... BUMM, lecsapok a bagólesődre!” (Vagy éppen: „Puff, egy ász és csillagokat látsz!”) Alice mindig kineveti, de nem azért, mert megveti az asszonyverőt, hanem mert tudja, hogy Ralphnak nincs elég vér a pucájában, hogy megtegye. Ma már olyan érzékenyen viszonyulunk a nőkkel szembeni erőszakhoz, hogy egy ilyen műsor elképzelhetetlen lenne egy komoly televíziós csatornán. Vagy nézzük meg a *Life* magazinban megjelent 1952-es hirdetést az 1.2. ábrán.

If your husband ever finds out you're not "store-testing" for fresher coffee...

1.2. ábra. Családon belüli erőszak egy kávéreklámban, 1952

Amikor a férjed megtudja, hogy nem ellenőrizted, friss-e a kávé... Amikor rájön, hogy még mindig kíséreltezel, és ócska, állott kávévettél... jaj neked! Mert ma már biztosan és tévedhetetlenül megállapítható a kávé frissessége vásárlás előtt. „VÁKUUMCSOMAGOLÁSBAN”

A családon belüli erőszak játékos, erotikába hajló ábrázolása ma már nem tűrne nyomdafestéket. Pedig akkoriban korántsem volt ez elszigetelt jelenség. A Van Heusen ingek 1950-es évekből származó hirdetésében is elfenekeli valaki a feleségét, a Pitney Bowes bérmentesítő gép 1953-ból származó reklámjában pedig a kétségbeesett főnök üvölt fafejű titkárnőjével a következő képaláírással: „Biztos, hogy mindig törvénybe ütközik a nőgyilkosság?”⁵³

És ott van még a leghosszabb ideig futó musical, *A fantasztikusok*, benne a „Csak a pénzen múlik” című dallal (amelynek szövege Edmond Rostand darabja, *A regényesek* 1905-ös fordítására épül). Két férfi emberrablást tervez, melynek során egyikük fia elrabolja a másik lányát:

Kérhet együttérző meggyalázást.

Kérhet udvariasat.

Kérhet hozzá indiánokat:

Nincs ennél jobb falat.

Kérhet meggyalázást lóhátról;

Az modern és vidám.

Tehát a meggyalázás formája

Csak a pénzen múlik ám.

Bár a *rape* (mai jelentése: nemi erőszak) szó abban az időben még inkább szökteést jelentett, mint nemi erőszakot, a darab 1960-as bemutatója és 2002-es utolsó előadása között igencsak megváltozott a szóval kapcsolatos érzékenység. A szövegíró, Tom Jones (semmi köze a walesi énekeshez) így nyilatkozott erről nekem:

Az idő múlásával egyre jobban zavart a szóválasztás. Lassan, nagyon lassan összeállt bennem a kép. Szalagcímek az újságokban. Beszámolók brutális csoportos erőszakról. És randierőszakról (date rape) is. Egyre többször jutott eszembe, hogy ez nagyon nem vicces. Igaz, hogy nem valódi nemi erőszakra volt szó a dalban, de a közönség részben éppen azért nevetett, mert sokkolóan hatott a szó komikus alkalmazása.

Az 1970-es évek elején a darab producere elzárkózott Jones kérésétől, hogy átírhasa a szöveget, csak annyit engedélyezett, hogy a dalhoz bevezetőt fűzzenek, amelyben elmagyarázzák a szó szándékolt jelentését, illetve a szó előfordulásának gyakoriságát is csökkentették. Amikor 2002-ben a darabot levették a műsorról, Jones teljesen átírta a szöveget egy 2006-os új bemutatóhoz, és szerződésben kötötte ki, hogy a darabot a világ minden pontján kizárólag az új változatban adhatják elő.⁵⁴

Nem is olyan régen még a gyerekeket is törvényesen érthette erőszak. A szülők nem egyszerűen elfenekelték a gyerekeiket – ezt a büntetést számos országban már törvény tiltja –, hanem gyakran használtak hozzá valamilyen eszközt, például hajkefét vagy botot, esetleg meztelen fenékre ütöttek, ezzel is fokozva a fájdalmat és a megaláztatást. Az 1950-es években gyakran szerepelt a gyerekeknek szóló mesékben az a jelenetsor, amikor az anya így figyelmezteti rosszcsonst gyermekét: „Várj csak, amíg apád hazaérl”, majd az erősebb szülő levette az övét, és megverte vele a gyermekét. Az is sokszor szerepelt a mesékben, hogy fizikai büntetésként vacsora nélkül küldték ágyba a gyereket, vagy szappannal mosták ki a száját. Akire nem a rokona vigyázott, az még brutálisabb bánásmódban részesülhetett. Még sokan emlékezhetünk rá, hogy az iskolában olyan büntetéseket szabtak ki, amelyek ma már „kínzásnak” minősülnének, és börtönbe juttatnák az adott tanárt.⁵⁵

Ma a legtöbben kivételesen veszélyes helynek tartják a világot. Aki nézi a híradót, szinte mindennap értesülhet az egyre fenyegetőbb terrortámadásokról, a civilizációk összezsugorodásáról és a tömegpusztító fegyverek használatáról. Hajlamosak vagyunk azonban megfeledezni a híradásokat néhány évtizeddel ezelőtt megtöltő veszélyekről, és közönyösen viszonyulunk ahhoz, hogy ezek többsége szerencsésen elmúlt. A következő fejezetekben számokkal igazolom, hogy az 1960-as és 70-es évek sokkal brutálisabbak és ijesztőbbek voltak, mint a mostani korszak. Egyelőre azonban, e fejezet szellemiségének megfelelően, impresszionista stílusban vázolom az álláspontomat.

1976-ban végeztem az egyetemen. A diákok többségéhez hasonlóan én sem emlékszem arra, hogy milyen szavak kíséretében indítottak utamra a felnőttek világába. Ezért nyugodtan kitalálhatok egy beszédet. Képzeliük el az alábbi jóságot az 1970-es évek körülményeinek avatott ismerőjétől.

Tisztelt rektor úr, tisztelt tanári kar, tisztelt családtagok, barátok és az 1976-os végzős évfolyam! A komoly nehézségek korát éljük. Ugyanakkor komoly lehetőségek állnak előttünk. Most, amikor diplomás férfiaként és nőként kilépnek az életbe, arra kérem önöket, hogy adjanak vissza valamit a közösségnek, dolgozzanak a fényesebb jövőért, igyekezzenek szebbé formálni a világot.

Most, hogy ezt tisztáztuk, előállnék mondanivalóm érdekesebb részével. Szeretném elmondani önöknek, hogy milyennek képzelem én a világot diplomázásunk harmincötödik évfordulójának idején. A naptár már új évezredet mutat, az új világot elképzelni sem tudjuk. Nem a technológiai fejlődésről beszélek, bár annak hatásait sem érhetjük fel ésszel. Arról beszélek, hogy milyen felfoghatatlan mértékű előrelépés mutatkozik a béke és az emberi biztonság terén.

Szó se róla, 2011-ben is veszélyes hely lesz a világ. A következő harmincöt évben is lesznek háborúk, ahogy ma is, és lesznek népirtások, ahogy ma is, olyan helyeken, ahol nem is sejtettük volna. Az atomfegyverek továbbra is fenyegetést jelentenek. A világ erőszakos régióinak egy része erőszakos is marad. Ám az állandó jelenségeket elképzelhetetlen változások kísérik.

Mindenekelőtt véget érne a rémálom, amely azóta kísért minket, amióta az eszünket tudjuk: a bunkerekben rettegés, a harmadik világháború atomkatasztrófájának rémálmára gondolok. Egy évtized múlva a Szovjetunió békét köt a Nyugattal, és úgy ér véget a hidegháború, hogy egyetlen lövés sem dördült. Kína sem jelent már katonai fenyegetést, sőt legfontosabb kereskedelmi partnerünké válik. Nyugat-Európában mindörökké megmarad a béke, öt éven belül pedig a folyamatos kelet-ázsiai háborúskodást is a hosszú béke időszaka váltja fel.

És ezzel még nem értem a jó hírek végére. Kelet-Németország megnyitja a határait, a berlini falat örömmel diákok zúzzák darabokra. Leomlik a vasfüggöny, Közép- és Kelet-Európa országai pedig szovjet befolyástól mentes, liberális demokráciává válnak. A Szovjetunió nem csupán lemond a totalitárius kommunizmusról, hanem önkéntesen meg is szűnik. A köztársaságok, amelyeket Oroszország évtizedek és évszázadok óta tartott megszállás alatt, önálló állammá alakulnak, sokban közülük demokratikus átalakulás megy végbe. Az országok többségében mindez egyetlen csepp vér nélkül történik.

A fasizmus először Európából, majd a világ fennmaradó részének többségéből tűnik el. Portugália, Spanyolország és Görögország liberális demokráciává alakul. Ugyanez történik Tajvanon, Dél-Koreában, valamint Dél- és Közép-Amerika túlnyomó részében. A legfőbb hadurak, a tábornokok, a junták, a banánköztársaságok és az évenkénti katonai puccsok levonulnak a fejlett világ nagy részének színpadáról.

A Közel-Kelet is tartogat meglepetéseket. Huszonöt év alatt most zajlott az ötödik háború Izrael és az arab államok között. E háborúk során ötvenezren haltak meg, nemrégiben pedig attól tarthattunk, hogy a szuperhatalmak atomháborúba bonyolódnak. Mégis, Egyiptom elnöke három éven belül megöleli Izrael miniszterelnökét a Knesszetben, és aláírnak egy békeszerződést, amely határozatlan ideig kitart. Jordánia is tartós békét köt Izraellel. Szíria időről időre béketárgyalásokat folytat Izraellel, és nem tör ki köztük háború.

Dél-Afrikában lebontják az apartheid rezsimet, és a fehér kisebbség átadja a hatalmat a fekete többségnek. Az átalakulást nem kíséri sem polgárháború, sem vérontás, sem a korábbi elnyomókkal szembeni erőszakos akciók.

E fejlemények egy része hosszú, bátor küzdelmek eredménye. Más részük azonban egyszerűen csak megtörténik, mindenkit váratlanul érve. Néha-nhan közületek talán megpróbálják megérteni, hogyan történt. Gratulálunk az eredményeitekhez, és sok sikert és boldogságot kívánok az elkövetkező évekhez.

Hogyan reagált volna a közönség a kirobbanó optimizmusra? Aki egyáltalán végighallgatott volna, hahotában tört volna ki, majd megosztotta volna a többiekkel azt a gyanúját, hogy az előadó még mindig a Woodstockban elfogyasztott barna aciden pörög. Pedig az optimista minden szava igaznak bizonyult volna.

Turistaként egyetlen országot sem ismerhetünk meg, ha mindennap újabb várost keresünk fel, hiába száguldottunk hát végig az évszázadokon, nyilván nem győztünk még meg az olvasót, hogy a múlt erőszakosabb volt, mint a jelen. Most,

hogy visszaérkeztünk, biztosan rengeteg kérdés merült fel. Hát nem kínoznak továbbra is rabokat? Nem a 20. század volt a legvéresebb a történelemben? Nem léptek a háború új formái a régiak helyébe? Nem a terror korában élünk? Nem azt hangoztatták már 1910-ben is, hogy a háborúkon túl vagyunk? És mi a helyzet a keltetőtelepeken élő csirkékkel? És mi van, ha holnap háborút robbantanak ki az atomterroristák?

Kitűnő kérdések ezek, és a könyv fennmaradó részében megpróbálok majd történelmi vizsgálatok és számszerűsített adathalmazok segítségével válaszolni rájuk. Remélem azonban, hogy a fenti példák már megfelelően előkészítették a terepet. Hiszen arra emlékeztetnek, hogy bármekkora veszély leselkedik is ránk mostanában, a múlt veszélyei még súlyosabbak voltak. E könyv olvasójának (és amint látni fogjuk, a világ többi részében élők többségének) már nem kell tartania a szexuális rabszolgaságra kényszerítéstől, az isteni parancsra végrehajtott népirtástól, halálesetekkel járó cirkusztól és lovagi tornától, a népszerűtlen hitet vallók keresztre feszítésétől, karóba húzásától, kerékbe törésétől, máglyára küldésétől vagy megkínzásától, senkit nem fejeznek le, ha nem szül fiút, senkit nem beleznek ki, ha a királyi család tagjával randevúzik, nem kell pisztolypárbajban megvédeni a becsületünket, a tengerparton a férfiak nem horogütésekkel próbálnak imponálni a barátjüknak, és nem lebeg a fejünk fölött a civilizációnak vagy akár az emberi életnek is véget vető atom-világháború fenyegetése.

2

A béketeremtés folyamata

Idehallgass, az élet csúnya, állatias és rövid, de ezzel te is tisztában voltál, amikor ősember lettél.

Karikatúra a New Yorkerben¹

Thomas Hobbes és Charles Darwin kedves ember volt, nevük azonban pejoratív melléknévvé vált. Senki sem szeretne hobbesi vagy darwini világban élni (nem beszélve a malthusiánus, a machiavelli és az orwelli világról). Mindketten azzal kerültek be a szótárba, hogy igencsak cinikusan viszonyultak a természetes állapotban zajló élethez; Darwin mondta, hogy csak a „legéletképesebb marad életben” (a kifejezést egyébként nem Darwin találta ki, de ő is használta), Hobbes szerint pedig „az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid”.^{*} Mégis, mindketten mélyebb, finomabb és emberibb megállapításokat tettek az erőszakkal kapcsolatban, mint azt a nevükből alkotott melléknév sugallná. Ha meg akarjuk érteni az emberi erőszakot, az ő elemzésükkel kell kezdenünk.

Ez a fejezet az erőszak eredetével foglalkozik, logikai és kronológiai értelemben egyaránt. Darwin és Hobbes segítségével megvizsgáljuk az erőszak adaptív logikáját, és hogy ez mit jelez előre az emberi természet részeként kialakult erőszakos ösztönökkel kapcsolatban. Ezután rátérünk az erőszak őstörténetére, megvizsgáljuk, hogy evolúciós történetünk mely pontján jelent meg az erőszak, mennyire volt gyakori a történelmi leírásokat megelőző évezredekben, és hogy mely történelmi fejlemények csökkentették először.

Az erőszak logikája

Darwin elmélete azzal foglalkozik, hogy az élőlények tulajdonságai miért olyanok, amilyenek, nemcsak a külső jegyek, hanem a viselkedésüket irányító alapvető beállítottságuk és motivációik is. *A fajok eredete* megjelenése után százötven évvel laboratóriumban és terepen egyaránt számtalanszor igazolták a természetes

^{*} Vámosi Pál fordítása.

szelekció elméletét, amely aztán a természettudomány és a matematika új területeiről származó felvetésekkel kiegészítve az élővilág koherens értelmezésévé állt össze. E területek közé tartozik a genetika, amely a természetes szelekciót lehetővé tévő replikátorokra ad magyarázatot, illetve a játékelmélet, amely a más célkereső ágenseket is tartalmazó világban világítja meg a célkereső ágensek sorsát.²

Miért fejlődtek úgy egyes organizmusok, hogy kárt tegyenek egy másikban? A válasz nem olyan egyértelmű, mint azt a „legéletképesebb marad életben” kifejezés sejtetné. Az evolúciobiológia, illetve a genetika és a játékelmélet modern szintézisét kifejtő, *Az önző gén* című könyvében Richard Dawkins alaposan felrészeli azokat, akik gondolkodás nélkül azt hiszik, hogy jól ismerik az élővilágot. Ezeket az olyasókat arra kérte a szerző, hogy képzeljék az állatokat „túlélőgépeknek”, amelyeket génjeik hoztak létre (csak ezek szaporodnak híven az evolúció során), majd gondolják végig, hogyan fejlődnének ezek a túlélőgépek.

Egy túlélőgép számára egy másik túlélőgép (amely nem gyermeke vagy valamely más közeli rokona) környezetének része, mint egy szikla vagy egy folyó, vagy egy táplálékdarab. Olyasmi, ami az útját állja, vagy amit felhasználhat. Egy fontos szempontból különbözik a sziklától vagy a folyótól: hajlamos visszaütni. Persze hogy hajlamos, hiszen az is egy gép, amely halhatatlan géneket hordoz magában a jövő számára, s amely megóvásuk érdekében szintén nem hátrál meg semmitől. A természetes szelekció azoknak a géneknek kedvez, amelyek oly módon irányítják túlélőgépeiket, hogy azok minél jobban kihasználják környezetüket. Ebbe beletartozik az is, hogy minél jobban kihasználják mind a saját fajukhoz, mind a más fajokhoz tartozó többi túlélőgépet.³

Aki már végignézte, ahogy a sólyom széttépi a seregélyt, ahogy a rovarraj csípéseivel kínozza a lovat, vagy ahogy az AIDS-vírus fokról fokra végez valakivel, az első kézből tapasztalhatta, hogy az egyik túlélőgép könyörtelenül kizsákmányolja a másikat. Az élővilág túlnyomó részében az erőszak alapállapot, olyasmi, ami nem szorul további magyarázatra. Ha az áldozat más fajhoz tartozik, ragadozónak vagy parazitának nevezzük a támadót. Ám az áldozatok tartozhatnak egyazon fajhoz is. Számos állatnál megfigyeltek már csecsemőgyilkosságot, testvérgyilkosságot, kannibalizmust, nemi erőszakot és az utolsó vérig folyó küzdelmet.⁴

Dawkins gondosan megfogalmazott szavai azt is elmagyarázzák, hogy a természet miért nem egyetlen véres káosz. Először is az állatok kevésbé hajlamosak kárt tenni közeli rokonaikban, mert az a gén, amely egy rokona megtámadására készítetne egy állatot, valószínűleg *saját maga* egy másolatában is kárt tenne, abban a másolatban, amely a rokonban található, ezért a természetes szelekció gondoskodik a gén kiiktatásáról. Ennél is fontosabb, hogy Dawkins szerint egy másik organizmus abban különbözik egy sziklától vagy egy folyótól, hogy *hajlamos visszaütni*.

Az evolúció során erőszakossá vált organizmus egy olyan faj tagja, amelynek többi tagja átlagosan ugyanolyan erőszakossá fejlődött. Ha saját fajtársunkra támadunk, könnyen lehet, hogy az ellenfelünk ugyanolyan erős és harcias, mint mi magunk, és ugyanazokkal az eszközökkel és védekezőmechanizmusokkal rendelkezik. Ha fajtársunkra támadunk, valószínűleg mi magunk is megsérülünk, és ez a tudás erős szelekciós nyomás a meggondolatlan verekedéssel és támadással szemben. Kizárja a hidraulikus metaforát is és az erőszakkal kapcsolatos népi elméletek többségét, például a vérszomjat, a halálos átkot, a gyilkos ösztönt és egyéb pusztításra irányuló késztetéseket, ösztönöket és hajlamokat. Ha kialakul az erőszakra hajló tendencia, az mindig *stratégiái*. A szelekció hatására az organizmusok csak olyan körülmények között alkalmaznak erőszakot, amikor a várható előnyök ellensúlyozzák a várható költségeket. E józan ítélőképesség különösen igaz az intelligens fajokra, amelyek méretes agya érzékennyé teszi őket a konkrét helyzetben várható előnyökre és költségekre, és nem az evolúciós idő átlagos esélyeit latolgatják.

Az intelligens fajok tagjai közti erőszak logikájával elérkeztünk Hobbeshoz. *A Leviatán* (1651) emlékeztető bekezdésében alig száz szóban elemzi az erőszak mögöttes okait, és elemzése ma is megállja a helyét:

Tehát az emberi természetben a viszálykodásnak három főokát találjuk: először a versengést, másodsor a bizalmatlanságot, harmadszor pedig a dicsvágyat.

Az első arra indítja az embert, hogy nyereségért, a második, hogy biztonságért, a harmadik pedig, hogy hírnévért törjön rá másokra. Az első azért alkalmaz erőszakot, hogy uralkodhassék mások személye, felesége és jószága felett, a második, hogy mindezt megvédje, a harmadik pedig semmiségek, egy szó, egy mosoly, egy eltérő vélemény vagy a lebecsülésnek bármilyen más jele miatt, amely vagy közvetlenül ellene irányul, vagy rossz fényt vet rokonaira, barátaira, hazájára, foglalkozására vagy nevére.⁵

Hobbes véleménye szerint a verseny elkerülhetetlen következménye annak, hogy az egyedek hajszolják az érdekeiket. Ma már látjuk, hogy mindez beépült az evolúciós folyamatba. Azok a túlélőgépek, amelyek képesek ellökni versenytársaikat az olyan véges erőforrások mellől, mint a táplálék, a víz és a megfelelő élőhely, több utódot hoznak létre versenytársaiknál, így az ilyen versenyre leginkább alkalmas túlélőgépek maradnak csak életben.

Ma már azt is tudjuk, hogy a férfiak miért vetekszenek a „feleségekért” is. Az állatfajok többségénél a nősténynek nagyobb feladat az utódvállalás, mint a hímnek. Különösen igaz ez az emlősökre, hiszen az emlősanya a testén belül hordja ki, majd születése után szoptatja utódját. A hím megsokszorozhatja utódai számát, ha több nősténnyel is párosodik – így más hímek nem nemzenek utódot –, a nőstény viszont hiába párosodik több hímmel, nem lesz több utódja. Ezért

a nőstények szaporodási képessége ritka erőforrás, amelyért számos faj, így az ember hímei is versengenek egymással.⁶ Mindez természetesen jelenti azt, hogy a férfiak a génjeik által irányított robotok, hogy morálisan felmenthetők a nemi erőszak vagy a verekedés vádjától, hogy a nők szexuális nyereségek, hogy az emberek minél több kisbabát szeretnének összehozni, vagy hogy nem senkit nem befolyásol a kultúrája, hogy csak néhányat említsek a szexuális szelekció elméletével kapcsolatos gyakori félreértések közül.⁷

A viszálykodás másik oka a bizalmatlanság, amely Hobbes idejében még inkább félelmet jelentett, mint szégyenlősséget. A második ok az elsőből következik: a versengés félelmet gerjeszt. Ha okkal gyanítjuk, hogy a szomszédunk mondjuk a megölésünkkel óhajt kizárni minket a versenyből, akkor védekezésül, megelőző csapásként, inkább mi végzünk vele. Ez a kísértés még akkor is erős, ha egyébként a légynek sem tudnánk ártani, hacsak nem vállalkozunk, hogy hagyjuk magunkat meggyilkolni. Az egészben az a tragédia, hogy a szomszédunk is jó okkal követi ugyanezt a gondolatmenetet, még akkor is, ha ő sem ártana a légynek sem. Sőt, ha esetleg *tudja*, hogy eredetileg nem voltak vele kapcsolatban agresszív terveink, joggal aggódhat, hogy mégis gondolkozunk a semlegesítésén, mert félünk, hogy különben ő semlegesít minket, így máris készíttést érezhetünk a semlegesítésére, és így tovább a végtelenségig. Thomas Schelling politológus a felfegyverzett háztulajdonos analógiáját hozza fel: amikor a tulajdonos rajtakapja a felfegyverzett betörőt, mindkettő le akarja lőni a másikat, nehogy őt lőjék le először. Ezt a paradoxont nevezik hobbesi csapdának, illetve a nemzetközi kapcsolatok területén biztonsági dilemmának.⁸

Hogyan menekülhet meg a hobbesi csapdából egy intelligens egyed? A legkézenfekvőbb az elrettentés: ne kezdeményezzük a harcot, legyünk elég erősek az első csapás túléléséhez, és minden agresszornak üssünk vissza. A hihető elrettentő stratégia alááshatja a versenytárs nyereségre számító készíttését, hiszen a megtorlás jelentette költség semmissé teszi a várható előnyöket. És félelemből sem akar majd támadni, mert nem vagyunk hajlandóak harcot kezdeményezni, és – ami még fontosabb – nincs is készíttésünk kezdeményezni, hiszen az elrettentés csökkenti a megelőző csapás értelmét. Az elrettentő stratégia legfontosabb eleme azonban, hogy a megtorlás fenyegetése hihető legyen. Ha az ellenfelünk szerint már az első csapással leteríthetők vagyunk, nem kell félnie a megtorlástól. Ha pedig azt hiszi, hogy ha már megtámadott, a józan eszünk visszatart a megtorlástól, mert azon a ponton már nincs semmi értelme, visszaélhet a józanságunkkal, hogy büntetlenül megtámadhasson. Elrettentő stratégiánk csak akkor lesz hihető, ha elszántan rácsafolunk a gyengeség gyanújára, bosszút állunk minden sérelemért, és rendezzük a számlát. Ez magyarázza azt a készíttést, hogy semmi ségekért is támadásba lendülünk: egy szóért, egy mosolyért vagy a becsmérés bármely más jeléért. Hobbes ezt nevezte „dicsvágy”-nak; közkeletűbb szóval ez a „becsület”; a legpontosabb kifejezés pedig a „hihetőség”.

Az elrettentés stratégiájának másik neve a félelem egyensúlya, a hidegháború időszakában pedig kölcsönösen biztosított megsemmisítésnek (MAD) nevezték. Az elrettentés stratégiája csupán törekény békét biztosíthat, mert az elrettentés csak az erőszak fenyegetése árán csökkenti az erőszakot. A tiszteletlenség erőszakmentes jelére is csak erőszakos kivagyisággal reagálhatnak a felek, így az egyik erőszakos cselekmény követi a másikat a megtorlás végtelen körforgásában. Amint a 8. fejezetben látni fogjuk, az emberi természet egyik fontos jellemzője, az önérdeteket szolgáló torzítás gondoskodik róla, hogy mindkét fél úgy vélje: az általa elkövetett erőszak jogos megtorlás volt, míg a másik oldal a váratlan agresszió jele.

Hobbes elemzése az anarchia állapotára vonatkozik. Fő művének címe menekülő útvonalat kínál: a Leviatánt, az emberek akaratát megtestesítő és az erőszak monopóliumát élvező monarchiát vagy egyéb kormányzati hatóságot. Az agresszoroknak járó szankciók kiszabásával a Leviatán képes kiküszöbölni az agresszió ösztönét, eloszlatja a megelőző csapással kapcsolatos általános szorongást, és okafogyottá teszi, hogy az emberek pisztolyt tartsanak a megtorlás és elszántságuk bizonyítása érdekében. És mivel a Leviatán semleges harmadik fél, nem teszi elfogulttá a sovinizmus, amelynek hatására mindkét fél azt hiszi, hogy ellenfele a megtestesült gonosz, míg ő maga ártatlan, mint a ma született bárány.

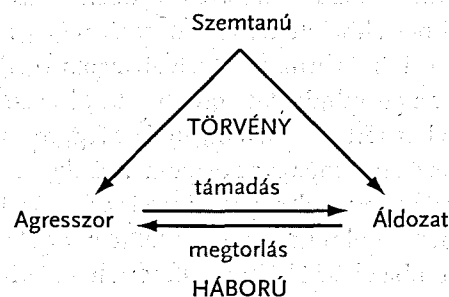
A Leviatán logikája egy háromszögben foglalható össze (2.1. ábra). Minden erőszakos cselekményben három érdekelt fél vesz részt: az agresszor, az áldozat és a szemtanú. Mindháromnak van motivációja az erőszakra: az agresszor le akar csapni az áldozatra, az áldozat meg bosszút akar állni, a szemtanú pedig minimalizálni szeretné az első kettő küzdelméből származó járulékos károkat. A küzdő felek közti erőszakot nevezhetjük háborúnak; a szemtanú küzdő felekkel szemben tanúsított erőszakos viselkedését nevezhetjük törvénynek. A Leviatán elmélete dióhéjban annyit tesz, hogy a törvény jobb, mint a háború. Hobbes elmélete ellenőrizhető jóslatot mond az erőszak történetéről. A Leviatán egy késői felvonásban lépett először az emberiség színpadára. A régészek szerint az emberiség a civilizáció kialakulásáig, ötezer évvel ezelőtt anarchiában élt, ám ekkor a letelepedett gazdálkodók megalapították az első városokat és államokat, és létrehozták az első kormányokat. Ha Hobbes elmélete helyes, ez az átmenet harangozhatta be az erőszak első történelmi visszaszorulását. A civilizáció megjelenése előtt, „ameddig nincs közhatalom, amely mindenkit kordában tart”, az ember élete csúnyább, állatiasabb és rövidebb lehetett, mint akkor, amikor fegyveres testületek kényszerítették rájuk a békét: ezt a fejleményt nevezem én a béketeremtés folyamatának. Hobbes szerint „Amerikában a vademberek” ma is az erőszakos anarchia állapotában leledzenek, de nem konkretizálta, hogy kikre gondol.

Ebben az adatvákuumban bárki bármit feltételezhet a primitív népekről, nem is kellett sokáig várni az ellenelmélet megszületésére. Hobbes kihívója a svájci születésű filozófus, Jean-Jacques Rousseau volt (1712–78), aki szerint „semmi sem oly szelíd, mint az eredendő állapotában leledző ember. [...] Példájuk [a vad-

embereké] megerősíteni látszik, hogy az emberi nem arra született, hogy örökre ebben az állapotban maradjon. [...] s hogy minden későbbi haladás [...] a faj elagálásához vitt közelebb”⁹

Hobbes és Rousseau filozófiája természetesen sokkal összetettebb volt annál a szembeállításnál, hogy „csúnya, állatias és rövid” vagy „nemes vadember”, a maga természetes állapotában működő élettel kapcsolatos, egymásnak ellentmondó sztereotípiáik mégis máig tartó vitát generáltak. *The Blank Slate* (A tiszta lap) című könyvemben kifejtettem, hogy a kérdés súlyos érzelmi, morális és politikai csomaggá állt össze. A 20. század második felében Rousseau romantikus elmélete vált az emberi természet politikailag korrekt doktrínájává, egyrészt a „primitív” népekkel kapcsolatos korábbi, rasszista doktrínákra válaszul, másrészt abból a meggyőződésből, hogy az emberi lét sokkal felemelőbb értelmezése. Számos antropológus véli úgy, hogy ha Hobbesnak igaza lenne, elkerülhetetlen, sőt kívánatos volna a háború; aki tehát a békét választja, semmiképpen sem adhat igazat Hobbesnak. Ők a „béke antropológusai” (valójában persze igen agresszív tudósok ők – Johan van der Dennen etológus szerint a Béke és Harmónia Maffia tagjai), akik szerint az ember és a többi állat is visszariad saját fajtársa megölésétől, a háború újszülött találmány, az őslakos népek pedig csak rituális és ártalmatlan harcokat vívtak az európai gyarmatosítók megjelenéséig.¹⁰

Amint az első fejezetben említettem, rossz irányból közelít az, aki szerint az erőszak biológiai elméletei fatalisták, a romantikus elméletek viszont optimisták, de ebben a fejezetben nem erre akarok kilyukadni. Amikor Hobbes és Rousseau az államok létrejötte előtt élő népek körében jellemző erőszakra beszéltek, csak találgattak: egyikük sem tudott semmit a civilizációt megelőző életről. Ma már több adat áll rendelkezésünkre. Ebben a fejezetben áttekintjük az emberiség életének legkorábbi szakaszaiban jellemző erőszakkal kapcsolatos tényeket. A történet kezdete az emberiség előtti időkbe nyúlik vissza, ezért megvizsgáljuk főemlős unokatestvéreink agresszióját, hogy megtudjunk valamit a saját evolúciónk során

2.1. ábra. Az erőszak háromszöge

megjelenő erőszak kialakulásáról. Amikor elérkezünk a saját fajunkhoz, kifejtem a kirívó különbséget az anarchiában élő gyűjtögető csapatok és törzsek, illetve a valamilyen szintű kormányzással működő államokban letelepedett népek között.

Azt is megnézzük, hogyan és miért harcoltak a gyűjtögetők. Ezzel el is érkezünk egy alapvető kérdéshez: pusztítóbb-e vagy kevésbé pusztító az anarchiában élő törzsek háborúskodása, mint a letelepedett, államokban élő népeké? A válasz érdekében narratívák helyett számokban kell gondolkoznunk: a lehető legjobb becslésekre támaszkodva össze kell hasonlítanunk az egy főre jutó erőszakos halálesetek számát a Leviatán uralma alatt, illetve az anarchiában élők körében. Végezetül vetünk egy pillantást a civilizált élet előnyeire és hátrányaira is.

Erőszak az ember őseinél

Meddig vezethetjük vissza az erőszak történetét? Bár az emberi fajhoz tartozó főemlős őseink már régen kihaltak, egy bizonyítékot biztosan hátrahagytak arról, hogy milyenek lehettek: másik leszármazottaikat, a csimpánzokat. Természetesen nem a csimpánzoktól származunk, és látni fogjuk, hogy még az is nyitott kérdés, hogy a csimpánzok megőrizték-e közös ősünk vonásait, vagy egyedi csimpánz irányban fejlődtek tovább. Akárhogy is, a csimpánzok agressziója tartogat számunkra tanulságokat, hiszen felfedi, hogyan alakulhat az erőszak egy olyan főemlősfajnál, amellyel sok a közös vonásunk. És próbára tehetjük azt az evolúciós feltevést is, hogy az erőszakos tendenciák nem hidraulikusak, hanem stratégiaiak, vagyis csak akkor lépnek színre, amikor a potenciális nyereség nagy, a kockázat viszont alacsony.¹¹

A közönséges csimpánzok akár 150 fős, jól elkülönülő területet elfoglaló közösségekben élnek. Amikor a csimpánzok az erdőben egyenlőtlenül elszórt gyümölcsöket és dióféléket keresik, gyakran elszakadnak egymástól, és kisebb, egy-tizenöt fős csoportokba tömörülnek. Ha az egyik csoport a területük közti határon akad össze egy másik közösséghez tartozó csoporttal, mindig ellenségesen lépnek fel egymással szemben. Amikor a két csoport hasonló méretű, zajos küzdelemben vitatják meg a határkérdést. Fél órán át vagy akár hosszabb ideig is ugatnak, lár-máznak, ágakat ráznak, tárgyakat dobálnak, és rázzák egymás felé az öklüket, amíg az egyik fél, általában a kisebb csoport, el nem kullog.

Ezek a csaták jól példázzák az állatok körében gyakori agresszív viselkedést. Korábban úgy vélték, hogy ezek csak rituálék a viták vérontás nélküli rendezése és a faj fennmaradása érdekében, ma már azonban erőfitogtatásnak és az eltöklés demonstrációjának tartják: a gyengébb fél visszavonulót fúj, ha érzi, hogy a harc kimenetele nem lehet kétséges, és ha összezsapnak, mindkét fél a sérülést kockáztatja. Amikor két állat azonos erőt képvisel, az erőfitogtatás komoly küzdelemmé fokozódhat, és akár mindketten megsérülhetnek vagy el is pusztul-

hatnak.¹² A csimpánzcsoporthoz között azonban nem eszkalálódik komoly küzdelemmé a konfliktus, ezért az antropológusok korábban azt hitték, hogy ez a faj alapvetően békés természetű.

Jane Goodall, a főemlősök kutatója, aki először figyelte meg tartósan a vadon élő csimpánzokat, megdöbbentő felfedezést tett.¹³ Amikor egy csapat csimpánz egy másik közösség kisebb csoportjával vagy magányos egyedével találkozik, nem lármázik és dühöng, hanem kihasználja számbeli fölényét. Ha az idegen egy szexuálisan érett kamasz nőstény, akár udvarolhatnak is neki, és megpróbálhatnak párosodni vele. Ha csecsemő van nála, gyakran megtámadják, a csecsemőt pedig megölik és megeszik. Ha pedig magányos hímmel találkoznak, vagy sikerül elszigetelniük egy hímét a kisebb csapatból, arra gyilkos indulattal vetik rá magukat. Két támadó lefogja az áldozatot, a többiek pedig ütlegetik, leharapják a lábujját és a nemi szervét, kitépik a húsát, kicsavarják a végtagjait, isznak a vérből, vagy kitépik a légcsövét. Az egyik közösség csimpánzai a szomszédos közösség minden egyes hím egyedével így tettek; ha ilyen eseményre emberek között kerülne sor, népirtásnak neveznénk. A támadások sokszor nem is véletlen találkozások folyományai, hanem határellenőrzés közben kerül rájuk sor, amikor egy csapat hím csendben megközelíti a magányos hímekeket, és ott helyben lecsap rájuk. Egy közösségen belül is előfordul gyilkosság. Egy csapat hím végezhet a riválisával, egy erős nőstény pedig megölheti egy gyengébb nőstény kicsinyét egy hím vagy egy másik nőstény segítségével.

Amikor Goodall először számolt be az öldöklésről, a többi tudósban felmerült, hogy valamilyen szer hatásáról, patológiás tünetekről van szó, esetleg arról, hogy a főemlőskutató a könnyebb megfigyelhetőség kedvéért étellel látja el az állatokat, és ezzel mesterséges változást idéz elő. Három évtizeddel később már mindenki világosan látja, hogy a halálos agresszió a csimpánzok normális viselkedéséhez tartozik. A főemlőskutatók a közösségek közötti támadások során csaknem ötven egyed elpusztítását figyelték meg vagy következtették ki, közösségeken belül pedig huszonöt-nél is több támadásra került sor. Legalább kilenc közösséget követtek nyomon, köztük olyanokat is, amelyeknek nem raktak ki ennyivalót. Vannak közösségek, ahol a hímek több mint egyharmada erőszak áldozatává válik.¹⁴

Vajon van valamilyen darwini logika a csimpánzgyilkosságok mögött? Richard Wrangham főemlőskutató, Goodall egykori tanítványa, több hipotézist is tesztelt a csimpánzok demográfiájával és ökológiájával kapcsolatban összegyűlt rengeteg adat alapján.¹⁵ Sikerült dokumentálnia egy jelentős és egy kevésbé fontos darwini előnyt. Amikor a csimpánzok kiiktatják a rivális hímekeket és azok utódait, bővítik a területüket: vagy rögtön el is foglalják, vagy megnövekedett számbeli előnyüket kihasználva megnyerik a következő küzdelmeket is. Ezzel monopolizálják a területen található táplálékhoz való hozzáférést saját maguk, utódaik és a nőstényeik számára, így a nőstények több utódot szülhetnek. Az is előfordul, hogy a közös-

ség befogadja a legyőzött közösség nőstényeit, ami újabb reproductív előnyhöz juttatja a hímekeket. A csimpánzok nem közvetlenül a táplálékért vagy a nőstényekért harcolnak. Egyetlen céljuk, hogy uralkodjanak a területükön, és kiiktassák a riválisaikat, amennyiben ezt minimális kockázat árán megtehetik. Az evolúciós előnyök közvetetten és csak hosszabb távon jelentkeznek.

A csimpánzok úgy csökkentik a kockázatot, hogy kiegyenlítenek küzdelmekbe bonyolódni, vagyis legalább háromszor annyian vannak, mint az áldozatok. A csimpánzok portyázó életmódjuknak köszönhetően gyakran kaparinthatnak meg egy-egy peches áldozatot, mert a gyümölcsfák nem egymás mellett állnak az erdőben. Az éhes egyedek néha kénytelenek kis csoportokban vagy egyedül portyázni, így a vacsora keresése közben be-betévednek idegen területekre.

Mi köze van ennek az emberi erőszakhoz? Felveti azt a lehetőséget, hogy az ember már hatmillió évvel ezelőtt, a csimpánzokkal közös gyökerek idején is halálos portyázásokat folytatott. Van azonban egy másik lehetőség is. Az ember és a közönséges csimpánz (*Pan troglodytes*) közös őse megajándékozta a világot egy harmadik fajjal, a bonobóval vagy más néven törpecsimpánzzal (*Pan paniscus*), amely mintegy kétfélmillió évvel ezelőtt vált el a közös unokatestvértől. Épp olyan közeli rokonságban állunk a bonobókkal, mint a közönséges csimpánzokkal, a bonobók viszont soha nem folytatnak halálos portyázást. A bonobók és a közönséges csimpánzok közti különbség az egyik legismertebb tény a népszerű főemlőstanban. A bonobók úgy híresültek el, mint békés, matriarchális, érzéki, növényevő „hippi csimpánzok”. Róluk neveztek el egy New York-i vegetáriánus éttermet, ők ihlették a szexológus dr. Suzy Bonobo *Way of Peace Through Pleasure* (Ahogy a bonobóknál: az élvezeten át a nyugalomhoz) című könyvét, és ha a *New York Times* újságírója, Maureen Dowd szája íze szerint működne a világ, a mai férfiak is róluk vennének példát.¹⁶

Frans de Waal főemlőskutató szerint elméletben az ember, a közönséges csimpánz és a bonobók közös őse jobban hasonlíthatott a bonobóhoz, mint a közönséges csimpánzhoz.¹⁷ Ha ez igaz, akkor a hímcsoportok közti összecsapások nem gyökereznek olyan mélyen az ember evolúciós történetében. Ez esetben a közönséges csimpánzban és az emberben egymástól függetlenül alakult volna ki a halálos portyázás, és az emberi portyázás történelmileg alakulhatott ki egyes kultúrákban, nem pedig evolúciósan az egész fajban. Az emberben nem lenne veleszületett hajlam a közös erőszakra, és nem lenne szükség a Leviatánra vagy más intézményre, hogy eltántorítsa tőle.

Két probléma is akad azzal az elmélettel, hogy az ember egy békés, bonobószerű őstől származik. Az egyik az, hogy könnyű belelovalni magunkat a hippi csimpánzok történetébe. A bonobó veszélyeztetett faj, Kongó veszélyes részeinek megközelíthetetlen erdeiben él, és amit tudunk róla, azt elsősorban fogságban tartott, jól táplált fiatalok vagy fiatal felnőttek kisebb csoportjainak megfigyeléséből tudjuk. A főemlőskutatók jó része szerint sokkal sötétebb lenne

a kép, ha szisztematikusan megfigyelnénk idősebb, éhesebb, népesebb és szabadabb bonobócsoportokat.¹⁸ A vadon élő bonobók ugyanis vadásznak, harciasan közelednek egymáshoz és akár halálosan is megsebzik egymást a harcok során. Míg tehát a bonobók vitathatatlanul kevésbé agresszívak, mint a közönséges csimpánzok – soha nem rohanják le egymást, és a közösségek képesek a békés együttélésre –, azért nem teljesen békések.

A második és jelentősebb probléma az, hogy a két csimpánzfaj és az ember közös őse sokkal nagyobb valószínűséggel hasonlíthatott a közönséges csimpánzra, mint a bonobóra.¹⁹ A bonobók nagyon különös főemlősök, viselkedésükben és anatómiájukban egyaránt. Apró, gyerekes fejükkel, könnyebb testükkel, kevésbé kirívó nemek közti különbségekkel és egyéb fiatalos vonásaikkal nemcsak a közönséges csimpánztól, hanem a többi nagy emberszabásútól (a gorillától és az orangutánától) is különböznek, ahogy az ember őseitől, a kövületben felfedezett ausztralopithecusztól is. Ha egyedi anatómiájukat elhelyezzük a nagy emberszabásúak családfáján, azt látjuk, hogy a bonobók elszakadtak a generikus emberszabásúaktól, méghozzá a neoténia során: ez a folyamat megváltoztatja az adott állat növekedési programját, így egyes fiatalkori tulajdonságok felnőttkorban is megmaradnak (a bonobók esetében a koponya és az agy egyes jegyeiről van szó). Gyakran kerül sor neoténiaira a háziasított fajok esetében, például amikor a kutya elvált a farkastól, és e folyamat segítségével a szelekció csökkentheti az állatok agresszivitását. Wrangham szerint a bonobó evolúciójának elsődleges mozgatórugója a hímek csökkentett agresszivitását célzó szelekció volt, hiszen a bonobók nagy csapatokban járnak, nincsenek sérülékeny, magányos egyedek, ezért a közös agresszió nem kifizetődő. E feltételezések alapján a bonobó kakukktójtás az emberszabásúak között, és egy olyan állattól származunk, amely közelebb állt a közönséges csimpánzhoz.

Az egybeesés még akkor is beszédes lenne, ha a közönséges csimpánz és az ember egymástól függetlenül fedezte volna fel a közös erőszakot. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a halálos portyázás evolúciós előnyökkel járhat egy olyan intelligens faj esetében, amely különböző méretű csoportokra bomlik, és amelyben a rokonságban álló hímek szövetségbe tömörülve mérhetik fel egymáshoz viszonyított erejüket. Amikor e fejezet későbbi részében megvizsgáljuk az emberi erőszakot, látni fogjuk, hogy a párhuzamok egy része egy kicsit szoros is.

Egyszerű lenne, ha a közös ős és a modern ember közt tátongó szakadékot áthidalhatnák a leletek. A csimpánzok őseitől azonban nem maradt lelet, az emberi maradványokból és tárgyakból pedig túl kevés van ahhoz, hogy közvetlen bizonyítékul szolgáljanak az agresszió, mondjuk ránk maradt fegyverek vagy sebek formájában. Néhány paleoantropológus úgy keresi a leletekben fennmaradt fajok erőszakos természetének jeleit, hogy megméri a hímek tépőfogának a méretét (az agresszív fajok ugyanis pengeéles tépőfogakkal rendelkeznek), és megvizsgálja a hímek és a nőstények közti különbséget (mert a többnejű fajokban a hímek álta-

lában nagyobbak, hogy megküzdhessenek a többi hímmel).²⁰ Sajnos az emberszabásúak kicsi állkapcsa – a többi főemlős pófájával ellentétben – nem nyílik elég szélesre ahhoz, hogy praktikus legyen a nagy tépőfog, függetlenül attól, hogy mennyire agresszív vagy békés az adott faj. És hacsak a faj nem volt olyan figyelmes, hogy sok teljes csontvázat hagyjon maga után, nehéz megbízhatóan megállapítani a nemüket, és összehasonlítani a hímek és a nőstények méretét. (Éppen ezért vonja kétségbe számos antropológus azt a nemrégiben felbukkant elméletet, mely szerint az *Ardipithecus ramidus*, a minden bizonnyal a *Homo* ősenek tekinthető, 4,4 millió éves faj egyenmű volt, kis tépőfogakkal bírt, ezért monogám és békés lehetett.)²¹ A későbbiről származó és nagyobb számban fellelhető *Homo*-maradványok tanúbizonysága szerint a hímek legalább kétmillió éve nagyobbak, mint a nőstények, méghozzá legalább olyan mértékben, mint a modern ember esetében. Ez megerősíti a gyanút, hogy a férfiak között jellemző erőteljes versengés messzire nyúlik vissza evolúciós történetünkben.²²

Az emberi társadalom típusai

A faj, amelyhez tartozunk, az „anatómiailag modern *Homo sapiens*”, állítólag 200 000 éves. A „viselkedésében modern”, művészetekkel, szokásokkal, ruhával, bonyolult eszközökkel rendelkező és különféle ökoszisztémákban fennmaradni képes ember azonban 75 000 évvel ezelőtt jelent meg Afrikában, majd benépesítette a világ többi részét is. Amikor a faj megjelent, az emberek kis méretű, nomád, egyenlőségre épülő rokoni csoportokban éltek, vadásztak és gyűjtögettek, és sem írott nyelvük, sem kormányzatuk nem volt. Az emberiség túlnyomó része ma már rétegekre oszló, több millió emberből álló társadalmakban él, a mezőgazdaság termelte ételt eszik, és államok irányítása alatt áll. A néha neolitikus (újkőkorszaki) forradalomnak is nevezett átmenet körülbelül 10 000 évvel ezelőtt kezdődött, amikor lassanként kialakult a mezőgazdaság a termékeny félholdon, Kínában, Indiában, Nyugat-Afrikában, Mezoamerikában és az Andokban.²³

Nagy hát a kísértés, hogy ezzel a 10 000 évvel húzzuk meg a határvonalat az emberi lét két fő korszaka között: az egyik a vadászó-gyűjtögető korszak, melynek során biológiai fejlődésünk túlnyomó része zajlott, és amely még ma is megfigyelhető a megmaradt vadászó-gyűjtögető népeknél, a másik pedig az ezt követő civilizáció korszaka. Ez a választóvonal jelenik meg az ökológiai niche-sel kapcsolatos elméletekben: az ember biológiailag e niche-hez alkalmazkodik, az evolúciós pszichológusok szerint ez „az evolúciós alkalmazkodás környezete”. A Leviatán hipotézise szempontjából azonban nem ez a legfontosabb határvonal.

Először is, a 10 000 éves mérőöldkő csak az első gazdálkodó társadalmakra érvényes. A világ más részein később alakult ki a mezőgazdaság, és fokozatosan terjedt tovább az első fecskéktől. Írországra például csak mintegy 6000 évvel ezelőtt jutott

el a Közel-Keletről induló mezőgazdasági hullám.²⁴ Amerika, Ausztrália, Ázsia és Afrika számos részén még néhány évszázaddal ezelőtt is vadászó-gyűjtögető életmódot folytató népek éltek, és van, ahol még mindig ez a helyzet.

Ezenkívül a társadalmak nem oszthatók kizárólag vadászó-gyűjtögető csoportokra és mezőgazdasági civilizációkra.²⁵ A legjobban ismert törzsi társadalmak a kis csoportokban élő vadászó-gyűjtögetők, mint például a Kalahári sivatagban élő kung-szan törzs tagjai vagy az északi-sarki inuitok. Ők azonban csak azért folytathatják zavartalanul vadászó-gyűjtögető életmódjukat, mert a világ távoli pontjain élnek, amelyekre senki más nem tart igényt. Ebben az értelemben nem tekinthetők anarchiában élő őseink reprezentatív mintájának, mert utóbbiak valószínűleg termékenyebb vidékekre születtek. A többi portyázó még nemrégiben is halban és vadban dúskáló völgyekben és folyók mentén állomásozott, hogy gazdagabb, teljesebb és nyugalmasabb életet élhessen. Közismert példák erre a totemoszlopokról és ajándékozási szertartásaikról (potlatch) híres, Amerika északnyugati partvidékén élő indiánok. Ugyancsak kívül esnek az államokon a vadászó-kertészkedők, mint például az Amazóniában és Új-Guineán élő törzsek, amelyek a vadászat és a gyűjtögetés mellett kívágnak és felégetnek egy-egy erdőterületet, hogy kis kertjeikben banánt és édeskrumplit termesszenek. Az ő életük nem olyan aszkétikus, mint a kizárólag vadászó-gyűjtögetőké, de így is sokkal közelebb állnak azokhoz, mint a megtelepedett, csak gazdálkodásból élő emberekhez.

Amikor az első gazdálkodók letelepedtek, hogy gabonát és hüvelyeseket termesszenek és háziállatot tartsanak, demográfiai robbanás ment végbe, ezért lassanként felosztották egymás között a feladatokat, így volt, aki a mások által megtermelt élelmiszert fogyasztotta. Az összetett államok és kormányok azonban nem egyik pillanatról a másikra jelentek meg. A letelepedettek először rokonságra és közös kultúrára épülő törzsekbe tömörültek, a törzsek pedig időnként nagyobb egységekké egyesültek, amelyeket már egy állandó kísérettel körülvett központi vezető irányított. Voltak legeltetési állattenyésztést folytató törzsek is, ezek vándoroltak az állatokkal és a letelepedett gazdálkodóknak árulták a portékájukat. A héber Biblia izraelitái törzsi állattenyésztők voltak, akik nagyjából a bírák korában tömörültek törzsfőnökségekbe.

A mezőgazdaság első megjelenésétől kezdve körülbelül ötezer évre volt szükség a valódi államok kialakulásához.²⁶ Erre akkor került sor, amikor az erősebb törzsfőnökségek fegyveres kíséretük segítségével uralmuk alá vontak más törzsfőnökségeket és törzseket, és ezzel tovább központosították a hatalmukat, és támogatták az iparosok és a katonák elkülönülő osztályainak kialakulását. A kialakuló államok erődöket, városokat és egyéb védhető telepeket építettek, és kidolgozták az írás rendszerét, hogy feljegyzéseket készíthessenek, kivethessék az alattvalókat sújtó adókat és sarcokat, és egységes törvényekkel biztosíthassák a rendet. A szomszédai vagyonára áhító kisebb államok néha védekezésre kényszerítették a többieket, a nagyobb államok pedig be-bekebelezték a kisebbeket.

Az antropológusok számos altípust és köztes esetet találtak ki az ilyen társadalmakhoz, és azt is megállapították, hogy semmiféle kulturális fejlődés hatására nem lesz törvényszerűen összetett társadalom az egyszerűből. A törzsek és törzsfőnökségek bármennyig képesek megőrizni a szokásaikat, ahogy például az Európában még a 20. században is fennmaradt montenegrói törzsek tették. És ha egy állam megszűnik, törzsek vehetik át a helyét, ahogy a görög sötét időkben (amelyek a mükénéi civilizáció bukását követték, és amelyekben a homéroszi eposzok játszódnak) vagy Európa sötét korszakában (amely a Római Birodalom bukása után következett be). Az összeomlott államok egyes részein – például Szomáliában, Szudánban, Afganisztánban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban) tulajdonképpen még ma is törzsfőnökségek működnek, csak a törzsfőnököt hadúrnak nevezik.²⁷

Mindezek fényében értelmetlen lenne úgy vizsgálni az erőszak történelmi változásait, hogy a naptár bizonyos időszakaiban összeszámoljuk a haláleseteket. Ha azt tapasztaljuk, hogy egy adott nép körében csökkent az erőszak, akkor az ok társadalmi felépítésük átalakulása, és nem az, hogy a történelmi óra elérkezett egy bizonyos időponthoz. Erre az átalakulásra pedig bármikor sor kerülhet, már ha egyáltalán sor kerül rá. Arra sem számíthatunk, hogy lineárisan csökken az erőszak az egyszerű, nomád vadászó-gyűjtögetőtől az összetettebb életmódot folytató, megtelepedett vadászó-gyűjtögetőtől, a gazdálkodó törzseken és törzsfőnökségeken vagy a kisebb államokon át a nagyobb államokig. A jelentős átmenet, amelyre számíthatunk, a társadalmi szerveződés első formájának megjelenése, amely már mutatja annak a jeleit, hogy a határain belül vissza kívánja szorítani az erőszakot. Ez lenne a központosított állam, a Leviatán.

Az első államok (Hobbes elméletével ellentétben) nem az állampolgárok által kidolgozott társadalmi szerződés alapján hatalommal felruházott közösségek voltak. Ezek az államok inkább zsaroláson alapuló védelmi rendszerre emlékeztettek: a nagy hatalmú maffiozók kizsigerelték a helyieket, cserébe pedig védelmet kínáltak nekik az ellenséges szomszédokkal és egymással szemben.²⁸ Az erőszak ebből következő visszaszorulásával a hűbérurak legalább olyan jól jártak, mint a védelmezettek. Ahogy a gazdálkodó is igyekszik megakadályozni, hogy az állatai végezzenek egymással, úgy az uralkodó is szeretné visszatartani alattvalóit a portyázás és bosszúállás körforgásától, amely csak összezavarja az erőforrásokat, vagy pontot tesz a vizályok végére, az uralkodó szempontjából azonban csupán vérveszteség.

A törzsi társadalmakban jellemző erőszak témakörének hosszú és átpolitizált története van. A közfelfogás évszázadokon át azt hangsúlyozta, hogy az őshonos népek vad barbárok. A Függetlenségi nyilatkozat például elpanaszolta, hogy Anglia királya „rászabadította határaink lakosságára a kegyetlen Indián Vadembere-

ket, akiknek közismert harcmodorához tartozik mindenki kiirtása korra, nemre és körülményekre való tekintet nélkül”.*

Ma már elavultnak, sőt bántónak hangzik ez a pár sor. A szótárak óva intenek a *vadember* szó használatától, amikor az őslakosokra utalunk, az amerikai őslakosok körében véghez vitt népirtással kapcsolatos információkat ismerve pedig az lehet az érzésünk a nyilatkozat aláíróival kapcsolatban, hogy bagoly mondja verébnek, hogy nagy fejű. A minden népet megillető méltóság és jogok modern számonkérése miatt nem beszélünk elég őszintén az írásbeliség előtti népekre jellemző erőszakról, a „béke antropológusai” pedig rousseau-i fényben tüntetik fel őket. Margaret Mead például fordított nemiségű kultúráként írta le az Új-Guineán élő chambrikat, mert a férfiak sminkelik magukat, és hullámosítják a hajukat, azt azonban elhallgatta, hogy e nőiesnek nyilvánított díszeket csak akkor viselhetik, ha megölték egy ellenséges törzs tagját.²⁹ A másképpen nyilatkozó antropológusokat kitiltották tudományterületükről, a szakmai szövetségek kiáltványban ítélték el őket, rágalmozási pereket indítottak ellenük, de még a népirtás vádját is el kellett viselniük.³⁰

A törzsi harcokról persze könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy a modern háborúskodáshoz képest viszonylag ártalmatlanok. Ha a férfiak megharagszanak a szomszéd falura, egy bizonyos helyen és időpontban kihívják az ott élő férfiakat. A két oldal olyan távolságra sorakozik fel, hogy lövedékeik alig jutnak át a túloldalra. Hülyeségeket beszélnek, átkozódnak, sértegetik egymást és hencegnek, kilőnek néhány nyílveesszőt, vagy lándzsákat hajigálnak, közben igyekeznek kikerülni a szemből érkező támadásokat. Ha egy-két harcos megsérül vagy meghal, lefűjják az ütközetet. A megfigyelők e zajos látványosságok alapján vonták le a következtetést, hogy a primitív népek háborúja rituális és jelképes, vagyis merőben más, mint a fejlettebb népek dicsőséges vérontása.³¹ William Eckhardt történész, akit gyakran idéznek azon állítása kapcsán, hogy a történelem során jelentősen nőtt az erőszak, így fogalmazott: „A mintegy 25-50 főből álló vadászó-gyűjtögető csapatok nehezen folytathattak komoly háborút. Nem volt elég ember a harchoz, kevés fegyverrel rendelkeztek, nemigen volt miért harcolniuk, és a küzdelemért cserébe nem kaptak semmit.”³²

A politikai hátsó szándékoktól mentes tudósok, mint például Lawrence Keeley, Steven LeBlanc, Azar Gat és Johan van der Dennen csak az elmúlt tizenöt évben kezdtek bele az összecsapások gyakoriságának és áldozatainak szisztematikus vizsgálatába a törzsi társadalmak nagy mintáin.³³ Ha összeszámoljuk a primitív háborúskodás konkrét áldozatait, mindjárt kiderül, hogy az egyes csatákra jellemző ártalmatlanság látszat csupán. Először is, egy csetepaté is fajulhat olyan komoly küzdelemmé, amely végeztével beborítja a harcmezőt a holttestek. És ha a néhány tucatnyi férfiból álló csapatok rendszeresen összecsapnak, még

* Vecseklőy József fordítása.

akkor is magas lehet az áldozatok *aránya*, ha csatánként csak egy-két ember hal meg.

A legerősebb torzítás azonban abból ered, hogy nem különböztetik meg az erőszak két típusát – a csatát és a portyázást –, pedig ez rendkívül fontosnak bizonyult a csimpánzok vizsgálatánál. Nem a zajos csatákban, hanem a csendes portyázásokban esnek el a legtöbben.³⁴ Egy csapat férfi belopódzik egy ellenséges faluba még napfelkelte előtt, lenyilazza a reggel pisilésre előbújó férfiakat, majd azokat is, akik a felfordulás zajára kiszaladnak a kunyhóikból. A kunyhók falát átdöfik lándzsával, nyílveesszőket lőnek ki az ajtón és a kéményeken át, a kunyhókat pedig felgyújtják. Mire a falusiak összeszedik magukat a védekezéshez, a támadók nagyon sok álmottas emberrel végezhetnek, ráadásul addigra újra el is tűnnek az erdőben.

Néha annyi támadó gyűlik össze, hogy a falu lakóinak írmagja sem marad, vagy végeznek a férfiakkal, a nőket pedig elrabolják. Az ellenség lopva végrehajtott, ugyanakkor hatásos megtizedelésének másik módszere a lesben állás: a támadók elrejtőznek az erdőben a vadászösvényen, és rövid úton elintézik mindazokat, akik elhaladnak mellettük. Bevethető taktika az árulás is: a férfiak úgy tesznek, mintha békét kötnének az ellenséggel, meghívják őket egy lakomára, majd egy előre megbeszélt jelle ledöfik a mit sem sejtő vendégeket. Ha pedig magányos férfi téved a területükre, ugyanazt a stratégiát követik, mint a csimpánzok: gondolkodás nélkül megsemmisítik.

A törzsi társadalmakhoz tartozó férfiak (és szinte mindig férfiak) halálosan komolyan veszik a háborút, méghozzá nemcsak a taktika, hanem a fegyverek szempontjából is, legyen bár szó vegyi, biológiai vagy élő erő elleni fegyverekről.³⁵ A nyílhegyeket mérges állatoktól származó méreganyagokba vagy üszkösödést okozó rothadt szövetbe mártják. A nyílhegyek kialakításakor gondoskodnak róla, hogy azok könnyen elváljanak a nyílveesszőtől, mert így az áldozat nehezebben húzza ki őket a sebből. A harcosok hajlamosak trófeákkal jutalmazni magukat, különösen az áldozatok fejével, skalpjával és nemi szervével. Nem ejtenek foglyokat, bár előfordul, hogy egy-egy áldozatot visszahurcolnak a faluba, és halálra kínozzák. A *Mayflower* hajón érkező zarándokok egyike, William Bradford megfigyelte, hogy Massachusetts őslakosai „nem elégszenek meg az öldökléssel, élvezettel kínozzák a férfiakat a lehető legvéresebb módszerekkel: elvenen megnyúzzák őket kagylóhéjjal, darabonként vagdossák le a testrészeiket és az izületeiket, megsütik őket roston, és az áldozatok szemé láttára esznek a húsból.”³⁶

Bár felháborodunk, amikor az európai gyarmatosítók vadembereknek nevezik az őslakos népeket, és jogosan tartjuk őket képmutatónak és rasszistának, azért nem a fejükből pattantak ki az atrocitások. A szemtanúk egy része elborzasztó erőszakról számolt be a törzsi háborúskodások kapcsán. Helena Valero, akit az 1930-as években elrabolt a yanomanő törzs a venezuelai esőerdőben, így számolt be egy portyázásról:

Közben mindenhonnan özönlöttek a nők a gyerekeikkel, akiket a többi karawari foglyul ejtett. [...] Majd a férfiak nekiláttak a gyerekek kivégzésének; a kicsik és a nagyok közül is rengeteget megöltek. A gyerekek megpróbáltak elmenekülni, de elkapták őket, a földre hajították és nyílveszővel a földhöz szegezték őket. A legkisebbeket a lábuknál fogva a fákhöz és a sziklákhoz fogdosták. [...] A nők zokogtak.³⁷

A 19. század elején egy William Buckley nevű angol elítélt elszökött egy ausztráliai fegyenclelepről, és három évtizeden át boldogan élt a wathaurung őslakosok között. Első kézből számolt be az életmódjukról, így a háborúskodásukról is:

Amikor az ellenség területének közelébe értek, elrejtőztek, megvárták, amíg minden elcsendesedik, és amikor a legtöbben már kisebb csoportokban heverve aludtak, rájuk rontottak, hármat megöltek, többeket pedig megsebesítettek. Az ellenség fejvesztve menekült, hadi eszközeit hátrahagyva a támadóknak, így a sebesülteket bumeráanggal agyonverték, és a győztes diadalát három rikkantás jelezte. A holttesteket riasztó módszerrel megcsonkították: végtagjaikat kovakővel, kagylóhéjjal és tomahawkkal vágták le.

Amikor a nők megpillantották a visszatérőket, ők is kiáltoztak, és vad eksztázisban táncoltak. A holttesteket a földre hajították és botokkal ütötték – valamennyien megvadultak az izgalomtól.³⁸

Nemcsak az őslakossá vált európaiak számoltak be a fentihez hasonló esetekről, hanem maguk az őslakosok is. Egy Inupiaq inuit, Robert Nasruk Cleveland így emlékezett vissza az életére 1965-ben:

Másnap reggel a portyázók megtámadták a tábor, és minden nőt és gyermeket megöltek. [...] A noatakerék a meggyilkolt indián nők vaginájába halat tömködtek, magukkal vitték Kititigaagvaatot és a csecsemőjét, majd visszaveztek a Noatak folyón. [...] Amikor pedig valamennyien hazaértek, csoportosan megerőszakolták Kititigaagvaatot, és magára hagyták a csecsemőjével együtt, hogy éhen haljanak. [...]

Amikor a kobuk szarvasvadászok néhány héttel később hazaértek, és ott találták feleségeik és gyermekeik rothadó maradványait, bosszút esküdtek. Egy-két évvel később észak felé eveztek a Noatak folyón, hogy megtorolják a történeteket. Hamarosan észre is vettek egy népes nuataagmiut csoportot, és titokban követték őket. Egy reggel a nuataagmiut férfiak felfigyeltek egy csapat szarvasra, és vadászni indultak. Amíg távol voltak, a kobuk portyázók minden nőt megöltek a táborban. Levágták és zsinórra fűzték a szeméremtestüket, majd hazasiettek.³⁹

A kannibalizmust mindig is a primitív vadság kvintesszenciájának tartották, ezért az antropológusok egy része nem is vette komolyan az ezzel kapcsolatos beszámolókat, csupán a szomszédos törzsek által terjesztett vérvádnak tekintették. A bűnügyi régészet azonban nemrégiben bebizonyította, hogy a kannibalizmus igenis gyakori volt az ember őstörténetében. Találtak emberi harapásnyomokat tartalmazó emberi csontokat, de olyanokat is, amelyeket az állatok húsához hasonlóan aprítottak fel és főztek meg, majd a konyhai szemét közé dobták.⁴⁰ A lemészároltak csontjainak egy része 800 000 éves, abból az időből származik, amikor a *Homo heidelbergensis*, a modern ember és a Neander-völgyiek egyik közös őse először lépett az evolúció színpadára. A főzőedényekben és az ősi emberi székletben is emberi vérfehérje nyomára bukkantak. A kannibalizmus olyan gyakori lehetett az őskorban, hogy még az evolúciónkra is hatott: génállományunk olyan géneket is tartalmaz, amelyek valószínűleg a kannibalizmussal terjedő prionbetegségek ellen nyújtanak védelmet.⁴¹ Mindez egybecseng a szemtanúk beszámolóival, például az alábbi átirattal, amelyet egy misszionárius készített egy maori harcosról, amint az ellenség vezérének megőrzött fejével csúfolodik:

El akartál menekülni, ugye? De a bunkóm lesújtott rád. És amikor megfőztelek, étel lett belőled a számban. És hol van az apád? Megfőzték. És hol van a bátyád? Megettük. És hol van a feleséged? Ott ül, most már az én feleségem. És hol vannak a gyerekeid? Ott vannak, felmálháztam őket, a rabszolgáim, cipelik az ételt.⁴²

A tudósok egy része azért hitt az ártalmatlan gyűjtögetőkről kialakult képben, mert nehezen tudták elképzelni, hogy milyen célok és motivációk hajszolhatnák őket háborúba. Gondoljunk vissza például Eckhardt azon állítására, hogy a vadászó-gyűjtögetőknek „nemigen volt miért harcolniuk”. Csakhogy a természetes szelekcióval kialakult organizmusoknak mindig van miért harcolniuk (ami persze nem jelenti azt, hogy mindig harcolnak is). Hobbes szerint az ember három okból civakodik: a nyereség, a biztonság, valamint a hihető elrettentés miatt. Az államszerveződésen kívüli társadalmak mindhárom miatt civakodnak.⁴³

A táplálékszerzés érdekében vándorló népek sokszor azért támadnak, hogy elfoglaljanak egy-egy fontos területet, például vadászmezőt, forrást, folyók partját vagy torkolatát és az olyan értékes ásványok forrását, mint a kova, az obszidián, a só és az okker. Elrabolják az állatokat vagy az elraktározott élelmiszereket. És nagyon sokszor a nőkért folyik a harc. A férfiak néha kifejezetten azért csapnak le a szomszédos falura, hogy elrabolják, majd csoportosan megerőszakolják és feleségül vegyék a nőket. Előfordul, hogy más okból portyáznak, de bónuszként a nőket is magukkal viszik. Vagy éppen azért támadnak, mert el akarják vinni a nőket, akiket nekik ígértek, de nem szállítottak le a megbeszélte időpontra. A fiatal

férfiak pedig tróféáért, brahiból vagy az agresszív bátorság egyéb jeléért támadnak, különösen azokban a társadalmakban, ahol ez a felnőtté érés előfeltétele.

A törzsi társadalmak tagjai a saját biztonságuk érdekében is rohamoznak. Folyton a fejükben jár a biztonsági dilemma, avagy a hobbesi csapda, ezért ha túl gyengének érzik magukat, szövetkeznek a közeli falvakkal, vagy megelőző csapást hajtanak végre, ha az ellenséges szövetség túl fenyegetővé válik. Amazóniában egy yanomamö férfi így nyilatkozott egy antropológusnak: „Belefáradtunk a harcba. Már nem akarunk öldökölni. De a többiek árulók, nem bízhatunk bennük.”⁴⁴

Am a felmérések többségében a bosszút nevezik meg a háború elsődleges kiváltó okaként, és ez szépen visszaretenti a potenciális ellenséget, hiszen növeli a támadás várható hosszú távú költségeit. Az *Iliászban* Akhilleusz utal az emberi pszichológia egyik, a világ minden kultúrájában megfigyelhető jellemzőjére: „édesége a csurgó mézénél is erősebb, míg kebelünkben elárad”.^{*} A portyázó és törzsi társadalomban élő népek megtorolják a lopást, a házasságtörést, a vandalizmust, az orvvadászatot, a nők elrablását, a megszegett megállapodásokat, az állítólagos boszorkányságot és a korábbi erőszakot. Egy kultúrák közötti felmérés szerint a társadalmak 95 százalékában kifejezetten támogatják az „életért életet” elvet.⁴⁵ A törzsi népek nemcsak érzik kebelükben eláradni a bosszút, hanem pontosan tudják, hogy az ellenségeik ugyanígy érznek. Ez magyarázza, hogy időnként írmagja sem marad a megtámadott falunak: hiszen a túlélők bosszút akarnának állni lemészárolt társaikért.

Az erőszak mértéke az államba szerveződött és államszervezet nélkül élő társadalmakban

Bár a törzsi társadalmakban jellemző erőszakkal kapcsolatos beszámolók lerombolják azt a sztereotípiát, hogy a portyázó népek természetüktől fogva békések, arról nem sokat árulnak el, hogy több vagy kevesebb az erőszak, mint az úgynevezett civilizált társadalmakban. A modern államok történetéből nem hiányoznak a borzalmas mészárlások és atrocitások, többek között a különböző földrészek őslakosaival szemben, a háborúk áldozatai pedig sokszor nyolc számjegyűek. Csak a számok vizsgálatával dönthetjük el, hogy a civilizáció csökkentette vagy növelte-e az erőszakot.

Ha az abszolút számokat nézzük, akkor a civilizált társadalmak nyilvánvalóan páratlan pusztítást végeztek. De vajon abszolút számokat kell néznünk vagy inkább *relatív*, a népesség százalékában kifejezett számokat? A döntéshez fel kell tennünk magunknak azt az erkölcsileg eldönthetetlen kérdést, hogy mi a rossz-

szabb: ha egy száz főből álló népesség 50 százaléka, vagy ha egy egymilliárd főből álló népesség 1 százaléka pusztul el? Az egyik gondolatmenet alapján a megkínzott és kivégzett ember szenvedésének mértéke független attól, hogy rajta kívül hányan jutnak ugyanerre a sorsra, ezért együttérzésünkkel és analitikus figyelemünkkel a szenvedések összege felé kell fordulnunk. Egy másik gondolatmenet szerint azonban az élet alkujának az is része, hogy vállaljuk a korai vagy fájdalmas halál kockázatát, akár erőszak, akár baleset, akár betegség következtében. Ezért azt tekintjük morális jónak, hogy egy adott időben és helyen hányan élnek teljes életet, a morális rosszat, az erőszak áldozatainak számát pedig ennek megfelelően kalibráljuk. E gondolatmenetet kérdéssel is megfogalmazhatjuk: „Ha egyike lennék azoknak, akik egy adott korszakban életben vannak, mekkora eséllyel válnék erőszak áldozatává?” E második gondolatmenet logikája – akár a népesség arányát, akár az egyént érintő kockázatot vizsgáljuk – arra a következtetésre jut, hogy a különböző társadalmakban jellemző erőszak kártékonyságának összehasonlításakor nem az erőszakos cselekmények számát, hanem az arányát kell figyelnünk.

Mi történik tehát, ha az államok kialakulását tekintjük választóvonalnak, majd a határ egyik oldalára a vadászó-gyűjtögetőket, a vadászó-kertészkedőket és más törzsi népeket helyezzük (bármely korból), a másik oldalra pedig a letelepedett államokat (ugyancsak bármely korból)? Néhány tudós nemrégiben átfésülte az antropológiai és történeti szakirodalmat a törzsi társadalmakra vonatkozó áldozatok számával kapcsolatban. Kétféle becslés áll rendelkezésre. Az egyik az etnográfusoktól származik, akik hosszabb időszakokat felölelve jegyzik fel a vizsgált nép demográfiai adatait, így a haláleseteket is.⁴⁶ A másik pedig a bűnügyi régészek-től, akik az idegenkezűség jeleit kutatják a temetkezési helyeken vagy a múzeumi gyűjteményekben.⁴⁷

Hogyan állapítható meg a halál oka, ha több száz vagy több ezer éve hunyt el az áldozat? Az őskori csontvázak egy része mellett megtalálták a füstölő puska-cső kőkorszaki megfelelőjét: egy-egy csontba fúródott lándzsa- vagy nyílhegyet, ahogy a kennewicki férfi vagy Ötzi esetében láttuk. De a közvetett bizonyíték is majdnem ilyen beszédes lehet. A régészek átvizsgálhatják az őskori csontvázakat, hogy nem találnak-e rajtuk olyan sérüléseket, amilyeneket a modern embert ért támadásokból ismernek. Ilyen jel a bezúzott koponya, a kőeszközöktől származó vágásnyom a koponyán vagy a végtagokon és a védekezésre utaló törés a singcsonton (ilyen sérülésre akkor kerül sor, amikor az áldozat a karját maga elé emelve védekezik a támadóval szemben). A csontvázon jól megkülönböztethetők azok a sérülések, amelyek még az illető életében történtek, illetve amelyek a feltárás során keletkeztek. Az élő csont úgy törik, mint az üveg, éles, hegyes nyoma marad, a halott csont viszont krétaként törik, derékszögben. És ha egy csont más mintázatban mállik szét a törött felszínen, mint az érintetlen, akkor valószínűleg akkor tört el, amikor a csontot körbevevő hús már elbomlott. Árulkodó jel továbbá a csontváz környezetében lévő erődítmény, pajzs, halálos fegyver, mint

^{*} Devecseri Gábor fordítása.

a tomahawk (amely a vadászathoz felesleges) és a barlangok falán látható, harcot ábrázoló rajzok (ezek között hatezer évesek is vannak). De a régészet mindezen bizonyítékok birtokában is hajlamos alábecsülni a halálesetek számát, mert a kiváltó okok egy része – mérgezett nyíl, elfertőződött seb, megrepedt szerv vagy artéria – nem hagy nyomot az áldozat csontozatán.

Amikor a kutatók nagyjából összeszámolták az erőszakos halálesetek számát, kétféleképpen válthatják át aránnyá. Az első esetben kiszámítják, hogy a halálesetek hány százaléka vezethető vissza erőszakra. Ez az arány a következő kérdésre ad választ: „Mekkora eséllyel haltak meg az emberek valaki más keze által természetes okok helyett?” A 2.2. ábrán látható grafikon államszervezet nélküli népek három mintáján – őskori lelőhelyek, vadászó-gyűjtögetők és vadászó-kertészkedők csontvázai –, illetve többféle, állammá szerveződő társadalomban ábrázolja ezt a statisztikát. Vizsgáljuk meg közelebbről!

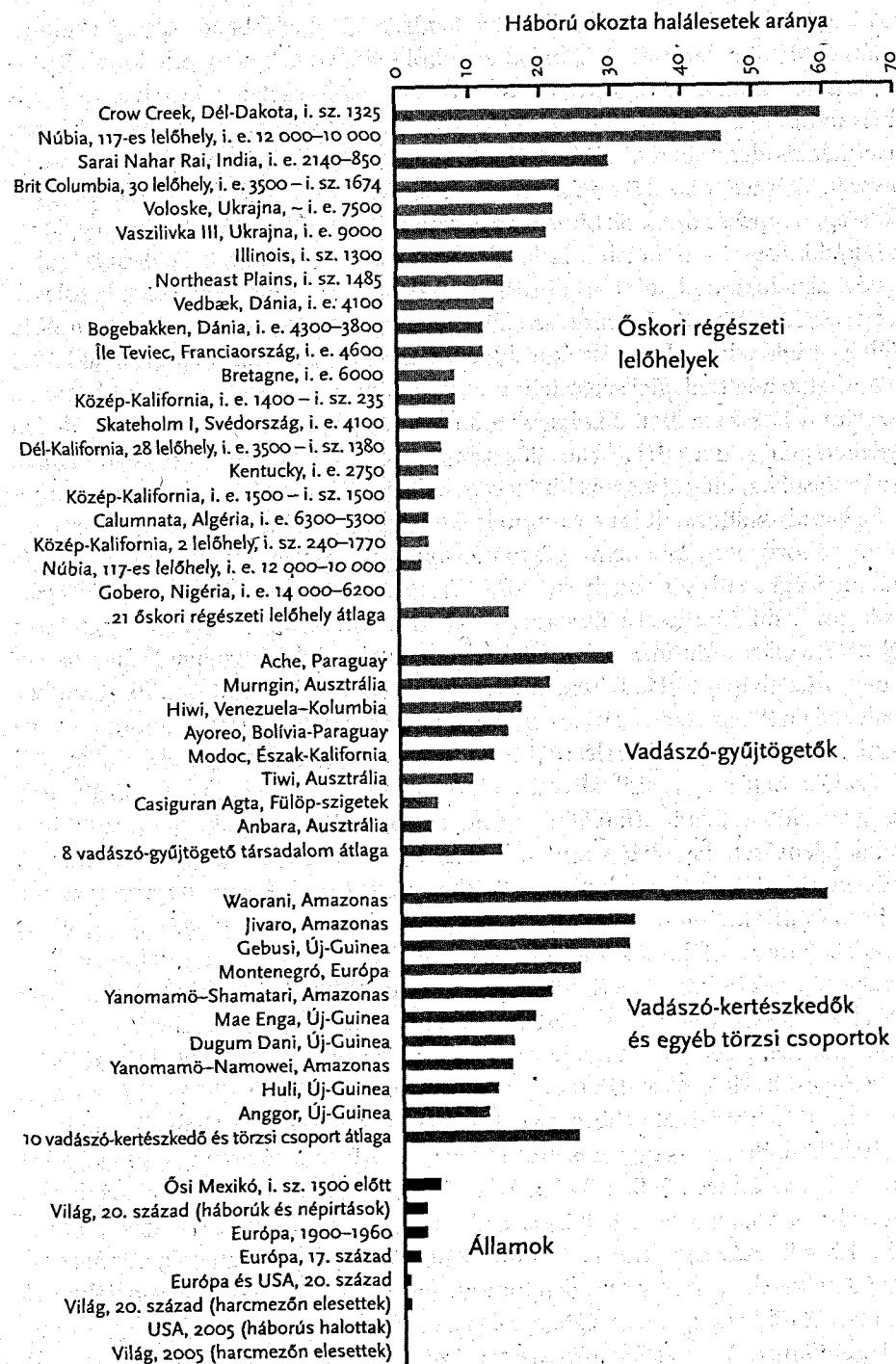
A grafikon legfelső részén az őskori lelőhelyeken kiásott csontvázak erőszakos halálának aránya látható.⁴⁸ Ázsiai, afrikai, európai és amerikai vadászó-gyűjtögetők és vadászó-kertészkedők maradványai i. e. 14 000-től i. sz. 1770-ig, minden esetben az állammá szerveződő közösségek megjelenése vagy a velük való első érintkezés előtt. A halálozási arány 0–60 százalék, átlagosan 15 százalék.

Ezután nyolc mai vagy nemrégiben még létezett, elsősorban vadászathoz és gyűjtögetésből élő társadalom adatai következnek.⁴⁹ Származási helyük Amerika, a Fülöp-szigetek és Ausztrália. A háborús halálesetek átlaga szinte hajszálpontosan megegyezik a csontokból becsült átlaggal: 14 százalék, a két szélső érték pedig 4 és 30 százalék.

A következő csoportban olyan törzsi társadalmakat gyűjtöttem össze, amelyekre a vadászat, a gyűjtögetés és a kertészkedés keveréke jellemző. Valamennyien Új-Guineán vagy az Amazonas menti esőerdőkben élnek, Európa utolsó törzsi társadalmá, a montenegróiak kivételével, akiknél az erőszakos halálesetek aránya megközelíti a teljes csoport átlagát, a 24,5 százalékot.⁵⁰

2.2. ábra. A háború okozta halálesetek aránya az államszervezet nélküli és állammá szerveződött társadalmakban ►

Források: Őskori régészeti lelőhelyek: Bowles, 2009; Keeley, 1996. Vadászó-gyűjtögetők: Bowles, 2009. Vadászó-kertészkedők és egyéb törzsi csoportok: Gat, 2006; Keeley, 1996. Ősi Mexikó: Keeley, 1996. Világ, 20. századi háborúk és népi társadalmak (beleértve az emberi eredetű éhínségeket is): White, 2011a. Európa, 1900–60: Keeley, 1996, forrása Wright, 1942, 1942/1964, 1942/1965; lásd az 52-es jegyzetet. Európa, 17. század: Keeley, 1996. Európa és Egyesült Államok, 20. század: Keeley, 1996, forrása Harris, 1975. USA, 2005, háborús halottak: lásd a szöveget és az 57-es jegyzetet. Világ, 2005, harcmezőn elesettek: lásd a szöveget és az 58-as jegyzetet.

Végül felsoroltam néhány állam adatait is.⁵¹ A legkorábbi adatok a prekolumbiánus Mexikó városaiból és birodalmaiból származnak, ahol a halottak 5 százalékaival valaki más végzett. Vitathatatlanul veszélyes hely volt tehát, de így is háromötödnnyire tekinthetjük erőszakosnak a törzsi társadalmak átlagához képest. Ha már modern államokról beszélünk, több száz politikai egység, többtucatnyi évszázad és az erőszak számos alkategóriája közül választhatunk (háború, gyilkosság, népirtás stb.), ezért itt nincs egyetlen „helyes” becslés. A lehető legigazságosabb összehasonlításhoz ki kell választanunk a legerőszakosabb országokat és évszázadokat, valamint a mai világban jellemző erőszakra vonatkozó becslések egy részét. Amint az 5. fejezetben látni fogjuk, az európai történelem legutóbbi fél évezredének két legerőszakosabb évszázada a véres vallásháborúkkal kísért 17., illetve a két világháborút felmutató 20. Quincy Wright történész becslése szerint a 17. században 2 százalék a háborús halálok aránya, a 20. század első felében pedig 3 százalék.⁵² Ha a 20. század utolsó négy évtizedét is bevonnánk a számításokba, még alacsonyabb számot kapnánk. Az egyik becslés, amely Amerika háborús áldozatait is beleszámolja, kevesebb mint 1 százalékot állapít meg.⁵³

A háború vizsgálata nemrégiben még pontosabbá vált, megjelent ugyanis két mennyiségi adatbázis, amelyeket az 5. fejezetben ismertettek. Konzervatív felsorolásuk 40 millióra teszi a 20. századi csatákban elesettek számát.⁵⁴ (A „csatákban elesett” azokra a katonákra és civilekre vonatkozik, akik közvetlenül a harcokban veszítették életüket.) Ha feltesszük, hogy valamivel több mint 6 milliárd ember halt meg a 20. század során, és eltekintünk néhány demográfiai finom megkülönböztetéstől, arra a becslésre jutunk, hogy a világ népességének mintegy 0,7 százaléka halt meg csaták következtében ebben az évszázadban.⁵⁵ Az államba szerveződött és állam nélküli társadalmak közti szakadékokat akkor sem szűkíthetnénk jelentősen, ha a háború okozta éhínségre és betegségekre visszavezethető közvetett halálesetekre tekintettel megháromszoroznánk vagy négyszerezelnék a becslést. És ha hozzászámítanánk a népirtások, tisztogatások és egyéb emberi eredetű katasztrófák áldozatait? Matthew White, az erőszak 1. fejezetben idézett szakértőjének becslése szerint mindezek együtt 180 millió ember haláláért felelősek. Ez még így is a 20. századi halálesetek mindössze 3 százalékát teszi ki.⁵⁶

Most pedig térjünk rá a jelenre! A *Statistical Abstract of the United States* (Az Egyesült Államok statisztikai kivonata) szerint 2005-ben 2 448 017 amerikai halt meg. Évtizedek óta ebben az évben esett el az ország legtöbb állampolgára háborúban, hiszen a fegyveres erők Irakban és Afganisztánban harcoltak. A két háborúban összesen 945 amerikai esett el, ami az abban az évben bekövetkezett összes amerikai haláleset 0,0004 százaléka (ez egy százalék negyszázad része).⁵⁷ Ha ehhez hozzávesszük a 18 124 Amerikán belüli gyilkosságot, még mindig csak 0,008 százalék, azaz egy százalékpont nyolctized része az erőszakos halálesetek aránya. A többi nyugati országban még alacsonyabb az arány. Ami pedig az egész világot illeti, a *Human Security Report Project* (Jelentés az emberi biztonságról)

szerint 2005-ben 17 400 haláleset vezethető vissza közvetlenül politikai erőszakra (háború, terrorizmus, népirtás, hadurak és milíciák öldöklése), ami 0,0003 százalékot jelent (egy százalék háromezred része).⁵⁸ Ez egy konzervatív becslés, amely csak az azonosítható halálesetekkel számol, de még ha hússzal szorozzuk is meg, hogy tekintetbe vegyük a dokumentáltan háborús halottakat és az éhínségek és betegségek következtében elhunytakat, akkor sem érjük el az 1 százalékot.

A grafikon legnagyobb szakadéka tehát az anarchiában élő csoportok és törzsek, illetve a kormányzott államok között mutatkozik. Dehát régészeti leletek, néprajzi feljegyzések és modern becslések zagyva gyűjteményét hasonlítottuk össze, egy részüket ráadásul teljesen hevenyészve számolták csak ki. Lehetséges valahogy közvetlenül egymás mellé helyezni két adathalmazt, a vadászó-gyűjtögetőket és a megtelepedett civilizációkat, hogy minél egységesebbek legyenek az emberek, a korszakok és a módszerek? Két közgazdász, Richard Steckel és John Wallis nemrégiben megvizsgálta kilencszáz csontváz adatait: őshonos amerikaiakról van szó, akik Kanada déli részétől Dél-Amerikáig éltek, és valamilyen módon még Kolumbusz érkezése előtt haltak meg.⁵⁹ A csontvázakat két csoportra osztották, vadászó-gyűjtögetőkre és városlakókra; az utóbbiak közé tartoztak az Andokban és Mezoamerikában élő civilizációk, az inkák, az aztékok és a maják. A vadászó-gyűjtögetők 13,4 százalékán fedezték fel erőszakos cselekmény nyomait, ami nagyjából megegyezik a vadászó-gyűjtögetők 2.2. ábrán látható átlagával. A városlakók esetében ez az arány 2,7 százalék volt, ami nagyjából megegyezik a jelen század előtti, államokba szerveződött társadalmakra vonatkozó adatokkal. Számos tényező változatlansága mellett is azt látjuk tehát, hogy civilizációban élve ötödére csökken az esélye, hogy erőszak áldozatává váljunk.

Térjünk most rá az erőszak számszerűsítésének másik módszerére, amikor nem a halottak, hanem az élők arányában számoljuk ki az öldöklés gyakoriságát. Ezt a statisztikát nehezebb a temetőből kiszámítani, más forrásokból viszont könnyebb, mert csak a halottak számát és a népességet kell tudni hozzá, nincs szükség a más okokra visszavezethető halálesetek feltárására. A gyilkosságokat szinte mindig 100 000 főre vetítve számolják ki évente, ezért e könyvben végig ehhez tartom magam. Hogy értelmezni tudjuk a számokat, tartsuk fejben, hogy az emberi történelem legbiztonságosabb helyszínén, a 21. század fordulójának Nyugat-Európájában évente körülbelül 1 gyilkosság jut 100 000 főre.⁶⁰ Még a leggyengédebb társadalomban is akad egy-egy fiatal ember, akit elragad a hev a kocsmái verekedésben, vagy egy-egy idős hölgy, aki arzént tesz a férje teájába, ennél alacsonyabb arány a gyilkosságok tekintetében tehát nem is nagyon létezik. A modern nyugati országok közül az Egyesült Államok a legveszélyesebb. Az 1970-es és 1980-as évek legrosszabb éveiben mintegy 10 gyilkosság jutott 100 000 emberre, a hírhedten erőszakos városokban – például Detroitban – pedig körülbelül 45.⁶¹ Ha ilyen gyilkossági arányokkal rendelkező társadalomban élnénk, már a mindennapi életben is tapasztalnánk a veszélyt, ha pedig az arány eléri

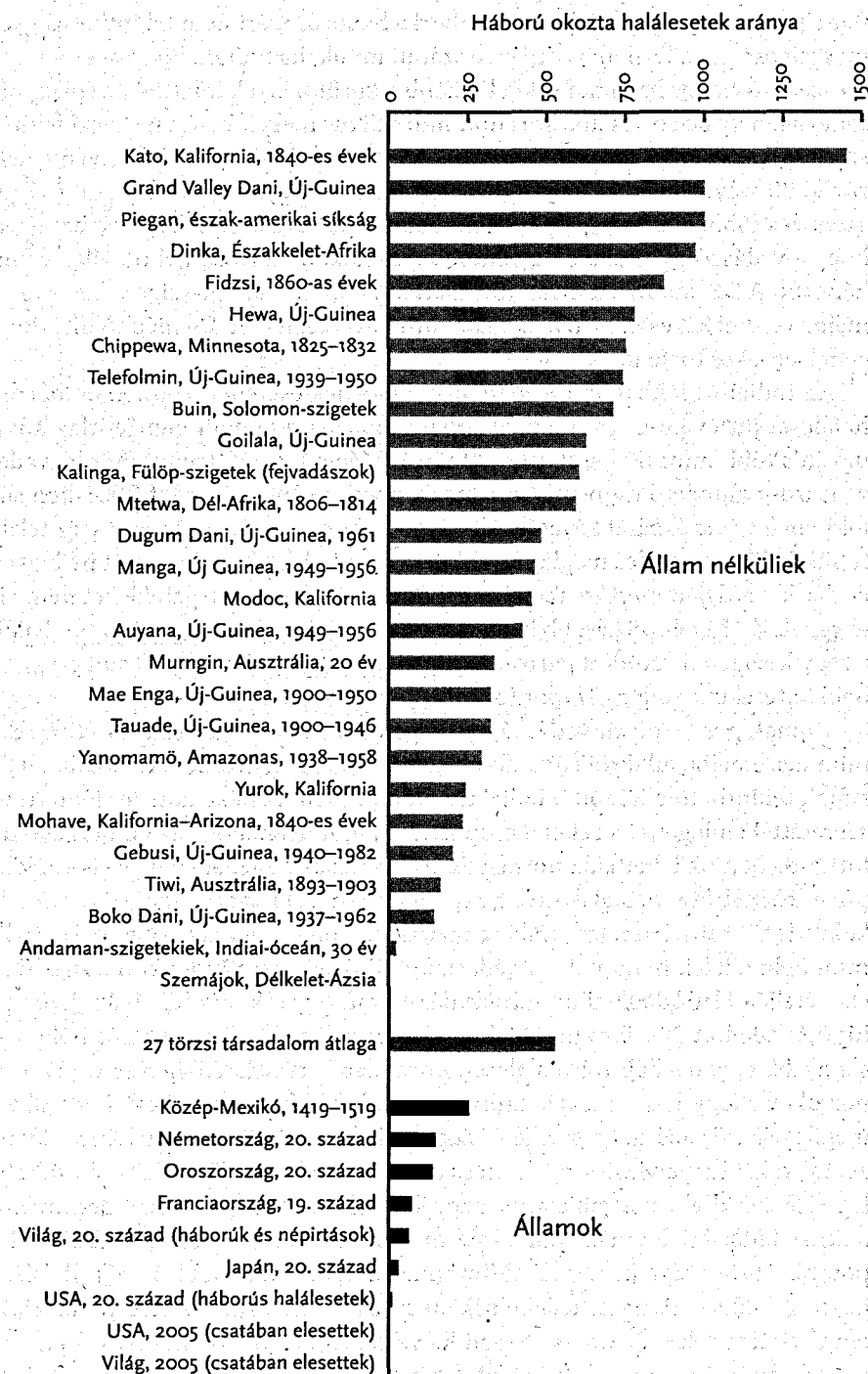
a 100 000 főre jutó 100 gyilkosságot, már személyes érintettségünk is lenne: ha feltételezzük, hogy száz rokonunk, barátunk és közeli ismerősünk van, egy évtized leforgása alatt valamelyiküket valószínűleg megölnék. Ha az arány 1000-re nőne (1 százalék), évente egy ismerősünket elveszítenénk, és életünk során nagy valószínűséggel minket is meggyilkolnának.

A 2.3. ábrán huszonhét törzsi társadalom (vadászó-gyűjtögetők és vadászó-kertészkedők együtt) és kilenc államba szerveződött társadalom háborús halálesetei láthatók. A törzsi közösségekben átlagosan évi 524 háborús haláleset jut 100 000 főre, vagyis körülbelül fél százalék. Az államok közül a gyakran háborúskodó közép-mexikói Azték Birodalomra körülbelül fele ilyen arány volt jellemző.⁶² Ennél is kisebb az arány négy államban, méghozzá a legpusztítóbb háborúik évszázadaiban. A 19. századi Franciaországban forradalom zajlott, akkor vívták a napoleóni és a francia–porosz háborúkat, 100 000 emberre átlagosan évi 70 háborús haláleset jutott. A 20. századot két világháború sújtotta, a legnagyobb katonai károk Németországban, Japánban és Oroszországban/Szovjetunióban keletkeztek, az utóbbiban polgárháború dúlt, és egyéb katonai kalamajkába is bonyolódott. Éves halálozási arányuk 100 000 főre vetítve 144, 27, illetve 135.⁶³ A 20. században az Egyesült Államok nagy háborúkirobbantó hírébe keveredett, mert a két világháborún kívül harcoltak a Fülöp-szigeteken, Koreában, Vietnámban és Irakban is. Ám az amerikai halálesetek aránya még így is alacsonyabb volt, mint az évszázad más nagyhatalmaiban, 100 000 főre 3,7 jutott.⁶⁴ Ha összeadjuk a szervezett erőszakra visszavezethető halálesetek számát az egész világon és az egész évszázadban – háborúk, népirtások, tisztogatások és ember okozta éhínségek –, akkor is csak mintegy évi 60 haláleset jut 100 000 főre.⁶⁵ A 2005-ös évben az Egyesült Államokat és az egész világot képviselő oszlop láthatatlan méretű a grafikonon.⁶⁶

Az államok tehát ezzel a módszerrel mérve is sokkal kevésbé erőszakosak, mint a hagyományos csoportok és törzsek. A modern nyugati országokra még leginkább háború sújtotta évszázadaikban is csak a törzsi társadalmakra jellemző átlagos halálozási arány egynegyede volt jellemző, a legerőszakosabb törzshöz képest pedig csupán egytizede.

2.3. ábra. A háború okozta halálesetek aránya az államszervezet nélküli és állammá szerveződött társadalmakban ▶

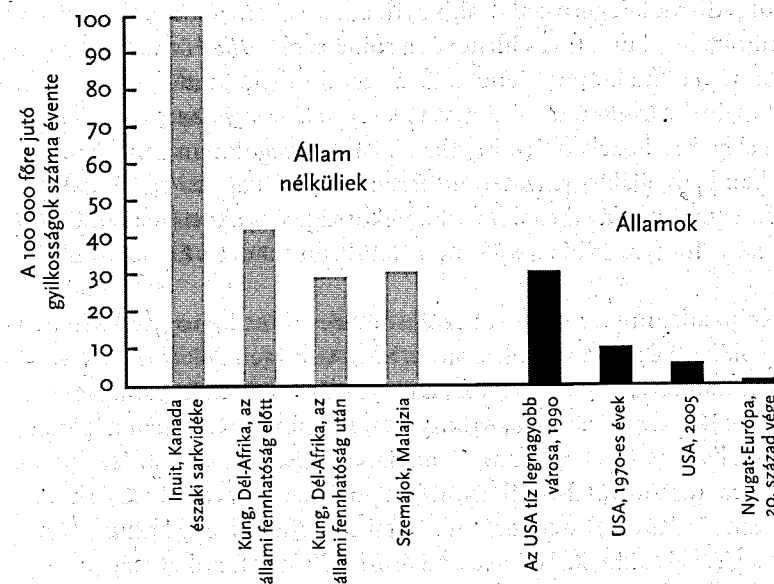
Források: Állam nélküliek: Hewa és Goilala Gat, 2006, mások Keeley, 1996 alapján. Közép-Mexikó, Németország, Franciaország, Japán: Keeley, 1996; lásd a 62-es és 63-as jegyzetet. Az Egyesült Államok a 20. században: Leland–Oboroceanu, 2010; lásd a 64-es jegyzetet. A világ a 20. században: White, 2011a; lásd a 65-ös jegyzetet. A világ 2005-ben: Human Security Report Project, 2008; lásd az 57-es és 58-as jegyzetet.

Bár a portyázó csoportok között gyakori a háború, azért nem tekinthető egyetemes jelenségnek. És nem is kell erre számítanunk, ha tudjuk, hogy az emberi természet erőszakos hajlamai sokkal inkább a körülmények miatti stratégiai, mintsem valamely belső késztetésre adott hidraulikus reakciók. Két néprajzi felmérés szerint a vadászó-gyűjtögető csoportok 65-70 százaléka legalább kétevente háborúzik, 90 százalékuk egy nemzedék alatt legalább egyszer vív háborút, és szinte az összes többi őrzi valamely korábbi háború kulturális emlékét.⁶⁷ Ez azt jelenti, hogy a vadászó-gyűjtögetők gyakran harcolnak, de tartósan el tudják kerülni a háborút. A 2.3. ábrán két olyan törzs látható – az Andamán-szigetekiek és a szemájok –, ahol kevesen halnak meg háború következtében. De még róluk is kerínek érdekes történetek.

Az Indiai-óceánban élő Andamán-szigetekiek esetében 100 000 emberre 20 haláleset jut évente, ami messze elmarad az állam nélküli népek átlagától (az ugyanis több mint 500 eset 100 000 főre). Mégis a máig fennmaradt legvadabb vadászó-gyűjtögető csoportként ismerik őket. Az Indiai-óceánt 2004-ben sújtó földrengést és szökőárt követően egy aggódo humanitárius csoport a szigetek fölé repült helikopterrel, és megkönnyebbülve fogadták a rájuk irányított nyílvevők és dárdák erdejét, mert ez azt jelezte, hogy az Andamán-szigetekieket nem vitte el a szökőár. Két évvel később két indiai halász részeg álomba merült, és a hajójuk az egyik szigeten vetődött partra. Azonnal végeztek velük, a holttestükért érkező helikoptereket pedig nyílzápor fogadta.⁶⁸

Vannak persze olyan vadászó-gyűjtögető és vadászó-kertészkedő törzsek is, mint a szemájok, akikről soha nem jegyezték fel, hogy részt vettek volna háborúnak tekinthető elhúzódo, kollektív öldöklésben. A béke antropológusai előszeretettel emlegették ezeket a csoportokat, mondván, hogy az emberi evolúció történetében ők lehettek a norma, és csak az újabb, gazdagabb kertészkedők és pásztornépek körében alakult ki a szisztematikus erőszak. E hipotézis nem érinti közvetlenül ezt a fejezetet, amely az anarchiában élőket hasonlítja össze az államon belüliekkel, nem pedig a vadászó-gyűjtögetőket mindenki mással. Ennek ellenére jó okkal kételkedhetünk a vadászó-gyűjtögetők ártatlanságát bizonygató hipotézisben. A 2.3. ábra tanúbizonysága szerint e társadalmakban valóban alacsonyabb ugyan a háborús halálesetek száma a kertészkedőkhöz és a törzsi csoportokhoz képest, de azért jelentősek az átfedések. És mint már említettem, a ma megfigyelhető vadászó-gyűjtögető csoportok történelmileg nem feltétlenül reprezentatívak. Elszigetelt sivatagokban és fagyos senkiföldjén élnek, ahova valószínűleg azért kerültek, mert nincsenek nagy igényeik, és ha már egymás idegeire mennek, a lábukkal szavaznak. Van der Dennen megállapítása szerint „A mai »békés« portyázók többsége [...] azzal oldotta meg a nyugalomban élés örök problémáját, hogy boldog elszigeteltségben él, megszakította a kapcsolatot a többi néppel, elmenekült és elrejtőzött, esetleg addig verték, amíg behódolt, megszelídítette a vereség, vagy éppen erőszakkal lecsillapították.”⁶⁹ A Kalahári sivatagban élő kung-

2.4. ábra. Gyilkosságok száma a legkevésbé erőszakos állam nélküli társadalmakban az állammá szerveződött társadalmakhoz képest

Források: A kungok és sarkvidéki inuitok: Gat, 2006; Lee, 1982. Szemájok: Knauff, 1987. Az USA tíz legnagyobb városa: Zimring, 2007, 140. Egyesült Államok: FBI Uniform Crime Reports; lásd a 73-as jegyzetet. Nyugat-Európa (becslés): Egészségügyi Világszervezet; lásd a 3. fejezet 66-os jegyzetét.

szan törzs tagjai például – amelyet az 1960-as években mint a vadászó-gyűjtögető életmód nyugalmának megtestesítőit magasztaltak – a korábbi évszázadokban gyakran háborúztak az európai gyarmatosítókkal, a bantu szomszédsággal és egymással, sőt olykor minden ellenséget lemészároltak.⁷⁰

Az egy-egy kiválasztott, kisebb társadalomban jellemző háborús halálesetek alacsony száma egy másik okból is megtévesztő lehet. Lehet, hogy nem háborúskodnak, gyilkosság azonban náluk is előfordul, sőt a gyilkosságok aránya a modern államok társadalmával vethető össze. A 2.4. ábrán tizenötszörös léptékben ábrázoltam mindezt a 2.3. ábrához képest. Kezdjük az államszervezet nélküli csoport jobb szélső szürke oszlopával. A szemáj egy vadászó-kertészkedő törzs, amelyről *The Semai: A Nonviolent People of Malaya* (A szemájok: a Maláj-félsziget békés népe) címen könyvet is írtak, és amely mindenáron igyekszik elkerülni a nyers erő használatát. Igaz, hogy nincs sok szemáj gyilkosság, de nincs sok szemáj sem. Amikor Bruce Knauff antropológus utánaszámolt, arra jutott, hogy 100 000 főre 30 gyilkosság jut évente, ami megfelel a leghírhedtebben veszélyes amerikai városok legerőszakosabb éveire vonatkoztatott adatoknak, viszont háromszor annyi,

mint az Egyesült Államok legerőszakosabb évtizedére jellemző adat.⁷¹ Ugyanez a számítás rombolta le a kung törzs hírnevét a róluk szóló, *The Harmless People* (Az ártalmatlan nép) című könyv ellenére, de az északi-sarki inuitok (eszkimók) sem jártak jobban, hiába írtak róluk is könyvet *Never in Anger* (Ismeretlen a harag) címmel.⁷² Nem elég, hogy ezek az ártalmatlan, békés, haragot nem ismerő népek nagyobb arányban gyilkolják egymást, mint az amerikaiak vagy az európaiak, de a kung törzsben egyharmadával csökkent a gyilkosságok gyakorisága, amikor a botswanai kormány irányítása alá került a területük, amint azt a Leviatán-elmélet feltételezi.⁷³

Az antropológusok annyira magától értetődőnek tekintik, hogy a kormány fennhatósága csökkenti a gyilkosságok számát, hogy nemigen dokumentálják ezt számokkal. A különböző „pax”-ok (békék), amelyekről a történelemkönyvekben olvashatunk – Pax Romana, Islamica, Mongolica, Hispanica, Ottomana, Sinica, Britannica, Australiana (Új-Guineában), Canadana (a Csendes-óceán északnyugati vidékén) és Praetoriana (Dél-Afrikában) –, a portyázások, viszályok és háborúskodás csökkenésére utalnak azokon a területeken, amelyek egy hathatós kormány fennhatósága alá kerülnek.⁷⁴ Bár a birodalmi hódítás és fennhatóság maga is kegyetlen lehet, a meghódítottak körében csökkenti az őshonos erőszakot. A béke-teremtés folyamata olyan erőteljes, hogy az antropológusok hajlamosak módszer-tani nyűgnek tekinteni. A kormányzati fennhatóság alá vont népek nyilvánvalóan kevesebbet harcolnak, ezért egyszerűen kizárják őket az őshonos társadalmakban jellemző erőszakra vonatkozó vizsgálatokból. A hatást maga a nép is érzékeli. A Pax Australiana hatóköre alá került új-guineai auyana férfi szavait idézve: „Könnyebb az élet, amióta megjött a kormány”, mert „most már nem kell hátranézegetnem, amikor eszem, reggel pedig kijöhetek pisilni anélkül, hogy esetleg lelőnének.”⁷⁵

Két antropológus, Karen Ericksen és Heather Horton számszerűsítették is, hogy a kormány jelenléte hogyan tántorítja el a társadalmat a vérbosszútól. 192 hagyományos társadalmat felmérve megállapították, hogy a portyázó társadalmakban gyakori a személyes bosszú, a rokonok közti vendetta pedig gyakori azokban a törzsi társadalmakban, amelyeket nem csillapított le a gyarmati vagy nemzeti kormány, különösen, ha kultúrájukban túlzott szerep jut a férfibecsületnek.⁷⁶ Ugyanakkor a központosított kormány irányítása alá került társadalmakban és azokban, ahol az erőforrások vagy az öröklött minták következtében a lakosság jobban megbecsülte a társadalmi stabilitást, gyakoribbak voltak a bírósági ítéletek.

A 20. század második felének egyik tragikus ironiája, hogy amikor a fejlődő világ gyarmatai felszabadultak az európai uralom alól, gyakran visszacsúsztak a háborúskodásba, csak immár modern fegyverekkel, szervezett milíciával és a törzsi vezetők ellen könnyedebben lázadó fiatalokkal.⁷⁷ Amint a következő fejezetben látni fogjuk, ez a fejlemény ellentétes irányú trend az erőszak történelmi visszaszorulásához képest, ugyanakkor a Leviatán szerepét is bizonyítja az erőszak csökkenésének felgyorsításában.

A civilizáció és sérelmei

Akkor tehát Hobbesnak igaza volt? Részben igen. Az ember természetében három fő okot találunk a viszályra: haszonszerzés (zsákmányoló portyák), biztonság (megelőző portyák) és hírnév (megtorló portyák). A számok pedig megerősítik, hogy relatív értelemben „ameddig nincs közhatalom, amely mindenkit kordában tart, addig az emberek olyan állapotban élnek, amit háborúnak nevezünk”, és ilyen körülmények között „örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget”.^{*}

Nincs abban semmi meglepő ugyanakkor, hogy a 17. századi Angliából, kényelmes karosszékéből Hobbes sok mindenben tévedett. A törzsi társadalmak lakói nagyon is együttműködnek rokonaikkal és bajtársaikkal, ezért az élet számukra korántsem magányos, és csak néha rossz és állatias. Néhány évente portyázniuk és háborúskodniuk kell ugyan, de így is bőven marad idejük táplálékszerzésre, evés-ivásra, éneklésre, mesélésre, gyermeknevelésre, betegápolásra és az élet többi feladatára és örömére. Egy korábbi könyvem első változatában pongyola módon harcos népnek neveztem a yanomamö törzset, hogy utaljak Napoleon Chagnon antropológus híres könyvének címére. Egy antropológus kollégám ezt írta a margóra: „A csecsemők harcosak? Az idős nők harcosak? Harcosan esznek?”

Az sem egyértelmű, hogy szegényes az életük. A szervezett állam nélkül élő társadalmakban valóban nincs „se kényelmes épület, nincsenek nagy erőt igénylő tárgyak ide-oda szállításához szükséges eszközök, semmiféle ismeretszerzés a Föld ábrázatára vonatkozóan, se időszámítás, se irodalom”, hiszen mindezeket nehéz biztosítani, ha a szomszéd falu harcosai újra és újra mérgezett nyílakkal ébresztenek, elrabolják a nőket, és felgyújtják a kunyhókat. De azok a népek, akik először adták fel a vadászatot és a gyűjtögetést a letelepedett mezőgazdaság kedvéért, nehéz sorsot választottak maguknak. Nap nap után az eke mögött állni, keményítőben dús gabonán élni, összezsúfolódni az állatokkal és több ezer másik emberrel káros lehet az egészségre. Steckel és kollégái a csontvázakat vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy a vadászó-gyűjtögetőkhöz képest az első városlakók vérszegénységben, fertőzésektől és fogszuvasodástól szenvedtek, és csaknem hat centiméterrel alacsonyabbak voltak.⁷⁸ Egyes bibliaszakértők szerint az édenkertből való kiűzetés története a gyűjtögetésről a mezőgazdaságra való átállás kulturális emlékezete: „Arcod veritékével eszed kenyeredet.”⁷⁹

Akkor miért hagyták el gyűjtögető elődeink az édenkertet? Sokak számára nem adódott választási lehetőség: sokasodásukkal malthusiánus csapdába kényszerültek, mert a föld már nem tudta eltartani őket, ezért maguknak kellett előállítaniuk az élelmet. Az államok csak később jelentek meg, és a határaikon élő gyűjtögetők vagy betagozódtak, vagy kitarítottak életmódjuk mellett. Akinek kínálkozott

* Vámosi Pál fordítása.

választási lehetősége, talán túl veszélyesnek érezte az édenkertet. Néhány lyukas fog, egy-egy tályog és pár centiméterrel alacsonyabb termet nem is volt nagy ár azért, hogy cserében ötször kisebb eséllyel végezzenek vele.⁸⁰

A természetes halál fokozott esélyének még egy ára volt, amint azt Tacitus római történetíró is megfogalmazta: „a legromlottabb államban legtöbb a törvény”.* Az első fejezetben vizsgált bibliai történetek alapján az első királyok totalista ideológiával és brutális büntetésekkel tartották sakkban alattvalóikat. Gondoljunk csak az emberek minden lépését figyelő, gyűlölettel teli istenségre, a hétköznapi szabályozó önkényes törvényekre, a blaszfémiaért és ellenszegülésért járó megkövezésre, a nők hárembe hurcolására, a csecsemők kettévágására, a tolvajok és vallási vezetők keresztre feszítésére. Ebből a szempontból a Biblia pontosan fogalmaz. Az államok kialakulását tanulmányozó szociológusok megállapították, hogy kezdetben az államok rétegekbe rendeződött teokráciák voltak, amelyekben a vezető réteg az alattvalókra kényszerített kegyetlen békével biztosította gazdasági előjogait.⁸¹

Három tudós megvizsgálta a kultúrák nagy mintáit, hogy számszerűsítsék az összefüggést a korai társadalmak politikai összetettsége, valamint abszolutizmusra és kegyetlenségre való hajlamuk között.⁸² Keith Otterbein antropológus kimutatta, hogy a központosítottabb hatalommal rendelkező társadalmak nagyobb valószínűséggel ölik meg a nőket a harcok során (szemben az elrablásukkal), tartanak rabszolgákat és végeznek emberáldozatot. Steven Spitzer szociológus kutatásai szerint az összetett társadalmak hajlamosabbak fenyíteni az olyan áldozat nélküli tevékenységeket, mint a szentségtörés, a szexuális devianciák, a hűtlenség és a boszorkányság, és kínzással, csonkítással, rabszolgasággal és kivégzéssel büntetnek. Laura Betzig történész-antropológus pedig megállapította, hogy az összetett társadalmak könnyebben kerülnek despoták, vagyis olyan vezetők irányítása alá, akik mindig győztesen kerülnek ki a konfliktusokból, büntetlenül öldökölnek, és hatalmas hárem áll rendelkezésükre. Kutatásai szerint ebben az értelemben despotizmus alakult ki a babilóniaiak, az izraeliták, a rómaiak, a szamoaiak, a Fidzsi-szigetiek, a khmerek, az aztékok, az inkák, a Mississipp-i alsó folyásánál élő natchezek, az aszantik körében és Afrika egyéb királyságaiban.

Az erőszak vonatkozásában tehát az első leviatánok megoldottak ugyan egy problémát, de létrehozta egy újabbat. Az emberek immár kisebb valószínűséggel váltak gyilkosság vagy háború áldozatává, ugyanakkor ki lettek szolgáltatva zsarnokok, papok és kleptokraták kényének-kedvének. Ebben az értelemben már sötétebben hangzik a *béketeremtés* szó: már nemcsak a béke beköszöntét jelenti, hanem egy korlátozó kormány abszolút uralmának bevezetését is. E második probléma megoldásához szükség volt még néhány évezredre, de a világ nagy részében még ma sem sikerült megnyugtatóan lezárni.

* Borzsák István fordítása.

3

A civilizáció folyamata

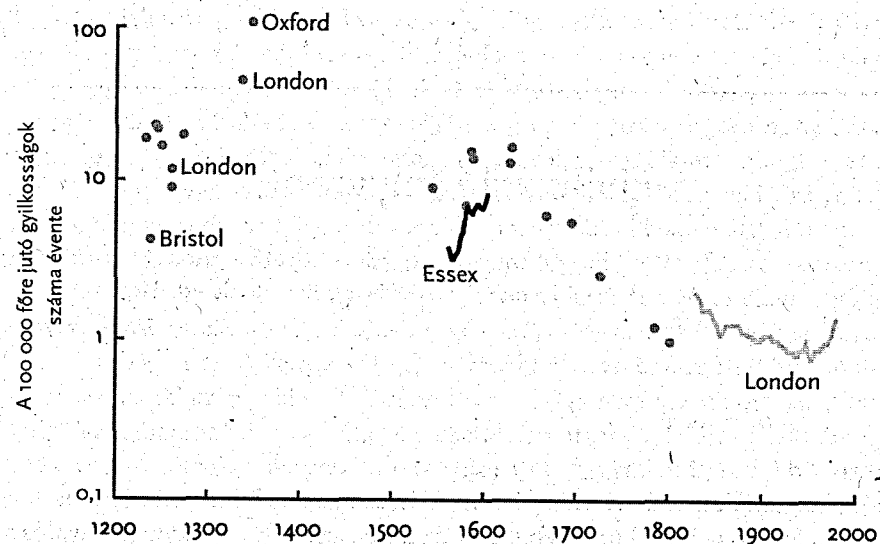
Lehetetlen figyelmen kívül hagynunk, hogy a kultúra milyen mértékben épül ösztönlemondásra.*

Sigmund Freud

Amióta megtanultam késsel-villával enni, nehezemre esik betartani azt az asztali illemszabályt, hogy késsel nem tehetjük a szánkba az ételt. Ahhoz nyilvánvalóan elég ügyes vagyok, hogy a megfelelő állagú ennivaló eljusson a számig, miután a villával fellapátolom. Szerény kisagyam azonban nem képes elbánni a szépen felkockázott darabokkal vagy a csúszós gömböcskékkel, amelyek a villa fogának érintésétől azonnal elpattannak és odébbgurulnak. Kergetem őket a tányéron, kétségbeesetten keresek valamilyen szegélyt vagy meredélyt, amely nyújt némi támasztékot, és bízom benne, hogy nem érik el a kozmikus sebességet, és nem a terítón kötnek ki. Az is előfordult már, hogy asztaltársam pillanatnyi félrenézését kihasználva a késemmel álltam el az ételdarabok útját, rettegve, hogy a másik viszanéz és rajtakap, amint illetlenséget követek el. Bármit megteszek, hogy elkerüljem a szégyent, a faragatlanságot, a túrhetetlen barbárságot, hogy a vágáson kívül másra is használom a kést. Adjatok egy fix pontot, és én kifordítom sarkaiból a világot – mondta Arkhimédész. De ha tisztában volt az asztali illemszabályokkal, még ő sem *terelhette volna a késsel a villájára a borsószemeket!*

Emlékszem, gyerekként hányszor kérdeztem rá e tiltás értelmetlenségére. Miért baj az, hajtogattam, ha hatékonyan és higiénikusan használjuk az ezüst-neműt? Nem azt kértem, hogy kézzel ehessen a krumplipürét. Mint minden gyerek, én is alulmaradtam a vitában, amikor letromfoltak a „Mert azt mondtam!” mondattal, így évtizedeken át morgolódtam magamban az illemszabályok értelmetlenségén. Mígnem egy nap, amikor e könyv anyagát kutattam, lehullott a hályog a szememről, a rejtély megoldódott, végleg felhagyhattam a neheztelessel a késsel kapcsolatos tiltás miatt. E revelációt a legfontosabb, a nagyközönség számára mégis ismeretlen gondolkodónak, Norbert Eliasnak (1897–1990) köszönhetem.

* Linczényi Adorján fordítása.

3.1. ábra. A gyilkosságok száma Angliában, 1200–2000: Gurr 1981-es becslései

Forrás: Adatok: Gurr, 1981, 303–304, 313.

Elias a németországi Breslauban (ma Wrocław, Lengyelország) született, szociológiát és tudománytörténetet tanult.¹ 1933-ban elmenekült Németországból, mert zsidó volt, 1940-ben egy brit fogolytáborba zárták, mert német volt, és mindkét szülőjét elvesztette a holokauszt során. E tragédiák mellé a náciizmus hozott még egyet: fő műve, *A civilizáció folyamata* című, 1939-ben jelent meg Németországban, egy olyan korszakban, amikor maga a gondolat is rossz viccnek tűnt. Elias egyik egyetemről a másikra vándorolt, elsősorban esti iskolákban tanított, átképezte magát pszichoterapeutává, majd megállapodott a leicesteri egyetemen, ahol 1962-ig, nyugdíjba vonulásáig tanított. 1969-ben lépett elő a teljes ismeretlenségből, amikor *A civilizáció folyamata* megjelent angolul, de csak élete utolsó évtizedében ismerték fel a nagyságát, amikor napvilágra került egy megdöbbentő adat. Nem az asztali illemszabályok logikájáról, hanem a gyilkosságok történetéről van szó.

Ted Robert Gurr politológus 1981-ben régi bírósági és megyei feljegyzések alapján harminc becslést adott az angol történelem különböző időszakaiban jellemző gyilkossági arányra, ezeket összevetette a londoni modern feljegyzésekkel, majd grafikonon ábrázolta.² A 3.1. ábrán ezt reprodukáltam logaritmikus skála segítségével, amelyen ugyanakkora a függőleges távolság 1 és 10, 10 és 100, illetve 100 és 1000 között. Az arányt ugyanúgy számolom, mint az előző fejezetben, vagyis a 100 000 főre jutó gyilkosságok éves számáról van szó. Azért van szükség logaritmikus skálára, mert a gyilkosságok aránya nagyon gyorsan csökkent. A grafikon tanúbizonysága szerint a 13. és a 20. század között Anglia különböző

részein tizedére, ötvenedére, sőt századára csökkent a gyilkosságok száma – a 14. századi Oxfordban például 110 gyilkosság jutott 100 000 emberre, a 20. századi Londonban már egynél is kevesebb.

A grafikon mindenkit megdöbbentett (többek között engem is – mint az előzőben említettem, ez a mag nőtte ki magát e könyvvé). Ez a felfedezés minden sztereotípiát megcáfol az idilli múlttal és a rémes jellel kapcsolatban. Amikor egy internetes kérdőívben az erőszakkal kapcsolatos érzéseket firtattam, a többség arra tippelt, hogy a 20. századi Anglia mintegy 14 százalékkal erőszakosabb, mint a 14. századi. Valójában 95 százalékkal kevésbé erőszakos.³

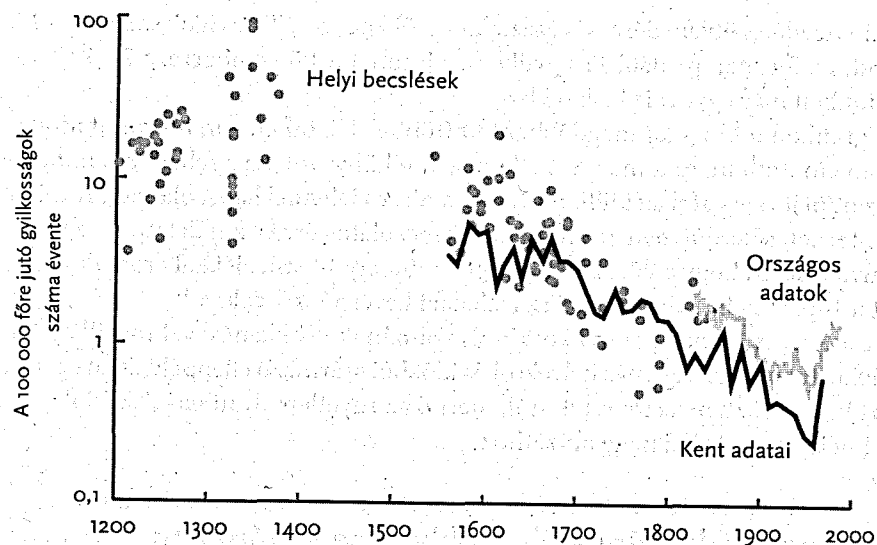
Ez a fejezet az európai gyilkosságok számának csökkenésével foglalkozik a középkortól napjainkig, más helyekről és időkből származó ellenpéldákkal együtt. Azért kölcsönöztem a címet Eliastól, mert ő az egyetlen olyan nagy szociológus, aki elmélettel szolgál a magyarázathoz.

A gyilkosságok számának csökkenése Európában

Mielőtt rátérnék e figyelemre méltó jelenség magyarázatára, győződjünk meg róla, hogy nem tévedés. Gurr grafikonjának megjelenését követően több bűnügyi történész is mélyebbre ásott a gyilkosságok történetében.⁴ Manuel Eisner kriminológus sokkal több becslést gyűjtött össze az Angliában az évszázadok során előforduló gyilkosságokról, figyelembe vette ugyanis a halottképek vizsgálatait, a bírósági iratokat és a helyi feljegyzéseket is.⁵ A 3.2. ábra valamennyi pöttye egy-egy becslés valamely városról vagy bíróságról, ugyancsak logaritmikus skálán. A 19. századra a brit kormány évről évre rögzítette a gyilkossági eseteket az egész országra vonatkozóan, ez látható a grafikonon szürke vonalként. Egy másik történész, J. S. Cockburn folyamatosan gyűjtötte az adatokat Kent városából az 1560 és 1985 közötti időszakra vonatkozóan: Eisner a fekete vonallal ábrázolta ezt a maga grafikonján.⁶

Megint csak azt látjuk, hogy csökkent a gyilkosságok éves száma, méghozzá nem is kicsit: a középkorban 4–100 gyilkosság jutott 100 000 emberre, az 1950-es években már csak 0,8 (ez nyolctized gyilkosságot jelent). Az időskálából világosan kiderül, hogy a gyilkosságok magas középkori aránya nem vezethető vissza az 1350-es pusztító pestisjárványt követő felfordulásra, mert a becslések egy része a járvány előtti időszakra vonatkozik.

Eisner nagyon sokat töprengett e számok megbízhatóságán. Az erőszak kutatói azért a gyilkosságot választják a bűncselekmények közül, mert függetlenül egy-egy távoli kultúra bűnfogalmától, egy holttestet nehéz meghatározni, és mindig kíváncsiságot kelt a tettes kiléte iránt. A gyilkossági feljegyzések éppen ezért megbízhatóbban jelzik az erőszak mértékét, mint a rablás, a nemi erőszak vagy a testi sértés, és általában (bár nem mindig) összhangban vannak egymással.⁷

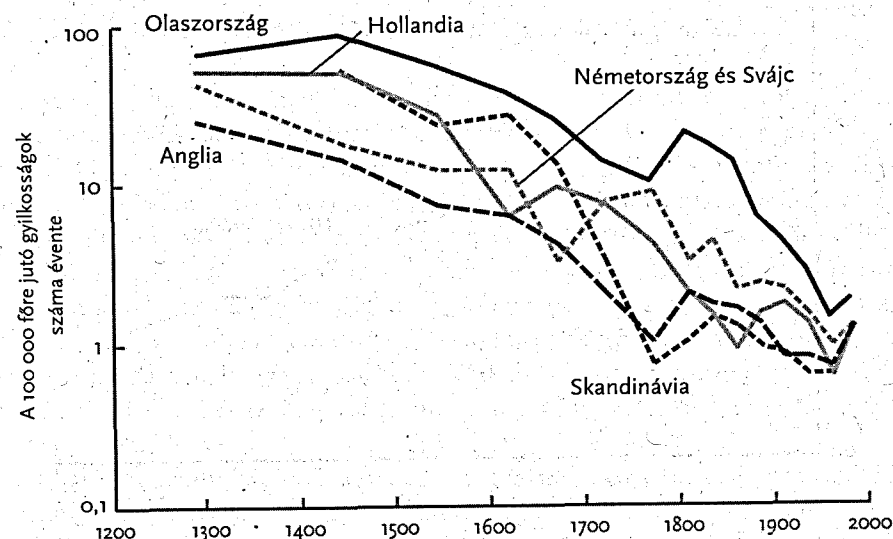

3.2. ábra. A gyilkosságok száma Angliában, 1200–2000

Forrás: Grafikon Eisner, 2003 alapján.

Mégis érdemes elgondolkozni azon, hogy a különböző korok emberei hogyan reagáltak az emberölésre. Ugyanakkora valószínűséggel ítélték szándékosnak vagy véletlennek a gyilkosságot, mint mi? Eljárást indítottak, vagy hagyták elsikkadni az ügyeket? A korábbi korok emberei mindig ugyanolyan arányban ölték, mint amilyen arányban nemi erőszakot, rablást vagy testi sértést követtek el? Menynyire sikeresen védték meg a testi sértés áldozatainak életét, azaz sikerült-e megelőzniük, hogy emberölés áldozatává váljanak?

E kérdésekre szerencsére találhatunk választ is. Eisner olyan vizsgálatokat idéz, amelyek során mai embereknek elmesélik egy több évszázados gyilkosság körülményeit, majd megkérdezik, hogy szerintük szándékos volt-e az eset, és általában ugyanarra a következtetésre jutnak, mint az adott korban élők. Eisner kimutatta, hogy az időszakok többségében ugyanannyi gyilkosságot követnek el, mint más erőszakos bűncselekményt. Véleménye szerint a kriminalisztika és az igazságszolgáltatási rendszer hatókörének szélesedésével *alábecsüljük* a gyilkosságok csökkenésének mértékét, mert ma már több gyilkost tartóztatnak le, vonnak eljárás alá és ítélik el, mint évszázadokkal ezelőtt. Ami az életmentő orvosi beavatkozásokat illeti, a 20. század előtti orvosok sarlatánok voltak, akik legalább annyi betegüket megölték, mint ahányat megmentettek; a gyilkosságok száma mégis 1300 és 1900 között csökkent leginkább.⁸ Mindenesetre ebben az esetben, amikor tízszeres vagy ötvenszeres változásról van szó, a mintavételi torzulás nem okozhat akkora fejtörést a szociológusoknak, mint amikor negyeddél vagy féllal változik a becslés.

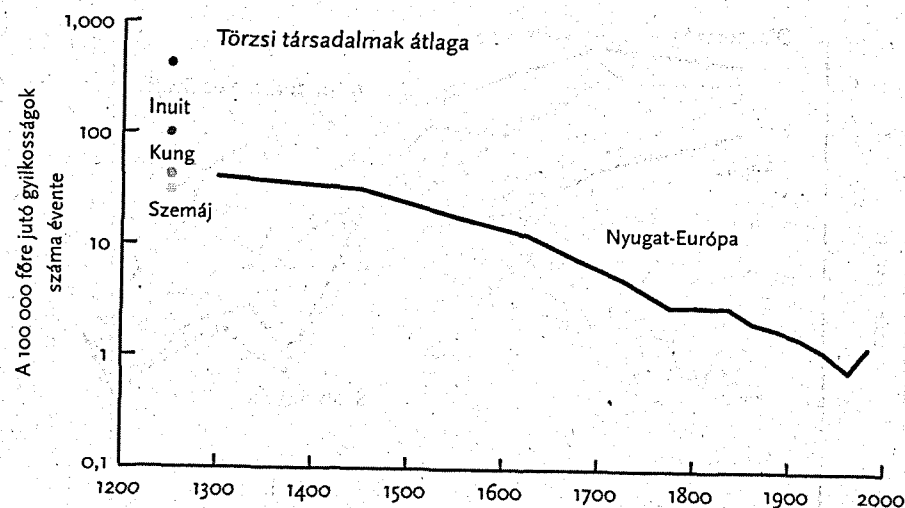
3.3. ábra. A gyilkosságok száma öt nyugat-európai régióban, 1300–2000

Forrás: Eisner, 2003, 1. táblázat adatai alapján.

Vajon az angolok különlegesnek számítottak Európában a gyilkosságok fokozatos visszaszorulásával? Eisner megvizsgált néhány olyan nyugat-európai országot, amellyel kapcsolatban a kriminológusok összegyűjtötték a gyilkossági adatokat. A 3.3. ábrán látható, hogy hasonló eredményekre jutott. A skandinávoknak szükségük volt még néhány évszázadra, hogy felhagyjanak egymás gyilkolásával, az olaszok pedig csak a 19. században jutottak el idáig. A 20. századra azonban minden nyugat-európai ország éves gyilkosságainak száma bekerült az 1 a 100 000-hez körüli keskeny tartományba.

Hogy tágabb perspektívába helyezzük az európai csökkenést, hasonlítsuk össze a 2. fejezetben megismert törzsi társadalmak adataival. A 3.4. ábrán 1000-ig bővítettem a függőleges tengelyt a logaritmikus skálán, hogy szerepelhessen rajta a törzsi társadalmak ábrázolásához szükséges nagyságrend. Nyugat-Európa még a középkor vége felé is sokkal kevésbé bizonyult erőszakosnak, mint a béketeremtés előtti korszak törzsi társadalmai és az inuitok, tulajdonképpen az olyan, kis népsűrűséggel megtelepedett gyűjtögetőkkel egyeztek meg az adatok, mint a szemájok és a kungok. A 14. századtól kezdve pedig folyamatosan csökkent az európai gyilkosságok száma, csak a 20. század utolsó harmadában volt egy kisebb ugrás.

Miközben Európában nagy általánosságban csökkent a gyilkolási kedv, bizonyos szabályszerűségek nem változtak.⁹ A gyilkosságok 92 százalékát (a csecsemőgyilkosságokat leszámítva) férfiak követték el, és húszas éveikben ölték a legna-

3.4. ábra. A gyilkosságok száma Nyugat-Európában, 1300–2000 és az államszervezet nélküli társadalmakban

Források: Törzsi társadalmak (26 társadalom mértani közepe, nem számítva a szemájokat, az inuitokat és a kungokat); lásd 2.3. ábra. Európa: Eisner, 2003, 1. táblázat; öt régió mértani közepe; a hiányzó adatokat extrapoláltam.

gyobb valószínűséggel. Az 1960-as években megfigyelhető növekedésig a városok általában biztonságosabbak voltak, mint a vidék. Más szabályszerűségek azonban átalakultak. A korábbi évszázadokban hasonló arányban ölték a magasabb és az alacsonyabb társadalmi osztályok képviselői. Ám a gyilkosságok számának csökkenésétől kezdve a felsőbb osztályokban jóval gyorsabb csökkenés ment végbe, mint az alsóbb rétegekben; erre a fontos társadalmi változásra még visszatérünk.¹⁰

A másik történelmi változás, hogy a nem rokonok közötti gyilkosságok száma sokkal gyorsabban csökkent, mint a gyermekek, szülők, házastársak és testvérek megöléséé. A gyilkossági statisztikák e gyakori törvényszerűségét Verkkó törvényének nevezzük: a férfiak közötti gyilkosságok aránya nagyobb fluktuációt mutat a különböző időszakokban és helyeken, mint a nőket vagy rokonokat érintő családon belüli erőszak aránya.¹¹ Martin Daly és Margo Wilson magyarázata szerint a családtagok mindig és mindenhol ugyanolyan mértékben mennek egymás agyára, mert a mélyen gyökerező érdekellentétek a rokonok közötti genetikai átfedés természetéből erednek. Az, hogy egy férfinak mennyire kell erőszakosnak lennie pozíciója fenntartásához egy adott közegben, attól függ, hogy mennyire értékeli erőszakosnak a többi férfit, ami folyton fel-le cikázó ördögi vagy angyali körök-höz vezethet. A 7. fejezetben a rokonság, a 8. fejezetben a dominancia lélektanát fejtem ki részletesebben.

Az európai gyilkosságok ritkulásának magyarázata

Most pedig vizsgáljuk meg, hogy milyen következményekkel jár a gyilkosságok ritkulása, amely Európában már évszázadok óta tart. Úgy véli az olvasó, hogy a városi élet személytelensége, zsúfoltsága, a bevándorlók, valamint a kultúrák és osztályok zűrzavarával termékeny táptalaj az erőszak számára? És mi a helyzet a kapitalizmus és az ipari forradalom által kiváltott erőteljes társadalmi változásokkal? Meggyőződése az olvasónak, hogy az egyház, a hagyomány és az istenfélelem köré épülő kisvárosi élet a legjobb védőburok a gyilkossággal és a testi sértéssel szemben? Ha igen, nagyot téved. Európa úgy lett egyre biztonságosabb és biztonságosabb, hogy városiasodása közben kozmopolitábbá, iparosodottabbá és világibbá vált. És ezzel visszatértünk Norbert Elias gondolataihoz, az egyetlen érvényes elméletéhez.

Elias nem számok fölött görnyedve dolgozta ki a civilizációs folyamattal kapcsolatos elméletét – számok nem is álltak még rendelkezésére –, hanem a középkori Európa mindennapi életének szövetét vizsgálva. Áttanulmányozta például a 15. századi német kézirat, „A középkori hétköznapiak” illusztrációit; a könyv egy lovag nézőpontjából mutatja be a mindennapi életet.¹²

A 3.5. ábrán látható részleten egy paraszt kibeleg egy lovat, miközben egy malac szagolhatja a nadrágból kibukkanó fenekét. Egy közeli barlangban egy férfi és egy nő kalodában ül. Fölöttük egy férfit kísérnek az akasztófához, ahol már lóg egy holttest, mellette pedig egy kerékbe tört férfi összezúzott testéből falatozik egy varjú. A kerék és a bitófa nem központi elem, csak a táj részei, mint a fák és a dombok.

A 3.6. ábrán egy másik rajz részlete látható, ezen a lovagok leroznak egy falut. A bal alsó sarokban egy katona leszúr egy parasztot; fölöttük egy másik parasztot az ingénél fogva rángatnak, miközben egy nő énekel emelt karral kiabál. A jobb alsó sarokban egy parasztot leszúrnak a templomban, miközben elrabolják a javait, a közelben egy béklyóba vert parasztot pedig ütlegel egy lovag. Fölöttük egy lovascsapat felgyújt egy házat, a gazdálkodó jószágait elviszik, a feleségét pedig megölik.

A feudális Európa lovagjait ma haduraknak neveznénk. Az államok vajmi kevés befolyással rendelkeztek, a király pedig pusztán a legtekintélyesebb arisztokrata volt, állandó hadsereg és az ország fölött gyakorolt valódi hatalom nélkül. Az irányítást a bárók, lovagok és egyéb nemesek gyakorolták, akik különböző méretű hűbértokaiokon terményt és katonai szolgálatot követeltek az ott élő parasztoktól. A lovagok a hódítás, megelőző csapás és megtorlás hobbesi dinamikáját követve rohanták le egymás területét, és amint a fenti illusztrációk sejtetik, nem csak a többi lovagot gyilkolásták. *Távoli tükrök: A szerencsétlen XIV. század* című könyvében Barbara W. Tuchman történész így számol be a lovagok életéről:

3-5. ábra. A „Szaturnusz” részlete, *Das Mittelalterliche Hausbuch* (Középkori hétköznapok), 1475–80

Források: Elias, 1939/2000, 2. függelék; lásd Graf zu Waldburg Wolfegg, 1988.

Dühödt kedvteléssel és különös stratégiával vívták a lovagok az ilyen magánháborút, amely abból állt, hogy igyekeztek az ellenfelet tönkretenni a lehető legtöbb jobbágyának legyilkolásával vagy megnyomorításával, terményeinek, szőlőinek, csüreinek, gazdasági eszközeinek és egyéb tulajdonainak

feldúlásával csökkentve jövedelmi forrásait. Így aztán a hadakozás legfőbb áldozata a parasztság volt.¹³

Az első fejezetben már láttuk, hogy elrettentést szolgáló fenyegetőzésük hitelességének fenntartása érdekében a lovagok véres tornákat rendeztek, és minden egyéb módon igyekeztek bizonyítani macsó vitézségüket, olyan szavakkal palástolva mindezt, mint *becsület*, *merészség*, *lovagiasság*, *dicsőség* és *vitézség*, ezért a későbbi nemzedékek el is felejtették, hogy vérszomjas martalócokról van szó.

A magánháborúk és a lovagi tornák csak háttérdiszletként szolgáltak egy minden más szempontból is erőszakos élethez. Azt is láttuk már, hogy a vallási értékeket véres keresztekkel, az örök kínszenvedés fenyegetésével és a megcsonkított szentek buja ábrázolásaival igyekeztek átadni. A mesteremberek a büntetést és a kivégzést szolgáló szadista gépek kiötlésére használták leleményességüket. Az útonállók miatt életveszélyesnek számított az utazás, a foglyokért követelt váltságdíjból fényesen meg lehetett élni. Elias így fogalmazott: „A polgárok, a kisemberek – sapkakészítők, szabók, juhászok – szintén gyorsan nyúlnak a kés után.”¹⁴ Még a papok is beszálltak. Barbara Hanawalt történész idéz egy beszámolót a 14. századi Angliából:

Edward király uralkodásának ötödik esztendejében, a Márton-nap előtti vasárnapon történt Ylvertoftban, hogy egy bizonyos William of Wellington, Ylvertoft lelkesze elküldte a segédjét, Johnt, hogy hozzon egy pennyért gyertyát John Cobbler házából. De John rögtön meg akarta kapni a pénzt, ezért William éktelen haragra gerjedt, betörte John ajtaját, és úgy fejbe verte, hogy kifolyt az agya, és azon nyomban szörnyethalt.¹⁵

A szórakozást is átjárta az erőszak. Tuchman beszámol a kor két népszerű sportjáról: „Falusi játékokon a résztvevők azzal vetélkedtek, hogy melyikük tud hátrakötött kézzel a fejével halálra öklelni egy póznára szögezett macskát, megkockáztatva, hogy arcuk épsége, szemük világa a felbőszült állat karmainak esik áldozatul [...] Vagy disznót rekesztettek egy tágas karámba, s az emberek furkósbottal vették üzőbe, a nézők pedig nevetve figyelték, hogy menekül az állat visongva a csapások elől, míg meg nem döglik.”¹⁶

Amióta tudományos területen mozgok, több ezer szócikket olvastam már a legkülönbözőbb témakörökben, a rendhagyó igék ragozásától a különböző világegyetemek fizikájáig. Mind közül a legkülönösebb a „Losing Face, Saving Face: Noses and Honour in the Late Medieval Town” (Az arc elvesztése, az arc megmentése: orrok és a becsület a késő középkor városaiban) című.¹⁷ Ebben a cikkben Valentin Groebner történész többtucatnyi olyan esetet sorol fel, amikor a középkori Európában valaki levágta egy embertársának az orrát. Olykor ezt szabták ki az eretnekség, az árulás, a prostitúció vagy a szodómia hivatalos büntetéseként, legtöbbször

3.6. ábra. A „Mars” részlete, *Das Mittelalterliche Hausbuch* (Középkori hétköznapiak), 1475–80

Források: Elias, 1939/2000, 2. függelék; lásd Graf zu Waldburg Wolfegg, 1988.

azonban egyéni bosszúról volt szó. 1520-ban Nürnbergben például Hanns Rigel kalandba bonyolódott Hanns von Eyb feleségével. A féltékeny von Eyb levágta Rigel ártatlan feleségének az orrát, és ezt a hihetetlen igazságtalanságot csak tetézte, hogy Rigelt négy hét börtönre ítélték házasságtörésért, míg von Eyb büntetlenül megúszta. Az ilyen jellegű csonkítás olyan gyakori volt, hogy Groebner szerint:

A késő középkori sebészeti szakkönyvek szerzői is kiemelt figyelmet szentelnek az orr sérüléseinek, például arra is kitérnek, hogy visszánőhet-e az egyszer már levágott orr; erre az ellentmondásos kérdésre Henri de Mondeville, a francia udvar orvosa határozott nemmel felelt *Chirurgia* [Sebészet] című híres művében. A tizenötödik század egyes orvosi potentátjai optimistábban viszonyultak a kérdéshez: Heinrich von Pforspundt 1460-as gyógyszerkönyve például tartalmazza az „új orr készítésének” receptjét is azok számára, akik elvesztették az orrukat.¹⁸

Az angol nyelvben még egy szólás is felidézi ezt a szokást: *to cut off your nose to spite your face*: 'levágja az orrát, hogy bántsa az arcát' (mást akar bántani, de önmagának árt, maga alatt vágja a fát). A késő középkorban az orr levágása szolgált a másik megbántására.

A középkori életbe bepillantó többi tudóshoz hasonlóan Elias is megdöbben, hogy a beszámolók szerint mai szemmel milyen zabolátlannak, gátlástalannak, már-már gyerekesnek tűnnek a középkori emberek:

Nem mintha az emberek mindig sötét ábrázattal, összeráncolt homlokkal és marcona vonásokkal, a harckészség e külső szimbólumaival jártak volna fel s alá; ellenkezőleg, az egyik pillanatban még tréfálkoztak, majd gúnyolták egymást, szó szót követett, s egyik pillanatról a másikra a tréfálkozásból a legvadabb viszálykodásba csaptak át. Sok minden abból, amit mi ellentétesnek érzékelünk: vallásosságuk intenzitása, a pokoltól való félelmük, bűntudatuk, megbánásuk ereje, az ellenállhatatlanul kitörő öröm és vidámság, gyűlöletük és támadókedvük hirtelen felizzása és csillapíthatatlan ereje, mindezek éppúgy, mint a viszonylag gyors átcsapás egyik hangulattól a másikba, valójában az affektív élet egy és ugyanazon alakjának tünetei. Az ösztönök és affektusok kötetlenebbül, közvetlenebbül és leplezetlenebbül nyilvánultak meg, mint később. A jámborság leplezetlen ereje és az ugyanilyen erejű támadókedv vagy kegyetlenség csak számunkra látszik egymással ellentétesnek, akik mindezt letompítottabban, mérsékeltebben, kiszámítottabban éljük meg, s akiknél a társadalmi tabuk már messzemenően mint belső kényszerek épültek be magába az ösztönháztartásba.¹⁹

Tuchman is leírja, hogy a középkorban határozottan gyerekesen viselkedtek az emberek, képtelenek voltak ellenállni az ösztöneiknek.²⁰ Dorothy Sayers így fogalmaz a *Roland-ének* fordításához fűzött előszavában: „Merőben új fejlemény, hogy az erős férfi összepréselt ajkakkal és a kandallóba pöckölt cigarettacsikkal reagál a jelentős személyes és nemzeti megrázkódtatásokra.”²¹

Bár a középkoriak gyerekesége nyilván erős túlzás, tényleg létezhetnek különbségek a különböző korokra jellemző érzelmi megnyilvánulásokkal kap-

csolatos elvárásokban. Elias *A civilizáció folyamatában* egy különös adatbázist, az illemtankönyveket használja a változások dokumentálására. Ma már úgy gondolunk ezekre a könyvekre – *Amy Vanderbilt's Everyday Etiquette* (Mindennapi etikett), *Miss Manners' Guide to Excruciatingly Correct Behavior* (Illemtudó kisasszony útmutatója a tökéletes viselkedéshez) –, mint a kínos hibák elkerülését biztosító hasznos tippek forrására. Valaha azonban komoly kalauzul szolgáltak az erkölcsös viselkedéshez, méghozzá a kor vezető gondolkodóinak tollából. A nagy tudós, Rotterdami Erasmus, a modernizmus egyik atyja, 1530-ban illemtankönyvet írt „Az udvarias fiúkról” címmel, és ezt két évszázadon át forgatták Európában. E tankönyvek pontosan meghatározzák, hogy mit nem szabad tenni, ezért aztán sokat elárulnak arról, hogy mit csinálhatott a kor embere.

A középkori ember tömören fogalmazva bunkó volt. Az illemtankönyvekben nagyon sok szó esik a testnedvek eltávolításáról:

Ne szennyezd be a lépcsőt, a folyosót, a szobákat és a szekrényeket vizelettel vagy más mocokkal. • Ne könnyíts magadon hölgyek társaságában, vagy bírósági helyiségek ajtaja és ablaka előtt. • Ne csúszkálj a széken, mintha szellenteni próbálnál. • Pusztá kézzel ne nyúlj titkos testrészeidhez a ruha alatt. • Ne üdvözlöld azt, aki éppen vizelettel vagy beleit üríti. • Halkan szellents. • Mások előtt ne oldozd meg a ruháidat ürítésre készülve, és ne mások előtt öltözködj, ha végeztél. • Ha egy ágyba kerülsz valakivel a fogadóban, ne feküdj érintéstávolságban és ne tedd a lábad az övéi közé. • Ha valami gusztustalanságot találsz a lepedőn, ne fordulj oda a másikhoz és tartsd az orra alá, hogy megszagolja, e szavak kíséretében: „Szeretném megszagolni, hogy mennyire büzlük.”

Más részek az orrfújást tárgyalják:

Ne fújd az orrod a terítőbe, a kezedbe, a ruhádba vagy a kalapodba. • Ne kínáld piszkos zsebkendődet másnak. • Ne tartsd a szádban a zsebkendőt. • „Az sem illik, hogy miután kifújta orrod, szétnyisd a kendőt és belekukkants, mintha csak gyöngyök vagy rubintok hullhattak volna bele a fejedből.”²²

Ne feledkezzünk meg a köpködés finomságairól sem:

Ne köpj a mosdótálba kézmosásnál. • Ne köpj olyan messzire, hogy kérés nélkül kelljen a nyálat, hogy ráléphess. • Ha köpsz, fordulj el, nehogy eltalálj valakit. • „Ha valami gennyesebb dolog a földre hullana, lábbal el kell taposni, nehogy valakiben undort keltsen.” • Ha valakinek a ruháján nyálat veszel észre, nem illik szólani érte.²³

És számtalan tanács vonatkozik az étkezésre:

Ne vegyél elsőként a tálból. • Ne vesd rá magad az ételre, mint egy malac, rőfögve és a szád szélét nyalogatva. • Ne forgasd úgy a tálát, hogy hozzád kerüljön legközelebb a legnagyobb húsdarab. • Ne tömd magadba az ételt, ne tegyél annyi ételt a szádba, hogy kidagad az arcod, mint a hörcsögé, és ne egyél nyitott szájjal csámcsogva. • Ne nyúlj kézzel a mártásba. • Ha a kanalad a szádba vetted, ne azzal vegyél a közös tálból. • A lerágott csontot ne tedd vissza a közös tálba. • Ne töröld az evőeszközt a terítőbe. • Ne tedd vissza az asztalra, ami már a szádban volt. • Ne kínálgass olyan ételt, amibe beleharaptál. • Ne nyalogasd le zsíros ujjaidat, ne töröld a kenyérbe vagy a kabátodba. • Ne igyál a levesestányérból. • A kezedbe köpött csontot, mócsingot, tojáshéjat ne dobd a földre. • Evés közben ne piszkáld az orrod. • Ne igyál az edényből, használj kanalat. • Ne szűrscsölj a kanálból. • Ne lazítsd meg az öved az asztalnál. • Ne az ujjaddal töröld ki a tányért. • Ne kavargasd a mártást az ujjaddal. • Ne emeld az orrodhoz a húst, hogy megszagold. • Ne az alátétből idd a kávé.

A modern olvasó agyában egész reakciósorozat indul be e tanácsok hatására. Milyen tapintatlanok, milyen otrombák, milyen állatiasak, milyen éretlenek lehetnek ezek az emberek! Ilyen útmutatást egy szülő ad a hároméves gyermekének, nem egy nagy filozófus az értő olvasónak. Elias azonban rámutat, hogy a finomság, az önmérséklet és a tapintat szokásai második természetünkhöz tartoznak, el kell hát sajátítanunk őket – ezért is nevezzük *második természetünknek* –, és Európában ezek a modern történelem során alakultak ki.

Már önmagában a tanácsok mennyisége is beszédes. A többtucatnyi szabály nem független egymástól, hanem néhány téma köré szerveződik. Ma már valószínűleg nem kell minden ilyen külön megtanítani, ha például egy anya valamelyiket elfelejtette, attól felnőtt fia még nem fogja a terítőbe fújni az orrát. A felsorolt szabályok (és még egy sor másik, amely nem szerepel a listán) néhány alapelvől következnek: Győzd le a mohóságod; Légy türelmes; Gondolj mások érzékenységére; Ne viselkedj paraszt módjára; Küzd le állatias természetedet. A szabálysértések büntetése belülről jön: a szégyenérzetről van szó. Elias megjegyzi, hogy az illemtankönyvek alig említik az egészséget és a higiénit. Ma már tudjuk, hogy az undor érzése a biológiai fertőzéssel szembeni tudattalan védekezésként alakult ki.²⁴ Ám a mikrobák és a fertőzés mibenlétét csak a 19. században értették meg. Az illemtankönyvek csak azt hangsúlyozták, hogy nem illik parasztként vagy állatként viselkedni, vagy másokat megsérteni.

Az európai középkorban a szexuális tevékenység sem volt olyan diszkrét, mint ma. Az emberek gyakrabban mutatkoztak nyilvánosan is meztelenül, a párok pedig csak felületes óvintézkedésekkel igyekeztek megtartani maguknak a közö-

sülést. A prostituáltak nyíltan kínálták szolgáltatásaikat; a piros lámpás negyed sok angol városban Gropecunt Lane-nek (Picsafogó utca) nevezték. A férfiak megbeszélték a gyermekeikkel szexuális kalandjaikat, a törvénytelen gyermekek pedig együtt nevelkedtek a törvényesekkel. A modernitásba való átmenet során előbb faragatlanságnak, majd elfogadhatatlannak tartották e nyíltságot.

A változás a nyelven is nyomott hagyott. A *paraszt* a bárdolatlanság színonimájává vált; a *vulgáris* jelentése közönséges és a *vulgate* szóból származik. Bizonysos tevékenységek és anyagok megnevezése is tabu lett. Az angolok valaha természetfölötti lényeket megidézve káromkodtak, például *Úristen!* Vagy *Jézusom!* A modern kor kezdetén már inkább a szexualitást és a testnedveket emlegették, és a ma „angol négybetűs szavak” címszóval emlegetett szavakat már nem lehetett az udvarias társalgás során használni.²⁵ Ahogy Geoffrey Hughes történész fogalmazott, „elmúltak azok az idők, amikor a pitypang *ágybavizelő* (piassabed), a szürke gém *szarvarjú* (shitecrow), a vércse pedig *szélkúró* (windfucker) lehetett, ahogy az igencsak fallikus jellegű gatyapőc is kiment a divatból”.²⁶ A *fattyú* (bastard), a *pina* (cunt), a *segg* (arse) és a *kurva* (whore) sem bevett kifejezés már, hanem nagyon is tabu.

Az új etikett lassanként az erőszak eszközeire, különösen a késekre is kiterjedt. A középkorban szinte mindenki hordott magánál kést, hogy a vacsoránál lekanyarítson egy szeletet a rostos sült állatból, a kés hegyére tűzze, és a szájához emelje. Ám egyre többen elborzadtak attól, hogy egy összejövetele valaki halálos fegyvert használjon, és kést tartson az arcához. Elias felsorolja a késsel kapcsolatos illemszabályokat is:

Ne piszkáld késsel a fogad. • Csak akkor fogd meg a kést, ha használod is. • Ne a késed hegyével tedd a falatot a szájba. • Ne vágd, hanem törd a kenyeret. • Ha valaki elkéri a késedet, a hegyével magad felé add át, hogy a nyelét foghassa meg. • Ne a markodba fogd a kést, mint egy botot, hanem az ujjaiddal. • Ne mutogass a késsel.

Ekkoriban jelent meg az evőeszközök között a villa, hogy többé ne a késsel kelljen a szájhoz emelni az ételt. Az asztalnál külön késsel terítettek, hogy senkinek ne kelljen előrántania a sajátját, és az asztali kések pengéje inkább lekerekített volt, mint hegyes. Bizonyos ételeket nem illett késsel vágni, például a halat, a kerek dolgokat és a kenyeret – innen ered a *kenyértörés* kifejezés.

A késsel kapcsolatos középkori tabuk egy része máig fennmaradt. Sokan nem hajlandók kést ajándékozni, csak ha egy pénzérmét is mellé csomagolnak, amelyet a megajándékozott visszaad, így nem ajándékozás, hanem adásvétel történik. A látszólagos ok az, hogy nem akarják „megsérteni a barátságot”, valójában azonban arról van szó, hogy nem illik kéréstlenül kést fordítani egy barátunk felé. A babona szerint balszerencsét hoz, ha kést adunk valakinek: le kell tenni az asz-

talra, hogy a másik fölvehesse. Az asztalon lévő kések vége kerek, éppen csak annyira hegyes, amennyire muszáj annak lennie: keményebb hús esetén külön kihoznak egy élesebb kést, halhoz pedig halkést. Kést csak akkor szabad használni, ha elkerülhetetlen. Illetlenségnek számít felvágni a süteményt, késsel tenni az ételt a szánkba, késsel keverni a hozzávalókat, vagy a villára tolni az ételt.

Helyben vagyunk!

Elias elmélete tehát egy nagyobb pszichológiai változásnak tulajdonítja az európai erőszak visszaszorulását (könyvének alcíme *Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*). Meglátása szerint néhány évszázad alatt – a folyamat a 11–12. században kezdődött, és a 17–18. században érett be – az európaiak egyre inkább legyőzték az ösztöneiket, megfontolták tetteik hosszú távú következményeit, és figyelembe vették mások gondolatait és érzéseit is. A becsület kultúrája – amely bármikor készen állt a bosszúra – átadta a helyét a méltóság kultúrájának, amely készen állt az érzelmek lecsillapítására. Ezek az eszmék azokból a konkrét utasításokból eredtek, amelyeket a kultúra őrei adtak az arisztokratáknak és a köznemeseknek, hogy azok megkülönböztethessék magukat a parasztoktól. Az utasítások azután oly mértékben beépültek az egyre fiatalabb gyermekek szocializációjába, hogy második természetükké váltak. A szabályok lassanként leszivárogtak a felsőbb osztályok utánzására törekvő polgársághoz is, onnan pedig az alsóbb osztályokhoz, így váltak végül a kultúra egészének részévé.

Elias felhasználta a psziché Freud-féle szerkezeti modelljét: a gyermekek úgy tesznek szert lelkiismeretre (a szuperegóra), hogy már akkor magukévá teszik szüleik parancsait, amikor megértésükhöz még túl kicsik. Ezen a ponton a gyermek egója e parancsok alkalmazásával tartja kordában biológiai ösztöneit (ez az id). Elias tartózkodott Freud egzotikusabb kijelentéseitől (például az ősi szülőgyilkosságtól, a halálos ösztöntől és az Ödipusz-komplexustól), pszichológiája ugyanis tökéletesen modern. A 9. fejezetben megvizsgáljuk azt a tulajdonságot, amelyet a pszichológusok önuralomnak, késleltetett kielégülésnek és sekély időbeni diszkontálásnak hívnak, a laikusok pedig úgy nevezik, hogy számoljunk el tízig, hátrébb az agarakkal.²⁷ Megvizsgáljuk azt a képességet is, amely a pszichológusok szóhasználatában empátia, intuitív pszichológia, nézőpontváltás és tudatelmélet, a laikusok szerint pedig más fejével gondolkodás, belehelyezkedés a másik nézőpontjába, mások keresztjének cipelése. Elias mindkét angyal tudományos vizsgálatát megelőzte.

Elias kritikusa szerint minden társadalomnak megvannak a maga illemszabályai a szexualitással és az ürítéssel kapcsolatban, és ezek valószínűleg a tisztaságot, az undort és a szégyent övező velünk született érzelmekből nőnek ki.²⁸ Mint látni fogjuk, kultúráról kultúrára jelentős különbségek figyelhetők meg abban, ahogy a társadalmak erkölcsi formába öntik ezeket az érzelmeket. Bár a közép-

kori Európában azért kialakultak az illedelmes viselkedés bizonyos normái, mégis a kulturális lehetőségek távolabbik végén helyezkedtek el.

Elias védelmében elmondható, hogy a bevett tudományos nézetekkel ellentétben nem állította, hogy a kora újkori Európa lakói „feltalálták” vagy „létrehozták” az önuralmat. Csak annyit mondott, hogy felerősítettek egy olyan képességet, amely mindig is az emberi természet része volt, csak a középkorban nem használták ki. Többször is kijelentette, hogy „nincs abszolút nullapont”.²⁹ Amint a 9. fejezetben látni fogjuk, a pszichológiában rendkívül érdekes témakör, hogy az emberek hogyan erősítik vagy gyengítik önnön képességüket az önuralomra. Az egyik lehetőség szerint az önuralom egy izomra hasonlít, vagyis ha az étkezési illemszabályok kapcsán eddzük, megerősödik, és hatásosabban tart majd vissza attól, hogy megöljük azt, aki megsértett. Egy másik lehetőség szerint az önuralom bizonyos mértéke társadalmi norma, például hogy milyen közel állhatunk egy másik ember mellé, vagy testünk mennyi részét kell elfednünk nyilvánosan. A harmadik lehetőség szerint pedig az önuralom szabadon igazítható az adott környezetben a költségek és az előnyök alapján. Hiszen az önuralom nem a tökéletes jó. A túlzott önuralommal az a baj, hogy a támadó a javára fordíthatja, mert arra számít, hogy nem fogjuk megtorolni a sérelmet, hiszen már nem származik belőle előnyünk. Ha azonban okkal feltételezheti, hogy a következményekre fityyot hányva, gondolkodás nélkül visszaütünk, talán már eleve nagyobb tisztelettel közelít. Ebben az esetben a körülöttünk leselkedő veszélyek alapján igazgatjuk az önuralom szabályozóját.

A történetnek ezen a pontján a civilizáció folyamatának elmélete hiányos, mert egy olyan folyamatra hivatkozik, amely szervesen hozzátartozik a magyarázni kívánt jelenséghez. Az elmélet szerint az erőszakos viselkedés visszaszorulása egybeesett az ösztönös viselkedés, a becsület, a szexuális szabadoság, az udvariasság és a faragatlan étkezés visszaszorulásával. Ezzel azonban csak belegabalyodunk a pszichológiai folyamatok hálójába. Azt csak nem nevezhetjük magyarázatnak, hogy az emberek azért viselkedtek kevésbé erőszakosan, mert megtanultak gátat szabni erőszakos ösztöneiknek. És abban sem lehetünk biztosak, hogy először az ösztönösség változott, ennek nyomán pedig csökkent az erőszak, és nem fordítva.

Elias azonban felvetett egy, sőt tulajdonképpen két exogén tényezőt, amely beindíthatta a folyamatot. Az első tényező a valódi Leviatán megerősödése Európában évszázadok feudális, bárói birtokok és hűbéri birtokok laza szövetére épülő anarchiáját követően. A központosított monarchiák megerősödtek; uralmuk alá vonták a háborúskodó lovagokat, és a királyság távolabbi részeire is kiterjesztették csápjaikat. Quincy Wright hadtörténész szerint Európában a 15. században ötezer önálló politikai egység működött (elsősorban báróságok és fejedelemségek),

a harmincéves háború idején, a 17. század elején ötszáz, Napóleon korában, a 19. század elején kétszáz, 1953-ban pedig már harmincnál is kevesebb.³⁰

A politikai egységek konszolidációja részben az agglomeráció természetes folyamata volt: egy közepes hatalmú hadúr bekebelezte a szomszédait, és nagyobb hatalmú hadúr lett belőle. A folyamatot azonban felgyorsította az, amit a történészek katonai forradalomnak neveznek: megjelentek a löporos fegyverek, az állandó hadseregek és egyéb költséges háborús technológiák, amelyekhez már kiterjedt bürokráciára és folyamatos bevételre volt szükség.³¹ Egyetlen, karddal felszerelt lovas és pár szedett-vedett paraszt nem vehette fel a versenyt az állam által megszervezett nagyszámú gyalogsággal és tüzérsséggel. Ahogy Charles Tilly szociológus fogalmazott: „A háború hozza létre az államot”.³²

A lovagok közötti villongások komoly fejtörést okoztak az egyre nagyobb hatalommal bíró királyoknak, mert a győztes személyétől függetlenül parasztok estek el, és olyan termelési kapacitás pusztult el, amely a királyok szempontjából inkább a bevételek és a hadseregek megerősítésére lett volna alkalmas. És ha már neki láttak a béketeremtésnek – ez volt a „király békéje”, a közrend –, jó okuk volt jól csinálni. A lovag számára kockázatos lépés lehetett letenni a fegyvert, és hagyni, hogy az állam rettentse el az ellenségeit, mert az ellenség ezt a gyengeség jelének vélhette. Az államnak is gondoskodnia kellett az alku betartásáról, különben nem hittek volna a hatalom béketeremtő erejében, és folytatódtak volna a portyázások és megtorlások.³³

A lovagok és a parasztok közti háborúskodás nemcsak fejtörést okozott, hanem elvesztegetett lehetőség is volt. Angliában a normann uralom idején valamely zseni felismerte az igazságszolgáltatás államosításában rejlő gyümölcsöző lehetőségeket. A jogrendszer évszázadokon át magánjogi sérelemnek tekintette az emberölést: bosszúállás helyett az áldozat családja kárpótlást követelt a gyilkos családjától, ez volt a vérdíj vagy *wergild* („ember-fizetség”; a *wer* ugyanaz az előtag, mint a *werewolf* [farkasember] szóban, „ember-farkas”). I. Henrik változtatta meg az emberölés meghatározását: azóta az állam és metonímiája, a korona ellen irányuló cselekmény. A gyilkossági esetek attól kezdve nem *John Doe kontra Richard Doe* néven futottak, hanem *A Korona kontra John Doe* (vagy később, az Egyesült Államokban, *A Nép kontra John Doe* vagy *Michigan állam kontra John Doe*). A tervzenialitása abban rejlett, hogy a vérdíj (sokszor az elkövető minden vagyontárgya és a családjától követelt pénzösszeg) immár nem az áldozat családját, hanem a királyt illette meg. Az ítélezést vándorbíróságok végezték: ezek időről időre ellátogattak egy-egy helységbe és meghallgatták a felgyülemlett ügyeket. Annak érdekében, hogy minden gyilkossági ügy eljusson a bíróságra, minden halálesetet kivizsgált a korona helyi képviselője, a halottkém.³⁴

A Leviatán megjelenésével megváltoztak a játékszabályok. Immár nem az vezetett a boldoguláshoz, hogy az illető a környék legádázabb lovagja volt, hanem az, ha elzarándokolt a király udvarába, és behízelegte magát az uralkodó és környe-

zete kegyeibe. Az alapvetően kormányzati bürokráciaként működő bíróságnak semmi haszna nem származott a forrófejű és elszabadult hajóágyúként viselkedő lovagokból, hanem felelősségteljes megbízottakat kerestek a helyi képviselvek működtetéséhez. A nemességnek változtatnia kellett marketingeszközeit. Udvariasnak kellett lenniük, hogy meg ne sértsék a király kegyenceit, és empátiájukat is fejleszteniük kellett, hogy megértsék, mit akarnak a kegyencek. Az udvarban elvárt viselkedés számított „udvariasnak”. A takony megfelelő elhelyezéséről szóló illetmankönyvek eredetileg a király udvarában elvárt viselkedést oktatták. Elias feltárta, ahogy az évszázadok során az udvari ügyekkel foglalkozó arisztokratáktól leszárgott az udvariasság az arisztokratákkal üzletelő polgársághoz, onnan pedig a középosztály többi részéhez. Elmélete a néptömegek lélektani átalakulásához kötötte az államhatalom központosítását a „harcosokból udvaronc” szlogennel.

A középkor vége felé a gazdasági forradalom volt a másik exogén változás. A feudális rendszer gazdasági alapjának a föld és az azt megművelő paraszt számított. Az ingatlanügynökök kedvenc mondása szerint a föld az egyetlen, amiből nem tudnak többet csinálni. A földre épülő gazdaságban csak úgy lehet növelni vagy a malthusiánus népességnövekedés idején akár csak fenntartani az életszínvonalat, ha megszerezzük a szomszéd földjét is. A játékelmélet nyelvén szólva a földért folytatott verseny zero összegű: az egyik játékos nyeresége a másik játékos vesztesége.

A középkori gazdaság zero összegű jellegét csak megerősítette az a keresztény ideológia, amely ellenségesen tekintett minden olyan kereskedelmi praktikára vagy technológiai újításra, amely nagyobb vagyont sajtolhat ki egy adott mennyiségű fizikai erőforrásból. Tuchman magyarázata szerint:

A kereskedelemmel kapcsolatos keresztényi álláspont úgy tartotta, hogy a pénz szennyes dolog, mint Szent Ágoston mondta, „a kereskedelem már önmagában rossz”, hogy a szükséges létminimumot meghaladó haszon kapzsiság, hogy a pénzből való pénzcsinálás, a kölcsönért szedett kamat az uzsora bűnével egyenértékű, hogy a portéka nagybani fölvásárlása, majd változatlan továbbadása kicsiben, magasabb áron, erkölcsstelenség, amelyet elítél a kánoni törvény, röviden, hogy végérvényes Szent Jeromos kijelentése: „Kereskedőember ritkán tetszik Istennek, vagy soha.”³⁵

Ahogy nagyapám mondta volna: „Goyische kopp!” – goj fej. A zsidóktól pénzt kölcsönöztek, és közvetítőnek használták őket, de gyakran jutott osztályrészükül az üldöztetés és a száműzetés is. A kor gazdasági elmaradottságát csak megerősítették azok a törvények, amelyek az árakat egy „igazságos”, a nyersanyag

költségét és a munka hozzáadott értékét tükröző szinten maximálták. Tuchman szerint: „Annak biztosítására, hogy senki se kerüljön a többenél előnyösebb helyzetbe, kereskedelmi törvény tiltotta az eszközök, eljárások újítását, a szabott áron aluli árusítást, a mesterséges világítás mellett folyó esti munkát, számföldti inas, feleség vagy kiskorú gyermek foglalkoztatását és a portéka hirdetését, földicsérését más kárára.”³⁶ Mivel ez a zero összegű játszma receptje, az emberek csak zsákmányszerzéssel gyarapíthatták a vagyonukat.

A pozitív összegű játszmában a szereplők előtt olyan választási lehetőségek állnak, amelyek segítségével mindkettejük helyzete egyszerre javulhat. A mindennapi élet egyik klasszikus pozitív összegű játszmája a szívésségek cseréje, amikor mindkét fél tetemes előnyt biztosít a másiknak a maga csekély költségére. Ezt példázzák az egymás hátát kurkászó főemlősök, a vadászok, akik megosztják egymással a húst, ha valamelyikük akkora vadat ejtett, hogy nem képes helyben elfogyasztani, vagy éppen azok a szülők, akik felváltva vigyáznak egymás gyerekeire. Amint a 8. fejezetben látni fogjuk, az evolúciós pszichológia egyik kulcsfontosságú felismerése, hogy az emberi együttműködés és az azt támogató szociális érzelmek – együttérzés, bizalom, hála, büntudat és düh – azért szelektálódtak, mert lehetővé teszik a pozitív összegű játszmák kialakulását.³⁷

A gazdasági élet klasszikus pozitív összegű játszmája a felesleg kereskedelme. Ha a gazdálkodó nem tudja elfogyasztani az összes gabonáját, az állattenyésztő pedig nem tudja meginni az összes tejet, akkor mindketten nyernek azzal, ha a búza egy részét tejjé cserélik. A csere az adott pillanatban természetesen csak akkor kifizetődő, ha munkamegosztás van. Annak semmi értelme sincs, ha az egyik gazdálkodó a szakajtó búzájáért egy másik szakajtó búzát kap a másik gazdálkodótól. A modern közgazdaságtan egyik alapvető felismerése, hogy a vagyon létrehozásának kulcsa a munkamegosztás; amikor egy-egy szakértő megtanulja egyre nagyobb költséghatékonysággal előállítani az adott árucikket, így hatékonyan valósulhat meg a specializált termékek cseréje. A hatékony cserét lehetővé tévő egyik infrastruktúra a szállítás, amelynek segítségével a termelők még nagyobb távolságokat áthidalva is kereskedhetnek a feleslegükkel. További ilyen infrastruktúra még a pénz, a kamat és a közvetítők: ezek mind lehetővé teszik, hogy a termelők sokféle felesleget cserélhessenek sok más termelővel, szinte bármikor.

A pozitív összegű játszma az erőszak motivációit is megváltoztatja. Ha szíveséget vagy felesleget váltunk valakivel, a kereskedelmi partnerünk hirtelen értékesebbé válik számunkra élve, mint holtan. Ráadásul érdekünkben áll kitalálni, hogy mire van szüksége, mert így könnyebben elláthatjuk cserébe azért, amire nekünk van szükségünk. Bár Szent Ágoston és Jeromos nyomán sok értelmiségi megveti az üzletembereket önzőségükért és kapzsiságukért, a szabad piac elsődlegesnek tartja az empátiát.³⁸ A jó üzletember törekszik a vevők elégedettségére, nehogy egy versenytársa átcsábítsa őket, és minél több a vásárlója, annál jobban

meggazdagszik. Ezt az eszmét – amely később *doux commerce*, szelíd kereskedelem néven terjedt el – írta körül 1704-ben Samuel Ricard közgazdász:

Az üzlet egymáshoz kapcsolja az embereket a kölcsönös haszon révén. [...] Az üzlet révén az ember megtanul megfontoltan cselekedni, tisztességesen viselkedni, jó modorra szert tenni, bölcsnek és mértékletesnek lenni úgy beszédében, mint cselekedeteiben. Érezve, hogy a sikerhez bölcsesség és tisztesség szükségeltetik, az ember kerüli a bűnt, de legalábbis viselkedése tisztességet és komolyságot sugall, nehogy bárminemű elutasítást váltson ki jelenlegi s majdani ismerőseiből.³⁹

És ezzel elérkeztünk a második exogén változáshoz. Elias megállapítása szerint a középkor vége felé az emberek kezdtek kikászálódni a technológiai és gazdasági posványból. A nagyobb nemzeti területeknek hála, ahol elismerhettek egy-egy pénznemet, a pénz egyre inkább kiszorította a bartert. A római idők óta először épültek utak, így a termékeket már nemcsak a partvidékeken és a hajózható folyókon szállíthatták, hanem az ország távolabbi részeibe is eljuttathatták. A lovas szállítás is hatékonyabbá vált, mert patkókkal védték a lovak patáját az utcakövektől, a járom pedig már nem fojtotta meg szegény lovat, ha nehezebb terhet húzott. A középkor végén tökéletesítették a szekereket, az iránytűt, az órát, a rokkát, a szövőszéket, a szélmalmot és a vízimalmot is. A technológiák használatához szükséges speciális szaktudást pedig egyre több iparos tanulta ki. E fejlesztések elősegítették a munkamegosztást, fokozták a felesleg mennyiségét, és megolajozták a csere gépezetét. Az élet egyre több pozitív összegű játszmat kínált fel, ezért csökkent a zéró összegű rablás vonzereje. A lehetőségek kiaknázása érdekében előre kellett tervezni, kordában tartani az ösztönöket, elfogadni mások szempontjait is, és gyakorolni a többi szociális és kognitív készséget is, amelyekre szükség van a társadalmi hálózatokban való boldoguláshoz.

A civilizációs folyamat két tényezője – a Leviatán és a szelíd kereskedelem – összefügg egymással. A kereskedelem pozitív összegű együttműködése abban a nagy sátorban virágzik, amelyet a Leviatán irányít. Nemcsak arról van szó, hogy az állam infrastruktúrát, például pénzt és utakat biztosíthat a gazdasági együttműködéshez, hanem arról is, hogy rátenyerelhet arra a mérlegre, amelynek serpenyőiben a játékosok lemérik a portyázás és a kereskedelem egymáshoz viszonyított előnyeit. Tegyük fel, hogy egy lovas választat: ellop tíz szakajtó búzát a szomszédjától, vagy vásárol tőle öt szakajtót. A lopás nagyobb haszonnal kecsegtet. Ha azonban a lovas számíthat rá, hogy az állam hat szakajtóra bünteti a lopásért, csak négy szakajtója marad, vagyis jobban jár a becsületes úttal. Egyrészt a Leviatán ösztönzői vonzóbbá teszik a kereskedelmet, másrészt a kereskedelem is megkönnyíti a Leviatán dolgát. Ha nem állt volna rendelkezésre a búza megvásárlásának becsületes alternatívája, az államnak fenyegetőznie kellett volna,

hogy a rablás megakadályozása érdekében kikényszerítsen tíz szakajtót a lovagtól, ami nehezebb, mint ötöt kérni tőle. A valóságban természetesen könnyen lehet, hogy az állam nem természetben, hanem fizikai formában szabja ki a büntetést, az alapelv azonban ugyanaz: könnyebb távol tartani az embereket a bűncselekményektől, ha a törvényes alternatíva vonzóbb.

A két civilizációs erő tehát erősíti egymást, és Elias egyetlen folyamat részeinek tekintette őket. Az állami irányítás központosítása és az erőszak állami monopóliuma, a céhek és bürokráciák növekedése, a barter felváltása pénzzel, a technológia fejlődése, a kereskedelem erősödése, az egymástól távol élő magánszemélyek kölcsönös függőségének egyre szélesedő hálója mind-mind egy organikus egész része. És ezen az egészen belül akkor boldogulhatunk, ha addig gyakoroljuk az empátiát és az önuralmat, amíg – Eliasszal szólva – második természetünké válnak.

Az „organikus” analógia egyáltalán nem túlzás. John Maynard Smith és Szathmáry Eörs biológusok szerint az élet történelmének fontos átalakulásait a civilizáció folyamatához hasonló evolúciós dinamika vezérelte. Az ilyen átalakulások során egymás után megjelentek a gének, a kromoszómák, a baktériumok, a sejtmaggal rendelkező sejtek, az organizmusok, a szexuális reprodukcióra képes szervek és az állati társadalmak.⁴⁰ Az átalakulások során az önzésre és együttműködésre is képes entitások az együttműködésre hajlottak, ha egy nagyobb egész részeivé válhattak. Specializálódtak, előnyöket cseréltek, és óvintézkedéseket dolgoztak ki, hogy egyikük se használhassa ki a többieket az egész rovására. Robert Wright újságíró *Nonzero* (Nem zéró), a pozitív összegű játszmákra utaló című könyvében hasonló ívet rajzol, majd az emberi társadalmak történelmére is kiterjeszti.⁴¹ Könyvem záró fejezetében közelebből is megvizsgálom az erőszak visszaszorulásával kapcsolatos egymásba ívelő elméleteket.

A civilizáció folyamatának elmélete teljesítette a tudományos hipotézisek szigorú vizsgáját: az egyik meglepő jóslata igaznak bizonyult. Elias 1939-ben nem ismerhette a gyilkosságokkal kapcsolatos statisztikákat; elbeszélésekből és régi illetéktankönyvekből dolgozott. Amikor Gurr, Eisner, Cockburn és mások meglepték a kriminológia világát az emberölések csökkenő tendenciáját ábrázoló grafikonokkal, azt kizárólag Elias elmélete látta előre. De hogyan illeszkedik ez az elmélet mindabba, amit az elmúlt évtizedekben tanultunk az erőszakról?

Magát Eliast is gyötörte hazája, Németország nem éppen civilizált viselkedése a második világháborúban, és elméletében igyekezett magyarázatot találni erre a „decivilizációs folyamat”-ra is.⁴² Kifejtette a német egyesítés szeszélyes történetét és azt, ahogy ennek hatására megrengett a bizalom a törvényes központi hatalomban. Dokumentálta a németországi elitre jellemző katonai becsületkultusz fennmaradását, az erőszak állami monopóliumának felbomlását a kommu-

nista és fasiszta erőszakszervezetek megerősödésével és a kívülállóknak bélyegzett csoportok, különösen a zsidókkal szemben megnyilvánuló empátia ebből következő csökkenését. Túlzás lenne azt állítani, hogy ezekkel az elemzésekkel mentegette az elméletét, de talán meg sem kellett volna próbálnia. A náci korszak borzalmait nem abból álltak, hogy a korábbinál több hadúr háborúzott egymással vagy hogy az állampolgárok ledöfték egymást az ebédloasztalnál, hanem olyan erőszakból, amelynek mértéke, természete és oka egészen máshol keresendő. Ami azt illeti, a náci Németországban is folytatódott a két embert érintő gyilkosságok csökkenése (lásd például a 3.19. ábrát).⁴³ A 8. fejezetben látni fogjuk, hogy az erkölcsi érzék elkülönülő csoportokba rendeződése, valamint a hit és a végrehajtás megoszlása a lakosság különböző rétegeiben miként vezethet még az egyébként civilizált társadalmakban is ideológiai alapú háborúkhöz és népirtásokhoz.

Eisner rámutatott a civilizáció folyamatával kapcsolatos elmélet egy másik problémájára is: az európai erőszak csökkenése és a központosított államok megerősödése nem járt mindig kéz a kézben.⁴⁴ Belgium és Hollandia élen járt a csökkenésben, noha egyik országban sem működött erős központi kormány. Amikor Svédország is csatlakozott a trendhez, náluk sem erősödött éppen az állam hatalma. Az olasz államok viszont hátul kullogtak az erőszak csökkenésében, pedig kormányaik hatalmas bürokráciát és rendőrséget építettek ki. És a kora újkori monarchiák kedvenc módszere a törvények betartatására, a kegyetlen büntetés sem csökkentette az erőszakot azokon a területeken, ahol a leginkább jellemzőek voltak az ilyen szankciók.

Számos kriminológus szerint az állam béketeremtő erejének forrása nemcsak a brutális szankciókban rejlik, hanem a néptömegekben kialakított bizalomban is. Hiszen egyetlen állam sem állíthat besúgókat minden egyes kocsmába és tanyára, hogy figyelje a törvényszegéseket, amelyek pedig mégis megpróbálják, azok a félelemre építő totalitárius diktatúrák, és nem az olyan civilizált társadalmak, amelyekben az önuralom és az empátia segítségével biztosítják a békés egymás mellettélést. A Leviatán csak akkor képes a társadalom civilizálására, ha az állampolgárok úgy érzik, hogy a törvények, a végrehajtás és a többi szociális berendezkedés elfogadhatók, ezért nem is térnek vissza legrosszabb ösztöneikhez, amint a Leviatán hátat fordít nekik.⁴⁵ Ez nem cáfolja meg Elias elméletét, csak csavarint egyet rajta. A jogrend megjelenése véget vethet a viszálykodó hadurak véres pusztításának, de az erőszak további csökkentéséhez, a modern európai társadalmakra jellemző szint eléréséhez egy kevésbé világos folyamatra van szükség, amelynek során bizonyos népek elfogadják a rájuk kényszerített jogrendet.

A libertariánusok, az anarchisták és a Leviatánt kétségbe vonó más gondolkodók szerint a magukra hagyott közösségek képesek kialakítani az együttműködés olyan normáit, amelyek lehetővé teszik a viták erőszakmentes lezárását törvények, rendőrség, bíróság és a kormány egyéb hivatalai nélkül. A *Moby*

Dickben Ishmael elmagyarázza, hogy a törvény hatókörétől több ezer mérföldre dolgozó bálnavadászok hogyan simították el az olyan bálnákkal kapcsolatos vitákat, amelyeket megsebesített vagy elpusztított egy hajó, de egy másik hajó követelte magának őket:

Így a legkínosabb, a leghevesebb viták támadnának a halászok között, ha nem volnának valamennyi esetre alkalmazható, írott vagy íratlan, általánosan elfogadott törvények.

[...] Más nemzetnek [Hollandián kívül] ugyan nincs írott bálnavadásztörvénye, az amerikai halászok azonban e tekintetben a maguk törvényhozói és ügyvédjei voltak. [...] Ezek a törvények felvethetők Anna királynő rézpénzére vagy egy szigony szakállára, s nyakban hordhatók, olyan kurták.

1. A kötött hal azé a félé, aki magához kötötte.
2. A szabad hal azé, aki leghamarább birtokba veszi.*

Az ilyen jellegű informális szabályok gyakran kialakultak a halászok, gazdálkodók és pásztorok körében a világ minden táján.⁴⁶ *Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes* (Rend jog nélkül: Hogyan rendezik a vitákat a szomszédok) című könyvében Robert Ellickson jogtudós megvizsgálta az állattenyésztők és a gazdálkodók közötti ősi (és sokszor erőszakos) konfliktus modern amerikai változatát. A Kalifornia északi részén lévő Shasta megyében a hagyományos farmerek általában cowboyok, akik szabad területeken legeltetik az állatokat, a modern farmerek viszont öntözött, kerítéssel elzárt legelőket használnak. Mindkét típus közelében élnek szénát, lucernát és más növényeket termesztő gazdálkodók. A vándorló állatok néha ledöntik a kerítést, megesszik a terményt, bepiszkítják a forrást, és rátévednek az útra, ahol az autók elgázolhatják őket. A megyében vannak „nyílt legelők”, ahol a tulajdonos nem visel törvényes felelősséget az állatai által okozott véletlen károk többségéért, a „zárt legelők” tulajdonosai azonban szigorú felelősséggel tartoznak ezekért, akár gondatlanok voltak, akár nem. Ellickson rájött, hogy az állatok által okozott károk elszenvedői nem szívesen folyamodnak a törvényhez a helyzet rendezése érdekében. Az ott élők többsége, farmerek, gazdálkodók, biztosítási ügynökök, de még a jogászok és a bírók szerint is teljes egészében hibásak a vonatkozó törvények. A lakosok mégis elboldogulnak néhány hallgatóságos szabályt alkalmazva. Az állatok tulajdonosai mindig is feleltek az állataik okozta kárért, akár nyílt, akár zárt legelőt működtettek; ha azonban a kár csekély és szórványos volt, a tulajdonosok nem foglalkoztak vele. Az emberek pontosan tudták, hogy mi kinek a tulajdona, az adósságokat pedig pénz helyett inkább természetben rendezték. (Ha például egy marhatenyésztő tehene kárt tett

* Szász Imre fordítása.

egy farmer kerítésében, később ingyen megetette a farmer elkóborolt állatát.) Aki megszegte a szabályokat, pletykával bűnhődött, esetleg burkolt fenyegetést kapott, vagy kisebb vandalizmus érte. A 9. fejezetben közelebbről is megvizsgáljuk az ilyen normák mögött rejlő morális pszichológiát, amely az úgynevezett egyenlő feltételek kategóriájába tartozik.⁴⁷

A hallgatólagos normák valóban fontosak, de nem veszik át a kormány szerepét. A Shasta megyei farmerek nem fordultak a Leviatánhoz, amikor egy tehén ledöntött egy kerítést, de a Leviatán árnyékában éltek, és pontosan tudták, hogy beavatkozna, ha az informális szankciók elhatalmasodnának, vagy ha valami nagyobb dologról lenne szó, például verekedésről, gyilkosságról vagy a nőkkel kapcsolatos veszekedésről. És mint látni fogjuk, jelenlegi békés együttélésük maga is a civilizációs folyamat helyi változatának öröksége. Az 1850-es években még évi 45 gyilkosság jutott 100 000 főre az észak-kaliforniai farmerek között, ami a középkori Európa számainak felel meg.⁴⁸

Véleményem szerint a civilizáció nemcsak azért szolgál magyarázattal az erőszak modern kori visszaszorulására, mert előrevetítette az európai gyilkosságok jelentős csökkenését, hanem mert helytállóan jelzi előre, hogy a modern kor mely időpontjaiban és helyszínein nem érvényesül a modern Európa csodálatos aránya, az 1 a 100 000-hez. A szabályt erősítő kivételek közül kettő olyan zóna, ahová soha nem jutott el teljes mértékben a civilizáció folyamata: a társadalmi-gazdasági skála legalsó rétegeiről és a világ elérhetetlen vagy sivár részeiről van szó. Két zónában pedig visszajára fordult a civilizáció folyamata: a fejlődő világban és az 1960-as években. Nézzük meg ezeket egymás után.

Az erőszak és az osztály

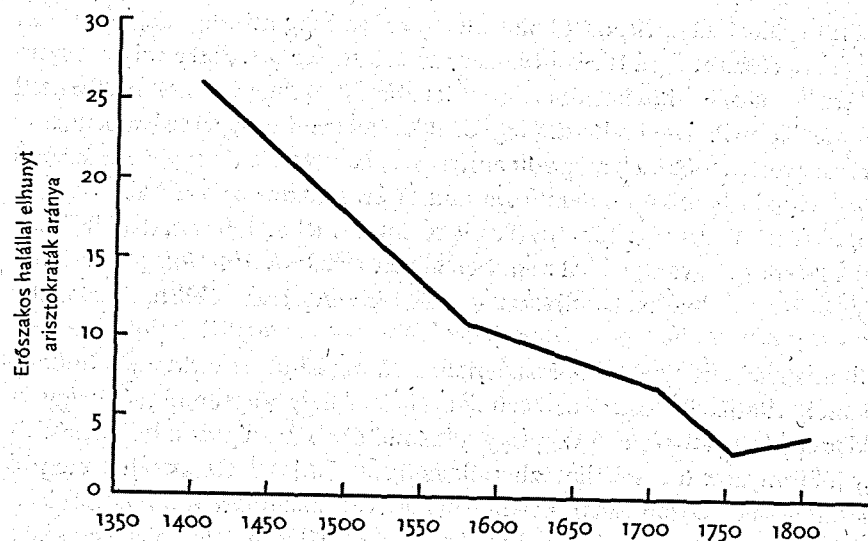
A számokban megfigyelhető visszaesés mellett az európai gyilkosságok csökkenésének legmegdöbbentőbb jellemzője az emberölés társadalmi-gazdasági profiljának változása. Évszázadokkal ezelőtt a gazdagok legalább olyan erőszakosak voltak, mint a szegények.⁴⁹ Az úriemberek karddal közlekedtek, és nem haboztak használni a sértések megtorlására. Elválaszthatatlan csatlósaiak testőrségként is működtek, ezért egy-egy támadás vagy a támadás megtorlása véres utcai harccá fajulhatott az arisztokratacsoporthoz (mint a *Rómeó és Júlia* nyitójelenetében). Gregory Clark közgazdász megvizsgálta az angol arisztokrácia halálával kapcsolatos adatokat a késő középkortól az ipari forradalomig. Az általa összegyűjtött adatokat ábrázoltam a 3.7. ábrán, amelyen jól látszik a megdöbbentő szám: a 14. és 15. században az arisztokrata férfiak 26 százaléka halt meg erőszak következtében – nagyjából ezt az arányt láthattuk a 2.2. ábrán az írásbeliség elterjedése előtt élő törzseknél. A 18. század fordulójára az arány egy számjegyűvé csökkent, ma pedig gyakorlatilag nullának tekinthető.

Az emberölés százalékpontokban mért aránya még mindig meglehetősen magas, és az erőszak még a 18. és a 19. században is hozzátartozott az olyan tiszteletre méltó férfiak életéhez is, mint Alexander Hamilton vagy Aaron Burr. Boswell idézi Samuel Johnson, aki valószínűleg bármikor megvédte magát szavakkal: „Sok embert megvert, a többinek meg volt annyi esze, hogy tartsa a száját.”⁵⁰ A felsőbb osztályok tagjai egy idő után nem folyamodtak erőszakhoz egymással szemben, azt a jogukat azonban még a törvény figyelő tekintete mellett is fenntartották, hogy a náluk alacsonyabb rangúakkal szemben alkalmazzák. A *The Habits of a Good Society* (A jó társadalom szokásai) szerzője még 1859-ben is az alábbi tanácsot adta:

Vannak olyan emberek, akik csak a fizikai büntetésből értenek, és életünk valamely pontján biztosan találkozunk ilyenekkel. Egy hölgyet megsért vagy zaklat egy faragatlan fickó vagy egy tolakodó és tisztességtelen bérkocsis. Egy jól irányzott ütessel elintézhethetjük az ügyet. [...] A férfinak tehát meg kell tanulnia boksolni, akár úriember akar lenni, akár nem. [...] Nincs sok szabály, és azokat is a józan ész diktálja. Támadj, célozz jól, üss hirtelen; az egyik kézzel védekezz, a másikkal büntess. Két úriember soha nem verekszik; a boksolás művészetére akkor van szükség, amikor egy alsóbb osztály erősebb és tapasztaltabb képviselőjét kell megbüntetni.⁵¹

Az erőszak visszaszorulását Európában az *elit* erőszak visszaszorulása vezette be. Ma már minden nyugati ország statisztikáiból az látszik, hogy a gyilkosságok és egyéb erőszakos bűncselekmények elsöprő többségét az alacsonyabb társadalmi-gazdasági osztályhoz tartozók követik el. A változás egyik kézenfekvő oka, hogy a középkorban nyers erővel lehetett *elérni* a magasabb státuszt. Steven Sailer újságíró mesél el egy párbeszédet a 20. század első felének Anglijából: „A brit parlament felsőházának egy örökös tagja arról panaszkodott, hogy Lloyd George miniszterelnök csak azért adományozott új lordi címeket, mert az illetők önerőből lettek milliomosok, de csak nemrégiben tettek szert nagyobb birtokokra. Amikor feltették neki a kérdést, hogy »Az Ön őseiből hogyan lett lord?«, komoran felelt: »Csatabárddal, uram, csatabárddal!«”⁵²

Ahogy a felsőbb osztályok lassanként eltették a csatabárdot, lefegyverezték a kíséretüket, és már nem húztak be egyet sem a faragatlan fickóknak és a bérkocsisoknak, a középosztály is követte őket. Természetesen nem a királyi udvar szelídítette meg őket, hanem egyéb civilizáló erők. A gyárakban és vállalkozásokban dolgozók bizonyos illemszabályok betartására kényszerültek. Az egyre demokratikusabb politikai rendszernek köszönhetően azonosulni tudtak a kormányzati és társadalmi intézményekkel, sérelmeik elintézésére pedig megnyílt előttük a bírósági rendszer. Majd 1828-ban Londonban Sir Robert Peel létrehozott egy intézményt, a városi rendőrséget, amelynek dolgozóit Robert beceneve után azóta is bobbynak nevezik.⁵³

3.7. ábra. Az erőszakos halálesetek aránya az angol arisztokrata férfiak körében, 1330–1829

Forrás: Clark, 2007a, 122 adatai; a több évet is felölelő adatok a skála közepén láthatók.

Az erőszak ma elsősorban azért mutat szoros összefüggést az alacsony társadalmi-gazdasági státusszal, mert az elit és a középosztály a jogrendszerben keresi az igazságot, az alacsonyabb osztályok viszont ahhoz folyamodnak, amit az erőszak szakértői „önsegély”-nek neveznek. Ennek semmi köze a *Nők, akik túlságosan szeretnek* vagy az *Erőleves a léleknek* világához; nem más ez, mint az éberség, az önbíráskodás szinonimája, amikor magunk rendezzük az ügyeket, és kegyetlenül megtoroljuk a sérelmeket, ahogy régebben állami beavatkozás hiányában igazságot szolgáltatottak az emberek.

„Crime as Social Control” (A bűn mint társadalmi kontroll) című nagy hatású cikkében Donald Black jogtudós kifejtette, hogy a bűncselekménynek nevezett esetek többsége az elkövető nézőpontjából igazságszolgáltatás.⁵⁴ Black először is bemutat egy statisztikát, amellyel a kriminológusok régóta tisztában vannak: az emberölések csekély részét (alig 10 százalékot) valamilyen gyakorlati cél érdekében követik el, mint amikor betörésnél végeznek a tulajdonossal, letartóztatás során a rendőrrel vagy rablás és nemi erőszak esetén az áldozattal, mert a halott ember már nem mesél.⁵⁵ A gyilkosság leggyakrabban morális motivációkra vezethető vissza: a sértést megtorlás követi, elfajul egy családi vita, megbüntetik a hűtlen vagy elhagyó szerelmi partnert, esetleg másféle féltékenységi, bosszú és önvédelem áll a háttérben. Black felsorol néhány esetet egy houstoni adatbázisból:

Egy esetben egy fiatalember parázs vita során megölte az öccsét, mert az szexuálisan közeledett a húgaikhoz; egy férfi a számlák befizetésével kapcsolatos vita során megölte a feleségét, miután az közölte vele, hogy úgysem meri megölni; egy nő megölte a férjét, mert megütötte a lányát (a férfi mostohalányát); egy nő megölte a 21 éves fiát, aki „homoszexuálisokkal és kábítószerrel szórakozott”; két esetben pedig az áldozatok belehaltak a sérülésekbe, amelyeket a parkolással kapcsolatos verekezésben szereztek.

Black szerint a gyilkosságok többsége tulajdonképpen halálbüntetés, amelyben az állampolgár a bíró, az esküdtszék és a hóhér egy személyben. Arra emlékeztet, hogy az erőszakos cselekedettel kapcsolatos ítéletünk attól függ, hogy az erőszak háromszöge (lásd 2.1. ábra) melyik sarkát tekintjük a saját nézőpontunknak. Tegyük fel például, hogy letartóztatnak és perbe fognak egy férfit, aki megsebesítette a felesége szeretőjét. A törvény szemszögéből a támadó a férj, az áldozat pedig a társadalom, amelynek most igazságot szolgáltatnak. (Emlékezzünk csak vissza, ez az értelmezés jelenik meg a bírósági ügyek elnevezésében is, például *A Nép kontra John Doe.*) A szerető szempontjából a férj a támadó, ő maga pedig az áldozat; ha a férjet felmentik, téves ítéletet hoznak ellene, vagy vádalkut kötnek vele, nincs igazságszolgáltatás, mert a szerető nem állhat bosszút. A férj szemszögéből viszont ő maga az áldozat (felszarvazták), a szerető a támadó, ő pedig igazságot szolgáltatott – ezért azonban újra agresszió áldozata, csak ezúttal az állam a támadó, a szerető pedig bűnrészes. Black megállapítja:

Aki gyilkosságot követ el [...] a hatóság kezére kerülve mintha beletörődne a sorsába; sokan türelmesen várnak a rendőrség megérkezésére; van, aki maga számol be a büntettéről. [...] Ezekben az esetekben az érintett emberek akár mártírnak is tekinthetők. Némileg emlékeztetnek a sztrájktilalmat megszegő munkásokra – akik tudják, hogy börtön vár rájuk –, vagy azokra, akik elvi okokból szállnak szembe a törvénnyel, azt teszik, amit helyesnek gondolnak, és vállalják a következményeket.⁵⁶

Ezek a megállapítások sok dogmát megdöntenek az erőszakkal kapcsolatban. Az egyik ilyen dogma szerint az erőszakot az erkölcsi érzék és az igazságérzet hiánya okozza. Éppen ellenkezőleg, az erőszakot sokszor éppen a túlzott erkölcsi érzék és igazságérzet okozza, már ahogy az elkövető elképzelte ezeket. A pszichológusok és a közegészségügy kutatói körében népszerű dogma szerint az erőszak tulajdonképpen betegség.⁵⁷ Csakhogy az erőszak közegészségügyi elmélete semmibe veszi a betegség alapdefinícióját, amely szerint a betegség az adott embernek szenvedést okozó működési hiba.⁵⁸ Az erőszakos emberek többsége biztos benne, hogy nincs vele semmi baj; csak az áldozat és a kívülállók látnak problémát. Az erőszakkal kapcsolatos harmadik gyanús meggyőződés szerint az alacsonyabb osztályok

tagjai pénzügyi szükségből folyamodnak erőszakhoz (például azért lopnak ételt, hogy elláthassák a gyerekeiket), esetleg ezzel fejezik ki dühüket a társadalommal szemben. Az alacsonyabb osztály tagja által elkövetett erőszak valóban kifejezhet dühöt, de nem a társadalomra mérges, hanem arra a séggfjére, aki meghúzta a kocsiját, és mások füle hallatára kioktatta.

Mark Cooney kriminológus Black által inspirált cikkében – „The Decline of Elite Homicide” (Az elit gyilkosság visszaszorulása) – kifejti, hogy az alacsonyabb osztályokhoz tartozók – a szegények, az iskolázatlanok, az egyedülállók és a kisebbségi csoportok tagjai – tulajdonképpen az államon kívül léteznek. Egyesek törvénytelen tevékenységekből, például kábítószer-kereskedelemből, szerencsejátékból, lopott holmi értékesítéséből vagy prostitúcióból élnek, ezért üzleti ügyeikben nem pereskedhetnek, és nem hívhatják a rendőrséget érdekeik érvényesítése érdekében. Ebből a szempontból ugyanúgy kénytelenek erőszakhoz folyamodni, mint egyes *magas* státuszú emberek, nevezetesen az olyan bandatagok, mint a maffiózók, a drogbárók és a szesztilalom alkoholcsempészei.

Államonkívüliségük arra is visszavezethető, hogy az alacsonyabb státuszú emberek és a jogrendszer kölcsönösen ellenségesen viszonyulnak egymáshoz. Black és Cooney beszámolója szerint az alacsony jövedelmű afrikai amerikaiakkal szemben „a rendőrség a közönyösség és az ellenségesség között ingadozik, [...] nem szívesen avatkozik az ügyeikbe, de ha mégis, azt kemény kézzel teszi”.⁵⁹ A bírók és az ügyészek „sokszor [...] közönyösek az alacsony státuszúak vitái iránt, igyekeznek gyorsan megszabadulni tőlük és az érintett felek elégedetlenségét kiváltó ítéleteket hozni”.⁶⁰ Heather MacDonald újságíró így idéz egy harlemi rendőr őrmestert:

Múlt hétvégén az egyik környékbeli idióta megütött egy gyereket. Bosszúból a gyerek teljes családja megjelenik az elkövető küszöbén. Az áldozat nővérei berúgják az ajtót. De az idióta anyja úgy összeverte a lányokat, hogy vérző szájjal elterültek a földön. Az áldozat családja verekezésre készült: megvádolhatnám őket birtokháborítással. Az elkövető anyja a másik család összeveréséért harmadfokú testi sértéssel vádolható. De valamennyien az utca söpredéke, hulladékok. Majd a maguk módján igazságot szolgáltatnak. Meg is mondtam nekik: „Mehettek mind börtönbe, vagy felejtsetek el az egészet.” Másképp hat ember börtönbe kerülne. A kerületi ügyész ideges lenne. És egyikük sem jelenne meg a bíróságon.⁶¹

Az alacsonyabb státuszúak, nem meglepő módon, lehetőleg nem veszik igénybe a törvény segítségét, néha kifejezetten ellenségesen viszonyulnak hozzá, és inkább az ősi önsegélyhez és a becsületkódexhez fordulnak. A rendőr őrmester bókja a körzetéhez tartozó emberekről visszaköszön azokban az interjúkban, amelyeket Deanna Wilkinson kriminológus készített fiatal afrikai amerikaiakkal:

Reggie: A környéken dolgozó zsaruknak nem kéne itt dolgozniuk. Hogy küldhetnek fehér zsarukat egy feketenegyedbe, hogy szolgáljanak és védjenek? Ez nem megy, mert csak azt látják, hogy fekete arcok bűnöznek. Mind-egyik egyforma. Aki nem bűnöző, az is úgy néz ki, mint a bűnöző négerek, ezért mindenkit zaklatnak.

Dexter: Csak rosszabb így, mert a négerek [a rendőrség] baszakodnak a négerekkel [a fiatalok]. Ők is csálnak, érted, mit akarok mondani? A négerek [a rendőrök] lerohanják a drogtanyát, elveszik tőlem a drogot, és az utcán árulják, hogy valaki mást is lerohanhassanak.

Quentin [az apja gyilkosáról beszél]: Lehet, hogy megússza, mit tegyek?... Ha elvesztem az apámat, és nem kapják el ezt a fickót, megkeresem a családját. Ez nálunk így működik. Itt minden szar így működik. Ha őt nem találod, találd meg a családját... Mindenki ebben a szarban nő fel, tiszteletet akarnak, ők akarnak főnökök lenni.⁶²

Más szóval a civilizáció történelmi folyamata nem szüntette meg az erőszakot, csak a társadalmi-gazdasági perifériára szorította.

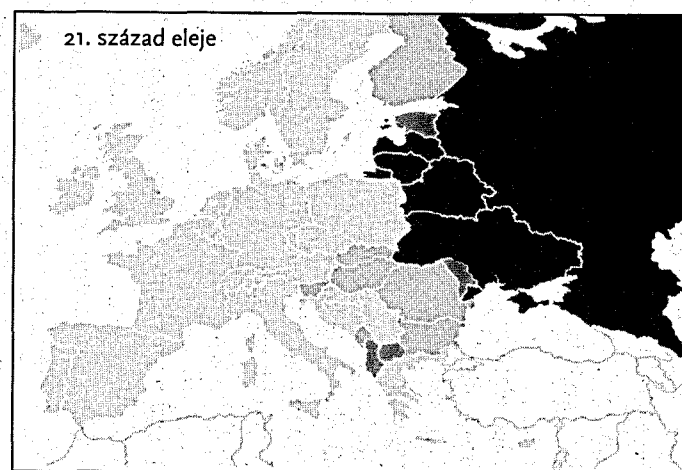
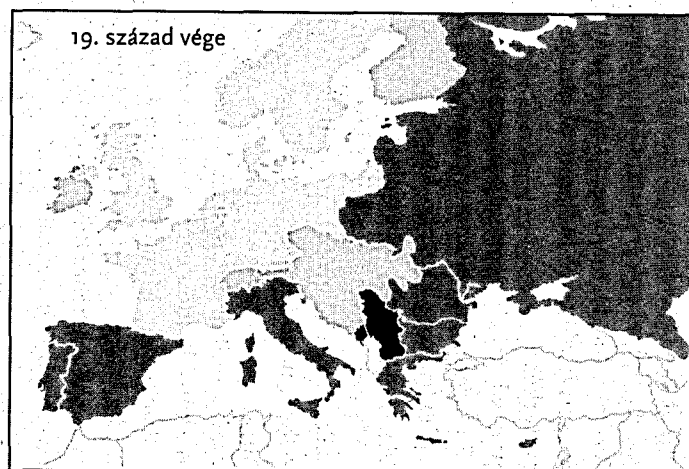
Erőszak a világban

A civilizáció folyamata nemcsak lefelé terjedt el a társadalmi-gazdasági skálán, hanem a földrajzi skálán át kifelé is, a nyugat-európai epicentrumból kiindulva. A 3.3. ábrán láttuk, hogy először Anglia csillapodott le, majd nem sokkal utána Németország és Németalföld. A 3.8. ábra ezt a kifelé tartó hullámot ábrázolja a 19. század végi és a 21. század eleji Európa térképén.

Az 1800-as évek végén Európának volt egy békés középpontja az északi iparosodott országokban (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Dánia és Németalföld), mellettük a valamivel harciasabb Írország, Osztrák–Magyar Monarchia és Finnország, azok mellett pedig a még erőszakosabb Spanyolország, Olaszország, Görögország és a szláv országok. Mára megduzzadt a békés középpont, Nyugat- és Közép-Európa egésze odatartozik, de Kelet-Európában és a Balkán-félsziget hegyvidékein még mindig megfigyelhető némi törvényenkívüliség.

Az egyes országokon belül is mutatkoznak különbségek: a hátsó és a hegyvidék még akkor is sokáig erőszakos maradt, amikor a városiasodott és sűrűn megművelt központok lecsendesedtek. A Skót-félföldön egészen a 18. századig háborúztak a klánok, Szardínia szigetén, Szicíliában, Montenegróban és a Balkán-félsziget más részein pedig a 20. századig.⁶³ Nem véletlen, hogy a könyvem kezdetén emlegetett vértől iszamós klasszikusok – a héber Biblia és a homéroszi eposzok – hegyes-völgyes vidékeken élő népektől származnak.

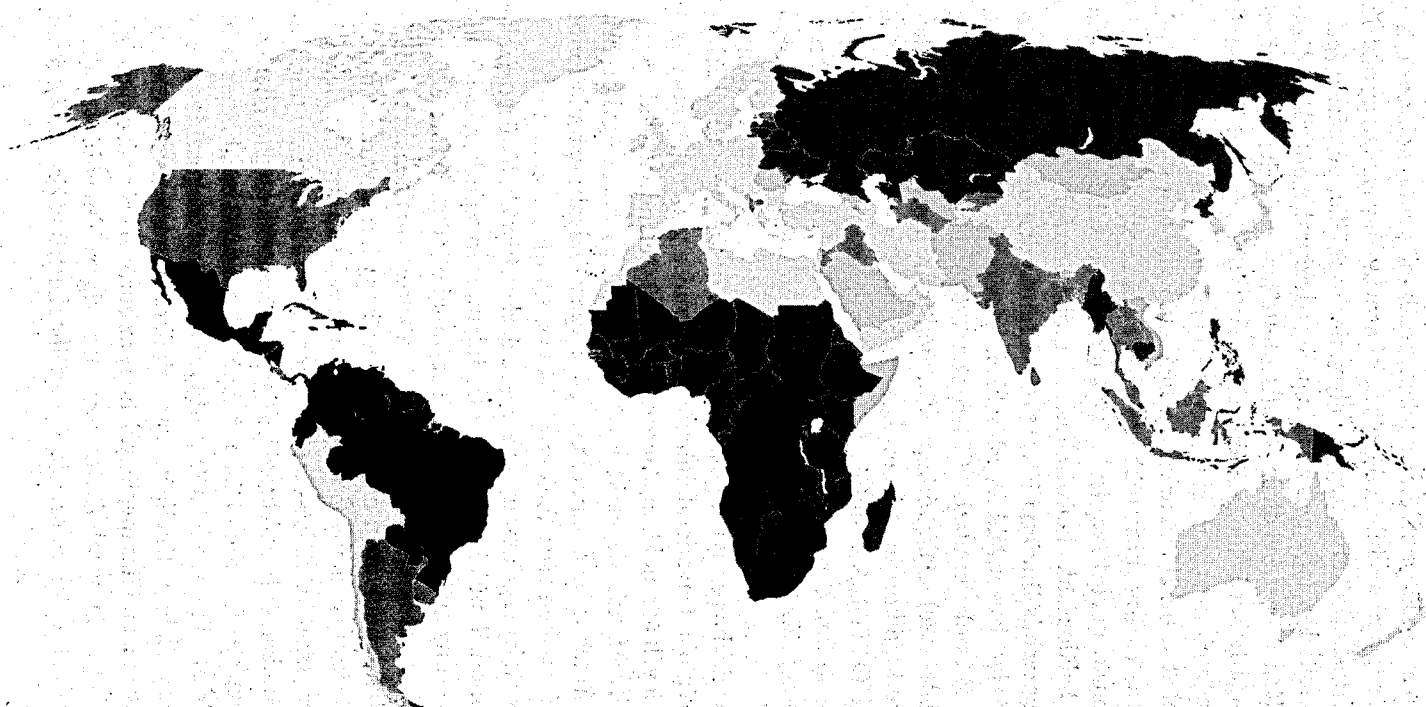
De mi a helyzet a világ többi részével? Az európai országok többsége legalább

Gyilkosságok éves aránya Nincs adat 0-2 / 100 000 2-5 / 100 000 5-10 / 100 000 10-30 / 100 000

3.8. ábra. A gyilkosság földrajza Európában, 19. század vége és 21. század eleje

Források: 19. század vége (1880-1900): Eisner, 2003. Az Eisner-féle „>5,0 per 100 000 fő” továbbbontása 5-10 és 10-30 tartományba Eisnerrel egyetértésben történt. A montenegrói adatok Szerbia adatainak alapulnak. 21. század eleje (elsősorban 2004): ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala, 2009; az adatokat a 66-os jegyzet szerint válogattuk.

Gyilkosságok éves aránya 0-3 / 100 000 3-5 / 100 000 5-10 / 100 000 10-30 / 100 000 30-70 / 100 000

3.9. ábra. A gyilkosság földrajza a világon, 2004

Források: Az adatok forrása az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala, nemzetközi gyilkossági statisztikák, 2004; lásd a 66-os jegyzetet. A Tajvanra vonatkozó becslések forrása: Kínai Belügyminisztérium Statisztikai Osztálya, 2000.

egy évszázada vezet statisztikát a gyilkosságokról, más földrészeken nem ez a jellemző. Az Interpolnak küldött rendőrségi feljegyzések még ma is sokszor megbízhatatlanok, olykor egyenesen hihetetlenek. Sok kormány úgy érzi, hogy csak rá tartozik, milyen mértékben sikerül megakadályoznia, hogy állampolgárai végezenek egymással. A fejlődő világ egyes részein pedig a hadurak a politikai felszabadítási mozgalmak nyelvezetével álcázzák a büntetteiket, így nehéz meghúzni a határvonalat a polgárháború áldozatai és a szervezett bűnözés által elkövetett gyilkosságok között.⁶⁴

Ezeket a korlátokat szem előtt tartva vessünk egy pillantást a gyilkosságok eloszlására a világban. A legmegbízhatóbb adatok az Egészségügyi Világszervezettől (WHO) származnak, amely közegészségügyi adatok és egyéb források alapján végez becsléseket a halálozások okairól a lehető legtöbb országban.⁶⁵

Az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala a világ minden országára vonatkozó legmagasabb és legalacsonyabb becslésekkel egészíti ki ezeket az adatokat. A 3.9. ábra ezeket a számokat mutatja 2004-re vonatkozóan (ezt az évet érinti a hivatal legfrissebb jelentése) a világtérképen.⁶⁶ A jó hír az, hogy ebben az adathalmazban a nemzeti gyilkosság mértani közepe a világ országaiban 100 000 főre vetítve 6. A WHO 2000-es számításai szerint az egész világ általános gyilkossági aránya 100 000 főre vetítve 8,8.⁶⁷ Mindkét becslés sokkal kellemesebb, mint az államokat megelőző társadalmak háromjegyű és a középkori Európa kétjegyű számai.

A térképen jól látszik, hogy napjainkban Nyugat- és Közép-Európa a világ legkevésbé erőszakos régiója. Ugyancsak hihetően alacsony a gyilkosságok aránya a brit birodalomból levált államokban, Ausztráliában, Új-Zélandon, a Fidzsi-szigeteken, Kanadában, a Maldív-szigeteken és Bermudán. Egy másik egykori brit gyarmat viszont nem tartja be az angol udvariasság szabályait; ezt a különös országot a következő részben vizsgáljuk meg.

Számos ázsiai országban is alacsony az emberölések aránya, különösen azokban, ahol a nyugati modell működik; például Japánban, Szingapúrban és Hongkongban. Kína is alacsony gyilkossági arányról számol be (100 000 főre 2,2 jut). Még ha készpénznek vesszük is e titokzatoskodó állam számait, nagyobb időszakokat felölelő adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy a magyarázat a több évezrednyi központosított kormányban vagy a jelenlegi rezsim autoriter jellegében keresendő. Az erős autokráciák (köztük számos iszlám állam) rövid pórázon tartják az állampolgáraikat, és biztos kézzel, szigorúan büntetik meg az ellenszempülőket; ezért nevezzük ezeket rendőrállamnak. Nem meglepő hát, hogy ritkán fordul elő náluk erőszakos bűncselekmény. Muszáj azonban megosztanom egy anekdotát, amely arra utal, hogy Kínában, akárcsak Európában, hosszú távon zajlott le a civilizáció folyamata. Elias megjegyzi, hogy az európai erőszak csökkenését kísérő, késekkel kapcsolatos tabuk Kínában még szigorúbbnak bizonyultak. Kínában évszázadok óta kizárólag a szakács használhat kést, ő vágja a konyhában

apró darabokra az ételt. Kés egyáltalán nem lehet az étkezőasztalon. „Az európaiak barbárok” – idézi őket Elias –, „kardokkal esznek”.⁶⁸

És a világ többi részén mi a helyzet? Gary LaFree kriminológus és Orlando Patterson szociológus rámutatott, hogy a bűn és a demokratizálódás között fordított U betű az összefüggés. A kialakult demokráciák és a kialakult autokráciák viszonylag biztonságosak, a kialakulóban lévő demokráciák és a féldemokráciák (más néven anokráciák) azonban hajlamosak az erőszakos bűncselekményekre és a polgárháborúra, ráadásul ez a kettő sokszor összefonódik.⁶⁹ A bűnözéssel legjobban sújtott terület Oroszország, Afrika Szahara alatti része és Latin-Amerika egyes részei. Ezekben az országokban sokszor korrupt a rendőrség és az igazságszolgáltatás, kenőpénzt fogadnak el a bűnözőktől és az áldozatoktól is, és azt védik meg, aki többet fizet. Jamaicában (33,7), Mexikóban (11,1) és Kolumbiában (52,7) kábítószerből finanszírozott milíciák működnek, méghozzá törvényen kívül. Az elmúlt négy évtizedben a kábítószer-kereskedelem erősödésével ugrászerűen nőtt a gyilkosságok aránya. Oroszországban (29,7) és Dél-Afrikában (69) a korábbi kormány bukását követően indulhattak el a decivilizációs folyamatok.

A decivilizációs folyamat azokat az országokat is sújtja, amelyek a törzsi szokásokat gyarmati uralomra, majd hirtelen jött függetlenségre váltották, mint a Szaharától délre fekvő afrikai országokban vagy Pápua Új-Guineán (15,2). „From Spears to M-16s” (A lándzsától az M-16-osig) című cikkében Polly Wiessner antropológus megvizsgálja az erőszak történelmi útját az új-guineai enga törzsben. Cikke elején egy olyan antropológus jegyzeteiből idéz, aki 1939-ben dolgozott abban a régióban:

Ekkor már a Lai-völgy, Új-Guinea, ha nem a világ egyik legszebb völgyének mélyén jártunk. Mindenhol szépen megművelt kerteket láttunk, elsősorban édeskrumplit termeltek, és kazuárfákat ültettek. Kiépített kaviccsos utak szeltek át a tájat, a kis parkok pedig hatalmas botanikus kertre emlékeztettek.

Mindezt összeveti saját naplójának 2004-es bejegyzésével:

A Lai-völgy valóságos átokföldje – ahogy az engák mondják, „csak a madarak, a kígyók és a patkányok törődnek vele”. A házak porig égtek, az édeskrumpli-ültetvényeket fölverte a gaz, a fákból csak csonkok maradtak. Az erdőben vadászpuskákkal és nagy teljesítményű lőfegyverekkel vívnak háborút a „Rambók”, sok emberrel végeznek. Az út mellett, ahol néhány éve még nyüzsgő piacok álltak, most ijesztő üresség honol.⁷⁰

Az engák soha nem voltak kifejezetten békés népek. Egyik törzsük, a mae enga a 2.3. ábra egyik oszlopában is látható: ennek alapján 100 000 ember közül évente

300 halt meg a háborúk során, ami mellett eltörpülnek e fejezet legrosszabb adatai is. A szokásos hobbisi dinamika lépett itt működésbe: nemi erőszak és házasságtörés, malac- és földlopás, sértegetések és természetesen bosszú, bosszú és megint csak bosszú. De az engák legalább tisztában voltak a háború pusztításával, ezért néhány törzs lépéseket is tett – időnként sikerrel – a változtatásra. Például a genfi egyezményhez hasonló szabályokat hoztak: megtiltották az olyan háborús bűnököt, mint a csonkítás vagy a tárgyaló felek kivégzése. És bár néha pusztító háborúba keveredtek más falvakkal és törzsekkel, saját közösségükön belül igyekeztek kordában tartani az erőszakot. Minden emberi társadalmat érint az érdekütközés a dominanciára (és előbb-utóbb párosodási lehetőségekre) törekvő fiatal férfiak és az idősebbek között, akik tágabb családjuk és klánjuk körében igyekeznek minimalizálni az öldöklést. Az idősebb engák „aggregénycsoportokba” kényszerítették a féktelen fiatalembereket, ahol bosszúszomjas ösztöneiket olyan közmondások segítségével tarthatták kordában, mint „Az embervért nem könnyű lemosni” és „Ha egy malac halálát tervezgeted, sokáig élsz, de ha egy emberét, hamar meghalsz”.⁷¹ És kultúrájuk egyéb civilizált elemeivel összhangban a higiénia és a tisztaságra is voltak normáik; ezekről Wiessner e-mailben mesélt nekem:

Az engák esőköpenybe burkolózva székelnek, hogy senkit ne sértsenek meg, még a napot sem. Felfoghatatlan faragatlanságnak számít, ha egy férfi megáll az út szélén, hátat fordít a többieknek és odapisil. Főzés előtt alaposan kezét mosnak; szemérmesen takargatják a nemi szervüket; és így tovább. A takonnyal már nem ilyen visszafogottak.

Ami a legfontosabb, az engák jól fogadták a Pax-Australianát az 1930-as évek végén. Két évtized leforgása alatt drasztikusan csökkent a háborúk száma, és az engák többsége megkönnyebbülten tette félre az erőszakot, hogy a vitákat a csatamező helyett a bíróságokon rendezzék.

Amikor Pápua Új-Guinea 1975-ben elnyerte függetlenségét, újra felerősödött az erőszak az engák körében. A kormányzati tisztviselők a saját törzsük tagjainak osztogatták a földet és a munkát, ami megfélemlítette és bosszúszomjassá tette a kimaradt klánokat. A fiatal férfiak kiléptek az aggregénycsoportokból, és olyan iskolákba iratkoztak be, amelyek nem létező munkákra készítették fel őket, majd csatlakoztak az idősek és az általuk képviselt normák felügyeletén kívül működő „Raskol” bűnözői csoportokhoz. Beszippantotta őket az alkohol, a kábítószer, az éjszakai klubok, a szerencsejátékok és a fegyverek (köztük az M-16-osok és az AK-47-esek) világa, és a középkori Európa lovagjaihoz hasonlóan nőket erőszakoltak meg, raboltak és gyújtogattak. Az állam gyengének bizonyult: a rendőrség képzetlen és fegyvertelen volt, a korrupt bürokrácia pedig nem tudta fenntartani a rendet. Röviden azt mondhatjuk, hogy a hirtelen dekolonizáció hatására képződött kormányzati vákuum következtében olyan decivilizációs folyamat indult

be a pápuáknál, amely mind a hagyományos normáktól, mind a modern, harmadik fél által képviselt törvénykezéstől megfosztotta őket. A fejlődő világ egykori gyarmataiban is hasonló hanyatlás ment végbe, így örvények keletkeztek az alacsonyabb gyilkossági arány felé tartó globális folyamatban.

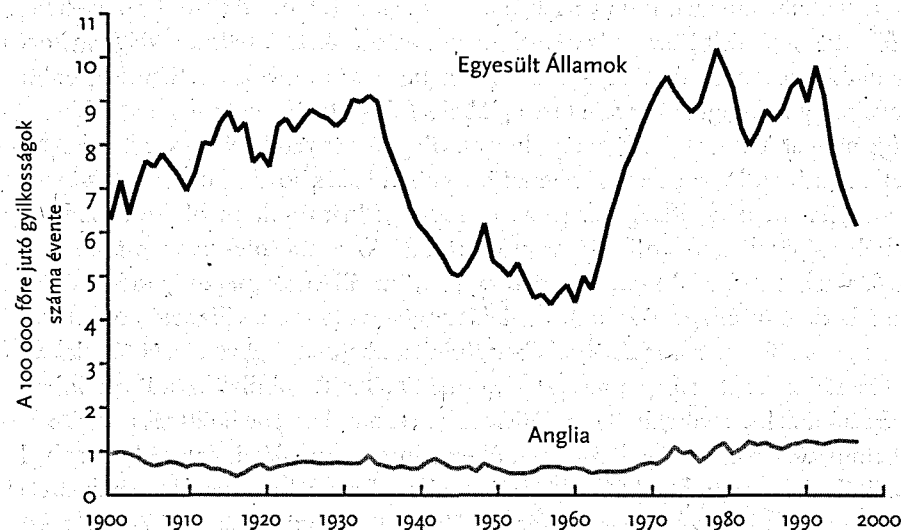
Egy nyugati könnyen vélheti úgy, hogy a világ törvényen kívüli részeiben kezelhetetlen és állandó az erőszak. Ám a történelem különböző pontjain a közösségek annyira megelégték a vérengzést, hogy – a kriminológusok szóhasználatával élve – civilizációs offenzívát indítottak.⁷² Az emberölések számának tervezetlen csökkenésével szemben – az ugyanis az államok megerősödésének és a kereskedelem fellendülésének mellékterméke volt – a civilizációs offenzíva szándékos erőfeszítés annak érdekében, hogy a közösség egyes részei (általában a nők, az idősebbek vagy a papság) megszelídítsék a Rambókat és a Raskolokat, és visszaállítsák a civilizált életet. Wiessner beszámol az engák 2003-as civilizációs offenzívájáról.⁷³ Az egyházi vezetők izgalmas sportokkal, zenével és imával próbálták eltéríteni a fiatal férfiakat a bandáktól, hogy a bosszú etikája helyébe a megbocsátás etikája léphessen. A törzs elöljárói a tartományban 2007-ben megjelent mobiltelefonok segítségével gyors reagálású egységeket hoztak létre, hogy értesítsék egymást a konfliktusokról és a helyszínre siessenek, mielőtt elfajul a vita. Sokszor brutális nyilvános kivégzéseket bevetve fékezték meg saját klánjuk legféktelenebb renitenseit. A szerencsejáték, az ivászat és a prostitúció visszaszorítása érdekében közösségi kormányokat hoztak létre. Az új nemzedék pedig már nyitottan viszonyult ezekhez a kezdeményezésekhez, mert látták, hogy „a Rambók élete rövid és értelmetlen”. Wiessner számszerűsítette az eredményeket: a gyilkosságok száma több évtizednyi emelkedést követően jelentősen csökkent a 2000-es évek első és második fele között. Mint látni fogjuk, a civilizációs offenzíva nem csak itt és ekkor bizonyult sikeresnek.

Erőszak ezekben az Egyesült Államokban

Az erőszak úgy hozzátartozik Amerikához, mint a cseresznye pite.

H. Rap Brown

Bár a Black Panther (Fekete Párduc Párt) szóvivője talán összekeverte a gyümölcsöket, statisztikailag érvényes általánosítást fogalmazott meg az Egyesült Államokról. A nyugati demokráciák között kimagaslóak az Egyesült Államok gyilkossági statisztikái. Nem a hozzá hasonló népekkel, Nagy-Britanniával, Hollandiával és Németországgal van egy csoportban, hanem az olyan keményfiúkkal, mint Albánia és Uruguay, az egész világ mediánjához közelít. Nem csupán arról van szó, hogy az Egyesült Államokban nem csökkent olyan drasztikusan a gyil-

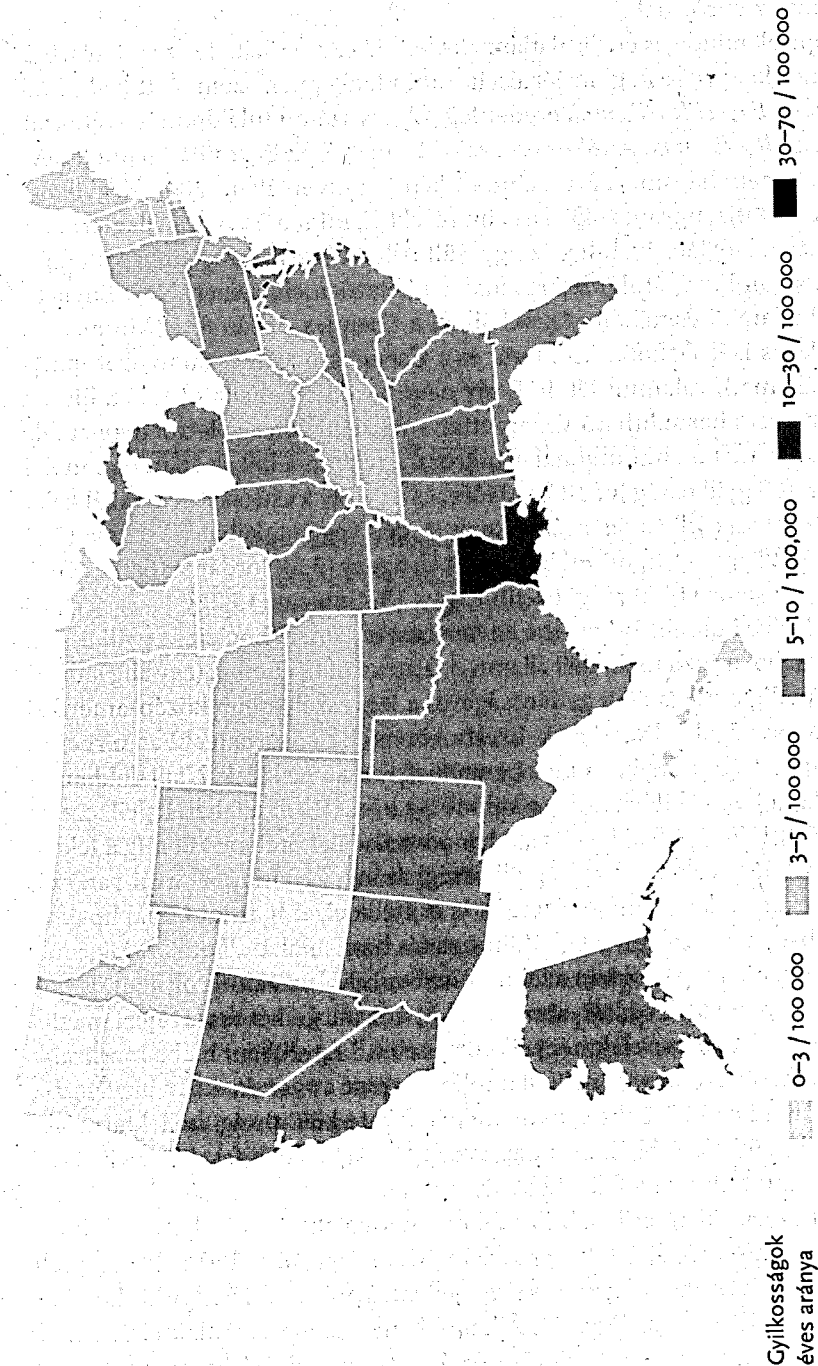

3.10. ábra. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államokban és Angliában, 1900–2000

Források: A grafikon forrása Monkkonen, 2001, 171, 185–188; lásd még Zahn–McCall, 1999, 12. Megjegyzendő, hogy Monkkonen USA-ra vonatkozó adatai csekély mértékben eltérnek az FBI 3.18. ábrán bemutatott és e fejezetben is emlegetett adataitól.

kosságok aránya, mint az összes európai demokratikus államban és a nemzetközösség demokráciáiban, hanem – mint a 3.10. ábrán látható – a 20. században nem is került sor általános csökkenésre. (A 20. századi grafikonok esetében nem logaritmikus, hanem lineáris skálát használók.)

Az amerikai gyilkossági arány 1933-ig emelkedett, az 1930-as és 1940-es években hirtelen zuhant, 1962-ben az egekbe szökött, az 1970-es és az 1980-as években maradt a sztratoszférában, majd 1992-től visszatért a földre. Az 1960-as években bekövetkező emelkedés minden nyugati demokráciában megfigyelhető, erre a következő részben visszatérek. De miért indult az Egyesült Államok huszadik százada ennyivel magasabb gyilkossági arányokkal, mint Angliában, és miért nem sikerült soha csökkenteni a különbséget? Lehet, hogy megtaláltuk az ellenpéldát arra az általánosításra, hogy a jó kormányral és jó gazdasággal rendelkező országokban a civilizáció folyamata visszaszorítja az erőszak mértékét? És ha így van, mi olyan különleges az Egyesült Államokban? Az újságokban gyakran olvasunk ehhez hasonló álmagyarázatokat: „Miért erőszakosabb Amerika? Kulturálisan hajlamosabbak vagyunk az erőszakra.”⁷⁴ Hogyan léphetünk ki ebből a logikai körből? Nem csak arról van szó, hogy Amerika imádja a fegyvereket. Ha eltekintünk a lőfegyverrel elkövetett gyilkosságoktól, és csak a kötelek, a kést, az ólomcsövet, a csavarkulcsot, a gyertyatartót és a többi gyil-

3.11. ábra. A gyilkosság földrajza az Egyesült Államokban, 2007

Forrás: A U. S. Federal Bureau of Investigation (FBI) adatai, 2007, 4. táblázat, Crime in the United States by Region, Geographical Division, and State, 2006–2007.

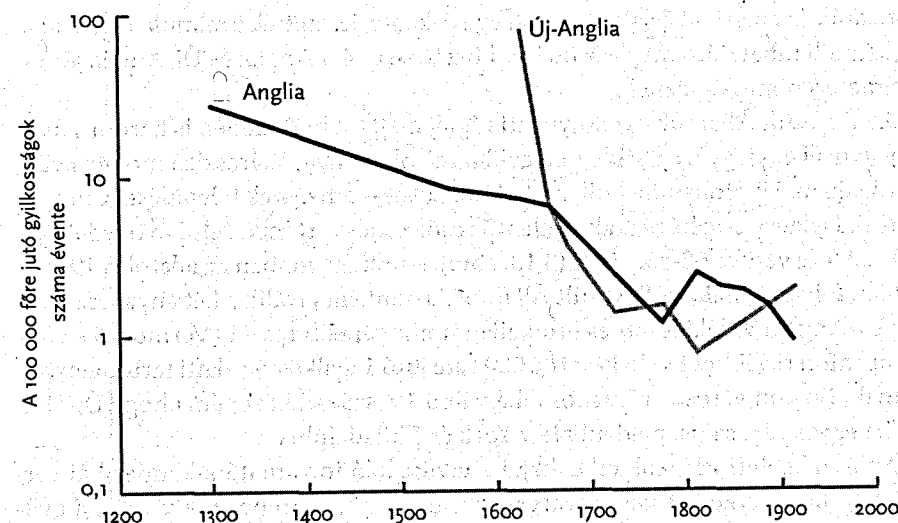
kos fegyvert vesszük figyelembe, az amerikaiak akkor is nagyobb arányban gyilkolnak, mint az európaiak.⁷⁵

Az európaiak mindig is civilizálatlannak tartották Amerikát, de ez csak részben igaz. Az amerikai gyilkosság megértéséhez mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy az Egyesült Államok eredetileg többes számú tulajdonnév volt, azaz ezek az Egyesült Államok. Amikor erőszakról van szó, az Egyesült Államok nem egy ország, hanem három. A 3.11. ábra térképe az ötven állam 2007-es gyilkossági adatait mutatja, ugyanazokkal a színezésekkel, mint a 3.9. ábra világtérképe.

A színezésből jól látszik, hogy az Egyesült Államok egy része nem is különbözik olyan nagyon Európától. Idetartoznak a kifejezően elnevezett New England (Új-Anglia) államok és néhány északi állam a Csendes-óceán felé (Minnesota, Iowa, Észak- és Dél-Dakota, Montana és a Csendes-óceán északnyugati partvidékének államai), valamint Utah. E sáv nem hasonló éghajlatot takar, hiszen Oregon össze sem hasonlítható Vermonttal, sokkal inkább a keletről nyugat felé tartó vándorlás történelmi útvonalát tükrözi. Ezekben a békés államokban évi kevesebb mint 3 gyilkosság jut 100 000 főre, és ez a sáv a csúcsa az északról kelet felé egyre növekvő gyilkossági arányoknak. A déli végén található Arizona (7,4) és Alabama (8,9), amelyek rosszabbak, mint Uruguay (5,3), Jordánia (6,9) és Grenada (4,9). Louisiana (14,2) megközelíti Pápua Új-Guineát (15,2).⁷⁶

A másik kirívó különbség kevésbé látványos a térképen. Louisiana gyilkossági aránya magasabb, mint a többi déli államé, a District of Columbia (egy alig látható fekete folt) pedig a maga 30,8 gyilkosságával a legveszélyesebb közép-amerikai és dél-afrikai országokkal vetekszik. Ezek a körzetek elsősorban abban térnek el a többitől, hogy nagy arányban élnek bennük afrikai amerikaiak. Napjainkban az Egyesült Államokon belül hatalmas a különbség a feketék és a fehérek gyilkossági arányai között. 1976 és 2005 között a fehér amerikaiak körében 4,8, míg a fekete amerikaiaknál 36,9 volt az átlagos gyilkossági arány.⁷⁷ Nem csak arról van szó, hogy a feketéket gyakrabban tartóztatják le és ítélik el, ami arra utalna, hogy az óriási különbség a rasszalapú megkülönböztetés hatásának tudható be. Ugyanez a különbség jelenik meg azokban a felmérésekben, ahol az áldozatok azonosítják támadóik etnikai hovatartozását, ahogy azokban is, ahol a két rassz tagjai maguk mesélik el erőszakos bűncselekményeik történetét.⁷⁸ Egyébként hiába magasabb az afrikai amerikaiak aránya a déli államokban, mint az északiakban, az Észak-Dél között mutatkozó különbség nem a fehér-fekete különbség mellékterméke. A déli fehérek erőszakosabbak, mint az északi fehérek, a déli feketék pedig erőszakosabbak, mint az északi feketék.⁷⁹

Míg tehát az északi amerikaiak és a fehér amerikaiak valamivel erőszakosabbak, mint a nyugat-európaiak (ahol a medián gyilkossági arány 1,4), sokkal kisebb köztük a különbség, mint az egész országra jellemző arányban. És egy kis kutakodással kideríthetjük, hogy az Egyesült Államokban is lezajlott az állami irányítású civilizációs folyamat, még ha a különböző régiókat különböző időpontokban és

3.12. ábra. A gyilkosságok aránya Angliában, 1300–1925, és Új-Angliában, 1630–1914

Források: Angliai adatok: Eisner, 2003. Új-angliai adatok: 1630–37, Roth, 2001, 55; 1650–1800: Roth, 2001, 56; 1914: Roth, 2009, 388. Roth becsléseit megszoroztam 0,65-dal, hogy a felnőttekre vetített arányt a lakosságra vonatkoztatott arányra váltsam át; lásd Roth, 2009, 495. A több évet is felölölő adatok a skála közepén láthatók.

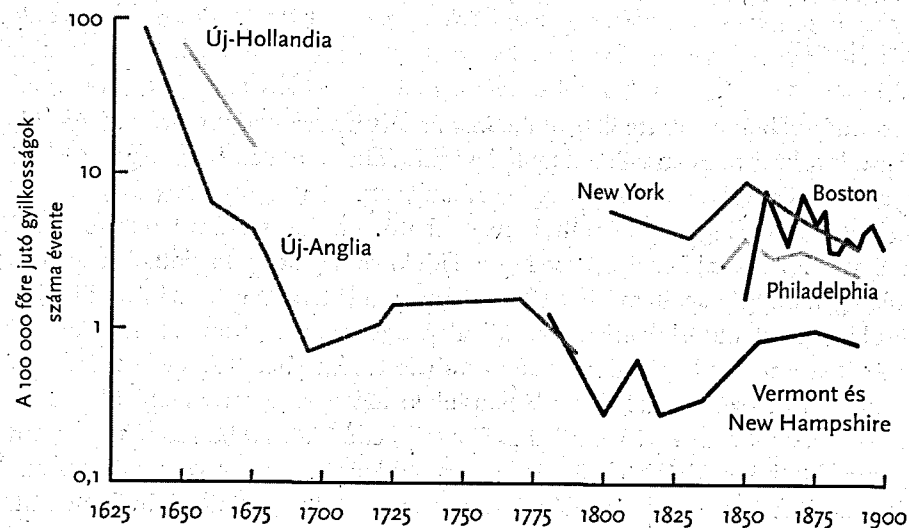
eltérő mértékben érintette is. Kutakodásra azért van szükség, mert az Egyesült Államok sokáig nem járt élen a gyilkosságok dokumentálásában. A gyilkossági ügyek többségével nem a szövetségi kormány, hanem az adott állam foglalkozik, és az 1930-as évekig nem készültek megbízható országos statisztikák. Ezenkívül „az Egyesült Államok” egészen a legutóbbi időkig mozgó célpont volt. A negyvennyolc egybefüggő tagállam csak 1912-ben egyesült teljesen, és számos államba időről időre bevándorlók érkeztek, akik alaposan megváltoztatták a demográfiai összetételt, mielőtt beolvadtak volna az olvasztótégelybe. Az amerikai erőszak történészeinek ezért meg kellett elégedniük kisebb egységek rövidebb időskáláival. *American Homicide* (Amerikai gyilkosság) című könyvében Randolph Roth rengeteg kisebb adatbázist fűszült össze az amerikai történelem nemzeti statisztikáit megelőző három évszázadából. Bár a trendek többsége inkább hullámvasút, mint szánkózás; annyit elárulnak, hogyan váltak civilizálttá az ország különböző részei, ahogy a határvidékek anarchiája lassanként – és részben – átadta a helyét az állami felügyeletnek.

A 3.12. ábra Roth új-angliai és Eisner Angliára vonatkozó gyilkossági adatait rendezi össze. A gyarmati Új-Anglia égbé szökő pontja Roth Eliast igazoló megfigyelését tükrözi, mely szerint „a határvidéken dúló erőszak korszaka, amikor 100 000 felnőttre 100 gyilkosság jutott, 1637-ben ért véget, amikor az angol gyar-

matosítók és amerikai őslakos szövetségeik kiterjesztették uralmukat Új-Angliára. Az államhatalom megerősödését követően a régi Anglia és Új-Anglia görbéi félelmetesen megegyeznek.

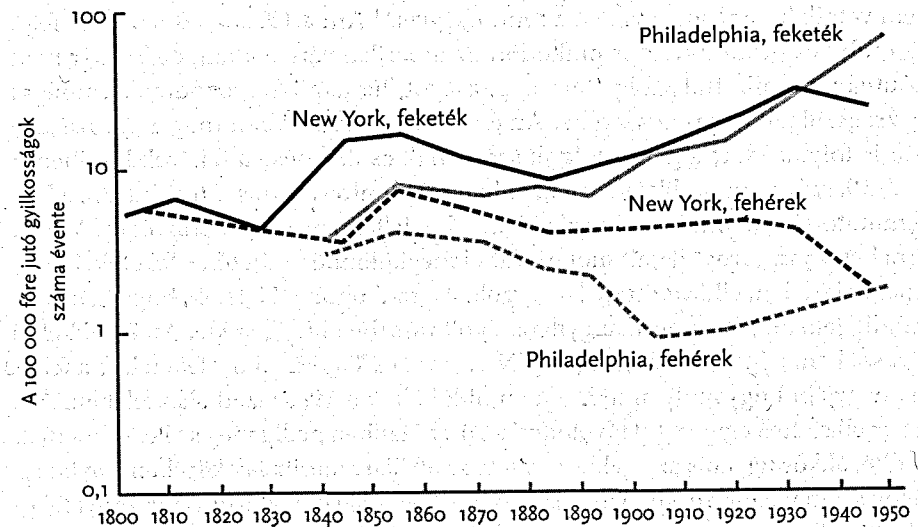
Az Egyesült Államok északnyugati régiójának többi részében is három-, majd kétjegyűről egyjegyűre csökkent a gyilkosságok aránya, akárcsak a modern világ országaiban. Új-Hollandia holland kolóniájában – amelynek települései Connecticuttól Delaware-ig húzódtak – jelentős csökkenés történt az első évtizedekben, 100 000 főre vetítve 68-ról 15-re (3.13. ábra). Amikor azonban az adatok a 19. században folytatódnak, az Egyesült Államok lassanként elválík a két anyaországtól. Bár Új-Angliára vidékiesebb és etnikailag homogénebb részei (Vermont és New Hampshire) továbbra is a békés, 100 000 főre jutó 1 gyilkosság alatti tartományban vannak, Boston városa erőszakosabbá vált a 19. század közepén, ahogy Új-Hollandia egyes városai is, például New York és Philadelphia.

Az északkeleti városok cikcakkjai a civilizáció folyamatának amerikai verziójában bekövetkezett két csavart jelzik. E vonalak közepes magassága a gyilkossági skálán, a mennyezet alatt, de azért jóval a padló fölött, azt jelzi, hogy a határvidék konszolidációja kormányzati irányítás alatt nagyjából egy nagyságrenddel, 100 000 főre vetítve 100-ról 10 körülire csökkentheti a gyilkossá-

3.13. ábra. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok északkeleti részén, 1636–1900

Források: Az adatok forrása Roth, 2009, csak fehérek. Új-Anglia: *uo.*, 38, 62. Új-Hollandia: *uo.*, 38, 50. New York: *uo.*, 185. New Hampshire és Vermont: *uo.*, 184. Philadelphia: *uo.*, 185. A több évet is felölelő adatok a skála közepén láthatók. Roth becsléseit megszoroztam 0,65-dal, hogy a felnőttekre vetített arányt a lakosságra vonatkoztatott arányra váltsam át; lásd *uo.*, 495. A „nem rokonságban álló fenőttek”-re vonatkozó becsléseket megszoroztam 1,1-del, hogy nagyjából összemérhetők legyenek az összes felnőttre vonatkozó becslésekkel.

3.14. ábra. A gyilkosságok aránya a feketék és fehérek körében New Yorkban és Philadelphiában, 1797–1952

Források: New York 1797–1845: Roth, 2009, 195. New York 1856–1885: Roth, 2009, 195 és Gurr, 1989a, 39 átlaga. New York 1905–1933: Gurr, 1989a, 39. Philadelphia 1842–1894: Roth, 2009, 195. Philadelphia 1907–1928: Lane, 1989, 72 (15 éves átlagok). Philadelphia, 1950-es évek: Gurr, 1989a, 38–39. Roth becsléseit megszoroztam 0,65-dal, hogy a felnőttekre vetített arányt a lakosságra vonatkoztatott arányra váltsam át; lásd Roth, 2009, 495. Philadelphiára vonatkozó becsléseit megszoroztam továbbá 1,1-del és 1,5-del, hogy kompenzáljam a nem rokonságban álló áldozatok/összes áldozat számát, illetve a vádemelések/gyilkosságok számát (Roth, 2009, 492). A több évet is felölelő adatok a skála közepén láthatók.

gok számát. Míg azonban Európában a lendület egészen a 100 000 főre jutó 1 gyilkosság eléréséig kitartott, Amerikában általában 5 és 15 között megállt a mutató, és azóta is ott maradt. Roth szerint, ha egy hatékony kormány 100 gyilkosságról 10-re csillapította le a lakosságot, a további csökkenés már attól függ, hogy az állampolgárok milyen mértékben fogadják el a kormány, a törvények és a társadalmi rend legitimitását. Emlékezzünk csak vissza, hogy Eisner hasonló megállapítást tett az európai civilizációs folyamat kapcsán.

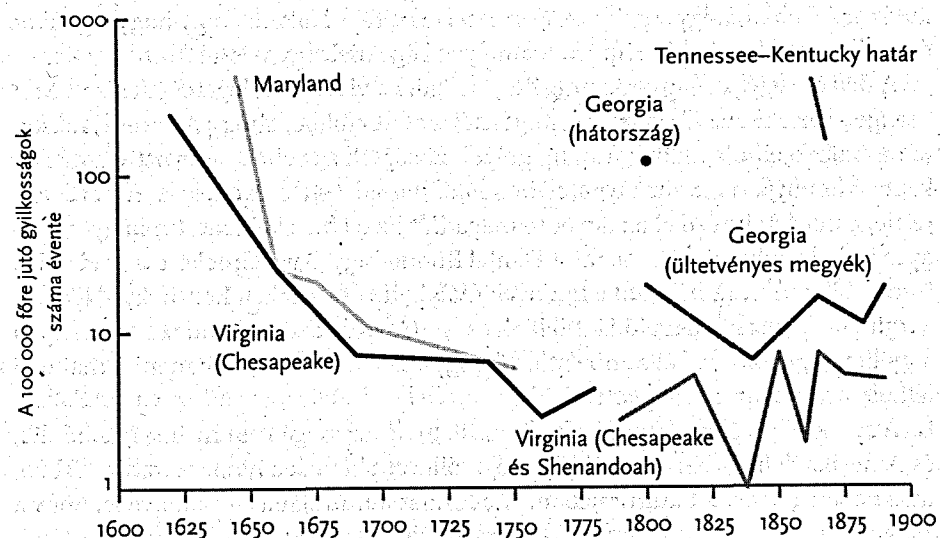
A civilizáció folyamatának amerikai változatában abban áll a második csavar, hogy Roth mini adathalmazainak többségében az erőszak fokozódott a 19. század középső évtizedeiben.⁸⁰ A polgárháború kitörése és utóhatása az ország számos részében felborította a társadalmi egyensúlyt, az északkeleti városokban pedig nagyon sok bevándorló érkezett Írországból, amely (mint láttuk) messze Anglia mögött kullogott a gyilkosságok csökkenését tekintve. A 19. században az ír származású amerikaiak, ahogy a 20. században az afrikai amerikaiak, harciasabbak voltak, mint a szomszédaik, elsősorban azért, mert kölcsönösen

nem vették komolyan egymást a rendőrséggel.⁸¹ Ám a 19. század második felében több és profibb rendőr működött az amerikai városokban, ezért már nem az utcán, gumibottal szolgáltatnak igazságot, hanem betagozódtak a bűnügyi igazságszolgáltatás rendszerébe. Az északi nagyvárosokban még a 20. században is folytatódott a gyilkosságok számának csökkenése a fehérek körében.⁸²

A 19. század második felében azonban sorsdöntő változás is történt. Az eddig bemutatott grafikonok az amerikai fehérekre jellemző arányt ábrázolták. A 3.14. ábra két olyan város adatait mutatja, ahol megkülönböztethetők a feketék, illetve fehérek körében elkövetett gyilkosságok. A grafikonon jól látszik, hogy nem volt mindig jellemző az amerikai gyilkosságok rasszbeli különbsége. Az északkeleti városokban, Új-Angliában, a Közép-Nyugaton és Virginiában a feketék és a fehérek nagyjából ugyanolyan mértékben öldököltek a 19. század első felében. Ám ekkor elkezdtek egymástól távolodni, a 20. században pedig még szélesebbre nyílt az olló, akkor ugyanis az egekbe szökött az afrikai amerikaiak körében a gyilkosságok száma: New Yorkban az 1850-es években még csak háromszor annyi feketék által elkövetett gyilkosság történt, mint fehérek által, egy évszázaddal később viszont már tizenháromszoros volt a különbség.⁸³ Ennek okait – többek között a gazdasági és lakhelybeli szegregációt – külön könyvben is tárgyalhatnánk. Azt azonban már láttuk, hogy az egyik ok az alacsony jövedelmű afrikai amerikai közösségek államunkívülisége, ők ugyanis a törvényhez fordulás helyett a becsület kultúrája (más néven „az utca törvénye”) alapján védik meg az érdekeiket.⁸⁴

Amerika első sikeres angol települése Új-Angliában és Virginiában jött létre, és ha összevetjük a 3.13. és a 3.15. ábrát, azt hihetnénk, hogy első évszázadukban hasonló civilizációs folyamaton mentek keresztül. Egészen addig ringathatjuk magunkat ebbe a hitbe, amíg le nem olvassuk a függőleges tengely számait. Azokból ugyanis az derül ki, hogy az északkeleti grafikon 0,1-től 100-ig terjed, a délkeleti grafikon viszont 1-től 1000-ig, ami tízszeres eltérés. A fekete-fehér különbséggel ellentétben az Észak és Dél közötti hézag mélyen gyökerezik az amerikai történelemben: Maryland és Virginia Chesapeake-kolóniai erőszakosabban indultak, mint Új-Anglia, és bár később közepes szintre kerültek (100 000 főre 1–10 gyilkosság jutott évente), és a 19. század túlnyomó részében ott is maradtak, a kialakult Dél más részei a 10–100 tartományban váltakoztak, ahogy a grafikonon látható georgiai ültetvényes megyék. Számos távoli rész és hegyvidék – például a georgiai hátsóország és Tennessee–Kentucky határvidéke – a civilizálatlan 100-as tartományban maradt, sok esetben még bőven a 19. században is.

Miért nyúlik olyan messzire vissza a déli erőszak? A legsommásabb válasz szerint a kormány civilizáló küldetése nem érintette olyan mélyen Amerika déli részét, mint az északkeletit, hogy Európát már ne is említsük. Pieter Spierenburg történész provokatív felvetése szerint „a demokrácia túl korán érkezett meg”

3.15. ábra. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok délkeleti részén, 1620–1900

Források: Az adatok forrása Roth, 2009, csak fehérek. Virginia (Chesapeake): uo., 39, 84. Virginia (Chesapeake és Shenandoah): uo., 201. Georgia: uo., 162. Tennessee–Kentucky: uo., 336–337. Virginia, 1838 nulla értékű, 1-nek ábrázolom, mert a nulla logaritmus meghatározhatatlan. A becsléseket megszoroztam 0,65-dal, hogy a felnőttekre vetített arányt a lakosságra vonatkoztatott arányra váltsam át; lásd Roth, 2009, 495.

Amerikába.⁸⁵ Európában először az állam lefegyverezte az embereket, és kisajátította az erőszak monopóliumát, majd az emberek átvették az állam apparátusát. Amerikában már azelőtt átvették az állami apparátust, mielőtt az a fegyverek letételére kényszerítette volna őket – márpedig a híres második alkotmánymódosítás szerint joguk van a fegyverek birtoklásához és viseléséhez. Más szóval az amerikaiak és különösen az Amerika déli és nyugati részén élők soha nem írták alá azt a társadalmi szerződést, amely az erő törvényes alkalmazásának monopóliumával ruházná fel a kormányzatot. Az amerikai történelem java részében a törvényes erőt mások is képviselték: különítmények, polgárőrségek, önbíráskodó csoportok, vállalati rendőrségek, detektívügynökségek és magádetektívek, és még ennél is gyakrabban számított az egyének kiváltságának.

E hatalommegosztás a történészek szerint mindig szentnek számított a déli részeken. Eric Monkkonen úgy fogalmazott, hogy a 19. században „Délén szándékosan gyenge állam működött, a helyi, személyes erőszakot részesítették előnyben a büntetőintézmények helyett.”⁸⁶ Elnézően bántak a gyilkosokkal, ha az emberölést „észszerűnek” ítélték, és „a vidéki Délen a legtöbb gyilkosság észszerű volt, legalábbis abban az értelemben, hogy az áldozat nem tett meg mindent a mene-

külés érdekében, hogy a gyilkosság személyes vitából fakadt, vagy hogy a gyilkos és az áldozat olyan embertípusok, amelyek végeznek egymással”.⁸⁷

A déli önszegélyező igazságszolgáltatás régóta a vidék mitológiájának része. Már zsenge gyermekéveikben ezt csöpgöttették az ott élőkbe, ahogy Andrew Jackson (a párbajozó elnök, akinek mindig golyók zörögtek a zsebében) is ezt a tanácsot kapta édesanyjától: „Soha ne perelj be senkit becsületsértésért, testi sértésért vagy tettelegességért; intézd el az ügyet te magad.”⁸⁸ Ezzel büszkélkedtek a hegyes-völgyes Dél olyan harcias hősei, mint Daniel Boone vagy Davy Crockett, a „vad vidék királya”. Ez tüzelte a háborút a tipikus viszálykodó családok, a Kentucky–Nyugat-Virginia hátsországaiban élő Hatfieldek és McCoyok között. Mindez nem csupán a gyilkossági statisztikákat növelte a feljegyzések kezdete óta, hanem a mai déli lelkületen is nyomott hagyott.⁸⁹

Az önszegélyező igazságszolgáltatás az illető hőseiességén és elszántságán múlik, és Amerika déli részén a mai napig megszállottan bíznak a hiteles elrettentésben, más néven a becsület kultúrájában. A becsület kultúrájának az a lényege, hogy a zsákmányszerző vagy az eszközként használt erőszakot nem hagyja jóvá, csak a sértést vagy egyéb helytelen bánásmódot követő megtorlást. Richard Nisbett és Dov Cohen pszichológusok kimutatták, hogy ez a lelki beállítottság továbbra is áthatja a déli törvényeket, politikát és viselkedést.⁹⁰ Adataik tanúbizonysága szerint a déliek nem a rablások során elkövetett gyilkosságok számában körözik le az északiakat, hanem a vitákat követő emberölési esetekben. A felmérések alapján a déliek sem tartják helyesnek az erőszakot önmagában, csak akkor, ha az otthonuk vagy a családjuk védelméről van szó. A déli államok törvényei szem előtt tartják ezt az erkölcsi beállítódást. Elnézőbbben kezelik az önvédelemből vagy a tulajdon védelméből történő emberölést, kevésbé szigorítják a fegyvervásárlást, az iskolákban engedélyezik a testi fenyegetést (a fenékre verést), a gyilkosságért kiszabott halálbüntetést pedig boldogan hajtja végre az igazságszolgáltatás. A déli férfiak és nők nagyobb valószínűséggel jelentkeznek a hadseregbe, tanulnak katonai akadémián és állnak szigorúan a külpolitikához.

Ötletes kísérletsorozatával Nisbett és Cohen azt is bebizonyította, hogy a becsület az egyes déliek számára is fontos. Az egyik vizsgálatban hamis leveleket küldtek, hogy állásokról érdeklődjenek az ország vállalatainál. A levelek felében a következő vallomást írták:

Egyvalamit el kell magyaráznom, mert úgy érzem, őszintének kell lennem, és nem akarok félreértést. Elítéltek egy bűncselekményért, nevezetesen emberölésért. Mielőtt jelentkezésemet fogadnák, nyilván magyarázatot szeretnének, úgyhogy elmagyarázom. Összeverekedtem valakivel, akinek viszonya volt a menyasszonyommal. Egy kisvárosban éltem, és egy este ez az ember belém kötött egy kocsmában a barátaim szeme láttára. Mindenkinnek elmesélte, hogy összejött a menyasszonyommal. A képembe neve-

tett, és az mondta, hogy ha férfi vagyok, álljak ki vele. Fiatal voltam, nem akartam megfutamodni ott mindenki előtt. Amikor kiértünk a kocsmára elé, rám támadt. Feldöntött, és felkapott egy üveget. Elfuthattam volna, és a bíró szerint ezt kellett volna tennem, de a büszkeségem nem engedte. Inkább megragadtam egy ott heverő csövet, és megütöttem vele. Nem akartam megölni, de néhány órával később meghalt a kórházban. Tudom, hogy helytelenül cselekedtem.

A többi levélben azt vallotta be a jelentkező, hogy autólopásért elítélték; elmondása szerint azért követte el ezt az ostobaságot, hogy elartsa a feleségét és kisgyermekait. A becsületbeli gyilkosságról beszámoló levelet követően a déli és nyugati vállalatok nagyobb valószínűséggel és melegebb hangon küldtek jelentkezési lapot a levél írójának, mint az északiak. Egy déli üzlet tulajdonosa például elnézést kért, amiért pillanatnyilag nem keresnek senkit, majd hozzátette:

Ami azt a múltbéli problémát illeti, bárki kerülhetne ilyen helyzetbe. Egy szerencsétlen eset volt, amelyért nem lenne szabad Önt okolni. Az őszintesége is bizonyítja, hogy becsületes volt. [...] Sok szerencsét kívánok a jövőjéhez. Pozitív a hozzáállása, és hajlandó dolgozni. A vállalkozások ezeket a tulajdonságokat keresik az alkalmazottakban. Ha megállapodott valahol, és a közelben jár, kérem, nézzen be hozzánk.⁹¹

Az északi vállalatok nem fogalmaztak ilyen kedvesen, az autólopást bevalló levélre pedig egyáltalán nem érkezett a fentihez hasonló válasz. Az északi vállalatok elnézőbbnek bizonyultak az autólopás, mint a becsületbeli gyilkosság ügyében; a déli és nyugati cégek viszont a becsületbeli gyilkosságot bocsátották meg könnyebben.

Nisbett és Cohen a laboratóriumban is tapasztalták a becsület déli kultúráját. Nem a mocsárvidékek lakóit vizsgálták, hanem a Michigani Egyetem tehetséges diákjait, akik már legalább hat éve délen éltek. A pszichológiai kísérletet úgy hirdették meg, hogy „az emberi véleményalkotás bizonyos szempontjaival kapcsolatos korlátozott reakcióidejű feltételeket” vizsgálnak (ezzel a tudományos halandzsával igyekeztek elfedni a vizsgálat valódi célját). A laboratórium felé tartva a diákoknak el kellett haladniuk a kísérletet végző pszichológusok egy beépített embere előtt, aki papírokat rendezgetett egy íróasztalon. Amikor a diák elsieltett mellette, a beépített ember az esetek felében bevágta az egyik fiókot, és azt motyogta, hogy „seggfej”. A kísérletet végző személy (aki nem tudta, hogy a diákot megsértette-e a beépített ember) üdvözölte a diákot, megfigyelte a viselkedését, adott neki egy kérdőívet, majd vérmintát vett tőle. Az északi államokból származó diákok csak nevettek a sértésen, és pont ugyanúgy viselkedtek, mint a megelőző incidenst kihagyó kontrollcsoport. A déli államok megsértett diákjai azonban dühösen érkeztek. A kérdőívekben alacsonyabb önbecsülésről tettek tanúbizonyságot,

vérmintáikban pedig magasabb volt a tesztoszteron és a kortizol nevű stresszhormon mennyisége. Dominánsabban viszonyultak a kísérletet végzőhöz, és erőteljesebben rázták meg a kezét, amikor pedig kifelé menet a folyosón egy másik beépített ember közelébe értek, nem tértek ki az útból.⁹²

Találunk valamilyen exogén magyarázatot arra, hogy miért a délieknél és nem az északiaknál alakult ki a becsület kultúrája? Nyilván szerepet játszott benne a rabszolgaságra épülő gazdaság fenntartásához szükséges brutalitás is, ám a Dél legerőszakosabb részei éppen azok a hátszágbeli régiók voltak, amelyek sohasem függtek az ültetvényes rabszolgaságtól (lásd 3.15. ábra). Nisbette és Cohenre erősen hatott David Hackett Fisher *Albion's Seed* (Albion magja) című könyve az Egyesült Államok brit gyarmatosításáról, és ennek nyomán alaposan megvizsgálták az Európa különböző részeiből érkező első gyarmatosítók származását. Az északi államokat puritán, kvéker, holland és német gazdálkodók népesítették be, a déli államok belső régióit azonban elsősorban skót-ír bevándorlók, akik közül sokan birkapásztorok voltak, és a Brit-szigetek hegyvidéki peremén, a központi kormány uralmától távol éltek. Nisbett és Cohen szerint a pásztorkodás lehet a becsület kultúrájának egyik exogén oka. Nemi elég, hogy a pásztor vagyona ellopható fizikai tulajdon, hanem ennek a tulajdonnak ráadásul lába is van, tehát egy szempillantás alatt elhajtható, vagyis sokkal könnyebb ellopni, mint a földet kihúzni a gazdálkodó lába alól. A pásztorkodók szerte a világon hajlamosak az erőszakos megtorlásra. Nisbett és Cohen felvetése szerint a skót-írek magukkal hozták a becsület kultúráját, és a Dél hegyvidékein pásztorkodva is életben tartották. Bár a mai déliek már nem pásztorkodók, a kulturális szokások jóval azután is fennmaradhatnak, hogy az őket életre hívó ökológiai körülmények megszűntek, ezért a déliek a mai napig úgy viselkednek, mintha keményen kellene elrettenteniük a marhatolvajokat.

A pásztorkodással kapcsolatos hipotézis feltételezi, hogy az emberek még évszázadokkal azután is ragaszkodnak egy-egy mesterségbéli stratégiához, hogy az már régen funkcióját veszítette, ám a becsület kultúrájának általánosabb elmélete nem csak erre épül. A hegyvidékeken sokszor azért választják a pásztorkodást, mert a hegyekben nehéz növényt termesztani, és a hegyvidékek sokszor anarchiában működnek, mert az államnak ezeknek a részeknek a meghódítása, lecsillapítása és igazgatása okozza a legnagyobb fejtörést. Az önszervező igazságszolgáltatás közvetlen kiváltó oka tehát nem maga a pásztorkodás, hanem az anarchia. Idézzük csak fel, hogy Shasta megye farmerei több mint egy évszázada marhapásztorkodnak, amikor azonban valamelyiküknek jelentéktelen kára keletkezik a marhák vagy a birtok kapcsán, az elvárások szerint nem szabad vele foglalkoznia, nem csaphat le erőszakosan a becsülete védelmében. Ráadásul a déli megyék erőszakosságának mértékét és a pásztorkodásra való alkalmasságát összehasonlító vizsgálat nemrégiben arra jutott, hogy a többi változó azonossága esetén nincs ilyen összefüggés.⁹³

Tehát annyit állíthatunk csak, hogy a Nagy-Britannia távoli részeiből érkező telepések a Dél távoli részeire kerültek, és hogy a mindkét területen jellemző tartós törvényenkívüliség következtében megerősödött a becsület kultúrája. Arra még mindig nem találtunk magyarázatot, hogy mitől ilyen állhatatos a becsület kultúrája. Hiszen a déli államokban már igen régóta működik a bűnügyi igazságszolgáltatás rendszere. Talán azért olyan kitartó a becsület, mert ha valaki megtagadná, azonnal megvetéssel sújtanák a gyávasága miatt, és könnyű célpontként kezelnék.

Az amerikai Nyugatot még az amerikai Délnél is nagyobb mértékben jellemezte az anarchia, még bőven a 20. században is. A hollywoodi westernfilmek közhelye, nevezetesen hogy „a legközelebbi seriff százötven kilométerre van innen”, több millió négyzetkilométeren véres valóság volt, és ebből következett a hollywoodi westernfilmek másik közhelye, a mindenütt jelen lévő erőszak. Nabokov szereplője, Humbert Humbert végigjárja az országot Lolitával, csak úgy issza magába az amerikai populáris kultúrát, és élvezi a cowboyfilmek „óriás ökölharcát”:

Végül pedig ott volt a mahagóni táj, a pirosposzsgás, kék szemű lóbetörők, a Bömbölő-szurdokba érkező fiatalka-csinoska tanárnő, a tenyészcsődör, a látványos pánikvágtató, az ablaktáblába nyomott pisztoly és az üvegszilánkeső, az óriás ökölharc, az ódivatú, poros berendezés szétvert halmjai, a fegyverként forgatott asztal, az időzített felbukfenc, az átdöfött, még mindig az elejtett vadászkésért tapogatózó kéz. Nyögés, ököl és állédes együttropanása, hasba rúgás, röpülő berendezés; és nyomban a fájdalomzöngét követően, mely Herkulest is kórházi kezelésre kényszerítette volna (én aztán tudom), semmi nyom, eltekintve persze a tulajdonképpen előnyös horzsolástól a nekihevílt hős bronzszínű orcáján, ki éppen átkarolja pompás, pionír aráját.⁹⁴

Violent Land (Erőszakos vidék) című könyvében David Courtwright történész rámutat, hogy a hollywoodi westernnek a kelleténél romantikusabb képet festettek ugyan a cowboyokról, de az erőszak mértékét pontosan ábrázolták. A cowboy élete a veszélyes, kőkemény munka és a fizetésnapon folytatott ivászat, szerencsejáték, bordélyházba járás és verekedés körforgásában zajlott. „A cowboy erkölcsi műtét segítségével válhatott csak az amerikai élet jelképévé. A hős védelmező és kockázatvállaló szerepében emlékeztek meg róla. A másnaposságát egy halom lócitromon kipihenő szétésett cowboyról megfélekedtek.”⁹⁵

Az amerikai vadnyugaton ötvenszer, de akár több százszor annyi gyilkosság történt évente, mint a keleti városokban és a közép-nyugati gazdálkodók területein: a Kansas állambeli Abilene-ben 100 000 emberre 50 jutott, Dodge Cityben

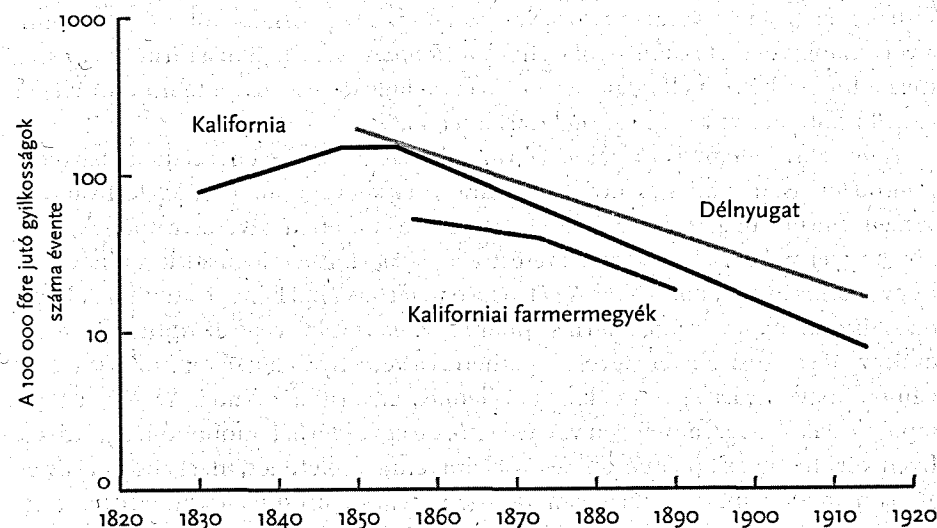
100, a texasi Fort Griffinben 229, a kansasi Ellsworthben pedig 1500.⁹⁶ Az okokat mintha egyenesen Hobbes fogalmazta volna meg. A bűnügyi igazságszolgáltatás kevés pénzből gazdálkodott, tehetetlen volt és sokszor korrupt módon működött. „1877-ben – írja Courtwright – csak Texasban ötezer embert köröztek, ami nem éppen biztató jel a törvények hatékony betartására nézve.”⁹⁷ Kizárólag az önszegélyező igazságszolgáltatás riasztotta vissza a lótolvajokat, a marhatolvajokat, az útonállókat és más banditákat. Az elrettentő fenyegetés hatásosságát az elszántság híre biztosította, amelyet egy coloradói sírfelirat is bizonyít: „Hazugnak nevezte Bill Smitht.”⁹⁸ Egy szemtanút megkértek, hogy számoljon be egy marhákat szállító vonat utolsó kocsjában a kártyaparti közben kitört verekedés okáról. Egy férfi megjegyezte: „Nem szeretek piszkos paklival játszani.” A rivális vállalat egyik cowboya úgy értette, hogy piszkos hapsiról beszél, és amikor eloszlott a puska füstje, egy halott és három sebesült hevert a földön.⁹⁹

Nem csak a cowboyok földje fejlődött a hobbesi anarchiának megfelelően; a Nyugat bányászokkal, vasúti munkásokkal, favágókkal és vándormunkásokkal benépesülő részein is ez történt. Az 1949-es kaliforniai aranyláz idejéből az alábbi, tulajdonviszonyokat tisztázó papírt találták egy oszlopra erősítve:

Mindenkivel közlöm, hogy ez az én birtokom, tizenöt méter a vízmóság mellett, a hely törvénye szerint, a pisztoly alkotmányával megerősítve. [...] Aki engedély nélkül behatol, azt a törvény nevében kivégzem. Nem viccelek, érvényesítem a jogaimat, ezért legyen eszetek, és jól vigyázzatok!¹⁰⁰

Courtwright szerint akkoriban 100 000 főre 83 gyilkosság jutott, és kijelenti, hogy „számos további adat bizonyítja, hogy Kalifornia rendkívül brutális és könyörtelen hely volt az aranyláz idején. A táborhelyek elnevezése igencsak beszédes: Kinyomott Szem, Gyilkosok Klubja, Torokmetsző Szurdok, Sírdomb Lapály. Volt még ott Akasztófaváros, Pokolváros, Whiskeyváros és egy Gomorra is, bár érdekes módon Szodoma ne.”¹⁰¹ A nyugati régió többi részén gomba módra szaporodó aranyásós városok gyilkossági adatai is nagyon magasak: a nevadai Aurorában 100 000 főre 87 jutott, a coloradói Leadville-ben 105, a kaliforniai Bodie-ban 116, a wyomingi Bentonban pedig egészen hihetetlen, de 24 000 (csaknem minden negyedik ember gyilkosság áldozata lett).

A 3.16. ábrán a nyugati erőszak nyomvonalát ábrázoltam azoknak az éves gyilkossági adatoknak a segítségével, amelyeket Roth közölt egy adott régió két vagy több korszakában. A kaliforniai görbe emelkedést mutat az 1949-es aranyláz idején, de azt követően a délnyugati államokéval együtt a civilizáció folyamatának jeleit mutatja: több mint tizedére, a 100 000 főre jutó 100–200-ról 5–15-re csökkennek a gyilkossági arányok (bár ahogy Délen, úgy itt sem éri el a csökkenés az Európára és Új-Angliára jellemző 1–2 arányt). A kaliforniai, Ellickson által is vizsgált farmermegyékre jellemző csökkenést azért ábrázoltam, mert jól látható,

3.16. ábra. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok délnyugati részén és Kaliforniában, 1830–1914

Források: Az adatok forrása Roth, 2009, csak fehérek. Kalifornia (becslések): uo., 183, 360, 404. Kaliforniai farmermegyék: uo., 355. DélNyugat, 1850 (becslés): uo., 354. DélNyugat, 1914 (Arizona, Nevada és Új-Mexikó): uo., 404. A becsléseket megszoroztam 0,65-dal, hogy a felnőttekre vetített arányt a lakosságra vonatkoztatott arányra váltsam át; lásd Roth, 2009, 495.

hogy a jelenlegi, normák vezérelte együttélést a törvényen kívüli erőszak hosszú időszaka előzte meg.

Az Egyesült Államok legalább öt nagy régiójában – északkeleten, az Atlanti-óceán középső partvidékén, a déli partvidéken, Kaliforniában és délnyugaton – tehát lezajlott a civilizáció folyamata, csak éppen eltérő időpontokban és mértékben. Az amerikai Nyugaton legalább két évszázaddal később szorult vissza az erőszak, mint Keleten, így következett be 1890-ben az amerikai határvidék emlékezetes lezárása, amely az anarchia jelképes végét jelentette az Egyesült Államokban.

Nem egyedül az anarchia okozott pusztítást a vadnyugaton és a terjeszkedő Amerika egyéb erőszakos területein, például a munkások táboraiiban, a vándormunkások falvaiban és a kínai negyedekben („Felejtsd el, Jake. ez a kínai negyed!”). Courtwright szerint a vadságot felerősítette a demográfia és az evolúciós pszichológia elegye. Ezeket a régiókat fiatal, egyedülálló férfiak népesítették be, akik az elszegényedett gazdaságokból és a városi gettókból menekülve keresték boldogulásukat a kemény határvidéken. Az erőszak vizsgálatainak megbízhatóan visszatérő eleme, hogy a gyilkosságok többségét tizenöt és harminc év közötti

férfiak követik el.¹⁰² Nemcsak arról van szó, hogy az emlősfajok többségénél a hím a versengőbb nem, hanem arról is, hogy a *Homo sapiens* fajban a hírnév alapozza meg a hierarchiában elfoglalt helyet, és ezt a befektetést már a felnőttkor elején el kell indítani, hogy élethosszig kitartsa a haszna.

A férfiakra jellemző erőszakot azért lehet szabályozni is: energiájukat bármely ponton felhasználhatják azon a skálán, amelynek két végpontja a többi férfival való versengés a nők megszerzése érdekében, illetve a közvetlen udvarlás a nőknek, amikor is a gyermekeik jelentik a befektetést; ezt a skálát a szociológusok úgy is nevezik, hogy „taplóság vagy apaság”.¹⁰³ Az elsősorban férfiak által benépesített társadalmi ökoszisztémában egy adott férfi számára a skála „tapló” vége az optimális, mert csak az alfa státusz elnyerésével kergetheti el a versenytársait, és ahhoz is szükség van rá, hogy udvarlási szándékkal közeledhessen a ritka nőkhöz. Az a közeg is a taplóságnak kedvez, amelyben van elég nő, de egyes férfiak monopolizálják őket. Ilyen körülmények között érdemes kockára tenni az életüket, mert ahogy Daly és Wilson megfogalmazta, „aki felismerhetően a teljes reprodukciós kudarc felé tart, annak még élete kockáztatásával is mindent meg kell tennie, hogy javítson jelenlegi életkilátásain”.¹⁰⁴ Az „apát” szelektáló ökoszisztémában egyforma a férfiak és a nők száma, és monogám kapcsolatokat alakítanak ki egymással. Ilyen körülmények között az erőszakos verseny nem kecsegteti reproductív előnnyel a férfiakat, viszont komoly hátrány fenyegeti őket: ha meghal, nem tudja eltartani a gyermekeit.

A határvidékeken jellemző erőszak másik biológiai kiváltó oka nem annyira szociobiológiai, mint neurobiológiai: a mindenütt jelen lévő alkoholra gondolok. Az alkohol megzavarja a nagyagyban a szinaptikus üzenetküldést, különösen a prefrontális kéregben (lásd 8.3. ábra), amely az önuralomért felelős. A leitatott agy csökkenti a szexuális, verbális és fizikai gátlásokat. Számos tanulmány igazolta, hogy az erőszakra hajlamos emberek alkohol hatása alatt könnyebben engednek a hajlamaiknak.¹⁰⁵

A Nyugatot végül nem a keménykezű katonák és a hóhérok szelídítették meg, hanem a nők számának növekedése.¹⁰⁶ Tulajdonképpen a történelem valóságát ábrázolják azok a hollywoodi westernfilmek, amelyekben „takaros, csinos tanító-nők érkeznek a veszélyes szurdokokba”. A természet nem kedveli az egyenlőtlen nemi viszonyokat, így a keleti városokból és gazdaságokból egyszer csak Nyugat felé indultak a nők a szexuális koncentráció gradiense mentén. Özvegyek, vénlányok és fiatal egyedülálló nők próbáltak szerencsét a házasság piacán, a magányos férfiak és a pokol nyugati bugyraiban dúló tarthatatlan állapotot egyre reménytelenebbül figyelő közigazgatási és kereskedelmi tisztviselők nyomására. Amikor megérkeztek a nők, jó alkupozíciójukat kihasználva az érdekeiknek jobban megfelelő környezetté alakították a Nyugatot. Ragaszkodtak hozzá, hogy a férfiak verekedés és szerencsejátékok helyett megházasodjanak és családot alapítsanak, iskolák és templomok építésére ösztönözték őket, bezáratták a kocsmákat, a bordélyházakat, a szerencsejáték-barlangokat és a férfiak figyelmét lekötő egyéb

rivalisokat. A koedukált tagsággal bíró, vasárnap reggeli fegyelmet biztosító és az önmérséklet normáit dicsőítő egyházak intézményesen is megerősítették a nők civilizációs offenzíváját. Ma már kinevetjük a Women's Christian Temperance Union (Nők Keresztény Mértékletességi Szövetsége) és fejszét forgató terroristáját, Carrie Nationt, ahogy az Ődvhadsereget is, amelynek parodizált himnusza így szól: „Nem eszünk sütit, mert élesztő van benne / Egyetlen falattól megjön a férfi harci kedve.” Ám a mértékletesség mozgalmának korai feministái arra a nagyon is valódi katasztrófára reagáltak, hogy a férfiak által dominált zárt közösségekben rendszerezések voltak az alkoholos befolyásoltság miatti vérfürdők.

Meglehetősen hajánál fogva előrangottnak hangzik az az elképzelés, hogy a férfiakat a nő és a házasság civilizálja, a modern kriminológiában mégis közhelynek számít. Egy híres vizsgálatban negyvenöt éven át követték nyomon ezer alacsony jövedelmű bostoni tinédzser sorsát, és kiderült, hogy két tényező befolyásolja, hogy egy bűnöző felhagy-e korábbi életmódjával: a biztos állás és a házasság egy olyan nővel, akit szeret, és akit a gyerekekkel együtt eltart. A házasság hatása igen jelentősnek bizonyult: az aggregáltak háromnegyede, míg a férjeknek csupán egyharmada követett el további bűncselekményeket. Ez a különbség önmagában nem árulja el, hogy a házasság tartja-e távol a férfiakat a bűnözéstől, vagy hogy a hivatásos bűnözők kisebb valószínűséggel házasodnak-e, ám Robert Sampson, John Laub és Christopher Wimer szociológusok vizsgálatai szerint a házasság valóban hozzájárul a férfiak lecsillapodásához. Amikor minden olyan tényező változatlan maradt, amely általában a házasság felé tereli a férfiakat, kiderült, hogy ha *tényleg* megnősülnek, már attól a pillanattól kezdve kisebb valószínűséggel követnek el bűncselekményeket.¹⁰⁷ Johnny Cash tömören foglalta össze az ok-okozati összefüggést: Enyém lettél, megszelídítettél.

Ha megértjük az amerikai Nyugat és a vidéki Dél civilizációs folyamatát, könnyebben értelmezhetjük napjaink amerikai politikai helyzetét. Északon és a partvidéken az értelmiség értetlenül áll a jelenség előtt, hogy a republikánus többségű államok lakói miért ragaszkodnak a fegyverekhez, a halálbüntetéshez, a kisebb kormányhoz, az evangéliumi kereszténységhez, a „családi értékekhez” és a szexuális illemszabályokhoz. Ez utóbbi államok lakói viszont azt nem értik, hogy a demokrata többségű államok miért bánnak kesztyűs kézzel a bűnözőkkel és a külföldi ellenséggel, miért bíznak annyira a kormányban, mi magyarázza intellektuális világiasságukat, és miért tűrik a szexuális szabadságot. Gyanúm szerint ez az úgynevezett kulturális háború annak az eredménye, hogy a történelem során a fehér Amerika kétféleképpen jutott el a civilizációhoz. Az Észak Európa meghosszabbítása, és mint ilyen, a középkor óta erősödő, bíróságok és kereskedelem által irányított civilizációs folyamat szerint haladt előre. A Dél és a Nyugat viszont megőrizte az egyre növekvő ország anarchiában működő részein kialakult becsület kultúráját, amelyet saját civilizációs erőikkel, az egyházakkal, a családokkal és az önmérséklettel ellensúlyoznak.

A civilizáció felbomlása az 1960-as években

De ha pusztításra törsz, tudhatnád, hogy velem ne számolj... vagy igen.

John Lennon, Revolution 1

Bármennyire eltérően alakult is az Egyesült Államok és Európa történelme, egy trend mindkettőjükre egyformán hatott: az 1960-as években úrja megerősödött az erőszak.¹⁰⁸ A 3.1.–3.4. ábrán jól látszik, hogy az európai országokban hirtelen arra a szintre ugrott vissza az erőszak, amelynek egy évszázaddal azelőtt búcsút mondtak. A 3.10. ábráról pedig az olvasható le, hogy az 1960-as években az egekbe szökött az amerikai gyilkosságok száma. Három évtizednyi, a nagy gazdasági válságot, a második világháborút és a hidegháborút felölelő szabadesést követően két és félszeresére nőtt az emberölések aránya Amerikában: 1957-ben 4,0, míg 1980-ban már 10,2 volt.¹⁰⁹ A többi súlyos bűncselekmény – nemi erőszak, testi sértés, rablás és lopás – gyakorisága is megnőtt, és ez a jelenség (kisebb módosulásokkal) három évtizedig tartott. A városok bizonyultak a leginkább veszélyesnek, különösen New York, amely az új bűnözés jelképévé vált. Bár az erőszak megerősödése minden rasszt és mindkét nemet érintette, a fekete férfiak között volt a legdrámaibb: az 1980-as évek közepére 100 000 főre 72 gyilkosság jutott.¹¹⁰

Az 1960-as évektől az 1980-as évekig tartó erőszakhullám átalakította az amerikai kultúrát, a politikai színteret és a mindennapi életet is. Az útonállókról szóló viccek a komikusok repertoárjának elmaradhatatlan részeivé váltak, a Central Parkot pedig elég volt csak megemlíteni, máris kacagást váltott ki mint a halálos veszély jól ismert terepe. A New York-iak elbaridákozták magukat a lakásukban, zárat és lakatokat szereltek fel, például a népszerű „rendőrzárat”, egy acélcsövet, amelynek egyik végét a padlóhoz rögzítették, a másik pedig felfutott az ajtóra. Boston belvárosának azt a részét, amelynek közelében élek, Combat Zone (harci zóna) névre keresztelték, mert rendszerezések voltak a rablótámadások és a késelések. A többi várost is csapatostul hagyták el a lakók, külvárosokkal, alvóvárosokkal és zárt lakóközösségekkel övezett, kiégett centrumokat hagyva maguk mögött. Könyvek, filmek és televíziós sorozatok játszódtak a kezelhetetlen városi erőszak közepette: *Szellemtanú*, *A taxisofőr*, *A harcosok*, *Menekülés New Yorkból*, *Apacerőd Bronxban*, *Zsarublues és Hiúságok máglyája*. A nők önvédelmi tanfolyamokra jártak, hogy megtanuljanak magabiztosan járni, fegyvernek használni a kulcsot, a ceruzát és a magas sarkú cipőt, és karateütésekkel és dzsiudzsidobásokkal ártalmatlanná tenni a támadót, akit egy Michelin-babának öltözött önkéntes játszott el. Piros sapkás őrangyalok járőröztek a parkokban és a tömegközlekedési eszközökön, és 1984-ben népi hős lett egy visszafogott mérnököl, Bernhard Goetzből, aki lelőtt négy fiatal rablót a New York-i metróban. Évtizedeken át a bűntől való félelem hatására nyertek konzervatív politikusok, így 1968-ban Richard Nixon és „Jogrend” platformja (amely kampánytémaként még a viet-

námi háborút is elhomályosította), 1988-ban George H. W. Bush, aki elhintette a közvéleményben, hogy Michael Dukakis Massachusetts kormányzójaként jóváhagyott egy próbaidőprogramot, amelynek segítségével egy nemierőszak-tevő is kiszabadult, valamint számos, a bűn kökemény üldözését ígérő szenátor és kongresszusi tag. Bár a lakossági pánik túlzott volt – évente sokkal többen hálnak meg autóbalesetben, mint gyilkosság következtében, különösen azok körében, akik nem keverednek kocsmái vitába fiatalemberekkel –, azt jól sejtették, hogy megsokszorozódott az erőszakos esetek száma.

Az erőszak 1960-as években jellemző visszatérése minden várakozásnak ellentmondott. Abban az évtizedben soha nem látott gazdasági növekedés köszöntött be, megvalósult a csaknem teljes foglalkoztatás, a gazdasági egyenlőség akkori mértékét azóta is nosztalgiával emlegetjük, történelmi előrelépésekre került sor a rasszizmus visszaszorítása érdekében, virágoztak a kormányzati szociális programok, nem beszélve az orvostudomány fejlődéséről, amelynek köszönhetően a meglőtt vagy megkéselt áldozatok túlélési esélyei igen sokat javultak. A szociológusok 1962-ben nagy összegben fogadtak volna, hogy ezek a szerencsés körülmények biztosítják a bűncselekmények alacsony számának fennmaradását. De az utolsó fillérjüket is elvesztették volna.

Minek köszönhető, hogy a nyugati világ három évtizeden át tobzódott a bűntényekben, és ebből azóta sem tért teljesen magához? Ez is egyike annak a számos esetnek, amikor az erőszak hosszú távú csökkenése helyi szinten a visszajára fordult; ezekről az esetekről lesz még szó a könyvemben. Ha az elemzés jófelé tapogatózik, akkor a visszaszorulás magyarázatául felsorolt történelmi változásoknak is a visszajára kellett volna fordulniuk az erőszak megerősödése idején.

Kézenfekvő magyarázat lehet a demográfia. Az 1940-es és az 1950-es években, amikor a bűnözési ráta a minimálisra csökkent, nagyon sok házasságot kötöttek. Az amerikaiak addig soha nem látott mértékben házasodtak, ezért a férfiak az utcákról a külvárosokba szorultak vissza.¹¹¹ Ennek egyik következménye az erőszak visszaszorulása. A másik viszont a születések számának megugrása. A demográfiai robbanás 1946-ban született első képviselői 1961-ben kerültek bűnözői életkorba; a csúcs évében, 1954-ben születettek pedig 1969-ben. Természetes következtetés lenne hát, hogy a bűnözés robbanása a születések számának robbanásával párhuzamos. De sajnos a számok nem stimmelnek. Ha csak arról lenne szó, hogy több tinédzser és huszoneves követ el bűncselekményeket a megszokott mértékben, akkor 1960 és 1970 között 13 százalékos lenne a növekedés, nem pedig 135 százalékos.¹¹² A fiatal férfiak nem egyszerűen többen voltak, mint az elődeik, hanem erőszakosabbnak is bizonyultak.

A kriminológusok egy része arra jutott, hogy a bűncselekmények számának ugrásszerű növekedése az 1960-as években nem a szokásos társadalmi-gazdasági változókra vezethető vissza, hanem nagyrészt a kulturális normák átalakulására. Persze ha ki szeretnénk lépni abból a logikai körből, hogy az emberek azért erőszaka-

kosak, mert erőszakos kultúrában élnek, meg kell találnunk a kulturális változás exogén okait. James Q. Wilson politológus szerint a demográfia mégiscsak fontos kiváltó tényező, de nem a fiatalok abszolút száma, hanem a relatív számuk miatt. Állítását bizonyítandó, Norman Ryder demográfus szavaihoz fűz kommentárt:

„Folyamatosan érkeznek a barbárok, akiket valahogy civilizálni kell, és rákényszeríteni őket, hogy részt vegyenek a társadalom életben maradásához szükséges funkciók betöltésében.” A barbárok érkezése az új nemzedék felnőtté válása. Ezzel a hatalmas szocializációs folyamattal minden társadalom megbirkózik több-kevesebb sikerrel, olykor azonban fennakadást okoz az érintett emberek számának mennyiségi folytonossági hiánya. [...] 1950-ben, de még 1960-ban is harmadannyian voltak a „megszálló csapatok” (a tizennégy és huszonnégy év közöttiek), mint a „védelem csapatai” (a huszonöt és hatvannégy év közöttiek). 1970-re az előbbiek olyan gyorsan elszaporodtak, hogy már csak feleannyian voltak, mint az utóbbiak, márpedig ilyesmire 1910 óta nem volt példa.¹¹³

A későbbi elemzések bebizonyították, hogy ez a magyarázat önmagában nem kielégítő. Az elődeiknél népesebb korcsoportok általában nem követnek el több bűncselekményt.¹¹⁴ Wilson mégis jófelé tapogatózhatott, amikor valamiféle nemzedékek közötti decivilizációs folyamathoz kötötte a bűncselekmények 1960-as években jellemző elszaporodását. Az új nemzedék sok szempontból a Norbert Elias könyvében részletezett 8. századi mozgalommal szemben haladt.

A demográfiai robbanás idején születettek abban is különlegesek (persze tudom, hogy mi folyton különlegesnek nevezzük magunkat), hogy erős bennük a bátorságot adó szolidaritás, mintha egy etnikai csoportról vagy nemzetről lenne szó. (Egy évtizeddel később már a hangzatos „Woodstock-nemzedék” néven emlegették őket.) Nemcsak többen voltak, mint az idősebb generáció, hanem az elektronikus médiának köszönhetően tisztában is voltak a bennük rejlő erővel. A demográfiai robbanás gyermekei voltak az első olyan nemzedék, amely a televízióval együtt nőtt fel. És a televízió, különösen a háromcsatornás korszakban, elárulta nekik, hogy társaik is ugyanazokat az élményeket élik át, és hogy a többiek is tudják, hogy ők tudják. Ez a közös tudás – ahogy a közgazdaságtan és a logika szakértői nevezik – kialakította a szolidaritás vízszintes hálózatát, amely átvágta azokat a szülőkhöz és hatóságokhoz kapcsolódó függőleges szálakat, amelyek addig elszigetelték egymástól a fiatalokat, és arra kényszerítették őket, hogy hajbókoljanak az idősebbek előtt.¹¹⁵ Ahogy az elidegenedett, önnön erejét csak a nagygyűléseken érzékelő népesség, úgy a demográfiai robbanás fiataljai is saját magukhoz hasonló fiatalokat láttak Rolling Stonesra révedezni az *Ed Sullivan Show* közönségében, és pontosan tudták, hogy Amerikai összes többi fiatalja is ugyanakkor révedezik, és azt is tudták, hogy azok is tudják, hogy ők tudják.

A demográfiai robbanás gyermekeit a szolidaritás másik új technológiája is összekötötte, méghozzá a tranzistoros rádió, amelyet egy ismeretlen japán vállalat, a Sony dobott először piacra. Amikor a mai szülők a tinédzserek fülébe ragadt iPodok és mobiltelefonok miatt panaszkodnak, elfelejtik, hogy a saját szüleik ugyanígy panaszkodtak a tranzistoros rádiók miatt. A mai napig emlékszem az izgalomra, amikor montreali hálószobámban rátaláltam a késő éjszaka ionoszférájából elősugárzó New York-i rádióadók jeleire, Motownt, Dylant, a brit ikonokat és pszichedelikus zenét hallgattam, és éreztem, hogy itt valami fontos történik, de Mr. Jones nem értette, mi az.

A tizenöt és harmincéves korosztály szolidaritása még a legjobb időkben is fenyegetést jelentene a civilizált társadalomra. Ám ezt a decivilizációs folyamatot felerősítette egy olyan trend, amely a 20. század eleje óta egyre fokozódott. Cas Wouters szociológus, Elias egyik fordítója és szellemi örököse szerint amikor Európában véget ért a civilizáció folyamata, az *informalizáció folyamata* lépett a helyére. A civilizáció folyamata során a felsőbb osztályoktól szivárogtak lefelé a normák és az illemszabályok. Ám a nyugati társadalmak demokratizálódásával a felsőbb osztályok egyre hiteltelenebbé váltak mint erkölcsi példakép, így az ízlés és az illem hierarchiája is kiegyenlítőddött. Az informalizáció az öltözködést is érintette, egyre kevesebben viseltek kalapot, kesztyűt, nyakkendőt és elegáns sportöltözeteket. A nyelvre is hatással volt, lassanként nem vezetéknévvel, hanem keresztnévvel szólították meg egymást az emberek. És számtalan más szempontból is kevésbé szabálykövetővé, sokkal spontánabbá vált a beszéd és a viselkedés.¹¹⁶ A maradi, előkelő hölgy – mint például Margaret Dumont figurája a Marx testvérek filmjeiben – már nem követendő példa, hanem nevetség tárgya volt.

Miután az informalizáció folyamata alaposan háttérbe szorította az elitet, újabb csapás érte a legitimitásukat. A polgárjogi mozgalom feltárta az amerikai berendezkedés erkölcsi szégyenfoltját, és amikor a kritikusok a társadalom többi zugába is bevilágítottak, újabb problémák kerültek elő. Többek között a fenyegető nukleáris holokauszt, a szegénység terjedése, az őshonos amerikaiak kizsákmányolása, az illiberális katonai beavatkozások, különös tekintettel a vietnámi háborúra, később pedig a környezetszennyezés, valamint a nők és a homoszexuálisok elnyomása. A nyugati berendezkedés kipécézett ellenségét, a marxizmust egyre nagyobb tisztelet övezte, ahogy behatolt a harmadik világ „felszabadítási” mozgalmába, és egyre több hívet toborzott a bohémek és a divatos értelmiségiek körében. A közvélemény-kutatások szerint az 1960-as évektől egészen az 1990-es évekig igencsak megingott a bizalom a társadalmi intézményekben.¹¹⁷

A hierarchiák kiegyenlítődése és a hatalmi struktúra alapos vizsgálata megállíthatatlan és sok szempontból kíváncsi is volt. Ám ennek egyik mellékhatásaként megszűnt a tisztelet az arisztokrata és polgári életmód iránt, márpedig az évszázadok során ez az életmód kevésbé erőszakossá vált, mint a munkásosztályé és a létminimum alatt élőké. Az értékek már nem lefelé szivárogtak a bíróságokról,

hanem felfelé az utcáról: ezt a folyamatot nevezték később „proletarizálódásnak” és „egyre alacsonyabbra tett mércének”.¹¹⁸

Ezek az áramlatok szembementek a civilizáció folyamatával, a korszak népszerű kultúrája mégis örömmel fogadta őket. A visszaesés természetesen nem a civilizáció Elias-féle folyamatának két elsődleges mozgatórugójából eredt. A kormány nem adta át a helyét az anarchiának, mint annak idején az amerikai Nyugaton vagy a harmadik világ újonnan függetlenné vált országaiban, és a kereskedelemre és szakértelemre épülő gazdaság sem tért vissza a feudalizmushoz és a barterhez. Ám Elias sorának következő lépése – a nagyobb önuralom és a kölcsönös függőség felé tartó lélektani változás – komoly összűz alá került az 1960-as években nagykorúvá váló nemzedék ellenkultúrájában.

Az elsődleges célpont a civilizált viselkedés belső szabályozója, az önuralom volt. Fontos erénnyé vált a spontaneitás, az önkifejezés és a gátlások legyőzése. „Ha jólesik, csináld” – hirdette egy népszerű jelvény. Jerry Rubin politikai agitátor *Do It* (Tedd meg) címmel írt könyvet. A BT Express népszerű dalának refrénje így hangzott: „Ne hagyj abba, amíg jól nem érzed magad (bármit csinálsz is)”. A test fontosabbá vált, mint az elme: ahogy Keith Richards fogalmazott, „a rock and roll a nyaktól lefelé kezdődik”. A kamaszkort pedig előbbre tartották a felnőttkornál: „Senkiben ne bízz meg, ha elmúlt harminc!” – tanácsolta Abbie Hoffman agitátor; „Remélem, nem érem meg az öregkort” – énekelte a The Who a „My Generation” című számban. A józan ész lenézték, a pszichózist romantikus köntösbe csomagolták; ez derül ki az olyan filmekből is, mint az *A Fine Madness* (Finom örület), a *Száll a kakukk fészkére*, a *Szívkirály* és az *Outrageous* (Felháborító). És ne felezzünk meg a kábítószerokról sem.

Az ellenkultúra másik célpontja az az elképzelés volt, hogy az egyéneknek függőségi hálóba kell tömörülniük, elköteleződve a stabil gazdaságok és szervezetek többi tagja felé. Ennek a képnek semmi sem mond erőteljesebben ellent, mint egy guruló kő (rolling stone). Az eredetileg egy Muddy Waters-számban szereplő kép annyira illett az idők szavához, hogy a kultúra három ikonjának is nevet adott: a rockzenekarnak, az újságnak és Bob Dylan híres dalának (amelyben egy hajléktalanná vált, felsőbb osztályból származó nőn gúnyolódik). „Lazulj el, szállj el, szállj ki” – a Harvard egykori pszichológiaoktatója, Timothy Leary motója a pszichedelikus mozgalom jelszava lett. Árulásnak bélyegezték, ha valaki a munkája során másokkal is összehangolja az érdekeit. Ahogy Dylan fogalmazott:

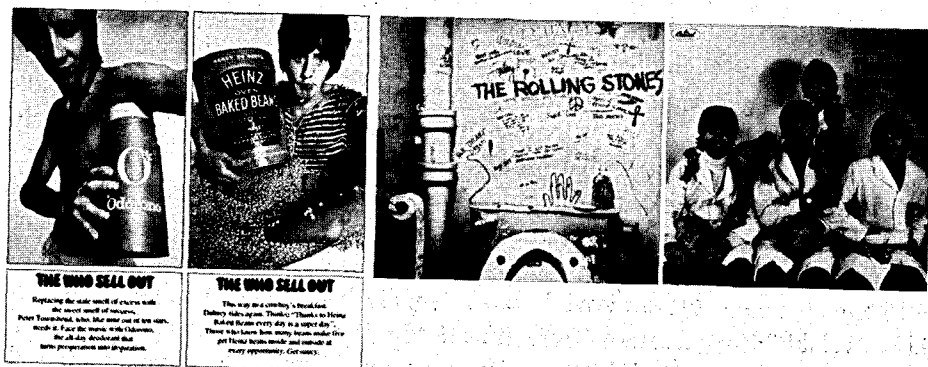
Mindent megteszek,
Hogy önmagam legyek,
De mások azt akarják,
Hogy hozzájuk hasonló legyek.
Azt mondják, daloljak munka közben, de én csak unatkozom,
Most már többé soha nem dolgozom.

Elias szerint az önuralom és az egymástól való függés hálózataiba tömörülés követelménye történelmileg is tükröződik az időmérő eszközök fejlődésében és az időtudatosságban: „Ezért láznak fel oly gyakran az egyénben rejlő hajlamok a saját felettes éne által képviselt társadalmi idő ellen, s ezért keveredik harcba oly sok ember saját magával, amikor pontos akar lenni.”¹¹⁹ Az 1969-es *Szelíd motorosok* nyitójelenetében Dennis Hopper és Peter Fonda demonstratívan a porba hajítják a karórájukat, mielőtt motorra pattannának, hogy felfedezzék Amerikát. A Chicago (akkor még Chicago Transit Authority) ugyanazon évben megjelent első lemezén hangzott el a következő szöveg: „Tudja valaki, hány óra van? Érdekel ez valakit? Ha igen, nem értem, miért.” Mindezt tizenhat éves koromban én is megértettem, sutba is dobtam a saját Timexemet. Amikor a nagymamám észrevette üres csuklómát, hitetlenkedve kérdezte: „Hogy lehetett belőled mensch zager nélkül?” A fiókhöz rohant, és elővett egy Seiko órát, amelyet 1970-ben vett az osakai világkiállításon. Azóta is őrzöm.

Az önuralom és a társadalom összefonódása mellett egy harmadik eszme ellen is támadást intéztek: a házasság és a családi élet ellen, amelyek az előző évtizedekben nagymértékben hozzájárultak a férfierőszak lecsillapításához. Komoly derűtséget váltott ki az elképzelés, hogy egy férfi és egy nő monogám kapcsolatnak szenteli az energiáit, hogy biztonságos környezetben gyerekeket neveljen. Ezt az életmódot immár a lelketlen, konformista, fogyasztói, materialista, ócska, műanyag, fehér kenyéren élő, *Ozzie és Harriet* tévésorozat külvárosi pusztaságának látták.

Senkire nem emlékszem, aki az 1960-as években a terítőbe fújta volna az orrát, de a népszerű kultúrában ünnepelték a tisztaság, az illendőség és a szexuális önmegtartóztatás szabályainak enyhülését. A hippiket piszkosnak és bűdösnek tartották, pedig tapasztalatom szerint ez rágalom. Az azonban vitathatatlan, hogy elutasították az udvarlás hagyományos szabályait, és Woodstockról sokáig az a kép maradt meg az emlékezetben, hogy meztelen látogatók fetrengenek a sárban. Az illendőséggel kapcsolatos hagyományok átalakulása már a lemezborítókban is látszik (3.17. ábra). A *The Who Sell Out* albumon a szósztól csöpögő Roger Daltrey sült babbal teli kádban fürdik; a Beatles *Yesterday and Today* lemezén a kedves gombafejűek nyers hús és fej nélküli babák társaságában láthatók (ezt a borítót vissza kellett vonni); a Rolling Stones *Beggars Banquet* albuma egy piszkos nyilvános WC-t ábrázol (eredetileg cenzúrázták); a *Who's Next* című lemezen pedig a négy zenész a vizelettel telifröcskölt falnak hátat fordítva éppen felhúzza a sliccét. Az illendőség szabályainak enyhülése híres élő előadásokban is kiteljesedett, például amikor Jimi Hendrix úgy tett, mintha az erősítővel közösülne a Monterey-i Popfesztiválon.

A karóra elhajítása vagy a sült babban fürdés természetesen messze van a valódi erőszakos cselekmény elkövetésétől. Az 1960-as évek a közhiedelem szerint a békéről és a szeretetről szóltak, és ez bizonyos értelemben igaz is. Csakhogy

3.17. ábra. A tisztaság és az illendőség enyhülő szabályai az 1960-as években

a romlottság dicsőítése átment az erőszak elfogadásába, majd a tényleges erőszakba. A The Who minden áldott koncert végén apró darabokra törte a hangszereit, amit tekinthetnénk ártalmatlan színpadi show-nak is, de Keith Moon, a dobos több tucat hotelszobát is tönkretett, részleges süketséget okozott Pete Townshendnek, amikor a színpadon felrobbantotta a dobfelszerelését, megverte a feleségét, a barátnőjét és a lányát, megfenyegette a Faces billentyűsét, hogy eltöri a kezét, amiért a volt feleségével jár, és véletlenül megölte a testőrét (autóval elütötte), majd 1978-ban maga is meghalt a szokásos kábítószer-túladagolásban.

A személyes erőszakot olykor dalban is ünnepelték, mintha csak a berendezkedés elleni tiltakozás újabb formájáról lenne szó. 1964-ben Martha Reeves és a Vandellas azt énekelte, hogy „Itt a nyár, ilyenkor jó táncolni az utcán”. Négy évvel később a Rolling Stones azt felelte, hogy ilyenkor kell *verekedni* az utcán. „Sátáni nagyságuk” és „ördög iránti szimpátiájuk” részeként a Stones írt egy tízperces számot, ez volt a „Midnight Rambler”, amely a bostoni fojtogató által elkövetett, gyilkosságba torkolló nemi erőszakot játszotta el, és e sorokkal végződött: „Betöröm az üvegablakotokat / Bedugom az öklömet az acélajtón / Ledugom a késemet a torkodon!” A rockzenészekre jellemző volt az a képmutatás, hogy minden gazembert és sorozatgyilkost lázadónak és törvényen kívülinek tartottak; ezt parodizálta *A turné* című filmben a Spinal Tap zenekar, amikor arról beszélt, hogy Hasfelmetsző Jack életéről készülnek rockoperát írni. (Ref-rén: „Nagy huncut vagy te, Jack!”)

Alig négy hónappal Woodstock után a Rolling Stones ingyenes koncertet adott a kaliforniai autóversenypályán, és a szervezők a Hell's Angels szervezetet kérték fel az esemény biztosítására: akkoriban, romantikus beállításban, „az ellenkultúra törvényen kívüli testvérei”-ként tisztelték őket. A koncert (és talán az 1960-as évek) légkörét jól érzékelteti a Wikipedia-idézet:

Egy 160 kilós, LSD-től hallucináló cirkuszi mutatványos meztelenül végigrohant a tömegen, félrelökte az embereket, ezért az Angels néhány tagja leugrott a színpadról, és eszméletlenre verte.

Ami ezután következett, ahhoz nincs szükség idézetre, mert a *Gimme Shelter* című dokumentumfilmben is szerepelt. A Hell's Angels egyik tagja a színpadon verte meg a Jefferson Airplane gitárosát, Mick Jagger sikertelenül próbálta lecsillapítani a dühöngő tömeget, a közönség egyik tagját pedig halálra dőfte egy másik Angels-tag, miután a fiatalember valószínűleg pisztolyt rántott.

Amikor az 1950-es években berobbant a színre a rockzene, a politikusok és a papok rossz fényben tüntették fel az erkölcsök megrontása és a törvénytelen-ség hirdetése miatt. (A clevelandi rock and roll múzeumban felvételen is látható néhány dühöngő őskövület.) Lehet, hogy most – nyeljük egy nagyot – el kell ismernünk, hogy igazuk volt? Összekapcsolhatjuk-e az 1960-as évek popkultúráját az erőszakos bűncselekmények erre az évtizedre jellemző elszaporodásával? Közvetlenül természetesen nem. Az összefüggés még nem ok-okozati viszony, és feltehetően egy harmadik tényező, a civilizáció folyamatának értékeivel való szembefordulás okozta a popkultúra változásait és az erőszakos viselkedés fokozódását is. Ráadásul a demográfiai robbanás nemzedékének túlnyomó többsége egyáltalán nem volt erőszakos. Ám a viselkedés és a népszerű kultúra azért nyilván erősítik egymást, és a peremvidékeken, ahol az érzékeny emberek és szubkultúrák valamilyen irányba terelgethetők, mutatkoznak ok-okozati összefüggések a decivilizációs beállítottság és a tényleges erőszak megjelenése között.

Az egyik ilyen összefüggés a *Leviatán* bünyügyi igazságszolgáltatásának önakadályozása. Bár a rockzenészek ritkán hatnak közvetlenül a közpolitikára, az írók és az értelmiségiek komoly befolyással bírnak, márpedig őket is elragadta a kor-szellem, és egyre inkább igazolták az új féktelenséget. A marxizmus a jobb világ felé vezető utat látta az erőszakos osztályellentétben. Az olyan nagy hatású gondolkodók, mint Herbert Marcuse és Paul Goodman megpróbálták összeházasítani a marxizmust vagy az anarchizmust Freud új értelmezésével, mely szerint a szexuális és érzelmi elnyomás összefügg a politikai elnyomással, következésképp a gátlások alóli felszabadulás a forradalmi küzdelem része. A bajkeverőket egyre inkább lázadónak, nonkomformistának látták, esetleg a rasszizmus, a szegénység és a helytelen nevelés áldozatainak. A graffitizó vandálokból „művészek”, a tolvajokból „osztályharcosok”, a környék huligánjaiból pedig „közösségi vezetők” lettek. A radikális divattal fertőzött okos emberek is hihetetlen hülyeségeket követtek el. Elit egyetemek diplomásai robbantottak házi bombát a hadsereg szociális intézményeiben, vagy beültek a volán mögé, hogy a fegyveres rablásban örökre

lövöldöző „radikálisok” elmenekülhessenek. A marxista blablát szajkózó pszichopáták New York-i értelmiségieket vettek rá, hogy felszólaljanak a szabadon bocsátásuk érdekében.¹²⁰

A szexuális forradalom az 1960-as évek elején tört ki, a feminizmus az 1970-es években erősödött meg, a kettő közötti rövid időszakban pedig a kifinomult férfiak előjogának tekintették a női szexualitás irányítását. A szexuális kényszerítés és a féltékeny erőszak megjelent a népszerű regényekben és filmekben, de bizonyos rockszerzemények szövegében is; ilyen volt a „Run for Your Life” a Beatlestől, a „Down by the River” Neil Youngtól, a „Hey Joe” Jimi Hendrixről és a „Who Do You Love?” Ronnie Hawkinstól.¹²¹ Még az olyan „forradalmi” politikai írásokban is igazolták a létjogosultságukat, mint amilyen Eldridge Cleaver sikerkönyve, a *Soul on Ice* (Lélek a jégen) című emlékirat volt, amelyben a Fekete Párduc az alábbiakat írja:

A nemi erőszak lázadás volt. Élveztem, hogy megszegem, és lábbal tiprom a fehér ember törvényét, az értékrendszerét, és bemocskolom a fehér nőket – és azt hiszem, ez utóbbi okozta a legnagyobb örömet, mert komoly nehezteléssel töltött el a történelmi tény, hogy a fehér ember mindig kihasználta a fekete nőt. Úgy éreztem, végre bosszút állok.¹²²

Érdekes módon a lázadás során bemocskolt nők érdekei sem Cleaver politikai elveiben, sem a könyvről szóló kritikákban nem bukkantak fel (*New York Times*: „Kiváló és informatív”; *The Nation*: „Figyelemre méltó könyv [...] gyönyörű stílusban”; *Atlantic Monthly*: „Intelligens, nyugtalan, szenvedélyes és ékesszóló férfi”).¹²³

A bűn igazolásának szele a bírókat és a törvényhozókat is meglegyintette, és egyre kisebb lelkesedéssel juttatták rács mögé a gonosztevőket. Bár a kor szabadságjogi reformjai nem hagytak futni olyan sok bűnözőt „technikai okokból”, mint azt a *Piszkos Harry*-filmek sugallják, annyi bizonyos, hogy kevésbé szereztek érvényt a törvényeknek, miközben a bűnügyi statisztikák romlottak. Az Egyesült Államokban 1962 és 1979 között 0,32-ről 0,18-ra csökkent annak a valószínűsége, hogy egy bűncselekmény letartóztatáshoz vezet, 0,32-ről 0,14-ra csökkent annak a valószínűsége, hogy egy letartóztatás börtönbüntetéshez vezet, és 0,10-ről 0,02-ra, ötödrésztől csökkent annak a valószínűsége, hogy egy bűncselekmény börtönbüntetéshez vezet.¹²⁴

A huligánok visszatérésénél is végzetesebb volt a bűnüldözés és a közösségek kölcsönös eltávolodása egymástól, aminek következtében romlott a közbiztonság. Már nem büntették a polgári rend ellen elkövetett csavargást, lógást és koldulást, és az olyan kisebb bűncselekmények is lekerültek a rendőrség radarképernyőjéről, mint a vandalizmus, a graffitizés, a metróba belógás és a nyilvános vizezés.¹²⁵ Az időszakosan hatásos antipszichotikus gyógyszereknek és a deviáns viselkedéssel kapcsolatos felfogás átalakulásának köszönhetően kiürültek az elmeosztályok

kórtermei, ezért tovább nőtt a hajléktalanok száma. A környéken érdekelt boltosok és lakók, akik korábban árgus szemmel figyelték volna a helyi rendbontókat, végül fejet hajtottak a vandálok, koldusok és rablók előtt, és inkább visszahúzódtak a külvárosokba.

Az 1960-as években zajló decivilizációs folyamat a magánemberek és a politikusok döntéseit is befolyásolta. Számos fiatalember döntött úgy, hogy hagyja a dagadt ruhát másra, és mivel tisztos családi élet helyett kizárólag férfiakból álló bandákba tömörültek, újraindult a dominanciaharc, a sértés vagy kisebb agresszió és az erőszakos megtorlás jól ismert köre. A szexuális forradalom, amely bőséges szexuális lehetőséggel kecsegtette a férfiakat a házasság felelőssége nélkül, csak megerősítette ezt a kétes szabadságot. Egyes férfiak részt kívántak venni a kábítószer-maffia jövedelmező üzleteiben, ahol a tulajdonjogok betartatásának egyetlen módja az önsegélyező igazságszolgáltatás. (Az 1980-as évek végén a crack kokain gyilkos piacára különösen könnyű volt belépni, mert ezt a kábítószer kis tételben is lehetett árulni, és a tinédzserkorú crackdílerok ebből következő elszaporodása valószínűleg hozzájárult a gyilkosságok számának 1985 és 1991 között jellemző 25 százalékos növekedéséhez.) A maffiapiaccal természetes módon együtt járó erőszak mellett maga a kábítószer és a jó öreg alkohol is csökkentette a gátlásokat, és olajat öntött a tűzre.

A decivilizációs hatások különösen erősen sújtották az afrikai amerikai közösségeket. Már eleve a másodosztályú állampolgárság történelmi hátrányaival indultak, így sok fiatal éppen akkor ingadozott a tisztos és a társadalmon kívüli megélhetés között, amikor a berendezkedéssel szembeforduló új erők a rossz irányba hatottak. Még kevésbé számíthattak a bűnügyi igazságszolgáltatási rendszer védelmére, mint a fehér amerikaiak, mert a rendőrség ősi rasszizmusának és az igazságszolgáltatási rendszer újszerűtlen engedékenysége is aránytalanul estek áldozatául.¹²⁶ Mivel a bűnügyi igazságszolgáltatási rendszerrel szemben érzett bizonytalanság cinizmusba, sőt olykor üldözési mániába fordult, az önsegélyező igazságszolgáltatás tűnt az egyetlen alternatívának.¹²⁷

E csapásokat tetézte az afrikai amerikai családi élet egy vonása, amelyre Daniel Patrick Moynihan szociológus mutatott rá először 1965-ben megjelent híres írásában – *The Negro Family: The Case for National Action* (A néger család: Eljött az országos cselekvés ideje) –, amelyért először kiátkozták, később azonban elismerték.¹²⁸ A fekete gyerekek jelentős hányada (mára a többsége) házasságon kívül születik, és sokan apa nélkül nőnek fel. Ez a trend már az 1960-as évek elején is látható volt, de valószínűleg felerősítette a szexuális forradalom és azok a perverz jóléti ösztönzők, amelyek hatására a fiatal nők inkább „az állammal házasodtak össze”, mint gyermekeik apjával.¹²⁹ Bár jómagam szkeptikusan viszonyulok azokhoz a szülői hatással kapcsolatos elméletekhez, amelyek szerint az apátlan fiúk a példakép vagy az atyai szigor hiánya következtében válhatnak erőszakossá (Moynihan például maga is apa nélkül nőtt fel), a széles körben

elterjedt apanélküliség más okból vezethet erőszakhoz.¹³⁰ Azok a fiatal emberek, akik nem a gyerekeiket nevelik, helyette egymással lógva folytatnak dominanciaharcot. Ez az elegy épp olyan gyűlékonynak bizonyult a belvárosban, mint a vadnyugat cowboyivóiban és aranyásó telepein, de ezúttal nem a nők hiánya miatt, hanem mert a nők nem voltak elég jó alkupozícióban ahhoz, hogy civilizált életmódra bírják a férfiakat.

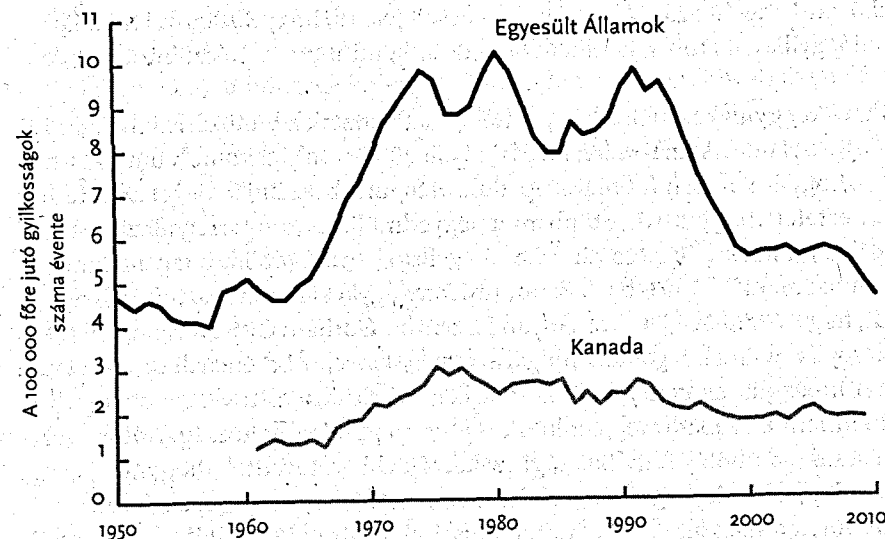
Újracivilizálódás az 1990-es években

Hiba lenne úgy gondolni a bűncselekmények gyakoriságának 1960-as évekbeli megugrására, hogy az a visszajára fordította az erőszak csökkenését a világ nyugati részén, vagy hogy ezek szerint az erőszak történelmi trendjei ciklikusak, főleg a józónak egyik korszaktól a másikig. Az Egyesült Államokban még az utóbbi idők legrosszabb éves gyilkossági aránya is – 1981-ben 100 000 főre 10,2 emberölés jutott – negyede volt az 1450-ben Nyugat-Európában jellemzőnek, tizede a hagyományos inuit társadalmának és ötvenede a törzsi társadalmak átlagos arányának (lásd 3.4. ábra).

És még ez a szám is csak magas vízállásnak bizonyult, nem rendszeres eseménynek vagy a jövőre vonatkozó előrejelzésnek. 1992-ben különös dolog történt. Az előző évhez képest csaknem 10 százalékkal csökkent az emberölések aránya, majd további hét éven át csökkent: 1999-ben 5,7 volt, 1966 óta a legalacsonyabb érték.¹³¹ Ennél is megdöbbentőbb, hogy az arány újabb hét évig változatlan maradt, majd még lejjebb zuhant, a 2006-os 5,7-ről a 2010-es 4,8-ig. A 3.18. ábra felső vonala az 1950 óta jellemző amerikai gyilkossági trendet ábrázolja, beleértve a 21. századra elért új alacsony mértéket is.

A grafikon a kanadai trendet is mutatja 1961 óta. Kanadában kevesebb mint harmadannyi gyilkosság történik, mint Amerikában, részben azért, mert a rendőrség előbb érte el a nyugati határvidéket, mint a telepések, és ezzel megkímélte őket az erőszakos becsületkódex alkalmazásának kényszerétől. A kanadai emberölési arány e különbség ellenére is a déli szomszédéval párhuzamosan változott (1961 és 2009 között 0,85 a korrelációs együttható), és az 1990-es években majdnem ugyanannyit zuhant: 35 százalékot, Amerikában pedig 42 százalékot.¹³²

Kanada és az Egyesült Államok párhuzamos pályája a bűnözés 1990-es évekre jellemző jelentős visszaszorulásának egyik meglepetése a sok közül. Bár a két ország gazdasági trendjei és bűnüldözési stratégiái különbözőek, az erőszak mindkét országban hasonló szabályszerűségeket mutat. Ugyanezt állapíthatjuk meg Nyugat-Európa országainak többségéről is.¹³³ A 3.19. ábra öt jelentős európai ország gyilkossági mutatóit ábrázolja az elmúlt évszázadban, és ugyanazt a történelmi pályát futja be, amelyet eddig is láttunk: az 1960-as évekig tartós visszaesés, jelentős növekedés a viharos 1960-as évektől kezdve, majd

3.18. ábra. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államokban, 1950–2010, valamint Kanadában, 1961–2009

Források: Az Egyesült Államokra vonatkozó adatok forrása az FBI Uniform Crime Reports 1950–2010: U.S. Bureau of Justice Statistics, 2009; U.S. Federal Bureau of Investigation, 2010b, 2011; Fox–Zawitz, 2007. Kanadai adatok, 1960–2007: Statistics Canada, 2008. Kanadai adatok, 2008: Statistics Canada, 2010. Kanadai adatok, 2009: K. Harris: „Canada’s crime rate falls”, *Toronto Sun*, 2010. július 20.

az utóbbi időben visszatérés a békésebb arányokhoz. A jelentős nyugat-európai országok mindegyikében csökkent az erőszak, és bár egy ideig úgy tűnt, hogy Anglia és Írország lesz a kivétel, a 2000-es években náluk is kisebb lett az arány. Az emberek nemcsak a gyilkosságtól riadtak vissza, hanem másféle károkozástól is tartózkodtak. Az Egyesült Államokban körülbelül a felére csökkent az összes többi súlyos bűncselekmény gyakorisága is, beleértve a nemi erőszakot, a rablást, a súlyos testi sértést, a betörést, a lopást, de még az autólopást is.¹³⁴ A hatások a statisztikákon túl a mindennapi életben is megmutatkoztak. A turisták és a fiatal városi értelmiségiek újra birtokba vették az amerikai belvárosokat, és az elnöki kampányokban sem a bűnözés játszotta már a főszerepet.

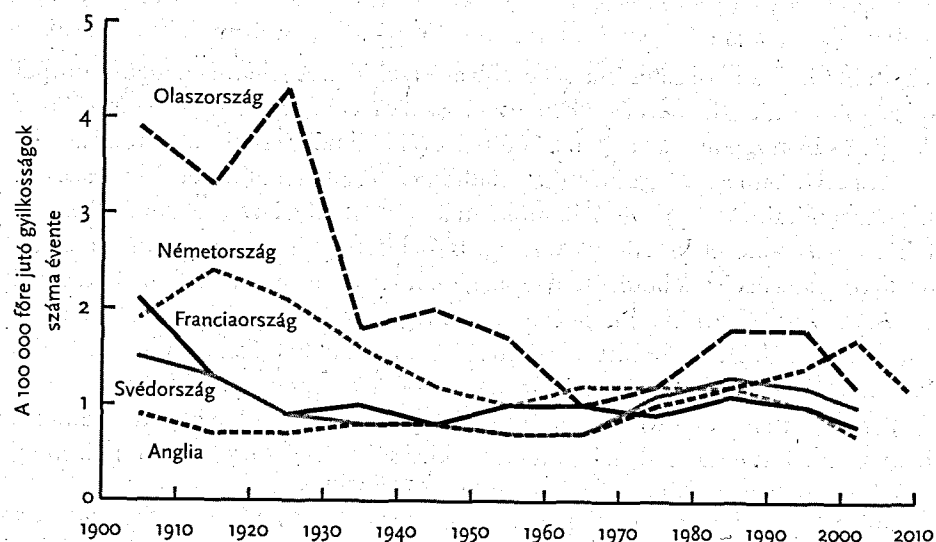
Erre egyetlen szakértő sem számított. Még akkor is az volt a bevett vélemény, hogy az 1960-as években kezdődött emelkedés súlyosbodni fog, amikor már megindult a csökkenés. 1995-ös esszéjében James Q. Wilson így írt:

Ott leselkedik a horizonton egy felhő, amelyet hamarosan fölének sodor a szél. A lakosság újra megfiatalodik. Ennek az évtizednek a végére egymillióval több tizenéves és tizenhét év közötti fiatal lesz, mint most. Ennek a milliárdnak a fele férfi lesz. Hat százalékuk súlyos bűncselekményeket fog

elkövetni, méghozzá visszaesőként – ez azt jelenti, hogy 30 000-rel több ifjú rabló, gyilkos és tolvaj leselkedik majd ránk, mint most. Készüljünk fel!¹³⁵

A láthatáron gyülekező felhők képe mellé csatlakoztak a bűnözésről nyilatkozók szóvirágai is. James Alan Fox „vérfürdőt” jósolt 2005-re, olyan komoly bűnözési hullámot, „hogy 1995-ről mint régi szép időkről fogunk beszélni.”¹³⁶ John DiIulio arra figyelmeztetett, hogy 2010-re több mint negyedmillió új „szuperragadozó özönli el az utcákat”, akikhez képest „a véres Los Angeles-i bandák jótékonyági intézménynek tűnnek majd.”¹³⁷ 1991-ben a londoni *Times* egykori főszerkesztője úgy nyilatkozott, hogy „2000-re New York olyan lesz, mint Gotham City Batman nélkül.”¹³⁸

Ahogy New York legendás polgármestere, Fiorello La Guardia mondhatta: „Ha én hibázom, az erény!” (Wilson azért önkritikus volt: „A szociológusoknak nem lenne szabad megjósolniuk a jövőt; épp elég nehézséget okoz nekik megjósolni a múltat.”) A gyilkossági szakértők abban tévedtek, hogy túlságosan hittek a legújabb demográfiai trendeknek. Az 1980-as évek crack fűtötte erőszakbuborékja nagyon sok tinédzsert beszippantott, e korosztály száma pedig a demográfiai robbanás visszhangjaként ugrott meg az 1990-es években. Ám a bűnözésre hajlamos csoport mérete – amelynek a tinédzserek mellett a huszonévesek is tagjai – *általánosságban* csökkent az 1990-es években.¹³⁹ De még ez a korrigált statisztika sem ad magyarázatot a bűncselekmények számának vissza

3.19. ábra. A gyilkosságok aránya öt nyugat-európai országban, 1900–2009

Források: Eisner, 2008, kivéve Anglia, 2009, amelynek forrása Walker et al., 2009; a lakosság számára vonatkozó becslések forrása a U.K. Office for National Statistics, 2009.

esésére az 1990-es években. A népesség kor szerinti eloszlása lassan változik, ahogy az egyes demográfiai csoportok végighaladnak a lakosságon. Az 1990-es években azonban a bűncselekmények aránya hét egymást követő éven át csökkent, majd újabb kilenc évre megállapodott a mindenkor legalacsonyabb régióban. Ahogy a bűncselekmények 1960-as évekre jellemző elszaporodásánál, úgy ezúttal is elsöpörte a csoport *méretének* hatását a különböző korcsoportokban tapasztalt erőszaknak az *aránya*.

A bűnügyi trendek másik gyakori gyanúsítottja, a gazdaság sem segít a jelenség magyarázatában. Az 1990-es években az Egyesült Államokban csökkent a munkanélküliség, Kanadában nőtt, az erőszakos bűncselekmények száma azonban Kanadában is csökkent.¹⁴⁰ Franciaországban és Németországban fokozódott a munkanélküliség, az erőszak mégis csökkent, Írországban és az Egyesült Királyságban viszont csökkent a munkanélküliség, de fokozódott az erőszak.¹⁴¹ Ez nem is olyan meglepő, mint elsőre hinnénk, mert a kriminológusok régóta tudják, hogy a munkanélküliség aránya nem függ össze az erőszakos bűncselekmények gyakoriságával.¹⁴² (A tulajdon elleni bűncselekmények számával némileg összefügg.) A nagy gazdasági válság óta a légsúlyosabbnak tekintett gazdasági visszaesést, a 2008-as pénzügyi válságot követő három évben újabb 14 százalékkal *csökkent* a gyilkosságok aránya Amerikában, ezért magyarázta el David Kennedy kriminológus egy riporternek, hogy „téves az az elképzelés, amelyet mindenki magáévá tett, hogy ha zuhan a gazdaság, romlanak a bűnügyi statisztikák. Ez soha nem volt így.”¹⁴³

Ha már a gazdasági fokmérőknél tartunk, az egyenlőtlenség sokkal jobban utal az erőszak mértékére, mint a munkanélküliség.¹⁴⁴ Csakhogy a Gini-együttható, a jövedelmi egyenlőtlenségek bevett mérőszáma, 1990 és 2000 között *nőtt* Amerikában, miközben a bűncselekmények száma csökkent, ugyanakkor 1968-ban, a bűnözés tombolásakor volt a legalacsonyabb.¹⁴⁵ Azért nem jó ötlet az egyenlőtlenséggel magyarázni az erőszak változásait, mert bár államokon és országokon átívelve összefügg az erőszakkal, egy államon vagy országon belül már nem, valószínűleg azért, mert a különbséget nem önmagában az egyenlőtlenség okozza, hanem az állam irányításának vagy kultúrájának olyan stabil jellemzői, amelyek egyaránt befolyásolják az egyenlőtlenséget és az erőszakot.¹⁴⁶ (Például az egyenlőtlen társadalmakban a szegény környékeket nem védi a rendőrség, ezért ott kitör az erőszakos anarchia.)

Ugyancsak hamis nyom lehet az a szakértői vélemény, amely kapcsolatot keres a társadalmi trendek és az aktualitásokat követő „országos hangulat” között. A 2011. szeptember 11-i terrortámadások óriási politikai, gazdasági és érzelmi felbolyduláshoz vezettek, a gyilkossági arányok azonban meg sem moccantak.

A bűncselekmények számának 1990-es években tapasztalt csökkenése ihlette az erőszak vizsgálatának egyik legkülönösebb hipotézisét. Amikor elmeséltem az

az ellenkezője történt. Amikor az első *Roe*-ügy utáni nemzedék az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején elérte a nagykorúságot, egyáltalán nem javították a gyilkossági statisztikákat; sőt soha nem látott pusztításba kezdtek. A bűnözés visszaszorulása akkor kezdődött, amikor az *idősebb*, jóval a *Roe*-ügy előtt született korcsoportok letették a fegyvert és a kést, majd az alacsonyabb emberölési arányok tőlük szívárogtak le a fiatalabbak felé.¹⁵³

De akkor mivel magyarázható a bűnözés nemrégiben lezajlott visszaszorulása? Számos társadalomtudós próbált már megfelelni a kérdésre, és a legjobb válaszuk az, hogy a csökkenésnek több oka is volt, de senki sem lehet biztos benne, hogy pontosan micsoda, mert túl sok minden történt egyszerre.¹⁵⁴ Én azért két átfogó magyarázatban hiszek. Az első, hogy a Leviatán nagyobb, okosabb és határozottabb lett. A másik, hogy a civilizáció folyamata, amelyet az 1960-as években az ellenkultúra megpróbált visszafordítani, újra előrefelé haladt. Sőt, mintha új szakaszába lépett volna.

Az 1990-es évek elejére az amerikaiaknak elégük lett a rablótámadásokból, a vandálokból és az autós lövöldözésekből, és az ország többféleképpen is igyekezett megerősíteni a bűnügyi igazságszolgáltatás rendszerét. A leghatásosabb módszer egyben a legkegyetlenebb is volt: több embert ítéltek hosszabb börtönbüntetésre. Az Egyesült Államokban az 1920-as évek és az 1960-es évek első fele között nemigen változott a börtönbüntetések aránya, sőt az 1970-es évek elején még csökkent is egy kicsit. Attól kezdve azonban csaknem ötszörösére nőtt, és ma sehol a világon nem tölti annyi ember – kétmillió – a börtönbüntetését, mint Amerikában.¹⁵⁵ Ez a *teljes lakosság* háromnegyed százaléka, a fiatal férfiak, különösen az afrikai amerikaiak körében pedig sokkal magasabb az arány.¹⁵⁶ Az 1980-as években különféle fejlemények vezettek oda, hogy megsokszorozódtak Amerikában a börtönbüntetések. Ilyen fejlemény volt a kötelező börtönbüntetésről szóló törvény (például a kaliforniai „három csapás”), a börtönépítési láz (a korábban kézzel-lábbal tiltakozó vidéki közösségek ekkor már örömmel fogadták a gazdaság élénkítését) és a kábítószer ellen folytatott háború (már kis mennyiségű kokain és egyéb tiltott szer birtoklását is büntették).

A bűnözés visszaesésére vonatkozó csavarosabb elméletekkel ellentétben a masszív bebörtönzés szinte biztosan csökkenti a bűncselekmények számát, mert működési mechanizmusában nagyon kevés a változó tényező. A bebörtönzés fizikailag távolítja el a bűnözésre leginkább hajlamos népességet az utcákról, kikapcsolja őket, és levonja el nem követett bűneiket a statisztikából. A bebörtönzés különösen akkor hatásos, amikor kevés ember követ el sok bűncselekményt. A philadelphiai bűnügyi statisztikák egy klasszikus vizsgálata például arra jutott, hogy a fiatal férfiak populációjának 6 százaléka követi el a bűncselekmények több mint felét.¹⁵⁷ A legtöbb bűncselekményt elkövetők kockáztatják legtöbbször, hogy

elkapják őket, ezért őket iktatják ki és börtönzik be a legnagyobb valószínűséggel. Ráadásul az erőszakos bűncselekmények elkövetői más formában is bajba kerülnek, mert általában többre tartják az azonnali beteljesülést a hosszú távú előnyöknél. Nagyobb valószínűséggel hagyják félbe a tanulmányaikat, mondanak fel a munkahelyükön, keverednek balesetbe, provokálnak verekedést, vesznek részt apró lopásokban, vandalizmusban, valamint fogyasztanak alkoholt és kábítószert.¹⁵⁸ A hálójukat kábítószer-használókra és más piti bűnözőkre kivető rendszerek ezekkel együtt néhány erőszakos embert is kifognak, és ezzel is csökkentik az utcán maradó erőszakos bűnözők számát.

A bebörtönzés az elrettentés egy jól ismert, ugyanakkor kevésbé közvetlen módszerével is mérsékelheti az erőszakot. Egy volt elítélt sokszor kétszer is megdönti, hogy kiszabadulása után újabb bűncselekményt kövessen el, az őt ismerők pedig kétszer is megdöntik, hogy a nyomdokaiba lépjenek-e. Mégsem könnyű bebizonyítani, hogy a bebörtönzés elrettenti az embereket (és nem csak kivonja a forgalomból), mert a statisztikák rendre ez ellen szólnak. A legmagasabb bűnözési aránnyal rendelkező régiókban kerül a legtöbb ember börtönbe, ezért az az illúzió támad, hogy a börtönbüntetés nem csökkenti, hanem *növeli* a bűncselekmények számát. Ha azonban elég leleményesek vagyunk (például összefüggést keresünk a börtönbüntetések egy bizonyos időpontban érvényes száma és a bűncselekmények számának későbbi csökkenése között, vagy megvizsgáljuk, hogy a börtönlakók számának csökkentésére vonatkozó bírósági rendelet növeli-e a bűncselekmények számát), kipróbálhatjuk, hogy létezik-e elrettentő hatás. Levitt és más bűnügyi statisztikusok szerint az elrettentés működik.¹⁵⁹ Aki többre tartja a való világban folytatott kísérleteket, mint a szövevényes statisztikákat, figyelhet a montreali rendőrség 1969-es sztrájkjára. Néhány órával azután, hogy a rendőrök elhagyták az őrhelyüket, az addig híresen biztonságos városban hat bankrablás, tizenkét gyújtogatás, száz fosztogatás és két gyilkosság történt, úgyhogy azonnal hívták a rendőrséget a rend helyreállítására.¹⁶⁰

De korántsem bombabiztos az az elmélet, hogy a bebörtönzési hullám csökkentette a bűncselekmények számát.¹⁶¹ Először is, a börtöndívat az 1980-as években kezdődött, míg a bűncselekmények száma csak egy évtizeddel később csökkent. Azután Kanadában nem nőtt a börtönbüntetések száma, mégis csökkent az erőszak. E tények nem cáfolják a börtönbüntetés fontosságáról szóló elméletet, de további feltételezésekre kényszerítik, például hogy a börtönbüntetés hatása csak bizonyos idő elteltével érvényesül, majd eléri a kritikus tömeget, és az országhatárokon is átível.

A tömeges bebörtönzés csökkentheti ugyan az erőszakot, de újabb problémákat vet fel. Amikor a legerőszakosabb bűnözőket már börtönbe zárták, a további bebörtönzése hamarosan csökkenti a hasznát, hiszen minden újabb rab egyre kevésbé veszélyes, ezért ha kivonjuk őket az utcáról, egyre kisebb mértékben csökkentik az erőszakot.¹⁶² És mivel az emberek többsége a kor előrehaladtával

egyre kevésbé erőszakos, egy bizonyos pont után már nem járul hozzá a bűnözés visszaszorításához a börtönben tartás. Éppen ezért a bebörtönzésnek is van egy optimális mértéke. Az amerikai büntetőjogi rendszer valószínűleg nem fogja megtalálni, mert a választói politika egyre folytatja a börtönbüntetések számának növelését, különösen azokban a körzetekben, ahol a bírókat nem kinevezik, hanem választják. Ha egy jelölt azzal áll elő, hogy túl sok ember kerül túl hosszú időre börtönbe, ellenfele kampányában máris túl elnézőnek lesz beállítva, és biztosan nem választják meg. Ennek eredményeképpen az Egyesült Államok sokkal több embert börtönöz be a szükségesnél, és ez aránytalanul érinti az afrikai amerikai közösségeket, amelyeket nagyon sok férfitől fosztanak meg.

Az 1990-es években a rendőrség erőteljes létszámnövelése is fokozta a Leviantán hatásosságát.¹⁶³ Bill Clinton elnök 1994-ben zseniális ötlettel húzta ki konzervatív ellenfelei méregfogát: támogatott egy olyan törvénytervezetet, amely 100 000 fővel növelte a nemzeti rendőrség létszámát. Több rendőr egyrészt több bűnözőt képes elkapni, másrészt feltűnőbb jelenlétük már eleve vissza is tartja a bűnözőket a bűncselekmények elkövetésétől. A rendőrök újra cirkálni kezdtek az utcákon, és szemmel tartották az eseményeket, már nem csak autóban ülve várták, hogy rádión szólítsák őket egy-egy büntett színhelyére. Egyes városokban, például Bostonban a rendőröket a feltételes szabadlábon lévőkkel foglalkozó pártfogók is elkísérték, akik személyesen ismerték a legnagyobb bajkeverőket, és bármikor letartóztathatták őket a legkisebb szabálysértésért is.¹⁶⁴ New Yorkban a rendőrkapitányságon árgus szemekkel figyelték a különböző körzetek bűnügyi jelentéseit, és szigorúan számonkérték azokat a rendőrfőnököket, akiknek a körzetében emelkedtek a mutatók.¹⁶⁵ A rendőrség láthatóságát az a rendelet is megszokozta, amelynek értelmében az olyan apróságokért is előállítottak embereket, mint a graffitizés, a szeméttelés, az agresszív kéregetés, a nyilvános alkoholfogyasztás vagy vizezés, de az sem járt jobban, aki pénzt kunyerált az autósoktól, miután egy koszos ronggyal téssek-lássék áttörölte a szélvédőt. Mind e mögött az a logika húzódott – eredetileg James Q. Wilson és George Kelling állt elő vele a híres „betört ablak”-elmélet kapcsán –, hogy a szépen karbantartott környezet azt a benyomást kelti az arra járóban, hogy a rendőrség és a helyi lakosság elkötelezett a nyugalom fenntartása mellett, a lepusztult, rendetlen környezet viszont azt jelzi, hogy senki sem foglalkozik a hellyel.¹⁶⁶

Vajon csökkentették a bűncselekmények számát a népesebb és ravaszabb rendőri erők? Ezt a kérdést kutatva is belegabalyodunk a természettudományok zavaros változókkal teli hálójába, de az általános kép alapján a válasz „igen, részben”, bár nem tudjuk pontosan, hogy melyik újítás segített. Bizonyos elemzések szerint az új rendőrségi stratégia *valamely összetevője* csökkentette a bűnözést, ráadásul éppen ott mutatkozott a legnagyobb visszaesés, ahol a legtöbbet költöttek a rendőrség tökéletesítésére, azaz New Yorkban. New York, amely valaha a városi pokol megtestesítője volt, ma Amerika egyik legbiztonságosabb városa, a bűnügyi mutató az

országos átlag kétszeresével csökkent, ráadásul ez a tendencia a 2000-es években is folytatódott, amikor az ország többi részén már stagnáltak a statisztikák.¹⁶⁷ Franklin Zimring kriminológus így fogalmazott *The Great American Crime Decline* (A bűnözés nagy amerikai visszaesése) című könyvében: „Ha a több zsaru, az agresszívabb rendőrségi stratégia és a szervezeti reform együttesen a bűnözés csökkenésének 35%-át teszi ki (az amerikai csökkenés felét), akkor messze ez lenne a legnagyobb teljesítmény a bűn visszaszorításában a városi rendőrség írott történelmében.”¹⁶⁸

És mi a helyzet konkrétan a „betört ablak”-elvel? A tudósok többsége gyűlöli ezt az elméletet, mert megerősíti a szociális konzervatívok (többek között New York egykori polgármestere, Rudy Giuliani) véleményét, mely szerint az erőszak mennyiségét nem a „kiváltó okok”, a szegénység és a rasszizmus határozzák meg, hanem a törvény és a rend. És a korrelációkra épülő megszokott módszerekkel nem is lehetett bizonyítani a betört ablak helytálló voltát, mert az elméletet a gyakorlatba átültető városok egyszerre alkalmaztak rengeteg új rendőrt.¹⁶⁹ Am a *Science* magazinban nemrégiben megjelent zseniális vizsgálatsorozat a tudomány bevett módszerével bizonyította a teória helytállóságát: kísérleti manipulációval és kapcsolódó kontrollcsoporttal.

Három holland kutató kiválasztott Groningenben egy olyan utcát, ahol a hollandok lekötik a kerékpárjukat, és minden bicikli kormányára szórólapot tettek. A tulajdonos csak akkor tudott kerékpárra ülni, ha előbb levette a kormányról a szórólapot, de a kutatók minden szemetest elvitettek a környékről, ezért választhattak, hogy hazaviszik a szórólapot vagy eldobják. A biciklik fölött egy feltűnő tábla tiltotta a graffitizést, a mellette lévő falat pedig a kísérlet kiötlői vagy beborították graffitivel (a kísérleti csoportban), vagy üresen hagyták (a kontrollcsoportban). Amikor a biciklisták láthatták az illegális graffitit, kétszer annyian dobták a földre a szórólapot – pontosan úgy, ahogy a „betört ablak”-elmélet jóslja. Más vizsgálatokban többen szemeteltek, ha elhagyatott bevásárlókocsik álltak a közelben, vagy amikor a távolból illegális tűzijáték hangja hallatszott. És nem csak az olyan ártalmatlan törvényszegéseket befolyásolták ezek a körülmények, mint a szeméttelés. Egy másik kísérletben úgy vitték kísértésbe a járókelőket, hogy egy postaládából kilógott egy megcímezett boríték, benne jól láthatóan egy öteuros bankjeggyel. Amikor a postaláda össze volt firkálva, vagy a környékét szemét borította, a járókelők negyede ellopta a pénzt; amikor a postaláda tiszta volt, feleannyian loptak. A kutatók szerint a rendezett környezet nem az elretentés erejével erősíti a felelősségérzetet (hiszen a groningeri rendőrség nemigen bünteti a szeméttelést), hanem a társadalmi norma érzékeltetésével: ezen a helyen mindenki betartja a szabályokat.¹⁷⁰

A bűnözés 1990-es években jellemző visszaszorulásának okát a normák változásában kell keresnünk, ahogy három évtizeddel korábban is ez állt a hirtelen

növekedés mögött. Bár a rendőrségi reformok szinte biztosan hozzájárultak az amerikai, különösen a New York-i erőszak jelentős visszaeséséhez, ne feledjük, hogy Kanadában és Európában is csökkent az erőszak (bár nem ilyen mértékben), pedig ott nem töltötték fel a börtönöket, és a rendőrséget sem erősítették meg ennyire. Még a legkeményfejűbb bűnügyi statisztikusok is föltették a kezüket, és megállapították, hogy a magyarázat bizonyára valamilyen nehezen számszerűsíthető kulturális és pszichológiai változásban rejlik.¹⁷¹

A bűnözés jelentős visszaszorulása az 1990-es években az érzékenységi olyan változásának része volt, amelyet nyugodtan nevezhetünk újracyvilizációs folyamatnak. Először is, az 1960-as évek örült trendjei elvesztették a vonzerejüket. A kommunizmus összeomlása és a kommunizmussal járó gazdasági és humanitárius katasztrófák hatására már nem tűnt olyan romantikusnak a forradalmi erőszak, és már nem látszott olyan jó ötletnek csőre töltött fegyverrel újraosztani a vagyont. A „Ha jólesik, csináld” mottót már senki nem érezte felszabadítóknak, a nemi erőszak és a szexuális bántalmazás mélyebb megismerésével már inkább visszataszítóknak tartották. A belvárosi erőszak pusztá gonoszságát – kisgyerekeket öltek meg autós lövöldözések során, késelés bandák végeztek tinédzserekkel – pedig már nem lehetett a rasszizmus vagy a szegénység érthető következményeként magyarázni.

Mindennek hatására indult el a civilizációs offenzívák hulláma. Mint a 7. fejezetben látni fogjuk, az 1960-as évek egyik pozitív öröksége a polgárjogi, nőjogi, gyermekjogi és melegjogi forradalom, amely az 1990-es években, amikor a demográfiai robbanás gyermekei kerültek hatalomra, tovább erősödött. Kiemelt figyelmet szenteltek a nemi erőszaknak, a verekedésnek, a gyűlölet-bűncselekményeknek, a melegek szidalmazásának és a gyermekek bántalmazásának, így a jogrend már nem reakciónak, hanem progresszívnek számított, és mivel igyekeztek a sérülékenyebb csoportok számára is biztonságosabbá tenni az otthont, a munkahelyet, az iskolát és az utcát (többek között a feministák „vegyük vissza az éjszakát!” tiltakozásainak hatására), mindenki számára nyugodtabb környezetet biztosítottak.

Az 1990-es évek egyik leglátványosabb civilizációs offenzíváját az afrikai amerikai közösségek indították, hogy újracyvilizálják a hozzájuk tartozó fiatalokat. Ahogy egy évszázaddal korábban a vadnyugat megszelídítésekor, ezúttal is a nők és az egyházak szolgáltatták a morális energia javát.¹⁷² Bostonban papok fogtak össze Ray Hammond, Eugene Rivers és Jeffrey Brown vezetésével, hogy a rendőrséggel és a szociális ellátórendszerrel együttműködésben véget vessenek a bandákba tömörült erőszaknak.¹⁷³ Mivel jól ismerték a helyi közösségeket, azonosítani tudták a legveszélyesebb bandatagokat, és figyelmeztették őket, hogy a rendőrség és a közösség is rajtuk tartja a szemét: néha a bandán belül, néha a szüleikkel és nagyszüleikkel tartott találkozókra. A közösség vezetői megszakították a megtorlás körforgását, ugyanis megkeresték a sértett bandatagokat, és

rábeszélték őket, hogy tekintsenek el a bosszútól. A beavatkozás nemcsak azért bizonyult hatásosnak, mert letartóztatással fenyegettek, hanem azért is, mert a külső nyomás „menekülő útvonalat” biztosított a férfiaknak, akik megalázkodás nélkül kihátrálhattak a helyzetből, mint amikor két verekedőt szétválasztanak a gyengébb közbelépők. Ezek az erőfeszítések is szerepet játszottak az 1990-es évek „bostoni csodájában”, amikor ötödére csökkent a gyilkosságok aránya; azóta is alacsony, kisebb-nagyobb döccenőkkel.¹⁷⁴

Ami a rendőrséget és a bíróságokat illeti, ők a büntetések használatában eltávolodtak a pusztá elrettentéstől és kiiktatástól a civilizáció folyamatának második szakasza felé, megerősítve a kormányzati erő törvényességének látzatát. A bűnügyi igazságszolgáltatás rendszere nem azért működik jól, mert a racionális szereplők tudják, hogy a Nagy Testvér a nap huszonnégy órájában figyeli őket, majd lecsap, és olyan költséget vet ki, amely minden hamisan szerzett hasznot megsemmisít. Egyetlen demokráciának sincs erre erőforrása, és nem is áll szándékában így bánni az állampolgáraival. Csak a bűnözői viselkedés *mintáját* lehet felfedezni és megbüntetni, és a mintavételnek elég igazságosnak kell lennie ahhoz, hogy az állampolgárok az egész rendszert legitimnek érezzék. Az egyik legfontosabb legitimáló erő az az érzés, hogy a rendszer felépítéséből adódóan mindenki, de ami ennél is fontosabb, mindenkinek az ellenségei is büntetést kapnak törvényszegés esetén, ezért mindenki beépítheti a természetébe a zsákmányszerzéssel, a megelőző csapással és az éber bosszúval kapcsolatos gátlásokat. Ám Amerika számos körzetében olyan szeszélyesen osztogatták a büntetéseket, hogy inkább látszottak a semmiből előbukkanó pechnek, mint a tiltott viselkedés előre látható következményének. A törvénysértők büntetlenül hagyták ki a próbaidőn kötelező meghallgatásokat, megbuktak a drogtesztben, ugyanezt látták az ismerőseik körében is, aztán egyszer csak – ők nagy pechnek ítélték – évekre lecsukták őket.

Ma már azonban a bírók, a rendőrséggel és a közösségi vezetőkkel együttműködve, kiszélesítik büntetési stratégiáikat a nagyobb bűnök drákói, ám kiszámíthatatlan büntetésétől a kisebb bűnök enyhébb, de megbízható büntetéséig – mindenki biztos lehet benne például, hogy aki elmulasztja a próbaidőn kötelező meghallgatást, az néhány napot börtönben tölt.¹⁷⁵ A változás pszichológiánk két jellemvonását aknázza ki (ezekről a bennünk élő angyalokról szóló fejezetben lesz szó). Az egyik, hogy az emberek – különösen a törvénnyel nagy valószínűséggel összeütközésbe kerülők – nemigen számolnak a jövővel, ezért inkább reagálnak a biztos és azonnali büntetésre, mint a hipotetikus és késleltetett szankciókra.¹⁷⁶ A másik, hogy hajlamosak vagyunk morális szempontból értelmezni a más emberekkel és intézményekkel fenntartott kapcsolatunkat: vagy nyers dominanciaharcnak, vagy kölcsönösségre és igazságosságra épülő szerződésnek látjuk.¹⁷⁷ Steven Alm, a „kötelességekkel járó próbaidő” programot kidolgozó bíró e szavakkal foglalta össze a program sikerének okát: „Ha a rendszer nem következetes és kiszámítható, ha vélet-

lenszerűen büntet, az elítéltek úgy gondolkodnak, hogy a pártfogójuk nem szereti őket, vagy valaki előítéllettel viseltetik irányukban, szemben azzal, amikor azt látják, hogy minden törvényszegőt egyenlő módon, pontosan egyformán kezelnek.”¹⁷⁸

Az erőszak visszaszorítását célzó újabb offenzíva meg kívánja erősíteni az empátia és az önuralom szokásait is, hiszen ezek a civilizáció folyamatának belső biztosítékai. A bostoni kísérletet tízpontos koalíciónak is nevezték, méghozzá egy tíz pontból álló kiáltvány után, amely többek között a következőket tartalmazta: „A kulturális átalakulás előmozdítása és hirdetése annak érdekében, hogy csökkenjen a fiatalok körében jellemző fizikai és verbális erőszak a fekete közösségen belül, párbeszéd kezdeményezésével, önvizsgálattal és mindazon gondolatok és tettek átgondolásával, amelyek egyénileg és kollektíven visszafognak minket.” Az egyik programot, amelyhez a tízpontos koalíció csatlakozott, David Kennedy dolgozta ki „Tűzszünet hadművelet” néven, hogy a gyakorlatba is átültesse Immanuel Kant hitvallását, amely szerint a külső nyomásra kialakuló moralitás soha nem elegendő.¹⁷⁹ John Seabrook újságíró így számolt be az egyik, az empátia kialakítását célzó eseményről:

Azon a találkozón, amelyen jelen voltam, kézzelfogható, szinte evangéliumi volt a vágy, hogy a bandatagok átváltozzanak az élmény hatására. Egy idősebb egykori bandatag, Arthur Phelps, akit mindenki csak Popnak szólított, betolt egy harminchét éves nőt a terem közepére. Margaret Longnak hívták, mellkastól lefelé bēna volt. „Tizenhét évvel ezelőtt rálöttem erre a nőre” – mondta zokogva Phelps. „És nap mint nap ezzel a tudattal kell élnem.” Ekkor Long felkiáltott: „Én pedig egy zacskóba vécézem” – kerekesszéke zsebéből elővette a kolosztómás tasakot, és felmutatta a rémült fiataloknak. Amikor az utolsó felszólaló, egy Aaron Pullins III nevű szociális munkás elordította magát, hogy „Ég a ház! Leég a házatok! Mentsétek meg magatokat! Álljatok fel!”, a csoport háromnegyede úgy pattant fel, mint a dróton rángatott bábuk.¹⁸⁰

Az 1990-es évek civilizációs offenzívája megkísérelte dicsőíteni a felelősség előnyeit is, hiszen a felelősség talán csökkenti az erőszakos élet vonzerejét. Két, nagy hírverést kapott gyűlést tartottak Washingtonban, az egyiket fekete, a másikat fehér férfiak szervezték, és mindkettő azt szajkózta, hogy a férfinak kötelessége gondoskodnia a gyerekeiről: az egyik a Louis Farrakhan-féle Million Man March (Egymillió férfi menete), a másik a konzervatív keresztény mozgalom, a Promise Keepers (Ígéretmegtartók) gyűlése. Noha mindkét mozgalomnak van némi kellemetlen etnocentrista, szexista és vallási fundamentalista mellékíze, történelmi jelentőségük az általuk is példázott szélesebb körű újr civilizáló folyamatban rejlik. A *nagy szétbomlás* című könyvében Francis Fukuyama politológus megállapítja, hogy az 1990-es években az erőszak visszaszorulásával párhuzamosan

a társadalmi patológia egyéb tünetei is csökkentek, például a válás, a segélyektől való függés, a tinédzserkori terhesség, a tanulmányok félbeszakítása, a nemi úton terjedő betegségek és a tinédzserkori autó- és fegyveres balesetek.¹⁸¹

Az elmúlt két évtized recivilizációs folyamata nem csupán a Nyugatot a középkor óta érő áramlatok folytatása. Egyrészt a civilizáció eredeti folyamatával ellentétben – amely az államok megerősödésének és a kereskedelem elterjedésének mellékterméke volt – a bűnözés újabb visszaesése olyan civilizációs offenzívák eredménye, amelyeket tudatosan dolgoztak ki az állampolgárok jóléte érdekében. Az is új jelenség, hogy elváltak egymástól a civilizáció felületes díszai és a legfontosabbnak tartott empátia és önuralom szokásai.

Az 1990-es évek egy szempontból egész biztosan *nem* fordították meg az 1960-as évek decivilizálódását, és ez a populáris kultúra. Bizonyos műfajok – a punk, a metál, a goth, a grunge, a gangsta és a hip-hop – népszerű zenészeinek egy része mellett a Rolling Stones a keresztény nők önmegtartóztató egyesületének tűnik. A hollywoodi filmek véresebbek, mint valaha, a korlátlan pornográfia egyetlen kattintással elérhető, és sokak kedvenc időöltése az erőszakos szórakozás egy merőben új formája, a videójáték. Miközben azonban a dekadencia e jelei csak úgy burjánzanak a kultúrában, a való világban csökkent az erőszak. A recivilizációs folyamat sikeresen visszafordította a társadalom szétesésének áramlatát, mégsem tért vissza a debil tévésorozatokhoz. Valamelyik este a zsúfolt bostoni metrón utaztam, amikor észrevettem egy fekete bőrkabátos, lovaglósizmás, tetovált, piercingekkel teleaggatott, ijesztő fiatalembert. A többi utas igyekezett kitérni előle, ő pedig felkiáltott: „Senki nem adja át a helyét ennek az idős nőnek? A nagyanyátok lehetne!”

Az 1990-es években nagykorúvá váló X generációról mást sem lehetett hallani, mint hogy értenek a médiához, ironikusak és posztmodernek. Bármilyen pózt képesek felvenni, stílusokat próbálgatnak, és magvas kulturális műfajokba merülnek el, de semmit sem vesznek túl komolyan. (Ebből a szempontból kifinomultabbak voltak, mint a demográfiai robbanás fiataljai, ők ugyanis komoly politikai filozófiát láttak a rockzenészek halandzsájában.) Ma már a nyugati társadalom nagy része ugyanilyen tisztán lát. 2000-ben megjelent, *Bobos in Paradise* (A kispolgári bohémek paradicsoma) című könyvében David Brooks újságíró megállapította, hogy a középosztály tagjai „kispolgári bohémek”, akik a társadalom peremén élők külső megjelenését utánozzák, mégis tökéletesen hagyományos életmódot folytatnak.

Cas Wouters, akire mélyen hatottak az idősödő Eliasszal folytatott beszélgetései, úgy véli, hogy a civilizáció folyamatának új korszakát éljük. Ez a már említett informalizáció hosszú távú trendje, és ennek a végpontja az, amelyet Elias úgy fogalmazott, hogy az érzelmi szabályozók szabályozott szabadon engedése, és

amelyet Wouters harmadik természetnek nevez.¹⁸² Ha első természetünk az életet a maga természetes állapotában irányító kialakult motívumokból áll, második természetünk pedig a civilizált társadalom beépült szokásaiból, akkor harmadik természetünk lényege e szokások tudatos átgondolása, melynek során értékeljük, hogy a kultúra mely normáit érdemes betartani, és melyek váltak feleslegessé. Évszázadokkal ezelőtt az őseinknek a spontaneitás és az egyediség minden jelét el kellett fojtaniuk, hogy civilizálhassák magukat, ma már azonban az erőszakmentesség normáinak megszilárdulásával felszabadíthatunk bizonyos, feleslegessé vált gátlásokat. E gondolkodásmódban nem a kulturális romlás jele, ha a nők többet mutatnak magukból, vagy ha a férfiak nyilvánosan káromkodnak. Éppen ellenkezőleg, annak a jele, hogy társadalmuk annyira civilizált, hogy válaszként nem kell zaklatástól vagy támadástól tartaniuk. Ahogy Robert Howard regényíró fogalmazott: „A civilizált ember inkább udvariatlan, mint vademberszerű, mert pontosan tudja, hogy nyugodtan lehet udvariatlan, nem törik be a fejét.” Talán eljött az idő, hogy késsel toljam a villámra a borsószemeket.

4

A humanitárius forradalom

Akik rá tudnak venni, hogy abszurd dolgokban higgy,
rá tudnak venni kegyetlenkedésekre is.

Voltaire

Rengeteg különös múzeum működik a világon. A kaliforniai Burlingame-ben alapított Pez Emléktárgyak Múzeumában (Museum of Pez Memorabilia) több mint ötszázat állítottak ki a figurafejú cukorkaadagolóból. Párizsban a turisták régóta sorban állnak, hogy megnézhessék a város csatornahálózatának szentelt múzeumot. A texasi McLeanben működő Ördöggötél Múzeumban (Devil's Rope Museum) „minden apró részletet megtudhatnak a szögesdrótról”. A tokiói Meguro Parazitológiai Múzeum felszólítja a látogatókat, hogy „próbáljanak félelem nélkül gondolni az élősködőkre, és hagyjanak maguknak időt, hogy megismerhessék a paraziták csodálatos világát”. És ne feledkezzünk meg a reykjavíki Fallológiai Múzeumról: „több mint száz pénisz és kapcsolódó szerv gyűjteménye, amely kiterjed az Izlandon élő összes szárazföldi és tengeri emlős péniszére”.

Van azonban egy múzeum, ahol a legkevésbé szeretnék eltölteni egy napot, ez pedig nem más, mint az olaszországi San Gimignano-ban létrehozott Mueso della Tortura e di Criminologia (A Kínzás és a Kriminológia Múzeuma).¹ A www.tripadvisor.com hasznos beszámolója szerint: „A belépőjegy ára 8 euró. Elég vastagon fog a ceruzájuk ahhoz képest, hogy egy tucatszerű kis szobában mindössze 100-150 tárgy látható. Akit azonban vonzanak a sötét dolgok, semmiképpen ne hagyja ki. A homályosan megvilágított, kőfalú helyiségekben kínzó- és kivégzést szolgáló eszközök eredeti és reprodukált példányait állították ki. Minden tárgyhöz részletes leírást mellékeltek olaszul, franciául és angolul. Egyetlen részlet sem hiányozhat, elmesélik, hogy mely testnyílásban használták az eszközt, melyik végtagot mozdította el a helyéről, általában kik használták, és hogyan szenvedett/halt meg az áldozat”.

Bizonyára a legújabb kori történelem atrocitásokban jártas szakértői is találnának megdöbbentő részleteket a középkori kegyetlenség eme tárházában. Ott van például a spanyol inkvizícióban használt Júdás-bölcső: a meztelen áldozat kezét-lábát megkötözték, a derekára csavart vasövvvel fellógatták, majd beleeresz-

tették egy éles ékbe, amely behatolt az ánuszbba vagy a vaginába; ha az áldozat ellazította az izmait, az ék hegye feltépte a szöveteit. A nürnbergi szűz a vasszűz egy változata volt, tüskéit gondosan úgy helyezték el, hogy ne döfje át az áldozat létfontosságú szerveit, vagyis ne vessen túl korán véget a szenvedésének. Egy metszetsorozaton a bokájuknál fellógatott és az ágyékuknál kettéfűrészelt áldozatok láthatók; a felirat szerint ezt a kivégzési módot Európa-szerte alkalmazták lázadás, boszorkányság és katonai parancsmegtagadás esetén. A körte egy kettéosztott, tüskés végű fa gömbfogantyú, amelyet a szájba, az ánuszbba vagy a vaginába helyeztek, egy csavarszerkezettel szétnyitották, így az áldozat belülről szétszakadt; ezzel büntették a szodómiát, a házasságtörést, a vérfertőzést, az eretnokséget, az istenkáromlást és „a Sátánnal folytatott szexuális egyesülést”. A macskamanacs vagy spanyol hátkaró kampókkal tépte cafatokra az áldozat húsát. A szégyenálarc malac vagy szamár fejét formázta; egyrészt megszégyenítette az áldozatot, másrészt az orrába vagy a szájába erőltetett pengével vagy gömbfogantyúval fájdalmat is okozott, hogy ne jajgathasson. Az eretnekek villájának mindkét végére két éles tüskét szereltek: az egyik végét az áldozat állkapcsa alá, a másikat a nyaka alá helyezték, így amikor elernyedtek az izmai, mindkét ponton felnyársalta saját magát.

A Museo della Tortura eszközei nem számítanak különösebb ritkaságnak. Középkori kínzóeszközöket tanulmányozhatunk még San Marinóban, Amszterdamban, Münchenben, Prágában, Milánóban és a londoni Towerben is. Több százféle kínzóeszköz látható az olyan díszes albumokban, mint az *Inquisition* (Inkvizíció) vagy a *Torment in Art* (Kínzás a művészetben), ezek közül mutat be néhányat a 4.1. ábra.²

A kínzás természetesen nem merült feledésbe. A modern időkben is sor került rá a rendőrállamokban, az etnikai tisztogatások és népiirtások során, és demokratikus kormányok is folyamodtak kínzáshoz kihallgatásokon és a lázadások elfojtását célzó akciókban. A leghírhedtebb ilyen műveletet George W. Bush kormánya irányította a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásokat követően. Ám a legújabb idők ritka, titokban végrehajtott és világszerte elítélt kínzásai nem említhetők egy napon a középkori Európa évszázadokon át dúló intézményesített szadizmusával. A középkorban nem rejtették véka alá a kínzást, nem tagadták, és nem is szépítették. Nem egyszerűen taktika volt, amellyel a brutális rezsimek megfélemlítették politikai ellenfeleiket, vagy amelynek segítségével a visszafogottabb rezsimek információt zsaroltak ki a gyanúsított terroristákból. Nem is egy megvadult, az emberi mivoltától megfosztott ellenséggel szembeni gyűlöletre uszított tömegből tört ki. Nem, a kínzás bizony hozzátartozott a mindennapokhoz. Alkalmazták és ünnepelték ezt a büntetési formát, a művészi és technológiai kreativitás táptalaja volt. A kínzóeszközöket sokszor gyönyörű kivitelezés és díszesség jellemezte. Úgy tervezték őket, hogy az olyan fizikai fájdalmakon túl, mint amilyeneket a verés okoz, a belső szervek sanyargatására is alkalmasak legyenek: behatoltak az

4.1. ábra. Kínzás a középkori és kora újkori Európában

Források: Fűrészelés: Held, 1986, 47. Macskamanacs: Held, 1986, 107. Karóba húzás: Held, 1986, 141. Máglyahalál: Pinker, 2007a. Júdás-bölcső: Held, 1986, 51. Keréketörés: Puppi, 1990, 39.

érzékeny testnyílásokba, felsértették a test külső burkát, megalázó testhelyzetekben állították közszemlére az áldozatot, vagy olyan pózba helyezték, hogy az illető saját lankadó kitartása vezessen a fájdalom fokozódásához, a csonkításhoz vagy halálhoz. A kínzások kiötlői kitűnően értettek az anatómiához és a fiziológiához, és e tudásukat bevetve igyekeztek maximálisra növelni az agóniát: ügyeltek rá, hogy a fájdalmat elnyomó idegi sérülések ne következzenek be, és a halál beállta előtt addig odázták az eszméletvesztést, amíg csak lehetett. Női áldozatok esetén a szadizmus erotikus színezetet kapott: kínzás előtt meztelenre vetkőztették a nőket, és előszeretettel vették célba a mellüket és a nemi szervüket. Durva viccekkel figurázták ki az áldozatok szenvedését. Franciaországban éjjeliőrnek is nevezték a Júdás-bölcsőt, mert ébren tartotta az áldozatot. Előfordult, hogy élve megsütöttek valakit egy vasbika belsejében, hogy a bika száján át kitörő üvöltés egy állat bögésének hallatszon. A rendbontással vádolt férfiakat a „hangoskodó sípjá”-nak viselésére kötelezték: a sípra vagy trombitára hasonló tárgyat egy vasláncon a nyakukba akasztották, kezüket pedig egy satuba fogták, amely összezúzta ujjakon a csontot és az ízületeket. A kínzóeszközöknek sokszor adtak vicces neveket, és állatformájúra faragták őket.

A középkori kereszténység a kegyetlenség kultúrája volt. A kínzást nemzeti és helyi kormányzatok írták elő szerte a kontinensen, és jelentéktelen bűncselekmények esetén is törvények rögzítették a megvakítást, a tüzes megbélyegzést, a kéz, a fül, az orr és a nyelv levágását és egyéb csonkításokat. A kivégzések a szadizmus valóságos orgiái voltak, amelyek az elnyújtott halál szenvedésében csúcsosodtak ki: máglyahalál, keréketörés, lovakkal szétfeszítés, karóba húzás a végbélen keresztül, kibevezés a belek orsóra tekerésével, de még az akasztás sem a nyak gyors eltörésével történt, hanem lassú kínok között fulladt meg az áldozat.³ Az inkvizíciók, boszorkányüldözések és vallásháborúk során a keresztény egyház is kivette a részét a kínzásból. A kínzásra az ironikus nevű IV. Ince (latinul Innocentius, vagyis ártatlan) pápa adott engedélyt 1251-ben, és a dominikánus szerzetesek örömmel vetették bele magukat az élvezetekbe. Az *Inquisition* című díszes album úgy fogalmaz, hogy IV. Pál pápa idején (1555–59) az inkvizíció „kifejezetten kielégíthetetlen volt – a dominikánus, korábban inkvizitorként működő Pál maga is szorgosan és tehetségesen folyamodott kínzáshoz, de rettenetes tömeggyilkosságok is fűződnek a nevéhez, ezért 1712-ben megérdemelten avatták szentté”.⁴

A kínzás nemcsak valamiféle durva igazságszolgáltatás volt, kegyetlen kísérlet, hogy a nagyobb erőszak fenyegetésével retentsen el az erőszaktól. Az elkövetőket kárpadra vagy máglyára juttató törvénysértések többsége egyáltalán nem volt erőszakos, egy részüket pedig ma már nem is bünteti a törvény: ezek közé tartozik az eretnekség, az istenkáromlás, a hit megtagadása, a kormányzat bírálata, a pletyka, a szidalmazás, a házasságtörés és a szokatlan szexuális szokások. A római jog ihlette keresztény és világi jogrendszer a vallomás kicsikarása és így a gyanúsított elítélése érdekében folyamodott kínzáshoz, mit sem törődve azzal

a nyilvánvaló ténnyel, hogy az illető bármit bevall, csak ne gyötörjék tovább. A vallomás kikényszerítését célzó kínzás éppen ezért még értelmetlenebb, mint az elrettentést, a megfélemlítést vagy az ellenőrizhető információk – a tettestársak neve vagy a fegyverek rejtékhelye – átadását célzó kínzás. És semmilyen abszurd dolog nem állhatott a mulatság útjába. Ha az áldozat elégett a máglyán, és semmiféle csoda nem mentette meg, bizonyítottan tekintették a bűnösségét. A boszorkányság gyanújába keveredett nőt bedobták a tóba: ha fennmaradt a vízen, bebizonyosodott, hogy boszorkány, így hát felakasztották; ha elsüllyedt és megfulladt, ártatlannak bizonyult.⁵

A kínzással kísért kivégzéseket nem a sötét börtönök mélyén rendezték meg, hiszen a nép szórakoztatását is szolgálták, ujjongó tömegek érkeztek, hogy tanúi legyenek az áldozat szenvedésének és üvöltésének. A tájképhez hozzátartoztak a keréketörő, akasztófán lógó és vasketrecben oszladozó holttestek – ez utóbbi esetben az áldozatot magára hagyták, hogy éhen pusztuljon. (Néhány európai középületen, például a münsteri székesegyházon, még ma is látható ilyen ketrec.) A kínzásban sokszor mások is részt vettek. A kalodába zárt áldozatot csiklandozták, ütötték, megcsonkították, kövekkel dobálták, esetleg sárral és ürülékkel kenték be, amitől néha meg is fulladt.

A szisztematikus kegyetlenség persze nemcsak Európában jelentkezett. Több százféle kínzást és több millió áldozatot dokumentáltak egy sor más civilizációban is, például az asszíroknál, a perzsáknál, a szeleukidáknál, a rómaiaknál, a kínaiaknál, a hinduknál, a polinézekenél, az aztékoknál, számos afrikai királyságban és őslakos amerikai törzsnél. Az izraelitáknál, a görögöknél, az araboknál és az oszmán törököknél is tudunk brutális öldöklésekről és büntetésekről. Amint a 2. fejezet végén láttuk, az első összetett civilizációk *mindegyike* abszolutista teokrácia volt, amely kínzással és csonkítással büntette az áldozat nélküli bűncselekményeket is.⁶

Ez a fejezet arról a figyelemre méltó átalakulásról szól, amelynek végeztével már elborzadva reagálunk ezekre a szokásokra. A modern Nyugaton és a világ többi részének többségében megszűnt a halálbüntetés és a testi fenyítés, a kormányokat szigorúan korlátozzák az állampolgárokkal szemben alkalmazott erőszak terén, eltörölték a rabszolgaságot, és vajmi kevesen vágnak már kegyetlenségre. Mindez a történelem rövid időszakában zajlott le: a 17. században kezdődött az értelem korával, és a 18. század végén csúcsosodott ki a felvilágosodással.

E fejlődés – és ha ez nem fejlődés, akkor nem tudom, mi az – részben gondolatoknak köszönhető: konkrét érveket sorakoztattak fel az intézményesített erőszak minimálisra csökkentése vagy eltörlése mellett, részben pedig az érzékenység átalakulása hívta életre. Az emberek kezdtek *együttérezni* embertársaikkal, már nem reagáltak közönyösen mások szenvedésére. Ezekből az erőkből

alakult ki egy új ideológia, amely az életet és a boldogságot nevezte ki legfőbb értéknek, és amely a józan ész és az adatok alapján tervezte meg az intézményeket. Az új ideológiát humanizmusnak vagy emberi jogoknak nevezhetjük, a 18. század második felében a nyugati életre kifejtett hirtelen hatását pedig humanitárius forradalomnak.

Ma már sokan csak legyintenek a felvilágosodásra. A baloldal „kritikus teoretikusai” a felvilágosodás nyakába varrják a 20. századi katasztrófákat; a Vatikán és az amerikai értelmiségi jobboldal „teokonzervatívjai” pedig alig várják, hogy toleráns világiasságát felváltsa a középkori katolicizmus állítólagos erkölcsi tisztasága.⁷ Még a visszafogott világi szerzők is hajlamosak a kockafejűek bosszújának tekinteni a felvilágosodást, nevetségesnek tartják a naiv hitet, hogy az emberek tulajdonképpen hegyes fülű, racionális lények. Ez a hihetetlen amnézia és hálátlanság a történelem 1. fejezetben kifejtett tisztára mosdatásának köszönhető, az elmúlt korok atrocitásai mögött rejlő realitást ugyanis elfelejtik, csak üres szófordulatokban és képekben idézik fel őket. Csak azért kezdtem ilyen szemléletesen ezt a fejezetet, hogy emlékeztessen az olvasót mindarra, aminek a felvilágosodás véget vetett.

Természetesen egyetlen történelmi változás sem következik be egyik pillanatról a másikra, a humanista áramlatok évszázadokkal a felvilágosodás előtt és után is felbukkantak, méghozzá nem is csak a világ nyugati felén.⁸ *Inventing Human Rights* (Az emberi jogok feltalálása) című könyvében azonban Lynn Hunt történész megállapítja, hogy az emberi jogok a történelem két pontján erősödtek meg feltűnően. Az egyik ilyen a 18. század vége: 1776-ban adták ki az amerikai Függetlenségi nyilatkozatot, 1789-ben pedig a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozatát. A másik pedig a 20. század közepe az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatával (1948), majd az azt követő évtizedekben a különféle emberi jogi forradalmakkal (7. fejezet).

Látni fogjuk, hogy a fenti kiáltványok nem üres fecsegésnek bizonyultak a közérzet javítása érdekében; a humanitárius forradalom vetette fel először egy sor olyan barbár szokás eltörlését, amely az emberiség történelmének nagy részében az élet elválaszthatatlan része volt. Ám a humanitárius érzések előretörését legdrámaibban illusztráló szokást már jóval előbb eltörlték, és ennek megszűnése lehet a visszaszoruló intézményesített erőszak megértésének kiindulópontja.

Babonás öldöklés: emberáldozat, boszorkányság és vérvád

Az intézményesített erőszak legsötétebb formája az emberáldozat: amikor megkínóznak, majd megölnék egy ártatlan embert, hogy kielégítsék egy istenség vérszomját.⁹

Izsák bibliai története is bizonyítja, hogy az emberáldozat nagyon is elképzelhető volt az időszámításunk előtti első évezredben. Az izraeliták azzal hancegtek, hogy az istenük morálisan felsőbbrendű a szomszédos törzsekéhez képest, mert ő csak bárányok és marhák lemészárlását követeli, gyermekeiket nem. A kísértés mégis erős lehetett, mert az izraeliták a Levitik könyvének 18:21 szakaszában törvényen kívül helyezik: „Gyermekeidet ne szolgáltatd ki, hogy Molochnak szenteljék, ne szentségtelenítsd meg ezáltal Istened nevét.” Leszármazottaiknak évszázadokon át kellett küzdeniük e szokás visszatérésének megakadályozásáért. Az i. e. 7. században Jósias király leromboltatta az áldozatok bemutatására szolgáló tófeti szentélyt, hogy „többé senki ne küldje fiát vagy lányát Moloch tiszteltére tűzbe”.¹⁰ Amikor a zsidók visszatértek Babilonból, felhagytak az emberáldozat szokásával, egy belőlük kivált szekta viszont felmagasztosította azt, hitük szerint ugyanis Isten elfogadta egy ártatlan ember kínhalálát és áldozatát annak fejében, hogy az emberiség megmeneküljön egy még rosszabb sorstól. E szekta neve kereszténység.

Az emberáldozat minden jelentős civilizáció mitológiájában megjelenik. A héber és a keresztény Biblián kívül a görök mítoszokban is szerepel: Agamemnón feláldozza a lányát, Iphigeneiát, hogy hadiflottája jó szelet kapjon; a római történelemben négy rabszolgát temetnek el élve, hogy Hannibált távol tartsák; egy druida legendában a papok megölnék egy gyermeket, hogy végre ne tűnjene el az erdő építéséhez szükséges anyagok; és számos hasonló legenda szól a sokkarú hindu istennőről, Káliról, ahogy a tollas azték istenről, Ketzalkóatlról is.

Az emberáldozat több volt, mint egyszerű mítosz. Két évezreddel ezelőtt Tacitus, a római történész szemtanúk beszámolóit jegyezte fel a germán törzsek emberáldozatairól. Plutarkhosz szerint Karthágóban is sor került ilyesmire, az odalátogató turista ma is megcsodálhatja a feláldozott gyermekek megszenesedett maradványait. Hasonló eseteket dokumentáltak a hagyományos hawaii, skandináv, inka és kelta népeknél is. (Emlékszik még valaki a mocsárban talált koponyára?) Valóságos iparágként működött a mexikói aztékoknál, a délkelet-indiai khondoknál és a nyugat-afrikai Ashanti, Benini és Dahomey-i Királyságokban, ahol ezrével áldozták fel az embereket. Matthew White becslése szerint 1440 és 1524 között az aztékok napi negyven embert áldoztak fel, összesen tehát 1,2 milliót.¹¹

Az emberáldozatot általában kínzás előzi meg. Az aztékok például tűzbe eresztették az áldozatot, majd halála előtt kiemelték, és kivágták dobogó szívét a mellkasából (ez látható az *Indiana Jones és a végzet temploma* filmben, ahol tévesen

Káli istennőnek áldoznak így az 1930-as évek Indiájában). A borneói dajakok ezer vágással sebeztek halálra az áldozatot, így az lassan elvérzett a bambusztűk és pengék vájta sebektől. Hogy mindig elegendő feláldozható ember legyen, az aztékok háborúztak, hogy hadifoglyokat ejthessenek, a khondok pedig már gyermekkoruktól így nevelték a leendő áldozatokat.

Az ártatlanok meggyilkolását gyakran kísérték más babonás szokások. Walesben, Németországban, Indiában, Japánban és Kínában egy-egy erőd, palota vagy templom alapzatában ásták el az áldozatot, hogy az istenek ne tekintsék őket annyira szemtelennek, amiért bemerészkednek magasztos birodalmukba. Igen elmés ötlet volt a temetkezési áldozat is, amelyet egymástól függetlenül fedeztek fel több birodalomban is (többek között a suméroknaál, Egyiptomban, Kínában és Japánban): amikor a király meghalt, a kíséretét és a háremét is vele temették. Ennek egy másik variációja az indiai satí, amikor az elhunyt férj holttestével együtt az özvegyet is máglyára vetették. A középkortól kezdve egészen 1829-ig – amikor a gyakorlatot végre betiltották – mintegy 200 000 nő pusztult el ilyen értelmetlenül.¹²

Mi járhatott ezeknek az embereknek a fejében? Az intézményesített gyilkosságok egy része megbocsáthatatlan ugyan, de legalább érthető. A hatalom gyakorlói azért ölnek, hogy kiiktassák az ellenfeleiket, elrettentsék a bajkeverőket, és fitogtassák a hatalmukat. De az ártatlan gyermekek feláldozása, a foglyokért folytatott háború és a végzetre nevelt gyermekek kasztjának kitermelése nem tűnik éppen költséghatékony módszernek a hatalom megtartására.

Az erőszak történetéről szóló kitűnő könyvében James Payne politológus kifejti, hogy az ősi népek azért értékelték olyan kevésbé mások életét, mert a sajátjukban is rendkívül gyakori volt a fájdalom és a halál. Ezért minden olyan módszert bevetettek, amely előnyökkel kecsegtetett, még ha ezért másokat fel is kellett áldozniuk. És ha az ősi népek hittek az istenekben, márpedig a legtöbbben hittek, akkor az emberáldozatot az előny felkínálásaként értelmezhetjük. „Primitív világuk másból sem állt, mint veszélyből, szenvedésből és kellemetlen meglepetésekből, pestisből, éhínségből és háborúkból. Természetes lett volna, ha felteszik a kérdést: »Milyen isten teremtené egy ilyen világot?« Azt a választ adhatták a saját kérdésükre, hogy egy szadista isten, aki szereti, ha a népe vérzik és szenved.”¹³ Úgy gondolkozhattak hát, hogy ha ezeknek az isteneknek hozzá kell jutniuk a betevő emberi vérmennyiségükhöz, miért ne segítenék nekik? Inkább más haljon meg, mint én.

A világ egyes részein keresztény hittérítők vetettek véget az emberáldozat gyakorlatának, Írországból Szent Patrik, máshol pedig az európai gyarmatosítók, például Afrikában és Indiában a britek. Charles Napier, a brit hadsereg indiai főparancsnoka így válaszolt a satí betiltását kísérő helyi panaszokra: „Azt mondják, hogy itt szokás az özvegyek elégetése. Rendben van. Nálunk is van egy szokás: ha a férfiak elevenen elégetnek egy nőt, kötelet akasztunk a nyakukba, és fellógatjuk őket. Építsenek csak temetési máglyát; az ácsaim majd akasztófákat

építenek mellé. Ragaszkodjanak csak a szokásaikhoz. Mi is ragaszkodunk majd a sajátunkhoz.”¹⁴

A legtöbb helyen azonban magától halt el az emberáldozat szokása. Az izrealiták i. e. 600 körül, a görögök, a rómaiak, a kínaiak és a japánok néhány évszázaddal később hagytak fel vele. Az érett, írástudó államok előbb-utóbb lemondanak az emberáldozatról. Az egyik lehetőség szerint az írástudó elit, a még oly kezdetleges történelmi ismeretek és a szomszédos társadalmakkal ápoltságok kombinációjának hatására az emberek ráébrednek, hogy a vérszomjas istenekről szóló hipotézis téves. Észreveszik, hogy hiába dobznak a vulkánba egy szüzet, nem múlnak el a betegségek, nem győzik le az ellenséget, és nem lesz jobb az időjárás. Payne azonban inkább arra hajlik, hogy a gazdagabb és kiszámíthatóbb élet csökkenti a fatalizmust, és értékesebbé teszi az emberek szemében mások életét. Mindkét elmélet hihető, de egyiket sem könnyű bizonyítani, mert nehéz olyan tudományos vagy gazdasági fejleményt találni, amely pont egybeesik az emberáldozat gyakorlatának megszűnésével.

A szokástól való eltávolodásnál rendre felmerülnek morális szempontok is. Az emberáldozattal felhagyó népek tudják, hogy fejlődésen mentek keresztül, és undorral gondolnak a felvilágosulatlan idegekre, akik továbbra is ragaszkodnak régi szertartásaikhoz. Egy Japánban megesett történet jól érzékelteti a szokás megszűnésében szerepet játszó együttérzés fokozódását is. Amikor i. e. 2-ben meghalt a császár testvére, a kíséretét vele együtt temették el a hagyományos temetési áldozat keretében. Az áldozatok azonban még napokig éltek, „éjszaka zokogtak és siráncokztak”, ami felzaklatta a császárt és a többi fültanút. Amikor öt évvel később a császár felesége is meghalt, megváltoztatta a szokást, és eleven emberek helyett agyagszobrokat tett a sírba. Mint Payne megállapítja: „A császár becsapta az isteneiket, mert az emberélet már túl drágának bizonyult.”¹⁵

Az emberi bűnbakokra éhes vérengző isten a balszerencse meglehetősen nyers elmélete. Amikor elavulttá válik, az emberek továbbra is természetfölötti magyarázatokat keresnek az őket érő csapásokra. Az a különbség, hogy a magyarázatok immár több figyelmet szentelnek a konkrétumoknak. Továbbra is természetfölötti erők kezét érzik a dologban, de már nem egy általános istent, hanem egy konkrét személyt okolnak. Az illetőt boszorkánynak hívják.

A vadászó-gyűjtögető és a törzsi társadalmakban a bosszú legtöbbször a boszorkányságra vezethető vissza. Az ő elméletük szerint nem létezik természetes halál. A megfigyelhető ok nélkül bekövetkező eseményt valamilyen láthatatlan erőnek, nevezetesen a boszorkányságnak tulajdonítják.¹⁶ Ma már hihetetlennek tűnik, hogy számos társadalomban ostobaságból következtek el hidegvérű gyilkosságokat. Ám az emberi kogníció egyes jellemzői és bizonyos visszatérő érdekütközések mindjárt érthetőbbé teszik. Az agy úgy fejlődött, hogy rejtett, akár min-

denki számára láthatatlan erőket fürkésszen a természetben.¹⁷ Ha alámerülünk a bizonyíthatatlan dolgok világába, tág teret kap a kreativitás, és a boszorkányság vádjába sokszor önérdék is vegyül. Az antropológusok rámutattak, hogy a törzsi népek hajlamosak házastársuk gyűlölt rokonait vádolni boszorkánysággal, mert ez remek ürügy a kivégzésükre. A vádak segítségével csökkenthetjük ellenfelünk magabiztosságát (különösen, ha az illető azzal hengegett, hogy tényleg varázserővel rendelkezik), a hírnévért folytatott helyi versengésben erkölcsösebbnek mutakozhatunk a többiekkel, és megszabadulhatunk a nehezen kezelhető, különködő vagy zavaró szomszédoktól, különösen azoktól, akiknek nincs elég rokonuk a bosszúhoz.¹⁸

A boszorkányság vádja arra is felhasználható, hogy egy másik félre hárítsuk a felelősséget, és ezzel részben helyrehozzuk a valamely balszerencse okozta károkat – valahogy úgy, mint azok az amerikaiak, akik megbotlanak egy repedésben, vagy magukra öntik a forró kávét, és mindenkit beperelnek a balesetért. A legnagyobb motiváló erő pedig az ellenfelek elrettentése az ellenünk szőtt összeesküvéstől és attól, hogy eltüntessék a nyomokat: az összeesküvők megcáfolhatják, hogy fizikailag közülük van a támadáshoz, a természetfeletti összefüggést azonban lehetetlen megcáfolni. Mario Puzo *A keresztapa* című regényében Vito Corleonének az az alapelve, hogy „Nem történhetnek balesetek olyan emberekkel, akik a baleseteket személyes sértésnek veszik”.* A filmváltozatban így szól a többi maffiacsalád főnökeihez: „Babonás vagyok. És ha a fiamat valamilyen szerencsétlen baleset érné, ha a fiamba belecsap a villám, az itt ülőket okolom majd érte.”

Az erkölcsi vádaskodás sokszor éppen azokra sújt le, akik mentesek az erkölcsi vádaskodástól, és a dolgok odáig fajulhatnak, hogy a közvélemény ostobaságokban hisz, a tömeg pedig megvadul.¹⁹ A 15. században két szerzetes értekezést tett közzé a boszorkányokról *Malleus Maleficarum* (*Boszorkánypörölly*) címmel. Az írásról Anthony Grafton történész úgy vélekedett, hogy „a Monty Python és a *Mein Kampf* különös ötvöze.”²⁰ Az értekezés felismerésein felbuzdulva és a Kivonulás könyvének 22:17 szakaszában megfogalmazott parancsot szem előtt tartva – „Jós-nőt ne hagyj életben” –, a francia és német boszorkányüldözők 60 000-100 000 megvádolt boszorkányt (85 százalékuk nő volt) végeztek ki a következő két évszázadban.²¹ Az általában máglyahalál formájában megvalósuló kivégzéseket megelőző kínzások során a nők olyan bűnöket vallottak be, mint hogy csecsemőket ettek, hajókat süllyesztettek el, tönkretették a termést, szombatonként seprűnyelen lovagoltak, ördögökkel közösköltek, démoni szeretőiket macskává és kutyává változtatták, és azzal tették impotenssé a hétköznapi férfiakat, hogy elhitették velük, hogy nincs már péniszük.²²

A boszorkánysággal kapcsolatos vádak lélektana átfordulhat más jellegű vádakra is: a középkori Európában például újra és újra felröppent a szóbeszéd, hogy

a zsidók mérgezik a kutakat, pészachkor pedig keresztény gyermekeket gyilkolnak meg, hogy belefőzzék a vérüket a maceszba. A középkorban zsidók ezreit mészárolták le Angliában, Franciaországban, Németországban és a Németalföldön, egész régiók zsidó lakossága tűnt el nyomtalanul.²³

A boszorkányüldözés mindig ellenáll a józan észnek. Ha objektíven vizsgáljuk, egyetlen nő sem képes seprűnyelen repülni, vagy egy férfit macskává változtatni, és ezt nem is olyan nehéz bizonyítani, ha elegendő ember vetheti össze a feljegyzéseit, és kérdőjelezheti meg a népszerű hiedelmeket. A középkor idején is megjelent egy-egy olyan pap vagy politikus, aki kimondta a nyilvánvaló igazságot, hogy boszorkányok márpedig nincsenek, a boszorkányüldözés éppen ezért maga a morális irtózat. (Sajnos e szkeptikusok egy része maga is kínzókamrában végezte.)²⁴ Az értelem korában felerősödtek ezek a hangok, és olyan nagy hatású szerzők is felszóltak az ügyben, mint Erasmus, Montaigne és Hobbes.

Egyes tisztviselőket annyira megfertőzte a tudomány szelleme, hogy maguk is próbára tették a boszorkányság elméletét. Egy milánói bíró megölte az öszvérét, majd megvádolta a szolgáját a bűncselekmény elkövetésével, és amikor megkínozta, a szolga mindent bevallott; még a bitófán sem másította meg a vallomását, annyira félt az újabb kínvallatástól. (Ezt a kísérletet ma már nem hagyná jóvá a kutatásokban használt emberi alanyok védelmét ellátó bizottság.) A bíró ezután betiltotta a kínzás alkalmazását a bíróságán. Daniel Mannix író beszámol egy másik kísérletről is:

Brunswick herceget Németországban oly mértékben megdöbbenítették az inkvizítorok hercegségében alkalmazott módszerei, hogy felkért két neves jezsuita tudóst a kihallgatások felügyeletére. A kihallgatások alapos tanulmányozása után a jezsuiták így számoltak be a hercegnek: „Az inkvizítorok a kötelességüket teljesítik. Csak azokat tartóztatják le, akiket más boszorkányok vallomása gyanúba kevert.”

„Jöjjenek velem a kínzókamrába” – javasolta a herceg. A papok követtek a helyiségbe, ahol egy elgyötört nőt vontak éppen kőpadra. „Majd én kikérdezem – mondta a herceg. – Idehallgass, asszony, bevallottad, hogy boszorkány vagy. Ez a két férfi szerintem boszorkánymester. Mi a véleményed? Kínózzátok egy kicsit erősebben, hóhérok!”

„Ne, ne! – sikoltott a nő. – Igaza van. Gyakran láttam őket szombaton. Kecskévé, farkassá és más állattá képesek változni.”

„Mit tudsz még róluk?” – kérdezte a herceg.

„Több boszorkánynak is gyereket nemzettek. Az egyik nőnek nyolc gyereke született tőlük. A gyerekeknek varangyfejük és póklábuk van.”

A herceg az elképedt jezsuitákhoz fordult. „Kőpadra küldjem önöket, hogy mindent bevalljanak, barátaim?”²⁵

* Vándor Vera fordítása.

Az egyik jezsuita, Friedrich Spee atya annyira megrendült, hogy 1631-ben kiadott egy könyvet, amelyről ma azt tartják, hogy Németország nagy részén véget vetett a boszorkánysággal kapcsolatos vádaknak. A boszorkányüldözés a 17. században kezdett alábbhagyni, amikor számos európai állam betiltotta. Angliában 1716-ban akasztottak fel valakit utoljára boszorkányságért, ami pedig egész Európát illeti, 1749-ben ítélték máglyahalálra az utolsó állítólagos boszorkányt.²⁶

A világ nagy részén az intézményesített babonás öldöklés – legyen szó emberáldozatról, vérvádról vagy boszorkányüldözésről – kétféle nyomásnak adta meg magát. Az egyik intellektuális jellegű: felismerték, hogy bizonyos eseményeket, még a komoly személyes jelentőséggel bírókat is személytelen fizikai erőknek és a vakszerencsének kell tulajdonítani, nem pedig tudatos lények tervének. A morális fejlődés fontos alapelve, amely ugyanolyan fontos, mint a „Szeresd felebarátodat” és a „Minden ember egyenlőnek születik”, az a mottó, hogy „Van ez így”.

A másik nyomást nehezebb megmagyarázni, de épp ilyen erőteljes: az emberi élet és boldogság nagyobb megbecsültsége. Miért háborodunk fel azon a kísérteten, amelynek során egy bíró megkínozta a szolgáját, hogy bebizonyítsa a kínzás erkölcstelenségét, vagyis egy ember élete árán sokaknak segített? Mert együtt-érzünk a többi emberrel akkor is, ha nem ismerjük őket, egyszerűen azért, mert ők is emberek, és együttérzésünk hatására megengedhetetlennek tartjuk, hogy egy azonosítható emberi lénynek valaki szenvedést okozzon. Nem sikerült ugyan még kiküszöbölnünk az emberi természetnek azt a velejáróját, hogy hajlamosak vagyunk másokat hibáztatni a balszerencsénkért, de egyre inkább sikerül megakadályoznunk, hogy ez a kísértés erőszakban törjön ki. Látni fogjuk, hogy a humanitárius forradalom során további barbár szokások megszüntetésében is fontos szerepet játszott a többi ember jólétének fokozott megbecsülése.

Babonás öldöklés: az istenkáromlókkal, az eretnekekkel és a hitehagyottakkal szembeni erőszak

Az emberáldozat és a boszorkányok elégetése csak két példa arra, hogy milyen ártalmas lehet, ha az emberek szabadjára engedik a képzeletüket a céljaik kapcsán. Ugyancsak komoly károkat okoznak a téveszmét kergető pszichotikusok, mint például a rasszok apokaliptikus háborúját sürgető Charles Manson vagy a Jodie Fostert elkápráztatni kívánó John Hinckley. A legnagyobb bajt azonban azok a vallási meggyőződések okozzák, amelyek semmibe veszik a hús-vér emberek életét: van, aki abban hisz, hogy az ebben az életben átélt szenvedésért majd a következő életében kárpótoltják, más abban, hogy ha nekirepül egy felhőkarcoló, hetvenkét szűz várja a mennyországban. Amint az 1. fejezetben láttuk, ha hiszünk abban, hogy a pokolban küszködés elkerülése érdekében el kell fogadnunk Jézust megváltónak, akkor erkölcsi kötelességünk másokat is

a meggyőződés elfogadására kényszeríteni, és elhallgattatni mindazokat, akikben kételyek merülnek fel.

A nem bizonyítható hiedelmek általánosabb veszélye a kísértés, hogy erőszakkal eszközökkel védjük meg őket. Az emberek a meggyőződésük rabjává válnak, mert annak érvényessége befolyásolja a képességeiket, megerősíti a tekintélyük és igazolja vezető pozíciójukat. Ha megkérdőjelezzük valakinek a meggyőződését azzal a méltóságát, a pozícióját és a hatalmát vonjuk kétségbe. Ha pedig a meggyőződése kizárólag hitre épül, akkor különösen törekeny. Senkit nem zaklat az a meggyőződés, hogy a kő nem felfelé, hanem lefelé esik, mert ezt minden észszű ember a saját szemével látja. Más a helyzet azonban azzal a meggyőződéssel, hogy a csecsemők az eredendő bűnnel születnek, hogy Isten három személy, vagy hogy Mohamed után Ali volt a második legistenibb ihletésű ember. Ha valak konvikciók köré szervezi az életét, de megtudja, hogy mások ezek nélkül is megvannak – vagy ami még rosszabb, hihetően cáfolják –, könnyen nevetségessé válhat. Mivel a hitalapú meggyőződést nem lehet úgy megvédeni, hogy meggyőző a szkeptikusokat annak igaz voltáról, a hívők hajlamosak dühödten reagálni a hitetlenségre, és megpróbálják megtorolni a sértést, amely mindazt érinti, attól az életük értelmét nyert.

A középkori és kora újkori kereszténység során olyan elképesztő számú üldözték az eretnekeket és a hitetleneket, hogy az minden képzeletet felülre és megcáfolja azt a hagyományos okoskodást, miszerint a 20. század szokatlana erőszakos időszak volt. Bár senki sem tudja, hogy pontosan hány ember vesztette életét e szent vérengzésekben, azért képet kaphatunk róla olyan számszerűsítébeceklésekből, mint amilyenek R. J. Rummel politológus *Death by Government* (Kormány okozta halál) és *Statistics of Democide* (A democidium statisztikái) című könyvében, vagy éppen Matthew White történész *Great Big Book of Horrible Things* (Rémségek nagykönyve) című írásában és az általa üzemeltetett „Deaths by Mass Unpleasantness” (Kellemetlen halálesetek) weboldalon találhatók.²⁷ Megpróbálták összeszámolni a háborúk és tömegmészárlások okozta haláleseteket azokat is, amelyekről nem állnak rendelkezésre hagyományos statisztikák. Megkájuk során átfésülték a rendelkezésre álló forrásokat, szűrőpróbaszerűen ellenőrizték a hitelességüket, és figyelembe vették a torzításokat is, majd kiválasztották a középértéket, általában a legalacsonyabb és a legmagasabb hihető adat mértéközepét. Én Rummel becsléseit használom, ezek általában alacsonyabbak, mint White számai.²⁸

1095 és 1208 között a kereszties seregek „igazságos háborút” vívtak, hogy visszazerezzék Jeruzsálemet a muszlim törököktől, valamint hogy feloldozást nyjenek bűneik alól, és a mennyországba kerülhessenek. Útközben lemészárolták a zsidó közösségeket, megostromolták és kifosztották Nikaiát, Antiokheiát, Jeruzsálemet és Konstantinápolyt, majd végeztek a helyi muszlim és zsidó lakossággal. Rummel 1 millióra becsüli a halottak számát. A világon akkoriban 400

lióan éltek, ami a 20. század közepén mért népesség mintegy hatoda, a világ mai népességéhez képest tehát 6 millió lenne a keresztes hadjáratok áldozata, ami a nácik zsidóirtásának felel meg.²⁹

A 13. században a Dél-Franciaországban élő katarok létrehozták az albigens eretnekséget, amely szerint két isten van, az egyik a jóság, a másik a gonoszság istene. A felbőszült pápa és Franciaország királya annyi katonát küldött a régióba, hogy 200 000 kattarral végeztek. Hogy az olvasó képet kaphasson a hadsereg taktikájáról, elmondom, hogy 1210-ben elfoglalták Bram városát, magukkal vittek száz hadifoglyot, levágták az orrukat és a felső ajkukat, egy kivételével mindegyiknek kinyomták a szemét, azt az egyet pedig arra kényszerítették, hogy vezesse a többi Cabaret városába, hogy az ott lakók a rémülettől megadják magukat.³⁰ A történészek szerint ez a hadjárat szintizsta népirtás volt.³¹

Nem sokkal az albigens eretnekek eltiprását követően intézményesült az inkvizíció, hogy Európa többi eretnekjét is kiirtsa. A 15. század vége és a 18. század eleje között a spanyol inkvizíció azokat az áttért zsidókat és muszlimokat vette célba, akiket a régi szokások titkos követésével gyanúsítottak. Fennmaradt egy írás, amely a 16. századi Toledóban számolt be egy nő peréről: az illetőt azzal gyanúsították, hogy szombaton vált fehérneműt, vagyis titokban nyilvánvalóan zsidó. Kínpadra vonták, és vízzel kínozták (a részletektől megkímélem az olvasót – rosszabb volt, mint a vízbe fojtást imitáló kínzás), adtak neki néhány napot, hogy magához térjen, majd újra megkínozták, miközben kétségbeesetten próbálta kitalálni, hogy mit kellene bevallania.³² A Vatikán ma azt állítja, hogy az inkvizíció mindössze néhány ezer ember haláláért felelős, de ebbe nem számolják bele azt a jóval nagyobb számú áldozatot, akit a világi hatóságoknak adtak át kivégzésre vagy bebörtönzésre (ami sokszor egyet jelentett a lassú halálos ítélettel), és azokat sem, akiket az Újvilágban végeztek ki a leányvállalatok. Rummel szerint a spanyol inkvizíciónak 350 000 halálos áldozata volt.³³

A reformációt követően a katolikus egyháznak azokkal az észak-európaiakkal is foglalkozniuk kellett, akik áttértek a protestáns hitre, méghozzá sokszor akaratukon kívül, a helyi herceg vagy király áttérése miatt.³⁴ A protestánsoknak pedig azokkal a szektákkal kellett foglalkozniuk, amelyek a kereszténység egyik ágáról sem akartak hallani, no és persze a zsidókkal is. Azt hihetnénk, hogy a katolikus tanokkal szembeni eretnokságuk miatt oly erőteljesen üldözött protestánsok elnézőbben viszonyultak a többi eretnekhez, de nem így történt. Luther Márton 65 000 szó hosszúságú értekezése „A zsidókról és hazugságaikról” az alábbi tanácsot adja a keresztényeknek e „kiközösített és elátkozott nép” kapcsán:

Először is [...] gyűjtsák fel a zsinagógáikat és az iskolákat és [...] temessenek el és sározzanak be mindent, ami nem éghető, hogy senki se láthasson egyetlen követ vagy hamut sem tőlük. [...] Másodszor azt tanácsolom, hogy a házaikat is rombolják le és pusztítsák el [...], harmadszor azt tanácsolom,

hogy vegyenek el tőlük minden imakönyvet és talmudista írást, amelyben ilyen bálványimádást, hazugságokat, szitkozódást és istenkáromlást tanítanak [...]. Negyedszer azt tanácsolom, hogy rabbijaik ne taníthassanak többé, ha mégis megteszik, végezzenek velük vagy vágják le a végtagjaikat [...]. Ötödször azt tanácsolom, hogy a zsidók semmiképpen se kaphassanak útlevelet. [...] Hatodszor azt tanácsolom, hogy ne szedhessenek uzsorakamatot, minden készpénzüket, ezüstjüket és aranyukat kobozzák el tőlük. Hetedszer azt tanácsolom, hogy minden fiatal, erős zsidó férfi és nő kezébe adjanak cséphadarót, baltát, kapát, ásót, guzsalyt vagy orsót, hogy arcuk veritékével keressék meg a kenyereket, amint Ádám gyermekeinek megparancsolták (Teremtés 3 [:19]). Mert nem helyénvaló, hogy mi, átkozott gojok dolgozzunk arcunk veritékével, miközben ők, a szent nép a tűzhely mellett töltik idejüket, zabálnak és szellentenek, mi több, Istent káromolva hengegnek vele, hogy ők uralkodnak a veritékező keresztények fölött. Tegyük mi is úgy, mint más józan népek [...], és] mindörökre üzzük ki őket az országból.³⁵

A zsidók többségének életét legalább megkímélte volna. Az anabaptistákkal (a mai ámisok és mennoniták elődeivel) nem volt ilyen könyörületes. Az anabaptisták szerint az embereket nem születésükkel kell megkeresztelni, hanem maguknak kell rátalálniuk a hitre, ezért Luther kijelentette, hogy végezni kell velük. A protestantizmus másik nagy alapítója, Kálvin János is hasonlóan vélekedett az istenkáromlásról és az eretnokségről:

Egyesek szerint ha a bűn csak szavakból áll, nincs szükség szigorú büntetésre. De a kutýakra szájkosarat adunk; az ember viszont kinyithatja a száját, és bármit elmondhat? [...] Isten egyértelműen felszólít, hogy a hamis prófétát könyörtelenül meg kell kövezni. Minden természetes szeretetünket el kell fojtanunk, ha az ő becsülete forog kockán. Az apa nem kímélheti gyermekét, a férj a feleségét, a barát azt a barátot, aki az életénél is fontosabb számára.³⁶

Kálvin többek között úgy ültette át szavait a gyakorlatba, hogy elrendelte a Szentháromságot kétségbe vonó Szervét Mihály máglyára küldését.³⁷ A katolicizmus harmadik legnagyobb ellenfele VIII. Henrik volt, az ő uralkodása idején átlagosan évi 3,25 eretneket küldtek máglyára.³⁸

Ha figyelembe vesszük egyrészt a keresztes hadjáratok és az inkvizíció kiöltöit, másrészt a rabbikkal, az anabaptistákkal és az unitáriusokkal végezni kívánókat, nem meglepő, hogy 1520 és 1648 között sok áldozattal járó, brutális és hosszú vallásháborúk folytak Európában. A háborúkat természetesen nemcsak a vallás miatt, hanem a területi és dinasztikus hatalom ellen is vívták, ám a vallási ellentétek biztosították a folyamatos forrongást. Quincy Wright hadtörténész

csoportosítása szerint vallásháborúnak minősülnek a francia hugenotta háborúk (1562–94), a holland függetlenségi háborúk, más néven a nyolcvanéves háború (1568–1648), a harmincéves háború (1618–48), az angol polgárháború (1642–48), I. Erzsébet háborúi Írországon, Skóciában és Spanyolországban (1586–1603), a Szent Szövetség háborúja (1508–16) és V. Károly háborúi Mexikóban, Peruban, Franciaországban és az Oszmán Birodalomban (1521–52).³⁹ Döbbenetesen sokan haltak meg e viszályok során. A harmincéves háborúban a katonák a mai Németország nagy részét elpusztították, a lakosság száma egyharmaddal csökkent. Rummel szerint 5,75 millió halottal számolhatunk, ami a világ akkori népességéhez viszonyítva több mint kétszerese az első világháború áldozatainak, és a második világháború európai áldozatainak számával vetekszik.⁴⁰ Simon Schama becslése szerint az angol polgárháború csaknem félmillió halálos áldozatot követelt, és ez a veszteség arányaiban nagyobb, mint az első világháború pusztítása.⁴¹

Az európaiak csak a 17. század második felében kezdték elveszíteni lelkesedésüket a téves természetfölötti hittel rendelkezők kiirtása iránt. A harmincéves háborút 1648-ban lezáró vesztfáliai béke megerősítette azt az elvet, hogy minden helyi herceg maga dönthet arról, hogy állama protestáns vagy katolikus lesz-e, a kisebbségi vallás követői pedig nagyjából békében élhetnek. (X. Ince pápa ellenvéleményt fogalmazott meg: kijelentette, hogy a béke „semmis, üres, érvénytelen, igazságtalan, elítélendő, megvetendő, ostoba, értelmetlen, ezért hatálytalan”).⁴² A spanyol és portugál inkvizíció a 17. században kezdett veszíteni lendületéből, a 18. században még jobban visszaszorult, 1834-ben, illetve 1821-ben pedig véget ért.⁴³ Anglia az 1688-as dicsőséges forradalmat követően vetett véget a vallási öldöklésnek. Bár a kereszténység megosztottsága a mai napig okoz néha konfliktusokat (Észak-Írországon a protestánsok és a katolikusok, a Balkán-félszigeten a katolikusok és az ortodox keresztények között), a viták ma már sokkal inkább etnikai és politikai jellegűek, mint teológiaiak. Nyugaton a zsidóknak az 1790-es évektől kezdve biztosították a törvény előtti egyenlőséget, először az Egyesült Államokban, Franciaországban és Hollandiában, majd a következő évszázad során Európa túlnyomó részén is.

Mitől döntöttek végre úgy az európaiak, hogy más véleményen lévő honfitársaik kockáztathatják az örök kárhozatot, és rossz példájukkal másokat is erre csábíthatnak? Valószínűleg belefáradtak a vallásháborúkba, de nem világos, hogy ehhez miért harminc, miért nem tíz vagy húsz évre volt szükségük. Úgy érezhetjük, hogy lassan többre becsülték az emberéletet. Ennek az új megbecsülésnek érzelmi okai is voltak: azonosulni tudtak mások fájdalmával és örömeivel. De része volt benne egy intellektuális és morális változásnak is: a *lélek* helyett többre tartották már az *életet*. A lélek szentségének doktrínája emelkedettnek hangzik, valójában azon-

ban igencsak rosszindulatú. A földi életet nem értékeli sokra, mert egy ideiglenes fázisnak tartja, a létezés elhanyagolható részének. A halál csak egy átmeneti rítus, mint a pubertáskor vagy az életközepi válság.

A szkepticizmus és az értelem fölülkerekedése is hozzájárult ahhoz, hogy az erkölcsi érték középpontjában a lélek helyét fokozatosan átvette az élet. Senki sem tagadhatja az élet és a halál közti különbséget vagy a szenvedés létezését, de ahhoz már tanításra van szükség, hogy meggyőződésekkel rendelkezünk a halhatatlan lélek sorsáról a testtől való elválása után. A 17. századot azért nevezik az értelem korának, mert az írók ekkoriban kezdtek ragaszkodni ahhoz, hogy a meggyőződést tapasztalati és logikai úton is igazolják. Ez aláassa a lélekkel és az üdvözüléssel kapcsolatos dogmák létjogosultságát, és azt is kétségbe vonja, hogy hihetetlen dolgok elfogadására kényszeríthetünk-e embereket, ha kardot szegezzünk nekik (vagy bevetjük a Júdás-bölcsőt).

Erasmus és a többi szkeptikus filozófus szerint az emberi tudás természetéből adódóan törekeny. Ha a szemünket becsaphatja egy vizuális illúzió (például a víz felszínén töröttnek látszó evező vagy a távolból négyszögletesnek tűnő henger alakú torony), miért kellene megbízunk a ködösebb tárgyakkal kapcsolatos hiedelmeinkben?⁴⁴ Amikor Kálvin 1553-ban máglyára küldte Szervét Mihályt, sokan felemelték a szavukat a vallási üldöztetés eszméjével szemben.⁴⁵ Sebastian Castellio francia tudós felhívta a figyelmet arra, hogy mennyire abszurd helyzet, amikor mindenki rendületlenül meg van győződve a maga igazáról, amely kölcsönösen összeegyeztethetetlen a máséval. Megjegyezte azt is, hogy e hiedelmek súlyos erkölcsi következményekkel járnak.

Kálvin azt állítja, hogy biztos a dolgában, és [más szekták is] ezt állítják; Kálvin szerint nincs igazuk, elítéli őket, és azok is őt. Ki lesz a döntőbíró? Ki nevezte ki Kálvint minden szekták bírójává, hogy csak ő ölhet? Nála van isten Igéje, ahogy a többieknél is. Ha az úgy biztos, ki biztos benne? Kálvin? De akkor miért ír ennyi könyvet a nyilvánvaló igazságról? [...] A bizonytalanságot figyelembe véve az eretnek meghatározása egyszerűen az az ember, akivel nem értünk egyet. És ha ezért megöljük az eretnekeket, akkor ennek logikus folyománya a kivégzések háborúja, hiszen mindenki biztos a dolgában. Kálvinnak meg kellene szállnia Franciaországot és minden más nemzetet, eltörölni egész városokat a föld színéről, minden lakost kardéltre hányni, nemre és korra való tekintet nélkül, még a csecsemőket és az állatokot sem kímélheti.⁴⁶

Ezeket az érveket vette át a 17. században – többek között – Baruch Spinoza, John Milton (aki azt írta, hogy „csapjon csak össze az igaz és a hamis [...] az igazság erős”), Isaac Newton és John Locke. A modern tudomány megjelenése bebizonyította, hogy a mélyen gyökerező meggyőződés is lehet téves, és hogy a világ

nem az isteni szeszélynek, hanem a fizika törvényeinek engedelmeskedik. A katolikus egyház sem tette jól, hogy kínzással fenyegette Galileit, és életfogytiglan tartó házi őrizetre ítélte, amiért azt hirdette, ami a fizikai világ valóságának bizonyult. És az olykor humorral és józan ésszel fűszerezett szkeptikus elme egyre inkább kétségbe vonta a babonát. A IV. Henrik első részében Glendower így hengeg: „Szörny mélységből szellemeket idézek.” Percy így felel: „Azt én is tudok és tud bárki más – / De eljönnek-e, ha idézed őket?”* Francis Bacon, akinek azt az elvet tulajdonítják, hogy minden meggyőződésnek megfigyelésre kell alapulnia, megemlíti egy férfit, akit elvittek egy imaházba, és megmutatták neki azoknak a matrózoknak a festményét, akik a szent imáknak köszönhetően megmenekültek a hajótörésből. Feltették neki a kérdést, hogy mindez nem bizonyítja-e az istenek hatalmát. „És hol festették le azokat, akik az imák ellenére vízbe fulltak?”⁴⁷

Kegyetlen és szokatlan büntetések

A babona és a dogma leleplezése megszünteti az egyik ürügyet a kínzásra, de világi bűncselekmények és vétségek büntetésére azért alkalmas. Az ókori, középkori és kora újkori népek teljesen elfogadhatónak tartották a kegyetlen büntetéseket. A büntetésnek éppen az a lényege, hogy annyira boldogtalanná tesszük a vétkest, hogy sem ő, sem mások nem esnek újra kísértésbe, hogy a tiltott tevékenységet folytassák. E logika szerint minél kegyetlenebb a büntetés, annál jobban eléri a célját. A hatásos rendőrség és igazságszolgáltatás nélkül működő államnak ráadásul komoly célokat kellett elérnie egyetlen büntetéssel is. Olyan emlékezetesen brutális megtorlással kell előállnia, amely minden szemtanút behódolásra késztet, továbbá arra is, hogy másokat is megfélemlítsen a hír terjesztésével.

Ám a kegyetlen büntetések vonzereje nem csupán a gyakorlati funkciókban rejlett. A nézők akkor is élvezték a kegyetlenséget, ha az semmilyen igazságügyi célt nem szolgált. Az állatkínzás például vegytiszta élvezetnek számított. A 16. századi Párizsban népszerű szórakozás volt a macskaégetés: a macskát egy hevederrel felhúzták egy színpad fölé, majd tűzbe eresztették. Norman Davies történész szerint: „A nézők, akik között királyok és királynők is voltak, sikítoztak örömeikben, ahogy a fájdalomtól vinnyogó állatok megsültek, majd szénre égtek.”⁴⁸ Ugyancsak népszerű volt a kutyaviadal, a bikafuttatás, a kakasviadal, a „bűnös” állatok nyilvános kivégzése és a medvehecc, melynek során a medvét egy póznához kötözték, és kutyákkal tépték szét, de néha a kutyák pusztultak bele a küzdelembe.

A közvélemény még akkor is rémisztó közönyösséggel viszonyult a kínzáshoz, ha nem aktív szemlélője volt. Samuel Pepys, kora kifinomultabb főinek egyike, ezt jegyezte be a naplójába 1660. október 13-án:

* Vas István fordítása.

Elmentem a Charing Crosshoz, hogy megnézzem Harrison vezérőrnagy felakasztását és felnégyelését; olyan vidámnak látszott, amilyen ilyen körülmények között lehet valaki. Amikor levágták a kötélről, kitörő üdvözlő közepette felmutatták a fejét és a szívét. [...] Onnan az uramhoz mentem, elvittem Cuttance kapitányt és Mr. Sheplyt a Sun vendéglőbe, és osztrigával kínáltam őket.⁴⁹

Pepys viccelődése – „olyan vidámnak látszott, amilyen ilyen körülmények között lehet valaki” – arra vonatkozott, hogy Harrisont megfojtották, kibeletették, kaszt-rálták, és lefejezése előtt a szeme láttára elégették a szerveit.

Még a ma „testi fenyítés” eufemizmussal illetett, kevésbé látványos büntetések is visszataszító kínzást jelentettek. Számos történelmi nevezetesség közelében kiállítanak máglyát és szegényfát, hogy a szülők lefenyképezhessék ezekkel a gyerekeiket. A 18. században így nézett ki két férfi pellengérré állítása:

Mivel az egyikük alacsony volt, nem ért fel a fejnek kialakított lyukig. A csendőrök ennek ellenére beerőltették a fejét a lyukba, így szegény inkább lógott, mint állt. Hamarosan elfeketedett az arca, az orrából, a szeméből és a füléből pedig vér szivárgott. A tömeg mégis dühödten támadt rá. Amikor a csendőrök kinyitották a pellengért, szerencsétlen fickó holtan hanyatlott a talapzatra. A másik férfi olyan súlyosan megsérült a hozzávágott tárgyak-tól, hogy a gyógyulás reménye nélkül feküdt ott.⁵⁰

Gyakori „testi fenyítés” volt a korbácsolás is, általában ezzel büntették a brit tengerészeket és az afrikai amerikai rabszolgákat a szemtelenségért és csavargásért. Sokféle korbácsot gyártottak, némelyik lenyúzta a bőrt, mások fasírttá aprították a húst, vagy az izmon keresztül a csontig hatoltak. Charles Napier szerint a 18. század végén a brit hadseregben az ezer korbácsütésnyi büntetés sem ment ritkaságszámba:

Gyakran láttam, ahogy háromszor-négyszer is kihozták a kórházból az áldozatokat, hogy több részletben hajthassák végre a büntetést, mert ha egyetlen alkalommal teszik, könnyen belehalhattak. Rettenetes volt látni, ahogy az éppen csak begyógyult hát új, lágy bőrért újra folszakítja a korbács. Több száz korbácsolást néztem végig, módomban nyílt tehát megfigyelni, hogy amikor már teljesen felvágták vagy lenyúzták a bőrt, csökken a gyötrő fájdalom. Az első háromszáz csapásnál még összerándulnak és üvölnének, a többit azonban, összesen akár 800-at vagy ezret is, egy hang nélkül tűrik. Szinte élettelenül fekszenek, olyan, mintha egy halom döglött, nyers húst ütlelnének.⁵¹

A *keelhaul* ('leteremt') szó verbális megrovást is jelent. Szó szerinti értelemben (keel = 'hajógerinc', haul = 'vontatás') a brit tengerészetben dívó büntetési formára utal. A tengerészt egy kötélhez erősítették, majd végigvonszolták a hajó gerincének alján. Ha nem sülyyed el, szétmarcangolták a kerges vasak.

A 16. századra Angliában és Hollandiában kisebb bűncselekmények esetén átvette a kínzás és a csonkítás helyét a börtönbüntetés. Ez sem jelentett komoly előrelépést. A rabok maguk fizették az ételt, a ruhát és a szalmát, és ha nem volt pénzük, és a családjuk sem tudott segíteni, a felsoroltak nélkül kellett boldogulniuk. Néha azért is fizetniük kellett, hogy eloldozzák őket a tüskés vasgallértól, vagy a lábukat a földhöz szegező kampóktól. A férgek, a forróság és a hideg, az emberi ürülék, a kevés és romlott étel nem egyszerűen súlyosbította a rabok nyomorúságát, hanem a mindebből következő betegségekkel konkrét haláltáborra alakította a börtönöket. Számos börtön egyben dologház is volt, ahol a rabokat ébren töltött óráik túlnyomó részében gyalulásra, kötöresre vagy taposómalmok működtetésére kényszerítették.⁵²

A 18. század fordulópontot jelentett Nyugaton az intézményesített kegyetlenség alkalmazásában. Angliában reformerek és bizottságok bírálták az ország börtöneiben uralkodó „kegyetlenséget, barbárságot és kizsákmányolást”.⁵³ A kínzásokról és kivégzésekről szóló érzékletes beszámolók hatására a közvélemény lelkiismerete is feltámadt. A Catherine Hayes 1726-os kivégzésével kapcsolatos beszámoló szerint: „Amikor elérték a lángok, megpróbálta kézzel eltolni magától a rözséket, de csak szétszórta őket. A hóhér a nő nyakán lévő kötelnél fogva igyekezett megfojtani őt, de a lángok az ő kezét is elérték, ezért el kellett engednie. Abban a pillanatban új ágakat dobtak a tűzre, és három-négy óra alatt hamuvá égett.”⁵⁴

A *kerékbe tört* kifejezés távolról sem érzékelteti e büntetési forma borzalmát. Egy krónikás szerint az áldozatból „hatalmas, üvöltő, vérpataokban vonagló báb lett, egy báb négy csáppal, mint egy tengeri szörny, nyers, síkos, formátlan hús, törött csontszilánkokkal keverve”.⁵⁵ 1762-ben egy hatvannégy éves francia protestánst, Jean Calas-t azzal vádolták, hogy megölte a fiát, mert az át akart térni a katolikus hitre; valójában fia öngyilkosságát próbálta leplezni.⁵⁶ Kihallgatása során – bűntársai nevét akarták kiszedni belőle – csigahúzást és vízi kínzást alkalmaztak, majd kerékbe törték. Két órán át hagyták szenvedni, azután könyörületességből megfojtották. Miközben a csontjai törtek, végig ártatlanságát hangoztatta; a fültnémet nagyon megindította ez a szörnyű látvány. A vashusáng minden egyes ütése „lelkük legmélyére hatolt”, és „mindekinek patakzottak a könnyei, de már késő volt”.⁵⁷ Voltaire is felkarolta az ügyet: megjegyezte, hogy a külföldiek a kifinomult irodalomról és a gyönyörű színésznőkről ítélik meg Franciaországot, pedig ez a kegyetlen nép „rettenetes régi szokások” híve.⁵⁸

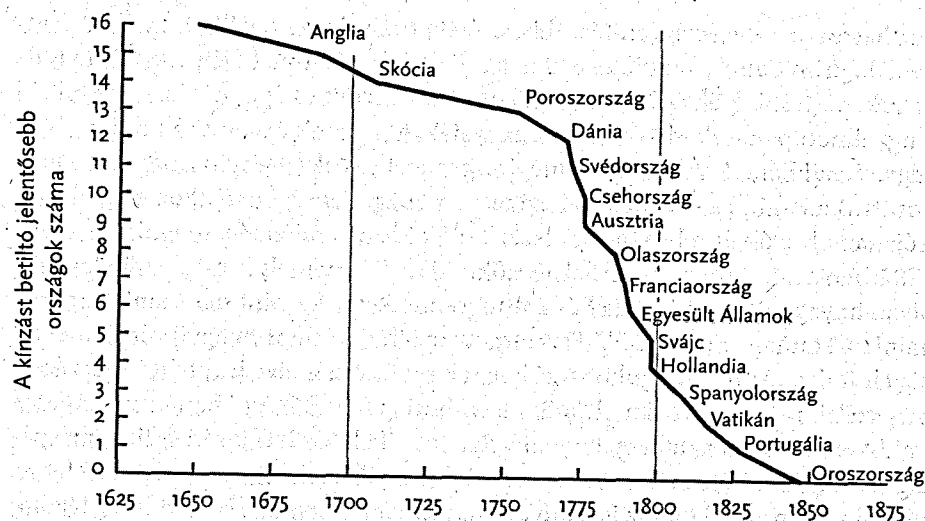
Más neves szerzők is kikeltek a szadista büntetések ellen. Néhányan Voltaire-

hez hasonlóan megsegényítésről beszéltek, barbárnak, vadállatiasnak, kegyetlennek, primitívnek, kannibalisztikusnak és visszataszítónak bélyegezték a módszereket. Mások, például Montesquieu, a keresztények képmutatására hívták fel a figyelmet: panaszkodnak, hogy a rómaiak, a japánok és a muszlimok milyen kegyetlenül bántak velük, most mégis ugyanezt teszik.⁵⁹ Megint mások, többek között Benjamin Rush, amerikai orvos és a Függelenségi nyilatkozat egyik aláírója, az olvasók és a büntetést elszenvedők közös emberségére emlékeztetett. 1787-ben azt írta, hogy „a férfiak és nők, akiknek a személyét megvetjük, ugyanolyan anyagból gyúrt lélekkel és testtel rendelkeznek, mint barátaink és rokonaink. Csont a csontunkból.” És, tette hozzá, ha érzelem és együttérzés nélkül közelítünk a nyomorúságukhoz, akkor „az együttérzés elve [...] teljes egészében megszűnik; és hamarosan eltűnik az emberi szívből”.⁶⁰ Az igazságszolgáltatás rendszerének nem bántania, hanem helyes útra kell terelnie a vétkeket, márpedig „a bűnöző jó útra térését nem érhetjük el nyilvános büntetéssel”.⁶¹ 1771-ben William Eden angol jogász is felhívta a figyelmet a kegyetlen büntetések elvadító hatására: „Hagyjuk egymást megrohadni, mint a madárijesztők a sövény mellett; bitófáink emberi holttestektől roskadoznak. Elképzelhető-e bármilyen más hatás az ilyen tárgyak ránk erőltetett ismerőssége láttán, mint az érzések eltompulása és a bennünk lévő jóindulatú előítéletek lerombolása?”⁶²

A legnagyobb hatást a milánói közgazdász és társadalomtudós, Cesare Beccaria érte el: 1764-es könyvsikere, *A bűnökről és a büntetésekről* az írástudó világ minden fontos politikai gondolkodójára hatott, így Voltaire-re, Denis Diderot-ra, Thomas Jeffersonra vagy John Adamsre.⁶³ Beccaria az alapelvekből indult ki, nevezetesen abból, hogy az igazságszolgáltatási rendszer célja, hogy „a legnagyobb jó a legtöbb ember közt szétosztva” (később Jeremy Bentham ezt alakította át a haszonelvűség mottójává). A büntetés egyetlen legitim célja tehát annak megakadályozása, hogy nagyobb kárt okozzunk másoknak, mint amennyi kár minket ért. Ebből következik, hogy a büntetésnek arányosnak kell lennie a bűncselekménnyel okozott kárral – nem azért, hogy kiegyensúlyozzunk valamilyen kozmikus igazságügyi mérleget, hanem hogy kialakuljon a megfelelő ösztönzők rendszere: „Ha ugyanaz a büntetés jár két olyan bűnért, amely különböző mértékben sérti a társadalmat, az emberek nem látják nagyobb akadályát annak, hogy a nagyobb bünt kövessék el, ha azzal nagyobb előnyhöz jutnak.” Az igazságszolgáltatás józan elemzéséből az is következik, hogy a büntetés bizonyossága és pontossága fontosabb, mint a súlyossága, hogy a bűnügyi pereket nyilvánosan és bizonyítékok alapján kell lefolytatni, hogy a halálbüntetés nem bír elrettentő erővel, és kiszabásának joga nem ruházható az államra.

Beccaria írása nem aratott osztatlan sikert. A pápa a tiltott könyvek listájára helyezte, a jog- és vallástudós Pierre-François Muyart de Vouglans pedig heves

* Madarász Imre fordítása.

4.2. ábra. Az igazságügyi kínzás eltörlésének időrendje

Források: Hunt, 2007, 76, 179; Mannix, 1964, 137–38.

vitába szállt vele. Muyart kigúnyolta Beccaria szívet tépő érzékenységet, azzal vádolta, hogy meggondolatlanul támad egy évszázadok óta bevált rendszert, és ragaszkodott a súlyos büntetések fontosságához, mert szerintük csak így fojtható el az ember veszélyes gonoszúsága, kezdve mindjárt az eredendő bűnnel.⁶⁴

Beccaria eszméi mégis kiállták az idő próbáját, és néhány évtizeddel később minden fontosabb nyugati országban betiltották a büntetést szolgáló kínzást; így történt a frissen függetlenné vált Egyesült Államokban is, amely a híres nyolcadik alkotmánymódosításban megtiltotta a „kegyetlen és szokatlan büntetéseket”. Bár a kínzás visszaszorulásának útját nem tudjuk pontosan felvázolni (hiszen a különböző országokban más-más időpontokban töröltek el más-más módszereket), a 4.2. ábra grafikonja azt ábrázolja, hogy tizenöt jelentős európai ország és az Egyesült Államok mikor törölte el az ott alkalmazott igazságügyi kínzás jelentősebb formáit.

Ezen az ábrán, ahogy más grafikonokon is, külön megjelöltem a 18. századot, hogy kiemeljem az emberi történelemnek ebben a fontos időszakában kialakuló humanitárius reformokat. Ilyen reform volt az állatokkal szemben alkalmazott kegyetlenség tiltása is. 1789-ben Jeremy Bentham fogalmazta meg azokat a szavakat, amelyek azóta is az állatvédelmi mozgalmak jelszavának minősülnek: „Nem az a kérdés, hogy képesek-e *gondolkodni*, hogy képesek-e *beszélni*, hanem hogy képesek-e *szenvedni*?” 1800-ban hozták az első medveheccet betiltó törvényt a brit parlamentben. 1822-ben aláírták a jószágok kizsákmányolását tiltó törvényt, 1835-ben pedig kiterjesztették a védelmet a bikára, a medvére, a kutyára és

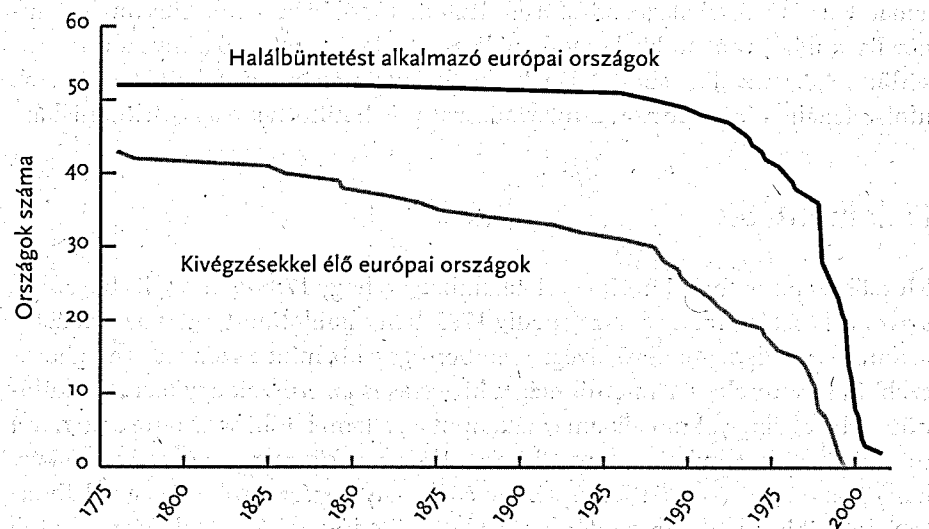
a macskára is.⁶⁵ A felvilágosodástól eredeztethető többi humanitárius mozgalomhoz hasonlóan az állatokkal szembeni kegyetlenkedést ellenző irányzat is felerősödött a 20. század második felének jogi forradalmában, míg végül 2005-ben az utolsó legális véres sportot, a rókavadászatot is betiltották Nagy-Britanniában.

Halálbüntetés

Morális szempontból előrelépésnek tekinthetjük, hogy 1783-ban Anglia bevezette a gyors akasztást, Franciaország pedig 1792-ben a guillotine-t, mert az áldozatot azonnal eszméletlenné tévő kivégzés emberségesebb, mint a szenvedés meghosszabbítására törekvő. Ám ettől még a kivégzés is az erőszak egy formája, különösen, ha olyan gyakran alkalmazzák, mint az államok többsége tette az emberi történelem túlnyomó részében. A bibliai időkben, a középkorban és a kora újkorban egy sor apró-cseprő törvénysértést és szabályszegést toroltak meg halálbüntetéssel, többek között a szodómiát, a pletykálgatást, a káposztalopást, a botok fölemelését szombaton, a szülőkkel való feleselést és a királyi kert bírálatát.⁶⁶ VIII. Henrik uralkodásának utolsó éveiben *heti* tíz kivégzésre került sor Londonban. 1822-ben Angliában 222 olyan halálos bűncselekményt követtek el, mint például az orvvadászat, a hamisítás, a nyúltelep kifosztása és a fakivágás. És mivel a perek átlagosan nyolc és fél percig tartottak, biztosak lehetünk benne, hogy sokakat ártatlanul küldtek akasztófára.⁶⁷ Rummel becslése szerint Jézus kora és a 20. század között 19 millió embert végeztek ki jelentéktelen szabálysértés miatt.⁶⁸

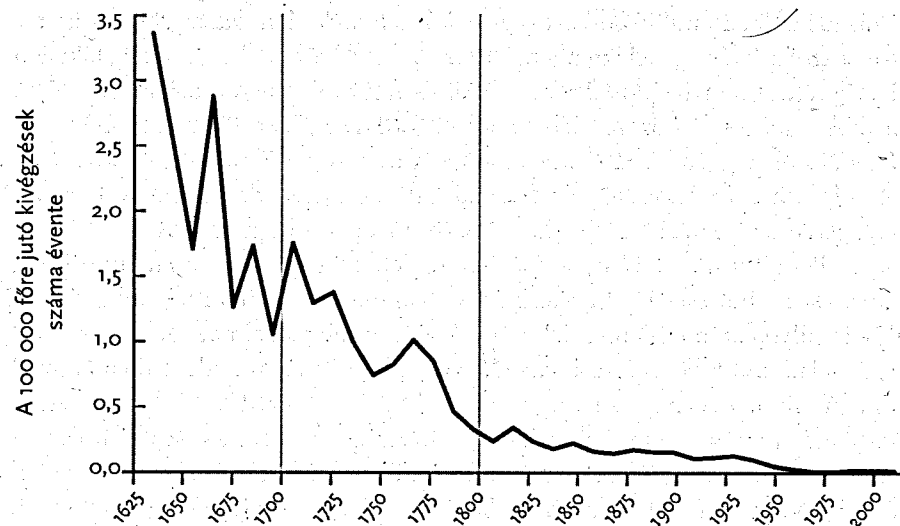
Ám a 18. század vége felé már a halálbüntetés is végorait élte. A sokáig féktelen mulatságot jelentő nyilvános akasztást 1783-ban tiltották be Angliában. 1834-ben eltörölték a holttestek közszemlére állítását, 1861-re pedig a 222 halálos bűn 4-re csökkent az országban.⁶⁹ A 19. században számos európai államban már kizárólag gyilkosság és hazaárulás esetén alkalmaztak halálbüntetést, idővel pedig valamilyen nyugati országban el is törölték. A 4.3. ábrán látszik, hogy az ötvenhárom mai európai állam közül csak Oroszországban és Fehéroroszországban nem törölték el a közönséges bűncselekményekért járó halálbüntetést. (Néhány államban hazaárulás és súlyos katonai bűncselekmények esetén még alkalmaznak halálbüntetést.) A halálbüntetés eltörlése a második világháború után terjedt el, de már jóval korábban csökkent a népszerűsége. Hollandiában például 1982-ben szüntették meg, de már 1860 óta nem végeztek ki senkit. Átlagosan ötven év telt el az országokban az utolsó kivégzés és a halálbüntetés hivatalos eltörlésének éve között.

A halálbüntetést ma már az emberek többsége az emberi jogok megsértésének tekinti. 2007-ben az ENSZ Közgyűlése 105 : 54 arányban (29 tartózkodás mellett) nem kötelező érvényű moratóriumot fogadott el a halálbüntetésre; 1994-ben és 1999-ben nem sikerült ezt megtennie.⁷⁰ Az állásfoglalás ellen többek között az Egyesült Államok szavazott. Ahogy az erőszak formáinak többségénél láttuk,

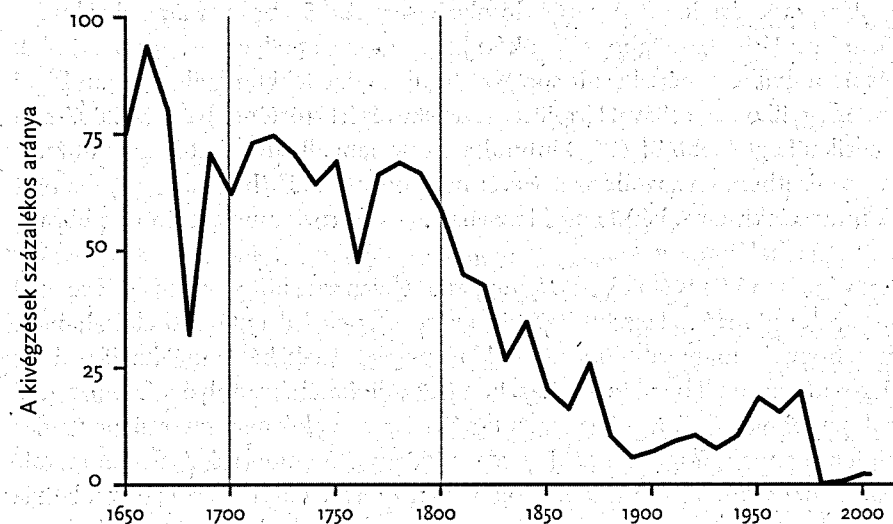
4.3. ábra. A halálbüntetés eltörlésének időrendje Európában

Források: Francia Külügyminisztérium, 2007; Capital Punishment U.K., 2004; Amnesty International, 2010.

4.4. ábra. A kivégzések aránya az Egyesült Államokban, 1640–2010

Források: Payne, 2004, 130, Espy–Smykla, 2002 adatai alapján. A 2000-rel és 2010-zel végződő évtized számainak forrása Death Penatly Information Center, 2010b.

4.5. ábra. Kivégzések, amelyekre a gyarmati idők óta és nem gyilkosságért került sor az Egyesült Államokban, 1650–2002

Források: Espy–Smykla, 2002; Death Penatly Information Center, 2010a.

az Egyesült Államok kívülálló a nyugati demokráciák sorában (talán úgy kellene fogalmaznom, hogy kívülálló, mert tizenhét, elsősorban északi államban eltörlötték a halálbüntetést – négyen az elmúlt két évben –, egy tizennyolcadik pedig negyvenöt éve nem rendelt el kivégzést).⁷¹ De bármilyen nagy port ver is fel az amerikai halálbüntetés, inkább jelképes, mint valóságos. A 4.4. ábra szerint az Egyesült Államokban a kivégzéseknek a lakosság arányában mért száma meredeken zuhant a gyarmati idők óta, a legnagyobb csökkenésre pedig a 17. és a 18. században került sor, amikor az intézményes erőszak sok más formája is visszaszorult a világ nyugati felében.

Az elmúlt két évtized alig látható növekedése az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek megnövekedett számú gyilkosságát követő keménykezű reakciót tükrözi. Napjaink Amerikájában azonban szinte csak fikció a „halálbüntetés”, mert a kötelező jogi felülvizsgálat a kivégzések többségét határozatlan ideig elnapolja, és mindössze a gyilkosok néhány tized százalékponthoz jutó részét végzik ki.⁷² A legújabb trend pedig lefelé mutat: 1999-ben történt a legtöbb kivégzés, azóta csaknem felére csökkent az évente kivégzettek száma.⁷³

A halálbüntetések számának csökkenésével párhuzamosan csökkent a halálos bűncselekmények száma is. A korábbi évszázadokban bárkit kivégezhettek lopásért, szodomiaért, homoszexualitásért, állatokkal való fajtalankodásért, házasságtörésért, boszorkányságért, gyújtogatásért, szülés eltitkolásáért, betörésért,

rabszolgalázadásért, hamisításért és lótolvajlásért. A 4.5. ábrán az amerikai kivégzések aránya látható, méghozzá azoké a kivégzéseké, amelyekre a gyarmati idők óta és nem gyilkosságért került sor. Az elmúlt évtizedekben gyilkosságon kívül kizárólag „gyilkosság céljával létrejött összeesküvésért” történt kivégzés. 2007-ben az amerikai Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy nem alkalmazható halálbüntetés abban az esetben, ha „az áldozat életét nem oltották ki” (bár néhány „államelenes bűncselekmény”, kémkedés, hazaárulás és terrorizmus esetén továbbra is kiszabható a halálbüntetés).⁷⁴

A kivégzés módja is átalakult. Nemcsak arról van szó, hogy az ország réges-régen eltörölte a kínzással együtt járó kivégzéseket, például a máglyahalált, hanem arról is, hogy „humánusabb” módszerekkel kísérleteznek, bár minél hatásosabb a módszer az azonnali halál biztosításában (mondjuk néhány golyó a fejbe), annál borzalmasabbnak tűnik a dolog a szemtanúk számára, akik nem szeretnék tudatában lenni annak, hogy erőszakkal végeztek egy élő emberrel. A fizikai mivoltukban látható kötelek és puskagolyók helyett ezért jelentek meg az olyan láthatatlan eszközök, mint a gáz és az elektromos áram, amelyeket utóbb az általános érzéstelenítést követően beadott halálos injekció már-már orvosi eljárása váltott fel – de még ezt a módszert is bírálják, mondván, hogy túlzott stresszt okoz a haldokló rabnak. Mint Payne megállapította:

A törvényhozók reformról reformra enyhítették a halálbüntetés terhét, így az már csak nyomokban emlékeztet egykori önmagára. Nem ijesztő, nem gyors, és jelenlegi korlátozott alkalmazásában még csak nem is biztos (két-száz gyilkosságból csak körülbelül egy végződik kivégzéssel). Mit jelent tehát, hogy az Egyesült Államokban van halálbüntetés? Ha az Egyesült Államokban a maga erőteljes, hagyományos formájában lenne halálbüntetés, évente mintegy 10 000 rabot végeznének ki, köztük ártatlan embereket is. Az áldozatok kínhalált halnának, az eseményeket pedig az országos csatornák közvetítenék, hogy minden állampolgár végignézhesse, beleértve a gyerekeket is (napi 27 kivégzéssel számolva nem sok idő maradna más műsorok sugárzására). Mivel a halálbüntetés hívei elborzadnak e lehetőség hallatán, biztosak lehetünk benne, hogy még ők is érzik az emberi élet fokozódó tiszteletének jobbító hatásait.⁷⁵

Könnyen elképzelhetjük, hogy a 18. században örületségnek tűnt a halálbüntetés eltörlésének gondolata. Úgy vélhették, hogy ha az embereket nem tartja vissza a kegyetlen kivégzéstől való félelem, habozás nélkül ölnek haszonlesésből vagy bosszúból. Pedig ma már tudjuk, hogy a halálbüntetés eltörlése korántsem fordította vissza az emberölések számának évszázadok óta tartó hanyatlását, hanem folytatódott a trend, és hogy a modern Nyugat-Európa országai – amelyek egyike sem végez ki embereket – rendelkeznek a legalacsonyabb gyilkossági mutatókkal

az egész világon. Ez is egyike a számtalan esetnek, amikor a társadalom működéséhez egykor nélkülözhetetlennek vélt intézményesített erőszak eltörlését követően a társadalom nélküle is remekül boldogul.

Rabszolgaság

A civilizáció történetének nagy részében a rabszolgaság gyakorlata inkább szabály volt, mint kivétel. A héber és a keresztény Biblia is jóváhagyta, Platón és Arisztotelész szerint pedig ez egy természetes intézmény, amely nélkülözhetetlen a civilizált társadalomban. Periklész idején, az úgynevezett demokratikus Athénban a lakosság 35 százaléka élt rabszolgaként, ahogy a köztársaságkori Rómában is. Háború idején a rabszolgák a hadizsákmány fontos részét képezték, és az államon kívül élő, legkülönbefélebb rasszokhoz tartozó népeket előszeretettel fogták el.⁷⁶ Az angol *slave* ('rabszolga') a *szláv* szóból ered, mert „a középkorban gyakran fogták el és használták rabszolgának a szláv népeket”. Az államok és a fegyveres erők, amikor éppen nem rabszolgafogásra használták őket, a rabszolgaság megelőzésének eszközeként működtek, amint arról a következő dalszöveg is tanúskodik: „Győzz, Britannia! Győzd le a halált! Soha, soha, soha nem lehetünk rabszolgák!” Az afrikaiakat, még mielőtt az európaiak leigázták volna őket, más afrikaiak, valamint Észak-Afrika és a Közel-Kelet iszlám államai taszították rabszolgasorba. Ezeknek az országoknak egy része csak a legutóbbi időkben törölte el a rabszolgaságot: Katar 1952-ben, Szaúd-Arábia és Jemen 1962-ben, Mauritánia pedig 1980-ban.⁷⁷

Ami a hadifoglyokat illeti, a rabszolgaság még mindig kellemesebb volt, mint alternatívája, a mézárulás, ráadásul a rabszolgaság számos társadalomban a szolgaság enyhébb formájává szelídült: háztartási alkalmazottak, katonák, céhek tagjai lettek belőlük. Az erőszak mégis a rabszolgaság meghatározásának szerves része – ha valaki egy rabszolga munkáját végzi, de bármikor távozhat a fizikai korlátozás vagy a büntetés veszélye nélkül, azt nem nevezzük rabszolgának –, és a rabszolgák életében napi szinten jelentkezett is. A Kivonulás könyvének 21:20–21 szakasza így szól: „Aki rabszolgáját vagy rabnőjét bottal úgy megveri, hogy az a keze alatt meghal, azt meg kell torolni. De ha a szolga még egy vagy két napig életben marad, akkor a gazdát nem kell megbüntetni, mert az ő tulajdona volt.” Mivel a rabszolgák nem birtokolták a saját testüket, még azokat is csúnyán kizsákmányolták, akikkel valamivel szebben bántak. A háremekben rendszeresen megerőszkolták a nőket, az őket őrző férfiakat, az eunuchokat pedig késsel kiherélték – fekete eunuchok esetében a teljes nemi szervüket eltávolították –, és forró vajjal leégették, hogy el ne vérezzenek a seb miatt.

Az afrikai rabszolga-kereskedelem az emberi történelem legbrutálisabb fejezetei közé tartozik. A 16. és a 19. század között legalább 1,5 millió afrikai pusztult el

az Atlanti-óceánon közlekedő rabszolgahajókon, ahol fojtogató, mocskos kötéllel láncolták őket egymáshoz, és ahogy egy megfigyelő beszámolt róla: „akinek sike-rül partot érnie, olyan elgyötörtnek tűnik, hogy arra nincsenek szavak”.⁷⁸ További milliók veszttek oda, amikor erőltetett menetben hajtották őket a dzsungelen és a sivatagon át a partvidéki vagy közel-keleti rabszolgapiacokra. A rabszolga-kereskedők a jégkereskedők üzleti modelljét követve viszonyultak az áruhoz, vagyis elfogadták, hogy az árucikkek egy része tönkremegy a szállítás során. Legalább 17, de akár 65 millió afrikai vált a rabszolga-kereskedelem áldozatává.⁷⁹ A rabszolga-kereskedelem következtében nemcsak szállítás közben haltak meg emberek, hanem mivel folyamatosan szállították az élő árut, a tulajdonosok nyugodtan halálra dolgoztathatták a rabszolgáikat, mindig találtak helyettük újabbakat. De még a viszonylag jó egészségi állapotú rabszolgák is a korbácsolás, a nemi erőszak, a csonkítás, a családtagoktól való kényszerű elszakadás és a bármikor kiszabható halálos ítélet árnyékában éltek.

Amikor a rabszolgatartók közeli kapcsolatba kerültek a rabszolgáikkal, felszabadították őket, gyakran a végrendeletükben. Egyes helyeken, például a középkori Európában a rabszolgaság helyét a jobbágyság és a részes bérlőség vette át, vagy azért, mert olcsóbbnak bizonyult adókat kivetni, mint rabszolgaságban tartani az embereket, vagy azért, mert a gyenge államok sikertelenül próbálták tiszteletben tartatni a rabszolga-tulajdonosok tulajdonjogát. A tulajdonjoggal járó rabszolgatartás mint intézmény ellen azonban csak a 18. században szerveződött tömeges mozgalom, amely hamarosan szinte teljesen véget vetett a műfajnak.

Miért mondtak le az emberek a leghasznosabb háztartási gépről? A történészek régóta vitatkoznak, hogy a rabszolgaság eltörlését milyen mértékben vezérelték közgazdasági, illetve humanitárius tényezők. Valaha a gazdasági magyarázatra esküdtek. 1776-ban Adam Smith úgy okoskodott, hogy a rabszolgaság kevésbé hatékony, mint a fizetett munka, mert csak az utóbbi pozitív összegű játszma:

Bár látszólag a rabszolgák munkája csak fenntartásuk költségébe kerül, vég-eredményben minden munka között a legdrágább. Aki semmiféle tulajdont nem szerezhet magának, annak nem lehet más érdeke, mint hogy olyan sokat egyék, amennyit tud, és olyan keveset dolgozzék, amennyit lehet. Ami munkát a saját fenntartásához szükségesen felül végezhet, csak erőszakkal lehet belőle kicsikarni, és nem saját érdekében.⁸⁰

John Mueller politológus szerint „Smith nézeteinek számos követője akadt, de érdekes módon nem a rabszolga-tulajdonosok körében. Tehát vagy Smith tévedett, vagy a rabszolgatartók rossz üzletemberek”.⁸¹ Egyes közgazdászok, például Robert Fogel és Stanley Engerman szerint Smith legalább részben tévedett a polgárháború előtti Dél esetében, ott ugyanis az akkori időkhez képest meglehetősen hatékonyan működött a gazdaság.⁸² És a déli rabszolgaságot természetesen

nem fokozatosan váltották fel a költséghatékonyabb termelési módszerek, hanem a háború és a törvény szüntette meg.

A világ fennmaradó részének többségében is fegyverre és törvényre volt szükség a rabszolgaság eltörléséhez. Nagy-Britannia, amely valaha a legvirágzóbb rabszolga-kereskedelmet folytatta, 1807-ben tiltotta be a rabszolgák kereskedelmét, 1833-ban pedig birodalomszerte eltörölte a rabszolgaságot. Az 1840-es évekre már ő járt mások nyakára, hogy szálljanak ki a rabszolga-kereskedelemből; a nagyobb nyomaték kedvéért gazdasági szankciókkal és a királyi flotta csaknem egynegyedével is alátámasztották kérésüket.⁸³

A történészek többsége arra jutott, hogy Nagy-Britannia elsősorban humanitárius megfontolásokból törölte el a rabszolgaságot.⁸⁴ Locke 1689-ben megjelent műve, az *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* aláasta a rabszolgaság morális alapját, és bár ő maga és intellektuális utódai kép-mutató módon hasznat húztak a rabszolgaság intézményéből, az általuk hirdetett szabadság, egyenlőség és egyetemes jogok kiengedték a szellemet a palackból, és megnehezítették mások számára a gyakorlat igazolását. A felvilágosodás szerzői, akik humanitárius alapon keltek ki a kínzás ellen – például a francia Jacques-Pierre Brissot –, ugyanezzel a logikával szálltak szembe a rabszolgasággal. Hozzájuk csatlakoztak a kvékerek – 1787-ben ők alapították azt a befolyásos társaságot, amely a rabszolga-kereskedelem megszüntetéséért küzdött (Society for the Abolition of Slave Trade) –, különféle papok, tudósok, szabad feketék, egykori rabszolgák és politikusok.⁸⁵

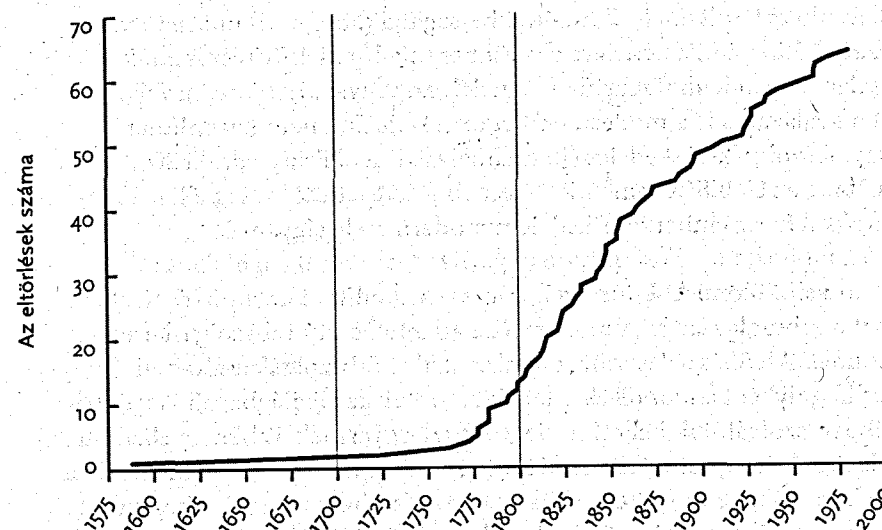
Ugyanakkor számos politikus és prédikátor kiállt a rabszolgaság mellett: arra hivatkoztak, hogy a Biblia is jóváhagyja a szokást, hogy az afrikai rassz alsóbbrendű, hogy meg kell őrizni a déli életmódot, és hangot adtak annak a paternalista meggyőződésüknek is, hogy a felszabadított rabszolgák képtelenek az önálló életre. Ezek az érvek azonban nem állták ki az intellektuális és morális vizsgálat próbáját. Az intellektuális érv szerint megengedhetetlen, hogy egy ember egy másik tulajdona legyen, és ezzel kizárják azoknak a döntéshozóknak a közösségből, akiknek az érdekeit társadalmi szerződés tárgyalja. Ahogy Jefferson fogalmazott: „Az emberiség tömegei nem nyereggel a hátukon születtek, ahogy a szerencsés kisebbség sem csizmában és sarkantyúval, hogy nyugodtan lovagolhasson a többiekén.”⁸⁶ Az erkölcsi felháborodást erősítették az egykori rabszolgák első kézből származó beszámolói. Voltak köztük önéletrajzok, például *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, the African, Written by Himself* (Az afrikai Olaudah Equiano életének érdekes története, saját tollából, 1789) és *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave* (Frederick Douglass, egy amerikai rabszolga élete, 1845). Ennél is nagyobb hatást ér el egy regény, Harriet Beecher Stowe *Tamás bátya kunyhója* című könyve. A regényben szerepel egy szívszaggató epizód, amikor az anyákat elszakítják a gyermekeiktől, egy másik jelenetben pedig a kedves Tomot agyonverik, amiért nem hajlandó meg-

korbácsolni a többi rabszolgát. A háromszázezer példányban elkelt könyv felerősítette a rabszolgaság eltörléséért küzdő mozgalmat. A legenda szerint, amikor Abraham Lincoln 1862-ben találkozott Stowe-val, így szólt hozzá: „Szóval maga az a kis nő, aki kirobbantotta ezt a nagy háborút.”

1865-ben, az amerikai történelem legpusztítóbb háborúját követően, az alkotmány tizenharmadik módosítása eltörölte a rabszolgaságot. Számos országban már korábban megtették, Franciaország pedig azzal a kétes dicsőséggel büszkélkedhet, hogy kétszer is eltörölte: először a francia forradalmat követően, 1794-ben, majd miután Napóleon 1802-ben visszaállította; 1848-ban, a második köztársaság idején is. Hamarosan az egész világ követte a példájukat. A rabszolgasággal kapcsolatos, enciklopédiákban látható időrend némileg különbözik a területi határok meghúzásában és az „eltörlés” definíciójában, a szabályszerűség azonban mindig ugyanaz: a 18. század végén ugrásszerűen nő az eltörlésről szóló bejelentések száma. A 4.6. ábrán látható, hogy az országok és a gyarmatok 1575 óta egyre növekvő számban vetettek véget hivatalosan is a rabszolgaságnak.

A rabszolgasággal szorosan összefügg az adósrabszolgaság gyakorlata is. A bibliai és klasszikus időktől kezdve rabszolgává tehették, bebörtönözhatték vagy kivégezhették azokat, akik képtelenek voltak visszafizetni a hitelt.⁸⁷ A görög törvénykező, Drakón, aki könyörtelen büntetéseiről lett híres – innen a drákói szigor kifejezés –, i. e. 621-ben törvénybe iktatta az adósok rabszolgasorsra juttatását. Erre a gyakorlatra emlékeztet az is, amikor *A velencei kalmárban* Shylock kivághat egy font húst Antonióból. A 16. századra már nem lettek rabszolgák a vétkesek, és ki sem végezték őket, de ezrével ültek az adósok börtönében. Hiába nem volt egy fillérjük sem, az ételt is felszámították nekik, abból éltek, amit a járókelek adtak nekik a börtön rácsain keresztül. A 19. század elejének Amerikájában ezrek raboskodtak az adósok börtönében, köztük nők is, pedig a rabok felének adóssága a tíz dollárt sem érte el. Az 1830-as években indult reformmozgalom a rabszolgaság ellen küzdő megmozduláshoz hasonlóan a józan észre és az érzelmekre is hatni kívánt. Egy kongresszusi bizottság leszögezte, hogy az igazságszolgáltatás elveibe ütközik „az adós testét a hitelező kezébe adni, bármilyen ügyből kifolyólag is”. A bizottság azt is megállapította, hogy „ha az elnyomás minden áldozata sorban elvonulna előtünk, a feleségekkel, a gyermekekkel és a barátokkal együtt, akiket ugyanez a balsors ért, a láttukra minden jóérezsű ember megborzongana”⁸⁸ 1820 és 1840 között majdnem minden amerikai állam eltörölte az adósrabszolgaságot, az 1860-as és az 1870-es években pedig az európai kormányok többsége is így tett.

Payne szerint az adósokkal való bánásmód története jól érzékelteti azt a rejtélyes folyamatot, amelynek során az élet minden területén csökkent az erőszak. A nyugati társadalmak először bebörtönözték és kivégezték az adósokat, később börtönbe vetették őket, végül lefoglalták a vagyonukat, hogy megfizessék a tartozásukat. Szerinte még a vagyon lefoglalása is valamiféle erőszak: „Ha John hitelbe veszi a zöldséget, de később sem fizeti ki, nem folyamodott erőszakhoz.

4.6. ábra. A rabszolgaság eltörlésének időrendje

Forrás: A rabszolgaság eltörléséről a következő listát találtam a legteljesebbnek: „Abolition of slavery timeline”, http://en.wikipedia.org/wiki/Abolition_of_slavery_timeline, 2009. augusztus. 18. A fenti grafikon tartalmazza a „modern időrend” azon bejegyzéseit, amelyek a rabszolgaság hivatalos eltörlését említik valamely politikai fennhatóság alatt.

Ha a zöldséges bírósághoz fordul, és eléri, hogy a rendőrség lefoglalja John autóját vagy bankszámláját, akkor a zöldséges és a rendőrség kezdeményezi az erőszakot.”⁸⁹ És mivel az erőszak egy formájáról van szó, még ha az emberek többsége nem így gondol is rá, ez a gyakorlat is visszaszorulóban van. A csődtörvény egyre inkább eltávolodik az adósok szankcionálásától és a vagyontárgyak elkobzásától, és inkább az újrakezdés lehetőségét kínálja. Számos államban védelmet élvez az adós háza, autója, nyugdíjszámlája és a házastársa vagyona, ha pedig egy magánszemély vagy egy vállalat csődöt jelent, az adósság egy részét büntetlenül leírhatja. Az adósok börtönének idejében valószínűleg attól tartottak volna, hogy ez az engedékenység véget vet a kapitalizmusnak, amely a hitel visszafizetésére épül. Csakhogy a kereskedelmi ökoszisztéma megtalálta a módját e veszteségek pótlásának. Amikor a kölcsönt felvenni kívánókat már nem riasztotta vissza a törvényes behajtás fenyegetése, a gazdasági élet más módszerekkel folytatódott: ezek közé tartozik a hitellelőrzés, a hitelbesorolás, a hitelbiztosítás és a hitelkártya. Az erőszak egy teljes kategóriája kámforrá vált, ugyanakkor megjelentek az azonos funkciót szolgáló mechanizmusok, miközben senki sem vette észre, hogy ez történik.

A rabszolgaság és a kiszolgáltatottság egyéb formái természetesen nem tűntek el a föld színéről. Mivel az utóbbi időben nagy hírverést kapott a munkára és prostitúcióra kényszerítő emberkereskedelem, a statisztikában járhatlanok és

morálisan korlátoztak előszeretettel hajtogatják, hogy semmi nem változott a 18. század óta, mintha nem lenne különbség a világ csekély részén működő tiltott és a világon mindenhol jellemző engedélyezett gyakorlat között. Ráadásul bármilyen gyalázatos is a modern emberkereskedelem, nem hasonlítható össze az afrikai rabszolga-kereskedelem borzalmaival. David Feingold, aki 2003-ban indította útjára az UNESCO emberkereskedelmi statisztikákkal foglalkozó projektjét, e szavakkal írt az emberkereskedelem modern melegágyairól:

Nem vall különösebb józanságra összehasonlítani az emberkereskedelmet a rabszolgasággal, különösen az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemmel. A 18. és a 19. században az afrikai rabszolgákat elrabolták vagy hadifogolyként elhurcolták. Elhajóztak velük az Újvilágba, ahol egész életükben szolgálniuk kellett, és legtöbbször gyermekeik sem szabadulhattak ebből a helyzetből. Előfordul, hogy az emberkereskedelem áldozatait is elrabolják, de az esetek többségében az emberkereskedelem nem más, mint rendkívüli módon félresikerült kivándorlás. Az áldozatok többsége önként hagyja el otthonát – bár olykor a körülmények kényszere miatt – az anyagilag kecsegtetőbb vagy izgalmasabb élet reményében. Útközben kényszer hatására kizsákmányolt helyzetbe kerülnek. Ez a helyzet azonban ritkán tart egész életükben, és állandósult vagy öröklődő kaszt sem válik belőlük.⁹⁰

Feingold arra is figyelmeztet, hogy az aktivista csoportok által jelentett, majd az újságírók és a nem kormányzati szervezetek által elismert, az emberkereskedelem áldozataira vonatkozó számok általában légből kapottak, és a nagyobb hatás kedvéért túlzóak is. De azért még az aktivisták is elismerik a fantasztikus fejlődést. Kevin Bales, a Free the Slaves (Szabadítsátok Fel a Rabszolgákat) szervezet elnöke kétes pontosságú statisztikákkal indító nyilatkozatában jól érzékelteti a helyzetet: „Miközben a rabszolgák tényleges száma soha nem volt még ilyen magas, valószínűleg a világ népességéhez viszonyítva soha nem élt ilyen kevés rabszolga. Ma már nem a jog ellen harcolunk; minden ország tiltja a rabszolgaságot. A gazdasági vitát sem kell már megnyernünk, mert egyetlen gazdaság sem függ a rabszolgaságtól (ellentétben a 19. századdal, amikor egész iparágak omolhattak volna össze). És az erkölcsi vitát sem kell megnyernünk, mert senki nem érvel már a rabszolgaság mellett.”⁹¹

Az értelem kora és a felvilágosodás egy sor erőszakos intézménynek véget vetett. Két erőszakos intézmény azonban makacsabbnak bizonyult, és a világ jelentős területein még két évszázadon át fennmaradt: a zsarnokság és a jelentős államok között dúló háború. Bár az említett intézmények eltörlését célzó első szisztema-

tikus mozgalmakat szinte már a bölcsőben elfojtották, és csak a mi életünkben váltak uralkodóvá, mégis a humanitárius forradalmat alkotó gondolatok és érzékenységek komoly változásából erednek, ezért kitérek rájuk.

Az önkényuralom és a politikai erőszak

Max Weber szociológus híres meghatározása szerint az állam olyan intézmény, amely az erőszak legitim alkalmazásának monopóliumával rendelkezik. Az államok tehát már természetüknél fogva is erőszak alkalmazására tervezett szervezetek. Ideális esetben ezt az erőszakot csak bűnözők és betolakodók elrettentésére használják, ám az államok évezredek óta keresztül nem ilyen visszafogottan működtek, hanem féktelenül folyamodtak erőszakhoz.

Az első komplex államok egytől egyig önkényuralmak voltak abban az értelemben, hogy „a társadalmak vezérei gyakorolták is azt a jogukat, hogy alattvalóikat önkényesen és büntetlenül meggyilkolják.”⁹² Laura Betzig kutatásai szerint az önkényuralom bizonyítékai fellelhetők a babilóniaiak, a héberek, a császárkori rómaiak, a szamoaiak, a Fidzsi-szigetekiek, a khmerek, a natchezek, az aztékok, az inkák és kilenc afrikai királyság dokumentumaiban. A despoták darwini módon használták ki a hatalmukat: fényűző életet éltek, és hatalmas háremek szolgáltatásait élvezték. Nem sokkal azután, hogy a britek gyarmatosították Indiát, egy szemtanú a következőkről számolt be: „Szúrát mogul kormányzójának estélye [...] durván félbeszakadt, amikor a házigazda hirtelen dühbe gurult, és az angol vendégek döbbenetére elrendelte, hogy minden táncosnőt fejezzenek le.”⁹³ A vendégek csak azért döbbenhettek meg nyugodt lelkiismerettel, mert anyaországuk nem sokkal azelőtt véget vetett az ottani önkényuralomnak. Amikor VIII. Henrik rossz hangulatba került – és ez gyakran előfordult –, kivégeztette két feleségét, számos meggyanúsított szeretőjüket, saját tanácsadóit (többek között Thomas More-t és Thomas Cromwellt), William Tyndale bibliafordítót és további tízezreket.

A kényük-kedvük szerint öldöklő despotákról világszerte történetek szólnak. A bölcs Salamon király a konfliktus tárgyát képező csecsemő lemészárlásával kívánta rendezni az anyasági vitát. Seherezádé történetének háttérében egy olyan király áll, aki mindennap megölte legújabb menyasszonyát. Az indiai Oriza legendás királya, Narashimhadeva megparancsolta, hogy pontosan tizenkét építész pontosan tizenkét év alatt építsen fel egy templomot, ha kudarcot vallanak, kivégezteti őket. És dr. Seuss *The Five Hundred Hats of Bartholomew Cubbins* (Bartholomew Cubbins ötszáz kalapja) című meséjében a főszereplőt majdnem lefejezik, amiért a király jelenlétében sem veszi le a kalapját.

Aki fegyvert fog, fegyver által vesz el, és az emberi történelem túlnyomó részében a politikai gyilkosság – amikor a kihívó megöli a vezetőt, és a helyére lép – volt a hatalom átadásának elsődleges mechanizmusa.⁹⁴ A politikai gyilkosság elkövetője

más, mint a modern gyilkos, aki politikai állásfoglalásként öl, be akar kerülni a történelemkönyvekbe vagy egyszerűen csak futóbolond. Az előbbi általában a politikai elithez tartozik, megöli a vezetőt, hogy átvehesse a helyét, és bízik benne, hogy törvényesnek ismerik el az utódlását. Saul, Dávid és Salamon király ellen is követtek el merényletet, és ők maguk is részt vettek összeesküvésekben, Julius Caesar pedig csak egy volt a harmincvalehány római császár közül (a birodalom kettészakadásáig összesen negyvenkilenc császár uralkodott), akivel a testőrei, magas rangú beosztottjai vagy családtagjai végeztek. Manuel Eisner számításai szerint i. sz. 600 és 1800 között nagyjából minden nyolcadik európai uralkodót hivatali ideje során ölték meg, az elkövetők többsége nemes volt, és a gyilkosok egyharmada trónra is lépett.⁹⁵

A politikai vezetők nemcsak egymást ölik, hanem gyakran követnek el tömeges erőszakot az állampolgáraikkal szemben. Megkínózzák, börtönbe vetik, kivézik vagy kiéheztetik őket, esetleg halálra dolgoztatják alattvalóikat a fáraók építkezéseiben. Rummel becslése szerint a 20. század előtt működő kormányzatok 133 millió emberrel végeztek, összesen pedig akár 625 millió áldozatról is beszélhetünk.⁹⁶ Amikor tehát egy társadalomban sikerül véget vetni a portyázásnak is a villongásoknak, az erőszak csökkentésére a *kormányzati* erőszak csökkentése a legjobb lehetőség.

A 17. és 18. századra több országban is visszaszorulóban volt a zsarnokság és a politikai gyilkosság.⁹⁷ Eisner úgy számol, hogy a középkor és 1800 között az európai királygyilkosságok aránya ötödére csökkent, különösen Európa északi és nyugati részén. E változás híres példája a két Stuart király, aki összeakasztotta a bajsztát a brit parlamenttel. 1649-ben még lefejezték I. Károlyt, 1688-ban azonban a fiát, II. Jakabot már vértelenül mozdították el a dicsőséges forradalom során. Még akkor is csak száműzetéssel büntették, amikor puccsot kísérelt meg. 1776-ra az amerikai forradalmárok már a tea megadóztatását és a katonák bekvártélyozását is önkényuralomnak nevezték.

Miközben az államok fokozatosan lemondtak a zsarnokoskodásról, a gondolkodók az erőszak minimálisra szorításának elvekhez ragaszkodó módját keresték. Fogalmi forradalommal kezdődött. Az államot már nem tekintették a társadalom szerves részének vagy az isteni uralom helyi leányvállalatának, hanem valamiféle eszközként gondoltak rá – olyan technológiaként, amelyet az ember talált fel a kollektív jólét fokozása érdekében. Az államokat természetesen senki sem találta fel tudatosan, és már jóval a lejegyzett történelem előtt léteztek, így ehhez a gondolkozásmódhoz komoly képzelőerőre volt szükség. Hobbes, Spinoza, Locke és Rousseau, később pedig Jefferson, Hamilton, James Madison és John Adams megpróbálta elképzelni az életet a maga természetes állapotában, és gondolat kísérletekben igyekeztek megérteni, hogy racionális szereplők egy csoportja hogyan tenné jobba az életét. Az így létrejövő intézmények nyilvánvalóan nem emlékeztetnének a kor teokráciáira és örökletes monarchiáira. Nehéz

elképzelni, hogy a természetes állapotban élő racionális szereplők egy hihető szimuláció során a királyok isteni hatalmát ruháznák magukra – „Az állam én vagyok” –, vagy beltenyésztésű tízéveseket ültetnének a trónra. A kormányzatok inkább a kormányzottak örömét keresnék. A közhatalomnak az a képessége, hogy – Hobbes szavaival élve – „mindenkit kordában tart”,* nem arra ad felhatalmazást, hogy saját érdekeit szem előtt tartva elnyomja az állampolgárait, hanem csak arra, hogy végrehajtsa a megállapodást, mely szerint „mindenki önkéntesen, mondjon le minden jogáról, feltéve, hogy a többiek is így tesznek, [...] s másokkal szemben elégedjen meg annyi szabadsággal, mint amennyit ő másoknak saját magával szemben engedélyez”.⁹⁸

Joggal mondhatjuk, hogy Hobbes maga sem gondolta elég alaposan végig a dolgot. Elképzelése szerint az emberek az idők kezdetén egyszer és mindenkorra egy királyra vagy bizottságra ruháznák a hatalmat, és az attól kezdve olyan tökéletesen képviselné az érdekeiket, hogy nem lenne okuk kétségbe vonni a hatalmát. Elég, ha csak egy átlagos amerikai kongresszusi képviselőre vagy a brit királyi család tagjaira gondolunk (hogy a vezérlő tábornokokról és a népbiztosokról már ne is beszéljünk), hogy lássuk, micsoda katasztrófához vezetne ez a megoldás. A való élet Leviatánjai emberi lények, a *Homo sapiens* képviselőjétől elvárható mohósággal és ostobasággal. Locke felismerte, hogy a hatalmon lévők „felmenthetik saját magukat az alól, hogy engedelmeskedjenek az általuk hozott törvényeknek, a törvények alkotását és végrehajtását pedig saját előnyükhöz igazíthatják, és így a közösség többi tagjától eltérő, a társadalom és a kormányzat céljával ellentétes érdekeik lesznek”.⁹⁹ Fontosnak tartotta a kormányzat törvényhozó és végrehajtó ágának szétválasztását, és az állampolgároknak azt a jogát, hogy a feladatát nem teljesítő kormányzatot elküldhessék hivatalából.

Ezt a gondolatmenetet Hobbes és Locke örökösei újabb szintre emelték, amikor hosszú évek vizsgálódását és vitáit követően kidolgozták az amerikai alkotmányos kormányzat tervezetét. Megszállottan foglalkoztatta őket az a probléma, hogy egy gyarló emberekből álló uralkodó szerv miként lehet elég erős ahhoz, hogy megakadályozza az állampolgárok egymás ellen fordulását, ugyanakkor túlzott követelésekkel maga se váljon a legpusztítóbb ragadozóvá.¹⁰⁰ Ahogy Madison fogalmazott: „Ha az emberek angyalok lennének, nem lenne szükség kormányra. Ha az embereket angyalok irányítanák, sem külső, sem belső kontrollra nem lenne szükség a kormányok fölött.”¹⁰¹ Ezért az új kormányzat tervezetében Locke eszméje is szerepelt a hatalmi ágak szétválasztásáról, mert „ambícióval kell ellensúlyozni az ambíciót”.¹⁰² Az eredmény? Szétválasztották a végrehajtó, az igazságszolgáltató és a törvényhozói hatalmi ágakat, a szövetségi rendszerben megosztották a hatalmat az államok és a nemzeti kormány között, és rendszeres választásokkal kényszerítették rá a kormányt, hogy figyeljen a nép kívánságaira,

* Vámosi Pál fordítása.

és hogy rendezetten és békésen mehessen végbe a hatalom átadása. És ami valószínűleg a legfontosabb, pontosan behatárolták az államszervezet feladatát – biztosítani kell az állampolgárok életét, szabadságát és boldogságát, méghozzá a beleegyezésükkel –, és az alkotmánymódosítások formájában azt is megszabták, hogy mely határokat nem lépheti át a kormány az állampolgárokkal szemben alkalmazott erőszak terén.

Az amerikai rendszer abban is újat hozott, hogy kifejezetten elismerte a pozitív összegű együttműködés csillapító hatásait. A szelíd kereskedelem ideálját az alkotmány kereskedelemmel, szerződésekkel és adókkal kapcsolatos részeiben rögzítették, hogy a kormány ne álljon a kelleténél jobban az állampolgárok közötti kölcsönös cserék útjába.¹⁰³

A demokrácia 18. századi szárnypróbálgatásai éppen olyanok voltak, mint amit egy bonyolult új technológia 1.0 verziójától várhatunk. Az angol kivitelezés gyenge tea volt, a francia kivitelezés teljes katasztrófa, az amerikai hibáját pedig a színész Ice-T ragadta meg a legjobban, amikor az alkotmány első változatát átolvasó Thomas Jeffersont parodizálta: „Lássuk csak: szólásszabadság; vallásszabadság; sajtószabadság; rendelkezhetünk a négekkel... Jó lesz így!” Ám a demokráciák első verzióinak jelentősége a fejleszthetőségükben rejtett. Nem pusztán kijelölték a kínzástól, a kegyetlen büntetésektől és az önkényuralomtól mentes még oly korlátozott méretű zónákat, hanem rendelkeztek a saját terjeszkedésüket szolgáló eszközökkel is. Az a kijelentés, hogy „magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtetett”;* akkoriban ugyan képmutató volt, ugyanakkor a jogok beépített kiszélesítőjeként kilencvenhét évvel később módot adott a rabszolgaság eltörlésére, egy újabb évszázad elteltével pedig a rasszista megkülönböztetés minden formájának megszüntetésére. Amikor a demokrácia eszméje elszabadult, egyre nagyobb és nagyobb területeket fertőzött meg, míg végül az erőszak csökkentésére szolgáló leghatásosabb technológiának bizonyult a közigazgatás megjelenése óta.

A nagy háborúk

Az emberi történelem túlnyomó részében az igazolta a háborút, amit Julius Caesar olyan velősen fogalmazott meg: „Jöttem. Láttam. Győztem.” A kormányok valóban győztek. Birodalmak jöttek-mentek, egész népeket irtottak ki vagy taszítottak rabszolgasorba, és senkiben nem merült fel, hogy ez így nincs rendjén. A tiszteletre méltó „Nagy ez és ez” címet elnyerő történelmi figurák között egyetlen nagy művészt, tudóst, orvost vagy feltalálót sem találunk, egyetlen olyan személyt sem, aki hozzájárult volna az emberi boldogsághoz vagy bölcsességhez. Csak

* Vecseklőy József fordítása.

diktátorokat, akik hatalmas területeket hódítottak meg az ott élőkkel együtt. Ha Hitler szerencséje egy kicsit hosszabban kitartott volna, ma valószínűleg Nagy Adolfként emlegetnék a történelemlönyvek. A hadtörténeti művek még ma is elsősorban a lovakról, a páncélzatról és a puskaporról szólnak, de csak érintőlegesen térnek ki arra, hogy milyen elképesztően sok ember halt vagy sérült meg e hőbort következtében.

Ugyanakkor mindig voltak olyanok, akik felismerték a háború óriási hatását a nőkre és a férfiakra, a morális dimenziókkal együtt. Az i. e. 5. században egy kínai filozófus, Mo Ti, a konfucianizmus és a taoizmus rivális vallásának alapítója megállapította:

Egy ember megölését igazságtalanságnak tartják, amelyet halállal kell büntetni. Ennek a véleménynek az alapján pedig tíz ember meggyilkolása tízszeres igazságtalanság, amit tízszeres halállal kellene büntetni, száz ember meggyilkolása pedig százszoros igazságtalanság, amely százszoros halált érdemelne. Az égalatti minden nemes embere tudja ezt és helyteleníti az ilyesmit, mert igazságtalanságnak tartja. Ha azonban a nagyban művelt igazságtalanságokhoz érkezünk, mint amilyen egy ország megtámadása, akkor azt magasztalják.

Ha olyan emberre akadunk, aki csak akkor mondja feketének a feketét, amikor keveset lát belőle, de ha sok feketét lát, akkor fehérnek mondja, nos, akkor az illetőről azt tartjuk, hogy nem tudja egymástól megkülönböztetni a fehéret és a feketét... Hát az olyanról, aki a kicsiny gonosztettet felismeri és helyteleníti, de a nagy gonosztettet, mint amilyen egy ország megtámadása, már nem képes helyteleníteni, hanem csatlakozik hozzá és magasztalja, sőt igazságosságnak nevezi, az ilyenről vajon elmondható, hogy meg tudja különböztetni egymástól az igazságost és igazságtalant?¹⁰⁴

Olykor egy-egy nyugati gondolkodó is felhívta a figyelmet a béke eszméjére. Ézsaiás próféta bízott benne, hogy „Ők meg ekevassá kovácsolják kardjukat, és lándzsájukat szőlőmetsző késsé. Nemzet nem emel kardot nemzet ellen, és nem tanul többé hadviselést”.¹⁰⁵ Jézus így prédikált: „Szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót haragosaitokkal. Azokra, akik átkoznak benneteket, mondjatok áldást, és imádkozzatok rágalmazóitokért. Ha arcul üt valaki, tartsd neki oda a másik arcodat is.”¹⁰⁶ Bár a kereszténység pacifista mozgalomnak indult, i. sz. 312-ben mélyrepülésbe kezdett, amikor I. Constantinus császár előtt megjelent egy lángoló kereszt az „E jelben győzni fogsz” szavak kíséretében, és a Római Birodalom fölvette a keresztény hit e harcok változatát.

Hiába hallatszottak időről időre pacifista vagy háborúellenes hangok, a következő évezred folyamatos háborúskodással telt. Az *Encyclopaedia Britannica* szerint a középkorban a következők alkották a nemzetközi jog premisszáit:

„(1) A mindenki által elfogadott fegyverszünet vagy béke hiányában még a független keresztény közösségek között is a hadiállapot volt a nemzetközi kapcsolatok alapja, (2) Ha csak egyedi biztonságos viselkedés vagy szerződés alapján másképp nem alakult, az uralkodók fölhatalmazva érezték magukat, hogy kényük-kedvük szerint bánjanak az idegenekkel, (3) A tenger senkiföldjének számított, ahol bárki bármit tehetett.”¹⁰⁷ A 15., 16. és 17. században évente nagyjából három új háború tört ki európai országok között.¹⁰⁸

A háborúval szemben felmerülő morális érvek megcáfolhatatlanok. Ahogy Edwin Starr zenész fogalmazott: „Háború. Nahát! Mire jó az? A világon semmire. Könnyek öntik el tízezer anya szemét, amikor a fiuk háborúba megy, és odavész.” Ám a történelem nagy részében ez az érv két okból sem hatott.

Az egyik ok a „másik fickó probléma”. Ha egy nemzet úgy dönt, hogy nem háborúzik többé, a szomszédja azonban igen, akkor ágyasó késeivel hiába száll szembe a szomszéd lándzsáival, egy hódító hadsereg kellemetlenebbik végén találhatja magát. Ez a sor jutott Karthágónak a rómaiakkal, Indiának a muszlim hódítókkal, a kataroknak pedig a franciákkal és a katolikus egyházzal szemben, valamint a Németország és Oroszország közé szorult országoknak történelmük során többször is.

A pacifizmus az egy országon belül működő militarista erőkre is érzékeny. Amikor egy ország háborúzik, vagy háborúzni készül, a vezetői nehezen tesznek különbséget a pacifisták, illetve a gyávák és árulók között. Az anabaptista egyház csak egy a történelem során üldözött számos pacifista szekta közül.¹⁰⁹

A háborúellenes érzések akkor terjedhetnek el, ha egyszerre több területet is megfertőznek. És ahhoz, hogy a háborúellenes gondolkodásmód ne azon múljon, hogy mindenki hajlandó-e az erényesség mellett dönteni, gazdasági és politikai intézményekre kell támaszkodnia. A pacifizmus az értelem korában és a felvilágosodás során alakult át jámbor, de hatástalan érzelemből megvalósítható programmal bíró mozgalommá.

A háború hiábavalóságának és gonoszságának elfogadtatásához a szatíra eltávolító ereje is hasznos lehet. A moralizálót kigúnyolhatják, a vitatkozót elhallgathatják, de a szatirikus lopva adhatja át a mondanivalóját. Ha eléri közönségénél, hogy behelyezkedjen egy kívülálló – a bolond, a külföldi, az utazó – nézőpontjába, megértetheti velük saját társadalmuk képmutatását és az emberi természet azt felerősítő hibáit. Ha a közönség megérti a tréfát, ha az olvasók vagy a nézők belefeledkeznek a műbe, akkor hallgatólagosan részt vesznek egy norma szétcincálásában, pedig hangosan senki nem szólított fel annak elutasítására. Shakespeare Falstaffjánál például senki nem elemezte értőbben a becsület fogalmát, amely oly sok erőszak forrása volt az emberi történelem során. Henrik herceg csatába hívja, e szavakkal: „Elvégre te is tartozol Istennek egy halállal.” Falstaff így elmélkedik magában:

De még nem esedékes: nem kellemes határidő előtt fizetni. Miért légyek túlfizetésben annál, aki fel sem szólított? De hát nem erről van szó: a becsület ösztökél. De hátha a becsület agyonösztökél? Akkor mi lesz? Lehet-e becsülettel pótolni egy féllábat? Nem. Vagy egy félkart? Nem. Vagy enyhíteni egy seb fájdalmát? Nem. Akkor hát a becsület nem ért a sebészethez? Nem. Mi a becsület? Egy szó. És mi ez a szó, ez a becsület? Levegő. Ez tiszta számvetés. És kié a becsület? Aki szerdán meghalt. És érzi a becsületet? Nem. Hát hallja? Nem. Akkor hát a becsület nem érzékelhető? A halottnak nem. Akkor talán az élőkkel együtt él? Nem. Miért? Mert a rágalom nem szenvedheti. Akkor hát én nem kérek belőle: a becsület csak festett halotti címer; és ezzel véget ér az én katekizmusom.¹¹⁰

A rágalom nem szenvedheti! Több mint egy évszázaddal később, 1759-ben Samuel Johnson elképzelte, ahogy egy québeci indián törzsfőnök beszédet mond övéi előtt „az európai háború művészetéről és szabályosságáról” a hétéves háború során:

Van egy írásos törvényük, amely állításuk szerint a föld és a tenger teremtőjétől származik, és amely alapján hisznek benne, hogy az ember boldog lesz, amikor elhagyja az élet. Mi miért nem ismerjük ezt a törvényt? Azért titkolják, mert megszegik. Mert hogyan taníthatnák ezt egy indián népnek, amikor az egyik szabály megtiltja, hogy azt tegyék másokkal, amit maguknak nem kívánnak. [...]

A kapzsiság fiai most kardot ragadnak egymás ellen, és kinyilvánítják, hogy jogot formálnak a háborúval kapcsolatos döntésekre; ne foglalkozunk a mérsárlással, jusson eszünkbe, hogy minden egyes európai halála egy zsarnok rablótól szabadítja meg az országot; mert milyen más jogot formálhat bármilyen ország, mint a keselyű jogát a nyúlra, a tigris jogát az őzre?¹¹¹

Jonathan Swift *Gulliver utazásai* című írásában (1726) a nézőpontváltás kvintesszenciáját láthatjuk: ezúttal a törpék és az óriások nézőpontja között kerül sor váltásra. Swift így mesélteti el Gulliverrel hazája újkori történelmét az óriások királyának:

Végtelenül csodálkozott azon, amit az utolsó század történetéről elmondtam. Hiszen az egész történelem, úgymond, tele van összeesküvéssel, lázadással, gyilkossággal, felkeléssel, száműzetéssel; csupa gonosz következmény, amit csak kapzsiság, pártoskodás, hűtlenség, kegyetlenség, düh, bolondság, gyűlölet, irigység, bujaság, rosszakarat és gonosz becsvágy maga után vonhat. [...]

„Ami magát illeti [folytatta a király], maga az életének nagyobb részét utazásokban töltötte el s azért remélem, nem ismeri hazájának bűneit.

Mindabból, amit elbeszéltek nekem s amit kérdésekkel nagy nehezen és nagy erőlködve kicsikartam magából, azt kell következtetnem, hogy az embereknek az a fajtája, melyből származik, a legromlottabb és nyomorultabb mindazon férgesek között, melyeknek a természet valaha helyet adott e szép földgolyó felületén.”¹¹²

Franciaországban is jelentek meg szatírák. Blaise Pascal (1623–62) a *Gondolatok* egyikében a következő párbeszédet képzelte el: „Mért ölsz meg engem? – Hogy-hogy? Hát nem a folyó másik oldalán laksz? Barátom, ha ezen az oldalon lagnál, gyilkos lennék, és igazságtalanságot követnék el, ha most így megölnélek; de mivel a másik parton laksz, vitéz katona vagyok, és ez így helyes.”¹¹³ Voltaire *Candide*-ja (1759) is csípős, háborúellenes megjegyzéseket ad egy kitalált alak szájába, például a háború következő definícióját: „Egy millió, katonailag kiképzett gyilkos, Európa egyik szélétől a másikig száguldvá gyakorolja teljes fegyelmettségével a gyilkolás és rablás mesterségét, hogy betevő falatját megkeresse.”*

Miközben a szatírák sugalmazása szerint a háború képmutató és megvetésre méltó, a 18. században megjelentek azok az elméletek, amelyek szerint irracionális és elkerülhető is. Az egyik legfontosabb a szelíd kereskedelem volt, amely szerint a kereskedelem pozitív összegű haszna vonzóbb, mint a háború nulla vagy negatív összegű haszna.¹¹⁴ Bár a játékelmélet matematikáját csak kétszáz évvel később dolgozták ki, az alapeszme szóban is könnyen kifejezhető: Mi értelme pénz és vért nem kímélve megszállni egy országot, és elrabolni a kincseiket, amikor olcsóbb lenne megvenni tőlük, és eladni nekik a saját kincseink egy részét? Saint-Pierre abbé (1713), Montesquieu (1748), Adam Smith (1776), George Washington (1788) és Immanuel Kant (1795) egyaránt magasztalta a szabad kereskedelmet, mert a nemzetek anyagi érdekeinek szolgálatával eléri, hogy az országok többre tartsák egymás jólétét. Kant szavaival élve: „Ez a kereskedőszellem, amely a háborúval nem létezhetik együtt, és amely előbb vagy utóbb minden népet elfog. [...] az államok indíttatva érzik magukat (persze nem éppen az erkölcs rugói által) a nemes békét elősegíteni.”¹¹⁵

A kvékerek nemcsak a rabszolgaság eltörléséért hoztak létre aktivista csoportokat, hanem a háború intézményével szemben is. Bár a szekta elkötelezettsége az erőszakmentesség iránt abból a vallásos meggyőződésükből származott, hogy Isten az egyes emberi életeken keresztül nyilvánul meg, az sem ártott az ügynek, hogy nem önsanyargató géprombolók, hanem befolyásos üzletemberek voltak, ők alapították többek között a Lloyd's és a Barclays bankot, valamint Pennsylvania kolóniáját.¹¹⁶

A korszak legfigyelemreméltóbb háborúellenes dokumentuma Kant 1795-ös esszéje, az *Örök béke*.¹¹⁷ Kant korántsem volt álmódzó; azzal az önvalomás-

* Kemény Gábor fordítása.

sal kezdi írását, hogy a könyv címét egy fogadó cégéről vette, amelyen egy temető látható. Ezután felvázolta az örök békéhez vezető hat előzetes lépést, majd három alapelvet. Az előzetes lépések a következők: a békeszerződés nem érvényes, nem tartották fenn benne a háború lehetőségét; egyik állam sem kebelezheti be a másikat; az állandó hadseregeket meg kell szüntetni; a kormányzat nem vehet fel kölcsönt háború finanszírozása érdekében; egyik állam sem szólhat bele a másik belügyeibe; és egyetlen állam sem alkalmazhat olyan háborús taktikát – gyilkosság, mérgezés, hazaárulásra csábítás –, amely aláássa a jövőbeli békébe vetett bizalmat.

Még érdekesebb a három alapelv. Kant szilárdan hitt az emberi természetben; máshol azt írta, hogy „olyan görbe fából, mint amilyenből az ember teremtve van, nemigen lehet egészen egyenest faragni”.* Egy hobbesi premisszából indul ki:

A békeállapot az emberek között, akik egymás mellett élnek, nem természeti állapot: *status naturalis*. A természeti állapot inkább a háború állapota. Azaz ha nem is mindig kitörő ellenségeskedés, legalábbis folytonos fenyegetés azzal. A békeállapotot tehát először intézményileg létesíteni kell. Az ellenségeskedések elhagyása erre még nem elég kezesség. Márpedig amíg szomszéd szomszédnak erről kezességet nem nyújt: addig az, aki őt erre felhívta, méltán bánhat vele úgy, mint ellenséggel.**

Ezután kifejtette az örök béke három feltételét. Az első, hogy az államok legyenek demokratikusak. Kant inkább a *republikánus* kifejezést használta, mert a *demokrácia* szót az utcauralommal hozta összefüggésbe; ő inkább a szabadság, az egyenlőség és a jogrend mellett elkötelezett kormányzatot képzelte el. Kant szerint a demokráciák két okból nem akarnak harcolni egymással. Az egyik, hogy a demokrácia olyan kormányzati forma, amely kialakításából adódóan („a jogfogalom tiszta forrásából származott”) az erőszakmentesség köre épül. A demokratikus kormányzat csak az állampolgárai jogainak biztosítása érdekében gyakorolja a hatalmát. Kant elmélete szerint a demokráciák készek kiterjeszteni ezt az elvet a többi nemzettel fenntartott kapcsolatokban is, és azok a nemzetek sem érdemlik meg jobban az erőnek köszönhető uralmat, mint a saját állampolgáraik.

Ennél is fontosabb, hogy a demokráciák azért kerülnek a háborút, mert az előnyöket csak az ország vezetői érzékelik, a költségeket viszont az állampolgárok fizetik. Egy autokráciában „a háború az a dolog, amit a világon legkevésbé kell meggondolni. Mert az állam feje nem társ ott, hanem tulajdonos. Asztala, vadászatai, kéjlakai, udvari ünnepei a háború által legcsekélyebbet sem szenvednek. Tehát úgy határozhatja azt el, mint egy sportkirándulást, egészen jelentéktelen

* Sándor Pál fordítása.

** Babits Mihály fordítása. (Az *Örök béke* valamennyi részletét ő fordította.)

okokból." Ha azonban az állampolgárok dönthetnek, kétszer is meggondolják, hogy elpocsékolják-e saját pénzüket és vérüket egy ilyen ostoba külföldi kalandra.

Az örök béke második feltétele Kant szerint: „A népjognak szabad államok föderalizmusán kell alapulnia” – úgy is nevezte, hogy „népszövetség”. Ez a szövetség, valamiféle nemzetközi Leviatán, objektív, semleges döntést hozna a vitákban, és erre azért van szükség, mert minden nemzet hajlamos a végsőkig hinni a maga igazában. Ahogy az egyes emberek társadalmi szerződést kötnek, amelyben szabadságuk egy részét átadják az államnak a kényelmetlen anarchia megelőzése érdekében, úgy az államoknak is ez a dolguk: „Államokra nézve egymás közti viszonyukban a törvénytelen állapot csupa háborút tartalmaz. Kijutni ebből az ész szerint semmi más út nem lehetséges, mint hogy ők is, éppúgy, mint az egyes emberek, föladják vad (törvénytelen) szabadságukat, kényszerítő nyilvános törvényekhez törjék magukat, s így megalapítsák a *népek államát*. E *civitas gentium* persze folyton növekedne, míg végre a földkerekség minden népét magában foglalná.”

Kant nem egy globális hadsereggel rendelkező világkormányra gondolt. Úgy vélte, hogy a nemzetközi törvények önmaguktól betarthatóak. „Ez a hódolás, amit minden állam a jogfogalmak iránt – legalább szavakban – tanúsít, mégis azt bizonyítja, hogy van valami az emberben, ami ma még szunnyad. Van: szemben a benne lévő gazság princípiumával (amit le nem tagadhat) valami még nagyobb erkölcsi hajlam: hogy azon majd mégiscsak fölülkerüljön, és ezt másoktól is remélje.” Hiszen az *Örök béke* szerzője vetette fel a kategorikus imperatívusz fogalmát is, amelynek értelmében az embernek úgy kell eljárnia, hogy cselekvési maximuma minél univerzálisabb lehessen. Mindez kezd egy kicsit elrugaszkodottnak hatni, de Kant a demokrácia terjedését is összekapcsolta ezzel a fogalommal, így sikerült visszahoznia a földre. Bármely két demokrácia felismeri a másikat irányító elvek érvényességét. Ez különbözteti meg őket a szűk látókörű meggyőződésekre alapuló teokráciáktól és a klánokra, dinasztikákra és karizmatikus vezetőkre épülő autokráciáktól. Más szóval, ha egy állam jó okkal feltételezheti, hogy szomszédja is hozzá hasonlóan intézi politikai ügyeit, mert mindketten ugyanazzal a megoldással álltak elő a kormányzat problémájára, akkor egyiküknek sem kell a másik támadásától tartania, egyik sem látja értelmét az önvédelmet szolgáló megelőző támadásnak, és így tovább, vagyis mindenki kiszabadul a hobbesi csapdából. A svédek például manapság már nem virrasztanak egész éjszaka azon aggódva, hogy a szomszédban a „Norvégia über alles”-terveit szövögetik, és fordítva.

Az örök béke harmadik feltétele az „általános hospitalitás”, vagy világpolgárság. A más országból származó emberek élhessenek biztonságban a többi országban is, ha nem hoznak magukkal hadsereget. Kant abban bíz, hogy a kommunikáció, a kereskedelem és a többi országhatárokon átvélő békés kapcsolat egyetlen közösségbe forrasztja a világ népeit, így „a Föld egyetlen pontján történt jogsértés valamennyi helyén megérzik”.

A szatirikusok gúnyolódása és Kant gyakorlati tanácsai a háborúk elkerülésével kapcsolatban természetesen nem fejtettek ki olyan hosszú távú hatást, hogy megkíméljék a nyugati civilizációt a következő másfél évszázad borzalmaiktól. De amint látni fogjuk, elültették egy olyan mozgalom magvait, amely később kivirágzott, és eltérítette a világot a háborúktól. Az új hozzáállás közvetlen hatással is bírt. A történészek szerint 1700 körül valami megváltozott a háború megítélésében. A vezetők a békesség iránti szeretetükről kezdtek nyilatkozni, és azt bizonygatták, hogy csak kényszerűségből háborúztak.¹¹⁸ Mint Mueller megállapítja: „Már nem lehetett egyszerűen és őszintén hirdetni, hogy »Jöttem, láttam, győztem«, ahogy Julius Caesar tette. A bejelentés fokozatosan átalakult: »Jöttem, láttam, hogy megtámadott, én meg csak álltam ott, és győztem.« Ezt fejlődésnek tekinthetjük.”¹¹⁹

Ennél kézzelfoghatóbb fejlődés a birodalmi hatalom csökkenő vonzereje. A 18. században a világ legharciasabb nemzeteinek egy része – Hollandia, Svédország, Spanyolország, Dánia és Portugália – nem meglapulással és a dicsőség visszaszerzésére kovácsolt tervekkel reagáltak a katonai csatlódásokra, hanem kiszálltak a hódítójátékból, a háborút és a birodalomépítést meghagyták más országoknak, és inkább kereskedelmi nemzetekké váltak.¹²⁰ Mint a következő fejezetben látni fogjuk, ennek eredményeképpen lerövidültek, megritkultak és kevesebb országra szorítkoztak a nagyhatalmak közötti háborúk (habár a szervezettebb katonai alakulatok következtében a kevesebb háború is nagyobb károkat okozott).¹²¹

És a legnagyobb előrelépés csak ezután következett. A jelentős háborúk elmúlt hatvan évben tapasztalt rendkívüli visszaszorulása talán Immanuel Kant elefántcsonttorony-elméleteinek kései igazolása – ha nem is örök, de legalább tartós béke, amely egyre tartósabbnak bizonyul. A felvilágosodás nagy gondolkodói jól látták, hogy e béke nem csupán a háború népszerűségvesztésének köszönhető, hanem a demokrácia elterjedésének, a kereskedelem kiszélesedésének és a nemzetközi szervezetek növekedésének.

Hogyan kezdődött a humanitárius forradalom?

Láttuk, hogy a civilizációt évek óta kísérő kegyetlen szokások egyetlen évszázad leforgása alatt eltűntek. A boszorkányok meggyilkolása, a rabok kínzása, az eretnekek üldözése, a megalkuvásra képtelenek kivégzése és az idegenek rabszolgasorba taszítása – amely egytől egyig gyomorforgató kegyetlenséggel zajlott – a bevett gyakorlatból egyszer csak elképzelhetetlenné vált. Payne kifejti, hogy milyen magyarázatot találni ezekre a változásokra:

Az erőszak elhagyásának útjai sokszor váratlanok, sőt rejtélyesek – olyannyira, hogy már-már valamilyen természetfölötti erő működésének véljük.

Újra és újra olyan mélyen gyökerező és önmegerősítő erőszakos szokásokra bukkanunk, hogy meghaladásuk akár varázslatnak is tűnhet. Kénytelenek vagyunk a „történelem”-re mutogatva megmagyarázni, hogy ez a hihetetlenül előnyös stratégia – az erő alkalmazásának visszaszorulása – hogyan telepedett rá fokozatosan az emberiségre, amely nem kereste azt tudatosan, és nem is értett egyet vele.¹²²

E titokzatos, akaratlanul lezajló fejlődés egyik példája az adósok erőszakmentes megbüntetése felé tartó hosszú távú trend, amelynek az emberek többsége nem volt tudatában. A másik példa a politikai gyilkosságok gyakoriságának fokozatos csökkenése, méghozzá jóval a demokrácia elveinek megfogalmazása előtt. Ezekben az esetekben valószínűleg az érzékenységek valamely homályos változása szolgálhatott a tudatosan kidolgozott reformok előfeltételéül. Nehéz elképzelni, hogy kialakulhat a stabil demokrácia, amíg a versengő felek gyilkossággal akarják felosztani a hatalmat. Az afrikai és iszlám államokban nemrégiben nézhettük végig, hogy a demokrácia képtelen tartósan fennmaradni: ez is arra emlékeztet, hogy a kormányzat működésének átalakulása előtt az erőszakkal kapcsolatos normáknak kell megváltozniuk.¹²³

Am az érzékenységek fokozatos átalakulása általában nem elegendő a konkrét szokások megváltozásához, ahhoz ugyanis tollvonásra van szükség. A rabszolga-kereskedelem például úgy ért véget, hogy az erkölcsi felháborodás hatására a hatalmon lévők törvényeket hoztak, amelyeket azután fegyverekkel és hajókkal is megtámogattak.¹²⁴ A véres sportoknak, a nyilvános kivégzéseknek, a kegyetlen büntetéseknek és az adósok börtönének is az vetett véget, hogy az erkölcsi felháborodásuknak hangot adók és az általuk indított nyilvános viták következtében a törvényhozók lépni kényszerültek.

Így aztán a humanitárius forradalom magyarázata során nem kell döntenünk a kimondatlan normák és a kimondott erkölcsi érvek között. Kölcsönösen hatnak ugyanis egymásra. Az érzékenységek változásával a valamely gyakorlatot megkérdőjelező gondolkodók nagyobb valószínűséggel jelennek meg, az érvek pedig nagyobb valószínűséggel találhatnak meghallgatásra és terjednek el. Lehet, hogy a hatalom gyakorlóit nem győzik meg az érvek, de azok megjelennek a kocsmai és az étkezőasztal melletti beszélgetésekben, beszivárognak ezáltal a kultúra érzékenységeibe, és egyszerre csak megtörténik a konszenzusváltás. Ha pedig egy gyakorlat azért tűnt el a mindennapokból, mert felülről lefelé fokozatosan száműzték, az emberek képzeletében már nem jelenik meg élő lehetőségként. Nemrégiben még mindenki vidáman pöfékelt az irodákban és a tantermekben, de ezt a szokást később betiltották, ma pedig már egyenesen elképzelhetetlen. Ugyanez történt a rabszolgasággal és a nyilvános akasztással is: amikor már eltelt annyi idő, hogy egyetlen élő ember sem emlékezett rájuk, annyira elképzelhetlenné váltak, hogy fel sem merültek vitatémaként.

Ami a hétköznapi érzékenységeket illeti, a humanitárius forradalom a többi élőlény szenvedésével kapcsolatos reakciókban hozta a legelsöprőbb változást. Ma sem vagyunk erkölcsileg feddhetetlenek. Megkívánunk egy-egy szép tárgyat, nem helyénvaló szexuális együttlétekről fantáziálunk, vagy szeretnénk megölni azt, aki nyilvánosan megszégyenített.¹²⁵ Más bűnös vágyak azonban már fel sem merülnek. Az emberek többsége ma már nem szeretné végignézni egy macska tűzhalálát, nem beszélve egy nőéről vagy egy férfiéről. Ebből a szempontból merőben különbözünk néhány évszázaddal ezelőtt élt elődeinktől, akik jóváhagyták, végrehajtották, sőt kifejezetten élvezték más élőlények elmondhatatlan gyötrelmeit. Mit éreztek vajon ezek az emberek? És ma miért nem érezzük ugyanazt?

Erre a kérdésre addig nem tudunk válaszolni, amíg nem merültünk el a szadizmus lélektanában a 8. és az empátia lélektanában a 9. fejezetben. De addig is megvizsgálhatunk néhány történelmi változást, amely szembement a kegyetlenség élvezetével. Most is keresnünk kell valamilyen exogén változást, amely megelőzte az érzékenység és a viselkedés átalakulását, nehogy ördögi körbe kerüljünk, és azt állítsuk, hogy az emberek azért hagytak fel a kegyetlenkedéssel, mert már nem olyan kegyetlenek. Vajon az emberi környezet mely változása idézhette elő a humanitárius forradalmat?

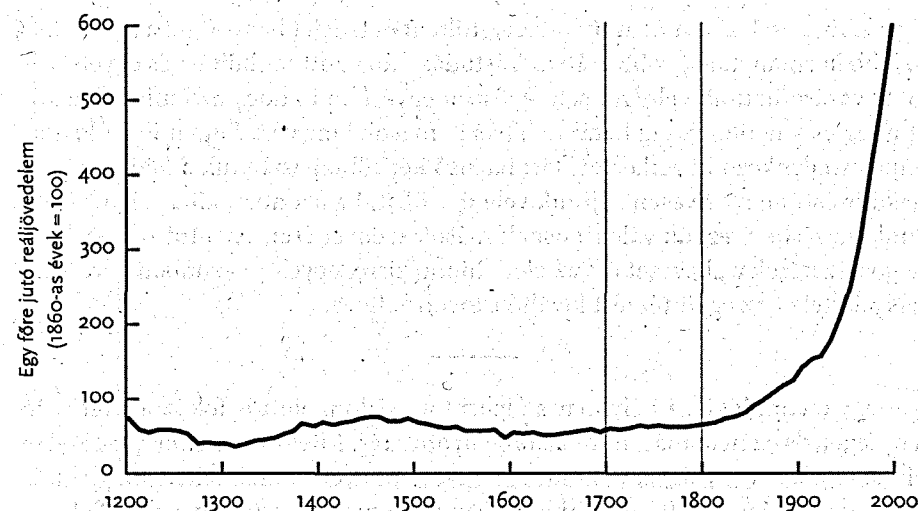
Az egyik jelölt a civilizáció folyamata. Mint láttuk, Elias szerint a modernizmus színre lépése során az emberek nem csupán nagyobb önuralmat gyakoroltak, hanem az empátiájuk is javult. Ez nem erkölcsi fejlődésüket szolgálta, hanem azt a képességüket volt hivatott fejleszteni, amelynek segítségével beleláthattak a hivatalnokok és a kereskedők fejébe, és boldogulhattak egy olyan társadalomban, amelyet egyre inkább a cserehálózatok működtettek a gazdálkodás és a fosztogatás helyett. A kegyetlenség élvezete nyilvánvalóan ütközik az együttműködő társadalom értékeivel: nehezebb együttműködni a szomszédainkkal, ha úgy sejtjük, hogy szívesen végignéznék a kibevezésünket. A személyes erőszak civilizáció folyamatának köszönhető visszaszorulása pedig csökkenthette a kemény büntetések iránti igényt, ahogy a bűnözés „keménykezü” megtorlása iránti igény ma is a bűnügyi mutatókkal párhuzamosan mozog.

Az emberi jogok történése, Lynn Hunt felhívja a figyelmet a civilizáció folyamatának egy másik járulékos hatására, nevezetesen a higiénia és az illem finomodására: az emberek immár evőeszközzel ettek, a hálószoba magányában éltek szexuális életet, a testnedveket pedig igyekeztek nem mutogatni és nem a ruhára kenni. Lynn szerint az illedelmesebb viselkedés hozzájárult annak az érzésnek a kialakulásához, hogy minden ember *autonóm* személyiség – hogy a teste az ő tulajdona, csak ő rendelkezhet fölötte, nem pedig a társadalom. Egyre inkább tiszteltben tartották a testi épséget, amelyet senki sem sérthetett meg az illető kárára a társadalom érdekében.

En magam jobban szeretem a kézzelfogható magyarázatokat, és az a gyanúm, hogy a tisztaság és a morális érzékenység összefüggése egyszerűbben is levezethető: fajunk már kevésbé visszataszító. Az ember undorodik a mocsktól és a testnedvektől, és ahogy ma is kikerüljük a széktől és vizelettől bűzlő hajléktalant, úgy a korábbi évszázadok emberei is azért lehettek érzékletlenebbek a szomszédaik iránt, mert a szomszédok gusztustalanabbak voltak. Ráadásul a zsigeri undor könnyen csap át moralizáló undorba, és hajlamosak vagyunk megvetendően mocskosnak és aljasnak bélyegezni a higiénia nélküli jelenségeket.¹²⁶ A 20. század atrocitásainak kutatói rendre eltűnődnek azon, hogy miért tör olyan könnyen utat magának a brutalitás, amikor egy csoport a másik fölébe kerekedik. Jonathan Glover filozófus a dehumanizálás lefelé tartó spiráljáról beszél. A többség arra kényszerít egy megvetett kisebbséget, hogy mocskban éljen, ettől a kisebbség elállatiasodik, és kivetkőzik emberi mivoltából, emiatt a domináns csoport még rosszabbul bánik velük, amitől még jobban elaljasodnak, így az elnyomó lelkiismerete már cseppet sem berzenkedik.¹²⁷ Talán a dehumanizálás e spirálja tekeri visszafelé a civilizáció folyamatának filmjét. Visszafordítja az évszázadok során az emberi jólét komolyabb megbecsüléséhez vezető fokozott tisztaság és méltóság felé tartó történelmi változást.

Sajnos a civilizáció folyamata és a humanitárius forradalom nem úgy követi egymást időben, hogy az egyik a másik kiváltó oka lehetne. A civilizációs folyamatot hajtó tényezők, az államok és a kereskedelem felemelkedése, valamint a gyilkosságok számának csökkenése már évszázadok óta tartott, mégsem aggódott senki a büntetések kegyetlensége, a királyok hatalma vagy az eretnekek erőszakos elnyomása miatt. Sőt, minél jobban megerősödött egy-egy állam, annál kegyetlenebbé vált. Amikor például a középkorban több állam is újjáélesztette a római jogot, újra bevezették a vallomás kicsikarását (és nem a büntetést) célzó kínzás intézményét.¹²⁸ Valami más katalizálta a humanitárius érzéseket a 17. és a 18. században.

Egy másik magyarázat szerint fokozódik bennünk az együttérzés, ha magunk is jobban élünk. Payne szerint „amikor az emberek meggazdagzanak, vagyis többet esznek, egészségesebbek és kényelmesebben élnek, jobban megbecsülik a saját életüket és másokét is”.¹²⁹ A történelem tágabb eseményeibe tulajdonképpen beleillik a hipotézis, hogy az élet valaha kevesebbet ért, később azonban értékebbé vált. Az évezredek során a világ felhagyott az olyan barbár szokásokkal, mint az emberáldozat és a szadista kivégzések, és az évszázadok alatt hosszabbá és kényelmesebbé vált az emberek élete. A kegyetlenség megszüntetésében élen járó országok, például a 17. századi Anglia és Hollandia, egyben koruk leggazdagabb országai közé tartoztak. És ma is a világ szegényebb zugaiban találkozhatunk rabszolgasággal, babonás gyilkosságokkal és egyéb barbár szokásokkal.

4.7. ábra. Az egy főre jutó reáljövedelem Angliában, 1200–2000

Forrás: Clark, 2007a, 195.

Csak hogy a „keveset ért az élet”-hipotézis is problémákat vet fel. A maguk idejének leggazdagabb államai, például a Római Birodalom, a szadizmus melegágyai voltak, ma pedig a közel-keleti gazdag olajhatalmakban jellemzőek az olyan durva büntetések, mint az amputálás és a megkövezés. Ennél is nagyobb gond, hogy nem stimmel az időrend. A modern Nyugat gazdagságának története a 4.7. ábrán látható: Gregory Clark gazdaságtörténész 1200 és 2000 között ábrázolja az egy főre jutó reáljövedelmet (annak megfelelően kalibrálva, hogy mennyi pénzre lenne szükség egy adott ételmennyiség megvásárlásához) Angliában.

A gazdasági fellendülés csak az ipari forradalommal kezdődött el a 19. században. 1800 előtt Malthus matematikája működött: az élelmiszer-termelés fejlődése csak még több éhes szájat hozott, így a lakosság pont olyan szegény maradt, mint korábban. Ez nem csupán Angliára, hanem az egész világra igaz. 1200 és 1800 között a gazdasági jólét egyetlen fokmérője – jövedelem, egy főre jutó kalória, egy főre jutó fehérje, egy nőre jutó élő gyermekek száma – sem emelkedett egyetlen európai országban sem. Alig voltak magasabb szinten, mint a vadászó-gyűjtögető társadalmak. Az európai gazdaságok és velük a lakosság csak akkor indultak fellendülésnek, amikor az ipari forradalomnak köszönhetően hatékonyabb gyártási technikák jöttek létre, és kiépült a csatornák és vasutak infrastruktúrája. A megmagyarázni kívánt humanitárius változások viszont már a 17. században elkezdődtek, és a 18. században érték el a csúcspontot.

Még ha bizonyítani tudnánk is, hogy a bőség párhuzamosan alakult ki a humanitárius érzékenységgel, akkor is nehéz lenne rámutatni az okokra. A pénz segít-

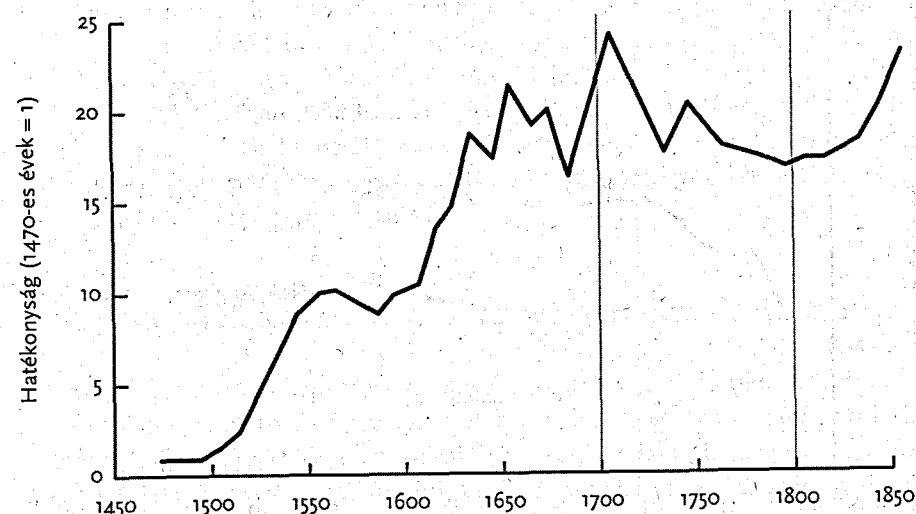
ségével nemcsak a hasunkat tudjuk megtölteni és fedelet biztosítani a fejünk fölé, de jobb kormányt, nagyobb arányú írástudást, fokozott mobilitást és egyéb javakat is vásárolhatunk vele. Az sem egészen egyértelmű, hogy az emberek a szegénység és a nyomorúság hatására élvezik mások kínzását. Éppen ilyen logikus lenne az ellenkező következtetés is: ha első kézből tapasztaltuk a fájdalmat és a nélkülözést, nem szívesen sújtunk velé másokat, ha azonban kipárnázott életet élünk, kevésbé érezzük valóságosnak mások szenvedését. Az utolsó fejezetben még visszatértek a „keveset ért az élet”-hipotézisre, egyelőre azonban keressünk más jelölteket az együttérzést kiváltó exogén változásra.

Volt egy technológia, amely már az ipari forradalom előtt is fokozta a termelékenységet, és ez nem más, mint a könyvnyomtatás. Mielőtt Gutenberg 1452-ben feltalálta a könyvnyomtatást, minden egyes könyvet kézzel kellett megírni. Ez egyrészt időigényes volt – harminchét munkanapra volt szükség egy 250 oldalas könyv előállításához –, másrészt nem használta fel hatékonyan az alapanyagot és az energiát. A kézírás nehezebben olvasható, mint a nyomtatott betű, ezért a kézzel írott könyvek nagyobbak voltak, több papírt használtak, és a kötést, a raktározást és a szállítást is megdrágították. A Gutenberg találmányát követő két évszázadban a könyvkiadás csúcstechnológiai vállalkozássá fejlődött, és a nyomtatás, valamint a papírgyártás termelékenysége több mint a hússzorosára nőtt (4.8. ábra), ami gyorsabb, mint a teljes brit gazdaság növekedésének aránya az ipari forradalom idején.¹³⁰

Az új, hatékony könyvkiadási technológia hatására ugrásszerűen megnőtt a könyvek száma. A 4.9. ábra tanúbizonysága szerint már a 17. században is jelentősen emelkedett az évente megjelent könyvek száma, a 18. század végére pedig robbanásszerű növekedésre került sor.

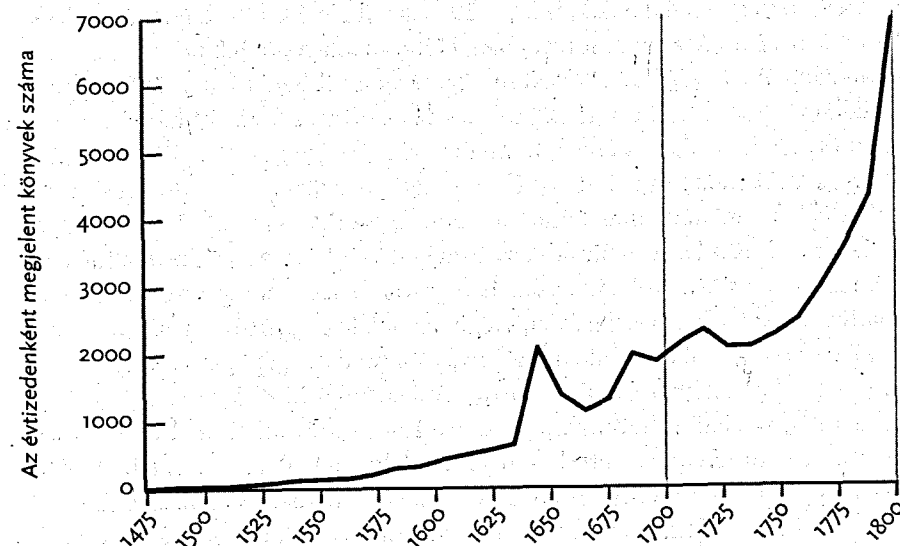
Ráadásul a könyvek már nem csak az arisztokraták és az értelmiségiek játékszerei voltak. Suzanne Keen irodalomtörténész szerint: „A 18. század végére elterjedtek Londonban és a vidéki városokban a mozgókönyvtárak, és elsősorban regényeket kínáltak kölcsönzésre.”¹³¹ Mivel több és olcsóbb könyv állt rendelkezésre, nagyobb volt a motiváció az olvasásra. Nem könnyű megbecsülni az írástudás mértékét az általános oktatás és a központosított tesztek megjelenése előtt, a történészek azonban ügyes fokmérőkkel kísérletet tettek erre, megvizsgálták például, hogy hányan tudták aláírni a házassági anyakönyvet vagy a bírósági nyilatkozatokat. A 4.10. ábra Clark munkája alapján ábrázolja az írni-olvasni tudás elterjedtségét a különböző időszakokban: a 17. századi Angliában kétszeresére nőtt az írástudók aránya, az évszázad végére pedig már az angol férfiak többsége tudott írni és olvasni.¹³²

Ugyanebben az időszakban Nyugat-Európa többi részén is gyarapodott az írástudók tábora. A 18. század végére a francia állampolgárok többsége megtanult írni

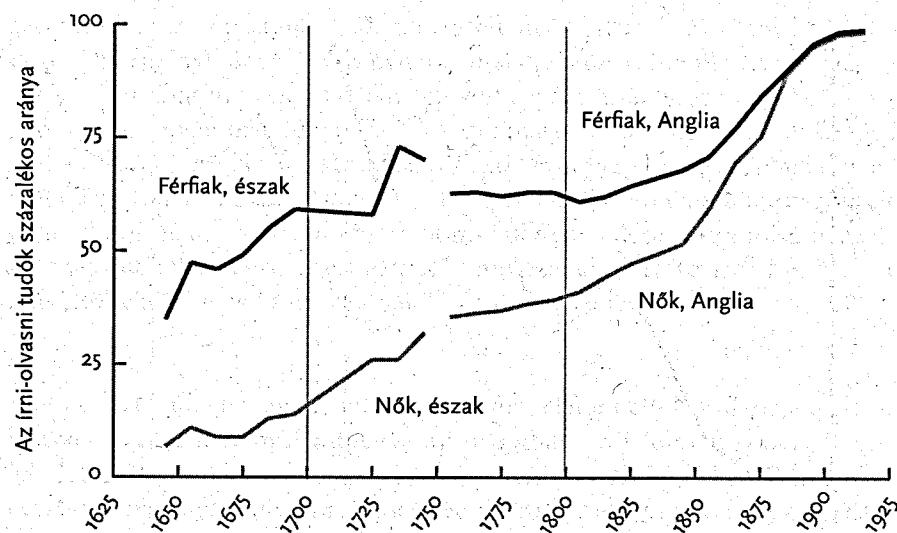
4.8. ábra. A könyvgyártás hatékonysága Angliában, 1470–1860-as évek

Forrás: Clark, 2007a, 253.

4.9. ábra. Az angol nyelven megjelent könyvek száma, 1475–1800

Források: Simons, 2001; a grafikon forrása http://en.wikipedia.org/wiki/File:1477-1799_ESTC-titles-per-decade-statistics.png.

4.10. ábra. Az írni-olvasni tudók aránya Angliában, 1625–1925

Forrás: Clark, 2007a, 179.

és olvasni, és bár a többi országban csak később jelentek meg az erre vonatkozó becslések, bizonyosnak látszik, hogy a 19. század elejére már a férfiak többsége írt és olvasott Dániában, Finnországban, Németországban, Izlandon, Skóciában, Svédországban és Svájcban is.¹³³ Nem egyszerűen többen, hanem másképpen is olvastak: ezt nevezi Rolf Engelsing történész az olvasás forradalmának.¹³⁴ Egyre többen olvastak a vallásos anyagok mellett világi szövegeket is – már nemcsak csoportosan, hanem egyedül is –, és aktuális szövegeket, pamfleteket és folyóiratokat is kerestek az almanachok, az áhítatot szolgáló írások, a Biblia és más egyházi írások rendszeres újraolvasása helyett. Robert Darnton történész így fogalmazott: „A tizenhetedik század vége valóban fordulópontot jelent: több olvasnivaló jutott el szélesebb közönséghez, kialakult egy tömeges olvasótábor, amely a tizenkilencedik században még nagyobbra nőtt a gépi papír, a gőznyomda, a línoszédés és a csaknem általános írni-olvasni tudás következtében.”¹³⁵

És arról sem feledkezhethetünk meg, hogy a 17–18. században már több olvasnivaló jutott az embereknek. A tudomány forradalma leleplezte, hogy a hétköznapi tapasztalat csak egy keskeny szelete a mikroszkopikustól a csillagászati felé tartó skálák hatalmas kontinuumának, és hogy lakóhelyünk nem a teremtés középontja, hanem egy csillag körül keringő kódarab. Amikor az európaiak eljutottak Amerikába, Óceániába és Afrikába, felfedezték az Indiába és Ázsiába vezető tengeri utakat, új világok nyíltak meg, és az olvasó életétől merőben eltérő életmódot folytató egzotikus népek létezésére derült fény.

Véleményem szerint az írás és az írni-olvasni tudás terjedése a legjobb jelölt a humanitárius forradalmat kirobbantó exogén változás szerepére. A falu és a klán unalmas világa, amelyet az öt érzékkel lehetett csak felfogni, és amelyhez az információk egyetlen tartalomszolgáltatótól, az egyháztól érkeztek, átadta a helyét a népek, helyek, kultúrák és eszmék fantazmagóriájának. Az emberi elme szélesebb látóköre pedig számos szempontból fűszerezhetette humanitáriussággal az érzelmeket és a meggyőződéseket.

Az empátia felemelkedése és az emberi élet tisztelete

Az emberi együttérzés képessége nem reflex, amelyet automatikusan vált ki egy másik élőlény jelenléte. A 9. fejezetben látni fogjuk, hogy bár az ember minden kultúrában képes együttérzően reagálni a rokonaira, a barátaira és a csecsemőkre, a szomszédok, az idegenek, a külföldiek és más érző lények tágabb köre esetében már hajlamosabb visszafogni az érzéseit. *The Expanding Circle* (A táguló kör) című könyvében Peter Singer filozófus kifejti, hogy a történelem során egyre több olyan lényt tartottunk számon, akiknek az érdekeit a magunkéval azonos mértékben tekintjük fontosnak.¹³⁶ Érdekes kérdés, hogy mi tágitotta ki az empátia körét. Az egyik lehetséges válasz éppen az írni-olvasni tudás terjedése.

Az olvasás a nézőpontváltás technológiája. Ha valaki más gondolatai járnak a fejünkben, az ő nézőpontjából szemléljük a világot. Nem egyszerűen befogadjuk azokat a látnivalókat és hangokat, amelyeket első kézből nem tapasztalhattunk meg, hanem belépünk az illető fejébe, és átmenetileg azonosulunk a véleményével és a reakcióival. Mint látni fogjuk, az „empátia” mint azonosulás valaki más nézőpontjával nem ugyanaz, mint az „empátia” mint együttérzés valaki mással, de az első természetes úton vezethet el a másodikhoz. Ha azonosulunk egy másik ember nézőpontjával, emlékeztetjük magunkat, hogy ő is egyes szám első személyű, folyamatos tudatfolyammal rendelkezik, amely nagyon hasonlít a miénkre, de azért nem azonos vele. Nem elrugaszkodott gondolat feltételezni, hogy ha szívesen olvassuk mások szavait, akkor szívesen lépünk be a fejükbe is, ahol örömeikkel és fájdalmaikkal is azonosulni tudunk. Ha csak egy pillanatra is behelyezkedünk annak a perspektívájába, aki éppen elfeketedik a pellengéren, vagy kétségbeesetten löki el magától az égő rőzsét, vagy a kétszázadik korbácsütéstől vonaglik, mindjárt másképpen látjuk, hogy szabad-e ilyen kegyetlenségnek kitenni embertársainkat.

A mások nézőpontjával való azonosulás másképpen is átalakíthatja a meggyőződéseinket. Ha olyan világokkal találkozunk, amelyeket csak a külföldiek, a felfedezők vagy a történészek szemével láthatunk, az addig adottnak tekintett norma („Így történnek a dolgok”) konkrét megfigyeléssé alakulhat („Ezt csinálja most a törzsünk”). Ez az öntudatosság az első lépés afelé, hogy feltegyük a kérdést: lehet-e vajon másképpen csinálni? És ha ráébredünk, hogy a történelem folyamán

az elsőből bármikor lehetnek utolsók, az utolsókból pedig első, könnyebben emlékeztethetjük magunkat, hogy a szerencse forgandó.

Nem is csak a tényirodalom emelhet ki a beszűkült környezetből. Korábban is láttuk, hogy a szépirodalom képes átvezetni az olvasót egy olyan hipotetikus világba, ahonnan ráláthat a saját ostobaságára, és ezzel hathatósan, szónoklatok és prédikációk nélkül változtathatja meg az emberi érzékenységet.

A reális fikció pedig azzal tágíthatja az olvasók empátiájának körét, hogy azonosulásra csábít tőlük merőben eltérő emberek gondolataival és érzéseivel. Az irodalomszakos hallgatók megtanulják, hogy a 18. század fordulópontot jelentett a regény történetében. A tömeges szórakozás formájává vált, és a század végére évente csakem száz új regény jelent meg Angliában és Franciaországban.¹³⁷ És a hősök, arisztokraták és szentek életéről szóló korábbi művekkel szemben ezek a regények a hétköznapi ember vágyait és veszteségeit keltették életre.

Lynn Hunt veti fel, hogy a humanitárius forradalom virágkora, a 18. század, egybeesik a levélregény virágkorával. Ebben a műfajban a történet a szereplő saját szavaival bontakozik ki, és valós időben tárja fel a szereplő gondolatait és érzéseit, nem pedig egy személytelen narrátor eltávolító szemszögéből. A 18. század közepén meglepő módon három sikerkönyv is a női főszereplőről elnevezett melodramatikus regény volt: Samuel Richardson *Pamela* (1740) és *Clarissa* (1748) című könyve és Rousseau *Új Héloïse*-a (1761). Meglett férfiak könnyezték meg a tiltott szerelmeket, a türhetetlen, előre elrendezett házasságokat és a sors kegyetlen fordulatait olyan átlagos nők (többek között szolgálk) életében, akikhez semmi közük sem volt. Egy nyugalmazott katonatiszt így ömlengett Rousseau-nak:

Elérte, hogy megőrüljek ezért a lányért. Képzelteri hát, micsoda könnyeket váltott ki belőlem a halála. [...] Még soha nem ontottam ilyen finom könnyeket. Olyan hatással volt rám a regénye, hogy örömmel haltam volna meg a nagy pillanatban.¹³⁸

A felvilágosodás filozófusai boldogan látták, hogy a regények hatására az olvasó azonosul másokkal, és együttérez velük. Richardsonról szóló dicshimnuszában Diderot az alábbiakat írta:

Az olvasó minden elővigyázatossága ellenére az írások szereplőjévé válik, részt vesz a beszélgetésekben, elfogad, vádaskodik, csodálattal adózik, dühbe gurul, méltatlankodik. Hányszor kaptam azon magam, hogy mint az először színházba látogató gyermekek, felkiáltok: „Ne higgy neki, becsap!” [...] Szereplői a társadalom átlagemberei, [...] az én szenvedélyeimet írja le.¹³⁹

Az egyház természetesen elítélte ezeket a regényeket, és nem egyet tiltólistára tett. Egy katolikus pap így fogalmazott: „Aki ezeket a könyveket forgatja, tanúja lehet az isteni és emberi igazság megsértésének, a szülői tekintély összeomlásának, a házasság és a barátság szent köteléke felbomlásának.”¹⁴⁰

Hunt ok-okozati láncolatot feltételez: ha tőlünk különböző figurákról olvasunk levélregényeket, képesek leszünk mások helyébe képzelni magunkat, így aztán a kegyetlen büntetések és egyéb jogsértések ellen fordulunk. Ebben az esetben is nehéz eltekinteni az összefüggés alternatív magyarázataitól. Az is lehet, hogy az emberek más okból váltak empátikusabbá, ezért jobban átértékelték a levélregények szereplőinek sorsát, és jobban felháborította őket mások balsorsa.

Ám nem biztos, hogy az ok-okozati összefüggéssel kapcsolatos hipotézis csak az irodalomtanárok fantazmagóriája. Az események időrendje stimmel: a könyvkiadás technológiai újításai, a könyvek tömegtermelése, az írni-olvasni tudás terjedése és a regény népszerűsége mind megelőzte a 18. század jelentős humanitárius reformjait. Egyes esetekben pedig egy-egy kiemelten sikeres regény vagy memoár látványosan bemutatta az olvasók széles táborának az áldozatok elfeledett csoportját, és ezzel változást ért el a dolgok folyásában. Miközben Amerikában a *Tamás bátya kunyhója* felszította a kedélyeket a rabszolgaság eltörlésének előmozdítása mellett, Charles Dickens két műve, a *Twist Olivér* (1838) és a *Nicholas Nickleby* (1839) leplezetlenül bemutatta az olvasóknak, hogy milyen rosszul bántak a gyerekekkel a brit dologházakban és árvaházakban, Richard Henry Dana *Two Years Before the Mast: A Personal Narrative of Life at Sea* (Két évem matrózként: személyes beszámoló a tengeri életről, 1840) és Herman Melville *White Jacket* (Fehér kabát) című regényei pedig ahhoz járultak hozzá, hogy többé ne korbácsolják meg a tengerészeket. Az elmúlt évszázadban Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan*, George Orwell *1984*, Arthur Koestler *Sötétség délben*, Alekszandr Solzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, Harper Lee *Ne bántsd a feketeigót!*, Elie Wiesel *Az éjszaka*, Kurt Vonnegut *Az ötös számú vágóhíd*, Alex Haley *Gyökerek*, Anchee Min *Vörös Azálea*, Azar Nafisi *A Lolitát olvastuk Teheránban* és Alice Walker *Possessing the Secret of Joy* (Miénk az örömitka – ebben a regényben a nők nemi szervének csonkításáról esik szó) című könyve hívta fel a figyelmet olyan csoportok szenvedésére, amelyekkel e művek nélkül talán senki sem foglalkozott volna.¹⁴¹ A mozi és a televízió ennél is több embert ért el, és még közvetlenebb élményeket szállított. A 9. fejezetben megismerjük azokat a kísérleteket, amelyek megerősítik, hogy a szépirodalmi elbeszélések kiválthatják az empátiát, és cselekvésre készíthetnek.

Akár a regény mint olyan vagy konkrétan a levélregény volt a kritikus műfaj az empátia kiváltásához, akár nem, annyi bizonyos, hogy az olvasás elterjedése hozzájárult a humanitárius forradalomhoz, mert ki-kizökkentette a közvéleményt korlátozott nézőpontjából. És egy másik szempontból is segíthetett: megteremtette a morális értékekkel és a társadalmi renddel kapcsolatos új eszmék melegágyát.

A levelek köztársasága és a felvilágosodás humanizmusa

David Lodge 1988-ban megjelent *Small World* (Kicsi a világ) című regényében egy egyetemi tanár elmagyarázza, hogy miért tartja feleslegesnek az elit egyetemeket:

A mai világban már hordozható az információ. Ahogy az emberek is azok. [...] Az elmúlt húsz évben három találmány forradalmasította az egyetemi életet [...]: a repülés, a közvetlen hívószámok és a fénymásológép. [...] Aki- nek van telefonja, fénymásológépe és konferenciákra felhasználható pályá- zati pénze, azzal már nem történhet baj, az már bekapcsolódott az egyetlen igazán fontos egyetem, a globális campus életébe.¹⁴²

Volt némi igazság Morris Zapp szavaiban, de túlbecsülte az 1980-as évek techno- lógiájának jelentőségét. Két évtizeddel a regény megjelenése után ezeket a techno- lógiákat leváltották az e-mailek, a digitális dokumentumok, a weboldalak, a blo- gok, a telekonferenciák, a Skype és az okostelefonok. Az információkat és az embereket pedig már a regény megjelenése előtt két évszázaddal hordozhatóvá tették az akkori technológiák – a vitorláshajó, a könyvnyomtatás és a postai szol- gáltatások. Az eredmény ugyanaz volt: kialakult egy globális campus, egy köz- szféra, vagy ahogy a 17. és 18. században nevezték: a levelek köztársasága.

A szellemtörténetben elmerülő 21. századi olvasót akaratlanul is lenyűgözi a 18. század blogszférája. Amint megjelent egy könyv, már el is kapkodták, újra- nyomták, féltucat nyelvre lefordították, és kommentárok egész sora reagált rá pamfletek, levelek és további könyvek formájában. A Locke-hoz és Newtonhoz hasonló gondolkodók tízezerszámmra váltottak leveleket; Voltaire egymaga több mint tizennyolcezeret írt, ezeket ma tizenöt kötetben adják ki.¹⁴³ A levélváltások sebessége ma már persze jégkorszakinak tűnik – hetek, de akár hónapok is eltelték egy-egy válasz megérkezéséig –, ahhoz azonban mégis elég volt, hogy felvessék, véleményezzék, összeolvassák, finomítsák és a hatalmon lévők tudomására hoz- zák a különböző eszméket. Ennek eklatáns példája Beccaria műve, *A bűnökről és a büntetésekről*, amelyből azonnal szenzáció lett és Európa-szerte lökést adott a kegyetlen büntetések eltörléséhez.

Ha elegendő idő és közvetítő áll rendelkezésre, az eszmék piacán nemcsak terjeszteni lehet az eszméket, hanem az összetételüket is meg lehet változtatni. Senki sem elég okos ahhoz, hogy a semmiből teremtsen értéket. Ahogy New- ton (aki pedig nem nevezhető szerénynek) elárulta tudóstársához, Robert Hoo- ke-hoz 1675-ben írt levelében: „Óriások vállán állok, ezért látok messzebbre.” Az emberi elme képes összetömríteni a bonyolult gondolatokat, más gondolatokkal együtt összetett egészé formálni, mindezt egy még nagyobb gépezetbe tömörí- teni, újabb gondolatokkal elegyíteni, és így tovább.¹⁴⁴ Ehhez azonban rendsze-

resen érkező csatlakozókra és alkatrészekre van szüksége, amelyeket csak más elmék hálózata biztosíthat.

A globális campus nem csupán az eszmék összetettségét fokozza, hanem a minőségüket is. Hermetikus elszigeteltségben bizarr és mérgező gondolatok bur- jánzanak. A legjobb fertőtlenítő a nap, és ha egy rossz ötletet mások kritikus pil- lantása elé tárunk, legalább fenntartjuk az esélyt az ötlet cáfolatára és elvetésére. A levelek köztársaságában rövidebb a babonák, a dogmák és a legendák felezési ideje, ahogy a bűnözés kordában tartásával és az ország vezetésével kapcsola- tos téves elgondolásoké is. Ostobaság úgy megállapítani egy ember bűnösségét, hogy felgyújtjuk, és megvárjuk, hogy elég-e. Az is teljesen értelmetlen, ha azért végeznek ki egy nőt, mert ördögökkel közösült, és macskává változtatta őket. És hacsak nem vagyunk örökléssel trónra került abszolutista uralkodók, nehéz lesz meggyőzni bennünket, hogy az öröklésre épülő abszolutista monarchia a kor- mányzás optimális formája.

A sugárhajtású repülőgép az egyetlen olyan technológia Lodge 1988-as listá- ján, amelyet nem tett okafigyottá az internet, és amely emlékeztet arra, hogy a személyes kommunikáció nem mindig pótolható. A repülőgép közelebb hozhatja egymáshoz az embereket, de az egy városban élők már eleve együtt vannak, ezért a városok régóta az eszmék olvasztótégelyei. A kozmopolita nagyvárosok össze- hozhatják a különféle elmék kritikus tömegét, a csodabogarak pedig elszigete- lődhetnek az eldugott sarkokban. Az értelem kora és a felvilágosodás egyben az urbanizáció korszaka is volt. London, Párizs és Amszterdam szellemi zsibvásárrá vált, és a gondolkodók szalonokban, kávéházakban és könyvesboltokban vitat- hatták meg az aktuális eszméket.

Amszterdam kiemelt szerepet játszott az eszmék szárnyalásában. A 17. szá- zadban, a holland aranykorban nyüzsgő kikötő volt, mindenfelől érkeztek az áru- cikkek, az eszmék, a pénz és az emberek. Befogadták a katolikusokat, az anabap- tistákat, a különböző rendű és rangú protestánsokat és a Portugáliából száműzött zsidókat. Az itt működő könyvkiadók gyors haszonra tették szert azzal, hogy kiadták a nagy port felvert könyveket, és elszállították azokba az országokba, ahol betiltották őket. Egy amszterdami gondolkodó, Spinoza alapos elemzésnek vetette alá a Bibliát, és elméletében nem maradt hely az élő Istennek. 1656-ban kiátkozta a saját zsidó közössége, amelyben még élénken élt az inkvizíció emlé- kezte, és nem akarta felbőszíteni a körülötte élő keresztényeket.¹⁴⁵ Spinoza egy elszigetelt faluban bizonyára tragédiaként élte volna meg mindezt, így azonban először egy másik negyedbe, majd onnan egy másik toleráns holland városba, Leidenbe költözött. Mindkét helyen örömmel fogadta az írók, gondolkodók és művészek közössége. Amikor John Locke 1683-ban egy II. Károly angol király elleni összeszküvés gyanújába keveredett, Amszterdamban talált menedéket. René Descartes is gyakran változtatott címet, ha forró lett a talaj a lába alatt, Hollan- diában és Svédországban vándorolt.

Edward Glaeser közgazdász szerint a városok felemelkedése a liberális demokrácia kialakulásának köszönhető.¹⁴⁶ Az elnyomó autokraták még akkor is hatalmon maradhatnak, ha az állampolgáraik gyűlölik őket, méghozzá a közgazdászok által társadalmi dilemmának vagy potyautas-problémának nevezett talány következtében. Diktatúrában az autokrata és csatlósai hatalmon akarnak maradni, de egyetlen állampolgárnak sem érdeke elmozdítani őket, mert a diktátor megtorlásának kockázatát kizárólag a lázadó viseli, a demokrácia előnyeit viszont az ország minden lakója érezné. A város olvasztótégelye azonban egymás mellé sodorhatja a bankárokat, a jogászokat, az írókat, a könyvkiadókat és a jó kapcsolatokkal rendelkező kereskedőket, akik kocsmákban és céhes helyiségekben egyeztetve a munkát és a kockázatot is megosztva dönthetik meg az aktuális vezetésket. Az ókori Athénban, a reneszánsz kori Velencében, a forradalmi Bostonban és Philadelphiában, valamint Németalföld városaiban új demokráciák születtek, és a városiasodás és a demokrácia általában azóta is kéz a kézben jár.

A politikai és vallási zsarnokok jól ismerik az információcsere és a vándorlás felforgató hatalmát. Ezért vetnek véget a szólás-, írás- és gyülekezési szabadságnak, és a demokráciák ezért rögzítik ezeket a jogokat az alkotmányban. A városok megerősödése és az írni-olvasni tudás elterjedése előtt a felszabadító eszmék nehezen születtek meg és kovácsolódtak össze, ezért a kozmopolitizmus 17. és 18. századi felemelkedését is a humanitárius forradalom kiváltó okai közé sorolhatjuk.

Az emberek és az eszmék összehozása természetesen nem határozza meg az eszmék továbbfejlődését. A levelek köztársasága és a kozmopolita városok fel-emelkedése önmagában nem elegendő magyarázat arra, hogy a 18. században miért erősödött meg a humanitárius erkölcs, és miért nem születtek a korábbi-nál is leleményesebb indoklások a kínzás, a rabszolgaság, az önkényuralom és a háború létjogosultságára.

Én úgy vélem, hogy a két fejlemény tulajdonképpen összefügg egymással. Ha szabad, racionális szereplők kiterjedt közössége logikus következetességgel átgondolja a társadalom működtetésének helyes menetét, és ebben a világ visszajelzései is segítik, akkor a megállapodásuk meghatározott irányokba tart. Ahogy nem kell megmagyaráznunk, hogy a molekuláris biológusok miért fedezték fel, hogy a DNS négyfajta bázist tartalmaz – hiszen ha jól végezték a munkájukat, és a DNS valóban négyfajta bázist tartalmaz, akkor hosszú távon nemigen juthattak volna más eredményre –, úgy azt sem kell megmagyaráznunk, hogy a felvilágosult gondolkodók miért foglalnak egységesen állást az afrikai rabszolgaság, a kegyetlen büntetések, a despotikus uralkodók, valamint a boszorkányok és eretnekek kivégzése ellen. Ha objektív, racionális és tájékozott gondolkodók elegendő alapossággal elemzik ezeket a szokásokat, akkor azok nem tarthatók fenn a végtelenségig.

Az eszmék világa, amelyben egyik eszme a másiktól következik, maga is exogén erő, és ha a gondolkodók közössége belép ebbe a világba, akkor materiális környezetüktől függetlenül arra kényszerülnek, hogy bizonyos irányokba haladjanak. A morális felfedezés e folyamata véleményem szerint a humanitárius forradalom egyik lényeges kiváltó oka.

Szívesen továbbmegyek ezzel a magyarázattal. Ennyi erőszakos intézmény azért omolhatott össze ennyire rövid idő alatt, mert az összeomlásukat előidéző érvek az értelem korában és a felvilágosodás idején kialakult koherens filozófia részei. Hobbes, Spinoza, Descartes, Locke, David Hume, Mary Astell, Kant, Beccaria, Smith, Mary Wollstonecraft, Madison, Jefferson, Hamilton, John Stuart Mill és a hozzájuk hasonló gondolkodók eszméi összeálltak azzá a világképpé, amelyet a felvilágosodás humanizmusának nevezhetünk. (Olykor klasszikus liberalizmusnak is nevezik, bár a *liberalizmus* szó újabb jelentésekkel is bír az 1960-as évek óta.) Az alábbiakban megpróbálom röviden – egyszerűsítve, de nagyjából koherensen – összefoglalni a felvilágosodás gondolkodóinak nézeteit.

Az első a szkepticizmus.¹⁴⁷ Az emberi balgaság története, valamint az illúziók kergetésére és a tévedésekre való hajlamunk nyilvánvalóvá teszi, hogy a férfi és a nő nem tévedhetetlen. Ezért csak jó *okkal* hihetünk valamiben. A hit, a kinyilatkoztatás, a hagyomány, a dogma, a tekintély és a szubjektív bizonyosság eksztatikus bűvölete egytől egyig magukban rejtik a tévedés lehetőségét, ezért ezekre mint a tudás forrására nem támaszkodhatunk.

Lehetünk egyáltalán biztosak valamiben? Erre nincs jobb válasz Descartes-énál: a saját tudatunkban. Tudom, hogy tudatomnál vagyok, hiszen elgondolkozom azon, hogy mit tudhatok, és azt is tudhatom, hogy a tudatom sokféle élményt foglal magában. Élményeim közé tartozik a külvilág és embertársaim észlelése, valamint a különféle örömek és fájdalmak, amelyek részben érzékiek (mint az étel, a kényelem és a szex), részben spirituálisak (mint a szerelem, a tudás és a szépség felismerése).

Az értelemhez is ragaszkodunk. Amikor fölteszünk egy kérdést, értékeliük a lehetséges válaszokat, és megpróbáljuk meggyőzni a többieket a válaszaink helyességéről, az értelmünket használjuk, tehát hallgatólagosan elismerjük az értelem fontosságát. Ragaszkodunk azokhoz a következtetésekhez is, amelyek az értelem gondos alkalmazásából levezethetőek, így a matematika és a logika tételeihez.

Bár semmit nem tudunk logikailag *bizonyítani* a fizikai világgal összefüggésben, azért még *bízhatunk* bizonyos meggyőződésekben vele kapcsolatban. Azt nevezzük tudománynak, amikor az értelem és a megfigyelések segítségével megkísérlünk általánosítani a világra vonatkozóan. A tudomány fejlődésének köszönhetően elképesztő sikerrel magyarázzuk és alakítjuk a világot, ami azt bizonyítja, hogy a világegyetem megismerhető, noha tudásunk kizárólag valószínűségekre épül, és folytonos felülvizsgálatra szorul. A tudomány tehát a tudás megszerzésének paradigmája – nem a tudomány konkrét módszereiről vagy intézményeiről van szó, hanem az értékrendszeréről, nevezetesen arról, hogy megpróbálunk

magyarázatot találni a világra, objektíven értékeljük a lehetséges magyarázatokat, és minden pillanatban tisztában vagyunk értelmezésünk felülbíráhatóságával és bizonytalanságával.

Az értelem nélkülözhetetlensége nem jelenti azt, hogy az egyes ember mindig racionális, hogy soha nem keríti hatalmába a szenvedély és az illúzió. Csak annyit jelent, hogy az emberek *képesek* az értelem használatára, valamint hogy az e képességüket tökéletesíteni kívánó és azt nyíltan, tisztességesen gyakorló emberek közössége az értelem segítségével közösen és hosszú távon megfontoltabb következtetésekre juthat. Ahogy Lincoln megállapította, néha becsaphatunk minden embert, mindig becsaphatunk néhány embert, de nem csaphatunk be mindig mindenkit.

A világgal kapcsolatos meggyőződéseink közül biztosnak látszik például, hogy a többi ember tudata is úgy működik, mint a miénk. Másokat is ugyanebből az anyagból gyúrtak, ugyanazokra a célokra törnek, és ők is az öröm és a fájdalom külső jeleivel reagálnak azokra az eseményekre, amelyek valamennyiünknek fájdalmat vagy örömet okoznak.

E logika mentén feltételezhetjük, hogy a tőlünk felületesen – nemükben, bőrszínűkben, kultúrájukban – különböző emberek alapvetően ugyanolyanok, mint mi. Ahogy Shakespeare Shylockja mondja:

Hát a zsidónak nincs szeme? a zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebzi, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszürtök, nem vérzünk-e? ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? ha megmérgezték, nem halunk-e meg? és ha meggyaláztok, ne álljunk-e bosszút?*

Fontos következtetéseket vonhatunk le abból, hogy az alapvető emberi reakciók minden kultúrában azonosak. Az egyik, hogy létezik egyetemes emberi természet. Része minden közös öröm és fájdalom, a közös logika és az örültségekre (többek között a bosszúvágyra) való közös hajlam. Ahogy a világon minden, az emberi természet is vizsgálható. És az életünk alakítására vonatkozó döntéseink figyelembe vehetők az emberi természet jellemzőit – tehát azt is, hogy lemondunk a megérzéseinkről, ha valamely tudományos tény kétségbe vonja őket.

Lélektani hasonlóságunk másik következménye, hogy bármennyire különbözünk is, elméletben lehetséges a megegyezés. Arra alapozva, hogy egy másik embernek ugyanolyan fontos a logika és a tényszerűség, mint nekem, mivel mindketten gondolkodó lények vagyunk, ezért megpróbálhatom őt meggyőzni a magam igazáról.

* Vas István fordítása.

A gondolkodás egyetemessége fontos felismerés, mert helyet hagy a moralitásnak. Ha rá szeretném venni a másikat, hogy tegyen valamit, ami hatással van rám – szálljon le a lábamról, ne szúrjon le heccből, vagy mentse ki a gyerekemet a vízből –, akkor nem helyezhetem a saját érdekeimet az övéi elé, hiszen másképpen nem vesz komolyan (nem formálhatok például jogot arra, hogy a lábára tapossak, leszúrjam, vagy hagyjam megfulladni a gyermekét). Úgy kell elérnem a célokat, hogy biztos lehessen benne, fordított esetben én is pont ugyanígy tennék. Nem viselkedhetek úgy, mintha az én érdekeim csak azért különlegesek lennének, mert én én vagyok, ő pedig nem, ahogy arról sem győzhetem meg, hogy a hely, ahol állok, a világegyetem különleges pontja, csak azért, mert én állok rajta.¹⁴⁸

Nemcsak azért kell a fenti morális megállapodásra jutnunk, hogy logikailag következetes párbeszédet folytathassunk, hanem azért is, mert csakis kölcsönös önzetlenséggel szerezhetünk mindketten érvényt az érdekeinknek. Mindketten jobban járunk, ha osztozunk a feleslegen, megmentjük egymás bajba jutott gyerekeit, és nem késeljük meg egymást, mint hogyha hagyjuk ránk rohadni a felesleget, elsülyedni a gyerekeinket, és folyamatosan civakodunk egymással. Persze én egy kicsit jobban járnék, ha önző módon viselkednék a másikkal, és ő járna rosszabbul, de ugyanez fordítva is igaz, vagyis ha mindketten megpróbálnánk élni az önzőség előnyével, mindketten rosszabbul járnánk. Bármely semleges szemlélő arra jutna – és mi is erre jutnánk, ha racionálisan meg tudnánk beszélni –, hogy a kölcsönös önzetlenség állapotára kell törekednünk.

A moralitás tehát nem egy bosszúszomjas isten által diktált és egy könyvbe feljegyzett önkényes szabálygyűjtemény, és nem is egy konkrét kultúra vagy törzs szokásrendje. A nézőpontok felcserélhetőségének és a pozitív összegű játszmák bőséges lehetőségének következménye. A moralitásnak ez az alapja figyelhető meg a világ nagy vallásai által felfedezett aranyigazságban, a Spinoza-féle örökkévalóság szemszögében, Kant kategorikus imperatívuszában, Hobbes és Rousseau társadalmi szerződésében, továbbá Locke és Jefferson magától értetődő igazságában, miszerint minden ember egyenlőnek teremtett.

Nagyon sokat megtudhatunk ügyeink helyes intézési módjáról abból a ténytudásból, hogy létezik egyetemes emberi természet, és abból a morális elvből, hogy senkinek sincs joga a maga érdekeit másokéi elé helyezni. A kormány azért előnyös, mert az anarchiában az önérdek, az önámítás és a többiek önérdekétől és önámításától való félelem folyamatos harchoz vezetne. Mindenki jobban jár, ha lemond az erőszakról, amennyiben mindenki más is így tesz, és ha egy semleges harmadik félre bízza a hatalom gyakorlását. Mivel azonban e harmadik fél is emberi lényekből és nem angyalokból áll, hatalmukat más hatalmaknak is ellenőrizniük kell, hogy a kormányozottak jóváhagyásával kormányozzanak. Csak minimális szinten, a nagyobb erőszak megelőzése érdekében alkalmazhatnak erő-

szakot az állampolgáraikkal szemben. És olyan megállapodásokat kell kötniük, amelyek segítségével mindenki jól jár az együttműködéssel és az önkéntes cserével.

E logikát nevezhetjük humanizmusnak is, mert az emberi lények boldogulásának értékét ismeri el, az egyetlen tagadhatatlan értéket. Örömeiket és fájdalmakat élek át, és ezek értelmében követek célokat, ezért nem tagadhatom meg ugyanezt a jogot a többi érző lénytől sem.

Aki számára ez banálisnak és magától értetődőnek hangzik, az a felvilágosodás gyermeke, és magáévá tette annak humanista filozófiáját. Ami a történelmi tényeket illeti, nincs ebben semmi banális vagy magától értetődő. Bár a felvilágosodás humanizmusa nem feltétlenül ateista (összeegyeztethető egy olyan deizmussal, amely Istent a világegyetem természetével azonosítja), nem foglalkozik a Szentírással, Jézussal, a rituálékkal, a vallás törvényeivel, az isteni szándékkal, a halhatatlan lélekkel, a túlvilággal, a Messiás korával vagy az egyes embereknek megnyilvánuló Istennel. Az értékek világi forrásait is félretolja, amennyiben azok nem igazolhatóan szükségesek az emberi boldogulás előmozdításához. E források közé tartozik a nemzet, a rassz vagy az osztály presztízse; az olyan fetisizált erények, mint a férfiaság, a méltóság, a hősiesség, a dicsőség és a becsület; és a többi misztikus erő, keresés, sors, dialektika és küzdelem.

A magam részéről úgy fogalmaznék, hogy a felvilágosodása humanizmusa – akár kimondva, akár hallgatólagosan idézzük meg – megágyazott a 18. és a 19. század humanitárius reformjainak. Az első liberális demokráciák kialakítása kifejezetten ezt a filozófiát idézi, és ez leginkább az amerikai Függetlenségi nyilatkozat magától értetődő igazságaiban érhető tetten. Később a világ többi részére is eljutott és kiegészült az azokban a civilizációkban függetlenül felmerült humanista érvekkel.¹⁴⁹ És mint a 7. fejezetben látni fogjuk, napjaink emberi jogi forradalmaiban új lendületet kapott.

A felvilágosodás humanizmusa ennek ellenére nem aratott osztatlan sikert. Bár hozzájárult egy sor barbár szokás megszűnéséhez, és az első liberális demokráciákban kialakította a maga hídfőállásait, a világ nagy részében kerek pereg elutasították a szellemiségét. Az egyik ellenvetés a felvilágosodás e fejezetben tárgyalt erői és a civilizáció előző fejezetben tárgyalt erői között érezhető feszültségből származott – bár, mint látni fogjuk, nem nehéz összeegyeztetni a kettőt. A másik ellenvetés alapvetőbb és következményeit tekintve sorsdöntőbb volt.

A civilizáció és a felvilágosodás

A felvilágosodást szorosan követte a francia forradalom: a demokrácia röpke ígéretét követően pedig sorra jöttek a királygyilkosságok, a puccsok, a fanatikusok, a lincselések, a terror, a megelőző háborúk, majd az egész örület egy mega-

lomániás császárban és egy elmebeteg hódító háborúban kulminált. Több mint negyedmillió ember esett a forradalom és az azt követő események áldozatául, a forradalmi és napoleóni háborúk során pedig további 2-4 millióan veszítették életüket. A katasztrófát elemezve az emberek természetes módon jutottak arra a következtetésre, hogy „Utána, tehát miatta történt”, a jobb- és baloldali értelmiség pedig a felvilágosodást hibáztatta. Ez történik, mondogatták, ha megízleljük a tudás fáját, ellopjuk a tüzet az istenektől, és felnyitjuk Pandóra szelencéjét.

Finoman szólva is vitatható az az elmélet, mely szerint a francia forradalom után következő terrorért és Napóleonért a felvilágosodás felelős. A politikai gyilkosság, a tömegmészárlás és a birodalmi terjeszkedést célzó háború egyidős a civilizációval, és már jóval a forradalom előtt is az európai, következésképp a francia monarchiák hétköznapi életéhez tartozott. A forradalmároknak ihletet adó francia filozófusok többsége a szellemi középsúlyban harcolt, és nem emlegethetők egy napon a Hobbes, Descartes, Spinoza, Locke, Hume és Kant között összefüggést teremtő gondolkodókkal. A felvilágosodás filozófusaihoz közelebb álló amerikai forradalom eredménye egy olyan liberális demokrácia, amely több mint két évszázada működik. E könyv vége felé kifejttem majd, hogy az erőszak történelmi visszaszorulásával kapcsolatos adatok igazolják a felvilágosodás humanizmusát, és cáfolják a jobb- és baloldali kritikusokat. Az egyik kritikus, az angol-ír Edmund Burke azonban érdemes a figyelmünkre, mert az ő érvelése az erőszak csökkenésének másik fontos magyarázatával, a civilizáció folyamatával függ össze. A két indoklás részben átfedésben van – mindkettő az empátia erősödésére és a pozitív összegű együttműködés csillapító hatásaira hivatkozik –, abban azonban különböznek, hogy az emberi természet mely aspektusát emelik ki.

Burke az intellektuális világi konzervativizmus atyja, amely irányzat arra épül, amit Thomas Sowell közgazdász az emberi természet tragikus értelmezésének nevezett.¹⁵⁰ E felfogás szerint az emberi lények folyamatosan viselik a tudás, a bölcsesség és az erény korlátainak terhét. Az ember önző és rövidlátó, és ha magára hagyják, mindenki mindenki ellen hobbési háborút vív. Csak azért nem zuhanunk bele ebbe a szakadékba, mert a civilizált társadalom normáihoz alkalmazkodva elsajátítjuk az önuralom és a társas harmónia szokásrendszerét. A társadalmi szokások, a vallási hagyományok, a szexuális erkölcsök, a családi struktúrák és a régóta fennálló politikai intézmények – még ha nem is vagyunk tisztában ezek működési elvével – kiállták az idő próbáját, kárpótolnak a változatlan emberi természet hiányosságaiért, és ma is épp oly nélkülözhetetlenek, mint amikor kiemeltek minket a barbár állapotokból.

Burke szerint egyetlen halandó sem elég eszes ahhoz, hogy alapelvekből társadalmat tervezzen. A társadalom organikus rendszer, amely spontán módon alakul ki, és olyan kölcsönhatások és kiigazítások miriádjai irányítják, amelyeket az emberi elme képtelen felfogni. Csak mert nem tudjuk verbálisan megfogalmazni,

még nem kell az éppen aktuális divatos elméletek alapján elhajítani és újra kidolgozni. Az ilyen felületes kontármunka szándékolatlan következményekhez, majd erőszakos káoszhoz vezet.

Burke nyilvánvalóan túl messzire ment. Örültség lenne azt állítani, hogy soha nem lett volna szabad fellázadni a kínzás, a boszorkányüldözés és a rabszolgaság ellen, mert ezek régi hagyományok, és ha hirtelen eltörölnék őket, a társadalom barbár káoszba fordulna. Az említett szokások is barbárok voltak, és amint láttuk, a társadalmak módot találnak a valaha nélkülözhetetlennek vélt erőszakos gyakorlatok helyettesítésére. A humanitarizmus találékonnyá tesz.

Burke valamiben mégis fejen találta a szöveget. A civilizált viselkedés hallgatolagos normái, a hétköznapi kapcsolatokban és a kormány viselkedésében egyaránt, bizonyos reformok sikeres végrehajtásának előfeltételei lehetnek. E normák kialakulása lehet az a rejtélyes „történelmi erő”, amelyről Payne beszélt, például a politikai gyilkosság spontán eltűnése jóval a demokrácia elveinek megfogalmazása előtt, vagy éppen az az eseménysor, melynek során egyes mozgalmak megadták a kegyelemldöfést a már amúgy is hanyatlóban lévő szokásoknak. Ezek a történelmi erők szolgálhatnak magyarázattal arra, hogy miért ütközik ilyen komoly nehézségekbe a liberális demokrácia bevezetése a fejlődő világ azon országaiban, amelyek még nem hagyták maguk mögött a babonákat, a hadurakat és az egymással ellenséges törzseket.¹⁵¹

A civilizáció és a felvilágosodás nem egymást kizáró okok az erőszak visszaszorulása mögött. Bizonyos időszakokban az empátia, az önuralom és az együttműködés hallgatolagos normái állnak az élre, hogy ott az egyenlőség, az erőszakmentesség és az emberi jogok racionálisan megfogalmazott elvei kövessék őket. Más korszakokban pedig fordítva történik.

Ez az ingadozás magyarázhatja, hogy az amerikai forradalom sokkal kevesebb sorscsapással járt, mint a francia. Az alapító atyák egyszerre szívták magukba a felvilágosodást és a civilizáció angol folyamatát, ezért az önmérséklet és az együttműködés második természetükké vált. „Az emberiség ítélete iránt érzett illő tisztelet megkívánja, hogy kinyilatkoztassa azokat az okokat, amelyek a különválásra késztették” – magyarázza udvariasan a Függetlenségi nyilatkozat. „A józan ész azt kívánja, hogy a jól bevált Kormányzatot ne változtassuk meg jelentéktelen és múló nehézségek miatt; [...]”^{*} Hát persze, a józan ész.

Illedelmességük és józan eszük nem pusztán értelmetlen szokás volt. Az alapító atyák tudatosan mérlegelték éppen az emberi természet azon korlátait, amelyek következtében Burke olyan idegesen viszonyult a tudatos mérlegeléshez. „Mert mi is a kormány – tette fel a kérdést Madisons –, ha nem a legkomolyabb elmélkedés az emberi természetről?”¹⁵² Az ő szemükben a demokrácia célja az emberi természet gyarlóságainak ellensúlyozása, különösen azé a kísértése, amely

* Vecseklőy József fordítása.

a hatalmukkal való visszaélésre csábítja a vezetőket. Az amerikai forradalmárok és francia kollégáik között éppen az lehetett a legfontosabb különbség, hogy az utóbbiak romantikus meggyőződése szerint ténykedésük következtében okafogyottá váltak az emberi természet korlátai. Maximilien Robespierre, a terror fő teoretikusa, 1794-ben így fogalmazott: „Mintha a francia nép kétezer esztendővel megelőzte volna az emberi nem többi részét; kísértésbe esünk, hogy a franciát más emberfajának tekintsük, mint a többi.”¹⁵³

The Blank Slate című könyvemben kifejtettem, hogy az emberi természettel kapcsolatos két szélsőséges felfogás – a hibákba beletörődő tragikus látásmód és az emberi természet létezését is tagadó utópisztikus nézet – meghatározza a jobboldali és baloldali politikai ideológiák közti széles szakadékat.¹⁵⁴ És felvettem, hogy mivel a modern tudománynak köszönhetően többet tudunk az emberi természetről, minden eddiginél tapasztaltabban közelíthetjük meg a politikát. Az emberi elme nem tiszta lap, és egyetlen emberséges politikai rendszer sem emelheti isteni rangra a vezetőit, vagy formálhatja át az állampolgárait. Ám az emberi természetnek minden korlátja ellenére része a gondolkodás rekurzív, nyílt végű, kombinatorikus rendszere, amely képes felismerni a saját korlátait. Így aztán a felvilágosodás humanizmusának mozgatórugója, a racionalitás nem dorongolható le az adott kor embereinek gondolkodásában fellelhető hiba miatt. Az értelem mindig képes hátralépni, észlelni a hibát, és úgy módosítani a szabályokat, hogy legközelebb ne kövesse el.

Vér és föld

A 18. század végén és a 19. század elején újabb mozgalom ment szembe a felvilágosodással, de ezúttal nem Angliában, hanem Németországban. Ennek különböző szálait fejtette föl Isaiah Berlin tanulmánya és Graeme Garrard filozófus könyve.¹⁵⁵ Ez az ellenfelvilágosodás Rousseau-val kezdődött, majd teológusok, költők és esszéírók fejlesztették tovább, többek között Johann Hamann, Friedrich Jacobi, Johann Herder és Friedrich Schelling. Burke-kel ellentétben nem a felvilágosodás racionalitásának társadalmi stabilitásra gyakorolt szándékolatlan hatásait vette célba, hanem magának az értelemnek az alapjait.

Véleményük szerint az első hiba mindjárt az, hogy a felvilágosodás az egyéni elme tudatosságából indult ki. A testétől elválasztott, kultúrájától és történelmétől megfosztott egyedi gondolkodó csak a felvilágosodás képviselőinek képzeletéből pattant ki. Egy ember nem az elvont elmélkedés színtere – egy botra tűzött agy –, hanem érzelmekkel rendelkező test, a természet szövetének része.

A második hiba az egyetemes emberi természet és a gondolkodás egyetemesen érvényes rendszerének feltételezése. Minden ember egy kultúra része, és érti az adott kultúra mítoszait, jelképeit és történeteit. Az igazság nem valahol az

égben lelhető fel, ahol mindenki láthatja, hanem olyan narratívákban és arche-típusokban, amelyek az adott hely történetére jellemzőek, és amelyek értelmet adnak az ott lakók életének.

E gondolkodásmód szerint rossz helyen tapogatózik az a racionális elemző, aki bírálja a hagyományos hitrendszer vagy szokásokat. Csak akkor ismerhetjük meg igazán a hiedelmek lényegét, ha átéljük az azok szerint élők tapasztalatait. A Bibliát például csak akkor érthetjük meg a maga teljességében, ha reprodukáljuk a júdeai dombvidéken élő ókori pásztorok élményeit. Minden kultúrában van egy *Schwerpunkt*, egy középpont, és ha nem jutunk el odáig, akkor nem foghatjuk fel az értelmét és a jelentőségét.¹⁵⁶ A kozmopolitizmus korántsem erény, éppen ellenkezőleg, „megfoszt mindattól, ami a leginkább emberivé, a leginkább egyedivé tesz minket.”¹⁵⁷ Egyetemességre, objektivitásra és racionalitásra nincs szükség; jöhet viszont a romanticizmus, az életerő, a megérzés és az irraciona-lizmus. Herder így foglalta össze az általa inspirált *Sturm und Drang* (vihar és vágy) mozgalmat: „Nem az a dolgom, hogy gondolkodjak, hanem hogy legyek, érezzek, éljek! [...] Szív! Szeretet! Vér! Emberiség! Élet!”¹⁵⁸

Az ellenfelvilágosodás gyermeke tehát nem azért követi a célját, mert az objek-tívan megítélve igaz vagy érényes, hanem mert kreativitásának egyedi terméke. A kreativitás forrása lehet saját igaz valónkban, ahogy a romantikus festők és írók állították, de lehet valamilyen transzcendens entitásban is: egy kozmikus szellem-ben vagy isteni szikrában. Berlin így fogalmaz:

Mások egy emberek fölötti „organizmussal” azonosították a kreatív ént, egy organizmussal, amelynek elemei vagy tagjai – ez lehet egy nemzet, egy egyház, egy kultúra, egy osztály vagy maga a történelem, egy hatalmas erő, amelyből földi énjük kiad. Az agresszív nacionalizmus, az osztály, a kul-túra vagy a rassz érdekeivel való azonosulás vagy a fejlődés erői – a történe-lem jövőorientált dinamizmusának hullámával, amely egyszerre magyarázza és igazolja azokat a tetteket, amelyeket gyűlölnének vagy megvetnének, ha számításból, önös érdekből vagy más földhözragadt okból kerülne rájuk sor –, a politika és morális elképzelések e sora mind annak az önmegva-lósítással kapcsolatos doktrínának a megnyilvánulásai, amelynek alapja a felvilágosodás központi elveinek makacs elutasítása, azoknak az elveknek tehát, amelyek értelmében a felfedezés és az értelmezés objektív, mindenki számára rendelkezésre álló és ellenőrizhető módszereinek helyes alkalmá-zásával minden igaz, helyes, jó vagy szép dolog kimutatható.¹⁵⁹

Az ellenfelvilágosodás azt a feltevést is elutasította, hogy az erőszak megoldandó probléma. A küzdelem és a vérontás a természetes rend velejárója, ha megszüntetjük, az életerőtől fosztjuk meg az életet, és felforgatjuk az emberiség sorsát. Herder úgy fogalmazott, hogy az ember harmóniára vágyik ugyan, de a termé-

szet jól tudja, hogy a faj fennmaradása szempontjából hasznosabb a küzdelem.¹⁶⁰ A „természet tépő és sebző” (ahogy Tennyson írta) küzdelmének dicsőítése újra és újra visszatér a 19. századi művészetben és irodalomban. Utólag bevonták némi tudományos patinával a „szociáldarwinizmus” elnevezéssel, noha a Darwinnal való párhuzam anakronisztikus és igazságtalan: *A fajok eredete* 1859-ben jelent meg, jóval a romantikus küzdelem filozófiájának térnyerése után, Darwin maga pedig ízig-vérig liberális humanista volt.¹⁶¹

Az ellenfelvilágosodásból táplálkozott egy sor romantikus mozgalom, amelyek a 19. század folyamán erősödtek meg. Némelyikük nagy hatással volt a művé-szetre, és csodálatos zeneműveket és verseket köszönhetünk neki. Másokból poli-tikai ideológiát kovácsoltak, és mint ilyen, háborzongató formában fordította visszájára az erőszak enyhülésének trendjét. Az egyik ilyen ideológia a militáns nacionalizmus „vér és föld” néven elhíresült formája – az a felfogás, hogy egy-egy etnikai csoport és a föld, ahonnan származik, egyedi morális tulajdonságokkal szerves egésznek alkot, és hogy e szerves egész hírneve és dicsősége többet ér, mint egyes tagjainak élete és boldogsága. Hasonló ideológia a romantikus militarizmus, az az eszme, hogy (mint Mueller összefoglalta) „a háború nemes, felemelő, éré-nyes, dicsőséges, hősi, izgalmás, csodálatos, szent és vérpezsdítő.”¹⁶² A harma-dik a marxista szocializmus, amely szerint a történelem dicsőséges osztályharc: a csúcsponton leigázzák a burzsoáziát, és a proletariátus uralkodik. A negyedik pedig a nemzeti szocializmus, amely szerint a történelem a fajok dicsőséges össze-csapása: a csúcsponton leigázzák az alsóbbrendű fajokat, és az árja faj uralkodik.

A humanitárius forradalom mérföldkő az erőszak történelmi visszaszorulásá-ban, egyben az emberiség legcsodálatosabb teljesítménye. A babonás öldöklések, a kegyetlen büntetések, az értelmetlen kivégzések és a rabszolgaság talán nem tűntek el a föld színéről, de marginalizálódtak. És az emberiségre a civilizáció kezdete óta árnyékot vető önkényuralmi rendszerek és a jelentősebb háborúk is roskadoznak. A fenti fejleményeket egységbe forrasztó felvilágosult humanizmus megvetette a lábát a világ nyugati felén, és szépen kívárta, amíg az erőszakosabb ideológiák tragikus ideje le nem járt.

5

A hosszú béke

A háború egyidős az emberiséggel, a béke viszont modern találmány.

Henry Maine

Az 1950-es évek elején két neves brit tudós elmélkedett a háború történetéről, és megkísérelte megjósolni, hogy mit várhat a világ a következő években. Az egyikük Arnold Toynbee (1889–1975), a 20. század talán legismertebb történésze. Toynbee mindkét világháborúban a brit külügyminisztériumban dolgozott, mindkét háború lezárásakor képviselte a brit kormányt a békekonferenciákon, és nagyszabású, tizenkét kötetes, *Tanulmány a történelemről* című munkájában* huszonhat civilizáció felemelkedését és bukását követte nyomon. Nem töltötte el optimizmussal, amikor 1950-ben megvizsgálta a történelem szabályszerűségeit:

A közelmúlt nyugati történelmében egyre ádázabb háborúk követték egymást; és már ma is látszik, hogy az 1939–45-ös háború nem e fokozódó jelenség csúcspontja.¹

Elnézhetjük Toynbee szomorú jóslatát, hiszen a második világháború árnyékában, a hidegháború és az atomkorszak hajnalán fogalmazta meg. Más neves szakértők is hasonló pesszimizmusról tettek tanúbizonyságot, és még három évtizedig tartották magukat a közeledő végorákról szóló jóslatok.²

A másik tudós minden szempontból különbözik Toynbee-től. Lewis Fry Richardson (1881–1953) fizikus, meteorológus, pszichológus és alkalmazott matematikus. Elsősorban arról híres, hogy numerikus módszereket dolgozott ki az időjárás előrejelzésére, jóval az ilyesmire képes számítógépek megjelenése előtt.³ Richardson nem a nagy civilizációkkal kapcsolatos tudáshoz folyamodott a jóslat megfogalmazásához, hanem a több mint egy évszázadon át húzódó több száz erőszakos konfliktus adatainak statisztikai elemzésére vállalkozott. Richardson megfontoltabb és optimistább volt, mint Toynbee.

* Magyarul csak rövidített formában jelent meg.

Mivel ebben az évszázadban két világháború is kitört, hajlamosak lehetünk feltételezni, hogy a világ harciasabbá vált. Ezt a meggyőződést azonban logikai vizsgálatnak kell alávetni. Lehet, hogy hosszú, harmadik világháború nélküli jövő vár ránk.⁴

Richardson benyomások helyett statisztikával cáfolta meg a bevett vélekedést, mely szerint biztosra vehető a globális atomháború. Több mint egy évszázad elteltével megállapíthatjuk, hogy a neves történész tévedett, a homályosabban fogalmazó fizikusnak viszont igaza volt.

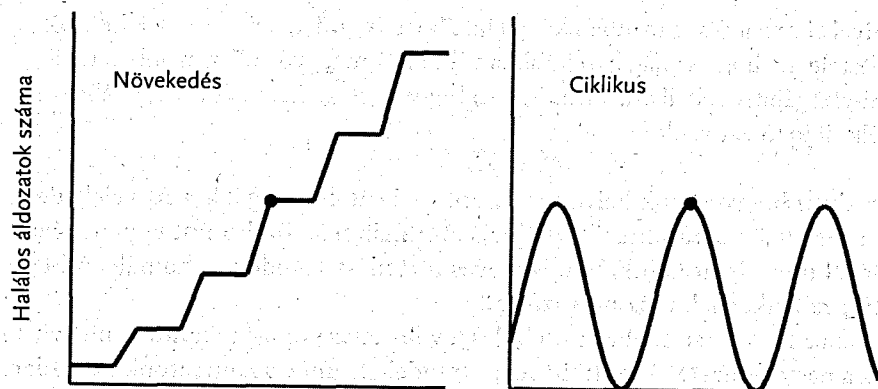
Ebben a fejezetben Richardson bölcs jövőbe látása mögé tekintünk: megvizsgáljuk a nagy nemzetek közötti háborús trendeket, amíg el nem jutunk a váratlan jó hírhez: a hadviselés látszólagos fokozódása nem folytatódott egy új csúcspontig. Az elmúlt két évtizedben a világ figyelme egyéb konfliktusok – kisebb országok háborúi, polgárháborúk, népiirtások és a terrorizmus – felé fordult; ezekről a következő fejezetben lesz szó.

Statisztikák és narratívák

A 20. század mintha élő cáfolata lenne annak a felvetésnek, hogy a történelem során csökkent az erőszak. A gyakran csak a történelem legerőszakosabb évszázadaként emlegetett időszak első felében annyi világháború, polgárháború és népiirtás zajlott, hogy azt Matthew White történész hemoklizmának, vérfürdőnek nevezte.⁵ A hemoklizma nem pusztán felfoghatatlan tragédia az áldozatok számát tekintve, hanem az az időszak is, amikor az emberiség kezdte megérteni saját történelmi fejlődését. A felvilágosodás tudomány és értelem vezette reményét a fejlődésre felváltotta egy sor komor diagnózis: a halálos ösztön újjáéledése, a modernizmus próbája, a nyugati civilizáció vádirata, az ember fausti alkuja a tudománnyal és a technológiával.⁶

Csakhogy egy évszázad nem ötven, hanem száz évből áll. A 20. század második felében a nagyhatalmak addig soha nem látott sikerrel kerültek el a háborút – ezt nevezi John Gaddis történész hosszú békének –, majd ugyancsak megdöbbentő módon a hidegháború is elhalt.⁷ Hogyan érthetjük meg e bonyolult évszázad többféle személyiségét? És milyen következtetést vonhatunk le mindebből a 21. század háborújával és békéjével kapcsolatban?

A történész Toynbee és a fizikus Richardson egymásnak ellentmondó jóslata az események egymást kiegészítő értelmezését jelképezi. A hagyományos történelem a múlt narratívája. Ha azonban megfogadjuk George Santayana tanácsát, vagyis megőrizzük a múlt emlékezetét, hogy ne ismétlődessen meg, akkor fel kell ismernünk a múlt szabályszerűségeit, hogy általános következtetéseket vonhassunk le a jelen problémáival kapcsolatban. A tudós eszközkészletéhez tartozik,

5.1. ábra. A háború történelmi trendjeinek két pesszimista lehetősége

hogy véges számú megfigyelés alapján következtet az általánosítható szabályszerűségekre, és ennek a tudományos folyamatnak egyes tanulságait a történelmi adatokra is alkalmazhatjuk.

Tegyük fel egy pillanatra, hogy a második világháború a történelem legpusztítóbb eseménye volt. (Vagy, ha úgy jobban tetszik, tegyük fel, hogy a hemoklizma egésze megérdemli ezt a címkét, amennyiben a két világháborút és a velük összefüggő népiirtásokat egyetlen elnyújtott történelmi epizódnak tekintjük.) Mit tudhatunk meg ebből a háború és a béke hosszú távú trendjeivel kapcsolatban?

A válasz: semmit. A történelem legpusztítóbb eseményének mindenképpen *valamelyik* évszázadban kellett lezajlania, és bármilyen, egészen különböző hosszú távú trend része lehetne. Tonybee feltételezése szerint a második világháború csak egy lépcsőfok egy felfelé vezető lépcsőn, ahogy az 5.1. ábra bal oldalán látható. Majdnem ugyanilyen elkeserítő az a gyakori felvetés is, hogy a háborús korszakok ciklikusan követik egymást, lásd az 5.1. ábra jobb oldalát. Ahogy a csüggesztő előjelerzések többsége, úgy e két modell is alapot adott a fekete humorhoz. Gyakran szegeznek nekem a kérdést, hogy ismerem-e azt a viccet, amikor egy férfi lezuhan az irodaház tetejéről, és minden emeleten bekibál az ablakon: „Egyelőre nincs baj!” Arról a pulykáról is nagyon sokszor hallottam, amelyik hálaadás estéjén előadást tartott arról, hogy milyen szerencsés, amiért a gazdálkodók és a pulykák között fennálló 364 napos béke korában élhet.⁸

De vajon tényleg olyan meghatározóak a történelem folyamatai, mint a gravitáció törvénye vagy a bolygó keringése? A matematikusoktól tudjuk, hogy bármely véges pontthalmazon át végtelen számú görbe rajzolható. Az 5.2. ábrán két görbe látható, mindkettő merőben eltérő narratívában helyezi el egyazon epizódot.

Az ábra bal oldala azt a radikális lehetőséget mutatja, miszerint a második világháború statisztikai véletlen volt – hogy nem tekinthető sem egy növekvő

sorozat egyik elemének, sem a jövő előfutárának, de még csak nem is egy trend része. A felvetés elsőre képtelenségnek hangzik. Hogyan vezethetne az események időben véletlenszerűen kibontakozó sora ennyi katasztrófához mindössze egyetlen évtized alatt: Hitler, Mussolini, Sztálin és a Japán Birodalom brutális hódításai, Sztálin tisztogatásai, a Gulag, valamint két atomrobbantás (nem beszélve az első világháborúról és a megelőző két évtized háborúiról és népiirtásairól)? Ráadásul a történelemkönyvekben szereplő háborúk esetében a halálos áldozatok száma általában tízezres, százezres, illetve nagyon ritkán milliós nagyságrendű. Ha a háborúk tényleg véletlenszerűen történnek ki, nem lenne hihetetlenül valószínűtlen egy 55 millió ember halálát okozó háború? Richardson bebizonyította, hogy mindkét intuíció kognitív illúzió. Amikor mozgásba lendül a vas dobókocka (ahogy Theobald von Bethmann-Hollweg német kancellár fogalmazott az első világháború előestéjén), a balszerencsés kimenetek sokkal rosszabbak lehetnek, mint primitív képzeletünk sugallná.

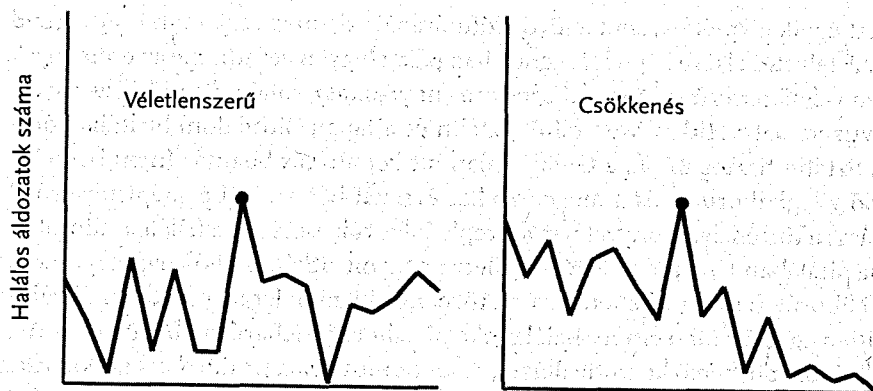
Az 5.2. ábra jobb oldali grafikonja olyan pesszimizmusmentes narratívába helyezi a háborút, hogy már-már optimistának mondható. Lehet, hogy a második világháború elszigetelt csúcspont egy csökkenő tendenciában – egy utolsó erőfeszítés a nagy háborúk hosszú távú történelmi sorvadásában? Megint csak látni fogjuk, hogy ez a lehetőség nem is olyan légből kapott, mint hinnénk.

A valóságban a háború hosszú távú pályája különböző trendek egymásra rakódása. Valamennyien tudjuk, hogy a komplex sorozatok, például az időjárás szabályszerűségei különböző görbékből állnak össze: az évszakok ciklikus ritmusából, a napi változások véletlenszerűségéből, a globális felmelegedés hosszú távú trendjéből. E fejezet célja az államok közötti háború hosszú távú trendjeit alkotó összetevők azonosítása. Igyekszem meggyőzni az olvasót, hogy az alábbi összetevőkről van szó:

- Nincsenek ciklusok.
- Nagy adag véletlenszerűség.
- A háború pusztító erejének nemrégiben visszájára fordult fokozódása.
- A háború minden más dimenziójának visszaszorulása, így az államok közti háborúké is.

A második világháború tehát nem folyamatos zuhanás a gonoszságba. Éppen ellenkezőleg, az évszázad morális trendje az erőszakellenes humanizmus, amely a felvilágosodásban gyökerezett, a növekvő pusztító erővel bíró összetevőkkel szövetkező felvilágosodásellenes ideológiák hatására háttérbe szorult, majd a második világháború után új lendületet kapott.

Következtetésem levonásához elegyitem a háború pályájával kapcsolatos két értelmezést: Richardson és örökösei statisztikáit, valamint a hagyományos történészek és politológusok narratíváit. A statisztikai megközelítésre azért van

5.2. ábra. A háború történelmi trendjeinek két kevésbé pesszimista lehetősége

szükség, hogy elkerüljem Toynbee hibáját: azt a nagyon is emberi vonást, hogy jelentős szabályszerűségeket képzelünk a bonyolult statisztikai jelenségek mögé, majd ezeket magabiztosan extrapoláljuk a jövőre is. De ha a narratíva statisztika nélkül vak, a statisztika narratíva nélkül üres. A történelem nem egy egyenletekkel előállított, gyönyörű görbékkel álló képernyővédő; a görbék valós események absztrakciói, és ezek az események emberi döntésekre és az emberi fegyverek hatásaira épültek. Azt is meg kell tehát magyaráznunk, hogy a grafikonokon látható lépcsők, rámpák és fűrészfogak hogyan következnek a vezetők, a katonák, a szuronyok és a bombák viselkedéséből. Ahogy előrehaladunk a fejezetben, a keverék összetevői eltolódnak a statisztikáktól a narratíva felé, de mindkét elem nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértsük a háború hosszú távú pályafutásának rendkívül összetett folyamatát.

Tényleg a 20. század a legrosszabb?

„A huszadik század a történelem legvéresebb korszaka” – hányszor, de hányszor hallottuk ezt a közhelyet, amikor vád alá helyeztek egy-egy démoni jelenséget, az ateizmust, Darwint, a kormányt, a tudományt, a kapitalizmust, a kommunizmust, a fejlődés eszméjét vagy a férfínevet. De vajon valóban így van? Az állítást szinte kizárólag a 20. századra vonatkozó számokkal támasztják alá, az elmúlt évszázadok hemoklizmáiról pedig mélyen hallgatnak. A helyzet az, hogy soha nem fogjuk tudni biztosan megnevezni a legrosszabb évszázadot, mert még a 20. században is igen nehéz megállapítani a halálesetek számát, a korábbiakról már nem is beszélve. Két okból is gyaníthatjuk azonban, hogy a legvéresebb évszázaddal kapcsolatos ténynek látszó megállapítás pusztán illúzió.

Először is: bár a 20. században valóban nagyobb volt az erőszakos halálesetek száma, mint korábban, sokkal többen éltek a földön. A világ népessége 1950-ben 2,5 milliárd fő volt, ami mintegy két és félszerese az 1800-ban, négy és félszerese az 1600-ban, hétszerese az 1300-ban és tizenötszöröse az i. sz. 1-ben jellemzőnek. Egy 1600-ban zajló háború halálos áldozatainak összeszámlálásakor tehát a kapott összeget meg kellene szorozunk 4,5-del, hogy összemérhessük a pusztítást a 20. század közepének rombolásával.⁹

A második illúzió a *történelmi rövidlátás*: minél közelebb van egy kor a jelenben elfoglalt nézőpontunkhoz, annál több részletet ismerünk fel belőle. A történelmi rövidlátás a józan ész és a történészszakmát is sújtja. Két kognitív pszichológus, Amos Tversky és Daniel Kahneman bebizonyította, hogy a relatív gyakoriság ösztönös becslésekor az ember az úgynevezett elérhetőségi heurisztikához folyamodik: minél egyszerűbb felidézni az adott eseménnyel kapcsolatos emlékeket, annál valószínűbbnek tartjuk a bekövetkeztét.¹⁰ Túlbecsüljük például a szalagcímekben szereplő balesetek, a repülőgép-szerencsétlenségek, a cápa- vagy a terrortámadások valószínűségét, alábecsüljük viszont azokat, amelyek észrevétlenek maradnak, például az áramütés, a zuhanás vagy a vízbe fullás.¹¹ Ha a különböző évszázadokban előforduló öldöklések gyakoriságának megítélésekor nem foglalkozunk a számokkal, a kellően súlyosabbnak érezzük a közelmúltban történt, a legtöbbet vizsgált és a legtöbbet emlegetett konfliktusokat. A történelmi emlékezet vizsgálata során megkértem száz internethasználót, hogy öt perc alatt írjon össze minél több háborút. A válaszok jelentősen eltolódtak a világháborúk, az Egyesült Államok háborúi és a jelenhez közel vívott háborúk felé. Bár, mint látni fogjuk, a korábbi évszázadokban sokkal több háború dúlt, a megkérdezetteknek több háború jutott eszébe a közelebbi évszázadokból.

Ha az elérhetőségi torzítás és a 20. századi népességrobbanás korrigálása érdekében beleássuk magunkat a történelemkönyvekbe, és a halálesetek számát a világ akkori népességéhez viszonyítjuk, számos olyan háborút és tömegmészárlást találunk, amely még a 20. századi atrocitások között is kirívónak számítana. A 231. oldalon található táblázatot White készítette ezzel a címmel: „(Valószínűleg) a (nagyjából) húsz legnagyobb szörnyűség, amit az emberek egymás ellen elkövettek”.¹² A halálos áldozatok száma a történelemkönyvekben és enciklopédiákban olvasható adatok mediánja és módusza. Nemcsak a csatamezőn elhullott áldozatok szerepelnek benne, hanem a háború közvetett következményeiként, éhínségből és betegségből kifolyólag elhunyt civilek is, ezért a csatamezőn elhullottak számára vonatkozó becsléseknél lényegesen nagyobb számokról van szó, de ez következetesen így van az újabb és a régebbi eseményeknél is. A táblázatot kiegészítettem két oszloppal, amelyek arányaiban vizsgálják a haláleseteket, és ahhoz igazítják a helyezéseket, hogy milyen arányt kapnánk, ha a világ népessége mindig akkora lett volna, mint a 20. század közepén.

Először is: hallott-e egyáltalán az olvasó valamennyi eseményről? (Én nem.) Másodszor: tudta, hogy a második világháború előtt öt olyan háborúra és négy olyan atrocitásra került sor, amelynek során többen haltak meg, mint az első világháborúban? Valószínűleg azt is meglepődve veszi majd tudomásul az olvasó, hogy az emberhez fűződő huszonegy (ismert) legnagyobb szörnyűség közül tizennégy a 20. század előtt történt. És ez még csak az abszolút számokra vonatkozik. Ha a világ népességéhez viszonyítunk, a 20. század atrocitásai közül egyetlenegy kerül be az első tíz közé. Minden idők legszörnyűbb atrocitása a kínai Tang-dinasztia idején kitört és nyolc éven át tartó An Lushan-féle felkelés és polgárháború volt, melynek során a népszámlálások szerint a birodalom lakosságának kétharmada, a világ akkori népességének egyhatoda elpusztult.¹³

E számokat természetesen nem tekinthetjük készpénznek. Egyes esetekben egy-egy éhínség vagy járvány valamennyi halálos áldozatáért egy konkrét háborút, felkelést vagy zsarnokot tesznek felelőssé. Mások pedig olyan kultúrákból származnak, amelyekben nem álltak rendelkezésre a számolás és a statisztika modern módszerei. Ugyanakkor a narratív történelem is megerősíti, hogy a korábbi civilizációk is képesek voltak a tömeges pusztításra. A technológiai elmaradottság nem jelentett akadályt; a ruandai és kambodzsai események óta tudjuk, hogy kezdetleges fegyverekkel, machetéval és éheztetéssel is rengeteg embert meg lehet gyilkolni. A pusztító fegyverek pedig már a távolabbi múltban sem voltak olyan elmaradottak, hiszen a katonai fegyvergyártás általában a kor legfejlettebb technológiáját használta. John Keegan hadtörténész szerint az i. e. 2. évezred közepére a nomád hadseregek a harckocsik segítségével tömeges pusztítást vittek végbe a megszállt lakosság között. „Száz vagy kétszáz méterről körözve a vértetetlen gyalogosok nyája körül egyetlen harci szekér legénysége is – egy hajtó és egy nyilas – akár hat embert is leteríthetett percenként. Tíz harci szekér mindössze tíz perc leforgása alatt 500 főnyi vagy még ennél is nagyobb veszteséget okozhatott, ami tekintve a korabeli hadseregek csekély létszámát, csak ahhoz a pusztításhoz fogható, amit az első világháború nagy anyagcsatáiban szenvedtek el a harcoló felek.”¹⁴

A nagy teljesítményű tömegmészárlást a sztyeppék lovashordái – a szkíták, a hunok, a mongolok, a törökök, a magyarok, a tatárok, a mogulok és a mandzsuk – is tökélyre fejlesztették. Ezek a harcosok kétezer éven át használták aprólékosan faragott, bonyolult nyilaikat (egymáshoz ragasztott fából, ínból és szaruból készítették), hogy a fosztogatások és portyázások során számtalan embert megöljenek. A huszonegyes listán ezek a törzsek foglalják el a 3., az 5., a 11. és a 15. helyet, a világ mai népességéhez igazított helyezések közül pedig négyen szerepelnek az első hatban. Amikor a mongol hadak a 13. században betörték az iszlám területekre, csak Merv városában 1,3 millió embert mészároltak le, majd Bagdadban további 800 000-et. Ahogy J. J. Saunders mongolszakértő fogalmazott:

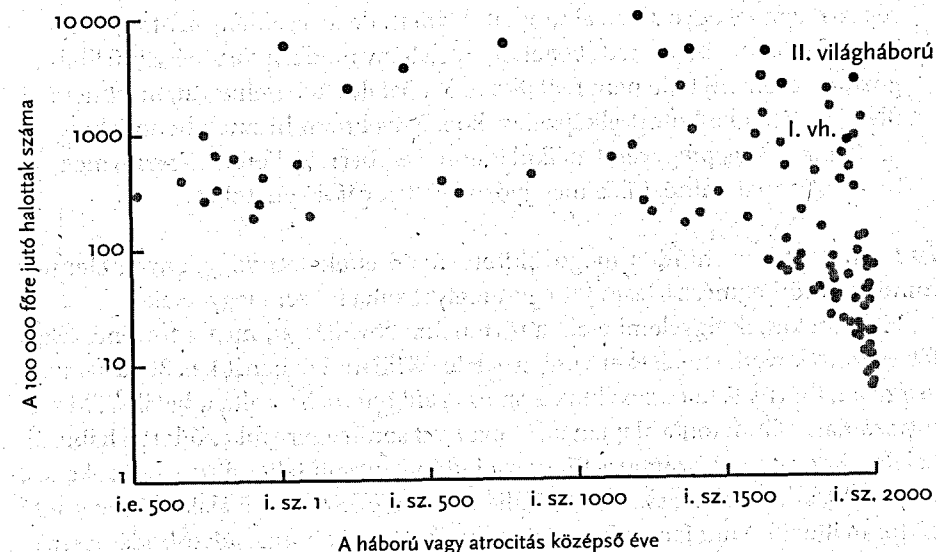
Helyezés	Ok	Évszázad	Áldozatok száma	Áldozatok száma: a 20. század népességének megfelelően	Igazított helyezés
1.	II. világháború	20.	55 000 000	55 000 000	9.
2.	Mao Ce-tung (elsősorban a kormány által okozott éhínség)	20.	40 000 000	40 000 000	11.
3.	Mongol hódítások	13.	40 000 000	278 000 000	2.
4.	An Lushan-felkelés	8.	36 000 000	429 000 000	1.
5.	A Ming-dinasztia bukása	17.	25 000 000	112 000 000	4.
6.	Tajping-felkelés	19.	20 000 000	41 000 000	10.
7.	Az amerikai indiánok kiirtása	15–19.	20 000 000	92 000 000	7.
8.	Joszfif Sztálin	20.	20 000 000	20 000 000	15.
9.	Közel-keleti rabszolga-kereskedelem	7–19.	19 000 000	132 000 000	3.
10.	Atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem	15–19.	18 000 000	83 000 000	8.
11.	Timur Lenk	14–15.	17 000 000	100 000 000	6.
12.	Brit India (elsősorban megelőzhető éhínség)	19.	17 000 000	35 000 000	12.
13.	I. világháború	20.	15 000 000	15 000 000	16.
14.	Orosz polgárháború	20.	9 000 000	9 000 000	20.
15.	Róma bukása	3–5.	8 000 000	105 000 000	5.
16.	Kongói Szabadállam	19–20.	8 000 000	12 000 000	18.
17.	Harmincéves háború	17.	7 000 000	32 000 000	13.
18.	Oroszországi zűrzavaros idők	16–17.	5 000 000	23 000 000	14.
19.	Napóleoni háborúk	19.	4 000 000	11 000 000	19.
20.	Kínai polgárháború	20.	3 000 000	3 000 000	21.
21.	Francia vallásháborúk	16.	3 000 000	14 000 000	17.

Van valami leírhatatlanul gyomorforgató abban a jeges vadállatiasságban, amellyel a mongolok véghez vitték a tömegmészárlásokat. A balszerencsés város lakóit összegyűjtötték a városfalakon kívüli síkon, és minden mongol lovas katonának parancsba adták, hogy fejenként tíz, húsz vagy ötven embert üssenek agyon a csatabárddal. A parancs teljesítését bizonyítandó a gyilkosoknak néha le kellett vágniuk minden áldozat egyik fülét, és zsákba gyűjteni azokat, hogy a tisztek megszámolhassák. Pár nappal a mészárlás után visszaküldték a csapatokat a lerombolt városba, hogy összeszedjék a zugokban vagy pincékben bujkáló szerencsétleneket és velük is végezzenek.¹⁵

A mongolok első fővezére, Dzsingisz kán így elmélkedett az élet örömeiről: „A férfi legnagyobb öröme ellenségei legyőzése és megszemlélése. Lovaik felnyergelése és javaik elkobzása. Könnyek között látni mindazokat, akik kedvesek voltak számukra, és karjába szorítani feleségeiket és lányaikat.”¹⁶ A modern genetika bebizonyította, hogy hencgeése nem üres szócséplés volt. Ma az egykori Mongol Birodalom területén élő férfiak 8 százalékának Y-kromoszómája Dzsingisz korából származik, valószínűleg azért, mert Dzsingisznek és fiainak az utódai, és persze azoknak a nőknek, akiket a karjukba szorítottak.¹⁷ Ezek a teljesítmények meglehetősen magasra tették a mércét, de Timur Lenk, a Mongol Birodalom újjáépítésével kísérletező török mindent megtett, hogy átugorja azt. A meghódított nyugat-ázsiai városokban hadifoglyok tízezreit mészárolta le, koponyájukból pedig minaretet építtetett. Egy szír szemtanú huszonnyolc tornyot számolt össze, darabonként ezeröttszáz koponyával.¹⁸

A legnagyobb szörnyűségek listája azt a bevett bölcsességet is cáfolja, hogy a 20. században a szervezett erőszak kvantumugrást hajtott végre a békés 19. századhoz képest. Először is, a 19. századhoz képest csak komoly manipulációval láthatunk ilyen ugrást: ha az elejéről lefejtjük a rendkívüli pusztítással járó napóleoni háborúkat. Másodszor, a század fennmaradó részében kizárólag Európában csökkent a háborúk száma. Máshol számos hemoklizmát találunk: a kínai Tajping-felkelést (ez a vallási ihletésű felkelés talán a világtörténelem legrettenetesebb polgárháborúja), az afrikai rabszolga-kereskedelmet, az Ázsiában, Afrikában és a Csendes-óceán déli részén dúló birodalmi háborúkat és két jelentős vérontást, amelyek még csak fel sem kerültek a listára: az amerikai polgárháborút (650 000 áldozat) és a Saka nevű zulu Hitler uralmát, aki 1816 és 1827 között 1-2 millió emberrel végzett Afrika déli részének meghódítása során. Kihagytam valamelyik földrészt? Ja igen, Dél-Amerikát. Az itt dúló számos viszály egyike a hármas szövetség háborúja, amelynek 400 000 ember eshetett áldozatul, köztük Paraguay lakosságának 60 százaléka; ezzel a teljesítménnyel arányosan ez a modern idők legpusztítóbb háborúja.

Néhány szélsőséges eset természetesen nem jelent trendet. A 20. század előtt több komoly háború és tömegmészárlás volt, ugyanakkor a 20. század előtt számos

5.3. ábra. Az emberi történelem száz legszörnyűbb háborúja és atrocitása

Forrás: Az adatok forrása White, 2011b, a világ népességéhez való viszonyítás forrása McEvedy-Jones, 1978, a felsorolt skála középpontjánál. A becslések nem veszik figyelembe a háború vagy az atrocitás időtartamát. A bekarikázott pöttyök olyan válogatott eseményeket jelölnek, amelyek halálozási aránya magasabb, mint a 20. századi háborúk (a korábbiaktól a későbbiek felé): Hszin-dinasztia, a három királyság kora, Róma bukása, An Lushan-felkelés, Dzsingisz kán, közel-keleti rabszolga-kereskedelem, Timur Lenk, atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelem, a Ming-dinasztia bukása és Amerika meghódítása.

évszázad van. Az 5.3. ábra kibővíti White listáját a legszörnyűbb huszonegyről a legszörnyűbb százra, a világ akkori népességéhez viszonyítja őket, és az eloszlásukat is megmutatja i. e. 500 és i. sz. 2000 között.

Két szabályszerűség szembeszökő. Az első, hogy a legkomolyabb háborúk és atrocitások – amelyekben a halálos áldozatok száma több, mint a világ népességének tíz százaléka – meglehetősen egyenletesen oszlanak el a történelem 2500 évében. A másik, hogy az adatok jobbra és lefelé tartanak, az egyre kisebb konfliktusok irányába, ahogy közeledünk a jelenhez. Mivel magyarázható ez a tölcsérforma? Nem valószínű, hogy távoli őseink tartózkodtak a kisebb tömegmészárlásoktól és ragaszkodtak a nagyobbakhoz. White valószínűbb magyarázattal szolgál:

Talán csak azért érezzük úgy, hogy az elmúlt 200 évben több embert öltek meg, mert ebből az időszakból több adatunk van. Évek óta kutatom ezt a területet, és régóta nem került elém új, ismeretlen tömeggyilkosság a huszadik századból; ugyanakkor valahányszor kinyitok egy régi könyvet, újabb százezer, elfeledett áldozatra bukkanok a távoli múltból. Valaki talán

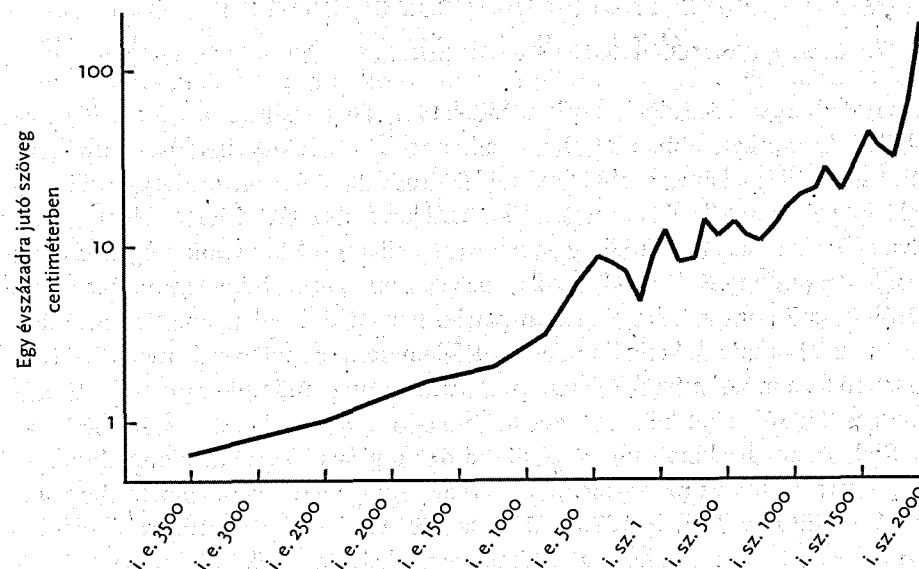
réges-régen feljegyezte az elhunytak számát, de az esemény azóta az elfeledett múlt ködébe vesztett. Lehet, hogy néhány modern történész is feldolgozta az eseményt, de nem foglalkoztak a halálesetek számával, mert nem illett a múltból alkotott elképzelésükbe. Mivel nem hisznek benne, hogy gázkamrák és gépfegyverek nélkül is ennyi emberrel lehetett végezni, megbízhatatlannak minősítik a meggyőződésüket cáfoló adatokat.¹⁹

És természetesen minden megörökített, majd elfeledett vagy lényegtelennek minősített tömegmészárlásra jut egy, amelyet soha föl sem jegyeztek.

Ha nem veszik figyelembe ezt a történelmi rövidítést, még a történészek is félrevezető következtetéseket vonhatnak le. William Eckhardt i. e. 3000-ig nyúlt vissza a háborús lista összeállításakor, és grafikonon ábrázolta a halálos áldozatok számát.²⁰ Grafikonja alapján az öt évezred során egyre fokozódott a háborúk halálos áldozatainak száma: a 16. század után kapcsolt teljes gőzre a növekedés, majd a 20. században lassanként kifulladt.²¹ Ám ez a hokiütő alakú görbe szinte biztosan illúzió. Mint James Payne megállapította, a háborúk súlyosbodását jelző, ám a történelmi rövidítésről megfélemlítő vizsgálata csak azt mutatják, hogy „az Associated Press hírügynökség megbízhatóbban közli a világ háborúival kapcsolatos információkat, mint a tizenhatodik századi szerzetesek”.²² Payne Eckhardt egyik forrása, Quincy Wright *A Study of War* (A háborúk vizsgálata) című, az 1400 és 1940 közötti háborúkat felsoroló monumentális műve alapján bizonyította be, hogy a probléma nem csupán hipotetikus, hanem nagyon is valós. Wright az 1875 és 1940 közötti háborúk 99 százalékánál pontosan meghatározta a kirobbanás és a lezárás hónapját, az 1480 és 1650 közötti háborúk esetében viszont mindössze 13 százalék az az arány, ami remekül érzékelteti, hogy a távoli múlttal kapcsolatos adatok sokkal hiányosabbak, mint a közelmúlttal kapcsolatosak.²³

Rein Taagepera történész másképpen számszerűsítette a rövidítést. Fogott egy történelmi almanachot, végigment az oldalakon egy vonalzóval, és megmérte, hogy melyik évszázadra milyen széles oszlopok vonatkoznak.²⁴ Olyan tágas skálára bukkant, hogy logaritmikus léptéket kellett használnia (amelyen egy exponenciális csökkenés is egyenes vonalnak látszik). Az 5.4. ábrán látható grafikonja jól érzékelteti, hogy a múltban visszafelé haladva két és fél évszázadon át exponenciálisan zuhan a történelmi adatok száma, majd visszafogottabban, de még mindig exponenciálisan csökkent a megelőző három évezredben.

Ha csak arról lenne szó, hogy az ősi krónikások figyelmét elkerülte egy-két kisebb csetepaté, bizhatnánk benne, hogy nem becsülték alá a halálos áldozatok számát, mert az áldozatok többsége a nagyobb háborúkból kerül ki, azokat meg nyilván mindenki észreveszi. Csakhogy ez nem egyszerűen nagyobb homályhoz, hanem torzításhoz vezet a becslésben. Keegan „katonai horizont”-ról ír.²⁵ Ez alatt húzódik meg mindaz – portyák, rajtaütések, csetepaték, bandaháborúk, viszályok és fosztogatások –, amire a történészek „primitív” hadviselésként legyintenek.

5.4. ábra. Történelmi rövidítés: az egy évszázadra jutó szöveg egy történelmi almanachban

Forrás: Az adatok forrása Taagepera–Colby, 1979, 911.

Fölötte pedig ott vannak a hódítás és a megszállás szervezett hadjáratai, beleértve azokat a kidolgozott csatákat is, amelyeket a háború szerelmesei jelmezben vagy játék katonákkal adnak újra elő. Idézzük csak fel a 14. század Tuchman-féle magánháborúit, amelyeket a lovagok dühödt élvezettel és egyetlen stratégia alapján vívtak, nevezetesen, hogy minél többel végezzenek a másik lovag parasztjai közül. E tömegmészárlások egy része nevet sem kapott és nem örökítették meg a történelemkönyvek sem. Ha alábecsülik a katonai horizont alatt húzódó konfliktusok számát, elméletben az időszak teljességében csökkenhet a halálos áldozatok száma. Ha a korai idők anarchikus feudális társadalmában, a határvidékeken és a törzsi területeken több konfliktus marad a katonai horizont alatt, mint a későbbi idők Leviantánjainak összecsapásaiban, akkor a korábbi időszakok kevésbé tűnnek erőszakosnak, mint amilyenek a valóságban voltak.

Ha tehát figyelembe vesszük a népesség méretét, az elérhetőségi torzítást és a történelmi rövidítést, már korántsem biztos, hogy a 20. század a történelem legvéresebb korszaka. Ha megszabadulunk ettől a dogmától, megtettük az első lépést a háború történelmi pályájának megértéséhez. A következő lépés, hogy közelebbről megvizsgáljuk a háborúk időbeli eloszlását – ami további meglepetéseket tartogat.

A halálos kimenetelű konfliktusok statisztikája

1. rész: A háborúk időbeli eloszlása

Lewis Richardson elárulta, hogy két előítélet folytán próbálta számokkal elemezni a békét. Kvékerként abban hitt, hogy „a háborúban rejlő morális rossz súlyosabb, mint a morális jó, bár az utóbbi feltűnőbb”.²⁶ Tudósként úgy érezte, hogy a háborúval kapcsolatban túl sok a moralizálás, és túl kevés a tudás. „Mert a felháborodás olyan egyszerű és kielégítő, hogy a hatására hajlamosak vagyunk megfeleledkezni az ellentmondó tényekről. Ha az olvasó szememre vetné, hogy lemondok az etikáról a »tout comprendre c'est tout pardonner« (aki mindent megért, mindent megbocsát) hamis doktrínája miatt, azt felelhetem, hogy csak átmenetileg függeszttem fel a morális értékítéletet, mert »beaucoup comdamner c'est peu comprendre« (aki túl sokat ítél, keveset ért).”²⁷

Richardson áttekintette a világ különböző régióival foglalkozó enciklopédiákat és történelmi munkákat, majd adatokat gyűjtött 315 olyan „halálos kimenetelű konfliktusról”, amely 1820 és 1952 között ért véget. Riasztó problémákkal került szembe. Az egyik, hogy a történelmi munkák csak vázlatos számokat közölnek. A másik, hogy nem mindig világos a háborúk számolása, hiszen hajlamosak tovább bomlani, összefonódni, szünetet tartani, majd újra lángra kapni. A második világháború vajon egy vagy két háború, egy európai és egy csendes-óceáni? Ha egyetlen háború, a hagyományos 1939 helyett nem lenne jobb 1937-re tenni a kezdetét, amikor Japán megszállta Kínát, vagy akár 1931-re, amikor elfoglalta Mandzsúriát? „A háború mint jól elkülönülő jelenség fogalma nem felel meg a tényeknek – állapította meg Richardson. – A valóság megbukott.”²⁸

Ez a probléma nem ismeretlen a fizikusok előtt; Richardson a matematikai becslés két módszerével próbálta kezelni. Nem kereste a háború homályos „pontos meghatározását”, hanem minden esetet külön kezelt: az egyik bizonytalan konfliktust egynek tekintette, a következőt kettéosztotta, és így tovább, azzal a megfontolással, hogy a hibák hosszú távon kiküszöbölődnek. (Ugyanez az elv rejlik a mögött a gyakorlat mögött, hogy az 5-re végződő számokat a legközelebbi páros számra kerekítik – felerészt fölfelé, felerészt lefelé.) A csillagásztól kölcsönzött gyakorlattal pedig minden vitához egy nagyságrendet társított, nevezetesen a háború halálos áldozatainak tízes alapú logaritmussát (tulajdonképpen a nullák számát). A logaritmusos értékskálán sokkal kevésbé számít a kisebb fokú mérési bizonytalanság, mint a hagyományos lineáris skálán. Ha például nem tudjuk, hogy egy háború áldozatainak száma 100 000 vagy 200 000, az nagyságrendileg csak 5, illetve 5,3 bizonytalanságot jelent. Richardson tehát logaritmusos csoportokra osztotta a nagyságrendeket: 2,5–3,5 (azaz 316 és 3162 halálos áldozat között), 3,5–4,5 (3163–31 622) és így tovább. A logaritmusos skála másik előnye, hogy a segítségével egyetlen diagramon jeleníthetők meg a legkülönbözőbb méretű konfliktusok, a bandaháborúktól a világháborúig.

Richardsonnak azt is el kellett döntenie, hogy mely konfliktusokat vonja be a vizsgálatba, milyen haláleseteket számol bele, és milyen mélyre ás. Azokat a történelmi eseményeket vette be az adatbázisába, amelyek megfeleltek az „előre megfontolt rosszindulat” kritériumának, a vizsgálat kiterjedt tehát minden rendű és rangú háborúra, továbbá a lázadásokra, felkelésekre, halálos kimenetelű zendülésekre és népiirtásokra; így aztán az elemzés egységeinek a „halálos kimenetelű konfliktusok” nevet adta, nem akarván azzal pepecselni, hogy mi is érdemli meg a „háború” minősítést. A halálesetek közé számolta a harcmezőn elesett katonákat, a szándékosan vagy járulékos veszteségként kivégzett civileket és a betegség vagy más körülmények következtében elhunyt katonákat. A betegségekre vagy időjárási körülményekre visszavezethető civil haláleseteket nem számolta bele, mert ezek inkább gondatlanságnak, mint rossz szándéknak tulajdoníthatók.

Richardsonnak sok fejtörést okozott a történelmi feljegyzésekben tátongó lyuk: az egyenként 4 és 315 közötti ember halálát követelő civakodások, portyák és összetűzések (0,5–2,5 nagyságrend), amelyek túl nagyok voltak ahhoz, hogy a kriminológusok megörökötsék, a történészek viszont túl kicsinek tartották. E katonai horizont alatti konfliktusok problémáját azzal az idézettel érzékeltette, amely Reginald Coupland kelet-afrikai rabszolga-kereskedelemtől szóló történeti munkájából származott:

„Az utánpótlást a kiválasztott területeken tartott szervezett rabszolgaportyák biztosították, amelyek során egyre beljebb nyomultak a szárazföld belsejében, hiszen újabb és újabb területeket ürítettek ki. Olykor maguk az arabok vezették a portyát, de általában inkább megbíztak egy törzsfőnököt, hogy támadjon rá egy másik törzsré; a győzelem érdekében átadták neki saját felfegyverzett rabszolgáikat és fegyvereiket. Ennek eredményeképpen persze megsokasodtak a törzsek közti háborúk, mígnem »az egész ország lángokban állt.«”

Hova sorolhatjuk ezt a gyomorforgató szokást? Egyetlen nagy háborúnak tekintsük az arabok és a négerek között, amely 1880-ig tartott, és kétezer évvel korábban kezdődött? Ha így teszünk, több halálos áldozatot tulajdoníthatunk neki, mint a történelem bármely más háborújának. Coupland leírása alapján azonban okosabb lenne úgy tekinteni a rabszolgaportyát, mint számos kisebb, halálos kimenetelű konfliktust egy-egy arab karaván és néger törzs vagy falu között, 1-es, 2-es vagy 3-as nagyságrenddel. Részletes statisztikák nem állnak rendelkezésre.”²⁹

Ugyancsak nem álltak rendelkezésre statisztikák 80 latin-amerikai forradalom, 556 oroszországi parasztfelkelés és 477 kínai konfliktus esetében; Richardson tudott róluk, de kénytelen-kelletlen kihagyta a számításából.³⁰

Richardson ugyanakkor lehorgonyozta a skálát a 0 nagyságrendnél, bevonta ugyanis a kutatásba a gyilkossági statisztikát, amelyek 1 halálesettel járnak (mert $10^0 = 1$).

Jól tudja, hogy Shakespeare Portiája tiltakozna: „Ne keverd a gyilkosságot a háborúval; a gyilkosság megvetendő, önző büntett, a háború viszont hősies és hazafias kaland.” Richardson így felel: „Mégis mindkettő halálos kimenetelű konfliktus. Senki nem találja különösnek, hogy egy embert megölni gonoszság, tízezer megölni dicsőség?”³¹

Richardson ezután (számítógép segítségével) elemezte a 315 konfliktust, hogy madártávlatból vehesse szemügyre az emberi erőszakot, és próbára tegye a történészek által felvetett hipotéziseket és a saját előítéleteit.³² A hipotézisek nagy része elvérzett az adatok hatására. A közös nyelv nem csökkentette a háború kitörésének valószínűségét (gondoljunk csak a polgárháborúk többségére vagy a dél-amerikai országok 19. századi háborúira); ennyit az eszperantó nyelv nevét adó reményről. A gazdasági mutatók nem sokat jelentettek; a gazdag országok például nem feltétlenül a szegényebbeket célozták meg, és fordítva sem állt az összefüggés. A háborúkat általában nem a fegyverkezési verseny siettette.

Néhány általánosítás azonban igaznak bizonyult. A tartósan működő kormány gátolja a harcot: a nemzeti határ egy oldalán élők között kisebb valószínűséggel tör ki polgárháború, mint a határ ellentétes oldalán élő népek között államközi háború. Az egyes országok nagyobb valószínűséggel kerülnek szembe a szomszédaikkal, a nagyhatalmak viszont bárki ellen könnyebben harcolnak, mert nagy kiterjedésű birodalmaiknak szinte mindenki szomszédja. Egyes kultúrák, különösen a militáns ideológiával rendelkezők, hajlamosabbak háborúzni.

Richardson legmaradandóbb felfedezései azonban a háborúk statisztikai szabályszerűségeivel kapcsolatosak. Három általánosítása jelentős; mély és alulértékelt. A megértésükhöz mindenekelőtt kell tennünk egy kis kitérőt egy valószínűség-számítási paradoxon felé.

Tegyük fel, hogy olyan helyen élünk, amelyre az év bármely szakában, folyamatosan lecsaphat a villám. Tegyük fel, hogy a villámcsapás véletlenszerű: mindennap ugyanakkora az esélye, és átlagosan havonta egyszer következik be. A házunkba ma, hétfőn, belecsap a villám. Melyik napon számíthatunk a legnagyobb valószínűséggel a következő villámcsapásra?

A megoldás: „holnap”, kedden. Ennek persze nem túl nagy a valószínűsége; közelítőleg 0,03 (nagyjából havi egy). Most számoljuk ki, hogy mekkora eséllyel kerül sor a következő villámcsapásra holnapután, szerdán. Ehhez két feltételnek kell teljesülnie. Először is, a villámcsapásnak szerdán kell bekövetkeznie, ennek 0,03 a valószínűsége. Másodszor, *kedden nem csaphatott a házunkba a villám*, mert akkor nem szerda, hanem kedd lenne a következő villámcsapás napja. E valószínűség kiszámításához meg kell szoroznunk annak a valószínűségét, hogy kedden nem lesz villámcsapás (0,97, azaz 1 mínusz 0,03) a szerdai villámcsapás valószínűségével (0,03), ami 0,0291, egy kicsit alacsonyabb, mint a keddi valószínűség. És mi a helyzet a csütörtökkel? Ez csak akkor következhet

be, ha a villám nem sújtott le kedden (0,97), sem szerdán (ez is 0,97), csütörtökön viszont igen, a valószínűség tehát $0,97 \times 0,97 \times 0,03$, azaz 0,0282. És pénteken? $0,97 \times 0,97 \times 0,97 \times 0,03$, azaz 0,274. A valószínűség napról napra csökken (0,0300... 0,0291... 0,0282... 0,0274), mert az adott nap csak akkor lehet a következő villámcsapás napja, ha előtte egyik napon sem került sor villámcsapásra, és minél több ilyen nap van, annál kisebb az esélye, hogy a sorozat folytatódik. Hogy pontosan fogalmazzunk, a valószínűség exponenciálisan csökken, gyorsuló ütemben nő. Annak a valószínűsége, hogy mához képest harminc nap múlva kerül sor a következő villámcsapásra, $0,9729 \times 0,03$, alig több mint 1 százalék.

A fenti példa szinte mindenkin kifog. Feltettem a kérdést száz internethasználónak, és dőlt betűvel gépeltem a *következő* szót, hogy biztosan felfigyeljenek rá. Hatvanheten választották azt a megoldást, hogy „mindennap ugyanakkora az esély”. De ez a megoldás, bár ösztönösen erre hajlanánk, hibás. Ha mindennap ugyanakkora valószínűséggel lenne a következő villámcsapás napja, akkor egy ezer évvel későbbi nap pont akkora esélyt kapna, mint az egy hónappal későbbi. Ez azt jelentené, hogy a ház ugyanakkora valószínűséggel vész el ezer évet villámcsapás nélkül, mint amekkorával egy hónap múlva csap bele a villám. A fennmaradó válaszadók közül tizenkilenc szerint harminc nap múlva esedékes a következő villámcsapás. A százból csak ötven adott a helyes „holnap” választ.

A villámcsapás a statisztikában Poisson-folyamatnak nevezett folyamat esete. A Poisson-folyamat egy 19. századi matematikus-fizikusról, Siméon-Denis Poissonról kapta a nevét. A Poisson-folyamatban folyamatosan, véletlenszerűen és egymástól függetlenül következnek be az események. Az egek ura, Jupiter, minden pillanatban dob a dobókockákkal, és ha a két egyes van felül, kibocsát egy villámot. A következő pillanatban újra dob, és nem emlékszik arra, hogy mi történt egy pillanattal azelőtt. Az imént látott okokból kifolyólag a Poisson-folyamatban az események közti szünetek exponenciálisan oszlanak el: nagyon sok a rövid szünet, és ahogy hosszabbodnak, egyre kevesebb van. Ennek következtében a véletlenszerűen bekövetkező események csoportosnak tűnnek, mert *nem* véletlenszerű folyamatra lenne szükség az egyenletes eloszlásukhoz.

Az emberi elme nagyon nehezen fogadja be a valószínűségnek ezt a törvényét. Egyetemista koromban egy laboratóriumban dolgoztam, az auditív észlelést vizsgáltuk. Az egyik kísérletben a hallgatóknak azonnal meg kellett nyomniuk egy gombot, amint meghallották a sípszót. A sípolások véletlenszerűen követték egymást, azaz a Poisson-folyamatnak megfelelően. A kísérleti alanyok – maguk is egyetemisták – tisztában voltak ezzel, de amint megkezdődött a kísérlet, kirohantak a fülkéből: „Elromlott a véletlenesemény-generátorotok! Sorozatosan hallom a sípszavakat. Így hangzik: pípípípípí... pípí... pípí... pípípípípípí.” Nem értették meg, hogy éppen így működik a véletlenszerűség.

Erre a kognitív illúzióra 1968-ban tért ki először William Feller matematikus klasszikus valószínűség-számítás-tankönyve: megállapította, hogy a laikus éppen hogy szabályszerűségnek vagy a csoportosulásra való tendenciának érzé-

keli a véletlenszerűséget.³³ Az alábbiakban felsorolok néhány példát a csoportosulás illúziójára.

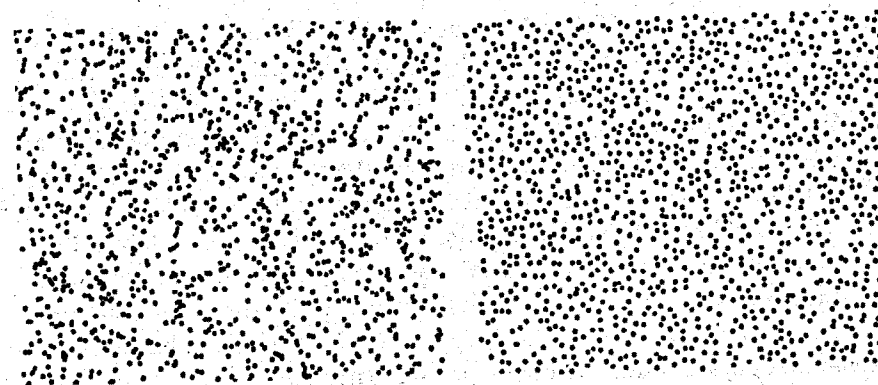
London bombázása. Feller szerint a második világháborúban London bombázásakor a londoniak észrevették, hogy a város néhány részét többször is eltalálták a német V-2 rakéták, más részeit viszont egyáltalán nem. Meggyőződésükké vált, hogy a rakéták egy-egy negyedet vesznek célba. Amikor azonban a statisztikusok kis négyzetekre osztották London térképét, és összeszámolták a bombatalálatokat, kiderült, hogy a találatok a Poisson-folyamat eloszlását követik – más szóval, a bombák véletlenszerűen potyogtak. Ezt az epizódot örökíti meg Thomas Pynchon 1973-as regénye, a *Súlyszivárvány*, amelyben Roger Mexico statisztikus pontosan jósolja meg a bombák eloszlását, bár becsapódásuk pontos helyszínét nem. Mexico kénytelen gyözködni az embereket, hogy nem lát a jövőbe, amikor a londoniak kétségbeesetten kérdezzetik, hogy hová érdemes menekülniük.

Szerencsejátékosok tévedése. A nagyban játszóknak egy része a szerencsejátékosok tévedése miatt veszíti el a vagyonát: meg vannak győződve róla, hogy ha egy szerencsejátékban sorozatosan kijön ugyanaz az eredmény (a ruletten a piros számok, a kockajátékban a hetes), akkor a következő forgatás vagy dobás biztosan más eredményt hoz. Tversky és Kahneman kutatásai alapján az emberek meggyőződése szerint a pénzérmék feldobásakor a valós sorozatokat megtrükközték (ÍÍFFÍÍÍÍÍ), mert többször következik egymás után fej vagy írás, mint a megérzéseik sugallnák, ugyanakkor tisztességesnek hiszik a megtrükközött sorozatokat, amelyekben ritka a sorozatos azonos eredmény (FÍFÍFÍFFÍ).³⁴

A születésnap-paradoxon. A legtöbben meglepődve fogadják, hogy ha egy szobában legalább 23 ember van, akkor több mint 50 százalék valószínűséggel van köztük kettő, akik egy napon születtek. 57 embernél ennek már 99 százalék a valószínűsége. Ebben az esetben a naptárban találjuk az illuzórikus csoportosulásokat. A naptárban véges számú nap van (366), ezért az év 366 napján eloszló születésnapok közül néhány kénytelen egy napra esni, hacsak valamilyen rejtélyes erő nem tartja őket távol egymástól.

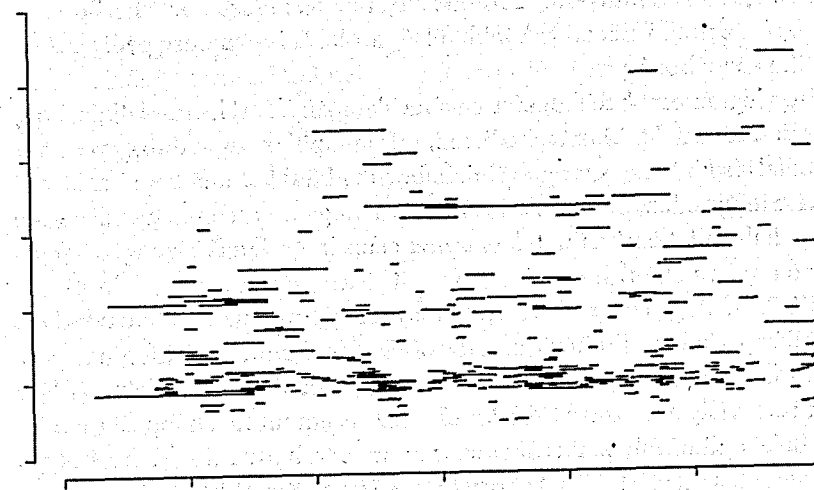
Konstellációk. Kedvenc példámat Stephen Jay Gould biológus fedezte fel, amikor felkereste a híres szentjánosbogár-barlangot az új-zélandi Waitomóban.³⁵

A bogarak fénypöttyei a sötét mennyezeten planetáriummal varázsolták a barlangot, egyetlen különbséggel: nem alakultak ki konstellációk. Gould megtalálta a magyarázatot. A szentjánosbogár mőhó állat, mindent megeszik, ami a közelébe férközik, ezért a bogarak messzire elkerülik a másikat a mennyezeten. Így aztán egyenletesebben helyezkednek el, mint a csillagok, amelyek a mi nézőpontunkból véletlenszerűen oszlanak el az égbolton. Mégis a csillagokba látunk bele alakzatokat, kost, bikát, ikreket, és a mintázatok után sóvárgó agyak évezredek óta jósolnak ezekből. Gould munkatársa, Ed Purcell fizikus, számítógéppel generált véletlenszerű pontok két sorozatával erősítette meg Gould megérzését. A virtuális csil-

5.5. ábra. Véletlenszerű és nem véletlenszerű mintázatok

Források: Ed Purcell által generált ábrák; Gould, 1991, 266–67.

5.6. ábra. Richardson adatai

Forrás: Hayes, 2002, adatok forrása Richardson, 1960.

lagok mindenféle korlátozás nélkül jelentek meg az oldalon. A virtuális bogarak köré véletlenszerű területet rajzoltak, amelybe más bogár nem léphetett be. Ezek látszanak az 5.5. ábrán; valószínűleg az olvasó is kitalálja, melyik melyik. A bal oldalon látható mintázat a maga halmazával, füzereivel, üres részeivel és vonalaival (de rögeszméinktől függően láthatunk bennük állatokat, aktképeket vagy Szűz Máriákat is) a csillagokhoz hasonló, véletlenszerűen fölvezolt elrendezés. A jobb oldali, összevisszaságnak látszó sorozat pontjait a szentjánosbogarakhoz hasonlóan széthúzták.

Richardson adatai. Utolsó példám forrása egy másik fizikus, Lewis Fry Richardson barátunk. Ezek egy természetesen előforduló jelenség valós adatai. Az 5.6. ábra szegmensei különböző hosszúságú eseményeket ábrázolnak, balról jobbra és felülről lefelé növekedve. Richardson bebizonyította, hogy az események a Poisson-folyamatnak megfelelően alakulnak: véletlenszerűen kezdődnek és végződnek. Találhatunk benne mintázatokot – a bal felső oldalon például kevesebb szegmens van, a jobb felső sarokban pedig két vonal elszigetelten lebeg. Most már azonban tudjuk, hogy nem bízhatunk ezekben a jelenségekben. És valóban, Richardson kutatásai szerint nincs statisztikailag szignifikáns trend a nagyságrendek eloszlásában a sorozat elejétől a végéig. Ha a hüvelykujjunkkal letakarjuk a két kívülállót, teljessé válik a véletlenszerűség benyomása.

Az olvasó valószínűleg kitalálja, mit ábrázolnak az adatok. Minden egyes szegmens egy háború. A vízszintes tengely negyedszázadokat jelöl 1800 és 1950 között. A függőleges tengely a háború nagyságrendjét mutatja, a halálos áldozatok számának tízes alapú logaritmusával számolva: legalul kettő (száz halálos áldozat), legfölül nyolc (százmillió áldozat). A jobb felső sarok két szegmense pedig az első és a második világháború.

Richardson legfontosabb felfedezése a háborúk időzítésével kapcsolatban, hogy véletlenszerűen törnek ki. Mars, a hadisten, minden pillanatban dob egyet a vas dobókockákkal, és ha két egyes van fölül, háborúba küld két nemzetet. A következő pillanatban újra dob, és nem emlékszik arra, hogy mi történt egy pillanattal azelőtt. Így a háborúk közti szünetek exponenciálisan oszlanak el: nagyon sok a rövid szünet, és van néhány hosszabb.

A háború Poisson-jellege cáfolja azokat a történelmi narratívákat, amelyek konstellációkat látnak az illuzórikus csoportosulásokban. Semmissé teszi az emberi történelemben nagy szabályszerűségeket, ciklusokat és dialektikát látó elméleteket is. A világ a legszörnyűbb konfliktustól sem un rá a háborúkra, nem menekül a békés pihenéshez. Arról sincs szó, hogy a hadviselő felek a bolygó arcába köhögnek, és megfertőzik a háború betegségével. És a békében élő világban sem támad fel a háborúskodás vágya, mint valami elviselhetetlen viszketés, amelyet egy hirtelen erőszakos kitöréssel kell megszüntetni. Nem, Mars csak folytatja a kockázást. Richardson idejében és azóta fél tucat további háborús adatbázist állítottak össze; valamennyi ugyanarra a megállapításra jut.³⁶

Richardson észrevette, hogy nemcsak a háborúk kitörése, hanem a befejezése is véletlenszerűen oszlik el az időben. Pax, a béke istennője, minden pillanatban dob a dobókockáival, és ha két hatos van fölül, a háborúzó felek leteszik a fegyvert. Richardson szerint, ha elkezdődik egy kisebb (3-as nagyságrendű) háború, akkor minden évben 50 százaléknál valamivel kisebb az esélye (0,43), hogy véget ér. Ez azt jelenti, hogy a háborúk többsége valamivel hosszabb, mint két év, ugye? Aki bólintott, az nem figyelt eléggé! Ha minden évben állandó a befejezés valószínűsége, akkor a háború legvalószínűbben az első év után ér véget, kisebb való-

színűséggel két éven belül, még kisebb valószínűséggel három évig is elhúzódik, és így tovább. Ugyanez igaz a nagyobb (4–7-es nagyságrendű) háborúkra, amelyek 0,235 valószínűséggel érnek véget a következő év vége előtt. A háborúk időtartama exponenciálisan oszlik el, és a legrövidebb háborúk a leggyakoribbak.³⁷ Ebből az következik, hogy a háborúzó nemzeteknek nem kell „kiadniuk a mérgüket”, hogy észhez térjenek, ahogy a háborúknak sincs „lendületük”, amelynek „le kell csengenie”. Amikor elkezdődik a háború, a háborúellenes erők kombinációja – a pacifizmus, a félelem, az összeomlás – nyomást gyakorol rá, hogy véget érjen.³⁸

Ha a háborúk véletlenszerűen törnek ki és érnek véget, van egyáltalán értelme történelmi trendeket keresni? Igen, van. A Poisson-folyamat „véletlenszerűsége” az egymást követő események kapcsolatára vonatkozik, nevezetesen arra, hogy nincs ilyen kapcsolat: az eseménygenerátornak nincs emlékezete, ahogy a dobókockának sem. Azt azonban senki sem mondta, hogy a valószínűség hosszabb időtartamok alatt is mindig állandó. Mars bármikor mondhatja, hogy a továbbiakban nem akkor robbant ki háborút, ha két egyes jön ki, hanem ha a két kockán 3, 6 vagy 7 a számok összege. Egy ilyen változás módosítja a háború időbeli valószínűségét, de továbbra is véletlenszerűen törne ki – vagyis az egyik háború kitörése sem valószínűbbé, sem kevésbé valószínűvé nem tenné egy másik háború kitörését. A változó valószínűségű Poisson-folyamatot instacionáriusnak nevezzük. Nyitva áll tehát a lehetőség, hogy egy-egy történelmi periódusban csökken a háborúk száma. Instacionárius, csökkenő esetparaméterű Poisson-folyamatra van hozzá szükség.

E logika mentén matematikailag az is lehetséges, hogy a háború egyszerre Poisson-folyamat és mutat ciklikusságot. Elméletben Mars ingadozhat, először a dobások 3 százalékánál robbant ki háborút, majd vált a dobások 6 százalékára, aztán újra visszatér az első változathoz. A gyakorlatban nem könnyű megkülönböztetni az instacionárius Poisson-folyamat ciklusait a stacionárius Poisson-folyamat illuzórikus csoportjaitól. Néhány csoportosulás elhitetheti a szemmel, hogy a teljes rendszer erősödik és gyengül (mint az úgynevezett üzleti ciklusban, amely valójában a gazdasági tevékenység kiszámíthatatlan megingásainak sorozata, és nem állandó periódusú, valódi ciklus). Léteznek jó statisztikai módszerek arra, hogy teszteljük az idősoradatok periodicitását, de ezek akkor működnek igazán jól, amikor az időskála sokkal hosszabb, mint a keresett ciklusok periódusa, mert így sokkal több lehetőségünk van a vélt ciklusok sorba illesztésére. Az eredményekben akkor lehetünk igazán biztosak, ha egy másik adathalmazban is megismételjük az elemzést, nehogy tévesen ciklusokat fedezzünk fel egy adott adathalmaz véletlenszerű csoportosulásaiban. Richardson több lehetséges ciklust is megvizsgált a 3-as, 4-es és 5-ös nagyságrendű háborúk esetében (a nagyobb háborúk ritkaságuknál fogva alkalmatlanok a tesztelésre), de egyet sem talált. Más elemzők hosszabb adathalmazokat tanulmányoztak, és a szakirodalomban találunk 5, 15, 20, 24, 30, 50, 60, 120 és 200 évet felölelő ciklusokat is. Ennyi bizonytalan jelölt

látán jobban tesszük, ha levonjuk a következtetést, hogy a háborúk nem követnek értelmezhető ciklust, és a háborút számszerűsítő történészek többsége éppen erre a megállapításra jutott.³⁹ Pitirim Sorokin szociológus, a háború statisztikai vizsgálatának másik úttörője megállapította: „A történelem nem olyan monoton és fantáziátlan, mint a szigorú periodicitások, »vastörvények« és »egyetemes egységek« szószólói vélik; de nem is olyan unalmas és gépies, mint egy motor, amely egységnyi idő alatt ugyanannyi forradalmat termel.”⁴⁰

Lehetséges tehát, hogy a 20. század hemoklizmája a vakvéletlen következménye? Még a gondolat felvetése is szörnyű otrombaságnak tűnik az áldozatokkal szemben. A halálos kimenetelű konfliktusok statisztikái nem kényszerítenek ránk ilyen szélsőséges következtetést. A hosszabb időszakokra vonatkozó véletlenszerűség jól megfér a változó valószínűséggel, márpedig az 1930-as évek néhány valószínűsége merőben különbözött más évszázadokétól. Amikor a náci Németország lerohanta Lengyelországot, hogy életteret biztosítson a „fajilag felsőbbrendű” áriáknak, ugyanaz az ideológia vezette, mint a „fajilag alsóbbrendű” zsidók kiirtásakor. Németországban, Olaszországban és Japánban is a militáns nacionalizmus közös vezérelve érvényesült. A náciizmus és a kommunizmus ideológiája mögött az ellenfelvilágosodás utópizmusa volt a közös nevező. És bár a háborúk hosszú távon egyenletesen oszlanak el, időnként előfordulhatnak kivételek. Az első világháború kitörése például fokozta annak a valószínűségét, hogy Európában kitör egy második világháborúhoz hasonló háború.

Am a statisztikai gondolkodás, különösen a csoportosulás illúziójának ismerete azt sejteti, hogy hajlamosak vagyunk *eltúlozni* e történet narratív koherenciáját – hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy ami történt, az ciklusok, erősödések, ütközési pályák és más történelmi erők következménye. Valószínűség ide vagy oda, egy-egy igencsak váratlan esemény, amely nem történhetne meg újra, ha valahogy visszatekerhetnénk és újrajátszhatnánk a történelem szalagját, mégis szükséges lehetett ahhoz, hogy 6-os és 7-es nagyságrendű halálos áldozattal járó háborúk robbanjanak ki.

1999-ben White is feltette az év gyakran ismételt kérdéseinek egyikét: „Ki a huszadik század legfontosabb embere?” Az ő válasza: Gavrilo Princip. Ki a fene az a Gavrilo Princip? Ő volt az a tizenkilenc éves szerb nacionalista, aki meggyilkolta az Osztrák–Magyar Monarchia főhercegét, Ferenc Ferdinándot egy boszniai látogatás alkalmával, miután hibák és balesetek során köszönhetően a főherceg lőtávolságra került. White meg is magyarázza a választását:

Ez az ember egymaga útjára indít egy láncreakciót, amely végül 80 millió ember halálához vezet.

Ehhez mit szólna, Albert Einstein?

Ez a terrorista néhány pisztolygolyóval kirobbantja az első világháborút, amely négy monarchia bukásához vezet, a hatalmi vákuumot pedig Oroszországban a kommunisták, Németországban a náciak töltik be, és ők csapnak majd össze a második világháborúban. [...]

Van, aki azzal kibővíti Princip jelentőségét, hogy a sok feszültség miatt előbb-utóbb mindenképpen kitört volna a nagyhatalmak közti harc, szerintem azonban ez semmivel sem volt törvényszerűbb, mint mondjuk egy háború a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai között. E szikra nélkül elkerülhető lett volna az első világháború, első világháború nélkül pedig sem Lenin, sem Hitler, sem Eisenhower nem lett volna.⁴¹

A tényeknek ellentmondó forгатókönyveket kiagyaló történészek is, például Richard Ned Lebow, hasonló érvekkel álltak elő.⁴² A második világháborúval kapcsolatban F. H. Hinsley történész így írt: „A történészek nagy része joggal véli úgy, hogy a második világháborút Adolf Hitler személyisége és célkitűzése okozta.” Keegan is így gondolja: „Egyetlen európai akart csak háborút – Adolf Hitler.”⁴³ John Mueller politológus megállapítja:

E vélemények alapján semmi nem mutatott egy újabb világháború felé Európában, a történelmi körülmények nem igazán igényelték ezt az összecsapást, és Európa fontosabb nemzetei nem haladtak a háború felé vezető ütközési pályán. Ha tehát Adolf Hitler a politika helyett a művészetet választotta volna, ha 1918-ban egy kicsit több harci gázt kapott volna az angoloktól a lövészárokból, ha őt és nem a mellette vonulót lőtték volna le az 1923-as sörpuccs során, ha 1930-ban nem élte volna túl az autóbalesetét, ha megtagadták volna tőle Németország vezetését vagy 1939 szeptembere (de valószínűleg akár 1940 májusa) előtt bármikor elmozdították volna a hivatalából, nagy valószínűséggel nem került volna sor Európa legnagyobb háborújára.⁴⁴

Ugyanez a helyzet a náci népirtással is. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy a történészek többsége egyetért Milton Himmelfarb szociológus 1984-es tanulmányának címével: „Ha nincs Hitler, nincs holokauszt.”⁴⁵

A valószínűség nézőpont kérdése. Ha elég közelről szemléljük az egyes eseményeket, határozott okokat találunk mögöttük. Még egy pénzérme feldobásának kimenetele is megjósolható a körülmények és a fizika törvényei alapján, és a tehetséges bűvész e törvények kiaknázásával képes is folyamatosan fejet dobni.⁴⁶ Ha azonban kizoomolunk és messziről vizsgálunk egy sor hasonló eseményt, számtalan ok összegét látjuk, és ezek az okok hol kioltják egymást, hol egy irányba mutatnak. A fizikus filozófus Henri Poincaré szerint a determinisztikus világban két esetben láthatjuk a véletlen működését: amikor számos jelentéktelen ok jelentős hatással áll össze, vagy amikor a figyelmünket kikerülő apró ok olyan nagy

hatást kelt, hogy az már nem kerülheti el a figyelmünket.⁴⁷ A szervezett erőszak esetében valaki háborúra készül; várja a kedvező pillanatot, amely vagy eljön, vagy nem; az ellenség beszáll a háborúba vagy visszavonulót fűj; golyók röpködnek; bombák robbannak; hullanak az emberek. Minden egyes esemény meghatározható az idegtudomány, a fizika és a fiziológia alapján. Összességében azonban a mátrix mögött lévő rengeteg ok néha szélsőséges kombinációkba áll össze. A 20. század első felében jelentkező ideológiai, politikai és társadalmi irányzatok mellett még szélsőséges balszerencse is sújtotta ezeket az évtizedeket.

És most jöhet a százforintos kérdés: vajon a háború kitörésének valószínűsége nőtt, csökkent vagy változatlan maradt az idők során? Richardson adatbázisa torzítás miatt emelkedést mutat. Mivel a napóleoni háborúk után kezdődik, az egyik végén levágja a történelem egyik legpusztítóbb háborúját, ugyanakkor a második világháború után ér véget, tehát a másik végén feloleli a történelem legpusztítóbb háborúját. Richardson már nem élhette meg a következő évtizedekben uralkodó hosszú békét, de matematikusként elég előrelátó volt ahhoz, hogy leleményes módszerekkel tesztelje az idősorozatok trendjeit, méghozzá anélkül, hogy a szélsőséges események a sor bármelyik végén félrevezetnének. A legegyszerűbb módszer az volt, hogy különválasztotta a különböző nagyságrendű háborúkat és minden tartományban külön-külön tesztelte a trendeket. Az öt tartomány (3–7) egyikében sem bukkant jelentős trendre. Ha már, akkor inkább enyhe csökkenést tapasztalt. „Fennáll a lehetősége – írta –, de perdöntő bizonyíték nincs rá, hogy az emberiség 1820 óta veszített harciasságából. A legjobb megfigyelések a háborúk számának kismértékű csökkenésére utalnak az idők során. [...] Ám a különbség nem elég nagy ahhoz, hogy világosan kitűnjön a véletlen változások közül.”⁴⁸ Könyve írásának idején még nem hültek ki Európa és Ázsia hamvai, így bizton állíthatjuk, hogy e nagy tudós fontosabbnak tartotta a tényeket és a józan ész, mint a felületes benyomásokat és a hagyományos okoskodást.

Mint látni fogjuk, a háborúk időbeli gyakoriságát elemző más adathalmazok is ugyanerre a következtetésre jutnak.⁴⁹ Ám a háború gyakorisága nem minden; a nagyságrend is számít. Talán nem sértő rámutatni, hogy Richardson sejtése, miszerint az emberiség veszített harciasságából, csak akkor működik, ha mindössze két mikrocsoporthoz osztjuk a világháborúkat, és így a statisztikák értelmetlenné válnak. A többi elemzése minden háborút egyformán számolt, vagyis a második világháború sem képviselt külön kategóriát például az ezer halálos áldozattal járó 1952-es bolíviai forradalomhoz képest. Richardson fia hívta fel az apja figyelmét arra, hogy ha nagyobb és kisebb háborúkra osztja az adatokat, ellentétes trendek bukkannak fel: a kisebb háborúk gyakorisága jelentősen csökken, a nagyobb háborúk azonban – bár a számuk csökken – némileg gyakoribbá válnak. Másképpen fogalmazva: 1820 és 1953 között ritkábban háborúztak, de

a háborúk több halálos áldozattal jártak. Richardson tesztelte ezt a szabályszerűséget, és statisztikailag szignifikánsnak találta.⁵⁰ A következő részben látni fogjuk, hogy ez a megállapítás is éleslátásról tanúskodik: más adathalmazok is megerősítik, hogy az európai és más nagyhatalmak között zajló háborúk története 1945-ig kevesebb, de nagyobb károkat okozó háborúkról szól.

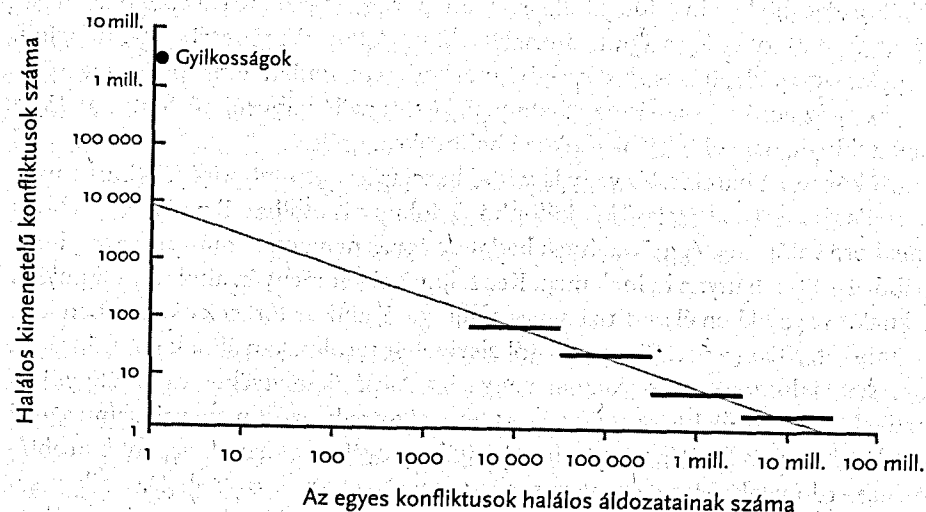
Akkor most harciasabb vagy kevésbé harcias lett az emberiség? Nincs egyetlen válasz, mert a „harcias” két különböző dologra is utalhat. Egyrészt arra, hogy mekkora valószínűséggel üzennek hadat az egyes nemzetek, másrészt arra, hogy háború esetén hányan halnak meg. Képzeljünk el két megyét, ahol ugyanannyian laknak. Az egyikben él száz tizenéves gyűjtogató, akik erdőtüzek okozásában lelik örömüket. Mivel az erdők egymástól elszigetelt területeken állnak, az erdőtüzek gyorsan kialusznak, nem okoznak nagy kárt. A másik megyében csak két gyűjtogató él, de az erdők itt összefüggő területet alkotnak, ezért nagy valószínűséggel egy kisebb tűz is futótüzként terjed. Melyik megyében okoznak nagyobb problémát az erdőtüzek? Mindkét válasz mellett meggyőző érvek szólnak. Ha a fékevesztett rosszindulatra gondolunk, az első megyében rosszabb a helyzet, ha a súlyos károk kockázatára, a másodikban. Az sem világos, hogy melyikben komolyabbak az összesített károk, a sok kis tűzzel vagy a néhány nagy tűzzel küzdőben. E kérdések értelmezéséhez az időre vonatkozó statisztikákról át kell térnünk a nagyságrendre vonatkozó statisztikákra.

A halálos kimenetelű konfliktusok statisztikája

2. rész: A háborúk nagyságrendje

Richardson egy másik jelentős felfedezést is tett a halálos kimenetelű konfliktusok statisztikájával kapcsolatban. Erre akkor került sor, amikor az egyes nagyságrendek csoportjában összeszámolta a konfliktusok számát – hogy hány esetben haltak meg ezrek, tízezrek, százezrek, és így tovább. Valószínűleg senkit sem lepek meg azzal, hogy nagyon sok kis háborút és csak néhány nagyot talált. A meglepetést inkább az okozta, hogy milyen szépen kirajzolódott köztük a kapcsolat. Amikor Richardson összevetette az egyes nagyságrendekhez tartozó konfliktusok számának logaritmusát az egy konfliktusra jutó halálesetek számának logaritmusával (azaz magával a nagyságrenddel), az 5.7. ábrán láthatóhoz hasonló grafikont kapott.

A tudósok hozzászórtak, hogy a reáltudományokban az adatok tökéletes egyenes vonalat alkotnak, ilyen például a gáz térfogatának alakulása a hőmérséklete függvényében. Azt azonban legvadabb álmukban sem képzelnék, hogy a történelem zavaros számai is ilyen rendezetten viselkednek. A vizsgált adatok a halálos kimenetelű konfliktusok összevissza gyűjteményéből származnak, az emberiség történelmének legnagyobb katalizmájától egy-egy banánköztársaság-beli

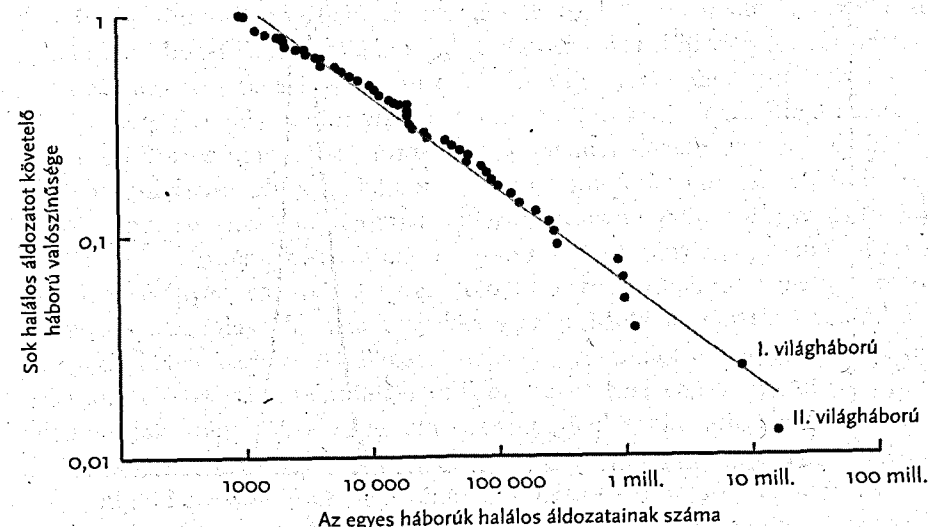

5.7. ábra. A különböző nagyságrendű halálos kimenetelű konfliktusok száma, 1820–1952

Forrás: A grafikon forrása Weiss, 1963, 103, az ő adatainak alapja Richardson, 1960, 149. Az 1820–1952 időskála a háborúk befejezésének évére vonatkozik.

puccsig, az ipari forradalom hajnalától a számítógépes korszak kezdetéig. Leesett állal bámuljuk, ahogy az adatok keveredése tökéletes ferde vonallá áll össze.

Ha egy adathalmazban egy bizonyos típusú entitás *gyakoriságának* logaritmusára arányos az entitás *méretének* logaritmusával, azaz mindkét tengelyt logaritmikus papíron ábrázolva egyenes vonalat kapunk, az adathalmazt hatványtörvény-eloszlásnak hívják.⁵¹ Az elnevezés onnan származik, hogy ha eltekintünk a logaritmustól, és visszatérünk az eredeti számokhoz, akkor egy entitás megjelenésének valószínűsége az adatok között arányos az entitás valamely hatványra emelt méretével (amely vizuálisan a logaritmikus grafikon vonalának meredekségében jelenik meg), plusz egy állandó. Ebben az esetben a hatvány $-1,5$, ami azt jelenti, hogy a háború halálos áldozatainak tízszeres ugrásával körülbelül egyharmadára csökken a háborúk száma. Richardson a gyilkosságokat (0 nagyságrendű konfliktusokat) is a háborúk grafikonján ábrázolta, és észrevette, hogy minőségileg ugyanazt az általános mintát követik: sokkal, de sokkal kevesebb kárt okoznak, mint a legkisebb háborúk, és sokkal, de sokkal gyakoribbak. De ha megfigyeljük, milyen magányosan üldögélnek a függőleges tengely tetején, jóval magasabban annál a pontnál, ahol a háborúk vonalának extrapolálása elérné őket, akkor megállapíthatjuk, hogy Richardson szerencsét próbált, amikor azt állította, hogy minden halálos kimenetelű konfliktus egyetlen kontinuumra esik. Egy görbével merészen összekötötte a gyilkosságok pontját a háborúk vonalával, hogy inter-

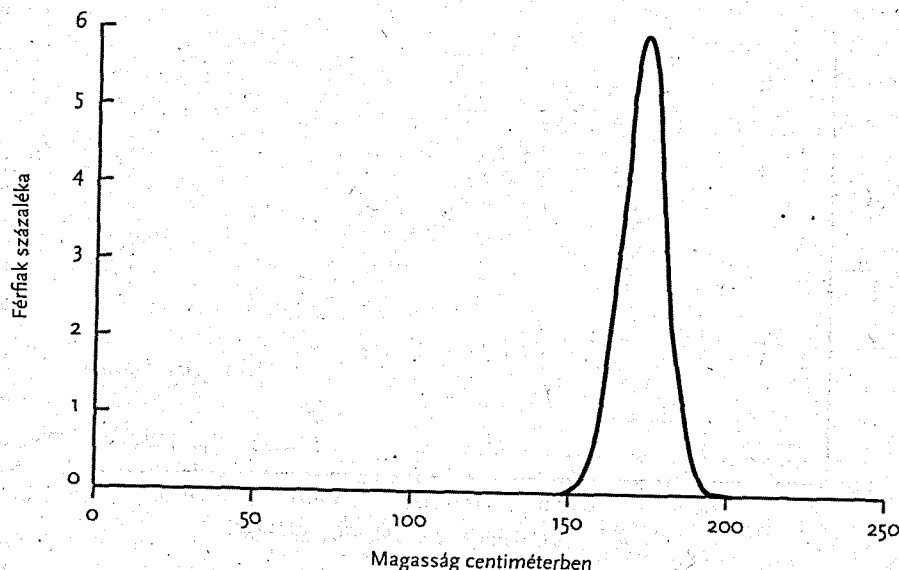
5.8. ábra. A különböző nagyságrendű háborúk valószínűsége, 1820–1997

Forrás: Cederman, 2003, 136.

polálhassa a történelemkönyvekből hiányzó, egy számjegyű, két számjegyű és három számjegyű halottal járó konfliktusok számát. (Ezek a katonai horizont alatti összetűzések, amelyek a kriminológia és a történelem közötti senki földjére esnek.) Egyelőre azonban tekintsünk el a gyilkosságoktól és a kisebb összetűzésektől, és koncentráljunk a háborúkra!

Lehet, hogy Richardson csak szerencsésen választott mintát? Ötven évvel később Lars-Erik Cederman politológus a Correlates of War Project keretében újabb számokat gyűjtött össze egy komoly adatbázisban: kilencvenhét államközi háborút vett figyelembe 1820 és 1997 között (5.8. ábra).⁵² A logaritmikus koordináta-rendszerben ezek az adatok is egyenes vonalat alkotnak. (Cederman más módszert alkalmazott az adatok ábrázolásához, de ez a mi szempontunkból most nem számít.)⁵³

A tudósokat két okból foglalkoztatja a hatványtörvény-eloszlás.⁵⁴ Az egyik, hogy az eloszlás rendre megjelenik olyan dolgok mérésénél is, amelyeknek látszólag egyetlen közös vonásuk sincs. Az első hatványtörvény-eloszlások egyikét G. K. Zipf nyelvész fedezte fel az 1930-as években, amikor az angol nyelv szavainak gyakoriságát ábrázolta.⁵⁵ Ha összeszámoljuk az egyes szavak előfordulását egy hosszabb lélegzetű szövegben, körülbelül egy tucat jelenik meg rendkívül gyakran, azaz az összes szó több mint 1 százalékában: közéjük tartozik a *the* (az angol határozott névelő; 7 százalék), a *be* (az angol létige; 4 százalék), az *of* (birtokviszonyt kifejező előljárószó; 4 százalék), az *and* (és; 3 százalék) és az *a* (határozatlan

5.9. ábra. A férfiak magassága (normális vagy haranggörbe-eloszlás)

Forrás: Newman, 2005, 324.

névelő; 2 százalék).⁵⁶ Mintegy háromezer szó található a közepes gyakoriságú csoportban (10 000 szóból egyszer fordulnak elő), például a *confidence* (bizonyosság), a *junior* (ifjú) és az *afraid* (tart valamitől). Több tízezer szó csak egyszer fordul elő egymillió másik között, például az *embitter* (megkeserít), a *memorialize* (emlékeztetbe idéz) és a *titular* (címzetes). Több százezer szó pedig ennél is ritkábban fordul elő, például a *kankedort* (Chaucer szava, jelentése: különös eset), az *apotropaic* (ördögűző) és a *deliquesce* (szétmállik).

A hatványtörvény-eloszlás másik példáját 1906-ban fedezte fel Vilfredo Pareto közgazdász, amikor az olasz jövedelmek eloszlását vizsgálta: néhány ember piznok gazdag volt, sokkal többen viszont nyomorogtak. E felfedezések óta a hatványtörvény-eloszlás felbukkant többek között a városok lakosságában, a nevek gyakoriságában, a weboldalak népszerűségében, a tudományos cikkek hivatkozásainak számában, a könyvek és zenei felvételek eladási adataiban, a biológiai taxonok fajainak számában és a hold krátereinek méretében.⁵⁷

A hatványtörvény-eloszlás másik figyelemre méltó tulajdonsága, hogy egy sor érték esetében változatlan marad. Hogy megértsük ennek különös voltát, hasonlítsuk össze a hatványtörvény-eloszlást egy sokkal jobban ismert eloszlással, a normál-, Gauss- vagy haranggörbével. Amikor a férfiak magasságát vagy az autók sebességét mérjük, a számok általában egy átlag körül csoportosulnak, illetve két irányba kitérnek, így harang alakú görbét kapunk.⁵⁸ Az

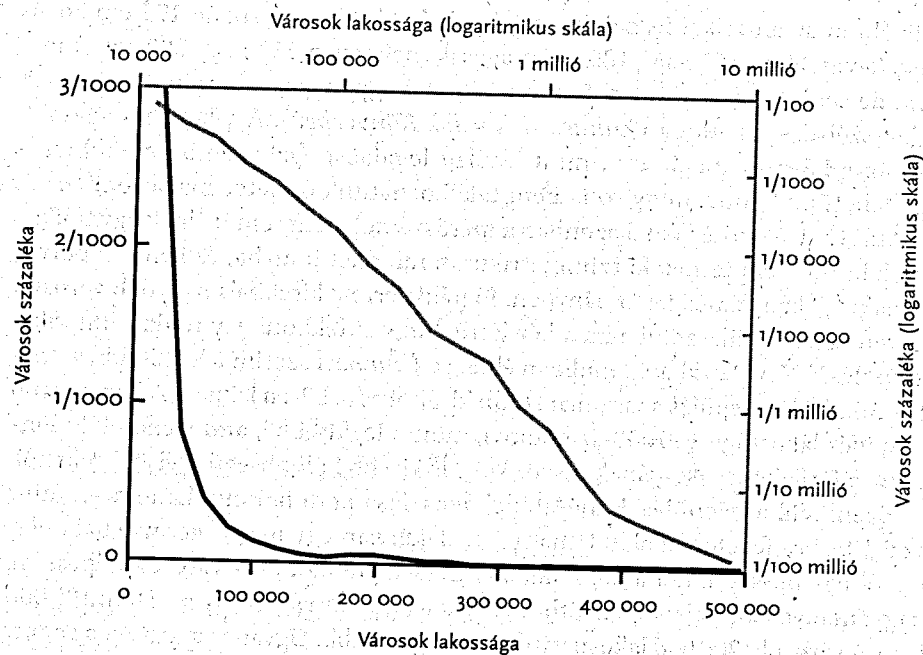
5.9. ábrán az amerikai férfiak magassága látható. Nagyon sokan 175 cm körüliek, kevesebben 165 vagy 185 cm magasak, néhányan 150 vagy 200 cm magasak, de senki sem alacsonyabb, mint 57 cm, vagy magasabb, mint 272 cm (ez a két szélsőséges adat a *Guinness-rekordok Könyvében*). A világ legmagasabb embere 4,8-szer magasabb, mint a világ legalacsonyabb embere, és biztosak lehetünk benne, hogy soha nem találkozhatunk 6 méter magas emberrel.

Más típusú entitásoknál azonban a mérőszámok nem tömörülnek egy tipikus érték körül, nem térnek ki szimmetrikusan mindkét irányba, és nem csoportosulnak egy kényelmes tartományban. Jó példa erre a kisebb és nagyobb városok mérete. Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy „Mekkora egy tipikus amerikai település?” New Yorkban 8 millióan élnek; a *Guinness* szerint a legkisebb, városnak minősülő település a virginiai Duffield, ahol csak 52-en laknak. A legnagyobb település lakossága 150 000-szer annyi, mint a legkisebbé, ami igencsak különbözik a férfiak magasságának ötszörösénél is kisebb különbségű szélső értékeitől.

Ezenkívül a települések méretének eloszlása nem harang, hanem – amint az 5.10. ábra fekete vonalán látható – L alakú: van egy magas gerince bal oldalon és egy hosszú farka a jobb oldalon. Ezen a grafikonon a városok népessége hagyományos lineáris skálán látható a fekete vízszintes tengely mentén: 100 000 lakosú városok, 200 000 lakosú városok és így tovább. Ugyanez a helyzet az adott számú lakossal rendelkező városok arányával is a fekete függőleges tengelyen: az amerikai települések háromezred százalékában (3/1000 vagy 0,0003) pontosan 20 000-en élnek, kétezred százalékában 30 000-en, ezred százalékában 40 000-en és így tovább, a városok egyre kisebb százalékában élnek egyre többen.⁵⁹ A grafikon tetején és jobb oldalán látható szürke tengelyek ugyanezeket a számokat ábrázolják logaritmus skálán, ahol a *nagyságrendek* (a nullák száma) és nem az értékek oszlanak el egyenletesen. A lakosság méreténél tízezernél, százezernél, egymilliónál stb. húzódnak a határvonalak. Az egyes lakosságszámokhoz tartozó városok aránya is egyforma nagyságrendek szerint oszlik meg: egy század (1/100 vagy 0,01) százalék, egy ezred (1/1000 vagy 0,001) százalék, egy tízezred és így tovább. Amikor a tengelyeket így elnyújtják, érdekes dolog történik az eloszlással: az L egyenes vonallá változik. És ez a hatványtörvény-eloszlás védjegye.

Ezzel pedig vissza is tértünk a háborúkhöz. Mivel a háborúk hatványtörvény-eloszlást mutatnak, az eloszlások matematikai tulajdonságainak egy része segíthet megérteni a háború természetét és az azokat előidéző mechanizmusokat. Először is, a háborúk esetében látható kitevővel rendelkező hatványoknak nincs is véges átlaga. Nincs olyan, hogy „tipikus háború”. Még átlagosan sem várhatjuk, hogy a háború addig folytatódik, amíg az áldozatok száma el nem éri a várható szintet, majd természetes módon kihuny.

Továbbá a hatványtörvény-eloszlás *skálafüggetlen*. A logaritmus grafikonon föl-le csúsztatva is ugyanúgy néz ki, nevezetesen vonal alakú. Ennek matematikai következménye, hogy az eloszlás az egységek nagyításával vagy kicsinyítésével

5.10. ábra. A városok lakossága (hatványtörvény-eloszlás) lineáris és logaritmikus skálán
Forrás: A grafikon forrása Newman, 2005, 324.

sem változik. Tegyük fel, hogy a 2 kilobájtos számítógépes fájlok negyed olyan gyakoriak, mint az 1 kilobájtosak. Ha hátrébb lépünk, és megvizsgáljuk a nagyobb méretű fájlokat is, ugyanezt találjuk: a 2 megabájtos fájlok negyed olyan gyakoriak, mint az 1 megabájtosak, a 2 terabájtos fájlok negyed olyan gyakoriak, mint az 1 terabájtosak. A háborúkra vonatkoztatva a következőképpen kell elképzelnünk. Mekkora eséllyel jutunk el egy 1000 halálos áldozattal járó háborútól egy közepes, 10 000 halálos áldozattal járó háborúig? Ugyanakkora eséllyel, mint ahogy egy közepes, 10 000 halálos áldozattal járó háborútól eljutunk egy nagy, 100 000 halálos áldozattal járó háborúig, vagy egy nagy, 100 000 halálos áldozattal járó háborútól egy történelmi nagyságú, 1 millió halálos áldozatot követelő háborúig, vagy egy történelmi háborútól egy világháborúig.

Végezetül, a hatványtörvény-eloszlás „vastag farkú”, ami azt jelenti, hogy nem elhanyagolható a szélsőséges értékek száma. Soha nem találkozhatunk 6 méteres emberrel vagy az autószertrádán óránként 800 kilométerrel száguldó autóval. De akár találkozhatunk is egy 14 millió lakosú várossal, egy 10 évig a sikerlistán szereplő könyvvel vagy egy akkora holdkráterrel, amely a földről is szabad szemmel látható – vagy éppen egy 55 millió halálos áldozatot követelő háborúval.

A hatványtörvény-eloszlás vastag farka, amely a nagyságrendi skálán felfelé haladva fokozatosan és nem meredeken csökken, azt jelenti, hogy a szélsőséges értékek *rendkívül valószínűtlenek*, de nem *csillagászati mértékben valószínűtlenek*. Ez lényeges különbség. Annak az esélye, hogy egy 6 méteres emberrel találkozunk, csillagászati mértékben valószínűtlen; a nyakamat teszem rá, hogy soha nem fog bekövetkezni. Annak az esélye azonban, hogy egy város népessége 20 millió főre duzzad, vagy hogy egy könyv 20 éven keresztül van a sikerlistán, egyszerűen csak rendkívül valószínűtlen – valószínűleg nem fog bekövetkezni, de azért el tudjuk képzelni, hogy mégis. Talán mondanom sem kell, hogy mit jelent ez a háborúkra nézve. Rendkívül valószínűtlen egy olyan háború kitörése, amely 100 millió halálos áldozattal jár, és még ennél is valószínűtlenebb egy egymilliárd halottal járó háború. Ám az atomfegyverek korában rettegő képzeletünk és a hatványtörvény-eloszlás matematikája egyfelé mutat: nem csillagászati mértékben valószínűtlen.

Mind ez idáig platóni absztrakcióként tárgyaltam a háború okait, mintha a hadseregek egyenletek alapján indulnának csatába. Igazából azt kell megértenünk, hogy *miért* oszlanak el a háborúk a hatványtörvény szerint; azaz hogy milyen lélektani, politikai és technológiai tényezők kombinációja hozza létre ezt a mintázatot. Egyelőre nem lehetünk biztosak a válaszban. Túl sokféle mechanizmus idézhet elő hatványtörvény-eloszlást, és a háborúkkal kapcsolatos adatok nem elég pontosak ahhoz, hogy kiderüljön, mikor melyik lép működésbe.

A halálos kimenetelű konfliktusok eloszlásának skálafüggetlensége mégis elárul valamit a háború mozgatórugóiról.⁶⁰ Ösztönösen azt súgja, hogy *nem a méret a lényeg*. Akár utcai bandákról, akár milíciákról, akár nagyhatalmak csapatairól van szó, ugyanaz a pszichológiai vagy játékelméleti dinamika határozza meg, hogy a szemben álló felek fenyegetőznek, visszavonulnak, elfogadják a kihívást, felveszik a kesztyűt, beleerősítenek, folytatják a harcot, vagy megadják magukat. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ember társas lény, tehát szövetségekbe tömörül, amely szövetségek még nagyobb szövetségekbe forrnak össze és így tovább. Ugyanakkor e koalíciókat bármely szinten csatába küldheti egyetlen klikk vagy egyetlen ember, legyen szó bandavezérről, kápóról, hadúrról, királyról vagy császárról.

Hogyan építhetjük be a fegyveres konfliktusok hatványtörvény-eloszlásába azt a megérzésünket, hogy nem a méret a lényeg?⁶¹ A legegyszerűbb feltételezés szerint a szövetségek mérete is a hatványtörvény-eloszlást követi, számarányuknak megfelelően harcolnak egymással, és méretük arányában érik őket veszteségek. Tudjuk, hogy egyes emberi tömörülések, nevezetesen a települések a hatványtörvény-eloszlást követik, és azt is tudjuk, hogy miért. A hatványtörvény-eloszlás egyik leggyakoribb előidézője az előny szerinti kötődés: minél nagyobb valami, annál több új tagot vonz. Az előny szerinti kötődést kumulatív előnynek is nevezzük, azaz a gazdagabbak tovább gazdagszanak, de Máté-hatásnak is hívják Máté evangéliumának 25:29 szakasza után, amelyet Billie Holiday úgy foglalt össze, hogy „akinek van, még kap, akinek nincs, elveszti”. A népszerű weboldalak több

látogatót vonzanak, ezért még népszerűbbek lesznek; a jól fogyó könyvek felkerülnek a sikerkönyvek listájára, ezért még többen akarják megvenni őket; a népe-sebb városok pedig több munka- és kulturális lehetőséget kínálnak, ezért még többen költöznek oda. (Hogy tarthatnánk őket a tanyán, ha már látták Párizst is?)

Richardson is végiggondolta ezt az egyszerű magyarázatot, de nem stimmeltek a számok.⁶² Ha a halálos kimenetelű konfliktusok a városok méretének felel-nének meg, akkor a konfliktus méretének tizedére csökkenésével tízszer annyi konfliktusnak kellene kiobbannia, valójában azonban kevesebb mint négyszer annyi robban ki. Továbbá az elmúlt évszázadokban nem városok, hanem államok háborúztak egymással, márpedig az államok log-normális eloszlást követnek (nagyjából haranggörbét alkotnak), nem hatványtörvény szerint.

Egy másfajta mechanizmust vetett fel a komplex rendszerek tudománya, amely a hasonló mintázatba rendeződő, mégis eltérő anyagból készült struktúrákat szabályozó törvényeket keresi. Az ezzel foglalkozó szakemberek az úgynevezett önszerveződő kritikalitás mintázatot mutató rendszereket igyekeznek megfejteni. A „kritikalitás” tulajdonképpen az utolsó csepp a pohárban: egy jelentéktelen input jelentős eredményt hoz. Az „önszerveződő” kritikalitás pedig azt jelenti, hogy a pohár azonnal visszaáll arra a vízszintre, amelyből egy utolsó csepp ismét kibillentheti. Jó példa erre a homokdombra zúduló homokfolyam, amely időnként különböző méretű földcsuszamlásokat okoz; a földcsuszamlások a hatványtör-vény-eloszlást követik. A homoklavina azon a ponton áll meg, ahol a domb még éppen stabil maradhat, az érkező újabb homok azonban még meredekebbé teszi a dombot, így beindul egy újabb lavina. Ugyanerre példa a földrengés és az erdőtűz is. A tűz elpusztítja az erdőt, a fák véletlenszerűen visszanoznak, az így kialakuló csoportosulások egymásba érhetnek, így újabb erdőtűz törhet ki. A politológusok számítógépes szimulációiban a háborúkat az erdőtűzek analógiájára modellezzik.⁶³ E modellekben az országok meghódítják a szomszédaikat, és ugyanúgy jönnek létre nagyobb országok, mint ahogy a facsoportok is egymásba érnek, és nagyobb csoportokat alkotnak. Ahogy az erdőben eldobott cigarettából lehet bozóttűz, de komoly tűzvész is, úgy az államok szimulációjában a stabilitást megtörő esemény kisebb konfliktushoz és világháborúhoz is vezethet.

Ezekben a szimulációkban a háború pusztításának mértéke elsősorban a küzdő felek területi méretén és a megkötött szövetségeken múlik. A való világban azon-ban attól is függ, hogy a két fél milyen elszántan folytatja a háborút, bízva benne, hogy a másik előbb omlik össze. A modern történelem legvéresebb konfliktusai, az amerikai polgárháború, az első világháború, a vietnámi háború és az iráni-iraki háború úgynevezett anyagháború volt: mindkét oldal folyamatosan tolta az embereket és az alapanyagokat a háborús gépezetbe, mert azt remélték, hogy a másik oldal előbb meríti ki a készleteit.

John Maynard Smith biológus, aki először alkalmazta a játékelméletet az evo-lúcióra, anyagháborús játszma-ként modellezte ezt a zsákutcát.⁶⁴ A két vetélytárs

valamely értékes erőforrásért harcolva igyekszik kifárasztani a másikat, de vára-kozás közben folyamatosan nőnek a költségei. Az eredeti modellben komolyan felfegyverzett állatok küzdenek a területért, és addig néznek egymással farkas-szemet, amíg egyikük el nem kullog; a költségeket ebben az esetben az az idő és energia jelenti, amit az állatok a várakozás során elveszítenek, holott az étel beszerzésére vagy párkeresésre is fordíthatták volna. Az anyagiátszma annak az árverésnek a matematikai megfelelője, amelynek során a legmagasabbra licitáló nyeri meg a tárgyat, de *mindkét* félnek ki kell fizetnie a vesztes alacsony árajánla-tát. És természetesen analógiát vonhatunk azzal a háborúval, ahol a költségeket a katonák élete jelenti.

Az anyagháború is azok közé a játékelméleti paradoxonok közé tartozik (a fogolydilemmával, a közlegelők tragédiájával és a dollárárveréssel egyetem-ben), amelyekben az érdekeiket követő racionális szereplők rosszabbul járnak, mintha összedugták volna a fejüket, és kollektív, mindenkire néző kötelező meg-állapodásra jutottak volna. Azt gondolnánk, hogy az anyagijátékban minden fél számára az a jó taktika, amit az eBay árveréseiben részt vevőknek tanácsolnak: dönts el, mennyit ér a verseny tárgyát képező erőforrás, és annál többet ne ajánlj érte. A baj csak az, hogy ezt a stratégiát könnyen megzavarhatja egy másik licitáló. Elég, ha egy dollárral többet ajánl (vagy egy kicsit tovább vár, vagy beáldoz még néhány katonát), és máris ő nyer. Szinte annyiért jut hozzá az áhított tárgyhoz, mint amennyit szerintünk ér; miközben nekünk is ki kell fizetnünk az adott össze-get, csak éppen nem kapunk érte semmit. Örültség lenne ebbe belemenni, ezért inkább a „mindig egy dollárral többet kell ajánlani” taktikát választjuk, ahogy az ellenfél is. Látjuk, hová vezethet ez. Az anyagiátszma perverz logikájának köszön-hetően – hiszen a vesztes is fizet –, a licitálók sokszor akkor is növelik a licitet, amikor a kiadások már meghaladják a nyeresemény értékét. Nyerni már nem tud-nak, de abban reménykednek, hogy kevesebbet veszítenek, mint a másik. A játékel-mélet ezt a kimenetelt nevezi „katasztrófa-helyzet”-nek. A másik neve pürrhoszi győzelem; igen mély katonai analógiáról van szó.

Az anyagháború játszma-jában (amelyben, mint emlékezhetünk, időbeli ráfor-dításról van szó) az egyik taktika, hogy a játékosok *véletlenszerű* hosszúságú ideig várnak, és az átlagos várakozási idő megfelel annak az értéknek, amelyet az erőfor-rás számukra jelent. Hosszú távon mindkét játékos jól jár a kiadásaiért cserébe, de a várakozási idő véletlenszerűségéből adódóan egyik sem tudja megjósolni, hogy a másik mikor adja meg magát, ezért nem is lehet biztos benne, hogy ő bizonyul türelmesebbnek. Más szóval a következő szabályt követik: minden pillanatban dob-nak egy pár kockával, és ha (mondjuk) 4-est dob-nak, megadják magukat; ha nem, újra dob-nak. Ez természetesen Poisson-folyamat, és most már jól tudjuk, hogy az a várakozási idő exponenciális eloszlásához vezet (mivel az egyre hosz-szabb várakozási idő az egyre kevésbé valószínű eredmény-sorozattól függ). Mivel a verseny akkor ér véget, amikor az első versenyző bedobja a törülközőt, a verseny

időtartama is exponenciálisan oszlik el. Ha visszatérünk a modellhez, amelyben a kiadást nem másodpercekben, hanem katonákban mérik, ha a valódi anyagháború megegyezne a játékelméletben modellezett anyagháborúval, és minden más feltétel azonos lenne, akkor az anyagháborúk a nagyságrendek exponenciális eloszlását követnék.

A valódi háborúk természetesen hatványtörvény-eloszlást követnek, amelynek vastagabb a farka, mint az exponenciálisnak (ebben az esetben ez nagyobb számú komoly háborút jelent). Ám az exponenciális is átalakítható hatványtörvénnyé, amennyiben az értékeket egy ellenkező irányba ható másik exponenciális folyamat módosítja. Márpedig az anyagjátszma éppen erre képes. Ha az anyagjátszma egyik résztvevője kiszivároztatná azt a szándékát, hogy a következő pillanatban megadja magát – megremeg, elfehéredik, vagy az idegesség más jelét mutatja –, akkor az ellenfele ezt kihasználva még egy icipicit vár, és minden alkalommal nyer. Richard Dawkins úgy fogalmazott, hogy abban a fajban, amely gyakran vesz részt anyagháborúban, evolúciós elvárás a pókerarc.

Persze az is megtörténhet, hogy az ellenkező előjelű jelzést használják ki, azt, amely a töretlen elszántságra, nem pedig a várható visszavonulásra utal. Ha valamelyik vetélytárs fölvehetne egy elszánt pózt, amely azt üzeni, hogy „a végsőig kitartok, nem adom fel”, akkor ellenfele számára racionális lépés lenne feladni és minimalizálni a veszteséget, azaz elkerülni a kölcsönös összeomlást. De nem véletlenül nevezzük „póznak”. A gyáva is megteheti, hogy összekulcsolja a karját, és mogorván néz, de az ellenfél ezt blöffnek is tekintheti. Csak az a jelzés vehető komolyan – ha például az egyik fél gyertya fölé tartja vagy késsel megvágja a kezét –, amely *költséges* is. (Az önkéntes költség megfizetése természetesen csak akkor éri meg, ha a nyereség értéke különösen nagy, vagy ha az adott fél okkal feltételezi, hogy a verseny elfajulása esetén ő kerülne ki győztesen a küzdelemből.)

Anyagháború esetén könnyen elképzelhető egy olyan vezér, aki időben *változó* elszántsággal hajlandó költségekbe verni magát, hajlandósága ugyanis a konfliktus előrehaladtával és eltökéltsége fokozódásával nő. Mottója így szólhatna: „Folytatjuk a harcot, különben feleslegesen haltak volna meg a fiaink.” Ez egy irracionális logika – veszteségkerülésnek, az elsüllyedt költségek tévedésének is nevezik, ez az, amikor futunk a pénzünk után –, de meglepően gyakori az emberi döntéshozatalban.⁶⁵ Nem lépünk ki a bántalmazó kapcsolatból, mert már olyan sok évet áldoztunk rá, végignézzük a rossz filmet, mert megvettük a jegyet, ha veszítettünk a szerencsejátékon, a következő körben megduplázzuk a tétet, vagy csak azért költünk annyi pénzt egy értelmetlen vállalkozásra, mert már túl sok pénzt fektettünk bele. Bár a pszichológusok nem teljesen értik az elsüllyedt költségek népszerűségét, a bevett magyarázat szerint eltökéltséget sugároz a nyilvánosság felé. Mintha azt mondanánk: „Ha meghoztam egy döntést, nem vagyok olyan gyenge, ostoba vagy határozatlan, hogy könnyen lebeszélhessenek róla.” Egy olyan elszántsági versenyben, mint az anyagjátszma, a veszteség kerülése költséges, tehát hihető

jelzése annak, hogy a versenyző félnek esze ágában sincs feladni, és ezzel még egy kör erejéig aláássa vetélytársa kifárasztásra játszó stratégiáját.

Már említettem néhány olyan adatot Richardson adatbázisából, amelyek arra utalnak, hogy a küzdő felek valóban tovább harcolnak, ha a háború több halálos áldozatot követel: a kisebb háborúk egyre nagyobb valószínűséggel érnek véget minden újabb évvel, mint a nagyobbak.⁶⁶ A Correlates of War-adatbázis nagyságrendekre vonatkozó számai is fokozódó elkötelezettségre vallanak: a hosszabb háborúk nem pusztán a halálos áldozatok számát tekintve költségesebbek, hanem nagyobb költséggel is járnak, mint az önmagában az időtartamból következne.⁶⁷ Ha a háborús statisztikákból visszatérünk a konkrét háborúk lefolyásához, működés közben figyelhetjük meg e mechanizmust. A történelem legvéresebb háborúinak nagy része azért bizonyult olyan pusztítóknak, mert az egyik vagy mindkét oldalon egy égbekiáltóan irracionális veszteségkerülő stratégiát követő vezető állt. Hitler és Japán a második világháború utolsó hónapjait, amikor már biztos vereség várta őket, mániákus dühvel csinálták végig. Amikor Lyndon Johnson újabb és újabb összegeket különített el a vietnámi háborúra, az egyik mozgalmi dal gyönyörűen összefoglalta az emberek véleményét a pusztító háborúról: „Derékig süppedtünk az iszapban; az elmebeteg csak tovább hajtott.”

Jean-Baptiste Michel rendszerbiológus elmagyarázta nekem, hogy az anyagháború fokozódó elszántsága hogyan vezethet hatványtörvény-eloszláshoz. Csak annyit kell feltételeznünk, hogy a vezetők múltbeli ráfordításuk állandó arányként válnak egyre elszántabbá – mondjuk minden újabb hullám az addig harcba küldött katonák 10 százaléka. Az állandó arányos növekedés egybevág a pszichológia egy ismert felfedezésével, a Weber-törvénnyel: az intenzitás növekedése akkor észrevehető, ha a jelenlegi intenzitás aránya állandó. (Ha egy termet tíz villanykörte világít meg, a tizenegyedik felkapcsolásakor észrevevesszük, hogy nagyobb lett a fény, száz villanykörte esetén azonban nem vesszük észre a százegyediket; ahhoz újabb tíz villanykörte felkapcsolására lenne szükség.) Richardson megfigyelése szerint a halálesetekhez is ugyanígy viszonyulunk: „Békeidőben napokig írtak például a lapok együttérzően a *Thetis* brit tengeralattjáró elvesztéséről, miközben a háború alatt csak röviden bejelentették a hasonló eseményeket. Ezt is a Weber-Fechner-doktrína példájának tekinthetjük, amely szerint minden növekedést az addigi mennyiséghez képest ítélünk meg.”⁶⁸ Paul Slovic pszichológus nemrégiben áttekintett egy sor kísérletet, amelyek alátámasztják ezt a megfigyelést.⁶⁹ A tévesen Sztálinnak tulajdonított idézet – „Egy ember halála tragédia, milliók halála statisztika” – hibás számokat használ, de jól ragadja meg az emberi lélektan egy jellemzőjét.

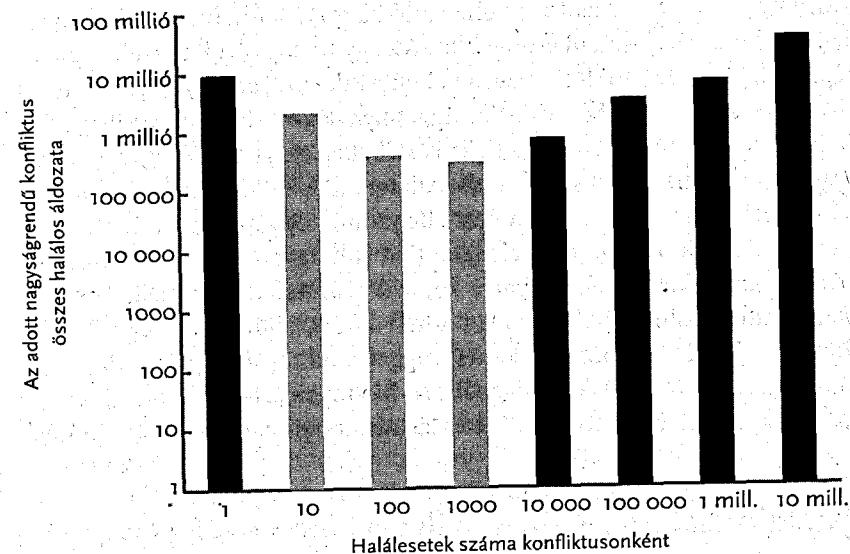
Ha a fokozódás arányos a múltbeli ráfordításokkal (és a harcba küldött katonák állandó hányada esik el a csatában), akkor a háború előrehaladtával a veszteségek exponenciálisan nőnek, mint a kamatos kamat. És ha a háború anyagjátszma, akkor az időtartama exponenciálisan oszlik meg. Idézzük fel a matematikai tör-

vényt, mely szerint egy változó akkor követ hatványtörvény-eloszlást, ha egy másik, exponenciális eloszlást követő változó exponenciális függvénye.⁷⁰ Jómagam úgy vélem, hogy az eszkalálódás és az anyagjátszma kombinációja magyarázza legjobban a háborúk nagyságrendjének hatványtörvény-eloszlását.

Bár nem tudjuk pontosan, hogy a háborúk miért követnek hatványtörvény-eloszlást, ennek az eloszlásnak a jellege – skálafüggetlen, vastag farokkal – azt sejteti, hogy a háttér folyamatokban nem számít a méret. A fegyveres koalíciók mindig nőhetnek egy kicsit, a háborúk mindig tovább tarthatnak egy kicsit, a veszteségek pedig mindig jelentősebbek lehetnek egy kicsit, méghozzá ugyanakkora valószínűséggel, függetlenül attól, hogy eredetileg mennyire voltak nagyok, hosszúak és jelentősek.

A következő kézenfekvő kérdés így szól a halálos kimenetelű konfliktusok statisztikáinak kapcsán: mi követel több emberéletet, a sok kisebb háború vagy a kevés nagyobb? A hatványtörvény-eloszlás önmagában nem ad választ. El tudunk képzelni olyan adathalmazt, amelyben a különböző méretű háborúk összes áldozata ugyanakkora számmá áll össze: egy háború tízmillió halottal, tíz háború egymillió halottal, száz háború százezer halottal, egészen az egyenként egy halálos áldozattal járó tízmillió gyilkosságig. A valóságban azonban az egynél nagyobb kitevőjű eloszlások (márpedig a háború ilyen) esetében a számok a farok felé lejtjenek. Az ilyen tartományban elhelyezkedő kitevővel bíró hatványtörvény-eloszlás a 80/20-as szabályt, más néven a Pareto-elvet követi, mely szerint például a lakosság leggazdagabb 20 százaléka kezében összpontosul a vagyon 80 százaléka. Lehet, hogy nem pont 80 : 20 az arány, de a hatványtörvény-eloszlásnál gyakori ez az aszimmetrikusság. Például a 20 százaléki legnépszerűbb weboldal generálja a kattintások kétharmadát.⁷¹

Richardson valamennyi nagyságrendi tartomány halálos kimenetelű konfliktusainál összesítette a halálos áldozatok számát. Brian Hayes informatikus ábrázolta a számokat az 5.11. ábrán látható hisztogramon. A nehezen megfogható kisebb konfliktusokat (3 és 3162 halálos áldozat között) jelképező sötét oszlopok nem a valós adatokat tükrözik, mert a kriminológia és a történelem közötti hasadékbba tartoznak, ezért nem szerepeltek a Richardson által használt forrásokban. Hipotetikus számok tehát, amelyeket Richardson a gyilkosságok és a kisebb háborúk között húzott görbével interpolált.⁷² A grafikon alakja e számok nélkül és e számokkal együtt is megdöbbentő: mindkét végén csúcsok látszanak, középen pedig leereszkedik. Ez azt jelzi, hogy a halálos kimenetelű erőszak legnagyobb károkat okozó formája (legalábbis 1820 és 1952 között) a gyilkosság és a világháború; az összes többi konfliktusnak sokkal kevesebben estek áldozatul. Ez az azóta eltelt hatvan évben sem változott. Az Egyesült Államokban 37 000 katona halt meg a koreai háborúban, 58 000 Vietnámban; a többi háború meg sem közelítette ezt

5.11. ábra. A különböző nagyságrendű konfliktusok összesített halálos áldozatai

Forrás: Hayes, 2002, Richardson, 1960 adatai alapján.

a kettőt. Ugyanakkor *évente* átlagosan 17 000 embert gyilkolnak meg az országban, ami 1950 óta csaknem egymillió halálesetet jelent.⁷³ A gyilkosságok száma a világ egészét tekintve is magasabb, mint a háborúval összefüggő haláleseteké, még akkor is, ha az olyan közvetett haláleseteket is a háború számlájára írjuk, mint az éhezéssel és betegséggel következők.⁷⁴

Richardson megbecsülte az összes nagyságrendű halálos kimenetelű konfliktus okozta összesített halálesetek arányát is, a gyilkosságoktól a világháborúig. A megoldás: 1,6 százalék. Megállapítja: „Ez kevesebb, mint a konfliktusokra irányuló jelentős figyelemből sejtettük volna. Aki élvezi a háborút, most már védekezhet azzal, hogy a háború sokkal kevesebb halálos áldozattal jár, mint a betegségek.”⁷⁵ Nagyjából ez változatlan azóta is.⁷⁶

Rendkívüli felfedezés, hogy a két világháború a 130 év során dúló háborúk összes halálos áldozatának 77 százalékát teszi ki. A háborúk nem követik a hatványtörvény-eloszlásoknál megszokott 80/20-as szabályt. Itt inkább a 80/2-es szabály érvényesül: a halálos áldozatok csaknem 80 százaléka a háborúk 2 százalékára jutott.⁷⁷ Ez az aszimmetrikus arány arra figyelmeztet, hogy a háború okozta halálesetek megelőzésére irányuló globális erőfeszítéseknek a legnagyobb háborúk megelőzésére érdemes összpontosítani.

A fenti arány azt is kiemeli, hogy milyen nehéz összehangolni a koherens történelmi narratívára vonatkozó vágyunkat a halálos kimenetelű konfliktusok sta-

tisztikáival. Amikor a 20. századot értelmezzük, a történet helyes ívére irányuló vágyunkat két statisztikai illúzió is felerősíti. Az egyik, hogy hajlamosak vagyunk jelentőséget tulajdonítani a véletlenszerűen bekövetkező események csoportosulásának. A másik a haranggörbe-beállítottság, melynek következtében csillagászati mértékben valószínűtlennek tartjuk a szélső értékeket, ezért szélsőséges esemény esetén úgy okoskodunk, hogy csakis rendkívüli tervezés állhatott mögötte. E gondolkodásmód következtében olyan nehéz elfogadni, hogy a közelmúlt történelmének két legszörnyűbb eseménye valószínűtlen volt ugyan, de nem csillagászati mértékben. Az esélyeket növelte ugyan a korszak számtalan feszültsége, de attól még elmaradhatott volna a háború. De ha már kitört, állandó valószínűséggel fokozódhatott a halálos áldozatok száma, függetlenül attól, hogy már addig is hány emberéletet követelt. A két világháború bizonyos értelemben a pusztítás széles tartományán átívelő statisztikai eloszlás rettenetes balszerencsés mintája.

A nagyhatalmak háborújának pályája

Richardson két általános következtetést vont le a háború statisztikáival kapcsolatban: az időzítésük véletlenszerű, nagyságrendjük pedig hatványtörvény-eloszlást követ. Arról azonban nem sokat tudott mondani, hogy a két legfontosabb paraméter – a háborúk valószínűsége és az általuk okozott kár mennyisége – hogyan változik az időben. A háborúk csökkenő gyakoriságával, de a halálos áldozatok növekvő számával kapcsolatos becslése csak az 1820 és 1950 közötti időszakra vonatkozott, az adathalmazában szereplő háborúk kétes hitelességű listája pedig további korlátokat jelentett. Mennyivel tudunk ma többet a háború hosszú távú pályájáról?

Nincs hibátlan adathalmazunk a világ összes háborújáról a feljegyzett történelem kezdetei óta, és ha lenne, sem tudnánk értelmezni. Az évszázadok során olyan gyökeres és egyenetlen változásokon mentek át a társadalmak, hogy a világ egészére vonatkozó egyetlen halálozási adat túl sokféle társadalmat ölelne fel. Jack Levy politológus azonban összeállított egy olyan adathalmazt, amely világos képet fest a háború pályájáról a tér és az idő egy kiemelten fontos szeletében.

A vizsgált időszak az 1400-as évek végén kezdődik, amikor a puska, az óceáni hajózás és a könyvnyomtatás útjára indította az újkort (a *modern* szó számos meghatározása közül ez az egyik). Ugyanebben az időszakban bontakoztak ki lassanként a szuverén államok a báróságok és hercegségek középkori szövetekéből.

Levy azokkal az országokkal foglalkozott, amelyek a *nagyhatalmi rendszer* részei – az a néhány állam, amely az adott időszakban a legnagyobb befolyást gyakorolja a világra. Levy megállapította, hogy bármely pillanatban néhány szupernehézsúlyú gorilla felelős a pusztítás túlnyomó részéért.⁷⁸ A nagyhatalmak azon háborúk 70 százalékában vettek részt, amelyek szerepelnek Wright fél évezredet

felölelő, az egész világra vonatkozó adatbázisában, négyüket pedig megilleti az a kétes dicsőség, hogy az összes európai háború legalább egyötödében részt vettek.⁷⁹ (Ez még ma is igaz: Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió/Oroszország több nemzetközi konfliktusban vett részt a második világháború óta, mint bármely más ország.)⁸⁰ A nagyhatalmak társaságából hol kilépő, hol oda visszalépő országok sokkal több háborút vívnak nagyhatalomként, mint egyébként. Azért is érdemes a nagyhatalmakra koncentrálni, mert komoly lábnyomuknak köszönhetően valószínűtlen, hogy a kor történetírói elsiklottak volna bármelyik háborújuk fölött.

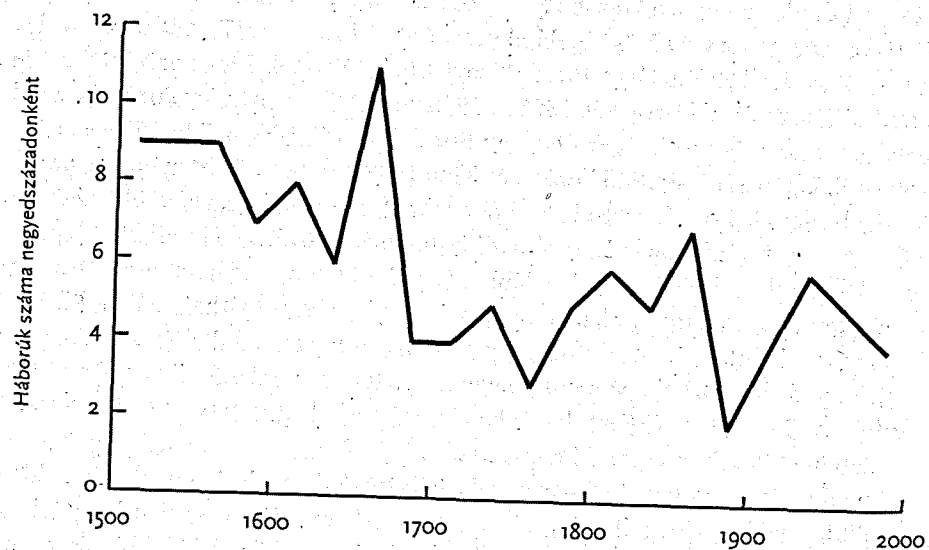
Amint a háborúk nagyságrendjének aszimmetrikus hatványtörvény-eloszlásából sejthető, a nagyhatalmak között folyó háborúk (különösen a kor több nagyhatalmát is bevonók) a feljegyzett háborús halálesetek jelentős részéért felelősek.⁸¹ Egy afrikai közmondás szerint (az afrikai közmondások többségéhez hasonlóan ezt is több törzsnek is tulajdonítják), amikor az elefántok harcolnak, a fű sínyli meg. Ezek az elefántok azért hajlamosak harcba keveredni egymással, mert nem tartja őket kordában valamely nagyobb fejedelem, hanem folyamatosan figyelik egymást az ideges hobbesi anarchia állapotában.

Levy meghatározta, hogy mely kritériumok szerint tekinthető egy ország nagyhatalomnak, és 1495 és 1975 között összeállította a nagyhatalmak listáját. Többségük nagy európai állam: Franciaország és Anglia/Nagy-Britannia/Egyesült Királyság a teljes időszakban, a Habsburg-dinasztia fennhatósága alá tartozó egységek 1918-ig, Spanyolország 1808-ig, Hollandia és Svédország a 17. században, valamint a 18. század elején, Oroszország/Szovjetunió 1721-től, Poroszország/Németország 1740-től, és Olaszország 1861 és 1943 között. Azért néhány Európán kívüli hatalom is a rendszer része: az Oszmán Birodalom 1699-ig, az Egyesült Államok 1898-tól, Japán 1905 és 1945 között, és Kína 1949-től. Levy összegyűjtötte az évi legalább ezer halálos áldozattal járó háborúkat (számos adatbázis, többek között a Correlates of War Project is e szám fölött tekinti háborúnak a konfliktust), pontosabban azokat, amelyekben legalább az egyik oldalon nagyhatalom vett részt, a másikon pedig valamely állam. Kizárta a gyarmati és polgárháborúkat, kivéve, ha egy nagyhatalom beavatkozott egy polgárháborúban a felkelők oldalán, ami azt jelentené, hogy a háború hatására egy nagyhatalom egy külföldi kormány ellen fordult. A Correlates of War adatai alapján és Levyyel egyeztetve kiterjesztettem az adatait a 2000-ben végződő negyedszázadra is.⁸²

Kezdjük a titánok harcával – azokkal a háborúkkal, amelyekben mindkét oldalon állt legalább egy nagyhatalom. Köztük vannak azok is, amelyeket Levy „általános háború”-nak nevezett, de lehetnének „világháborúk” is, legalábbis abban az értelemben, mint az első világháború – nem azért, mert az egész világra kiterjedt a harc, hanem mert a világ nagyhatalmainak túlnyomó része szerepet vállalt benne. Ilyen a harmincéves háború (1618–48; a hét nagyhatalomból hat), XIV. Lajos holland háborúja (1672–78; hétből hat), a pfalzi örökösödési háború (1688–97;

5.12. ábra. Azon évek aránya, amikor a nagyhatalmak háborúztak egymással, 1500–2000
 Forrás: Levy–Thompson, 2011 alapján. Az adatok 25 éves periódusokat ölelnek fel.

5.13. ábra. A nagyhatalmak háborúinak gyakorisága, 1500–2000

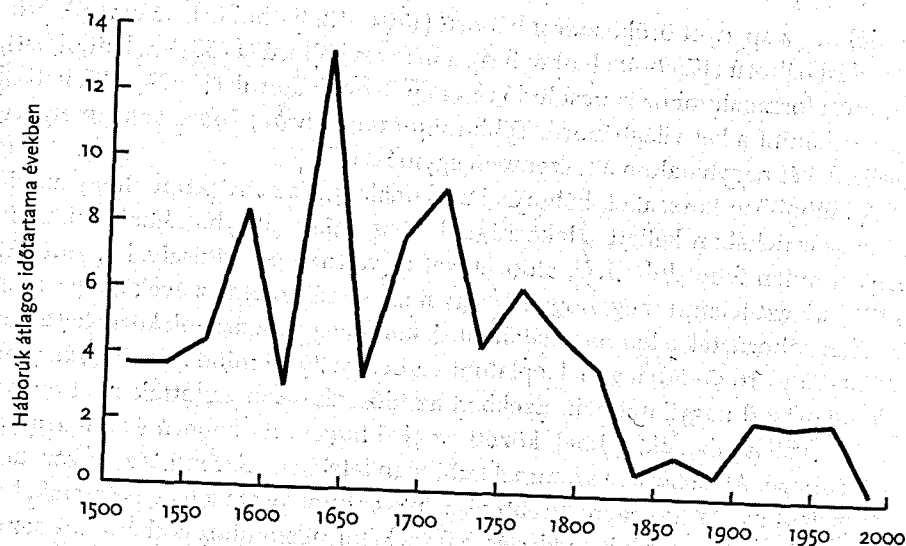
Források: A grafikon forrása Levy, 1983, az utolsó pont kivételével, amelynek alapja a Correlates of War államok közti háborúk adathalmaza, 1816–1997, Sarkees, 2000, 1997–99 esetében pedig a PRIO Battle Deaths Dataset, 1946–2008, Lacina–Gleditsch, 2005. Az adatok 25 éves periódusokat ölelnek fel.

hétből öt), a spanyol örökösödési háború (1701–13; hatból öt), az osztrák örökösödési háború (1739–48; hatból hat), a hétéves háború (1755–63, hatból hat), a francia forradalomhoz kapcsolódó és a napóleoni háborúk (1792–1815; hatból hat), valamint a két világháború. Több mint ötven olyan háború van, amelyben legalább két nagyhatalom állt szemben egymással.

A különböző korszakok háborús hatásainak egyik mérőszáma, hogy az idő hány százalékában kellett a lakosságnak elviselnie a nagyhatalmak háborúit, azok minden felfordulásával, áldozatával és változó prioritásaival együtt. Az 5.12. ábra azt jeleníti meg, hogy egy-egy negyedszázadban az évek hány százalékában háborúztak a kor nagyhatalmai. A korai negyedszázadok közül kettőben (1550–75 és 1625–50) a vonal a plafont verdesi: a 25 év mindegyikében harcoltak egymással nagyhatalmak. Ezekben az időszakokban zajlottak a rettenetes európai vallásháborúk, többek között az első hugenotta háború és a harmincéves háború. Attól kezdve szemmel láthatóan lefelé tart a trend. Az évszázadok előrehaladtával az idő egyre kisebb részében csaptak össze a nagyhatalmak, bár néha részben visszafordult a fejlődés: a francia forradalomhoz köthető és a napóleoni háborúk és persze a két világháború negyedszázadában. A grafikon jobb alsó részén már felfedezhetjük a hosszú béke első jeleit. Az 1950-től 1975-ig tartó negyedszázadban egy háború robbant ki nagyhatalmak részvételével (az 1950-től 1953-ig tartó koreai háborúban az Egyesült Államok és Kína csapott össze), azóta viszont egy sem.

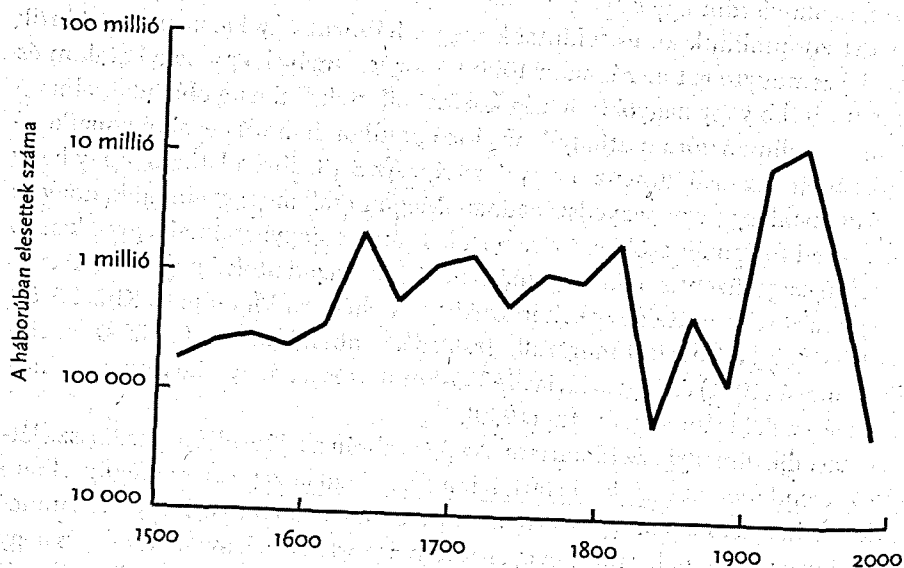
Most zoomoljunk ki, és tekintsük meg a háborút egy kicsit messzebből: vegyük szemügyre azt a száznál is több háborút, amelyek egy nagyhatalom és bármely kisebb vagy nagyobb ország között zajlottak.⁸³ E nagyobb adathalmazzal már két dimenzióra oszthatjuk az előző grafikon háborús évekre vonatkozó mérőszámát. Az első dimenzió a gyakoriság. Az 5.13. ábrán látható, hogy hány háborút vívtak egy-egy negyedszázadban. Megint csak megfigyelhetjük, hogy az öt évszázad folyamán csökkent a háborúk száma: a nagyhatalmak egyre kisebb valószínűséggel üzentek hadat egymásnak. A 20. század utolsó negyedében csak négy háború teljesítette Levy kritériumait: a két háború Vietnám és Kína között (1979 és 1987), a Kuvaitot megszálló Irakkal szemben indított, ENSZ szankcionálta háború (1991) és Jugoszlávia NATO-bombázása, amely a koszovói albánok száműzésének kívánt véget vetni (1999).

A második dimenzió az időtartam. Az 5.14. ábrán a háborúk átlagos hossza látható. A trend megint csak lefelé tart, bár a 17. század közepe táján megfigyelhető egy kiemelkedés. Ez nem egyszerűen annak a következménye, hogy a harmincéves háború pontosan harminc évig tartott; más történészek nyomán Levy is négy körülhatároltabb háborúra osztotta a harmincéves háborút. A kor vallásháborúi még ezzel a továbbosztással is rendkívül sokáig tartottak. Attól kezdve azonban a nagyhatalmak igyekeztek minél gyorsabban véget vetni a háborúskodásnak:

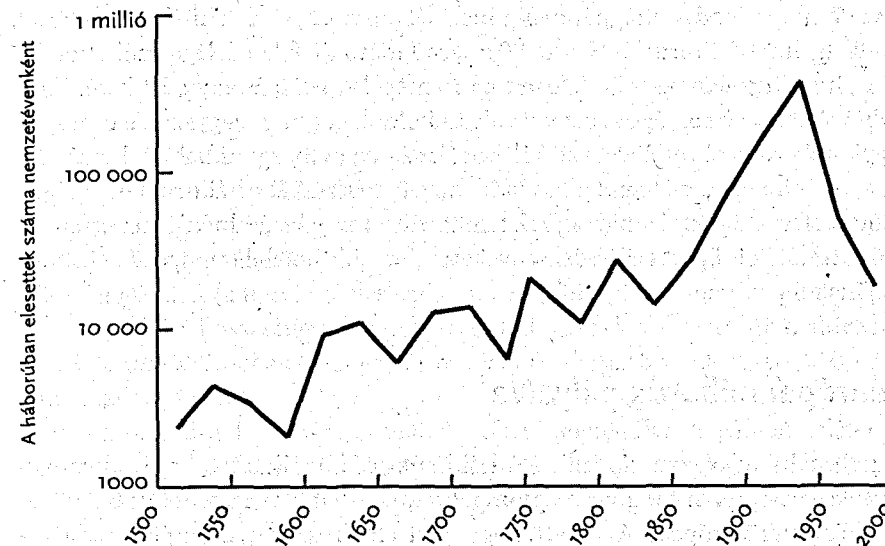
5.14. ábra. A nagyhatalmak háborúinak időtartama, 1500–2000

Források: A grafikon forrása Levy, 1983, az utolsó pont kivételével, amelynek alapja a Correlates of War államok közti háborúk adathalmaza, 1816–1997, Sarkees, 2000, 1997–99 esetében pedig a PRIO Battle Deaths Dataset, 1946–2008, Lacina–Gleditsch, 2005. Az adatok 25 éves periódusokat ölelnek fel.

5.15. ábra. A nagyhatalmak háborúinak halálos áldozatai, 1500–2000

Források: A grafikon forrása Levy, 1983, az utolsó pont kivételével, amelynek alapja a Correlates of War államok közti háborúk adathalmaza, 1816–1997, Sarkees, 2000, 1997–99 esetében pedig a PRIO Battle Deaths Dataset, 1946–2008, Lacina–Gleditsch, 2005. Az adatok 25 éves periódusokat ölelnek fel.

5.16. ábra. A nagyhatalmak részvételével zajló háborúk halálos áldozatainak koncentrációja, 1500–2000

Források: A grafikon forrása Levy, 1983, az utolsó pont kivételével, amelynek alapja a Correlates of War államok közti háborúk adathalmaza, 1816–1997, Sarkees, 2000, 1997–99 esetében pedig a PRIO Battle Deaths Dataset, 1946–2008, Lacina–Gleditsch, 2005. Az adatok 25 éves periódusokat ölelnek fel.

ez a folyamat a 20. század végén csúcsosodott ki, amikor is a négy nagyhatalmi háború átlagosan 97 napig tartott.⁸⁴

És vajon mekkora pusztítást okoztak az egyes háborúk? Az 5.15. ábra a legalább egy nagyhatalom részvételével vívott háborúk halálos áldozatainak logaritmusát jeleníti meg. A halálesetek száma 1500 és a 19. század eleje között emelkedik, a 19. század fennmaradó részében lefelé tart, a két világháború alatt újra emelkedni kezd, majd a 20. század második felében meredeken zuhan. Az a benyomásunk támad, hogy a fél évezred túlnyomó részében egyre pusztítóbbá váltak a háborúk, méghozzá feltételezhetően a katonai technológia fejlődése és a fokozódó szervezettség jóvoltából. Ha ez így van, akkor az ezzel párhuzamos trendek – kevesebb, de nagyobb pusztítást okozó háború – megfelelnek Richardson sejtésének, csak ötször olyan hosszú időtartamra vonatkoznak.

Nem bizonyítható, hogy ezt látjuk, mert az 5.15. ábra összemossa a háborúk gyakoriságát és nagyságrendjét, de Levy szerint a pusztítás mértéke önállóan is kifejezhető a „koncentráció” mérőszámában, azaz hogy az adott konfliktus nemzetenként és évenként mekkora kárt okoz. Az 5.16. ábra ezt a mérőszámot ábrázolja. Ezen a grafikonon jobban látszik a nagyhatalmi háborúk pusztításának

fokozódása a második világháborúig bezárólag, mert nem rejti el a 19. század második gyéresebb háborúskodása. A 20. század második felének legszembetűnőbb vonása, hogy hirtelen visszajára fordulnak a megelőző 450 év egymást keresztező trendjei. A 20. század vége azért volt olyan különleges, mert egyszerre csökkent a nagyhatalmak részvételével zajló háborúk száma és az egyes háborúk pusztító ereje – e két lefelé tartó trend jól ragadja meg a hosszú béke háborúellenességét. Mielőtt a statisztikáktól a narratívák felé fordulva megkísérelnénk megérteni az említett trendek mögött rejlő eseményeket, tekintsük át a fejleményeket a háború pályájának tágabb nézőpontjából.

Az európai háborúk pályáíve

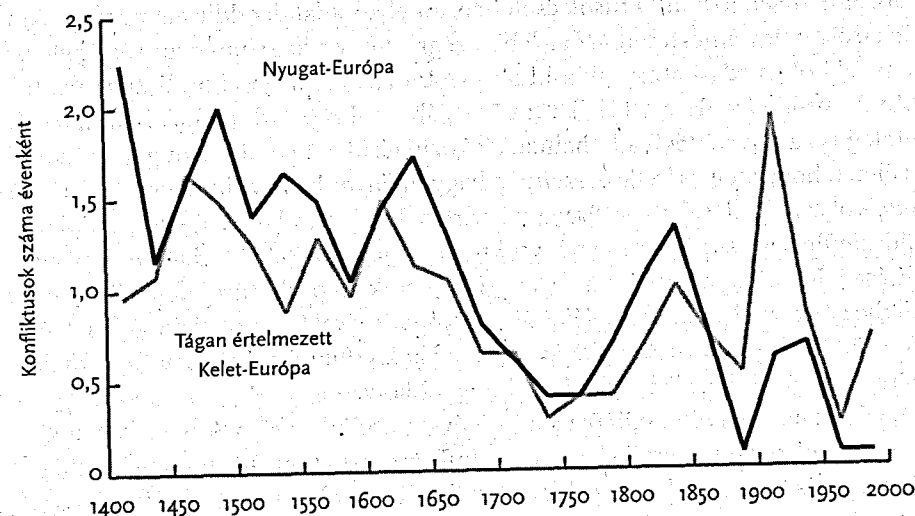
A nagyhatalmak részvételével zajló háborúk jól körülhatárolható, ugyanakkor szükségszerű színterében megvizsgálhatjuk a háború történelmi trendjeit. Hasonló színtér Európa is. Amellett, hogy ezen a földrészen gyűjtötték össze a legtöbb adatot a háborús áldozatokkal kapcsolatban, még aránytalanul nagy hatást is gyakorol a világ egészére. Az elmúlt fél évszázad túlnyomó részében a világ jelentős része valamelyik európai birodalomhoz tartozott, a világ fennmaradó része pedig e birodalmakkal háborúzott. És a háborúval és békével kapcsolatos trendek – épp úgy, mint az emberi tevékenység más területein, a technológiában, a divatban és az eszmékben – többnyire Európából kiindulva terjedtek el a világban.

Az Európára vonatkozó számtalan történelmi adatnak köszönhetően tágabb nézőpontból vizsgálhatjuk meg a szervezett konfliktusokat, a nagyhatalmak részvételével zajló államközi háborúktól a kevésbé fontos nemzetek között zajló háborúig, az ezernél kevesebb áldozatot szedő konfliktusokig, a polgárháborúig, a népi társadalmakig, valamint az éhínség és betegség következtében elhunyt civilekig. Milyen képet kapunk, ha összesítjük az erőszak e más formáit is – a kis konfliktusok hosszú gerincét és a nagy konfliktusok hosszú farkát?

Peter Brecke politológus 2009-ben látott hozzá a halálos kimenetelű konfliktusok átfogó leltárának, ahogy ő nevezi, a konfliktusok katalógusának elkészítéséhez.⁸⁵ A cél az volt, hogy az 1400 óta rendelkezésre álló történelmi források alapján egységesítse a fegyveres konfliktusokkal kapcsolatos valamennyi információt. Brecke mindenekelőtt Richardson, Wright, Sorokin, Eckhardt, a Correlates of War Project, Evan Luard történész és Kalevi Holsti politológus háborúkkal kapcsolatos listáit használta fel. E listák legtöbbje magasra teszi a vizsgálható konfliktusok mércéjét, és szigorúan értelmezi az államok meghatározását is. Brecke enyhítette a kritériumokat: minden olyan ismert konfliktust bevont a vizsgálatba, amely évi harminckettőnél több halálos áldozattal járt (ez Richardson skáláján 1,5-es nagyságrendet jelent), és amely a valamilyen terület fölött konkrét fennhatóságot gyakorló politikai egységet érintett. Ezután elment a könyvtárba, és átböngészte

a történelmi műveket és az atlaszokat, azokat is, amelyeket más országban és nyelven adtak ki. Amint a hatványtörvény-eloszlástól elvárható, a kritériumok enyhítése nem csupán néhány esetet hozott be, hanem esetek valóságos áradatát zúdította a szélekre: Brecke csaknem háromszor annyi konfliktust elemzett, mint az összes addigi adathalmaz együttvéve. A konfliktusok katalógusa e könyv írása idején 4560 konfliktust ölelt fel 1400 és 2000 között (ezek közül 3700 táblázatba is bekerült), a végső cél pedig 6000 konfliktus. A konfliktusok egyharmadában már becslés is készült a halálos áldozatok számáról; Brecke megkülönbözteti a katonai haláleseteket (a harcban elesett katonákat) és az összes halálesetet (amelybe már a háborúval összefüggő éhínségek és betegségek közvetett civil áldozatai is beletartoznak). Brecke előzőkenyen rendelkezésemre bocsátotta a 2010-es állapotú adathalmazt.

Először is számoljuk össze a konfliktusokat – nemcsak a nagyhatalmakat érintő háborúkat, hanem minden halálos kimenetelű, kisebb és nagyobb konfliktust. Az 5.17. ábrán ábrázolt számok új képet festenek az európai háborúk történelméről.

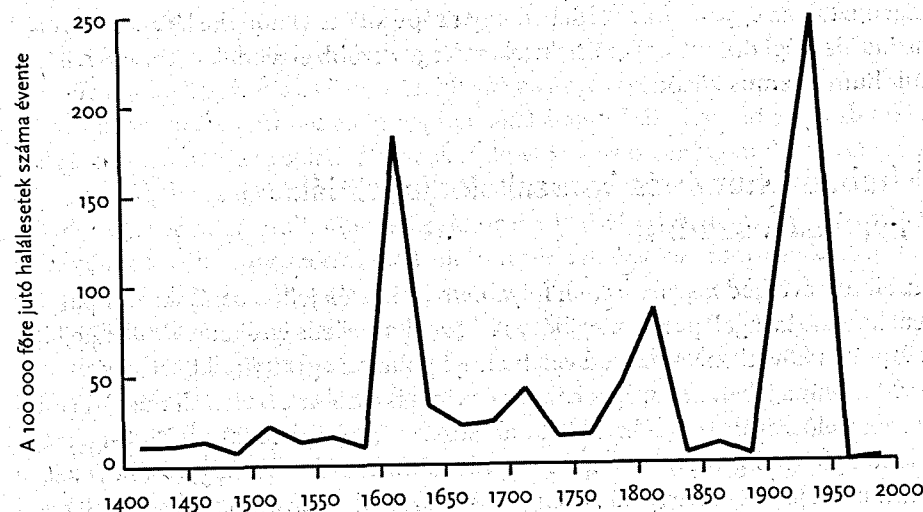
5.17. ábra. A konfliktusok évenkénti száma a tágan értelmezett Európában, 1400–2000

Források: Konfliktusok katalógusa, Brecke, 1999; Long–Brecke, 2003. A konfliktusok 25 éves periódusokat ölelnek fel, és magukban foglalják az államközi és polgárháborúkat, a népi társadalmakat, a felkeléseket és a lázadásokat. „Nyugat-Európa” része a mai Egyesült Királyság, Írország, Dánia, Svédország, Norvégia, Franciaország, Belgium, Luxemburg, Hollandia, Németország, Svájc, Ausztria, Spanyolország, Portugália és Olaszország. „Kelet-Európa” része a mai Ciprus, Finnország, Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia, az egykori jugoszláv köztársaságok, Albánia, Görögország, Bulgária, Törökország (európai és ázsiai része egyaránt), Oroszország (Európa), Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és a többi kaukázusi köztársaság.

A fegyveres konfliktusok egyik dimenziója, kitörésük gyakorisága itt is csökkenést mutat. Történetünk kezdetén, 1400-ban, az európai államok között évente háromnál is többször robbant ki konfliktus. Ez a szám később jelentősen csökkent: Nyugat-Európában gyakorlatilag nullára, Kelet-Európában évi egy konfliktus alá. Még ez is félrevezető kissé, mert a konfliktusok felére olyan országokban került sor, amelyek csak azért szerepelnek az adatbázisban „Európa” megjelöléssel, mert egykor az oszmán vagy szovjet birodalomhoz tartoztak, ma már általában a Közel-Kelethez vagy Közép- és Dél-Ázsiához sorolják őket (idetartoznak például a törökországi, grúzai, azerbajdzsáni, dagesztáni és örményországi konfliktusok).⁸⁶ A többi kelet-európai konfliktus az egykori jugoszláv vagy szovjet köztársaságokban robbant ki. Ugyancsak e régiók – Jugoszlávia, Oroszország/Szovjetunió és Törökország – voltak felelősek az európai konfliktusok sűrűsödéséért a 20. század első negyedében.

És mi a helyzet a konfliktusok áldozatainak számával? Itt jön csak igazán jól a konfliktusok katalógusának mély merítése. A hatványtörvény-eloszlás alapján az összes háború halálos áldozatainak túlnyomó része a legnagyobb nagyhatalmi háborúkból kellene hogy származzon – legalábbis az ezernél több halálos áldozatot követelő konfliktusok esetében, amelyek adatait eddig elemeztem. Ám Richardson figyelmeztetett arra a lehetőségre, hogy a hagyományos történelem-könyvekből és adathalmazokból hiányzó temérdek kisebb konfliktus jelentős számú további halálessel járhat (az 5.11. ábra szürke oszlopai). A konfliktusok katalógusa a hosszú távú adathalmazok közül elsőként veszi szemügyre e szürke területet, hogy megkísérelje összeírni a hagyományos katonai horizont alá tartozó viszályokat, felkeléseket és tömegmészárlásokat (bár a korábbi évszázadokban valószínűleg egy sor ilyen eseményről nem is tudunk). Sajnos a katalógus összeállítása jelen pillanatban is tart, és egyelőre csak a konfliktusok felénél is kevesebbhez tartoznak adatok a halálos áldozatok számával kapcsolatban. A katalógus elkészültéig úgy alkothatunk képet az európai konfliktusokkal összefüggő halálesetek hozzávetőleges alakulásáról, hogy a hiányzó értékeket az adott negyedszázad halálesseteinek mediánja segítségével pótoljuk. Brian Atwooddal együtt interpoláltuk ezeket az értékeket, összeadtuk az összes típusú és méretű konfliktus közvetlen és közvetett halálos áldozatainak számát, elosztottuk az adott korszak európai népességével, majd egy lineáris skálán ábrázoltuk.⁸⁷ Az 5.18. ábra az európai erőszakos konfliktusok maximalista (ugyanakkor kísérleti) képét ábrázolja.

A népesség mérete szerinti súlyozás sem változtatott az 1950-ig tartó növekedésen, ami arra utal, hogy Európa ölési képessége erősebbnek bizonyult, mint a nemzési képessége. A grafikon leginkább szembevetendő vonása azonban a három hemoklizma. A második világháborút tartalmazó negyedszázadon kívül a 17. század elejének vallásháborúi, az első világháború negyedszázada és a francia forradalommal összefüggő és a napóleoni háborúk idején volt legveszélyesebb Európában élni.

5.18. ábra. A tágan értelmezett Európa konfliktusainak halálos áldozatai, 1400–2000

Források: Konfliktusok katalógusa, Brecke, 1999; Long-Brecke, 2003. A számok az „Összes halálos áldozat” oszlopból származnak, és 25 éves periódusokat ölelnek fel. A redundáns adatokat töröltük. A hiányzó adatokat az adott negyedszázad mediánjából számoltuk ki. A történelmi népesség becsléseinek forrása McEvedy-Jones, 1978, az adott negyedszázad végére vonatkoztatva. „Európa” meghatározása az 5.17. ábra szerint.

Az európai szervezett erőszak pályáíve tehát a következőképpen néz ki. 1400 és 1600 között folyamatosak voltak az enyhébb konfliktusok, ezt követte a vallásháborúk vérfürdője; 1775-ig, a francia forrongásokig csökkenő tendencia érvényesült, a 19. század közepén és végén észrevehető csökkenésre került sor, majd a 20. századi hemoklizma után bekövetkezett a tartós béke addig példátlan zuhanása.

Hogyan értelmezhetjük a nagyhatalmak között és Európában az erőszak időszakos visszavonulását és hirtelen megugrásait az elmúlt fél évezredben? Elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor a statisztikák kénytelenek átadni a stafétát a narratív történelemnek. A következő oldalakon elmesélem a grafikonok mögött húzódó történetet: összefésülöm a konfliktusokat számlálók számait a történészek és politológusok – David Bell, Niall Ferguson, Azar Gat, Michael Howard, John Keegan, Evan Luard, John Mueller, James Payne és James Sheehan – narratívájával.

Íme egy kis ízelítő. Gondoljunk az 5.18. ábra cikcakkjaira négy áramlat elegeként. A modern Európa a gyakori, de kisebb háborúk hobbesi állapotából indult. Ahogy a politikai egységek nagyobb államokká konszolidálódtak, csökkent a háborúk gyakorisága. Ezzel párhuzamosan a megritkult háborúk egyre több halálos áldozatot szedtek, mert a katonai forradalom egyre hathatósabb hadseregeket hozott létre. Végül az európai országok a különböző időszakokban

ingadoztak az egyes ember érdekeit egy utópisztikus víziónak alárendelő totalitárius ideológiák és az egyéni érdekeket a legnagyobb értéknek tekintő felvilágosult humanizmus között.

A hobbesi háttér és korszakok dinasztiák és vallások szerint

Az elmúlt évezred nagy részében folyamatos háborúk jellemezték az európai történelmet. A lovagok portyázásaiból és a középkori ellenségeskedésekből kifejlődő háborúk a következő évszázad valamennyi politikai egységére kiterjedtek.

Már önmagában az európai háborúk száma is észbontó. A konfliktusok katalógusának előszavában Brecke 1148 konfliktust számol össze 900-tól 1400-ig, maga a katalógus pedig 1400-tól napjainkig további 1166-ot – ez nagyjából évi két új konfliktust jelent ezeregyszáz éven át.⁸⁸ E viszályok túlnyomó többségével, beleértve a nagyhatalmak között dúló jelentős háborúk nagy részét is, csak a legutóbbi történések foglalkoznak. Hogy csak néhány véletlenszerű példát említsek, a dán–svéd háború (1516–25), a schmalkaldeni háború (1546–47), a francia–savoyai háború (1600–1601), a török–lengyel háború (1673–76), a jülich–klevei örökösödési háború (1609–10) és az osztrák–szárd háború (1848–49) a művelt emberek fülének sem cseng ismerősen.⁸⁹

A háborúskodás nem csak a gyakorlatban zajlott, elméletben is elfogadták. Howard szerint az uralkodó osztályok körében „a békét két háború közti rövid szünetnek tekintették”, a háború pedig „szinte automatikus tevékenység volt, a dolgok természetes rendjének része”.⁹⁰ Luard ezt azzal egészíti ki, hogy bár a 15. és 16. században sokszor kevés áldozatot szedtek a harcok, „még ha sokan haltak is meg, kevés adat támasztja alá, hogy az uralkodók vagy katonai parancsnokok különösebben törődtek volna vele. Az esetek többségében az önmagában is tiszteletre méltó és dicsőséges háború elkerülhetetlen árának tekintették.”⁹¹

Hogy min viaskodtak? A háború mozgatórugója a viszálykodás Hobbes-féle három fő oka: ragadozás (elsősorban a föld miatt), mások ragadozásának megelőzése és hihető elrettentés vagy becsület. Az európai háborúk és a törzsek, lovagok és hadurak csatározása között az volt az alapvető különbség, hogy a háborúkat nem egyes emberek vagy klánok, hanem szervezett politikai egységek intézték. Azokban az évszázadokban, amikor vagyonra nem a kereskedelem és az innováció, hanem a föld és az erőforrás révén lehetett szert tenni, a hódítás és a rablás biztosította az előrejutást. Ma már kevesek szemében vonzó pályaválasztás egy birtok irányítása. Ám az „úgy él, mint egy kiskirály” kifejezés alapján sejthetjük, hogy évszázadokkal ezelőtt ez volt az elsődleges út a kényelmes élethez, amely a bőséges ételt, a kellemes hajlékot, a szép tárgyakat, a bármikor elérhető szórakozási lehetőséget és az első évet átvészoló kisgyermeket jelentette. A királyi

fattyúk állandó gondja is arra emlékeztet, hogy az élénk szexuális élet nem csupán a háremet tartó szultánok, hanem az európai királyok szórakozása is volt, a „szolgálólány” ugyanis csak egy szebb szó az ágyasra.⁹²

Ám a vezetők nemcsak az anyagi javakat hajszolták, hanem az uralkodás, a dicsőség és a nagyság spirituális szükségletét is – az örömet, amikor a térképet böngészve újabb és újabb területeket jelöltek az adott uralkodó birtokát jelző színnel. Luard szerint az uralkodók még akkor is vállalták a háborút, ha vajmi kevés beleszólásuk volt a jog szerint őket illető területek életébe, fontosnak tartották ugyanis „a hűbéri hatalom elméleti jogát is: ki kinek és mely területek miatt tartozik hűséggel”.⁹³ Számos háború folyt pitiáner ügyek miatt. Csak az forgott közben, hogy az egyik vezető hajlandó-e fejet hajtani a másik előtt címek, illemszabályok és ülésrend tekintetében. Sokszor az olyan jelképes sértések is háborúhoz vezettek, mint hogy valaki megtagadta a zászló félárbócra eresztését, a tisztelgést, egyes jelképek eltávolítását a címeréből vagy a nagykövetek sorrendjére vonatkozó protokoll betartását.⁹⁴

Bár a domináns politikai egység vezetésére irányuló ambíció végigkísérte az európai történelmet, az egység meghatározása gyakran változott, és vele a harc jellege és mértéke is. *War in International Society* (A háború a nemzetközi társadalomban) című könyvében, a háborús adathalmazt a narratív történelemmel kombináló legszisztematikusabb kísérletben, Luard felveti, hogy az európai fegyveres konfliktusok öt „korszakra” oszthatók, és az egyes korszakokat a dominanciaharcot folytató egységek jellege határozza meg. Luard korszakai valójában inkább egy kötél egymást fedő szálai, mint sínen haladó vagonok, de ha ezt szem előtt tartjuk, e korszakok segítségével könnyebben fedezhetjük fel a háború legfontosabb történelmi változásait.

Luard az első, 1400-tól 1559-ig tartó korszakot a dinasztiák korának nevezi. Ebben az időszakban királyi „házak” vagy a rokonságra épülő tágabb szövetségek versengtek az európai területek irányításáért. Biológiai ismereteink segítségével könnyen beláthatjuk, hogy miért vezet végtelen örökösödési háborúkhöz az öröklésre épülő irányítás.

Az uralkodók örök dilemmája az örökös hatalom iránti sóvárgásuk és saját halandóságuk tudatának összebekötése. Erre természetes megoldás az utód, azaz valamelyik leszármazott, általában az elsőszülött fiú kijelölése. Egyrészt mindenki a saját meghosszabbításaként gondol genetikai leszármazottjára, másrészt a fiúi szeretet elvileg megakadályozza, hogy a trónörökös egy kis királygyilkossággal siettesse az eseményeket. Ez meg is oldaná az öröklés problémáját egy olyan faj esetében, amelynek tagjai nem sokkal haláluk előtt felnőtt klónt állíthatnának elő. Csak éppen a *Homo sapiens* tulajdonságai ezt nem igazán teszik lehetővé.

Először is, az ember fészeklakó faj, újszülöttei éretlenek, a gyermekkor sokáig tart. Ez azt jelenti, hogy az apa halálakor az utód még fiatal lehet az uralkodáshoz. Másodszor, a személyiségjegyek poligenetikusak, ezért engedelmesked-

nek az átlaghoz való visszatérés statisztikai törvényének: bármilyen kivételes a szülő bátorsága vagy bölcsessége, a gyermeke átlagosan kevésbé lesz az. (Ahogy Rebecca West kritikus fogalmazott, a Habsburg-dinasztia 645 éve alatt nem született „egyetlen zseni sem, csak két tehetséges uralkodó [...], számtalan ostoba és nem kevés szellemi fogyatékos és örült.”)⁹⁵ Harmadszor, az ember nemi úton szaporodik, tehát minden ember két rokonsági ág genetikai örökségét hordozza, és az illető életében mindkét ág igényt tarthat a hűségére, halála után pedig a vagyonára. Negyedszer, az ember szexuálisan dimorf, és bár a faj nősténye nagy átlagban kevesebb érzelmi haszonhoz jut a hódításból és a zsarnokságból, mint a hím, ha lehetőség adódik, sokan hajlamosak megízlelni a hatalom ízét. Ötödször, az ember kissé poligám hajlamú, így a hímek néha fáttyat nemzenek, aki a törvényes örökös vetélytársa lesz. Hatodszor, az ember több utódot is létrehozhat nemzésre alkalmas éveiben. Így aztán minden feltétel adott a szülő-utód konfliktushoz, melynek keretében a fiú olykor még apja életében szeretné átvenni a rokonsági ágban az utódnemző szerepét; és a testvérháborúhoz, melynek keretében egy később született utód is az elsőszülött jogai után sóvároghat. Hetedszer, az ember nepotista, a testvérei gyerekeit épp olyan fontosnak tartja, mint a sajátjait. A felsorolt biológiai realitások – sokszor nem is egy – vitát robbanthattak ki a halott király utódjának személyével kapcsolatban, és az európaiak számtalan dinasztikus háborúval igyekeztek pontot tenni az ilyen ügyek végére.⁹⁶

Luard felosztásában a következő korszak az 1559-ben kezdődő vallások kora, amely 1648-ig tartott, amikor is a vesztfáliai béke lezárta a harmincéves háborút. Az egymással szemben álló vallási szövetségek – amelyek az *Un roi, une loi, une foi* (Egy király, egy törvény, egy hit) elvének megfelelően gyakran szövetkeztek uralkodókkal is – legalább huszonöt nemzetközi háborúban és huszonhat polgárháborúban küzdöttek a városok és az államok irányításáért. Általában a protestánsok harcoltak a katolikusok ellen, de az orosz zűrzavaros időkben (a Borisz Godunov uralkodása és a Romanov-dinasztia megszilárdulása közti interregnum idején) a katolikusok és az ortodoxok huzakodtak egymással. A vallási láz nem csak a kereszténységre korlátozódott: a keresztény országok a muszlim Törökországgal viaskodtak, a szunnita és síita muszlimok pedig a Törökország és Perzsia között vívott háborúkban csaptak össze.

Ebben a korszakban zajlott a 231. oldalon látható, a népesség számához igazított 21-es lista 13-as, 14-es és 17-es sorszámú atrocitása, de az 5.15. és az 5.18. ábra halálos áldozatainak csúcspontjai is ehhez kötődnek. Sorra dőltek meg az öldöklés rekordjai, részben a katonai technológia olyan újításainak köszönhetően, mint a karabély, a lándzsa vagy a tüzéség. Mégsem ez lehetett a vérontás elsődleges oka, hiszen a következő évszázadokban még halálosabb technológiát

fejlesztettek ki, a halálos áldozatok száma viszont csökkent. Luard szerint a vallásos szenvedély áll a jelenség hátterében:

A háború brutalitását és a halálos áldozatok számát az fokozta, hogy a háborúskodást a civilekre is kiterjesztették; feláldozhatónak tartották őket, különösen, ha a nem megfelelő istent tisztelték. A gyomorforgató vérengzést az isteni harag számlájára írták. Amikor Alva hercege elfoglalta Naarent (1572), minden férfit megöletett, és úgy tekintette, hogy ez Isten bosszúja keményfejű csökönyösségükért; amikor pedig később Cromwell csapatai borzalmas vérfürdő keretében kifosztották Drogheda városát, Cromwell kijelentette, hogy „ez Isten igazságos ítélete”. Érvényesült hát az a kegyetlen paradoxon, hogy éppen azok bántak embertelenül háborús ellenfelekkel, akik hitük nevében harcoltak. Ezt tükrözte az is, hogy a korszak vallási villongásaiban leginkább érintett területeken számtalan ember halt meg, nem pusztán a háború, hanem az éhínség és a termés letarolása következtében is.⁹⁷

Az olyan elnevezések, mint a „harmincéves háború” és a „nyolcvanéves háború”, no és persze az időtartamok 5.14. ábrán megfigyelhető páratlan csúcspontja, arról tanúskodnak, hogy a vallásháborúk nemcsak hevesek voltak, hanem végeérhetetlenek is. Garrett Mattingly diplomáciatörténész szerint ebben az időszakban nem működött a háborúk végét sürgető alapvető mechanizmus: „Mivel a vallási kérdések a politikaiak fölé kerekedtek, az adott állam ellenségeivel folytatott tárgyalások egyre inkább eretnekségnek és hazaárulásnak tüntek. Már tárgyalni sem lehetett a katolikusokat a protestánsoktól elválasztó problémákról. Következésképp [...] szinte megszűntek a diplomáciai kapcsolatok.”⁹⁸ Nem ez lesz az utolsó eset, amikor az ideológiai buzgalom katonai viszállyá fajul.

Három áramlat a szuverenitás korában

A történészek szerint az 1648-as vesztfáliai béke nem csupán véget vetett a vallásháborúknak, hanem létrehozta a modern nemzetközi rend első változatát is. Európa immár szuverén államokra oszlott, nem volt többé a névlegesen a pápa és a német-római császár fennhatósága alá tartozó területek örült szövevénye. A szuverenitás korában erősödtek meg azok az államok, amelyek még mindig dinasztikához és vallásokhoz kapcsolódtak, de valódi lényegük a kormányzatban, a területekben és a kereskedelmi birodalmakban rejtett. A szuverén államok e fokozatos megerősödése (amely folyamat már jóval 1648 előtt megkezdődött, de akkor csúcson sodródott ki) indította útjára a háborúk eddig látott statisztikai vizsgálataiból kirajzolódó két ellentétes trendet: a háborúk megritkultak, de több kárt okoztak.

A háborúk száma elsősorban azért csökkent, mert az egymással harcolni képes egységek száma is megfogyatkozott. A 3. fejezetben említettem, hogy a harmincéves háború idején még ötszáz, az 1950-es években viszont már harmincnál is kevesebb politikai egység működött Európában.⁹⁹ Ettől az a benyomásunk támadhat, hogy a háborúk gyakoriságának csökkenése csak könyvelési trükk. A diplomataknak fognak egy radírt, eltüntetik a térképről a háborúzó feleket elválasztó vonalat, és a konfliktus varázsűtésre kikerül az „államközi háborúk” sorából, hogy megbújjon a „polgárháborúk” között. Ám a csökkenés valóságos. Mint Richardson bizonyította, ha a területet állandónak tekintjük, a nemzeti határokon belül sokkal ritkább a polgárháború, mint a határokon kívül az államközi háború. (Gondoljunk például Angliára: 350 éve nem zajlott a területén valódi polgárháború, államközi háborút azonban számos alkalommal vívott.) Ez is a Leviatán logikáját példázza. Ahogy a kisebb báróságok és hercegségek nagyobb királyságokká egyesültek, a központosított hatalom megakadályozta köztük a háborúskodást, méghozzá ugyanazért, amiért az egyes állampolgárok sem gyilkolászhatták többé egymást (és amiért a gazdák sem engedik, hogy állataik végezzenek egymással): egy hűbérúr számára a területén belüli magánviták kizárólag veszteséget jelentenek. A háborúk gyakoriságának csökkenése tehát ismét csak a civilizáció Elias-féle folyamatának megnyilvánulása.

A mégis kitörő háborúk nagyobb halálozási aránya az úgynevezett katonai forradalom következménye.¹⁰⁰ Az államok egyre komolyabban vették a háborút. Ez kisebb részben azt jelentette, hogy fejlődtek a fegyverek, különösen az ágyúk és a puskák, nagyobb részben azonban arról volt szó, hogy több embert toboroztak ölésre és megöletésre. A középkori Európában és a dinasztiai korban az uralkodók érthetően idegesen viszonyultak ahhoz, hogy rengeteg parasztot felfegyverezzenek, és katonai kiképzést adjanak nekik. (Szinte hallom, ahogy kérdezik: „Mégis, mi baj történhet?”) Inkább szedett-vedett hadsereget állítottak össze zsoldosokból és besorozott gonosztevőkből és semmirekellőkből, akiknek nem volt pénzük kiváltani magukat. „A háborúzás és az állampépítés mint szervezett bűnözés” című esszéjében Charles Tilly így fogalmazott:

Háborús időkben a frissen kialakult államok vezetői [...] sokszor vették igénybe kalózok, sőt időnként banditák szolgálatait is, hogy rajtaüssenek az ellenségen, reguláris csapataikat pedig fosztogatásra biztatták. A királyi szolgálatban álló katonáktól és tengerészekről gyakran várták el, hogy a polgári lakosság kifosztásával – rekvirálással, rablással, zsákmányolással, sarcollással – gondoskodjanak magukról. Leszerelésük után többnyire ugyanazt a gyakorlatot folytatták, csak immár királyi védelem nélkül: a leszerelt hajókból kalózhajók, a leszerelt katonai csapatokból banditák lettek.

A folyamat az ellenkező irányban is működött: ha egy király fegyveres segítségre vágyott, ezt időnként a törvényen kívüliektől szerezte meg a legkönnyebben. Robin Hood királyi íjásszá avanszálása lehet, hogy mítosz, de

a mítosz valóságos gyakorlatot rögzít. Az erőszak „legitim” és „illegitim” használói közti megkülönböztetések csak nagyon lassan váltak világossá abban a folyamatban, amelynek során az államok által fenntartott fegyveres erők többé-kevésbé egységessé és állandóvá váltak.¹⁰¹

Ahogy a fegyveres erők egyre egységesebbé és állandóbbá váltak, úgy fokozódott a hathatóságuk is. A korábbi seregeket alkotó banditák nagyon sok civillel el tudtak bánni, a szervezett harcban azonban nem voltak különösebben hatékonyak, hiszen a bátorság és a fegyelem nem vonzotta őket. Mueller magyarázata szerint:

A bűnözőnek nem az a mottója, hogy „Semper fi”, „Mindenkinek egyért, egy mindenkiért”, „Kötelesség, becsület, haza”, „Banzáj!” vagy „Emlékezz Pearl Harborra”, hanem az, hogy „Fogd a pénzt és fuss”. A bűnöző számára örültségnek tűnik elesni a csatában (vagy a bankrablásban); az erőszak élvezetért, de még inkább a hadizsákmány megszerzéséért irracionális dolog meghalni, hiszen egyiket sem viheti magával.¹⁰²

Ám a 16. és 17. század katonai forradalma során az államok profi állandó hadsereget hoztak létre. Nemcsak a társadalom legmélyebb bugyraiból, hanem a legkülönbözőbb rétegekből toboroztak férfiakat. A szervezett harcra való kiképzés során a fegyelem, az oktatás és a brutális büntetés kombinációját alkalmazták. És elültették a katonákban a fegyelem, a sztoicizmus és a vitézség tiszteletét. Így aztán két ilyen hadsereg összecsapásakor csak úgy hullottak az emberek.

Azar Gat hadtörténész szerint a „forradalom” téves elnevezés, mert valójában fokozatos átalakulásról van szó.¹⁰³ A hathatósabb hadsereg kialakításának folyamata része volt annak az évszázadok óta tartó technológiai és szervezeti változáshullámnak, amely *mindent* hathatósabbá tett. A háborús vérontásnak az eredeti katonai forradalomnál is jelentősebb fejleménye Napóleonhoz köthető, ő ugyanis a konkrét csaták helyett – melyek során mindkét fél igyekezett megóvni a katonáit – vakmerő támadásokat intézett az ellenséggel szemben, minden lehetséges erőforrást felhasználva ellenfele végső megsemmisítése érdekében.¹⁰⁴ A 19. században kezdődő ipari forradalomnak köszönhetően pedig minden addiginál több katonát tudtak ellátni és felszerelni, és rendkívül gyorsan szállították őket a hadszíntérre. Az ágyútöltelékek meg-megújuló forrásának köszönhető anyagjátszma még messzebb tolta a háborúkat a hatványtörvény-eloszlás farka mentén.

A katonai erő hosszú rohamra során volt még egy erő (az államok konszolidációja mellett), amely csökkentette a háború gyakoriságát. A 18. század számos történésze szerint az európai háborúk hosszú történetének pihenőideje. Az előző fejezetben említettem, hogy az olyan birodalmak, mint Hollandia, Svédország, Dánia, Portu-

gália és Spanyolország kiszálltak a nagyhatalmi versengésből, és a hódítások helyett a kereskedelembe fektettek energiát. Brecke szerint „a 18. század viszonylag békés volt” (legalábbis 1713 és 1789 között), ami jól látható az 5.17. ábra U alakjában és az 5.18. ábrán az aszimmetrikus W-ben, a vallásháborúk és a francia háborúk csúcsai között. Luard szerint a szuverenitás korában, 1648-tól 1789-ig „viszonylag korlátozott célkitűzésekkel operáltak; és számos háború döntetlennel végződött, ami egyik országnak sem jelentette legfőbb céljai elérését. Hosszú háborúk is zajlottak, de a módszereket szándékosan visszafogták, ezért kevesebb halálos áldozatról beszélhetünk, mint az ezt megelőző vagy ezután következő korszakban”. Azért ebben az évszázadban is voltak véres csaták, például a hétéves háború néven emlegetett világháború, de mint David Bell megállapítja: „A történészeknek tudniuk kell különbséget tenni a borzalom különböző árnyalatai között, és bár a háború csaholó vérebei nem szelídültek »játékos kölyökkutyákká« [...], ezek a konfliktusok így is az európai történelem *legkevésbé* borzalmas mozzanatai közé tartoznak.”¹⁰⁵

Mint a 4. fejezetben láttuk, ez a nyugalom az értelem korával, a felvilágosodással és a klasszikus liberalizmus hajnalával összefüggő humanitárius forradalom része volt. A vallásos buzgalom csillapodásával a háborúkat már nem itatta át az eszkatológiai tartalom, ezért a vezetők nem érezték kötelességüknek, hogy az utolsó emberig harcoljanak, hanem szívesen kötöttek megállapodást. A szuverén államok kereskedelmi hatalommá váltak, márpedig azok többre tartják a pozitív összegű kereskedelmet a nulla összegű hódításnál. A népszerű írók ízekre szedték a becsületet, egyenlőséget vontak a háború és a gyilkosság között, kifigurázták az európai erőszak történetét, és a katonák és meghódított népek nézőpontjába helyezkedtek. A filozófusok átirták a kormányzat meghatározását: a kormányzat már nem egy uralkodó szeszélyeinek megvalósítását szolgálta, hanem az egyes ember életének, szabadságának és boldogságának biztosítását, és igyekeztek korlátozni a politikai vezetők hatalmát, és arra ösztökélni őket, hogy lehetőleg kerüljék a háborút. A filozófusok eszméi felfelé is terjedtek, és a kor legalább néhány uralkodójának gondolkodásába beszivárogtak. Bár a „felvilágosult abszolutizmus” is csak abszolutizmus, fényekkel jobb, mint a felvilágosulatlan abszolutizmus. És a liberális demokrácia (amely, mint látni fogjuk, nyugtató hatásúnak tűnik) az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában szilárdult meg először.

Az ellenfelvilágosodás ideológiái és a nacionalizmus kora

Természetesen minden rosszra fordult. A francia forradalom, a francia forradalmi, valamint a napóleoni háborúk 4 millió ember haláláért felelősek, az esemény sor felkerült a legnagyobb szörnyűségek huszonegyes listájára, az 5.18. ábrán pedig jelentős csúcsot képvisel a háborús áldozatok grafikonján.

Luard 1789-re teszi a nacionalizmus korának kezdetét. A szuverenitás korának szereplői olyan dinasztikus birodalmakat képviseltek, amelyek nem tartoztak egy „nemzethez” abban az értelemben, hogy közös hazával, nyelvvel és kultúrával rendelkező csoportot alkottak volna. Ebben az újabb korszakban az államok jobban egybeestek a nemzetekkel, és más nemzetállamokkal küzdöttek az elsőbbségért. A nacionalista törekvések harminc függetlenségi háborút indítottak Európában, és meghozták Belgium, Görögország, Bulgária, Albánia és Szerbia függetlenségét. E törekvések ihlették az egységes Olaszország és Németország létrejöttéért dúló összecsapásokat is. Ázsia és Afrika népeit még nem tekintették méltónak a nemzeti önkifejezésre, ezért az európai nemzetállamok ezek gyarmatosításával szereztek maguknak nagyobb dicsőséget.

Ebben az értelemben az első világháború e nacionalista törekvések betetőzése. A Habsburg Birodalom ellen irányuló szerb nacionalizmus robbantotta ki, a germán népeket a szláv népekkel (és hamarosan a britekkel és a franciákkal) szembeállító nacionalista lojalitás szította tovább a feszültséget, míg nem a soknemzetiségű Habsburg és Oszmán Birodalom széthullott, hogy létrejöhessenek Közép- és Kelet-Európa új nemzetállamai.

Luard 1917-tel zárja le a nacionalizmus korát. Ebben az évben az Egyesült Államok belépett a háborúba, átforgatta azt a demokrácia és az autokrácia összecsapásává, és ebben az évben alakult meg az első kommunista állam az orosz forradalom nyomán. Ekkor kezdődött az ideológia kora, amelyben a demokrácia és a kommunizmus szállt szembe a nácizmussal a második világháborúban és egymással a hidegháborúban. 1986-ban Luard 1917 után húzott vonalat; ma inkább 1989 után húzhatunk.

A nacionalizmus korának gondolata egy kissé prokrusztészi. E korszak a francia forradalmi és a napóleoni háborúkkal kezdődik, mert ezeket Franciaország nemzeti szelleme lobbantotta lánggra, de épp annyira hatottak rá a francia forradalom ideológiai maradványai, márpedig akkor még messze jártunk az ideológiák korától. Ezenkívül ez a korszak egy szerencsétlen szendvics: a két végén rendkívül pusztító háborúkkal, középen pedig rekordhosszúságú békeidőkkel (1815–54 és 1871–1914).

Michael Howard szerint inkább úgy kell értelmeznünk az elmúlt két évszázadot, mint négy erő – a felvilágosodás humanizmusa, a konzervativizmus, a nacionalizmus és az utópisztikus ideológiák – küzdelmét a nagyobb befolyásért; az erők időnként ideiglenes koalíciót is alkottak egymással.¹⁰⁶ Mivel a napóleoni Franciaország a francia forradalomból indult, Európában a francia felvilágosodással hozták összefüggésbe. Pedig sokkal inkább a fasizmus első megvalósításának kellene tekinteni. Bár Napóleon valóban végrehajtott néhány racionális reformot, például bevezette a metrikus rendszert és a polgári törvénykönyvet (amely még ma is érvényes néhány francia befolyás alatt lévő régióban), a legtöbb szempontból visszatekerte az órát a felvilágosodás humanista fejleményei előtti időbe. Pucs-

csal szerezte meg a hatalmat, kiiktatta az alkotmányos kormányt, visszaállította a rabszolgaságot, dicsőítette a háborút, császárrá koronáztatta magát a pápával, újra államvallássá tette a katolicizmust, három testvérét és sógorát idegen trónokra ültette, és területi terjeszkedés céljával könyörtelen hadjáratokat folytatott, fittyet hányva az emberéletre.

Bell szerint a forradalmi és napóleoni Franciaországot a francia nacionalizmus és az utópisztikus ideológia jellemezte.¹⁰⁷ Ez az ideológia – a megelőző kereszténységhez és a hamarosan megjelenő fasizmushoz és kommunizmushoz hasonlóan – messianisztikus, apokaliptikus és terjeszkedő volt, biztos a saját feddhetetlenségében. Ellenfeleit pedig menthetetlen bűnösöknek tekintette: úgy látta, hogy létében fenyegetik, ezért a szent cél érdekében ki kell őket irtani. Bell megállapítja, hogy a militáns utópizmus a felvilágosodás emberi fejlődéssel kapcsolatos ideáljának eltorzítása. A forradalmárok szemében a Kant-féle „örök béke” célkitűzése nem azért képviselt értéket, mert megfelelt egy alapvető morális törvénynek, hanem mert megfelelt a civilizáció történelmi fejlődésének. [...] Ezért tárt karokkal fogadták az eszmét, hogy az eljövendő béke nevében minden esz-köz megengedett – még a pusztító háború is”.¹⁰⁸ Kant maga is ellenezte ezt a fordulatot: az ilyen háború „az örök békét csak az emberi nem nagy temetője fölött engedné beállni”. Az amerikai gondolkodók ugyancsak tisztában voltak az emberiség fájának rothadtságával, ezért rettegtek a birodalmi vagy messianisztikus vezetők megjelenésétől.

Miután a francia ideológiát szuronnyal elterjesztették Európában, majd óriási veszteségek árán visszaverték, egy sor reakció indult el, amelyeket együttesen, mint azt a 4. fejezetben láttuk, ellenfelvilágosodásnak nevezünk. Howard szerint a közös nevező „az a nézet, mely szerint az ember nem pusztán egyén, aki az értelemnek és a megfigyeléseknek köszönhetően megfogalmazza az igazságos és békés társadalom alapját alkotó törvényeket, hanem egy olyan közösség része, amely úgy formálta meg őt, hogy azt maga sem érti teljesen, és amely igényt formál a hűségére”.

Emlékezzünk vissza, hogy kétféle ellenfelvilágosodást említettem, amelyek ellentétes módon reagáltak a francia problémákra. Az első Edward Burke konzervativizmusa, amely szerint a társadalom szokásai a civilizáció folyamatának végrehajtóiként kiállták az idő próbáját, megszelídítették az emberiség sötét oldalát, ezért tiszteletet érdemelnek az értelmiség és a reformerek konkrét, hivatalos felvetései mellett. A burke-i konzervativizmus, amely maga is az értelem kifinomult terméke, csak csavart egyet a felvilágosodás humanizmusán. Ezt az ideált azonban darabokra zúzta Johann Gottfried von Herder romantikus nacionalizmusa, mely szerint egy etnikai csoport – Herder esetében a német *Volk* – egyedi tulajdonságokkal rendelkezik, és ezek a tulajdonságok nem olvaszthatók be az emberiség állítólagos egyetemességébe, valamint nem az értelem diktálta társadalmi szerződés, hanem a vér és föld kötelékei tartják össze.

Howard szerint „a felvilágosodás és az ellenfelvilágosodás, az egyén és a törzs közti dialektika a tizenkilencedik században Európa, a huszadik században a világ történelmét járta át és alakította”.¹⁰⁹ E két évszázadban a burke-i konzervativizmus és a felvilágosodás liberalizmusa változó szövetségekbe tömörülve játszotta ki egymást (olykor pedig különös hálótársakká is váltak).

Az 1815-ös bécsi kongresszus, ahol a nagyhatalmak államférfijai kialakították a nemzetközi kapcsolatok egy évszázadon át kitartó rendszerét, Burke konzervativizmusának diadala volt, mert kizárólag stabilitásra tört. Howard szerint a rendszer kidolgozói ennek ellenére „éppúgy a felvilágosodás örökösei, mint a francia forradalom vezetői. Sem a király, sem az egyház isteni hatalmában nem hittek; mivel azonban az egyházra és a királyra szükség volt a forradalom által oly csúnyán megzavart rend helyreállításához és fenntartásához, mindenütt helyre kellett állítani és fenn kellett tartani a tekintélyét.”¹¹⁰ Ennél is fontosabb, hogy „nem fogadták el többé, hogy a jelentős államok közötti háború a nemzetközi rendszer szükségszerű eleme. A megelőző huszonöt év eseményei megmutatták, hogy a háború túlságosan veszélyes”. A nagyhatalmak vállalták a (szemükben tulajdonképpen azonosnak tekintett) béke és rend fenntartásának felelősségét, és a létrehozott Európai Nagyhatalmak Közössége a Népszövetség, az ENSZ és az Európai Unió elődjének tekinthető. Nagyrészt ennek a nemzetközi Leviatánnak köszönhetjük a 19. századi Európa hosszú békés időszakait.

A stabilitást azonban etnikai csoportok zavaros keverékén uralkodó királyok biztosították, márpedig e csoportok egyre inkább bele kívántak szólni ügyeik intézésébe. Howard szerint ez vezetett ahhoz a nacionalizmushoz, amely „nem annyira az egyetemes emberi jogokra épült, hanem sokkal inkább a nemzetek azon jogára, hogy kivívhassák a létezésüket, és ha már léteznek, megvédhessék magukat”. Rövid távon nem volt különösebben kíváncsi a béke; csak akkor jön majd el, ha „minden nemzet szabad lesz. Addig azonban [a nemzetek] jogot formáltak arra, hogy szükség esetén erőszakkal is felszabadítsák magukat, vagyis éppen azokat a nemzeti felszabadítási háborúkat vívták, amelyeket a bécsi rendszernek meg kellett volna akadályoznia”.¹¹¹

A nemzeti érzületekhez hamarosan más politikai mozgalmak is csatlakoztak. Amikor megjelentek a nemzetállamok, ők lettek az új rend, a konzervatívok tehát ennek megőrzésén fáradoztak. Ahogy az uralkodók nemzetük ikonjaivá váltak, fokozatosan egyesült a konzervativizmus és a nacionalizmus.¹¹² A romantikus nacionalizmus pedig egy sor értelmiségi szemében összefonódott azzal a hegeli doktrínával, mely szerint a történelem a fejlődés feltartóztathatatlan dialektikája. Luard a következőképpen foglalta össze ezt az elméletet: „A történelem valamely isteni terv megvalósulását jelenti; a szuverén államok, amelyeken keresztül e terv megnyilvánult, a háború segítségével oldják fel a konfliktusait, míg ki nem alakul a felsőbbrendű állam (például a porosz állam), amely az isteni szándék beteljesedését képviseli.”¹¹³ Ebből a doktrínából született meg azután a fasizmus

és a nácizmus messianisztikus, militáns, romantikus nacionalista mozgalma. Hasonló történelemfelfogás alapozta meg a 20. századi kommunizmust is: az erőszakos felszabadítás megállíthatatlan dialektikájában a nemzetek helyére ezúttal osztályok léptek.¹¹⁴

Azt hihetnénk, hogy a brit, amerikai és kanti felvilágosodás liberális örökösei szembeszegültek az egyre harciasabb nacionalizmussal. Csakhogy csapdába kerültek: hogy védhették volna az autokrata monarchiakat és birodalmakat? Így hát a liberalizmus a „népek önmeghatározása” álcájában csatlakozott a nacionalizmushoz, és ez valamivel demokratikusabban hangzik. Sajnos a humanizmus halovány illata, amely ebből a kifejezésből érezhető, egy végzetes szinekdochétól függ. A nemzetet alkotó egyes férfiakat, nőket és gyerekeket a „nemzet” vagy a „nép” kifejezés képviselte, később pedig a politikai vezetők képviselték a nemzetet. Egy uralkodó, egy zászló, egy hadsereg, egy terület, egy nyelv kognitívan testített meg több millió hús-vér embert. A népek önmeghatározásának liberális doktrínáját Woodrow Wilson hozta be a köztudatba 1916-os beszédében, és az első világháború után erre épült a világ. Wilson külügyminisztere, Robert Lansing ismerte fel elsőként a „népek önmeghatározása” kifejezésben feszülő ellentmondást, és naplójában örökítette meg álláspontját:

A kifejezés maga a dinamit. Olyan reményeket kelt, amelyek soha nem fognak beteljesedni. Attól félek, hogy emberéletek ezreit követeli majd. Előbb-utóbb mindenképpen hitelét veszti, egy idealista álmának tekintik majd, egy olyan idealistának, aki túl későn ismerte fel a veszélyt, nem tartotta kordában az elv megvalósításával kísérletezőket. Milyen szomorú, hogy egyáltalán kimondta valaki ezeket a szavakat! Micsoda nyomorúságot okoz majd! Gondoljunk csak bele, hogy mit érez a kifejezés kiötlője, amikor összeszámolja, hogy hányan haltak meg a szavai következtében!¹¹⁵

Lansing egy dologban tévedett: nem ezrek, hanem milliók hullottak el. Az „önmeghatározás” egyik veszélye abban rejlik, hogy a „nemzet” tulajdonképpen nem is létezik egy földterülettel egybeeső etnokulturális csoport értelmében. A fákkal, a hegyekkel és a táj hasonló elemeivel ellentétben az embereknek lábuk is van. Oda költöznek, ahol a legjobb lehetőségeket sejtik, és hamarosan barátaikat és rokonaikat is odahívják. E demográfiai keveredés következtében a tájból fraktál lesz: a kisebbségeken belül kisebbségek jönnek létre, majd azokon belül újabb kisebbségek. A saját állítása szerint egy „nemzetet” megtestesítő területen működő kormány nem képviselheti a területen élő valamennyi egyén érdekeit, ugyanakkor tulajdonosként tekint más területek lakóira is. Ha az utópia világában a politikai határok megegyeznek az etnikai határokkal, akkor a vezetők hajlamosak etnikai tisztogatással és irredentizmussal siettetni a világ eljövételét. Ezenkívül a liberális demokrácia és az emberi jogok iránti komoly elkötelezettség híján az a szinekdo-

ché, amely egyenlőséget tesz a nép és annak politikai vezetője közé, paródiává silányít minden nemzetközi szövetséget (például az ENSZ Közgyűlését). Ebben az esetben aljas diktátorokat is befogadnak a népek családjába, és szabad kezet kapnak állampolgáraik kiéheztetéséhez, bebörtönzéséhez és meggyilkolásához.

A másik 19. századi fejlemény, amely a régóta fennálló európai béke ellen hatott, a romantikus militarizmus volt: az a doktrína, hogy a háború maga, stratégiai céljaitól függetlenül, egészséges tevékenység. Liberális és konzervatív körökben egyaránt elterjedt az a nézet, hogy a háború spirituális tulajdonságokat – hősiesség, önfeláldozás, férfiaság – hív elő, és nagy szükség van rá a burzsoá társadalom elpuhultságával és materializmusával szembeszálló tisztító-élénkítő kúraként. Ma elmebetegségnek hangzik az elképzelés, hogy természeténél fogva csodálatos egy olyan vállalkozás, amely emberek és tárgyak elpusztítását célozza. Abban a korban azonban így elmélkedtek az írók:

[A háború] szinte mindig kitágítja a nép gondolatvilágát, és lelkesedést olt a szívekbe.

– Alexis de Tocqueville

[A háború] maga az élet. [...] A világ csak akkor él, ha eszünk és minket is megesznek. Csak a harcias nemzetek virágoznak: ha a nemzetet lefegyverzik, elpusztul.

– Émile Zola

A háború nagysága abban rejlik, hogy a jelentéktelen ember megsemmisül az Állam nagy eszméjében, és láthatjuk, ahogy a honfitársak csodálatosan fölládozzák magukat egymásért, [...] érezhető a szeretet, a barátság és a kölcsönös érzések ereje.

– Heinrich von Treitschke

Amikor azt mondom, hogy a háború minden művészet alapja, arra is gondolok, hogy az ember valamennyi fontos erényének és képességének alapja is.

– John Ruskin

A háború iszonyatos, de megvédi az államot a társadalmi elmeszeződéstől és megrekedéstől.

– Georg Wilhelm Friedrich Hegel

[A háború] megtisztulás és felszabadulás.

– Thomas Mann

A háborúra szükség van az emberi fejlődéshez.

– Igor Sztravinszkij¹¹⁶

A béke viszont „álom, és még csak nem is szép álom”, írta a német katonai stratégia, Helmuth von Moltke; „háború híján a világ materializmusba fulladna”.¹¹⁷ Friedrich Nietzsche is egyetértett vele abban, hogy ha az emberiség elfelejt háborúzni, józan ésszel már semmit sem várhatunk tőle. J. A. Cramb brit történész szerint a béke azt jelentené, hogy „a világ bárgyú elégedettségbe süppedne [...], ez a rémálom csak akkor valósulhat meg, ha a jég a nap szívét is eléri, és a fekete és kihunyó csillagok kitérnek a pályájukról”.¹¹⁸

Még a háborút ellenző gondolkodók – Kant, Adam Smith, Ralph Waldo Emerson, Oliver Wendell Holmes, H. G. Wells és William James – is felfedezték a háború jó oldalát. James 1906-os tanulmányának címe – „The Moral Equivalent of War” (A háború morális megfelelője) – nem olyasmire utalt, ami épp olyan rossz, mint a háború, hanem olyasmire, ami épp olyan jó.¹¹⁹ Először persze gúnyt űzött a harcias romantikusok háborús fogalmából:

A háború „borzalma” nem nagy ár, hogy megmeneküljünk az egyetlen lehetségesnek vélt alternatívától, a hivatalnokok és tanárok, a koedukáció és a zoofília, a „fogyasztói szervezetek” és a „játékonysági szövetségek”, a korlátlan iparosodás és a zabolátlan feminizmus világából. Nincs többé gúnyolódás, keménység és vitézség! Szégyen az ilyen bolygóra!

Később azonban elismerte, hogy „új energiákkal és elszántsággal kell folytatnunk a férfiaságot, amelyhez a katonai szellem oly híven ragaszkodik. Legyen a harci erény a tartós cement; továbbra is a vakmerőség, a puhányság megvetése, az egyéni érdek elvetése, a parancsnak való engedelmesség legyen a szikla, amelyre az állam épül”. Ezért javasolta a kötelező nemzeti szolgálat programját, hogy „az aranyifjak [...] ne legyenek többé ilyen gyermekiek”, hanem dolgozzanak a szénbányában, az öntödékben, a halászhajókon és az építkezéseken.

A romantikus nacionalizmus és a romantikus militarizmus egymást erősítette, különösen Németországban, amely késve csatlakozott az európai államok társaságához, de úgy érezte, hogy ő is megérdemel egy birodalmat. Angliában és Franciaországban a romantikus militarizmusnak köszönhetően a háború lehetősége nem tűnt olyan riasztónak, mint kellett volna. Éppen ellenkezőleg, Hillaire Belloc így írt: „Mennyire várom a Nagy Háborút! Szélvészkeént söpör majd végig Európán!”¹²⁰ Paul Valéry is hasonlóan érzett: „Szinte vágyom egy szörnyű háborúra.”¹²¹ Még Sherlock Holmes sem maradhatott ki ebből; 1914-ben Arthur Conan Doyle ezt adta a szájába: „Hideg lesz és csipős, Watson, sokat közülünk elsöpör majd iszonyú rohama. De ezt a szelet is isten küldi ránk, és ha elmúlt a vihar és kitisztul az ég, majd egy tisztább, jobb, erősebb világra mosolyog le a napsugár.”¹²² Burjánzot-

tak a metaforák: szélvész, üde szellő, metszőolló, tisztító vihar, tisztítófűz. Rupert Brooke költő így írt nem sokkal azelőtt, hogy beállt volna a brit haditengerészethez:

Isten jókor tett késszé, hála érte,
Ifjú álmunk űzte el riasztása,
Biztos a kéz s szem, erőtlől feszülve,
Úszókként vetődünk a tisztaságba.*

„Az úszók persze nem tiszta vízbe ugrottak, hanem vérben gázoltak.” Adam Gopnik fogalmazott így, amikor 2004-ben áttekintett hét új könyvet, amelyek még mindig, csaknem egy évszázad elteltével is az első világháború kitörésének pontos körülményeit vizsgálták.¹²³ Az áldozatok száma döbbenetes – mindössze négy év leforgása alatt 8,5 millióan estek el a harcokban, összesen pedig 15 millióan haltak meg.¹²⁴ A romantikus militarizmus önmagában nem magyarázza a mészárlás e valóságos orgiáját. Az írók már legalább a 18. század óta dicsőítették a háborút, a 19. században, Napóleon távozását követően, mégis két minden addiginál hosszabb békés időszak is eltelt a nagyhatalmak háborúi nélkül. Az első világháború a destruktív áramlatok tökéletes vihara volt, amelyeket hirtelen sodort egymás mellé Mars vaskockája: a militarizmus és a nacionalizmus ideológiai hátterét, a nagyhatalmak hitelét fenyegető, egyik pillanatról a másikra kitört harcot a becsületért, a hobbesi csapdát, amelynek értelmében a támadástól tartó vezetők igyekeztek elsőként támadni, a túlzott önbizalmat, amely valamennyi résztvevőt abban a hitben ringatta, hogy a gyors győzelem borítékolható, a férfiakat fürgén a frontra szállító, majd ott pillanatok alatt ledaráló katonai gépezetet és az anyagjátszmát, amelynek keretében mindkét oldal kénytelen volt exponenciálisan növekvő költségeket fordítani egy katasztrofális helyzetre – és mindezt az a szerb nacionalista robbantotta ki, aki kifogott egy szerencsés napot.

Humanizmus és totalitarianizmus az ideológia korában

Az 1917-ben kezdődő ideológiák korában a háború menetét a 19. századi ellenfelvilágosodás elkerülhetetlenségre vonatkozó meggyőződése határozták meg. A romantikus, militarizált nacionalizmus ihlette a fasiszta Olaszország és a birodalmi Japán terjeszkedést célzó programjait, a náci Németországban pedig mindez még rasszista áltudománnyal is kiegészült. Ezeknek az országoknak a vezetése kikelt a modern liberális Nyugat dekadens individualizmusa és univerzalizmusa ellen, és mindhárom ország szent meggyőződése volt, hogy csakis ő uralkodhat egy-egy földrajzi területen: Olaszország a mediterrán térségben, Japán a Csendes-óceán

* A versrészletet Kepes János fordította.

peremtértségében, Németország pedig az európai kontinensen.¹²⁵ A második világháború az e célok elérését szolgáló megszállásokkal kezdődött. Ezzel párhuzamosan a romantikus, militarizált kommunizmus adott ihletet a terjeszkedés programjának meghirdetéséhez a Szovjetunióban és Kínában: szerették volna lendületbe hozni azt a dialektikus folyamatot, melynek során a proletariátus és a parasztság legyőzi a burzsoáziát, és országról országra haladva létrehozza a proletárdiktatúrát. A hidegháború pedig annak köszönhető, hogy az Egyesült Államok a második világháború végén minden erejével igyekezett határok közé szorítani ezt a mozgalmat.¹²⁶

Ez a narratíva azonban kihagy egy kulcsfontosságú cselekményt, amely a legértékesebb hatást gyakorolta a 20. századra. Mueller, Howard, Payne és más politikatörténészek arra figyelmeztetnek, hogy a 19. század még egy mozgalomnak adott teret: a felvilágosodás háborúval kapcsolatos ellenérzéseinek.¹²⁷ A liberalizmus nacionalizmust is dédelgető ágával ellentétben ez a törekvés elsődleges fontosságúnak tartotta az egyén mint entitás érdekeit. És a demokrácia, a kereskedelem, az egyetemes állampolgárság és a nemzetközi jog kanti elveire a béke megvalósításának gyakorlati eszközeként tekintett.

A 19. századi és kora 20. századi háborúellenes megmozdulások agytrösztjei közé tartozott a kvéker John Bright, a rabszolgaság eltörléséért küzdő William Lloyd Garrison, a szelíd kereskedelem két szószólója, John Stuart Mill és Richard Cobden, és az olyan pacifista írók, mint Lev Tolsztoj, Victor Hugo, Mark Twain és George Bernard Shaw, a filozófus Bertrand Russell, néhány nagyiparos, mint Andrew Carnegie és Alfred Nobel (akit a békedíjról is ismerünk), számos feminista és néhány szocialista (mottójuk: „A szurony olyan fegyver, amelynek mindkét végén munkás áll”). E morális vállalkozók némelyike a háborút megakadályozó vagy korlátozó intézmények létrehozásában segédkezett; ilyen például a hágai nemzetközi bíróság vagy a háború kódexével kapcsolatos genfi egyezmények sora.

A béke két sikerkönyv megjelenésével vált először népszerű eszmévé. 1889-ben az orsztrák regényíró, Bertha von Suttner kiadta *Die Waffen nieder!* (Tegyétek le a fegyvert!) című regényét, amely egyes szám első személyben mesél a háború borzalmairól. 1909-ben pedig egy brit újságíró, Norman Angell tette közé *Europe's Optical Illusion* (Európa optikai csalódása) című írását – később *The Great Illusion* (A nagy illúzió) címmel bővített változatban is megjelent – a háború gazdasági hiábavalóságáról. A primitív gazdaságokban még jövedelmező lehetett a fosztogatás, hiszen a vagyont akkor még véges erőforrások, az arany és a föld, illetve önfenntartó iparosok kézműves munkái jelentették. Abban a világban azonban, ahol a vagyon a csere, a hitel és a munkamegosztás eredménye, a hódítástól egyetlen hódító sem lesz gazdagabb. Az ásványok nem ugranak ki maguktól a földből, a gabona sem aratja le magát, a hódítónak tehát továbbra is meg kellene fizetnie a bányászok és a gazdálkodók munkáját. Valójában még szegényebb is lenne, mert a hódítás pénzbe és emberéletbe kerül, és kárt tesz a bizalom és az együttműködés hálózatában, amelynek köszönhetően mindenki nyereségesen kereskedhet.

Németország éppúgy nem nyerhetne Kanada meghódításával, mint ahogy Manitoba tartomány sem nyerhet Saskatchewan tartomány meghódításával.

A háborúellenes mozgalom irodalmi népszerűsége ellenére is túlságosan idealistának tűnt ahhoz, hogy a politikai fősodor komolyan vegye. A Suttnert érő kritikákban olyan kifejezések jelentek meg, mint „az abszurditás gyengéd illata”, az általa kitalált Német Békeszövetség pedig „mindkét nembeli nénikék komikus hímzőköre”. Angellnek azt javasolták a barátai, hogy tartózkodjon „az ilyen írásoktól, mert a különcök és csodabogarak közé sorolnak, a Fennkölt Gondolat saruban és hosszú szakállal mászkáló, magokkal táplálkozó hívei közé”.¹²⁸ H. G. Wells szerint Shaw „idős, játszadozó kamasz. [...] A háborút végigkíséri Shaw kárálása, mint a kórteremben fekvő elmebeteg kisgyerek jajgatása”.¹²⁹ És bár Angell soha nem állította, hogy a háború felesleges – csak azt fejtette ki, hogy gazdasági szempontból értelmetlen, és attól tartott, hogy a dicsőségre szomjazó vezetők ennek ellenére belekeverednek –, mindenki így értelmezte a mondanóját.¹³⁰ Az első világháború után köznevetség tárgya lett, és a mai napig ő jelképezi a háború fenyegető eredményével kapcsolatos naiv optimizmust. Könyvem írása közben nem egy aggódó kollégám vont félre, hogy tájékoztasson Norman Angell munkásságáról.

Mueller szerint azonban Angell nevet utoljára. Az első világháború nemcsak a nyugati fősodor romantikus militarizmusának vetett véget, hanem annak az elképzelésnek is, hogy a háború kívánatos vagy elkerülhetetlen. „Az első világháború – írja Luard – átalakította a hagyományos viszonyulást a háborúhoz. Ekkor érezték először széles körben azt, hogy a háború szándékos kioltása már nem igazolható”.¹³¹ Nem csupán arról volt szó, hogy Európa az elveszített emberéletek és erőforrások súlya alatt roskadozott. Mint Mueller kifejti, az európai történelemben korábban is sor került már hasonlóan pusztító háborúkra, akkor azonban az országok felálltak, leporolták magukat, és mintha mi sem történt volna, már indították is a következő háborút. Emlékezzünk vissza, hogy a halálos kimenetelű konfliktusok statisztikájában semmi nem utal arra, hogy megunták a háborút. Mueller szerint az az alapvető különbség, hogy a háttérben ott volt egy világos háborúellenes mozgalom, amely most kijelentette: „Én megmondtam.”

A változás a politikai vezetésben és az általános kultúrában is érződött. Amikor mindenki számára világossá vált az első világháború dülése, rásütötték, hogy „ez a háború vet véget a háborúknak”, amikor pedig véget ért, a világ vezetői igyekeztek megvalósítani ezt a reményt: hivatalosan is elítélték a háborút, és a megelőzés érdekében létrehozták a Népszövetséget. Bármilyen szálnalmasnak hatnak is ezek az intézkedések a mából nézve, akkoriban radikális változást jelentettek a háborút dicsőnek, hősesnek, tiszteletre méltónak tekintő évszázadokhoz képest,

amikor az a nézet uralkodott, amelyet Karl von Clausewitz katonai teoretikus így fogalmazott meg: „A háború a politika folytatása más eszközökkel.”

Az első világháborút nevezik az első „irodalmi háború”-nak is. Az 1920-as évek végére a keserű elmélkedések műfaja közismertté tette a háború tragédiáját és hiábavalóságát. A kor nagy művei közé tartoznak Siegfried Sassoon, Robert Graves és Wilfred Owen versei, a sikerkönyv és az abból készült népszerű film, a *Nyugaton a helyzet változatlan*, T. S. Eliot *Az üresek* című költeménye, Hemingway regénye, a *Búcsú a fegyverektől*, R. C. Sherriff darabja, a *Journey's End* (Az utazás vége), King Vidor filmje, a *Lángba borult világ* és Jean Renoir filmje, *A nagy ábránd* – az eredeti cím Angell írásából származik. Más humanizáló műalkotásokhoz hasonlóan ezek a történetek is az egyes szám első személyű meghittség illúzióját keltették, így a néző együttértett mások szenvedésével. A *Nyugaton a helyzet változatlan* felejtethetetlen jelenetében egy ifjú német katona így tűnődik az általa megölt francia holtteste fölött:

A felesége bizonyosan rágondol most, nem tudja, mi történt. Olyan a képe, mintha gyakran írt volna neki; az asszony kap is még tőle postát – holnap, és egy hét múlva –, egy eltévedt levelet talán még egy hónap múlva is. Olvasni fogja, s az ura beszél hozzá abban a levélben. [...]

Elmondom neki: – [...] Bocsáss meg, bajtárs! [...] Miért nem mondják meg nekünk újra meg újra, hogy ti éppen olyan szegény kutyák vagytok, mint mi, hogy az anyátok éppen úgy aggódik, mint a miénk, és egyformán félünk a haláltól, és egyformán halunk meg, egyforma fájdalommal? [...]

– Írni fogok a feleségednek – szólok sietve a halotthoz. [...] – Megmondom neki mindazt, amit neked mondok. Ne szenvedjen, segíteni fogok neki, s a szüleidnek is meg a gyermekednek – [...] Határozatlanul tartom kezemben a tárcát. Leejtem, kinyílik. [...] Egy asszony meg egy kislány képei, kis amatőr fényképek, borostyánnal előtt fölveve. Mellettük levelek.¹³²

Egy másik katona megkérdezi, hogy hogyan kezdődnek a háborúk, és ezt a választ kapja: „Többnyire úgy, hogy egyik ország súlyosan megsérti a másikat.” A katona így felel: „Egy ország? Ezt nem értem. Egy német hegy csak nem sérthet meg egy francia hegyet. Vagy egy folyó, vagy egy erdő, vagy egy búzaföld.”¹³³ Az ilyen irodalomnak köszönhető, mondja Mueller, hogy a háborút nem látták többé dicsőnek, hősieznek, szentnek, izgalmasnak, férfiasnak és megtisztítóknak. Annál inkább erkölcstelennek, visszataszítóknak, civilizálatlannak, hiábavalóknak, ostobáknak, feleslegesnek és kegyetlennek.

És ami legalább ennyire fontos: abszurdnak. Az első világháború közvetlen kiváltó oka becsületbeli leszámolás volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői megalázó ultimátumot küldtek Szerbiának: követelték, hogy kérjen bocsánatot a főherceg meggyilkolásáért, és vessen gátat a nacionalista mozgalmak

működésének. Oroszország megsértődött szláv rokonai nevében, Németország megsértődött, amiért Oroszország megsértette német ajkú rokonait, és amikor Nagy-Britannia és Franciaország is csatlakozott, kezelhetetlenné fajult a büszkeség, a megalázás, a megszegényítés, a pozíció és a hitelesség harca. Annyira féltek attól, hogy másodosztályú hatalommá válnak, hogy fékevesztett kakasviadalban rontottak egymásra.

A becsület kérdése természetesen számos háborút robbantott már ki Európa véres történelme során. Ám a becsület, mint Falstaff megjegyezte, csak egy szó – ahogy ma mondanánk, társadalmi konstrukció –, és „a rágalom nem szenvedheti”. Márpedig rágalomban nem volt hiány. Valószínűleg minden idők legjobb háborúellenes filmje a Marx fivérek *Kacsaleves* című alkotása (1933). Groucho játssza Rufus T. Fireflyt, Szabadföld nemrégiben kinevezett vezetőjét, akinek békét kellene kötnie a szomszédos Sylvania követével:

Nem szolgálnék rá a belém helyezett bizalomra, ha nem tennék meg minden tőlem telhetőt, hogy szeretett országunk, Szabadföld békében éljen a világgal. Boldogan találkoznék Trentino követ úrral, hogy országom nevében békejobbot nyújtsak neki. És biztos vagyok benne, hogy ő is ebben a szellemben fogadná gesztusomat.

De tegyük fel, hogy nem így lesz. Az lenne csak a szép! Kezet nyújtok neki, de ő nem fogadja el. Az aztán jót tenne a tekintélyemnek, nemde? Engem, egy ország vezetőjét megszegényít egy idegen követ. Mit képzelsz magáról, hogy idejön, és nevetségessé tesz a népem előtt? Gondoljunk csak bele. Kinyújtom a kezem. Az a sakál pedig nem fogadja a kézfogásomat. Az a piti kis disznó! Ezt nem viszi el szárazon, esküszöm! [Belép a követ.] Szóval nem hajlandó kezet fogni velem? [Pofon üti a követet.]

Követ: Mrs. Teasdale, betelt a pohár! Innen már nincs visszaút! Ez hadüzenet!

Erre kitör egy féktelen tömegjelenet, amelyben a Marx fivérek xilofonoznak az összegyűlt katonák rohamsisakján, majd golyókkal és bombákkal dobálóznak, közben az egyenruhájuk folyamatosan átalakul: polgárháborús katonából cserkészzé, brit palotaórré és mosómedveprémes sapkát viselő pionírrá. A háborút párbajhoz is hasonlították már, és idézzük fel, hogy a párbajozás is annyira nevetségessé vált, hogy meg is szűnt. Most ugyanez történt a háborúval is; talán Oscar Wilde jóslata teljesedett be: „Amíg a háborút gonosznak látjuk, addig megmarad a varázsa. De ha aljasnak fogjuk látni, elveszti majd népszerűségét.”*

A korszak másik klasszikus szatírájában, Charlie Chaplin *A nagy diktátor*ában (1940) más volt a humor céltáblája. Ekkor már nem a harcias országok forrófejű

* Benedek Marcell fordítása.

vezetőin gúnyolódtak, hiszen már mindenki kiütést kapott a becsület katonai kultúrájától. A bohócok a kor rosszul álcázott diktátoraiként anakronisztikus módon ragaszkodtak ehhez az eszményhez. Egy emlékezetes jelenetben Hitler és Mussolini figurája vitába keveredik egy borbélyüzletben, és addig emelik a székük magasságát, míg mindketten a plafonba ütköznek.

Mueller szerint az 1930-as évekre már a német lakosságban és a német katonai vezetőkben is eluralkodott a háborúellenesség.¹³⁴ Bár a többség neheztelt a versailles-i békeszerződés feltételei miatt, kevesen kívánták volna fegyverekkel orvosolni a problémát. Mueller sorra vette azokat a német vezetőket, akik a kancellári cím közelébe kerültek, és megállapította, hogy kizárólag Hitler szerette volna leigázni Európát. Henry Turner történész szerint még egy német katonai puccs sem vezetett volna újabb világháborúhoz.¹³⁵ Hitler kihasználta a világ háborúellenességét: újra és újra hitet tett a béke mellett, és pontosan tudta, hogy senki sem kísérli meg megállítani, amíg még megállítható. Mueller Hitler különböző életrajzai alapján győződött meg róla – és ezt számos más történész is vallja –, hogy egyetlen ember felelős a világ legnagyobb kataklizmájáért:

Amikor [Hitler] 1933-ban magához ragadta a hatalmat, gyorsan és határozottan lépett, hogy meggyőzze, megfélemlítse, leigázza, kicselezze, kiiktassa és sok esetben meggyilkolja ellenfeleit és leendő ellenfeleit. Mindehhez fantasztikus energiával és kitartással bírt, kivételes meggyőző erővel, kiváló memóriával, erős koncentrálóképességgel, mindent legyűrő hatalomvágygal, fanatikus hittel a küldetése iránt, tekintélyes önbizalommal, különleges vakmerőséggel, a hazugság látványos képességével, lebilincselő szónoki stílussal és azzal a képességgel, hogy könyörtelenül elbánjon mindenkivel, aki az útjába került, vagy megpróbálta eltéríteni eredeti szándékától. [...]

Hitlernek tervei megvalósításához szüksége volt a káoszra és az elégedetlenségre – amelyet részben persze maga gerjesztett. És természetesen társakra is szüksége volt – rajongva engedelmeskedő munkatársakra; manipulálható és hadra fogható kiváló hadseregre; megbabonázható és a vágóhídra vezettethető lakosságra; zavarodott, szervezetlen, könnyen rászedhető, rövidlátó és nyúlászó külföldi ellenfelekre; olyan szomszédokra, akik inkább az áldozat, mintsem a küzdő szerepét választják – és persze mindennek egy részét is maga teremtette meg. Hitler fogta és a maga képére és céljainak megfelelően alakította át a világ működését.¹³⁶

Ötvenötmillió halottal később (ebből legalább 12 millió Japán atavisztikus, Kelet-Ázsia leigázására törő hadjáratának számlájára írható) a világ végre újra esélyt adhatott a békének.

A hosszú béke: néhány szám

Ebben a fejezetben nagyon sok szó esett a háború statisztikáiról. Most pedig készen állunk az 1945 óta eltelt idő legerdekesebb statisztikájára: a nullára. A minden idők legtöbb halálos áldozatát szedő háborújának vége óta eltelt kétharmad évszázadban a háború egy sor kategóriáját a nulla jellemzi. Kezdjük mindjárt a legjelentősebb fejleménnyel.

- Nulla alkalommal vetettek be atomfegyvert a konfliktusok során. Öt nagyhatalom rendelkezik atomfegyverekkel, és valamennyien indítottak háborút a második világháború vége óta. Bármilyen dühösek voltak is, nem folyamodtak atomfegyverekhez. Nem csak arról van szó, hogy a nagyhatalmak elkerülték a mindent elsöprő atomháború kölcsönös öngyilkosságát. Sem a csatatéren, sem az ellenség létesítményeinek bombázása során nem használták a kisebb, „taktikai” atomfegyvereket sem, amelyek egy része a hagyományos robbanószerekhez hasonló. És az Egyesült Államok már az 1940-es évek végén sem vetette be nukleáris arzenálját, holott akkor még, monopóliumának köszönhetően, nem kellett tartania hasonló ellentámadástól. Könyvemben mindig arányok segítségével számszerűsítettem az erőszakot. Ha a nemzetek számlájára írható pusztítás mennyiségét annak arányában számítanánk ki, hogy a rendelkezésükre álló kapacitást figyelembe véve mekkora pusztítást végezhetek volna, akkor a háborút követő évtizedek nagyságrendekkel békésebbnek számítanak, mint a történelem bármely korábbi időszaka.

Nem volt ez előre eldöntött ügy. A hidegháború hirtelen befejeződése előtt számos szakértő (többek között Albert Einstein, C. P. Snow, Herman Kahn, Carl Sagan és Jonathan Schell) úgy vélte, hogy a termionukleáris végítélet napja várhatóan, sőt elkerülhetetlenül beköszönt.¹³⁷ A nemzetközi tanulmányok neves szakértője, Hans Morgenthau például így írt 1979-ben: „A világ megállíthatatlanul sodródik a harmadik világháború felé – stratégiai atomháború várható. Nem hiszem, hogy bármit tehetnénk a megakadályozására.”¹³⁸ A *Bulletin of Atomic Scientists* (Atomtudósok lapja) a weboldaluk szerint tájékoztatni kívánja a közvéleményt, és a stratégia befolyásolására törekszik alapos elemzések, újságcikkek és az atomfegyverekkel kapcsolatos jelentések segítségével. 1947 óta teszik közzé a híres Végítélet Óráját, amely azt méri, hogy „milyen közel van az emberiség a katasztrofális pusztuláshoz – a jelképes éjfélel.” Amikor először bemutatták az órát, 7 perccel járt éjfélel előtt, a következő hatvan évben pedig többször is előre- és visszaállították: volt, amikor 2 perc hiányzott az éjfélelhez (1953-ban), volt, amikor 17 (1991-ben). 2007-ben a *Bulletin* úgy döntött, hogy ha egy óra percmutatója két percet haladt hatvan év alatt, akkor ideje változtatni valamit. De a mechanizmus átállítása helyett az éjfélel definícióját változtatták meg. A végítélet ma már „az ökoszisztémák felborulása, az áradás, a pusztító viharok, a fokozódó aszály és a sarkvidéki jégtakaró olvadása”. Ez is előrelépésnek tekinthető.

• A hidegháború két szupernagyhatalma nulla alkalommal feszült egymásnak a harcmezőn. Persze egymás kisebb szövetségeseivel azért harcba keveredtek, és kliensháborúkat is szítottak csatlós államaik között. De amikor az Egyesült Államok vagy a Szovjetunió csapatokat küldött egy-egy vitatott régióba (Berlinbe, Magyarországra, Vietnámba, Csehszlovákiába, Afganisztánba), a másik nem avatkozott közbe.¹³⁹ Ez nagyon fontos, hiszen láttuk, hogy egy nagy háború sokkal több áldozatot követel, mint sok kicsi. Amikor korábban egy nagyhatalom ellensége megszállt egy semleges országot, a nagyhatalom a csatatéren fejezte ki nemtetszését. Amikor a Szovjetunió 1979-ben megtámadta Afganisztánt, az Egyesült Államok úgy nyilvánította ki véleményét, hogy visszahívta csapatát a moszkvai nyári olimpiáról. A hidegháború mindenki meglepetésére úgy ért véget nem sokkal Mihail Gorbacsov hatalomra kerülését követően, hogy egyetlen puskalövés sem dördült el. Ezt követően békésen lebontották a berlini falat, és nagyjából békésen omlott össze a Szovjetunió is.

• A nagyhatalmak nulla alkalommal csaptak össze 1953 óta (vagy akár 1945 óta, Kínát ugyanis számos politológus csak a koreai háború végétől sorolja a nagyhatalmak közé). Az 1953 óta fennálló háborúmentes időszak bőven megtöri a 19. század két rekordját, amely 38, illetve 44 évig tartott. A világ vezető hatalmai a Római Birodalom óta eltelt időben egyszer sem éltek olyan hosszan békében egymással, mint 1984. május 15-e óta.¹⁴⁰ Azóta, hogy az i. e. 2. században a germán törzsek megtámadták Rómát, ez az első alkalom, hogy ilyen hosszú ideig egyetlen sereg sem kelt át a Rajnán.¹⁴¹

• A második világháború óta a nyugat-európai országokban kirobbant államközi háborúk száma nulla.¹⁴² Ugyanez a szám jellemzi Európa egészét is az államközi háborúk tekintetében 1956 óta, amikor a Szovjetunió rövid időre megszállta Magyarországot.¹⁴³ Tartsuk szem előtt, hogy eddig a pontig, 1400 óta az európai államok körülbelül évi két fegyveres konfliktust robbantottak ki.

• 1945 óta nulla alkalommal került sor államközi háborúra a fontosabb fejlett országok (a legtöbb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező negyvennégy ország) között a világ bármely részén (megint csak Magyarország 1956-os megszállása kivételével).¹⁴⁴ Ma már természetesnek vesszük, hogy háború csak a kisebb, szegényebb és elmaradottabb országokban fordul elő. Ám a két világháború és a korábbi évszázadok nagykötőjellel jelölt európai háborúi (francia–porosz, osztrák–porosz, orosz–svéd, brit–spanyol, angol–holland) arra emlékeztetnek, hogy nem volt ez mindig így.

• A fejlett országok az 1940-es évek vége óta nulla alkalommal növelték a területüket egy másik ország meghódításával. Nem tüntetik el többé Lengyelországot a térképről, Nagy-Britannia nem toldja meg a birodalmát Indiával, Ausztria sem teszi magáévá a balkáni nemzetek egyikét-másikát. 1975 óta nulla alkalommal hódította meg valamely ország egy másik ország bármely részét, és az 1948 óta történt állandó megszállások száma is a nullához közelít (erről a fejleményről hama-

rosan részletesebben is szólok).¹⁴⁵ A nagyhatalmak korábbi terjeszkedése éppen hogy a visszájára fordult. A „világtörténelem legnagyobb hatalomátadása” során az európai országok birodalmuk felosztásakor hatalmas területekről mondtak le, és függetlenséget adományoztak a gyarmatoknak, hol békésen, hol azért, mert már nem akartak gyarmati háborúba bonyolódni.¹⁴⁶ Mint a következő fejezetben látni fogjuk, a háború két teljes kategóriája – a gyarmatszerzést célzó birodalmi háború és a gyarmatok megtartásáért folytatott gyarmati háború – már nem is létezik.¹⁴⁷

• A második világháború óta nulla nemzetközileg elismert állam szűnt meg hódítás következtében.¹⁴⁸ (Dél-Vietnám lehet az egyetlen kivétel, attól függően, hogy 1975-ös egyesülését Észak-Vietnámmal hódításnak vagy egy nemzetközivé fokozódott polgárháború lezárásának tekintjük.) Ezzel szemben a 20. század első felében huszonkét államot foglaltak el vagy kebeleztek be, pedig akkor eleve sokkal kevesebb állam létezett.¹⁴⁹ Bár 1945 óta számos állam nyerte el a függetlenséget, több pedig darabjaira hullott, az 1950-es világtérkép határvonalainak többsége a mai világtérképen is érvényes. Ez is rendkívüli előrelépés egy olyan világban, amelynek uralkodói munkaköri leírásuk részének tekintették a birodalmi terjeszkedést.

E fejezet tézise, hogy e sok nulla – a hosszú béke – azoknak a lélektani finomhangolásoknak az eredménye, amelyekre időről időre sor kerül a történelem folyamán, és amelyek hatására csökken az erőszak. Ebben az esetben arról van szó, hogy a fejlett világ fősodrában (és egyre inkább a világ többi részén is) megváltozott a háború kognitív besorolása. Az emberi történelem túlnyomó részében a hatalomra, tekintélyre vagy bosszúra szomjazó befolyásos emberek számíthattak arra, hogy politikai hálózatuk jóváhagyja ezt a sóvárgást, és kielégítése érdekében közönyösen viszonyul az áldozatokhoz. Más szóval, hittek a háború legitimitásában. Bár a háború pszichológiai összetevői megmaradtak – dominancia, bosszú, érzéketlenség, törzsi szellem, csoportgondolkodás, önámítás –, az 1940-es évek vége óta annyira szétbomlottak Európában és a többi fejlett országban, hogy megritkultak a háborúk.

Van, aki azzal kibővíti e döbbenetes fejleményeket, hogy rámutat: a fejlődő világban továbbra is zajlanak háborúk, azaz lehet, hogy az erőszak csak áthelyeződött, de nem szűnt meg. A következő fejezetben megvizsgáljuk a világ többi részének fegyveres konfliktusait, egyelőre elég annyit megállapítani, hogy ennek az ellenvetésnek nincs sok értelme. Nincs olyan, hogy az erőszakmegmaradás törvénye, nem létezik olyan hidraulikus rendszer, amelyben a világ egyik részén összesűrített erőszaknak a világ más részén ki kell törnie. A fejlődő világban évezredek át dúltak a törzsi, polgár-, magán-, rabszolgagyűjtő, birodalmi és gyarmati háborúk. Még mindig jobb egy olyan világ, amelyben néhány szegényebb ország háborúzik, mint egy olyan, amelyben a gazdag és a szegényebb országok is

háborúznak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy mennyivel több kárt képesek okozni a gazdag, nagyobb hatalommal bíró országok.

A hosszú béke természetesen nem egyenlő az örök békével. Aki érti a történelmi statisztikákat, nem jelentheti ki, hogy soha többé nem kerülhet sor háborúra a nagyhatalmak, a fejlett országok vagy az európai államok között. Ám a valószínűség számunkra is jelentőséggel bíró időn belül is változhat. A vaskockánál csökkenhet a ház előnye; a hatványtörvény vonala leereszkeszhet vagy el is billenhet. És úgy tűnik, hogy a világ nagy részében ez történt.

Ugyanakkor a statisztikai ismeretek alternatív lehetőségekre is felhívják a figyelmünket. Talán nem is változtak az esélyek, csak éppúgy túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a békés évek véletlenszerű sorának, mint ahogy hajlamosak vagyunk túlbecsülni a háborúk és atrocitások véletlenszerű csoportosulását is. Talán egyre fokozódik a háborút sürgető nyomás, és a rendszer bármelyik pillanatban robbanhat.

De valószínűleg nem ez a helyzet. A halálos kimenetelű konfliktusok arról tanúskodnak, hogy a háború nem inga, nem kukta, nem is egymásnak csapódó tömeg, hanem emlékezet nélküli kockajáték, amelyben talán változhatnak az esélyek. És számos állam történelme bizonyítja, hogy az egymás közti béke korlátlan ideig is tarthat. Mueller szavaival élve, ha a háborús láz ciklikus lenne, „a svájciak, dánok, svédek, hollandok és spanyolok mostanra már őrjöngve várnák az összecsapást”.¹⁵⁰ És a kanadaiak és az amerikaiak sem forgolódnak álmatlanul, hogy ideje lenne már inváziót indítani a világ leghosszabb, védelem nélküli határán átkelve.

És ha csak sorozatos szerencsénk volt? Ez sem valószínű. Amióta ötszáz évvel ezelőtt létrejöttek a nagyhatalmak, még soha nem volt köztük olyan hosszú ideig béke, mint a háború vége óta.¹⁵¹ Az európai államok harcias történelmében sem honolt még ennyi ideig béke. Bármely statisztikai próba megerősítheti, hogy a megelőző évszázadok háborús adatait figyelembe véve rendkívül valószínűtlenek a hosszú béke nullái és nullához közelítő számai. Ha a nagyhatalmak 1495 és 1945 közötti háborúit tekintjük mérőbázisnak, egy az ezerhez annak az esélye, hogy hatvanöt év leforgása alatt egyetlen nagyhatalom keveredik háborúba (a koreai háború marginális esete).¹⁵² Még ha 1815-öt tesszük is meg kezdőpontnak – ami felénk torzítja a próbát, ugyanis így a 19. század Napóleont követő békeidőszaka uralja a mérőbázist –, akkor is 0,004-nél kisebb a valószínűsége, hogy legfeljebb négy háború zajlik a nagyhatalmak részvételével a háborút követő években, annak pedig 0,0008 a valószínűsége, hogy az európai államok között legfeljebb egy háborúra kerül sor (Magyarország szovjet megszállása 1956-ban).¹⁵³

A valószínűség kiszámítása természetesen azon is múlik, hogy hogyan határozzuk meg az eseményeket. Egészen mások az esélyek, ha a történetek tudatában becsüljük meg (ez a post hoc összehasonlítás, más néven „adatbányászat”), illetve ha előre jósolunk (ez a tervezett vagy a priori összehasonlítás). Emlékezzünk csak vissza, hogy ötvenhét ember esetében kilencvenkilenc százalék az esély arra, hogy

ketten közülük egy napon születtek. Ebben az esetben csak akkor derül ki a pontos nap, amikor azonosítottuk a két embert. Annak az esélye, hogy valaki pont az *én* születésnapomon született, kevesebb, mint egy a héthez; ebben az esetben előre meghatározzuk a napot. A tőzsdei csaló úgy aknázhatja ki ezt a különbséget, hogy kiküldött hírleveleiben a piac összes lehetséges alakulását megjósolja. Néhány hónappal később azok, akiknél bevált a jóslata, zseninek tartják majd. A hosszú békéhez szkeptikusan közelítő olvasó is mondhatja, hogy ugyanilyen adatbányászat a grafikon végén található hosszú háborúmentes időszak túlértékelése.

Valójában azonban számos tudós már több mint két évtizeddel ezelőtt észrevette, hogy egyre gyülekeznek a háborúmentes évek, és ezt egy tartósnak vélt új gondolkodásmódnak tulajdonította. Ma már láthatjuk, hogy a priori jóslataik beváltak. A történet címekkel és dátumokkal is elmesélhető: Werner Levi: *The Coming End of War* (Közeleg a háború vége; 1981), John Gaddis: *The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System* (A hosszú béke: A stabilitás elemei a háború utáni nemzetközi rendszerben; 1986), Kalevi Holsti: *The Horsemen of the Apocalypse: At the Gate, Detoured, or Retreating?* (Az apokalipszis lovasai: A kapuk előtt, eltévedtek vagy visszavonulnak?; 1986), Evan Luard: *The Blunted Sword: The Erosion of Military Power in Modern World Politics* (A kicsorbult kard: A katonai hatalom felbomlása a modern világpolitikában; 1988), John Mueller: *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War* (Visszavonulás a végítélettől: A nagy háborúk elsorvadása; 1989), Francis Fukuyama: *A történelem vége?* (1989), James Lee Ray: *The Abolition of Slavery and the End of International War* (A rabszolgaság eltörlése és a nemzetközi háború vége; 1989) és Carl Kaysen: *Is War Obsolete?* (Felesleges-e a háború?; 1990).¹⁵⁴ 1988-ban Robert Jervis politológus így ragadta meg a valamennyiük által felismert jelenséget:

A háború utáni korszak legdöbbenetesebb vonása éppen ez – hogy „háború utáninak” nevezhetjük, mert a nagyhatalmak 1945 óta nem csaptak össze. Soha nem volt még ilyen hosszú békeidőszak a legbefolyásosabb államok között.¹⁵⁵

Az említett tudósok biztosak voltak benne, hogy nem csapja be őket egy szerencsés sorozat, hanem a jövővel kapcsolatos előrejelzéseket alátámasztó alapvető változásról van szó. 1990 elején Kaysen az utolsó pillanatban egészítette ki Mueller 1989-ben megjelent könyvéről szóló kritikáját:

Nyilvánvaló, hogy gyökeres átalakulás zajlik Európa – és az egész világ – nemzetközi szerkezetében. A múltban ezeket a változásokat újra és újra felemésztette a háború. Az ebben a tanulmányban kifejtett érvelés igazolja azt a jóslatot, hogy a változásokra ezúttal háború nélkül kerülhet sor (bár az érintett államokon belül azért nem feltétlenül erőszakmentesen). Egye-

lőre – január közepe van – beigazolódtak a sejtéseink. A szerző és olvasói nap mint nap kíváncsian és aggódva tehetik próbára az előrejelzést.¹⁵⁶

Az államközi háborúk elszorvadásáról szóló korai előrejelzések különösen megrendítőek, ha hadtörténésztől származnak. Ezek a tudósok egész életüket a háborúskodás krónikáival töltötték, nekik kéne hát leginkább közönyösen fogadniuk a lehetőséget, hogy ezúttal változott a helyzet. A *hadviselés története* című főművében John Keegan (a hadtörténész, akit annyiszor illettek már a „kiváló” jelzővel, hogy a neve részének is vélhetnénk) 1993-ban így írt:

Miután egész életemet azzal töltöttem, hogy hadviselésről vagy hadviselőkről szóló könyveket olvastam, hadszíntereket látogattam, és a hadakozás következményeit tanulmányoztam, az a véleményem, hogy az emberiség számára a háború talán ma már nem olyan kíváncsú és célszerű, főleg pedig nem oly észszerűnek tetsző módja a felmerülő ellentétek kiküszöbölésének, mint régebben volt.¹⁵⁷

Az ugyancsak kiváló Michael Howard már 1991-ben így fogalmazott:

[Ma már] nagyon is lehetséges, hogy nem lesz többé háború a fejlett társadalmak közötti jelentős, szervezett fegyveres konfliktus értelmében, és hogy megerősödik a nemzetközi rend stabil keretrendszere.¹⁵⁸

A nem kevésbé kiváló Evan Luard, aki hat évszázad háborúinak történetén át kalauzolt bennünket, még korábban, 1986-ban a következőket vetette papírra:

A legdöbbenetesebb változás Európában következett be, gyakorlatilag megszűnt ugyanis a nemzetközi hadviselés. [...] Figyelembe véve a megelőző századok európai háborúinak nagyságrendjét és gyakoriságát, igen látványos változásról van szó: talán a legmegdöbbentőbb folytonossági hiány a hadviselés történetében.¹⁵⁹

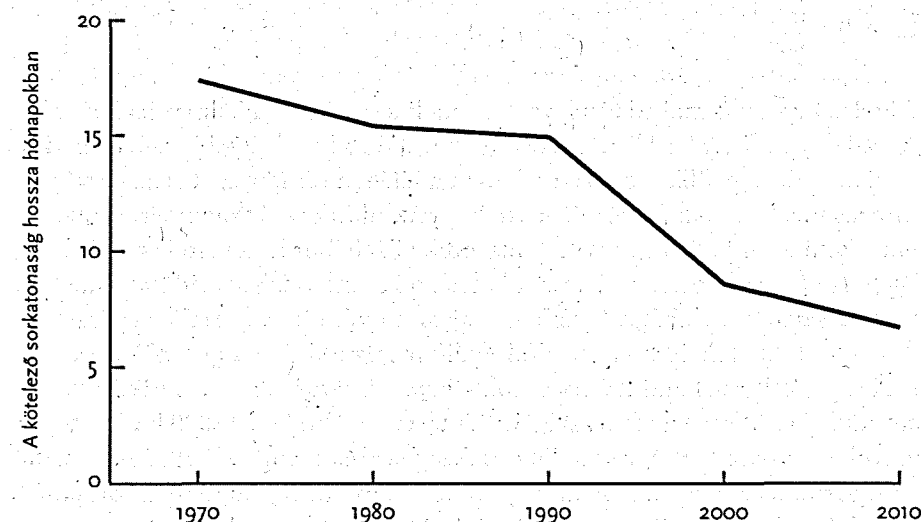
Több mint két évtized elteltével egyiküknek sem lenne oka módosítani az értékelését. Azar Gat 2006-ban megjelent, *War in Human Civilization* (Háború az emberi civilizációban) című, a korábbi hasonló írásoknál is elsöprőbb és az evolúciós pszichológia hobbesi realizmusával fűszerezett könyvében ezt írja:

A jómódú liberális demokráciák között [...] kialakult a valódi béke *állapota*, amely arra a kölcsönös bizalomra épül, hogy a háború már lehetőségként sem merül fel köztük. Ilyet még nem láttunk a történelem során.¹⁶⁰

A hosszú béke: viszonyulások és események

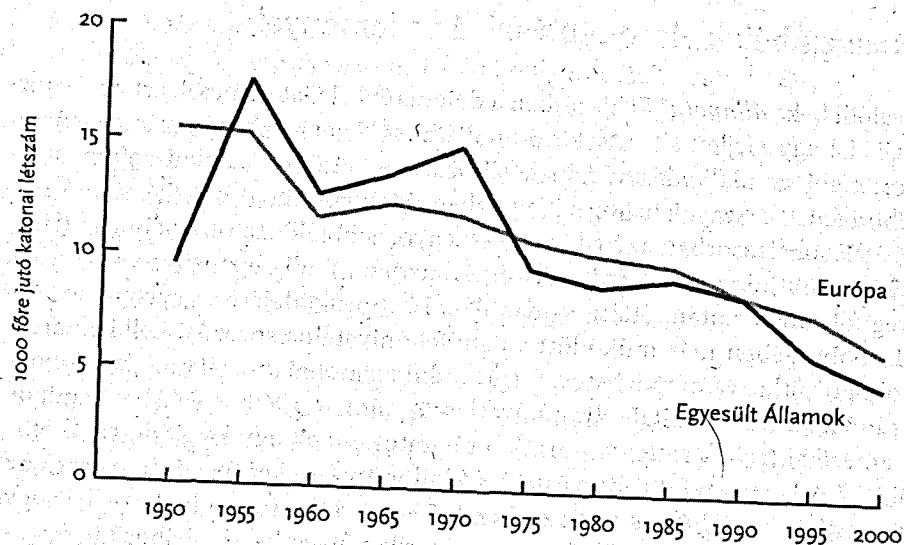
A „valódi béke *állapota*” kifejezésben a dőlt betűkkel Gat nemcsak azt az adatot emeli ki, hogy a fejlett államok között nullára csökkent a háborúk száma, hanem az országok gondolkodásmódjának változását is. Elsőpró átalakulások mentek végbe a fejlett országok háborúfelfogásában, és abban, ahogyan felkészülnek rá.

1500 óta elsősorban azért követeltek egyre több áldozatot a háborúk (lásd az 5.16. ábrát), mert a sorozásnak köszönhetően mindig biztosítva volt a hadsereg folyamatos utánpótlása. A napóleoni háborúk idejére az európai országok többségében már működött valamiféle hivatalos sorozás. Lelkiismereti okokra hivatkozva nem lehetett megtagadni a katonai szolgálatot, és a toborzás módszerei sem voltak olyan udvariasak, mint az 1960-as években, amikor az amerikai férfiak rettegve várták a táviratot, amely így kezdődött: „Üdvözljük!” A kormányzat toborzást végző különítményeket fogadott, és ezek az ostoba alakok szedték össze az embereket az utcáról, hogy a hadseregbe vagy a haditengerészethez hajtsák őket. (Az amerikai függetlenségi háború haditengerészetét szinte kizárólag ezek a különítmények gyűjtötték össze.)¹⁶¹ A kötelező katonai szolgálat egy férfi életének jelentős részét felemésztette – a 19. századi Oroszországban akár huszonöt évig is katonáskodtak a jobbágyok.

5.19. ábra. A sorkatonaság hossza 48 nagy múltú államban, 1970–2000

Források: 1970–2000 grafikon Payne, 2004, 74, az International Institute for Strategic Studies (London) adatai alapján, *The Military Balance*, különböző kiadások. A 2010-es adatok forrása a *The Military Balance* (International Institute for Strategic Studies, 2010), a hiányzó adatok forrása *The World Factbook*, Central Intelligence Agency, 2010.

5.20. ábra. A katonaság létszáma az Egyesült Államokban és Európában, 1950–2000

Források: Correlates of War National Material Capabilities Dataset (1816–2001); <http://www.correlatesofwar.org>, Sarkees, 2000. Súlyozatlan átlagok, ötévenként. „Európa” része Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Magyarország, Írország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Románia, Oroszország/Szovjetunió, Spanyolország, Svédország, Svájc, Törökország, Egyesült Királyság, Jugoszlávia.

A kötelező katonai szolgálat négyzetre emeli az erőszak alkalmazását: a szolgálatra kényszerített férfiakat a szolgálat következtében nagyobb valószínűséggel csonkítják vagy ölik meg. Hacsak nem a létében éri fenyegetés az országot, a sorozás mértéke remekül érzékelteti, hogy az adott ország mennyire hajlandó szentesíteni az erő alkalmazását. A második világháborút követő évtizedekben világszerte folyamatosan csökkent a kötelező katonai szolgálat időtartama. Az Egyesült Államok, Kanada és az európai országok többsége teljes egészében megszüntette a sorkatonaságot, ahol pedig mégis működik, ott sokkal inkább hazafias gyakorlatnak, mint a harcosok kiképzési színterének tekintik.¹⁶² Payne statisztikát készített a katonai szolgálat időtartamáról 1970 és 2000 között negyvennyolc, hosszú múltra visszatekintő országban, én pedig az 5.19. ábra szerint 2010-ig frissítettem az adatokat. A számok azt mutatják, hogy a sorkatonaság már a hidegháború befejezése, vagyis az 1980-as évek vége előtt is visszaesőben volt. 1970-ben ezeknek az országoknak még csak a 19 százaléka törölte el a sorkatonaságot. Az arány 2000-re 35 százalékra, 2010-re pedig 50 százalékra nőtt, hamarosan azonban az 50 százalékot is meghaladja majd, mert legalább két újabb ország (Lengyelország és Szerbia) tervezi a sorkatonaság megszüntetését a 2010-es évek elején.¹⁶³

A háborúbarátság mértékegysége az is, hogy egy nemzet katonai erejének mérete hogyan aránylik a lakosságához, akár kötelező sorkatonaságról, akár a csupa széppel és jóval kecsegtető televíziós reklámokkal toborzott önkéntesekről van szó. Payne megállapította, hogy az egyenruhába bújtatott állampolgárok aránya jelzi a legjobban, hogy az adott nemzet mennyire támogatja a militarizmus ideológiáját.¹⁶⁴ Amikor az Egyesült Államok leszerelte a katonákat a második világháború után, a hidegháború következtében új ellenségre tett szert, és nem is csökkentette a katonaság létszámát a háború előtti szintre. Az 5.20. ábráról azonban leolvasható, hogy az 1950-es évek óta élesen tart lefelé a trend. Európa még hamarabb felhagyott azzal a szokásával, hogy emberi tőkét investáljon a katonai szektorba.

Ebben a fél évszázadban más nagy országok is csökkentették a fegyveres erők létszámát, így például Ausztrália, Brazília, Kanada és Kína. A hidegháború befejezését követően a trend globálissá vált: a csúcson, 1988-ban még 9 katona jutott 100 000 főre, 2001-ben már 5,5 alá csökkent a nagy múltú országok átlaga.¹⁶⁵ A csökkentés részben abból adódik, hogy a nem katonai jellegű funkciókat – mosodai és éttermi szolgáltatások – magánvállalkozóknak szervezték ki, a leggazdagabb országok pedig robotokkal és drónokkal váltották fel a frontkatonákat. Ám a robotikus küzdelem kora még messze van, és a közelmúlt eseményei megmutatták, hogy a földet tipró csizmák száma még mindig a katonai erő bevetésének legfontosabb korlátja. Ami azt illeti, a katonaság robotizálása maga is a vizsgált trend megnyilvánulása. Az országok azért verték magukat csillagászati költségekbe a technológiák kifejlesztése érdekében, mert állampolgáraik (és mint látni fogjuk, az idegen állampolgárok) életét már jobban megbecsülik.

Mivel a háború az emberek fejében kezdődik, ott kell felépíteni a béke védőbástyáit.
Az UNESCO egyik mottója

Ha elvégzünk néhány hitelességi próbát, láthatjuk, hogy a vezetők és a népesség gondolkodásmódja átalakult, ami megint csak arra utal, hogy a hosszú béke nem véletlen jelenség. A fejlett országokban a 20. század második felében a háborút támogató gondolkodásmód valamennyi összetevője – a nacionalizmus, a területi követelések, a becsület nemzetközi kultúrája, a háború elfogadottsága a nép körében és az emberi áldozatokkal kapcsolatos közöny – kiment a divatból.

Az első fontos esemény az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, amelyet 1948-ban fogadott el negyvennyolc ország. A nyilatkozat az alábbi cikkekkel kezdődik:

1. cikk. Minden emberi lény szabadon születik, és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.

2. cikk. Mindenki, bármely megkülönböztetésre, nevezetesen fajra, színre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi eredetre, vagyonra, születésre, vagy bármely más körülményre való tekintet nélkül hivatkozhat a jelen Nyilatkozatban kinyilvánított összes jogokra és szabadságokra. Ezenfelül nem lehet semmiféle megkülönböztetést tenni annak az országnak vagy területnek politikai, jogi vagy nemzetközi helyzete alapján sem, amelynek a személy állampolgára, aszerint, hogy az illető ország vagy terület független, gyámság alatt áll, nem autonóm vagy szuverenitása bármely vonatkozásban korlátozott.

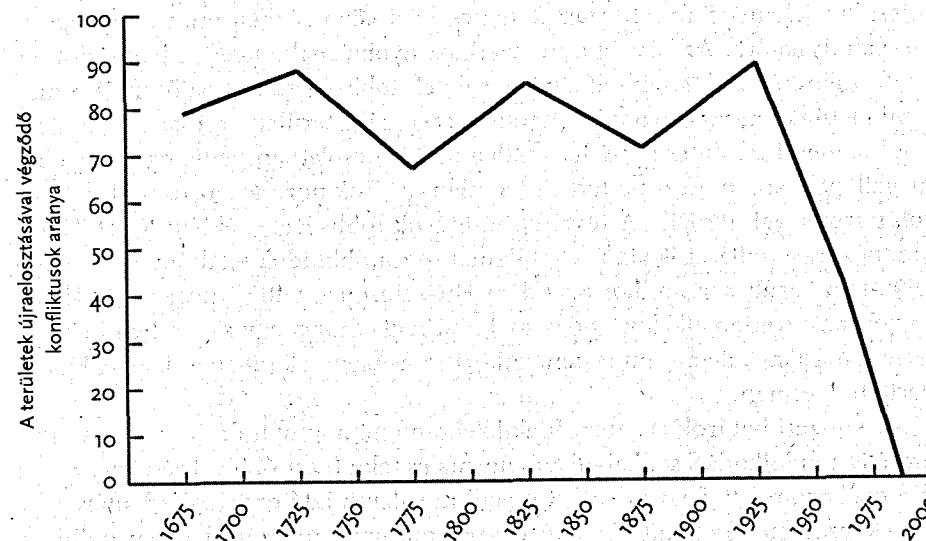
3. cikk. Minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonságához.

Nagy a kísértés, hogy közérzetjavító szócséplésnek tekintsük a kiáltványt. Az aláírók azonban azzal, hogy magukévá tették a felvilágosodás eszményét, mely szerint a politikai birodalom legfőbb értéke az emberi lény, elutasítottak egy több mint egy évszázadon át uralkodó doktrínát, nevezetesen, hogy a legfőbb érték a nemzet, a nép, a kultúra, a *Volk*, az osztály vagy más gyűjtőfogalom (nem beszélve a korábbi évszázadok doktrínájáról, amely szerint a legfőbb érték a király, a nép pedig az ő tulajdona). Az 1945 és 1946 között zajló nürnbergi perek során vált világossá, hogy szükség van az egyetemes emberi jogok nyilatkozatára, akkor ugyanis néhány jogász felvetette, hogy a nácikat csak azért a népiértésért lehet megbüntetni, amelyet a megszállt országokban, például Lengyelországban követtek el. A korábbi gondolkodásmód szerint az már senkire nem tartozik, hogy mit műveltek a saját területükön.

Abból is érződött, hogy a nyilatkozat nemcsak üres lufi, hogy a nagyhatalmak vonakodva írták alá. Nagy-Britanniát a gyarmatai, az Egyesült Államokat a négei, a Szovjetuniót pedig a bábállamai aggasztották.¹⁶⁶ Eleanor Roosevelt azonban nyolcvanhárom ülésen át kísérte a nyilatkozatot, míg végül ellenvetés nélkül fogadták el (bár a szovjet blokk nyolc állama azért tartózkodott).

Negyvenöt évvel később Václav Havel drámaíró, akit a kommunista kormánnyal szembeszálló bársonyos forradalmat követően Csehszlovákia első elnökévé választottak, szavakba is öntötte, hogy a korszak elveti az ellenfelvilágosodás ideológiáját: „A demokratikus alapokon nyugvó európai integráció eszméjének legnagyobb vívmánya, hogy megsemmisíti a régi herderi elképzelést, amely szerint a nemzetállam a nemzeti élet legfőbb megnyilvánulása.”¹⁶⁷

A hosszú béke fennmaradásához paradox módon a nemzeti határok befagyasztása is hozzájárult. Az Egyesült Államok kezdeményezte azt a normát, hogy a meglévő államok és határaik szentek és sérthetetlenek. A megváltoztatásukra tett kísérleteket „agresszió”-nak bélyegezték, így az új felfogás szerint a területi terjeszkedés

5.21. ábra. A területek újraelosztásával végződő területi háborúk aránya, 1651–2000

Forrás: Zacher adatai, 2001, 1-es és 2-es táblázat; a fél évszázadokra vonatkozó adatpontokat a középpontban ábrázoltuk, a 20. század második felének kivételével, ahol a pontok egy-egy negyedszázadot jelölnek.

nem merülhetett fel törvényes lépésként a nemzetközi kapcsolatok társasjátékában. Lehet, hogy a határok értelmetlenek, az is lehet, hogy a határokon belül működő kormányok értelmetlenek a kormányzásra, az államférfiak szemében mégsem látszott többé élő lehetőségnek a területi választóvonalak erőszakos észszerősítése. A határok változtathatatlansága többnyire békét hozó fejleménynek bizonyult, mert mint John Vasquez politológus megállapította: „A háborút kiváltó logikus okok közül a területi kérdések merültek fel legtöbbször. Az államközi háborúk túlnyomó többségének hátterében így vagy úgy területi követelések állnak.”¹⁶⁸

Mark Zacher politológus számszerűsítette a változást.¹⁶⁹ 1951 óta mindössze tíz megszállás vezetett a nemzeti határok jelentős elmozdulásához, és valamennyire 1975 előtt került sor. E megszállások többsége nem a hódító ország területét növelte, hanem zászlókat tűzött ki gyéren lakott hátszországokban és szigeteken, esetleg új politikai entitásokat hozott létre (például Bangladesht). A tíz soknak hangzik, de az 5.21. ábrán jól látszik, hogy gyors csökkenést jelent a megelőző három évszázadhoz képest.

Izrael a szabályt erősítő kivétel. A kigyózó „zöld vonal”-at, ahol 1949-ben megtorpantak az izraeli és az arab csapatok, akkoriban egyik fél sem fogadta el igazán, különösen az arab államok nem. A következő évtizedekben mégis szinte

misztikus jelentőségre tett szert a nemzetközi közösségben mint Izrael egyetlen valódi határa. Az ország a nemzetközi nyomásnak engedve lemondott az azóta zajló háborúk során elfoglalt területek többségéről, és valószínűleg még a mi életünkben visszavonul a maradék megszállt területekről is; ehhez szükség lesz némi területcserére, Jeruzsálemmel kapcsolatban pedig egy bonyolult megállapodásra, mert ott a mozdíthatatlan határok normája az osztatlan városok normájával ütközik. A további hódítások többségét, például Kelet-Timor indonéz megszállását is visszavonták már. Az utóbbi idők legdrámaibb esetére 1990-ben került sor, amikor Szaddám Huszein megszállta Kuvaitot (1945 óta ez volt az egyetlen alkalom, hogy az ENSZ egyik tagja egy az egyben bekebelezte a másikat), de a rémült nemzetközi szövetségesek pillanatok alatt kipenderítették onnan.

A nemzeti határok szentségének lélektana nem annyira az empátia vagy a morális gondolkodás, sokkal inkább norma és tabu (ez utóbbival részletesebben is foglalkozom a 9. fejezetben). A magukra valamit adó országok számára már nem képzelhető el a hódítás lehetősége. Ha ma egy demokráciában egy politikus egy másik ország megszállásáról beszélne, nem ellenérvekkel vágnának vissza, hanem döbbenet, feszengés vagy nevetés fogadná a szavait.

A területi integritás normája, állapítja meg Zacher, nemcsak a megszállást, hanem a határok bármiféle piszkálását is lehetetlenné teszi. A gyarmatbirodalmak felszámolása során a frissen függetlenné vált államok határai csak vonalak voltak, amelyeket gyarmati tisztviselők húztak meg a térképen évtizedekkel korábban, és berajzolásukkor sokszor több részre osztottak etnikai csoportokat, vagy egymás mellé sodorták az ellenséges törzseket. Ennek ellenére egyetlen mozgalom sem követelte, hogy az új vezetők üljenek le egy asztal mellé egy üres térképpel és ceruzával, hogy a nulláról kezdjék a gránicok berajzolását. A Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása is csak annyit jelentett, hogy a belső köztársaságokat és tartományokat elválasztó szaggatott vonalak szuverén államok közti vastag vonallá változtak, de nem rajzolták át a határokat.

A térképen önkényesen meghúzott vonalak sérthetetlensége illogikusnak tűnhet, ám még az önkényes és indokolhatatlan normák tiszteletben tartásának is van észszerű alapja. Thomas Schelling, a játékelmélet szakértője megállapította, hogy ha a tárgyaló felek jobban járnak a kompromisszumok sorával, mint a tárgyalások felfüggesztésével, akkor bármely feltűnő iránypont kölcsönösen előnyös megállapodásra csábíthatja őket.¹⁷⁰ A vételáron alkudozó felek például hamarabb dűlőre jutnak, ha megfelelnek az ajánlatuk közti különbséget, vagy ha megállapodnak egy kerek összegben, mint ha a végtelenségig vitatkoznak a legtisztességesbb áron. *Moby Dick* bálnahalászai azért egyeztek meg abban, hogy a leggyorsabbé a hal, hogy ne törjenek ki a „legkínosabb és leghevesebb viták”.^{*} A jogászok sze-

^{*} Szász Imre fordítása.

rint a tulajdon azé, aki törvényesen birtokolja, és mindenki tudja, hogy a legjobb a saját portánk előtt söpörni.

A területi integritás normájának tiszteletben tartásából következik, hogy ma már elképzelhetetlenek lennének azok a megbeszélések, amelyeket az európai vezetők folytattak Hitlerrel az 1930-as években, amikor még teljesen logikusnak hangzott, hogy a német etnikumhoz tartozók egyesítése érdekében Hitler bekebelezheti Ausztriát és Csehszlovákia egy részét. Ez a norma aláasta a nemzetállam eszményét és annak testvérelvét, a népek önmeghatározását, amely a 19. század végén és a 20. század elején a nemzeti vezetők rögeszméje volt. Megoldhatatlan geometriai példának bizonyult pontos határvonalat húzni az egymásba gabalyodó etnikai csoportok fraktáljában, ezért ma már jobb megoldásnak tartják a meglévő határok elfogadását, mint a kör négszögesítését célzó újabb és újabb kísérleteket, amelyek ráadásul gyakran járnak etnikai tisztogatással és irredenta hódítással.

A területi integritás normája számos igazságtalanságot is magában rejt, hiszen az etnikai csoportok olykor olyan politikai entitásokba kénytelenek beolvadni, amelynek nem fűződik érdeke a jólétükhöz. Ezzel Ishmael is tisztában volt, amikor így tünődött: „Nem kötött hal-e ama félelmetes szigonyosnak, John Bullnak a szegény Írország?”^{*} Európa békés határainak egy része olyan országokat jelöl, amelyeket szépen egységesített a második világháború során és az azt követően zajló tömeges etnikai tisztogatás, amikor is németek és szlávok millióit telepítették át erőszakkal. A fejlődő világ számára ma már magasabbra teszik a mércét, és könnyen lehet, hogy igaza van Ann Hironaka szociológusnak, aki szerint a fejlődő világ polgárháborúit meghosszabbítja az a makacsság, amellyel a világ ragaszkodik az államok megmaradásához és a határok változatlanosságához. Mindent egybevetve azonban a határok szentségének normája inkább javára vált a világnak. Amint azt a következő fejezetben látni fogjuk, a halálos kimenetelű konfliktusok hatványtörvény-eloszlásának megfelelően sok kisebb polgárháború kevesebb halálos áldozatot követel, mint néhány nagy államközi háború, nem is beszélve a világháborúkról. És a polgárháborúk is ritkábbak és kevesebb áldozattal járnak, amióta a modern állam már nem a nemzeti lélek letéteményese, hanem az emberi jogok elvének megfelelő, több népcsoportot összefogó társadalmi szerződés.

A nacionalizmus és a hódítás mellett még egy eszmény elhomályosult a háborút követő évtizedekben: a becsület. Luard visszafogott megfogalmazásában: „Általánosságban kijelenthetjük, hogy ma már valószínűleg többre becsülik az emberéletet, és kevesebbre a nemzeti presztízt (vagy »becsület«-et), mint régebben.”¹⁷¹ Nyikita Hruscsov, aki a hidegháború legrosszabb éveiben állt a Szovjetunió élén,

^{*} Szász Imre fordítása.

e szavakkal foglalta össze az új érzékenységet: „Nem vagyok én cári hivatalnok, akinek öngyilkosságot kell elkövetnie, ha elfingja magát az álarcosbálon. Jobb visszavonulni, mint háborút indítani.”¹⁷² Ezzel számos ország vezetője egyetért, és inkább visszavonul vagy lecsillapodik, amikor olyan provokációk érik, amelyek korábban háborút robbantottak volna ki.

1979-ben az Egyesült Államok két egymást követő támadásra is – Afganisztán orosz megszállása és az iráni amerikai követségnek az iráni kormány jóváhagyásával történő elfoglalása – mindössze egy olimpiai bojkottal és egy éjszakai, a televízióban is közvetített virrasztással reagált. Jimmy Carter később így fogalmazott: „Elpusztíthattam volna Iránt a fegyvereimmel, de félttem, hogy a támadás a túsok életébe kerülne, és nem akartam megölni 20 000 iránit. Így hát nem támadtam.”¹⁷³ Bár a harciasabb amerikaiak dühödten fogadták Carter gyengeségét, saját hősiük, Ronald Reagan, az amerikai csapatok visszavonásával reagált, amikor 1983-ban egy bombázás 241 amerikai katonával végzett Bejrútban, és akkor sem tett semmit, amikor 1987-ben iraki vadászpilóták kioltották a *Stark* nevű amerikai hadihajó harminchét tengerészének életét. Amikor 2004-ben egy iszlám terrorista csoport bombát robbantott egy madridi vonaton, a spanyolok nem kezdtek iszlámellenes őrjöngésbe, hanem elkergették azt a kormányt, amely szerepet vállalt az iraki háborúban, és ezzel sokak szerint előidézte a terrortámadást.

A becsület legmesszebb gyűrző eléréktelenedése a világtörténelemben az 1962-es kubai rakétaválság megoldása volt. Bár a válság kirobbanásához hozzájárulhatott a nemzeti presztízs előtérbe helyezése, Hruscsov és Kennedy végig gondolta, hogy miért fontos mindkettejüknek emelt fővel távozni a konfliktusból, és megállapodtak, hogy ezt a problémát nekik kell elintézniük.¹⁷⁴ Kennedy olvasta Tuchman könyvét az első világháború történetéről – *The Guns of August* (Augusztusi fegyverek) –, és jól tudta, hogy a „személyes kisebbségi komplexusra és nagyvárosi hóbortra” épülő őrült nemzetközi játék katasztrófához vezethet. Robert Kennedy így emlékszik vissza a válságra:

Egyik fél sem akart háborút Kuba miatt, ebben egyetértettünk, de bármelyikünk elkövethetett volna egy olyan lépést, amely – „biztonsági okokból”, „büszkeségből” vagy a „tekintély megőrzése érdekében” – válaszlépést követel a másik féltől, amely azután ugyancsak biztonsági okokból, büszkeségből vagy a tekintély megőrzése érdekében ellenreakcióhoz vezet, végül fegyveres konfliktussá fajulnak a dolgok. Ezt szerettük volna elkerülni.¹⁷⁵

Hruscsov cári hivatalnokkal kapcsolatos aranyköpése arról tanúskodik, hogy ő is tisztában volt a becsület pszichológiájával, és ösztönösen ráérezett a játékelméletre is. A válság egy feszült pontján az alábbi elemzést osztotta meg Kennedyvel:

Egyikünknek sem szabad meghúznia azt a kötelet, amelyre Ön a háború csomóját kötötte, mert minél erősebben húzzuk, annál szorosabbá válik a csomó. És eljőhet az idő, amikor a csomó készítője sem tudja többé kikötni, akkor pedig el kell vágnunk a kötelet.¹⁷⁶

A csomó kibogozása érdekében kölcsönös engedményeket tettek – Hruscsov kivonta a rakétáit Kubából, Kennedy kivonta a rakétáit Törökországból, és megígérte, hogy nem szállja meg Kubát. A konfliktus elcsitulása nem írható pusztán a titokzatos szerencse számlájára. Mueller áttekintette a nagyhatalmak hidegháborús konfliktusainak történetét, és megállapította, hogy az események sokkal jobban emlékeztetnek egy létra megmászására, mint mozgólépcsős utazásra. Bár a vezetők többször is veszélyes mászásba kezdtek, minden egyes létrafokkal nőtt a tériszonyuk, ezért igyekeztek ügyesen lejjebb lépni.¹⁷⁷

És a Szovjetunió hidegháborús dühkitörései ellenére – Hruscsov egyszer még a cipőjével is az asztalra csapott – az ország vezetése megmentette a világot egy újabb katasztrófától, amikor Mihail Gorbacsov lehetővé tette a szovjet blokk, majd később maga a Szovjetunió megszűnését – Timothy Garton Ash szerint „csodálatos, ahogy lemondott az erőszak alkalmazásáról”, és „ez fényesen bizonyítja, hogy egyetlen ember is befolyásolhatja a történelem menetét”.

Ez utóbbi megállapítása eszünkbe juttatja, hogy a történelem esetlegessége két irányban hat. Vannak párhuzamos univerzumok, amelyekben a főherceg sofőrje nem téveszti el az utat Szarajevóban, vagy egy rendőr másfelé céloz a sörpuccs során, és a történelemben máris eggyel vagy kettővel kevesebb világháborúra kerül sor. Más párhuzamos univerzumokban egy amerikai elnök hallgat a főtanácsadóira, és megszállja Kubát, vagy egy szovjet vezető tankok bevetésével reagál a berlini fal leomlására, és a történelem máris gazdagabb lesz egy vagy két világháborúval. Ám az uralkodó eszmék és normák által meghatározott változó esélyeket figyelembe véve már nem meglepő, hogy a mi univerzumunkban a 20. század első felét egy Princip és egy Hitler alakította, a másodikat viszont egy Kennedy, egy Hruscsov és egy Gorbacsov.

A 20. századi értékek történelmi átalakulásához az is hozzátartozik, hogy a demokratikus nemzetek lakossága ellenállást tanúsít a vezetők háborús terveivel szemben. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején tömegtüntetéseket tartottak az atombomba betiltásáért, e megmozdulások öröksége az azóta a többi háborúellenes mozgalomban is használt békejel. Az 1960-as évek végén Amerika-szerte zajlottak a vietnámi háború elleni tiltakozások. A háborúellenes meggyőződést már nemcsak érzélgős nénikék osztották, és a sarut viselő, szakál-

las idealisták sem számítottak már csodabogárnak, hanem közéjük tartozott az 1960-as években nagykorúvá váló nemzedék jelentős része is. Az első világháborút elítélő fontos műalkotásokkal szemben, amelyek több mint egy évtizeddel a háború befejezése után születtek, az 1960-as évek népszerű művészete valós időben ítélte el az atomfegyverkezési versenyt és a vietnámi háborút. A háborúellenes érzelmek a televízió fő műsoridejében is megjelentek (mint például a Smothers fivérek szórakoztató műsora vagy a *Mash*), de számos népszerű film és sláger is őrzí őket:

*A 22-es csapdája • Bombabiztos • Dr. Strangelove • Szívek és elmék • FTA • Hogyan nyertem meg a háborút? • Johnny háborúba megy • Szívkirály • M*A*S*H • Ó, az a csodálatos háború • Ötös számú vágóhíd*

„Alice's Restaurant” • „Blowin' in the Wind” • „Cruel War” • „Eve of Destruction” • „Feel Like I'm Fixin' to Die Rag” • „Give Peace a Chance” • „Happy Xmas (War Is Over)” • „I Ain't Marchin' Anymore” • „If I Had a Hammer” • „Imagine” • „It's a Hard Rain's a Gonna Fall” • „Last Night I Had the Strangest Dream” • „Machine Gun” • „Masters of War” • „Sky Pilot” • „Three-Five-Zero-Zero” • „Turn! Turn! Turn!” • „Universal Soldier” • „What's Goin' On?” • „With God on Our Side” • „War (What Is It Good For?)” • „Waist-Deep in the Big Muddy” • „Where Have All the Flowers Gone?”

Az 1700-as és az 1930-as évekhez hasonlóan a művészek nemcsak prédikáltak a háború erkölcsstelenségéről, hanem igyekeztek nevetségessé is tenni. Egy 1969-es woodstocki koncerten a Country Joe and the Fish zenekar adta elő a „Feel Like I'm Fixin' to Die Rag” című szemtelen számát a következő refrénnel:

És egy, kettő, három, miért harcolunk?

Ne tőlem kérdezd, nem izgat; a következő megálló Vietnám!

És öt, hat, hét, nyisd ki a mennyek kapuját!

Nincs idő kérdésekre; Hurrá! Mind meghalunk.

„Alice's Restaurant” (Alice étterme) című 1967-es monológjában Arlo Guthrie elmesélte, hogy behívták, majd elküldték a New York-i sorozási központ pszichiáteréhez:

Odamentem és azt mondtam: „Doki, ölni akarok. Úgy értem, akarok, akarok ölni. Látni akarom, vért és beleket, és vénákat akarok kóstolni. Megégett holttesteket akarok enni. Ölni, ÖLNI, ÖLNI, ÖLNI akarok.” És föl-le ugráltam és közben üvöltöttem: „ÖLNI, ÖLNI!”, ő is föl-le ugrált velem, mindketten föl-le ugráltunk és kiabáltunk: „ÖLNI, ÖLNI!” És akkor odajött

hozzám az őrmester, a mellemre tűzött egy kitüntetést, beküldött a hálóterembe, és azt mondta: „Te vagy a mi emberünk!”

Könnyű a demográfiai robbanás gyermekeiből áradó nosztalgiájának tekinteni ezt a kulturális pillanatot. Tom Lehrer szavaival élve ők nyerték a csatákat, de mi hallgattuk a jó számokat. Bizonyos értelemben azonban mégis mi nyertük meg a csatákat. Az országszerte zajló tiltakozások hatására Lyndon Johnson azzal döbentette meg az országot, hogy az 1968-as választásokon nem indult a pártjában az elnökjelölti címért. Bár az egyre vadabbá váló tiltakozások következtében 1968-ban Richard Nixont választották elnökké, ő a katonai győzelem helyett már a tekintélye megőrzését célzó visszavonulást helyezte előtérbe a háborús taktikában (bár előtte azért további húszezer amerikai és egymillió vietnámi vesztette életét a harcokban). Az 1973-as tűzszünetet követően visszavonták az amerikai csapatokat, a kongresszus pedig tulajdonképpen megálljt parancsolt a háborúnak: nemet mondott a további beavatkozásra, és nem támogatta többé a dél-vietnámi kormányt.

Ezt követően az Egyesült Államokon állítólag kitört a „Vietnám-szindróma”, vagyis igyekezett kerülni a katonai beavatkozást. Az 1980-as évekre összeszedte magát annyira, hogy kisebb háborúkat vívjon, illetve távháborúban támogassa az antikommunista erőket, de katonai politikája nyilván soha nem lesz már olyan, mint régen. A háborúellenességnek és Dover-doktrínának is nevezett jelenség (az utóbbi elnevezés arra utal, hogy minél kevesebb zászlóval letakart koporsó kerüljön a doveri légi bázisra) még a harciasabb elnököket is arra emlékezteti, hogy az ország nem tűri a sok áldozattal járó katonai kalandokat. Az 1990-es évekre kizárólag a távirányított technológiával zajló beavatkozásokat fogadta el a politikai közvélemény. Szó sem lehetett többé katonák tízezreit elveszejtő anyagháborúról, ahogy a külföldi civileket sújtó, Drezdához, Hirosimához és Észak-Vietnámhoz hasonló légi holokausztról sem.

A változás az amerikai hadseregben is kézzelfogható. A katonai vezetők minden szinten megértették, hogy a hiábavaló öldöklés otthon PR-katasztrófa, külföldön pedig kontraproduktív, mert elidegeníti a szövetségeseiket, és felbátorítja az ellenséget.¹⁷⁸ A haditengerészet harcművészeti programja új becsületkódexet, az Etikussal. A haditengerész Harcos hitvallását tanítja az újoncnak.¹⁷⁹ Katekizmusuk szerint: „Az etikussal harcos az élet védelmét szolgálja. Kinek az életét? A magáét és másokét. Milyen másokét? Mindenki másét.” A kódex tanításához az empátiát erősítő allegóriákat használnak, például a „Vadásztörténet” című elbeszélést, amelyet Robert Humphrey, egy visszavonult tiszt mesél el, akinek harcművészeti jóhiszeműségéhez kétség sem férhet, ugyanis a második világháborúban egy lőfegyveres osztagot irányított Ivo Dzsimában.¹⁸⁰ A történetben egy amerikai katonai egység egy szegény ázsiai országban szolgál, és egy szép napon az egység tagjai szórakozásképpen vadkanvadászatra indulnak:

Fölszálltak egy katonai teherautóra, és elindultak a vadonba, de előbb még megálltak egy faluban, hogy fölbéreljenek néhány helyi férfit, aki majd kala-uzolja őket.

Nagyon szegény falu volt. A kunyhókat sárból tapasztották, sem az elektromosságot, sem a vizet nem vezették be. Az utcákat nem kövezték le, bűzlött az egész falu. Csak úgy nyüzögtek a legyek. A férfiak mogorvák voltak, és piszkos ruhát viseltek. A nők eltakarták az arcukat, a gyerekeknek folyt az orra, és rongyokba öltöztek.

A teherautóban hamarosan megszólalt az egyik amerikai: „Büdös van.” Egy másik így felelt: „Úgy élnek ezek, mint az állatok.” Egy ifjú pilóta zárta a sort: „Igen, nincs miért élniük; akár meg is halhatnának.”

Mit lehet erre mondani? Tulajdonképpen igazuk lehetett.

Ekkor azonban megszólalt egy idősebb őrmester. Csendes fickó volt, keveset beszélt. Ha nem lett volna egyenruhában, beillett volna a falu kemény legényei közé. Az ifjú pilótának szegezte a kérdést: „Azt mondod, nincs miért élniük? Ha ennyire biztos vagy benne, fogd a késemet, ugorj le a teherautóról és próbálj meg végezni valamelyikükkel!”

Néma csönd borult a teherautóra...

Az őrmester így folytatta: „Én sem tudom, miért tartják olyan értékesnek az életüket. Talán a taknyos kölykök vagy a nadrágos nők miatt. Akárhogy is, éppen olyan fontos számukra az életük és a szeretteik élete, mint nekünk, amerikaiaknak. És ha továbbra is ilyen stílusban beszéltek róluk, kirúgnak minket ebből az országból!”

[Egy katona] megkérdezte, hogy mi, vagyonos amerikaiak mit tehetnénk, hogy megmutassuk, hiába nyomorognak ezek a parasztok, ugyanolyan emberi lényként tiszteljük őket. Az őrmester gondolkodás nélkül felelt: „Legyen bennetek annyi bátorság, hogy leugrotok a teherautóról, és térdig gázoltok a sárban és a bárányanében. Legyen bennetek annyi bátorság, hogy mosolyogva sétáltok végig a falujukon. És amikor elsétáltok a legbüdösebb, legfélelmetesebb paraszt mellett, akkor legyetek képesek a szemébe nézni, és a szemetekkel jelezni felé, hogy tudjátok, ő is éppen olyan ember, mint ti, ugyanazokkal a fájdalmakkal, ugyanazokkal a reményekkel és ugyanazokkal a vágyakkal a gyermekei számára. Ha nem így lesz, nem győzhetünk.”

Az etikus harcos kódexe már törekvés formájában is bizonyítja, hogy messze van már az az idő, amikor a katonák mindenféle gúnynévvel illették a vietnámi parasztokat, vagy amikor a katonai vezetés csak vonakodva járt utána a civilek elleni atrocitásnak, például a Mỹ Lai-mészárlásnak. Ahogy az etikus harcos programjának kidolgozásában segédkező Jack Hoban, a haditengerészeti egykori századosa írta nekem: „Amikor az 1970-es években beléptem a haditengerészethez,

az ölés volt a jelszó. 0 százalék lehetett annak a valószínűsége, hogy lesz majd egy becsületkódex, amely arra tanítja a tengerészeket, hogy »mindenkit védjenek meg – lehetőleg az ellenséget is«.”

A 21. század első évtizedében Amerika vezetésével zajló afganisztáni és iraki háború persze arról tanúskodik, hogy az ország azért nem riad vissza a háborútól. De ezek a háborúk nem említhetők egy napon azokkal, amik a távolabbi múltban zajlottak. Az államközi háború mindkét esetben rövid volt és (történelmi mércével mérve) kevés áldozatot szedett a harcmezőn.¹⁸¹ Az iraki halálesetek többségét a háborút követő anarchia országon belüli erőszaka okozta, és 2008-ra a 4000 amerikai halott (összehasonlításképpen: Vietnám 58 000 amerikai halálos áldozatot követelt) hozzájárult egy olyan elnök megválasztásához, aki két éven belül véget vetett az ország hadi küldetésének. 2008-ban Afganisztánban az amerikai légierő a talibánok elleni bombázások csúcspontján is olyan szigorú humanitárius protokollt követett, hogy még a Human Rights Watch is dicsérte „a civilek elleni akciók minimálisra csökkentéséért”.¹⁸² Joshua Goldstein politológus részt vett egy beszélgetésen azzal kapcsolatban, hogy az okosan megválasztott célpontok hogyan csökkentették a civil áldozatok számát Koszovóban és Irakban, és így nyilatkozott az afganisztáni és pakisztáni talibán és al-Kaida-célpontok ellen 2009-ben bevetett fegyveres drónokról:

Míg korábban a hadsereg lecsapott volna a harcosok búvóhelyére, közben civilek tízezreit ölte volna meg és üzte volna el a lakóhelyéről, majd pontatlan tűzérével és légitámadásával egész városokat és falvakat tett volna a földdel egyenlővé, csak hogy elkapjon néhány ellenséges harcost, ma már berepül egy drón és egyetlen rakétát lő ki arra az egyetlen házra, amelyben a felkelők gyülekeznek. Persze, előfordul, hogy eltéveszti a célpontot, de történelmi összehasonlításban drámaian csökkent a civil halálesetek száma.

Ez a trend annyira megerősödött és annyira természetesnek vesszük, hogy amikor 2010 februárjában egyetlen eltévedt rakéta megölt tíz civilt Afganisztánban, az esemény a lapok címlapjára került. Ez az eset önmagában borzalmas tragédia, ugyanakkor kivételnek számít, hiszen egy komoly katonai offenzíva során átlagosan kevés civil vesztette életét, és nyolc év háborúskodás alatt ez volt az egyik legsúlyosabb eset. E tíz halálos áldozat kapcsán az USA katonaságának afganisztáni őrpáncsnoka bocsánatot kért Afganisztán elnökétől, a világ hírügynökségei pedig az offenzíva jelentős eseményeként tálták. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy nincs probléma tíz civil megölésével, hanem hogy bármely korábbi háborúban, akár csak néhány évvel ezelőtt is, ennyi civil halálára senki nem figyelt volna fel. Korábban jelentős számú civil halálát is a háború szükségszerű és elkerülhetetlen, bár talán szomorú velejárójának tartották. Igencsak jó hír, hogy a legújabb korszakban ez a nézőpont érvényét veszítette.¹⁸³

Goldstein értékelését 2011-ben is megerősítették, amikor a *Science* folyóirat közölte a WikiLeaks dokumentumainak és az Amerika által vezetett katonai szövetség civil áldozataira vonatkozó, korábban titkosított adatait. A dokumentumok tanúbizonysága szerint 2004 és 2010 között mintegy 5300 civil vesztette életét Afganisztánban, többségükkel (körülbelül 80 százalékuk) nem a szövetséges erők, hanem a tálib felkelők végeztek. Ez a szám még kétször megszorozva is rendkívül kevés civil áldozatnak számít egy ilyen jelentőségű hadművelet során – a vietnámi háború harcai során 800 000 civil vesztette életét.¹⁸⁴

Bár Amerikában is alapvetően változott meg a háborúhoz való viszonyulás, az európai változás felmérhetetlen. Ahogy Robert Kagan külpolitikai elemző fogalmazott: „Az amerikaiak mintha a Marsról, míg az európaiak a Vénuszról érkeztek volna.”¹⁸⁵ 2003 februárjában tömegtüntetéseket tartottak Európa nagyvárosaiban Irak küszöbönálló amerikai megszállása ellen; egyenként egymillió ember gyűlt össze Londonban, Barcelonában és Rómában, Madridban és Berlinben pedig több mint félmillió.¹⁸⁶ Londonban ilyen transzparenseket lobogtattak: „Nem kérünk vért az olajért”; „Elég a kergemarha-kórból!”; „Amerika, az igazi lator állam”; „Teázz, ne háborúzz!”; „Elég ebből!”; és tömören „Nem!”. Németország és Franciaország zajosan kimaradt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia szövetségéből, nem sokkal később pedig Spanyolország is kihátrált. Még az Európában kisebb ellenállást kiváltó afganisztáni háborút is elsősorban amerikai katonák vívják. Egyrészt ők alkotják a negyvennégy tagországot összefogó NATO-hadművelet több mint felét, másrészt az európai erők szert tettek egyfajta hírnévre a harcművészeti erényeket illetően. Egy kanadai százados ezt írta nekem Kabulból 2003-ban:

A ma reggeli kalasnyikovkoncert alatt arra vártam, hogy a táborunk őrei tüzet nyissanak a toronyból. Azt hiszem, elaludtak. Nincs ebben semmi meglepő. A tornyokban a Bundeswehr emberei ülnek, és nem végéznak jó munkát... már amikor egyáltalán ott vannak. Ezt azért teszem hozzá, mert a németek már többször is elhagyták az őrhelyüket. Először akkor, amikor rakétákkal támadtak ránk. A többi alkalommal valami olyasmit mondtak, hogy fáztak a toronyban. Amikor egy német hadnagynak megemlítettem, hogy ez nem tisztességes, és az alapvető katonai etikett megszegése, azt felelte, hogy Kanada feladata a tornyok fűtése. Azzal vágtam vissza, hogy Németország feladata meleg ruháról gondoskodni a katonái számára. Legszívesebben hozzátettem volna azt is, hogy Kabul nem Sztálingrád, de lakatot tettem a számra.

A német hadsereg ma már nem olyan, mint volt. Vagy ahogy itt már többektől hallottam: „Ez nem a Wehrmacht”. Népünk történelmét figyelembe véve azt mondhatom, hogy ez örömdetes hír. Mivel azonban a biztonságom éppen a felsőbbrendű faj utódainak éberségén múlik, finoman szólva is aggódom.¹⁸⁷

Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe (Hol vannak a katonák? A modern Európa átalakulása; Nagy-Britanniában: *The Monopoly on Violence: Why Europeans Hate Going to War*; Az erőszak monopóliuma: Miért utálnak háborúzni az európaiak) című könyvében James Sheehan történész azt állítja, hogy az európaiak államfogalma is megváltozott. Az állam már nem a nemzet nagyságát és biztonságát fokozó katonai erő birtokosa, hanem a társadalmi biztonság és az anyagi jólét biztosítója. Ugyanakkor hiába különböznek az amerikai „vad cowboyok” és az európai „gyáva nyulak”, e különbségeknél nagyobb történelmi jelentőséggel bír, hogy politikai kultúrájuk az elmúlt hat évtizedben egyként távolodott el a háborútól.

A hosszú béke egyben nukleáris béke is?

Mi alakult ennyire jól? Mivel magyarázható, hogy a szakértők, a végítélet órái és az évszázados európai történelem ellenére nem került sor harmadik világháborúra? Miért élnek a neves hadtörténészek olyan kifejezésekkel, mint „látványos változás”, „talán a legmegdöbbentőbb folytonossági hiány a hadviselés történetében” és „ilyen még nem volt a történelemben”?

Sokak számára egyértelmű a válasz: a bomba. A háború lehetősége túl veszélyessé vált, a vezetők egyszerűen félnek. Az atomtól való rettegés tartotta vissza őket egy olyan háborútól, amely holokausztá fajulhatna, és véget vethetne a civilizációnak, sőt akár az emberi életnek is.¹⁸⁸ Winston Churchill így fogalmazott utolsó nagy parlamenti beszédében: „Így pedig könnyen megeshet, hogy valami fenséges ironia folytán abba a szakaszába érünk a történetnek, amikor a biztonság éppenséggel a terror keménykötésű gyermeke, a túlélés pedig a megsemmisítés ikertestvére lehet.”¹⁸⁹ Kenneth Waltz külpolitikai elemző ugyanebben a szellemben jelentette ki, hogy „hálások lehetünk az atom áldásainak”, Elspeth Rostow pedig fölvetette, hogy az atombombát is megilletné a Nobel-békedíj.¹⁹⁰

Reméljük, nem így lesz. Ha a hosszú béke egyben nukleáris béke is lenne, egy örült édenkertjében élnénk, hiszen egyetlen baleset, tévinformáció vagy az értékes testnedvekért rajongó légi tábornok előidézhethetné az apokalipszist. Szerencsére a közelebbi vizsgálat azt sejteti, hogy a nukleáris megsemmisülés fenyegetése vajmi kevés szerepet játszik a hosszú békében.¹⁹¹

Először is, a tömegpusztító fegyverek még soha nem akadályozták meg a háborút. A Nobel-békedíj alapítója az 1860-as években azt írta, hogy az általa feltalált dinamit „előbb hozza el a békét, mint ezer békekonferencia, [hiszen] amint az emberiség ráébred, hogy egész hadseregek semmisülhetnek meg egyetlen pillanat alatt, biztosan ragaszkodnak majd az áldott békéhez.”¹⁹² Ugyanezek a jóslatok hangzottak el a tengeralattjáró, a tüzérség, a füstmentes puskapor és a géppisztoly kapcsán is.¹⁹³ Az 1930-as években nagyon sokan féltek, hogy a repülőgépekről

leszórt mérges gáz véget vethet a civilizációnak és az emberi életnek, de ez a félelem sem akadályozta meg a háború kitörését.¹⁹⁴ Ahogy Luard írja: „A történelem nem azt bizonyítja, hogy a pusztító fegyverek önmagukban képesek gátat vetni a háborúnak. Ha 1939-ben a bakteriológiai fegyverek, a mérges gáz, az ideggáz és más vegyi fegyverek nem akadályozták meg a háborút, akkor nem látom be, hogy az atomfegyverek miért lennének képesek erre.”¹⁹⁵

A nukleáris béke elmélete arra sem szolgál magyarázattal, hogy az atomfegyverrel nem rendelkező országok miért tartózkodnak a háborútól – hogy a korábbi idők európai konfliktusaival ellentétben miért nem fajult háborúvá Kanada és Spanyolország 1995-ös halászlé vitája, vagy éppen Magyarország és Szlovákia 1997-es összetűzése a Dunán építendő vízlépcsővel kapcsolatban. A hosszú béke során a fejlett országok vezetőinek nem kellett számolgatniuk, hogy melyik társukat támadhatná meg büntetlenül (Németországot és Olaszországot igen, Nagy-Britanniát és Franciaországot nem), mert fel sem merült bennük a katonai támadás lehetősége. És a nukleáris keresztapák sem riasztották vissza őket – az Egyesült Államoknak esze ágában sem volt nukleáris pofonokkal fenyegetni Kanadát és Spanyolországot, ha túlságosan vehemenssen vitatkoznának a rombuszhalról.

Ami magukat a szuperhatalmakat illeti, Mueller egyszerűbben magyarázza, hogy miért nem bonyolódta harcba egymással: már a hagyományos háború lehetősége is éppen eléggé elrettentette őket. A második világháború megmutatta, hogy tömeggyártásban, futószalagon készülhetnek a tankok, a tűzfegyverek és a bombák, amelyek azután tízmilliókat pusztíthatnak el, és egész városokat dönthetnek romba. Ez különösen a Szovjetunióban volt szembetűnő, hiszen ők szenvedték el a legnagyobb veszteséget a háborúban. Merőben valószínűtlen, hogy az atomháború okozta elképzelhetetlen károk és a hagyományos háború okozta elképzelhető, mégis épp eléggé döbbenetes károk közötti marginális különbség lenne a fő visszatartó erő, amely megakadályozza a nagyhatalmak háborúskodását.

Végezetül a nukleáris béke elmélete arra sem ad magyarázatot, hogy a mégis bekövetkező háborúkban miért az atomfegyverrel nem rendelkező erők provokálták az atomfegyverrel rendelkezőt (vagy miért nem adták meg magukat) – hiszen az atomfenyegetésnek éppen ezt a felállást kellett volna megakadályoznia.¹⁹⁶ Észak-Korea, Észak-Vietnám, Irán, Irak, Panama és Jugoszlávia szembeszállt az Egyesült Államokkal; az afgán és csecsen lázadók szembeszálltak a Szovjetunióval; Egyiptom szembeszállt Nagy-Britanniával és Franciaországgal; Egyiptom és Szíria szembeszállt Izraellel; Vietnám szembeszállt Kínával; Argentína pedig szembeszállt Nagy-Britanniával. Ha már itt tartunk, a Szovjetunió éppen azokban az években (1945–49) telepedett rá Kelet-Európára, amikor az Egyesült Államok rendelkezett atomfegyverrel, ő viszont nem. Az atomhatalmakat piszkáló országok nem voltak öngyilkos hajlamúak. Helyesen mérték fel, hogy az atomfegyver kimondatlan fenyegetése – ha csak nem létükben érzik magukat fenyegetve az atomhatalmak – pusztán blöff. Az argentin junta abban a szilárd meg-

győződésben rendelte el a Falkland-szigetek megszállását, hogy Nagy-Britannia válaszképpen nem változtatja radioaktív kráterre Buenos Airest. 1967-ben vagy 1973-ban Izrael sem fenyegethette hitelesen a felsorakozott egyiptomi hadsereget, nem is beszélve Kairóról.

Schelling és a politológus Nina Tannenwald is felvetette a „nukleáris tabu” fogalmát – a közmegegyezést, hogy az atomfegyverek a kivételesen borzalmas kategóriába tartoznak.¹⁹⁷ Egyetlen taktikai atomfegyver használata is – még ha csak a hagyományos fegyverekhez hasonlítható pusztítást végezne is – történelmi törvényszegés lenne, elképzelhetetlen következményekkel jelezne egy új időszámítás kezdetét. Minden atomrobbantásnak ugyanilyen rossz híre van. A neutronbomba, amely minimális légnyomást okozna, de átmeneti sugárzással végezne a katonákkal, már ki sem került a katonai laboratóriumokból, mert általános utálatba ütközött, noha, mint Stanley Hoffman politológus rámutatott, megfelelő volna a morális filozófusok által hangoztatott igazságos háborúskodás követelményének.¹⁹⁸ Ma már a szellemi sötétség korszakának hihetetlen emlékfoszlányait látjuk azokban a félőrrült „Atomot a békéért”-tervekben, amelyek csatornaásásra, kikötőépítésre vagy úrrakéták kilövésére aknázták volna ki az atomrobbanást.

Azért persze nem arról van szó, hogy Nagaszaki óta korlátlan tabu övezi az atomfegyvereket.¹⁹⁹ Az atombombák nem készülnek el maguktól, és a nemzetek nagy energiákat mozgósítottak a fegyverek megtervezésének, elkészítésének, leszállításának és használati feltételeinek átgondolása érdekében. Ez a tevékenység azonban olyan hipotetikus régiókra korlátozódott, amelyeknek vajmi kevés közük van a valós háborúk tervezéséhez. És árulkodó jelei vannak annak, hogy működésbe lépett a tabu pszichológiája – amikor mindenki egyetért abban, hogy bizonyos gondolatokat még felvetni is véték –, mindenekelőtt az atomháború lehetőségével kapcsolatban leggyakrabban használt szóval: elképzelhetetlen. Amikor 1964-ben Barry Goldwater felvetette, hogy Vietnámban taktikai atomfegyvert is bevethetnének, Lyndon Johnson választási kampánya előállt a híres „Százszorszép” televíziós hirdetéssel, amelyben egy kislány egy százszorszép szirmait számolja, majd a kép átvált egy atomrobbanás előtti visszaszámlálásba. Részben ennek a hirdetésnek tulajdonítják Johnson földcsuszamlásszerű győzelmét.²⁰⁰ A vallási utalások azóta nyüzsgöttek az atombomba körül, amióta Robert Oppenheimer 1945-ben megnézte az első próbarobbanást, és a Bhagavad-gítát idézte: „a mindent elsöprő halál én vagyok”. Általában inkább a Biblia nyelvét használták: apokalipszis, armageddon, világvége, végítélet. Dean Rusk, a Kennedy- és a Johnson-kormány külügyminisztere azt írta, hogy ha az ország bevetette volna az atomfegyvert, „nemzedékeken át viselhettük volna Káin bélyegét”.²⁰¹ Alvin Weinberg fizikus, aki kutatásaival hozzájárult az atombomba elkészítéséhez, ezt a kérdést tette fel 1985-ben:

* Vekerdi József fordítása.

Vajon Hirosima fokozatos megszentelésének vagyunk tanúi? Mélyen misztikus eseménnyé emeljük Hirosimát, olyan vallási erővel bíró eseménnyé, mint a Biblia történetei? Bizonyítékom nincs rá, de meggyőződésem, hogy Hirosima 40. évfordulója és az azt körülvevő súlyos aggályok a nagy vallási ünnepek megülésére emlékeztetnek. [...] Hirosima megszentelése az atomkorszak egyik legreménytelibb fejleménye.²⁰²

A nukleáris tabu fokozatosan alakult ki. Mint az 1. fejezetben láttuk, a Hirosimát követő legalább egy évtizedben az amerikaiak ajnározták az atombombát. 1953-ban John Foster Dulles, az Eisenhower-kormány külügyminisztere sajnálkozva emlegette az atomfegyverekkel kapcsolatos „téves megkülönböztetést” és „tabut”.²⁰³ A Tajvan és a Kínai Népköztársaság között kialakult 1955-ös válság során Eisenhower azt nyilatkozta: „Ha ezeket a dolgokat szigorúan katonai célpontok ellen és szigorúan katonai célból használják, nem látom be, miért ne használhatnák ugyanúgy, ahogy a puskagolyót vagy bármi mást.”²⁰⁴

A következő évtizedben azonban annyira stigmatizálódtak az atomfegyverek, hogy senki nem mert többé ilyen kijelentéseket tenni. Lassanként mindenki megértette, hogy e fegyverek pusztító ereje minden korábbit felülmúl, hogy sérti az arányosság elvét, és hogy a polgári védelem minden megoldása (a kert végébe ástott óvóhely és a menedékkeresést oktató gyakorlat) egy vicc. Megértették, hogy az atomrobbantást követő sugárzás még évtizedekkel a robbanás után is kromoszómakárosodást és rákot okozhat. Már a légköri kísérletekből hátramaradó anyagok is világszerte beszennyezték a csapadékot stroncium-90-nel, a kalciumra emlékeztető radioaktív izotóppal, amely beépül a gyermekek csontjaiba és fogzatába (ez ihlette Malvina Reynolds „What Have They Done to the Rain?” című protest dalát).

Bár az Egyesült Államok és a Szovjetunió rohamtempóban folytatta a nukleáris technológia fejlesztését, a találkozókön és nyilatkozatokban azért – képmutatás vagy sem – a nukleáris leszerelést hangoztatták. Ezzel párhuzamosan egy alulról szerveződő mozgalom megkezdte a fegyverek stigmatizálását. A tüntetések és petíciók milliókat mozgattak meg, és olyan ismert figurák is felszólaltak, mint Linus Pauling, Bertrand Russell és Albert Schweitzer. A fokozódó nyomás hatására a szuperhatalmak moratóriumot hirdettek, később betiltották a légköri atomkísérleteket, végül pedig egymás után írták alá a fegyverek szigorításáról szóló megállapodásokat. Az 1962-es kubai rakétaválság volt a kritikus pont. Lyndon Johnson alaposan kihasználta a változást, hogy demonizálja Goldwatert a százszorszéphirdetésben, 1964-es nyilatkozatában pedig felhívta a figyelmet a kategorikus határvonalra: „Beszéljünk világosan! Nem létezik hagyományos atomfegyver. Tizenkilenc vészterhes éven át egyetlen nemzet sem fordította az atomot a másik ellen. Aki most megteszi, a legmagasabb szintű politikai döntést hozza.”²⁰⁵

A világ szerencsesorozata folytatódott, a két atommentes évtized háromra, négyre, ötre, majd hatra növekedett, a tabu pedig önmagát táplálta abban a folya-

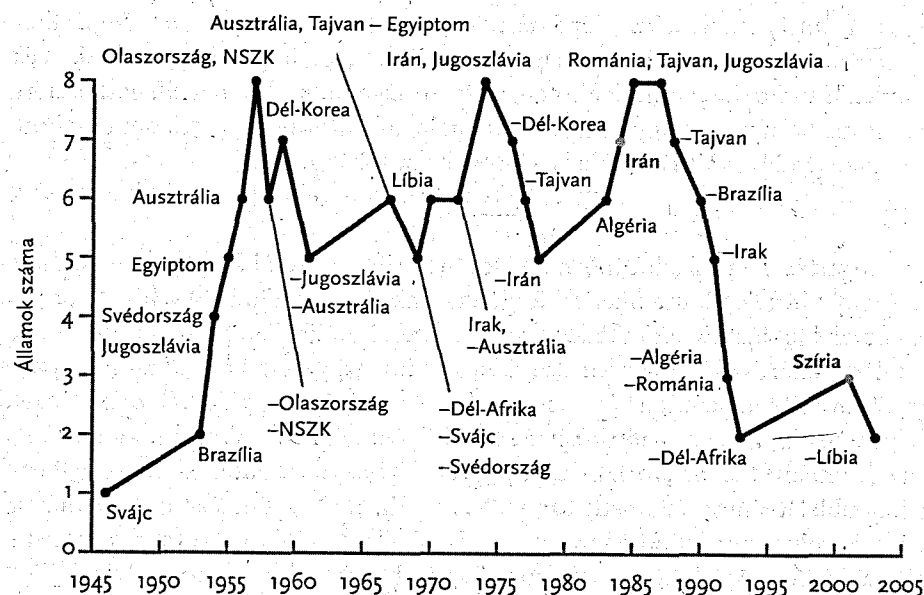
matban, amely a normákat szép lassan közismertté teszi. Azért volt elképzelhetetlen az atomfegyver használata, mert mindenki tudta, hogy elképzelhetetlen, és mindenki tudta, hogy mindenki tudja. Az armageddon végtelen elhalasztásáért igazán nem nagy ár, hogy az egyre hatástalanabb atomfenyegetés nem szabott gátat a nagyobb (Vietnám) és a kisebb (Falkland) háborúknak.

Egy norma, amely az adott norma kölcsönös elismerésétől függ, természetesen érzékeny a hirtelen összeomlásra. Aggódhatunk – és aggódjunk is –, hogy a nagyhatalmak klubján kívül működő atomnemzetek – India, Pakisztán, Észak-Korea és talán hamarosan Irán – nem osztja azt a közmegegyezést, hogy az atomfegyver bevetése elképzelhetetlen. Ennél is rosszabb lehetőség, hogy egy térrorszervezet megkaparint egy kőszá atomfegyvert, és hivalkodóan szembeszegül a tabuval, hiszen a nemzetközi terrorizmus lényege a világ megdöböntése a lehető legborzalmasabb látvánnyal. És tarthatunk tőle, hogy ha már egyetlen atomrobbantásra is sor kerül, az precedenst teremt a gátlások elszabadulásához. A pesszimista még azt is fölveti, hogy hiába nem függ a hosszú béke az atomtól való félelemtől, mégiscsak ideig-óráig tartó szünetről van szó. És a szünet egészen biztosan véget ér majd, ha elterjednek az atomfegyverek, a fejlődő világ valamely megszállottja véget vet a szerencsesorozatnak, és a tabut a kisebb és nagyobb hatalmak is ledöntik.

Egyetlen józan ember sem lehet maradéktalanul nyugodt a világ nukleáris biztonságának ingatag állapota miatt. De még ebből a szempontból sem olyan rossz a helyzet, mint sokan hiszik. A következő fejezetben a nukleáris terrorizmus eshetőségével foglalkozom. Egyelőre azonban vizsgáljuk meg az atomállamokat.

Biztató jel, hogy a nukleáris technológia burjánzása nem olyan örült iramban zajlott, mint ahogy mindenki várta. Az 1960-as elnökelölti vitákban John F. Kennedy azt jósolta, hogy 1964-re „tíz, tizenöt, húsz” ország rendelkezik majd atomfegyverrel.²⁰⁶ Az aggályokat fokozta, hogy 1964-ben Kína is elvégezte az első atomkísérletet, így kevesebb mint húsz év leforgása alatt ötre növekedett az atomklub tagjainak száma. Tom Lehrer „Who’s Next?” című számában örököltette meg a megfélemezhetetlen atomburjánzással kapcsolatos félelmeket: felsorolta azokat az országokat, amelyek hamarosan atomhatalommá válhatnak („Luxemburg a következő / És ki tudja? Talán Monaco”).

Am a jóslatot csak egyetlen ország igazolta, Izrael („»Az Úr az én pásztorem«, szól a zsolnár / De azért jobb, ha van bombánk!”). Hiába jóslták a szakértők, hogy 1980-ra Japán „minden kétséget kizáróan szert tesz majd atomfegyverre”, és hogy az újraegyesülő Németország „nem érzi magát biztonságban atomfegyver nélkül”, egyik ország sem mutatott érdeklődést iránta.²⁰⁷ És bármilyen hihetetlen, 1964 óta éppen annyi ország *mondott le* az atomfegyverről, mint ahány *beszerezte* őket. Nem tévedés. Míg Izrael, India, Pakisztán és Észak-Korea

5.22. ábra. Azok az atommentes államok, amelyek foglalkoztak atomfegyverekkel, majd lemondtak róluk, 1945–2010

A gondolatjellel megjelölt országoknál azt az évet ábrázoltuk, amikor véget vetettek az atomprogramnak. A szürkével jelölt országokról 2010-ben úgy vélték, hogy atomfegyverekkel kísérleteznek. Bár 2007-ben Izrael bombázott egy állítólagos szíriai atomközpontot, Szíria 2010-ig nem engedte be az országba a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget, ezért továbbra is az aktív országok listáján szerepel. *Források:* A grafikon alapja Sagan, 2009, frissítve Sagan, 2010, Scott Sagan és Jane Ensberg nyomán.

kialakította atomkapacitását, addig Dél-Afrika megszabadult a készleteitől az apartheid rezsim 1989-es felbomlását követően, Kazahsztán, Ukrajna és Fehéroroszország pedig köszönöttel visszautasította a megboldogult Szovjetuniótól örökölt arzenált. És akár hiszik, akár nem, az atomfegyver birtoklására töre nemzetek száma is csökkent az 1980-as évek óta. A Scott Sagan politológus számításai alapján készült 5.22. ábra azokat az atommentes államokat ábrázolja az 1945 óta eltelt években, amelyek programokat dolgoztak ki atomfegyverek előállítására.

A görbe ereszkedése azzal magyarázható, hogy bizonyos időszakokban Algéria, Ausztrália, Brazília, Egyiptom, Irak, Libia, Románia, Dél-Korea, Svájc, Svédország, Tajvan és Jugoszlávia is foglalkozott az atomfegyverek beszerzésének gondolatával, de utóbb meggondolta magát – akadt, aki egy izraeli légi csapás hatására, de általában szabad választásából.

Mennyire ingatag a nukleáris tabu? Lesz-e olyan ádáz ország, amely elkerülhetetlenül megszegi a tabut, és ezzel a világ többi része számára is ledönti? Nem azt tanítja a történelem, hogy előbb-utóbb minden fegyvertechnológiát bevetnek, és attól kezdve az hitelessé válik?

A megoldás részben a mérges gáz – az első világháború emblemikus borzalma – történetében keresendő. *The Chemical Weapons Taboo* (A vegyi fegyverek tabuja) című könyvében Richard Price politológus felvázolja, hogy a 20. század első felében hogyan stigmatizálódtak a vegyi fegyverek. Az 1899-es hágai egyezmény – amely csak egy volt a háborús viselkedést szabályozni kívánó nemzetközi megállapodások sorában – megtiltotta az üreges hegyű lövedékek, a légi bombázás (ekkor még hőlégballonról volt szó, hiszen a repülőt csak négy évvel később találták fel) és a mérges gázt kibocsátó lövedékek használatát. Ha tekintetbe vesszük a későbbi eseményeket, ezt az egyezményt is a történelem szemétdombjára kívánczó értelmetlen hangulatjavító intézkedések közé sorolhatjuk.

Price azonban rávilágít, hogy még az első világháború küzdő felei is úgy érezték, hogy nem feledkezhetnek meg az egyezményről. Amikor Németország halálos gázt vetett be a csataterén, váltig állította, hogy csak visszavág Franciaországnak a könnygázgránátokért, de egyébként sem szegte meg az előírásokat, mert nem lövedék formájában használja a gázt, hanem csak felnyitja a tartályokat, és hagyja, hogy a szél az ellenség felé vigye a gázt. Az indoklás természetesen nevetséges, mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy Németország úgy érezte, igazolást kell találnia a viselkedésére. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok ezek után megtorlásként vetett be gázt Németország törvénytelen gázhasználatára válaszul, és abban minden hadviselő fél egyetértett, hogy az egyezmény hatályát veszítette, hiszen olyan államok is beléptek a konfliktusba (például az Egyesült Államok), amelyek nem írták alá az egyezményt.

A háborút követően felháborodás söpört végig a világon a vegyi fegyverekkel kapcsolatban. Az 1925-ös genfi egyezményben már kevesebb kiskaput hagytak: „Mivel a civilizált világ közvéleménye joggal ítéli el a fojtó, mérges és egyéb gázok, valamint minden hasonló folyadék, anyag és eszköz használatát [...], e használat tiltása [...] általánosan elfogadottá válik a nemzetközi jogban, és a nemzetek lelkiismeretét és gyakorlatát is köti.”²⁰⁸ Az egyezményt 133 ország írta alá, de sokan fenntartották a jogot, hogy az elrettentés kedvéért rendelkezzenek ilyen fegyverekkel. Winston Churchill így magyarázta ezt: „Mi magunk semmiképpen sem szeretnénk alkalmazni ezt a rettenetes fegyvert, hacsak a németek nem vetik be elsőként. Az ellenséget ismerve azonban megtettük a szükséges előkészületeket.”²⁰⁹

Akár ez a dokumentum idézte elő a változást, akár nem, az államközi háborúskodásban elterjedt a mérges gáz használatának tabuja. Bár mindkét oldalon tetemes mennyiséget halmoztak fel, a második világháború csatateréin megdöbentő módon nem került sor mérges gáz használatára. Egyik oldal sem vállalta fel a gyalázatot, hogy ő vessen be először mérges gázt a csataterén, különösen,

amíg a náci abban reménykedtek, hogy Anglia jóváhagyja a kontinentális Európa német megszállását. És mindkét fél tartott a másik megtorlásától.

Ez a visszafogottság akkor is megmaradt, amikor az elharapozó események hatására megállíthatatlanul elfajulhattak volna a dolgok. Európában a szövetségesek legalább kétszer bocsátottak ki véletlenül mérges gázt. Siettek megmagyarázni az eseteket a német parancsnokoknak, akik hittek nekik, és nem intézkedtek a megtorlásról.²¹⁰ A kognitív pszichológia is segített. Az 1930-as években a fasiszta Olaszország mérges gázt használt Abesszíniában, a Japán Birodalom pedig Kínában. Ezeket az eseményeket azonban különlegesnek tekintették a vezetők, hiszen nem a nemzetek családjában, hanem a világ „civilizálatlan” részein fordultak elő. Egyiket sem tartották a tabut leromboló szabályszegésnek.

Az 1930-as évek óta csak két alkalommal vetettek be tartósan mérges gázt háborúban: Egyiptom 1967-ben Jemenben, Irak pedig az iraki erőkkkel (és a saját kurd állampolgáraival) szemben 1980 és 1988 között. Szaddám Huszein végét éppen e tabu megtörése jelenthette. A közvéleményt annyira felháborította a mérges gáz bevetése, hogy az uralmát megdőntő 2003-as, az Egyesült Államok vezette háborúval szemben ellenséges hangok egy részét is elhallgattatta, az iraki perben pedig – amelynek végén 2006-ban kivégezték – a hét vádpontból kettő erről szólt.²¹¹ A világ nemzetei 1993-ban hivatalosan is eltörölték a vegyi fegyvereket, és most semmisítik meg az ismert készleteket.

Nem is olyan könnyű megérteni, hogy a számtalan háborús fegyver közül miért éppen a mérges gázt nevezték ki közellenségnek – miért éppen ezt tartották olyan civilizálatlan megoldásnak, hogy a harcmezőn még a náci sem vetették be. (Mindenhol máshol a legnagyobb lelki nyugalommal használták.) Rendkívül kellemetlen érzés, ha elgázosítanak, de épp olyan kellemetlen, ha fémdarabok lyuggatnak át vagy tépnek cafatokra. Ha csak a számokat nézzük, a gáz sokkal kevésbé halálos, mint a puskagolyó vagy a bomba. Az első világháborúban a mérges gáz okozta sérülésekben szenvedők kevesebb mint 1 százaléka halt bele a sérüléseibe, és ezek a halálesetek még a háború halálos áldozatainak 1 százalékát sem tették ki.²¹² Bár a vegyi háborúskodás katonailag zavaros – egyetlen csata parancsnoka sem szeretné a szélirányra bízni az életét –, Németország elpusztíthatta volna vele az angol csapatokat Dunkirknél, az amerikaiak pedig könnyen kifüstölhették volna vele a Csendes-óceán peremtérségének barlangjaiban rejtőző japánokat. És bár a vegyi fegyvereket nem könnyű bevetni, ezzel sincsenek egyedül, hiszen a fegyvertechnológiák többsége eleinte még nem hatásos. Az első puskaporos fegyvereket például lassan lehetett megtölteni, nehézkesen céloztak vele és sokszor a katona arcába robbantak. Még csak nem is a vegyi fegyvereket ítélték először barbárnak: az íjak és lándzsák korában a puskaporos fegyverek használatát tartották erkölcstelennek, férfihoz méltatlannak és gyávaságnak. Miért gyökerezett meg hát a vegyi fegyverek tabuja?

Az egyik lehetőség, hogy az emberi elme kivételesen visszataszítónak tartja a mérget. Amikor a harcosok a jó modor megszokott szabályait felfüggesztve meg-

teszik a kötelességüket, ez a felfüggesztés csak arra vonatkozik, amikor hirtelen és célzottan alkalmaznak erőt az ellenféllel szemben, aki éppígy cselekedhet. Még a pacifisták is élvezik olykor az olyan háborús filmeket vagy videójátékokat, amelyekben lelőnek, leszúrnak vagy felrobbantanak valakit, az azonban senkinek nem okoz örömet, amikor egy zöldes felhő száll le a csatatérre, és fokozatosan holttestekké változtatja az embereket. A mérgekeverőt régóta kivételesen gonosz és aljas gyilkosnak tartják. A mérge nem a harcos, hanem a boszorkány eszköze; nem a férfi, hanem a nőé (aki rémisztő módon kezében tartja a konyha- és a gyógyszeresszekrény kulcsát). *Mérgező nő* című könyvében Margaret Hallissy irodalomtörténész így magyarázza el ennek az archetípusnak a mibenlétét:

A mérge nem vethető be tisztességes fegyverként a méltó ellenfelek igazságos küzdelmében, ellentétben az olyan férfias fegyverekkel, mint a kard vagy a pisztoly. A titkos fegyverhez folyamodó férfit mély megvetés sújtja. A nyilvánosan elismert rivalizálás olyan összekötő kapocs, amelyben a méltó ellenfél lehetőséget ad a másiknak vitézsége bizonyítására. [...] A párbajozó férfi nyílt, tisztességes és erős; a mérgekeverő álnok, összeesküvő és gyenge. A fegyvert vagy kardot viselő férfi fenyegetést jelent, de ebből nem is csinál titkot, kiszemelt áldozata pedig maga is fegyvert is ragadhat. [...] A mérgekeverő titkos tudással ellensúlyozza fizikai kisebbségét. A mérgezést tervező gyenge nő épp olyan halálos fenyegetés, mint a felfegyverzett férfi, de mivel titokban jár el, az áldozat sokkal védtelenebb.²¹³

Bármennyire is a mérge utálatát örököltük evolúciós vagy kulturális múltunkból, ahhoz, hogy tabunak számítson a hadviselésben, a történelem esetlegességére is, szükség volt. Price feltételezése szerint az volt a kritikus pont, hogy az első világháborúban egyszer sem vetettek be szándékosan mérges gázt a civilekkel szemben. Ebben az értelemben nem került sor tabudöntőgető precedensre, az 1930-as években pedig annyira rettegett a közvélemény a gázt szóró és egész városok megsemmisítésére képes repülőgépektől, hogy kategorikusan elutasították e fegyverek használatát.

A vegyi fegyverekkel kapcsolatos tabu és az atomfegyverekkel kapcsolatos tabu közti analógia világos. Ma mindkettőt a „tömegpusztító fegyverek” közé sorolják – bár az atomfegyver összehasonlíthatatlanul nagyobb pusztításra képes –, mert a két tabu kölcsönösen erősíti egymást. A retteget mindkét fegyvertípus esetében növeli a betegség okozta lassú halál kilátása, illetve a harcmező és a civil élet közti határ hiánya.

A világ vegyi fegyverekkel kapcsolatos tapasztalatából levonhatunk néhány reménykedésre okot adó tanulságot, legalábbis az atomkorszak rémisztő mércéjével mérve. Nem minden halálos technológia válik a katonai eszköztár bevett részévé; a szellem néha visszataszítható a palackba; és az erkölcsi érzések olykor nemzetközi normává válva befolyásolhatják a háború lefolyását. E nor-

mák ráadásul elég erősek lehetnek ahhoz, hogy elviseljenek egy-egy elszigetelt kivételt, amely nem feltétlenül vezet a helyzet megállíthatatlan elfajulásához. Ez utóbbi különösen reményteli fordulat, bár a világ valószínűleg jobban jár, ha nem sokan tudnak róla.

Ha a világ leszámolt a vegyi fegyverekkel, megtörténhet-e ugyanez az atomfegyverekkel is? Néhány amerikai ikon nemrégiben éppen ezt javasolta kissé idealisztikus, „Atomfegyvermentes világot” című kiáltványában. A kiáltványt nem akárhik írták alá: George Shultz, William Perry, Henry Kissinger és Sam Nunn.²¹⁴ Shultz a Reagan-kormány, Perry a Clinton-kormány külügyminisztere volt. Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó és külügyminiszter volt Nixon és Ford idején. Nunn a szenátus fegyveres szolgálatokért felelős bizottságát vezette, és régóta őt tartják a nemzetvédelemhez legjobban értő amerikai törvényalkotónak. Egyikük sem vádolható naiv pacifizmussal.

Mögöttük áll egy áomcsapat: harcedzett, demokrata és republikánus államférfiak a legkülönbözőbb kormányok idejéből, egészen John F. Kennedy kormányáig visszamenően. Van köztük öt egykori külügyminiszter, öt egykori nemzetbiztonsági tanácsadó és négy egykori védelmi miniszter. E tisztségek még élő képviselőinek háromnegyede írta alá a kiáltványt, amely minden atomfegyver fokozatos, ellenőrzött és kötelező érvényű kiiktatására szólít fel; ezt nevezik globális zérónak.²¹⁵ Különböző beszédeiben Barack Obama és Dmitrij Medvegyev is kiállt a megszüntetés mellett (Obama többek között ezért kapott Nobel-békedíjat 2009-ben), és a politikai agytrösztök már gondolkodznak a megvalósításán. A legtöbbre tartott útiterv a tárgyalás, a csökkentés és az ellenőrzés négy szakaszát jelöli ki, az utolsó robbanófejet 2030-ban semmisítenék meg.²¹⁶

Amint a támogatók életrajzából sejthetjük, a globális zéró mögött komoly reálpolitika áll. A hidegháború vége óta abszurditássá vált a nagyhatalmak nukleáris arzenálja. Már nincs rá szükség egy ellenséges szuperhatalom egzisztenciális fenyegetésének elrettentéséhez, és a nukleáris tabut figyelembe véve más katonai célt nem szolgál. Az ellencsapás fenyegetése nem tartja vissza az állam nélküli terroristákat, mert a bombájukon nem szerepelne a feladó címe, ha pedig vallási fanatikusok, a világon semmi nem lenne olyan értékes számukra, hogy hatásos legyen a fenyegetés. Bármilyen sokan dicsérik az atomfegyverek csökkentéséről szóló megállapodásokat, a globális biztonságot addig nem befolyásolják komolyan, amíg több ezer fegyver létezik még, és nem felejtik el az új fegyverek előállításához szükséges technológiát sem.

A globális zéró lélektana abban rejlik, hogy az atomfegyverek *használatával* kapcsolatos tabut kiterjesztenék az atomfegyverek *birtoklásával* kapcsolatos tabura is. A tabu akkor működhet, ha a felek kölcsönösen megértik, hogy világos vonalak húzódnak a mindent vagy semmit kategóriák között, a legfényesebb

pedig a nullát a nullánál többitől elválasztó vonal. Egyetlen ország sem igazolhatná az atomfegyver beszerzését azzal, hogy atomfegyverrel rendelkező szomszédja ellen védekezik, ha nem lenne atomfegyverrel rendelkező szomszédja. És azt sem állíthatná, hogy az atomfegyverrel régóta rendelkező nemzetek képmutató módon fenntartják a jogot saját fegyvereik megtartására. Egy fejlődő nemzet sem próbálhatna felnőttnek látszani a nukleáris arzenál beszerzésével, ha a felnőttek már elavultnak és visszataszítónak tekintenék e fegyvereket. Az atomfegyver beszerzésével kokettáló aljas államok és terrorista csoportok pedig páriává válnának a világ szemében – nem félelmetes ellenfelet, hanem aljas bűnözőt látnának bennük.

A probléma lényege persze éppen az, hogy hogyan juthatunk el addig. A nukleáris leszerelés folyamata során lennének olyan sérülékeny pillanatok, amikor a fennmaradó atomhatalmak egy hódításra törekvő örült kezébe kerülhetnének. A nemzetek kísértésbe eshetnének, hogy titokban mégis megőrizzenek néhány atomfegyvert, hátha az ellenfelek is így tesznek. Egy-egy aljas állam támogathatná az atomterroristákat, ha ő maga már biztos benne, hogy nem érheti megtorlás. És hiába nem lennének atomfegyverek, a létrehozásukkal kapcsolatos tudás megmaradna – ezt a szellemet ugyanis biztosan nem tuszkolhatjuk vissza a palackba –, így egy-egy válság újabb fegyverkezéshez vezethetne, és az első megelőző csapást intézhetne, mielőtt az ellenfele támadhatna. A nukleáris stratégia egyes szakértői, többek között Schelling, John Deutch és Harold Brown szkeptikusan viszonyulnak ahhoz, hogy lehetséges-e vagy akár kívánatos-e az atommentes világ kialakítása, mások azonban ütemtervekkel és garanciák beépítésével igyekeznek cáfolni az ellenvetéseket.²¹⁷

E bizonytalanságokat tekintetbe véve nemigen tehetünk olyan értelmű jóslatot, hogy a belátható jövőben az atomfegyver is a mérges gáz sorsára jut. De már az is a hosszú béke mögött rejlő lendületet jelzi, hogy egyáltalán felmerülhet az eltörlés lehetősége. Ha erre sor kerül, az lenne az erőszak végleges visszaszorítása. Atommentes világ! Melyik realista mert volna erről álmodozni?

Demokratikus béke-e a hosszú béke?

Ha a hosszú béke nem a rettegés életerős gyermeke, és nem a pusztítás ikertestvére, akkor kinek a gyermeke? Azonosíthatunk-e valamely exogén változót – olyan fejleményt, amely nem része magának a békének –, amely a háború utáni években szökött szárba, és okkal feltételezhetjük róla, hogy a háború ellen ható általános erő? Találunk-e komolyabban vehető magyarázatot annál, hogy „a fejlett országok azért hagyták abba a háborúskodást, mert már nem annyira harciasak”?

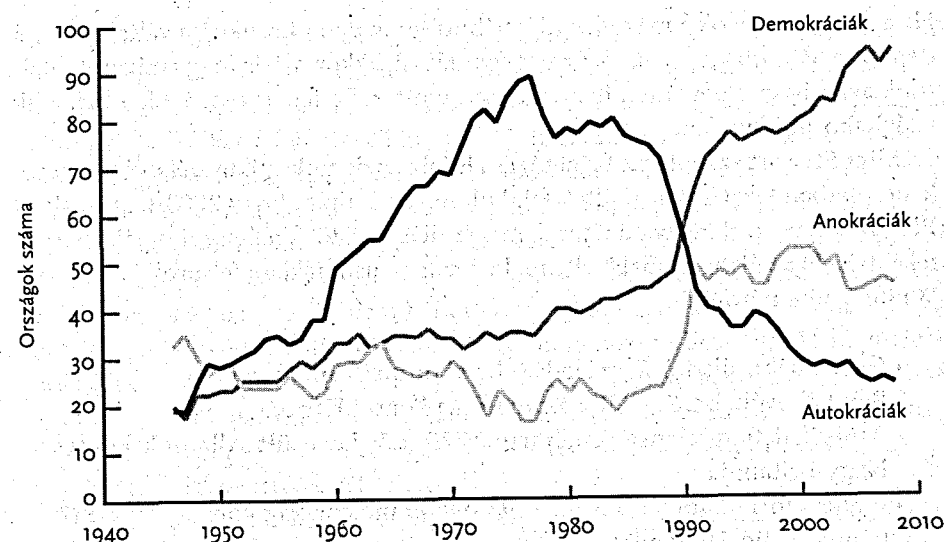
A 4. fejezetben megismertünk egy kétszáz éves elméletet, amely némileg előrevetíti a fejleményeket. *Örök béke* című értekezésében Immanuel Kant kifejtette,

hogy három körülmény csökkenti a nemzetvezetők harci kedvét akkor is, ha sem kedvesebbé, sem gyengédebbé nem váltak.

Az első a demokrácia. A demokratikus kormány célja az állampolgárok közötti konfliktusok feloldása a megegyezésen alapuló jogrend segítségével, ezért a demokráciák ugyanezt az etikát követik, amikor más államokkal tárgyalnak. Ezenkívül minden demokrácia ismeri az összes többi demokrácia működését, mert valamennyien egyazon racionális alapokra épülnek, nem valamely személyi kultusz, messianisztikus hitvallás vagy sovíniszta küldetés termékei. A demokráciák között így kialakuló bizalom csírájában fojtja el a hobbesi ördögi kört, amelyben a megelőző csapástól való félelem mindkét oldalt megelőző csapásra készíti. Végül mivel a demokratikus vezetőket a nép elszámoltatja, kisebb valószínűséggel kezdeményeznek ostoba háborúkat, amely állampolgáraik vére és vagyona árán hoz nekik dicsőséget.

A ma már demokratikus békének nevezett elmélet két szempontból is magyarázatul szolgálhat a hosszú békére. Az első, hogy a megfelelő irányba mutatnak a trendek. Európa nagy részén meglepően sekélyek a demokrácia gyökerei. Európa keleti felén 1989-ig kommunista diktatúrák uralkodtak, Spanyolország, Portugália és Görögország pedig csak az 1970-es években szabadult meg a fasiszta diktátoroktól. Németország az első világháborút militarista monarchiaként kezdte az Osztrák–Magyar Monarchiával az oldalán, a másodikat náci diktatúraként a fasiszta Olaszországgal az oldalán. Még Franciaországnak is öt kísérletre volt szüksége a demokrácia végleges bevezetéséhez, az egyes próbálkozások között pedig monarchia, császárság és a Vichy-kormány irányított. Nemrégiben még számos szakértő úgy vélte, hogy a demokrácia napjai meg vannak számlálva. 1975-ben Daniel Patrick Moynihan azon kesergett, hogy „az amerikai mintára épülő liberális demokrácia egyre inkább emlékeztet a 19. századi monarchiára: a kormány elavult formája, amely itt-ott elszigetelten jelenik meg, bizonyos körülmények között még működik is, a jövőre nézve azonban nem bír jelentőséggel. Egy múltbeli állapotot tükröz, nem a jövő felé tart.”²¹⁸

A társadalomtudósok jobban teszik, ha nem jóslgatják a jövőt; éppen elég nehéz megjósolni a múltat. Az 5.23. ábrán a demokráciák, autokráciák és anokráciák (sem teljes mértékben demokratikus, sem teljes mértékben autokratis országok) sorsa látható a második világháború óta eltelt évtizedekben. Az az év, amikor Moynihan kinyilatkoztatta a demokrácia halálát, fordulópontnak bizonyult a különböző kormányzati formák egymáshoz viszonyított sorsában, és bizony a világ, különösen a fejlett világ, éppen a demokrácia felé tartott. Dél-Európa az 1970-es években, Kelet-Európa az 1990-es évek elejére vált teljes mértékben demokratikussá. Jelen pillanatban Fehéroroszország az egyetlen autokráciának minősülő európai ország, Oroszország kivételével pedig minden ország fejlett demokrácia. A demokráciák vannak túlsúlyban Amerikában is, ahogy a Csendes-óceán térségének legfontosabb fejlett országaiban, például Dél-Koreában

5.23. ábra. Demokráciák, autokráciák és anokráciák, 1946–2008

Forrás: A grafikon forrása Marshall–Cole, 2009. Csak azokat az országokat vettük figyelembe, amelyek lakossága 2008-ban meghaladta az 500 000 főt.

és Tajvanon is.²¹⁹ Ha eltekintünk attól, hogy a demokrácia milyen fontos szerepet játszhat a nemzetközi béke fenntartásában, akkor is ez a kormányzati forma tanúsítja a legkevesebb erőszakot az állampolgárai iránt, tehát a demokrácia megerősödését is mérföldkőnek tekinthetjük az erőszak történelmi visszaszorulásában.

A demokratikus béke másik fontos tényezője egy olyan téveszme, amelyet sokszor történelmi törvénnyé emelnek. Nagy-Britannia egykori miniszterelnöke, Tony Blair így magyarázta ezt el a *The Daily Show* egy 2008-as adásában Jon Stewartnak:

Stewart: Találkozott már az elnökünkkel? A szabadság nagy szószólója. Szerinte ha mindenhol demokrácia lenne, nem lenne többé háború.

Blair: Történelmi tény, hogy soha nem háborúzott még egymással két demokrácia.

Stewart: Kérdeznék valamit. Argentína. Demokrácia?

Blair: Igen, demokrácia. Az elnök választással kerül hatalomra.

Stewart: Anglia. Demokrácia?

Blair: Többé-kevésbé. Amikor utoljára ott jártam, még az volt.

Stewart: És nem harcoltak maguk véletlenül?

Blair: Akkoriban Argentína még nem volt demokrácia.

Stewart: A fenébe! Majdnem megfogtam.

Ha a fejlett országok a második világháború után demokratikussá váltak, és ha a demokráciák soha nem háborúznak egymással, akkor máris magyarázatot találunk arra, hogy miért nem háborúztak egymással a fejlett országok a második világháborút követően.

Mint Stewart szkeptikus faggatózása is jelzi, a demokratikus béke elméletével kapcsolatban kérdések merültek fel, különösen azután, hogy 2003-ban Bush és Blair részben ezzel magyarázta Irak megszállását. A történelemrajongók élvezettel álltak elő az újabb és újabb ellenpéldákkal; az alábbiakban felsorolok néhányat White gyűjteményéből:

- Görög háborúk, i. e. 5. század: Athén kontra Szürakuszai
- Pun háborúk, i. e. 2. és 3. század: Róma kontra Karthágó
- Amerikai függetlenségi háború, 1775–83: Egyesült Államok kontra Nagy-Britannia
- Francia forradalmi háborúk, 1793–99: Franciaország kontra Nagy-Britannia, Svájc, Hollandia
- 1812-es, 1812–15-ös háború: Egyesült Államok kontra Nagy-Britannia
- Francia–római háború, 1849: Franciaország kontra Római Köztársaság
- Amerikai polgárháború, 1861–65: Egyesült Államok kontra szövetségi államok
- Spanyol–amerikai háború, 1898: Egyesült Államok kontra Spanyolország
- Angol–búr háború, 1899–1901: Nagy-Britannia kontra Transvaal Köztársaság és Oranje Szabadállam
- Első indiai–pakisztáni háború, 1947–49
- Libanoni polgárháború, 1978, 1982: Izrael kontra Libanon
- Horvát függetlenségi háború, 1991–92: Horvátország kontra Jugoszlávia
- Koszovói háború, 1999: NATO kontra Jugoszlávia
- Kargil-háború, 1999: India kontra Pakisztán
- Izrael és Libanon háborúja, 2006²²⁰

Valamennyi ellenpéldánál felmerült, hogy valóban demokratikus országokról van-e szó. Görögország, Róma és a szövetségi államok rabszolgákat tartottak; Nagy-Britanniában 1832-ig a nép nemigen szólhatott bele a monarchia működésébe. A többi háborúban a legjobb esetben is gyermekcipőben járó vagy marginális demokráciák vettek részt, úgymint Libanon, Pakisztán, Jugoszlávia, valamint a 19. századi Franciaország és Spanyolország. És a 20. század első évtizedeiig a nők nem szavazhattak, márpedig ők inkább békepártiak, mint a férfiak. A demokratikus béke hívei hajlamosak elfeledkezni a 20. századot megelőző évszázadokról, ahogy az új és bizonytalan demokráciákról is, és váltig állítják, hogy azóta egyetlen érett, stabil demokrácia sem vívott egymással háborút.

A demokratikus béke elméletének kritikusai ezek után felhívják a figyelmet, hogy ha elég szűken határozzuk meg a „demokrácia” körét, nem sok országnak

marad hely benne, ezért a valószínűség-számítás törvényei alapján nem meglepő, hogy kevés háborúban vettek részt demokráciák. A nagyhatalmakat leszámítva két ország általában csak akkor üzen hadat egymásnak, ha van közös határuk, az elméleti párosokat tehát eleve kizárja a földrajzi helyzet. Felesleges a demokráciával magyaráznunk, hogy miért nem háborúzott soha egymással Új-Zéland és Uruguay vagy éppen Belgium és Tajvan. Ha nem foglalkozunk az idővonal elejével (sokan csak a második világháborút követő időszakot vizsgálják), még tovább szűkül a kör, és máris találunk egy cinikusabb magyarázatot a hosszú békére: a hidegháború kezdete óta nem háborúztak egymással a világ első számú nagyhatalma, az Egyesült Államok szövetségesei. A hosszú béke egyéb megnyilvánulásaira – például arra, hogy a nagyhatalmak soha nem háborúztak egymással – soha nem is talált magyarázatot a demokratikus béke elmélete, az ugyanis a kritikusok szerint valószínűleg a kölcsönös elrettentésből, az atomfegyverek vagy egyéb okok visszatartó erejéből ered.²²¹

A demokratikus béke elméletének utolsó szépséghibája, már ami a háborúra való általános hajlandóságot illeti, hogy a demokráciák nem mindig viselkednek Kant fennkölt elvárásainak megfelelően. Az az elképzelés, hogy a demokráciák externalizálják a hatalom kijelölésének és a konfliktusok békés megoldásának törvény által szabályozott megoldását, nemigen vág egybe azzal a számtalan háborúval, melyet Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia és Belgium a gyarmatok megszerzéséért és megtartásáért vívott – 1838 és 1920 között legalább harminchárom ilyen háborúra került sor, néhány háborút pedig még az 1950-es, sőt az 1960-as években is vívtak (például Franciaország Algériában). A demokratikus béke elméletét az is megingatja, hogy az amerikaiak több esetben is beavatkoztak más országok életébe a hidegháború idején, amikor a CIA is közreműködött a többé-kevésbé demokratikus kormány megdöntésében Iránban (1953), Guatemalán (1954) és Chilében (1973), mert túlságosan baloldalinak érezték azokat. Az elmélet hívei erre azt felelik, hogy az európai birodalmak – bár nem omlottak össze egyik pillanatról a másikra – éppen akkor roskadoztak külföldön, amikor otthon megerősödött a demokrácia, az amerikai beavatkozások pedig nem a nyilvánosság előtt zajló háborúk, hanem nagyon is titkos műveletek voltak, ezért a szabályt erősítő kivételeknek tekinthetők.²²²

Amikor egy vita már csak az újra és újra módosított meghatározások, kima-zsolázott példák és ad hoc kifogások terepe, ideje felcsapni a halálos kimenetelű konfliktusok statisztikáját. Két politológus, Bruce Russett és John Oneal új életet lehelt a demokratikus béke elméletébe, amikor pontosították a meghatározásokat, odafigyeltek az ellentmondásos változókra, és az elmélet számszerű változatát is próbára tették: nem azt, hogy a demokráciák *soha* nem háborúznak egymással (mely esetben minden állítólagos ellenpélda élet-halál kérdéssé válik), hanem azt, hogy *sokkal ritkábban* háborúznak, mint a nem demokráciában élő országok, ha minden egyéb feltétel változatlan.²²³

Russett és Oneal egy olyan statisztikai módszert alkalmazott a csomó kibogozásához, amely különválasztja az ellentmondásos változók hatásait: ez a módszer a többváltozós logisztikus regresszió. Mondjuk be szeretnénk bizonyítani, hogy a sokat dohányzók körében gyakoribb a szívroham, és megerősítést keresünk, hogy a fokozott kockázatot a dohányzás okozza, nem pedig az, hogy a dohányosok általában kevesebbet mozognak. Először a testmozgás mennyisége alapján igyekszünk megmagyarázni a szívrohammal kapcsolatos adatokat. A férfiak egészségügyi adatainak nagy mintáját áttekintve megállapíthatjuk, hogy hetente minden újabb sporttal töltött óra átlagosan egy bizonyos százalékkal csökkenti a férfiaknál a szívroham kockázatát. A korreláció azonban még mindig nem tökéletes – vannak olyan világ lustái, akiknek egészséges a szíve; egyes sportolók pedig éppen az edzőteremben esnek össze. A szívrohamok testmozgás alapján megjósolható száma és a valós szám közti különbség a *maradék*. Az összes *maradék* már ad némi teret, hogy megbizonyosodjunk annak a változónak a hatásáról, amely a leginkább érdekel minket, ami jelen esetben a dohányzás.

Ezen a ponton további mozgásterünk támad. A sokat dohányzók átlagosan kevesebbet mozognak, némelyikük azonban sokat sportol, miközben a nemdohányzók között is akadnak lustábbak. Ezzel újabb maradékokhoz jutunk: eltérések mutatkoznak a férfiak valós dohányzási aránya és a testmozgásuk alapján megjósolt dohányzási arány között. Végezetül megvizsgáljuk, hogy a dohányzás-testmozgás összefüggésből származó maradékok (amennyivel kevésbé vagy többet dohányoznak a férfiak, mint azt a testmozgásuk mennyiségéből várnánk) korrelálnak-e a testmozgás-szívroham összefüggésből származó maradékokkal (amennyivel kevesebb vagy több szívroham fordul elő a férfiak körében, mint azt a testmozgásuk mennyiségéből várnánk). Ha a maradékok egybevágnak, megállapíthatjuk, hogy a dohányzás összefügg a szívrohammal, a testmozgással való párhuzamos összefüggésen túl. Ha pedig a férfiak életének egy korábbi szakaszában is mértük a dohányzást, a szívrohamot pedig egy későbbi szakaszban is (hogy kizárjuk azt a lehetőséget, hogy a szívroham okoz dohányzást, és nem fordítva), tulajdonképpen kijelenthetjük, hogy a dohányzás szívrohamot *okoz*. A többváltozós regresszió segítségével nemcsak kettő, hanem végtelen számú ellentmondásos tényezővel is követhetjük a fenti módszert.

A többváltozós regresszió általános problémája, hogy minél több tényezőt szeretnénk kibogozni, annál több adatra van szükség, mert az adatok variációját egyre inkább „elhasználjuk”, ahogy minden bosszantó változó a lehető legtöbbet emészt fel a variációkból, így a minket érdeklő hipotézisnek be kell érnie a maradékkal. És az emberiség szerencséjére, de a társadalomtudósok szerencsétlenségére, viszonylag ritkán tör ki államközi háború. A Correlates of War Project 1823 és 1997 között mindössze 79 teljes értékű államközi háborút számol (amelyekben legalább évi ezer ember odaveszett), 1900 óta pedig csak 49-et; ami statisztikai szempontból nagyon kevés. Ezért Russett és Oneal

a katonai államközi viták sokkal nagyobb adatbázisát vizsgálta – minden olyan esetet figyelembe vettek, amikor egy-egy ország készenlétbe helyezte a haderejét, kilőtt egy íjat, felderítésre küldte a harci helikoptereit, kivonta a kardját, meglengette a szablyáját, vagy másképpen feszítette meg katonai izmait.²²⁴ Ha feltételezzük, hogy minden kitörő háborúra jut egy sor olyan vita, amely végül nem fajul háborúvá, de hasonló okokra vezethető vissza, akkor a vitákat ugyanolyan motivációk vezérlik, mint magukat a háborúkat, vagyis joggal tekinthetők a háború helyettesítőinek. A Correlates of War Project 1816 és 2001 között több mint 2300 katonai jellegű államközi vitát azonosított, ami még a legadatéheesebb társadalomtudós számára is elegendő lehet.²²⁵

Russett és Oneal mindenekelőtt felsorakoztatta az elemzés egységeit: olyan országpárokat az 1886 és 2001 közötti évekből, amelyeknél felmerült az egymás elleni háború kockázata, vagy azért, mert szomszédok voltak, vagy azért, mert egyikük nagyhatalom volt. A kutatókat az az adat érdekelte, hogy az adott évben kialakult-e katonai jellegű vita a páros között. Ezután megvizsgálták, hogy a páros *kevésbé* demokratikus tagja mennyire volt demokratikus a megelőző évben, ugyanis abból indultak ki, hogy hiába ellenzi a háborút egy demokratikus állam, harciasabb (és valószínűleg kevésbé demokratikus) ellenfele háborúra kényszerítheti. Nem lenne tisztességes a demokratikus Németországot büntetni, amiért 1940-ben háborúba keveredett a német megszállókkal, Hollandia és Németország 1940-es párosát tehát Németország 1939-es demokráciadeficitjének számlájára kell írni.

Hogy semiképpen se babrálhassanak az adatokkal, amikor eldöntik, hogy egy állam demokratikus-e, különösen a látszatválasztások alapján magukat „demokráciának” nevező államok esetében, Russett és Oneal a Polity Project (államigazgatási projekt) alapján állapították meg a számokat: ez a projekt 0-tól 10-ig terjedő skálán értékeli az egyes országokban a demokrácia állapotát, méghozzá annak alapján, hogy mennyire épül versenyre a politikai folyamat, mennyire nyíltan választják a vezetőket, és milyen fékek és ellensúlyok vonatkoznak a vezető hatalmára. A kutatók olyan változókat is figyelembe vettek, amelyek a reálpolitikán keresztül befolyásolják a katonai vitákat: hivatalos szövetségbe tömörült-e az országpár (hiszen a szövetségesek kisebb valószínűséggel civakodnak); a pár egyik tagja nagyhatalom-e (hiszen a nagyhatalmak hajlamosak keresni a bajt); és ha egyik sem nagyhatalom, az egyik sokkal jelentősebb hatalom-e, mint a másik (mert az államok ritkábban hadakoznak, ha nincsenek egy súlycsoportban, hiszen így a háború kimenetele könnyen megjósolható).

Kisebb valószínűséggel bonyolódna-e katonai jellegű vitába a demokráciák, ha minden más tényező állandó? A válasz egyértelmű igen. Amikor a pár kevésbé demokratikus tagja teljes értékű autokrácia, kétszer akkora eséllyel csaptak össze, mint a kockázatot jelentő országok átlagos párja. Két teljes értékű demokrácia esetén több mint felére csökkent a vita valószínűsége.²²⁶

A demokratikus béke elméletének létjogosultsága még a hívei várakozásait is felülmúlta. A demokráciák nemcsak egymással kerülnek a vitákat, hanem arra is számos jel utal, hogy másokkal szemben is tartózkodnak a vitáktól.²²⁷ És nem csak azért nem harcolnak egymással, mert egy alomból valók: nem létezik autokratikus béke, valamiféle betyárbeccsület, amelynek értelmében az autokráciák is kerülnek az egymás közötti vitákat.²²⁸ A demokratikus béke elmélete nem csupán az adatbázisban felölelt 115 évben bizonyult igaznak, hanem az 1900 és 1939, illetve az 1989 és 2001 közötti alszakaszokban is. Ez azt bizonyítja, hogy a demokratikus béke nem a hidegháborús Pax Americana mellékterméke.²²⁹ Valójában sem a Pax Americana, sem a Pax Britannica jelei nem mutatkoztak: semmivel sem bizonyultak békésebbnek azok az évek, amikor e két ország egyike a világ uralkodó katonai hatalma volt, mint azok az évek, amikor csak egy volt a sok hatalom között.²³⁰ És annak sincs jele, hogy az új demokráciák ingerült kivételek a demokratikus béke alól – gondoljunk csak a demokráciát a szovjet birodalom összeomlása után kiépítő baltikumi és közép-európai államokra vagy a katonai juntától az 1970-es és az 1980-as években megszabaduló dél-amerikai országokra, amelyek egyike sem háborúzott azóta.²³¹ Russett és Oneal a demokratikus béke egyetlen korlátját fedezték fel: csak 1900 körül alakult ki, ami korántsem meglepő a 19. század számtalan ellenpéldájának fényében.²³²

A demokratikus béke tehát kemény próbán bizonyított. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szabadság bajnokaiként meg kell szállnunk minden autokráciát, és rájuk kényszeríteni a demokráciát. A demokrácia nem exogén egy-egy társadalomban, nem a kormányzat működési eljárásainak listája, amelyből azután minden jó következik. A civilizált viselkedés szövetének része, amelyhez mindenekelőtt a politikai erőszak elutasítása is hozzátartozik. Emlékezzünk vissza, hogy Anglia és az Egyesült Államok azzal készítette elő a talajt a demokrácia számára, hogy politikai vezetőik és azok ellenfelei leszoktak egymás gyilkolászásáról. E szövet nélkül a demokrácia nem biztosíték a belső békére. Bár az új, törekény demokráciák nem kezdeményeznek államközi háborút, a következő fejezetben látni fogjuk, hogy szépen kiveszik a részüket a polgárháborúkból.

Hiába látjuk, hogy a demokráciák tartózkodnak az államközi háborútól, korai lenne a demokráciát megjelölni ennek első számú okaként. A demokratikus országok a Máté-hatás pozitív oldalát élvezhetik, azaz akinek van, még kap, akinek nincs, elveszti. Nemcsak arról van szó, hogy a demokráciák mentesek a despotáktól, hanem arról is, hogy gazdagabbak, egészségesebbek, műveltebbek, és nyitottabban viszonyulnak a nemzetközi kereskedelemhez és a nemzetközi szervezetekhez. A hosszú béke megértéséhez szét kell szálaznunk ezeket a hatásokat.

A hosszú béke liberális béke?

A demokratikus békét némelyek a liberális béke különleges esetének tekintik – „liberális” a klasszikus, politikai és gazdasági szabadságot hangsúlyozó liberalizmus értelmében, nem a baloldali liberalizmusról van tehát szó.²³³ A liberális béke elmélete magában foglalja a szelíd kereskedelem doktrínáját is, amely szerint a kereskedelem a kölcsönös önzetlenség formája, mindkét fél számára pozitív összegű haszonnal jár, és mindenkinek önző érdeke a másik jóléte. Robert Wright, aki *Nonzero* (Nem zéró) című, az együttműködés történelmi terjedéséről szóló értekezésében kiemelt figyelmet szentelt a kölcsönösségnek, így fogalmazta ezt meg: „Többek között azért sem tartom jó ötletnek a japánok bombázását, mert ők készítették az autómát.”

A *globalizáció* divatos kifejezése is arra emlékeztet, hogy az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb méreteket ölt a nemzetközi kereskedelem. A kereskedelem számos exogén fejlemény hatására egyszerűbbé és olcsóbbá vált. Ilyen fejlemény a sugárhajtású repülőgép, a konténerszállító hajó és a többi szállítási technológia; az olyan elektronikus kommunikációs technológiák, mint a telex, a távolsági hívás, a fax, a műhold és az internet; a vámot csökkentő és az előírásokat egyszerűsítő kereskedelmi megállapodások; a nemzetközi pénzügyek és valutaváltás olyan csatornái, amelyek egyszerűbbé teszik a határokon átvívelő pénzfolyamot; és a modern gazdaságok ötleteken és információkon alapuló működése a kétkezi munka és a fizikai megoldások helyett.

A történelem számos példával szolgál arra, hogy a szabadabb kereskedelem nagyobb békét jelent. A 18. században egyszerre csitultak el a háborúk és kapott szárnyra a kereskedelem: a királyi charták és monopóliumok lassan átadták a helyüket a szabad piacnak, a merkantilizmus „foszd ki a szomszédodat” beállítottságát pedig felváltotta a nemzetközi kereskedelem „járjon jól mindenki” beállítottsága. A nagyhatalmi játszmából és azt kísérő háborúkból kiszálló országok, például Hollandia a 18. században és Németország, valamint Japán a 20. század második felében inkább arra törekedtek, hogy kereskedelmi hatalommá fejlődjenek. Az 1930-as években kiszabott védővámok visszavetették a nemzetközi kereskedelmet, miközben nagy valószínűséggel fokozták a nemzetközi feszültséget. Az Egyesült Államok és Kína jelenlegi jó viszonya – noha a két ország között nem sok párhuzamot találhatunk azon kívül, hogy egyik irányból a késztermék, másik irányból a dollár árad – ugyancsak a kereskedelem békés hatásaira emlékeztethet. És a demokratikus béke elméletének vetélytársa a konfliktusok modern megelőzésével kapcsolatos téveszme, az aranyívek elmélete: soha nem háborúzott még egymással két olyan ország, amelyben McDonald's működik. Az egyetlen nyilvánvaló Big Mac-támadásra 1999-ben került sor, amikor a NATO rövid ideig bombázta Jugoszláviát.²³⁴

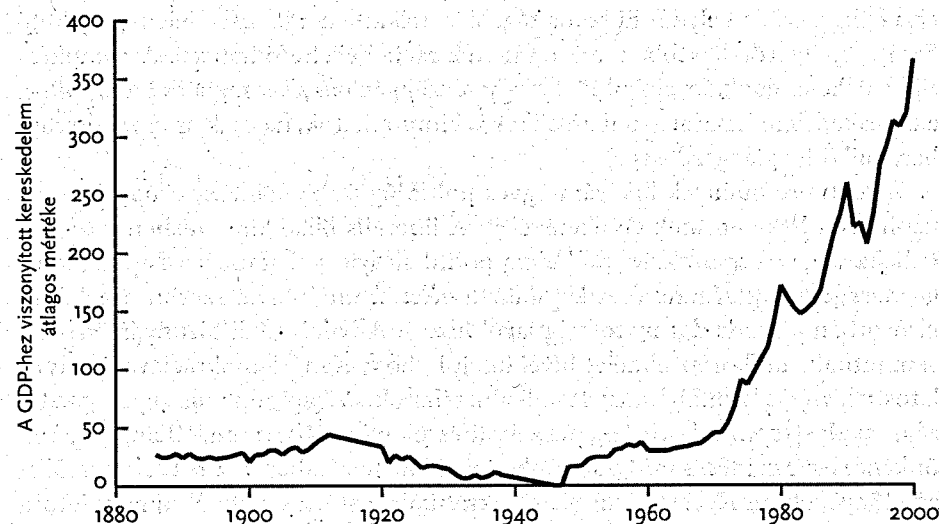
Az anekdotáktól eltekintve is számos történész kételkedik benne, hogy a kereskedelem nagy általánosságban békét teremt-e. 1986-ban például John Gaddis így fogalmazott: „Szép lenne, ha így lenne, de vajmi kevés történelmi bizonyíték támasztja ezt alá.”²³⁵ A kereskedelmet támogató infrastruktúra fejlesztése valóban nem teremthetett békét az ókorban és a középkorban. A hajók, az utak és a kereskedelmet megkönnyítő egyéb technológiák a rablást is megkönnyítették, akár egyazon utazók körében is, akik azt a szabályt követték, hogy „Ha ők vannak többen, kereskedjünk, ha mi vagyunk többen, támadjunk.”²³⁶ A későbbi évszázadokban olyan nagy kísértést jelentett a kereskedelmi haszon, hogy olykor ágyúnaszáddal kényszerítették üzletkötésre az ellenállni próbáló gyarmatokat és gyengébb országokat; ennek leghírhedtebb példái a 19. századi ópiumháborúk, amikor Nagy-Britannia azért támadta meg Kínát, hogy a brit kereskedők a kínai határokon belül is árusíthassák a függőséget okozó kábítószer. A nagyhatalmi háborúkba pedig sokszor olyan országpárok is belesodródtek, amelyek sokat kereskedtek egymással.

Norman Angell akaratlanul is aláásta a kereskedelem és béke összefüggésének jó hírét, amikor a bevett vélekedés szerint azt állította, hogy a szabad kereskedelem feleslegessé teszi a háborút, öt évvel később mégis kitört az első világháború. A szkeptikusok élvezettel mutatnak rá, hogy a háború előtti években addig nem tapasztalt méreteket öltött a kölcsönös pénzügyi függőség, többek között Anglia és Németország is kiterjedt kereskedelmet folytatott egymással.²³⁷ És mint Angell maga is sietett leszögezni, a háború gazdasági hiábavalósága csak akkor indokolja a háború elkerülését, ha a nemzeteket egyáltalán érdekli a jólét. Számos vezető hajlandó feláldozni némi (vagy akár jelentős) jólétet a nemzeti nagyság fokozása, utópisztikus ideológiák megvalósítása vagy az állítólagos történelmi igazságtalanságok jóvátétele érdekében. Az állampolgáraik pedig még demokráciában is hajlamosak lehetnek egyetérteni ezzel.

Russett és Oneal, a demokratikus béke számokat bővülő védelmezői a liberális béke elméletét is próbára tették, mert szkeptikusan viszonyultak a szkeptikusokhoz. Megállapították, hogy bár a nemzetközi kereskedelem közvetlenül az első világháború előtt helyi csúcsot ért el, a bruttó hazai össztermékhez képest így is csak töredéke volt a második világháború után jellemzőnek (5.24. ábra).

A kereskedelem persze csak akkor járulhat hozzá a békéhez, ha nemzetközi egyezmények is megerősítik, nehogy valamelyik nemzet a protekcionizmust választva kikapcsolja kereskedelmi partnerei lélegeztetőgépét. Gat szerint a 20. század fordulóján Nagy-Britannia és Franciaország telikürtölte a világot, hogy gazdasági önellátásra rendezkednek be, kizárólag gyarmatbirodalmukon keresztül kereskednek majd. Ettől Németország pánikba esett, és vezetőiben felvetődött, hogy nekik is birodalomra lenne szükségük.²³⁸

Mivel mindkét oldalon hemzsegetek a példák és az ellenpéldák, ráadásul statisztikailag ellentmondásos tényezők merültek fel a kereskedelem és más pozitívumok

5.24. ábra. Nemzetközi kereskedelem a GDP arányában, 1885–2000

Forrás: Russett, 2008, az adatok forrása Gleditsch, 2002.

között (demokrácia, részvétel a nemzetközi szervezetekben, szövetségi tagság és általános jólét), újra eljött a többváltozós regresszió ideje. Russett és Oneal minden egyes kockázatot jeleltő országpár esetében rögzítette a kereskedelemről jobban függő tag kereskedelmének mértékét (a GDP arányában). A vizsgálatok szerint az adott évben a kereskedelemre jobban rászoruló országok kisebb valószínűséggel bonyolódtak katonai jellegű vitába a következő évben, még akkor is, ha figyelembe vesszük a demokráciát, a hatalmi arányt, a nagyhatalmi státuszt és a gazdasági növekedést is.²³⁹ Más vizsgálatok szerint a kereskedelem csillapító hatása az ország fejlettségi szintjétől függ: a kereskedelem költségeit csökkentő pénzügyi és technológiai infrastruktúrához hozzáférő országok oldják meg a legnagyobb valószínűséggel katonai erő bevetése nélkül a vitáikat.²⁴⁰ Ez összecseng Angell és Wright felvetésével, miszerint a nagy történelmi változások a háborútól a kereskedelem felé terelték a pénzügyi érdekeket.

Russett és Oneal szerint nemcsak a két nemzet közötti kétoldalú kereskedelem mértéke járul hozzá a békéhez, hanem az is, hogy általában mennyire szorul rá a kereskedelemre: a globális gazdaságra nyitott ország kisebb valószínűséggel keveredik katonai jellegű vitába.²⁴¹ Ebből következhet a szelíd kereskedelem elméletének kiterjesztett változata. A nemzetközi kereskedelem csak az egyik összetevője egy ország kereskedelmi szellemiségének. Hozzá tartozik még a nyitottság a külföldi befektetésekre, az állampolgárok joga betartatható szerződések megkötésére és az önkéntes pénzügyi cseréktől való függőségük az önfenntartás, a barter

és a kényszerítés helyett. Ebben a tágabb értelemben a kereskedelem békéltető hatásai még erőteljesebbek, mint a demokrácia békéltető hatásai. A demokratikus béke csak akkor alakul ki, ha egy országpár *mindkét* tagja demokratikus, a kereskedelem hatásai azonban akkor is kimutathatók, ha csak az *egyik* országban működik piacgazdaság.²⁴²

A fenti eredmények hatására egyes politológusok előálltak az úgynevezett kapitalista béke eretnek elméletével.²⁴³ A liberális béke kifejezésben a *liberális* jelző egyszerre utal a demokrácia politikai nyitottságára és a kapitalizmus gazdasági nyitottságára, és a kapitalista béke eretnek hívei szerint a békéhez elsősorban a gazdasági nyitottság járul hozzá. A baloldaliak bizonyára szóhoz sem jutnak, amikor az elmélet hívei kifejtik, hogy Kant demokráciával kapcsolatos nézetei a kapitalizmusra is alkalmazhatók. A kapitalizmus olyan gazdaság, amelyet nem a kormány parancsai és előírásai, hanem az állampolgárok önkéntes szerződésai működtetnek, és ez az elv részben biztosíthatja azokat az előnyöket, amelyeket Kant a demokratikus köztársaságoknak tulajdonított. Az országon belüli önkéntes szerződések etikája (a hatalom törvényben szabályozott átruházásának etikájához hasonlóan) természetesen kiterjeszthető a többi országgal fenntartott kapcsolatokra. A szabad piacgazdaságként működő ország átláthatósága és érthetősége megnyugtathatja a szomszédait, hogy nem készül háborúra, ami megsemmisítheti a hobbesi csapdát, és megakadályozhatja a vezető szabadságát, hogy kockázatos erőfitogtatásba és katasztrófapolitikába bonyolódjon. És ha a vezető hatalmát nem korlátozza is a szavazóurna, a piacgazdaságban egészen biztosan korlátozzák azok az érdekelt felek, akik a termelést irányítják és megakadályozhatják a nemzetközi kereskedelem üzletmenetnek ártó megzavarását. E korlátozások megfékezik a vezető személyes ambícióit a dicsőségre, a nagyságra és a kozmikus igazságszolgáltatásra, és visszafogják, amikor meggondolatlanul reagálna a provokációkra.

A demokráciák többsége kapitalista és fordítva, de a korreláció nem tökéletes: Kína például kapitalista, mégis autokrata, India pedig demokratikus, de a legutóbbi időkhöz szocialista volt. A politológusok egy része e problémát kihasználva egymás ellen fordította a demokráciát és a kapitalizmust a katonai jellegű viták és egyéb nemzetközi válságok adatainak elemzésekor. Russethez és Onealhez hasonlóan valamennyien megállapítják, hogy a kapitalista változók, például a nemzetközi kereskedelem és a globális gazdaságra való nyitottság egyértelműen hozzájárulnak a békéhez. Van, aki azonban vitába száll velük azzal kapcsolatban, hogy a demokrácia akkor is hozzájárul-e a békéhez, ha statisztikailag eltávolítja a kapitalizmussal való összefüggését.²⁴⁴ Míg tehát a politikai és gazdasági liberális béke általános elmélete biztos alapokon nyugszik.

A kapitalista béke pusztá felvetése is megrázó lehet azoknak, akik tudják, hogy a kapitalistákat valaha a halál ügynökeinek és a háború szálláscsinálóinak tartot-

ták. A helyzet iróniáját a neves békekutató, Nils Petter Gleditsch is megérezte, amikor az International Studies Association 2008-as elnöki beszédében így fogalmazta át az 1960-as évek pacifista jelmondatát: „Keress pénzt, ne háborúzz!”²⁴⁵

A hosszú béke Kant békéje?

A második világháborút követően a vezető gondolkodók kétségbeesve keresték, hogy mi sikerülhetett félre, és különféle tervekkel igyekeztek megelőzni a katasztrófa újbóli bekövetkeztét. Mueller részletezi a legnépszerűbb tervet:

A nyugati tudósok egy részét mardosta a bűntudat, amiért hozzájárultak egy ilyen hatékonyan gyilkoló fegyver kifejlesztéséhez [...], ezért egy időre hátat fordítottak a laboratóriumoknak és a vizsgálatoknak, hogy az emberiség ügyeivel foglalkozzanak. Következtetéseiket olyan hitbéli meggyőződéssel adták elő, amelyet a fizikai világ tárgyalásakor biztosan nem éreztek volna. Bár Einstein legjelentősebb fizikusi munkáját a független Svájc állampolgáraként végezte, másokhoz hasonlóan ő is immunisnak bizonyult a svájci példára. „Amíg független államok kezében nagy hatalom összpontosul – jelentette ki –, addig elkerülhetetlen a háború.” [...] Szerencsére tudóstársaival együtt megtalálta a probléma megoldásának egyetlen eszközét. „Csak egy világkormány létrehozásával akadályozhatjuk meg az emberiség küszöbön álló pusztulását.”²⁴⁶

A világkormány mintha a Leviatán logikájának egyértelmű kiterjesztése lenne. Ha az erőszak monopóliumával rendelkező nemzeti kormány megoldja az egyes emberek közötti gyilkosság és a nagyobb csoportok közötti magán- és polgárháborúk problémáját, akkor a *katonai* erőszak monopóliumával rendelkező *világkormány* nyilvánvalóan megoldja a nemzetek közötti háború problémáját, nemde? Az értelmiség nagy része nem merészkedett olyan messzire, mint Bertrand Russell, aki 1948-ban fölvetette, hogy ultimátumot kell adni a Szovjetuniónak: ha nem veti alá magát haladéktalanul a világkormánynak, az Egyesült Államok atomfegyverekkel támad rá.²⁴⁷ A világkormány gondolatát azonban többek között olyanok támogatták, mint Einstein, Wendell Willkie, Hubert Humphrey, Norman Cousins, Robert Maynard Hutchins és William O. Douglas. Sokan bíztak benne, hogy az ENSZ fokozatosan világkormányvá alakul.

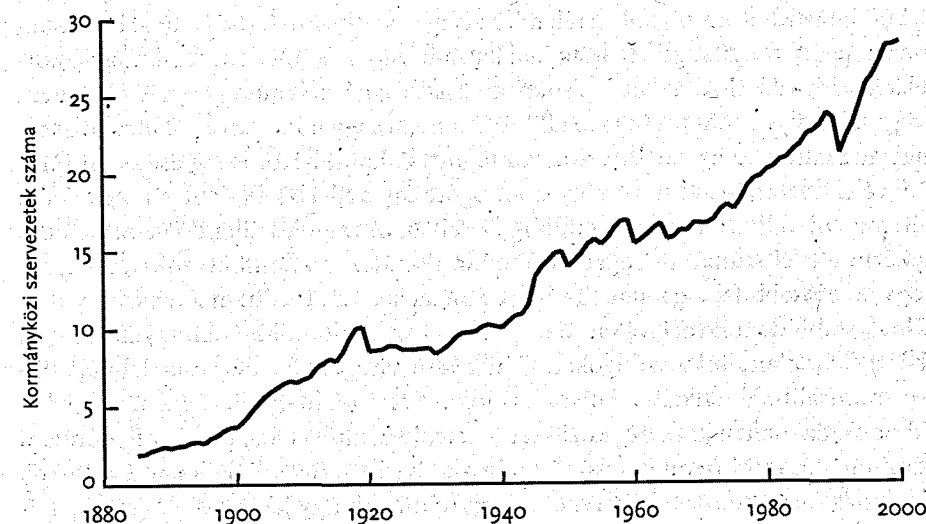
Ma már csak félőrköltek és a science fiction elkötelezett hívei sürgetik a világkormány létrehozását. Egy jól működő kormánynak kölcsönös bizalomra és a fennhatósága alá tartozó emberek közös értékeire van szüksége, márpedig az egész világra ez nemigen terjedhet ki. A másik probléma, hogy a világkormánynak nem lenne alternatívája, ahonnan ellesheti a jobb módszereket, vagy ahová kiábrándult

állampolgárai kivándorolhatnak, ezért nem lehetne természetes módon felhívni a figyelmet esetleges maradiságára és arroganciájára. Az ENSZ pedig nem igazán képes olyan kormányra alakulni, amelynek fennhatóságát mindenki elfogadja. A Biztonsági Tanács működését megbénítja a nagyhatalmak vétőjoga, amely nélkül nem lettek volna hajlandók hatalommal felruházni a tanácsot, a Közgyűlés pedig sokkal inkább a despoták pulpitus, mint a világ népeinek parlamentje.

Az *Örök békében* Kant a szabad államok szövetségét képzelte el, amely korántsem nemzetközi Leviatán. Nem globális megakormány lenne, hanem liberális köztársaságok fokozatosan gyarapodó közössége, amely az erőszak használatának monopóliuma helyett az erkölcsi legitimitás puha hatalmának köszönhetően működne. Ennek modern megfelelője a kormányközi szervezet – korlátozott felhatalmazással rendelkező bürokrácia, amely a közös érdeket képviselő területeken összehangolja a részt vevő államok stratégiáit. A világbéke megvalósításában leginkább élen járó nemzetközi szervezet valószínűleg nem az ENSZ, hanem az Európai Szén- és Acélközösség, amelyet 1950-ben hozott létre Franciaország, Nyugat-Németország, Belgium, Hollandia és Olaszország, hogy együtt irányíthassák a közös piacot, és szabályozhassák a két legfontosabb stratégiai árucikk termelését. A szervezet kimondottan azzal a céllal jött létre, hogy véget vessen a történelmi ellenségeskedésnek és törekvéseknek – különösen Nyugat-Németország esetében – egy közös kereskedelmi vállalkozás létrehozásával. A Szén- és Acélközösség készítette elő a terepet az Európai Gazdasági Közösség létrehozásához, amely később átadta a helyét az Európai Uniónak.²⁴⁸

Több történész véleménye szerint ezek a szervezetek is hozzájárultak ahhoz, hogy a háború kikerüljön Nyugat-Európa kollektív tudatából. Mivel átjárhatóvá váltak a határok az emberek, a pénz, az árucikkek és az eszmék számára, csökkent a kísértés, hogy a nemzetek erőszakos konfliktusokba bonyolódjanak, ahogy például az Egyesült Államok pusztája léte is csökkent a kísértést, hogy mondjuk Minnesota és Wisconsin erőszakos konfliktusba bonyolódjon. A nemzetek bekeverültek egy olyan klubba, ahol a vezetők kénytelenek voltak szóba állni és együttműködni egymással, kialakultak a közös munka bizonyos normái. E szervezetek objektív bírónak közvetíthettek a tagállamok vitáiban. És a hatalmas piac mézesmadzagával rávehették a jelentkezőket, hogy mondjanak le a birodalmukról (Portugália esetében), vagy kötelezzék el magukat a liberális demokrácia mellett (a volt szovjet csatlós államok és talán hamarosan Törökország esetében).²⁴⁹

Russett és Oneal szerint a kormányközi szervezetekben való részvétel a harmadik csúcsa a békét hozó erők háromszögének, amelyet Kantnak tulajdonítanak, a másik kettő pedig a demokrácia és a kereskedelem. (Bár az *Örök békében* Kant nem hangsúlyozza a kereskedelmet, máshol magasztalja, ezért Russett és Oneal úgy érezte, megengedhetnek maguknak némi szabadságot a háromszög megrajzolásában.) A kormányközi szervezeteknek nem kell utópisztikus vagy idealista küldetéssel rendelkezniük. Összehangolhatják a védelmet, a pénznevet,

5.25. ábra. Egy országpár közös kormányközi szervezeti tagságainak átlagos száma, 1885–2000

Forrás: Russett, 2008 grafikonja.

a postai szolgáltatásokat, a vámokat, a csatornák forgalmát, a halászati jogokat, a környezetszennyezést, a turizmust, a háborús bűnöket, a súly- és hosszmerőket, az útjelző táblákat, bármit – csak kormányok önkéntes szövetségeként működjenek. Az 5.25. ábrán látható, hogy a 20. század során folyamatosan növekedett e szervezetek taglétszáma, a második világháborút követően pedig jelentős emelkedés figyelhető meg.

Russett és Oneal arra is kíváncsi volt, hogy a kormányközi szervezeti tagság önállóan is hozzájárult-e a békéhez, vagy csak együtt sodródott a demokráciával és a kereskedelemmel, ezért összeszámolták, hogy a nemzetpárok hány kormányközi szervezet közös tagjai, majd a demokrácia és a kereskedelem pontszámaival és a reálpolitikai változókkal együtt ezt is felhasználták a regressziós elemzéshez. A kutatók megállapították, hogy Kantnak mindhárom esetben igaza volt: a demokrácia hozzájárul a békéhez, a kereskedelem hozzájárul a békéhez, és a kormányközi szervezeti tagság is hozzájárul a békéhez. A mindhárom változó esetében a skála felső tizedében elhelyezkedő országpárok 83 százalékkal kisebb valószínűséggel bonyolódnak katonai jellegű vitába az adott évben, mint egy átlagos országpár, ami nullához közelítő valószínűséget jelent.²⁵⁰

Lehet, hogy Kantnak tágabb értelemben is igaza volt? Russett és Oneal bonyolult összefüggések segítségével álltak ki a kanti háromszög mellett. Csakhogy a korrelációs adatokból következő ok-okozati összefüggésnél mindig fennáll a veszély, hogy valamilyen rejtett tényező áll mind a megmagyarázni kívánt hatás, mind a magyarázathoz felhasznált változók mögött. A kanti háromszög esetében minden vélelmezett, békét hozó tényező mögött egy mélyebb és Kantra még inkább jellemző ok állhat: nevezetesen, hogy ezek az országok hajlandóak valamilyen érintett fél számára elfogadható módon rendezni a konfliktusokat, ahelyett, hogy az erősebb fél a gyengébbre erőltetné az akaratát. A nemzetek csak akkor válnak stabil demokráciává, amikor politikai szereplői többé nem gyilkossággal alakítják át a hatalmi viszonyokat. Csak akkor virágozik fel a kereskedelem, amikor fontosabbnak tartják a kölcsönös jólétet az egyoldalú dicsőségnél. És csak akkor csatlakoznak kormányközi szervezetekhez, amikor hajlandóak lemondani némi önállóságról némi kölcsönös előny kedvéért. Más szóval a kanti változók elfogadásával a nemzetek és vezetőik egyre inkább úgy járnak el, hogy a tetteiket mozgó elvek egyetemessé válhatnak. Lehet, hogy a hosszú béke képviseli a hatalmat a kategorikus imperatívusz nemzetközi porondján?²⁵¹

A nemzetközi kapcsolatok tudósainak egy része már a gondolattól is felháborodna. A tendenciózusan „realizmus”-nak nevezett elmélet szerint a világkormány hiánya a tartós hobbesi anarchia állapotába kényszeríti a nemzeteket. Ez azt jelenti, hogy a vezetők kénytelenek pszichopataként viselkedni, csak a nemzeti önérdeket vehetik figyelembe, nem lágyíthatják meg a szívüket a moralitás szentimentális (és öngyilkos) gondolatai.²⁵²

A realizmust olykor az emberi természet létezésének következményeként védelmezik; az emberi természet ezen elmélete szerint az ember önérdek által vezérelt racionális lény. De mint a 8. és 9. fejezetben látni fogjuk, az ember egyben *morális* lény is: nem abban az értelemben, hogy viselkedése morálisnak tekinthető az objektív erkölcsi elemzés fényében, hanem abban az értelemben, hogy érzelmek, normák és tabuk által támogatott morális megérzések irányítják. Az ember ugyanakkor kognitív lény is, meggyőződéseket alakít ki, és azok alapján cselekszik. A felsorolt adottságok egyike sem hajtja a fajunkat a béke felé. Korántsem szentimentális vagy tudománytalan dolog azonban elképzelni, hogy bizonyos történelmi pillanatokban a vezetők és szövetségeik morális és kognitív adottságai úgy állnak össze, hogy a békés egymás mellett élés felé sodorják őket. Talán ilyen pillanat a hosszú béke is.

A három közvetlen kanti okon kívül tehát még egy végső kanti okon múlhat a hosszú béke. A fejlett országok befolyásos területeinek normái között megjelenhetett az a meggyőződés, hogy a háború természeténél fogva erkölcstelen, mert túl nagy árat követel az emberi jólét szempontjából, és kizárólag akkor igazolható, ha még nagyobb károkat előz meg. Amennyiben így van, a fejlett országok közti háború az olyan szokások pályáivét követi, mint a rabszolgaság, a jobbagyrend-

szer, a keréketörés, a kibevezés, a medvehecc, a macskaégetés, az eretnekegetés, a boszorkányok vízbe fojtása, a tolvajok felakasztása, a nyilvános kivégzés, az akasztófa rothadó holttestek közszemlére tétele, a párbaj, az adósok börtöne, a korbácsolás, a hajókötéllel vonzolás és az összes olyan szokás, amely a humanitárius forradalom során kifogásolhatatlanból előbb ellentmondásossá, majd erkölcstelenné és elképzelhetetlenné változott, később pedig fel sem merült senkiben.

Rá tudunk-e mutatni az exogén okokra, amiért új humanitárius viszolygás alakult ki a fejlett országok között vívott háborúkkal szemben? A 4. fejezetben felvettem, hogy a humanitárius forradalmat felgyorsította a könyvkiadás, az írni-olvasni tudás, az utazás, a tudomány és az emberek szellemi és erkölcsi látókörét szélesítő egyéb kozmopolita erők. A 20. század második felében szembeötlő párhuzamokat találunk. Ez a korszak a televíziózás, a számítógép, a műhold, a telekommunikáció és a sugárhajtású repülőgépek hajnala, valamint a tudomány és a felsőoktatás rohamos fejlődése. Marshall McLuhan kommunikációs guru szerint a háború utáni világ „globális falu”. Márpedig egy faluban mindjárt a saját bőrünkön érezzük mások sorsát. Ha együttérzésünk körének természetes mérete a falu, akkor a falu globálissá válásával a falu lakosai valószínűleg jobban aggódnak embertársaik sorsáért, mint amikor még csak a klánról vagy a törzsről volt szó. Az a világ, amelyben a reggeli újságot kinyitva egy csupasz, rémült kislánnyal nézünk farkasszemet, aki kilencezer mérfölddel odébb egy napalmtámadás elől menekül felénk, nem azonos többé azzal a világgal, amelyben egy író úgy nyilatkozhat, hogy a háború „az ember valamennyi fontos erényének és képességének alapja”, vagy hogy „kitágítja a nép gondolatvilágát, és lelkesedést olt a szívekbe”.

A hidegháború végét és a szovjet birodalom békés felbomlását összefüggésbe hozták azzal is, hogy a 20. század végén könnyebben vándoroltak az emberek és az eszmék.²⁵³ Az 1970-es és az 1980-as évekre súlyos hátrányt jelentett a Szovjetunió számára, hogy megpróbálta a média és az utazás totalitárius irányításával megőrizni a hatalmát. Egyrészt a modern gazdaságban neveltséges próbálkozásnak tűnt fénymásoló, fax és személyi számítógép nélkül boldogulni (hogy a születőben lévő internetről már ne is beszéljünk), másrészt az ország vezetői nem akadályozhatták meg, hogy a tudósok és a politika iránt érdeklődők megismerjék az egyre gazdagabb Nyugaton hódító eszméket, vagy hogy a háború utáni nemzedékhez eljusson a rockzene, a farmernadrág és a személyes szabadság egyéb kellékei. Mihail Gorbacsov kozmopolita ízléssel bírt, és számos, Nyugatot ismerő és tanulmányait ott végző elemzőt nevezett ki a kormányába. A szovjet vezetés verbálisan elkötelezte magát az emberi jogok mellett az 1975-ös helsinki záróokmány aláírásával, és az emberi jogi aktivisták határokon átívelő hálózata igyekezett rábírní a néptömegeket, hogy tartassák be az egyezmény rendelkezéseit. A Gorbacsov-féle *glasznoszty* (nyitottság) tette lehetővé, hogy 1989-ben folytatásokban megjelenjen Alekszandr Szołzsenyicin *A Gulag szigetvilág* című írása, a Népi Küldöttek Kongresszusá-

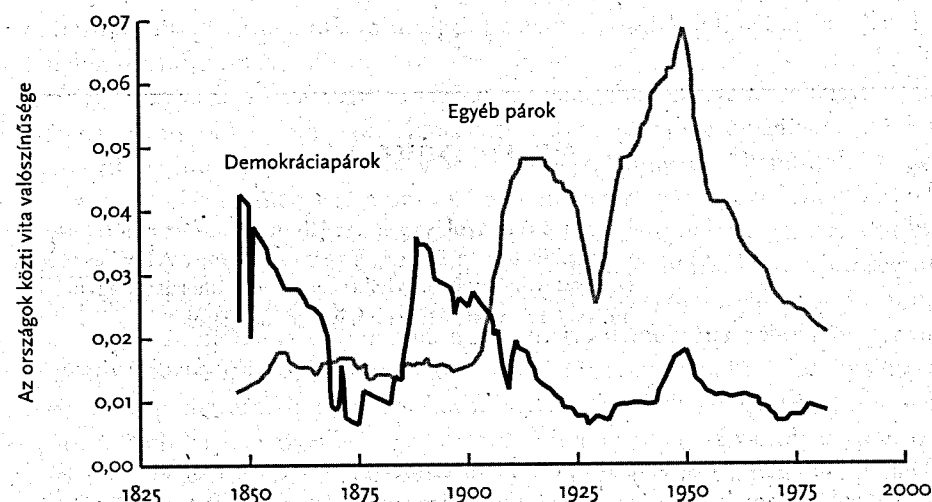
nak üléseit pedig a televízióban is közvetítették, így oroszok milliói értesülhettek a korábbi szovjet vezetők brutalitásáról és a hatalmon lévők alkalmatlanságáról.²⁵⁴ Az integrált áramkörök, a sugárhajtású repülőgépek és az elektromágneses spektrum olyan eszméknek engedtek szabad folyást, amelyek hozzájárultak a vasfüggöny lebontásához. Bár napjaink autoriter Kínája ellentmondani látszik annak a feltételezésnek, hogy a technológia és az utazás felszabadító erővel bír, az ország vezetésének kezéhez összehasonlíthatatlanul kevesebb vér tapad, mint Mao korlátozott rezsimjéhez, amint azt a következő fejezetben számokkal is alátámasztom.

Még egy oka lehet annak, hogy végül megszilárdultak a háborúellenes érzések. Az európai erőszakos halálesetek 5.18. ábrán vázolt pályáíve göröngyös tájékat ábrázol: a három csúcst – a vallásháborúk, a francia forradalmi és a napóleoni háborúk, valamint a két világháború – tartós mélypontok követik, és mindegyik alacsonyabb, mint az azt megelőző. A világ vezetői minden hemoklizma után több-kevesebb sikerrel igyekeztek megelőzni a következő katasztrófát. A szerződések és megállapodások természetesen nem örökre szóltak, és a történelem laikus olvasata arra a következtetésre sarkallhat, hogy a hosszú béke napjai meg vannak számlálva, és küszöbön áll egy még nagyobb háború. Ám a háború Poisson-folyamata nem mutat periodicitást, nem figyelhetjük meg a fokozódás és az enyhülés ciklusait. Nincs akadálya, hogy a világ tanuljon a hibáiból, és minden alkalommal csökkentse a háború valószínűségét.

Lars-Erik Cederman visszatért Kant értekezéseihez, és felfedezett egy csavart az örök béke feltételeiben. Kant nem ringatta magát abba az illúzióba, hogy a világ vezetői elég bölcssek ahhoz, hogy a béke feltételeit levezessék az alapelvekből; pontosan tudta, hogy a keserű történelmi tapasztalatokból kell levonniuk a tanulságot. *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről* című értekezésében ezt írta:

A természet az embereket háború, az ezekre való megfeszített és soha fel nem hagyó készülődés és a nyomor útján, amelyet ezáltal végül is minden egyes államnak, még békében is, bensőleg éreznie kell, kezdetben tökéletlen kísérletekre, végül azonban sok pusztítás, zűrzavar és saját erőinek tökéletes belső felemésztődése után arra hajtja, amit az embereknek az ész is oly sok szomorú tapasztalat nélkül megmondhatott volna, ti. hogy a vadak törvény nélküli állapotából kilépjenek.²⁵⁵

Cederman szerint a Kant-féle békéhez vezető tanulás elméletét össze kellene olvasztani a békéhez vezető demokrácia kanti elméletével. Bár eleinte minden állam, még a demokrácia is harcias (hiszen a demokráciák többsége nagyhatalomként kezd), és minden államot elvakíthatnak a hirtelen kitörő nagy háborúk, a demokráciák könnyebben tanulhatnak a katasztrófákból, mert nyitottabbak az információkra, a vezetőik pedig elszámoltathatók.²⁵⁶

5.26. ábra. A katonai jellegű viták valószínűsége demokráciapárok és egyéb országpárok között, 1825–1992

Forrás: Cederman, 2001 grafikonja. A görbék a kockázatot képviselő országpárok 20 éves mozgó átlagát ábrázolják.

Cederman felvázolta az 1837 és 1992 között előforduló katonai jellegű viták történelmi pályáját demokráciapárok és egyéb országpárok esetében (5.26. ábra). A demokráciák ferde fűrészfoga azt jelzi, hogy harciasan indultak, majd egy-egy sokkot követően az egekbe szökött a vitáik száma. Ugyanakkor a csúcspontok után mindig gyorsan visszatértek a földre. Cederman arra is rájött, hogy a tanulási görbe meredekebb az érett demokráciákban, mint az újonnan kialakultakban. A súlyos háborúk hirtelen megrázkódtatását követően az autokráciák is visszatértek a békésebb szintekre, náluk azonban lassabban és rendszertelenebbül zajlott ez a folyamat. Mégis lehet valami igazság abban a homályos elképzelésben, hogy a 20. századi hemoklizma nyomában az egyre demokratikusabb világ „belefáradt a háborúba”, és „tanult a hibáiból”.²⁵⁷

Az 1960-as évek háborúellenes dalainak visszatérő motívuma, hogy mindig is tisztában lehettünk a háború ostobaságával, de makacsul ágáltunk ellene. „No, és hány halál jó még, míg észreveszed, hogy túl sokan haltak már meg? A választ, testvér, azt elfújta a szél, a választ, azt elfújta a szél.” „Hol vannak a katonák? Sírjuk felett száz virág. Mondjátok, mért van így, mondjátok mért van így?” Fél évezrednyi dinasztiaháború, vallásháború, függetlenségi háború, nacionalista háború és ideológiai háború után, az eloszlás gerincét képező sok kis háború és a farkát alkotó kevés rettenetes háború után az adatok arra utalnak, hogy talán végre tanulunk a hibáinkból.

6

Az új béke

Macbeth önigazolása gyenge lábon állt, ezért emésztette fel saját lelkiismerete. De még Jágo is csak bárány. A Shakespeare-i gonosztevők fantáziája s lelki szilárdsága kimerül tíz-egynéhány hullával. És miért? Mert nem volt ideológiájuk.*

Alekszandr Szolzsenyicin

Azt hihetnénk, hogy ha semmivé foszlik az emberiség történelmének legsúlyosabb fenyegetése, nagy kő esik le a világ ügyeit kommentálók szívéből. A szakértők előrejelzése ellenére Nyugat-Európát nem rohanták le szovjet tankok, a kubai, a berlini vagy a közel-keleti válság nem fajult nukleáris holokauszttá.¹ A világ városai nem tűntek el a föld színéről, a légkört nem szennyezte be a radioaktív sugárzás, a Napot nem halványította el a törmelék, és a *Homo sapiens* nem jutott a dino-szauruszok sorsára. És ha ez még nem lenne elég, az újraegyesített Németország nem vált negyedik birodalomná, a demokráciák nem alakultak át monarchiává, a nagyhatalmak és a fejlett országok pedig nem bonyolódtak harmadik világháborúba, hanem az egyre hosszabbá váló hosszú béke uralkodik. A szakértők nyilván elismerik, hogy a világ sorsa jobbra fordult az elmúlt évtizedekben.

Mégsem ez a helyzet – a szakértők komorabbak, mint valaha! 1989-ben John Gray azt jósolta, hogy „visszatérünk a történelem klasszikus mezsgyéjére, a nagyhatalmi rivalizálás [...] és az irredenta követelések és háborúk területére.”² A *New York Times* szerkesztője 2007-ben azt írta, hogy erre a visszatérésre már sor is került: „[1989 után] nem kellett hozzá sok idő, hogy visszakerüljünk a megbízhatóan vértől iszamós körforgásba, előkerültek ugyanis az ideológiai erőszak és az abszolutizmus új erői.”³ Stanley Hoffman politológus állítása szerint azért riadt vissza nemzetközi kapcsolatokról szóló kurzusának megtartásától, mert a hidegháború végeztével másról sem lehetett hallani, „mint a terrorizmusról, az öngyilkos merénylőkről, a menekültekről és a népiirtásokról.”⁴ A pesszimizmus mindkét politikai oldalt áthatja: 2007-ben egy konzervatív szerző, Norman Podhoretz *World War IV* (IV. világháború) címmel írt könyvet („az iszlamofasizmus elleni hosszú küzdelemről”), Frank Rich liberális újságíró pedig azt vetette papírra, hogy a világ „veszélyesebb, mint valaha.”⁵ Amennyiben Richnek igaza van, akkor 2007-ben veszélyesebb volt a világ, mint a két világháború, az 1949-es és 1961-

* Szente Imre fordítása.

es berlini válság, a kubai rakétaválság és az összes közel-keleti háború idején. Így tényleg komoly veszélyről lehet szó.

Miért ez a borúlátás? Részben a szakértői üzletág piaci erői miatt, ebben az iparágban ugyanis jobban kedvelik a Kasszandrákat, mint az örök optimistákat. Részben pedig az emberi természetből ered: mint David Hume megállapította: „A jelen lebecsülésére és a múlt csodálatára való hajlam mélyen gyökerezik az emberi természetben, s még a legjobb ítélőképességgel és a legnagyobb tudással megáldott emberekre is megteszi hatását.”* Elsősorban azonban újságíróink és értelmiségünk kultúrájának hozzá nem értéséből fakad. Michael Kinsley nemrégiben így fogalmazott: „Keserű csalódással veszem tudomásul, hogy a demográfiai robbanás gyermekei felnőtté érve azt látták, hogy az amerikaiak ölnék és halnak a földgolyó másik felén, most pedig, amikor nyugdíjaskorba érnek, az országunk ugyanezt a mocsokságot műveli.”⁶ Ezzel azt állítja, hogy 5000 amerikai halála ugyanolyan mocsokság, mint 58 000 amerikai halála, és 100 000 iraki halála ugyanolyan mocsokság, mint több millió vietnámi halála. Ha nem figyelünk a számokra, a „ha vért látunk, címlapra vele” stratégiája táplálni fogja a „minél emlékezetesebb, annál gyakoribb” kognitív tévedést, így kialakul a hamis veszélyérzetnek nevezett jelenség.⁷

Ez a fejezet a szervezett erőszak három, az új pesszimizmust szító formájáról szól. Az előzőekben nem sok figyelmet szenteltem ezeknek, ugyanis akkor a nagyhatalmak és a fejlett államok háborúival foglalkoztam. A hosszú béke nem vetett véget e konfliktusoknak, ezért érzik sokan úgy, hogy a világ „veszélyesebb, mint valaha”.

A szervezett erőszak első kategóriájához tartozik a háború valamennyi egyéb formája, elsősorban a polgárháborúk és a milíciák, gerillák és paramilitáris alakulatok között dúló háborúk. Ezeket az „új háborúkat” vagy „alacsony intenzitású konfliktusokat” állítólag az „ősi gyűlölet” táplálja.⁸ A kalasnyikovokkal pózoló afrikai tinédzserek jól ismert fotói is megerősítik azt a benyomást, hogy a háború globális terhe nem csökkent, csak áttolódott az északi féltekéről a délre.

Az új háborúkat azért tartják kivételesen pusztítónak a civilekre nézve, mert a nyomukban járó éhínségek és járványok általában kimaradnak a halálos áldozatokra vonatkozó kimutatásokból. Egy gyakran idézett statisztika szerint a 20. század elején a háborús áldozatok 90 százaléka katona, 10 százaléka civil volt, a század végére azonban megfordultak az arányok. A háború sújtotta országokból, például a Kongói Demokratikus Köztársaságból riasztó becslések érkeznek az éhínségek és járványok áldozataival kapcsolatban, és a számok a náci holokauszt pusztításával vetekszenek.

A szervezett erőszak második típusa az etnikai és politikai csoportok tömeges kiirtása. Az éppen csak magunk mögött hagyott százéves időszakot sokszor illeték a „népiirtás kora” és a „népiirtás évszázada” kifejezésekkel. Sokan leírták már,

* Takács Péter fordítása.

hogy az etnikai tisztogatás az újkorban jelent meg, a nagyhatalmak hegemoniája tartotta kordában, majd a hidegháború végeztével bosszúszomjasan visszatért, és azóta is tombol.

A harmadik a terrorizmus. Az Egyesült Államok ellen intézett 2001. szeptember 11-i támadások óta a terrorizmustól való félelem kiterjedt, új bürokráciát, két külföldi háborút és a politikai arénán zajló parázs vitákat teremtett. A terrorizmus veszélye állítólag „léteben fenyegeti” az Egyesült Államokat, képes „véget vetni az életünknek” és „magának a civilizációnak” is.⁹

Mindezek a csapások természetesen emberéleteket követelnek. Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy pontosan mennyit, és hogy az elmúlt néhány évtizedben többet-e vagy kevesebbet, mint korábban. A politológusok csak nemrégiben kezdték méricskélni ezt a fajta pusztítást, és meglepő eredményre jutottak: *ezek az események egyre kevesebb halálos áldozatot követelnek*.¹⁰ E fejlemény túlságosan új keletű – legfeljebb az elmúlt két évtizedre jellemző – ahhoz, hogy tartósan tekinthessük, és bizonytalan természetét elismerve új békének nevezem. A trendek ugyanakkor az erőszak visszaszorulását jelzik, ezért érdemesek a figyelmünkre. Jelentős mértékűek, ellentmondani látszanak a hagyományos okoskodásnak, és segíthetnek abban, hogy felismerjük, mi segített, hogy a jövőben is ugyanazt tehessük.

A háború alakulása a világ többi részén

Mivel foglalatosságot a világ többi része abban a száz évben, amíg a nagyhatalmakban és az európai államokban lezajlott a dinasztikák, a vallások, a szuverenitás, a nacionalizmus és az ideológia kora, sor került két világháborúra, és elérkezett a hosszú béke időszaka? A történelmi feljegyzések eurocentrikus torzítása sajnos lehetetlenné teszi a megbízható pályáiv felvázolását. A gyarmatosítás előtt Afrika, Amerika és Ázsia kiterjedt területein a zsákmányszerzés, a harc és a rab-szolga-kereskedelem dominált, de mindez a katonai horizont alatt maradt, ezért nem is érte el a történészek ingerküszöbét. Maga a gyarmatosítás is birodalmi háborúk segítségével ment végbe: a nagyhatalmak háborúztak, hogy leigázzák a gyarmatokat, elfojtsák a felkeléseket, és elriasszák a riválisokat. Ebben a korszakban számtalan háborút vívtak. 1400 és 1938 között a konfliktusok Brecke-féle katalógusa 276 erőszakos incidenst sorol fel Amerikában, 283-at Észak-Afrikában és a Közel-Keleten, 586-ot Afrika Szaharától délre fekvő régióiban, 313-at Közép- és Dél-Ázsiában és 657-et Kelet- és Délkelet-Ázsiában.¹¹ A történelmi rövidlátás következtében nem ismerhetünk fel megbízható trendeket a háborúk gyakoriságában és pusztításában, de az előző fejezetben láttuk, hogy számos véres háborút vívtak. Egyes polgárháborúk és államközi összecsapások arányaiban (és egyes esetekben abszolút mértékben is) halálosabbnak bizonyultak, mint az euró-

pai küzdelmek, például az amerikai polgárháború, a kínai Tajping-felkelés, a Hármasszövetség dél-amerikai háborúja és Saka Zulu hódításai Afrika déli részén.

1946-ban, amikor Európa, a nagyhatalmak és a fejlett világ egyre közelebb kerül a békés nullához, hirtelen világossá válik a világ egészének történelmi adatsora. Ezzel az évvel kezdődik Bethany Lacina, Nils Petter Gleditsch és az oslói Békakutató Intézetnél dolgozó munkatársaik alapos adatbázisa, a PRIO Battle Deaths Dataset (a harcmezőn elesettek adatbázisa).¹² Az összeírás minden olyan fegyveres konfliktusra kiterjed, amelyben évente legalább huszonöten meghaltak. Az évi ezer halálesetet elérő konfliktusok „háború”-nak minősülnek – a Correlates of War Project meghatározásának megfelelően –, de ettől eltekintve nem esnek más elbírálás alá. (Én a továbbiakban is a legkülönbözőbb méretű fegyveres konfliktusokra használok a *háború* szót, nem tudományos értelemben.)

A PRIO kutatói a lehető legmegbízhatóbb kritériumokat keresik, hogy az elemzők biztos mérce alapján hasonlíthassák össze a világ különböző régióit, és megállapíthassák a trendeket. Szigorú kritériumok híján – amikor az elemzők egyes háborúknál csak a közvetlen háborús áldozatokat veszik figyelembe, más esetekben viszont a járványok és éhínségek közvetett áldozatait is, vagy amikor egyes régiókban csak hadseregek háborúival számolnak, máshol azonban a népiirtásokkal is – értelmetlen az összehasonlítás, és könnyen használható fel propaganda-célokra egy-egy ügy mellett. A PRIO elemzői átfésülik a történelemkönyveket, a médiában megjelenő tudósításokat, valamint a kormányzati és emberi jogi szervezetek jelentéseit, hogy a lehető legobjektívebben számíthassák ki, mennyi haláleset történt. Óvatosan bánnak a számokkal, az áldozatokét pedig egészen biztosan alábecsülik, mert nem veszik figyelembe a feltételezett haláleseteket, ahogy azokat sem, amelyek oka nem állapítható meg százszázalékos biztonsággal. Hasonló kritériumokkal és részben ugyanezekkel az adatokkal dolgoznak a konfliktusok más adatbázisai is, köztük az 1989-ben indult Uppsala Conflict Data Project (UCDP, Konfliktusokkal kapcsolatos adatok projektje), a Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI, Stockholmi Nemzetközi Békakutató Intézet), amely az UCDP kiigazított adatait használja, valamint a PRIO- és az UCDP-adatbázisokat egyaránt felhasználó Human Security Report Project (HSRP, Jelentés az emberi biztonságról).¹³

Lewis Richardsonhoz hasonlóan az új konfliktusszámlálónak is meg kell küzdeniük a valótlanságokkal, ezért obszesszív-kompulzív kritériumok alapján kategorizálják a konfliktusokat.¹⁴ Először is háromféle tömeges erőszakot különböztetnek meg, a kiváltó okok és – ami épp ilyen fontos – a számolhatóság alapján. A „háború” (és enyhébb változata, a „fegyveres konfliktus”) fogalma természetes módon a szervezett és társadalmilag legitimált öldöklésre vonatkozik. Ennek értelmében a „háború” definíciójának része, hogy legalább egyik oldalán egy kormány áll, és a két fél valamilyen azonosítható erőforrás, általában egy-egy terület vagy a kormánygépezet kapcsán keveredik konfliktusba. Hogy ez világos legyen, az adatbá-

zisok e szűken értelmezett háborúknak az „államalapú fegyveres konfliktus” nevet adták, és az adatok csak ezen konfliktusok esetében nyúlnak vissza egészen 1946-ig.

A második kategóriába tartoznak a „nem állami” vagy „közösségek közötti” konfliktusok, amikor hadurak, milíciák vagy paramilitáris alakulatok állnak szemben egymással (gyakran etnikai vagy vallási csoportokkal karöltve).

A harmadik kategória neve „egyoldalú erőszak”: idetartoznak a népirtások, a politikai gyilkosságok és a fegyvertelen civilek ellen elkövetett egyéb mészárások, akár a kormányzat, akár a milíciák részéről. A PRIO-adatbázisba részben taktikai okokból nem vették fel az egyoldalú erőszakot, hogy különböző, más-más okokra visszavezethető kategóriákra oszthassák az erőszakot, részben pedig azért, mert a történészek mindig is szívesebben foglalkoztak a háborúval, mint a népirtással, ez utóbbiról ugyanis csak nemrégiben ismerték el, hogy több emberéletet követel.¹⁵ Rudolph Rummel, Barbara Harff politológus és az UCDP összeállította a népirtások adatbázisát, ezzel a következő részben foglalkozunk.¹⁶

A három kategória közül az elsőt, az államalapú konfliktusokat további alkategóriákra osztják aszerint, hogy kivel áll szemben a kormány. A háborúk prototípusa az *államközi* háború, amikor két állam csap össze, mint Irán és Irak háborújában 1980 és 1988 között. Vannak *államon kívüli* vagy *rendszeren kívüli* háborúk is, amikor egy kormány a határain kívül háborúzik egy olyan entitás ellen, amely nem elismert állam. Ezek általában birodalmi háborúk, amelyek során az állam egy-egy gyarmat megszerzéséért küzd, vagy gyarmati háborúk, amikor a gyarmatok megtartása a cél, mint Franciaország algériai háborújában 1954 és 1962 között.

Végezetül vannak polgárháborúk vagy *államon belüli* háborúk, amelyek során a kormány felkelést, lázadást vagy szeparatista mozgalmat kíván legyőzni. Ezek lehetnek teljes mértékben belső polgárháborúk (mint a Srí Lankán 2009-ben véget ért háború a kormány és a tamil tigrisek között) vagy *nemzetközivé fajuló államon belüli* háborúk, amikor közbelép egy idegen hadsereg, általában a kormány oldalán, a felkelőkkel szemben. Az afganisztáni és iraki háború államközi konfliktusnak indult (az Egyesült Államok és szövetségesei a tálibok vezette Afganisztánnal szemben, illetve az Egyesült Államok és szövetségesei a Baasz Párt vezette Irakkal szemben), de amikor megdöntötték a kormányt, és a megszálló hadsereg az országban maradt, hogy támogassa az új kormányt a felkelőkkel szemben, a konfliktusokat átsorolták a nemzetközivé fajuló államon belüli háború kategóriájába.

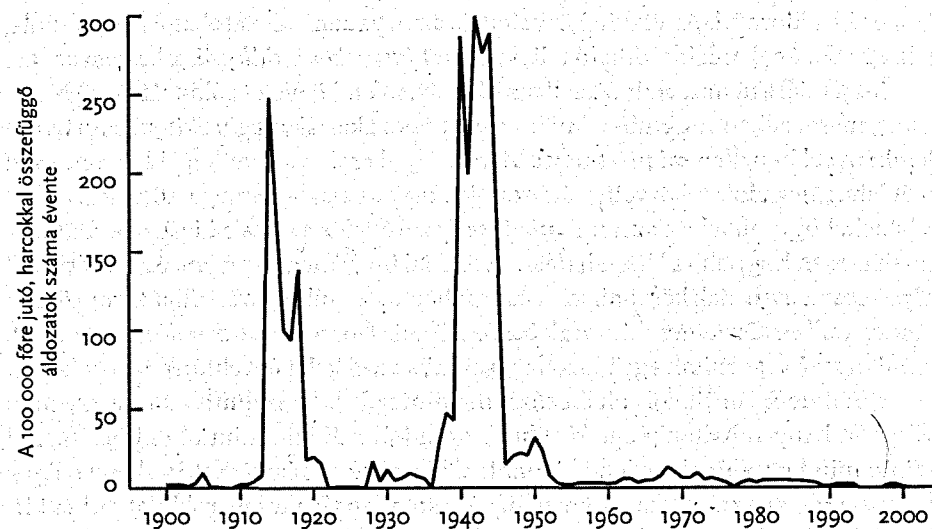
Azt is el kell dönteni, hogy mely haláleseteket kell az áldozatok közé számolni. A PRIO- és az UCDP-adatbázis a közvetlen vagy *harccal összefüggő haláleseteket* számolja – akiket lelőttek, leszúrtak, agyonverték, elgázosítottak, felrobbantottak, vízbe fojtottak vagy szándékosan kiéheztettek egy olyan konfliktus keretében, amelyben maguk az elkövetők is megsérülhettek.¹⁷ Az áldozatok lehetnek katonák vagy éppen civilek, akik tűzharcba keveredtek vagy „járulékos veszteség”-ként oda-veszttek. A harccal összefüggő halálesetek statisztikájából kimaradnak mindazok, akik betegségek, éhínség, stressz vagy az infrastruktúra összeomlása következté-

ben estek áldozatul. Amikor a közvetett és a közvetlen áldozatokat összeszámolják, a háborúnak tulajdonítható teljes számot *járulékos halálozásnak* is nevezik.

Hogy miért nem tartalmazzák az adatbázisok a közvetett áldozatokat? Nem azért, mert ezeknek az embereknek a sorsát nem akarják megörökíteni a történelemkönyvekben, hanem mert teljes biztonsággal csak a közvetlen áldozatok számát lehet megadni. A közvetlen áldozatok annak az alapvető megérzésnek is megfelelnek, hogy mit jelent az, amikor egy tényező felelős az általa kiváltott hatásért, nevezetesen hogy előre látja a hatást, az a célja, hogy megtörténjen, és el is éri egy olyan eseménysornak köszönhetően, amelyben nincs túl sok irányíthatatlan köztes láncszem.¹⁸ A közvetett áldozatok összeszámolásában az okoz nehézséget, hogy el kell hozzá végeznünk egy filozófiai gyakorlatot: el kell képzelnünk azt a világot, amelyben nem került sor a háborúra, majd meg kell becsülnünk, hogy ebben a világban hányan haltak meg, és ebből a számból kell kiindulnunk. Ehhez pedig szinte mindentudónak kellene lennünk. Akkor is éhínség követte volna a háborút, ha az nem a megdöntött kormány alkalmatlansága miatt robbant volna ki? És mi van, ha abban az évben aszály pusztított – akkor a háború vagy az időjárás tehet az éhínség halálos áldozatairól? Ha a háborút megelőző években egyre kevesebben haltak éhen, akkor feltételezzük, hogy háború híján még tovább csökkent volna, vagy a háború előtti utolsó év adatait tekintsük irányadónak? Ha Szaddám Huszeint nem mozdították volna el, több politikai ellenfelével végzett volna, mint ahányan a bukását követő közösségek közötti erőszak során meghaltak? Az első világháború 15 millió áldozatához hozzá kell-e adnunk az 1918-as spanyolnátha-járvány 40-50 millió áldozatát, tudván, hogy az influenzavírus nem lett volna ilyen erős, ha a háború nem küldött volna annyi katonát a lövészárokbá?¹⁹ A közvetett áldozatok kiszámolásához több száz konfliktus esetében is következetes választ kell találnunk a fenti kérdésekre, ami lehetetlen vállalkozás.

A háború általában többféleképpen is pusztít, és a harcmezőn a legtöbb áldozatot szedő háborúk általában súlyosabb éhínséghez, betegségekhez és a szolgáltatások összeomlásához is vezetnek. A harcmezőhöz köthető halálesetekkel kapcsolatos trendek ebben az értelemben jó kiindulási alapot szolgáltathatnak az általános pusztítás tendenciáinak megállapításához. Csakhogy ez nem minden esetben van így, és a fejezet későbbi részében feltesszük a kérdést, hogy a törekény infrastruktúrával rendelkező fejlődő nemzetek nem érzékenyebbek-e a járulékos hatásokra, mint a fejlett nemzetek, és hogy ez az arány változott-e az idők során, mert ha igen, akkor félrevezető mutatónak bizonyulhat a konfliktus halálos áldozatainak trendjei kapcsán.

Most, hogy kezünkben van a konfliktusok adatbázisainak precíziós műszere, mit árul el a háborúk alakulásáról az egész világra nézve? Vizsgáljuk meg először madártávlatból a 20. századot a 6.1. ábrán. Az ábrát Lacinának, Gleditschnek és

6.1. ábra. Harcokkal összefüggő áldozatok száma az államalapú fegyveres konfliktusokban, 1900–2005

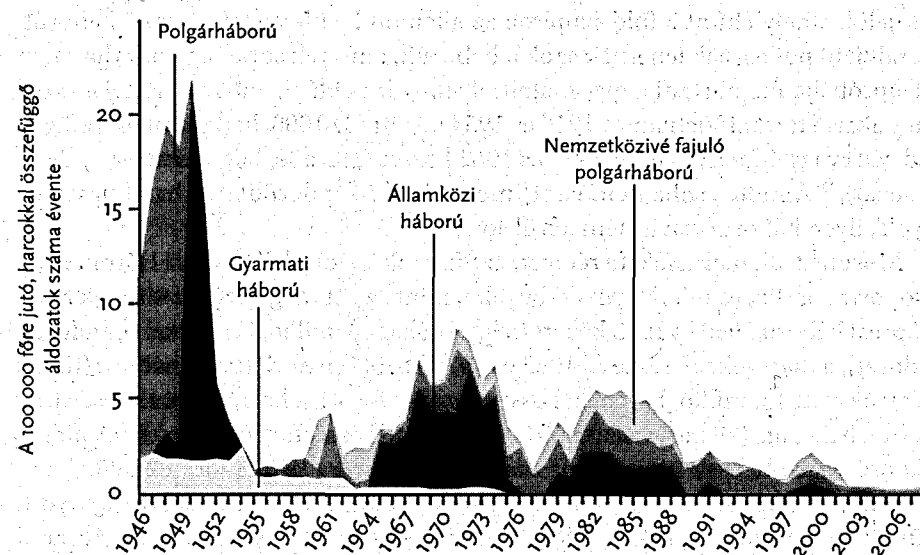
Forrás: Russett, 2008 grafikonja, Lacina, Gleditsch–Russett, 2006 alapján.

Russettnak köszönhetjük, akik a Correlates of War Project 1900 és 1945 közötti számaait vetítették a PRIO-adatbázis 1946 és 2005 közötti részére, majd a számokat elosztották a világ népességével, hogy kiderüljön, az évszázad során egy-egy ember mekkora valószínűséggel eshetett a harcok áldozatául.

A grafikonok eszünkbe idézik a két világháború szörnyűséges pusztítását. A két háború nem lépcsőfok, nem az inga kilengése, hanem két erőteljes hegy-csúcs a göröngyös síkságon. Az 1940-es évek elejét követően meredeken zuhant a harcokkal összefüggő halálesetek száma (amely a csúcson évi 300 volt 100 000 emberre vetítve); azóta sem közelítettük meg azt az értéket.

Az éles szemű olvasó a csökkenésen belül is észrevehet egy csökkenést: a háborút közvetlenül követő évtized kisebb csúcsaihoz képest ma sík vidéken élünk. A 6.2. ábrán ráközelítünk erre a trendre, a harcokkal összefüggő halálesetek számát pedig az adott háború típusa szerint osztjuk tovább.

Ez egy területdiagram, amelyben egy-egy réteg vastagsága az adott típusú államalapú konfliktus halálos áldozatait jelöli, a rétegcsoporthoz tartozó összes konfliktus áldozatait. Először is vegyük szemügyre a grafikon formáját. Még ha levágjuk is a második világháborút követő merész síugrást, akkor is szembe-tűnő, hogy az elmúlt hatvan évben mennyivel kevesebben haltak meg harcokkal összefüggésben, a 21. század első évtizede pedig már hártavékonyaságú. Hiába zajlott harmincegy konfliktus ebben az időszakban (beleértve Irakot, Afganisztánt,

6.2. ábra. Harcokkal összefüggő áldozatok száma az államalapú fegyveres konfliktusokban, 1946–2006

Harcokkal összefüggő civil és katonai áldozatok száma az államalapú fegyveres konfliktusokban, a világ népességével elosztva.

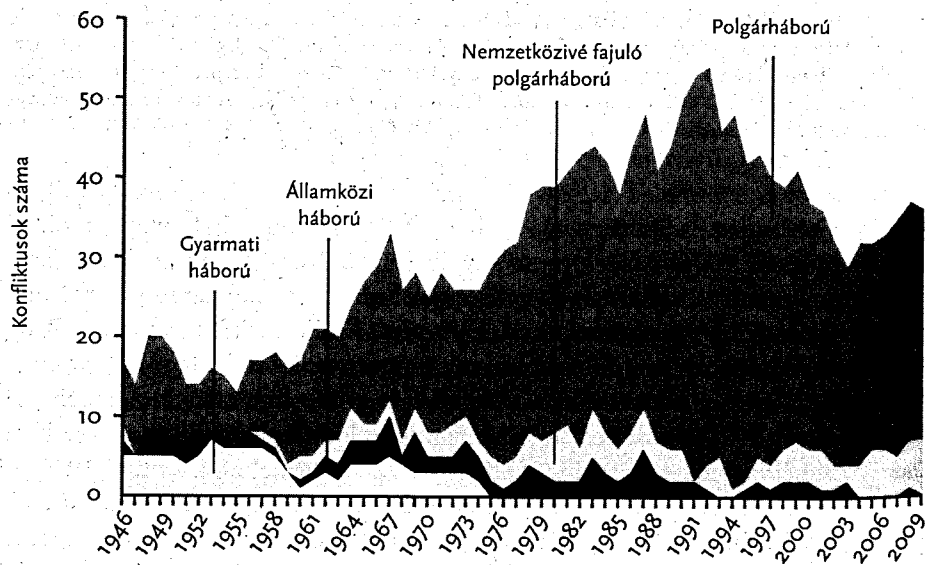
Forrás: UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset; lásd Human Security Report Project, 2007, Lacina–Gleditsch, 2005 adatai alapján, Tara Cooper 2010-es frissítésével. Ha rendelkezésre állt a „legjobb” becslés, azt használtuk; egyéb esetekben a legmagasabb és legalacsonyabb becslés mértani közepét. A világ népességére vonatkozó adatok forrása U.S. Census Bureau, 2010c. Az 1946–49 népességi adatok forrása McEvedy–Jones, 1978, 1,01-dal szorozva, hogy összemérhető legyen a többivel.

Csádót, Srí Lankát és Szudánt is), döbbenetesen kevesen haltak meg harcokkal összefüggésben: 100 000 főre évente körülbelül 0,5 ilyen halál jutott, ami még a világ legbékésebb társadalmainak gyilkossági arányaitól is elmarad.²⁰ A számok persze alacsony becslések, mert csak a jelentett haláleseteket tartalmazzák, de ez a teljes időskálára igaz. És még ha meg is szorozzuk öttel a legújabb számokat, akkor is messze elmaradnak a világ átlagos gyilkossági arányától, amely évi 8,8 gyilkosság 100 000 főre vetítve.²¹ Ami az abszolút számokat illeti, a harcokkal összefüggő áldozatok éves száma több mint 90 százalékkal csökkent: az 1940-es évek végén még évi félmillió körül volt, a 2000-es évek elején már csak évi harmincezer. Akár hisszük tehát, akár nem, globális, történelmi és mennyiségi szempontból valóra vált az 1960-as évek dalszövegeiben megfogalmazott álom: a világ (csaknem) véget vetett a háborúnak.

Ha magunkhoz térünk a meglepetésből, nézzük meg kategóriánként a történeteket. Kezdjük a halvány folttal a bal alsó sarokban, az ugyanis egy olyan hábo-

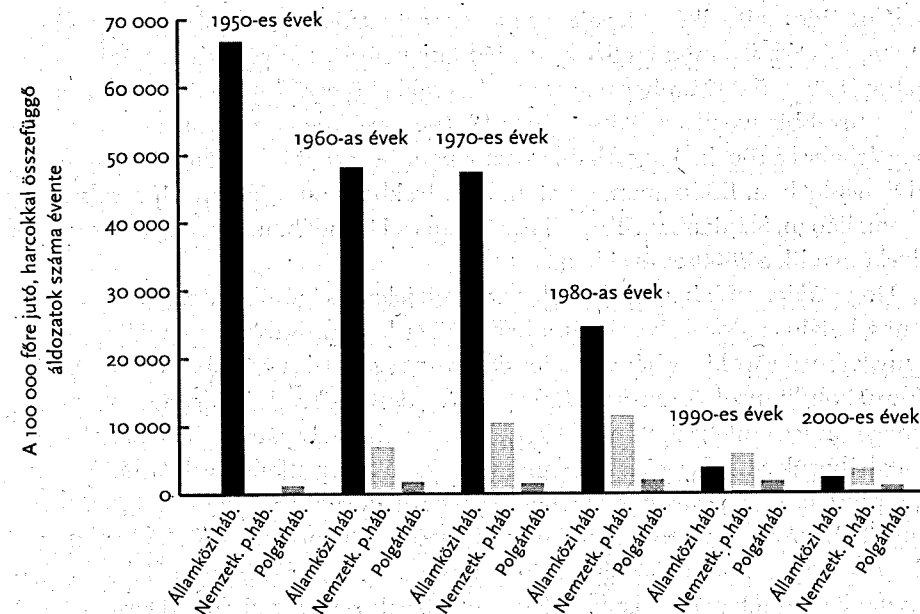
rút-jelöl, amely eltűnt a föld színéről: az államon kívüli vagy gyarmati háborút. Rendkívül pusztítóak lehetnek azok a háborúk, amelyek során egy nagyhatalom megpróbálja megtartani a gyarmatait; ilyen volt például, amikor Franciaország meg akarta tartani Vietnámot 1946 és 1954 között (370 000, harcokkal összefüggő áldozat) vagy éppen Algériát 1954 és 1962 között (182 500, harcokkal összefüggő áldozat).²² Amióta „soha nem látott mértékben átrendeződtek a hatalmi viszonyok”, ilyen háborúra már nem kerül sor.

Most nézzük meg a fekete réteget, az államok közötti háborúkat! Három nagy csoportra oszlik, és mindegyik vékonyabb, mint az azt megelőző: az elsőnek része a koreai háború 1950 és 1953 között (négy év alatt egymillió, harcokkal összefüggő áldozat), a másodiknak része az 1962 és 1975 között tartó vietnámi háború (tizen-négy év alatt 1,6 millió, harcokkal összefüggő áldozat), a harmadiknak része Irak és Irán háborúja (kilenc év alatt 645 000, harcokkal összefüggő áldozat).²³ A hidegháború vége óta csak két jelentős államközi háborúra került sor: a 23 000 halálos áldozatot követelő első Öböl-háborúra és az Eritrea és Etiópia között vívott, 50 000 halálos áldozatot követelő háborúra 1998 és 2000 között. Az új évezred első évtizedére már csak kevés államközi háborút vívtak, többségük rövid volt, és viszonylag kevés, harcokkal összefüggő áldozatot szedett (India–Pakisztán és Eritrea–Dzsibuti – de egyik sem minősül háborúnak abban a tudományos értelemben, hogy évi ezer áldozatot követel –, valamint az afganisztáni és iraki rezsim

6.3. ábra. Az államalapú fegyveres konfliktusok száma, 1946–2009

Források: UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset; lásd Human Security Report Project, 2007, Lacina–Gleditsch, 2005 adatai alapján, Tara Cooper 2010-es frissítésével.

6.4. ábra. Az államközi és polgárháborúk halálos áldozatai, 1950–2005

Források: UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset; lásd Human Security Report Project; Human Security Centre, 2006.

gyors megdöntése). 2004-ben, 2005-ben, 2006-ban, 2007-ben és 2009-ben egyáltalán nem került sor államközi konfliktusra.

A hosszú béke – a nagyhatalmak és a fejlett államok tartózkodása a háborútól – lassanként a világ többi részére is áttérjed. A nagyhatalmi státuszra törekvő államok már nem birodalmak kiépítésével vagy gyengébb országok kipécézésével igyekeznek nagyválni: Kína „békés felemelkedést” emleget, Törökország pedig azzal hengeg, hogy „nem keveredünk konfliktusba a szomszédokkal”. Brazília külügyminisztere 2010-ben kijelentette: „Nem sok ország dicsekedhet azzal, hogy 10 szomszédja közül egyet sem háborúzott az elmúlt 140 évben.”²⁴ És mintha Kelet-Ázsia is tanulna Európától a háború elítélésében. Bár a második világháborút követő évtizedekben a világ legvéresebb régiója volt – pusztító háború folyt Kínában, Koreában és Indokínában –, 1980 és 1993 között a konfliktusok és a harcokkal összefüggő halálesetek száma is meredeken zuhant, és azóta is soha nem látott történelmi mélységekben tartózkodik.²⁵

Az államközi háborúk ritkulásával párhuzamosan gyakoribbá váltak viszont a polgárháborúk. Ezt ábrázolja a 6.2. ábra bal oldalán látható hatalmas sötétszürke ék, amely elsősorban az 1946 és 1950 között zajló kínai polgárháború 1,2 millió

halálos áldozatát jelképezi, valamint a csoport felső, halványabb szürke része az 1980-as évekből, amikor a Szovjetunió támogatásával folyó afganisztáni polgárháborúban 435 000 ember halt meg a harcokkal összefüggésben. A sötétszürke réteg továbbkígyózik az 1980-as és az 1990-es években is, amikor számos kisebb polgárháború tört ki Angolában, Boszniában, Csecsenföldön, Horvátországban, El Salvadorban, Etiópiában, Guatemalán, Irakban, Libériában, Mozambikban, Szomáliában, Szudánban, Tádzsikisztánban és Ugandában. De még ez a szelet is elvékonyodik a 2000-es években.

Hogy világosabb képet kapjunk e számok jelentőségéről, érdemes szétválasztani a halálos áldozatok számát a háború két legfontosabb dimenziója szerint: hány háború tört ki, és hány halálos áldozatot szedett. A 6.3. ábrán a különböző típusú konfliktusok összesítése látható, függetlenül a halálos áldozatok számától, amely – mint emlékezhetünk – akár évi huszonhatnál is kevesebb lehet. A gyarmati háborúk eltűnésével és az államközi háborúk megritkulásával párhuzamosan egy rövid időre a nemzetközivé fajuló polgárháborúk is köddé váltak, amikor a hidegháború után a Szovjetunió és az Egyesült Államok is tartózkodott kliens-államai támogatásától, később azonban újra megjelentek Jugoszláviában, Afganisztánban, Irakban és másutt. A legnagyobb változást azonban a kizárólag belső polgárháborúk számának ugrásszerű növekedése jelentette, amely 1960 körül kezdődött, az 1990-es évek elején csúcson esett ki, majd 2003-ig csökkent, hogy azután ismét növekedjen egy kissé.

Miért ennyire különböző a csoportok mérete a két grafikonon? A háborúk hatványtörvény-eloszlása miatt, az L alakú eloszlás farkában lévő kisszámú háború ugyanis a halálesetek nagy százalékáért felelős. Az 1946 és 2008 között lezajlott 260 konfliktus 9,4 millió halottjának több mint fele mindössze öt háborúra vezethető vissza, ezek közül háromra államok között (Korea, Vietnám, Irán–Irak), kettőre pedig államokon belül (Kína és Afganisztán) került sor. A halálos áldozatok csökkenését hozó trend nagy része a vastag fark behúzásából származott, mert így kevesebb nagyon pusztító háború maradt.

A különböző *méretű* háborúk különböző mértékben járultak hozzá az általános halálozási arányokhoz, de ezenkívül is jelentős különbségeket figyelhetünk meg a különböző *típusú* háborúk szerepében. A 6.4. ábra a háború második dimenzióját ábrázolja, azt, hogy átlagosan hány halálos áldozatot követel.

Nem sokkal ezelőttig *messze* az államközi háború volt a leghalálosabb háborútípus. Amikor két Leviatán ágyútölteket halmoz fel, gránátot hajigál, és a földdel teszi egyenlővé a másik városait, csak úgy hullanak az áldozatok. Második és harmadik helyen, jócskán lemaradva következnek azok a háborúk, amelyek során valamelyik Leviatán a világ egy távolabbi pontján igyekszik támogatást nyújtani egy bajba került kormánynak, vagy megtartani a gyarmatait. Leghátul kullognak a belső polgárháborúk, amelyek – legalábbis az 1940-es évek kínai mészárszékét megelőzően – sokkal kevesebb halálos áldozattal járnak. Amikor néhány kalas-

nyikovval hadonászó lázadó támadást intéz a kormány ellen egy olyan országban, amely túl jelentéktelen ahhoz, hogy a nagyhatalmak foglalkozzanak vele, nem tudnak olyan nagy kárt okozni. És az elmúlt negyedszázadban tovább csökkent a halálos áldozatok száma.²⁶ 1950-ben az átlagos fegyveres konfliktus (tartozzon bármelyik kategóriába) harminchéromezer emberrel végzett; 2007-ben már ezernél is kevesebbel.²⁷

Hogyan értelmezhetjük a konfliktusok második világháború óta változó, majd az új békévé szelődülő intenzitását? Az egyik legfontosabb változás a fegyveres konfliktusok helyszínében figyelhető meg. A mai háborúk túlnyomó többsége szegény országokban zajlik, elsősorban azon az íven, amely Közép- és Kelet-Afrikától a Közel-Keleten, Délnyugat-Ázsián és India északi részén át Délkelet-Ázsiáig húzódik. A 6.5. ábra fekete pöttyel jelöli a 2008-ban zajló konfliktusokat, és külön színnel emeli ki az „alsó egymilliárdhoz” tartozókat, a legkevesebb jövedelemmel rendelkezőket. Az incidensek mintegy fele azokban az országokban zajlik, ahol a világ népességének legszegényebb egyhatoda él. A 2000 előtti évtizedekben a konfliktusok a világ más szegény részeire is kiterjedtek, például Közép-Amerikára és Nyugat-Afrikára. A történelemben sem a háború gazdasági, sem a földrajzi összefüggése nem állandó. Emlékezzünk csak vissza, hogy Európa gazdag országai fél évezreden át folyamatosan egymás torkának ugrottak.

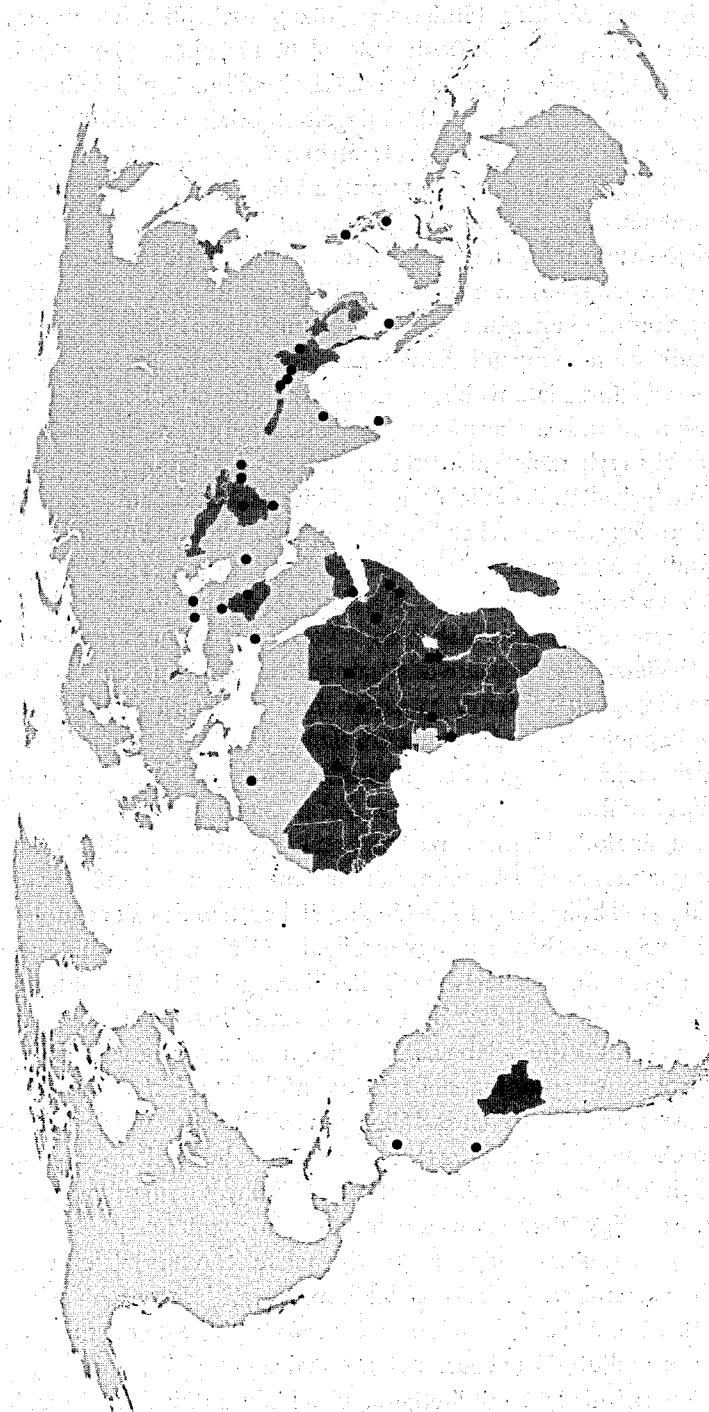
Napjainkban egyértelmű, de nem lineáris a szegénység és a háború közötti összefüggés. A fejlett világ gazdag országaiban gyakorlatilag nulla a polgárháború kockázata. Azokban az országokban, ahol az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék évi 1500 dollár körül van (az amerikai dollár 2003-as árfolyamán számolva), már 3 százalék a valószínűsége, hogy öt éven belül új konfliktus robban ki. Innen lefelé pedig meglódul a kockázat: 6% azokban az országokban, ahol az egy lakosra jutó GDP 750 dollár, 8 százalék az 500 dollárnál kisebb jövedelemmel rendelkező népességű országokban, a 250 dollárból élőkénél pedig 15 százalék.²⁸

Az összefüggés erősen egyszerűsítő értelmezése szerint a szegénység azért vezet háborúhoz, mert a szegényeknek szűk erőforrások megszerzéséért kell küzdeniük a túlélés érdekében. Bár a konfliktusok egy része valóban a víz vagy a termőföld megszerzéséről szól, ennél azért jóval bonyolultabb az összefüggés.²⁹ Először is, az ok-okozati viszony a másik irányban is érvényes. A háború szegénységhez vezet, mert nehéz vagyont gyűjteni, amikor az utakat, a gyárat és a magtárakat röviddel megépítésük után felrobbantják, és amikor a legtehetségesebb dolgozók és vezetőik menekülni kényszerülnek a munkahelyükről, esetleg lelövik őket. Valaki azt mondta egyszer, hogy a háború „visszafejlődés”; Paul Collier közgazdász pedig kiszámította, hogy az átlagos háború 50 milliárd dollárjába kerül a háborúval sújtott országnak.³⁰

Ezenkívül sem a vagyont, sem a békét nem biztosítja a földben található értékes anyag. Számos szegény és háború sújtotta afrikai ország gazdag aranyban, olajban, gyémántban és stratégiai fémekben, miközben Belgium, Szingapúr, Hongkong és más jómódú és békés államok szinte egyáltalán nem rendelkeznek természeti erőforrásokkal. Kell hogy legyen egy harmadik változó, méghozzá feltehetően a civilizált, kereskedelemre épülő társadalom normái és készségei, amely egyszerre vezet jóléthez és békéhez. A szegénység valószínűleg nem azért idéz elő konfliktust – már ha előidézik –, mert nagy a versengés a szűkös erőforrásokért, hanem mert a jólétnek köszönhetően az adott ország megengedheti magának a legfontosabb dolgot, nevezetesen a belső béke fenntartásához szükséges hathatós rendőrséget és hadsereget. A gazdasági fejlődés gyümölcseit sokkal hatékonyabban használja ki egy kormány, mint egy gerillasereg, és ez az egyik oka, hogy a fejlődő világ gazdasági tigrisei viszonylagos nyugalomban élhetnek.³¹

Bármilyen következményekkel járjon is a szegénység, a fokmérői – ahogy a többi „strukturális változó” mutatói is, például az ország demográfiai összetételében jellemző fiatalok és férfiak aránya – túl lassan változnak ahhoz, hogy magyarázatul szolgáljanak a polgárháborúk fejlődő világban végbement új keletű terjedésére és ritkulására.³² A hatásuk azonban összefügg az adott ország kormányzatának formájával. Az 1960-as években nyilvánvalóan a dekolonizáció következtében sokasodtak a polgárháborúk. Az európai kormányok sokszor brutálisan bántak az őslakosokkal a gyarmatok meghódítása és a felkelések leverése során, de viszonylag jól működő rendőrséggel, igazságszolgáltatással és közszolgáltatási infrastruktúrával rendelkeztek. És bár gyakran választottak maguknak kedvenc etnikai csoportot, elsősorban a gyarmat egészének irányításával foglalkoztak, ezért viszonylag széles körben betartatták a törvényes rendet, és általában nem engedték, hogy a különböző etnikai csoportok büntetlenül gyötörhessék egymást. Amikor a gyarmati kormányok távoztak, a hozzáértő kormányzást is magukkal vitték. Ugyanilyen félanarchia tört ki Közép-Ázsia és a Balkán-félsziget egyes részein, amikor az évtizedeken át uralkodó kommunista államszövetség hirtelen összeomlott. Egy Boszniában élő horvát a következő szavakkal magyarázta el, hogy miért csak Jugoszlávia felbomlása után tört ki az etnikai erőszak: „Békében és harmóniában éltünk, mert százméterenként posztolt egy rendőr, aki gondoskodott róla, hogy nagyon szeressük egymást.”³³

A frissen függetlenné vált gyarmatok kormányainak élén gyakran erőemberek, kleptokraták, esetleg elmebetegek álltak. Országuk nagy része anarchiába fulladt, ebből eredt az a kegyetlenség és bandaháború, amelyet a 3. fejezetben láthattunk Polly Wiessner beszámolójában az új-guineai decivilizációs folyamatról. Az adóbevételek nagy részét a klánjukkal együtt kisajátították, így a kisemmizett csoportok csak puccsban vagy lázadásban reménykedhettek. Kiszámíthatatlanul reagáltak a jelentéktelen rendbontásokra, hagyták, hogy elfajuljanak, majd halálosztagokat küldtek egész falvak ellen, ami csak tovább szította az ellenál-

6.5. ábra. A fegyveres konfliktusok földrajza, 2008

A sötétszürke országokban él az „alsó milliárd”, 6k a világ legszegényebbjéi. A pöttyök a 2008-ban zajló fegyveres konfliktusokat jelölik. Források: Hávard Strand és Andreas Forø Tollefsen, Peace Research Institute of Oslo (PRIO); Halvard Buhaug és Siri Rustad térképe alapján, in Gleditsch, 2008.

lást.³⁴ A kor jelképe lehetne Jean-Bédél Bokassa, a Közép-afrikai Birodalom ura; a nevet ő adta, korábban Közép-afrikai Köztársaságnak hívták a parányi országot. Bokassának tizenhét felesége volt, személyesen darabolta fel (és a pletykák szerint fogyasztotta el) politikai ellenfeleit, halálra ütlegette a képmásával díszített kötelező egyenruha ellen tiltakozó iskolásokat, koronázási szertartására pedig (aranytrónussal és gyémántokkal kiveret koronával) a világ egyik legszegényebb országa éves jövedelmének egyharmadát költötte el.

A hidegháború idején a zsarnokok nagy része a nagyhatalmak áldásával maradhatott a hivatalában, azok ugyanis megszívlelték Franklin Roosevelttől szavait a nicaraguai Anastasio Somoza kapcsán: „Lehet, hogy gazember, de a mi gazemberünk.”³⁵ A Szovjetunió minden olyan rezsimmel szimpatizált, amely véleménye szerint a kommunista világforradalom előmozdításán szorgoskodott, az Egyesült Államok pedig minden olyan rezsimmel szimpatizált, amely nem hódolt be a Szovjetunióhoz. A többi nagyhatalom, például Franciaország azoknak a rezsimeknek az oldalán állt, amelyek ellátták olajjal és ásványi kincsekkel. Az autokratákat az egyik szuperhatalom fegyverezte fel és finanszírozta, az ellenük küzdő felkelőket a másik, és mindkét támogatónak több érdeke fűződött az ügyfele győzelméhez, mint a konfliktus befejeződéséhez. A 6.3. ábráról leolvasható, hogy 1975 körül másodszor is elszaporodtak a polgárháborúk: Portugália ekkor számolta fel gyarmatbirodalmát, a Vietnámban elszenvedett amerikai vereség pedig felbátorította a lázadókat a világ egyéb pontjain. A polgárháborúk száma 1991-ben érte el a csúcspontját, az ötvenegyet; korántsem a véletlen műve, hogy éppen ebben az évben szűnt meg a Szovjetunió, így a hidegháború szította fennhatósági konfliktusok végére is pont került.

A konfliktusok számának csökkenése azonban csak egyötödrészt tulajdonítható a távháborúk megszűnésének.³⁶ A kommunizmus bukása a világkonfliktusok újabb forrását vette ki a játékból: a Luard-féle ideológiák korában ez volt az utolsó antihumanista, a harcot dicsőítő hitvallás (egy újabbról, az iszlamizmusról e fejezet második részében lesz szó). A vallási és politikai ideológiák a halálos áldozatok eloszlásának farka felé tolják a háborúkat, mert a vezetők az emberéletekre fittyet hányva igyekeznek az ellenfél fölébe kerekedni a pusztító anyagháborúban. A világháború óta kirobbant három leghalálosabb konfliktust a kínai, koreai és vietnámi kommunista rezsim szította, megszállottan próbálták ugyanis legyőzni az ellenfelüket. Mao Ce-tung nem habozott ki is mondani, hogy állampolgárai élete semmit sem jelent neki: „Olyan sokan élnek itt. Néhányat nyugodtan elvezíthetünk. Mit számít?”³⁷ Egy ízben számszerűsítette is, hogy mit jelent a „néhányat” – 300 millió embert, az ország akkori népességének felét. Azt is kijelentette, hogy az ügy érdekében az emberiség felét is feláldozná: „Ha a legrosszabb eshetőség következik be, és az emberiség fele elpusztul, a másik fele azért megmarad, az imperializmust leromboljuk, és az egész világ szocialista lesz.”³⁸

Ami Kína egykori vietnámi elvtársait illeti, maguk a kiábrándult döntéshozók

is sokat elemezték, hogy abban a háborúban hol számította el magát Amerika. A leginkább végzetes hibát ott vétették, hogy alábecsülték az észak-vietnámiak és a Vietkong képességét a károk elviselésére. A háború előrehaladtával Dean Rusk, Robert McNamara és a többi amerikai stratégia egyre kevésbé hitte, hogy egy olyan elmaradott ország, mint Észak-Vietnám szembeszegülhet a világ legerősebb hadseregével, és folyamatosan abban bíztak, hogy a következő csapás hatására megadják magukat. Mint John Mueller kifejti:

Ha az 1816 óta nemzetközi és gyarmati háborúba keveredett több száz ország esetében a háború előtti népesség arányában számítnánk ki a halálos áldozatok számát, akkor Vietnám nyilvánvalóan szélsőséges esetnek bizonyul. [...] A kommunista fél elfogadhatónak ítélte még azt a számot is, amely kétszerese volt például a fanatikus, sokszor öngyilkos hajlamú japánok által a II. világháborúban elfogadhatónak ítéltnek. Ráadásul az a néhány ország, amely a vietnámi kommunistákéhoz hasonlítható mértékű veszteséget szenvedett – mint a II. világháborúban a németek és a szovjetek – elsősorban nemzete fennmaradásáért állt készen az utolsó vérig tartó harcra, nem pedig a területi terjeszkedésért, mint az észak-vietnámiak. Vietnámban az Egyesült Államok egy hihetetlenül jól működő szervezettel találta magát szemben – egy olyan szervezettel, amely állhatatos, rendkívül fegyelmezett, kemény kézzel irányított, és nagyrészt mentes a korrupciótól és az ernyesztő önérdéktől. Noha a kommunisták gyakran éltek át súlyos katonai vereséget és stresszesebb és kimerítőbb időszakokat, mindig képesek voltak összeszedni magukat, felvenni a fegyvert, és folytatni a harcot. Könnyen lehet, hogy igaza volt annak az amerikai tábornoknak, aki szerint „ilyen jó képeségű ellenféllel még nem találkoztunk a történelmünk során.”³⁹

Ho Si Minh nem tévedett, amikor ezt jósolta: „Ha megölitek tíz emberünket, mi megöljük egy embereteket. Ti fogjátok előbb megunni.” Az amerikai demokrácia sokkal kevesebb embert volt hajlandó feláldozni, mint az észak-vietnámi diktátor (a mondásban szereplő tíz ember véleményét senki sem firtatta), és az Egyesült Államok a kezében lévő előnyök ellenére is véget vetett az anyagháborúnak. Az 1980-as évekre azonban, amikor Kína és Vietnám is ideológiai államból lassanként kereskedelmi állammá változott, és a lakosság sem élt már akkora félelemben, egyik ország sem szeretett volna felesleges háborúban ekkora veszteséget szenvedni.

Abban a világban, ahol kevésbé fontos a becsület, a dicsőség, többeket csábít viszont a polgári élet valamennyi élvezete, kevesebb ember hal meg. Amikor Grúzia 2008-ban ötnapos háborút vívott Oroszországgal Abházia és Dél-Osztétia nem túl nagy területéért, a grúz elnök, Miheil Szaakasvili a *New York Times* újságírójának fejtette ki, hogy miért nem szervezett felkelést a megszállás ellen:

Választanunk kellett. Csecsenfölddé változtatjuk ezt az országot – elegendő emberünk és felszerelésünk volt hozzá –, vagy nyugton maradunk, és továbbra is modern európai országgént élünk. Előbb-utóbb elzavartuk volna őket, de a hegyekbe kellett volna menekülnünk és szakállat növesztenünk. Ez hatalmas filozófiai és érzelmi terhet jelentett volna a nemzetünknek.⁴⁰

A magyarázat drámai, sőt hamis is – Oroszországnak esze ágában sem volt elfoglalni Grúziát –, mégis jól megragadja a fejlődő világ új békéje mögött húzódó döntések egyikét: a hegyekbe menekülni és szakállat növesztetni, vagy nyugton maradni és továbbra is modern országgént élni.

A hidegháború befejeződése és az ideológia visszaszorulása mellett mi váltotta még ki a polgárháborúk számának enyhe csökkenését az elmúlt két évtizedben, illetve a harccal összefüggő halálos áldozatok számának jelentős csökkenését az elmúlt egy évtizedben? És a fejlődő világban miért zajlanak még mindig konfliktusok (2008-ban harminckettő, egy kivételével csupa polgárháború), ha a fejlett világból már gyakorlatilag eltűntek?

Érdemes a demokrácia, a nyitott gazdaság és a nemzetközi közösségben való részvétel kanti háromszögéből kiindulni. Russett és Oneal előző fejezetben tárgyalt statisztikai elemzései az egész világra vonatkoznak, de csak az államok közötti vitákra terjednek ki. Vajon mennyiben érvényes a békét hozó tényezők hármasa a mai világ konfliktusainak túlnyomó többségét adó fejlődő országokon belül zajló polgárháborúkra? Látni fogjuk, hogy minden változóban akad egy fontos csavar.

Azt hihetnénk, hogy ha nagy mennyiségű demokrácia pozitív szerepet játszik a háború megakadályozásában, akkor a kis mennyiségű demokrácia még mindig jobb, mint a semmennyi. A polgárháborúknál mégsem így működnek a dolgok. E fejezet elején (és a 3. fejezetben a gyilkosság világadatainak vizsgálatakor) már találkoztunk az anokrácia fogalmával, azzal a hatalmi formával, amely nem teljesen demokratikus, de nem is teljesen autokratikus.⁴¹ Az anokráciákat a politológusok féldemokráciának, pretoriánus rezsimnek és (ez a kedvencem, egy konferencián hallottam) trágya kormánynak is nevezik. Ezek a kormányok semmit nem csinálnak jól. Az autokratikus rendőrállamokkal ellentétben nem kényszerítik megfélemlítéssel tétlenségre a lakosságot, de a törvények végrehajtásának rendes demokráciákban többé-kevésbé tisztességes rendszerét sem működtetik. A helyi bűnözést sokszor megkülönböztetés nélkül torolják meg az egész közösségen. Az elődjüknek számító autokrácia kleptokratikus szokásait megtartják, adóbevételekkel és zsíros állásokkal kenyerezik le klánjuk tagjait, akik azután kenőpénzt követelnek a rendőri védelemért, a kedvező bírósági ítéletekért vagy a dolgok elintézéséhez szükséges számtalan engedélyért. A nyomorból csak a kormány-

zati állás biztosít kiutat, kormányzati álláshoz pedig csak az juthat hozzá, akinek valamelyik klántársa hatalmon van. Amikor a kormány összetétele bármikor megváltozhat egy-egy „demokratikus választás” során, a tét épp olyan magas, mint minden értékes és oszthatatlan zsákmányért folytatott küzdelemben. A klánok, törzsek és etnikai csoportok igyekeznek elrettenteni egymást a szavazóurnától, majd összezsacpnak, hogy megváltoztassák a nem nekik kedvező eredményt. A *Global Report on Conflict, Governance, and State Fragility* (Globális jelentés a konfliktusról, a kormányzásról és az állam törekenységéről) szerint az anokráciákban „a demokráciáknál hatszor, az autokráciáknál két és félszer akkora valószínűséggel törnek ki új társadalmi háborúk”, azaz etnikai alapú polgárháborúk, forradalmi háborúk és puccsok.⁴²

Az előző fejezetben szereplő 5.23. ábráról leolvasható, hogy az anokráciák érzékenysége az erőszakra miért vált problémává. Az 1980-as években a világ autokráciáinak visszaszorulásával nőni kezdett az anokráciák száma. Ma a Közép-Afrikától a Közel-Keleten át Nyugat- és Dél-Ázsiáig húzódó félholdban oszlanak el, és ez a terület túlnyomórészt egybeesik a 6.5. ábra háborús övezeteivel.⁴³

Azokban az országokban, amelyekben a kormányhatalom főnyeremény, ahol a nyertes mindent visz, többszöröse emelkedik a polgárháború kockázata, ha a kormány ráadásul olaj, arany, gyémánt és stratégiai ásványkincsek fölött is rendelkezik. E kincsek korántsem áldásnak bizonyulnak, hanem az úgynevezett erőforrás átkát hordozzák, más néven a bőség paradoxonát vagy az ostobák aranyát. A nem megújuló, könnyen monopolizálható erőforrásokban gazdag országokban lassabb a gazdasági növekedés, trágyább a kormány, és több az erőszak is. Ahogy a venezuelai politikus, Juan Pérez Alfonzo fogalmazott: „Az olaj az ördög ürülete.”⁴⁴ Az adott országnak azért jelentenek átkot ezek az erőforrások, mert az azokat monopolizálók kezében összpontosítják a hatalmat és a vagyont, azaz leggyakrabban a kormányzó elit, olykor pedig helyi hadurak kezében. A vezető rögeszmésen kergeti el a fejőstehenére áhító riválisokat, ezért nem áll érdekében a társadalmat gazdagító és a kölcsönös lekötelezettséggel azt egybeolvasztó kereskedelmi hálózatok megerősítése. Collier, Dambisa Moyo közgazdász és más politikai elemzők felhívták a figyelmet egy másik hasonló ellentmondásra is. A jó ügyek mellett harcosan kiálló hírességek által oly igen kedvelt külföldi segély is méregpohárrá válhat, mert a fenntartható gazdasági infrastruktúra kiépítése helyett hatalmat és vagyont biztosít a segélyt szétosztó vezetők számára. A harmadik átok a kokacserje, az ópium, a gyémánt és a többi drága csempészáru, mert lehetőséget teremtenek a versengő politikusok vagy hadurak számára az illegális enklávék és terjesztési csatornák biztosítására.

Paul Collier szerint „a legalul elhelyezkedő országok együtt élnek a 21. századdal, valóságuk azonban a 14. században zajlik: polgárháború, pestis, tudatlanság.”⁴⁵ Működik az analógia ezzel a vészterhes évszázaddal, amely a civilizáció folyamatának küszöbén állt, a működőképes kormányok megszilárdulása

előtt. *The Remnants of War* (A háború maradványai) című könyvében Mueller megállapítja, hogy a mai fegyveres konfliktusok többsége ma már nem profi hadseregek területszerzéséről szól. Sokkal inkább szól a fosztogatásról, a megfélemlítésről, a bosszúról és a nemi erőszakról: mindezt hadurak vagy helyi politikusok szolgálatában álló, semmirekellő fiatalok követik el, akik sok szempontból emlékeztetnek a középkori magánháborúkat vívó bárók köré gyűlt sörredékre. Mueller szavaival élve:

Illeték már ezeket a háborúkat az „új háború”, az „etnikai konfliktus” vagy a különösen hangzatos „civilizációk összecsapása” kifejezésekkel. Pedig sokkal inkább – bár nem minden esetben – opportunista zsákmányszerzésről van szó, amelyet bűnözők, banditák és gazemberek gyakran meglepően kis létszámú csoportjai követnek el. Vagy kétségbeesett kormányok zsoldosaiként, vagy független és félfüggetlen hadurak és bűnözők csapataiként működnek. Az erőszak általában etnikai, nacionalista, civilizációs vagy vallási retorikát alkalmazó vállalkozói súlyos károkat okoznak, különösen az éppen kipécézett állampolgároknak, de tetteik nehezen különböztethetők meg a pusztá bűnözéstől.⁴⁶

Mueller szemtanúk beszámolóira hivatkozva állítja, hogy az 1990-es évek hírhedt polgárháborúiban és népi támadásaiban elsősorban kábítószer vagy alkohol hatása alatt álló huligánok vettek részt, így Boszniában, Kolumbiában, Horvátországban, Kelet-Timorban, Koszovóban, Libériában, Ruandában, Sierra Leonén, Szomáliában, Zimbabweben és az afrikai-ázsiai konfliktusfóhóld többi országában is. Mueller bemutatja az 1989–96-ban zajló libériai polgárháború „katonáit”:

A harcosok általában a *Rambo*, a *Terminátor*, a *Jungle Killer* és más erőszakos amerikai akciófilmekről mintázták magukat, és sokan olyan hangzatos háborús álneveket vettek fel, mint Akció ezredes, Lehetetlen Küldetés százados, Gyilkosság tábornok, Gyilkos ezredes, Dzsungelkirály tábornok, Gonosz Gyilkos ezredes, III. Hadúr tábornok, Jézus tábornok, Lesz Kapsz őrmester, Pucér Fenék tábornok és persze Rambo tábornok. A lázadók különösen az első években öltöztek különös, már-már örült maskarába: női ruhába, parókába és harisnyanadrágba; emberi csontokkal díszítették magukat; kifestették a körmeiket; sőt (bár ez valószínűleg csak egyszer fordult elő) virággal ékesített WC-ülőkét használtak fejdísznek.⁴⁷

James Fearon és David Laitin politológus adatai is alátámasztják a fenti véleményt, ők is megerősítik, hogy napjaink polgárháborúit néhány könnyű fegyverzetű harcos vívja, akik helyismeretüket kihasználva kikerülik a nemzeti erőket, és megfélemlítik az informátorokat és a kormány szimpatizánsait. E felkelések és vidéki

gerillaháborúk bármilyen ürüggyel kirobbanhatnak, de ha a dolgok mélyére ásunk, nem etnikai, vallási vagy ideológiai konfliktusokat találunk, hanem utcai bandák vagy maffiózók villongásait. Fearon és Laitin 122, 1945 és 1999 között zajló háború regressziós elemzésével állapították meg, hogy ha az egy főre jutó jövedelem állandó (a politológusok értelmezésében ez jelzi a kormány erőforrásait), akkor *nem* tör ki nagyobb valószínűséggel polgárháború azokban az országokban, amelyek etnikailag vagy vallásilag sokfélék, amelyek hátrányosan megkülönböztetik a kisebbségben lévő vallásokat vagy nyelveket, vagy ahol súlyos jövedelmi egyenlőtlenségek mutatkoznak. A polgárháborúk nagyobb valószínűséggel robbannak ki viszont azokban az országokban, ahol sokan élnek, hegyvidékek tarkítják, új vagy labilis kormányok működnek, jelentős az olajexport és (valószínűleg) magas a fiatal férfiak aránya. Fearon és Laitin szerint: „Elméleti értelmezésünk inkább hobbesi, mint gazdasági. Ha az állam viszonylag gyenge vagy szeszélyes, a félelmek és a lehetőségek is megkönnyítik az uralomra törő helyi lakosok felemelkedését, akik igazságot akarnak szolgáltatni, maguknak követelik a hatalmat saját maguk és sokszor egy komolyabb ügy érdekében.”⁴⁸

Ahogy a polgárháborúk sokasodása a dekolonizáció civilizációt felforgató anarchiájából származott, úgy az újabb időkben bekövetkezett csökkenés is tükrözhet egy civilizációs folyamatot, amelynek során a hozzáértő kormány nem kizsákmányolni, hanem óvni és szolgálni igyekszik az állampolgárait.⁴⁹ Számos afrikai ország felelős demokratákkal cserélte le Bokassa-szerű pszichopátáit, Nelson Mandela esetében pedig a történelem egyik legnagyobb formátumú államférfijára.⁵⁰

Az átalakuláshoz ideológiai változásra is szükség volt, nemcsak az érintett országokban, hanem a nagyobb nemzetközi közösségben is. Gérard Prunier történész szerint az 1960-as évek Afrikájában a gyarmati uralom alóli felszabadulás messianisztikus eszmévé vált. Az új nemzetek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a függetlenség kellékeinek, ezért saját légitársaságot, palotákat és nemzeti intézményeket hoztak létre. Sok volt gyarmat került az önállóságot hirdető guruk befolyása alá; e tanácsadók fennén hirdették, hogy a harmadik világ kormányainak függetlenedniük kell a globális gazdaságtól, és önálló ipari és agrárágazatot kell működtetniük, ami a mai közgazdászok szerint biztos út a nyomorba. A gazdasági nacionalizmus előszeretettel párosult az erőszakos forradalmat dicsőítő romantikus militarizmussal, amely az 1960-as évek két ikonjában testesült meg, a háttérből kiragogyó Mao halvány színekkel festett arcképében és a lendületes Che kemény vonalakkal megrajzolt grafikájában. Amikor a dicsőséges forradalmárok diktatúrája veszített a vonzerejéből, a demokratikus választás lett az új csodaszer. Senki nem tartotta romantikusnak a civilizáció folyamatának komor intézményeit, nevezetesen a hozzáértő kormányt és rendőrséget, illetve a keres-

kedelem megbízható infrastruktúráját. A történelem azonban arról tanúskodik, hogy ezek nélkül nem csökkenhet a krónikus erőszak, márpedig ez a szociális jólét előfeltétele.

Az elmúlt két évtizedben a nagyhatalmak, a donor országok és a kormányközi szervezetek (például az Afrikai Unió) is a fentiek mellett kardoskodnak. A tehetségtelen zsarnokok kezébe került államokat kiközösítik, szankciókkal sújtják, megszégyenítik, olykor meg is szállják.⁵¹ A kormányzati korrupciót leleplező és megakadályozó intézkedések is gyakoribbá váltak, és lassan azonosítják a fejlődő országok globális kereskedelemben való részvételét akadályozó tényezőket is. E dicstelen intézkedések kombinációja fokozatosan megoldást kínálhatott azokra a kormányzati és társadalmi problémákra, amelyek az 1960-as évektől az 1990-es évek elejéig annyi polgárháborút szabadítottak a fejlődő világra.

A megbízható kormányok általában demokratikusak és piacorientáltak, és számos regressziós vizsgálatot végeztek a polgári konfliktusok adatbázisainak segítségével, hogy kimutathatóak-e a liberális béke azon jelei, amelyek részben magyarázattal szolgálnak a fejlett országok háborúellenességére. Azt már láttuk, hogy a béke első oszlopa, a demokrácia nem csökkenti a polgári konfliktusok számát, különösen amikor az anokrácia ingatag formájában testesül meg. A súlyosságukat azonban csökkenti. Bethany Lacina politológus megállapította, hogy a demokráciákban dúló polgárháborúk halálos áldozatainak száma a nem demokratikus államokban dúló polgárháborúk halálos áldozatainak számának felét sem éri el, amennyiben a szokásos változók állandóak. A liberális békéről szóló 2008-as tanulmányában Gleditsch leszögezi, hogy „a demokráciákban ritka a komoly polgárháború”.⁵² A globális gazdaságra irányuló nyitottság, a kereskedelem, a külföldi befektetés, a kapcsolatok kialakításával járó segélyek és az elektronikus médiához való hozzáférés a polgári konfliktusok valószínűségét és súlyosságát is csökkenti.⁵³

A kanti béke elméletében három tartóoszlopon nyugszik a béke, a harmadik a nemzetközi szervezetek szerepe. A nemzetközi szervezetek egyik típusa különösen fontos szerepet vállalt a polgárháborúk elcsitulásában: a nemzetközi békefenntartó erőkről van szó.⁵⁴ A gyarmatbirodalmak felszámolását követő évtizedekben nem elsősorban azért sokasodott a polgárháborúk száma, mert gyakrabban törtek ki, hanem mert több háború tört ki, mint amennyi véget ért (évi 2,2 új polgárháború tört ki, de csak 1,8 fejeződött be).⁵⁵ 1999-re az átlagos polgárháború már 15 éve tartott! A változás az 1990-es évek végén és a 2000-es években kezdődött, amikor már gyorsabban haltak el a polgárháborúk, mint ahogy újak törtek ki. Ezenkívül gyakrabban zárultak tárgyalásokkal és megállapodással, nem hirdettek egyértelmű győztest, és nem küzdöttek utolsó vérig. Korábban még jó néhány évig izzott a parázs, majd újra lángra lobbant a konfliktus, de az utóbbi időben már végleg pont került a végére.

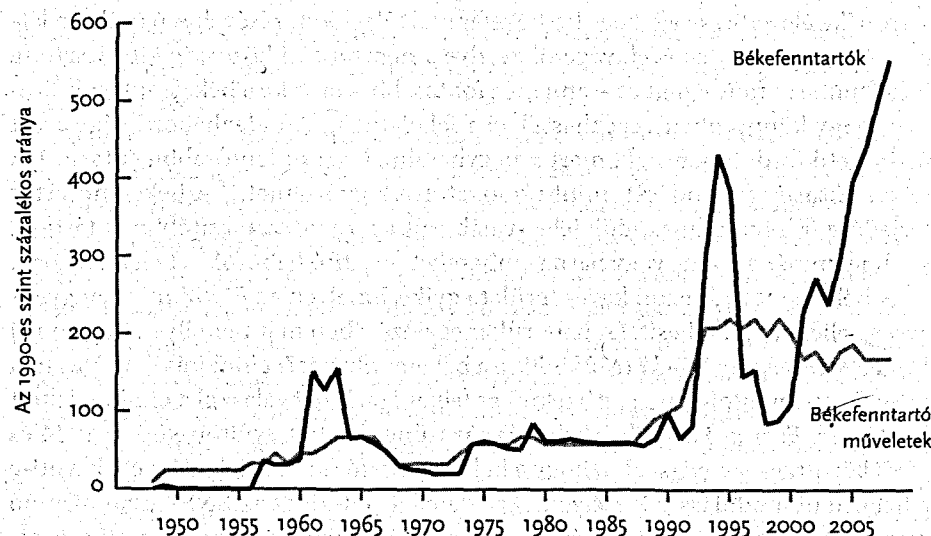
A béke előretörése egybeesik a békefenntartók előretörésével. A 6.6. ábrán látszik, hogy az 1980-as évek végétől kezdve a nemzetközi közösség kiterjesztette békefenntartó műveleteit és – ami még fontosabb – növelte a békefenntartók számát, hogy könnyebben végezhessek el a feladatukat. A hidegháború vége azért tekinthető fordulópontnak, mert a nagyhatalmak végre fontosabbnak tartották a konfliktus befejeződését, mint támogatottjuk győzelmét.⁵⁶ A békefenntartás terjedése is a humanista idők jele. A háborút egyre visszataszítóbbnak tartjuk, és ebbe immár a fekete vagy barna embereket pusztító háborúk is beletartoznak.

A békefenntartás azon kevés terület egyike, amelyen az ENSZ minden gyengesége ellenére jól teljesít. (A háborúk megelőzésében már nem ilyen hatékony.) *Does Peacekeeping Work?* (Működik-e a békefenntartás?) című írásában Virginia Page Fortna politológus „egyértelmű és lelkes igen”-nel válaszol a címben feltett kérdésre.⁵⁷ Fortna 115 polgárháborús tűzszünet adatait gyűjtötte össze 1944 és 1997 között, és megvizsgálta, hogy a békefenntartó misszió jelenléte csökkenti-e a háború újraindulásának esélyeit. Az adatbázis kiterjedt az ENSZ, más állandó szervezetek, például a NATO és az Afrikai Unió, valamint államok eseti szövetségeinek misszióira. Fortna megállapította, hogy a békefenntartók jelenléte 80 százalékkal csökkenti az újabb háború kitörésének valószínűségét. Ez nem azt jelenti, hogy minden békefenntartó misszió sikeres – a boszniai és a ruandai népi irtás nyilvánvaló kudarcot jelez –, csak azt, hogy átlagosan megelőzik a háborúk újbóli kitörését. A békefenntartók nem feltétlenül komoly hadseregek. Ahogy a cingár bírók is szétválaszthatják a kakaskodó sportolókat, úgy az alig felfegyverzett vagy teljesen fegyvertelen missziók is a milíciák közé állhatnak, és fegyvertételre készíthetik őket. És ha nem járnak sikerrel, akkor is megakadályozhatják a komolyabb fegyverek előkerülését. A békefenntartóknak még csak kék sisakos katonáknak sem kell lenniük. Jelentős szerepet játszhatnak a választásokat felügyelő, rendőrségi reformokat végrehajtó, az emberi jogok betartása felett őrködő és a rossz kormányok működését ellenőrző funkcionáriusok is.

Mitől működik a békefenntartás? Az első ok egyenesen a *Leviatánból* következik: a nagyobb és jobban felfegyverzett missziók közvetlenül a békemegállapodás megsértőit szankcionálhatják, ami növeli az agresszív beavatkozás költségeit. A költség és a haszon nem csak anyagi jellegű lehet, a jó hírnévben is jelentkezhet.

Az egyik misszó tagja a következőket fűzte hozzá ahhoz, hogy Afonso Dhakama és RENAMO nevű lázadó szervezete békemegállapodást kötött a mozambiki kormánnyal: „Dhlakama számára sokat jelentett, hogy komolyan veszik, hogy kóktélparkra járhat és tisztelettel bánnak vele. Az ENSZ közvetítésével elérte, hogy a kormány ne »felfegyverzett banditák« néven emlegesse többé a RENAMO-t. Élvezte, hogy a kedvében járnak.”⁵⁸

Még a kisebb missziók is lehetnek sikeresek a béke fenntartásában, mert a szemben álló felek megszabadulhatnak a hobbesi kelepcéből, amelyben mindkét fél azért támad, mert fél, hogy a másik előbb csap le rá. Már a betolakodó béke-

6.6. ábra. A békefenntartás terjedése, 1948–2008

Forrás: Gleditsch, 2008 grafikonja, Siri Rustad kutatása alapján.

fenntartók elfogadása is annak a költséges (tehát hihető) jele, hogy mindkét fél komolyan veszi a támadás kerülését. Amikor a békefenntartók megérkeznek, megerősíthetik ezt a biztonságérzetet a megállapodás betartásának ellenőrzésével, mert így hihetően nyugtathatják meg mindkét oldalt, hogy a másik sem folytatja titokban a fegyverkezést. A hétköznapi rendőri feladatok ellátásával megakadályozhatják azokat a kisebb erőszakos cselekményeket, amelyek a bosszú ördögi körévé fajulhatnának. És azonosíthatják azokat a forrófejű lázadókat, akik a megállapodás megszegésére készülnek. És ha mégis provokatív támadásra kerül sor, a békefenntartók hitelesen megnyugtathatják a célpontot, hogy csak aljas merényletről van szó, nem az újabb agresszió első pisztolylövéséről.

A békefenntartók más területeken is befolyással bírnak. Véget vethetnek a lázadókat és a hadurakat – a kettő sokszor ugyanaz – finanszírozó csempészáruk kereskedelmének. Támogatást ígérhetnek a béke mellett elkötelezett vezetőknek, ami növeli azok hatalmát és népszerűségét. Ahogy egy Sierra Leone-i állampolgár fogalmazott az egyik elnökjelölttel kapcsolatban: „Ha Kabbah megy, fehér ember megy, ENSZ megy, pénz megy.”⁵⁹ És mivel a harmadik világ katonáinak (akárcsak a középkori katonáknak) sokszor a fosztogatás lehetőségével fizetnek, a pénzt a „leszerelést, fegyverletételt és reintegrációt” célzó programokra fordíthatják, amelyek célja Pucér Fenék tábornok és társai visszavezetése a polgári társadalomba. Az ideologikus elkötelezettségű gerillák szemében a semleges féltől és nem a megvetett ellenségtől származó megvesztegetés azt jelenti, hogy nem adták el

magukat. A békefenntartók azt is elérhetik, hogy a politikai vezetők megnyissák kormányukat a rivális politikai vagy etnikai csoportok előtt. A pénzügyi ösztönzőkhöz hasonlóan itt is azt látjuk, hogy a gyűlölt ellenség helyett a semleges félnek tett engedmények lehetőséget adnak a büszkeség megőrzésére. Desmond Malloy, az ENSZ Sierra Leonében ténykedő munkatársa megfigyelte, hogy „a békefenntartók megteremtik a tárgyalás légkörét. [Az engedmények] büszkeségi kérdést jelentenek – ismert emberi vonás ez. Olyan mechanizmusra van tehát szükség, amely a méltóság és a büszkeség megőrzése mellett ad teret a tárgyalásoknak”.⁶⁰

Szép, szép a sok biztató statisztika, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Irakban, Szudánban és egyéb életveszélyes helyeken folyó vérontásról tájékoztatott közvélemény mégsem dőlhet nyugodtan hátra. A PRIO/UCDP eddig vizsgált adatai két szempontból is korlátozottak. Csak államalapú konfliktusokkal foglalkoznak: azokkal, amelyekben legalább az egyik oldalon kormány áll. És csak a harcokkal összefüggő halálos áldozatokat tartalmazzák: azokat a haláleseteket, amelyeket harci fegyverek okoztak. Mit mutatnak a trendek, amikor a fenti kategóriákon kívül eső konfliktusokat vizsgáljuk?

Az adatbázis először is a nem államalapú konfliktusokat zárja ki (ezek másik neve közösségen belüli erőszak), amelyekben sokszor etnikai csoportokkal szövetkezett hadurak, milíciák, maffiák, lázadó csoportok vagy paramilitáris alakulatok csapnak össze. Ezekre a konfliktusokra szinte kizárólag bukott államokban kerül sor. Az a háború, amely a kormányt még csak fel sem szólítja a részvételre, az erőszak állami monopóliumának csúfos kudarcát jelképezi.

A nem államalapú konfliktusokkal az a baj, hogy a háború iránt érdeklődők a legutóbbi időig egyszerűen nem foglalkoztak velük. Mivel ezeket a konfliktusokat senki nem kísérte figyelemmel, nincs mit összeszámolni, így a trendeket sem vázolhatjuk fel. Még a háború megelőzését zászlajára tűző ENSZ sem hajlandó statisztikát vezetni a közösségen belüli erőszakról (vagy a fegyveres konfliktus bármely egyéb formájáról), mert a tagállamok nem szeretnék, ha a társadalomtudósok a határaikon belül kutakodnának, és feltárnák az erőszakot, amelyet a gyilkos kormány követ el, vagy az alkalmatlan kormány képtelen megakadályozni.⁶¹

A történelem távlati vizsgálata ugyanakkor azt jelzi, hogy biztosan kevesebb nem államalapú konfliktus robban ki ma, mint az elmúlt évtizedekben és évszázadokban, amikor a világ kisebb részén működtek államok. Évezredek óta sújtották az emberiséget a törzsi csatározások, a rabszolgák begyűjtésére irányuló portyázás, a kalandozók és a lovas törzsek által elkövetett fosztogatás, a kalóztámadások, valamint a nemesek és hadurak magánháborúi: ezek egyike sem államalapú konfliktus. Kína 1916 és 1928 között tartó „hadúri korszakában” mindössze tizenkét év alatt több mint 900 000 emberrel végeztek az egymással versengő katonai főnökök.⁶²

A legújabb járványügyi becslések legismertebb változata az iraki halálos áldozatok *Lancet*-ben megjelent számára vonatkozik.⁶⁸ Nyolc iraki egészségügyi dolgozó tizenhét régióban járt lakásról lakásra, hogy a családban előfordult halálesetekről tudakozódjon. Az epidemiológusok kivonták a 2003-as megszállás előtti évek halálozási arányát a megszállást követő évek halálozási arányából, mivel úgy gondolták, hogy a különbség a háborúnak tudható be, majd ezt az arányt megszorozták Irak népességével. A számításokból megállapították, hogy 655 000-rel több iraki halt meg, mint amennyi a megszállás híján meghalt volna. És mint a családok jelezték, e járulékos halálesetek 92 százaléka puska- és légvérszórószerű, azaz közvetlenül a harcoknak tulajdonítható, nem betegségeknek vagy éhezésnek. Ha ez igaz, a bevett statisztikák körülbelül hétszeresen alábecsülik az áldozatok számát.

Ha azonban a mintát nem elég körültekintően választják ki, a teljes népességre vonatkozó extrapolációk nagymértékben félrevezethetnek. Egy csapat statisztikus Michael Spagat és Neil Johnson vezetésével hihetetlennek ítélte ezeket a becsléseket, és meg is állapították, hogy a vizsgált családok aránytalanul nagy része főutak és kereszteződések mellett lakik – vagyis pontosan ott, ahol a legnagyobb valószínűséggel fordulhat elő bombázás és lövöldözés.⁶⁹ Az Egészségügyi Világszervezet továbbfejlesztett vizsgálata a *Lancet*-ben megjelent szám negyedére jutott, de az eredeti becslést még ehhez is meg kellett növelni 35 százalékkal, hogy kompenzálja a füllentést, a költözéseket és az emlékezet tévedését. A kiigazított szám, 110 000, sokkal közelebb áll a harcokkal összefüggő áldozatok számához.⁷⁰

Egy másik epidemiológus csapat tizenhárom országban extrapolált a háborús halálesetek retrospektív vizsgálataiból, hogy megkérdőjelezze azt az állítást, hogy a harcokkal összefüggő áldozatok száma csökkent a 20. század közepe óta.⁷¹ Spagat, Mack és munkatársaik megvizsgálták ezeket a felméréseket, és megállapították, hogy a becslések teljesen zavarosak, ezért alkalmatlanok a háborús áldozatok időbeli eloszlásának vizsgálatához.⁷²

És vajon mi a helyzet azzal a jelentéssel, amely szerint a Kongói Demokratikus Köztársaságban folyó polgárháborúban 5,4 millióan haltak meg (90 százalékuk betegség és éhínség következtében)?⁷³ Az is nagyon erős túlzás. A Nemzetközi Menekültügyi Bizottság (IRC) úgy jutott el ehhez a számhoz, hogy a háború előtti halálozási adatokat vette alapul, amelyek már eleve nagyon alacsonyak voltak (mert Afrika Szaharától délre fekvő régióiból származtak, amely sokkal jobb helyzetben van, mint a KDK), majd ezt kivonta a háború alatt becsült, nagyon magas adatokból (amelyek éppen azokról a területekről származtak, ahol az IRC humanitárius segítséget nyújtott, azokat sújtotta tehát legjobban a háború). A HSRP elismeri ugyan, hogy a KDK-ban magas a közvetett áldozatok száma – valószínűleg egymillió fölötti –, mégis óva int a járulékos halálesetek retrospektív felmérések alapján készülő becsléseitől, mert a mintavételi nehézségek mellett még

kétséges hipotéziseket is igényelnek azzal kapcsolatban, hogy mi történt volna, ha nem kerül sor a háborúra.⁷⁴

A HSRP meglepő módon arra talált bizonyítékot, hogy a betegséggel és éhezéssel összefüggő halálos áldozatok száma nem nőtt, hanem *csökkent* az elmúlt három évtized háborúi során.⁷⁵ Ez úgy hangzik, mintha azt mondanák, hogy a háború tulajdonképpen egészséges a gyermekeknek és a többi élőlénynek, de nem ez a mondanivalójuk lényege. Adataik alapján a nem megfelelő táplálkozással és az éhezéssel összefüggő halálesetek száma folyamatosan csökkent az elmúlt években a fejlődő világban, és a mai, egy-egy ország kisebb régióiban néhány lázadó által vívott polgárháborúk nem elég pusztítóak a trend visszafordításához. Amikor a humanitárius fegyverszünetek idején orvosi és élelmiszersegély érkezik a háborús övezetbe, még fel is gyorsulhat a fejlődés.

Hogyan lehetséges ez? Sokan nincsenek tisztában azzal, amit az UNICEF a gyermekek túlélési forradalmának nevez. (A forradalom a felnőtteket is érinti, de mivel az öt év alatti gyermekek számítanak a legérzékenyebb csoportnak, nekik van szükségük a legnagyobb segítségre.) A humanitárius segítség megfontoltabbá vált. A segélyszervezetek már nemcsak számolatlanul öntik a pénzt, hanem a közegészségügy tudományából tudják, hogy melyik csapás szedi a legtöbb áldozatot, és melyik ellen mi a legköltséghatékonyabb eszköz. A fejlődő világban a gyermekek többsége négy okból hal meg: malária; hasmenést okozó betegségek, mint a kolera és a vérhas; légúti fertőzések, mint a tüdőgyulladás, az influenza és a tüdőbaj; és kanyaró. Ezek mindegyike megelőzhető és kezelhető, még hozzá sokszor meglepően olcsón. A szúnyogháló, a maláriagyógyszer, az antibiotikum, a víztisztítás, az orális rehidratációs terápia (tisza vízzel bevett só és cukor), az oltás és a szoptatás (amely csökkenti a hasmenés és légúti megbetegedések esélyét) nagyon sok életet megmenthet. Az elmúlt három évtizedben csak a védőoltás (amely 1974-ben még csupán a világ gyermekeinek 5 százalékát védte, ma már 75 százalékát) 20 millió gyermek életét mentette meg.⁷⁶ Az olyan rögtön fogyasztható terápiás ételek, mint a Plumpy'nut, a gyerekek kedvencének számító főlíázott mogyoróvajserű krém, sokat tehetnek a helytelen táplálkozás és az éhhalál ellen.

Ezek az intézkedések együtt nagyban csökkentik a háború emberi költségeit, és eloszlatják az aggodalmat, hogy a közvetett áldozatok semmissé teszik vagy csökkentik a harcokkal összefüggő áldozatok számának visszaszorulását. A HSRP becslései szerint a koreai háború idején a négyéves konfliktus minden évében a lakosság 4,5 százaléka vesztette életét betegség és éhezés következtében. A KDK polgárháborújában még a rendkívül pesszimista, 5 millió közvetett áldozattal számoló becslés is a lakosság 1 százalékát jelenti évente, ami több mint négyszeres csökkenés Koreához képest.⁷⁷

A fejlődő világban nem könnyű a dolgok jó oldalát nézni, hiszen a háború maradványai rendkívüli csapást jelentenek. A nyomorúságot számszerűsítő szá-

mok csökkentésére irányuló erőfeszítések szívtelennek tűnhetnek, különösen, ha az adatok célja az adománygyűjtés és a figyelemfelkeltés. Mégis erkölcsi kötelességünk a tények rögzítése, és nem csak a hitelesség fenntartása miatt. Ha tudják, hogy világszerte kevesebben halnak meg háborúkban, az együttérzésbe befáradt hírfogyasztók cinizmusa is csökkenhet, talán nem gondolják többé azt, hogy a szegény országok a pokol menthetetlen bugyrai. És ha jobban megértjük a csökkenés mögött húzódó okokat, könnyebben segíthetünk embertársainknak, mintha csak vállon veregetjük magunkat, hogy mennyire önzetlenek vagyunk. A statisztikák egyik meglepő következtetése, hogy az izgalmasnak hangzó dolgok egy része – az azonnali függetlenség, a természeti erőforrások, a forradalmi marxizmus (amikor működik) és a választásokra épülő demokrácia (amikor nem működik) – növelheti az erőszakra visszavezethető halálesetek számát, néhány unalmasnak hangzó dolog viszont – a törvények betartatása, a világ gazdaságára való nyitottság, az ENSZ békefenntartói és a Plumpy’nut – csökkentheti.

A népiirtások alakulása

A százalmas fajunk által elkövethető erőszakos cselekmények közül is kiemelkedik a népiirtás, nemcsak azért, mert ez a leggyalázatosabb, hanem azért is, mert ezt a legnehezebb felfogni. Azt még csak megértjük, hogy az emberek időről időre miért keverednek halálos kimenetelű konfliktusba a pénz, a becsület vagy a szerelem miatt, miért szabnak ki túlzott büntetéseket a szabályszegőkre, és miért ragadnak fegyvert, hogy szembeszálljanak más népekkel, akik ugyancsak fegyvert ragadtak. Az azonban, hogy valaki ártatlanok millióit akarja halomra ölteni, a nőkkel, a gyerekekkel és az öregekkel együtt, egész egyszerűen érthetetlen. Hívják bár népiirtásnak (amikor rasszbeli, vallási, etnikai vagy egyéb változtathatatlan hovatartozásuk miatt ölnek meg embereket), politikai gyilkosságnak (amikor politikai meggyőződésük miatt ölik meg őket) vagy democídiumnak (amikor a kormány vagy milícia öl meg tömegesen civileket), a kategória alapján történő öldöklés azért veszi célba az embereket, *amik*, és nem azért, amit *tesznek*, vagyis a motiváció egészen biztosan nem a szokásos haszonszerzés, a félelem vagy a bosszú.⁷⁸

A népiirtás már az áldozatok pusztaságával is minden képzeletet felülmúl. Rummel, a népiirtások áldozatainak összeszámlálásában élenjáró szakember híres becslése szerint a 20. században 169 millió emberrel végzett a saját kormánya.⁷⁹ A becslés persze túlzó, de az atrocitások szakértőinek többsége szerint a 20. században több ember vesztette életét democídium, mint háború következtében.⁸⁰ A nyilvánosságra hozott becslések átfogó vizsgálata alapján Matthew White úgy véli, hogy 81 millió ember vált a democídium, további 40 millió pedig a mester-séges (elsősorban Sztálin és Mao által gerjesztett) éhínség áldozatává, összesen

tehát 121 millió áldozattal számolhatunk. Ezzel szemben a háborúk során 37 millió katona és 27 millió civil hunyt el a harcok következtében, további 18 millió pedig a háború következtében fellépő éhínség miatt, ami összesen 82 millió áldozatot jelent.⁸¹ (White ugyanakkor hozzáteszi, hogy a democídiummal összefüggő halálesetek mintegy fele a háború során történt, háború nélkül talán életben maradhattak volna ezek az emberek.)⁸²

Ahhoz, hogy ilyen rövid idő alatt ennyi emberrel végezzenek, a halál tömeggyártására van szükség, ami a borzalom újabb rétegét jelenti. A náci gázkamrák és krematóriumok az idők végezetéig a népiirtás legmeggrázóbb vizuális jelképei maradnak. De nincs szükség modern kémiára és vasúti hálózatra a hatékony gyilkoláshoz. Amikor a francia forradalmárok 1793-ban elfojtottak egy felkelést Vendée tartományban, az a kiváló ötletük támadt, hogy bárkákba ültetik a foglyokat, a bárkát a víz alá nyomják, majd amikor már mindenki megfulladt, felhúzzák a bárkát, hogy beülhessen a következő szállítmány.⁸³ Még a holokauszt idején sem a gázkamrák bizonyultak a leghatékonyabb fegyvernek. A náci *Einsatzgruppen*ek több emberrel végeztek: e mobil halálosztagok elődjei az asszír szekerekről és mongol lovakról tüzelő gyors mozgású katonák.⁸⁴ Amikor 1972-ben Burundiban a tusziki népiirtást követték el a hutuk körében (ennek a fordítottja zajlott azután huszonnégy évvel később), az egyik elkövető így magyarázta a helyzetet:

Nagyon sok módszerünk volt, nagyon, nagyon sok. Összegyűjtöttünk például kétezer embert egy épületben – mondjuk egy börtönben. Ott nagy termek is vannak. Az épületet bezártuk. Tizenöt napig ott hagytuk őket étlen-szomjan. Aztán kinyitottuk az ajtókat. Holttestek vártak ránk. Nem vertük meg őket, semmi ilyesmit nem tettünk. Mind ott pusztultak.⁸⁵

A szelídnek hangzó katonai kifejezés, az „ostrom” véka alá rejt, hogy e művelet során kiéheztetik az adott várost, majd végeznek a legyengült túlélőkkel, ami a kivégzés ősrégi és költséghatékony módja. Frank Chalk és Kurt Jonassohn úgy fogalmaz *The History and Sociology of Genocide* (A népiirtás története és szociológiája) című könyvében, hogy „a történelemkönyvek szerzői igen ritkán számolnak be arról, hogy mit jelentett egy ókori város lerombolása a lakosok számára.”⁸⁶ Az egyik kivétel Mózes ötödik könyve, amely az asszír vagy babilóniai hódítás alapján fogalmaz meg egy utólagos jóslatot:

Megeszed magzatodat, fiaidnak és lányaidnak a húsát, akiket az Úr, a te Istened ad neked a szorongatással teli ostrom alatt, amelyet ellenséged indít ellened. Még a legelpuhultabb és legelkényeztetettebb is irigy szemmel néz testvérére, szeretett feleségére és megmaradt gyermekeikre, akiket még meghagyott; távol van tőle, hogy valamelyiküknek is adjon gyermekei húsából, amellyel táplálkozik, mivel semmi égyebet nem tudott tárolni a

szorongatással teli ostrom alatt, amelyet ellenséged indít ellened, minden városodban. A legelkapatottabb és legmódosabb asszony is, aki elpuhultságában és kényességében sohase kísérelte meg, hogy a földre tegye a lábát, irigységgel tekint szeretett férjére, fiaira és lányaira, irigylitőlük a méhlepényt, amely elhagyja méhét, és gyermekét, akit a világra hozott; a nagy inségben titokban eszi meg ezt is, azt is a szorongatással teli ostrom alatt, amelyet ellenséged indít ellened, minden városodban.⁸⁷

A számoktól és a módszerektől eltekintve a népirtást az elkövetők indokolatlan szadizmus miatt sem érjük föl ésszel. A különböző vidékekről és korokból származó szemtanúk beszámolóit mind arról szólnak, hogy a kivégzés előtt gúnyolják, kínozzák és megcsonkítják az áldozatokat.⁸⁸ A *Karamazov testvérek*ben Dosztojevszkij felidézi a törökök Bulgáriában elkövetett atrocitásait az 1877–78-as orosz–török háborúban, amikor magzatokat vágtak ki az anyjuk hasából, a rabokat pedig akasztás előtt egy éjszakára a fülüknel fogva a kerítéshez szögezték: „Néha az ember vadállati kegyetlenségéről beszélnek, pedig ez szörnyű igazságtalanság és sértő a vadállatokra, a vadállat sohase tud olyan kegyetlen, olyan művészi tökélytelenné lenni, mint az ember. A tigris csupán tép, marcangol, és csakis ehhez ért. Eszébe se jutna, hogy embereket fülüknel fogva kiszögegzen éjszakára, még akkor se, ha meg tudná tenni.”⁸⁹ Mindaz, amit én magam olvastam a népirtásokról, hátralévő életemben kísérhetne álmomban. Kettő különösen mélyen maradt meg bennem, nem is a vérontás (bár a beszámolók egy része attól sem mentes), hanem a hidegvérűség miatt. Mindkét példa Jonathan Glover filozófus *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century* (Emberiség: A huszadik század morális története) című könyvéből származik.

Az 1966 és 1975 között zajló kínai kulturális forradalom idején Mao arra biztatta a fosztogató vörös gárdistákat, hogy üldözzék az „osztályellenségeket”, a tanárokat, az értelmiséget és a földbirtokosok és „gazdag parasztok” leszármazottait; mindennek 7 millió ember eshetett áldozatul.⁹⁰ Egy alkalommal így történt:

Egy idős pár házában a mindent feldúló fiatal emberek találtak egy doboz értékes francia üvegholmit. Amikor az öregember kérte őket, hogy ne törjék össze az üvegeket, a csoport egyik tagja úgy szájon vágta egy furkósbottal, hogy az öreg kiköpte a fogait, és ömlött a vér a szájából. A diákok darabokra törték az üvegholmit, majd magukra hagyták a zokogó, térdre hullott öregeket.⁹¹

A holokauszt idején Christian Wirth egy lengyelországi kényszermunkatábor vezetője, ahol a zsidókat halálra dolgoztatták: meggyilkolt honfitársaik ruháit kellett szétválogatniuk. A gyerekeiket elválasztották tőlük, és haláltáborba küldték.

Wirth egyetlenegyszer tett kivételt. [...] Egy tízévesforma zsidó kisfiúnak édességet adott, és SS-egyenruhába bújtatta. Wirth és a kisfiú belovagoltak a rabok közé, Wirth fehér lovon, a kisfiú póniháton, és mindketten közelről lötték géppuskával a rabokat (köztük a kisfiú anyját is).⁹²

Glover ezúttal kommentálja is a dolgot: „A megvetés és a gúny e végső megnyilvánulását nem lehet elegendő undorral és haraggal szemlélni.”

Hogyan lehettek emberek ilyesmire képesek? Ha értelmezni szeretnénk az öldöklés kategóriát, már ha ez egyáltalán lehetséges, mindenekelőtt a kategóriák lélektanát kell megvizsgálnunk.⁹³

Az ember mentális rekeszekbe sorolja embertársait, hovatartozásuk, szokásaik, megjelenésük és meggyőződésük alapján. Nagy a kísértés, hogy mentális hibának tekintsük e sztereotípiák alkalmazását, a kategorizálás az intelligencia nélkülözhetetlen része. A kategóriák segítségével következtetünk néhány megfigyelt tulajdonságból egy sor nem megfigyelt tulajdonságra. Ha megfigyelem egy gyümölcs színét és formáját, és málnaként kategorizálom, levonhatom a következtetést, hogy ha megkóstolom, édes, jóllakom tőle, és nem mérgez meg. A politikailag korrekt érzékenység berzenkedik az ellen a felvetés ellen, hogy emberek egy csoportja a gyümölcsfajtákhoz hasonlóan közös vonásokkal rendelkezik, de ha nem így lenne, nem létezne ünnepelhető kulturális sokféleség, sem büszkeségre okot adó etnikai tulajdonság. Egyes embercsoportok összetartoznak, mert valóban közös vonásokkal rendelkeznek, még ha csak statisztikailag is. Önmagában még nem tekinthető tehát hibásnak az az elme, amely kategóriához tartozás alapján általánosít. Az afrikai amerikaiak ma valóban nagyobb valószínűséggel élnek segélyből, mint a fehérek, a zsidók átlagjövedelme tényleg magasabb, mint a fehér angolszász protestánsoké, az üzleti tanulmányokat végzők pedig politikailag valóban konzervatívabbak, mint a művészeti hallgatók – nagy átlagban.⁹⁴

A kategorizálással az a gond, hogy sokszor túlmutat a statisztikákon. Először is, amikor nyomás nehezedik ránk, szórakozottak vagyunk, vagy érzelmileg felfokozott állapotba kerülünk, elfelejtjük, hogy a kategória csupán közelítés, és úgy viselkedünk, mintha a sztereotípiát minden egyes férfira, nőre és gyermekre vonatkozna.⁹⁵ Másodszor, hajlamosak vagyunk *moralizálni*, azaz dicséretre méltó jellemvonásokkal felruházni a szövetségeseinket, és elítélendőkké az ellenségeinket. A második világháborúban az amerikaiak például úgy ítélték meg, hogy az oroszok több pozitív jellemvonással rendelkeznek, mint a németek; a hidegháború alatt viszont pont fordítva hitték.⁹⁶ Harmadszor, hajlamosak vagyunk *esszencializálni* a csoportokat. A gyermekek úgy gondolják, hogy a születésekor elcserélt csecsemő nem az örökbe fogadó, hanem a biológiai szülei nyelvét beszéli. Idősebb korban már azt hisszük, hogy egy adott etnikai vagy vallási csoport tagjai közös,

már-már biológiai esszenciával bírnak, ettől homogének, megváltoztathatatlanok, kiszámíthatók, és ebben térnek el a többi csoporttól.⁹⁷

Az embereket egy-egy kategória megnyilvánulásának tekintő kognitív szokás akkor válik igazán veszélyessé, amikor konfliktus robban ki. Ebben az esetben Hobbes erőszakos motivációinak triásza – haszon, félelem és elrettentés – már nem Érisz almája egy egyéni vitában, hanem casus belli egy etnikai háborúban. A történelmi vizsgálatok tanúbizonysága szerint a népiertásokat ez a hármas motiváció okozza, de mint látni fogjuk, még két mérgeanyag is bekerül a keverékbe.⁹⁸

A népiertások egy része kényelemből történik. Az őslakosok egy kíváncsi területen élnek, vagy kisajátítanak egy-egy víz-, élelmiszer- vagy ásványkincsforrást, a megszállók viszont maguknak követelik azt. A népcsoport megsemmisítése olyan, mintha kivágnák a bozótot, vagy kiirtanák az élősködőket, és az könnyíti meg, hogy lelki beállítottságunknak köszönhetően együttérzésünk bármikor kész fellobbanni vagy kihunyni a másik ember kategorizálásától függően. Az őslakosok körében végrehajtott népiertások egy része nem más, mint föld- vagy rabszolgaszerezés, ahol az áldozatokat nem tekintik emberi lénynek. Ilyen népiertásnak számít az, amikor a telepések vagy a különböző amerikai kormányok elűzték és lemészárolták az őslakosokat, amikor a Kongói Szabadállamban II. Lipót belga király brutálisan bánt el az afrikai törzsekkel, amikor Délnyugat-Afrikában a német gyarmatosítók kiirtották a hererókat, és amikor a 2000-es években a dárfúriakra támadtak a kormány által is bujtogatott dzsandszavíd milíciák.⁹⁹

Amikor a hódítók inkább eltűrik az őslakosokat, hogy ajándékokat és adókat követelhesse tőlük, a népiertásnak van egy másik földhözragadt funkciója is. Ha a hódítónak az a híre, hogy bármikor készen áll a népiertásra, könnyebben adhat ultimátumot a városoknak a behódolásra. A fenyegetés csak akkor hiteles, ha a hódító kész beváltani azt. Ez a logika húzódott meg Dzsingisz kán és mongol hordái tettei mögött, amikor a földdel tették egyenlővé Ázsia nyugati részének városait.

Ha a hódítók már beolvasztották birodalmukba az adott várost vagy területet, fenn kell tartaniuk a fenyegetést, hogy minden lázadást csírájában fojtanak el. I. sz. 68-ban Alexandria kormányzója római csapatokkal tiporta el a zsidók felkelését Róma uralma ellen. Flavius Josephus történész szerint: „Amikor [a zsidókat] visszaszorították, kegyetlenül elpusztították őket, írmagjuk sem maradt. Volt, akit a nyílt mezőn kaptak el, másokat a házukba zártak, amelyet előbb kifosztottak, majd felgyújtottak. A rómaiak nem könyörültek a gyermekeknek sem, nem szánták az öregeket, mindenkit lemészároltak, amíg vérpatakok nem folytak mindenütt, és 50 000 zsidó nem hevert holtan.”¹⁰⁰ Hasonló taktikához folyamodtak a felkelések ellen indított 20. századi hadjáratok is, például a szovjetek afganisztáni háborúja és a jobboldali katonai kormányok indonéziai és közép-amerikai akciói.

Amikor egy dehumanizált csoport képes megvédeni magát, vagy fordítani a helyzeten, kialakulhat a csoportok közötti félelem hobbesi csapdája. Mindkét oldal

létében érezheti magát fenyegetve a másiktól, ezért megelőző jelleggel támadni akar. Amikor az 1990-es években felbomlott Jugoszlávia, a szerb nacionalisták részben azért hajtottak végre népiertást a bosnyákok és a koszovóiak körében, mert attól tartottak, hogy ők maguk is mézárás áldozatául eshetnek.¹⁰¹

Ha egy csoport tagjai látták társaikat áldozatul esni, és maguk is csak nagy szerencsével menekültek meg, vagy paranoiásan aggodnak, hogy őket is kiszemelték, erkölcsi felháborodásukban bosszút akarnak állni a vélt támadókon. A bosszú többi formájához hasonlóan a megtorló mézárás végrehajtásának sincs értelme, de a végrehajtásra irányuló vágy hangoztatását és kérlelhetetlenségét a költségek-től függetlenül valószínűleg az evolúció vagy a kulturális normarendszer programozta be az ember agyába, hogy hihető legyen az elrettentés.

E hobbesi motivációk nem magyarázzák meg teljes mértékben, hogy a támadás, a megelőzés és a bosszú miért irányul egész embercsoportok és nem egy-egy útban lévő vagy nehézséget okozó ember ellen. E jelenség egyik oka a rekeszekre osztás kognitív szokása lehet, a másokra pedig *A keresztapa* második részében derül fény, amikor az ifjú Vito Corleone édesanyja egy szicíliai maffiavezérnek könyörög a fia életéért:

Özvegy: Don Francesco! Meggyilkolta a férjemet, mert nem hajlott a szép szóra. És a legidősebb fiát, Paolót, mert bosszút esküdött. Vitone azonban még csak kilencéves és ütődött is. Soha nem szól egy szót sem.

Francesco: Nem is a szavaitól félek.

Özvegy: Csak egy gyöngye gyermek.

Francesco: Majd megerősödik.

Özvegy: Egy gyerek nem tehet kárt Önben.

Francesco: De férfi lesz belőle, és bosszút akar majd állni.

És valóban bosszút akar állni. A film második felében a felnőtt Vito visszatér Szicíliaába, kihallgatást kér a vezértől, az öregember fülébe súgja a nevét, és halálra döfi.

Egy családon, klánon vagy törzsön belül a szolidaritás – különösen a gyilkosság megbosszulása iránti eltökéltség – méltó ellenfélle teszi a tagokat, ha valaki ujjat akar húzni bármelyikükkel. Bár a gyakori kapcsolatban lévő, azonos méretű csoportok általában csak egy-egy konkrét ügyre korlátozzák a bosszúállást, ha gyakran merülnek fel problémák, az egyszeri harag krónikus gyűlöletté fajulhat. Arisztotelész szavaival élve: „Az előbbi [a haragvó] ugyanis azt akarja, hogy haragját érezze az illető, az utóbbi meg akarja a másikat semmisíteni.”¹⁰² Ha az egyik oldalon többen vannak, vagy jobb taktikát követnek, megragadhatják az alkalmat a végső megoldásra. Az ellenséges törzsek tisztában vannak a népiertás gyakorlati előnyeivel. Rafael Karsten antropológus az Ecuador Amazonas mellett fekvő vidékein élő jivaro törzset vizsgálta (a háborús áldozatokat ábrázoló 2.2. ábra egyik hosszú oszlopáért ők felelősek), és így számolt be háborús szokásaikról:

Míg az altörzsek közötti kisebb viszályok személyes vérbosszúnak tűnnek és az igazságos megtorlás elvére épülnek, a különböző törzsek közötti háborúk már egymás kiirtását célozzák. Ilyenkor nem számít az emberélet; a cél az ellenséges törzsek teljes megsemmisítése. [...] A győztes fél már csak azért is igyekszik az ellenséges nép írmagját is kiirtani, még a kisgyermeket sem kímélve, mert attól fél, hogy a túlélők később bosszút akarnak majd állni a győzteseken.¹⁰³

Egy fél világgal arrébb Margaret Durham antropológus hasonló képet festett egy albán törzsről, amely általában tartotta magát a visszafogott bosszú normáihoz:

1912 februárjában a nagyarányú igazságszolgáltatás különös esete jutott a fülembé. [...] A fandi bairak [altörzs] egy bizonyos családja régóta hírhedt volt a gonosztetteiről – raboltak, lövöldöztek, megkeserítették a törzs életét. A törzsfőnökök gyűlést tartottak, és a család valamennyi férfi tagját halálra ítélték. Kijelöltek néhány férfit, hogy a megbeszélten napon várjanak rájuk és fogják el őket; és azon a napon mind a tizenhetet agyonlőtték. Egyikük mindössze öt-, egy másikuk tizenkét éves volt. Amikor tiltakoztam az ártatlan gyermekek megölése ellen, azt felelték: „Rossz vér volt, nem szabad tovább szaporítani.” Olyan mélyen hittek az örökletességben, hogy egyikük még azt is felvetette, hogy végezzenek egy szerencsétlen állapotos nővel, nehogy fiú utódot szüljön, és előlről kezdődjön a gonoszok sora.¹⁰⁴

A „rossz vér” esszencialista fogalma csak egyike a bölcső bosszújával kapcsolatos félelemből táplálkozó biológiai metaforáknak. Az emberek attól félnek, hogy ha a legyőzött ellenségnek akár néhány tagja életben marad, sokasodni fognak, és később bajt okoznak. Az emberi kogníció hajlamos analógiákban működni, és a sokasodó lények bosszantó tömege a férgekkel idézi az ember eszébe.¹⁰⁵ A népirtások elkövetői világszerte ugyanazokat a már-már klisévé váló metaforákat hangoztatják. A megvetett nép patkány, kígyó, féreg, tetű, légy, élősködő, svábbogár vagy (a világnak azokon a tájain, ahol ezek számítnak kártékonyak) majom, pávián és kutya.¹⁰⁶ „Pusztítsd el a serkéket, hogy ne fejlődessen ki a tetű” – írta egy Írországba rendelt angol parancsnok 1641-ben, miután parancsba adta több ezer ír protestáns meggyilkolását.¹⁰⁷ „A serkéből tetű lenne” – emlékeztetett a telepések egy kaliforniai vezére 1856-ban, mielőtt lemészárolt volna 240 jukit, akik megöltek egy lovat.¹⁰⁸ „A serkéből tetű lesz” – közölte John Chivington ezredes a több száz cheyenne és arapaho indián halálát követelő Sand Creek-i mészárlás előtt.¹⁰⁹ A népirtás retorikájának része az üszkösödés, a rák, a bacillus, a vírus és egy sor alattomos biológiai kórokozó is. Hitler sokféle metaforát használt a zsidókra, de mindig a biológiára támaszkodott: a zsidók vírusok; a zsidók vérszívó élősködők; a zsidó korcs faj; a zsidók vére mérgező.¹¹⁰

Az emberi elme védekezőrendszert fejlesztett ki a biológiai kórokozók fertőzése ellen: az undor érzetét.¹¹¹ Az eredetileg a testnedvek, az állatok testrészei, az élősködő rovarok, a férgek és a betegségek hordozói által kiváltott undor hatására kivetjük magunkból a szennyezett anyagot és mindent, ami hasonlít rá vagy érintkezett vele. Az undorral hajlamosak vagyunk moralizálni: a skála egyik végét a spiritualitással, a tisztasággal, a szűziességgel és a megtisztulással azonosítjuk, a másik végét az állatiassággal, a tisztátalansággal, a bujálkodással és a fertőzéssel.¹¹² Ezért már nemcsak fizikailag visszataszítónak, hanem morálisan megvetendőnek is látjuk az undort keltő valamit. Az álnok ember számos metaforája valamilyen vírushordozóra épül: *patkány, tetű, féreg*. Az 1990-es években a dicstelen *etnikai tisztogatás* néven emlegettük a kényszerű menekülést és a népirtást.

A metaforikus gondolkodás kétirányú. Egyrészt az undor metaforáit alkalmazzuk a morálisan lenézett emberekre, másrészt hajlamosak vagyunk morálisan lenézni azokat, akik fizikai undort keltenek bennünk. (Ezzel a jelenséggel már találkozunk a 4. fejezetben, amikor Lynn Hunt elméletéről volt szó, mely szerint az európai higiénia fejlődése is szerepet játszott a kegyetlen büntetések háttérbe szorulásában.) A skála egyik végén szent embereknek tartjuk azokat a fehérbe öltözött aszkétákat, akik megtisztulási szertartásokon vesznek részt. A másik végén emberszámba sem vesszük a nyomorban és mocskokban élőket. A kémikus-író Primo Levi is beszámolt erről a spirálról, amikor arról beszélt, ahogy a zsidókat haláltáborokba szállították Németországban:

Az SS-őrség leplezetlen jókedvvel szemlélte, hogy férfiak és nők egyaránt oda kuporodnak le, ahová csak tudnak, egyesek a padokra, mások a vágányok közé. A német utazóközönség pedig nem rejtette véka alá az undorát: az efféle népség igazán rászolgált a sorsára, hisz lám, hogy viselkedik. Nem *Mensch*-ek, nem emberek ezek, hanem állatok, disznók; világos, mint a nap.¹¹³

A népirtáshoz vezető érzelmi útra – harag, félelem és undor – többféle kombinációban is sor kerülhet. A népirtás 20. századi történetéről szóló, *Worse than War* (Rosszabb, mint a háború) című könyvében Daniel Goldhagen politológus kifejti, hogy a különböző népirtások más-más okokra vezethetők vissza. Rendszerezésükkor azt veszi figyelembe, hogy az áldozatok csoportja *dehumanizált* (az erkölcsi undor céltáblája) vagy *démonizált* (az erkölcsi felháborodás céltáblája), mindkettő vagy egyik sem.¹¹⁴ A dehumanizált csoportot úgy irtják ki, mint a férgeket: így látták a német gyarmatosítók a hererókat, a törökök az örményeket, a szudáni muszlimok a fekete dárfúriakat, az európai telepések pedig a legkülönbébb bennszülött népeket. A démonizált csoport ezzel szemben rendelkezik az emberi gondolkodás képességével, ezért még inkább bűnös, amiért eretnek hitre

tért, vagy elutasítja az egyetlen igaz hitet. E modern eretnekek közé sorolhatjuk a kommunista autokráciák áldozatait, de az ellenpólus, a chilei, argentin, indonéz és El Salvador-i jobboldali diktatúra áldozatait is. És ott vannak még a hétpróbás démonok – azok a csoportok, amelyek egyszerre visszataszítóan állatiasak és alávalóan aljasak. Így látták a nácikat, illetve a hutuk és a tuszik egymást. Végül olyan csoportok is lehetnek, amelyeket nem becsmérelnék aljasként vagy állatiasként, de mivel rettegnek a támadásuktól, megelőző csapásként megsemmisítik őket, ahogy az a Jugoszlávia felbomlását követő balkáni anarchiában is történt.

Eddig a következőképpen próbáltam magyarázatot adni a népiirtásra. Az elme esszencializmusa kategóriákba tömöríti az embereket; a morális érzelmek teljes egészében vonatkoztathatók rájuk. E kombináció az egyének vagy hadseregek hobbesi versengését népek hobbesi versengésévé változtathatja. Ám a népiirtásnak van még egy végzetes összetevője. Mint Szolzenyicin fogalmazott, milliók megöléséhez *ideológiára* van szükség.¹¹⁵ Az egyes embert moralizált kategóriákba osztó utópisztikus hitvallások nagy hatalommal bíró rezsimekben eresztenek gyökeret, és minden pusztító erejüket latba vetik. Éppen ezért az ideológiák idézik elő a népiirtások halálos áldozatainak eloszlásában mutatkozó kilengéseket. A megosztó ideológiák közé tartozik a kereszténység a kereszties hadjáratok és a vallásháborúk idején (és leágazásként a kínai Tajping-felkelésben), a francia forradalom politikai gyilkosságaiban tapasztalt forradalmi romantika, az oszmán Törökországban és a Balkánon végrehajtott népiirtások nacionalizmusa, a nácizmus a holokauszt idején, valamint a marxizmus a sztálini Szovjetunióban, a maói Kínában és a Pol Pot-i Kambodzsában véghez vitt tisztogatások, száműzetések és szándékosan előidézett éhínségek során.

Vajon miért vezetnek az utópisztikus ideológiák oly gyakran népiirtáshoz? Első ránézésre ennek semmi értelme. Még ha a konkrét utópia egy sor gyakorlati okból elérhetetlen is, a tökéletes világ keresése miért nem teremt egy valamivel jobb világot – amely 60 százalékban vagy mondjuk legalább 15 százalékban megvalósítja a tökéletességet? Miért kellene csak addig nyújtózkodnunk, ameddig a takarónk ér? Nem kellene nagyra törnünk, nagyot álmodnunk, elképzelni a még soha meg nem történtet, és feltenni a kérdést, hogy „miért is ne”?

Az utópisztikus ideológiák két okból ágyaznak meg a népiirtásnak. Először is kártékony, hasonlív számíthatóhoz vezetnek. Az utópiában mindenki mindörökké boldog, erkölcsi értéke tehát végtelen. Többségünk úgy véli, hogy etikailag megengedett eltéríteni egy elszabadult, öt ember életét veszélyeztető járművet arrafelé, ahol csak egy embert öl meg. De mi van akkor, ha a jármű eltérítésével százmillió vagy egymilliárd vagy – a beláthatatlan jövőbe vetítve – végtelen sok életet menthetünk meg? Hány embert szabad feláldozni a végtelen jó elérésének oltárán? Néhány millió emberélet elég jó alkunak látszik.

De nem is csak erről van szó: gondoljunk azokra, akik ismerik a tökéletes világ ígéretét, mégis ellene szegülnek. Csak ők állnak a végtelen jóhoz vezető terv útjában. Hogy lehetnek ilyen aljasok? A számolást az olvasóra bízom.

Az utópia népiirtást elősegítő másik kockázata, hogy pontos terv szerint kell működnie. Az utópiában mindennek oka van. De mi a helyzet az emberekkel? Hát, ők már sokfélék. Némelyikük makacsul, már-már esszenciálisan ragaszkodik olyan értékekhez, amelyeknek nincs helyük a tökéletes világban. Vállalkozó szelleműek egy mindent megosztó világban, könyvmolyok egy kétkezi munkával működő világban, szilajok egy jámborságra épülő világban, klánokba tömörülnek egy egységben tevékenykedő világban, vagy ragaszkodnak a városi élethez és a kereskedelemhez egy olyan világban, amely visszatért természetes gyökereihez. Ha egy szép tiszta lapon a tökéletes társadalmat tervezzük, miért ne iktatnánk ki ezeket a zavaró tényezőket már a kezdet kezdetén?

Blood and soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur (Vér és föld: A népiirtás és a megsemmisítés világtörténelme Spártától Dárfúrig) című könyvében Ben Kiernan történész az utópisztikus ideológiák újabb vetületét emeli ki. Újra és újra visszatérnek egy eltűnt mezőgazdasági édenkert-hez, amelyet az uralkodó városi dekadencia egészséges ellentétéként kívánnak helyreállítani. A 4. fejezetben láttuk, hogy miután a felvilágosodás a kozmopolita városok szellemi pezsgéséből alakult ki, a német ellenfelvilágosodás romantikusan dicsőítette a népek ragaszkodását az anyaföldhöz – ez a Kiernan könyvének címében szereplő vér és föld. Az irányíthatatlan metropolisz, a maga folyton változó lakosságával, etnikai és szakmai zárványaival támadás a harmonikus, tiszta és szerves egészként működő világra áhítozó lelkiállapot ellen. A 19. századi és 20. század eleji nacionalizmusok többsége utópisztikus képekre épült az anyaföldön virágzó etnikai csoportokról, és a képek sokszor az adott területen az idők hajnalán megtelepedő ősi törzsek mítoszaiban gyökereztek.¹¹⁶ Ez a mezőgazdasági elképzelt jövőkép húzódott Hitler kettős rögeszméje mögött is: egyrészt gyűlölte a fejében a kereskedelemmel és a városokkal összekapcsolódó zsidóságot, másrészt volt egy zavaros terve Kelet-Európa kiürítéséről, hogy a német városiak földhöz jussanak, és gyarmatokat alapíthassanak. Ugyanerre példa Mao és az ő kiterjedt mezőgazdasági szövetkezetei, de az is, amikor Pol Pot a kambodzsai városokból a vidéki gyilkos mezőkre száműzte az ott élőket.

A többnyire városokban összpontosuló kereskedelmi tevékenységek maguk is kiválthatják a moralisztikus gyűlölködést. Mint a 9. fejezetben látni fogjuk, az ember ösztönös közgazdasági érzékének gyökere a konkrét, azonos értéket képviselő termékek vagy szolgáltatások cserekereskedelme – amikor mondjuk három csirkét adnak egy késért. Nem könnyű megérteni a modern közgazdaságtan elvont matematikai fogalmait, a pénzt, a nyereséget, a kamatot és a bérleti díjat.¹¹⁷ Az ösztönös közgazdaságtanban a gazdálkodók és az iparosok kézzelfogható értékeket állítanak elő. A kereskedők és egyéb közvetítők az árucikkek továbbadása során

lefölözik a hasznót, de nem állítanak elő új dolgokat, ezért őket annak ellenére elősködőknek tekintik, hogy lehetővé teszik az egymást nem ismerő vagy egymástól távol élő gyártók és fogyasztók közötti tranzakciók lebonyolítását. Még nagyobb megvetéssel sújtják a pénzt hitelező, majd cserében további összegeket követelő bankárokat, pedig ők gondoskodnak arról, hogy mindenki pénzhez juthasson akkor, amikor a legnagyobb szüksége van rá. Hajlamosak vagyunk megfedkezni a kereskedők és a bankárok megfoghatatlan szerepéről, így aztán vérszívónak tekintjük őket. (A metafora ismét csak a biológiában gyökerezik.) Az egyes közvetítőkkel szemben táplált ellenérzések könnyen átvihetők az adott etnikai csoportra. A közvetítői szakmák virágzásához szükséges tőke elsősorban szakértelmet jelent földbirtok és gyárak helyett, ezért könnyen megosztható a rokonsággal és a baráti körrel, ráadásul hordozható is. Ennek köszönhetően gyakran megtörténik, hogy egy-egy etnikai csoport a közvetítőkre váró piaci rés szakértőjévé válik, és mindig oda költözik, ahol a közösségben éppen nincs elég közvetítő, majd ott vagyonos kisebbség lesz belőle – és persze az irigység és a megvetés céltáblája.¹¹⁸ A hátrányos megkülönböztetés, a száműzetés, a lázadás és a népiirtás áldozatai sokszor a közvetítői piaci résben működő társadalmi vagy etnikai csoportok. Közéjük tartoznak a Szovjetunió, Kína és Kambodzsa különféle burzsoá kisebbségei, a Kelet-Afrikában és Óceániában élő indiaiak, a nigériai ibók, a törökországi örmények, az indonéziai, malajziai és vietnámi kínaiak és az európai zsidók.¹¹⁹

A democídiумokra sokszor egy eszkatológiai narratíva csúcspontján kerül sor, az erőszak utolsó rohama, amely bevezeti az évezredes boldogságot. A népiirtás történészei is felfigyeltek a 19. és 20. századi utópisztikus ideológiák és a hagyományos vallások apokaliptikus víziói közötti párhuzamra. Daniel Chirot és Clark McCauley szociálpszichológus így fogalmaz:

A marxista eszkatológia kifejezetten utánozta a keresztény doktrínát. Kezdetben volt egy tökéletes világ, magántulajdon, osztályok, kizsákmányolás és elidegenedés nélkül – maga az Édenkert. De megérkezett a bűn, felfedezték a magántulajdont, és létrejöttek a kizsákmányolók. Az emberiség kiűzött a Paradicsomból, egyenlőtlenség és ínség várt rá. Az ember ekkor kísérletezésbe fogott, kipróbálta a termelés különböző módszereit, a rabszolgákat, a feudalizmust és a kapitalizmust, folyton a megoldást kutatta, de soha nem talált rá. Ekkor érkezett meg a megváltás üzenetét hozó igaz próféta, Karl Marx, aki a Tudomány igazságát hirdette. Megváltást ígért, de nem hallgattak rá, csak legközelebbi tanítványai adták tovább az igazságot. Végül azonban a proletariátust, az igaz hit hordozóját megtérítik a kiválasztottak, a párt vezetője, és együtt munkálkodnak a tökéletesebb világ eljövételén. Egy végső, rettenetes forradalom elsöpri a kapitalizmust, az elidegenedést, a kizsákmányolást és az egyenlőtlenséget. Azon a ponton véget ér a történelem, mert megvalósul a tökéletes világ, az igazhitűek pedig üdvözülnek.¹²⁰

Joachim Fest és George Mosse történészek írásai alapján a náci eszkatológiára is kitérnek:

Hitler nem véletlenül ígért ezeréves birodalmat, a tőkély évezredét: mint a Jelenések könyvében ígért ezeréves jó a gonosz visszatérte előtt, a nagy csata a jó és a rossz között, amelynek végén Isten végleg legyőzi a Sátánt. A náci párt és a rezsim mélyen misztikus képeket használt, amelyeket átítatott a vallásos, sokszor keresztény, liturgikus szimbolizmus, és amely egy magasabb törvényre hivatkozott, a sors által Hitler prófétára bízott küldetésre.¹²¹

És ott vannak a munkaköri köteleességek. Ki vágyna a tökéletes világ működtetésével járó stresszre és felelősségre? Az utópisztikus társadalom vezetése nagy fokú narcizmust és könyörtelenséget igényel.¹²² E vezetők meg vannak győződve ügyük feddhetetlenségéről, és türelmetlenül viszonyulnak a fokozatos reformokhoz vagy a nagy terv emberi következményeit megismerve szükséges változtatásokhoz. Maót, aki teleplakátolta arcképével Kínát, és minden állampolgárnak kiosztotta mondásai vörös könyvecskéjét, úgy jellemezte orvosa és egyetlen bizalmasa, Li Csi-szuj, hogy mohón szomjazta a hízélgést, szexuális szolgáltatásokat követelt az ágyasaitól, és minden melegség és együttérzés hiányzott belőle.¹²³ 1958-ban az a látomása támadt, hogy az ország egy év alatt megduplázhatná acéltermelését, ha minden paraszt kohót működtetne a háza udvarán. Mivel halálbüntetéssel fenyegette azokat, akik nem teljesítik az előírt kvótát, a parasztok használhatatlan fémmé olvastották üstjeiket, evőeszközeiket, kerti szerszámaikat és kilincseiket. Egy másik látomása szerint Kína kisebb földterületeken is termelhetne nagy mennyiségű gabonát – így a megmaradt területeken legelőket és kerteket alakíthatnának ki, ha a gazdálkodók mélyre és szorosan egymás mellé vetnék el a magokat, mert így az osztályuk iránti szolidaritásból erősen és dúsan nőnének.¹²⁴ Látomása megvalósítása érdekében 5000 fős szervezetekbe tömörítették a parasztokat, és aki ellenállt vagy felhívta a figyelmet a terv képtelenségére, azt osztályellenségként kivégezték. Maónál süket fülekre talált minden jelzés, hogy a nagy ugrás inkább hátralépést jelent, és sikerült összehoznia egy 20-30 millió halálos áldozattal járó éhínséget.

A népiirtás megértéséhez elengedhetetlen a vezetők motivációinak feltárása, mert a lelki tényezők – az esszencializmus lelkiállapota; a kapzsiság, a félelem és a bosszú hobbesi dinamikája; az undor és más érzelmek morális szintre emelése; és az utópisztikus ideológiák vonzereje – nem egyszerre fertőzik meg a teljes népeiséget, hogy azután megkezdődhessen a tömegmészárlás. Az egymást kerülő, egymásban undort vagy akár megvetést keltő csoportok végtelen sokáig élhetnek egymás mellett népiirtás nélkül.¹²⁵ Gondoljunk például az Egyesült Államok szegregált déli részén élő afrikai amerikaiakra, az Izraelben és a megszállt területeken élő palesztinokra vagy az apartheid idején Dél-Afrikában élő afrikaiakra. A náci Németországban már évszázadok óta jelen volt az antiszemitizmus, mégsem utal

A fenti szerzők nem úgy állították össze a listát, hogy válogatás nélkül figyelembe vettek minden olyan történelmi eseményt, amelynek sokan estek áldozatul. Sietnek leszögezni például, hogy az amerikai őslakosokat nem a kiirtásukat célzó program, hanem betegség tizedelte meg, egyes esetek azonban nyilvánvalóan népirtásnak minősülnek. Egy korai példában a New England-i puritánok 1638-ban kiirtották a pequot népet, ezért Increase Mather tiszteletes felszólította gyülekezetét, hogy adjanak hálát Istennek, „amiért a mai napon hatszáz pogány lelket küldtünk a Pokolra”.¹³⁴ A népirtás ünneplése nem hátráltatta a karrierjét. Később a Harvard Egyetem elnökévé választották, és az a kollégium, amellyel kapcsolatban állók, róla kapta a nevét (mottója: Éljen Mather szelleme!).

Mather nem az első, de nem is az utolsó a népirtásért Istennek hálát adók sorában. Mint az 1. fejezetben láttuk, Jahve több tucat népirtásra utasította a zsidó törzseket, az i. sz. 9. században pedig a moábiták viszonozták a szívességet: *saját* istenük, Ashtar-Kemós nevében több héber város lakóival is végeztek.¹³⁵ Az i. sz. 400 körül íródott Bhagavad-Gíta egy fejezetében a hindu isten, Krisna megdörögálja a halandó Ardzsunát, amiért nem szívesen végezne a nagyapját és tanárát is soraiban tudó ellenséges tömörüléssel: „Nem szabad visszarettened, mert harcosnak semmi sem fontosabb, mint a kötelességből vállalt harc. [...] Ezt [a lelket] kard nem vághatja, tűz nem égetheti [...]. [Tehát] olyanokért bánkódsz, akikért nem szabad bánkódnod.”¹³⁶ Jósias hódításainak hatására Oliver Cromwell egy ír város minden lakosát – férfiakat, nőket és gyermekeket is – meggyilkolta Írország visszahódítása során, majd így magyarázta el tetteit a parlamentben: „Isten megáldotta a tetteinket Droghedában. Körülbelül 3000 ellenség gyűlt össze a városban. Valamennyit sikerült kardélre hányunk.”¹³⁷ Az angol parlament egyhangúlag fogadta el a kijelentést: „A droghedai kivégzéssel igazságot szolgáltatunk a lakosoknak és könyörületesen viselkedtünk mindazokkal, akik tanulhattak belőle.”¹³⁸

Az a döbbenetes igazság, hogy az emberek többsége a legutóbbi időkig nem talált különösebb kivetnivalót a népirtásban, kivéve persze, ha vele történt. Az egyik kivétel egy 16. századi spanyol pap, Antonio de Montesinos, aki felemelte a szavát, amikor a spanyolok felháborítóan bántak az amerikai őslakosokkal a Karib-tenger térségében – ám ahogy saját maga fogalmazott: „A pusztába kiáltottam.”¹³⁹ Természetesen a középkorban is léteztek katonai becsületkódexek, amelyek hiábavalóan igyekeztek megakadályozni a civilek megölését a háborúban, és a kora újkorban is tiltakozott néhány gondolkodó, többek között Erasmus és Hugo Grotius. A népirtás elleni tiltakozás azonban csak a 19. század végén terjedt el, amikor az állampolgárok szót emeltek az ellen, hogy Amerika nyugati részén és a brit birodalomban milyen kegyetlenül bánnak az őslakosokkal.¹⁴⁰ De Theodore Roosevelt, a későbbi „haladó” elnök és Nobel-békedíjas még 1886-ban is így írt: „Azt azért nem merném kijelenteni, hogy csak a halott indián a jó indián, de tízből kilenc indiánra áll a megállapítás, és a tizedik esetét sem szeretném túl közelről megvizsgálni.”¹⁴¹ John Carey kritikus rámutat, hogy a brit irodalmi értelmiség

még bőven a 20. században is aljas módon dehumanizálta a néptömegeket, akiket olyan primitívnek és lelketlennek tartottak, hogy nem is érdemes életben maradniuk. A népirtással kapcsolatos fantáziálás sem volt ritka jelenség. 1908-ban például D. H. Lawrence ezt vetette papírra:

Ha a kezembe vehetném a dolgokat, építtetnék egy akkora halálkamrát, mint a Kristálypalota, halkan játszana egy katonazenekar, filmkockák peregnének; végigmennék a mellékutcákon és a főutakon, és odavinném az összes beteget, sántát és sérültet; gyengéden vezetném őket, ők pedig fáradtan mondanának köszönetet; a zenekar halkan belekezdene a Hallelujába.¹⁴²

Amikor a második világháború alatt a közvélemény-kutatók megkérdezték az amerikaiakat, hogy egy esetleges amerikai győzelem esetén mit kellene tenni a japánokkal, 10-15 százalékuk magától javasolta a kiirtásukat.¹⁴³

A fordulópont a háború után érkezett el. Az angol nyelvben 1944-ig nem is létezett szó a népirtásra, ám 1944-ben egy lengyel jogász, Raphael Lemkin jelentést írt a nácik európai uralmáról, és ezt a jelentést egy évvel később felhasználták a nürnbergi perben az ügyészek tájékoztatására.¹⁴⁴ Az európai zsidóság náci kiirtását követően a világot megdöbbentette az áldozatok száma és a felszabadított táborokból érkező borzalmas képek: a futószalagon működő gázkamrák és krematóriumok, a hegyekben álló cipők és szemüvegek, az egymásra dobált holttestek. 1948-ban Lemkin elérte, hogy az ENSZ jóváhagyja a genocídium büntetének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezményt; a történelem során először tekintették bűncselekménynek a népirtást, függetlenül attól, hogy kik az áldozatok. James Payne felhívja a figyelmet a fejlődés egy bizarr jelére is. A mai holokauszttagadók legalább tagadni kényszerülnek a holokauszt megtörténtét. A korábbi évszázadokban a népirtások elkövetői és támogatói kifejezetten dicsekedtek a tetteikkel.¹⁴⁵

A népirtás borzalmainak megismerésében az is fontos szerepet játszott, hogy a holokauszt túlélői szívesen számoltak be a történelekről. Chalk és Jonassohn szerint ezek a visszaemlékezések történelmileg szokatlanok.¹⁴⁶ A korábbi népirtások túlélői megalázó vereségként érzékelték az eseményeket, és úgy érezték, hogy az elbeszéléssel csak az orruk alá dörgölnék a történelem szigorú ítéletét. Az újszerű humanitárius érzékenységnek hála a népirtás emberiség elleni bűnnek számított, a túlélők tehát a vád tanúivá emelkedtek. Anne Frank naplót vezetett a bujkálásukról a náci megszállás alatt lévő Amszterdamban, majd Bergen-Belsenbe deportálták, és nem sokkal a háború után az apja megjelentette az írást. Az 1960-as években jelent meg Elie Wiesel és Primo Levi visszaemlékezése, ma pedig a világ legismertebb könyvei közé tartozik *Anne Frank naplója* és Wiesel *Az éjszaka* című írása. A következő években Alekszandr Solzsenyicin, Anchee Min és Dith Pran osztották meg szívszaggató emlékeiket a Szovjetunió, Kína és

Kambodzsa kommunista rémálmáról. Hamarosan további túlélők – örmények, ukránok, cigányok – is csatlakoztak hozzájuk, újabban pedig bosnyákok, tuszik és dárfúriak vetették papírra visszaemlékezéseiket. Emlékirataik segítségével átalakul a történelemről alkotott fogalmunk is. „Történelmünk túlnyomó részében – írja Chalk és Jonassohn – csak az uralkodókról hallottunk; a huszadik században fordult elő először, hogy a leigáztak is megszólalnak.”¹⁴⁷

Aki holokauszt túlélőkkel nőtt fel, pontosan tudja, hogy milyen nehezükre esett elmesélni a történetüket. A háború után még évtizedekig szégyenletes titokként őrizték az élményeiket. Az áldozattá válás gyalázatán túl sokszor még emberi mivoltuktól is megfosztotta őket kilátástalan helyzetük, érthető hát, hogy felejtetni szerettek volna. Az 1990-es években egy családi eseményen találkoztam egy távoli rokonnal, aki megjárta Auschwitzot. Néhány másodperccel a megismerkedésünk után megragadta a csuklómat, és elmesélte a következő történetet. Pár férfi éppen evett, amikor egyikük holtan esett össze. A többiek rávetették magukat híg székllettel borított testére, és lefejtették az ujjait a bennük szorongatott kenyérdarabról. Osztokodás közben ádáz vita tört ki, mert néhányan úgy látták, hogy egy észrevehetetlen morzsával kisebb darabot kaptak, mint a többiek. Az ilyen mélységű lealjasulás elmeséléséhez hihetetlen bátorságra van szükség, és a mesélőnek abban is bíznia kell, hogy a másik megérti, hogy a körülmények okolhatók, nem a férfiak jelleme.

Bár az évezredek során elkövetett népirtások bőséges száma cáfolja a „népirtások évszázada”-elméletet, az ember elgondolkodik, hogyan alakult a népirtás a 20. század előtt, alatt és óta. A politológusok közül Rummel próbálkozott először számításokkal. Kétkötetes művében – *Death by Government* (Gyilkos kormány, 1994) és *Statistics of Democide* (A democídium statisztikái, 1997) – elemzést készített 141 olyan rezsimről, amely a 20. században democídiumot követett el, és kontrollcsoportként 73 olyanról, amely nem. Megpróbált minél több független becslést összegyűjteni az áldozatok számáról (kormánypárti és kormányellenes forrásokból egyaránt, mert feltételezte, hogy a torzításaik kioltják egymást), és ellenpróbák segítségével kiválasztott egy indokolható értéket a skála közepe táján.¹⁴⁸ A „democídium” Rummel-féle meghatározása nagyjából megfelel az UCDP-féle „egyoldalú erőszak”-nak és a gyilkossággal kapcsolatos hétköznapi fogalmunknak, de nem egyetlen ember, hanem egy kormány az elkövető: az áldozat fegyvertelen, az emberölés szándékos. Democídiumnak számít tehát az etnikai csoportok kiirtása, a politikai gyilkosság, a tisztogatás, a terror, a civilek kivégzése kivégzőosztagokkal (akkor is, ha a gyilkosságot magánmilíciák követik el a kormány félrenézése mellett), a blokádkkal és az élelmiszer elkobzásával előidézett szándékos éhínségek, az internálótáborokban történt halálesetek és a civilek célzott bombázása, mint Drezdában, Hamburgban, Hirosimában és

Nagaszakiban történt.¹⁴⁹ Rummel kizárta az 1994-es elemzésből a nagy ugrást, mert azt nem a rosszindulat, hanem az ostobaság és a közöny számlájára írta.¹⁵⁰

Mivel a „gyilkos kormány” kifejezés Rummel democídiummeghatározásában és könyve címében is szerepel, az anarchisták és a radikális libertariánusok előszeretettel idézik végkövetkeztetését, mely szerint a 20. században 170 millió emberrel végzett a saját kormánya. Rummel adataiból azonban számos okból sem azt a tanulságot kell levonnunk, hogy „a megelőzhető halálesetek elsődleges előidézői a kormányok”. Egyrészt tágan értelmezi a „kormány” fogalmát, idesorolja a milíciákat, a paramilitáris alakulatokat és a hadurakat is, holott ezek inkább a túl gyenge, mint a túl erős kormányzat jelei. White megvizsgálta Rummel adatait, és kiszámította, hogy a listán szereplő huszonnégy álkormány democídiumai átlagosan 100 000 áldozatot szedtek, míg a szuverén államok elismert kormányai esetében ugyanez a szám 33 000. Logikusabb lenne tehát azt a következtetést levonni az adatokból, hogy a kormányok átlagosan *harmadannyi* halálesetet idéznek elő, mint a kormány alternatívái.¹⁵¹ Ráadásul a mai kormányok többsége egyáltalán nem követ el népirtást, és a védőoltásoknak, a higiéniai infrastruktúrának, a közlekedésbiztonságnak és a rendőrségnek köszönhetően sokkal több halálesetet előz meg, mint amennyit a democídiumot elkövető kormányok előidéznek.¹⁵²

Az anarchista értelmezéssel azonban az a legnagyobb probléma, hogy nem általában a kormány, hanem néhány speciális típushoz sorolható kormány gyilkol meg jelentős számú embert. Hogy pontosak legyünk, a 141, democídiumot elkövető rezsim halálos áldozatainak háromnegyede mindössze négy kormány műve, őket nevezi Rummel dekamegagyilkosoknak: a Szovjetuniónak 62 millió, a Kínai Népköztársaságnak 35 millió, a náci Németországnak 21 millió, az 1928–49 közötti nacionalista Kínának pedig 10 millió áldozata van.¹⁵³ Az összes áldozat további 11 százaléka tizenegy megagyilkoshoz fűződik: a birodalmi Japánban 6 millió, Kambodzsában 2 millió, az oszmán Törökországban 1,9 millió áldozatról tudunk. A halálos áldozatok fennmaradó 13 százalékán 126 rezsim osztozik. A népirtások nem követik a hatványtörvény-eloszlást, már csak azért sem, mert a magas gerinchez sorolható kisebb mézárások általában nem számítanak „népirtás”-nak. Az eloszlás rendkívül egyenetlen, a 80–4 szabályt követi – a halálos áldozatok 80 százalékáért a rezsimek 4 százaléka felelős.

A democídium halálos áldozatainak túlnyomó többsége *totalitárius* kormányokhoz fűződik: azokhoz a kommunista, náci, fasiszta, militarista és iszlám rezsimekhez, amelyek a társadalom minden szegletét irányítani próbálták. A totalitárius rezsimek 138 millió ember haláláért, az összes áldozat 82 százalékáért felelősek, ebből 110 millióért (az összes áldozat 65 százalékáért) a kommunista rezsimek.¹⁵⁴ Az autoritárius kormányzati rendszerek – a független társadalmi intézményeket, például a vállalkozásokat és az egyházakat eltűrő autokráciák – a második helyen végeztek 28 millió áldozattal. A demokráciák, amelyek Rummel meghatározása szerint nyitott, versenyre épülő, választott és

korlátozott hatalmú rendszerek, 2 millió ember haláláért felelősek (elsősorban a gyarmatbirodalmakban, de idetartoznak a háború alatti élelmiszerblokádok és civileket érintő bombázások is). Az eloszlás görbéje nem csak azt tükrözi, hogy milyen sok potenciális áldozattal rendelkeztek az olyan totalitárius óriások, mint a Szovjetunió és Kína. Amikor Rummel a számok helyett az arányokat vizsgálta, kiderült, hogy a 20. század totalitárius kormányai lakosságuk 4 százalékát irtották ki. Az autoritárius kormányok a lakosság 1 százalékát. A demokráciák pedig négytized százalékát.¹⁵⁵

Rummel az elsők között állt elő a demokratikus béke elméletével, amely szerint a demócídiumokra fokozottabban vonatkozik, mint a háborúkra. „A hatalom két végéténél – írja Rummel – azt látjuk, hogy a totalitárius kommunista kormányok állampolgáraik *tízmillióit* pusztították el; miközben a demokráciák nagy része még a sorozatgyilkosokat sem szívesen végzi ki.”¹⁵⁶ A demokráciák azért követnek el kevesebb demócídiumot, mert ez a kormányzati forma természeténél fogva az érintettek bevonásával és erőszakmentesen rendezi a konfliktusokat. Ennél is fontosabb, hogy a demokratikus kormányok hatalmát egy sor intézményes korlát tartja kordában, ezért egyetlen vezető sem mozgósíthatja pusztán szeszélyből a hadsereget vagy a milíciákat, hogy az ország különböző pontjain végezzenek minél több állampolgárral. Rummel egy sor regressziót hajtott végre a 20. századi rezsimekre vonatkozó adatbázison, és bebizonyította, hogy a demócídium előfordulása összefügg a demokrácia hiányával, még akkor is, ha az ország etnikai sokfélesége, gazdagsága, fejlettségi szintje, népsűrűsége és kultúrája (afrikai, ázsiai, latin-amerikai, muszlim, angolszász stb.) állandó.¹⁵⁷ Mint írja, egyértelmű a tanulság: „A Hatalom jelenti a problémát. A megoldás pedig a demokrácia. A feladat a szabadság kivívása.”¹⁵⁸

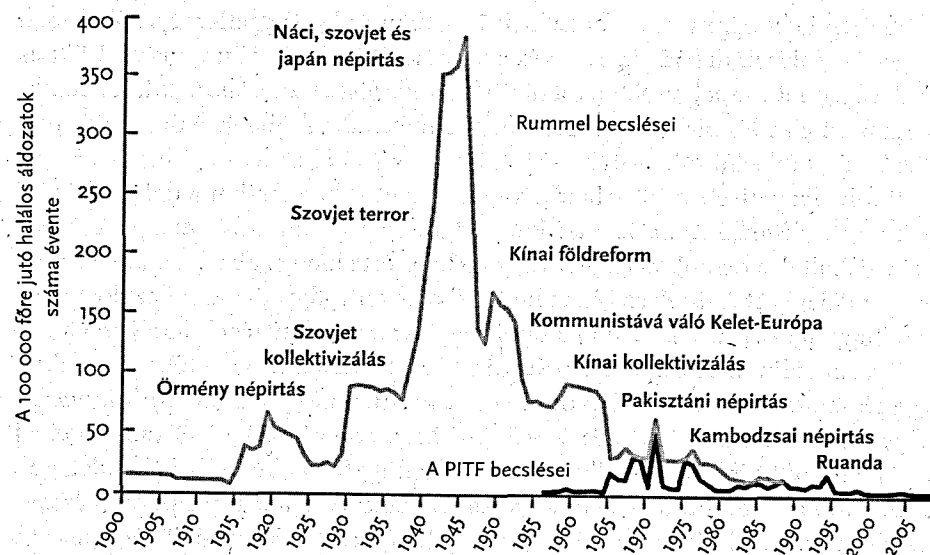
És mi a helyzet a népirtások történelmi pályáivével? Rummel megpróbálta évekre lebontani a 20. századi demócídiumokat, én pedig a 6.7. ábra felső szürke vonalában mutatom be az adatait, a világ népessége szerint súlyozva. A háborús áldozatokhoz hasonlóan a demócídiumok áldozatai is egy erőteljes kitörésben, valamiféle század közepi hemoklizmában koncentrálnak.¹⁵⁹ A vérfürdő része a náci holokauszt, a sztálini tisztogatások, Kína és Korea japán lerohanása és az európai és japán városok háború alatti bombázása. A bal oldali emelkedőnek része az első világháború alatt zajlott örmény népirtás és a szovjet kollektivizálási kampány, amely ukránok és kulákok – úgynevezett gazdag parasztok – millióival végzett. A jobb oldali emelkedőhöz tartozik több millió német meggyilkolása a frissen kommunistává vált Lengyelországban, Csehszlovákiában és Romániában, ahogy a kínai kényszerkollektivizálás áldozatai is. Különös érzés kijelenteni, hogy a grafikonról leolvasható trendeknek van pozitív oldala is, egy fontos szempontból mégis ez az igazság. A világ még csak meg sem közelítette az 1940-es vérontást az azóta eltelt időben; a következő négy évtizedben gyorsan, bár kisebb ingadozásokkal csökkent a demócídiummal összefüggő halálesetek aránya (és

száma). (A kisebb ingadozások oka az 1971-es bangladesi függetlenségi háborúban vérengző pakisztáni haderő és a vörös khmerek kambodzsai uralma az 1970-es évek végén.) Rummel szerint a totalitarianizmus visszaszorulásának és a demokrácia felemelkedésének köszönhető, hogy a második világháború óta csökkent a demócídiumok előfordulása.¹⁶⁰

Rummel adatbázisa 1987-ben ér véget, éppen akkor, amikor a dolgok kezdenek újra érdekessé válni. Hamarosan megbukott a kommunizmus, és egymás után alakultak a demokráciák – a világot ekkor érte hideg zuhanyként a boszniai és ruandai népirtás. Ezek az „új háborúk” számos megfigyelő szerint azt bizonyítják, hogy nem tanultunk a hibáinkból, továbbra is a népirtások korában élünk.

A genocídiummal kapcsolatos statisztikák történelmi menetét nemrégiben egészítette ki Barbara Harff politológus. A ruandai népirtás során mindössze négy hónap leforgása alatt mintegy 700 000 tuszival végzett 10 000, machetével felszerelkezett férfi, akiket alkoholisták, drogfüggők, guberálók és bandatagok között toborzott a hutu vezetés.¹⁶¹ Sokak szerint ezt a néhány elkövetőt könnyűszerrel megállíthatta volna a világ nagyhatalmainak katonai közbelépése.¹⁶² Bill Clinton különösen szégyellte, hogy nem lépett idejében, és 1998-ban megbízta Harffot a népirtás kockázati tényezőinek és figyelmeztető jeleinek elemzésével.¹⁶³ Harff adatbázist állított össze az 1955 (nem sokkal Sztálin halála után, a dekolonizáció folyamatának elején) és 2004 között történt 41 népirtásról és politikai gyilkosságról. Szigorúbb kritériumokat alkalmazott, mint Rummel, és közelebb állt a genocídium eredeti, Lemkin-féle definíciójához: genocídiumnak tekintett minden olyan erőszakos eseményt, amikor egy állam vagy egy fegyveres hatóság egy azonosítható csoport teljes vagy részleges kiirtására törekszik. Csak öt esemény bizonyult népirtásnak abban az értelemben, ahogy általában használjuk ezt a kifejezést, azaz etnocídiumnak, amikor egy csoportot etnikai hovatartozása miatt akarnak elpusztítani. Az események többsége politikai gyilkosság vagy etnocídiummal kombinált politikai gyilkosság, amikor is egy adott etnikai csoport tagjait a megcélzott politikai tömörülés szövetségesének ítélték.

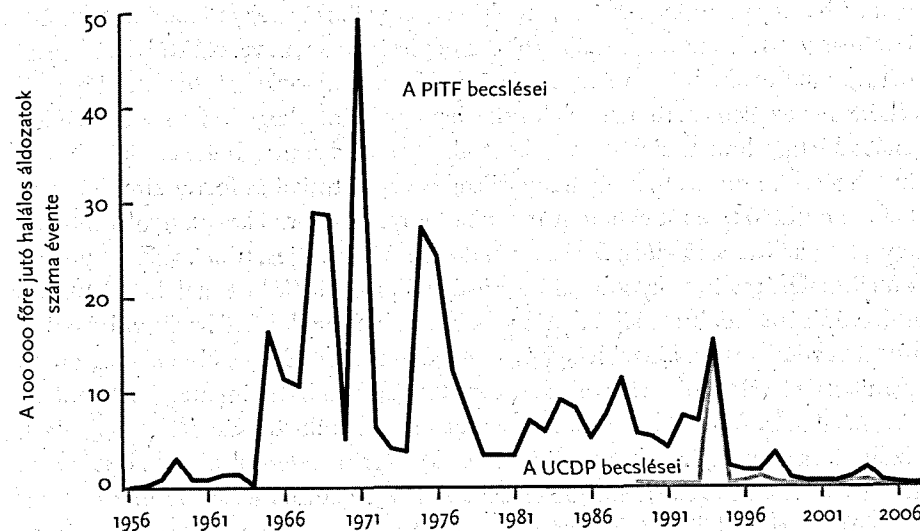
A 6.7. ábrán ugyanazokon a tengelyeken ábrázoltam Harff PITF-adatait, mint Rummelét. Harff számai általában jelentősen elmaradnak Rummel adataitól, különösen az 1950-es évek végén, Harff ugyanis sokkal kevesebb halálos áldozattal számol a nagy ugrással összefüggő kivégzések kapcsán. Attól kezdve azonban hasonló trendek alapján alakulnak a görbék, vagyis az 1971-es csúcstól kezdve lefelé tartanak. Mivel a 20. század második felétől sokkal kevesebb halálos áldozattal jártak a népirtások, mint a hemoklizma idején, a 6.8. ábrán ráközelítettem Harff görbéire. A grafikonon egy harmadik adatbázis, az UCDP egyoldalú erőszakra vonatkozó adatbázisának adatai is láthatók: idetartoznak azok az esetek, amikor egy kormány vagy más fegyveres hatóság évente legalább huszonöt civillel végez; ebben az esetben az elkövetők nem feltétlenül a teljes csoportot kívánják megsemmisíteni.

6.7. ábra. A népirtások halálos áldozatainak aránya, 1900–2008

Források: A szürke vonal adatai, 1900–1987, Rummel, 1997. A fekete vonal adatai, 1955–2008, Political Instability Task Force (PITF) State Failure Problem Set, 1955–2008, Marshall–Gurr–Harff, 2009; Center for Systemic Peace, 2010. Az utóbbi halálos áldozatai a Harff, 2005 8.1. táblázatában szereplő számok mértani közepe, az évek szerint az Excel-adatbázis arányai alapján elosztva. A világ népességének adatai: U.S. Census Bureau, 2010c. Az 1900–1949-re vonatkozó népességi adatok forrása McEvedy–Jones, 1978, 1,01-dal szorozva, hogy összemérhető legyen a többivel.

A grafikon szerint a hidegháború óta eltelt két évtizedben *nem* lángolt fel újra a népirtás. Éppen ellenkezőleg, a tömeggyilkosságok csúcspontja (eltekintve Kínától az 1950-es években) az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tart. Ebben a tizenöt évben kommunistákat gyilkoltak Indonéziában (1965–66, „a veszélyes élet éve”, 700 000 halott), ekkor zajlott a kínai kulturális forradalom (1966–75, körülbelül 600 000 halott), a tuszik a hutuknak támadtak Burundiában (1965–73, 140 000 halott), Pakisztán tömegmészárlást hajtott végre Bangladesben (1971, mintegy 1,7 millió halott), Szudánban összezapott az Észak és a Dél (1956–72, körülbelül 500 000 halott), Idi Amin vérengzett Ugandában (1972–79, mintegy 150 000 halott), ekkor zajlott a kambodzsai őrület (1975–79, 2,5 millió halott), a vietnámi évtizedes mészárlás pedig a lakosság egy részének száműzésében csúcsozott ki (1965–75, mintegy félmillióan menekültek el).¹⁶⁵ A hidegháború óta eltelt két évtizedben népirtás zajlott Boszniában 1992 és 1995 között (225 000 halott), Ruandában (700 000 halott) és Dárfúrban (373 000 halott 2003 és 2008 között). Ezek nagyon súlyos számok, de a grafikonon jól látszik, hogy egy nyilvánvalóan lefelé tartó trend kiugrásai. (A legújabb kutatások szerint e számok

6.8. ábra. A népirtások halálos áldozatai, 1956–2008

Források: PITF-becslések, 1955–2008: lásd 6.7. ábra. UCDP, 1989–2008: „High Fatality” becslések, <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/datasets/> (Kreutz, 2008; Kristine–Hultman, 2007) osztva a világ népességével, U.S. Census Bureau, 2010c.

egy része túlzó lehet, de én most az adatbázisoknál maradok.)¹⁶⁶ Az elmúlt ötven évben az új évezred első évtizede járt a legkevesebb népirtással. A UCDP számai szűkebb időszakra vonatkoznak, és a többi becslésükhöz hasonlóan visszafogottabbak, a mintázat azonban ugyanolyan: az 1994-es ruandai népirtás kitüremkedik az egyoldalú öldöklések mezőnyéből, de ehhez hasonlóra azóta sem került sor.

Harffot nem csupán a népirtások összegyűjtésével, hanem a kockázati tényezők azonosításával is megbízták. Megállapította, hogy szinte kivétel nélkül valamilyen állami kudarc – polgárháború, forradalom, puccs – után fordultak elő. Összeállított hát egy kontrollcsoportot 93 olyan állami kudarcra, amely *nem* vezetett népirtáshoz, de más szempontból a lehető legjobban emlékeztetett a népirtáshoz vezetőkre, majd logisztikus regresszióval próbálta megállapítani, hogy az egy évvel azelőtt történtek során mik voltak a döntő különbségek.

A fontosnak hitt tényezők egy része nem bizonyult fontosnak. Az etnikai sokféleség mutatói nem számítottak, ami cáfolja azt a hagyományos vélekedést, hogy a népirtáskor csak felszínre tör az ősi gyűlölet, amely elkerülhetetlen, amikor különböző etnikai csoportok egymás mellett élnek. A gazdasági fejlettség fokmérője sem számítottak. A szegényebb országokban nagyobb valószínűséggel tör ki politikai válság, ami a népirtás szükséges feltétele, de a válságot átélő országok közül a szegényebbek nem folyamodtak nagyobb valószínűséggel népirtáshoz.

Harff hat tényezőt fedezett fel, amely az esetek háromnegyedében megkülönböztette a népiertáshoz vezető válságokat a népiertáshoz nem vezetőktől.¹⁶⁷ Az egyik a népiertások története az országban, mert bármilyen kockázati tényező lépett is működésbe az első esetben, az valószínűleg nem tűnt el egyik napról a másikra. A második figyelmeztető jel az ország esetleges politikai instabilitása a közelmúltban – egészen pontosan, hogy hány válságot vagy etnikai és forradalmi háborút élt át a megelőző tizenöt évben. A magukat fenyegetve érző kormányok esetében nagy a kísértés a felforgatónak vagy lázadó eszméket terjesztőnek vélt csoportok szankcionálására, és nagyobb valószínűséggel használják ki a kialakult káoszt a célok elérésére, mielőtt még ellenállásba ütközhetnének.¹⁶⁸ A harmadik kockázati tényező az etnikai kisebbségből származó uralkodó elit, ebben az esetben ugyanis a vezetők feltehetően a szokásosnál is jobban féltik ingatag hatalmukat.

A másik három indikátort már jól ismerjük a liberális béke elméletéből. Harff igazolta Rummel határozott megállapítását, miszerint a demokrácia kulcstényező a népiertások megelőzésében. 1955 és 2008 között az autokráciák három és félszeres valószínűséggel követték el népiertást a teljes vagy részleges demokráciákhoz képest, ha minden más tényező állandó volt. Ez a demokrácia mesterhármasa: a demokráciák kisebb valószínűséggel vívnak államközi háborút, jelentős polgárháborút és követnek el népiertást. A részleges demokráciákban (anokráciákban) nagyobb az eshetősége erőszakos politikai válság kialakulásának, mint az autokráciákban – ahogy azt Fearon és Laitin polgárháborús elemzésében láttuk –, amikor azonban már kialakult a válság, a részleges demokráciák kisebb valószínűséggel folyamodnak népiertáshoz, mint az autokráciák.

Mesterhármast ért el a kereskedelmi nyitottság is. Harff szerint a nemzetközi kereskedelemről nagyobb mértékben függő országok kisebb valószínűséggel háborúznak más országokkal, és polgárháborúk is kisebb valószínűséggel sújtják őket. A kereskedelem népiertással szemben elért hatása az államközi háborúk esetével ellentétben nem múlhat a kereskedelem pozitív összegű előnyeiben, hiszen az a kereskedelem, amelyről szó van (az import és az export) nem a sérülékeny etnikai vagy politikai csoportokkal folytatott cseréről szól. Akkor miért fontos mégis a kereskedelem? Az egyik lehetőség, hogy A országnak közösségi vagy morális érdeke fűződik egy B ország határain belül élő csoporthoz. Ha B kereskedni szeretne A-val, ellen kell állnia a kísértésnek, hogy megsemmisítse a szóban forgó csoportot. A másik lehetőség, hogy a kereskedelem iránti vágy békés hozzáállást igényel, többek között a nemzetközi normák és a jogrend betartására irányuló hajlandóságot, és együtt jár azzal, hogy a vezetés a tisztaság, a dicsőség vagy a tökéletes igazság víziója helyett állampolgárai anyagi jólétét helyezi előtérbe.

A népiertás utolsó indikátora a kirekesztő ideológia. Azok az uralkodó elitek, amelyek víziója szerint egy bizonyos csoport áll az ideális társadalom útjában, akik a hatalom szerint nem érzik magukra nézve kötelezőnek a normákat, sokkal nagyobb valószínűséggel követnek el népiertást, mint a pragmatikusabb vagy

eklektikusabb kormányzás hívei. Harff csoportosítása szerint a kirekesztő ideológiák közé tartozik a marxizmus, az iszlamizmus (különösen a saríja törvény szigorú alkalmazása), a militarista antikommunizmus és a nacionalizmus etnikai vagy vallási riválisokat demonizáló formái.

Harff összefoglalja, hogy ezek a kockázati tényezők hogyan vezetnek népiertáshoz:

Az elmúlt fél évszázadban szinte valamennyi népiertás és politikai gyilkosság vagy ideológiai eredetű, mint a kambodzsai eset, vagy megtorló jellegű, mint Irakban. [Szaddám Huszein 1988 és 1991 között hadjáratot folytatott az iraki kurdok ellen.] Az ideológiai népiertáshoz vezető forgatókönyv akkor kezdődik, amikor új elit kerül hatalomra, méghozzá általában polgárháború vagy forradalom következtében, és meg kívánja szabadítani a társadalmat a nemkívánatos vagy fenyegető elemektől. *Megtorló népiertásra-politikai gyilkosságra* a hosszára nyúló belső háborúk során kerül sor [...] amikor az egyik fél, általában a kormány, meg akarja semmisíteni ellenfele támogatóit, [vagy] miután katonai erővel megfékezett egy lázadást.¹⁶⁹

A népiertás elmúlt három évtizedben megfigyelhető visszaszorulása tehát részben ugyanazokra a tényezőkre vezethető vissza, amelyek az államközi és polgárháborúkat is elcsendesítették: a stabil kormányra, a demokráciára, a kereskedelmi nyitottságra és a humanista kormányzati filozófiára, amely az egyéni érdeket a csoportok között folyó küzdelem elé helyezi.

Bármilyen szigorú is a logisztikus regressziós elemzés, tulajdonképpen egy húsdaráló, amelybe változókat öntünk, hogy a végén valószínűséggé álljanak össze. Elrejt ugyanakkor a különböző népiertások emberi ráfordításának igencsak torz eloszlását – azt, ahogy néhány ember kisszámú ideológiák hevében a történelem bizonyos pontjain olyan tettekre vetemedett, amelyek kirívóan sok halálos áldozatot követeltek. A kockázati tényezők erősségének változásai valóban módosították az ezrek, tízezrek vagy akár százezrek halálát követelő népiertások valószínűségét. Az igazán rettenetes, több millió áldozatot szedő népiertások azonban nem elsősorban a politikai erők fokozatos változásán, hanem néhány előre nem látható eszmén és eseményen múltak.

Különösen a marxista ideológia megjelenését tekinthetjük olyan történelmi szököárnak, amelynek az emberiségre kifejtett hatása felfoghatatlan. Ez az ideológia vezetett a szovjet és kínai marxista rezsim dekamegagyilkosságaihoz, és kerülő úton hozzájárult a németországi náci rezsim dekamegagyilkosságaihoz is. Hitler 1913-ban olvasta Marx műveit, és bár gyűlölte a marxista szocializmust, nemzeti szocializmusa csak rasszokra cserélte az osztályokat az utópiához vezető dialektikus

harc ideológiájában, ezért néhány történész szerint a két ideológia egymás „iker-testvére”.¹⁷⁰ A marxizmus előidézte reakciók vezettek az indonéz és latin-amerikai, militáns antikommunista rezsimiek politikai gyilkosságaihoz, ahogy az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek pusztító, a hidegháborús nagyhatalmak által szított polgárháborúhoz is. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy morálisan a marxizmus tehető felelőssé ezekért a szándékolatlan következményekért, de a történelmi narratívában tudomásul kell vennünk ennek az egyetlen eszmének az elsőprő hatásait. Valentino szerint a népiirtás visszaszorulásában nem kis szerepet játszik a *kommunizmus* visszaszorulása, és így „a huszadik századi tömeggyilkosságok legfőbb oka szép lassan a történelem homályába merül”.¹⁷¹ Az sem valószínű, hogy újra divatba jöhet. A marxizmus virágkorában a marxista rezsimiek azzal a mondással igazolták a tetteiket, hogy „ha rántottát akarsz sütni, össze kell törnöd a tojást”.¹⁷² Richard Pipes történész úgy foglalta össze a történelem ítéletét, hogy egyrészt az ember nem tojás, másrészt sajnos a vérontásból nem sült ki rántotta.¹⁷³ Valentino szerint „talán korai még a kommunizmus történetének végét ünnepelni, de ha egyetlen ideológia sem lesz olyan széles körben alkalmazható és elfogadott, mint a kommunizmus, akkor az emberiség sokkal kevesebb tömeggyilkosságra számíthat az eljövendő évszázadban, mint a jelenlegiben”.¹⁷⁴

A kivételesen pusztító ideológiát csak tetézték annak a néhány embernek a katasztrofális döntései, akik a 20. század egy-egy pillanatában színpadra léptek. Említettem már, hogy számos történész osztja azt a nézetet, hogy „ha nincs Hitler, nincs holokauszt”.¹⁷⁵ De nem Hitler volt az egyetlen zsarnok, akinek a rögeszméje tízmilliókkal végzett. Robert Conquest történész, Sztálin politikai gyilkosságainak elismert szakértője megállapította, hogy „a tisztogatás teljes egészében Sztálin személyes és politikai motivációin múlik”.¹⁷⁶ Ami Kínát illeti, elképzelhető, hogy a nagy ugrás rekordokat túlszárnyaló éhínségére nem került volna sor Mao eszement elképzelései nélkül. Harry Harding történész pedig a következőket írta az ország éhínséget követő politikai gyilkosságról: „A kulturális forradalom – amely kínaiak tízmillióit érintette – felelőssége egyetlen emberre hárul. Mao nélkül nem lehetett volna kulturális forradalom sem.”¹⁷⁷ Attól, hogy ennyire kevés tényező ekkora részt vállalt a pusztításból, soha nem fogjuk pontosan tudni, hogy mi magyarázza a 20. század leggyászosabb eseményeit. Az ideológiák előkészítették a terepet, és magukhoz vonzották az embereket, a demokrácia hiánya lehetőséget biztosított számukra, tízmilliók halála azonban végső soron mindössze három ember döntéseinek múlt.

A terrorizmus pályaíve

A terrorizmus különleges kategóriát képvisel az erőszakban, amennyiben aránytalan az általa gerjesztett félelem az általa okozott károkhoz képest. A gyilkossággal, háborúval és népiirtással összefüggő halálesetek számához képest a terroriz-

mus világszerte az épphogy észlelhető kategóriába esik: 1968 óta évi 400 halálos áldozatnál kevesebbet követelt a nemzetközi terrorizmus (ahol az egyik országból származó elkövetők egy másikban okoznak kárt), és 1998 óta évi mintegy 2500 áldozatot követelt a határokon belüli terrorizmus.¹⁷⁸ Az e fejezetben eddig tárgyalt számok legalább két nagyságrenddel magasabbak.

A 2001. szeptember 11-i támadásokat követően azonban sokak rögeszméjévé vált a terrorizmus. A szakértők és a politikusok megkondították a vészharangot, Sartre és Camus legszebb napjai óta nem használták ilyen gyakran az *egzisztenciális* szót (általában a *fenyegetés* vagy a *válság* jelzőjeként). A szakértők úton-útfélen hangoztatták, hogy a terrorizmus hatására az Egyesült Államok „sérülékeny” és „törekeny”, aláássa a „modern állam tekintélyét”, „az életünket”, sőt „magát a civilizációt”.¹⁷⁹ A *The Atlantic*-ben közölt 2005-ös értekezésében például a Fehér Ház terrorelhárítással foglalkozó hivatalnoka magabiztosan megjósolta, hogy a 9/11-es támadások tizedik évfordulójára az amerikai gazdaságot megsemmisítik a kaszinókat, metróvonalakat és bevásárlóközpontokat érő bombatámadások, a vállról indítható rakétákkal rendszeresen kilőtt civil repülőgépek pusztulása és a vegyi üzemeket érintő borzalmas szabotázsok.¹⁸⁰ Egyik napról a másikra létrehozták a nemzetbiztonsági minisztériumot, amely a legkülönbébb színjátékokkal igyekezett megnyugtatni az ország népét: színekkel kódolták a fenyegetettség szintjét, műanyag lepedők és szigetelőszalag beszerzését javasolták, megszállottan ellenőrizték a személyi igazolványokat (pedig a hamisítványok olyan elterjedtek voltak, hogy egy ízben még George W. Bush lányát is letartóztatták, amikor hamis igazolvánnyal próbált kórtelt rendelni), a repülőtereken elkobozták a körömcsipeszt, a vidéki postahivatalokat betonkerítéssel vették körül, és kijelöltek nyolcvanezer „potenciális terrorista-célpontot”, többek között a floridai Weeki Wachee forrást, ahol sellőnek öltözött csinos nők úszkálnak hatalmas üvegtartályokban.

Mindezt egy olyan fenyegetés hatására, amely elenyésző számú amerikai halálát okozta. A szeptember 11-i merényletsorozat csaknem 3000 halálos áldozata szó szerint nincs a térképen – a terrorista támadások jelentette hatványtörvény-eloszlás távoli farkában helyezkedik el.¹⁸¹ A terrorizmus vizsgálatával és a terrorizmusra adott reakcióval foglalkozó globálisterroizmus-adatbázis szerint (ez a legnagyobb ilyen jellegű nyilvános adatbázis) 1970 és 2007 között az egész világon mindössze egyetlen terrortámadás végzett 500 emberrel.¹⁸² Az Egyesült Államokban 165 ember halt meg, amikor 1995-ben Oklahoma Cityben Timothy McVeigh bombát robbantott egy szövetségi irodaházban, 1999-ben 17-en vesztették életüket, amikor két tinédzser lövöldözött a Columbine gimnáziumban, az összes többi támadás még egy tucat emberrel sem végzett. 9/11-et leszámítva ebben a harmincnégy évben 340 ember halt meg amerikai földön terrortámadásban, 9/11 után pedig – noha ez a dátum vezette be az úgynevezett terror korát – 11. Bár a nemzetbiztonsági minisztérium megíúsított néhány további kísérletet, kijelen-

téseik jelentős része olyan, mint a híres elefántriasztó, amelynek hatékonyságát minden újabb elefántmentes nap bizonyítja.¹⁸³

Hasonlítsuk most össze az amerikai halálos áldozatok számát – 9/11 nélkül vagy azt is beleszámolva – a megelőzhető halálesetek egyéb okaival. Évente több mint 40 000 amerikai hal meg autóbalesetben, 20 000 zuhanás következtében, 18 000 gyilkosság miatt, 3000-en fulladnak vízbe (ebből 300-an a fürdőkádban), 3000-en halnak meg tűzvészben, 24 000-en véletlen mérgezésben, 2500-an műtéti komplikációkban, 300-an fulladnak meg az ágyban, 300-an a gyomortartalom belélegzésében, további 17 000 amerikai pedig „különféle nem közlekedési balesetben és következményeiben” veszti életét.¹⁸⁴ 1995 és 2001 kivételével minden évben több amerikai esett villámlás, szarvasok, mogyoróallergia, méhcsípés és „kigyulladt vagy megolvadt éjszakai viselet” mint terrortámadás áldozatául.¹⁸⁵ A terrortámadások halálos áldozatainak száma olyan alacsony, hogy még a megelőzésükre hozott jelentéktelen intézkedések is *növelhetik* a halál kockázatát. Gerd Gigerenzer kognitív pszichológus becslései szerint a 9/11-es támadásokat követő évben 1500 amerikai halt meg autóbalesetben azért, mert a gép eltérítésétől való félelmében inkább autóval közelítette meg az úti célját, mit sem sejtve arról, hogy egy Boston és Los Angeles közötti repülőúton pont ugyanakkora a halál kockázata, mint egy tizenkilométeres autóúton. Más szóval a repülés kerülését választók közül hatszor annyian veszítették életüket, mint a szeptember 11-én eltérített repülőgépeken.¹⁸⁶ És arról se feledkezzünk meg, hogy a 9/11-es támadások következtében az Egyesült Államok két háborút indított, melyek során sokkal több amerikai és brit veszett oda, mint a gépeltérítők támadása nyomán, az afgán és iraki halottakról nem is beszélve.

Nem véletlenül tátong ekkora szakadék a terrorizmus keltette rettegés és a terrorizmus okozta halálesetek között. A terrorizmus lényege a pánikkeltés, amint az a nevéből is kiderül. Bár sokféle meghatározást ismerünk (ahogy a közhely is szól: „neked terrorista, nekem szabadságharcos”), a terrorizmus általában előre megfontolt szándékkal, egy nem állami szereplő által civilek vagy szolgálaton kívüli katonák ellen elkövetett erőszak valamely politikai, vallási vagy társadalmi cél érdekében, azzal a szándékkal, hogy nyomást gyakoroljanak a kormányra, illetve megfélemlítsenek vagy üzenetükkel elérjenek egy nagyobb csoportot. A terroristák célja sokféle lehet: rákényszeríteni a kormányzatot, hogy engedjen a követelésüknek, megingatni a közvélemény bizalmát a kormány óvintézkedéseiben, vagy éppen kiprovokálni olyan súlyos intézkedéseket, amelyek a központi hatalom ellen fordítják az embereket, vagy erőszakos káoszhoz vezetnek, és így a terrorista csoportosulás tovább működhet. Rajtaütésszerűen és titokban csapnak le; ezért tartja őket mindenki gyávának. Nagy kommunikátorok is, hírverésre és figyelemre vágnak, és ezt félelemkeltéssel érik el.

A terrorizmus az aszimmetrikus hadviselés egy formája – a gyenge taktikája az erőssel szemben. A félelem pszichológiáját kiaknázva olyan érzelmi károkat okoz,

amelyek messze meghaladják az emberekben vagy ingóságokban esett károkat. A kognitív pszichológusok, többek között Tversky, Kahneman, Gigerenzer vagy Slovic megállapították, hogy az adott kockázattal kapcsolatban észlelt veszély két mentális koboldtól függ.¹⁸⁷ Az első az elképzelhetőség: könnyebben elbánunk az ismert gonosszal, mint az ismeretlennel. Az emberek aggódnak az új, észlelhetetlen, késleltetett hatású és a tudomány aktuális állása szerint alig ismert kockázatok miatt. A második tényező a félelem. Az emberek aggódnak a legrosszabb eshetőség miatt, amely befolyásolhatatlan, katasztrofális, a szándékaiktól független és igazságtalan (nem azok viselik a kockázatot, akiket előnyökkel kecsegtet). A pszichológusok szerint az illúziók az agy ősi beállítására vezethetők vissza, amely az olyan természetes kockázatok ellen nyújtott védelmet, mint a ragadozók, a mérgek, az ellenségek és a viharok. Az illúzióknak köszönhetően működött az éberség azokban a számok megjelenése előtt működő társadalmakban, amelyek az elmúlt évszázadban elterjedt statisztikai adatbázisok előtt jellemezték az ember életét. A tudományos tudatlanság korában a veszély lélektanának e feltűnő kacskaringói még egy előnnyel járhattak: az ember eltúlozza az ellenség fenyegetését, hogy jóvátételt követelhesen tőle, szövetségeseiket toborozzon ellene, vagy igazolhassa megelőző jellegű megsemmisítését (a babonás öldöklésről a 4. fejezetben volt szó).¹⁸⁸

A kockázat észlelésével kapcsolatos hibák közismerten torzítják az állami stratégiákat. Pénzt nem kímélve újabb és újabb törvényekkel tiltják az élelmiszerekben az adalékanyagok használatát vagy a vegyi anyagok maradványainak bejutását az ivóvízbe, holott ezek jelentéktelen egészségügyi kockázatot hordoznak, ugyanakkor nemet mondanak a bizonyítottan életmentő intézkedésekre, például a sebességkorlátozás szigorítására.¹⁸⁹ Egy-egy nagy nyilvánosságot kapó baleset profetikus allegóriává nemesül, az apokaliptikus veszély baljós előjelévé. Amikor 1979-ben baleset történt a Three Mile Island-i atomerőműben, senki nem halt meg, és valószínűleg a rák előfordulásának aránya sem változott, mégis megálljt parancsoltak az atomenergia fejlesztésének az Egyesült Államokban, ezért az ország az előrelátható jövőben továbbra is fosszilis tüzelőanyagokat éget, és ezzel hozzájárul a globális felmelegedéshez.

A 9/11-es támadások is baljós előjelként rögzültek a nemzet tudatában. A súlyos terrortámadás új, észlelhetetlen, katasztrofális (a korábbiakhoz mérve) és igazságtalan, ezért a lehető legnagyobb mértékben elképzelhetetlen és félelmetes. Minthogy a nemzetbiztonsági minisztérium nem értette meg, hogy a terroristák a kár kis befektetésével jelentős lélektani előnyhöz jutnak, sokat tett a félelem és a rettegés gerjesztéséért, mindenekelőtt ezzel a figyelmeztetéssel: „Napjaink terroristái bárhol, bármikor és szinte bármilyen fegyverrel lecsaphatnak.” Oszama bin Laden viszont tisztában volt mindezzel, amikor azzal hengegett, hogy „Amerika megtelt félelemmel északról délig, nyugattól keletig”, és hogy a 9/11-es támadásokra fordított 500 000 dollár több mint egytrillió dollár gazdasági veszteséget jelentett az országnak a támadások közvetlen következményeként.¹⁹⁰

A felelős vezetők néha képesek átlátni a terrorizmus számtanát. Egy óvatlan pillanatban, a 2004-es elnöki kampány során John Kerry a következőket nyilatkozta a *New York Times* újságírójának: „Vissza kell térnünk a kiindulópontokra, oda, ahol a terroristák nem életünk központi részei, hanem bosszantó elemek. A bűnüldözésben dolgoztam, pontosan tudom, hogy soha nem vethetünk véget a prostitúciónak. Soha nem vethetünk véget az illegális szerencsejátéknak. A szervezett bűnözést csak visszaszorítani lehet, arra a szintre, ahonnan nem emelkedik tovább. Nem fenyeget emberéleteket a mindennapokban, alapvetően olyasmi, ami ellen fel kell lépniük, de nem fenyegeti életünk alapvető szövetét.”¹⁹¹ Úgy tűnik, Washingtonban a *baklövés* definíciója továbbra is a „politikusi igazmondás”; George Bush és Dick Cheney rávetette magát az idézett mondatokra, vezetésre alkalmatlannak nevezték Kerryt, aki sürgősen visszakozott is.

A terrorizmus hullámszáma tehát az erőszak történelmének kritikus része, nem is annyira a halálos áldozatok száma, hanem a társadalomra a félelem pszichológiáján keresztül gyakorolt hatása miatt. Amennyiben az atomfegyveres támadás hipotetikus lehetősége valósággá válik, a jövőben természetesen borzasztóan magas lehet a halálos áldozatok száma. A következő részben a nukleáris terrorizmussal foglalkozom, egyelőre azonban az erőszak valóban bekövetkezett formáit vizsgálom meg.

A terrorizmus nem új keletű. Amikor két évezreddel ezelőtt a rómaiak meghódították Júdeát, egy ellenálló csoport alattomosan leszúrt néhány római tisztviselőt és a velük együttműködő zsidókat, hogy meghátrálásra kényszerítsék a rómaiakat. A 11. században néhány síita muszlim bemutatta az öngyilkos merénylet korai formáját: a véleményük szerint az igaz hitnek hátat fordító vezetők közelébe lopóztak, és nyilvánosan ledöfték őket, abban a biztos tudatban, hogy a vezetők testőrei késlekedés nélkül végeznek velük. A 17. és a 19. század között egy indiai szekta utazók tízezreit fojtotta meg Káli istennőnek bemutatott áldozatként. E csoportok nem értek el politikai változást, a nevük azonban köznévként maradt fenn az angol nyelvben: zealot (zelóta, angol jelentése: fanatikus), assassin (aszaszin, angol jelentése: gyilkos) és thug (thungista, angol jelentése: gonosztevő).¹⁹² Aki pedig az *anarchista* szóból egy feketébe öltözött robbantóra asszociál, az felidéz egy 19. század végi, 20. század eleji mozgalmat, amely a „cselekvés propaganda” nevében kávéházakban, parlamentekben, konzulátusokon és bankokban robbantott, és politikai vezetők tucatjait gyilkolta meg, többek között II. Sándor orosz cárt, Sadi Carnot francia elnököt, I. Umberto olasz királyt és az Egyesült Államok elnökét, William McKinley-t. Az elnevezések és képek tartóssága is azt jelzi, hogy a terrorizmus képes beférkőzni a kulturális tudatba.

Aki azt hiszi, hogy a terrorizmus az új évezred jelensége, az feledékenységre hajlamos. Az 1960-as és 1970-es évek romantikus politikai erőszakhullámában

több száz robbantást, gépeltérítést és lövöldözést hajtottak végre a különféle hadseregek, ligák, szövetségek, brigádok, tömörülések és frontok.¹⁹³ Az Egyesült Államokban működött a Black Liberation Army (Fekete Felszabadító Sereg), a Jewish Defence League (Zsidó Védelmi Liga), a Weather Underground (Föld alatti időjárás, amely Bob Dylan egy sorából vette a nevét: „Meteorológus nem kell, sose kérdd / De te tudd, hova fuj a szél”), a FALN (egy Puerto Ricó-i függetlenségi csoport) és persze a Symbionese Liberation Army (Szimbionista Felszabadítási Hadsereg). Az SLA-nak köszönhetjük az 1970-es évek egyik legszürreálisabb epizódját, amikor 1974-ben elrabolták egy sajtómágnás örökösét, Patty Hearstöt, agymosással rávették, hogy csatlakozzon a csoporthoz, fölvette a „Tánya” mozgalmi nevet, részt vett egy bankrablásban és svájcisapkában harci állásban pózolt egy géppisztollyal a hétfejű kobra ábrázoló mozgalmi zászló előtt, ami kétségkívül az évtized egyik legikonikusabb képe. (Ilyen ikonikus kép még Richard Nixon győzelmi kézjele abból a helikopterből, amely utoljára szállította el a Fehér Házból, valamint a Bee Gees tagjairól fehér poliészter diszkóöltözékben, gondosan beszárított hajjal készült felvétel.)

Európában ebben az időszakban működött az Ideiglenes Ír Köztársasági Hadsereg és az Ulsteri Szabadságharcosok Nagy-Britanniában, a Vörös Brigádok Olaszországban, a Baader–Meinhof-csoport Németországban és az ETA (baszk szeparatista szervezet) Spanyolországban, míg Japánban a Japán Vörös Hadsereg, Kanadában pedig a Québeci Felszabadítási Front (FLQ). A terrorizmus oly mértékben hozzátartozott az európai élethez, hogy Luis Buñuel gegként alkalmazta *A vágy titokzatos tárgya* című szerelmes filmjében: időnként felrobban egy-egy autó vagy áruháza, de senki sem törődik vele.

Hová lettek ezek a csoportok? A fejlett világ túlnyomó részében a belföldi terrorizmus a poliészter diszkóviselettel együtt eltűnt. Kevesen tudják, hogy a terrorista csoportok többsége kudarcot vall, és valamennyi megszűnik.¹⁹⁴ Ha az olvasónak nehezére esik elhinni, nézzen körül a világban. Izrael továbbra is létezik, Észak-Írország továbbra is az Egyesült Királyság része, Kasmír továbbra is Indiához tartozik. Nincsenek szuverén államok Kurdisztánban, Palesztinában, Québecben, Puerto Ricóban, Csecsenföldön, Korzikán, Tamil Ílamban vagy Baszkföldön. A Fülöp-szigetek, Algéria, Egyiptom és Üzbegisztán nem iszlamista teokrácia; Japánban, az Egyesült Államokban, Európában és Latin-Amerikában sem valósult meg vallási, marxista, anarchista vagy new age-utópia.

A benyomásainkat a számok is megerősítik. 2006-os, „Why Terrorism Does Not Work” (Miért nem működik a terrorizmus?) című cikkében Max Abrahms politológus megvizsgálta azt a huszonnyolc csoportot, amelyeket az Egyesült Államok belügyminisztériuma 2001-ben külföldi terrorista szervezetnek nyilvánított és amelyek többsége akkor már évtizedek óta működött. A pusztán taktikai győ-

* Barna Imre fordítása.

zelmeket leszámítva (médiafigyelem, új támogatók, szabadon engedett rabok és váltságdíj) csak 3 csoport (a csoportok 7 százaléka) érte el a célját: a Hezbollah 1984-ben és 2000-ben kiűzte a soknemzetiségű békefenntartókat és az izraeli csapatokat Libanon déli részéből, a Tamil Tigrisek pedig 1990-ben átvették a hatalmat Srí Lanka északkeleti partvidékén. Ez utóbbi győzelem azonban átmenetinek bizonyult, 2009-ben Srí Lanka megfutamította a Tamil Tigriseket, így a terroristák sikerrátája 42-ből 2, 5 százaléknál is kevesebb. Ez az arány messze elmarad a politikai nyomás egyéb formáitól, például a gazdasági szankcióktól, melyek az esetek egyharmadában beválnak. A terrorizmus közelmúltjának áttekintésekor Abrahms megállapította, hogy néha sikerrel érnek el korlátozott területi célokat, például képesek kiűzni az idegen megszállókat olyan területekről, amelyek elfoglalásába azok már egyébként is belefáradtak, ahogy az 1950-es és 1960-as években az európai hatalmak is tömegesen vonultak ki a gyarmatokról a terrorizmus létezésétől függetlenül.¹⁹⁵ A nagyratörő célokat azonban soha nem valósítja meg, soha nem sikerül egy államra erőltetni az ideológiáját, vagy megsemmisíteni az adott államot. Abrahms vizsgálatai alapján a kevés siker is olyan hadjáratok eredménye, amelyek során a csoportok nem civileket, hanem katonai erőket vettek célba, ezért inkább tekinthetők gerilláknak, mint egyértelmű terroristáknak. Az elsősorban civileket megcélzó akciók egyszer sem jártak sikerrel.

How Terrorism Ends (Hogyan ér véget a terrorizmus?) című könyvében Audrey Cronin politológus átfogóbb adatbázist vesz górcső alá: 457 olyan terrorista csoportot, amelyek 1968 óta aktívak. Abrahmshoz hasonlóan ő is megállapította, hogy a terrorizmus szinte mindig kudarcot vall. A terrorista csoportok az idő előrehaladtával egyre nagyobb valószínűséggel szűnnek meg, átlagosan öt és kilenc év közti kort érnek meg. Cronin szerint „az államok bizonyos mértékben halhatatlanok a nemzetközi rendszerben; a csoportosulások nem.”¹⁹⁶

És azt sem kapják meg, amit szeretnének. Egyetlen kisebb terrorszervezet sem vette át egy ország irányítását, 94 százalékuk pedig egyetlen stratégiai célját sem valósítja meg.¹⁹⁷ A terrorista hadjáratok akkor érnek véget, amikor a vezetőiket megölik vagy elfogják, amikor az államok felszámolják őket, vagy amikor beolvadnak gerilla vagy politikai mozgalmakba. Sokan azért égnék ki, mert belső viták lángolnak fel, az alapítók helyére nem találják mást, az ifjú lázadók pedig inkább a civil és családi élet örömeit választják.

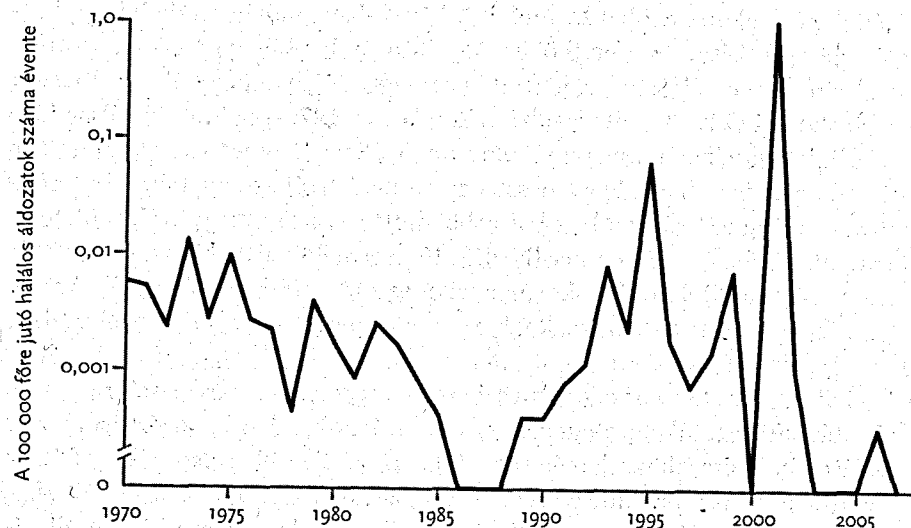
A terrorista csoportok másképpen is felszámolják magukat. Amikor dühíti őket, hogy nincs előrelépés, és a közönség is unatkozni kezd, taktikát váltanak. Olyan áldozatokat céloznak meg, akik biztosan bekerülnek a hírekbe, mert híresek, köztisztviseltek állnak, vagy egyszerűen csak sokan vannak. Ezzel már felhívják magukra az emberek figyelmét, csak éppen nem úgy, ahogy a terroristák szeretnék. A támogatókat taszítja az „értelmetlen erőszak”, ezért megvonják a terroristáktól az anyagi támogatást, nem nyújtanak nekik biztonságos menedéket, és a rendőrséggel is szívesebben működnek együtt. Az olaszországi Vörös

Brigádok például önmagukat számolták fel 1978-ban, amikor elrabolták a rendkívül népszerű volt miniszterelnököt, Aldo Morót, két hónapig fogva tartották, majd tizenegyszer rálöttek, és egy autó csomagtartójában hagyták a holttestét. Korábban az FLQ is elvetette a súlykot, amikor az 1970-es októberi válság idején elrabolták Québec munkaügyi miniszterét, Pierre Laporte-ot, megfojtották a saját rózsafüzérével, majd ugyancsak egy csomagtartóban hagyták a holttestét. Amikor McVeigh 1995-ben bombát robbantott egy szövetségi irodaépületben Oklahoma Cityben, a 165 ember (köztük 19 gyermek) halála kihúzta a talajt az Egyesült Államok jobboldali, kormányellenes mozgalmának lába alól. Ahogy Cronin fogalmazott: „Az erőszaknak megvan a maga nemzetközi nyelve, de a tisztességesnek is.”¹⁹⁸

A civilek elleni támadások nemcsak azért végzetesek a terroristákra nézve, mert eltávolítják tőlük a potenciális szimpatizánsokat, hanem azért is, mert a támadások hatására a közvélemény egységbe tömörülve áll ki a csoportok felszámolása mellett. Abrahms megvizsgálta az izraeli, oroszországi és egyesült államokbeli terrortámadások idején készített közvélemény-kutatásokat, és megállapította, hogy a civilek elleni súlyos támadásokat követően nagymértékben csökkent a csoportok támogatottsága. Többé szinte senki nem szimpatizált a csoporttal, és követeléseik létjogosultságát sem ismerték el. A közvélemény attól kezdve abban hitt, hogy a terroristák egzisztenciális fenyegetést jelentenek, kiállt tehát a felszámolásukat célzó intézkedések mellett. Az aszimmetrikus háborúskodás lényege, hogy az egyik fél sokkal erősebb, mint a másik. És van egy olyan mondás, hogy bár a versenyt nem mindig a legfürgőbb nyeri, és a küzdelemből sem mindig az erősebb kerül ki győztesen, az okos ember mégis így fogad.

Annak ellenére, hogy a terrorista hadjáratok természetes íve mindig a kudarc felé tart, épp olyan gyorsan lángolhatnak fel új mozgalmak, ahogy a régiak elhalnak. A világban végtelen sok sérelem van jelen, és amíg tartja magát a tévhit, hogy a terrorizmus működik, az továbbra is hódíthat a sérelmek elszenvedői körében.

A terrorizmus történelmi pályáve bizonytalan. Csak az 1970-es években kezdett statisztikák gyűjtésébe néhány szervezet, de ők is eltérő kritériumok alapján, eltérő merítéssel. Még a legjobb időkben is nehéz megkülönböztetni a terrortámadást a balesettől, a gyilkosságtól és egy-egy elégedetlen ember dühöngésétől, a háborús övezetekben pedig igencsak homályos a határ terrorizmus és lázadás között. A statisztikákat a politika is áthatja: egyes helyeken a számok felnagyításával akarnak félelmet kelteni a terrorizmussal szemben, máshol kisebbítik a problémát, hogy világgá kürtölhessék a terrorizmus elleni küzdelemben elért sikereiket. És míg a nemzetközi terrorizmussal az egész világ foglalkozik, a hat-hétszer annyi halálos áldozattal járó belföldi terrorizmust a kormányok hajlamosak kizárólagos belügyként kezelni. A legátfogóbb nyilvános adatbázis a Global Terrorism

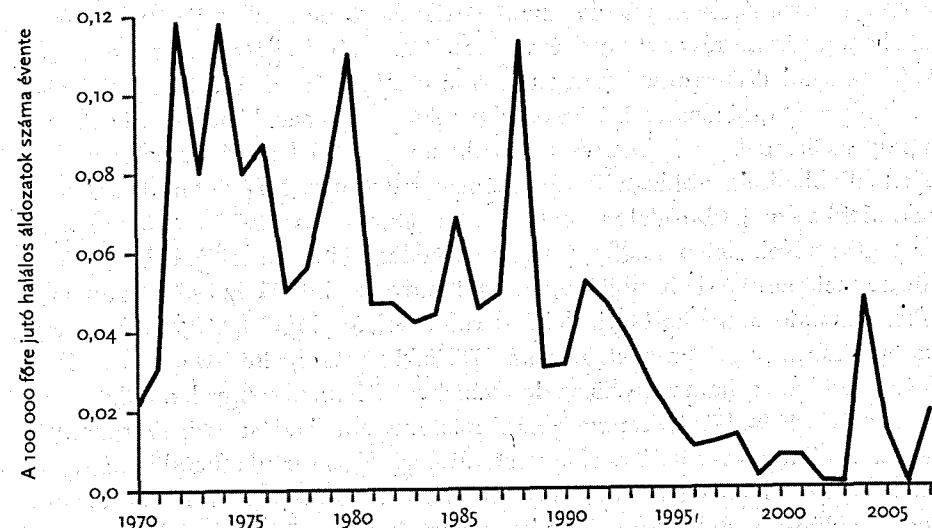
6.9. ábra. A terrorizmus halálos áldozatai, Egyesült Államok, 1970–2007

Forrás: Global Terrorism Database, START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2010, <http://www.start.umd.edu/gtd/>) 2010. április 6-i állapot. Az 1993-as szám forrása a National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism függeléke, 2009. Mivel a nulla logaritmus értéke nem értelmezhető, a nulla halálos áldozatot hozó évek önkényes értéke 0,0001.

Database, amely a korábbi adatbázisok ötvöze. Bár nem vehetjük készpénznek a grafikon valamennyi cikcakkját, mert könnyen lehet, hogy a különböző kódolási kritériumokkal dolgozó adatbázisok hibáiból vagy átfedéseiből származnak, megpróbálhatunk általános képet kapni arról, hogy valóban erősödött-e a terrorizmus az úgynevezett terror korában.¹⁹⁹

Az amerikai földön történt terrortámadásokra vonatkozó adatokat tekinthetjük a legbiztosabbnak, már csak azért is, mert ezekből olyan kevés volt, hogy egyével is megvizsgálhatjuk őket. A 6.9. ábra logaritmikus skálán ábrázolja az 1970 óta történt terrortámadásokat, ha nem így ábrázolnánk, akkor a vonal 9/11 miatt feltörne, a többi része viszont egy épphogy ráncosodó szőnyeg képét mutatná. A logaritmikus skála kiegyenesíti az alsóbb régiókat, de kivehető két csúcspont, 1995-ben Oklahoma City, 1999-ben pedig a Columbine középiskolai lövöldözés (amely kétséges példa a „terrorizmus”-ra, de egyetlen alább kifejtett kivételtől eltekintve nem kérdőjelezem meg az adatbázisokat az ábrák elkészítésekor). E három csúcsponttól eltekintve 1970 óta sokkal inkább lefelé, mint fölfelé mutat a trend, már ha beszélhetünk egyáltalán trendről.

A terrorizmus nyugat-európai pályája (6.10. ábra) alátámasztja azt a megállapítást, hogy a terrorizmus európai többsége kudarcot vall, és valamennyi megszűnik.

6.10. ábra. A terrorizmus halálos áldozatai, Nyugat-Európa, 1970–2007

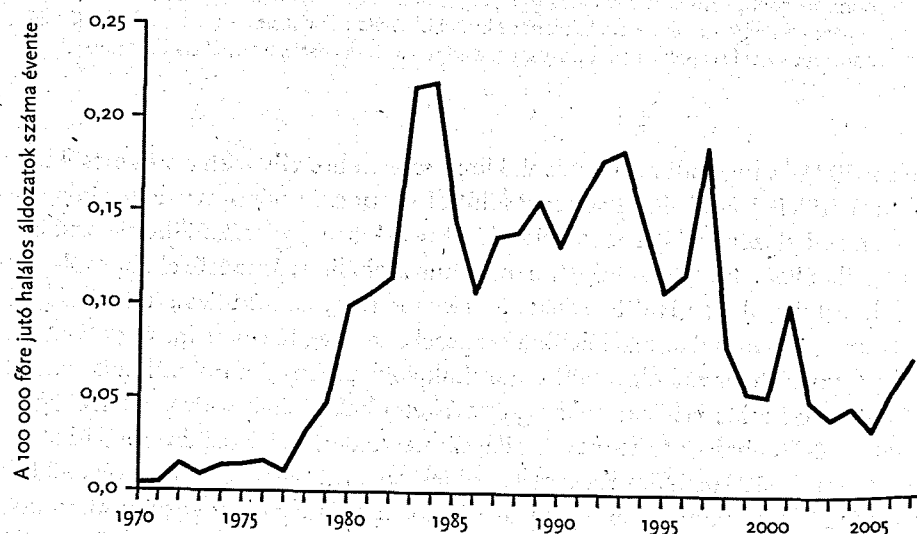
Forrás: Global Terrorism Database, START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2010, <http://www.start.umd.edu/gtd/>) 2010. április 6-i állapot. Az 1993-as adatokat interpoláltam. A népességgel kapcsolatos adatok forrása az ENSZ *World Population Prospects* jelentése (ENSZ, 2008), 2010. április 23-i állapot; a nem 0-val vagy 5-tel végződő évek adatait interpoláltam.

Még a 2004-es madridi robbantások kiugrása sem homályosíthatja el a csökkenést a Vörös Brigádok és a Baader–Meinhof-csoport dicsőséges éveire képest.

És mi a helyzet a világ egészével? Bár a Bush-kormányzat 2007-ben közzétett statisztikái igazolni látszottak a terrorizmus globális erősödésével kapcsolatos figyelmeztetéseiket, a HSRP csapata észrevette, hogy az adatok az iraki és afganisztáni civil halottakat is felölelik, noha ezeket a világ bármely más pontja esetében a polgárháború áldozataihoz sorolták volna. Mindjárt megváltozik a kép, ha ragaszkodunk a kritériumokhoz, és ezeket a haláleseteket kizárjuk a vizsgálatból. A 6.11. ábrán a terrorizmus világszerte szedett halálos áldozatai láthatók (mint mindig, 100 000 főre vetítve) az iraki és afganisztáni civil áldozatok nélkül. Az egész világra vonatkozó halálozási adatokat óvatosan kell kezelnünk, mert sokféle adatbázisból származnak, és a szám hol növekszik, hol csökken, annak megfelelően, hogy hány hírforrást vizsgált meg az adott adatbázis. A görbék alakja azonban akkor sem változik, ha csak a nagyobb (legalább huszonöt halálos áldozatot követelő) terrortámadásokat vizsgáljuk, amelyek egész biztosan bekerültek a hírekbe, így valamennyi adatbázisba is.

Az államközi háborúkra, polgárháborúkra és népi támadásokra vonatkozó diagramokhoz hasonlóan ez a grafikon is meglepetést tartogat. Az új évezred első évti-

zede – a terror korának hajnala – nem emelkedő görbe, még csak nem is új fennsík, hanem visszaesés az 1980-as évek és az 1990-es évek elejének csúcspontjaihoz képest. A globális terrorizmus ugyanazokból az okokból erősödött meg az 1970-es évek végén és csökkent az 1990-es években, mint ugyanazokban az évtizedekben a polgárháború és a népirtás. A nacionalista mozgalmak a dékolonizációt követően fellobbantak, a hidegháborút vívó nagyhatalmaktól távoli támogatást kaptak, majd a szovjet birodalom széthullásával elhaltak. Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején megfigyelhető emelkedés a latin-amerikai (El Salvador-i, nicaraguai, perui és kolumbiai) terroristák műve, akik 1977 és 1984 között a terrorizmus áldozatainak 61 százalékáért voltak felelősek. (Célpontjaik nagy része katonai vagy rendőri erő volt, ezeket a GTD akkor szerepelteti az adatbázisában, ha az incidens célja nem a közvetlen károkozás, hanem a figyelemfelkeltés.)²⁰⁰ Az 1985 és 1992 között tapasztalható második emelkedésben is szerepet vállalt Latin-Amerika (a halálos áldozatok mintegy egyharmada fűződik hozzá), de ekkor már csatlakoztak hozzá a Srí Lanka-i Tamil Tigrisek (15 százalék) és egyes indiai, Fülöp-szigeteki és mozambiki csoportok. Bár az indiai és Fülöp-szigeteki terroristatevékenység egy része muszlim csoportok nevéhez fűződik, a halálesetek

6.11. ábra. A terrorizmus halálos áldozatai, világszerte, kivéve Afganisztán 2001-től és Irak 2003-tól

Forrás: Global Terrorism Database, START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2010, <http://www.start.umd.edu/gtd/>) 2010. április 6-i állapot. Az 1993-as adatokat interpoláltam. A világ népességére vonatkozó adatok forrása U.S. Census Bureau, 2010c; a 2007-es népességre vonatkozó becslést extrapoláltam.

elenyésző száma köthető muszlim országokhoz: mintegy 2 százalék a Libanonhoz és 1 százalék a Pakisztánhoz. A terrorizmus 1997 óta jellemző visszaesését szakítja meg a 9/11 által képviselt csúcspont és a nemrégiben zajlott pakisztáni fellángolás, amely elsősorban az Afganisztánnal közös vitatott határhoz tartozhat.

A számok tehát azt jelzik, hogy nem élünk a terrorizmus új korszakában. Sőt, ha az iraki és az afganisztáni háborút nem számítjuk, még *csökkent* is a terrorizmus azokhoz az évtizedekhez képest, amikor kollektív tudatunk nem érezte ekkora problémának. És a legutóbbi időig még csak muszlim jelenségnek sem nevezhetjük a terrorizmust.

És ma annak nevezhetjük? Nem arra kell számítanunk, hogy az al-Kaida, a Hamász és a Hezbollah viszi tovább a stafétát? És mi a rejtegetnivalónk, amikor az iraki és afganisztáni civilek halálát, amelyet sokszor öngyilkos merénylők okoznak, kihagyjuk a számításokból? E kérdések megválaszolásához közelebbről is meg kell vizsgálnunk az iszlám világban jellemző terrorizmust, különös tekintettel az öngyilkos merényletekre.

Bár 9/11 nem vezette be a terror új korszakát, számos érv szól amellett, hogy beharangozta az iszlám öngyilkos merénylők korát. A 9/11 géptérítői nem hajthatták volna végre a támadást, ha nem lettek volna készek magukat is feláldozni, és azóta jelentősen megnőtt az öngyilkos merényletek száma: az 1980-as években évi 5-nél is kevesebb volt, az 1990-es években évi 16, 2001 és 2005 között viszont már évi 180. E támadások többségét iszlamista csoportok hajtották végre, nyilatkozatuk szerint legalább részben vallási motivációktól hajtva.²⁰¹ A National Counterterrorism Center (Nemzeti Terrorizmusellenes Központ) legfrissebb adatai szerint 2008-ban a szunnita iszlám szélsőségesek a terrorista csoportokhoz köthető terrorizmus áldozatainak csaknem kétharmadáért voltak felelősek.²⁰²

Ha civilek megölése a cél, az öngyilkos terrorizmus taktikája ördögi leleménységre vall. Egyszerre biztosítja a legpontosabb fegyvert – a kéznek és lábnak nevezett precíziós kezelőkészüléket és motort, amelyeket az emberi szem és agy irányít – és a lehető legjobb álcázást – valakit, aki pontosan úgy néz ki, mint milliónyi embertársa. Nem csupán elméleti előnyökről beszélhetünk. Bár a terrortámadások kisebb része öngyilkos merénylet, ez a módszer szedi a legtöbb áldozatot.²⁰³ Ez a költség-haszon felosztás ellenállhatatlanul vonzó a terrorista mozgalmak vezetőinek szemében. Ahogy egy palesztin hivatalnok elmagyarázta, a sikeres küldetéshez mindössze „egy lelkes fiatalemberre van szükség [...] szögekre, puskaporra, egy villanykapcsolóra és egy rövid kábelre, higanyra (a hőmérből bárki hozzájuthat), acetonnal. [...] A legnagyobb költség az utazás egy izraeli városba.”²⁰⁴ Az egyetlen valódi technológiai akadály a lelkes fiatalemberek felkutatása. Félmilliárd évnyi természetes szelekció után az emberi lények nem akarnak meghalni. Hogyan győzik le a terrorista vezetők ezt az akadályt?

Amióta feltalálták a háborút, az ember újra és újra vállalta a halál kockázatát, a kulcsszó azonban a *kockázat*. A természetes szelekció átlagot számol, ha tehát vállaljuk a halál kisebb kockázatát a nagy valószínűséggel jelentős hasznot – több földet, több nőt vagy fokozott biztonságot – ígérő agresszív tömörülés részeként, az evolúciós szempontból előnyös lehet.²⁰⁵ A biztos halálra való hajlandóság azonban nem lehet opció, hiszen az a holttesttel együtt a hajlandóságot előidéző géneket is magával vinné. Nem meglepő tehát, hogy a háború történetében ritkán fordul elő öngyilkos küldetés. A portyázó csoportok jobban kedvelik a rajtaütések és kelepcek biztonságát a költséges csatákkal járó veszélyeknél, és a harcosok még ebben az esetben is előszeretettel hivatkoznak álmokra és előjelekre, amelyek segítségével elkerülik a társaik által tervezett kockázatos összecsapásokat.²⁰⁶

A modern hadseregek ösztönzőkkel növelik a katonák kockázatvállaló kedvét, dicsérik és kitüntetik őket a bátorságukért, a kockázatkerülést viszont igyekeznek megelőzni, megszégyenítik és megbüntetik a gyávákat, és rögtönítélő bírósággal halálra ítélik a dezertőröket. Olykor úgynevezett sereghajtók követik a katonai egységeket, azzal a paranccsal, hogy végezzenek az előrenyomulást megtagadókkal. A háborús vezetők és a gyalogos katonák között feszülő érdekellentét idézi elő a katonai retorika jól ismert képmutatását. Egy brit tábornok így nyilatkozott az első világháború véröntéséről: „A katonák meg sem rezzenek a zárótűz alatt, bátran néznek szembe a géppisztolyokkal és a puskagolyókkal, amelyek végül megsemmisítették őket. [...] Soha nem tapasztaltam még hasonlót, és el sem tudtam volna képzelni ilyen fokú vitézséget, fegyelmet és elszántságot.” Egy őrmester másképp fogalmazott: „Már akkor is tudtuk, hogy értelmetlen az egész, amikor még el sem indultunk – így átvágni a nyílt térségen. De mennünk kellett. A sátán és a feneketlen tenger között álltunk. Ha előremegyünk, valószínűleg lelőnek. Ha megfutamodunk, hadbíróság elé állítanak és lelőnek. Mit tehettünk?”²⁰⁷

A harcosok egy másik okból is hajlandók elfogadni a háborúban a halál kockázatát. Amikor J. B. S. Haldane evolúcióbiológust megkérdezték, hogy feláldozná-e az életét a bátyjáért, így felelt: „Nem, de két bátyámért és nyolc unokatestvéremért már igen.” Arra a jelenségre utalt, amelyet később rokonszelekciónak, összesített alkalmasságnak és nepotista önzetlenségnek neveztek el. A természetes szelekció az olyan géneknek kedvez, amelyek hatására egy organizmus áldozatot hoz egy vérrokon kedvéért, amennyiben a rokont érő előny, a rokonság fokát is figyelembe véve, meghaladja az organizmus által befektetett költségeket. Ennek az az oka, hogy a gének *önmaguk* másolatainak segítenek a rokonok testében, ezért hosszú távon előnyt élveznének önző társaikhoz képest. Az elméletet szándékosan félreértő bírálók azt képzelik, hogy ehhez egy organizmusnak tudatosan ki kell számítani a genetikai hasonlóságát a rokonával, és előre tudnia kell, hogy ez miért előnyös a DNS-e számára.²⁰⁸ Az elmélethez természetesen csak arra van szükség, hogy az organizmusok szívesen kövessenek olyan célokat, amelyek segítenek azoknak az organizmusoknak, amelyek nagy statisztikai valószínűséggel

genetikai rokonaik. Az emberhez hasonló összetett organizmusokban ez a hajlandóság a testvéri szeretet érzéseként jelentkezik.

Azokban a kisebb méretű csoportokban, amelyekben az ember evolúciós történelme nagy részét töltötte, a rokonság volt az összetartó erő, ezért az emberek többsége a rokona közelében élt. A yanomamök között például az azonos faluból véletlenszerűen kiválasztott két ember szinte olyan közeli rokon, mint az első unokatestvérek, az egymást rokonnak tekintők pedig ennél is közelebbi rokonok.²⁰⁹ A genetikai hasonlóság fokozza az evolúciós előnyt és így a kockázatvállalási kedvet, ha a kockázatos tervből előny származhat a harcostársak számára. A csimpánzok, a többi főemlőssel ellentétben, azért is portyáznak együtt, mert a nemi érettség elérésekor nem a hímek, hanem a nőstények válnak ki a csoportból, ezért az egy csoporthoz tartozó hímek általában rokonok.²¹⁰

Akárcsak pszichológiai működésünk evolúciós elméletnek köszönhetően megismert egyéb területein, itt sem a *konkrét* genetikai rokonság számít (a vadászó-gyűjtögetők és a csimpánzok nem küldtek nyálmintát genetikai laboratóriumokba), hanem a rokonság *észlelése*, amennyiben az észlelés elég tartósan harmonizált a valósággal.²¹¹ A rokonság észleléséhez hozzájárul a közös gyermekkor élménye, hogy láttuk anyánkat gondoskodni a másiktól, a közös étkezések, a közös ősökkel kapcsolatos mítoszok, a közös testtel és vérrel kapcsolatos esszencialista megérzések, a közös rítusok és megpróbáltatások, a fizikai hasonlóság (amelyet sokszor a frizura, a tetoválás, a törzsi bemetszés és a csonkítás is felerősít) és az olyan metaforák, mint a *testvériség*, a *család*, az *apaföld*, az *anyaföld* és a *vér*.²¹² A katonai vezetők minden fortélyt bevetnek, hogy a katonák genetikai rokonoknak érezzék egymást, és vállalják a biológiailag kiszámítható kockázatokat. Shakespeare is világosan látta ezt a háború irodalomtörténetének leghíresebb buzdító beszédében, amikor V. Henrik így szól a katonáihoz Szent Crispin napján:

És Crispin, Crispian el nem mulik,
E naptól fogva világvégeztéig,
És benne minket is megemlegetnek,
A boldog keveset, egy falka testvért;
Mert aki vérét velem önti ma,
Fivérem lesz.*

A modern katonai vezetők is azon fáradoznak, hogy a katonai egységek testvériséggé kovácsolódjanak össze – a fél tucat, esetleg több tucat katonát számláló tűzcsapatok, osztagok és szakaszok olvasztótégelyként egyesítik azt az érzelmet, amely elsősorban ahhoz szükséges, hogy a férfiak seregbe verődve harcoljanak, nevezetesen a testvéri szeretetet. A katonai lélektannal kapcsolatos vizsgálatok

* Németh László fordítása.

tanúbizonysága szerint a katonák mindenekelőtt a szakasztársaik iránti lojalitásból harcolnak.²¹³ William Manchester író így emlékezett vissza arra, amikor a második világháborúban tengerészként szolgált:

A bajtársaim jelentették számomra a családot, az otthont. El sem tudom mondani, mennyire közel álltak hozzám, közelebb, mint korábban vagy azóta bármelyik barátom. Soha nem hagytak cserben és én sem hagyhattam cserben őket. [...] Velük kellett lennem, nem hagyhattam őket meghalni, nem tudtam volna tovább élni azzal a tudattal, hogy megmenthettem volna őket. Akkor értettem meg, hogy a férfiak nem a zászlóért vagy a hazáért küzdenek, nem a haditengerészetért vagy a dicsőségért vagy efféle elvont dolgokért. Egymásért küzdenek.²¹⁴

Két évtizeddel később egy másik matrózból lett író, William Broyles is hasonló szellemben számolt be vietnámi élményeiről:

A bajtársiasságra még akkor is emlékszünk, ha már minden háborús emlékünk elhomályosult. A bajtársunkra mindent rábízhatunk, mert az életünket bízuk rá. [...] Hiába tűnik a háború képe szélsőségesen jobboldalinak, legtöbbünknek ez az egyetlen utópisztikus élménye. Az egyéni vagyon és előny mit sem jelent; csak a csoport számít. Amink van, azt megosztjuk a barátainkkal. Nem különösebben szelektív folyamat ez, csak szeretet, amely nem igényel okokat, amely túlmutat rasszon, személyiségen és iskolázottságon – mindazon, ami békeidőben oly fontos lenne.²¹⁵

Bár szélsőséges esetben egy férfi feláldozza az életét virtuális testvéreiből álló szakasza érdekében, az már ritkábban fordul elő, hogy higgadtan öngyilkos merényletet tervez a kedvükért egy későbbi időpontban. A háború egészen más lenne, ha így tenne. A pánik és a lázongás elkerülése érdekében (legalábbis sereghajtók híján) a haditerv kidolgozásakor az egyes katonák nem tudják, hogy kijelölték a biztos halálra. A második világháború alatt például kiszámították az egyik repülőbázison, hogy a pilóták nagyobb valószínűséggel maradnának életben, ha a rövidebbet húzó néhány pilóta elrepül a biztos halálba, mintha valamennyien vállalnák a kockázatot az oda-vissza utazáshoz szükséges, üzemanyaggal teli repülőgépeken. Mégis a kiszámíthatatlan halál magasabb kockázatát választották a hosszas csüggedést bevezető haláleset alacsonyabb kockázata helyett.²¹⁶ Hogyan győzik le ezt az akadályt az öngyilkos merényletek kiötlői?

Nyilván segít a túlvilági élet ideológiája, márpedig a 9/11 gépeltérítőinek valószínűs bordélyházat ígértek a haláluk után. (A japán kamikazepilótáknak be kellett érniük azzal a kevésbé lelkesítő lehetőséggel, hogy beszippantja őket a szellem nagy birodalma.) A modern öngyilkos terrorizmust azonban a Tamil Tigrisek

tökéletesítették, és bár a mozgalom tagjai a reinkarnációval kecsegtető hinduizmusban nevelkedtek, ideológiájuk nagyon is világi volt: a nacionalizmus, a romantikus militarizmus, a marxizmus–leninizmus és az antiimperializmus szokásos elegye, amelyet a harmadik világ 20. századi felszabadító mozgalmából oly jól ismerünk. És amikor a leendő öngyilkos merénylők elmesélik, hogy mi bírta rá őket a jelentkezésre, ritkán szerepel első helyen a túlvilág ígérete, szüzekkel vagy a nélkül. Míg tehát a kellemes túlvilági élet reménye elbillentheti a költség-haszon mérlegét a haszon felé (ezért sem könnyű elképzelni egy ateista öngyilkos merénylőt), egész biztosan szerepet játszanak egyéb lélektani motivációk is.

Scott Atran antropológus interjút készített kudarcot vallott és leendő öngyilkos merénylőkkel, és eloszlatozott néhány velük kapcsolatos, széles körben elterjedt tévhitet. Az öngyilkos merénylők korántsem tudatlanok, szegények, nihilisták vagy mentálisan betegek, hanem általában iskolázottak, középosztálybeliek, erkölcsileg elkötelezettek, és nincs diagnosztizálható pszichés betegségük. Atran szerint motivációik többsége a nepotista önzetlenségre vezethető vissza.²¹⁷

A Tamil Tigrisek esete viszonylag egyszerű. A sereghajtók terrorista megfelelőjét használják: kiszemelik valakit a küldetés teljesítésére, és azzal fenyegetőznek, hogy végeznek a családjukkal, ha nem engedelmessé válnak.²¹⁸ A Hamász és a többi palesztin terrorista csoport módszerei csak annyival kifinomultabbak, hogy fenyegetőzés helyett mézesmadzaggal próbálkoznak: bőkezű havi apanázt, egyszeri nagyobb összeget és a közösségben komoly megbecsülést kínálnak a terrorista családjának.²¹⁹ Bár általában nem számíthatunk rá, hogy a szélsőséges viselkedés biológiai előnnyel jár, Aaron Blackwell és Lawrence Sugiyama antropológusok megállapították, hogy a palesztin öngyilkos merényletek esetében mégis így van. Ciszjordániában és Gázában a férfiak nehezen találnak maguknak feleséget, mert a családjuk nem elég gazdag a vételár kifizetéséhez, ezért kénytelenek az unokatestvéreiket feleségül venni, sok nőt pedig a többnejű férfiak vagy a gazdagabb izraeli arabok halásznak el előlük. Blackwell és Sugiyama kutatásai szerint a palesztin öngyilkos merénylők 99 százaléka férfi, 86 százaléka nőtlen, 81 százalékának pedig legalább hat testvére van, ami nagyobb családot jelent a palesztin átlagnál. Amikor ezeket az adatokat más számokkal együtt demográfiai modellben ábrázolták, kiderült, hogy amikor egy terrorista felrobbantja magát, a merényletért kapott pénzből minden fiútestvére menyasszonyt vásárolhat, ezért az áldozat megéri a család fennmaradása szempontjából.

Atran megállapította, hogy a fenti közvetlen ösztönzők nélkül is sikeres lehet az öngyilkos terroristák toborzása. A mártíromság legnagyobb vonzerejét valószínűleg az jelenti, hogy az illető csatlakozhat a testvérek boldog családjához. A terrorista sejtek sokszor úgy jönnek létre, hogy néhány munkanélküli, nőtlen fiatalember összeverődik a kávéházban, a kollégiumban, a focicsapatban, a borbéllyánál vagy internetes chatszobákban, és végre megtalálják életük értelmét az összetartozásban. A fiatal férfiak minden társadalomban hajlamosak ostobasá-

gokat elkövetni bátorságuk és elszántságuk bizonyítása érdekében, csoportba verődve pedig még olyasmit is megtesznek, amiről jól tudják, hogy ostobaság, de a csoport többi tagja szerint menő.²²⁰ (Erre a jelenségre a 8. fejezetben még visszatérünk.) A csoport iránti elkötelezettséget tovább erősíti a vallás, nemcsak a paradicsom konkrét ígérete, hanem a spirituális áhítat, amelyet az vált ki, hogy szívvel-lélekkel kiállnak egy keresztes hadjárat, küldetés, vízió vagy dzsihád mellett. Az ügy iránti elkötelezettség a vallás hatására szent értéké válhat – olyan magasztos valamivé, amelyért bármit, még az életet is érdemes feláldozni.²²¹ Az elkötelezettséget a bosszúszomj is szíthatja, amely a militáns iszlamizmus esetében azt jelenti, hogy bosszút állnak a bármelyik muszlimot a világ és a történelem bármely pontján ért sérelemért és megaláztatásért, vagy az olyan jelképes támadásokért, hogy a szent muszlim földre hitetlen katonák lépnek. Atrán az alábbiakban foglalta össze kutatásait az amerikai szenátus egy albizottsága előtt:

Amikor olyan fiatalokat látunk, mint akik felnőve 2004-ben vonatokat robbantottak Madridban, 2005-ben vérengzést követtek el a londoni metróban, 2006-ban és 2009-ben megpróbálták felrobbantani az Egyesült Államokba tartó utasszállító repülőgépeket, és hosszú utat tettek meg, hogy végezzenek az iraki, afganisztáni, pakisztáni, jemeni vagy szomáliai hitetlenekkel; amikor megvizsgáljuk, hogy kiket bálványoznak, hogyan szerveződnek, mi köti össze és mi motiválja őket; akkor megérthetjük, hogy a halálos áldozatokat szedő terroristák többségét nem a Korán vagy a vallás tanítása inspirálja, hanem egy vérpezsdítő ügy vagy elhivatottság, amely dicsőséget és megbecsülést ígér a barátaik szemében vagy a barátaikon keresztül, a tágabb környezetükben pedig örök tiszteletet és emlékezetet, amelyet persze ők már nem élvezhetnek. [...] A dzsihád egyenlőségpárti, egyenlő esélyeket biztosító munkaadó: [...] testvéri, gyorsan terjedő, izgalmas, dicsőséges és laza. Bárki tehet egy kísérletet, hogy egy papírvágó késsel lefejezze Góliátot.²²²

A helyi imámok vajmi kevés szerepet játszanak a radikalizálódásban, hiszen a lázongó fiatalok szinte sosem fordulnak a közösség elöljáróihoz útbaigazításért. Az al-Kaida pedig ma már sokkal inkább egy sokszínű társadalmi hálózatot inspiráló globális márkanév, mintsem központosított toborzó szervezet.

Első pillantásra elkeserítő eredménnyel jár az öngyilkos terroristák közelebbi vizsgálata, mert olyan, mintha egy sokfejű hidra ellen küzdenénk, amelyet lehetetlen a vezetőség kivégzésével vagy a bázis lerohanásával lefejezni. Ne feledjük azonban, hogy minden terrorszervezet sorsa a kudarc felé ível. Vajon vannak-e biztató jelek az iszlám terrorizmus kiégésére?

A válasz egyértelmű igen. Izraelben a civilek ellen indított folyamatos támadások csak azt érték el, amit bárhol másutt a világon: többé senki nem szimpatizál a csoporttal, nem támogatják az akcióikat.²²³ Amikor 2000-ben Jasszer Arafat elutasította a Camp David-i megállapodást, megkezdődött a második intifáda, a palesztinok gazdasági és politikai kilátásai pedig egyre romlottak. Hosszú távon, teszi hozzá Cronin, elképesztően ostoba taktika az öngyilkos terrorizmus, mert hatására a célnemzet nem fogadja be a kisebbségi közösséget, soha nem tudhatják ugyanis, hogy nem egy két lábon járó bombát fogadnak-e be. Bár Izraelt elítéli a nemzetközi közösség a biztonsági kerítés felépítéséért, Cronin felhívja a figyelmet, hogy az öngyilkos merényletekkel fenyegetett többi ország is hasonló intézkedéseket foganatosított.²²⁴ Ciszjordánia palesztin vezetése nemrégiben* elutasította az erőszakot, és a kompetens kormányzásra fordítja az energiáit, a palesztin aktivista csoportok pedig az erőszakmentes ellenállás egyéb formáit, a bojkottot, a polgári engedetlenséget és a békés tiltakozásokat választották.²²⁵ Még jelképes támogatást is kértek Rajmohan Gandhitől (Mahátma unokájától) és III. Martin Luther Kingtől. Egyelőre nem tudhatjuk, hogy fordulópontot jelent-e mindez a palesztin taktikában, de láttunk már történelmi példát a terrorizmus meghátrálására.

Több tanulssággal szolgál azonban az al-Kaida sorsa. Marc Sageman, a mozgalom ténykedését nyomon követő egykori CIA-hivatalnok 2004-ben tíz komoly merényletet számolt össze nyugati célpontok ellen (nagy részüket Irak megszállása idézte elő), 2008-ban már csak hármat.²²⁶ Egyrészt feltérképezték az al-Kaida afganisztáni bázisát és megtizedelték a vezetőit (2011-ben magát bin Ladent is megölték), másrészt a muszlim világban egyre kevesebb a támogatójuk, és egyre több az ellenzőjük.²²⁷ Az elmúlt hat évben a muszlimokat egyre inkább taszítja a szerintük nihilista vadság, ami egybevág Cronin kijelentésével, hogy nemcsak az erőszaknak, hanem a tisztességnek is megvan a maga nemzetközi nyelve. A mozgalom stratégiai célkitűzései – pániszlamista kalifátus, az elnyomó és teokrata rezsim felváltása egy még elnyomóbb és teokratább kormányzati rendszerrel, a hitetlenek népirtásszerű kivégzése – már nem is tűnik olyan vonzónak, ha az ember belegondol, hogy valójában miről is van szó. Ráadásul az al-Kaida is engedett a terrorszervezetek végzetes kísértésének: hogy a reflektorfényben maradhasson, egyre véresebb támadásokat követ el egyre szimpatikusabb áldozatok ellen, ami az al-Kaida esetében több tízezer muszlim embertársuk halálát jelenti. A 2000-es évek közepén megtámadtak egy bali éjszakai klubot, egy jordán esküvői gyülekezetet, egy egyiptomi üdülőhelyet, a londoni metró, isztambuli és casablancái kávéházakat, és e támadások során minden látható cél nélkül halt meg egy sor muszlim és nem muszlim. Még aljasabb akciók fűződnek az al-Kaida iraki szárnyához (AQI), amely mecsetekben, piacokon, kórházakban, röplabda-

* Az esemény 2010-ben történt.

meccseken és temetéseken robbantott, az ellenállókat pedig megcsonkítással és lefejezéssel büntette.

A dzsihadisták elleni dzsihadot több szinten vívják. Az iszlamista szélsőségeket egykor eltűrő iszlám államok – például Szaúd-Arábia és Indonézia – megelégtették a dolgot, és sokkal szigorúbban bánnak velük. Még a mozgalom gurui is az irányzat ellen fordultak. 2007-ben bin Laden egyik mentora, Salman al-Odah szaúdi pap nyílt levelet írt neki: „Elterjesztetted az öngyilkos merénylet kultúráját, amely vérontást és szenvedést okozott, és egész muszlim közösségeket és családokat rombolt szét.”²²⁸ Egészen személyes hangot ütött meg: „Testvérem, Oszama, mennyi vér folyt már? Hány ártatlan embert, gyermeket, öreget és asszonyt öltek meg [...] az al-Kaida nevében? Boldogan állsz majd a mindenható Isten elé száz-ekrek vagy milliók halálának súlyával a válladon?”²²⁹ Vádbeszéde nyitott szívekre talált: az iszlamista szervezetek és televíziós csatornák weboldalain a hozzászólások kétharmada őt támogatta, és brit muszlimok lelkes tömegei előtt szónokolt.²³⁰ Szaúd-Arábia főmuftija, Abdul-Aziz al Ash-Sejk hivatalos szintre emelte a levelet: 2007-ben kiadott fatwájában megtiltotta, hogy a szaúdiak külföldi dzsihadokhoz csatlakozzanak, és elítélte bin Ladent és cinkosait, amiért „saját politikai és katonai céljaik megvalósítása érdekében két lábon járó bombává változtatták a fiataljainkat.”²³¹ Az al-Kaida egy másik bölcse, Szajjid Imám al Sarif (más néven dr. Fadl) egyiptomi tudós kiadta *Rationalization of Jihad* (A dzsihad logikája) című könyvét, mert mint kifejtette „A dzsihad [...] súlyosan megsértette a sariát az utóbbi években. [...] Egyesek most már több száz embert, köztük nőket és gyermekeket, muszlimokat és nem muszlimokat is meggyilkoltak a dzsihad nevében!”²³²

A fentiekkel az arab utca népe is egyetért. Amikor egy dzsihadista weboldalon online csetelést lehetett folytatni az al-Kaida napi tevékenységének vezetőjével, Ajman al-Zawahirivel, az egyik résztvevő megkérdezte: „Ne haragudjon, Zawahiri úr, de ki gyilkolja halomra méltóságod áldásával a bagdadi, marokkói és algériai ártatlanokat?”²³³ Az iszlám világban tartott közvélemény-kutatások is érzékelték a felháborodást. 2005 és 2010 között Jordániában, Pakisztánban, Indonéziában, Szaúd-Arábiában és Bangladesben óriásit zuhant, sokszor 10 százalék körüli, azon válaszolók aránya, akik támogatják az öngyilkos merényleteket és a civilekkel szembeni erőszak egyéb formáit. Ha esetleg még ez a szám is barbár módon magasnak tűnik, Fawaz Gerges politológus (ő gyűjtötte össze az adatokat) felhívja a figyelmünket, hogy az amerikaiak 24 százaléka szerint „a bombázás és a szándékosan civilekre irányuló támadás gyakran vagy néha indokolt.”²³⁴

Ennél is fontosabb a közvélemény viszonyulása azokban a háborús övezetekben, ahol a terroristák a lakosság támogatására építenek.²³⁵ 2007 végén Pakisztán egyik északnyugati tartományában öt hónap leforgása alatt 70 százalékról 4 százalékra zuhant az al-Kaida támogatottsága, részben azért, mert egy öngyilkos merénylet végzett az egykori miniszterelnökkel, Benazír Bhuttóval. Az abban az évben tartott választásokon az iszlamistákra mindössze a lakosság 2 százaléka

szavazott – ez azt jelenti, hogy 2002-höz képest ötödére csökkent a támogatottságuk. Egy 2007-es ABC/BBC-felmérés tanúbizonysága szerint Afganisztánban 1 százalékra zuhant a militáns dzsihadisták támogatottsága.²³⁶ 2006-ban Irakban a szunniták nagy többsége, illetve a kurdok és a síiták elsöprő többsége elutasította az AQI-t, 2007 decemberére pedig a lakosság 100 százaléka ellenezte a civilek elleni támadásokat.²³⁷

A közvélemény viszonyulása is valami, de vajon tükröződik-e az erőszak csökkenésében? Mivel a terroristák a lakosság támogatására építenek, nagy valószínűséggel igen. A 2007-es év, az iszlám világ terrorizmushoz való viszonyának fordulópontja, fordulópontot jelentett az iraki öngyilkos merényletekben is. Az Iraq Body Count szervezet feljegyzései szerint míg 2007-ben még napi 21 alkalommal került sor járművek felrobbantására és öngyilkos merényletekre, 2010-ben már kevesebb mint napi 8 alkalommal – még ez is sok, de mégiscsak előrelépés.²³⁸ A változás nem tulajdonítható kizárólag a muszlimok megváltozott viszonyulásának, hozzájárult az amerikai katonák forrongása 2007 elején és néhány más katonai változtatás is. De a katonai fejlemények részben maguk is a hozzáállás változásából következtek. Muktada asz-Szadr síita milíciája, a Mahdi Hadserege 2007-ben tűzszünetet jelentett be, az úgynevezett szunnita ébredés keretében pedig fiatal férfiak tízezrei fordítottak hátat az amerikai támogatással működő kormány elleni felkelésnek, és azóta is részt vesznek az iraki al-Kaida felszámolásában.²³⁹

A terrorizmus taktika, nem pedig ideológia vagy rezsim, ezért a „terrorizmus ellen indított háborút” épp úgy nem nyerhetjük meg, ahogy nem érhetjük el George W. Bush távlati (a 9/11-et követő beszédében meghirdetett) célját sem, hogy „megszabadítsuk a világot a gonosztól”. A globális média korában mindig lesz egy-egy ideológus, akit valamely sérelmét dédelgetve megkísért a terrorizmus látványos megtérülése – az erőszak jelentéktelen befektetéséért cserében elsöprő félelem –, és mindig lesznek olyan testvéri csoportok, amelyek hajlandók mindent kockára tenni a bajtársiasság és a dicsőség ígéréteért. Amikor a terrorizmus egy jelentős felkelés taktikájává válik, elképesztő károkat okozhat az emberéletben és a civil életben, és a nukleáris terrorizmus hipotetikus fenyegetése (amelyről az utolsó részben lesz szó) új értelmet ad a *terror* szónak. Minden egyéb esetben azonban tanulunk a történelemből, és a legújabb események is megerősítik, hogy a terrorista mozgalmak magukban hordozzák pusztulásuk magját.

Ahol angyal se jár

Az új béke a háború, a népirtás és a terrorizmus mennyiségi csökkenése, amely kisebb döccenőkkel a hidegháború vége óta, több mint két évtizede tart. Nem tekint vissza olyan hosszú múltra, mint a hosszú béke, nem olyan forradalmi, mint a humanitárius forradalom, és nem forgatta úgy fel a civilizációt, mint a civilizá-

ció folyamata. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy mennyire lesz tartós. Bár abban meglehetősen biztos vagyok, hogy az én életemben nem üzen hadat egymásnak Franciaország és Németország, hogy sem a macskaégetés, sem a keréketörés szokása nem tér vissza, és hogy a vacsoravendégek nem döfik le egymást a késsel, és nem vágják le egymás orrát, azt már egyetlen józan ember sem jelentheti ki ugyanilyen magabiztossággal, hogy az egész világból eltűnik a fegyveres konfliktus.

Néha nekem szegezik a kérdést: „Honnan tudja, hogy holnap nem tör ki háború (vagy kerül sor népirtásra vagy terrorcselekményre), amely úgy, ahogy van, megcáfolja a mondanivalóját?” Aki ezt kérdezi, nem értette meg az írásaimat. Nem arról van szó, hogy beléptünk a Vízöntő korába, és mostantól kezdve a világ minden teremtménye békében él egymással. Hanem arról, hogy jelentősen csökkent az erőszak, és ezt a jelenséget fontos megértenünk. Az erőszak visszaszorulása azoknak a politikai, gazdasági és ideológiai körülményeknek köszönhető, amelyek adott időszakokban jellemeznek adott kultúrákat. Ha a körülmények visszajukra fordulnak, az erőszak újra fölerősödhet.

Ezenkívül a világban sokféle ember él. A hatványtörvény-eloszlás statisztikája és az elmúlt két évszázad eseményei egyaránt arra utalnak, hogy kisszámú elkövető is borzalmas károkat okozhat. Ha a bolygó hatmilliárd lakója között akad egy örült, aki ráteszi a kezét egy kóbor atombombára, az illető egymaga az egekbe ugraszthatja a statisztikákat. De még ebben az esetben is magyarázatot kellene találnunk arra, hogy miért csökkent századrésze a gyilkosságok száma, miért tűntek el a rabszolgapiacok és az adósok börtönei, és miért nem tört ki háború a Szovjetunió és Amerika között Kuba miatt, Kanada és Spanyolország halászhajóvitájáról nem is beszélve.

E könyv célja a múlt és a jelen tényeinek megértése, nem a bizonytalan jövő megjövendölése. Az olvasó persze megkérdézheti, hogy nem éppen a cáfolható jóslatok megfogalmazása-e a tudomány lényege. A múlt megértésére vonatkozó kijelentést vajon nem annak alapján kell értékelni, hogy extrapolálható-e belőle a jövő? Nos, legyen. Megjósolom, hogy az előtünk álló évtizedben 9,7 százalékos valószínűséggel tör ki súlyos erőszak, vagyis olyan, amely évi 100 000 vagy összesen egymillió áldozatot követel. Hogy hogyan jött ki ez a szám? Ahhoz elég alacsony, hogy kifejezze a megérzésemet – „valószínűleg nem lesz ilyen” –, de azért nem annyira alacsony, hogy ha mégis bekövetkezne egy ilyen esemény, minden szavamra rácafolna. Mindezzel természetesen azt kívánom kifejezni, hogy a tudományos jóslat fogalmának semmi értelme egyetlen esemény, ebben az esetben a következő évtizedben kitörő tömeges erőszak kapcsán. Más lenne a helyzet, ha több világ sorsát is nyomon követhetnénk, és összehadhatnánk az ilyen események előfordulását, de csak ez az egy világunk van.

Az igazság az, hogy nem tudom, mi vár a világra a következő évtizedekben, ahogy senki más sem. Csakhogy nem mindenki ilyen visszafogott. Ha rákeresünk

arra, hogy „háború várható”, kétmillió találatot kapunk: „az iszlámmal”, „Iránnal”, „Kínával”, „Oroszországgal”, „Pakisztánnal”, „Irán és Izrael között”, „India és Pakisztán között”, „Szaúd-Arábia ellen”, „Venezuela miatt”, „Amerikában”, „a nyugati világban”, „föld erőforrásaiért”, „az éghajlat miatt”, „vízért” és „Japánnal” (az utolsó 1991-ből származik, amiről azt gondolhatnánk, hogy az emberek óvatosabban tesznek ilyen kijelentéseket). Az olyan könyvcímek is hasonló magabiztosságot sugallnak, mint *A civilizációk összezsapása*, a *World on Fire* (Lángoló világ), a *World War IV* (IV. világháború) és (a kedvencem) a *We are Doomed* (Megvannak számlálva a napjaink).

Ki tudja? Lehet, hogy igazuk van. E fejezet hátralévő részében megpróbálom bebizonyítani, hogy tévednek. Nem ez az első alkalom, hogy az elkerülhetetlen végromlásra figyelmeztetnek. A szakértők a legkülönbözőbb okokból jóslták már a civilizáció végét: gáztámadás, globális termonukleáris háború, Nyugat-Európa szovjet megszállása, Kína leszámolása az emberiség felével, többszázatomhatalom, bosszúszomjas Németország, a felkelő nap Japánban, tizenéves szuperagadozók markában tartott városok, a csökkenő olajkészletek miatt vívott világháború, atomháború India és Pakisztán között és hetente előforduló 9/11-mértékű terrortámadások.²⁴⁰ Ebben a részben az új békét fenyegető négy tényezőt vizsgálom meg – civilizációs összezsapás az iszlámmal, nukleáris terrorizmus, Irán mint atomhatalom és klímaváltozás –, és mindegyik esetében a „talán igen, de talán mégsem” mellett érvelek.

A muszlim világ látszólag az erőszak visszaszorulásának végét várja. A szalagcímek több mint két évtizede döböntik meg a nyugatiakat az iszlám nevében elkövetett barbár akciókkal. 1989-ben a muszlim egyház halálos ítéletet hirdetett Salman Rushdie ellen, amiért regényében Mohamed is megjelent, 2002-ben megkövezésre ítélték egy házasságon kívül élő, állapotos nigériai nőt, 2004-ben leszúrták Theo van Gogh holland filmproducert, amiért részt vállalt Ayaan Hirsi Ali filmjében, amely arról szólt, hogy hogyan bánnak a nőkkel az iszlám országokban, 2005-ben halálos áldozatokat is követelő zavargások törtek ki, amikor egy dán újság a prófétán gúnyolódó képregényt közölt, Szudánban bebörtönöztek és korbácsolással fenyegettek egy brit tanárt, amiért megengedte, hogy az osztálya Mohamednek nevezzen egy plüssmackót, a 9/11-es támadások során pedig tizenkilenc muszlim csaknem háromezer civillel végzett.

Nem az iszlamofóbia vagy az orientalizmus tünete az az érzés, hogy a muszlim világ az erőszak olyan formáinak hódol, amely Nyugaton már ismeretlen: a számok is ezt igazolják. Bár a világ népességének körülbelül egyötöde muszlim, és a világ országainak mintegy negyedében élnek többségben a muszlimok, a 2008-ban folyó fegyveres konfliktusok több mint fele muszlim országokat vagy zavargásokat érintett.²⁴¹ Ha minden más tényező állandó, a muszlim országok

állampolgáraik nagyobb százalékát kényszerítik katonai szolgálatra, mint a nem muszlim országok.²⁴² Az amerikai belügyminisztérium külföldi terrrorszervezeteket nyilvántartó listáján a szervezetek kétharmada muszlim, és (mint említettem) 2008-ban a szunnita terroristák a terrorizmus áldozatainak kétharmadáért feleltek, amennyiben ismert volt az elkövető.²⁴³

A demokrácia terjedésével szembemelve az iszlám országok mindössze egy-egyede választja a kormányát, és a legtöbb iszlám ország demokratikus voltával kapcsolatban kételyek merülnek fel.²⁴⁴ A vezetőket a szavazatok nevetségesen nagy százalékával választják meg, majd az így megválasztott vezetők hatalmuknak köszönhetően bebörtönzik az ellenfeleiket, betiltják az ellenzéki pártokat, felfüggesztik a parlament működését, és eltörlik a választásokat.²⁴⁵ Nem csak arról van szó, hogy az iszlám országok rendelkeznek az autokrácia kockázati tényezőivel, azaz nagyobbak, szegényebbek és olajban gazdagabbak. Még az e tényezőket állandónak tekintő regressziós analízis szerint is kevesebb politikai jogot biztosítanak a több muszlimot számláló országokban.²⁴⁶ Márpedig a politikai jog nagyon is összefügg az erőszakkal, hiszen e jogok éppen azt jelentik, hogy nem hurcolnak börtönbe, ha felszólalok, leírok valamit, vagy találkozom a velem azonos nézeteket vallókkal.

Számos muszlim ország törvényei és gyakorlata mellett mintha elment volna a humanitárius forradalom. Az Amnesty International szerint a muszlim országok csaknem háromnegyedében alkalmaznak halálbüntetést – a nem muszlim országok csupán egyharmadában –, és sok helyen folyamodnak kegyetlen büntetéshez: megkövezéshez, tüzes vassal égetéshez, megvakításhoz, a nyelv vagy a kéz levágásához, sőt keresztre feszítéshez.²⁴⁷ Az iszlám országokban évente több száz millió lány nemi szervét csonkítják meg, amikor pedig felnőnek, bármikor leöntheti őket savval, de akár meg is gyilkolhatja apjuk, fiútestvérük vagy rájuk kényszerített férjük.²⁴⁸ Az iszlám országok utolsóként törölték el a rabszolgaságot (Szaúd-Arábia 1962-ben, Mauritánia csak 1980-ban), és az emberkereskedelmet eltűnő országok többsége muszlim.²⁴⁹ Számos muszlim országban nem csupán a törvénykönyv ismeri a boszorkányság bűnét, hanem rendszeresen hoznak ítéletet ilyen ügyekben. 2009-ben például azért ítélték el egy eritreai férfit Szaúd-Arábiában, mert a nála lévő telefonnotesz hazája ábécéjének karaktereit tartalmazta, és ezt a rendőrség okkult szimbólumoknak minősítette. Háromszáz korbácsütést és több mint három év börtönbüntetést kapott.²⁵⁰

Az iszlám világban a vallásos babona mellett a becsület túlfejlett kultúrája is támogatja az erőszakot. Khaled Fattah és K. M. Fierke politológus feltérképezte az iszlám szervezeteket átható „megaláztatás narratíváját”.²⁵¹ Hosszasan sorolják az iszlámmal szemben elkövetett támadásokat – a kereszties hadjáratok, a nyugati gyarmatosítás története, Izrael léte, az amerikai csapatok jelenléte arab földön, az iszlám országok gyenge teljesítménye –, és ezekkel igazolják a felelősnek vélt civilizáció tagjait és az ideológiailag nem elég tisztának ítélt muszlim vezetőket válogatás nélkül érő bosszút. Az iszlám radikális szárnya a népiértés klasszikus

ideológiáját követi: számukra a történelem erőszakos küzdelem, amelynek tetőpontján dicsőségesen leigázzák az emberiség menthetetlenül aljas osztályát. Az al-Kaida, a Hamász, a Hezbollah és az iráni rezsim szószólói démonizálják az ellenséges csoportokat (a cionistákat, a hitetleneket, a keresztieseket, a többsitenhívőket), az utópiát beharangozó millenniumi kataklizmáról prédikálnak, és igazolják teljes embercsoportok – zsidók, amerikaiak és az iszlám ellen szerintük vétők – elpusztítását.²⁵²

Bernard Lewis történész nem az egyetlen, aki feltette a kérdést: „Mi sikerült félre?” 2002-ben arab értelmiségiek egy bizottsága az ENSZ égisze alatt közzétette az *Arab Human Development Report* (Az emberi fejlődés arab jelentése) című programját, amelyet állításuk szerint „arabok írtak araboknak”.²⁵³ A szerzők megállapítása szerint az arab nemzeteket politikai elnyomás, gazdasági elmaradottság, a nők elnyomása, széles körű írástudatlanság és az eszmék világától való önkéntes elzárkózás sújtja. A jelentés megírásának idején a teljes arab világ kevesebb terméket exportált, mint a Fülöp-szigetek, kevesebb embert ért el az internet, mint Afrika Szaharától délre fekvő területein, a Dél-Koreában benyújtott szabadalmi kérelmek számának 2 százalékát nyújtották be, és ötödannyi könyvet fordítottak arabra, mint Görögország görögre.²⁵⁴

Nem volt ez mindig így. A középkorban az iszlám civilizáció egyértelműen fejlettebb volt, mint a kereszténység. Miközben az európaiaknak a kínzóeszközök kiötlésében merült ki minden találékonyságuk, a muszlimok őrizték a görög kultúrát, magukba szívták India és Kína civilizációinak tudását, és sokat tettek a csillagászat, az építészet, a térképészet, az orvostudomány, a kémia, a fizika és a matematika fejlődéséért. E korszak jelképes örökségei többek között az „arab számok” (amelyeket Indiából vettek át) és az olyan jövevényszavak, mint az *alkohol*, az *algebra*, az *alkímia*, az *alkáli*, az *azimut*, a *lombik* és az *algoritmus*. A Nyugat nemcsak a tudomány, hanem az emberi jogok területén is az iszlám mögött kullogott. Lewis megállapítja:

Ha a toleranciát vizsgáljuk, az iszlám alulmarad az összehasonlításban az utóbbi két-három évszázadban kialakult nyugati demokráciákkal szemben, de az iszlám a győztes, ha a keresztény és utódkeresztény társadalom és rezsim többségével hasonlítjuk össze. Az iszlám történelem egyetlen szelete sem vethető össze a nyugati társadalomban jellemző emancipációval, elfogadással és a másban hívők és nem hívők befogadásával, ugyanakkor az iszlám történelemben nyoma sincs a zsidók és a muszlimok spanyol száműzésének, az inkvizíciónak, az autodaféknak, a vallásháborúknak, nem beszélve az utóbbi időkben elrendelt vagy hallgatólágosan támogatott bűnökről.²⁵⁵

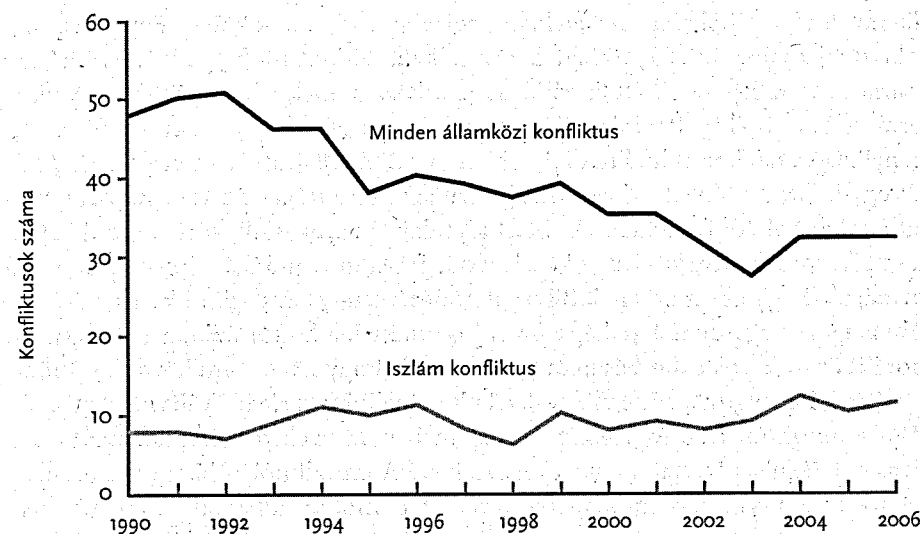
Miért veszítette el vezető szerepét az iszlám, miért nem alakult ki az értelem kora, a felvilágosodás és a humanitárius forradalom? Egyes történészek a Korán harcía-

sabb szemelvényeire mutogatnak, de a saját, népiertásokban bővelkedő Szentírásunkhoz képest nincs benne semmi, amit okos szövegmagyarázattal és a változó normákkal ne lehetne enyhíteni.

Lewis a mecset és az állam szétválasztásának történelmi hiányát nevezi meg a probléma gyökereként. Mohamed nem csupán spirituális, hanem politikai és katonai vezető is volt, és az iszlám államok csak az utóbbi időben foglalkoztak a világi és a szent intézmények szétválasztásának lehetőségével. Mivel minden intellektuális teljesítményt a vallás szűrőjével vizsgáltak meg, nem adódott lehetőség az új eszmék befogadására és beolvasztására. Lewis elmondja, hogy míg a filozófiai és matematikai műveket lefordították klasszikus görögörről arabra, a verseket, drámákat és történelmi műveket nem. És míg a muszlimok gazdagon feldolgozták saját civilizációjuk történelmét, nem törődtek ázsiai, afrikai és európai szomszédaikkal és önnön pogány őseikkel. A klasszikus iszlám civilizáció oszmán örökösei már elutasították a mechanikus órákat, a szabványosított mértékegységeket, a kísérleti tudományt, a modern filozófiát, a vers- és próza fordításokat, a kapitalizmus pénzügyi eszközeit és, ami talán a legfontosabb, a nyomdagépet. (Mivel a Koránt arabul írták, a nyomtatást megszenteltségtelenítésének bélyegezték.)²⁵⁶ A 4. fejezetben felvetettem, hogy az európai humanitárius forradalmat az írástudó kozmopolitanizmus katalizálta, amely kiterjesztette az empátia körét, és létrehozta a liberális humanizmus bölcsőjéül szolgáló eszmék piacát. A vallás maradi hagyománya valószínűleg megakadályozta, hogy az új eszmék eljussanak az iszlám civilizáció központjába, így az megdermedt egy viszonylag illiberális fejlődési szakaszban. Mintha csak az elmélkedéseimet akarná megerősíteni, az iráni kormány 2010-ben korlátozta a humán szakokra felvehető diákok számát, mert a legfőbb vezető, Ali Háméini ajatollah szerint a humán tudományok „megingathatják a vallási elvekbe vetett hitet”.²⁵⁷

Bármilyen legyen is a történelmi ok, széles szakadék tátong a nyugati és az iszlám kultúra között. Samuel Huntington politológus híres elmélete szerint a szakadék új korszakot nyitott a világtörténelemben: a civilizációk összecsapását. „Euráziában ismét fellángoltak a harcok a civilizációk közötti nagy történelmi törésvonalak mentén – írta. – Különösen így van ez a muzulmán nemzetek tömbje határán, amely kifliként terül el Észak-Afrikától Közép-Ázsiáig. Ugyanakkor heves konfliktusok törtek ki egyrészt a muzulmánok, másrészt az ortodox szerbek között a Balkánon, a zsidók között Izraelben, a hinduk között Indiában, a buddhisták között Burmában és a katolikusok között a Fülöp-szigeteken. Vér folyik az iszlám összes határán.”²⁵⁸

Bár az írástudók körében népszerűvé vált a civilizációk összecsapásának drámai képe, a nemzetközi tanulmányok szakértői nemigen veszik komolyan. A világ vérfürdőinek túl nagy százaléka zajlik iszlám országokon belül és között (például Irak és Irán háborúja az 1980-as években és Kuvait iraki megszállása 1990-ben), és túl nagy százaléka zajlik nem iszlám országokon belül és kívül ahhoz, hogy a civilizációs törésvonalat a jelenlegi erőszak pontos összefoglalásának tekinthessük.

6.12. ábra. Iszlám és egyéb konfliktusok világszerte

Forrás: Gleditsch, 2008 adatai. „Iszlám konfliktus” a muszlim országokat vagy az iszlám ellenállási mozgalmakat vagy mindkettőt érintő konfliktus. Az adatokat Halvard Buhaug állította össze az UCDP/PRIO konfliktusokra vonatkozó adatbázisa és az iszlám konfliktusokkal kapcsolatos saját kódolása alapján.

És mint Nils Petter Gleditsch és Halvard Buhaug felhívja a figyelmet, bár az elmúlt két évtizedben a világ fegyveres konfliktusainak növekvő aránya érintett iszlám országokat és felkeléseket (az arány 20-ról 38 százalékra emelkedett), a konfliktusok száma nem nőtt. A 6.12. ábrán látható, hogy az iszlám konfliktusok száma nagyjából változatlan maradt, míg a világ többi része békésebbé vált: ezt a jelenséget nevezem új békének.

A legfontosabb azonban az, hogy az „iszlám civilizáció” koncepciója komoly kárt okoz annak az 1,3 milliárd férfinak és nőnek, akik a legkülönbébb országokban élnek, Maliban, Nigériában, Marokkóban, Törökországban, Szaúd-Arábiában, Bangladesben és Indonéziában. És nem elég, hogy az iszlám világ földrészekre és országokra oszlik, egy másik megosztottság még ennél is kritikusabb. A nyugatiak többsége kétféle muszlimot ismer: a fatvákkal és dzsiháddal szalagcímekre kerülő fanatikusokat és a rajtuk uralkodó és az olajban dúskáló autokratákat. Az egyelőre hallgatag (és sokszor elhallgattatott) többség csekély szerepet játszik az előítéleteinkben. Lehetséges volna, hogy 1,3 milliárd muszlimra egyáltalán nem hatott a világ többi részén az elmúlt évtizedekben végigsöprő liberális hullám?

A választ részben egy átfogó Gallup-felmérés adja meg: 2001 és 2007 között harmincöt országban vizsgálták a muszlimok viszonyulásait, ami a világ iszlám népességének 90 százalékát jelenti.²⁵⁹ Az eredmények megerősítik, hogy az iszlám

államok többségéből nem lesz egyhamar világi liberális demokrácia. Egyiptomban, Pakisztánban, Jordániában és Bangladesben a muszlimok többsége azt szeretné, ha a saría, az iszlám jog mögött húzódó alapelvek jelentenék a törvényhozás egyetlen forrását, és az országok többségében a többség legalább az egyik forrásnak a sariát igényli. Ugyanakkor az amerikaiak többsége a Bibliát látná szívesen a törvényhozás egyik forrásaként, és valószínűleg nem azt szeretnék, ha a vasárnap dolgozó embereket halálra köveznék. A vallás táptalaja a zavaros allegória, a senki által nem olvasott szövegek iránti elkötelezettség és a jó szándékú képmutatás többi formája. Ahogy az amerikaiak Biblia-kötődésére, úgy a muszlimok sariákötődésére is igaz, hogy inkább jelképesen ragaszkodnak a kultúrájuk javaként észlelt morális összefüggésekhez, és nem arról van szó, hogy szó szerint kövezéssel büntetnék a házasságtörő nőket. A gyakorlatban inkább a saría liberális célokat szolgáló kreatív és találékony értelmezése jellemző, nem az elnyomó, fundamentalista olvasat. (Végül a nigériai nőt sem végezték ki.) A muszlimok többsége valószínűleg ezért nem érez ellentmondást a saría és a demokrácia között. Hiába tesznek hitet a saría eszméje mellett, a túlnyomó többség szerint a vallási vezetőknek nem szabad közvetlen szerepet vállalniuk az ország alkotmányának kidolgozásában.

Bár a muszlimok többsége nem bízik az Egyesült Államokban, nem biztos, hogy ennek a Nyugattal kapcsolatos általános antipátia vagy a demokratikus elvek iránti ellenérzés az oka. Számos muszlim úgy érzi, hogy az Egyesült Államok *nem* akarja elterjeszteni a demokráciát a muszlim világban, és bizonyos szempontból igazuk is van: hiszen az Egyesült Államok autokrata rezsimeket támogatót Egyiptomban, Jordániában, Kuvaitban és Szaúd-Arábiában, megtorpedózta a Hamász megválasztását a palesztin területeken, 1953-ban pedig hozzájárult a demokratikusan megválasztott iráni Moszadek megdöntéséhez. Franciaországról és Németországról kedvezőbben nyilatkoznak, és 20-40 százalékuk csodálja a nyugati kultúra „igazságos politikai rendszerét, az emberi értékek tiszteletben tartását, a szabadságot és az egyenlőséget”. Több mint 90 százalékuk rögzítené nemzete alkotmányában a szólásszabadságot, és nagyon sokan támogatják a választási és gyülekezési szabadságot is. A jelentős muszlim országokban mindkét nem komoly többsége szerint a nőknek a férfiak befolyása nélkül jár a szavazati jog, bármilyen munkát végezhetnek, ugyanolyan törvényi jogokat élvezhetnek, mint a férfiak, és a legmagasabb kormányzati szinteken szolgálhatnak. Azt pedig már láttuk, hogy a muszlim világ elsöprő többsége elutasítja az al-Kaida-féle erőszakot. A Gallup-felmérésben a válaszolók mindössze 7 százaléka helyezte a szeptember 11-i támadásokat, és ez még az al-Kaida 2007-es népszerűségvesztése előtt volt.

És mi a helyzet a politikai erőszakot célzó mozgósítással? A Maryland Egyetem kutatói megvizsgálták 102 észak-afrikai és közel-keleti alulról szerveződő muszlim mozgalom célkitűzéseit, és megállapították, hogy 1985 és 2004 között 54-ről 14 százalékra csökkent az erőszakot támogató szervezetek aránya.²⁶⁰ Az erőszakmentes tiltakozáshoz ragaszkodó szervezetek aránya a háromszorosára,

a választói politikát folytatók aránya a kétszeresére nőtt. E változások enyhítették a terrorizmus áldozatainak 6.11. ábrán látható görbáját, és ezek tükröződnek a szalagcímekben is, amelyek a néhány évvel ezelőtti állapotokhoz képest jóval kevesebb terrorista-erőszakról számolnak be Egyiptomból és Algériából.

Az iszlám elszigeteltségét a liberalizáló erők is fokról fokra csökkentik: az olyan független hírügynökségek, mint az Al Jazeera, az Öböl-országokban működő amerikai egyetemi campusok, az internet és a közösségi oldalak elérhetősége, a globális gazdaság kísértései, valamint a nők jogaira vonatkozó nyomás a helyben élő nők, a nem kormányzati szervezetek és a nyugati szövetségesek részéről. Előfordulhat, hogy a konzervatív ideológusok ellenállnak ezeknek az erőknek, és örökre a középkorba kényszerítik a társadalmukat. De az is lehet, hogy nem így lesz.

2011 elején, amikor ezt a könyvet már nyomdába akartam vinni, egyre duzzadó tiltakozó mozgalom vetett véget a tunéziai és egyiptomi vezetők uralmának, és már a jordániai, bahreini, líbiai, szíriai és jemeni rezsimeket is fenyegeti. Az események kimenetele kiszámíthatatlan, de a tiltakozók szinte kizárólag erőszakmentesek voltak, nem az iszlámra hivatkoztak, és a globális dzsihád, a kalifátus helyreállítása és a hitetlenek kivégzése helyett a demokrácia, a jó kormányzás és az erős gazdaság iránti vágy hajtotta őket. A változás szele ellenére is elképzelhető, hogy egy iszlamista zsarnok vagy radikális forradalmi csoport a lakosság akarata ellenére elsöprő háborút indít. Valószínűbb azonban, hogy soha nem következik be „a várható háború az iszlámmal”. Kicsi a valószínűsége, hogy az iszlám nemzetek egyesülnek, és hadat üzennek a Nyugatnak: túlságosan sokfélék, és nem táplálnak irántunk az egész civilizációt átfogó ellenérzéseket. A muszlim országok egy része, Törökország, Indonézia és Malajzia fontos lépéseket tett a viszonylag liberális demokrácia irányába. Némely országban továbbra is gazemberek irányítanak majd, de a mi gazembereink. Lesz, aki megpróbálja majd megvalósítani a saría-demokrácia önellentmondását. Valószínűleg egyik országot sem az al-Kaida ideológiája irányítja majd. Így tehát három veszély fenyegeti az új békét: a nukleáris terrorizmus, az iráni rezsim és klímaváltozás.

Bár a hagyományos terrorizmus, mint John Kerry baklövéséből is tudjuk, inkább rendőrségi fellépést igénylő bosszantó elem, mintsem az élet szövetét érintő fenyegetés, a tömegpusztító fegyverekkel rendelkező terrorizmus egészen más lapra tartozik. A milliók halálát követelő támadás eshetősége nem csupán elméleti lehetőség, hanem nagyon is egybevág a terrorizmus statisztikáival. Aaron Clauset és Maxwell Young informatikus Kristian Gleditsch politológussal karöltve logaritmuspapíron ábrázolta tizenegyezer terrortámadás halálos áldozatát, és a számok egyenes vonallá álltak össze.²⁶¹ A terrortámadások hatványtörvény-eloszlást követnek, ami azt jelenti, hogy a mögöttük álló mechanizmus valószínűtlenné, de nem csillagászati mértékben valószínűtlenné teszi a szélsőséges eseményeket.

A három szerző egyszerű modellje arra hasonlít, amelyet Jean-Baptiste Michel-lel készítettünk a háborúról: egyszerűen csak különféle hatványokat vizsgáltunk. Ahogy a terroristák egyre több időt szánnak a támadás kidolgozására, a halálos áldozatok száma exponenciálisan nőhet: a kétszer annyi ideig tervezett támadás mondjuk négyszer annyi embert öl meg. Hogy konkrétan fogalmazzak, egyetlen öngyilkos merénylő támadása néhány nap vagy hét alatt kidolgozható, és általában egyjegyű halálos áldozattal jár. A kétszáz emberrel végző 2004-es madridi vasúti robbantást hat hónapig tervezték, a háromezer emberrel végző 9/11-et pedig két évig.²⁶² A terroristák azonban versenyt futnak az idővel: minden egyes újabb nappal fennáll a veszély, hogy a tervet megzavarják, elvetik vagy idő előtt végrehajtják. Ha a valószínűség állandó, a terv kidolgozásának időtartama exponenciálisan oszlik el. (Cronin ugyebár bebizonyította, hogy az idő múlásával a terrrorszervezetek úgy hullanak, mint a legyek, így exponenciális görbét rajzolnak ki.) Az exponenciálisan növekvő kár és a sikeresség exponenciálisan csökkenő esélye együtt zavarbaejtően vastag farokkal rendelkező hatványtörvényt eredményez. Mivel a való világban léteznek tömegpusztító fegyverek, ahogy egy magasztos ügy érdekében soha nem látott károk okozására kész vallási fanatikuskok is, a borzalmasan sok halálos áldozattal járó, hosszan szövögetett összeesküvés az elképzelhető valószínűségek birodalmába tartozik.

A statisztikai modell természetesen nem kristálygömb. Még ha sikerülne is extrapolálni a meglévő adatpontok sorát, a farokban lévő súlyos terrortámadások még mindig rendkívül (bár azért nem csillagászati mértékben) szélsőségesek. A helyzet azonban az, hogy *lehetetlen* extrapolálni. Amikor a gyakorlatban elérkezünk a hatványtörvény-eloszlás farkához, az adatpontok egyre rakoncátlanabbak, a vonal körül nyüzsögnek vagy lefelé tolják, a nagyon csekély valószínűség felé. A terroristák okozta károk statisztikai spektruma arra figyelmeztet, hogy nem legyinthetünk a legrosszabb eshetőségekre, de azt nem árulja el, hogy mekkora a valószínűségük.

Akkor tehát mekkora a valószínűségük? Vajon mekkora a valószínűsége, hogy a következő öt évben a következő forgatókönyvek mindegyike megvalósul? (1) Valamelyik nagyobb fejlett ország államfőjét meggyilkolják. (2) Háborúban vagy terrorcselekmény során atomfegyvert vetnek be. (3) Venezuela és Kuba egyesült erővel támogatja a marxista felkeléseket egy vagy több latin-amerikai országban. (4) Irán atomfegyvert szállít egy terrorista csoportnak, amely azután Izrael vagy az Egyesült Államok ellen fordul vele. (5) Franciaország lemond az atomfegyvereiről.

Tizenöt ilyen forgatókönyvet mutattam meg egy weboldal 177 felhasználójának, és megkértem őket, hogy becsüljék meg a valószínűségüket. Az atombomba bevetésére (2-es forgatókönyv) vonatkozó medián becslés 0,20 volt; arra az eshetőségre, hogy egy terrorista csoport felrobbantja az Irántól kapott atombombát az Egyesült Államokban vagy Izraelben (4-es forgatókönyv), 0,25 volt a medián becslés. A válaszadók mintegy fele szerint a második eshetőség valószínűbb, mint

az első. Ezzel a véleményünkkel alapvető hibát vétettek a valószínűség matematikájában. Két összefüggő esemény valószínűsége (amikor A és B is bekövetkezik) nem lehet nagyobb, mint a két esemény valamelyikének egyedüli bekövetkeztére vonatkozó valószínűség. Annak a valószínűsége, hogy piros bubit húzunk, mindenképpen alacsonyabb, mint annak a valószínűsége, hogy bubit húzunk, mert nem minden bubi piros.

Tversky és Kahneman kutatásai szerint azonban az emberek többsége, még egyes statisztikusok és orvoskutatók is, hajlamos elkövetni ezt a hibát.²⁶³ Tegyük fel például, hogy a harmincnégy éves Bill intelligens ugyan, de fantáziátlan, kényszeres és meglehetősen unalmas is. Az iskolában matematikából jó volt, a művészeti és humán tárgyakban azonban nem tűnt ki. Mekkora a valószínűsége, hogy Bill dzsessz-szaxofonon játszik? Mekkora a valószínűsége, hogy könyvelőként dolgozik, és tud dzsessz-szaxofonozni? Az emberek többsége a második lehetőséget tartja valószínűnek, ez a megoldás azonban badarság, hiszen sokkal kevesebb szaxofonozó könyvelő létezik, mint szaxofonos. A valószínűségek megítélésekor hajlamosabbak vagyunk élénk képzelőerőnkre támaszkodni a törvények átgondolása helyett. Bill inkább a könyvelő sztereotípiájának felel meg, mint a szaxofonosénak, márpedig a megérzésünk a sztereotípiára hallgat.

A pszichológusok által téves összekapcsolásnak nevezett jelenség számos területen befolyásolja a gondolatmenetünket. Az esküdtszék könnyebben elhiszi, hogy egy kétes üzleti ügyekbe bonyolódó főnök megöli az alkalmazottját, hogy az ne jelenthesse fel a rendőrségen, mint azt, hogy megölte az alkalmazottat. (A védőügyvédek alaposan ki is használják ezt a hibát: újabb és újabb részletekkel színezik az eseményeket, hogy az esküdtszék jobban el tudja képzelni, holott matematikai szempontból minden egyes részlet *kevésbé* valószínűvé teszi a történeteket.) A hivatásos előrejelzők valószínűbbnek tartják a hihető okkal magyarázott valószínűtlen kimenetelt (emelkednek az olajárak, ezért csökken az olajfogyasztás), mint ugyanazt az eredményt önmagában emlegetve (csökken az olajfogyasztás).²⁶⁴ És szívesebben fizetünk repülőjegy-biztosítást a terrorizmussal kapcsolatos eseményekkel szemben, ahelyett, hogy a minden eseményre kiterjedő biztosítást választanánk.²⁶⁵

Gondolom, érthető, hogy hová szeretnék kilyukadni. Túl könnyű elképzelnünk azt a jelenetet, hogy egy islamista terrorista csoport beszerez egy bombát a feketepiacra vagy egy aljas államtól, hogy egy zsúfolt helyen felrobbantsa. Ha esetleg mégsem lenne olyan könnyű elképzelni, a szórakoztatóipar megteszi helyettünk az olyan nukleáris terroristákról szóló filmekben, mint a *Két tűz között*, a *Rettegés arénája* vagy a 24. Annymira lebilincselő a történet, hogy hajlamosak vagyunk nagyobb valószínűséget tulajdonítani neki, mint ha végiggondolnánk mindazokat a lépéseket, amelyeknek sikerülniük kell a katasztrófa bekövetkezéséhez, és összeszoroznánk a valószínűségüket. Felmérésem válaszadói közül ezért ítélték oly sokan valószínűbbnek az Irán által támogatott nukleáris terrortámadást, mint egy atomtámadást. Nem arról van szó, hogy a nukleáris terrorizmus lehetetlen

vagy csillagászati mértékben valószínűtlen, hanem csak arról, hogy ha nem profi kockázatelemző számítja a valószínűségét, akkor túl nagy valószínűséget tulajdonítunk neki.

Hogy értem azt, hogy „túl nagy”? A „biztosan” és az „inkább valószínű, mint nem” szerintem túl nagy. Theodore Taylor fizikus még 1974-ben kijelentette, hogy 1990-re már késő lesz megakadályozni a terroristákat egy atomtámadás végrehajtásában.²⁶⁶ 1995-ben a nukleáris terrorizmus kockázatának első számú aktivistája, Graham Allison azt írta, hogy az akkori körülmények között még az évtized vége előtt számítani lehet amerikai célpontok ellen intézett atomtámadásra.²⁶⁷ 1998-ban a terrorizmus elleni harc szakértője, Richard Falkenrath úgy fogalmazott, hogy „egészen biztos, hogy egyre több nem állami szereplő lesz képes nukleáris, biológiai és vegyi fegyverek beszerzésére és használatára.”²⁶⁸ 2003-ban az ENSZ nagykövete, John Negroponte úgy vélte, hogy két éven belül „nagy valószínűséggel” beveti valaki a tömegpusztító fegyvereket. 2007-ben pedig Richard Garwin fizikus állt elő azzal a becsléssel, hogy a nukleáris terrortámadás esélye évi 20 százalék, 2010-re már mintegy 50 százalék, egy évtizeden belül pedig csaknem 90 százalék.²⁶⁹

A televíziós időjósokhoz hasonlóan a szakembereknek, a politikusoknak és a terrorizmus szakértőinek is érdekében áll a legrosszabb eshetőség emlegetése. Kétségtől érdemes ráijeszteni a kormányokra, hogy különleges óvintézkedésekkel zárják el a fegyvereket és a hasadó anyagokat, és hogy figyeljék és behálózák azokat a csoportokat, amelyek ilyesmi beszerzésén törik a fejüket. A kockázat felülbecslése tehát biztonságosabb, mint alulbecsülni azt – de csak egy bizonyos mértékig, amint azt Irak költséges megszállása is bizonyítja: hiába keresték a nem létező tömegpusztító fegyvereket. A szakértők szakmai hírnevét a jelek szerint nem befolyásolja a soha be nem következő katasztrófák előrejelzése, ugyanakkor senki sem szeretné kockáztatni, hogy biztonságosnak nyilvánítja a helyzetet, de a végén radioaktív tojások záporoznak rá.²⁷⁰

Néhány bátor elemző, többek között Mueller, John Parachini és Michael Levi elemről elemre megvizsgálták a katasztrófáról szóló forgatókönyveket.²⁷¹ Először is, a négy úgynevezett tömegpusztító fegyver közül három sokkal kevésbé pusztító, mint az ódivatú robbanószerek.²⁷² A sugárzó vagy „piszkos bombák”, amelyek (például orvosi hulladékból szerzett) radioaktív anyagba burkolt hagyományos robbanószerek, csak kismértékű és átmeneti sugárzást bocsátanak ki, így nem okoznak több kárt, mint amikor valaki egy magasabban fekvő városba költözik. A vegyi fegyverek – ha csak nem zárt térben, például metrókocsiban vetik be (ahol még így is kevesebb kárt okoznának, mint a hagyományos robbanószerek) – gyorsan eloszlanak, elszállnak a szélben, és lebomlanak a napsugárzástól. (Emlékezzünk vissza, hogy az első világháború halálos áldozatainak kis része köthető csak a mérgező gázokhoz.) A járványok előidézésére képes biológiai fegyverek előállítására és alkalmazására rendkívül költséges, ráadásul veszélyes

is az azokat általában gyártó kontár laboratóriumokra nézve. Nem meglepő hát, hogy az atomfegyverekhez képest sokkal könnyebben beszerezhető biológiai és vegyi fegyvereket harminc év alatt csupán három terrortámadásnál vetették be.²⁷³ 1984-ben Radzsnis hívei szalmonellával fertőzték meg a salátát egy oregoni város éttermeiben: 751-en betegedtek meg, de senki sem halt meg. 1990-ben a Tamil Tigrisek megtámadtak egy erődöt, de kezdtek kifogyni a fegyverekből, ezért kinyitották egy közeli papírgyár klórtartályait; 60-an megsérültek, nem halt meg senki, de a szél hamarosan visszafújta a terroristákra a gázt, ezért többet nem próbálkoztak ilyesmivel. A japán Aum Shinrikyo szekta tízszer próbálkozott biológiai fegyverek használatával, míg végül a tokiói metróban szaringázzal végeztek 12 emberrel. A negyedik támadást, amikor 2001-ben a levélben érkezett lépfene 5 amerikait ölt meg média- és kormányhivatalokban, később nem minősítették terrorcselekménynek, inkább gyilkossági hullámnak.

Tulajdonképpen csak az atomfegyverek méltók a tömegpusztító fegyver címre. Mueller és Parachini ellenőrizték azokat a beszámolókat, amelyek szerint a terroristák „hajszál híján” megszerezték az atombombát, de ezek a történetek rémhíreknek bizonyultak. Amikor valaki „érdeklődött” a feketepiacon a fegyverek beszerzéséről, már konkrét tárgyalásról számoltak be, a hevenyészett vázlatok részletes haditervvé változtak, a homályos nyomokat pedig (például az Irak által 2001-ben beszerzett alumíniumcsöveket) rögtön a fejlesztési program jeleként értelmezték.

Ha alaposan megvizsgáljuk a nukleáris terrorizmushoz vezető utakat, hemzsegnek a valószínűtlenségek. Lehet, hogy valaha nem őrizték elég biztosan az orosz atomfegyvereket, a szakértők többsége szerint azonban ma már biztosan őrzik, és senki nem házal kóbor atomfegyverekkel az atombazárban. Stephen Younger, a Los Alamos-i laboratórium atomfegyver-kutató részlegének egykori igazgatója így fogalmazott: „Bármit mondjanak is a hírekben, az atomnemzetek nagyon is komolyan veszik fegyvereik biztonságát.”²⁷⁴ Oroszországnak eleme érdeke, hogy távol tartsa a fegyvereitől a csecsen és egyéb szeparatista csoportokat, Pakisztán pedig éppen ennyire aggódik ősellensége, az al-Kaida miatt. És a pletykákkal ellentétben a biztonsági szakértők szerint gyakorlatilag nulla annak a valószínűsége, hogy a pakisztáni kormány és haderő iszlám szélsőségesek irányítása alá kerül.²⁷⁵ Az atomfegyvereken bonyolult zárószervezet akadályozza az illetéktelen használatot, és ha ezt nem veszik figyelembe, többségükből „radioaktív fémhulladék” lesz.²⁷⁶ Amikor Barack Obama 2010-ben a nukleáris terrorizmus megelőzése érdekében negyvenhét nemzet részvételével összehívta a nukleáris biztonsággal foglalkozó csúcstalálkozót (Nuclear Security Summit), éppen ezért nem elsősorban a kész fegyverekkel, hanem a hasadóanyagok, például a plutónium és a dúsított urán biztonságával foglalkoztak.

A lopott hasadóanyagok veszélyei valóságok, a csúcstalálkozón javasolt intézkedések pedig nyilvánvalóan bölcssek, felelősségteljesek és már régen időszerűek lettek volna. A garázsban összeszerelt atombombák képe azonban ne ragadjon

minket el annyira, hogy elkerülhetetlennek vagy akár rendkívül valószínűnek tartuk ezt a forgatókönyvet. A már érvényben lévő vagy hamarosan érvénybe lépő óvintézkedések igencsak megnehezítik a hasadóanyagok lopását vagy csempészését, ha pedig mégis eltűnnének, nemzetközi hajtóvadászat kezdődne. A működőképes atomfegyver elkészítéséhez szükséges precíziós mérnöki munka és gyártási technológia messze meghaladja az amatőrök képességeit. Az elnöknek és a kongresszusnak a tömegpusztító fegyvereket alkalmazó terrorizmussal kapcsolatban tanácsokat adó Gilmore-bizottság szerint a kihívás „herkulesi”, Allison pedig kijelentette, hogy e fegyverek „nagyok, nehézkesek, veszélyesek, megbízhatatlanok, kiszámíthatatlanok és nem elég hatékonyak”.²⁷⁷ Ráadásul az anyagok, szakértők és eszközök biztosításához vezető út a lebukás, az árulás, az átverés, a hibák és a balszerencse veszélyeivel van kikövezeve. *On Nuclear Terrorism* (A nukleáris terrorizmusról) című könyvében Levi felsorolta, hogy mi mindennek kell klappolnia egy sikeres nukleáris terrortámadáshoz, és hozzátette: „A nukleáris terrorizmus Murphy-törvénye: Ami elromolhat, az el is romlik.”²⁷⁸ Mueller húsz nehézséget számolt össze, és megállapította, hogy ha a terrorista csoport ötven-ötven százalékos valószínűséggel lendül túl mind a húsz akadályon, a siker összesített esélye akkor is egy a millióhoz. Levi a másik irányból közelíti meg a problémát: ha az úton csak tíz akadály tornyosulna, és valamennyi esetében 80 százalék lenne a teljesítés esélye, a siker összesített valószínűsége még akkor is csak egy a tízhez. Ez nem azt jelenti, hogy ekkora valószínűséggel válhatunk áldozattá. A lehetőségeit latolgató terrorista csoport még e túlzóan optimista becslések alapján is könnyen levonhatja azt a következtetést, hogy inkább nagyobb sikerrel kecsegtető akciókra fordítja az erőforrásait. Még egyszer mondom, mindez nem jelenti azt, hogy a nukleáris terrorizmus lehetetlen, csak azt, hogy számos ember véleményével ellentétben nem várható, elkerülhetetlen vagy nagyon valószínű.

Ha hihetünk napjaink szakértőinek, amikor az olvasó ezeket a sorokat olvassa, az új békét már megingatta egy súlyos, talán nukleáris háború Iránnal. Könyvem írásának idején egyre nőtt a feszültség az ország atomenergia-programjával kapcsolatban. Irán már most is elegendő uránt dúsít egy nukleáris arzenál létrehozásához, és szembeszegült a nemzetközi kéréssel, hogy engedjen be megfigyelőket, és tartsa be az atomsorompó-egyezményt. Irán elnöke, Mahmúd Ahmadinezsád gúnyolódott a nyugati vezetőkkel, terrorista csoportokat támogatott, megvádolta az Egyesült Államokat a 9/11-es támadások megszervezésével, tagadta a holokausztot, reményét fejezte ki, hogy Izraelt „eltüntetik a térképről”, és imádkozott a tizenkettedik imám, a béke és igazság korszakát beharangozó muszlim megváltó eljöveteleért. A síita iszlám egyes értelmezései szerint ez a messiás akkor érkezik, amikor az egész világon eluralkodik a háború és a káosz.

Mindez finoman szólva is nyugtalanító, és sokan azonosították már Ahmadinezsádot Hitlerrel; azt állították, hogy hamarosan atomfegyverei lesznek, és megtámadja velük Izraelt, vagy a Hezbollahot bízza meg terve végrehajtásával. Még

a kevésbé rémisztő forgatókönyvek szerint is addig zsarolja majd a Közel-Keletet, amíg be nem hódolnak az iráni hegemoniának. Ez az eshetőség arra kényszerítheti Izraelt vagy az Egyesült Államokat, hogy megelőző csapásként megtámadják Irán nukleáris telepeit, még akkor is, ha ezt többérvnyi háborúskodás és terrorizmus követné. A *Washington Times* 2009-es vezércikke így fogalmazott: „Elkerülhetetlen a háború Iránnal. Egyetlen kérdés maradt: előbb vagy utóbb következik be?”²⁷⁹

Természetesen előfordulhat, hogy az iráni fanatikusok atomtámadást indítanak. De vajon tényleg *elkerülhetetlen* vagy akár nagyon valószínű? Bármennyire megvetjük is Ahmadinezsádot, bármennyire cinikusan viszonyulunk is a céljaihoz, elképzelhetünk kevésbé nyomasztó alternatívákat is a jövő eseményeire. John Mueller, Thomas Schelling és számos további külügyi szakértő megtette ezt helyettünk, és arra a következtetésre jutottak, hogy az iráni atomprogram nem egyenlő a világvégeével.²⁸⁰

Az atomsorompó-egyezményt Irán is aláírta, Ahmadinezsád pedig többször is kijelentette, hogy az iráni atomprogram kizárólag energetikai és orvosi kutatási célokat szolgál. 2005-ben Hámeini ajatollah (aki nagyobb hatalommal rendelkezett, mint Ahmadinezsád) fatwát adott ki arról, hogy az atomfegyvereket tiltja az iszlám.²⁸¹ Ha a kormány mégis atomfegyvereket állít elő, nem ez lesz az első eset a történelemben, hogy állami vezetők szemérmetlenül hazudtak. De legalábbis elgondolkoztathatja őket, hogy ebbe a pozícióba szorultak, és hogy minden hitelüket elveszíthetik a világ szemében (beleértve azokat a nagyhatalmakat is, amelyekről függnek, azaz Oroszországot, Kínát, Törökországot és Brazíliát).

Hiába álmodozik Ahmadinezsád a tizenkettedik imám visszatéréről, attól még nem feltétlenül sürgetné meg egy nukleáris holokauszt előidézésével. Már elmúlt két olyan határidő is, ameddig a szakértők magabiztos jóslata szerint kirobbantja az apokalipszist (2007 és 2009).²⁸² Egy 2009-es televíziós interjúban az alábbiak szerint magyarázta el a nézeteit az NBC tudósítójának, Ann Currynek:

Curry: Azt mondta, hogy érkezése, az apokalipszis, még az ön életében várható. Mivel sürgethetné meg az eljövetelet?

Ahmadinezsád: Egy szóval sem mondtam ilyet. [...] A békéről beszéltem. [...] Amit az apokaliptikus háborúról és a globális háborúról mondanak, azt a cionisták állítják. Az imám... logikával érkezik, kultúrával, tudománnyal. Azért jön, hogy ne legyen több háború. Ne legyen ellenségeskedés, gyűlölet. Ne legyen több konfliktus. Mindenkinek felajánlja a testvéri szeretetet. Természetesen Jézus Krisztussal tér vissza. Ketten együtt jönnek vissza. És együtt betöltik a világot szeretettel. Hamisak azok a történetek, amelyek tartós háborúról, apokaliptikus háborúról és egyebekről keringenek.²⁸³

Zsidó ateistaként nem tartom éppen megnyugtatónak a fenti szavakat. Egy nyilvánvaló eltéréssel mégsem különböznek nagymértékben a buzgó keresztények

által vallott nézetektől; tulajdonképpen visszafogottabbak is, hiszen számos keresztény hisz az apokaliptikus háborúban, és sikerkönyvekben is fantáziált róla. Ami az Izraelt „eltüntetik a térképről” félmondatot tartalmazó beszédet illeti, a *New York Times* újságírója, Ethan Bronner perzsa fordítókkal és az iráni kormányzati retorika elemzőivel tárgyalt a kifejezés jelentéséről, és valamilyen egyetértettek abban, hogy Ahmadinezsád egy hosszú távú rezsimváltásról álmodozott, nem a közeljövőben végrehajtandó népirtásról.²⁸⁴ A bombasztikus külföldi mondatok fordításának veszélyei eszünkbe idézheti Hruscsov hencegését arról, hogy „mi temetünk el titeket”, amiről kiderült, hogy nem arról van szó, hogy megássák ellenfeleik sírját, hanem csak túlélük őket.

Irán viselkedésére sokkal egyszerűbb magyarázatot is találhatunk. 2002-ben George W. Bush közölte, hogy Irak, Észak-Korea és Irán a „gonosz tengelye”, majd meg is szállta Irakot, és elmozdította a vezetőit. Észak-Korea vezetői értettek a szóból, és haladéktalanul kidolgozták atomprogramjukat, amivel (amint azt bizonyára pontosan tudták) véget is vetettek a megszállásukról szóló amerikai elmékedéseknek. Nem sokkal ezután Irán is magasabb fokozatba kapcsolta az atomprogramját, igyekezett homályos utalásokat tenni azzal kapcsolatban, hogy rendelkezik-e atomfegyverekkel, vagy be tudna-e gyorsan szerezni ilyesmit, nehogy a Nagy Sátán elméjében felmerüljön a megszállás gondolata.

Ha Irán mégis biztosan vagy gyaníthatóan atomhatalommá válik, az atomkor történelme azt sugallja, hogy a legvalószínűbb végkifejlet a semmi. Mint láttuk, az atomfegyverek kizárólag az elrettentést szolgálták, az atomfegyverrel nem rendelkező országok ezért mertek rendre szembeszállni az atomhatalmakkal. Ezt bizonyítja az atomfegyverek beszerzésének legutóbbi esete is. 2004-ben sokan azt jósolták, hogy ha Észak-Korea szert tesz atomfegyverekre, akkor az évtized végére a terroristák rendelkezésére bocsátja, és megindul a nukleáris fegyverkezési verseny Dél-Koreával, Japánnal és Tajvannal.²⁸⁵ Nos, Észak-Korea előállította az atomfegyvereket, eljött, majd el is múlt az évtized vége, mégsem történt semmi. Az sem túl valószínű, hogy bármely nemzet atomfegyverekkel látna el egy terror-szervezet elszabadult hajóágyút, hiszen ezzel átadná nekik a felhasználás irányítását, a következményeket viszont neki is viselnie kéne.²⁸⁶

Ami Iránt illeti, mielőtt Izrael bombázása mellett döntene (vagy felháborító módon megbízná ugyanezzel a Hezbollahot), ami számára nem járna kézzelfogható előnnyel, a vezetőinek szembe kellene nézniük a hozzájuk hasonlóan forrófejű izraeli vezetők nukleáris megtorlásával, ahogy azzal is, hogy a nukleáris tabu megsértése miatt feldühödött hatalmak együttes erővel megszállják. Bár az iráni rezsim utálatos és sok szempontból irracionális is, nehéz elhinni, hogy vezetőit annyira hidegen hagyná a hatalom megtartása, hogy inkább a megsemmisülést választanák a tökéletes igazságszolgáltatást keresve a radioaktív Palesztinában vagy a Jézussal vagy egyedül érkező tizenkettedik imámra várva. Thomas Schelling a következő kérdést tette fel a Nobel-díj átvételekor tartott 2005-ös előadá-

sában: „Ugyan mit érhet el Irán néhány nukleáris robbanófejjel saját rendszere elpusztításán kívül? Az atomfegyver túl értékes ahhoz, hogy elajándékozzák vagy eladják, túl értékes ahhoz, hogy emberölésre használják, hiszen talonban tartva visszariaszthatja az Egyesült Államokat, Oroszországot vagy bármely más országot a hadműveletektől.”²⁸⁷

Bár a legrosszabb eshetőség alternatíváinak vizsgálata veszélyesnek látszik, a veszély kétirányú. 2002 őszén George W. Bush így figyelmeztette a nemzetet: „Amerika kénytelen tudomásul venni a rá leselkedő veszélyt. A fenyegetés nyilvánvaló bizonyítékai láttán nem várhatjuk meg a végső bizonyítékot – a füstölgő pisztolyt –, amely gombafelhő formájában is érkezhet.” A „nyilvánvaló bizonyíték” idézett elő egy olyan háborút, amely százezernél is több halottal járt, csaknem egytrillió dollárba került, és egyáltalán nem tette biztonságosabbá a világot. Ha annak ellenére holtbiztosak vagyunk benne, hogy Irán atomfegyvert vet be, hogy a történelem hatvanöt éve újra és újra megcáfolja az elkerülhetetlen katasztrófákkal kapcsolatos ellentmondást nem tűrő jóslatokat, akkor még költségesebb kalandokba keveredhetünk.

Manapság egy másik szomorú lehetőség is folyton a fejünkben jár. A globális felmelegedés következtében az előttünk álló évtizedekben emelkedhet a tengerszint, egyes területek elsivatagosodhatnak, bizonyos régiókat szárazság sújthat, máshol árvíz és hurrikán fenyegethet. A gazdaságok megroppannak, versengés indul az erőforrásokért, a súlyosabban érintett területekről elvándorolnak az emberek, nem éppen vendégszerető befogadóikkal pedig ellentétek robbannak ki. A *New York Times* 2007-es cikke figyelmeztetett: „A klímaválság ugyanolyan veszélyes – de még nehezebben kezelhető – lehet a nemzetközi biztonságra nézve, mint az Egyesült Államok és a Szovjetunió fegyverkezési harca a hidegháború idején, vagy az aljas államok mai atomprogramja.”²⁸⁸ Ugyanabban az évben Al Gore és az Éghajlat-változási Kormányközi Testület Nobel-békedíjat kapott a globális felmelegedéssel kapcsolatos figyelemfelhívásért, mert az indoklás szerint a klímaváltozás a nemzetközi biztonságot fenyegeti. A növekvő félelem mindenkit érint. Katonatisztek egy csoportja szerint a globális felmelegedés „megerősíti az instabilitást”, és „a klímaváltozás megteremti a feltételeket a terrorizmus elleni háború meghosszabbításához.”²⁸⁹

Megint csak úgy látom, hogy a helyes válasz a „talán igen, de talán mégsem”. Bár a klímaváltozás nagyon sok nyomorúságot okozhat, és már csak ezért is érdemes enyhíteni, nem feltétlenül vezet fegyveres konfliktushoz. A háborút és békét kutató politológusok, Harvard Buhaug, Idean Salehyan, Ole Theisen és Nils Gleditsch szkeptikusan viszonyulnak ahhoz a népszerű vélekedéshez, hogy a háború a szűkös erőforrásokért folyik.²⁹⁰ Az éhínségek és a szűkös erőforrások sajnos gyakoriak a Szaharától délre fekvő országokban, például Malawiban, Zambiában és Tanzániában, az ezekkel kapcsolatos háborúk azonban nem. A hurrikán, az árvíz, az aszály és a szökőár (mint a 2004-ben az Indiai-óceánnál kialakult borzalmas

szököár) általában nem vezet fegyveres konfliktushoz. Hogy egy másik példát is mondjak, az 1930-as évek sorozatos amerikai porviharai sokakat nyomorba taszítottak, de polgárháborút nem idéztek elő. És míg az elmúlt tizenöt évben folyamatosan emelkedik Afrikában a hőmérséklet, a polgárháborúk és a háborús áldozatok száma csökken. A nehezen hozzáférhető termőföld és víz valóban okoz helyi csetepatékat, valódi háborúhoz azonban szervezett és fegyveres ellenséges erőkre van szükség, ami sokkal inkább a rossz kormányok, a zárt gazdaságok és a harcias ideológiák hatásán múlik, mintsem a termőföld és a víz szűkösségén. A terrorizmussal való összefüggés csupán a terrorizmus elleni háborút vívók képzeletében létezik: a terroristák általában munka nélküli, alsó középosztálybeli férfiak, nem mezőgazdaságból élnek.²⁹¹ Ami pedig a népiertást illeti, a szudáni kormánynak kapóra jön, hogy az elsvatagosodást okolja a dárfúri erőszakért, és ezzel elvonja a világ figyelmét az etnikai tisztogatás eltűrésében vagy támogatásában játszott szerepéről.

Az 1980 és 1992 között zajló fegyveres konfliktusok regressziós elemzésével Theisen megállapította, hogy nagyobb a konfliktus valószínűsége a szegény, sűrűn lakott, politikailag instabil és olajban bővelkedő országokban, de nem nagyobb az aszályval, vízhiánnyal vagy az enyhén romló minőségű termőfölddel sújtottakban. (A termőföld komoly minőségromlása járt némi hatással.) Amikor megvizsgálta a nagyszámú országot felölelő és nem csupán egy-két országot kimazsolázó elemzéseket, arra jutott, hogy „a nagyszámú országot átfogó szakirodalom nem támasztja alá azok véleményét, akik végzetesnek látják a szűkös erőforrások és az erőszakos belső konfliktus összefüggését”. Salehyan kiegészítése szerint a fejlődő világban a vízhasználat és a mezőgazdasági gyakorlat viszonylag olcsó fejlesztése állandó, de akár csökkenő termőföld-mennyiség mellett is jelentősen javíthatja a termelékenységet, és hogy a jobb kormányzás enyhítheti a környezeti károk emberi költségeit, akárcsak a fejlett demokráciákban. Mivel a környezet állapota csak egy összetevője annak az elegynek, amely sokkal inkább a politikai és társadalmi szerkezet függvénye, az erőforrásokért folytatott háború korántsem elkerülhetetlen, még a klímaváltozás mellett sem.

Egyetlen józan ember sem jósolhatja magabiztosan, hogy az új béke tartós béke vagy egyenesen örök béke lesz. Az előttünk álló évtizedekben is sor kerül majd háborúkra és terrortámadásokra, akár jelentősekre is. Az ismert ismeretleneken – harcias iszlámizmus, nukleáris terroristák, környezeti károk – kívül bizonyosan vannak ismeretlen ismeretlenek is. Kína új vezetői talán végleg bekebelezik Tajvant, vagy Oroszország kebelezi be egy-két volt szovjet köztársaságot, amit már Amerika sem hagyhat válasz nélkül. Előfordulhat, hogy Venezuela határain is átjut a chavismo agresszív politikája, és szerte a fejlődő világban marxista zavargásokhoz és ellenzavargásokhoz vezet. Egy eddig ismeretlen felszabadítási

mozgalom terroristái talán éppen ebben a pillanatban terveznek soha nem látott mértékű pusztítással járó támadást, vagy egy ravasz fanatikus éppen most szövöget tervek, hogy egy eszkatologikus ideológia nevében átvegye egy jelentős ország irányítását, és ezzel újra háborúba taszítsa a világot. Ahogy a *Saturday Night Live* hírelemzője, Roseanne Roseannadanna megállapította: „Mindig van valami. Ha nem ez, akkor az.”

De az sem vall túl sok józan észre, ha vad képzeletünk határozza meg a valószínűségeket értékelő érzékünket. Mindig van valami, de lehet, hogy egyre kevesebb és egyre kevésbé súlyos valami lesz. A számok tanúbizonysága szerint az elmúlt két évtizedben csökkent a háborúk, a népiertások és a terrorcselekmények száma – nem nullára, de jelentősen. Tényszerűen téves az a mentális modell, amely szerint a világban mindig állandó az erőszak mértéke, ezért minden tűzszünet helyett valahol máshol új háború kezdődik, és minden békés időszak csak átmeneti, addig tart, amíg a harci feszültség felhalmozódik, és kitörési pontot keres. Több millióan köszönhetik életüket azoknak a polgárháborúknak és népiertásoknak, amelyek nem történtek meg, de megtörténtek volna, ha a világ ugyanolyan lenne, mint az 1960-as, 1970-es és 1980-as években. A boldog végkifejletnek kedvező körülmények – demokrácia, jólét, visszafogott kormányzás, békefenntartás, nyitott gazdaságok és az emberellenes ideológiák visszaszorulása – természetesen nem változtathatatlannak. De az sem valószínű, hogy egyik napról a másikra felszívódnak.

Természetesen veszélyes világban élünk. Mint hangsúlyoztam, a történelem statisztikai értelmezéséből kiviláglik, hogy hiába valószínűtlenek az erőszakos katasztrófák, semmiképpen sem csillagászati mértékben valószínűtlenek. De mondhatjuk ezt bizakodóbban is. Hiába nem csillagászati mértékben valószínűtlenek az erőszakos katasztrófák, azért még valószínűtlenek.

A jogi forradalmak

Van egy álmom: e nemzet egy napon méltóvá válik igaz hitvallásához, miszerint „számunkra magától értetődő, hogy minden ember egyenlőnek teremtetik”.*

Martin Luther King

Kisfiúként nem voltam valami erős, fürgé vagy ügyes, ezért megalázónak éreztem a szervezett sportokat. Amikor kosárlabdáztunk, összevissza dobáltam a labdát valahova a palánk felé. Amikor kötélre másztunk, harminc centiméterre lebegtem a padló fölött, mint a halászhálóba akadt hínár. Baseballozáskor csak álltam a napégette pályán, és imádkoztam, hogy ne repüljön felém a labda.

Egyetlen tehetségemnek köszönhettem, hogy nem közösítettek ki a társaim: nem féltem a fájdalomtól. Amíg tisztességes ütések kaptam, és nem kifejezetten megalázni akartak, álltam a sarat. A tornatanárok és táborvezetők világa mellett létező párhuzamos univerzumban virágzó fiúkultúra bőséges lehetőséget kínált a számla kiegyenlítésére.

Ott volt a hobbiszinten üzőtt hoki és amerikai foci (sisak és védőfelszerelés nélkül), ahol bármikor a palánkhöz csaphattam másokat, vagy engem csaptak oda, de neki is rohanhattam az összepréselődött testeknek. A murderballban egyvalaki fogta a röplabdát, és számolta a másodperceket, a többiek pedig addig ütötték, amíg el nem engedte a labdát. A lójátékban (amit a felnőttek szigorúan tiltottak, nyilván ügyvédi tanácsra) egy kövér gyerek („a párna”) egy fának dőlt, valamelyik csapattársa lehajolt és átfogta a derekát, a csapat többi tagja pedig sorban előregörnyedve mindig az előtte álló derekát fogta át. Ekkor az ellenfél csapatának tagjai nekifutásból rávetették magukat a „ló” hátára, mire az összeroskadt, esetleg három másodpercig megtartotta a lovasokat. Esténként pedig kártyáztunk: annyiszor csaptunk a vesztes körmére a pakli élével vagy oldalával, ahány pontot szerzett az arcizmok rándulására, a karcolásra és a tülerőre vonatkozó igencsak bonyolult szabályok alapján. A szülők rendszeresen vizslatták az ujjainkat az árulkodó varok és sebhelyek miatt.

A felnőttek által szervezett játékok élvezeti értéke meg sem közelítette ezeket a vérpezsdítő élményeket. Még a partizánnal találták el legjobban az ízlésünket:

imádtuk a tébolyult káoszt, ahogy elbújtunk agresszívebb csapattársaink háta mögött, elhajoltunk a felénk süvítő labda elől, a padlóra vetettük magunkat, és amíg meg nem éreztük a végzetes labdát a bőrünkön, halottnak tettettük magunkat. Ez volt az egyetlen olyan játék az orwelli elnevezésű „testnevelés” tantervében, amelyet kifejezetten vártam.

A fiúk azonban újabb csatát vesztek a táborvezetőkkel, tornatanárokkal, ügyvédekkel és anyukákkal vívott örök háborúban. Egyik iskolai körzet a másik után *tiltotta be a partizánt*. A sportért és testnevelésért felelős országos szövetség (NASPE) nyilatkozata – amelyet csakis olyasvalaki írhatott, aki soha nem volt kisfiú, de még csak nem is találkozott egyetlen kisfiúval sem – így indokolta a döntést:

A NASPE véleménye szerint a partizán nem lehet az iskolai testnevelési program része. Van, aki szereti – a legügyesebbek és a legmagabiztosabbak. De sokan utálják! Például az a diák, akit gyomron, fejen vagy ágyékon talál a labda. És nem taníthatjuk azt a gyermekeinknek, hogy mások fájdalma árán győzhetnek.

Igen, a partizán sorsa az erőszak történelmi visszaszorulásának jele. A szabadidős erőszak hosszú múltra tekinthet vissza. A főemlősök fiatal hímei között gyakori a játékos verekedés, az embernél pedig a játékos dulakodás jelenti az egyik legjelentősebb különbséget a két nem között.¹ A történelem során valamennyi kultúra igyekezett extrém sportokban kiélni ezeket az ösztönöket. A római gladiátorviadalkok és a középkori lovagi tornák mellett az is a sportok véres történetéhez tartozik, amikor a reneszánsz Velencében hegyes botokkal vívtak (a nemesek és a papok is bekapcsolódtak a játékba), a sziú indiánoknál a fiúk belemarkoltak ellenfelük hajába, és az arcába térdeltek, az írek kemény tölgyfából készült farkóbottal verekedtek, a sípcsonton rúgás szenvedélyének hódolva az ellenfelek összefonták az alkarjukat, és addig rugdalták egymás sípcsonkját, amíg egyikük össze nem esett (ez a sport igen népszerű volt Amerika déli részén a 19. században), de sokan pusztá kézzel is ölre mentek; ez utóbbi verekedési forma taktikáját kikövetkeztethetjük a boks modern szabályaiból (tilos a fejre mért és az övön aluli ütés stb.).²

Az elmúlt fél évszázad azonban nem kedvezett a különböző korú fiúknak. Továbbra is előszeretettel fogyasztjuk ugyan a szimulált és az önkéntes erőszakot, a társadalmi életben nem jöhetnek már szóba a valódi erőszak legvonzóbb formái. Ez is annak az áramlatnak a része, amelynek értelmében a nyugati kultúra egyre alacsonyabbra helyezi az erőszak mércéjét. A milliók és ezrek életét követelő erőszakkal, a háborúval és a népiirtással szemben a háború után kialakult averzió áterjedt az erőszak azon formáira is, amelyek száz, tíz vagy akár csak egyetlen embert ölnek meg, azaz a lázadásra, a lincselésre és a gyűlölet-bűncselekményekre is. A gyilkolásról pedig áterjedt a nemi erőszakra, a testi sértésre, a verekedésre

* Szilágyi Ágota fordítása.

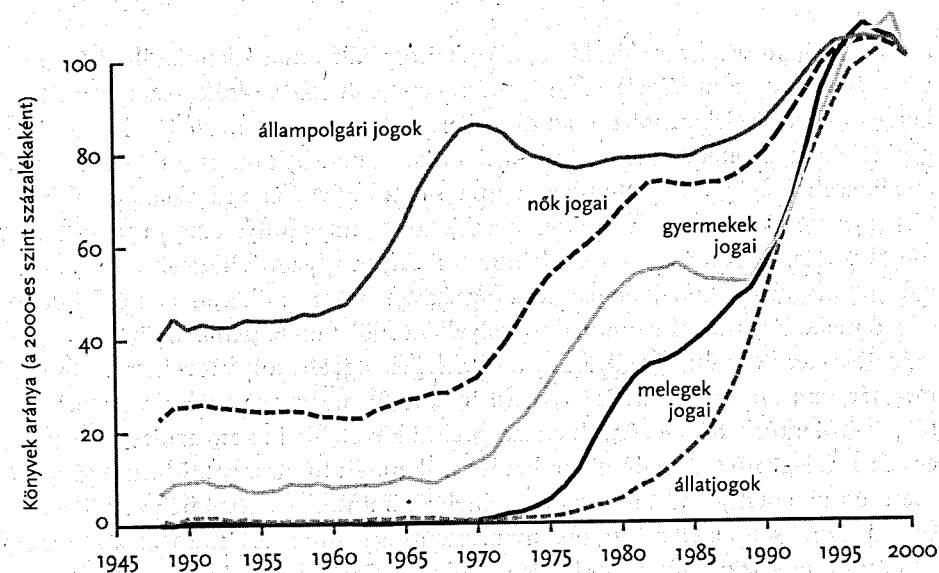
és a megfélemlítésre is. Ma már azokkal az érzékeny csoportokkal szemben sem tűrjük az erőszakot, akik a korábbi korszakokban nem élveztek védelmet: ilyenek az etnikai kisebbségek, a nők, a gyermekek, a homoszexuálisok és az állatok. A partizán betiltása is az új idők szelének jele.

Az erőszak kísértésének stigmatizálására és sok esetben büntetőjogi kategóriává emelésére tett erőfeszítések a jogokért vívott küzdelem formájában is megjelentek – legyen bár szó állampolgári jogokról, a nők, a gyermekek, a melegek és az állatok jogairól. E mozgalmak a 20. század második felében erősödtek meg, és ezt a jelenséget nevezem átfogóan jogi forradalomnak. A jogok terjedése a 7.1. ábrán látható, amely 1948 (a korszakot az Emberi jogok nyilatkozatával szimbolikusán bevezető év) és 2000 között vázolja az olyan angol nyelvű könyvek arányát (a 2000-ben jellemző arány százalékaként), amelyek tartalmazzák az állampolgári jogok, a nők jogai, a gyermekek jogai, a melegek jogai és az állatjogok kifejezést.

Az állampolgári jogok és a nők jogai kifejezések már a korszak elején is jelen vannak, mert ezek az eszmék már a 19. század óta szerepelnek a nemzet tudatában. Az állampolgári jogokat 1962 és 1969 között különösen gyakran emlegették, mert az amerikai polgárjogi mozgalom ekkor könyvelhette el legjelentősebb törvényi sikereit. Ezt követte előbb a nőjogok, majd nem sokkal utána a gyermekjogok előfordulásának emelkedése; az 1970-es években a melegjogok is megjelentek a színen, nem sokkal megelőzve az állatjogokat.

A lépcsős növekedés nem a véletlen műve. Az egyes mozgalmak figyelembe vették elődeik sikerét, és alkalmazták is taktikájukat, retorikájukat, és ami a legfontosabb, erkölcsi logikájukat. A két évszázaddal korábbi humanitárius forradalom során gyors egymásutánban végrehajtott reformokat a megkövesedett szokásokkal kapcsolatos intellektuális megfontolás ösztönözte, és összefűzte őket az a humanizmus, amely fontosabbnak ítélte az egyes ember jólétét és szenvedését az illető borszínénél, osztályánál vagy nemzetiségénél. Az egyéni jogok fogalma akkor és most sem fennsík, hanem mozgólépcső. Ha egy érző ember élethez, szabadsághoz és a boldogság kereséséhez való jogát nem befolyásolja a bőre színe, akkor miért befolyásolnák olyan kevésbé fontos tulajdonságai, mint a nem, az életkor, a szexuális preferenciák vagy akár a rassz? Bizonyos időszakokban és helyeken a megszokás vagy a nyers erő megakadályozhatja, hogy az érvelésből levonjuk a logikus következtetéseket, a nyitott társadalomban azonban megállíthatatlan ez a lendület.

A jogi forradalmak újra elővették a humanitárius forradalom témaköréinek egy részét, de a civilizáció folyamatának egy összetevőjéhez is visszanyúltak. A modernitásba való átmenet során az emberek nem érezték át, hogy a változások célja az erőszak csökkentése, és amint lezajlottak a változások, el is feledtek a folyamatról. Amikor az európaiak lassanként elsajátították az önuralom képességét, úgy érezték, hogy civilizáltabbá és udvariasabbá váltak, nem pedig azt, hogy a gyilkossági statisztikákat mérséklő kampány részei. Ma már nemigen merengünk el a változás nyomában ránk maradt szokások észszerűségén, nem

7.1. ábra. Az állampolgári jogok, a nők jogai, a gyermekek jogai, a melegek jogai és az állatjogok kifejezés használata angol nyelvű könyvekben, 1948–2000

Forrás: A Google Books által digitalizált ötmillió könyv elemzése a Bookworm programmal, Michel et al., 2011. A Bookworm a Google Ngram Viewer (ngrams.googlelabs.com) erősebb verziója, amely elemzi azon szövegek és könyvek arányát, amelyekben előfordul egy adott keresőszó. Az adott kifejezés 2000-ben jellemző arányának százalékaként, öt éves mozgátlaggal.

jut például eszünkbe, hogy a vacsoraasztal melletti tördőfések következtében kell villával ennünk a zöldborsót. A republikánus többségi államokban sem azért hangsúlyozzák a vallás és a család szentségét, mert egykor ezzel csillapították le a cowboyvárosokban és aranyásói táborokban dühöngő férfiakat.

A partizánjáték betiltása csak kissé eltúlzott formája annak a sikeres hadjáratnak, amely száz év óta igyekezett megakadályozni a gyermekekkel szembeni erőszakot, a gyermekek bántalmazását és elhanyagolását. Arra emlékeztet, hogy egy civilizációs offenzíva hogyan örökíthet zavarba ejtő szokásokat, hibákat és tabukat egy kultúrára. A jogi forradalmak nyomán ránk hagyományozott illemkódex elég elterjedt ahhoz, hogy nevet is kapjon. Politikai korrektségnek hívjuk.

A jogi forradalmaknak van még egy különös örökségük. Mivel az erőszak új formáival kapcsolatos egyre fokozódó érzékenység hajtja őket, eltűntetik a saját nyomaikat, és elfeledtetik velünk a sikerüket. Mint látni fogjuk, a forradalmak mérhetően és jelentős mértékben csökkentették az erőszak egy sor kategóriáját. Sokan mégsem ismerik el a győzelmeket, vagy azért, mert nem ismerik a statisztikákat, vagy mert az aktivistákat áthatja a küldetésstudat, és az előrelépések tagadásával tartják fenn a nyomást. A polgárjogi mozgalmak első nemzedékét ihlető

rasszista elnyomás lincselésekben, éjszakai razziákban, a feketék elleni pogromokban, a szavazóurnáknál pedig fizikai megfélemlítésben öltött testet. Napjaink küzdelmében általában abban mutatkozik meg, hogy az afrikai amerikai sofőröket gyakrabban igazoltatják az autópályán. Amikor Clarence Thomas „csúcstechnológiai lincselés”-ként emlegette sikeres, ám vitatott legfelsőbb bírósági meghallgatását, egyrészt ízléstelen volt, másrészt érzékeltette, hogy milyen nagy utat tettünk meg.) A nők elnyomásának részeként a törvények egykor lehetővé tették, hogy a férjük megerőszakolja, megverje és fogságban tartsa a nőket; ma azokat az elit egyetemeket nevezik elnyomónak, amelyek mérnök tanszékein nem ötven-ötven százalék a férfi és nő oktatók aránya. A melegek jogaiért folytatott küzdelemben ma már nem a homoszexuális férfiak kivégzéséről, megcsonkításáról vagy bebörtönzéséről intézkedő törvények visszavonását követelik, hanem azokat, amelyek egy férfi és egy nő szerződésekként határozzák meg a házasságot. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy meg kell elégednünk a jelenlegi helyzettel, vagy hogy legyintenünk kell a még megmaradt hátrányos megkülönböztetés és rossz bánásmód megszüntetését célzó erőfeszítésekre. Csak arra kívánom emlékeztetni az olvasót, hogy a jogi mozgalmak elsődleges célja az érintettek megóvása a bántalmazástól és a megöléstől. E győzelmek – még ha csak részlegesek is – olyan pillanatok, amelyeket el kell ismernünk, ki kell élveznünk és meg kell értenünk.

Az állampolgári jogok és a lincselés, valamint a rasszista pogromok visszaszorulása

Amikor az amerikai polgárjogi mozgalmakra gondolunk, legtöbbünknek húsz év jól ismert történései jutnak eszébe. A események 1948-ban vették kezdetüket, amikor Harry Truman megszüntette a szegregációt az USA fegyveres testületeiben; az 1950-es években felgyorsultak, amikor a Legfelsőbb Bíróság megszüntette a szegregált iskolákat, Rosa Parksot letartóztatták, amiért a buszon nem adta át a helyét egy fehér férfinak, amire Martin Luther King bojkottal reagált; és az 1960-as évek elején tetőztek, amikor kétszázézeren gyűltek össze Washingtonban, hogy meghallgassák a történelem talán legnagyobb beszédét Martin Luther Kingtől; és a történet azzal végződött, hogy 1965-ben elfogadták a szavazati jogról szóló törvényt, 1964-ben és 1968-ban pedig az állampolgári jogokkal kapcsolatos törvényeket.

E diadalokat azonban csendesebb, de semmivel sem jelentéktlenebb győzelmek előzték meg. King a következőképpen kezdte 1963-as beszédét: „Száz évvel ezelőtt egy nagy amerikai, kinek szimbolikus árnyéka ma is reánk vetül, aláírta az Emancipációs Kiáltványt. A pusztító igazságtalanság perzselő tüzeiben égő néger rabszolgák millióinak fátként mutatta a reményt a rendelet.” Ám „száz

év múltával a négerek még mindig az amerikai társadalom peremén vergődnek”.^{*} A közbeeső évszázadban az afrikai amerikaiak azért nem éltek a jogaikkal, mert megfélemlítette őket az erőszak fenyegetése. Egyrészt a kormány erőnek erejével ragaszkodott a szegregációhoz és a feketéket hátrányosan megkülönböztető törvényekhez, másrészt az afrikai amerikaiakat sakkbán tartotta az erőszak egy kategóriájába, az úgynevezett közösségek közötti erőszak, amelynek során az állampolgárok egy – rassz, törzs, vallás vagy nyelv alapján meghatározott – csoportja egy másik ellen fordul. Az afrikai amerikai családokat az Egyesült Államok számos részén tartották rettegésben az olyan bandába verődött gazemberek, mint a Ku Klux Klan. A csoport több ezer esetben nyilvánosan megkínzott vagy kivégzett valakit – ez a lincselés –, vagy vandalizmust és gyilkosságokat követett el egy közösségben – ez a rasszista pogrom, más néven halálos kimenetelű etnikai zavargás.

A halálos kimenetelű etnikai zavargásokról szóló meghatározó könyvében Donald Horowitz politológus a közösségek közötti erőszak e formájának 150 esetét tekintette át ötven országban, és igyekezett megtalálni a közös vonásokat.³ Az etnikai zavargás önálló jellegzetességekkel elegyíti a népirtás és a terrorizmus jellemzőit. A kollektív erőszak e két utóbbi formájával ellentétben nem előre eltervezett, nem rendelkezik kiforrott ideológiával, nem egy vezető dolgozza ki, és nem egy kormány vagy milícia hajtja végre, bár előfeltétele, hogy a kormányzat egyetértsen az elkövetőkkel, és ezért félrenézzen. Lélektani gyökerei azonban azonosak a népirtásával. Az egyik csoport esszencializálja a másik tagjait, nem tekinti őket embernek, természetüktől fogva gonosznak tartja őket, esetleg mindkettő. Összeverődik a tömeg és lecsap a célpontra, akár megelőző jelleggel, mert feltámad benne a hobbesi félelem, hogy előbb ellene intéznek támadást, akár megtorlásképpen, egy hitvány bűn elleni bosszúból. A támadást ihlető fenyegetést vagy bűncselekményt általában csak pletykálják, kiszínezik vagy egyenesen koholják. A zavargókat elemeszi a gyűlölet, őrjöngő dühvel csapnak le. Nem elrabolják a vagyon tárgyakat, hanem felgyújtják és megsemmisítik, a megvetett csoport tagjait pedig véletlenszerűen ölik, erőszakolják, kínozzák és csonkítják meg, nem keresik meg az állítólagos tetteseket. Általában éles szerszámokkal és más könnyen beszerezhető eszközökkel támadnak az áldozatokra, nem löfegyverrel. Az elkövetők (természetesen elsősorban fiatal férfiak) eufórikus önkívületben követik el az atrocitásokat, és utólag sem tanúsítanak megbánást azért, ami szerintük csupán érthető válasz egy túrhetetlen provokációra. Az etnikai zavargás nem semmisíti meg a célcsoportot, de sokkal több áldozatot szed, mint a terrorizmus; a halálos áldozatok száma átlagosan tucatnyi, de elérheti a több százat, a több ezret, sőt (mint az India és Pakisztán kettéválasztását követő 1947-es országos zavargásokban) a több száz ezret is. A halálos kimenetelű etnikai zavargás az etnikai tisztogatás hatásos eszköze lehet, menekültek milliói hagyhatják el az otthonukat az

^{*} Szilágyi Ágota fordítása.

életüket féltve. És a terrorizmushoz hasonlóan a halálos kimenetelű zavargás is csillagászati méretű költségekkel járhat pénz és félelem formájában, statáriumhoz, a demokrácia megszűnéséhez, puccshoz és az utódlásért folytatott háborúhoz vezethet.⁴

A halálos kimenetelű etnikai zavargás korántsem a 20. század találmánya. A pogrom orosz szó, a 19. században a lakhatási zónában elkövetett zsidóellenes zavargásokat nevezték így először, ám ezek a lázongások is csak egy újabb hullámát jelentették a zsidó közösségek elleni évezredes európai támadásoknak. A 17. és 18. századi Angliában etnikai zavargások százai törtek ki a katolikusokkal szemben. Ekkor született meg egy törvény, amelyet egy előljáró nyilvánosan olvasott fel a tömegnek: azzal fenyegette őket, hogy ha nem oszlanak fel haladéktalanul, kivégzik őket. Innen ered az angol *to read them the Riot Act* kifejezés, amelyet akkor használnak, amikor valakit hevesen ledorongolnak egy hibáért.⁵

Az Egyesült Államokban hosszú múltra tekint vissza a közösségek közötti erőszak. A 17., 18. és 19. században szinte minden vallási csoportot ért halálos kimenetelű zavargás, többek között a zarándokokat, a puritánokat, a kvékereket, a katolikusokat, a mormonokat és a zsidókat, de a bevándorlók közösségeit, a németeket, a lengyeleket, az olaszokat, az íreket és a kínaiakat sem kímélték.⁶ És mint a 6. fejezetben láttuk, egyes őslakos amerikai népekkel szemben olyan sikeresen vetették be a közösségek közötti erőszakot, hogy az tulajdonképpen már kimeríti a népirtás fogalmát. Bár a szövetségi kormány nyílt népirtást nem követett el, számos etnikai tisztogatás fűződik hozzá. Amikor „öt civilizált törzset” száműzték délkeleti hazájukból a „Könnyek ösvényé”-n át a mai Oklahomába, tízezrek estek a betegség, az éhezés és az időjárási viszontagságok áldozatául. Még az 1940-es években is százezer japán amerikait zártak koncentrációs táborba, mert ugyanahhoz a népcsoporthoz tartoztak, mint Amerika háborús ellenfele.

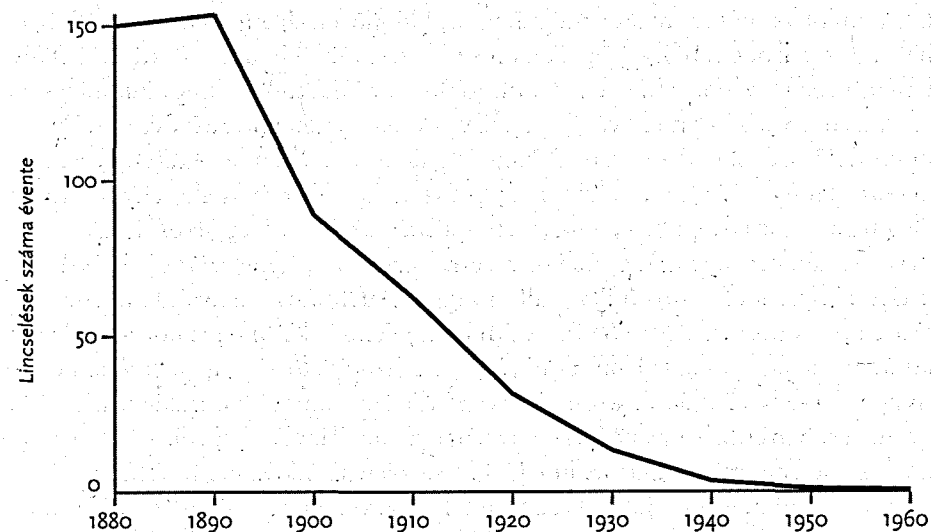
Ám a közösségek közötti és a kormány által is elnézett erőszak legrégebbi áldozatai az afrikai amerikaiak.⁷ Bár a lincselést hajlamosak vagyunk Amerika déli részére jellemző jelenséggént elkönyvelni, a két legborzalmasabb incidensre New York városában került sor: 1741-ben rabszolgalázadással kapcsolatos pletykák keltek szárnyra, ezért több afrikai amerikait is máglyára vetettek, 1863-ban pedig a sorozás ellen kitört zavargásokban (erről szól a *New York bandái* című 2002-es film) legalább ötven embert meglincseltek. A polgárháborút követően egyes években Amerika déli részén több ezer afrikai amerikait gyilkoltak meg, a 20. század elején pedig egy-egy zavargás során több tucatot öltek meg huszonöt városban.⁸

Európában a 19. század közepén csökkent a különféle forrongások száma. Az Egyesült Államokban a 19. század végén kezdődött a halálos kimenetelű lázadások enyhülése, az 1920-as évek pedig már teljes hanyatlásnak indult.⁹ James Payne a U.S. Census Bureau (az USA népesedési hivatala) adatai alapján összesítette az 1882 óta előfordult lincselések számát, és megállapította, hogy 1890-től az 1940-es évekig meredeken csökkent az előfordulásuk (7.2. ábra). Ezekben az

évtizedekben továbbra is borzalmas lincselésekről szóltak a hírek, az újságok megrázó fotókat közöltek a felakasztott és elégett áldozatokról, és ezeket a felvételeket az aktivisták körében is terjesztették, különösen a National Association for the Advancement of Colored People (Nemzeti Szövetség a Színesbőrűek Jobb Körülményeiért) tagjai között. Két, Indianában felakasztott férfi 1930-as fényképe tiltakozó vers megírására ihlette Abel Meeropol tanárt:

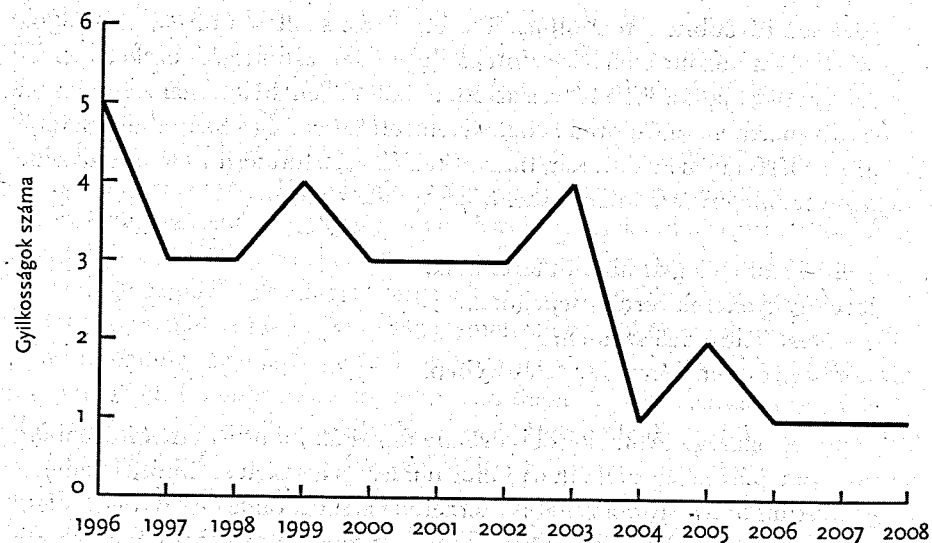
A déli fák különös gyümölcsöt teremnek,
A levelek, gyökerek vértől csepegnek,
Fekete test leng a déli szélben,
Különös gyümölcsként a levelek tövében.

(Meeropol és felesége, Anne később örökbe fogadták Julius és Ethel Rosenberg fiait, amikor a párt kivégezték, mert Julius nukleáris titkokat szállított a Szovjetuniónak.) Amikor Meeropol zenét is szerzett a vershez, Billie Holiday egyik legismertebb száma lett, 1999-ben a *Time* magazin az évszázad dalának nevezte.¹⁰ Itt is láthatjuk azonban a már korábban is tapasztalt anakronizmust: az elhíresült tiltakozásra akkor került sor, amikor a büntett előfordulása már jó ideje csökkent. Az utolsó híres lincselésre 1955-ben derült fény, amikor a tizennégy éves Emmett Tillt elrabolták, megverték, megcsonkították és megölték Mississippiben, csak mert állítólag egy fehér nő után fűtyült. A gyorsan lezavart perben felmentette a gyilkosait a kizárólag fehérekől álló esküdtszék.

7.2. ábra. Lincselések az Egyesült Államokban, 1882–1969

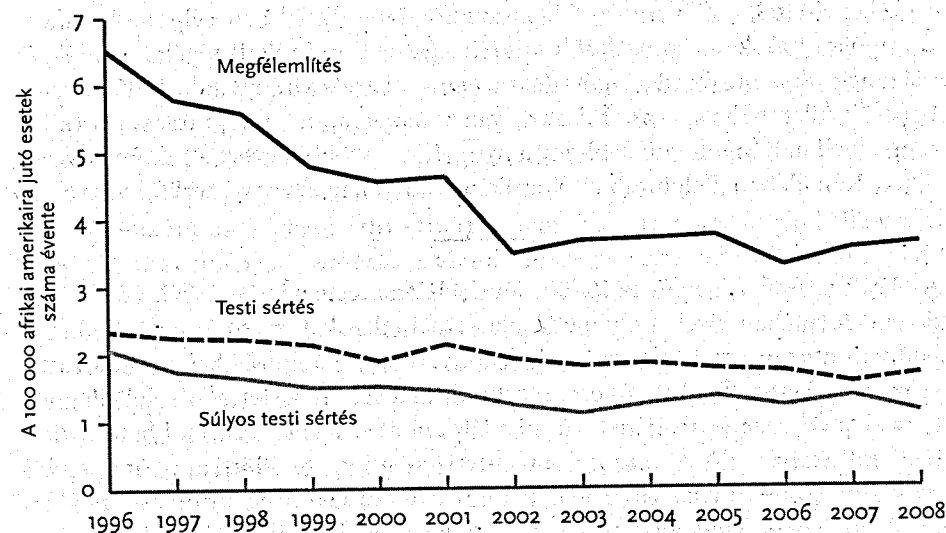
Forrás: Payne, 2004, 182.

7.3. ábra. Az afrikai amerikaiakkal szemben elkövetett gyűlölet-bűncselekmények, 1996–2008

Forrás: Az FBI éves jelentései a gyűlölet-bűncselekmények számító gyilkosságok statisztikáiról (<http://www.fbi.gov/hq/cid/civilrights/hate.htm>); lásd U.S. Federal Bureau of Investigation, 2010a.

Az 1990-es évek végén sokan tartottak tőle, hogy újabb lincselési hullám indulhat, amikor az egész nemzetet megrázta egy különösen aljas gyilkosság. 1998-ban három rasszista elrabolt egy afrikai amerikai férfit, ifjabb James Byrdöt, eszméletlenül verték, a bokájánál fogva a furgonjukhoz kötözték, és négy kilométeren át vonszolták maguk után, végül a teste egy csatornafedélnek ütődve darabokra hullott. Bár a titokban elkövetett gyilkosság nem sokban emlékeztetett az elmúlt évszázad lincseléseire – amikor is egy egész közösség végzett egy-egy feketével vidám multság közepette –, sokan illették a *lincselés* szóval. A gyilkosságra néhány évvel azután került sor, hogy az FBI vezetni kezdte az úgynevezett gyűlölet-bűncselekmények – az illető etnikai, vallási vagy szexuális hovatartozása miatt kitörő erőszak – statisztikáit. 1996 óta az FBI éves jelentésekben teszi közzé ezeket a kimutatásokat, így megállapíthatjuk, hogy a Byrd-gyilkosság egy nyugtalanító új trend része-e.¹¹ A 7.3. ábrán azon afrikai amerikaiak száma látható, akiket az elmúlt tizenkét évben etnikai hovatartozásuk miatt gyilkoltak meg. A függőleges tengelyen lévő számok nem a 100 000 főre jutó gyilkosságokat jelölik, hanem az emberölések *abszolút* számát. Az első jelentés közzétételének évében, 1996-ban öt afrikai amerikai gyilkolt meg rasszista indítékból, azóta pedig évi egyre csökkent az ilyen bűncselekmények száma. Mivel az országban évi 17 000 gyilkosság történik, statisztikailag kimutathatatlanak nevezhetjük a gyűlölet-bűncselekmények számát.

7.4. ábra. Az afrikai amerikaiakkal szemben elkövetett nem halálos kimenetelű gyűlölet-bűncselekmények, 1996–2008

Forrás: Az FBI éves jelentései a gyűlölet-bűncselekmények statisztikáiról (<http://www.fbi.gov/hq/cid/civilrights/hate.htm>); lásd U.S. Federal Bureau of Investigation, 2010a. A bűncselekmények számát elosztottam a statisztikákat bejelentő ügynökségek által lefedett népességgel és megszoroztam 0,129-del, a 2000-es népszámlálás szerinti afrikai amerikai lakosság arányával.

Ennél jóval gyakoribbak természetesen az erőszak kevésbé súlyos formái, mint a súlyos testi sértés (amikor a támadó fegyvert használ vagy sérülést okoz), a testi sértés és a megfélemlítés (amikor az áldozat veszélyben érzi személyes biztonságát). Bár a rasszista motivációjú bűncselekmények abszolút száma ijesztő – évi több száz testi sértés, több száz súlyos testi sértés és ezer megfélemlítés –, érdemes az adott időszakra vonatkozó amerikai bűnügyi statisztikák fényében vizsgálni, akkoriban ugyanis *egymillió* súlyos testi sértést követtek el évente. A rasszista motivációjú súlyos testi sértések aránya az összes súlyos testi sértés fél százaléka volt (100 000 főre évi 322 jutott), és alacsonyabb volt, mint az az arány, amely a bármely okból, bármely rassz képviselője ellen elkövetett gyilkosságokat jellemezte. És mint a 7.4. ábrán látható, 1996 óta a gyűlölet-bűncselekmények mindhárom formájának száma folyamatosan csökken.

A lincseléssel párhuzamosan a feketékkel szembeni pogromok is megszűntek. Horowitz megállapította, hogy a 20. század második felében a világ nyugati felén jobblétre szenderültek az általa vizsgált halálos kimenetelű etnikai zavargások.¹² A Los Angelesben, Newarkban, Detroitban és néhány más amerikai nagyvárosban az 1960-as évek közepén ki-kitörő úgynevezett rasszista zavargások egészen más jelen-

séget képviseltek: ezekben az esetekben az afrikai amerikaiak nem célpontok, hanem zavargók voltak, kevesen estek áldozatul (főleg a rendőrség által megölt zavargók) és a lázongások szinte mindig ingóságokra, nem emberekre irányultak.¹³ 1950 után az Egyesült Államokban nem került sor olyan zavargásra, amely egy rassz vagy etnikai csoport ellen irányult volna; ahogy a nyugati világ többi kevert etnikumú övezetében, Kanadában, Belgiumban, Korzikán, Katalóniában vagy Baszkföldön sem.¹⁴

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején is érte némi erőszak a feketéket, de más formában. Ezeket a támadásokat ritkán illetik a „terrorizmus” címkével, pedig pontosan erről volt szó: a civileket vették célba, kevés halálos áldozattal és nagy hírveréssel jártak, és egy adott politikai célt, nevezetesen a déli államok rasszalapú deszegregációjának megakadályozását szolgálták. És a többi terrorista hadjáratához hasonlóan e mozgalom sorsa is megpecsételődött, amikor átlépte a gonoszság határvonalát, és ezzel felkeltette a nyilvánosság együttérzését az áldozatokkal. Nagy nyilvánosságot kaptak azok az incidensek, amikor aljas hordák ocsmányságokat és halálos fenyegetéseket ordibáltak az addig kizárólag fehér diákokból álló iskolákba beiratkozni igyekvő fekete gyerekek felé. A nemzet kulturális emlékezetébe mélyen beivódott az az eset, amikor a hatéves Ruby Nell Bridgesnek szövetségi rendőrök kíséretében kellett először iskolába mennie New Orleansban. Amikor John Steinbeck *Csatangolások Charleyval* című emlékiratai összeállításán végigautózta Amerikát, éppen ebben az időben ért New Orleansba:

Mindegyik autóból két óriási termetű rendőrbíró szállt ki, és az egyik kocsi-ból előszedték a világ legkisebb néger leánykáját. A kislány vakítóan fehér, keményített ruhát viselt, lábán meg új fehér cipőt, olyan aprócskákat, hogy csaknem kereknek hatottak. Arca és kicsi lába nagyon feketének tűnt fel a fehér környezetben.

A tagbaszakadt rendőrbírók felállították a lánykát a járdaszegélyre, mire a barikádok mögül gúnyolódó kiáltások röppentek a levegőbe. A kislány nem nézett az üvöltő tömegre, de oldalról szeme fehérje olyan volt, mint az ijedt özbaké. A férfiak, mint egy babát, megfordították a leánykát, és a különös menet megindult a széles feljárón az iskola felé. A csöppség még kisebbnek hatott a hatalmas férfiak között. Aztán a kislány furcsán szökkenett egyet, és én azt hiszem, tudom, mit jelentett. Az az érzésem, hogy egész életében nem tett meg tíz lépést szökdelés nélkül, és most az első szökkenés közepén a súly lenyomta őt a földre, és az apró, gömbölyű lábacska lassú, határozatlan léptekkel folytatták útjukat magas termetű védelmezőik között.¹⁵

Az esetet egy festmény is megörökítette, amely 1964-ben jelent meg a *Look* magazinban *The Problem We All Live With* (Mindannyiunk problémája) címmel.

Norman Rockwell festette, akinek a neve egybeforrt az idealizált Amerika szentimentális képeivel. Ugyancsak a nemzet lelkiismeretét gyötri az az eset, amikor 1963-ban négy kislány halt meg a vasárnapi iskolában, mert bomba robbant egy birminghami templomban, amely nem sokkal azelőtt polgárjogi gyűlések helyszínéül szolgált. A Klu Klux Klan emberei ugyanabban az évben meggyilkolták Medgar Evers polgárjogi aktivistát, egy évvel később pedig James Chaney-t, Andrew Goodmant és Michael Schwernert. A bandák és terroristák által elkövetett erőszakhoz kormányzati erőszak is társult. A nagyszerű Rosa Parksot és Martin Luther Kinget börtönbe vetették, a békés tüntetőkre pedig vízágyúval, kuttyákkal, korbáccsal és gumibottal támadtak, és mindezt a nemzeti televízió is bemutatta.

1965 után már vajmi kevesen elleneztek az állampolgári jogokat, a feketék elleni zavargásokat már csak az emlékezet őrizte, és a feketékkel szembeni terrorizmust sem támogatta egyetlen komolyan vehető közösség sem. Az 1990-es években nagy hírverést csaptak a déli fekete templomokban elkövetett gyújtogatássorozatnak, de végül légből kapottnak bizonyult.¹⁶ Bármekkora nyilvánosságot kaptak is a gyűlölet-bűncselekmények, szerencsére ritka jelenségnek számítanak a modern Amerikában.

A lincselés és a rasszalapú lázongás más etnikai csoportokban és más országokban is csökkent. A 9/11-es támadások, valamint a londoni és madridi robbantások éppen azok közé a jelképes provokációk közé tartoznak, amelyek a korábbi évtizedekben muszlimellenes zavargásokhoz vezethettek volna a nyugati világban. Mégsem tört ki közülük egy sem, és amikor egy emberi jogi szervezet 2008-ban a muszlimokkal szembeni erőszakot vizsgálta, egyetlen olyan nyugati áldozatot sem találtak, aki a muszlimok ellen irányuló gyűlölet következtében halt volna meg.¹⁷

Horowitz több magyarázatot is ad a halálos kimenetelű etnikai zavargás megszűnésére a nyugati világban. Az egyik a kormány szerepe. Bármennyire is belefeledkeznek a rendzavarók az áldozatok inzultálásába, érzékenyen érinti őket a saját biztonságuk, és tudják, hogy a rendőrség mikor néz félre. A jól működő bűnüldözés csillapíthatja a zavargásokat, és csírájában fojthatja el a csoportok közötti leszámolás ördögi körét, de ehhez időben ki kell dolgozni az eljárásokat. Mivel a helyi rendőrség sokszor ugyanabból az etnikai csoportból származik, mint az elkövetők, és akár osztozhat is a gyűlöletükben, a profi országos milícia hatásosabb lehet, mint a körzeti zsaruk. És mivel a készenléti rendőrség sokszor több halálesetet idéz elő, mint ahányat megelőz, a kiképzés során meg kell tanítani nekik, hogy minimális erő bevetésével is képesek legyenek tömegoszlatásra.¹⁸

A halálos kimenetelű etnikai zavargások megszűnésének másik oka már homályosabb: a fokozódó irtózás az erőszaktól és az ahhoz vezető lelki beállítottság minden apró jelétől. Idézzük fel, hogy a népiirtások és a halálos kimenetelű etnikai zavargások elsődleges kockázati tényezője az az esszencialista

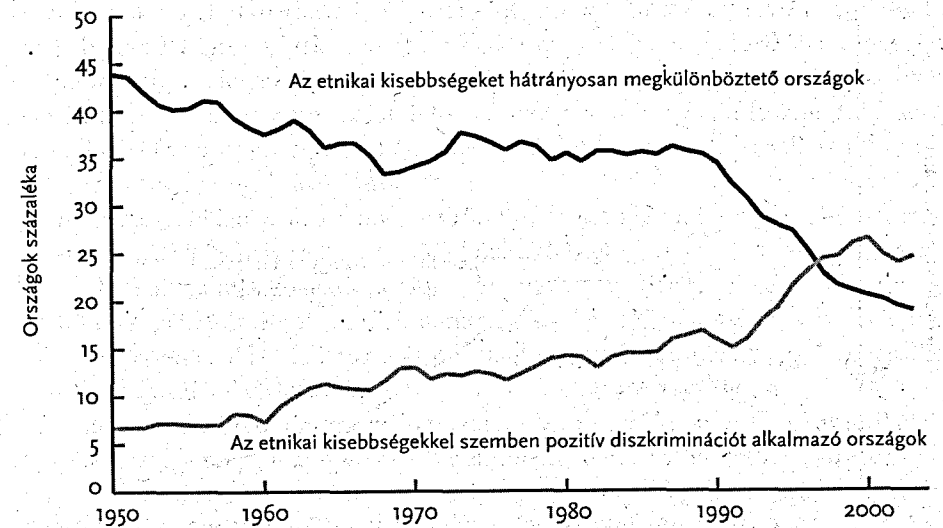
hozzaállás, amely érzéketlen tárgyként, förtelmes féregként vagy pénzsóvár, rosszindulatú, illetve eretnek gonosztevőként kategorizálja egy csoport valamennyi tagját. Ez a viszonyulás azután hivatalos kormánystratégiává emelkedhet, és ezt az eljárást Daniel Goldhagen megsemmisítésre törekvőnek, Barbara Harff pedig kirekesztőnek nevezi. A stratégiákat apartheid, erőszakos asszimiláció, szélsőséges esetben pedig deportálás vagy népirtás formájában hajtják végre. Ted Robert Gurr kutatásai szerint még a hátrányos megkülönböztetés kevésbé szélsőséges formáit alkalmazó stratégiák is kockázati tényezőt jelentenek a polgárháborúk, a halálos kimenetelű zavargások és egyéb erőszakos etnikai konfliktusok szempontjából.¹⁹

Most képzeljük el a kirekesztő politika szöges ellentétének szánt stratégiákat. Nem egyszerűen megszüntetnek minden olyan törvényt, amely egyenlőtlen elbánnásban részesíti az etnikai kisebbségeket, hanem átesnek a ló másik oldalára, és kirekesztésellenes, megsemmisítésellenes stratégiákat írnak elő, például integrációt és előnyökhöz jutást az iskolákban, rasszalapú vagy etnikai kvótákat és preferenciákat a kormányzatban, az üzleti életben és az oktatásban. E stratégiák bevett neve *pozitív diszkrimináció*, Amerikában elterjedt nevén *affirmative action*. Akár ezeknek a stratégiáknak köszönhető, hogy a fejlett országokban nem következhet be többé népirtás és pogrom, akár nem, létrehozásuk célja nyilvánvalóan a múltban az ilyen jellegű erőszakot eltűrő kirekesztő stratégiák negatívjának megteremtése. És mint ilyenek, az egész világon rendkívüli népszerűségnek örvendenek.

„The Decline of Ethnic Political Discrimination 1950–2003” (Az etnikai politikai hátrányos megkülönböztetés visszaszorulása, 1950–2003) című jelentésben Victor Asal és Amy Pate politológus 337 etnikai kisebbség helyzetét vizsgálta 124 országban 1950 óta.²⁰ (Ez részben egybeesik Harff népirtással kapcsolatos adatbázisával, amelyet a 6. fejezetben vizsgáltunk.) Asal és Pate megnézték, hogy az országok hány százaléka különböztet meg hátrányosan, illetve pozitívan egy-egy etnikai kisebbséget. Mint a 7.5. ábrán látható, 1950-ben a kormányok 40 százaléka szégyenletesen diszkriminatív politikát követett; 2003-ra már csak 19 százaléuk, és többségbe kerültek a pozitív diszkriminációt alkalmazó kormányok.

Amikor Asal és Pate régiók szerint is lebontották a számokat, kiderült, hogy az etnikai csoportoknak különösen jó dolguk van Észak- és Dél-Amerikában, valamint Európában, ahol szinte nincs hivatalos hátrányos megkülönböztetés. A kisebbségi csoportok továbbra is tapasztalnak törvényes hátrányos megkülönböztetést Ázsiában, Észak-Afrikában, Afrika Szaharától délre fekvő vidékein és mindenekelőtt a Közel-Keleten, de a hidegháború vége óta minden régióban fejlődés mutatkozik.²¹ A szerzők megállapítása szerint: „A hivatalos hátrányos megkülönböztetés súlya mindenhol csökkent. A trend a nyugati demokráciákban indult az 1960-as évek végén, majd az 1990-es évekre a világ minden tájára elért.”²²

Nemcsak a hivatalos kormányzati diszkrimináció csökkent, hanem az egyes emberek dehumanizáló és démonizáló hozzáállása is. Ezt az állítást bizonyára hihe-

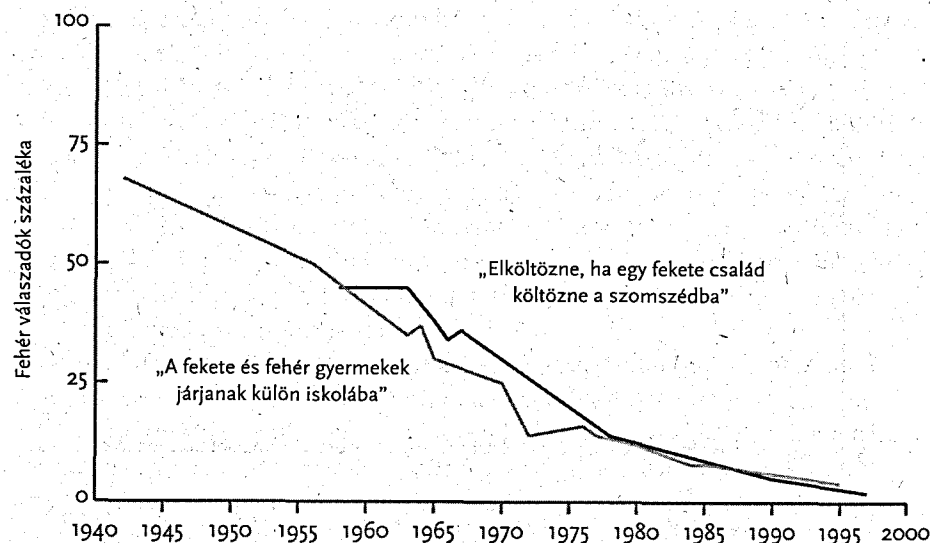

7.5. ábra. A hátrányos megkülönböztetés és a pozitív diszkrimináció stratégiai, 1950–2003

Forrás: Asal–Pate, 2005.

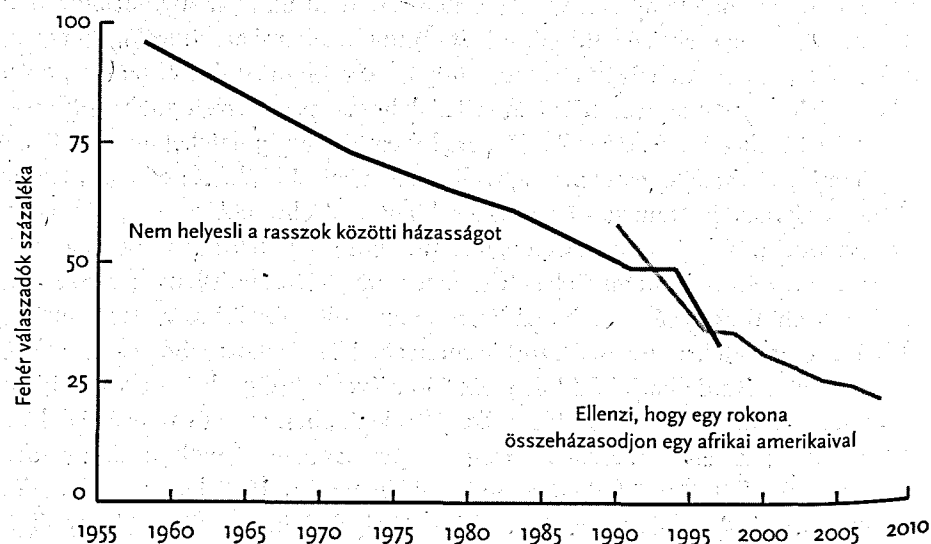
tetlennek bélyegzi az a sok értelmiségi, aki szerint az Egyesült Államok a velejéig rasszista. De mint a könyv korábbi fejezeteiben láthattuk, valahányszor morálisan előbbre lépett az emberség, mindig akadt olyan társadalmi megfigyelő, aki szerint még soha nem mentek ilyen rosszul a dolgok. 1968-ban Andrew Hacker politológus kijelentette, hogy az afrikai amerikaiak hamarosan összefognak, és „felrobbantják a hidakat és a víztározókat, lángra lobbantják az épületeket, meggyilkolják az állami tisztviselőket és az ország szellemi nagyjait. Időnként pedig az utcákon tombolnak majd.”²³ Nem zavarta meg a robbantások elmaradása és a tombolások ritkasága sem, 1992-ben ugyanis megírta *Two nations: Black and White, Separate, Hostile, Unequal* (Két nemzet: fekete és fehér, megosztottan, ellenségesen, egyenlőtlenül) című könyvét, amelynek üzenete így szól: „Továbbra is itt tátong egy hatalmas szakadék a rasszok között, és nem sok jel mutat arra, hogy a következő évszázadban áthidalhatjuk.”²⁴ Bár az 1990-es években Oprah Winfrey, Michael Jordan és Colin Powell többször is fölkerült a legjobban csodált amerikaiak listájára, az irodalmi életben a rasszizmussal kapcsolatos viszonyok borongós megítélése uralkodott. Derrick Bell jogtudós például azt írta 1992-ben megjelent, *The Permanence of Racism* (A rasszizmus állandósága) alcímmel ellátott könyvében, hogy „a rasszizmus társadalmunk szerves, állandó és elpusztíthatatlan része.”²⁵

Lawrence Bobo szociológus és munkatársai úgy határoztak, hogy a saját szemükkel győződnek meg a helyzetről, és megvizsgálták a fehér amerikaiak afrikai amerikaiakhoz való viszonyulásának történetét.²⁶ Kiderült, hogy a nyílt rasszizmus

7.6. ábra. A szegregációhoz való viszonyulás az Egyesült Államokban, 1942–1997

Forrás: „Külön iskolák”: az adatok forrása Schuman–Steeh–Bobo, 1997, eredetileg a National Opinion Research Center gyűjtötte, University of Chicago. „Elköltözné”: az adatok forrása Schuman–Steeh–Bobo, 1997, eredetileg a Gallup Organization gyűjtötte.

7.7. ábra. A fehérek viszonyulása a rasszok közötti házassághoz az Egyesült Államokban, 1958–2008

Forrás: „Nem helyesli”: az adatok forrása Schuman–Steeh–Bobo, 1997, eredetileg a Gallup Organization gyűjtötte. „Ellenzi”: az adatok forrása a General Social Survey (<http://www.norc.berkeley.edu/GSS+Website>).

nemhogy nem elpusztíthatatlan, hanem folyamatosan csökken. A 7.6. ábrán látszik, hogy az 1940-es években és az 1950-es évek elején az amerikaiak többsége ellenezte, hogy a fekete gyerekek fehér iskolába járjanak, és még az 1960-as évek elején is csaknem az amerikaiak fele válaszolta azt, hogy elköltözné, ha fekete család kerülne a szomszédjába. Az 1980-as évekre az ilyen hozzáállást mutatók százaléka egy számjeggyé változott.

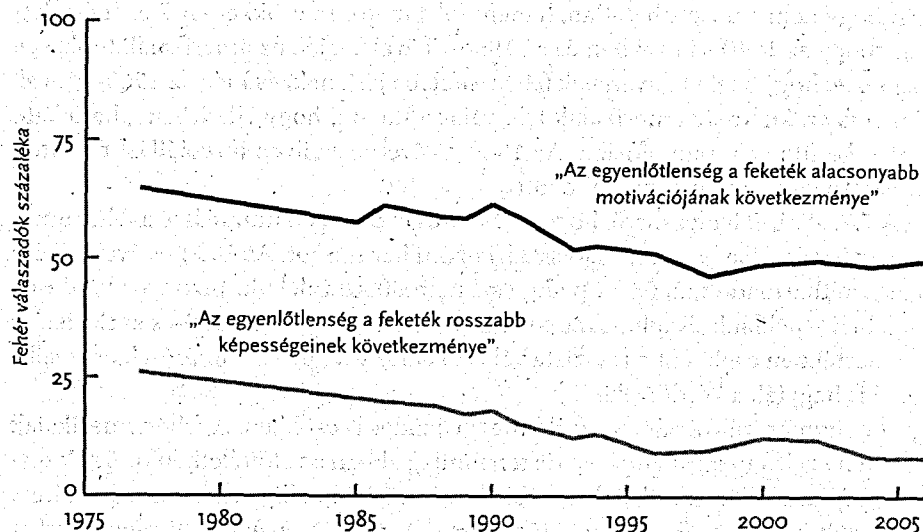
A 7.7. ábráról leolvasható, hogy az 1950-es évek végén mindössze a fehér amerikaiak 5 százaléka helyezte a rasszok közötti házasságot. Az 1990-es évek végére már a kétharmaduk, 2008-ra pedig csaknem 80 százalékuk. Bizonyos kérdések esetében – például: „Kaphassanak-e munkát a feketék?” – az 1970-es évek elejére oly mértékben csökkent a rasszista válaszok aránya, hogy a felmérések összeállítói ki is hagyták a kérdőívekből.²⁷

A dehumanizáló és demonizáló meggyőződés is csökken. A fehér amerikaiak körében ezek a meggyőzések történelmileg abban az előítéletben öltöttek testet, hogy az afrikai amerikaiak lustábbak és kevésbé intelligensek, mint a fehérek. Az elmúlt két évtizedben azonban folyamatosan csökken az ilyen véleményeket hangoztató amerikaiak száma, és ma már elhanyagolható arányban gondolják úgy, hogy az egyenlőtlenség a rosszabb képességek következménye (7.8. ábra).

A vallási intolerancia is fokozatosan csökken. 1924-ben egy Amerika egyik középső államában működő gimnázium tanulóinak 91 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy „a kereszténység az egyetlen igaz vallás, és mindenkit át kell téríteni erre a hitre”. 1980-ra már csak 38 százalékuk osztotta ezt a véleményt. 1996-ban a protestánsok 62 százaléka és a katolikusok 74 százaléka gondolta úgy, hogy „minden vallás ugyanolyan jó” – ezzel a vélekedéssel megdöbbentették volna egy nemzedékkel előttük járó őseiket, nem is beszélve a 16. századiakról.²⁸

A kisebbségi csoportokat dehumanizáló és demonizáló hozzáállás megbélyegzése túlmutat a közvélemény-kutatási adatokon. Átalakította a nyugati kultúrát, kormányzati rendszert, sportot és a hétköznapi életet is. Amerika több mint ötven éve igyekszik megszabadulni a népszerű kultúrában felhalmozott rasszista képektől. Először az afrikai amerikaiak sértő ábrázolásai tűntek el, például a zenés előadásokban feketére mázolt képű színészek, az olyan tévéműsorok, mint az *Amos 'n' Andy* és a *Little Rascals* (Kis gazfickók), filmek, mint a Walt Disney-féle *A Dél dala* (Rémusz bácsi meséinek egy változata) és egy sor Tapsi Hapsi-epizód.²⁹

Eltűntek a logókon, hirdetésekben és kerti díszeken látható karikatúrák is. A polgárjogi mozgalom csúcspontja fordulóponthoz vezetett, és a tabu hamarosan a többi etnikai csoportra is áttért. Gyerekkoromból emlékszem, hogy amikor 1964-ben megjelent egy Funny Face (vicces pofa) márkanevű italpor, a különböző ízekhez – buggyant szőlő, nagyszájú lime, kínai cseresznye és indián narancs – egy-egy groteszk karikatúra tartozott. Nem volt túl jó az időzítés. A két utóbbit két éven belül átalakították a rassztól független fincsi cseresznyévé és nyami narancssá.³⁰ Még napjainkban is folyik az őshonos amerikaiakkal kapcsolatos sztereo-

7.8. ábra. Az afrikai amerikaiakkal kapcsolatos kedvezőtlen vélemények, 1977–2006

Forrás: Az adatok forrása Bobo–Dawson, 2009, a General Social Survey (<http://www.norc.og/GSS+Website>) alapján.

típiákra épülő neves sportcsapatok átnevezése, legutóbb a North Dakota Egyetem Sziú Harcosai kaptak új nevet. Nyilvános fórumokon tabuvá váltak, és számos politikus és médiaszemélyiség karrierjébe kerültek a megalázó rasszista és etnikai viccek, a kisebbségi csoportokra használt sértő elnevezések és a rasszok közötti genetikai különbségekre vonatkozó naiv elmélkedések. Az internet pöcögődreiben és a politikai jobboldal legszélén természetesen még ma is dúl az aljas rasszizmus, élesen elválnak azonban a kultúra és a politika fősodrájától. 2002-ben például a Szenátus kisebbségi republikánus vezetője, Trent Lott elismerő szavakkal illette a szegregáció elkötelezett híveként ismert Strom Thurmond 1948-as elnökjelölti kampányát. Lottra valóságos ösztűz zúdult a saját pártjából, így kénytelen volt lemondani.

Hadjárat indult tehát, hogy gyökerestül irtsák ki a faji erőszakhoz vezető meggyőződéseket, ami meghatározta azoknak a dolgoknak a körét, amelyeket gondolhatunk vagy kimondhatunk. A rasszista preferenciákat és a kvótákat nehéz racionális érvekkel alá támasztani egy olyan társadalomban, amely állítása szerint nem a bőrük színe, hanem a jellemük alapján ítéli meg állampolgárait. A preferenciákat és kvótákat mégsem szünteti meg egyetlen felelős pozícióban ülő ember sem, mert jól tudják, hogy ezzel kevesebb afrikai amerikai jutna fontos pozíciókba, és a társadalom is újrapolarizálódhatna. Valahányszor tehát törvénytelennek nyilvánítják vagy népszavazáson leszavazzák a rasszista preferenciá-

kat, olyan eufemizmusok formájában térnek vissza, mint a „pozitív diszkrimináció” és a „sokféleség”, esetleg kerülő utakon jutnak el hozzájuk (például nem az egész állam legjobbjainak, hanem az egyes iskolák legjobbjainak biztosítanak felvételt az egyetemekre).

A rasszal kapcsolatos tudatosság a felvételi után sem enyészik el. Számos felsőoktatási intézményben érzékenyítő szemináriumokat tartanak az elsőéveseknek, ahol el kell ismerniük tudat alatti rasszizmusukat, egyes egyetemeken pedig (újra és újra alkotmányellenesnek ítélt) véleménynyilvánítási kódex alapján büntetik a valamely kisebbségi csoportot esetleg sértő véleményeket.³¹ A „rasszista zaklatás”-sal kapcsolatos szabálysértési ügyek egy része önmaga paródiájába fordult, például amikor egy indianai egyetem diákját azért ítélték el, mert a Ku Klux Klan vereségéről olvasott könyvének borítóján a csoport egy tagja szerepelt, vagy amikor a Brandeis Egyetem tanárát bűnösnek találták abban, hogy a hispán származásúakkal szemben tapasztalt rasszizmusról szóló előadásán a *wetback** kifejezést használta.³² A rasszal kapcsolatos „érzéketlenség” jelentéktelen eseteiből (például amikor 1993-ban a Pennsylvania Egyetem diákja azt kiabálta az éjszaka dárídózóknak, hogy „kussoljatok, vízbívalyok!”, az anyanyelvén, héberül ugyanis ez egy szleng kifejezés a lármázókra, de rasszista jelzőnek ítélték) is nagy felhajtást csinálnak az egyetemek, és kialakítják a nyilvános megszégyenítés, a vezeklés és a morális megtisztulás aggasztó szertartásait.³³ E képmutatás védelmében egyedül az hozható fel, hogy nem túl nagy ár a rasszok közötti barátság soha nem tapasztalt virágzásáért (bár a képmutatás természetének része, hogy ezt sem szabad mondani).

The Blank Slate című könyvemben kifejtettem, hogy a rasszok közötti ellenségeskedés visszatértétől való túlzott félelem torzulást okozott a társadalomtudományokban: az öröklés-környezet vitában a kelleténél jobban hangsúlyozzák az öröklődés szerepét, még az emberi természet azon vonásai esetében is, amelyeknek semmi közük a rasszbeli különbségekhez, hanem minden rassznál megtalálhatók. E mögött az a félelem húzódik, hogy ha az emberi természet *bármely* összetevője a születéstől fogva jelen van, akkor születéstől fogva jelen lehetnek a rasszok vagy etnikai csoportok közti különbségek is, míg ha az elme a születés pillanatában tiszta lap, akkor a születésnél mindenkinek ugyanolyan az elméje. Mindebben az az ironikus, hogy az emberi természet politikai gyökerű tagadása hallgatólagosan elismeri az emberi természet egy különösen sötét elméletét: nevezetesen azt, hogy az ember folyamatosan a rasszista gyűlölködés szélén táncol, ezért a kultúra minden erőforrását mozgósítani kell ezzel szemben.

* Jelentése: illegális mexikói határátlépő.

A nők jogai és a nemi erőszak, valamint a bántalmazás visszaszorulása

Ha az erőszak történetének áttekintésére adjuk a fejünket, újra és újra hitetlenkedve fogadhatjuk, hogy az erőszak ma mélyen elítélt kategóriáihoz hogyan viszonyultak a múltban. A nemi erőszak története is ilyesféle döbbenetet válthat ki.

A nemi erőszak az ember repertoárjának egyik legfontosabb része. Egyszerre van jelen benne a fájdalom, a megalázás, a félelem, a trauma, a női továbbörökítés eszközeinek megszerzése és a beavatkozás a nő utódjainak felépítésébe. Donald Brown antropológus az emberi univerzálék közé sorolja, és minden korban és helyszínen találunk rá példákat. A héber Biblia egy olyan korról mesél, amikor a megerőszakolt nőt a bátyjai eladhették az erőszaktevőknek, a katonák isteni felhatalmazással becsstelenthették meg az eladósorba került foglyokat, a királyok pedig ezrével szerezhették be az ágyasokat. A nemi erőszak, mint láttuk, gyakori volt az amazonasi törzsek között, a homéroszi Görögországban, a középkori Európában és a százéves háború korának Angliájában (Shakespeare drámájában V. Henrik figyelmeztet egy francia falut, hogy adják meg magukat, különben „tisztá szüzeiteket kegyetlen, / Forró erőszak ejti kezibe”). A tömeges nemi erőszak a világ minden táján a népiirtás és a pogrom kísérőjelensége; beleértve a Boszniában, Ruandában és a Kongói Demokratikus Köztársaságban a legutóbbi időkben történt tombolást is. Gyakran előfordul a katonai megszállás utáni időkben is: gyakran követtek el nemi erőszakot a németek Belgiumban az első világháborúban, a japánok Kínában és az oroszok Kelet-Európában a második világháborúban, a pakisztániak pedig Bangladesben a függetlenségi háború idején.³⁴

Brown hozzáteszi, hogy a nemi erőszak emberi univerzálé ugyan, de a nemi erőszakkal kapcsolatos tiltások is azok. Számos történelmi írást és kultúrát kell azonban megvizsgálni ahhoz, hogy valahol megtaláljuk a nemi erőszak elítélését *az áldozat nézőpontjából*. A „ne kövess el nemi erőszakot” nem szerepel a tízparancsolatban, bár a tizedik parancsolat sokat elárul a nők helyzetéről abban a világban: a férj ingóságai között sorolják fel, a háza után, de a szolgák és a lábasjóságok előtt. A Biblia más szakaszában azt olvassuk, hogy a nemi erőszak férjezett áldozata a környezete szerint a házasságtörés bűnébe esett, és megkövezhették volna; ez az ítélet a sáría törvényeiben is szerepel. A nemi erőszakot nem a nő, hanem a férfi – a nő apja, férje, rabszolga esetén pedig a gazdája – elleni törvénytörésnek ítélték. A világ számos pontján ennek megfelelően mondtak erkölcsi és törvényes ítéletet a nemi erőszakra.³⁵ A nemi erőszakkal eltulajdonítják a nő szüzességét az apjától, a hűségét a férjétől. Az erőszaktevő úgy teheti jóvá a bűnét, ha megvásárolja az áldozatot feleségnek. A nők bűnösök a rajtuk elkövetett nemi erő-

szakban. A nemi erőszak a férjet, a hűbérurat, a rabszolga-tulajdonost és a hárem tulajdonosát illeti meg. A nemi erőszak a háború legális élvezete.

Amikor a középkori európai kormányok hozzáfogtak az igazságszolgáltatás egységesítéséhez, a nemi erőszak már nem a férj vagy az apa, hanem az állam ellen elkövetett bűncselekmény volt; az állam látszólag a nők és a társadalom érdekeit képviselte, a gyakorlatban azonban a megvádolt felé billent a mérleg. Mivel a nemi erőszakkal kapcsolatban könnyű hamisan vádaskodni, de nehéz védekezni ellene, a feljelentőnek – így nevezték az erőszak áldozatát – kellett volna bizonyítania az állítását, ami az esetek többségében lehetetlennek bizonyult. A bírók és az ügyvédek előszeretettel hangoztatták, hogy egyetlen nőt sem lehet akarata ellenére szexre kényszeríteni, mert „mozgó tübe képtelenség befűzni a cérnát”.³⁶ A rendőrség is gyakran csinált viccet a nemi erőszakból, pornográf részleteket követeltek az áldozattól, vagy olyan sziporkákkal legyintettek a vádaskodására, mint „ki akarná magát megerőszakolni?” vagy „a nemi erőszak áldozata ingyenkurva”.³⁷ A bíróságon sokszor a nőt magát is perbe fogták a vádlottal együtt, és bizonyítania kellett, hogy nem ő csábította el, bátorította vagy hatalmazta fel az erőszaktevőt. Számos államban nők nem szerepelhettek az esküdtszékben szexuális bűncselekmények esetén, mert esetleg „zavarba hozza őket” a vallomás.³⁸

A mai kor morális érzékenysége felől nézve érthetetlen a nemi erőszak gyakorisága az emberiség történelmében és az áldozat láthatatlansága a nemi erőszak törvényi elbírálásában. Nagyon is érthető azonban az evolúció során az emberi vágyakat és érzéseket alakító genetikai érdek nézőpontjából, amikor az érzékenységünket még nem a felvilágosodás humanizmusa formálta. A nemi erőszak három embert érint, és mindegyiknek más az érdeke: az erőszaktevőt, a nőt tulajdonának tekintő férfit és magát a nőt.³⁹

Az evolúciós pszichológusok és számos radikális feminista szerint a nemi erőszakot az emberi szexualitás közgazdaságtana befolyásolja. Andrea Dworkin feminista szerző így fogalmazott: „A férfi azt akarja, ami a nőé – szexet. Ellophatja (nemi erőszak), meggyőzheti, hogy nekiadja (csábítás), kibérelheti (prostituáció), hosszú távra lízingelheti (házasság az Egyesült Államokban), és a tulajdonává is teheti (házasság a társadalmak többségében).”⁴⁰ Az evolúciós pszichológia azzal egészíti ki ezt az elemzést, hogy magyarázatot keres a tranzakciókat finanszírozó erőforrásra. Ha egy fajban az egyik nem gyorsabban képes szaporodni, mint a másik, akkor a lassabban szaporodó nem részvétele szűkös erőforrásnak számít, amelyért a gyorsabban szaporodó nem verseng.⁴¹ Az emlősöknel és számos madárfajnál a nőtény szaporodik lassabban, mert a vemhesség, illetve az emlősök esetében a szoptatás sokáig tart. A nők válogatósabbak, a hímek pedig leküzdendő akadálnak tekintik a nőkhöz való hozzáférés korlátait. Számos fajnál megfigyelhető a zaklatás, a megfélemlítés és az erőszakos közösülés, többek között a gorilláknál, az orangutánoknál és a csimpánzoknál is.⁴² Az emberi faj esetében a hím akkor folyamodhat kényszerítéshez, amikor

* Németh László fordítása.

bizonyos kockázati tényezők jelentkeznek: ha erőszakos, érzéketlen és zabolátlan; ha örök vesztésként máshogy nem talál szexuális partnert; ha egyébként is kiközösítik, ezért nem kell tartania a közösség megvetésétől; és ha úgy érzi, hogy alacsony a büntetés kockázata, mert például hódítás vagy pogrom zajlik.⁴³ A nemi erőszak az esetek mintegy 5 százalékában terhességhez vezet, ami arra utal, hogy a nemi erőszak evolúciós előnyt jelenthet az erőszaktevő számára: a nemi erőszak során kitörő hajlamokat nem kiszűrte, hanem talán kiválasztotta az evolúciós történelem.⁴⁴ Mindez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a férfiak „erőszakra születtek”, hogy az erőszaktevők „nem tehetnek róla”, vagy hogy a nemi erőszak „természetes” abban az értelemben, hogy elkerülhetetlen vagy megbocsátható. Azt azonban segíthet megérteni, hogy miért van jelen a nemi erőszak csapása minden emberi társadalomban.

A nemi erőszak másik érintettje a nő családja, különösen az apja, a fiútestvérei és a férje. Az emberi hím kivételes az emlősök között, ugyanis táplálja és védelmezi utódait és anyjukat, továbbá gondoskodik is róluk. Befektetése azonban genetikailag kockázatos. Ha a felesége titokban mással is enyeleg, a férj egy másik férfi gyermekébe fektet be, ami az evolúciós öngyilkosság egy formája. A felszarvazottság kockázatával kapcsolatban közönyösségre hajlamosító gének az evolúciós idő során alulmaradnak az éberségre hajlamosító génekkel szemben. A gének ebben az esetben sem közvetlenül befolyásolják a viselkedést; úgy fejtik ki befolyásukat, hogy az agy érzelmi repertoárját alakítják, ebben az esetben a szexuális féltékenység érzelmét.⁴⁵ A férfiakat felbőszíti partnerük hűtlenségének gondolata, és gondoskodnak róla, hogy ez ne történhessen meg. Az egyik megoldás a feleség és leendő partnereinek megfenyegetése, szükség esetén pedig a fenyegetés beváltása a hitelesség megőrzése érdekében. A másik a feleség önállóságának és a szexuális jelzések maga javára fordításának korlátozása. Az apák is féltékenynek tűnnek, amikor tulajdonosként féltik lányuk szexualitását. A hagyományos társadalmakban a vőlegény fizet a menyasszonyért, és mivel egy szűz biztosan nem hordja más gyermekét a szíve alatt, a szüzesség jól jövedelmező árucikk. Az apák és bizonyos mértékig a fiútestvérek, valamint az anyák igyekeznek megőrizni ezt az értékes bevételi forrást a lányok szüzességének megóvásával. A társadalom idősebb nőtagjainak is érdeke a fiatalabbak jelentette szexuális verseny kordában tartása.

Természetesen a nők is féltékenyek a partnereikre, amint azt egy biológus is megállapítaná abból a tényből, hogy a férfiak befektetnek az utódaikba. A férfi hűtlensége azzal a kockázattal jár, hogy a befektetését elorozza egy másik nő és a hűtlen férjjel közös gyermeke, ezért a feleségnek is érdekében áll megakadályozni a férj kalandozását. De a partner hűtlenségének ára eltérő a két nem esetében, ennek megfelelően a férfi féltékenysége kérlelhetetlenebb, erőszakosabb és inkább szexuális (és nem érzelmi) hűtlenségre hajlamosít.⁴⁶ A nőket és a menyasszony rokonait egyetlen társadalomban sem érdekli a vőlegény szüzessége.

Az evolúciós érdekek alakította motivációkat nem fordíthatjuk le közvetlenül társadalmi gyakorlattá, de a hatásukra az emberek olyan törvényekért és szokásokért lobbiznak, amelyek védelmezik ezeket az érdekeket. Ennek köszönhetőek azok a széles körben elterjedt törvényi és kulturális normák, amelyek értelmében a férfiak elismerik egymás jogát feleségük és lányaik szexualitásának irányítására. Az emberi elme rajong a metaforákért, és a női szexualitás esetében a *tulajdon* a visszatérő gondolati kép.⁴⁷ A tulajdon rugalmas fogalom, a különböző társadalmakban törvényben ismerik el az olyan megfoghatatlan dolgok tulajdonjogát, mint a légtér, a képek, a dallamok, a kifejezések, az elektromágneses sáv szélesség, de még a génekét is. Nem meglepő hát, hogy a tulajdon fogalmát a legkevésbé sem tulajdonolható dolgokra is alkalmazták: a saját érdekekkel rendelkező, érző emberi lényekre, gyermekekre, rabszolgákra és nőkre.

„The Man Who Mistook His Wife for a Chattel” (A férfi, aki vagyontárgynak nézte a feleségét”) című cikkében Margo Wilson és Martin Daly megállapítja, hogy a világ különböző régióiban uralkodó hagyományos törvények az apák és férjek tulajdonának tekintik a nőket. A tulajdonra vonatkozó törvények értelmében a tulajdonosok bármikor eladhatják, elcserélhetik vagyontárgyaikat, és lemondhatnak róluk, valamint elvárhatják a közösségtől, hogy a vagyontárgy ellopása vagy sérülése esetén érvényesíthessék a kárpótlásra vonatkozó jogukat. Mivel ennek a társadalmi szerződésnek nem része a nő érdekképviselése, a nemi erőszak a tulajdonos férfival szemben jelent bűncselekményt. A nemi erőszak fogalma a tárgyakban okozott kárt és az értékes tulajdon ellopását jelentette, amint azt az angol *rape* (nemi erőszak) szó is jelzi, amely közös töből származik a *ravage* (rombolás), *rapacious* (kapzsi) és *usurp* (elbitorlás) szavakkal. Következésképp azokra a nőkre, akik nem álltak egy előkelő származású, vagyonos férfi tulajdonában, nem vonatkoztak a nemi erőszakkal kapcsolatos törvények, a saját feleségét pedig az akkori felfogás szerint senki sem erőszakolhatta meg, hiszen az olyan lett volna, mint a saját tulajdonukat ellopni.

A férfiak azzal is védhetik a befektetésüket, hogy szigorúan felelősségre vonják a nőt szexuális értékének eltulajdonításáért vagy károsodásáért. Az áldozathibáztatás eleve kizárja, hogy a nő nemi erőszakként tüntethesse fel a közös megegyezésen alapuló szexuális aktust, és arra ösztönzi, hogy tartózkodjon a kockázatos helyzetektől, és a szabadságával és biztonságával fizetett ár ellenére álljon ellen az erőszaktevőnek.

Bár a nő mint ingóság hasonlat legégbekiáltóbb változatai a középkor végével érvényüket veszítették, a szóhasználat még napjainkban is jelen van a törvényekben, a szokásokban és az érzelmeiben.⁴⁸ Nem a férfiak, hanem a nők ujján jelzi az eljegyzési gyűrű, hogy „foglaltak”, sokukat pedig még mindig az apjuk „adja ki” a férjnek az esküvőn, amelyet követően a vezetéknevük is megváltozik. A házasságon belüli nemi erőszak még az 1970-es években sem számított bűnnek egyetlen államban sem, a jogrendszer pedig a többi nemi erőszak esetén sem képviselte

elégge a nők érdekeit. A bírósági eljárásokat vizsgáló jogtudósok felismerték, hogy az esküdteket meg kell szabadítani attól az elterjedt téveszmétől, hogy a nők gondatlanságuk folytán felelősek lehetnek a megerőszakolásukért – ezt a hozzáállást már egyetlen amerikai törvénykönyv sem ismeri el –, mert ellenkező esetben befolyásolja a határozatukat.⁴⁹ Ami pedig az érzelmeiket illeti, a férfiak és barátok hajlamosak kegyetlen érzéketlenséggel viszonyulni megerőszakolt partnerükhöz, ilyesféle gondolatokkal küszködve: „Valamit elvettek tőlem. Úgy érzem, megcsaltak. Eddig csak az enyém volt, de ez megváltozott.” A nemi erőszakot követően nemritkán felbomlanak a házasságok.⁵⁰

És végezetül elérkeztünk a nemi erőszak harmadik szereplőjéhez: az áldozathoz. Ugyanaz a genetikai számítás, amelynek értelmében a férfi néha hajlamos szexre kényszeríteni a nőt, és amelynek értelmében az áldozat rokonsága saját magát érezheti sértve a nemi erőszakkal, azt is valószínűsíti, hogy a nő maga ellenáll az erőszaknak, és irtózik tőle.⁵¹ A szexuális reprodukció természetéből adódik, hogy a nő evolúciója úgy alakul, hogy szeretné irányítani a szexualitását. Szeretné megválasztani az időpontot, a körülményeket és a partnert, hogy a legrátermettebb, legbökezebb és legvédelmezőbb apát biztosíthassa az utódjának, és hogy az utód a legkedvezőbb időpontban jöjjön a világra. A nő természetesen sem tudat alatt, sem tudatosan nem dolgozza ki előre a reprodukciós tervet; és nem is arról van szó, hogy az agyába szerelt áramkör robotszerűen irányítja a viselkedését. Ez csupán magyarázattal szolgál bizonyos érzelmek fejlődésére, ebben az esetben arra, hogy a nő határozottan kívánja kézben tartani a szexualitását, amikor pedig ezt a lehetőséget erőszakkal megvonják tőle, gyötrelmeket él át.⁵²

A nemi erőszak története során tehát a nők érdekeit semmibe vették a szokásokat, erkölcsi kódokat és törvényeket formáló hallgatóságos tárgyalások folyamán. Mai érzékenységünk pedig – amely gyalázatos bűnnek tartja a nemi erőszakot – ezeknek az érdekeknek a figyelembevételét jelenti egy olyan humanista lelki beállítottság értelmében, amely nem a hatalomban, a hagyományban vagy a vallás gyakorlatában látja a moralitást, hanem érző lények szenvedésében és jólétében. Lelki beállítottságunknak immár kulcsfontosságú része az *autonómia*: hogy mindenkinek joga van a testéhez, senki sem tekintheti azt közös erőforrásnak, amelyről más érdekeltekkel is tárgyalni lehet.⁵³ A modern morális érzék nem keres egyensúlyt a nő erőszakmentességhez fűződő érdeke, az őt megerőszakolni kívánó férfi érdeke és a szexualitását monopolizálni kívánó férfiak és apák érdekei között. A hagyományos értéksorrendet fejről a talpára állítva úgy érezzük, hogy csak a nő tulajdonjoga számít a saját teste fölött, a többi szereplő érdeke mit sem ér. (Csak a vádlott érdekeit ismerjük el a büntetőeljárás során, hiszen az ő autonómiája is kockán forog.) Emlékezhetünk rá, hogy az autonómia elve abban is kulcsszerepet játszott, hogy a felvilágosodás idején megszüntessék a rabszolgaságot, a despotizmust, az adósrabszolgaságot és a kegyetlen büntetéseket.

Meglehetősen lassan gyökerezett meg az a ma már magától értetődőnek tűnő gondolat, hogy a nemi erőszak minden esetben atrocitás az áldozattal szemben. Az angol törvények már a középkor vége felé is kísérletet tettek az áldozat érdekeinek védelmére, a ma ismert formájukban azonban csak a 18. században születtek meg a törvények.⁵⁴ Nem véletlen, hogy ugyanebben az időben, a felvilágosodás korában kezdték elismerni a nők jogait is, a történelem során tulajdonképpen először. 1700-ban írt értekezésében Mary Astell a despotizmus és a rabszolgaság ellen felhozott érveket a nők elnyomására is kiterjesztette:

Ha az állam működéséhez nincs szükség abszolút szuverenitásra, miért van rá szükség a családban? vagy ha a családban szükség van rá, az állam működéséhez miért nincs? hiszen egyetlen olyan érvet sem találunk az egyik mellett, amely ne lenne érvényes a másikra is. [...]

Ha minden ember egyenlőnek születik, hogy születhetnek a nők mind rabszolgának? Hiszen nem a *rabszolgaság tökéletes feltétele-e*, hogy alá vannak rendelve a férfi *állhatatlan, bizonytalan, ismeretlen és önkényes* akaratának?

További 150 évre volt szükség ahhoz, hogy az érvelésből mozgalom szülessen. A feminizmus első hulláma – amely az Egyesült Államokban az 1848-ban aláírt Seneca Falls-i egyezményrel kezdődött és az alkotmány 1920-as tizenkilencedik kiegészítésével fejeződött be – biztosította a nők számára a szavazati jogot, az esküdti hivatalt, a házasságon belüli tulajdont, a válást és az oktatáshoz való jogot. A nemi erőszak elbírálásának forradalmasítása azonban csak a második hullámban, az 1970-es években sikerült.

A munka oroszlánrészét Susan Brownmiller 1975-ben megjelent, *Against Our Will* (Akaratunk ellenére) című sikerkönyve végezte el. Brownmiller könyörtelenül rávilágított arra, hogy a történelem során a vallás, a jog, a hadviselés, a rabszolgaság, a rendőrség és a populáris kultúra is dicsőítette a nemi erőszakot. Közzétette a nemi erőszak modern statisztikáit, valamint első kézből származó beszámolókat a nemi erőszak és az azzal kapcsolatban tett feljelentés élményéről. És Brownmiller arra is rámutatott, hogy a társadalom legfőbb intézményeiben a női nézőpont hiánya olyan légkört teremtett, amely félvállról veszi a nemi erőszakot (gondoljunk csak a népszerű élcre: „Ha már úgyis megerőszakolnak, dőlj hátra, és élvezd”). Egy olyan korszakban írta a könyvét, amikor az 1960-as évek decivilizációs folyamata a romantikus lázadás egy formájának láttatta az erőszakot, a szexuális forradalom hatására pedig a kéjvágy a kulturális kifinomultság jelévé változott. E két tényező inkább a férfiaknak kedvezett, és a kettő együtt szinte menővé tette a nemi erőszakot. Brownmiller bemutatta, hogy a népi és a magas kultúra milyen megrázóan hősi képet fest az erőszaktevőkről, és példának hozta azokat a hátborzongató kritikákat is, amelyek abból indultak ki, hogy az olvasó sem gondolhatja másképp. Stanley Kubrick *Mechanikus narancs* című 1971-es

filmjében például egy Beethoven-rajongó gazember abban leli örömét, hogy eszméletlenül ver másokat, és a saját férjük előtt erőszakol meg nőket. A *Newsweek* kritikusa így lelkendezett:

A *Mechanikus narancs* a legmélyebb rétegekben az emberi személyiség odüsszeiája, az ember valódi arcát tárja fel. [...] Alex mint képzeletbeli figura valamennyiünk sötét és ősi ösztöneire hat. Megtestesíti az azonnali szexuális kielégülés, a dühünk és elfojtott bosszúszomjunk kieléle iránti vágyunkat, a kaland és az izgalom bennünk lévő igényét.⁵⁶

Brownmiller hozzáfűzi, hogy a kritikus mintha elfelejtette volna, hogy nem csak férfiak ülnek a nézőtéren: „Biztos vagyok benne, hogy egyetlen nő sem érzi úgy, hogy a Pinokkió-orrú, ollót csattogató punk az ő azonnali kielégülés, bosszú vagy kaland iránti vágyát testesítette meg.” Ugyanakkor nem vádolhatjuk a kritikust azzal, hogy túl szabadon értelmezi a rendező szándékait. Kubrick maga is többes szám első személyben magyarázta el hőse vonzerejét:

Alex azt jelképezi, amilyen természetes állapotában lenne a férfi, ha a társadalom nem kényszerítené rá a „civilizáció” folyamatát. Tudat alatt arra reagálunk, hogy Alex büntudat nélkül gyilkol és erőszakoskodik, hogy felvállalja természetes, vad énjét, és a történet ereje éppen abban rejlik, hogy bepillantást nyerhetünk az ember valódi természetébe.⁵⁷

Az *Against Our Will* nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet napirendjére kerüljön a nemi erőszakkal kapcsolatos törvények és igazságszolgáltatási gyakorlatok reformja. Amikor a könyv megjelent, egyetlen amerikai államban sem számított bűnnek a házasságon belüli nemi erőszak; ma már mind az ötvenben és Nyugat-Európa országainak többségében tiltja a törvény.⁵⁸ A nemi erőszakkal foglalkozó válságközpontok megkönnyítik a nemi erőszak bejelentését és a gyógyulást; ma már szinte egy lépést sem tehetünk az egyetemi campusokon úgy, hogy bele ne botlanánk az ilyen szolgáltatások hirdetésébe. A 7.9. ábrán látható matricát a Harvard Egyetem mosdói fölé ragasztják, és nem kevesebb mint öt szervezetet ajánl a diákok figyelmébe.

Ma már a bűnügyi igazságszolgáltatási rendszer minden szintje komolyan veszi a szexuális támadásokat. Egy nemrégiben történt eset jól érzékelteti a változást. Egy diákom Boston munkásnegyedében sétált, amikor három gimnazista feltartóztatta, egyikük megfogta a mellét, a tiltakozására válaszul pedig tréfásan megfenyegették. Amikor feljelentést tett a rendőrségen, egy civil ruhás rendőrt rendelték mellé, és kettesben három délutánt töltöttek egy jellegtelen autóban (egy drogazzia során lefoglalt 1978-as lazacszínű Cadillac Seville-ben), amíg fel nem ismerte az elkövetőt. A kerületi ügyészhelyettes többször is beszélt a lánnyal.

You are not alone ...

If you have been forced or coerced into sexual activity against your will, there are many people at Harvard who can help:

- Office of Sexual Assault Prevention and Response (24 hrs) 617-495-
- University Health Services (24 hrs) 617-495-
- RESPONSE peer counseling line (9 pm - 7 am) 617-495-
- Boston Area Rape Crisis Center (24 hrs) 617-492-

FOR IMMEDIATE EMERGENCY ASSISTANCE OR
TO REPORT SUSPICIOUS OR CRIMINAL ACTIVITY OF ANY KIND,
CALL HARVARD UNIVERSITY POLICE 617-495-

7.9. ábra. A nemi erőszak megelőzését és feldolgozását segítő matrica

Nem vagy egyedül...

Ha akaratod ellenére szexuális tevékenységre kényszerítettek, a Harvardon is sokan sietnek a segítségére:

- A szexuális támadások megelőzését és feldolgozását segítő iroda (éjjel-nappal): 617-495
 - Egyetemi egészségügyi szolgálat (éjjel-nappal): 617-495
 - Telefonos tanácsadó szolgálat (9-19): 617-495
 - Bostoni nemi erőszak válságközpont (éjjel-nappal): 617-492
- SÜRGŐS VÉSZHELYZET ESETÉN VAGY A GYANÚS ÉS BÜNÖZŐI TEVÉKENYSÉG BEJELENTÉSÉHEZ
HÍVD A HARVARD EGYETEM RENDŐRSÉGÉT 617-495

és a jóváhagyásával másodfokú testi sértéssel vádolták a fiút, amit az be is vallott. A stratégia változását jelzi, hogy a korábbi évtizedekben még a brutális nemi erőszakot is felületesen kezelték, most viszont egy viszonylag csekély súlyú bűncselekmény is megmozgatta a teljes igazságügyi rendszert.

A populáris kultúrában is jelentősen megváltozott a nemi erőszak kezelése. A film- és televízióiparban ma már úgy mutatják be az erőszakot, hogy együttérzést ébresszenek az áldozat iránt és felháborodást a támadójával szemben. Az *Esküdt ellenségek: Különleges ügyosztály* és a hozzá hasonló népszerű televíziós sorozatok azt üzenik, hogy a szexuális támadók a társadalom minden rétegében aljas gazemberek, akiket a DNS-vizsgálat előbb-utóbb az igazságszolgáltatás kezére játszik. A legdöbbenetesebb a videójátékok iparága, amely a következő nemzedék médiuma, bevételei a mozival és a rögzített zenével vetekszenek. A videójáték a szabályozatlan tartalom virágzó anarchiája, elsősorban fiatalok készítik fiataloknak. Bár a játékokban hemzseg az erőszak és a nemi sztereotípiák, egy tevékenység éppen a távolléte miatt feltűnő. Francis X. Shen jogtudós

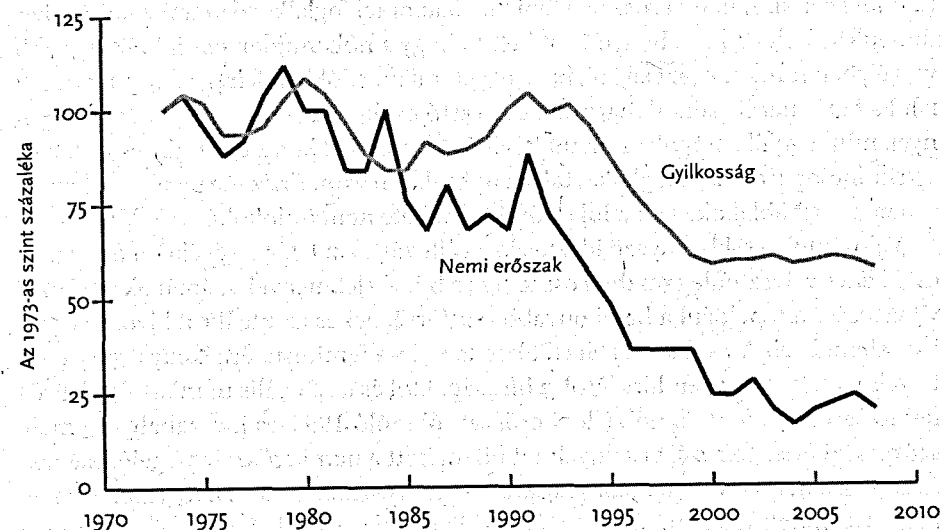
elemezte az 1980-as évek óta piacra dobott videójátékok tartalmát, és felfedezett egy szinte tökéletes tabut:

Valószínűleg a nemi erőszak az egyetlen elem, amely nem szerepelhet a videójátékokban [...] A való életben nyilvánvalóan rettenetesebb a sorozatos, sokszor brutális gyilkosság vagy egész városok lerombolása, mint a nemi erőszak. A videójátékban azonban szóba sem jöhet, hogy valaki egy gomb lenyomásával megerőszakolja az egyik szereplőt. Mintha az „ez csak egy játék” magyarázkodás üresen csengene a nemi erőszak esetében. [...] Még a szerepjátékok virtuális világában is tabu a nemi erőszak.

Az egész világra kiterjedő vizsgálatában alig néhány kivételt talált, de azokat is azonnali és erőteljes tiltakozás követte.⁵⁹

De vajon csökkentették-e a fenti változások a nemi erőszak előfordulását? A nemi erőszakkal kapcsolatos tények homályosak, mert köztudottan ritkán születik ebben az ügyben feljelentés, ugyanakkor néha akkor is feljelentésre kerül sor, amikor nem történt semmi (2006-ban például nagy hírverés közepette megvádolták a Duke Egyetem három sportolóját, de a vádat végül cáfolták).⁶⁰ Az aktív csoportok értéktelen statisztikái széles körben terjednek, és beépülnek a köztudatba, mint például az a hihetetlen téveszme, hogy minden negyedik egyetemistát megerőszakolnak. (Az állítás a nemi erőszak egy rendkívül tág meghatározására épült, amelyet az állítólagos áldozatok maguk sem fogadtak el; beleértett például minden olyan eset, amikor egy nő túl sokat ivott, beleegyezett a szexuális tevékenységbe, de utólag megbánta.)⁶¹ Korántsem tökéletes, de azért használható adatbázis az Egyesült Államok igazságügyi statisztikai hivatalának országos felmérése (National Crime Victimization Survey), amely 1973 óta készít módszeresen interjúkat a lakosság széles és sokféle rétegéből származó mintáján, hogy felbecsülhessék a bűncselekmények gyakoriságát, ugyanakkor az adatokat ne torzítsa el az a körülmény, hogy hány áldozat tesz feljelentést a rendőrségen.⁶² A felmérés számos módszerrel igyekszik minimalizálni a feljelentéssel nem járó esetek torzítását. A megkérdezettek kilencven százaléka nő, és amikor 1993-ban fejlesztették a módszereket, visszamenőleg is kiigazították a korábbi évek adatait, hogy minden év adata összehasonlítható legyen. A nemi erőszak meghatározása tág, de nem túl tág; nemcsak a fizikai erőszakkal, hanem a verbális kényszerítéssel megvalósult szexuális bűncselekményekre is kiterjedt, ahogy a nemi erőszak kísérletére és megvalósult eseteire is, függetlenül attól, hogy férfiakról vagy nőkről, homoszexuálisokról vagy heteroszexuálisokról volt-e szó. (A nemi erőszakot általában férfi követi el nővel szemben.)

A 7.10. ábrán a nemi erőszak éves előfordulása látható az elmúlt négy évtizedben az említett felmérés alapján. Látható, hogy harmincöt év alatt rendkívüli mértékben, 80 százalékkal csökkent a nemi erőszak gyakorisága: 1973-ban a tizenkét

7.10. ábra. A nemi erőszak és a gyilkosságok előfordulása az Egyesült Államokban, 1973–2008

Forrás: Az FBI Uniform Crime Reports és a National Crime Victimization Survey adatai; U.S. Bureau of Justice Statistics, 2009.

évnél idősebbek körében 250, 2008-ban már csak 50 esetben fordult elő. A valószínűségben még ennél is jelentősebb lehet a visszaesés, mert az utóbbi években szinte biztosan szívesebben tettek feljelentést a nők, mint korábban, amikor a nemi erőszakot még nem tekintették súlyos bűncselekménynek, gyakran eltitkolták vagy jelentéktelennek ítélték.

A 3. fejezetben megtudtuk, hogy az 1990-es években a bűncselekmények minden kategóriája csökkenő tendenciát mutatott, a gyilkosságtól az autópályaig. Felmerül a kérdés, hogy vajon a nemi erőszak visszaszorulása egyszerűen csak a bűncselekmények csökkenésének különleges esete vagy a feministák erőfeszítéseinek következménye. A 7.10. ábrán az emberölési statisztikákat is ábrázoltam (az FBI jelentései alapján), és az 1973-as értékeken hangoltam össze a két görbét. Az ábrán látható, hogy a nemi erőszak számának csökkenése eltér az emberölések számának csökkenésétől. A gyilkosságok száma 1992-ig föl-le ugrált, az 1990-es években csökkent, majd az új évezredben stagnált. A nemi erőszak előfordulása az 1970-es években kezdett csökkenni, az 1990-es években meredekebben zuhant, és az új évezredben is folytatódott a visszaesés. 2008-ra a gyilkosságok száma az 1973-as szint 57 százalékára, a nemi erőszak viszont 20 százalékára apadt.

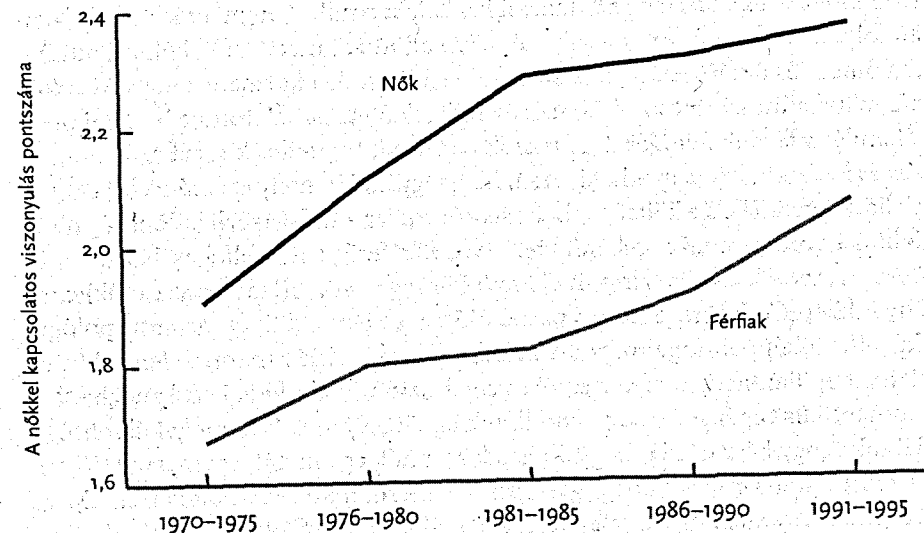
Ha a felmérés adataiban látható trend valós, akkor a nemi erőszak előfordulásának csökkenése az erőszak visszaszorulásának újabb példája. Mégsem figyelt fel

rá szinte senki. A nemi erőszak elleni küzdelemmel foglalkozó szervezetek a siker ünneplése helyett azt a benyomást keltik, hogy a nők minden eddiginél nagyobb veszélyben forognak (ezt sugallják az egyetemi mosdókban felragasztott matricák is). És bár a nemi erőszak harminc éve tartó csökkenése más magyarázatot igényel, mint a gyilkosságok számának hét éve tartó csökkenése, a politológusok és a kriminológusok nem foglalkoztak az üggyel. A három évtizede tartó csökkenést sem a betört ablakok, sem a lökonómia elmélete nem indokolja.

Valószínűleg több tényező idézte elő a változást. Az 1990-es években tapasztalt csökkenés valószínűleg részben összefügg a bűncselekmények számának általános visszaesésével, például a hatékonyabb rendőrséggel és az utcákról kivont veszélyes elemekkel. A csökkenés előtt, alatt és után a feminista érzékenység kiemelt figyelmet követelt a rendőrségtől, a bíróságoktól és a szociális munkásoktól. Erőfeszítéseiket segítette a nők elleni erőszakra szóló 1994-es jogszabály is, amely szövetségi finanszírozást és figyelmet biztosított a nemi erőszak megelőzésének, és előírta a nemi erőszak bizonyítására szolgáló eszközök és a DNS-tesztek használatát, aminek köszönhetően az elkövetők már az első alkalommal is rács mögé kerülhetnek, nem kell megvárni a második vagy a harmadik esetet. Igen valószínű, hogy a bűncselekmények számának 1990-ben tapasztalt általános csökkenése a nemi erőszak ellen folytatott feminista hadjárat következménye volt, és nem fordítva. Amikor az 1960-as és 1970-es évek bűnözési hulláma nyugvópontra ért, a nőket érő támadások ellen fellépő feminista hadjárat is hozzájárult az utcai erőszak romantikus imidzsének lerombolásához, a közbiztonsághoz való jog elfogadásához és az 1990-es évek újracyvilizáló folyamatának elindításához.

Bár a feminista mozgalmat is dicséret illeti a nemi erőszak amerikai visszaszorulását előidéző intézkedésekért, az ország nyilvánvalóan készen állt a változásra. Senki sem érvelt ugyanis amellett, hogy a nőket meg kell alázni a rendőrségen és a bíróságon, hogy a férjeknek joguk van megerőszakolni a feleségüket, vagy hogy az erőszaktevőknek lesben kell állniuk a lépcsőházban és a parkolóházban. A győzelem gyorsan jött, nem volt hozzá szükség bojkottra vagy mártírokra, rendőrkutyák és feldühödött tömegek sem állták útját. A feministák részben azért nyerték meg a nemi erőszakkal vívott küzdelmet, mert egyre több nő került befolyásos pozícióba, a technológiai változások ugyanis átalakították az ősrégi nemek közötti munkamegosztást, amely a fakanál és a gyerekek mellé bilincselte a nőket. Ám a csata megnyerésében az is segített, hogy mindkét nem egyre feministábbá vált.

Hiába állítják egyesek anekdoták alapján, hogy a nők azért nem tapasztalnak fejlődést, mert bosszúhadjárat folyik a feminizmus ellen, az adatokból tisztán látszik, hogy az ország hozzáállása vitathatatlanul progresszívebbé vált. Jean Twenge pszichológus több mint negyedszázad válaszait tekintette át a nőkkel kapcsolatos véleményt firtató kérdőíveken, olyan állításokkal, mint „a nők számára sértő, hogy a házassági szertartásban továbbra is szerepel az »engedelmeskedni« szó”, „a nőknek nem a jogaikkal kellene foglalkozniuk, hanem azzal, hogy jó feleséggé

7.11. ábra. A nőkkel kapcsolatos hozzáállás az Egyesült Államokban, 1970-1995

Forrás: Twenge, 1997 grafikonja.

és anyává váljanak” és „a nő nem várhatja el, hogy ugyanazokra a helyekre járhasson vagy ugyanakkora szabadságot élvezzen, mint a férfi”.⁶³ A 7.11. ábrán hetvenegy olyan felmérés átlaga látható, amely 1970 és 1995 között vizsgálta a főiskolás korú férfiak és nők hozzáállását. Minél későbbi nemzedékről van szó, annál progresszívebben viszonyul a nőkhöz, a válaszadók nemétől függetlenül. Az 1990-es évek elején a férfiak feministább nézeteket vallottak, mint az 1970-es években a nők. A déli diákok valamivel kevésbé feministák, mint az északiak, az időbeli trendek azonban hasonlóak, ahogy a nőkkel kapcsolatos hozzáállás is amerikaiak más mintáin.

Ma már valamennyien feministák vagyunk. A nyugati kultúra alapértelmezett nézőpontja egyre inkább uniszex. Az általános állampolgári nézőpont egyetemessítése a morális fejlődés egyik motorja volt a 18. századi humanitárius forradalom idején, és a 20. századi polgárjogi forradalomban is őrizte a lendületét. Nem véletlen, hogy a nők jogainak kiszélesítése szorosan az etnikai kisebbségekre vonatkozó jogok kiszélesítésének nyomában járt, hiszen ha a nemzet alapító hit-tételének igaz értelme szerint minden ember egyenlőnek teremtett, akkor miért nem igaz ez minden nőre? A nemek esetében az egyetemesítő tendencia egyik felületes jele, hogy a szerzők az angol nyelvben az általános emberi lényre hivatkozva igyekeznek kerülni a hímnemű személyes névmásokat. Egy mélyebb jele pedig, hogy a morális és jogi rendszert átalakították, immár nem csupán a férfiak nézőpontjából indokolható.

Az erőszaktevők férfiak; az áldozataik általában nők. A nemi erőszakkal szemben folytatott kampány nemcsak azért erősödött fel, mert a nők befurakodtak a hatalomba, és a saját érdekeik szolgálatába állították a kormányzati eszközöket, hanem gyanúm szerint azért is, mert a nők jelenléte átalakította a hatalmi pozícióban lévő férfiak felfogását. A morális nézőpont nem csak arról szól, hogy ki nyer és ki veszít; azt is meghatározza, hogy egyáltalán mely események számítanak haszonnak, illetve költségnek. És sehol sem jár a felfogásbeli különbség olyan jelentős következményekkel, mint a szexualitás férfi és női felfogásában.

A női szerzők erotikus írásait elemző *Warrior Lovers* (Harcos szeretők) című könyvükben Catherine Salmon pszichológus és Donald Symons antropológus a következőképpen fogalmaz: „A másik nem számára vonzóan lenni kívánó erotika bepillantást enged a nemeket elválasztó pszichológiai szakadékba. [...] A romantikus regények és a pornófilmek között olyan sok és mély különbséget találunk, hogy kész csoda, hogy a férfiak és a nők egyáltalán egymásra találnak, az együttmaradásról és a közös gyermeknevelésről már nem is beszélve.”⁶⁴ Mivel az erotika lényege, hogy úgy biztosít szexuális élményt a fogyasztójának, hogy nem kell a másik nem igényeivel törődni, valóban rávilágít a két nem leplezetlen vágyaira. A férfiakat célzó pornográfia vizuális, anatómiai, ösztönös, számos partnert használ, és hiányzik belőle a kontextus és a jellemábrázolás. A nőket célzó erotika inkább verbális, lélektani, elgondolkodtató, monogám, kontextusban és jellemábrázolásban gazdag. A férfiak arról fantáziálnak, hogy testekkel közösjenek, a nők a szeretkezésről hús-vér emberekkel.

A nemi erőszak nem feltétlenül tartozik a férfiszexualitáshoz, de az teszi lehetővé, hogy a férfi vágya sokszor nem válogat a szexuális partnerek között, és nem törődik partnere belső életével – „partner” helyett érdemesebb talán a „tárgy” szót használni. A szexszel kapcsolatos felfogás különbsége abban is jelentkezik, ahogy a két nem a szexuális agresszió károkozásához viszonyul. David Buss pszichológus felmérése szerint a férfiak nem érzik át, hogy egy női áldozatnak milyen megterhelő a szexuális agresszió, a nők viszont túl nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy mennyire terheli meg a férfiakat a szexuális agresszió.⁶⁵ A szexuális szakadékkal is magyarázható a hagyományos jogi és morális kódrendszerek közönye a nemi erőszak áldozataival szemben. Valószínűleg nem csak arról van szó, hogy a férfiak könyörtelenül gyakorolják a hatalmat a nőkkel szemben; a szakadék a férfiak szülőkörtségéből is eredhet, abból, hogy el sem tudnak képzelni egy tőlük eltérő lelki beállítottságot, azt, amely riasztónak és nem vonzóan tartja az idegennel folytatott durva, kéretlen szex lehetőségét. Ha egy társadalomban a férfiak a nők mellett dolgoznak, és saját érdekeik igazolása mellett kénytelenek figyelembe venni a nők érdekeit is, ez a fafejű érzéketlenség nemigen maradhat érintetlen.

A szexuális szakadék magyarázattal szolgálhat a nemi erőszak politikailag korrekt ideológiájára is. Mint láttuk, az erőszakkal szemben folytatott sikeres had-

járatok gyakran hagynak maguk után feltáratlan illemszabályokat, ideológiát és tabut. A nemi erőszak esetében az a helyes meggyőződés, hogy a nemi erőszaknak nincs köze a szexhez, csak a hatalomhoz. Ahogy Brownmiller fogalmazott: „A nemi erőszak az őskortól napjainkig kritikus funkciót töltött be. Sem több, sem kevesebb, mint a megfélemlítés tudatos folyamata, amellyel minden férfi minden nőt félelemben tart.”⁶⁶ Az erőszaktevők, írta Brownmiller, olyanok, mint a mürmidónok, a hangyáktól származó mitológiai katonák, akik Akhilleusz zsoldosai-ként harcoltak: „A rendőrségi nyilvántartásba kerülő erőszaktevők mürmidónként lépnek fel társadalmunk férfi tagjai helyett.”⁶⁷ A mürmidónelmélet természetesen ostobaság. Egyrészt a jó ügyért küzdő önzetlen harcosok szerepébe emeli az erőszaktevőket, és minden férfit a szeretett nő megerőszakolásának hírébe hoz, de azt is feltételezi, hogy a szex az egyetlen dolog, amelynek eléréséhez egyetlen férfi sem folyamodik erőszakhoz, amit az erőszaktevők és áldozataik statisztikai megoszlásával kapcsolatos tények is cáfolnak.⁶⁸ Brownmiller állítása szerint egykori kommunista tanárának munkája alapján dolgozta ki az elképzelését, és az valóban bele is illik abba a marxista felfogásba, hogy minden emberi viselkedés a csoportok közötti hatalmi harcként magyarázható.⁶⁹ Ám ha megengedhetek magamnak egy *ad feminam* megjegyzést, az az elmélet, hogy a nemi erőszaknak semmi köze a szexhez, könnyebben elképzelhető egy olyan nem számára, amely a személytelen szexet egy tiltakozó idegennel még elképzelni is furcsának találja.

A józan ész soha nem áll az erőszak csökkenését kísérő szent szokás útjába, és a nemi erőszakkal foglalkozó válságközpontok egyhangúan kijelentik, hogy „a nemi erőszak és a szexuális támadás nem a szexszel vagy a kéjvágygal függ össze – az agresszióról, a hatalomról, a megalázásról szól, fegyverként használja a szexet. Az erőszaktevő célja a leigázás.” (Heather MacDonald újságíró így reagált erre: „Aki a buliban a nőre veti magát, azt csak egy dolog érdekli, és az nem a patriarchátus visszaállítása.”)⁷⁰ E szent meggyőződésből fakadóan a tanácsadók olyan tanácsokat erőltetnek a diákokra, amilyeneket egyetlen felelős szülő sem adna a lányának. Amikor MacDonald megkérdezte egy nagy egyetem szexuális támadások megelőzésére hivatott szolgálatának társigazgatójától, hogy segítik-e a diákokat a józan ítélőképességük kialakításában az olyan iránymutatásokkal, mint „ne rúg be, ne búj ágyba senkivel, ne vetközz le, és ne hagyj, hogy levetköztessenek”, az igazgató így felelt: „Nem szeretem ezt az irányt. Azt sugallja, hogy ha [a lányokat] megerőszakolják, az az ő hibájuk is lehet – soha nem az ő hibájuk –, az öltözködési stílus nem felhívás nemi vagy bármilyen erőszakra. [...] Sem a munkatársaimnak, sem magamnak nem engedem, hogy azt üzenjük, az áldozat tehet róla, mert nem megfelelően öltözködött vagy másféleképpen bízta az elkövetőt.”

Szerencsére a MacDonald által megkérdezett diákok nem hagyták, hogy a szexuális korrektség a józan eszük útjába álljon. A nemi erőszakkal kapcsolatos egyetemi bürokrácia stratégiája érdekes téma ugyan a meggyőzések szociológiája szempontjából, valójában azonban csak mellékjelensége egy jelentősebb

történelmi fejleménynek: nevezetesen annak, hogy az elmúlt évtizedekben, amióta a társadalmi viszonyulások és a büntetés-végrehajtás is figyelembe veszik a nők nézőpontját, sokkal ritkábban fordul elő az erőszak egyik fontos kategóriája.

A nőkkel szembeni erőszak másik jelentős kategóriáját nevezték már asszonyverésnek, bántalmazásnak, házastársi visszaélésnek, párkapcsolati erőszaknak és családon belüli erőszaknak is. A férfi fizikai erejét bevetve megfélemlíti, megtámadja és szélsőséges esetben megöli aktuális vagy korábbi feleségét vagy barát-nőjét. Az erőszakot általában szexuális féltékenység vagy a nő távozásával kapcsolatos félelem váltja ki, bár a férfi azért is élhet vele, hogy megmutassa, ki az úr a háznál, hogy megbüntesse a nőt az engedetlensége miatt, ha például kétségbe vonta a férfi tekintélyét, vagy nem teljesítette egy háztartással kapcsolatos kötelességét.⁷¹

A családon belüli erőszak az utolsó lépés azokban a taktikákban, amelyek segítségével a férfiak korlátozzák partnerük szabadságát, különös tekintettel a szexuális szabadságra. Ez összefügghet a pár őrzésének biológiai jelenségével.⁷² Azoknál az organizmusoknál, ahol a hím befektet az utódaiba, a nőtény pedig más hímekkel is közösülhet, a hím követi a nőtényt, megpróbálja távol tartani a rivális hímektől, és ha úgy látja, hogy kudarcot vallott, azonnal megpróbál közösülni vele. A pár őrzésére szolgáló taktikának nevezhetjük azokat az embernél megfigyelt gyakorlatokat, mint az elfátyolozás, a kísérő kijelölése, az erényöv, az elzárás, a nemek szerinti elkülönítés és a női nemi szerv megcsonkítása. A védelem további biztosításaként a férfiak gyakran megállapodnak más férfiakkal (esetleg az idősebb nőrokonokkal), hogy törvényes joguként ismertessék el a partnerükre vonatkozó monopóliumot. A termékeny félhold, a Távol-Kelet, Észak- és Dél-Amerika, Afrika és Észak-Európa civilizációinak jogi kódexeiben szinte azonos megfogalmazásban tettek egyenlőségjelet a nők és a vagyontárgy közé.⁷³ A házasságtöréssel a szerelmi rivális kárt okozott a férjnek, akit kárpótlás, válás (és a menyasszony árának visszafizetése) vagy erőszakos bosszú illetett meg. A házasságtörést mindig a nő családi állapota határozta meg, a férfi családi állapota és a nő választása mit sem számított. A törvények értelmében a családfő még a 20. század elején is „testi fenytéssel büntethette” a feleségét.⁷⁴

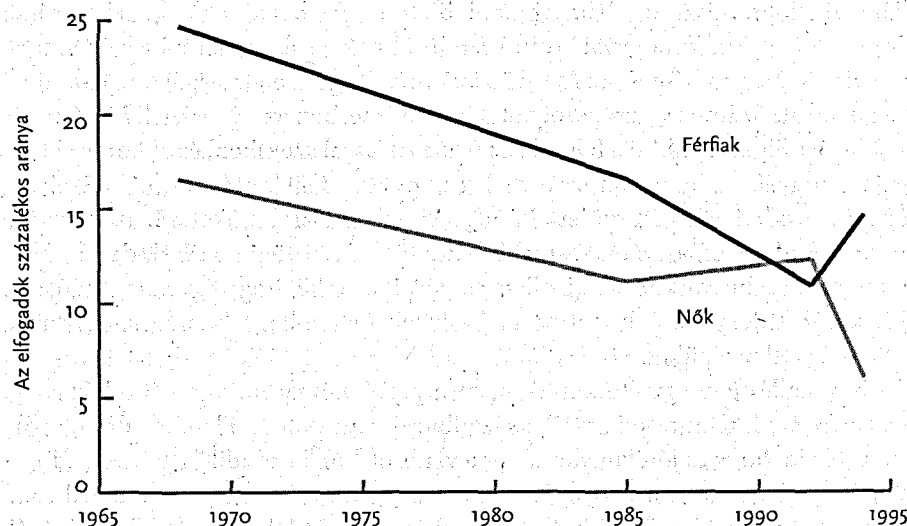
A nyugati országokban az 1970-es években számos olyan törvényt visszavontak, amely a férj tulajdonaként tekintett a nőkre. A válási törvények is kiegyensúlyozottabbakká váltak. A férfi nem hivatkozhatott többé jogos provokációra, amikor megölte házasságtörő feleségét vagy annak szeretőjét. A férj nem zárhatta el többé a feleségét, és nem akadályozhatta meg, hogy elhagyja az otthonát. A nő családja és barátai pedig már nem váltak cinkostárssá, ha befogadták a menekülő feleséget.⁷⁵ Az Egyesült Államok legtöbb régiójában átmeneti otthonok várják a bántalmazó partner elől menekülő nőket, és a családon belüli erőszak szankcio-

nálásával a jogrendszer is elismeri a nők biztonságához való jogát. A „házastársi civódásból” egykor kimaradni kívánó rendőröknek az államok többségében törvény írja elő, hogy a bántalmazás valószínűsíthetősége esetén le kell tartóztatniuk a házastársat. Számos igazságszolgáltatási rendszerben az ügyésznek *kötelessége* távoltartási végzést kiadni a bántalmazó házastárssal szemben, és akkor is el kell járnia az ügyében, ha az áldozat esetleg nem akar feljelentést tenni.⁷⁶ Ezek az előírások eredetileg azért születtek, hogy kiszabadítsák a nőket a bántalmazás, bocsánatkérés, megbocsátás és újabb bántalmazás ördögi köréből, de ma már oly mértékben beavatkoznak az állampolgárok életébe, hogy egyes jogtudósok, többek között Jeannie Suk szerint a nők érdekei ellen hatnak, mert megvonják tőlük a függetlenségüket.

A hozzáállás is megváltozott. Az asszonyverést évszázadokon át a házasság bevett részének tekintették: a 17. században Beaumont és Fletcher drámaírók jelentették ki, hogy „a jótékonykodás és a verés otthon kezdődik”, a 20. században Ralph Kramden buszsofőr fenyegetőzött így: „Egyszer majd megmutatom, Alice... BUMM, lecsapok a bagólesődre!” A különböző bűncselekmények súlyosságáról szóló 1972-es felmérésben a válaszadók csak a 91. helyre sorolták (140-ből) a házastárssal szembeni erőszakot. (A felmérés válaszadói szerint az LSD-árusítás súlyosabb bűncselekmény, mint „egy idegen megerőszakolása a parkban”)⁷⁷ A felmérések adatait megbízhatatlannak tartó olvasókat talán érdekli egy kísérlet, amelyet 1974-ben végzett el Lance Shotland és Margaret Straw szociológus. A kérdőívet kitöltő diákok füle hallatára tört ki veszekedés egy férfi és egy nő között (valójában színészek voltak, a kísérletvezető bérelte fel őket). A szerzők az alábbiakban ismertették a kísérlet módszertanát:

Mintegy 15 másodpercnyi parázs vitát követően a férfi fizikailag rátámadt a nőre, erőteljesen megrázta, miközben az kapálózott és sikoltozott. Hangosan, áthatóan sikított, közben kérlelte a férfit, hogy engedje el. A sikítások mellett kétféle körülményt játszottak el és hangsúlyoztak többször is. Az „idegen férfi”-szituációban a nő így kiabált: „Nem is ismerem magát”, a házastársi szituációban pedig így: „Nem is tudom, miért mentem hozzád.”⁷⁸

A diákok többsége kirohant a helyiségből, hogy megnézze, mi történik. Amikor a színészek két idegent játszottak, a diákok csaknem kétharmada közbelépett, általában úgy, hogy lassan közelítettek a párhoz, hátha attól abbahagyják. Amikor azonban házaspárt alakítottak, a diákok kevesebb mint egyötöde avatkozott be. A legtöbbjük még csak fel sem emelte azt a telefont, amely ott volt előtte, rajta az egyetemi rendőrség segélyhívó számával. Amikor később megkérdezték őket a történetekről, azt felelték, hogy „magánügy volt”. 1974-ben az idegenek között elfogadhatatlan erőszak házastársak között elfogadhatónak bizonyult.

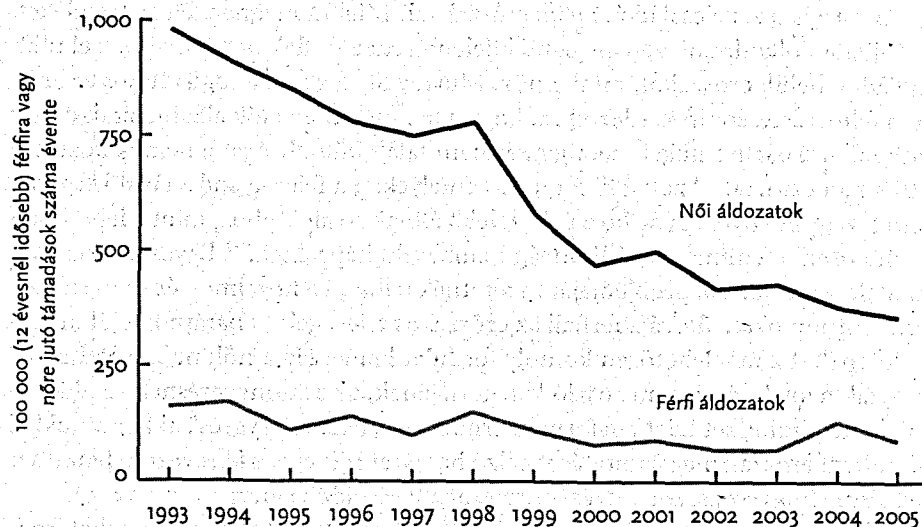
7.12. ábra. A feleség megpofozásának elfogadottsága az Egyesült Államokban, 1968–1994

Forrás: Straus et al., 1997 grafikonja.

Ezt a kísérletet ma nagy valószínűséggel el sem lehetne végezni, mert az erőszakot elítélő idők újabb jeleként a szövetségi szabályozás szigorúan korlátozza az emberkísérleteket. Más vizsgálatok alapján azonban kijelenthetjük, hogy ma már kevesebben tekintik magánügynek, ha egy férfi erőszakosan a feleségére támad. Egy 1995-ös felmérésben a válaszadók több mint 80 százaléka „nagyon fontos társadalmi és jogi ügy”-nek nevezte a családon belüli erőszakot (fontosabbnak, mint a szegénységben élő gyermekek és a környezetvédelem ügyét), 87 százalékuk szerint közbe kell lépni, ha egy férfi megüti a feleségét, még akkor is, ha a nő nem sérül meg, 99 százalékuk szerint jogi útra kell terelni az ügyet, ha a feleség megsérül.⁷⁹ Az ugyanezt a kérdést más-más évtizedekben feltevő felmérések megdöbbentő változást jeleznek. 1987-ben csupán az amerikaiak fele ítélte meg negatívan a feleségét övvel vagy bottal megütő férfit, egy évtizeddel később 86 százalékuk minden esetben negatívan ítélte meg.⁸⁰ A 7.12. ábra négy felmérés statisztikailag kiigazított eredményeit jelzi: a felmérésekben azt a kérdést tették fel, hogy megpofozhatja-e a férj a feleségét. 1968 és 1994 között a felére csökkent a pofozkodást elfogadók aránya, 20-ról 10 százalékra. Bár a férfiak nagyobb valószínűséggel nézik el a családon belüli erőszakot, mint a nők, a feminista hullám őket is elsodorta, ezért 1994-ben kevesebb férfi fogadta el, mint nő 1968-ban. A csökkenés az ország minden régiójában jelentkezett, a fehérek, feketék és spa-nyolajkúak mintáiban egyaránt.

És mi a helyzet a családon belüli erőszakkal? Mielőtt megnéznénk a trendeket, el kell gondolkodnunk egy meglepő kijelentésen: a férfiak nem követnek el több családon belüli erőszakot, mint a nők. Murray Straus szociológus titkos és anonim felmérések során kérdezett rá, hogy a kapcsolatban élők alkalmaztak-e már erőszakot a partnerükkel szemben, és nem talált különbséget a nemek között.⁸¹ 1978-ban ezt írta: „Azok a régi rajzok, amelyeken a feleség sodrófával kergeti a férjét, vagy edényeket vág hozzá, közelebb állnak a valósághoz, mint a legtöbben (különösen a feminista beállítottságú emberek) képzelnek.”⁸² Egyes aktivisták a bántalmazott férfiak problémájára szeretnék felhívni a figyelmet, és szeretnének olyan otthonokat, ahová a férfiak az erőszakos feleségek és barátnők elől menekülhetnek. Ez meglehetősen komoly fordulat lenne. Ha a nők nem is voltak az erőszak nemek szerint megosztó kategóriájának, az asszonyverésnek az áldozatai, hanem mindkét felet egyformán érintette a „házastársverés”, akkor a nőkkel szembeni erőszak megszüntetését célzó hadjárat részeként félrevezető lenne azt kérdezni, hogy az asszonyverés visszaszorult-e az idők során.

A felmérés eredményeinek értelmezésekor körültekintően kell meghatároz- nunk a családon belüli erőszak fogalmát. Valóban különbséget kell tenni az erőszakká fajuló egyszerű házastársi civakodás („a repülő tárgyakkal tarkított beszélgetések”, ahogy Rodgers és Hart fogalmazott) és az egyik fél rendszeres megfélemlítése és kényszerítése között.⁸³ Michael Johnson szociológus az erőszakos kapcsolatban élő partnerek interakcióira vonatkozó adatok elemzésekor felfigyelt az irányítás néhány, rendszerint kéz a kézben járó taktikájára. Egyes pároknál az egyik partner erőszakkal fenyegeti a másikat, közben tartja a család pénzügyeit, korlátozza a másik mozgásterét, a gyerekek és a háziállatok felé dühösen és erőszakosan fordul, és tudatosan fukarkodik a dicsérattal és a kedvességgel. Azokban a kapcsolatokban, ahol az egyik fél kontrollálta a másikat, általában a férfi volt ez a fél; az erőszakhoz folyamodó házastárs szinte kizárólag a nő volt, valószínűleg saját maga vagy gyermekei védelmében. Amikor egyik partner sem próbálta irányítani a másikat, csak a vita elfajulása esetén tört ki erőszak, ott a férfiak egy árnyalattal hajlamosabbak voltak erőszakot alkalmazni, mint a nők. Az irányítók és a civakodók megkülönböztetése tehát már megoldást is kínál az erőszak nem semleges statisztikáinak rejtélyére. Az erőszakkal kapcsolatos felmérések számait az irányító fél nélküli kapcsolatok civakodásai uralják, és ebben az esetben a nők éppen olyan agresszívak, mint a férfiak. Az átmeneti otthonok, bírósági nyilvántartások, traumatológiai osztályok és rend-őrségi statisztikák adataiban viszont elsősorban irányító féllal működő kapcsolatok szerepelnek, általában a férfi megfélemlíti a nőt, a nő pedig olykor meg- védi magát. Az egyensúly még jobban elbillen a szakítás után, ilyenkor ugyanis általában a férfiak zaklatnak, fenyegetőznek és tesznek kárt a másokban. Más vizsgálatok is megerősítették, hogy a krónikus megfélemlítés és a súlyos erőszak általában a férfiak sajátja.⁸⁴

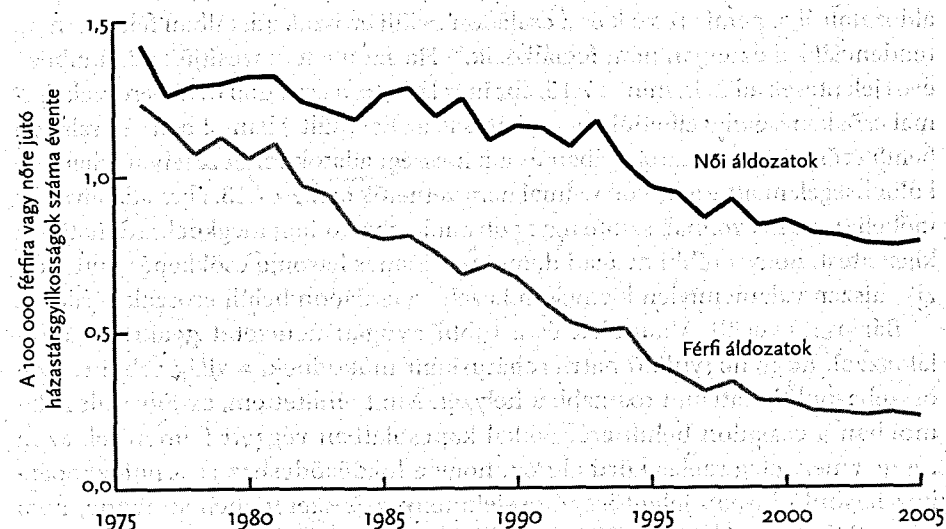
7.13. ábra. Élettársak részéről érkező támadások az Egyesült Államokban, 1993–2005

Forrás: A U.S. Bureau of Justice Statistics, 2010 adatai.

Akkor változott valami az idők során? A kisebb horderejű dolgokban – a kölcsönös pofozkodásban és lökdösődésben – valószínűleg nem.⁸⁵ A súlyosságánál fogva támadásnak számító és ezért az áldozatokkal kapcsolatos országos felmérésbe is bekerülő erőszak előfordulása azonban jelentősen csökkent. A nemi erőszakra vonatkozó becslésekhez hasonlóan az áldozatokkal kapcsolatos felmérés adatai sem tekinthetők a családon belüli erőszak pontos mérőszámainak, a trendeket azonban jól jelzik, különösen mivel a családon belüli erőszakra irányuló kiemelt figyelem következtében az újabb válaszadók nagyobb hajlandóságot mutatnak a feljelentésre. A Bureau of Justice (Igazságügyi Hivatal) az 1993 és 2005 közötti időszakra szolgáltat adatokat, ezek láthatók a 7.13. ábrán. A nőkkel szemben a partnerük által elkövetett és feljelentéssel záruló erőszak csaknem kétharmadával csökkent, a férfiak ellen irányuló erőszak csaknem a felével.

A csökkenés szinte biztosan korábban kezdődött. A Straus felméréseiben szereplő nők 1985-ben kétszer annyi súlyos támadásról számoltak be a férjük esetében, mint 1992-ben, az áldozatokra vonatkozó országos adatgyűjtés első évében.⁸⁶

És mi a helyzet a családon belüli erőszak legszélsőségesebb esetével, a házastárs meggyilkolásával? A társadalomtudós számára nagy öröm, hogy nem kell definíciókkal és a feljelentés meglétéből vagy hiányából adódó torzításokkal bajlódni, amikor az egyik partner megöli a másikat: a halott az halott. A 7.14. ábrán az 1976 és 2005 között meggyilkolt élettársak aránya látható 100 000 azonos nemű lakosra vetítve.

7.14. ábra. Az élettárs meggyilkolása az Egyesült Államokban, 1976–2005

Forrás: A U.S. Bureau of Justice Statistics 2011 adatai, kiigazításokkal a következő alapján: *Sourcebook of Criminal Justice Statistics Online* (<http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t31312005.csv>). A népszámlálási adatok forrása a népszámlálás.

Megint csak jelentős csökkenést látunk, de egy érdekes csavarral: a feminizmussal a férfiak is jól jártak. A nőmozgalom sikerei óta eltelt években egy férfit hatodakkora valószínűséggel gyilkol meg a felesége, a volt felesége vagy a barátnője. Mivel ebben az időszakban senki sem folytatott hadjáratot a férfiak elleni erőszak megszüntetéséért, és mivel általában a nők kevésbé hajlamosak emberölésre, az a legvalószínűbb magyarázat, hogy a nő akkor érzett hajlandóságot bántalmazó férje vagy barátja megölésére, ha az megfenyegette, hogy kárt tesz benne, ha elhagyja. Az átmeneti otthonok és a távollattartási végzések megjelenésével a nők előtt megnyílt egy kevésbé szélsőséges menekülési útvonal.⁸⁷

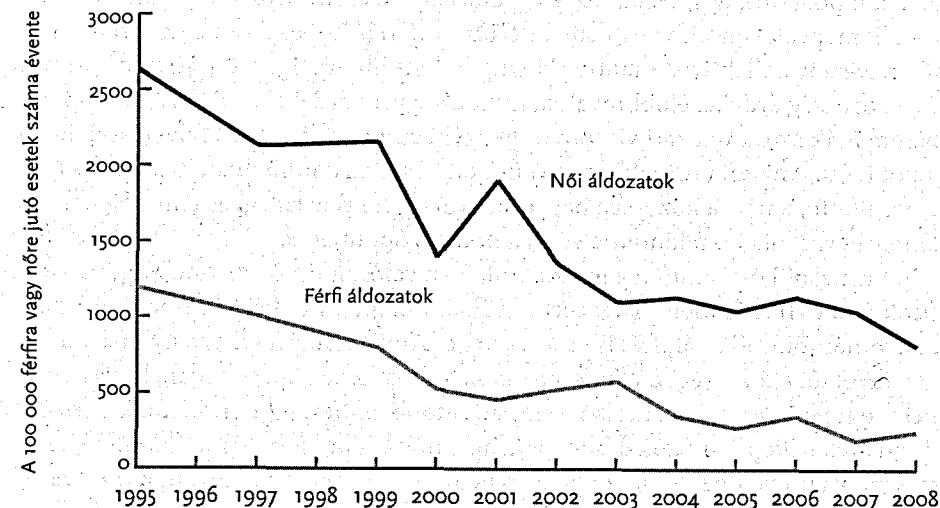
És mi a helyzet a világ többi részén? Erre, sajnos, nem könnyű felelni. A gyilkossággal ellentétben a nemi erőszakot és a házastársi bántalmazást mindenki másképpen határozza meg, a rendőrségi nyilvántartás pedig azért félrevezető, mert a nőkkel szembeni erőszak előfordulásának változását az is befolyásolja, hogy a nők milyen mértékben hajlandók feljelentést tenni. Fokozza a zűrzavart, hogy az aktivista csoportok hajlamosak eltúlozni a nőket érő erőszakkal kapcsolatos statisztikákat, az időbeli trendeket jelző számokról pedig mélyen hallgatnak. A brit belügyminisztérium Angliában és Walesben kimutatást vezet a bűncselekmények

áldozatairól, a nemi erőszak és a családon belüli erőszak adataiban felismerhető tendenciákkal azonban nem foglalkozik.⁸⁸ Ha azonban összesítjük a különböző éves jelentések adatait, mint a 7.15. ábrán is látható, a családon belüli erőszak drámai csökkenését figyelhetjük meg, akárcsak az Egyesült Államokban. A családon belüli erőszak meghatározásában és a népességi adatok rendezésében fellelhető különbségek miatt e grafikon számai nem vethetők össze a 7.13. ábra adataival, az időbeli trendek azonban szinte ugyanolyanok. Nyugodtan megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a többi nyugati demokráciában is hasonló csökkenés mutatkozik, hiszen valamennyien kiemelten kezelik a családon belüli erőszak kérdését.

Bár az Egyesült Államokat és a többi nyugati nemzetet gyakran vádolják azzal, hogy nőgyűlölő patriarchátusként működnek, a világ többi részén összehasonlíthatatlanul rosszabb a helyzet. Mint említettem, az Egyesült Államokban a családon belüli erőszakkal kapcsolatban végzett felmérések azon része, amely elég széles körű ahhoz, hogy a lökdösődéshez és a pofozkodáshoz hasonló kisebb jelentőségű cselekmények is szerepeljenek benne, nem jeleznek különbséget a férfiak és a nők között; ugyanez a helyzet Kanadában, Finnországban, Németországban, Nagy-Britanniában, Írországon, Izraelben és Lengyelországban. John Archer pszichológus megvizsgálta tizenhat ország családi erőszakkal kapcsolatos felméréseinek nemi arányait, és azt tapasztalta, hogy a nem nyugati országokban – Indiában, Jordániában, Japánban, Koreában, Nigériában és Pápua Új-Guineán – a férfiak verekszenek többet.⁸⁹

Az Egészségügyi Világszervezet nemrégiben közzétette negyvennyolc ország a családon belüli súlyos erőszakra vonatkozó statisztikáit.⁹⁰ A becslések szerint világszerte a nők egyötöde-fele vált családon belüli erőszak áldozatává, és Nyugat-Európán, valamint az angolszász országokon kívül sokkal rosszabb a helyzet.⁹¹ Az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában a nők kevesebb mint 3 százaléka számolt be arról, hogy partnere bántalmazta az előző évben, más országokból azonban egy nagyságrenddel komolyabb arányok érkeznek: a nicaraguai mintán 27 százalék, a koreain 38 százalék, a palesztinon pedig 52 százalék. A házasságon belüli erőszakhoz való viszonyulásban is megdöbbentő különbségek mutatkoznak. Az új-zélandiak körülbelül 1 százaléka és a szingapúriak 4 százaléka véli úgy, hogy a férjnek joga van megütni a feleségét, ha az felesel vele vagy ellenszegül neki. A vidéki egyiptomiaknál ugyanez az arány 78 százalék, az Uttar Pradesh-i indiaiaknál 50 százalék, a palesztinoknál 57 százalék.

A nőkkel szembeni erőszakra vonatkozó törvények is a nyugati demokráciák jogi reformjai mögött kullognak.⁹² Nyugat-Európa országainak nyolcvannégy százaléka törvényen kívül helyezte vagy készül helyezni a családon belüli erőszakot, 72 százalékuk pedig megtette ugyanezt a házasságon belüli nemi erőszak esetében. A világ többi részén a vonatkozó arányok a következők: Kelet-Európa 57 és 39 százalék, Ázsia és a csendes-óceáni térség 51 és 19 százalék, Latin-Amerika 94 és 18 százalék, Afrika Szaharától délre eső része 35 és 12,5 százalék, arab államok

7.15. ábra. Családon belüli erőszak Angliában és Walesben, 1995–2008

Források: British Crime Survey, Nagy-Britannia, Home Office, 2010. Adatok összesítése: Dewar Research, 2009. Népességre vonatkozó becslések: U.K. Office for National Statistics, 2009.

25 és 0 százalék. Ezeken az igazságtalanságokon felül Afrika Szaharától délre eső részén, valamint Dél- és Délnyugat-Ázsiában rendszeresen kerül sor olyan atrocitásokra a nőkkel szemben, amelyek a 21. századi Nyugaton már elképzelhetetlenek: csecsemőgyilkosság, a nemiszervek megcsonkítása, gyermekprostituáltak és szexrabszolgák kereskedelme, becsületbeli gyilkosságok, az engedetlen vagy nem elég nagy hozománnyal bíró feleségek leöntése savval vagy égő kerozinnal és tömeges nemi erőszak a háborúk, felkelések és népirtások idején.⁹³

Vajon a nőkkel szembeni erőszakban a Nyugat és a világ többi része között mutatkozó különbség csak egy abból a sok tényezőtől, amelyeket a Máté-hatás összefog – demokrácia, jólét, gazdasági szabadság, oktatás, technológia, visszafogott kormány? Nem teljesen. Korea és Japán jómódú demokráciák, mégis gyakoribb ezekben az országokban a nőket érő családon belüli erőszak, a sokkal kevésbé fejlett latin-amerikai országok egy részében ugyanakkor kiegyenlítettebb a nemek aránya és az abszolút arányok is alacsonyabbak. Így marad némi statisztikai mozgásterünk, hogy megtaláljuk azokat a társadalmi különbségeket, amelyek következtében a nők nagyobb biztonságban érezhetik magukat a vagyon állandósága mellett. Archer vizsgálódása szerint azokban az országokban, ahol több nő dolgozik a kormányban és egyéb területeken, és ahol nagyobb arányú jövedelem tulajdonítható nekik, ott a nőket kisebb valószínűséggel éri bántalmazás a háztársuk részéről. Ezenkívül az individualistábbnak nevezhető kultúrákban, ahol

az állampolgárok úgy érzik, hogy egyéniségek, és mint ilyenek, joguk van saját céljaik megvalósításához, ritkábban éri családon belüli erőszak a nőket, mint az úgynevezett kollektivisták kultúrákban, ahol az állampolgár egy közösség része, és e közösség érdekei előbbrevalók, mint az egyéni érdekek.⁹⁴ E korrelációk nem bizonyítják az ok-okozati viszonyt, de egybecsengenek azzal a felvetéssel, hogy a nőkkel szembeni erőszak nyugati csökkenését az a humanista beállítottság is elősegítette, amely a közösség hagyományai elé helyezi az egyes ember jogait, és amely egyre inkább tekintetbe veszi a nők nézőpontját is.

Bár máshol óvakodtam a jóslatoktól, igen valószínűnek tartom, hogy az előttünk álló évtizedekben világszerte csökken majd a nőkkel szembeni erőszak. A nyomás fölülről és alulról is érkezik majd. Ami a fölülről érkező nyomást illeti, a nemzetközi közösségben konszenzus alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a nőkkel szembeni erőszak az utolsó és legsürgetőbb emberi jogi problémák egyike.⁹⁵ Történtek jelképes intézkedések, például a nők elleni erőszak megszüntetésének világnapja (november 25.), az ENSZ és tagországai és egyéb nemzetközi szervezetek pedig hangzatos nyilatkozatokat tettek. Bár az intézkedések nem sokat érnek, a rabszolgaság, a bálnavadászat, a kalózkodás, a vegyi fegyverek, az apartheid és a légköri atomkísérletek elítélése is bizonyítja, hogy a nemzetközi megszégyenítés hosszú távon eredményre vezethet.⁹⁶ Mint a United Nations Development Fund for Women elnöke megállapította: „Több nemzeti terv, stratégia és törvény van érvényben, mint valaha, és a kormányközi szinten is növekszik a lendület.”⁹⁷

Ami az alulról jövő szerveződésekkel illeti, a világ hozzáállása szinte biztosan gondoskodik róla, hogy az elkövetkező években nőjön a nők gazdasági és politikai szerepe. A Pew globális attitűdöket elemző projektjének (Pew Research Center Global Attitudes Project) 2010-es, huszonkét országra kiterjedő felmérése arra jutott, hogy az országok többségében a mindkét nemhez tartozó válaszadók legalább 90 százaléka szerint a nőket egyenlő jogok illetik meg; ez volt az eredmény az Egyesült Államokban, Kínában, Indiában, Japánban, Dél-Koreában, Törökországban, Libanonban, illetve Európa és Latin-Amerika országaiban. Még Egyiptomban, Jordániában, Indonéziában, Pakisztánban és Kenyában is a válaszadók több mint 60 százaléka kiáll az egyenlő jogok mellett; az arány csak Nigériában marad el (nem sokkal) az ötven százaléktól.⁹⁸ Ennél is többen támogatják, hogy a nő munkát vállalhasson. És idézzük fel azt a globális Gallup-felmérést, amely szerint a nők többsége még az iszlám országokban is úgy gondolja, hogy a nők bárhol szavazhatnak, bármilyen munkát végezhetnek, és szerepet vállalhatnak a kormányban, az országok többségében pedig a férfiak nagy része is egyetért ezzel.⁹⁹ Megdönthetetlen az az elv, hogy a nőket nem támadhatják meg az életükben szereplő férfiak, és, mint Victor Hugo megállapította: „Nincs hatásosabb egy eszménél, amelyre megértett az idő.”

A gyermekjogok és a csecsemőgyilkosság, a testi fenytés, a gyermekbántalmazás, valamint a megfélemlítés visszaszorulása

Miben közös Mózes, Izmael, Romulus és Remus, Oidipusz, Kurus perzsa király, Sarrukín akkád uralkodó, Gilgames és Vu Csi (a Csou-dinasztia egyik alapítója)? Csecsemőkorukban valamennyiüket sorsukra hagyták – a szüleik elhagyták őket, kiteve az elemek tombolásának.¹⁰⁰ A hidegtől, az éhségtől és a ragadozók támadásától magányosan haldokló, tehetetlen kisbaba képe hatásosan játszik a szív húrjain, nem meglepő hát, hogy a zsidó, a muszlim, a római, a görög, a perzsa, az akkád, a sumer és a kínai mitológiában is szerepel olyan történet, amelyben egy elhagyott gyermek a történelem hőségévé emelkedik. Ám az elhagyott gyermek archetípusának mindenütt jelenvalósága nem csupán egy jó elbeszélés ívéhez ad ötletet. Az is kiderül belőle, hogy az emberi történelemben milyen gyakran találkozhatunk csecsemőgyilkossággal. A szülők az idők kezdete óta elhagyják, megfojtják, megverik, vízbe fojtják és megmérgezik az újszülöttjeiket.¹⁰¹

Laila Williamson antropológus a kultúrák vizsgálatával derítette ki, hogy minden földrészen, minden típusú társadalomban előfordult csecsemőgyilkosság, az államszervezet nélküli csoportoktól és falvaktól (amelyek 77 százalékában bevett szokás a csecsemőgyilkosság) a fejlett civilizációkig.¹⁰² A legutóbbi időkig a kisbabák 10-15 százalékával születése után végeztek, egyes társadalmakban ez az arány az 50 százalékot is elérte.¹⁰³ Lloyd deMause történész megfogalmazásában: „Egykor minden családban előfordult csecsemőgyilkosság. Valamennyi állam gyermekáldozatra vezeti vissza az eredetét. Valamennyi vallás gyermekek megcsonkításával és meggyilkolásával kezdődik.”¹⁰⁴

Bár a gyermekekkel szembeni visszaélés legszörnyesebb formája a csecsemőgyilkosság, kulturális örökségünk számos más formáját ismeri: a gyermekek feláldozása az isteneknek; a gyermekek eladása rabszolgának, házastársnak és vallási szolgálatok céljára; a gyermekek kényszerítése kéménysztitásra és a szénbányák alagútjainak bejárására; és a kínzásba hajló vagy kínzásnak számító testi fenytés legváltozatosabb formáinak alkalmazása.¹⁰⁵ Hosszú utat jártunk be addig a korszakig, amikor hősiességű műtétekkel megmentik a félkilós koraszülötteket is, a gyermekeknek csak a negyedik évtizedükben kell gazdaságilag termékennyé válniuk, és már a partizánjáték is a gyermekekkel szembeni erőszaknak minősül.

Hogyan lehet megérteni valamit, ami annyira ellentmond az élet folytatásának, mint egy újszülött megölése? *Hardness of Heart / Hardness of Life* (Kérges szív / kemény élet) című, a világ csecsemőgyilkosságait áttekintő nagyszerű könyvének utolsó fejezetében Larry Milner orvos vallomást tesz:

Egyetlen cél lebegett a szemem előtt, amikor belefogtam könyvem megírásába – meg akartam érteni, ahogy a Bevezetőben is jelzem, hogy „Hogyan képes valaki megfojtani a saját gyermekét?” Amikor sok évvel ezelőtt először tettem fel a kérdést, azt hittem, hogy a természet útjának valamely egyedi, beteges módosításáról van szó. Egyszerűen nem tűnt észszerűnek, hogy az evolúció fenntartsa a saját utódunk megölésére irányuló örökölt hajlamot, amikor a túlélés egyébként is egy hajszálon függ. A genetikai állomány darwini természetes szelekciója azt jelentette, hogy csak a legrátermettebb marad biztosan életben; a csecsemőgyilkosságra való hajlam nyilván nem a rátermettség jele, ezért nem is érheti el ezt az észszerű mércét. Kutatásaimból mégis az a válasz bontakozik ki, hogy saját utódja önkéntes megölése az egyik „legtermészetesebb” lépés, amelyet egy emberi lény egy sor nehéz helyzetben tehet.¹⁰⁶

Milner csodálkozásának megoldását az evolúcióbiológia életútelmélet nevű alterülete rejti.¹⁰⁷ Az a feltevés, hogy egy anya minden egyes utódját végtelenül értékesnek tekint, olyannyira nem következik a természetes szelekció elméletéből, hogy kifejezetten ellentmond neki. A szelekció célja maximalizálni az adott organizmus egész életére kiterjedő reprodukciós teljesítményét, ehhez pedig át kell gondolni, hogy mi éri meg jobban: befektetni egy új utódba vagy az aktuális és leendő utódokra tartogatni az erőforrásokat. Az emlősök szélsőségesen sok időt, energiát és táplálékot fordítanak a kicsinyeikre a többi állathoz képest, az ember pedig még az emlősökön belül is szélsőségesen sokat. A terhesség és a szülés csak az első fejezet az anya befektetési történetében, és az emlős anya több kalóriát kénytelen áldozni utódja szoptatására, mint kihordására.¹⁰⁸ A természet általában irtózik az elsüllyedt költségek csapdájától, ezért azt várjuk az anyától, hogy az utód és a körülmények felmérésével döntse el, hogy elkötelezi-e magát az újabb befektetés mellett, vagy már megszületett és még meg nem született utódainak tartogatja az energiáját.¹⁰⁹ Ha az újszülött beteges, vagy a körülmények nem kecsegtetnek a túlélésével, az anyák nem fektetnek bele további költségeket, hanem a veszteségek minimalizálása érdekében az alom legegészségesebb példányának kedveznek, vagy megvárják, amíg jobb idők járnak, és újra próbálkozhatnak.

A biológus szemében az emberi csecsemőgyilkosság ennek az osztályozásnak egy példája.¹¹⁰ A nők nem sokkal ezelőttig kettő-négy évig szoptatták a gyermekeiket, csak ezután váltak újra termékennyé. Számos gyermek meghalt, különösen a végzetes első évben. A nők többségének legfeljebb két-három gyermeke érte meg a felnőttkort, sokuk esetében egy sem. Egy nő csak akkor válhatott nagymamává evolúciós őseink kérlelhetetlen világában, ha meghozott néhány kemény döntést. Az osztályozás elmélete alapján az anya hagyja meghalni a csecsemőjét, ha nagy valószínűséggel nem érne meg a felnőttkort. A jóslat építhet a csecsemőn látható baljós jelekre, ha például torz vagy ernyed, de a sikertelen anyaság bal-

jós előjeleire is, ha az anyát nagyobb gyermekek is terhelik, háború vagy éhínség sújtja, esetleg nem számíthat a rokonok vagy az apa támogatására. Az is számít, hogy elég fiatal-e ahhoz, hogy legyen lehetősége újra próbálkozni.

Martin Daly és Margo Wilson az osztályozás elméletének tesztelése érdekében néprajzi adatbázisok alapján vizsgált meg egy hatvan, egymással nem kapcsolatban álló társadalomból mintát.¹¹¹ A társadalmak többségében csecsemőgyilkosságok nyomára bukkantak, és az antropológusok 112 esetben az okot is feljegyezték. Az okok nyolcvanhét százaléka illeszkedik az osztályozás elméletéhez: a csecsemőt nem a nő férje nemzette, a csecsemő torz vagy beteg volt, vagy rossz túlélési esélyekkel vágott neki az életnek, mert például ikerpár tagja volt, kis körülönbséggel született a nagyobb testvéréhez képest, az apa nem foglalkozott vele, vagy nehéz anyagi körülmények között élő családba született.

A csecsemőgyilkosság mindenütt jelenvalósága és evolúciós értelmezhetősége alapján sejthető, hogy bármennyire embertelennek tűnik is, nem öncélú gyilkosságról, hanem az erőszak egy speciális kategóriájáról van szó. Az antropológusok, akik interjút készítettek ezekkel a nőkkel (vagy a rokonaikkal; hiszen a nőt talán túl fájdalmasan érintette az esemény), gyakran arról számolnak be, hogy az anya elkerülhetetlen trágédiának látta a csecsemő halálát, és meggyászolta elvesztett gyermekét. Napoleon Chagnon például így írt a yanomamő törzsfőnök feleségéről: „A terepmunkám kezdetén Bahami terhes volt, de születése után végzett a csecsemővel – történetesen egy fiúval –, és könnyek között magyarázta, hogy nem volt más választása. Az új kisbabának versenyeznie kellett volna a legkisebb gyermekével, Ariwarival, akit még szoptatott. Nem akarta kitenni Ariwarit a korai elválás veszélyeinek és bizonytalanságának, inkább az újszülöttet ölte meg.”¹¹² Bár a yanomamő úgynevezett vad nép, a csecsemőgyilkosság nem feltétlenül az általános vadság jele. Egyes harcias törzsek, különösen Afrikában szinte soha nem végeznek az újszülöttekkel, ugyanakkor néhány viszonylag békés törzsnél rendszeres a csecsemőgyilkosság.¹¹³ Milner főművének címe az antropológia egyik 19. századi alapítója, Edward Tylor mondasából származik: „A csecsemőgyilkosság nem a szív kérgességére, hanem az élet keménységére vezethető vissza.”¹¹⁴

Az újszülött megtartása és feláldozása közötti végzetes fordulópontot a belső érzelmek és a kulturális normák befolyásolják. A mi kultúránkban felmagasztosítjuk a születést, és mindent megteszünk a kisbábák jólétéért, ezért hajlamosak vagyunk adottnak tekinteni az anya és az újszülött boldog kötődését. Pedig komoly lélektani akadályokat kell hozzá leküzdeni. Az i. e. 1. században Plutarkhosz is rávilágított a kínos igazságra:

Semmi sem lehet olyan tökéletes, olyan magatehetetlen, olyan csupasz, olyan formátlan, olyan csúnya, mint az ember a születésekor, hiszen neki a Természet még a tiszta világrajövetelt sem adta meg; vérben és mocsokban

érkezik, inkább hasonlít hullára, mint újszülötthez, senki sem érne hozzá, emelné fel, csókolná vagy ölelné meg, csak az, aki természetes szeretetet érez iránta.¹¹⁵

A „természetes szeretet” korántsem automatikus. Daly és Wilson, később pedig Edward Hagen antropológus is úgy vélte, hogy a szülés utáni depresszió és enyhébb formája, a gyermekági szomorúság (baby blues) nem hormonális zavar, hanem a gyermek megtartására vonatkozó döntés érzelmi végrehajtása.¹¹⁶ A szülés utáni depresszióban szenvedő anyák nem érznek érzelmi kötődést az újszülött iránt, esetleg olyan zavaró gondolatok is felmerülhetnek bennük, hogy kárt tennének a gyermekben. A pszichológusok szerint az enyhe depresszió hatására gyakran realisabban értékeljük a kilátásainkat, mint az általában viselt rózsaszín szemüvegben. A depressziós friss anya tipikus tépelődése – hogy fogok én megbirkózni ezzel a teherrel? – a történelem során jogos kérdésként merült fel az anyákban, hiszen nehéz választás előtt álltak: egy biztos tragédia most vagy egy még súlyosabb tragédia eshetősége később. Amikor a helyzet lassanként kezelhetőbbé válik, és szertefoszlik a szomorúság, a nők arról számolnak be, hogy beleszeretnek a kisbabájukba, és különleges, csodálatos teremtménynek látják.

Hagen a szülés utáni depresszió pszichiátriai szakirodalmát vizsgálva tette próbára annak az elméletnek öt következményét, hogy a szülés utáni depresszió voltaképpen arra szolgál, hogy mérlegelhessük, érdemes-e befektetni az újszülöttbe. A szülés utáni depresszió a várakozásoknak megfelelően gyakoribb a szociális támogatást nélkülöző nőknél (egyedülállók, külön élnek, elégedetlenek a házasságukkal, vagy eltávolodtak a szüleiktől), nehéz szülést követően, beteg csecsemő esetében, és amikor az anya vagy a férj munkanélküli. Egy sor nem nyugati társadalom kapcsán is talált beszámolókat a szülés utáni depresszióról, és ott is ugyanezekre a kockázati tényezőkre bukkant (bár a hagyományos, rokonságra épülő társadalmak esetében nem talált elég alkalmas felmérést). Végül a szülés utáni depresszió csak kismértékben függ össze a mérhető hormonális zavarokkal, amiből az következik, hogy nem rendellenesség, hanem természetes jelenség.

Számos kulturális hagyomány biztosítja, hogy a rokonság csak akkor közeledjen érzelmileg az újszülötthöz, amikor már nagy valószínűséggel életben marad. Óva intik őket a kisbaba megérintésétől, elnevezésétől vagy jogi személyiségnek tekintésétől, amíg le nem jár a veszélyes időszak, és az átmenetet gyakran vidám szertartás kíséri, ahogy az a mi szokásrendszerünknek is része a keresztelővel vagy a körülmételéssel.¹¹⁷ Egyes hagyományokban több mérföldkő is létezik, például a hagyományos judaizmusban, amely csak harminc nap elteltével tekinti teljes értékű embernek a kisbabát.

Csak azért igyekeztem kicsit megvilágítani a csecsemőgyilkosságot, hogy közelebb hozzam egymáshoz a történelem javarészét, amikor elfogadottnak tekintették, és modern érzékenységenket, amely iszonyatosnak tartja. De így is mély

szakadék tátong a kettő között. Hiába ismerjük el a modern kor előtt élő emberek nehéz körülményeinek könyörtelen evolúciós logikáját, csecsemőgyilkosságaik nagy része a mi mércénkkel mérve érthetetlen és megbocsáthatatlan. Hogy csak néhányat említssek a Daly és Wilson listáján szereplő példák közül: egyes társadalmakban megölték a házasságtörésből származó újszülöttet, és a nő minden, korábbi házasságból származó gyermekét, amikor újra férjhez ment (vagy arra kényszerítették). A csecsemőgyilkosság listába sorolt okainak 14 százaléka pedig, mint arra Daly és Wilson felhívja a figyelmet, nem igazán illik az evolúcióbiológus által várt kategóriákba. Ezen okok közé tartozik a gyermekáldozat, a nagyapának a vejével szembeni bosszúból elkövetett csecsemőgyilkossága, a trónkövetelő kiiktatását vagy a rokonsággal járó szokások elkerülését célzó gyermekgyilkosság, leggyakrabban pedig az újszülött megölése azon egyszerű oknál fogva, hogy lánynak született.

A lánymagzatok vagy lánycsecsemők meggyilkolását azért tűzte napirendjére a világ, mert a népszámlálási adatok alapján a fejlett világban súlyos nőhiány mutatkozik. „Százmillióval kevesebb”, ezt a statisztikát gyakran idézik a túl kevés lánnyal kapcsolatban; a helyzet különösen Kínában és Indiában aggasztó.¹¹⁸ Számos ázsiai családban a fiúgyermeket részesítik előnyben. Egyes országokban az állapotos nő megnézetheti a magzatát amniocentézissel vagy ultrahanggal, és ha megtudja, hogy lányt vár, a szomszédos klinikán már be is jelentkezhet abortuszra. Mivel a technológia hatékonyan képes kiszűrni a lánymagzatokat, azt hihetnénk, hogy a lányhiány a modern kor problémája, de Kínában és Indiában több mint kétezer éve tudunk a lánycsecsemők meggyilkolásáról.¹¹⁹ Kínában a baba egy vödör vizet készített az ágy mellé, hogy belefojthassa a lánycsecsemőt. Indiában számos módszer működött: „dohányt vagy kenderet etettek az újszülöttelel, tejbe fojtották, ópiummal vagy a mérgező maszlag levéllel kenték be az anyamellét, vagy tehéntrágyatapasszal zárták le a csecsemő száját, mielőtt levegőt vehetett volna”. Ha a lányokat nem ölik meg azonnal, akkor sem feltétlenül éltek és élnek sokáig. A szülők az étel nagy részét a fiaiknak adják, és ahogy egy kínai orvos elmagyarázta: „ha egy fiú megbetegszik, a szülei azonnal kórházba viszik, de ha a lány betegszik meg, a szülők arra gondolnak, hogy várnak, majd másnap meglátják, hogy van”.¹²⁰

A lánycsecsemők megölése – gendercídiumnak vagy nemalapú népirtásnak is nevezik – nem csak Ázsiában fordul elő.¹²¹ A yanomamő egyike annak a számos portyázó népnek, amely több lány újszülöttet öl meg, mint fiút. Az ókori Hellaszban és Rómában a kisbabákat „folyóba, trágyadombra és pöcegödörbe dobták; korsóba tették, hogy éhen haljanak, vagy a vadonban a sorsukra hagyták, az elemek és a vadállatok szabad prédájának”.¹²² A csecsemőgyilkosság a középkori és reneszánsz Európában is gyakori volt.¹²³ Valamennyi említett példában több lány

esett áldozatul, mint fiú. A családok gyakran minden lánnyal végeztek, amíg fiuk nem született; a fiú után született lányokat már életben hagyták.

A gendercídium biológiai szempontból rejtély. Minden gyermeknek van anyja és apja, akiket tehát az utókor érdekel – akár a gének, akár a dinasztia szempontjából –, bolondok lennének kiselejtezni a saját lányukat. Az evolúciobiológia egyik alapelve, hogy a nemi érettség idején az ötven-ötven százalékos arány biztosítja a stabil egyensúlyt a népességben, mert ha a férfiak kerülnek fölénybe, hiány mutatkozna lánygyermekből, akik könnyebben találnának partnert, és járulnának hozzá a következő nemzedék gyermekszámához, mint a fiúgyermek. Ha a nők lennének fölényben, a fiúgyermek kerülne ugyanebbe a helyzetbe. Amennyiben a szülők a természet vagy a neveltetés segítségével befolyásolni képesek életben maradó utódaik nemi megoszlását, az utókornak meg kellene büntetnie őket, amiért a fiúkat vagy a lányokat részesítették előnyben.¹²⁴

Az egyik naiv hipotézis abból a felismerésből következik, hogy a népességben lévő nők aránya határozza meg a népességnövekedés sebességét. A táplálék vagy a termőföld malthusiánus határát elérő törzsek vagy nemzetek talán azért ölik meg a lányokat, hogy elérjék a zero népességnövekedést (ZPG).¹²⁵ A ZPG-elméletnek azonban ellentmond, hogy a csecsemőgyilkosságra hajlamos törzsek és civilizációk egy része nem élt át környezeti stresszt. Ennél is súlyosabb probléma, hogy az elmélet a csoport javát hangsúlyozó naiv elképzelések végzetes hibájába esik, nevezetesen, hogy a felvetett mechanizmus az önérdék ellen hat. A stratégiát kijátszó és lányait titokban életben tartó család fölénybe keveredne a népességben, benépesítené az unokáival, míg önzetlen szomszédaik felesleges aggregény fiai utód nélkül halnának meg. A saját újszülött gyermekeik megölésére hajlamos vérvonalak már régen kihaltak volna, és rejtély lenne a gendercídium fennmaradása a társadalomban.

Talán az evolúciós pszichológiában rejlik a nemi elfogultság magyarázata? E megközelítés kritikusai szerint ez csak kreativitás kérdése, hiszen bármely jelenségre találhatunk ötletes evolúciós magyarázatot. Ez azonban illúzió, azért érezzük így, mert számos ötletes evolúciós feltételezést megerősítettek már az adatok. Ez a siker természetesen korántsem garantált. Hiába volt ötletes feltételezés, mégis hamisnak bizonyult a nemi arányokra vonatkozó Trivers–Willard-elmélet alkalmazása fajunk nemalapú csecsemőgyilkosságaira.¹²⁶

Robert Trivers biológus és Dan Willard matematikus úgy okoskodott, hogy bár a fiú- és lánygyermekektől átlagosan ugyanannyi unoka származik, az egy nemtől várható *maximális* szám eltérő lehet. Egy kivételesen rátermett fiúgyermek legyőzheti a többi férfit, és akárhány nőt teherbe ejthet, egy kivételesen rátermett leánygyermek viszont véges számú gyermeket szülhet és táplálhat a szaporodásra alkalmas időszak során. Ugyanakkor a lánygyermek biztosabb befektetés – az életképtelen fiú alulmarad a többi férfival szemben, és nem hoz létre utódot, az életképtelen lány viszont szinte mindig talál jelentkezőt szexuális partnernek. Nem

arról van szó, hogy lényegtelen a lánygyermek rátermettsége – az egészséges és kíváncsi lány után több gyermek maradhat életben, mint az egészségtelen és kíváncsian nem mondható után –, ám a különbség nem olyan szélsőséges, mint a sikeres, illetve sikertelen fiúgyermek esetén. Amennyiben a szülők képesek előre látni gyermekeik rátermettségét (mondjuk saját egészségük, táplálkozásuk és területük körütekintő gondozásával), és stratégiai alapon elbillentik a nemek arányát, a fiúknak kedveznek, ha azok rátermettebbek versenytársaiknál, és a lányainak, ha kevésbé rátermettek.

A Trivers–Willard-elmélet helytállósága egy sor állatfajnál és részben a *Homo sapiens*nél is bebizonyosodott. A hagyományos társadalmakban a gazdagabb és magasabb státuszban lévő embereknek a fiúgyermekeket, az alacsonyabb státuszban lévőknek a lánygyermekeket kellene előnyben részesíteniük. A kivételezés bizonyos eseteiben (például a végrendeletekben) éppen ez történik.¹²⁷ Csakhogy a kivételezés egy rendkívül fontos formájánál – az újszülött életben hagyásánál – már nem működik olyan jól az elmélet. Sarah Hrdy és Kristen Hawkes antropológusok egymástól függetlenül bebizonyították, hogy a Trivers–Willard-elmélet csak félig tapint rá az igazságra. Indiában valóban a magasabb kasztba tartozók hajlamosak a lánygyermek megölésére. Az azonban nem igaz, hogy az alacsonyabb kasztok hajlamosak megölni a fiaikat. Tulajdonképpen nagyon nehéz olyan társadalmat találni, amely végez a fiúgyermekkel.¹²⁸ A világ csecsemőgyilkos kultúrái vagy egyenlő esélyek alapján gyilkolnak, vagy inkább a lányokkal végeznek – és ezzel aláírják a gendercídium Trivers–Willard-elméletének halálos ítéletét is.

A lánymagzatok és -csecsemők meggyilkolása a szélsőséges nőgyűlölet feminista elemzésére is lehetőséget ad, nevezetesen hogy a társadalom szexizmusa az élethez való jogra is kiterjed: nőnek lenni halálos bűn. De ez a feltevés is hamisnak bizonyul. Bármilyen szexisták is voltak ezek a társadalmak (vagy még most is azok), egyik sem vágyott *Frauenfrei* világra. A férfiak nem élnek csak a számukra fenntartott lombházakban, ahová a nők be sem tehetik a lábukat; szükségük van a nőkre a szexhez, a gyermeknemzéshez, a gyermekneveléshez és az étel elkészítéséhez. A lányukat megölő családok sem szeretnének nőmentes világot. Csak azt szeretnék, ha valaki más nevelné fel a lányokat. A lánymagzatok és -csecsemők megölése egyfajta társadalmi élösködés, a potyautasok problémája, a nép genealógiai tragédiája.¹²⁹

A potyautasok problémája akkor merül fel, amikor senki nem rendelkezik egy közös erőforrással, ebben az esetben a potenciális menyasszonyok készlete fölött. A házasságok szabad piacán, ahol a szülők kezelik a tulajdonjogot, a fiúk és a lányok helyettesíthetők, nagy általánosságban egyik nemet sem részesítenék előnyben. Ha szilaj harcosra vagy erős kézre van szükség a ház körül, nem kellene, hogy számítson, hogy fölneveltünk egy fiúgyermeket erre a feladatra, vagy lánygyermeket neveltünk, aki hoz majd egy vőt. Ha egy családban több a fiú, néhányat

vőre cserél majd, és fordítva. A vejünk szülei persze talán jobban örülnének, ha a fiuk velük maradna, de jó alkupozációban vagyunk: ha a fiú feleséget akar, költözzön hozzánk. A fiúkat csak a torzított tulajdonjoggal működő piacon részesítik előnyben, amikor a szülők csak a fiúk tulajdonjogát kezelik, a lányokét nem.

Hawkes megfigyelése szerint a portyázó népek között a lánymagzatok és -csecsemők megölése elterjedtebb a patrilocális társadalmakban (ahol a feleség költözik a férjhez és annak családjához), mint a matrilocális társadalmakban (ahol a feleség a szüleiével marad, és a férj költözik hozzájuk) vagy azokban a társadalmakban, ahol a párok maguk választhatják meg a lakhelyüket. A patrilocális társadalmak azokban a törzsekben gyakoriak, ahol a szomszédos falvak folyamatosan háborúznak, ezért a rokon férfiak együtt élnek és harcolnak. Kevésbé gyakoriak ott, ahol az ellenség egy másik törzs, és a férfiak szabadabban mozoghatnak a területükön belül. A belső háborúkat folytató társadalmak ezzel ördögi körbe kerülnek, mert megölik újszülött lányait, hogy a feleségek minél előbb újabb harcos fiúkat szülhessenek, és így megtámadhassanak más falvakat, a saját lakhelyüket pedig megvédhessék a többi portyázótól, akik éppen azokra a nőkre vadásznak, akiket a csecsemőgyilkosságok megtizedeltek. A homéroszi Hellász háborúzó törzsei is hasonló csapdában vergődtek.¹³⁰

És mi a helyzet az olyan rétegződő társadalmakkal, mint India és Kína? Hawkes szerint a gendercídiumot alkalmazó rétegződő társadalmakban a fiúk a szülők tulajdonát képezik, a lányok nem, de inkább gazdasági, mintsem katonai okokból.¹³¹ Azokban a rétegződő társadalmakban, ahol az elit oszthatatlan vagyonnal bír, az örökség általában a fiút illeti meg. Indiában a kasztrendszer tovább torzította a piacot: az alacsonyabb kasztba tartozóknak értékesebb hozományt kellett kínálniuk, hogy a lányaik magasabb kasztból választhassanak vőlegényt. Kínában a szülők életük végéig igényt tartottak fiaik és menyek támogatására, lányaik és vejeik támogatására azonban nem (innen ered a régi közmondás: „A lány fabatkát sem ér”).¹³² Amikor Kínában 1978-ban bevezették, hogy mindenkinek csak egy gyermeke lehet, a szülőknek még fontosabbá vált, hogy a fiuk gondoskodhasson róluk öregkorukban. Mindezekben az esetekben a fiúgyermekek tökélet, a lánygyermek kötelezettséget jelentenek, és a szülők a legszélsőségesebb intézkedésekkel reagálnak a torzított ösztönzőkre. Ma már mindkét országban tilos a csecsemőgyilkosság. Kínában sokak véleménye szerint az ugyancsak törvénytelen, mégis széles körben alkalmazott nem szerinti abortusz vette át a csecsemőgyilkosság helyét. Indiában az ultrahangközpont és abortuszklinika párosítása ellenére is gyakorinak tartják.¹³³ Az ilyen szokások visszaszorítására irányuló nyomás szinte biztosan fokozódik majd, már csak azért is, mert végre a kormányok is elvégezték a demográfiai számításokat, és ráébredtek, hogy a mai nemalapú gyilkosságok a jövő fékevesztett agglagényeihez vezetnek (erre a jelenségre még visszatérünk).¹³⁴

A Nyugaton élők ma már nem végezhetnek büntetlenül az újszülöttekkel, akkor sem, ha szűkös anyagi helyzetben vannak, ha az állítólagos apák kétségbe vonják az apaságukat, vagy ha a szülők fiút szeretnének a lány helyett.¹³⁵ 2007-ben az Egyesült Államokban 4,3 millió újszülöttből 221-et öltek meg. Ez 0,00005-öd részt jelent, a történelmi átlaghoz képest pedig 2-3 ezerszeres csökkenést. Egy-negyedüket életük első napján ölte meg az anyjuk, ahogy az 1990-es évek végén az újságok címdoldalára kerülő anyák, akik eltitkolták a terhességüket, titokban szültek (az egyik esetben a gimnáziumi szalagavatón), megfojtották az újszülöttet, majd kidobták a kukába.¹³⁶ Ezek a nők hasonló helyzetben vannak, mint az emberi őstörténet csecsemőgyilkosai: fiatalok, egyedülállóak, egyedül szünek, és úgy érzik, hogy nem számíthatnak rokonaik támogatására. Más csecsemők halálát végzetes bántalmazás okozta, sokszor a mostohaapa részéről. Megint másokkal a depressziós anya végzett, aki öngyilkosságot követett el, és a gyermekeit is magával vitte, mert nem tudta elképzelni, hogy nélküle éljenek tovább. Ritkán az is előfordul, hogy a szülés utáni depresszióban szenvedő anya átlépi a szülés utáni pszichózishoz vezető határt, és zavarodottságában megöli a gyermekeit, mint a hírhedt Andrea Yates, aki 2001-ben öt gyermekét fojtotta a kádba.

Minek köszönhető, hogy Nyugaton több mint három nagyságrenddel csökkent a csecsemőgyilkosságok aránya? Az első lépés a csecsemőgyilkosság bűncselekménnyé nyilvánítása volt. A bibliai judaizmus tiltotta a gyermekgyilkosságot, de azért nem mindegyiket: az egy hónaposnál ifjabb csecsemő megölése nem számított gyilkosságnak, és Ábrahám, Salamon király és maga Jahve is megtalálta a kiskapukat, utóbbi a tizedik pestisjárvány idején.¹³⁷ A talmudi judaizmusban és a kereszténységben már egyértelműbbé vált a tiltás, onnan szivárgott át a késő Római Birodalomba. A tiltás mögött az az ideológia állt, hogy az élet Isten tulajdona, ő adhatja és ő veheti el, a gyermekek élete tehát nem a szülőket illeti meg. Ennek következtében született meg egy tabu a nyugati morális kódexekben és a jogrendszerekben az azonosítható emberi élet kioltásával kapcsolatban: senki sem ítélt meg a hozzá tartozó ember életének értékességét. Természetesen szép számmal tettek kivételt az eretnekek, a hitetlenek, a civilizálatlan törzsek, az ellenséges népek és a több száz törvény valamelyikének megsértőit illetően. És valahányszor katonákat vagy rendőröket küldünk veszélyes helyekre, vagy megspóroljuk a költséges egészségügyi és biztonsági óvintézkedéseket, továbbra is mi döntjük el a *statisztikai* (ha nem is az azonosítható) élet értékét.

Különösnek tűnhet tabunak nevezni az azonosítható emberi élet védelmét, mert magától értetődőnek hangzik. Már az is elborzaszt minket, hogy egyáltalán kérdésként merülhet fel az élet szentsége. Ám a tabu éppen ettől a reakciótól tabu, és az azonosítható emberi élet tabujának kétségbe vonása szellemi vagy akár erkölcsi alapon nagyon is lehetséges. 1911-ben egy angol orvos, Charles Mercier érvekkel támasztotta alá, hogy a csecsemőgyilkosságot enyhébb bűncselekménnyek kell tekinteni, mint egy idősebb gyermek vagy egy felnőtt meggyilkolását:

Az áldozat agya még nem eléggé fejlett ahhoz, hogy szenvedhessen a közlgő gyötrelme vagy halál gondolatától. Sem félelmet, sem rettegést nem képes érezni. A tudata is túl fejletlen a komoly mértékű fájdalom átérzéséhez. Elvesztése nem hagy betöltetlen űrt a családban, nem fosztja meg a gyermekeket a kenyérkeresőtől vagy az anyjuktól, senkitől nem veszi el barátját, segítőtársát vagy szerelmesét.¹³⁸

Ma már tudjuk, hogy a csecsemők nagyon is éreznek fájdalmat, de Mercier érvelésének többi pontját számos mai filozófus is átvette – írásaik megjelenésekor valamennyiüket ki is pellengérezték –, akik megpróbálták kifürkészni erkölcsi megérzéseink árnyékos régióit az abortusszal, az állatok jogaival, az összejtutással és az eutanáziával kapcsolatban.¹³⁹ És bár kevesen merészkednének Mercier véleményéig, az mégiscsak beszívárog az ösztöneinkbe, amikor a gyakorlatban különbséget teszünk az újszülöttjét megölő anya és az emberölés más fajtái között. Számos európai jogrendszer megkülönbözteti e két dolgot, önálló büntényként kezeli a csecsemő- vagy újszülöttgyilkosságot, vagy átmeneti elmezavart diagnosztizál az anyánál.¹⁴⁰ Az Egyesült Államokban nem létezik ez a különbségtétel, az ügyész mégsem mindig indít eljárást, amikor az anya megöli az újszülöttjét, a bíróságok általában nem ítélik el az anyát, és azok is ritkán kerülnek börtönbe, akiket elítélnék.¹⁴¹ A médiafelhajtás következtében néha nincs lehetőség az elnéző ítéletre: ez volt a helyzet 1997-ben a halott gyermeküket kukába dobó anyák esetében, de még őket is feltételes szabadlábra helyezték hároméves börtönbüntetést követően.

Az emberi életre vonatkozó tabu az atomtabuhoz hasonlóan rendkívül hasznos. Olvassunk bele például annak a férfinak az emlékiratába, aki 1846-ban a telepeseikkel vándorolt Kaliforniából Oregonba. Az út során találkoztak egy sorára hagyott, nyolcéves őslakos amerikai lánnyal, aki éhezett, meztelenül járkált, és sebek borították.

A férfiak összeültek megtanácskozni, hogy mi legyen a gyermek sorsa. Apám magunkkal akarta vinni; mások meg akarták ölni, hogy véget vessenek a szenvedésének. Apám azt mondta, az szándékos gyilkosság lenne. Szavaztak és úgy döntöttek, hogy nem tesznek semmit, otthagyják, ahol találtak. Anyám és nagynéném nem szívesen hagyta magára a kislányt. Lemaradtak a többiektől, hogy amit lehet, megtegyenek érte. Amikor utolértek minket, könnyes volt a szemük. Anya azt mondta, hogy letérdelt a kislány mellé, és kérte Istent, hogy vigyázzon rá. Az egyik fiatalember, aki a lovakért felelt, olyan büntudatot érzett, amiért otthagytuk, hogy visszament és fejbe lőtte, hogy véget vessen a szenvedésének.¹⁴²

Ettől a történettől ma már szóhoz sem tudunk jutni. A telepések morális világában azonban valódi választási lehetőség volt, hogy hagyják meghalni vagy aktívan véget vetnek az életének. Bár magunk is hasonlóan gondolkodunk, amikor véget vetünk egy idősödő házikedvenc vagy a törött lábú ló szenvedésének, az embert a szent és sérthetetlen kategóriába soroljuk. Az együttérzésen és a könyörületen alapuló megfontolások kijátszása az emberi életre épülő vétó: az azonosítható ember élethez való joga nem vita tárgya.

Az emberi életre vonatkozó tabut a náci holokauszt betonozta be, amelyre szakszosan került sor. Először eutanáziát alkalmaztak a szellemi fogyatékosokon, a pszichiátriai betegeken és a fogyatékkal élő gyerekeken, majd kiterjesztették a holokausztot a homoszexuálisokra, a zavarónak ítélt szlávokra, a romákra és a zsidókra is. A holokauszt kiagyalói és a velük összejátszó állampolgárok számára minden szakasz könnyebben elképzelhetővé tette a következőt.¹⁴³ Ma már úgy gondoljuk, hogy ha a csúszós lejtő tetején világos vonal húzódott volna, talán senki nem zuhant volna bele a gonoszságba. A holokauszt óta az életbe és halálba való emberi beavatkozás tabuja elképzelhetetlenné tette a csecsemőgyilkossággal, az eugenikával és az aktív eutanáziával kapcsolatos vitákat. De a többi tabuhoz hasonlóan az emberi élet tabuja is összeegyeztethetetlen a valóság egyes összetevőivel, és a bioetika napjainkban folyó parázs vitái éppen e tabut szeretnék összehangolni az emberi életet kijelölő biológiai határ bizonytalanságával az embriogenezis, a kóma és a nem azonnali halál kapcsán.¹⁴⁴

Az emberi természet erőteljes hajlamaival szembeszegülő tabut az eufemizmus és a képmutatás rétegeivel kell megerősíteni, és az ilyen tabunak vajmi kevés gyakorlati hatása lehet a tiltott tevékenységre nézve. Az európai történelem túlnyomó részében éppen ez történt a csecsemőgyilkossággal. Az emberi természettel kapcsolatban talán a legkevésbé vitatott kijelentés, hogy az ember egy sor körülmény közepette készen áll a szexuális tevékenységre, függetlenül attól, hogy módjában áll-e felnevelni az így nemzett gyermekeket. Fogamzásgátlás, abortusz és gondosan kialakított szociális háló híján számos gyermek születik úgy, hogy nem állnak rendelkezésére olyan gondviselők, akik a megfelelő módon segítik őt a felnőttkorig. Akár tabu, akár nem, ezeknek az újszülötteknek egy része nem marad életben.

A csecsemőgyilkosság zsidó-keresztény tiltása csaknem másfél évezreden át remekül megfért a tömeges csecsemőgyilkosság gyakorlatával. Egy történész szerint a középkorban „gigantikus mértékben zajlott [a csecsemők magára hagyása], méghozzá teljes büntetlenséggel, a feljegyzésekben pedig jeges közönnyel írnak erről”.¹⁴⁵ A Milner által idézett születési nyilvántartások szerint a vagyonos családokban átlagosan 5,1 szülés történt, a középosztályban 2,9, a szegényeknél 1,8, és hozzáteszi, hogy „arra nincs adat, hogy a terhességek száma is ennek megfelelően alakult volna”.¹⁴⁶ 1527-ben egy francia pap feljegyezte, hogy „a latrinák a beléjük hajított gyermekek sírásától zengenek”.¹⁴⁷

A középkor végén és a kora újkorban az igazságszolgáltatási rendszer több ízben próbált kezdeni valamit a csecsemőgyilkossággal. Az intézkedések kétes eredményt hoztak. Egyes országokban rendszeresen megvizsgálták a hajadon szolgálólányok mellét, hogy nem találják-e rajta tej nyomát, és ha a nő nem hozta elő a kisbabáját, addig kínozták, amíg be nem vallotta a történeteket.¹⁴⁸ Ha egy nő eltitkolta a halva született gyermek születését, csecsemőgyilkosságért elítélték és kivégezték, gyakran úgy, hogy megvadult macskákkal együtt zsákba varrták, és a folyóba dobták. A kivégzett ifjú anyákat sokszor éppen a ház ura ejtette teherbe, és a csecsemőgyilkosság visszaszorításáért folytatott hadjáratban még a kevésbé fantáziadús büntetések is bántani kezdték az emberek lelkiismeretét, ráébredtek ugyanis, hogy az emberi élet szentségének védelmét hangoztatva lehetővé teszik a férfiak számára nemkívánatos szeretőik eltüntetését.

Különböző megoldásokkal próbálkoztak. Egy időben járványként terjedt a „ráfekvés” jelensége, amikor az anya véletlenül megfojtotta a csecsemőjét, mert alvás közben ránéhezedett. A nem kívánt kisbabákat menhelyeken is leadhatták az anyák, és a menhelyek egy részén csapóajtón át forgótálcára tehettk a csecsemőt, hogy megőrizhessék névtelenségüket. A menhelyek lakóinak halálozási aránya 50 és 99 százalék között mozgott.¹⁴⁹ A nők átadták a csecsemőket a szoptatós dajkáknak, akik hasonló sikerrátával büszkélkedhettek. Az anyák és a szoptatós dajkák könnyen juthattak ópiumhoz, alkoholhoz és melaszhoz, hogy megnyugtassák a nyugtosebb csecsemőket, és megfelelő adagban igencsak sikeresnek bizonyult a megnyugtató. A csecsemőkort túlélő gyermekek közül sok került dologházba, „hogy megéljen a lehető legrosszabb eleség lehető legszűkebb adagjain”, ahogy Dickens fogalmazott a *Twist Olivér*-ben, és ahol „tíz eset közül nyolc és fél esetben megtörtént az a visszás dolog, hogy vagy belebetegedett a nélkülözésekbe és a fagyoskodásba, vagy beleesett a tűzbe, mert nem vigyáztak rá, vagy pedig félig agyonzúzta magát egy véletlen szerencsétlenség folytán; de bármelyik eset fordult is elő velük, a nyomorult kis jószágok rendszerint hamarosan átköltöztek a másvilágra, megtértek atyáikhoz, akiket ezen a világon nem is ismertek.”* E kísérletek ellenére is gyakran lehetett apró holttestekre bukkanni a parkokban, a hidak alatt és az árkokban. Egy brit halottkém 1862-ben így fogalmazott: „A rendőrség éppen úgy viszonyult egy halott gyermekhez, mint egy dögölt macskához vagy kutya”.¹⁵⁰

A mai nyugati világban többbezerszeresére csökkent a csecsemőgyilkosságok száma, aminek részben a jólét az oka, hiszen kevesebb anya él kétségbeejtő körülmények között, részben pedig a technológia, hiszen a biztonságos és megbízható fogamzásgátlás, valamint az abortusz csökkentette a nem kívánt újszülöttek számát. Ugyanakkor megváltozott a gyermekek értékelése is. A társadalmak végre nemcsak ájtatosan hangoztatják, hanem be is tartják azt a doktrínát, hogy a cse-

* Bálint György fordítása Ottlik Géza átdolgozásában.

csemő élete szent és sérthetetlen – függetlenül a szüleitől, függetlenül attól, hogy milyen torz és csúnya a születésekor, hogy érzékelhető őrüthagyna-e az elvesztése a családban, vagy hogy mennyire költséges a táplálása és a gondozása. A 20. században a teherbe eső lányok már az abortusz elterjedése előtt is kisebb valószínűséggel szültek egyedül, és ölték meg titokban az újszülöttet, mert mások alternatívát kínáltak nekik: otthonokat hoztak létre a leányanyák számára, az árvaházak már nem számítottak haláltábornak, különböző ügynökségek pedig örökbefogadó és nevelőszülőket kerestek az anyátlan gyermekeknek. Hogy a kormányok, a jótékonyági szervezetek és az egyházak miért vállalták az életmentés költségeit? Valószínűleg jobban megbecsülték a gyerekeket, és kollektív aggodalmaink köre immár az ő érdekeiket is befogadta, mindenekelőtt az életben maradáshoz fűződő érdeküket. Ha megvizsgáljuk a gyermekekkel való bánásmód egyéb aspektusait, megerősödhet az a benyomásunk, hogy elsöprő változásokra került sor.

Mielőtt kifejténém, hogy a nyugati világ miképpen becsüli meg jobban a gyermekeket, szólnom kell néhány szót a csecsemőgyilkosság történelmi sorsával kapcsolatos borúlátóbb felfogásról is. Az alternatív történetírás szerint Nyugaton az a legfontosabb tendencia, hogy már nem születésük után, hanem fogantatásukat követően öljük meg a gyerekeket.

Való igaz, hogy a mai világ nagy részén a terhességek nagyjából ugyanolyan arányban végződnek abortusszal, mint az elmúlt évszázadokban csecsemőgyilkossággal.¹⁵¹ A fejlett Nyugaton a nők a magzatok 12–25 százalékát elvetetik; néhány volt kommunista országban a terhességek több mint fele erre a sorsra jut. 2003-ban egymillió magzatot vetettek el az Egyesült Államokban, körülbelül 5 milliót Európában és Nyugaton, a világ többi részén pedig legalább 11 milliót. Ha az abortuszt is az erőszak egy formájának tekintjük, akkor Nyugaton semmiel sem bánnak jobban a gyermekekkel, mint korábban. Sőt, mivel a hatékony abortusz csak az 1970-es évek óta érhető el széles körben (az Egyesült Államokban elsősorban a Legfelsőbb Bíróság 1973-as *Roe kontra Wade*-határozatának köszönhetően), a Nyugat morális állapota nemhogy nem javult, hanem kifejezetten romlott.

Nem ez a megfelelő hely az abortusz erkölcsi szempontjainak megvitatására, de az erőszak trendjeinek tágabb kontextusa rávilágíthat arra, ahogy az emberek az abortuszhoz viszonyulnak. A legalizált abortusz ellenzőinek egy része azt jósolta, hogy a gyakorlat elfogadásával értéktelenné válik az emberélet, a társadalom pedig megindul a csúszós lejtőn a csecsemőgyilkosság, a fogyatékosok eutanáziája, a gyermekek életének lekicsinylése, végül pedig a gyakori gyilkosság és népirtás felé. Ma már biztonsággal kijelenthetjük, hogy nem így történt. Az abortusz évtizedek óta elérhető az északi félteke túlnyomó részén, mégsem tolt egyetlen ország sem egyre későbbre az abortusz határidejét, hogy előbb-utóbb

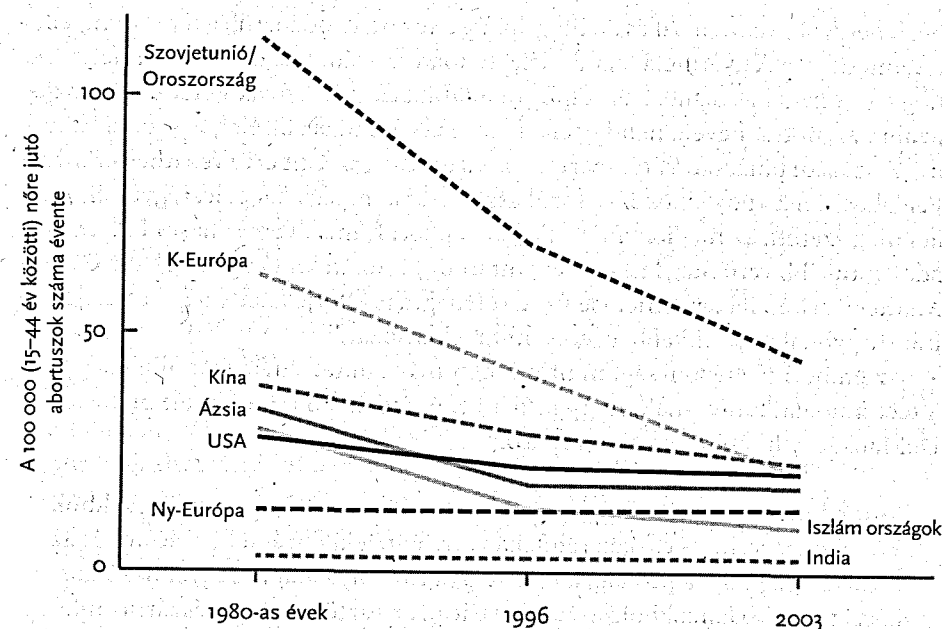
elérjék a legális csecsemőgyilkosságot, mégsem készítette elő az abortusz a talajt a fogyatékos gyermekek eutanáziájához. Az abortusz széles körű legalizálása és a mostani korszak között az erőszak valamennyi kategóriája visszaszorult, és mint látni fogjuk, egyre fontosabbnak számít a gyermekek élete.

Az abortusz ellenzői szerint a morális képmutatás megdöbbentő esete, hogy a magzatok megölésén kívül az erőszak minden formája visszaszorult. Van azonban még egy magyarázat az ellentétre. A modern érzékenység egyre inkább a *tudatosság*, különösen a szenvedésre és boldogságra való képesség szempontjából értelmezi a morális értéket, és az agy tevékenységével azonosítja a tudatosságot. E változás is azzal függ össze, hogy a vallás és a szokás helyett a tudományban és a világi filozófiában keressük az erkölcsi megvilágosodást. Ahogy az élet törvényesen elismert végét ma már nem a szívverés, hanem az agytevékenység leállása jelenti, úgy az élet kezdetét a magzat tudatosságának első jeleitől számítjuk. A tudatosság idegi alapjának jelenlegi felfogása szerint onnantól beszélhetünk tudatosságról, hogy idegi tevékenység kezdődik a talamusz és az agykéreg között, nagyjából a terhesség huszonhatodik hetében.¹⁵² Ennél is fontosabb, hogy az emberek nem tekintik teljesen tudatosnak a magzatot: Heather Gray, Kurt Gray és Daniel Wegner pszichológus vizsgálatai alapján a közvélemény szerint a magzat jobban képes élményekre, mint egy robot vagy egy holttest, de kevésbé, mint az állatok, a kisbabák, a gyermekek és a felnőttek.¹⁵³ Az abortuszok túlnyomó részére jóval a működő agy mérföldköve előtt sor kerül, az emberi élet értékével kapcsolatos említett elképzelés szerint alapvetően különbözik a csecsemőgyilkosságtól és az erőszak más formáitól.

Ugyanakkor az élőlények elpusztításával kapcsolatos általános ellenérzéseink következtében azt várnánk, hogy akkor is tartózkodunk az abortusztól, ha nem tekintjük gyilkosságnak. És valóban ez is történt. Nem sokan tudják, hogy a világon mindenütt csökken az abortuszok száma. A 7.16. ábrán az abortusz alakulása látható az 1980-as években, 1996-ban és 2003-ban azokban a fontosabb régiókban, ahonnan rendelkezésre állnak adatok (bár minőségben jelentősen eltérnek).

A legjelentősebb csökkenés az egykori szovjet blokk országaiban látható, amelyekben egykor „abortuszkultúra” működött. A kommunista korszakban az abortusz könnyen elérhető volt, a fogamzásgátlókat azonban a többi fogyasztói cikkel együtt központi bizottság utalta ki, nem a kereslet és a kínálat alakította, ezért mindig hiánycikknek számítottak. De Kínában, az Egyesült Államokban és azokban az ázsiai és iszlám országokban is csökkent az abortuszok száma, ahol az abortusz legális. Csak Indiában és Nyugat-Európában nem csökkent, de ezekben a régiókban korábban is kevesebb abortuszt végeztek.

A csökkenés elsősorban természetesen gyakorlati okokra vezethető vissza. A fogamzásgátlás olcsóbb és kényelmesebb, mint az abortusz, ha tehát rendelkezésre áll, az előrelátó és megfelelő önmérséklettel rendelkező emberek erre voksolnak. Az abortusz morális dimenziói azonban még azokat is megérintik,

7.16. ábra. Abortusz a világban, 1980–2003

Forrás: 1980-as évek: Henshaw, 1990; 1996 és 2003: Sedgh et al. „Kelet-Európa” része Bulgária, Cseh-szlovákia/Cseh Köztársaság és Szlovákia, Magyarország, Jugoszlávia/Szerbia-Montenegró, Románia. „Nyugat-Európa” része Belgium, Dánia, Anglia és Wales, Finnország, Hollandia, Norvégia, Skócia, Svédország. „Ázsia” része Szingapúr, Japán, Dél-Korea (2003 egyenlő 1996-tal). Az „iszlám országok” része Tunézia és Törökország.

akik vállalják a beavatkozást, ahogy azokat is, akik biztonságosan és törvényesen szeretnék biztosítani ezt a lehetőséget. Az abortuszt akkor is érdemes minimálisra csökkenteni, ha a törvény lehetővé teszi. Ha ezt elfogadjuk, legalább egy kicsit közeledhetnek az álláspontok az élet mellett kiálló és a választás lehetőségét hangsúlyozók ádáz vitájában. Az abortuszt engedélyező országok nem hagyták, hogy az élet iránti közöny elindítsa őket a csecsemőgyilkossághoz és az erőszak többi formájához vezető csúszós lejtőn. Ám ugyanezek az országok úgy viselkednek, mintha az abortusz nemkívánatos lenne, és az élőlények védelmezésének keretében mégis hozzájárulhatnak az abortuszok számának csökkenéséhez.

A gyermekekkel szembeni erőszak hosszú, szomorú történetében hiába élték túl a csecsemők a születésük napját, az előttük álló években durva bánásmódra és kegyetlen büntetésekre számíthattak. Bár a vadászó-gyűjtögetők csínján bántak a testi fenytéssel, minden más társadalom mintha az *Alice Csodaországban* regény-

ből lépett volna elő: „nézd csak, hogy lobog a tűz bent, odakerül, aki tüsszent, adta teremtetten”.¹⁵⁴ A gyermeki fejlődéslelektanban az számított uralkodó elméletnek, hogy a gyermekek születésüktől fogva aljasak, és csak erővel lehet őket szocializálni. A „bottal nevelj, nehogy elkényeztesd” mondás állítólag egy asszír király i. e. 7. századi tanácsadójától származik, és egyesek szerint erre vezethető vissza a Példabeszédek könyvének 13:24 szakasza: „Aki nem használ pálcát, gyűlöli a fiát, aki meg szereti, az megfenyíti.”¹⁵⁵ Egy középkori francia vers is hasonló tanácsot adott: „Inkább verd meg kiskorában, minthogy bitófán lásd nagykorában.” Cotton Mather puritán lelkész (Incrase fia) a túlvilágra is kiterjesztette a gyermek jóléte iránti aggodalmat: „Inkább a verés, mint a kárhozat.”¹⁵⁶

Az emberi találékonyság, mint minden más büntetésnél, ezúttal is megfelelt a technológiai kihívásnak, hogy minél kellemetlenebb élményeket biztosítson. DeMause így ír a középkori Európáról:

Mondanom sem kell, hogy veréssel üzték ki az ördögöt a gyermekekből. Erre a célra számos eszköz rendelkezésre állt, a kilencágú korbáctól és az ostortól a lapátig, a pálcáig, a vasrúdig, a rőzsenyalábig, a fegyelmező korbácsig (kisebb láncokból készült korbács), az ösztökéig (a cipészárura emlékeztető eszközzel a gyermek fejére vagy kezére mértek szúrós ütéseket) és az olyan speciális iskolai eszközökig, mint a kereplő, amely körte formájú végződésével és a rajta lévő kerek lyukkal hólyagosította fel a bőrt. A forrásokban részletezett verés szinte mindig komoly volt, sebeket és vérzést okozott, már csecsemőkorban elkezdődött, a meztelen, sokszor a nemi szervekhez közeli testrészek felsértésével erotikus töltetet hordozott, és a gyermek hétköznapi életének szerves részét képezte.¹⁵⁷

A súlyos testi fenytés évszázadokon át bevett szokásnak számított. Egy felmérés tanúbizonysága szerint a 18. század második felében az amerikai gyermekek 100 százalékát ütötték bottal, korbáccsal vagy más szerszámmal.¹⁵⁸ A gyermekeket a jogrendszer is büntette; Samuel Johnson nemrégiben megjelent életrajza mellékesen megjegyzi, hogy a 18. századi Angliában kabátlopásért fölakasztottak egy hétéves kislányt.¹⁵⁹ A német gyerekeket még a 20. század elején is „rendszeresen a forró tűzhelyre ültették, ha makacskodtak, napokra az ágy lábához kötözték őket, hideg vízbe vagy hóba dobták őket, hogy »megacélosodjanak«, [és] órákig egy gerendán kellett térdepelniük a fal mellett, miközben a szülei falatoztak és olvasgattak.”¹⁶⁰ A szobatisztaságra szoktatás során számos gyermeket beöntéssel kínoztak, az iskolában pedig „addig verték őket, amíg a bőrük füstölni kezdett”.

A durva bánásmód nemcsak Európát jellemezte. Ismerünk gyermekek veréséről szóló feljegyzéseket az ókori Egyiptomból, a sumer civilizáció idejéből, Babi-

lóniából, Perzsiából, Hellászból, Rómából, Kínából és az Azték Birodalomból, ahol büntetésképpen „tüskéket szúrtak a gyermekekbe, összekötözték a kezét és éles agávélévelekkel döfködték, megkorbácsolták, vagy éppen paprikából rakott tűz fölé lógatták, és a maró füst belégzésére kényszerítették.”¹⁶¹ DeMause elmondja, hogy a japán gyerekeket még a 20. században is „rendszeresen büntették veréssel és füstölő égetésével a bőrön, folyamatos beöntésekkel a szobatisztaság sürgetése érdekében, [...] rúgással, a lábnál fogva való fellógatással, hideg zuhannyal, fojtogatással, tűszúrásokkal, egy-egy ujjperc levágásával.”¹⁶² (DeMause nemcsak pszichoanalitikus, hanem történész is, ezért bőséges anyag állt rendelkezésére a második világháború atrocitásainak értelmezéséhez.)

A gyermekeket lelki kínzással is nevelték. A szórakoztatásukat célzó szövegek többsége arra figyelmeztette őket, hogy bármikor magukra hagyhatják a szülei, bántalmazhatják a nevelőszülei, emberevő óriások vagy állatok martalékává válhatnak. Grimm tündérmeséi csak elenyésző részét képviselik a gyermekirodalom azon tanácsainak, amelyek a gondatlan vagy engedetlen gyermekekre váró szomorú sorsra figyelmeztetnek. Az angol kisbabákat például egy Napóleonról szóló altatóval csitították:

Kicsim, ha meghallja a sírásod,
A ház mellett nyargalva,
Menten ő lesz a sírásód,
A lábadat lecsapja.
És csak üt és vág és üt és vág,
Míg péppé nem vert már,
És úgy megesz és úgy bekap
Egy falat sem marad.¹⁶³

A gyerekeknek szóló versikék egyik visszatérő archetípusa a gyermek, aki elkövet egy apró csínytevést, vagy éppen hamisan megvádolja vele, ezért a mostoha-anya megöli, és feltálatja vacsorára a mit sem sejtő apának. Egy jiddis verzióban az igazságtalanság áldozata a halála után ezt énekli a hűgának:

Megölt az anyám,
Megevett az apám,
És amikor végeztek,
A velőt is kiszívták a csontjaimból,
És kihajítottak az ablakon.¹⁶⁴

Miért vetemedik arra egy szülő, hogy kínozza, éheztesse, elhanyagolja és megremissze a saját gyereket? Naivan az gondolhatnánk, hogy a szülőket afelé terelte az evolúció, hogy fukarkodás nélkül gondoskodjanak a gyermekeikről, hiszen az

* Kosztolányi Dezső fordítása.

életképes utód megléte a természetes szelekció alfája és ómegája. A gyerekeknek hallgatniuk kellene a szülők iránymutatására, hiszen az ő érdeküket szolgálja. A naív felfogás alapján a szülő és a gyermek között összhang alakul ki, hiszen mindketten ugyanazt „akarják” – hogy a gyermek egészséges és erős felnőtté cseperedjen, és maga is gyerekeket nemzzen.

Trivers vette először észre, hogy a természetes szelekció elméletéből egyáltalán nem ez következik.¹⁶⁵ A szülő és az utód bizonyos fokú konfliktusa a család evolúciós genetikájában gyökerezik. A szülők kénytelenek felosztani a befektetést (erőforrásban, időben és kockázatban) valamennyi megszületett és meg nem született gyermekük között. Ha minden körülmény azonos, minden utód egyformán értékes, bár mindegyikük jobban rászorul a szülők befektetésére, amikor fiatal és tehetetlen, mint amikor már képes gondoskodni magáról. A gyermek más-keppen látja a dolgot. Bár az utódnak érdeke a testvére jóléte, hiszen génjeik fele közös, az összes génje csak saját magával közös, ezért aránytalanul fontosabb neki a saját jóléte. A szülő érdeke (világi erőfeszítéseinek egyenlő elosztása valamennyi gyermeke között) és a gyermek érdeke (több erőforrás, mint a testvéreinek) között feszülő ellentétet szülő-utód konfliktusnak nevezik. Bár a konfliktus tétje a szülők befektetése a gyermekbe és testvéreibe, a testvérek talán még meg sem születtek: a szülőnek a későbbi gyermekeire és unokáira is tartogatnia kell az erejét. A szülői lét első dilemmája – hogy megtartsa-e az újszülöttet – voltaképpen a szülő-utód konfliktus speciális esete.

A szülő-utód konfliktus elmélete nem árulja el, hogy mekkora befektetésre van szüksége egy utódnak, és mekkora befektetésre képes a szülő. Csak annyit mond, hogy bármennyit hajlandó áldozni a szülő, az utód mindig egy kicsivel többet akar. A gyerekek sírnak, ha segítségre van szükségük, a szülő pedig nem tehet úgy, mintha nem hallaná. Csakhogy a gyerekeknek egy kicsit hangosabban és hosszasan kell sírniuk, mint a céljuk indokolná. A szülők azért fegyelmezik a gyermekeiket, hogy távol tartsák őket a veszélyektől, és arra szocializálják őket, hogy közösségük hatékony tagjai legyenek. Csakhogy a szülők egy kicsit többet fegyelmezik a gyerekeket a saját kényelmük érdekében, és egy kicsit erősebben szocializálják őket testvéreik és rokonaik elfogadására, mint az a gyermekek érdekében állna. A magyarázatban szereplő teleológiai kifejezések – „akar”, „érdek”, „miatt” – ezúttal sem konkrét vágyakra utalnak az illetők elméjében, hanem csak az elmét formáló evolúciós nyomás egyszerűsített alakjai.

A szülő-utód konfliktussal magyarázható, hogy a gyerekeknél miért a különböző akaratok ütközése. Azt viszont nem magyarázza meg, hogy ez az összecsapás miért pálcával és vesszővel folyik az egyik korszakban, kiselőadással és a magába szállás erőltetésével a másokban. Visszatekintve nehéz nem sajnálattal gondolni az évezrednyi gyerekekre, aki feleslegesen szenvedett a gondviselők kezei között. A háború tragédiájával ellentétben, ahol mindkét oldalon egyformán vadnak kellett lennie, a gyerekeknél járó erőszak tökéletesen egyoldalú. A múltban

megkorbácsolt és elégetett gyerekek semmivel sem voltak rakoncátlanabbak, mint a mai gyerekek, és felnőttként sem viselkedtek jobban. Éppen ellenkezőleg, láttuk, hogy a múltbeli felnőtteket jobban jellemezte az ösztönös erőszak, mint a maiakat. Mi sarkallta a mai szülőket arra a felismerésre, hogy az őseik által alkalmazott nyers erő töredékével is szocializálhatók a gyerekek?

Az első jelzés az ideológia területéről érkezett, és mint oly sok humanitárius reform, az értelem korában és a felvilágosodásban jelentkezett először. A szülő-utód konfliktusban alkalmazott gyermeki taktika minden korszak szülőiből azt váltotta ki, hogy ördögfiókának nevezzék a gyerekeket. A kereszténység egyeduralkodó idején ezt a velünk született gonoszság és az eredendő bűn vallásos doktrínája is megerősítette. Az 1520-as években például azt prédikálta egy német pap, hogy a gyermekekben ott rejlik a hajlam „a házasságtörésre, a fajtalankodásra, a tisztátalan vágyakra, a bujaságra, a bálványimádásra, a mágiában való hitre, az ellenségességre, a veszekedésre, a szenvedélyre, a haragra, a vitára, a viszályra, a lázadásra, a gyűlöletre, a gyilkosságra, az iszákosságra, a mohóságra”, és még nem is melegegett bele igazán.¹⁶⁶ Az „ördögöt is kiverem belőle” kifejezés nem üres szófordulat volt! Az élet alakulásával kapcsolatos fatalizmus ráadásul a sorsra vagy az isteni gondviselésre bízta a gyermekek fejlődését a szülői és tanári felelősség helyett.

A paradigmaváltás egyik része John Locke *Gondolatok a nevelésről* című, 1693-ban megjelent és gyorsan népszerűvé vált írásának köszönhető.¹⁶⁷ Locke szerint a gyermek „csak fehér papír vagy viasz, kedvünkre formálhatjuk és alakíthatjuk” – e doktrína a tabula rasa vagy tiszta lap. Locke azt írta, hogy a gyermekek oktatása „nagyon nagy jelentőséggel bír”, és arra biztatta a tanárokat, hogy legyenek együttérzőek, igyekezzenek a gyermek nézőpontjába helyezkedni. Az oktatóknak oda kell figyelniük a diákok „hangulatváltozásaira”, és segíteniük kell őket, hogy örömeiket leljék a tanulásban. A tanárok nem várhatják el ugyanazt a „magatartást, komolyságot és szorgalmat” a kisgyermekektől, mint a nagyobbaktól. Éppen ellenkezőleg, „hagyni kell [...] hogy életkoruknak megfelelően bohók és gyerekesek legyenek”.¹⁶⁸

Ma már közhelyszámba megy, hogy a gyermekeinkkel való bánásmód határozza meg, hogy milyen felnőtt lesz belőlük, akkoriban azonban még újdonságnak számított. Locke kortársai és utódai előszeretettel folyamodtak hasonlatokhoz, hogy emlékeztessék a közvéleményt az élet első éveinek fontosságára. John Milton szerint „a gyermekkor úgy jelzi a felnőttet, mint a reggel az előttünk álló napot”. Alexander Pope ok-okozati összefüggéssé magasztosította az összefüggést: „Ahogy az ág hajlik, úgy görbül a fa is.” William Wordsworth pedig a gyermek metaforájával állt elő: „A férfi apja a gyerek”. Az új elképzelések hatására újra kellett gondolni a gyermekekkel való bánásmód morális és gyakorlati következmé-

* Kálnoky László fordítása.

nyeit. A gyermekveréssel már nem a gonosz erőket üzték ki a gyermekből, még csak nem is a magatartását akarták megváltoztatni vele, hogy a jelenben ritkábban viselkedjen rosszul. A verés befolyásolta, hogy milyen emberré válik majd, ezért látható és láthatatlan következményei a civilizáció alakulására is kihatnak.

A másik váltás Rousseau-hoz fűződik, aki az eredendő bűn keresztény fogalma helyett az eredendő ártatlanság romantikus képzetében hitt. 1762-ben megjelent, *Emil, avagy a nevelésről* című értekezésében Rousseau így fogalmazott: „Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt.”* A 20. századi pszichológus, Jean Piaget elméleteinek előfutáraként Rousseau egymást követő szakaszokra bontotta a gyermekkort: az ösztönök, az érzékszervek és az értelem szakaszára. Véleménye szerint a kisgyermek még nem érték el az értelem korát, ezért nem várható el, hogy felnőtté gondolkodjanak. Nem a jó és a rossz szabályait kell beléjük verni, hanem hagyni, hogy kapcsolatba léphessenek a természettel, és a tapasztalataikból tanuljanak. Ha a világ felfedezése során kárt tesznek valamiben, az nem szándékos károkozás, hanem ártatlanságuk következménye. „Tiszteljétek a gyermekort [...] Hadd fejtse ki bőséges hatását a természet, mielőtt beleártanátok magatokat.”¹⁶⁹ A Rousseau ihlette 19. századi romantikus mozgalom a bölcsesség, a tisztaság és a kreativitás időszakának látta a gyerekort, amelynek élvezetét meg kell hagyni a gyermek számára, nem szabad fegyelmezéssel kiütni belőle. Ma már ismerős gondolatok ezek, akkoriban azonban radikálisnak számítottak.

A felvilágosodás során az értelmiség körében egyre jobban elterjedt a tisztaság és az eredendő ártatlanság gyerekbarát doktrínája. A gyermekort történései azonban sokkal későbbre, a 20. század fordulója körüli évtizedekre teszik a gyermekekkel való konkrét bánásmód fordulópontját.¹⁷⁰ Viviana Zelizer közgazdász szerint az 1870-es évektől az 1930-as évekig egyre erősödött a gyermekort „szentsége” a nyugati közép- és felsőbb osztályhoz tartozó szülők körében. Ekkor kerültek a gyerekek abba a státuszba, amelyet ma már természetesnek tekintünk: „gazdaságilag értéktelen, érzelmileg felbecsülhetetlen.”¹⁷¹ A korszak Angliában kezdődött, amikor egy, a gyermekeket borzalmas körülmények között tartó szoptató dajkával kapcsolatos botrány hatására 1870-ben megalakult az Infant Protection Society (Csecsemővédelmi Társaság), 1872-ben és 1897-ben pedig törvényt is hoztak a csecsemők védelméről. A pasztörizálásnak és a sterilizált cumisüvegeknek köszönhetően ebben az időszakban már kevesebb csecsemőt adtak át a csecsemőgyilkos hajlamú szoptató dajkáknak. Bár az ipari forradalom elején csak annyi változás történt, hogy a gyerekek már nem a mezőgazdaságban, hanem malmokban és gyárakban végezték kimerítő munkájukat, a jogi reform egyre szigorította a gyermekmunkát. Ezzel párhuzamosan az ipari forradalomnak köszönhető jólét csökkentette a csecsemőhalálozási arányt és a gyermekmunka

* Győry János fordítása.

iránti keresletet, és gondoskodott a szociális ellátáshoz szükséges adóbevételekről is. Egyre több gyerek járt iskolába, amelyet hamarosan kötelezővé és ingyenessé tettek. Hogy kezeljék az utcákon garázdálkodó kölykök, utcagyerekek és minden hájjal megkent gazfickók problémáját, a gyermekjóléti intézmények óvodákat, árvaházakat, szabadtéri táborokat, valamint fiúknak és lányoknak szóló klubokat működtettek.¹⁷² A mesék már nem a félelemkeltést és az erkölcsi tanulságok levonását célozták, hanem örömet akartak okozni a gyerekeknek. A gyermekek megismeréséért küzdő mozgalmak tudományosan kívánták megközelíteni az emberi fejlődést, így az öregasszonyok babonáit és löcsögását felváltották a gyermeknevelés szakértőinek babonái és löcsögásai.

Láttuk, hogy a humanitárius reform egyes időszakaiban az egyik csoport jogainak elismerése együtt járhat más csoportok jogainak elismerésével, például amikor a királyok zsarnokságát együtt emlegették a férfiak zsarnokságával, vagy amikor két évszázaddal később a polgárjogi mozgalomból merített ihletet a nőjogi mozgalom. A bántalmazott gyermekek védelme is részben egy analógiának köszönhető – ebben az esetben, bármilyen hihetetlen, az állatokról van szó.

1874-ben Manhattanben az örökbefogadó anyjánál és annak második férjénél nevelkedő tízéves Mary Ellen McCormack szomszédai felfigyeltek néhány gyanús vágásra és hegre a kislány testén.¹⁷³ Bejelentést tettek a város börtöneit, szegényházait, árvaházait és elmeógyógyintézeteit felügyelő intézménynek. Mivel kifejezetten a gyermekek védelmét célzó törvény nem létezett, a szociális előadó kapcsolatba lépett az állatok védelmével foglalkozó szervezettel. A szervezet alapítója felfigyelt a kislány és az erőszakos istállótulajdonosok karmaiból kimenekített lovak sorsa közötti analógiára. Az általa megbízott ügyvéd a habeas corpus kreatív értelmezését nyújtotta be New York állam Legfelsőbb Bíróságának, és kérvényezte, hogy a kislányt költöztessék máshová. A kislány a legnagyobb lelki nyugalommal tett vallomást:

Mama majdnem mindennap megkorbácsol és megver. Egy csavaros marhabőr korbáccsal vert meg. A fejemen lévő két fekete-kék foltot Mama csinálta a korbáccsal, a homlokom bal oldalán lévő vágást a Mama az ollójával csinálta. [...] Senkinek nem mertem szólni, mert megvert volna.

A *New York Times* „Inhumane Treatment of a Little Waif” (Embertelenül bántak a kis lelencsel) címmel számolt be a vallomásról, a kislányt elvették a családtól, végül a szociális előadó fogadta örökbe. Mary Ellen ügyvédje megalapította a világ első gyermekvédelmi szervezetét New York Society for the Prevention of Cruelty to Children (Társaság a Gyermekekkel Szembeni Kegyetlen Bánásmód Megelőzéséért) néven. A nyomában létrejött hasonló ügynökségekkel együtt otthonokat hozott létre a bántalmazott gyermekeknek, és lobbizott a bántalmazó szülőket szankcionáló törvényekért. Angliában is a Royal Society for the Prevention of

Cruelty to Animals (Királyi Társaság az Állatokkal Szembeni Kegyetlen Bánásmód Megelőzéséért) karolta fel először a bántalmazó szülők ügyét, és ebből nőtt ki a National Society for the Prevention of Cruelty to Children (Nemzeti Társaság a Gyermekekkel Szembeni Kegyetlen Bánásmód Megelőzéséért).

Bár a 19. század fordulóján felgyorsult a gyermekek megbecsülése a nyugati világban, sem hirtelen átmenetről, sem egyszeri fejleményről nem beszélhetünk. Az európai történelem és minden kultúra minden korszakában megtalálhatjuk a gyermekek szeretetének, az elvesztésük felett érzett bánatnak vagy a kizsákmányolásuk elítélésének nyomait.¹⁷⁴ Még a gyermekükkel kegyetlenül bánó szülők egy része is babonából cselekedett, szentül hitte, hogy a gyermek érdekében teszi, amit tesz. És ahogy az erőszak más formáinak visszaszorulásánál, úgy itt sem könnyű kibogozni az egyszerre bekövetkező változásokat – felvilágosult eszmék, fokozódó jólét, törvényreformok, változó normák.

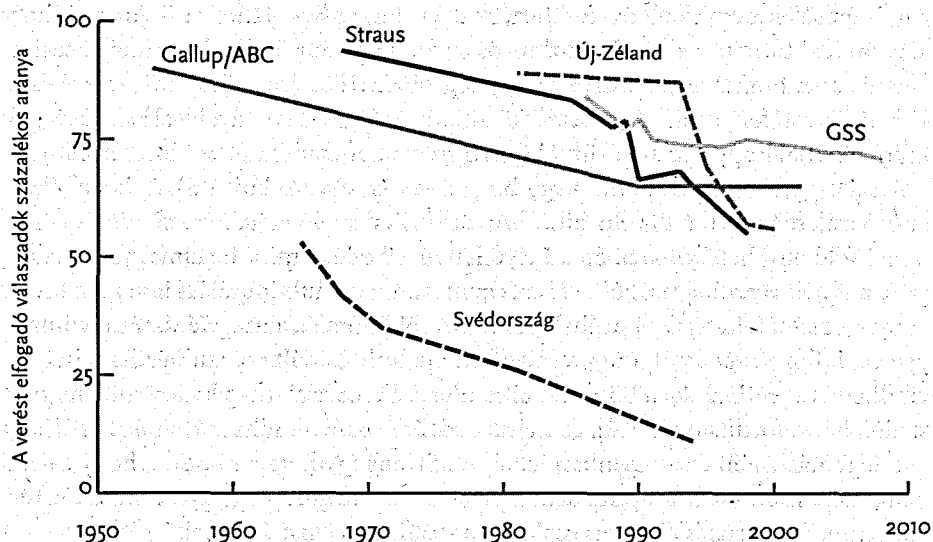
De bármi legyen is az ok, a változás nem ért véget az 1930-as években. 1946-ban radikálisnak tartották Benjamin Spock halhatatlan sikerkönyvét, a *Cse-csemőgondozás, gyermeknevelést*, mert óva intette az anyákat a gyermekveréstől, a szűken mért szeretettől és a szigorú napirendtől. Bár a háború utáni szülők engedékenysége akkoriban újdonságnak számított (és széles körben, ám tévesen tették felelőssé a demográfiai robbanás nemzedékének túlkapásaiért), nem tekinthető csúcspontnak. Amikor a demográfiai robbanás nemzedéke maga is szülővé vált, még féltőbb gondoskodással nevelte gyermekeit. Locke, Rousseau és a 19. századi reformerek mozgásba hozták a gyermekeket megillető kedvesség mozgólépcsőjét, amely az elmúlt évtizedekben egyre gyorsabban halad.

1950 óta egyre kevésbé tűrjük, hogy a gyerekek erőszak áldozatává váljanak. A legkönnyebb természetesen azt az erőszakot kordában tartani, amelyet mi magunk követünk el, nevezetesen az elfenekelést, a verést, a pofozkodást, az elnászpángolást, a vesszőzést, az elpáholást, az ütlegetést, az eltángálást és a testi fenytés egyéb formáit. A 20. század folyamán drámaian átalakult a testi fenytés megítélése az értelmiség körében. Ma már csak a fundamentalista keresztény csoportok állítják, hogy pálca nélkül elkényeztetjük a gyerekeket. Ma már nem számít családi szórakozásnak az övvel fenyegetőző apa, a hajkefével hadonászó anya és a sajgó fenekére párnát kötőző, könnyes szemű gyerekek.

A gyermeknevelés gurui legalább dr. Spock óta ellenzik a verést.¹⁷⁵ Ma már valamennyi gyermekorvosi és pszichológusi szervezet elítéli e gyakorlatot, bár nem mindig fogalmaznak olyan egyértelműen, mint Murray Straus nemrégiben megjelent cikkének címe: „Childrens Should Never, Ever, Be Spanked No Matter What the Circumstances” (A gyerekeket soha, semmilyen körülmények között nem szabad megütni).¹⁷⁶ A szakemberek három okból utasítják el a testi fenytést. Az egyik, hogy káros mellékhatásokkal jár, a későbbiekben agressziót okoz-

hat, bűncselekmények elkövetéséhez, az együttérzés hiányához és depresszióhoz vezethet. Vitatható az az ok-okozati összefüggésre építő elmélet, amely szerint a verés arra tanítja a gyerekeket, hogy a problémákat erőszakosan is meg lehet oldani. A testi fenytés és az erőszak közötti összefüggést épp ilyen valószínűséggel indokolhatja, hogy a születésüktől fogva erőszakos szülőknek születésétől fogva erőszakos gyermeke születik, vagy hogy a verést elnéző kultúrák és környékek az erőszak más formáit is elnézik.¹⁷⁷ A verés ellen szóló másik érv szerint a verés nem csökkenti hatékonyabban a helytelen viselkedést, mint ha elmagyarázzuk a gyermeknek a problémát, és erőszakmentesen, például dorgálással vagy a tevékenység szüneteltetésével próbálkozunk. A fájdalom és a megaláztatás elvonja a gyermek figyelmét attól, hogy végiggondolja, mit csinált rosszul, és ha a helyes viselkedés egyetlen oka a büntetés elkerülése, akkor csak meg kell várnia, hogy a szülők hátat fordítsanak neki, és máris kedvére rosszkodhat. A verés kerülésének leghatásosabb érve azonban jelképes. Straus így magyarázza el, hogy miért nem szabad soha, semmilyen körülmények között megütni egy gyereket: „A verés ellentmond az erőszakmentes család és társadalom eszményének.”

Vajon a szakértők győzték meg a szülőket, vagy maguktól is levonták ezt a következtetést? A közvélemény-kutatásokban időnként felteszik a kérdést, hogy egyetértünk-e a következő állításokkal: „néha szükség van egy alapos verésre a fegyelmezéshez”, vagy „bizonyos körülmények között meg szabad ütni a gyermeket”. Az egyetértés mértéke a kérdés megfogalmazásától is függ, de a különböző években folyamatosan lefelé tart a tendencia, amikor ugyanezeket a kérdéseket teszik fel. A 7.17. ábrán 1954 óta látszanak a trendek három amerikai adatbázis, illetve svéd és új-zélandi felmérések alapján. Az 1980-as évek elejét megelőzően az angolszász országokban a válaszadók mintegy 90 százaléka helyeselte a testi fenytést. Az arány egyes közvélemény-kutatásokban kevesebb mint egy generáció alatt valamivel több mint a felére csökkent. Az elfogadás mértéke országonként és régióként változó: a svédek sokkal kevésbé helyeslik a verést, mint az amerikaiak vagy a kiwik, és az amerikaiak maguk is megosztottak, ami nem meglepő a becsület déli kultúráját ismerve.¹⁷⁸ Egy 2005-ös felmérésben az északi, demokrata többségű államokban, például Massachusettsben vagy Vermontban 55 százalék, a déli, republikánus többségű államokban, például Alabamában és Arkansasban 85 százalék helyeselte a verést.¹⁷⁹ A testi fenytés elfogadásának és az emberölésnek az aránya mind az ötven államban egy irányba mutat (a két mérőszám korrelációja 0,52 a -1 és 1 közötti skálán), ami jelenthetné azt is, hogy a veréssel fegyelmezett gyerekekből gyilkos lett, de sokkal valószínűbb, hogy a gyermekek verését szorgalmazó szubkultúrák felnőttkorban a becsület erőszakos védelmét is szorgalmazzák.¹⁸⁰ Ugyanakkor minden régióban csökkenés mutatkozott, így 2006-ra a déli államok ugyanolyan arányban helytelenítették a verést, mint a középső északi és az Atlanti-óceán középső partvidéke mentén lévő államok 1986-ban.¹⁸¹

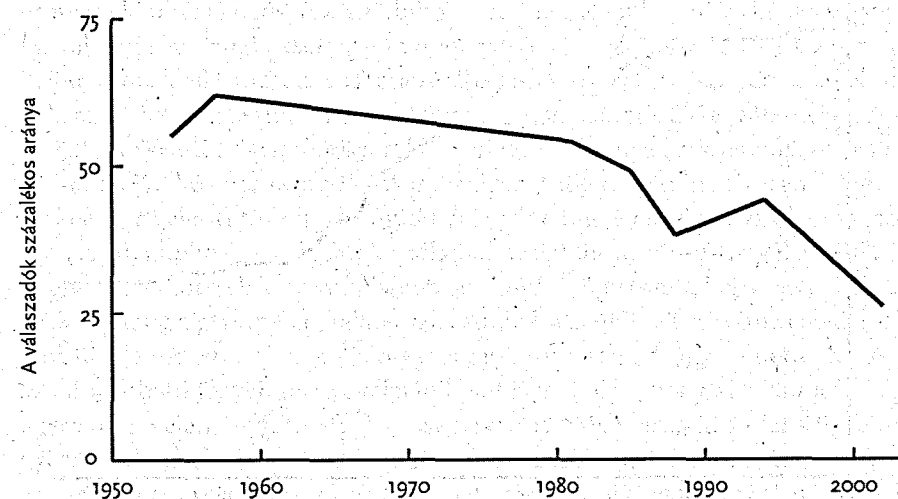

7.17. ábra. A verés elfogadottsága az Egyesült Államokban, Svédországban és Új-Zélandon, 1954–2008

Források: Gallup/ABC: Gallup, 1999; ABC News, 2002. Straus: Straus, 2001, 206. General Social Survey: <http://www.norc.umd.edu/GSS+Website/>, súlyozott középérték. Új-Zéland: Carswell, 2001. Svédország: Straus, 2009.

És mi lehet a helyzet a tényleges viselkedéssel? Sok szülő még ma is rácsap a totyogó kezére, ha az valamilyen tiltott tárgyért nyúl, de a 20. század második felében a testi fenyegetés minden egyéb formája visszaszorult. Az 1930-as években az amerikai szülők havonta háromnál többször, azaz évente több mint harminc alkalommal ütötték meg a gyerekeiket. 1975-ben már csak évente tízszer, 1985-ben pedig mintegy hétszer.¹⁸² Európában még erőteljesebb volt a csökkenés.¹⁸³ Az 1950-es években a svédek 94 százaléka verte a gyerekeit, 33 százaléka mindennap; 1995-re 33, illetve 4 százalékra csökkent az arány. A német szülők 1992-re nagy utat tettek meg dédapjukhoz képest, akik még forró tűzhelyre ültették és az ágy lábához kötözték a gyerekeiket. Ám 81 százaléuk továbbra is meg-megpofozta a gyerekeit, 41 százaléuk bottal húzott rájuk, 31 százaléuk pedig sebeket is okozott az ütéssel. 2002-re az arány 14, 5, illetve 3 százalékra szorult vissza.

Az országok között még ma is jelentős különbségek mutatkoznak. Az Izraelben, Magyarországon, Hollandiában, Belgiumban és Svédországban élő főiskolások mindössze 5 százaléka emlékszik úgy, hogy tinédzserkorában megütötték, a tanzániai és dél-afrikai főiskolásoknak viszont több mint a negyede.¹⁸⁴ Általánosságban a gazdagabb országokban ritkábban verik a gyerekeket, a fejlett ázsiai országok, Tajvan, Szingapúr és Hongkong kivételével. A nemzetközi kontraszt az

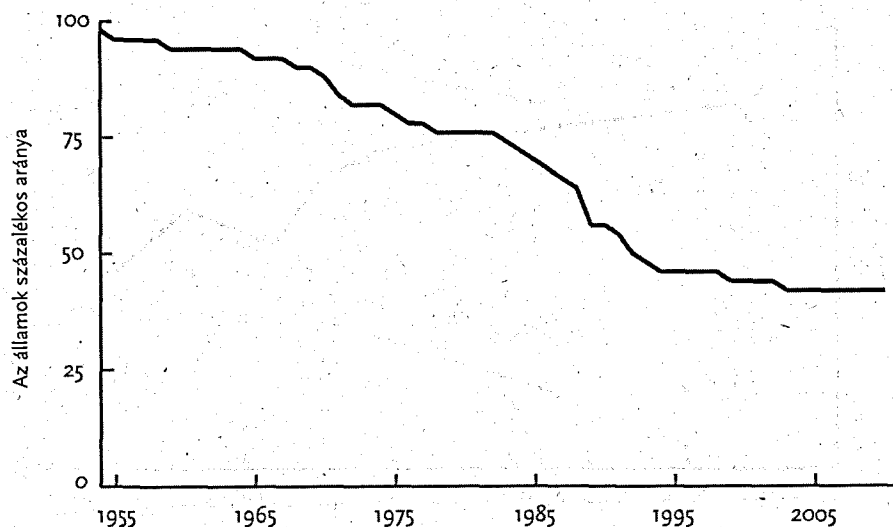
7.18. ábra. Az iskolai testi fenyegetés elfogadottsága az Egyesült Államokban, 1954–2002

Források: Az 1954–94-es adatok forrása: Gallup, 1999; a 2002-es adatok forrása ABC News, 2002.

Egyesült Államokban élő etnikai csoportokban is visszaköszön, az afrikai amerikaiak és az ázsiaiak körében ugyanis gyakoribb a gyerekverés, mint a fehéreké.¹⁸⁵ A verés elfogadottsága azonban mindhárom csoportban csökkent.¹⁸⁶

1979-ben Svédország kormánya törvénybe iktatta a gyerekverés tiltását.¹⁸⁷ Hamarosan a többi skandináv ország is követte a példát, majd Nyugat-Európa számos országa. Az ENSZ és az Európai Unió valamennyi tagállamát felszólította a gyerekverés megszüntetésére. Számos országban figyelemfelhívó kampányt szerveztek, és huszonnégyszáz ország törvényen kívül helyezte a gyakorlatot.

A verés tiltása döbbenetes változás azokhoz az évezredekhez képest, amikor a szülőket a gyermek tulajdonosának tekintették, és magánügynek tartották, hogy hogyan bánnak velük. Ugyanakkor egybecseng az állam egyéb beavatkozásai a család életébe: a kötelező oktatással, a kötelező védőoltásokkal, a gyermekek kiemelésével a bántalmazó közelebből, az életmentő orvosi ellátás kötelezővé tételével a vallásos szülők tiltakozása ellenére és a női nemi szerv csonkításának tiltásával az európai muszlim bevándorlók közösségeiben. Bizonyos nézőpontból ez a beavatkozás az államhatalom totalitárius ráerőltetése a család meghitt szférájára. Más szempontból viszont ez is része annak a történelmi áramlatnak, amely elismeri az egyes ember függetlenségét. A gyerekek is emberek, és a felnőttekhez hasonlóan őket is megilleti az élethez és a végtagokhoz (és nemi szervekhez) való jog, amelyet az államot hatalommal felruházó társadalmi szerződés biztosít. E jogot nem érvényteleníti, hogy mások – a szülei – a tulajdonuknak tekintik őket.

7.19. ábra. Az iskolai testi fenyítést elnéző amerikai államok, 1954–2010

Forrás: Leiter, 2007.

Az amerikai közfelfogás a kormány elé helyezi a családot, és jelen pillanatban egyetlen amerikai állam sem tiltja a szülőknek a gyermekverést. Ami azonban a kormány, nevezetesen az iskola által elkövetett testi fenyítést illeti, az Egyesült Államok egyre inkább elfordul az erőszak e formájától. Még a republikánus többségű államokban is – ahol a lakosság háromnegyede helyesli, hogy a szülők néha megverik a gyerekeiket – csak 30 százalék ért egyet az iskolai testi fenyítéssel, a demokrata többségű államokban pedig kevesebb mint feleannyian fogadják el ezt a szokást.¹⁸⁸ Az 1950-es évek óta folyamatosan csökken az iskolai testi fenyítés elfogadottsága (7.18. ábra). A növekvő ellenérzések a jogszabályokban is tükröződnek. A 7.19. ábrán látható, hogy egyre kevesebb amerikai állam nézi el az iskolai testi fenyítést.

A tendencia még látványosabb a nemzetközi szintén, ahol az iskolai testi fenyítést az emberi jogok megsértésének tekintik, a törvénytelen kormányzati erőszak többi formájával együtt. Elítéli az ENSZ Gyermekjogi Bizottsága, az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és az ENSZ Kínzásellenes Bizottsága, és 106 országban, a világ országainak több mint a felében betiltották.¹⁸⁹

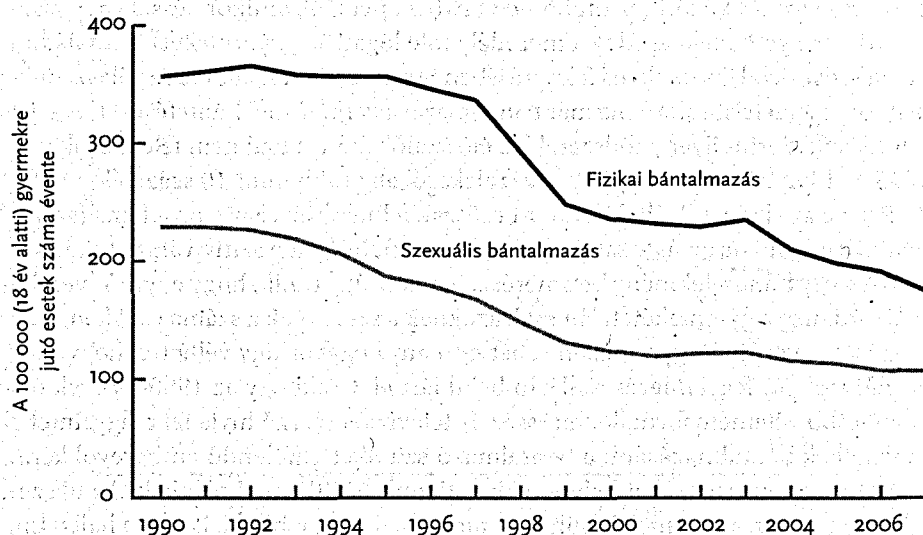
Bár az amerikaiak többsége továbbra is támogatja a szülői testi fenyítést, egyre élesebb határvonalat húznak az általuk fegyelmezésnek ítélt fenékre ütés és pofon, valamint a bántalmazásnak minősített öklöcsapás, rugdosás, szíjjal verés, ütlegelés

és megfélemlítés között (ez utóbbihoz tartozik például, amikor késsel vagy pisztollyal fenyegetőznek, esetleg a meredély fölé lógatják a gyermeket). A családon belüli erőszakkal kapcsolatos felmérésében Straus egy listát adott át a válaszadóknak, amelyben felsorolta a ma már bántalmazásnak minősülő büntetéseket. A saját bevallásuk szerint ilyen módszerekkel élő szülők aránya csaknem felére csökkent 1975 és 1992 között, az anyák 20 százalékaról alig több mint 10 százalékára.¹⁹⁰

Persze az elkövetők által bevallott erőszak felméréseivel az a probléma (szemben azzal, amikor az áldozatok szólnak meg), hogy a pozitív válasz tulajdonképpen egy bűncselekmény beismerése. Amikor úgy tűnik, hogy egyre kevesebb szülő üti meg a gyermekét, talán csak azoknak a szülőknek a száma csökken, akik bevallják a verést. A gyermekén sebet ejtő anya egykor úgy vélhette, hogy még az elfogadható fegyelmezés skáláján belül járt el. Csakhogy az 1980-as évek óta egyre több véleményformáló, híresség és televíziós szerző hívja fel a figyelmet a gyermekek bántalmazására: a bántalmazó szülőket elítélendő emberevökként, a már felnőtt gyermekeket helyrehozhatatlanul sérültként ábrázolják. Az új szelek ismeretében a gyermekét dühében megsebző anya jobbnak láthatta hallgatni, amikor jelentkezett nála a kérdezőbiztos. Azt biztosan tudjuk, hogy a gyermekbántalmazás éppen ebben az időszakban kezdett megbélyegzéssel járni. Amikor 1976-ban feltették a kérdést, hogy „súlyos problémát jelent-e az országban a gyermekek bántalmazása”, 10 százalék válaszolt igennel; 1985-ben és 1999-ben már 90 százalék.¹⁹¹ Straus szerint az erőszaknak a felmérésekből kirajzolódó csökkenő tendenciája egyszerre jelzi a bántalmazás elfogadásának és magának a bántalmazásnak a csökkenését; és hozzátette, hogy még akkor is lenne mit ünnepelni, ha a csökkenés nagy része az elfogadás csökkenésének tulajdonítható. Mivel egyre kevesebben nézik el a gyermekek bántalmazását, egyre több segélyvonal létesült, egyre többen foglalkoznak gyermekvédelemmel, és a rendőrök, a szociális munkások, az iskolapszichológusok és az önkéntesek egyre bátrabban keresik a bántalmazás jeleit, szükség esetén pedig lépéseket tesznek, hogy a bántalmazókat megbüntessék vagy pszichológussal segítsék, a legrosszabb esetekben pedig kiemelik a gyermeket a családból.

Vajon hoztak-e pozitív változást a normák és az intézmények átalakulásai? A National Child Abuse and Neglect Data System (Gyermekebántalmazással és Elhanyagolással Kapcsolatos Nemzeti Adatrendszer) létrehozása óta egy helyen gyűjtik az ország valamennyi gyermekvédelmi szervezetétől a bizonyított gyermekebántalmazási ügyekkel kapcsolatos adatokat. Lisa Jones pszichológus és David Finkelhor szociológus megvizsgálták a különböző időszakokra vonatkozó adatokat, és azt tapasztalták, hogy 1990 és 2007 között a felére csökkent a gyermekek fizikai bántalmazása (7.20. ábra).

Jones és Finkelhor vizsgálatai alapján ebben az időszakban egyharmaddal-kétharmaddal csökkent a gyermekeket érintő szexuális bántalmazás és erőszakos bűncselekmények – testi sértés, rablás és nemi erőszak – előfordulása is. A csökkenő

7.20. ábra. Gyermekbántalmazás az Egyesült Államokban, 1990–2007

Források: Jones–Finkelhor, 2007; lásd még Finkelhor–Jones, 2006.

számokat próbákkal is megerősítették, megvizsgálták az áldozatokkal kapcsolatos felméréseket, a gyilkossági adatokat, az elkövetők vallomásait és a nemi úton terjedő betegségek arányát: valamennyi csökkenő tendenciát mutatott. Az elmúlt két évszázadban minden mérhető szempontból javult a gyermekek és a kamaszok helyzete. Kisebb valószínűséggel szöktek el, estek teherbe, kerültek szembe a törvénnyel, és lettek öngyilkosok. Angliában és Walesben is csökkent a gyermekekkel szembeni erőszak: egy nemrégiben megjelent jelentés szerint az 1970-es évek óta csaknem 40 százalékkal kevesebb gyermek hal meg erőszak következtében.¹⁹²

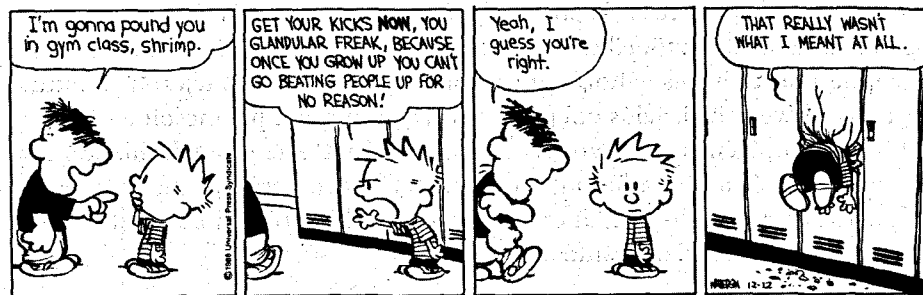
A gyermekbántalmazás visszaszorulása az 1990-es években részben egybeesett a felnőttkori gyilkosságok csökkenésével, az okokat pedig ebben az esetben is éppen olyan nehéz megtalálni. Finkelhor és Jones megvizsgálta a szokásos magyarázatokat. A demográfia, a halálbüntetés, a crack kokain, a fegyverek, az abortusz és a börtönbüntetés nem indokolja a változást. Az 1990-es évek jóléte némi magyarázattal szolgálhat, a szexuális bántalmazás csökkenését azonban nem igazolja, ahogy a fizikai bántalmazás visszaszorulásának a 2000-es években megfigyelhető második hullámát sem, hiszen akkoriban nem szárnyalt a gazdaság. Valószínűleg segített a rendőrség és a szociális intézmények létszámának növelése, de Finkelhor és Jones felhívta a figyelmet még egy fontos exogén tényezőre. Az 1990-es évek eleje a Prozac és a Ritalin virágkora volt. Könnyen lehet, hogy a depresszióra és a figyelemzavarra előszeretettel felírt gyógyszerek

hatására a szülők egy része kilábalt a depresszióból, a gyermekek pedig könnyebben uralkodtak az ösztöneiken. Finkelhor és Jones a kulturális normák bizonytalan, de akár erőteljes változásaira is rámutatott. Mint a 3. fejezetben láttuk, az 1990-es évek civilizációs offenzívája részben megálljt parancsolt az 1960-as évek féktelenségének, és egyre visszataszítóbbá tette az erőszak minden formáját. Oprah és a hozzá hasonló műsorvezetők népszerűsége pedig súlyosan stigmatizálta a családon belüli erőszakot, és ezzel letörölte a bélyeget, sőt felmagasztosította a leplet lerántó áldozatokat.

A gyermekeket érő erőszak másik formáját a többi gyerek követi el. A megfélemlítés (bullying) valószínűleg egyidős az emberiséggel, hiszen a gyermekek, egy sor főemlős fiatal egyedéhez hasonlóan, bátorságuk és erejük fitogtatásával törnek dominanciára a köreikben. A különböző emlékiratok gyermekkorral foglalkozó részeiben gyakran bukkan fel a gyermekek kegyetlensége, a népszerű kultúrának pedig visszatérő eleme az állatias zsarnok. A gyermekzsarnokok híres példánya Butch és Woim *A kis gézengúzokból*, Biff Tannen a *Vissza a jövőbe*-trilógiából, Nelson Muntz a *Simpson családból* és Moe a *Kázmér és Huba* képregényből (7.21. ábra).

A felnőttek a legutóbbi időkig a gyermekkor megpróbáltatásai közé sorolták a megfélemlítést. „A fiúk már csak ilyenek”, vonogatták a vállukat abban a meggyőződésben, hogy csak az edződik meg felnőttkorára, aki már gyerekkorában megtanulja a megfélemlítés kezelését. Az áldozatok pedig senkihez sem fordulhattak, mert ha panaszkodtak volna a tanároknak vagy a szülőknek, besúgónak vagy anyámasszony katonájának nevezték volna őket, és csak még jobban megkeserítették volna az életüket.

Számos történelmi példát láttunk már arra, hogy az erőszak valamely kategóriája elkerülhetetlenből tűrhetetlenné változik, és ez történt a megfélemlítéssel is. A mozgalom abból a kavargásból nőtte ki magát, amely az 1999-es Columbine iskolai mészárlás körül alakult ki, a média ugyanis csak felerősítette az okokkal kapcsolatos különféle pletykákat – felmerült a gót szubkultúra, az izomagyúak társasága, az antidepresszánsok, a videójátékok, az internethasználat, az erőszakos filmek, de még Marilyn Manson rockzenész is –, és az egyik megfajtás a megfélemlítés volt. Később kiderült, hogy a média folyamatos súlykolása ellenére a két gyilkos nem az izomagyúak által megfélemlített, gót szubkultúrához tartozó gyerek volt.¹⁹³ A közvéleményben azonban gyökeret vert az az értelmezés, hogy a fiúk bosszút akartak állni a vérontással, a nevelési szakértők pedig kiaknázták a városi legendát a megfélemlítés elleni hadjárat útnak indítására. Az elmélet – aki ma a megfélemlítés áldozata, holnap lövöldözni kezd a büfében – szerencsére békésen megfert azokkal a visszafogottabb elképzelésekkel, amelyek szerint a megfélemlítés áldozatai depresszióban szenvednek, rosszabbul teljesítenek

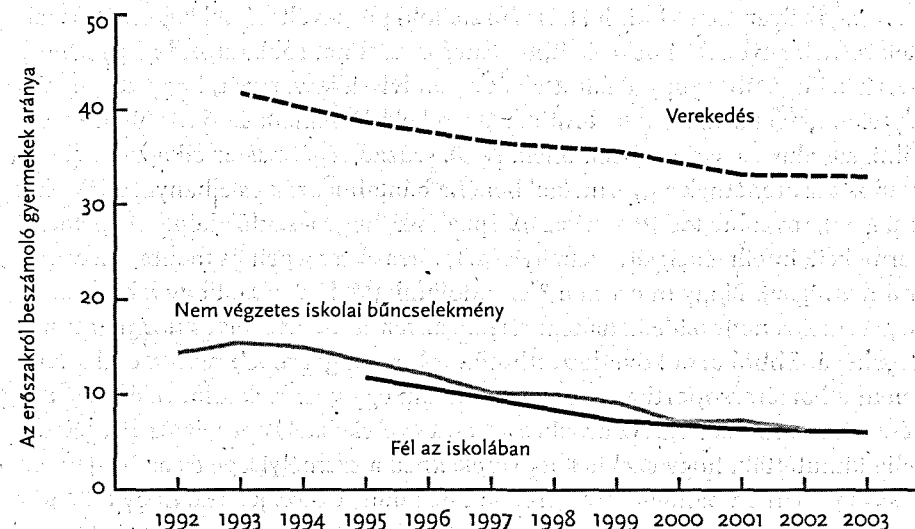
7.21. ábra. A gyermekekkel szembeni erőszak másik formája

- Tornaórán agyonverlek, te gyökér!
- Most éld ki magad, te ocsmány szörnyeteg, mert felnőttkorodban már nem verekedhetsz ok nélkül!
- Igen, azt hiszem, igazad van.
- Nem egészen így értettem.

az iskolában, és nagyobb valószínűséggel követnek el öngyilkosságot.¹⁹⁴ Jelen pillanatban negyvennégy amerikai tagállam törvényei tiltják az iskolai megfélemlítést, sok helyen pedig a kötelező tanterv része a megfélemlítés elítélése, az együttérzés felkeltése és a konstruktív konfliktuskezelés elsajátítása.¹⁹⁵ A gyermekorvosok és gyermekpszichológusok több szövetsége is nyilatkozatot adott ki a megelőzés előmozdítása érdekében, de foglalkozott a problémával egy sor újság, televízióműsor, az Oprah Winfrey-birodalom, de még az Egyesült Államok elnöke is.¹⁹⁶ Még egy évtized, és a *Kázmér és Huba* képregények humorosnak szánt megfélemlítései éppen olyan bántónak tűnhetnek, mint ma az 1950-es évek asszonyverésre buzdító kávéreklámjai.

Az iskolai megfélemlítéssel szemben felhozható morális érvek akkor is sziklaszilárdak, ha eltekintünk a pszichológiai következményektől. Mint Kázmér is megállapította, felnőttkorunkban már nem verekedhetünk ok nélkül. Mi, felnőttek törvényekkel, rendőrökkel, munkahelyi szabályokkal és társadalmi normákkal védjük magunkat, miért kellene hát magukra hagyni a gyerekeinket, hacsak nem arról van szó, hogy túl lusták vagy közönyösek vagyunk elképzelni az életet az ő szemszögükből. Mivel jobban megbecsüljük a gyermekeket, és ennek megfelelően általánossá tesszük az erkölcsi nézőpontot, elkerülhetetlenné vált a gyerekek kortársi erőszaktól való megóvását szolgáló kampány. Ugyanígy elkerülhetetlen, hogy egyéb megpróbáltatásoktól is megkíméljük őket. A gyerekek és a tinédzserek régóta pitiáner bűncselekmények áldozatai: ellopják az ebédpénzüket, megrongálják a holmijukat, és szexuálisan közelednek hozzájuk, ami az iskolai szabályok és a bűnügyi igazságszolgáltatás közti hasadék része. Ezen a területen is egyre inkább elismerik a fiatalabbak érdekeit.

Hogy érzékelhető-e a változás? Lassanként igen. 2004-ben az Egyesült Államok igazságügyi és oktatási minisztériuma jelentést tett közzé az iskolai bűnözésről

7.22. ábra. Fiatalokkal szemben elkövetett erőszak az Egyesült Államokban, 1992–2003

Forrás: DeVoe et al., 2004.

és biztonságról, amely az áldozatokra vonatkozó felmérések, valamint iskolai és rendőrségi statisztikák alapján dokumentálta a diákokat érő erőszak alakulását 1992 és 2003 között.¹⁹⁷ A felmérés csak a megelőző három év kapcsán kérdezett rá az iskolai megfélemlítésre, az erőszak többi formáját azonban a teljes időszakban vizsgálták, és azt állapították meg, hogy egyre ritkábban fordult elő verekedés, iskolai megfélemlítés, lopás, szexuális támadás, rablás és testi sértés, amint az a 7.22. ábrán is látható.

A tinédzserlányok bunyóját lefilmező, széles körben terjedő YouTube-videók hatására a média ezt az ügyet is felfújta, a nemzet lányai mégsem vadultak meg. Negyven éve nem gyilkolt és rabolt ilyen kevés lány, és egy évtizede csökken a lányok körében a fegyverbirtoklás, ahogy a lányok által és lányokkal szemben elkövetett verekedések, testi sértések és erőszakos sebesülések száma is.¹⁹⁸ A YouTube térnyerésével az elkövetkező években további, a videók hatására kitörő morális pánikra számíthatunk (szadista nagyik? vérszomjas tipegők? gyilkos egerek?).

Korai lenne kijelenteni, hogy a gyermekeink boldogan élhetnek, de mindenképpen sokkal jobb helyzetben vannak, mint régen. Sőt, bizonyos szempontból még túl is lőtt a célon a gyermekekkel szembeni erőszak megelőzésére irányuló fáraozás, és már a szentség és a tabu birodalmába is bemerészkedett.

Az egyik ilyen tabut Judith Harris pszichológus neveltetéssel kapcsolatos feltételezésnek nevezi.¹⁹⁹ Locke és Rousseau forradalmat robbantott ki a gyermeknevelés felfogásában: úgy alakították át a gondviselők szerepét, hogy már nem a helytelen magatartást kell kiverniük a gyerekekből, hanem az ő tisztuk megformálni azt, akivé a gyerekek felnőnek. A 20. század végére az az elképzelés, hogy a szülők kárt tehetnek a gyermekeikben, ha bántalmaznak és elhanyagolják őket (ami igaz), továbbfejlődött azzá az elképzeléssé, hogy a szülők képesek formálni gyermekeik intelligenciáját, személyiségét, társas készségeit és mentális zavarait (ami nem igaz). Hogy miért nem? Gondoljunk például arra, hogy a bevándorlók gyermekei nem szülei, hanem társaik akcentusát, értékeit és normáit teszik magukévá. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekek nem a családban, hanem a kortárs csoportban szocializálódnak: egy gyermek felneveléséhez egy egész falura van szükség. Az örökbe fogadott gyerekekkel kapcsolatos vizsgálatok pedig kimutatták, hogy ezeknek a gyerekeknek a személyisége és az IQ-ja nem mostoha-, hanem biológiai testvéreikére hasonlít. Ez azt jelenti, hogy a felnőtt személyiséget és intelligenciát a gének alakítják, és persze a szerencse is (hiszen az összefüggések még egyetértő ikrek között sem tökéletesek), a szülők azonban nem, legalábbis nem olyasmivel, amit minden gyermekükönél alkalmaznak. A neveltetéssel kapcsolatos feltételezés ennek ellenére kirobbanthatatlaná vált szakmai körökben, és az anyáknak azt tanácsolják, hogy váljanak huszonnégy órás gyermeknevelő géppé, folyamatosan stimulálva, szocializálva és fejlesztve a gondjaikra bízott kis tiszta lapokat.

Ugyancsak szent tabu a gyermekek elszánt védelmezése az erőszak legenyhébb gyanújának legenyhébb jelétől is. 2009-ben Chicagóban a rendőrség körbefogott, megbilincselte, rabomobilba ültetett, lefénnyépezett és duhajkodással vádolt huszonöt, tizenegy és tizenöt év közötti gyereket, akik az ebédli ételcsata évszázados szórakozásának hódoltak.²⁰⁰ Az iskola területére bevitt fegyverekkel kapcsolatos zéró tolerancia jegyében javítóintézetbe fenyegettek egy hatéves kiscserkészt, aki kempingétkészletet vitt magával az ebédhez, kirúgtak az iskolából egy tizenkét éves lányt, aki sniccerrel akarta kivágni egy papírház ablakait az iskolai rajzóra keretében, és felfüggesztettek egy cserkészt, aki a „légy résen!” mottó értelmében hálóságot, ivóvizet, tartós élelmiszert és egy háromcentis pengésszerűségű kést tartott az autójában.²⁰¹ Számos iskolában síppal felszerelt felügyelőt fogadtak a szünetekre, hogy konstruktív szervezett játékok felé terelgesse a gyerekeket, hiszen magukra maradva egymásba szaladhatnak, összeveszhetnek a labdák és az ugrókötelek miatt, vagy kisajátíthatják az udvar egy-egy részét.²⁰²

A felnőttek egyre jobban igyekeznek távol tartani a gyerekeket az erőszak ábrázolásától. Az 1982-es *E.T.* egyik leghíresebb jelenetében Elliott E.T.-vel a bicikli kosarában lopva elteker egy rendőrségi útlezárás mellett. Amikor 2002-ben, a film bemutatásának huszadik évfordulóján újra bemutatták a filmet, Steven Spielberg digitálisan lefegyverezte a rendőröket: számítógéppel generált képekkel

walkie-talkie-ra cserélte a puskájukat.²⁰³ Halloween környékén a szülőknek azt tanácsolják, hogy „pozitív jelmezekbe” öltöztessék csemetéiket, történelmi alakoknak, répának vagy töknek, és kerüljék a zombikat, a vámpírokat és az egyéb horrorfilmes figurákat.²⁰⁴ Egy Los Angeles-i iskola körlevele az alábbi tanácsokat adta a jelmezzel kapcsolatban:

- Ne ábrázoljon bandatagokat vagy horrorfilmes szereplőket, ne legyen félelmetes!
- Álarcot csak a felvonuláson lehet viselni.
- A jelmez nem gúnyolodhat rasszon, valláson, nemzetiségen, fogyatékoságon vagy nemem.
- Tilos műkörmöt viselni!
- Még játékfegyvert sem szabad használni!

Kalifornia egy másik városában egy anya annyira félt, hogy a gyerekei megijedhetnek a szomszéd kertjében halloween tiszteletére felállított sírkövektől és szörnyektől, hogy gyűlölet-bűncselekmény gyanújával a rendőrséghez fordult.²⁰⁵

A gyermekek megbecsülésének történelmi fokozódása dekadens szakaszba érkezett. Most, hogy egyetlen gyermeket sem fojtanak meg a születése napján, nem halnak éhen árvaházakban, nem mérgezik meg őket a szoptatós dajkák, nem veri agyon az apjuk, nem süti pitébe az anyjuk, nem dolgoztatják halálra bányákban és malmokban, nem hullanak el fertőző betegségekből, és nem verik őket rendszeresen az iskolai zsarnokok, a szakértők igyekeznek minden zugot biztonságossá tenni, aminek sokszor több a kára, mint a haszna. A gyerekek nem lehetnek napközben a levegőn (bórrák), nem játszhatnak a fűben (kullancs), nem vásárolhatnak limonádét a sarki bódében (citromhéjon lévő baktériumok), és nem nyálhatják le a torta tésztaját a kanálról (szalmonella a nyers tojás miatt). Az ügyvédek által bevizsgált játszótérek gumilapokkal párnázzák, a csúszda és a mászóka magasságát derékmagasságig csökkentették, mérleghinta pedig már egyáltalán nincs (nehogy az éppen alul lévő leugorjon, és végignézzze, ahogy a fölül lévő a földre tottyan – ez ugyanis a mérleghintázás legjobb része). Amikor a *Szezám utca* készítői DVD-sorozatban adták ki az első évek klasszikusait (1969–74), a dobozra figyelmeztetést kellett írniuk, hogy a műsor nem való gyerekeknek!²⁰⁶ A műsorokban a gyerekek csupa veszélyes dolgot műveltek: mászókáztak, sisak nélkül tricikliztek, csöveken szuszakolták át magukat, vagy tejet és süteményt fogadtak el kedves idegenektől. A *Szezám utca* bábszínházas részét (Monsterpiece Theater) teljes egészében törölni kellett, mert a kalapot és szmokingot viselő házigazda, Alistair Cookie (akit Süti szörny játszott) minden epizód végén lenyelte a pipáját, ami a dohánytermékek felmagasztosítása, ráadásul fulladásveszélyt jelent.

A legmélyebb átalakulást a gyermekkorban azonban a gyermekrablás lehetősége idézte elő, a félelem lélektanának tankönyvi esete.²⁰⁷ Amióta 1979-ben a hat-

éves Etan Patz eltűnt Manhattan déli részén az iskolabusz megállója felé tartva, a nemzet mindig kiemelten figyel az elrabolt gyermekekre, hála három olyan érdekcsoportnak, amelyek lelkesen keltenek pánikot a szülők körében. A meggyilkolt gyerekek lesújtott szülei érthető módon szeretnék, ha valami jó is származna a tragédiájukból, ezért többen is a gyermekrablással kapcsolatos figyelemfelkeltésnek szentelik az életüket. (Egyikük, John Walsh kampányt indított, hogy az eltűnt gyermekek fényképe megjelenjen a tejedobozokon, és ő vezette az *America's Most Wanted* című szenzációhajhász tévéműsort, amely borzalmas gyermekrablási ügyekre szakosodott.) A politikusok, a rendőrfőnökök és a vállalati reklámszakemberek mérföldekről kiszagolják a nyereséges kampány lehetőségét – ki ellenezhetné, hogy megvédjük a gyerekeket a perverzektől? –, és hivalkodó ceremóniák keretében jelentik be az eltűnt gyermekekről elnevezett óvintézkedéseket (Adam-hadművelet, Amber-éberség, Megan törvénye, az eltűnt gyermekek országos napja). A média is csalhatalan érzékkel ismeri fel a nézettséget meglódító lehetőségeket, és éjjel-nappali virrasztásokkal, újra és újra lejátszott dokumentumfilmekkel („Minden szülő rémálma...”) és az *Esküdt ellenségek* kifejezetten szexuális bűntényekkel foglalkozó alsorozatával szítja tovább a rettegést.

A gyermekkor visszavonhatatlanul megváltozott. Az amerikai szülők soha nem tévesztik szem elől a gyerekeiket. A gyerekeket autóval furikázzák, minden-hová elkísérik és mobiltelefonnal tartják rövid pórázon, ami csak növeli a szülők szorongását, hiszen pánikba esnek, ha a gyerek nem szól bele a telefonba az első csörgés után. A játszótéri barátkozás helyett az anyák szerveznek játszórándit; ez a kifejezés (angolul playdate) az 1980-as évekig nem is létezett.²⁰⁸ Negyven évvel ezelőtt a gyermekek kétharmada gyalog vagy biciklivel járt iskolába; ma 30 százalékra csökkent az arányuk.²⁰⁹ 2008-ban Lenore Skenazy újságíró kilencéves fia kikönyörögte, hogy egyedül utazhasson a New York-i metróon. Az anyja beleegyezett, a fiú gond nélkül hazaért. Amikor megírta az esetet a *New York Sun*-ban, hirtelen egy médiabotrány kellős közepén találta magát, ő lett „Amerika legalkalmatlanabb anyukája”. (Egy példa a szalagcímek közül: „Mom Lets 9-Year-Old Take Subway Home Alone: Columnist Stirs Controversy with Experiment in Childhood Independence” – Az anya engedi, hogy 9 éves fia egyedül metrózzon haza: Az újságíró vitát robbant ki a gyermeki önállósággal kapcsolatos kísérlettel.) Válaszképpen Skenazy mozgalmat indított – Free-Range Children (Szabadon Tartott Gyerekek) –, és felvetette, hogy legyen egy olyan nap, amikor mindenki elviszi a gyerekeit a parkba, és ott magukra hagyja őket, hogy magukban, a felnőttek folyamatos felügyelete nélkül játszassanak.²¹⁰

Skenazy korántsem Amerika legrosszabb anyukája. Egyszerűen csak megtette azt, amire egyetlen politikus, rendőr, szülő és producer sem vette a fáradságot: ellenőrizte a tényeket. A tejedobozokon szereplő gyermekek túlnyomó többségét nem perverzek, gyermekkereskedők vagy váltságdíjra áhítozók tuszkolták furgonokba, hanem elsöktek otthonról, vagy magával vitte őket egy elvált szülő,

aki elégedetlen volt a gyámsággal kapcsolatos ítélettel. Az idegenek által elkövetett gyermekrablások száma az 1990-es években 200-300 volt, ma pedig 100, és az elraboltak körülbelül felét gyilkolják meg. Az Egyesült Államokban 50 millió gyermek él, vagyis egymillióból egyet gyilkolnak meg évente (a szokásos arányt alkalmazva, százezerből 0,1-et). Ez huszada a vízbefúlás, és negyvenede a végzetes autóbaleset kockázatának. Warwick Cairns író kiszámította, hogy ha szeretnénk, hogy a gyerekeinket elrabolja és egy éjszakára magánál tartsa egy idegen, 750 000 évre kellene felügyelet nélkül hagynunk az utcán.²¹¹

Minderre azt felelhetnénk, hogy egy gyermek biztonsága rendkívül értékes, és ha ezek az óvintézkedések csak évi néhány életet is megmentenek, máris megéri a fáradságot és a költségeket. Ez az okoskodás azonban hibás. Újra és újra kompromisszumot kötünk, ha a biztonság vagy más jó dolgok között kell választanunk, például amikor a gyermekeink főiskolai tanulmányaira spórolunk az önműködő tűzoltó rendszer kiépítése helyett, vagy amikor autóból ülünk, és nyaralni megyünk ahelyett, hogy engednénk, hogy a gyermekeink a szobájuk biztonságában végigvideójátékozzák a nyarat. A gyermekrablással szemben kialakított tökéletes biztonságot célzó hadjárat megfelelkezik azokról a költségekről, amelyek azzal függnek össze, hogy korlátozzuk a gyerekek élményeit, fokozzuk a gyermekkori elhízást, krónikus szorongást táplálunk a dolgozó nőkben, és eltántorítjuk a fiatal felnőtteket a gyermekvállalástól.

És még ha az élet egyetlen jó oldala valóban a kockázatok minimalizálása lenne is, a megszámlálhatatlan biztonsági óvintézkedés akkor sem érné el a hön áhított célt. Számos kampány, például a tejedobozokon látható fényképek, az úgynevezett bűnüldözési látszatintézkedések – ez a kriminológusok szóhasználata – példája: azt az érzést keltik, mintha történné valami, valójában azonban senki sem csinál semmit.²¹² Amikor 300 millió ember változtat az életén, hogy 50 embert kisebb kockázat érjen, valószínűleg több bajt okoznak, mint hasznot, mert a változtatások előre nem látható következményei sokkal több mint 50 embert érintenek. Hogy csak két példát említsek, több mint kétszer annyi gyereket ütnek el a saját gyermekeiket iskolába szállító szülők, mint amennyit más közlekedési eszköz elüt, vagyis amikor több szülő szállítja iskolába a gyereket, nehogy a gyermekrablók meggyilkolják, több gyerek esik áldozatul.²¹³ A bűnüldözési látszatintézkedések egyik formája, az eltűnt gyermekek nevét az autópályán felvillantó elektromos tábla pedig lassít, elvonja a vezető figyelmét, és ezzel könnyen balesetet okoz.²¹⁴

A történelem egyik legjelentősebb morális előrelépése, hogy az elmúlt két évszázadban mozgalommá alakult a gyermekek megbecsülésének előmozdítása. Ám az elmúlt két évtizedben a megbecsülés végtelenné fokozásának mozgalma csakis abszurdításokhoz vezethetett.

Melegjogok, a meleg bántalmazásának visszaszorulása és a homoszexualitás legálissá tétele

Túlzás lenne azt állítani, hogy Alan Turing brit matematikus elmagyarázta a logikai és matematikai gondolkodás mibenlétét, feltalálta a digitális számítógépet, megoldotta a test és a lélek problémáját, és megmentette a nyugati civilizációt. De azért nem lenne akkora túlzás.²¹⁵

Mérföldkőnek tekinthető 1936-os cikkében Turing előállt néhány egyszerű mechanikai művelettel, amelyek segítségével bármilyen kiszámítható matematikai és logikai képlet kiszámítható.²¹⁶ E műveletek könnyen végrehajthatóak egy géppel – digitális számítógéppel –, amelyet egy évtizeddel később Turing gyakorlati formában is megvalósított, és amely a mai számítógépek prototípusának tekinthető. A közbeeső időszakban a második világháborúban a brit kódfejtő egységénél dolgozott, és részt vett a náci és tengeralattjárók közötti kommunikációt lehetővé tévő kódnyelv feltörésében, ami döntő fontosságúnak bizonyult a német tengeri blokádnak legyőzésében és a háború menetének megfordításában. A háború végeztével Turing írt egy újabb cikket (azóta is széles körben olvassák), amelyben egyenlőséget tett a gondolkodás és a számítógépes munka közé, és ezzel magyarázattal szolgált a fizikai rendszer intelligenciájának kidolgozására.²¹⁷ Ezután a tudomány egyik legnehezebb kérdése felé fordult – hogyan alakulhat ki egy organizmus szerkezete vegyi anyagokból az embrió fejlődése során –, és zseniális megoldással állt elő.

Vajon hogyan mondott köszönetet a nyugati civilizáció minden idők egyik legnagyobb géniusának? 1952-ben a brit kormány letartóztatta, visszavonta a felhatalmazását, hogy titkos anyagokhoz is hozzáférjen, börtönnel fenyegette és kémiai úton kasztrálta, mígnem negyvenkét éves korában végzett magával.

Hogy mivel érdemelte ki Turing a hálátlanság eme megnyilvánulásait? Szexuális viszonyt létesített egy férfival. A homoszexuális cselekményeket akkoriban törvény tiltotta Nagy-Britanniában, ezért súlyos szemérem elleni vétséggel vádolták, ugyanannak a törvénynek az alapján, amellyel az előző évszázadban tönkretették egy másik zseni, Oscar Wilde életét. Turing üldöztetését az a félelem motiválta, hogy a homoszexuálisokat könnyebben behálózzák a szovjet ügynökök. A félelem nyolc évvel később vált nevetségessé, amikor John Profumo brit hadügyminiszter azért kényszerült lemondásra, mert viszonyba keveredett egy szovjet kém szeretőjével.

Legalább azóta, hogy Mózes harmadik könyvének 20:13 szakasza halálbüntetést helyezett kilátásba azon férfiak számára, akik úgy hálálnak egy férfival, mint nővel szokás, a kormányok előszeretettel használták ki az erőszak monopóliumát homoszexuálisok bebörtönzésére, kínzására, megcsonkítására és megölésére.²¹⁸ Ha a meleg férfi megúsza a szemérem sértés, a szodómia, a pederasztia, a természetellenes cselekmények és a természet elleni bűncselekmények ellen szóló tör-

vények formájában megvalósuló kormányzati erőszakot, még mindig tarthatott felebarátai verés, homofób erőszak és melegellenes gyűlölet-bűncselekmények képében jelentkező erőszakos fellépésétől.

A homofób erőszak, akár az állam szítja, akár alulról szerveződik, rejtélyes tétel az emberi erőszak katalógusában, mert a támadó nem nyer vele semmit. Nem forog kockán egyetlen vitatott erőforrás sem, és mivel a homoszexualitás áldozat nélküli bűncselekmény, az elrettentés nem hoz békét. Inkább azt várhatnánk, hogy a hetero férfi így gondolkozik meleg férfitársairól: „Remek! Több nő jut nekem!” Ugyane logika mentén a lesbikusság lenne a legaljasabb bűn, hiszen egyszerre két nőt is kivon a feleségjelöltek közül. A homofóbia mégis gyakrabban előfordult a történelem során, mint a lesbizofóbia.²¹⁹ Míg számos jogrendszerben csak a férfi homoszexualitást sújtják büntetéssel, egyetlen jogrendszerben sem büntetik csak a lesbikusságot, a meleg férfiakkal illetve a meleg nőkkel szemben elkövetett gyűlölet-bűncselekmények aránya pedig csaknem öt az egyhez.²²⁰

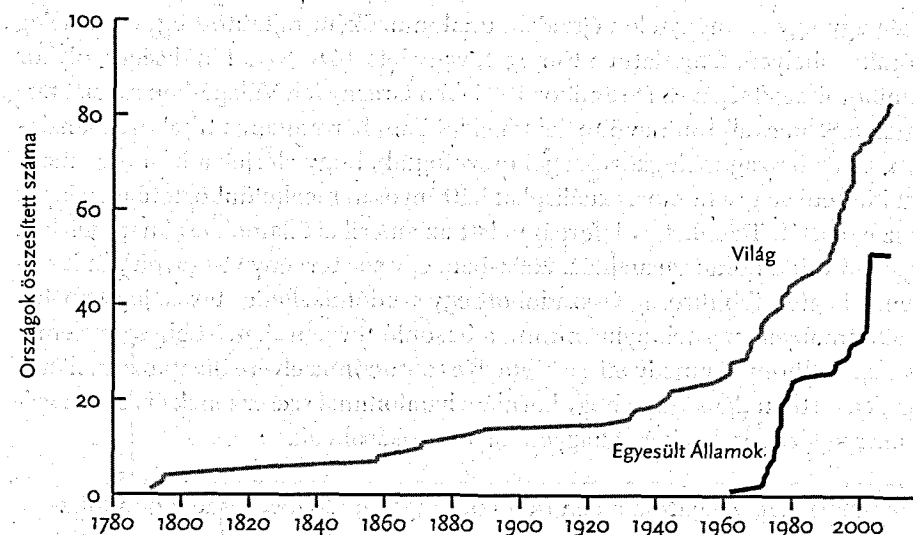
A homofóbia a homoszexualitáshoz hasonlóan evolúciós rejtély.²²¹ Nem mintha a homoszexuális *viselkedés* különösebben rejtélyes lenne. Az ember polimorf módon perverz faj, ezért időről időre olyan élő és élettelen dolgokban keres szexuális kielégülést, amelyek nem járnak hozzá a szaporodásához. A kizárólag férfiak között élő férfiak – hajón, börtönben és bentlakásos iskolákban – kénytelenek beérni azzal, ami a környezetükben a lehető legjobban hasonlít egy női testre. A pederasztia, amely puhább, gyengédebb és szelídebb tárgyat biztosít, egy sor társadalomban intézményesült, a leghíresebb példa az ókori Hellász értelmisége. Amikor a homoszexuális viselkedés intézményesül, nem meglepő módon nemigen tudunk homofóbiáról. A nők szexualitása kevésbé tüzes, ugyanakkor rugalmasabb, és életük különböző pontjain boldoggá teszi őket az önmegtartóztatás, a promiskuitás, a monogámia vagy éppen a homoszexualitás; ebből ered az amerikai női főiskolákon ismert LUG (lesbian until graduation; diplomázásig lesbikus) jelenség.

A valódi rejtély a homoszexuális *irányultság* – hogy miért vannak olyan férfiak és nők, akik következetesen a homoszexuális párosodási lehetőségeket választják a heteroszexuálisok helyett, vagy akik egyáltalán nem párosodnak a másik nem képviselőivel. A férfiak esetében a homoszexuális irányultság veleszületett tulajdonságnak tűnik. A meleg férfiak általában azt mesélik, hogy amint nem sokkal a kamaszkor előtt szexuális vágyat éreztek, annak mindig férfi volt a tárgya. És mivel a közös homoszexualitás gyakrabban jelenik meg egypetéjű, mint kétpetejű ikrek-nél, valószínűleg a közös génnek is szerepet játszanak. A homoszexualitás egyébként azon kevés példák közé tartozik, amikor a „természet vagy nevelés”-vitában a „természet” a politikailag korrekt álláspont. A közmegegyezés szerint ha a homoszexuális velünk született tulajdonság, akkor senki nem választja a melegséget, ezért nem is bírálható az életmódjáért; és még ha szeretnék is, akkor sem tudják megtéríteni a melegeket az osztály vagy a cserkészcsapat tagjai.

Az evolúciós rejtély abban áll, hogy a heteroszexuális szex kerülésének genetikai hajlama hogyan maradhat fenn tartósan egy populációban, hiszen ez azt jelenti, hogy az illetőnek alig vagy egyáltalán nem születik utódja. Talán a „meleg gének” valamilyen előnnyel kompenzálják, például a nőkben fokozzák a termékenységet, különösen az X-kromoszóma esetében, amelyből két példány található a nőkben – a nőket érintő előny alig több mint fele kell hogy legyen a férfiakat érintő hátránynak a gén szaporodásához.²²³ Talán a feltételezett meleg gének csak bizonyos körülmények között vezetnek homoszexualitáshoz, amely körülmények a gének szelekciójakor nem álltak fenn. Egy néprajzi felmérés tanúbizonysága szerint az írásbeliség előtti társadalmak csaknem 60 százalékában ismeretlen vagy rendkívül ritka volt a homoszexualitás.²²⁴ Az is lehet, hogy a gének közvetve lépnek működésbe, érzékenyebbé teszik a magzatot a fejlődő agyra ható hormonok és antitestek fluktuációira.

Bármilyen legyen is a magyarázat, a homoszexuális viselkedést helytelenítő társadalomban felnövő homoszexuális irányultságú emberek az egész társadalom gyűlöletének céltáblájává válhatnak. Azokban a hagyományos társadalmakban, amelyek felfigyelnek köreikben a homoszexualitásra, több mint kétszer annyian helytelenítik, mint ahányan elnézik.²²⁵ Az intolerancia a hagyományos és a modern társadalmakban is hajlamos erőszakká fajulni. A nagymenők és a keményfiúk könnyű prédát látnak bennük, és a segítségükkel bizonyítják férfiasságukat a közönségnek vagy maguknak. A törvényhozók pedig a homoszexualitással kapcsolatos moralista rögeszméiket ültethetik át parancsokká és rendeletekké. E rögeszmék abból fakadhatnak, hogy az undor és a moralitás kölcsönhatása következtében sokan összekeverik a zsigeri ellenérzést az objektív bűnösséggel.²²⁶ E rövidzárlat hatására a homoszexuális partnerek kerülésének ösztöne könnyen átalakulhat a homoszexualitás elítélésének ösztönévé. A homofób érzések legalább a bibliai idők óta megjelennek a homoszexuálisokat halállal vagy csonkítással büntető törvényekben, különösen a keresztény és muszlim államokban és egykori gyarmataikon.²²⁷ Ennek hátborzongató 20. századi példája a homoszexuálisok megsemmisítése a holokauszt idején.

A felvilágosodás során kétségbe vonták a zsigeri ösztönökön vagy vallási dogmákon alapuló morális tantételeket, így a homoszexualitásra is más szemmel néztek.²²⁸ Montesquieu és Voltaire fölvetette a homoszexualitás büntetlenségét, bár odáig nem merészkedtek el, hogy erkölcsileg elfogadhatónak nevezzék. A következő lépést Jeremy Bentham tette meg 1785-ben. Utilitarista logikával – amely szerint erkölcsös az, ami a legtöbb embernek a legtöbb jót hozza – kifejtette, hogy a homoszexuális cselekmények nem lehetnek erkölcszelenek, hiszen senki sem kerül tőlük rosszabb helyzetbe. Franciaországban a forradalom után, néhány más országban az azt követő évtizedekben ismerték el törvényesen a homoszexualitást, amint az a 7.23. ábrán látható. A mozgalom a 20. század közepén indult újra, majd az 1970-es és az 1990-es években robbant ki, mert az emberi jogok eszméje a melegjogi mozgalomnak is új erőt adott.

7.23. ábra. A homoszexualitás büntethetőségének megszüntetése az Egyesült Államokban és a világban

Forrás: Ottosson, 2006, 2009. Hét további ország (Kelet-Timor, Suriname, Csád, Fehéroroszország, Fidzsi-szigetek, Nepál és Nicaragua) adatainak forrása: „LGBT Rights by Country or Territory”, http://en.wikipedia.org/wiki/LGBT_rights. A homoszexualitást engedélyező további harminchat ország adatai egyik forrásban sem szerepelnek.

A homoszexualitás ma már 120 országban legális, bár 80 országban továbbra is törvénybe ütközik, elsősorban Afrikában, a Karib-tenger térségében, Óceániában és az iszlám világban.²²⁹ Nagyobb baj, hogy a homoszexualitásért halálbüntetés szabható ki Mauritániában, Szaúd-Arábiában, Szudánban, Jemenben, Nigéria és Szomália egyes részein, valamint Irán egész területén (annak ellenére, hogy Mahmud Ahmadinezsád szerint az ő országában ismeretlen ez a jelenség). A nyomás azonban egyre fokozódik. A homoszexualitás büntethetőségét valamilyen emberi jogi szervezet az emberi jogok megsértésének tekinti, és 2008-ban az ENSZ Közgyűlésén 66 ország támogatta azt a nyilatkozatot, amely a hasonló törvények visszavonását sürgeti. A nyilatkozat mellett kiálló állásfoglalásában az ENSZ emberi jogi főbiztosa, Navanethem Pillay* így fogalmazott: „Az egyetemesség elve alól nem lehet kivétel. Az emberi jogok minden emberi lényt születésétől fogva megilletnek.”²³⁰

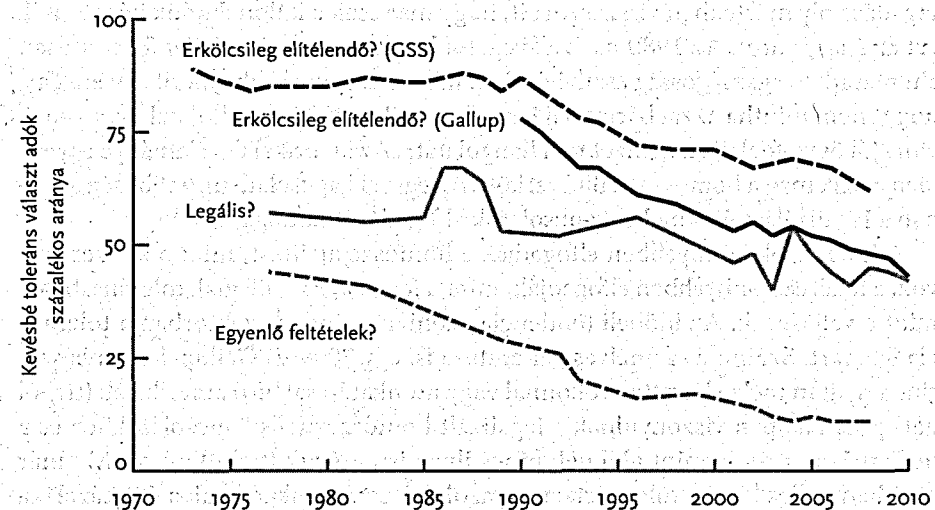
Ugyanezen az ábrán látható, hogy az Egyesült Államokban később kezdődött meg a homoszexualitás büntethetőségének megszüntetése. A homoszexualitás Illinois kivételével még 1969-ben is minden államban illegális volt, és a helyi rend-

* Navanethem „Navi” Pillay 2008 és 2014 között volt az ENSZ emberi jogi főbiztosa.

ország egy-egy eseménytelen éjszakán unaloműzőként rajtaütött egy-egy meleg szórakozóhelyen, feloszlatta a tömeget, vagy letartóztatta a főnökséget, olykor gumibotok segítségével. De amikor 1969-ben Greenwich Village-ben razziát tartottak a Stonewall Inn nevű melegtáncklubban, háromnapos tiltakozás kezdődött, és az ország melegközösségei összefogtak, hogy elérjék a homoszexualitást büntető vagy a homoszexuálisokat hátrányosan megkülönböztető törvények visszavonását. Tizenkét év leforgása alatt az amerikai államok csaknem felében legálissá vált a homoszexualitás. 2003-ban, egy sor törvény visszavonását követően, a Legfelsőbb Bíróság visszadobott egy szodómiaellenes texasi jogszabályt, és alkotmányellenesnek nyilvánította a hasonló törvényeket. Többségi véleményében Anthony Kennedy bíró a személyes autonómia elvére hivatkozott, illetve annak a tarthatatlanságára, hogy kormányhatalommal szerezzenek érvényt a valósi meggyőződéseknek és a hagyományos szokásoknak:

A szabadság velejárója az én függetlensége, amelynek része a gondolat-szabadság, a hit szabadsága, a véleménynyilvánítási szabadság és az intim magatartás bizonyos fokú szabadsága. [...] Természetesen el kell ismer-nünk, hogy évszázadokon át hatalmi szóval nyilvánították erkölcstelennek a homoszexuális cselekményeket. Az elítélés háttérében vallási meggyőződések, a helyes és elfogadható viselkedéssel kapcsolatos elvek és a hagyományos család tisztelete állt. [...] E megfontolások azonban nem adnak választ a jelenlegi kérdésre. A kérdés az, hogy a többség felhasználhatja-e az állam hatalmát, hogy a büntető törvénykönyv működésén keresztül rákényszerítse e nézeteket a társadalom egészére.²³¹

Az 1970-es évek első legalizációs hulláma és a megmaradt törvények másfél évtizeddel későbbi összeomlása között az amerikaiak homoszexualitáshoz való viszonyulása gyökeres fordulatot vett. Ahogy az 1980-as években súlyos problémává vált az AIDS, a melegaktivista csoportok erőre kaptak, és számos híresség vállalta fel melegségét, másokról pedig haláluk után derült ki a titok. Nyíltan vállalta másságát a színész John Gielgud és Rock Hudson, az énekes Elton John és George Michael, a divattervező Perry Ellis, Roy Halston és Yves Saint Laurent, a sportoló Billie Jean King és Greg Louganis, valamint a komikus Ellen DeGeneres és Rosi O'Donnell. A szórakoztatóipar olyan népszerű figurái, mint k.d. lang, Freddie Mercury és Boy George személyiségük meleg oldalával kérkedtek, Harvey Fierstein, Tony Kushner és más színpadi szerzők pedig az AIDS-ről és egyéb meleg témákról szóltak népszerű színdarabokban és filmekben. A romantikus vígjátékokban és szituációs komédiákban, például a *Will és Grace*-ben és az *Ellen*-ben szerethető meleg figurák bukkantak fel, és egyre inkább azt ábrázolták normaként, hogy a heteroszexuálisok elfogadják a homoszexualitást. Ahogy Jerry Seinfeld és George Costanza hajtogatta: „*Nem vagyunk melegek!... Nem mintha azzal bármi baj lenne.*”

7.24. ábra. A homoszexualitással szembeni intolerancia az Egyesült Államokban, 1973–2010

Források: Morálisan elítélendő (GSS): General Social Survey, <http://www.norc.oxfordjournals.org/GSS+Website>. A többi kérdés: Gallup, 2001, 2008, 2010. Minden adat az „igen” válaszra vonatkozik; az „Egyenlő feltételek” és „Legális” kérdések adatait kivontam 100-ból.

Ahogy a homoszexualitásról lassanként lekerült a stigma, elfogadottá, sőt dicsővé vált, egyre kevesebb meleg érezte úgy, hogy titkolnia kell szexuális irányultságát. 1990-ben a témavezető, a pszicholingvisztika és a szociálpszichológia 1925-ben született neves képviselője e szavakkal indította önéletrajzi értekezését: „Ha már Roger Brown is előbújik, igazán nincs szükség bátorságra.”²³²

Az amerikaiak egyre inkább úgy érezték, hogy a melegek valós és virtuális közösségük részei, ezért nehezebben zárták ki őket az együttérzés köréből. A változás a kérdezőbiztosoknak adott válaszokból is érzékelhető. A 7.24. ábrán az amerikaiak véleménye látható három kérdésben: erkölcstelennek elítélendő-e a homoszexualitás (erre két közvélemény-kutató szervezet is rákérdezett), kell-e legalizálni, illetve a melegek is egyenlő feltételeket élvezzenek-e a munkaerőpiacon. A két utóbbi kérdésnél fejjel lefelé ábrázoltam az „igen” válaszokat, hogy az alacsony értékek mind a négy kérdés esetében a toleránsabb választ jelképezzék.

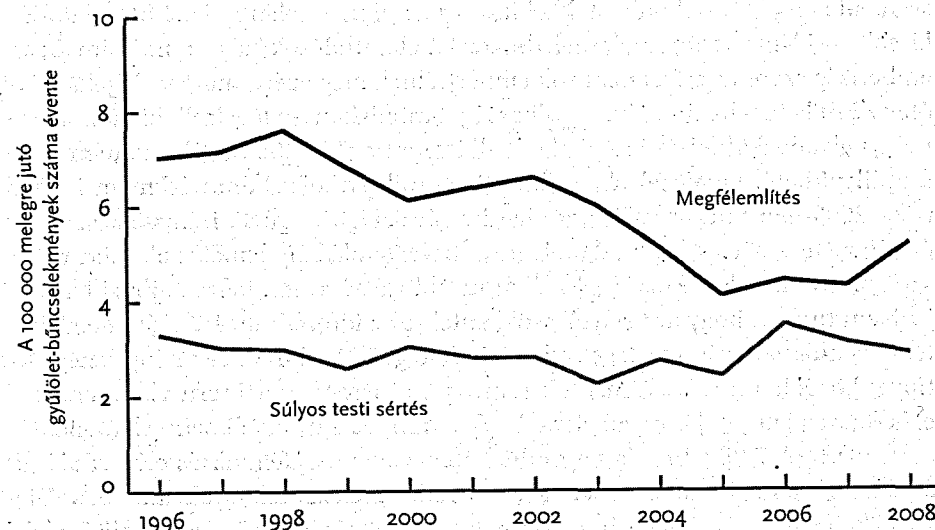
A legmelegbarátabb vélemény – és az első, amelyben csökkenés mutatkozott – az egyenlő feltételekre vonatkozott. A polgárjogi mozgalmat követően az igazságosság melletti elkötelezettség közmegegyezéssé vált, és az amerikaiak még akkor sem nézték jó szemmel a melegek hátrányos megkülönböztetését, ha egyébként helytelenítették az életmódjukat. Az új évezredre az egyenlő lehetőségek meg-

tagadása oly mértékben visszaszorult, hogy már csak a különködők képviselték ezt az álláspontot. Az 1980-as évek végétől kezdve az erkölcsi ítélet fokozatosan alulmaradt az igazságosság eszméjével szemben, és egyre több amerikai vélte úgy, hogy „nem mintha azzal bármi baj lenne”. A Gallup 2008-as sajtóközleményének címe jól összefoglalja a nemzet mai hangulatát: „Az amerikaiak véleménye egyenlően oszlik meg a homoszexualitás erkölcsösségével kapcsolatban: a többség azonban a legalizálást és a meleg kapcsolatok elfogadását támogatja.”²³³

A liberálisok könnyebben elfogadják a homoszexualitást, mint a konzervatívok, a fehérek könnyebben elfogadják, mint a feketék, és a világiak toleránsabbak, mint a vallásosak. Az időbeli tendencia azonban minden szektorban a tolerancia felé tart. Számít a személyes ismeretség is: egy 2009-es Gallup-felmérés szerint a nyíltan meleg baráttal, rokonnal vagy munkatárssal bíró amerikaiak (tízből hat) pozitívabban viszonyulnak a legalizált homoszexuális kapcsolatokhoz és a meglegházassághoz, mint akiknek nincs ilyen ismerősük (tízből négy). Ma már azonban széles körű a tolerancia: még azoknak az amerikaiaknak a 62 százaléka sem feszengene egy homoszexuális társaságban, akinek soha nem volt homoszexuális ismerőse.²³⁴

A legjelentősebb területen pedig drámai változás állt be. Sokaktól hallottam, hogy a fiatalabb amerikaiak egyre homofóbbak, mert lekicsinylésként előszeretettel használják a „micsoda buziság!” kifejezést. A számok azonban mást mutatnak: minél fiatalabb a válaszadó, annál könnyebben fogadja el a homoszexualitást.²³⁵ A belőlük áradó elfogadás ráadásul morálisan is mélyebb. A természet vagy nevelés vitában az idősebb toleráns válaszadók egyre inkább hajlanak afelé, hogy a természettel magyarázzák a homoszexualitás eredetét, és aki arra hajlik, az toleránsabb, mint a nevelésben rejlő magyarázat hívei, mert úgy érzik, hogy senkit nem ítélnének el olyasmi miatt, amit nem ő választott. A tizen- és huszonevesek viszont inkább a neveltetés magyarázatban hisznek, mégis könnyebben elfogadják a homoszexualitást. Ez azt sejteti, hogy eleve nem találnak kivetnivalót a homoszexualitásban, ezért mindegy is, hogy „tehetnek-e róla” a melegék. Így állnak hozzá: „Meleg vagy? És akkor mi van?” A fiatalok természetesen mindig liberálisabbak, mint az idősebbek, elképzelhető tehát, hogy időseödve egyre kevésbé fogadják majd el a homoszexualitást. Én azonban nem hiszem, hogy így lesz. Az elfogadást hamisítatlan generációs különbségnek látom, ezért úgy vélem, hogy idősebb korukra is megőrzik ezt a hozzáállást. Ha pedig így lesz, a homofób idősebbek kihalásával egyre elfogadóbbá válik majd az ország.

A homoszexualitást elfogadó társadalom egyrészt nem hagyja, hogy a rendőrség és a bíróság erőszakot alkalmazzon a melegekkel szemben, másrészt elvárja, hogy a rendőrség és a bíróság megakadályozza, hogy mások erőszakot alkalmazzanak. Az amerikai államok többségében és több mint húsz országban ismerik a gyűlölet-

7.25. ábra. Melegek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények az Egyesült Államokban, 1996–2008

Forrás: Az FBI gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos éves jelentése (<http://www.fbi.gov/hq/cid/civil-rights/hate.htm>). Az esetek számát elosztottam a statisztikákat bejelentő szervek által lefedett népességgel, majd megszoroztam 0,3-dal, ami bevett becslés a felnőtt lakosságban jelen lévő homoszexuálisok arányára.

bűncselekményt, amely súlyosbítja a büntetést, ha az erőszak motivációja az illető szexuális irányultsága, etnikai hovatartozása, vallása vagy neme. Az 1990-es évek óta a szövetségi kormányok is kiemelten kezelik az ilyen bűncselekményeket. A legutóbbi erre vonatkozó törvény a 2009-ben elfogadott Matthew Shepard és James Byrd, Jr. gyűlölet-bűncselekmények megelőzését célzó jogszabály, amely egy wyomingi meleg diákról kapta a nevét, akit megvertek, megkínóztak, majd a kerítéshez kötözték, ahol egy egész éjszakán át haldoklott. (A törvény másik névadója az az afrikai amerikai férfi, akit abban az évben öltek meg egy teherautóval vonszolva.)

A homoszexualitás tehát egyre elfogadottabb, a melegék ellen irányuló erőszakot pedig egyre kevesebben nézik el. De vajon csökkentették-e a homofób erőszak előfordulását az új nézetek és jogszabályok? Mivel a melegék sokkal láthatóbbá váltak – legalábbis a városi, partvidéki és egyetemi közösségekben –, önmagában is azt jelzi, hogy kevésbé érzik fenyegetve magukat a konkrét erőszaktól. Ugyanakkor nem könnyű bizonyítani, hogy a tényleges erőszak ritkábbá vált. Statisztikák csak az 1996-os évtől állnak rendelkezésre, mert az FBI azóta teszi közzé a gyűlölet-bűncselekmények motivációira, áldozatra és a bűncselekmény jellegére lebontott adatait.²³⁶ De még ezek a számok is bizonytalanok, mert azon múlnak, hogy az áldozat jelentkezik-e a rendőrségen, illetve hogy a rendőr-

ség gyűlölet-bűncselekménynek tekinti-e az esetet, és jelenti-e az FBI-nak.²³⁷ Ez kisebb probléma az emberölésnél, de a társadalomtudósok balszerencsájére (és az emberiség szerencsájére) nem sok embert ölnek meg azért, mert melegek. 1996 óta az FBI kevesebb mint évi 3 gyilkosságot minősített meleg elleni bűncselekménynek a legkülönbözőbb okokból elkövetett évi 17 000 közül. És amennyire megállapítható, a meleg ellen elkövetett egyéb gyűlölet-bűncselekmény is igen ritka. 2008-ban annak a valószínűsége, hogy valakit a szexuális irányultsága miatt ér súlyos testi sértés, 100 000 melegre vetítve 3 volt; míg ennél több mint százszor nagyobb valószínűséggel válhatott áldozattá azért, mert emberi lény.²³⁸

Nem tudjuk, hogy az esélyek csökkentek-e az idők során. 1996 óta nem történt jelentős változás a meleg ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények négy fő típusa közül három esetében: ezek a súlyos testi sértés, a testi sértés és az emberölés (bár az emberölés olyan ritka, hogy a trendek egyébként sem jelentenének semmit).²³⁹ A 7.25. ábrán a negyedik kategória, a megfélemlítés előfordulását ábrázolom, ami viszont csökkent (megfélemlítésnek azt tekintjük, amikor valaki külső behatásra veszélyben érzi a személyes biztonságát), az összehasonlítás kedvéért a súlyos testi sértés előfordulásával együtt.

Míg tehát nem jelenthetjük ki biztosan, hogy a meleg amerikaiak nagyobb biztonságban vannak a testi sértéssel szemben, azt tudjuk, hogy kevésbé fenyegeti őket a megfélemlítés, a hátrányos megkülönböztetés, a morális elítélés és – ami talán a legfontosabb – a saját kormányuktól kiinduló erőszak. Évezredek óta először a világ országainak több mint felében ebben a biztonságban élhetnek a meleg – ez még mindig nem elegendő, de mégiscsak jelentős előrelépés azokhoz az időkhöz képest, amikor azt sem kímélték a kormány pribékjei, aki megmentette a hazáját a háborútól.

Az állatjogok, valamint az állatokkal szembeni kegyetlen bánásmód visszaszorulása

Elmesélem életem leggonoszabb cselekedetét. 1975-ben húszéves másodévesként egy állatok viselkedését vizsgáló laboratóriumban kaptam nyári munkát kutatási asszisztensként. Egy este a laborvezető megbízott egy feladattal. A laboratóriumi patkányok között volt egy beteg példány, amely nem vehetett részt az éppen folyó vizsgálatokban, ezért a professzor ki akart próbálni vele egy új kísérletet. Első lépésként be kellett tanítani az állatnak az úgynevezett averzív kondicionálás folyamatát. A ketrec alját egy áramütés-adagolóhoz csatlakoztunk, és beállítottunk egy időzítőt is, amely hat másodpercenként áramütést adott az állatnak, de ha megnyomott egy kapcsolót, kapott tíz másodperc haladékot. A patkányok elég gyorsan kapcsolnak, nyolc-kilenc másodpercenként megnyomják a kapcsolót, így a végtelenségig halogathatják az áramütést. Csak annyit kellett tennem, hogy

bedobom a patkányt a ketrecbe, beállítom az időzítőt, és hazamegyek aludni. Amikor másnap reggel visszatérek a laboratóriumba, egy kondicionált patkányt kell ott találnom.

De amikor reggel kinyitottam a ketrecet, egészen mást találtam. A gerince furcsán elgörcsült, és megállíthatatlanul reszketett. Néhány másodperccel később ugrott egyet. Ekkor jöttem rá, hogy a patkány nem tanulta meg a kapcsoló kezelését, és egész éjjel hat másodpercenként megrázta az áram. Amikor benyúltam érte, hogy kimenekítsem, hidegnek éreztem. Lerohantam vele a két emelettel lejjebb dolgozó állatorvoshoz, de elkéstem, a patkány egy órával később meghalt. Halálra kínoztam egy állatot.

Amikor elmagyarázták a kísérletet, már éreztem, hogy ez nem helyes. A patkány még akkor is folyamatos szorongásban töltött volna tizenkét órát, ha minden tökéletesen működik, de ahhoz már elég tapasztalattal rendelkeztem, hogy tudjam, a laboratóriumi eljárások nem mindig működnek tökéletesen. A professzorom radikális behaviorista volt, számára értelmetlennek tűnt a kérdés, hogy „milyen lehet patkánynak lenni?”. Én azonban nem voltam behaviorista, és egészen biztos voltam benne, hogy a patkány is képes fájdalmat érezni. A professzor számított rám a laboratóriumban; tudtam, hogy semmi baj nem történik, ha nemet mondok. Mégis lefolytattam a kísérletet, abban az etikailag helytelen, ám pszichológiailag megnyugtató tudatban, hogy ez a bevett gyakorlat.

Sajnos, túl szoros az összefüggés a történetek és a 20. századi történelem bizonyos epizódjai között, és a következő fejezetben részletesen is kifejttem, hogy milyen pszichológiai tanulságokat vontam le azon a napon. Csak azért meséltem el ezt a lelkiismeretemet terhelő történetet, mert akkoriban *valóban* ez volt a bevett gyakorlat az állatokkal való bánásmódban. Hogy az állatok hajlandók legyenek dolgozni az élelemért, addig éhezettük őket, amíg a szabadon élő és táplálkozó fajtársaik súlyának 80 százalékára fogytak, ami egy kis méretű állatnál folyamatos, gyötrő éhséget jelent. A szomszéd laboratóriumban tartott galambokba a szárnyuk tövére erősített gyöngyös kulcsláncon keresztül vezettek áramot; láttam, hogy a lánc mennyire beleváj a bőrükbe: kilátszott az izmuk. Egy másik laboratóriumban a patkányok mellkasába tűzött biztosítótűbe vezették az áramot. Az endorfinokkal kapcsolatos egyik kísérletben az állatokat elkerülhetetlen áramütés érte, méghozzá a leírás szerint „rendkívül erős, merevgörcsöt megelőző” áramütés – ez azt jelenti, hogy éppen megálltak az előtt a pont előtt, ahol az állat izmai merevgörcsbe rándultak volna. A közöny nem csak a laboratóriumban uralkodott. Az egyik kutató köztudomásúan azzal vezette le a dühét, hogy kivette a ketrecből az egyik használaton kívüli patkányt, és a falhoz vágta. Egy másik megosztott velem egy érzéketlen viccet: a tudományos folyóiratban megjelent fénykép egy patkányt ábrázolt, amely megtanulta, hogy az áramütés elkerülése érdekében a hátára kell gördülnie, és elülső mancsával megnyomni az élelem benyújtására szolgáló kapcsolót. A képaláírás: „Reggeli az ágyban.”

Nagy megkönnyebbüléssel jelenthetem ki, hogy mindössze öt évvel később már elképzelhetetlen, sőt törvénybe ütköző volt a tudósok közönye az állatok jóléte iránt. Az 1980-as évektől kezdve kizárólag egy Institutional Animal Care and Use Committee (IACUC, Intézményes Állatgondozási és -használati Bizottság) jóváhagyásával lehetett állatokat kutatáshoz vagy tanításhoz felhasználni, és bármelyik tudós megerősítheti, hogy a bizottságok igen komolyan veszik a feladatukat. Szigorúan szabályozzák a ketrecek méretét, a táplálék és az állatorvosi ellátás mennyiségét és minőségét, valamint a testmozgás és társas érintkezés lehetőségét. A kutatók és asszisztenseik kötelező jelleggel részt vesznek az állatkísérletek etikájával kapcsolatos képzésen, megbeszélésekre járnak, és vizsgát tesznek. Az állatnak kellemetlenséget és szenvedést okozó kísérletekre pedig speciális szabályok vonatkoznak, és minden esetben igazolni kell, hogy a kísérlet nagy valószínűséggel „jelentős előrelépést jelent a tudományra és az emberiség jólétére nézve”.

Bármelyik tudós megerősítheti azt is, hogy a tudósok hozzáállása is megváltozott. A legfrissebb felmérések szerint az állatokkal foglalkozó kutatók tulajdonképpen kivétel nélkül úgy vélik, hogy a laboratóriumi állatok éreznek fájdalmat.²⁴⁰ Ma már megvetéssel viszonyulnának a tudóstársak ahhoz a kutatóhoz, aki érzéketlen a laboratóriumi állatok jóléte iránt.

A laboratóriumi állatokkal való bánásmód változása egy újabb jogi forradalom része: egyre többen hisznek benne, hogy az állatokat nem szabad indokolatlan fájdalomnak, sérülésnek és pusztulásnak kitenni. Az állatjogi forradalom az erőszak visszaszorulásának kivételesen emblemikus esete, ezért is zárom a történelmi csökkenések sorát ennek a történetével. Ezt a változást ugyanis kizárólag az az etikai elv vezérli, hogy senki sem okozhat szenvedést egy érző lénynek. A jogok többi forradalmával ellentétben az állatjogi mozgalmat nem az érintettek szervezték: a patkányoknak és a galamboknak nemigen állt módjukban kiállni az ügyük mellett. És nem is a kereskedelem, a kölcsönösség vagy bármilyen más pozitív összegű játszma melléktermékéről van szó; az állatok semmit sem nyújthatnak nekünk az emberségesebb bánásmód fejében. És a gyermekjogi forradalommal ellentétben azt az ígéretet sem hordozza, hogy a forradalom kedvezményezettjei későbbi életük során fejlődésen mennek keresztül. Az állati érdekek felismerése az állatok nevében eljáró emberi szószólókhöz fűződik, akiket az empátia, a józan ész és a többi jogi forradalom ihlete hajtott. A fejlődés nem egyenletes, és ha megkérdőjeleznénk magukat az állatokat, bizonyára nem hagynák, hogy túl hevesen veregessük magunkat vállon. A trendek azonban valóságosak és az állatokkal való kapcsolatunk minden aspektusát érintik.

Amikor az állatok jólétével kapcsolatos közönyre gondolunk, általában tudományos laboratóriumok és állattelepke képe jelenik meg lelki szemeink előtt. Pedig az állatokat érintő érzéketlenség egyáltalán nem modern jelenség. Az emberi történelem során ez volt az alapállapot.²⁴¹

Az emberi lét szerves része, hogy megöljük az állatokat a húrukért. Őseink legalább kétmillió éve vadásszák, elejtik és valószínűleg megsütik a húst, és szánk, fogaink és emésztőrendszerünk is hústartalmú étrendre specializálódott.²⁴² A húsból lévő zsírsavak és teljes fehérjék hozzájárultak metabolikusan költséges agyunk evolúciójához, a hús rendelkezésre állása pedig az ember társas életének evolúciójához járult hozzá.²⁴³ A leterített állat főnyereménye megosztható vagy elcserélhető értéket jelentett az őseink számára, és megteremtette a kölcsönösség és az együttműködés lehetőségét, mert ha a szerencsés vadász képtelen volt egy ültő helyében egyedül elfogyasztani a húst, megoszthatta másokkal, majd joggal várhatta el, hogy ha fordul a szerencse, vele is megosztják a zsákmányt. Amikor pedig a férfiak biztosították az elejtett vadat, a nők pedig fűszernövényeket gyűjtöttek hozzá, az így kialakuló szinergiák a kézenfekvő okokon kívül is összehozták a két nemet. A hús hatékony lehetőséget teremtett a férfiak számára, hogy befektessenek az utódokba, ami tovább erősítette a családi kötelékeket.

Az evolúciós idők során a hús ökológiai jelentősége nyomot hagyott a hús emberi életben játszott fontos lélektani szerepében. A hús jóízű, a fogyasztása boldoggá tesz. Számos hagyományos kultúra külön szóval jelöli a hús iránti éhséget, és amikor megérkezik egy vadász az elejtett zsákmánnyal, az egész falu ünnepel. A sikeres vadászt megbecsülik, és a szexuális élete is jobb, vagy azért, mert hírnevet vívott ki magának, vagy azért, mert a húsert húst kap cserébe. És a kultúrák többségében a lakoma csak akkor lakoma, ha hús is szerepel a kínálatban.²⁴⁴

Mivel a hús ilyen fontos szerepet játszik az ember életében, nem csodálkozhatunk, hogy a húst biztosító lények jóléte nem foglalt el előkelő helyet az ember fontossági listáján. Az erőszak kerülésére felszólító megszokott jelek az állatok többségénél hiányoznak: nem közeli rokonok, nem tehetünk egymásnak kölcsönösen szívességet, és a fajok többsége az arcával vagy az arckifejezésével sem váltja ki együttérzésünket. Az állatvédőket sokszor elkésérti, hogy az emberiség csak azokkal a karizmatikus emlősökkel törődik, amelyek arckifejezése tetszetős: a vigyorgó delfinekkal, a szomorú szemű pandákkal és a babaarcú kiskókákkal. A csúnya fajok magukra maradnak.²⁴⁵

Bár a gyermekkönyvekben általában a természet nagy tisztelőiként ábrázolják a portyázó népeket, a valóságban a kihalásig vadászták a nagyobb állatokat, és kegyetlenül bántak a fogságban tartott állatokkal. A hopi gyerekek például a szüleik biztatására madarakat ejtettek fogságba, majd úgy játszottak velük, hogy eltörték a lábukat vagy kitepték a szárnyukat.²⁴⁶ Az őslakos amerikai konyháról szóló weboldalon az alábbi recept olvasható:

GRILLEZETT TEKNŐS

Hozzávalók:

Egy teknős

Egy tábortűz

Elkészítés:

Helyezzük a tűzre a hátára fektetett teknőst.

Amikor roppan a páncélja, elkészült.²⁴⁷

Egyáltalán nem számít ritkaságnak, hogy a hagyományos népek élve darabolják föl vagy főzik meg az állatokat. A maszájak rendszeresen megsebzik a jószágait, hogy a vért tejjel keverve ízletes italt készítsenek, az ázsiai nomádok pedig egy speciálisan erre a célra tenyésztett bárányfajta élő példányainak farkából vágnak ki zsírdarabokat.²⁴⁸ A házikedvencekkel sem bánnak szívélyesen: egy kultúrákon átívelő, nemrégiben készített felmérés szerint a kutyatartó hagyományos kultúrák fele megöli az állatokat – általában étkezési céllal –, több mint fele pedig bántalmazza őket. Az afrikai mbutik például „hiába rendkívül értékesek a vadász-kutyák, életük első napjától az utolsóig folyamatosan rugdalják őket”.²⁴⁹ Amikor egy antropológus barátomnál a vadászó-gyűjtögető népek állattartási szokásairól érdeklődtem, így felelt:

Valószínűleg ez az antropológusi munka legnehezebb része. Megéreztek a gyenge pontomat, és a legkülönbözőbb kölyökállatokat vetették meg velem, részletesen elmesélték ugyanis, hogy mit tennének velük, ha nem venném meg őket. Amikor messze begyalogoltam velük a sivatagba és szabadon engedtem őket, a törzs tagjai felkutatták és visszahozták nekem mindet, hogy újra megvehessem!

A házasított jószágokból élő korai civilizációk bonyolult erkölcsi szabályokat dolgoztak ki az állatokkal való bánásmóddal kapcsolatban, de ez nem mindig az állatok javát szolgálta. Az volt az alapelv, hogy az állatok az ember kedvéért léteznek. A héber Bibliában Isten e szavakkal fordul először Ádámhoz és Évához a Teremtés könyvének 1:28 szakaszában: „Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.” A Teremtés könyvének 9:2–3 szakaszában Isten így szól Noéhoz: „A föld minden állata, az ég minden madara, a föld minden csúszómászója és a tenger minden hala féljen és rettegjen tőletek: a kezetekbe adom őket. Minden, ami él és mozog, szolgáljon nektek eledeül, mindent nektek adok, mint a zöld növényt.” Amíg a rómaiak i. sz. 70-ben le nem rombolták a második templomot, a héber papok rengeteg állatot mészároltak le, nem azért, hogy táplálhassák az embereket, hanem abban a babonás hit-

ben, hogy Istent rendszeresen jól kell lakatni egy jól átsült steakkel. (A faszénen sült marhahús a Biblia szerint jó illatú és a „megbékélés illatával” van átítatva.)

Az ókori Hellaszban és Rómában ugyanígy vélekedtek az állatok világmindenségben elfoglalt helyéről. Arisztotelész szerint „a növényzet az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak”.²⁵⁰ A görög tudósok e hozzáállás gyakorlati megvalósítása során élő állatokat, közülük olykor a *Homo sapiens* példányait boncolták fel. (A római orvos író, Celsus szerint a hellén Alexandria orvosai „királyi engedéllyel rabokat hoztak ki a börtönből, élve felboncolták őket, és megfigyelték a még lélegző félhalott addig rejtve maradt testrészeit”).²⁵¹ Galénosz római anatómus feljegyezte, hogy jobban szeret malacokkal dolgozni, mint majmokkal, mert a majmok „furcsa arcot” vágnak, amikor beléjük mártja a kést.²⁵² Honfitársai persze örömeiket lelték az állatok megkínzásában és lemészárlásában a Colosseumban, és ez alól ismét csak nem jelentett kivételt egy bizonyos kétlábú főemlős sem. A kereszténységben Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás a bibliai és a görög nézetek együttes felhasználásával igazolták az állatok erkölcsbe ütköző kezelését. Aquinói Szent Tamás így fogalmazott: „Az isteni gondviselés az ember használatára szánta [az állatokat...]. Ezért az ember használhatja, akár meg is ölheti őket.”²⁵³

Ami az állatokkal való bánásmódot illeti, a modern filozófia meglehetősen rosszul indult. Descartes kifejtette, hogy az állatok gépek, ezért sem fájdalmat, sem örömet nem éreznek. Amit mi kétségbeesett üvöltésnek hallunk, az csupán egy zajkeltő műve, mint valami gép figyelmeztető berregése. Descartes pontosan tudta, hogy az állatok és az ember idegrendszere hasonló, ezért a mi nézőpontunkból különösnek tűnik, hogy az ember tudatát elismerte, az állatokét viszont nem. Csakhogy Descartes szilárdan hitt az Isten által az embernek adományozott lélek létezésében, a tudat pedig a lélekben lakik. Amikor a saját tudatát vizsgálta, elismerte, hogy „egyáltalán nem tudok részeket elkülöníteni magamban, hanem belátom, hogy teljességgel egy és egységes dolog vagyok [...]. Az sem lehetséges, hogy az akarást, az érzékelést, a megértést és a többi képességet az elme részeinek nevezzük, hiszen egy és ugyanaz az elme az, amelyik akar, amelyik érzékel, amelyik megért”.²⁵⁴ A nyelv is az elmének és léleknek nevezett oszthatatlan dolog képessége. Mivel az állatnak nincs nyelve, nyilván lelke sincs; tehát tudata sem lehet. Az ember teste és agya is óramű, mint az állatoké, de lelke is van, amely egy különleges szerkezet, a tobozmirigy segítségével kapcsolódik az agyhoz.

A modern idegtudomány nézőpontjából igencsak sántít az érvelés. Ma már tudjuk, hogy a tudat legapróbb eleme is az agy fiziológiai tevékenységétől függ. Azt is tudjuk, hogy a nyelv elkülönülhet a tudat többi részétől, hiszen a stroke-on átesett betegek egy része beszélni ugyan nem tud, mégsem válik érzéketlen robottá. A beszédzavar első esetét azonban csak 1861-ben dokumentálták (meghöz a Paul Broca, Descartes honfitársa), és Descartes idején még elképzelhetőnek tűnt az elmélet. Az állatokat évszázadokon át boncolták fel élve a tudományos laboratóriumokban, az egyház ugyanis helytelenítette az emberi holttestek

boncolását. A tudósok levágták az élő állatok végtagjait, hogy lássák, visszanő-e, kitépték a beleiket, lenyúzták a bőrüket, és eltávolították különböző szerveiket, többek között a szemüket is.²⁵⁵

A mezőgazdaság sem bizonyult emberségesebbnek. Évszázadokon át bevett gyakorlatnak számított a gazdaságokban az állatok kiherélése, a bőrük megbélyegzése és átlukasztása vagy éppen a fülük és a farkuk megcsonkítása. És korántsem modern találmány az állatok hizlalását vagy a húruk puhítását szolgáló számos kegyetlen módszer sem (ezek egy részét ismerhetjük a hízott libamáj és a szopós borjú húsa elleni tiltakozásokból). A brit konyháról szóló történelmi mű beszámol néhány 17. századi eljárásról a hús puhítására:

A szárnyasok belét bevarrták, hogy hízhassanak a tanyától megtett hosszú út után [...]; a pulykát úgy véreztették ki, hogy egy apró vágást ejtettek a szájban lévő vénán, majd fejfelé fellógatták; a libákat a padlóhoz szögezték; a lazacot és a pontyot élve tűzdeltek meg szalonnával, hogy feszebb legyen a húruk; az angolnát élve megnyúzták, nyársra tekerték, és a szeménél fogva rögzítették, hogy ne mozoghasson [...]. A néphit szerint a bika húsa csak akkor lesz emészthető és tápláló, ha a levágás előtt gyötörrik egy kicsit [...]. A tehenet és a malacot csomózott kötéllel verték agyon, hogy omlósabb legyen a húsa, nem úgy, mint ma, amikor az elpusztult állat húsát ütik. „Fogj egy fiatal vörös kakast, és verd agyon”, hangzanak egy recept első szavai.²⁵⁶

A nagyüzemi állattartás sem a 20. század jelensége:

Az Erzsébet-korban úgy hizlalták a malacokat, hogy „olyan szorosan voltak együtt, hogy megfordulni sem tudnak [...], ezért kénytelenek folyton hason feküdni.” „Fájdalmak közepette esznek – mesélte egy kortárs –, fájdalmak közepette fekszenek és fájdalmak közepette alszanak.” A szárnyasokat és a vadmadarakat gyakran hizlalták sötétben és ketrecben, olykor meg is vakították őket [...]. Az akkori néphit szerint a liba akkor hízik, ha a földhöz szegezik az úszóhártyáját, és a tizenhetedik századi háziasszonyok úgy tudták, hogy a szárnyas húsa omlósabb lesz, ha még élve levágják a lábát. 1686-ban Sir Robert Southwell bejelentette, hogy kitaláltak „egy ökörtelepet, ahol minden állat egy jászolban eszik és iszik, és csak akkor mozdulhat meg, amikor a vágóhídra viszik”. A dorseti bárányokat úgy készítették elő a köznevelés karácsonyi asztalára, hogy parányi, sötét fülkékben tartották őket.²⁵⁷

Egy sor további évezredek gyakorlat sem törődik az állatok szenvedésével. A horog és a szigony már a kőkorszakban is ismert volt, de még a halászháló is lassú fulladással öl. A zabla, az ostor, a sarkantyú és a járom megkeserítette az igavonó

állatok életét, különösen azokat, akik sötét bányákban és szivattyútelepeken voltak a meghajtó tengelyt. Aki olvasta a *Moby Dicket*, jól ismerheti a bálnavadászat ősi kegyetlenségét. És ne feledkezzünk meg a 3. és 4. fejezetben emlegetett véres sportokról sem: az oszlophoz kötözött macska lefejelése, a malac agyonverése furkósbottal, a medvehergelés és a máglyára vetett macska közszemlére tétele.

A kizsákmányolás és a kegyetlenség hosszú története során mindig akadt, aki jobb bánásmódot követelt az állatok számára. E mögött azonban ritkán húzódott meg az állatok belső élete iránti aggodalom. A vegetarianizmus, az élveboncolás ellenzése és az állatok érdekében induló egyéb mozgalmakat mindig is sokféle motiváció vezérelte.²⁵⁸ Vizsgáljunk meg ezek közül néhányat.

Többször is említettem már, hogy az elménk hajlamos morális szempontból tekinteni az undor-tisztaság skálára. Az egyenlet a skála mindkét végén érvényes: az egyik végén egyenlőségjelet teszünk az erkölcstelenség és a mocskok, a hús, a hedonizmus és a zuállottság közé, a másik végén pedig az erény és a tisztaság, a szűziesség, az aszkétizmus és a mértékletesség közé.²⁵⁹ Mindez az étellel kapcsolatos érzelmeinket is befolyásolja. A húsevés piszokkal jár és élvezetes, tehát rossz; a vegetarianizmus tiszta és mértékletes, tehát jó.

És mivel az emberi elme esszencializmusra hajlik, egy kissé túlságosan szó szerint értelmezzük az „az vagy, amit megeszel” közhelyet. Ha halott húst fogadunk a testünkbe, úgy érezhetjük, hogy beszennyeződünk, és az állatiasság koncentrátumának elfogyasztása állatiasság tulajdonságokkal ruházhatja fel a fogyasztót. Még az elitegyetemek diákjai is érzékenyek erre az illúzióra. Paul Rozin pszichológus megállapította, hogy a diákok hajlamosak úgy vélni, hogy a teknőst a húzáért, a vaddisznót a sörtejéért vadászó törzs tagjai valószínűleg jól úsznak, a vaddisznót a húzáért, a teknőst a páncéljáért vadászó törzs tagjai pedig valószínűleg kemény harcosok.²⁶⁰

Az embert a romantikus ideológia is a hús ellen fordíthatja. Az emberiség bukása előtti, a pogány, valamint a vért és földet hangsúlyozó hitvallások hajlamosak dekadens mesterkedésként ábrázolni az állatok elejtését és előkészítését, a vegetarianizmus viszont azt jelenti, hogy egészségesen a földből élünk.²⁶¹ A kutatáshoz használt állatokkal kapcsolatos erkölcsi aggály is eredhet a tudomány és az intellektus ellen irányuló általános ellenszenvből, mint ahogy Wordsworth írja a *The Tables Turned* (Fordulat) című versében:

A Természet édes tana:
Nyughatatlan agyunk
Minden szép formát oldana: –
Boncolni gyilkolunk.*

* A versrészletet Kepes János fordította.

Végül, minthogy a különböző szubkultúrák más-más módon bánnak az állatokkal, a kivagyiság egy formája lehet az a morális aggály, ahogy a felebarátunk bánik az állataival (függetlenül attól, ahogy mi bánunk a sajátjainkkal). A véres sportok különösen jó alkalmat kínálnak az osztályharcra, a középosztály tiltakozhat például az alsóbb osztályok által élvezett kakasviadatok és a felsőbb osztályok által élvezett rókahajtás ellen.²⁶² Thomas Macaulay megjegyzése, hogy „a puritánok nem azért gyűlölték a medvehergelést, mert fájdalmat okozott a medvének, hanem mert élvezetet okozott a nézőknek”, azt is jelentheti, hogy az erőszakkal szemben indított hadjárat nemcsak az áldozatoknak okozott sérelmet, hanem a kegyetlen beállítottságot is célba veheti. És azt a megfigyelést is hordozhatja, hogy az állatbarátság embergyűlöletté alakulhat.

A zsidó étkezési szabályok a hússal kapcsolatos tabuk mögött rejlő zavaros okok ősi példái. Mózes harmadik és ötödik könyvében a törvények pusztá parancsok, hiszen Istennek nem kötelessége indokolni az utasításait az egyszerű halandók előtt. A későbbi rabbinikus értelmezések szerint azonban a törvények az állatok jólétét célozzák, hogy a zsidók kénytelenek legyenek elgondolkozni azon, hogy a hús forrása egy élőlény, végső soron Isten tulajdona.²⁶³ Az állatokat szakértő mészáros pusztítja el, aki egy csorbítatlan kés egyetlen vágásával átszakítja az állat nyaki ütőerét, légcsövét és nyelőcsövét. Akkoriban valószínűleg tényleg ez volt a legemberségesebb módszer, és tényleg sokkal jobb volt, mint levágni egy élő állat testrészeit vagy élve megsütni. De korántsem fájdalommentes halál, ezért egyes szervezetek szeretnék betiltani. A „gödölyét ne főzd meg anyja tejében” parancs, a hús és a tejtermékek keverésére vonatkozó tiltás alapja, egyes értelmezések szerint ugyancsak az állatokkal való együttérzést fejezi ki. Valójában azonban a megfigyelő érzékenységről szól. A pörköltté fővő gödölyének valószínűleg nem a szósz hozzávalói okozzák a legnagyobb fejfájást.

A teljes vegetarianizmust választó kultúrákat is különböző okok vezérlik.²⁶⁴ Az i. e. 6. században Püthagorasz alapított egy szektát, amely nem csak a háromszögek oldalát számította ki: nem ettek húst, mert hittek a lélekvándorlásban, így az állatokéban is. A *vegetáriánus* szót csak az 1840-es években alkották meg, addig püthagorasz étrendnek nevezték a hal- és húsmentes diétát. A hinduk is a lélekvándorlás tanára alapozták a növényevést, bár egyes cinikus antropológusok, mint Maryin Harris prózaibb magyarázattal állnak elő: Indiában értékesebb volt a tehén haszonállatként, valamint a tej és a trágya forrásaként (ez utóbbiból üzemanyag is készült), mint a marhacurry hozzávalójaként.²⁶⁵ A hindu vegetarianizmus spirituális érvelése jelenik meg a buddhizmusban és a dzsainizmusban is, bár ők már kimondottan az erőszakmentesség filozófiájából fakadóan aggódnak az állatokért. A dzsaina szerzetesek söprik maguk előtt a földet, hogy egyetlen rovarra se lépjenek rá, néhányan pedig még maszkot is viselnek, hogy ne pusztítsák el belélegzéssel a mikrobákat.

Ahogy azonban a 20. században a nácik bántak az állatokkal, az megcáfol min-

den összefüggést a vegetarianizmus és az emberiség között.²⁶⁶ Hitler és számos csatlósa vegetáriánus volt, de nem azért, mert együttéreztek az állatokkal, hanem a tisztaság megszállottjaként, a földhöz való kapcsolódás pogány vágyától hajtva, valamint a judaizmus antropocentrizmusának és húsevési szertartásainak ellentételezésként. A morális kategorizálás azóta is meghaladhatatlan példajaként a nácik, a felfoghatatlan emberkísérletek ellenére, az európai történelem legszigorúbb szabályaival védtek a kutatásban részt vevő állatokat. A jogszabályok kitértek a tanyasi állatok, illetve a filmforgatásokon és éttermekben használt állatok emberséges kezelésére is: az étteremben például érzéstelenítést kellett alkalmazni a halaknál, a homárt pedig gyorsan kellett megölni főzés előtt. Az állatjogok történelmének e különös fejezete óta a vegetarianizmus hirdetői nem állhatnak elő egyik legrégibb érvükkel: azzal, hogy a húsevés agresszívvá tesz, a hústól való tartózkodás pedig megnyugtató.

Az állatokkal kapcsolatos valódi etikai aggály a reneszánsz idején jelentkezett először. Az európaiak érdeklődését az keltette fel a vegetarianizmus iránt, hogy az Indiából érkező beszámolók szerint egész nemzetek élnek hús nélkül. Számos szerző, köztük Erasmus és Montaigne elítélte a vadászott és lemészárolt állatok kizsákmányolását, és egyikük, Leonardo da Vinci le is mondott a húsevésről.

Am az állatjogokkal kapcsolatos érvelés csak a 18. és 19. században nyert teret. A lendület egy részét a tudomány biztosította. Az anyag Descartes-féle dualizmusa, amely szerint egy tudat az agytól függetlenül működő, szabadon lebegő entitás, teret adott a monizmus és a tulajdonságok dualizmusa elméletének, amely egyenlőségjelet tett a tudat és az agytevékenység közé, vagy legalábbis szoros viszonyt feltételezett köztük. A neurobiológia e korai megjelenése az állatok jólétét is befolyásolta. Ahogy Voltaire írta:

A barbárok megragadják a kutyát, kinek barátsága sokkal nemesebb, mint az emberé, és asztalhoz szögeznek és élve felboncolják, hogy megfigyelhessék testében az ereket. Ugyanazokat az érzékszerveket találjuk benne is. Felelj nekem, Gépész, a Természet valóban úgy alkotta ennek az állatnak az érzékszerveit, hogy ne érezze a fájdalmas halált? Nincsenek idegei, hogy képtelen a szenvedésre?²⁶⁷

És mint a 4. fejezetben láttuk, Jeremy Bentham a moralitás alapos vizsgálatával jutott arra a felismerésre, hogy az állatokkal való bánásmódban egy a fontos: nem az, hogy képesek-e gondolkodni vagy beszélni, hanem hogy képesek-e szenvedni. A 19. század elejére a humanitárius forradalom az ember után a többi érző lényt vette szárnyai alá: először az állatokkal szembeni szadizmus legfeltűnőbb formáját, a véres játékokat célozta meg, azután pedig az igavonó, a haszon- és a labo-

ratóriumai állatok kizsákmányolását. Amikor 1821-ben a brit parlamentben először hoztak ilyen értelmű intézkedést – betiltották a lovak kizsákmányolását –, a képviselők hahotában törtek ki, és azt hajtogatták, hogy a következő lépés biztosan a kutyák vagy akár a macskák védelme lesz majd. Két évtizeden belül pontosan ez történt.²⁶⁸ A 19. századi Nagy-Britanniában a humanitarizmus és a romantikus érzületek elegye nyomán élveboncolás-ellenes szövetségek, vegetáriánus mozgalmak és az állatokkal való kegyetlen bánásmód megelőzéséért küzdő társaságok jöttek létre.²⁶⁹ Mivel *A fajok eredete* 1859-es megjelenését követően a biológusok elfogadták az evolúció elméletét, nem állíthatták tovább, hogy csak az embernek van tudata, így az évszázad végére Nagy-Britannia törvényen kívül helyezte az élveboncolást.

Az állatvédő mozgalom a 20. század középső évtizedeire kifulladásra került. A két világháború ínségét követően mindenki húsról vágyott, és a lakosság olyan hálás volt a nagyüzemi állattartásnak köszönhető olcsó húsert, hogy nem sokat törődött a hús eredetével. Ráadásul az 1910-es években a behaviorizmus meghódította a pszichológiát és a filozófiát, és úgy ítélte meg, hogy az állatkísérlet ellenzésének pusztán eszméje is a tudománytalan naivitás egy formája: az antropomorfizmus súlyos bűne. Az állatok jólétéért küzdő mozgalom, ahogy a 19. századi pacifista mozgalmakkal is történt, ekkoriban imidzsproblémákkal küzdött, és egyre inkább a naív álmodozókkal és az egészséges étkezés megszállottjaival azonosították. Még a 20. század egyik legnevesebb morális hőse, George Orwell is megvetette a vegetáriánusokat:

Az embernek néha már az az érzése, hogy a „szocializmus” és „kommunizmus” búvszavai mágnesként vonzzák Anglia összes gyümölcsle-ivóját, nudistáját, sarus alakját, szexmániását, kvékerét, természetgyógyászát, pacifistáját és feministáját. [...] Aki étkezés dolgában ilyen csodabogár, az nyilván készen áll arra, hogy elvágja magát az emberi társadalomtól annak reményében, hogy ezzel öt évvel tovább megőrizze porhüvelyét – az illetőnek tehát nincs valódi kapcsolata az emberekkel.²⁷⁰

Mindez az 1970-es években változott meg.²⁷¹ Nagy-Britanniában Ruth Harrison 1964-ben megjelent, *Animal Machines* (Állatgépek) című könyve tárta fel a nagyüzemi állattartásban élő állatok sorsát. Az állatjogok kifejezést Brigid Brophynak tulajdonítják, aki szándékosan hozta létre e szót analógia alapján: össze akarta párosítani „a nem emberi állatok ügyét azokkal az egalitáriánus vagy libertáriánus eszmékkel, amelyek időnként – bár gyakran meglepően konkrét politikai eredményekkel – más elnyomott osztályok, például a rabszolgák, a homoszexuálisok és a nők segítségére siettek.”²⁷²

Az igazi fordulópontot Peter Singer filozófus 1975-ben megjelent könyve, az *Animal Liberation* (Az állatok felszabadítása), az állatjogi mozgalom úgynevezett bibliája jelentette.²⁷³ Az elnevezés duplán ironikus, mert Singer ateista és utilita-

rista, márpedig az utilitaristák szkeptikusan viszonyulnak a természetes jogokhoz, amióta Bentham „emeletes marhaságnak” minősítette azokat. Bentham nyomán azonban Singer tūpontosan érvelt az állatok érdekeinek figyelembevétele mellett, miközben nem feltétlenül biztosított volna nekik „jogokat”. Érvelését azzal a felismeréssel kezdi, hogy nem az intelligencia vagy a fajhoz tartozás, hanem a tudat teszi morális figyelemre érdemessé az élőlényeket. Ebből következik, hogy nem okozhatunk elkerülhető fájdalmat az állatoknak, ahogy a kisgyermeknek és a szellemi fogyatékosoknak sem. Mindehhez pedig az is hozzátartozik, hogy valamennyiünknek vegetáriánus étrendre kell áttérnünk. Az ember remekül elboldogul a modern vegetáriánus étrenddel is, az állatok fájdalommentes és a korai halált elkerülő élethez fűződő érdeke pedig nyilvánvalóan fontosabb, mint az az elhanyagolható többletélvezet, amelyet az állatok húsának elfogyasztásával nyerhetünk. Morális szempontból mit sem számít, hogy az ember a kulturális hagyomány, a biológiai evolúció vagy mindkettő következtében „természetes módon” húsevő.

Brophynhoz hasonlóan Singer is igyekezett minél több párhuzamot vonni az állatok jólétéért küzdő mozgalom, valamint az 1960-as és 1970-es évek többi jogi forradalma között. Az analógia a könyv címével kezdődött, amely a gyarmatok felszabadítására, a nők felszabadítására és a melegek felszabadítására utalt, és azzal folytatódott, hogy népszerűsítette a *fajizmus* fogalmát, a *rasszizmus* és a *szexizmus* testvérét. Singer Mary Wollstonecraft feminista szerző egyik 18. századi kritikusat idézte, aki szerint ha a szerzőnek igaza van a nőkkel kapcsolatban, akkor a „vadállatok” jogait is el kellene ismernünk. A kritikus ezt természetesen abszurd fokozásnak szánta, Singer szerint azonban logikus következtetés volt. Singer szerint ezek az analógiák nem pusztán retorikai fogások. Egy másik könyvében, a *The Expanding Circle* (A táguló kör) címűben kifejtette a morális fejlődés elméletét, amely szerint az emberi lényben a természetes szelekció során együttérzés alakul ki a rokonokkal és a szövetségeseikkel szemben, majd ez az együttérzés egyre tágabb körre terjed ki, a családtól és a falutól a klánig, a törzsig, a nemzetig, a rasszig és minden érző életig.²⁷⁴ A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, sokat köszönhet ennek a felismerésnek.

Singer morális érvein kívül más is kiváltotta az emberek együttérzését az állatok iránt. Az 1970-es években menőnek számított szocialistának lenni, gyümölcslevet inni, a nudizmusnak hódolni, szandált viselni, szexmániásnak, kvékernek, a természetgyógyászat hívének, pacifistának vagy feministának lenni, esetleg mindegyiknek egyszerre. A vegetarizmus együttérzésre épülő igazolását hamarosan újabb érvek is megerősítették: hogy a hús hizlal, mérgező, és elmeszesíti az artériákat; hogy az emberek helyett az állatok táplálására termesztett gabona a földterület és az élelmiszer pocsékolása; és hogy a tenyészállatok kipárolgásai nagymértékben szennyezik a levegőt, különös tekintettel a metán nevű üvegházhatású gázra, amelyet a tehén mindkét vége ereget.

Nevezzük bár az állatok felszabadításának, állatjogoknak, állatjólétnek vagy állatmozgalomnak, a nyugati kultúra az 1975 óta eltelt évtizedekben egyre kevésbé nézi el az állatokkal szembeni erőszakot. A változás legalább feltucatféleképpen jelentkezik.

Az elsőt már említettem: törvények védik a laboratóriumi állatokat. Egyrészt ma már egyetlen állatot sem lehet bántani, stressznek kitenni vagy elpusztítani a tudomány nevében, másrészt a gimnáziumi biológiai laborokban a békaboncolás nemes hagyománya a tintatartók és a logarlécek sorsára jutott. (Egyes iskolákban a V-Frog nevű virtuális boncprogramot használják.)²⁷⁵ A kereskedelmi laboratóriumokban sem tesztelhetik már olyan könnyen állatokon a kozmetikai cikkeket és a háztartási vegyszereket. Amióta az 1940-es években néhány nő megvakult a szemfestékben lévő kőszénkátránytól, a háztartási cikkek többségének biztonságosságát a hírhedt Draize-eljárással tesztelték, azaz nyulak szemére kenték a vegyületet, és megvizsgálták, hogy nem tesz-e kárt az állatokban. Az 1980-as évekig nem sokan hallottak a Draize-tesztről, az 1990-es évekig pedig nem sokan hallották a *kegyetlenségmentes* kifejezést, amely az állatkísérletek nélkül készült termékek megjelölése. Ma már több ezer fogyasztói cikken olvashatjuk, és oly mértékben elterjedt, hogy már a szemünk se rebben a „állati kegyetlenségmentes óvszer” felirat láttán. Továbbra is folynak állatkísérletek a fogyasztói cikkeket előállító laboratóriumokban, de egyre szigorúbban szabályozzák, és egyre kevésbé engedélyezik.

Ugyancsak szembetűnő változás a véres sportok törvényen kívül helyezése. Azt már említettem, hogy 2005-ben a brit arisztokrácia kénytelen volt nyugdíjaztatni a harsonákat és a vérebekeket, 2008-ban pedig az utolsó amerikai állam, Louisiana is betiltotta a kakasviadalt, amely évszázadokon át világszerte nagy népszerűségnek örvendett. Számos más tiltott gyümölcshöz hasonlóan ez a szokás sem tűnt el teljesen, különösen a latin-amerikai és délkelet-ázsiai bevándorlók körében hódít, de az Egyesült Államokban már régóta csökken az előfordulása, és sok más országban is betiltották.²⁷⁶

Még a büszke bikaviadal is veszélybe került. 2004-ben Barcelona városa törvényen kívül helyezte a matador és az állat halálos versengését, 2010-ben pedig Katalónia teljes területére kiterjesztették a tiltást. Az állami fenntartású spanyol televíziós hálózat már korábban véget vetett a bikaviadalok élő közvetítésének, mert túl erőszakosnak ítélték a gyermekkorú nézők számára.²⁷⁷ Az Európai Parlament az egész földrészre kiterjedő tiltást fontolgatja. A szertartásos pompával szentesített egyéb erőszakos szokásokhoz, például a hivatalos párbajhoz hasonlóan a bikaviadalnak sem az vethet véget, hogy együttérzésből elítélik, vagy a kormányok betiltják, hanem hogy a rágalom nem szenvedheti. 1932-ben megjelent, *Halál délután* című könyvében Ernest Hemingway így magyarázta el a bikaviadal ősi vonzerejét:

[A matadornak] szellemi élvezetet is kell találnia az ölés pillanatában. Tiszán ölni, és úgy, hogy esztétikai gyönyörűség és büszkeség járjon vele – ez az emberi faj egy részének mindig is a legnagyobb örömet jelentette. Ha egyszer elfogadtad a halál szolgálati szabályzatát, a „ne ölj” könnyen és magától értetődően teljesíthető parancsot. De ha az ember mégis lázad a halál ellen, óriási örömet talál az egyik isteni attribútum kisajátításában – abban, hogy halált oszthasson. Ez az egyik leghatalmasabb érzés azokban az emberekben, akik élvezetet találnak az ölésben. Ezeket a dolgokat is büszkeségből teszik, és a büszkeség, mint tudjuk, keresztény bűn, de pogány erény. A büszkeség teszi a bikaviadalt, és az ölés igazi öröme teszi a nagy matadort.*

Harminc évvel később Tom Lehrer másképpen számolt be a bikaviadallal kapcsolatos élményéről. „Semmi sem lehet csodálatosabb ezen a világon – kiáltott fel –, mint egy magányos ember, aki pusztá kézzel száll szembe fél tonnányi dühös marhasülttel.” Balladájának csúcspontján így énekel:

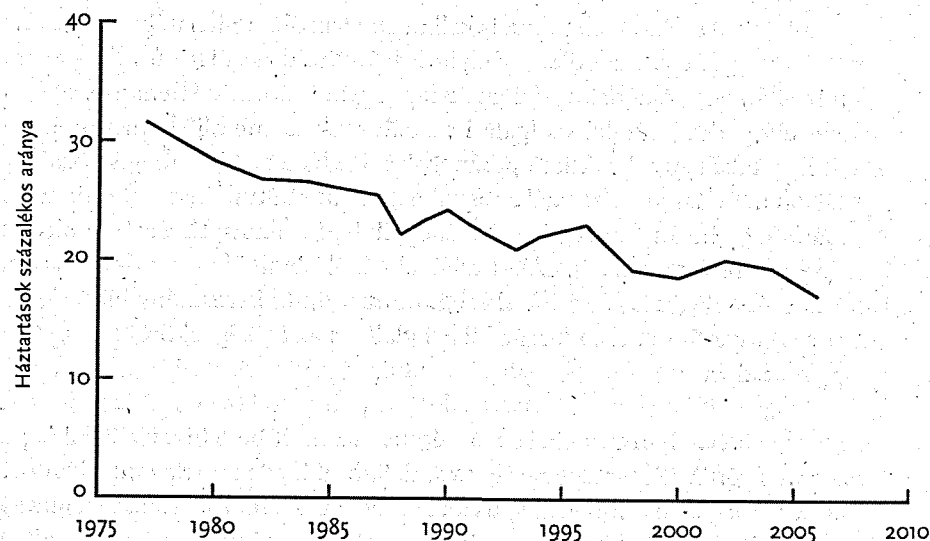
Boldogan vártam a torreádort,
Ahogy ravaszul legyőzi a bikát,
Ez volt a legszebb napom, mióta
Elütötték az öcsém kutyáját.

„Rover kutyát egy Pontiac ütötte el – tette hozzá Lehrer –, és olyan bájosan és művészien sikerült a mutatvány, hogy a tanúk a kutya mindkét fülét és a farkát a sofőrnek ajándékozták.” A mai fiatal spányolok reakciója inkább Lehreréhez, mintsem Hemingway-éhez közelít. Ők már nem a matadorokat, hanem az énekeseket és a focistákat ünneplik, akik az öldöklés spirituális és esztétikai büszkesége nélkül válnak híressé. Bár Spanyolországban továbbra is megvan a bikaviadalok hűségese közönsége, elsősorban középkorúak vagy idősebbek.

A vadászat is háttérbe szorult mint szabadidős tevékenység. Akár a Bambival való együttérzés, akár a rajzfilmbeli vadász, Elmer Fudd az oka, kevesebb amerikai lövöldözik szórakozásból állatokra. A 7.26. ábrán látható, hogy az elmúlt három évtizedben egyre kevesebb amerikai felelte azt a General Social Survey kérdésére, hogy ő vagy házastársa vadászni jár. Más statisztikák szerint a vadászok átlagéletkora folyamatosan növekszik.²⁷⁸

Nem csak arról van szó, hogy az amerikaiak egyre több időt töltenek a képernyő előtt és egyre kevesebbet a szabadban. A U.S. Fish and Wildlife Service (hal- és vadgazdálkodási szolgálat) szerint 1996 és 2006 között 10-15 százalékkal csökkent a vadászok és a vadászattal töltött napok száma, illetve a vadászatra fordított dollárok

* Papp Zoltán fordítása.

7.26. ábra. A vadászattal foglalkozó amerikai háztartások aránya, 1977–2006

Forrás: General Social Survey, <http://www.norc.umd.edu/GSS+Website/>.

mennyisége, ugyanakkor a vadakat megfigyelők és a vadak megfigyelésével töltött napok száma, valamint a vadak megfigyelésére fordított dollárok mennyisége 10-20 százalékkal *nőtt*.²⁷⁹ Továbbra is szívesen időzünk állatok közelében, de ma már inkább nézzük, mintsem lelőjük őket. Az még a jövő zenéje, hogy nem fordítja-e meg a trendet a helyben előállított táplálék divathóbortja, melynek keretében a sikeres városi fiatalok vadászattal iparkodnak csökkenteni az élelmiszer szállítására fordított kilométerek számát, és maguk állítják elő a szabadon tartott, fűvel táplált, fenntartható és emberségesen elpusztított állatok húsát.²⁸⁰

Nehéz elképzelni, hogy a vadászat valaha is emberséges sportnak minősüljön, de a horgászok igyekeznek mindent megtenni ezért. Van, aki odáig viszi a „kifogjuk, majd visszaengedjük”-elvet, hogy még akkor visszaengedi a halat, amikor az még felszínre sem bukkant, mert a levegő stresszt okoz neki. Ennél is jobb a horog nélküli horgászat: a horgász végignézi, ahogy a pisztráng bekapja a legyet, kicsit megrántja a zsineget, majd elúszik. Egyikük így számolt be az élményről: „Beléptem a pisztrángok világába, és sokkal természetesebben mozogtam köztük, mint korábban bármikor. Nem zavartam meg a táplálkozásuk ritmusát. Mindig elvitték a legyet, én mégis éreztem azt az örömteli izgalmat, ami a kapással jár. Nem szeretném többé zaklatni a pisztrángokat, vagy kárt tenni bennük, mégis folytathatom a horgászatot.”²⁸¹

És emlékszik valaki az alábbiakra?

Egyetlen fa sem sérült meg e blogbejegyzés írása során.
Egyetlen hörcsög sem sérült meg e könyvelőzetes elkészítése során.
Egyetlen jegesmedve sem sérült meg e reklám elkészítése során.
Egyetlen kecské sem sérült meg e kritika megírása során.
Egyetlen doboz diétás kóla sem sérült meg e termék előállítása során.
Egyetlen szélsőséges konzervatív sem sérült meg e társadalombiztosítási törvénnyel szembeni tiltakozás során.

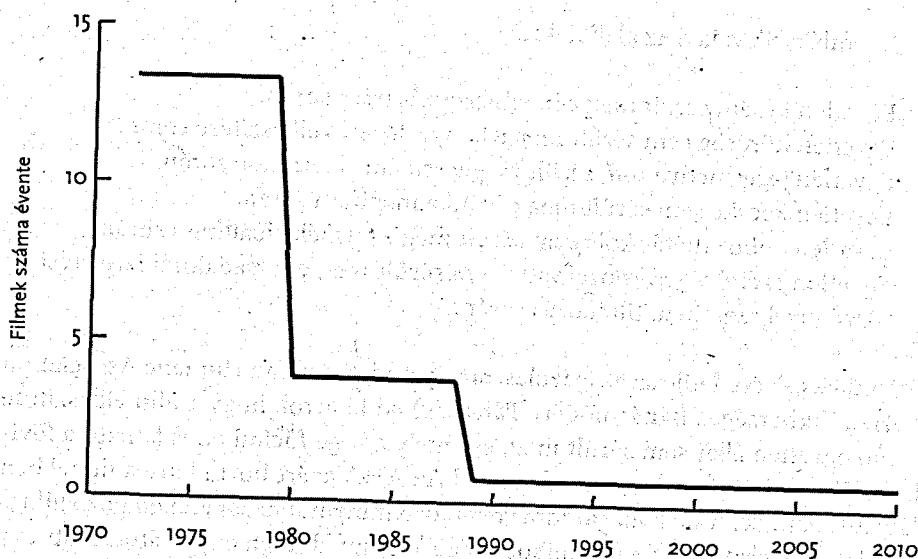
A fenti viccek eredetije az az igazolás, amelyet az American Humane Association (AHA, Emberséges Bánásmódot Társaság) ad ki arról, hogy a film elkészítése során egyetlen állat sem sérült meg, és amely a vége főcímben is látható a fővilágosító és a bühne-mester neve után.²⁸² Az AHA azért hozta létre a filmekben látható állatokkal való bánásmódról vonatkozó iránymutatásokat kidolgozó filmes és televíziós osztályát, mert amikor korábban egy filmben egy ló átugratott egy sziklán, akkor a forgatáson egy valódi lónak kellett átugrania egy valódi sziklán. A társaság szerint „mivel a modern fogyasztó egyre érzékenyebb az állatok jólétének kérdésére, az AHA-val együttműködésben fokozott felelősséget és elszámoltathatóságot várnak el az állatszínészekkel kapcsolatban” – a társaság ragaszkodik ehhez a megnevezéshez, mert mint mondják, „az állat nem kellék”. 131 oldalas kiadványuk, a *Guidelines for the Safe Use of Animals in Filmed Media* (Az állatok biztonságos használatának útmutatója a filmes médiában) első változata 1988-ban készült el, és az állat meghatározásával kezdődik („minden érző lény, legyen az madár, hal, hüllő vagy rovar”), és minden fajra és eshetőségre megfogalmaz egy szabályt. Amikor felcsaptam a könyvet, az alábbi oldalon nyílt ki:

VIZES EFFEKTEK (Lásd még Vízrel kapcsolatos biztonság, 5. fejezet)

6-2. Egyetlen állatot sem érhet szélsőséges, erős esőszimuláció. Folyamatosan ellenőrizni kell a víznyomást és a hatás eléréséhez használt ventilátorok sebességét.

6-3. Eső szimulálása esetén gumiszőnyeget vagy más, nem csúszós anyagot vagy felületet kell biztosítani. Ha sár van szükség, a sár mélységét a forgatás előtt jóvá kell hagyni az American Humane-nel. Szükség esetén nem csúszós felületet kell a sár alá helyezni.

Az AHA azzal kérkedik, hogy „az *Útmutató* megjelenése óta jelentősen csökkent az állatokkal kapcsolatos balesetek, betegségek és halálesetek száma a forgatásokon”. Állításukat számokkal is alátámasztják, és mivel szívesen illusztrálom a mon-

7.27. ábra. Azon filmek éves száma, amelyekben állatok sérültek meg, 1972–2010

Forrás: American Humane Association, Film and Television Unit, 2010.

dandómat grafikonokkal, a 7.27. ábrán bemutatom, hogy évente hány filmet minősítették „elfogadhatatlan”-nak az állatszínészek rossz sora miatt.

És ha mindez még nem győzte volna meg az olvasót, hogy az állatjogok új szintre léptek, ismerjük meg, hogy mi történt 2009. június 16-án, amikor is a *New York Times* cikke az alábbi címmel közölt beszámolót: „Mi az: fehér, 132 szobája van, és legyek élnek benne?” A találós kérdés megfejtése a Fehér Ház, amelyet nemrégiben elleptek a legyek. Egy televíziós interjú során Obama elnök feje körül egy hatalmas légy körözött. Mivel a titkosszolgálat nem csapott le rá, az elnök a kezébe vette az ügyet, és egyik kezével agyoncsapta a legyet a másik keze fején. „Megvan a gazfickó!” – hengegett a főterminátor. A felvétel felrobbantotta a YouTube-ot, az állatokkal való etikus bánásmódot követelő szervezet azonban panaszt tett. Blogjukban így fogalmaztak: „Nem állíthatjuk, hogy Obama elnök a légynek sem tudna ártani”, és „újabb rovarjárművek esetére” elküldték neki emberséges rovarfogójukat.²⁸⁴

Végül elérkeztünk a húshoz. Ha valaki összeszámolná az elmúlt ötven évben élt állatokat, és összesítené az ellenük elkövetett bűnöket, akár azt a következtetést is levonhatná, hogy nem bánunk sokkal szebben velük. Ennek az az oka, hogy az állatjogok forradalmát részben kioltotta egy másik fejlemény, a brojlercsirkék forradalma.²⁸⁵ Egy 1928-as kampányszlogen: „Minden lábasban legyen csirke”

arra emlékeztet, hogy a csirkét valaha luxuscikknek tekintették. A piac úgy reagált, hogy húsból gazdagabb csirkéket tenyésztett, méghozzá hatékonyabban, bár kevésbé emberségesen: a nagyüzemi tartásban nevelt csirkék lába sovány, zsúfolt ketrecekben élnek, áporodott levegőt lélegeznek be, szállításkor és vágáskor pedig durván bánnak velük. Az 1970-es években a fogyasztók meggyőződésévé vált, hogy a fehér hús egészségesebb, mint a vörös (ezt alaposan ki is használta a National Pork Board – Nemzeti Disznótanács –, amikor előállt „a másik fehér hús” szlogenel). És mivel a csirkék agya kicsi, és más biológiai osztályba tartoznak, sokan úgy érzik, hogy kevésbé tudatosak, mint az emlősök. Ezért aztán jelentősen nőtt a csirke iránti kereslet, az 1990-es évek elejére már keresettebbnek számított, mint a marhahús.²⁸⁶ Ennek szándékolatlan következményeként több milliárddal több boldogtalan életet kellett létrehozni és kioltani a kereslet kielégítéséhez, mert kétszáz csirkére van szükség egyetlen tehénnyi hús biztosításához.²⁸⁷ A nagyüzemi állattartás, valamint a szárnyasok és jószágok egyetlen tartása immár évszázadokra nyúlik vissza, a baljós trend tehát nem jelenti a morális érzékenység visszafordulását vagy a közöny fokozódását. Egyszerűen csak nem figyeltünk fel arra, hogy a közgazdaságtan és az ízlés változásainak hatására lopva felkúsztak a számok, mert az emberek többségét soha nem érdekelte a csirkék élete. Kisebb mértékben, de ugyanez a helyzet a többi fehér húst biztosító állattal is.

De lassanként változik a helyzet. Ennek egyik jele a vegetarizmus terjedése. Biztos vagyok benne, hogy nem én voltam az egyetlen házigazda az 1990-es években, akinek egyik vendége közvetlenül vacsora előtt közölte: „Jaj, elfelejtettem szólni! Nem eszem döglött állatokat.” Azóta már illik megkérdezni a vacsora-meghívás pillanatában, hogy „van valamilyen különleges kérésed?”, a konferenciavacsorákon pedig egy négyzet kipipálásával elérhetjük, hogy gumicsirke helyett túlfőtt padlizsánt kapjunk. A trendre 2002-ben figyelt fel a *Time* magazin, amikor címlaptörténet lett a dologból: „Váltsunk vegetáriánus életmódra? Amerikaiak milliói mondanak le a húsról.”

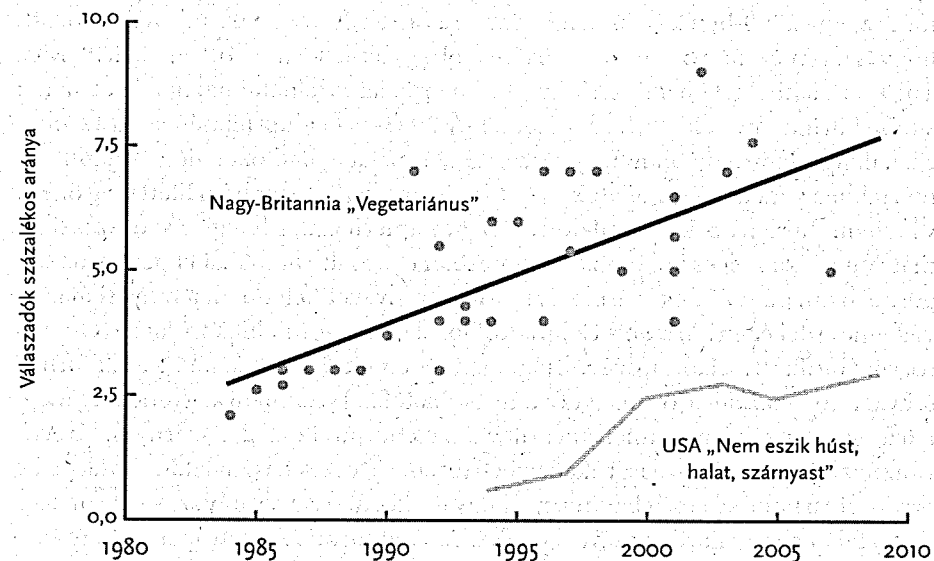
Az élelmiszeripar vegetáriánus és vegán termékek garmadájaival reagált. A helyi szupermarket húspótlékszekciójában a következő termékek kaphatók: szójaburger, kerti burger, szejtánburger, vegaburger, tofuburger, hot-nem-dog, álszalonna, szójakolbász, hús nélküli csípős csirkeszárny, tempehcsíkok, vega fehérjeszelet, vega-kagyló. A technológiai és nyelvi lelemények egyszerre támasztják alá az új vegetarizmus népszerűségét és az ősi húshegység állhatatosságát. Aki szereti a bőséges reggelit, a vega reggeli finomságot tofurántottával és szójaomlással egészítheti ki. Desszertnek pedig ott van a fagybab, a rizsálom és a tofutti, egy kis műtejszínnel és cseresznyével a tetején. A hús igazi helyettesítője a sejt-kultúrából tenyésztett szövet lehet, amelyet láb nélküli húsnak is neveznek. A People for the Ethical Treatment of Animals (PETA) örökoptimista tagjai egymillió dollárt ígértek annak a tudós-nak, aki először dobja piacra a sejt-kultúrából tenyésztett csirkét.²⁸⁸

Bármennyire láthatóvá vált is a vegetarianizmus, az igazi vegetáriánusok továbbra is csak a népesség néhány százalékpontját teszik ki. Nem könnyű így étkezni. A vegetáriánusok halott állatokkal és az értük rajongó húsevőkkel vannak körülvéve, márpedig belőlük sem vették ki a húshús. Nem csoda, hogy olyan sokan feladják: mindig háromszor annyi az elvetélt vegetáriánus, mint a sikeres.²⁸⁹ A kitartó vegetáriánusok egy része pedig meggyőzi magát, hogy a hal zöldségnek számít, mert élvezettel fogyasztanak halat, tengeri herkentyűket, sőt olykor csirkét is.²⁹⁰ Mások időről időre enyhítenek az étkezés szigorúságán, mint az ortodox zsidók a kínai étteremben: kivételeket engedélyeznek maguknak a szigorúan meghatározott kategóriák alól vagy a házon kívül elfogyasztott étel esetében. Arányaiban a tinédzserkorú lányok körében tudunk a legtöbb vegetáriánusról, az ő elsődleges motivációjuk azonban nem feltétlenül az állatokkal való együttérzés. A tinédzserkorú lányok vegetarianizmusa erős összefüggést mutat az étkezési zavarokkal.²⁹¹

De vajon legalább fölfelé tart a vegetarianizmus? Amennyire megállapítható, igen. Nagy-Britanniában a Vegetarian Society (Vegetáriánus Társaság) a fellelhető összes közvélemény-kutatás eredményeit összesíti, és információs füzeiben közzéteszi az adatokat. A 7.28. ábrán minden olyan kérdés eredményét összegyűjtöttem, amely a válaszadók országos mintájának vegetáriánus voltát firtatja. Az egyenes vonal alapján az elmúlt két évtizedben több mint háromszorosára nőtt a vegetáriánusok száma, a lakosság 2 százalékáról 7 százalékára. Az Egyesült Államokban a Vegetarian Resource Group (Vegetáriánus Erőforrás Csoport) közvélemény-kutató cégeket megbízva tette fel az amerikaiaknak azt a szigorúbban fogalmazó kérdést, hogy esznek-e húst, halat vagy szárnyast, és kizárták a rugalmas étrend híveit, valamint a Linné-féle osztályozást kreatívan értelmezőket is. A számok alacsonyabbak, a tendencia azonban hasonló, tizenöt év alatt több mint háromszoros növekedés.

Az állatok jóléte iránti aggodalom ennyi jele mellett meglepő lehet, hogy a vegetáriánusok aránya növekszik ugyan, de továbbra is alacsony. Valójában azonban nem is olyan meglepő. Nem ugyanaz vegetáriánusnak lenni és aggódni az állatok jólétéért. Egyrészt a vegetáriánusok ezernyi más okból is választhatják ezt az életmódot – egészség, ízlés, ökológia, vallás, az anyjuk idegesítése –, másrészt az állati jólétet szem előtt tartók szerint nem feltétlenül a vegetarianizmus jelképes állásfoglalása a legjobb módja megszüntetni az állatok szenvedését. Úgy érezhetik, hogy hiába mondanak le önzetlenül a hamburgerről, attól még országos szinten nem csökken érzékelhetően a hús iránti igény vagy a leölt tehenek száma. De ha csökkenne is, a megmaradt tehenek élete nem fordul jobbra. Az élelmiszeripari gyakorlat megváltoztatása tipikus közös fellépés dilemma, amikor is az egyén tartózkodik az olyan magánáldozatoktól, amelyek nem szolgálják a közös jólét ügyét.

A vegetarianizmus terjedése azonban jelképesen jelzi az állatok iránti tágabb értelmű aggodalmat, amely más formákban is jelentkezik. Sokszor azok is kevesebb

7.28. ábra. Vegetarianizmus az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, 1984–2009

Források: Nagy-Britannia: Vegetarian Society, <http://www.vegsoc.org/info/>. Kizárták azokat a közvélemény-kutatókat, amelyek háztartásokról, diákokról vagy „szigorú” vegetáriánusokról érdeklődtek. Egyesült Államok: Vegetarian Resource Group, *Vegetarian Journal*. 2009: <http://www.vrg.org/press/2009poll.htm>. 2005 és 2003: <http://www.vrg.org/journal/vj2006issue4/vj2006issue4poll.htm>. 2000: <http://www.vrg.org/nutshell/poll2000.htm>. 1997: <http://www.vrg.org/journal/vj97sep/979poll.htm>. 1994: <http://www.vrg.org/nutshell/poll.htm>.

húst esznek, akik nem tartózkodnak tőle elvi okokból. (1980 óta egyre kevesebb amerikai fogyasztja emlősök húsát.)²⁹² Az éttermek és a szupermarketek egyre nagyobb igyekezettel tájékoztatják a vevőket arról, hogy mivel táplálták a főfogásukat, és hogy az mennyire mozoghatott szabadon, amíg még a patáin vagy a karmain járt. Az Egyesült Államok két nagy szárnyasfeldolgozó üzeme 2010-ben bejelentette, hogy attól kezdve humánusabb módszerrel vágják le az állatokat: először szén-monoxiddal elkábítják és csak ezután lógatják fel őket a lábuknál fogva, hogy elvágják a torkukat. Az iparág szereplőinek óvatosan kell egyensúlyozniuk. A vacsoravendégek szívesen hallják, hogy az előétellel annak utolsó lélegzetvételéig emberségesen bántak, ugyanakkor nem szívesen értesülnek az elhalálozás részletes körülményeiről. És még a leghumánusabb módszerrel is imidzsproblémák adódnak. Ahogy egy vállalkozás igazgatója fogalmazott: „Nem szeretném, ha a közvélemény azzal jönne, hogy elgázosítjuk a csirkéinket.”²⁹³

Ennél is fontosabb, hogy az emberek többsége támogatja azokat a jogi intézkedéseket, amelyek megoldanák a kollektív fellépés problémáját, ugyanis jogszabályokkal kényszerítenék a gazdálkodókat és a feldolgozókat emberségesebb bánás-

módra. Egy 2000-ben készült felmérésben a britek 80 százaléka úgy nyilatkozott, hogy „szeretnék, ha a brit tenyészállatok jobb körülmények között élnének”.²⁹⁴ Még a nagy általánosságban libertáriusabb amerikaiak is felhatalmaznák a kormányt a jobb körülmények kikényszerítésére. Egy 2003-as Gallup-felmérésben az amerikaiak figyelemreméltóan nagy része, 96 százaléka nyilatkozta, hogy valamilyen mértékben védeni kell az állatokat, és csak 3 százalék szerint nem illeti meg őket a védelem, „hiszen azok csak állatok”.²⁹⁵ Bár az amerikaiak ellenzik a vadászat tilalmát vagy az orvosi és kozmetikai kutatásban használt állatokkal kapcsolatos szigorításokat, 62 százalék szerint „szigorú törvényeket kell hozni a tanyasi állatok védelme érdekében”. Arizona, Colorado, Florida, Maine, Michigan, Ohio és Oregon törvénybe iktatta a lábasjószágok jogainak védelmét, 2008-ban pedig a kaliforniai szavazók 63 százaléka jóváhagyta a tanyasi állatokkal szembeni kegyetlenség megelőzését célzó törvényt, amely megtiltja a szűk borjúrekeszek, a szárnyasketrecek és az állatok szabad mozgását akadályozó disznórekeszek használatát.²⁹⁶ Márpedig az amerikai politika közhelye szerint ahogy Kalifornia szavaz, úgy szavaz az ország.

És talán ahogy Európa szavaz, úgy szavaz Kalifornia. Az Európai Unió részletesen kidolgozott szabályokkal védi az állatok érdekeit, „elismerve mindenekelőtt, hogy az állatok érző lények. Az általános cél annak biztosítása, hogy az állatokat nem éri elkerülhető fájdalom vagy szenvedés, és kötelezi a tulajdonost/tartót a jóléti minimumkövetelmények betartására”.²⁹⁷ Nem minden ország jutott olyan messzire, mint Svájc, ahol 150 oldalon át sorolják a szabályokat, amelyek értelmében a kutyatulajdonosoknak négyórás „elméleti” képzésen kell részt venniük, és jogszabályban írják elő, hogy hogyan kell tartani, táplálni, sétáltatni, játékba bevonni a házikedvenceket, és hogyan kell megszabadulni tőlük. (Szó sem lehet többé róla, hogy az élő aranyhalat lehúzzák a WC-n.) De még a svájciak is nemmel szavaztak egy 2010-es népszavazáson, amely országos szintre emelte volna azt a zürichi jogszabályt, amelynek értelmében egy fizetett „állatvédő” bíróság elé citálhatja a szabálysértőket, többek között egy horgászt, aki azzal hengegett a helyi újságban, hogy tíz percen át emelt ki a vízből egy hatalmas csukát. (A horgászt felmentették, a csukát megették.)²⁹⁸ Mindez az amerikai konzervatívok rémálmának tűnhet, de ők is nagy ügybuzgalommal hatalmazták fel a kormányt az állatjólét szabályozására. A 2003-as felmérésben a republikánusok többsége támogatta a tenyészállatok életkörülményeire vonatkozó szigorú törvényeket.²⁹⁹

Meddig fokozhatjuk még a helyzetet? Sokszor szegeznek nekem a kérdést, hogy a rabszolgaság eltörlésétől és a kínzástól a polgárjogokig, a nőjogokig és a melegjogokig ható erkölcsi lendület kulminálódhat-e a húsevés, a vadászat és az állatkísérletek betiltásában. Vajon 22. századi leszármazottaink épp olyan döbbenet hallják majd, hogy húst ettünk, mint ahogy mi döbbenet halljuk, hogy az elődeink rabszolgákat tartottak?

Talán, de talán mégsem. Az elnyomott emberek és az elnyomott állatok közötti párhuzam retorikailag hatásos, és minthogy valamennyien érző lények vagyunk, intellektuális érvénye is bőven akad. Az analógia azonban nem pontos – az afrikai amerikaiak, a nők, a gyermekek és a melegek nem brojlercsirkék –, és kötve hiszem, hogy az állatjogok az emberi jogok pályáivét követik majd. *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat* (Van, akit szeretünk, van, akit gyűlölünk, van, akit megeszünk) című könyvében Hal Herzog pszichológus számos okot felsorol, amelyek következtében nehezünkre esik megállapodni egy következetes erkölcsi filozófiában az állatokkal való bánásmóddal kapcsolatban. Felsorolok néhányat az érdekesebbek közül.

Az egyik akadály a húséhség és a hús fogyasztását kísérő élvezet. Bár a hagyománykövető hinduk, buddhisták és dzsainák bizonyítják a húsmentes társadalom lehetséges voltát, az Egyesült Államokban mindössze 3 százalék a vegetáriánus étrend piaci részesedése, igen messze vagyunk hát a fordulóponttól. Amikor adatokat gyűjtöttem ehhez a fejezethez, izgatottan bukkantam a Pew Kutatóintézet 2004-es felmérésére, amelyben a válaszadók 13 százaléka vegetáriánusnak mondta magát. Az apró betűs részből azonban kiderült, hogy a közvélemény-kutatást Howard Dean, Vermont baloldali kormányzója elnökjelöltségének támogatói körében végezték. Ez azt jelenti, hogy a Ben-and-Jerry fagyizás hazájában élő egészségesétkezés-fanatikusok 87 százaléka továbbra is fogyaszt húst.³⁰⁰

Am az akadályok mélyebben gyökereznek, mint a húséhség. Az ember és állat közötti kapcsolat egy része mindig zéró összegű lesz. Az állatok felfalják a házunkat, a terményeinket és néha a gyermekeinket is. Viszketünk és vérzünk tőlük. Kínzó fájdalmat és halált okozó betegségeket hordoznak. Elpusztítják egymást, többek között azokat a veszélyeztetett fajokat is, amelyeket szeretnénk megőrizni. Ha nem vehetnek részt kísérletekben, az orvostudomány nem léphetne tovább jelenlegi állapotából, ezért több milliárd élő és még meg nem született ember szenvedne és halna meg az egerek kedvéért. Ha az erkölcsi számtanban ugyanolyan súllyal esne latba minden érző lénynek okozott fájdalom, és nem lehetnénk elfogultak a saját fajunkkal szemben, akkor soha nem áldozhatnánk fel az állatok jólétét az emberek jólétének oltárán – nem löhetnénk le például a kóbor kutyát, hogy megmentünk egy kislány életét. Néhány pluszpont járna azért az emberi érdekeknek zoológiai különlegességünk miatt, hogy méretes agyunkkal képesek vagyunk élvezni az életet, eltűnődni múlton és jövőn, félni a haláltól, és sűrű szociális háló segítségével osztjuk meg jólétünket másokkal. De le kellene rombolnunk az emberi élet tabuját, amely többek között a mentálisan fejletlenek életét is megvédi pusztán embervoltuk miatt. Singer maga szemrebbenés nélkül elfogadja a fajtól független moralitás e következményét.³⁰¹ A közeljövőben mégis elképzelhetetlen, hogy ez a gondolat gyökeret verjen a nyugati erkölcsiségben.

Az állatjogok hangsúlyozása előbb-utóbb beleütközik majd az emberi gondolkodás legzavarbaejtőbb rejtélyeibe, ahol semmivé foszlanak az erkölcsi megérzé-

sek. Az egyik a tudatosság súlyos kérdése, nevezetesen, hogy az idegi információfeldolgozásból hogyan alakul ki az érzés.³⁰² Descartes egész biztosan tévedett az emlősökkel kapcsolatban, és meglehetősen biztos vagyok benne, hogy a halakkal kapcsolatban is. De tévedett-e vajon az osztrigával kapcsolatban? A meztelen csigával kapcsolatban? A termesszel kapcsolatban? A földigilisztával kapcsolatban? Ha erkölcsi bizonyosságra vágyunk a főzésben, a kertészkedésben, a lakberendezésben és a pihenésben, meg kell oldanunk ezt a filozófiai rejtélyt. A másik paradoxon, hogy az ember egyszerre racionális, morális lény és a természethez tartozó hús-vér organizmus. Valami felhorgad bennem a kép ellen, ahogy a vadász lelövi a jávorszarvast. De miért nem zaklat fel a gondolat, hogy a grizzly medve öli meg a szerencsétlent? Miért nem érzem erkölcsi kötelességemnek, hogy szójaalapú, húsmentes jávorszarvas-falatkákkal térítsem el a medvét a szándékától? Fokozatosan ki kellene irtanunk a húsevő fajokat, esetleg genetikai úton kellene őket növényevővé módosítanunk?³⁰³ Elborzadunk ezektől a gondolatkísérletektől, mert – helyesen vagy sem – erkölcsi súlyt tulajdonítunk mindannak, amit „természetes”-nek érzünk. De ha a többi faj természetes húsevő volta fontos, akkor miért nem az a *Homo sapiens* természetes húsevő volta is – különösen ha minden kognitív és morális képességünket az állat szenvedései csökkentésének szenteljük?

Azt hiszem, ezek a mérlegelhetetlen tényezők akadályozzák meg, hogy az állatjogi mozgalom lépésről lépésre lemásolja a többi jogi forradalom pályáivét. Egyelőre azonban nem is fontos a végcél pontos mibenléte. Számos lehetőség kínálkozik, hogy csekély emberi költség árán csökkentjük az állatok borzalmas szenvedését. Az érzékenység újszülött változásait figyelembe véve biztosak lehetünk benne, hogy az állatok életkörülményei tovább javulnak majd.

Honnan erednek a jogi forradalmak?

Amikor belevágtam az e fejezettel kapcsolatos kutatásba, tudtam, hogy a hosszú béke és az új béke évtizedei egyben az etnikai kisebbségek, a nők, a gyermekek, a melegek és az állatok évtizedei is voltak. Arról azonban elképzelésem sem volt, hogy az erőszak mérhető mutatói – a gyűlölet-bűncselekmények és a nemi erőszak, az asszonyverés és a gyermekbántalmazás, de még az állatok sérülésével járó filmek száma is – valamennyi esetben csökkenő tendenciát mutatnak. Hogyan értelmezhetjük az elmúlt ötven évben zajló, az erőszakmentesség kivívását zászlajukra tűző mozgalmakat?

A trendek néhány ponton egybeesnek. Minden esetben szembe kellett úszniuk az emberi természet erős árával. Ezek közé tartozik a kívülálló csoportok dehumanizálása és démonizálása; a férfiak szexuális mohósága és tulajdonosi viszonyulásuk a nőkhöz; a szülő-utód konfliktus megnyilvánulásai, például a csecsemőgyilkosság és a testi fenyegetés; a szexuális undor erkölcsi szintre emelése a ho-

mofóbia esetében, valamint a húséhségünk, a vádászat izgalma és az együttérzés rokonságra, kölcsönösségre és karizmára épülő határai.

Mintha a biológia nem tett volna éppen elég rosszat, az ábrahámi vallások a legrosszabb ösztöneinket erősítették meg olyan törvényekkel és hiedelmekkel, amelyek évezredek át erőszakra bízattak: a hitetlenek démonizálása, a nők birtoklása, a gyermekek bűnössége, a homoszexualitással szemben érzett undor, az állatok leigázása és a lelkek eltagadása. Az ázsiai kultúráknak is van miért szégyenkezniük, különösen a lányok tömeges kitagadásaért, amely a lánycsecsemők holokausztjához vezetett. És ott van még a normák beágyazódása is: elfogadhatónak számított az asszonyverés, a gyerekverés, a borjak szűk helyen tartása és a patkányok áramútése, mert mindig mindenki elfogadhatónak tekintette ezeket.

Amennyiben az erőszak immorális, a jogi forradalmak bizonyítják, hogy az erkölcsös életmódhoz sokszor egyszer s mindenkorra el kell utasítani az ösztönt, a kultúrát, a vallást és a bevett gyakorlatot. A helyükbe egy olyan etika lép, amelyet az empátia és a józan ész ihletett, és amely a jogok nyelvén fejezi ki magát. Más érző lények helyébe kényszerítjük magunkat, és figyelembe vesszük az érdekeiket, mindenekelőtt a sértetlenséghez fűződő érdeküket, és nem foglalkozunk a szembe-tűnő, ám felületes tulajdonságokkal, a rasszal, az etnikummal, a nemmel, az életkorrall, a szexuális irányultsággal és bizonyos mértékben a rasszbeli besorolással sem.

Ez a következtetés természetesen a felvilágosodás és az abból kinövő humanista és liberális irányzatok erkölcsi látásmódja. A jogi forradalmak liberális forradalmak. Valamennyi egy-egy liberális mozgalommal függ össze, jelenleg pedig valamennyi egy skálán helyezkedik el, Nyugat-Európától a demokrata többségű amerikai államokig, a republikánus többségű amerikai államokig és a latin-amerikai és ázsiai demokráciákig, majd onnan az autoriterebb országokig, leghátul pedig Afrika és az iszlám világ nagy része kullog. A mozgalmak minden esetben olyan túlzó illemszabályokkal és tabukkal hagyták el a nyugati kultúrákat, amelyeket megérdemelten gúnyolnak politikai korrektséggént. A számok azonban azt jelzik, hogy a mozgalmak egy sor olyan tényezőt csökkentettek, amelyek a halálesetek és a szenvedés mögött állnak, és hatásukra a kultúra egyre kevésbé nézi el az erőszak bármely formáját.

A liberális szónokokat hallgatva azt hihetnénk, hogy az Egyesült Államok több mint negyven évre jobbra tart, Nixontól Reaganig, Gingrichig, a Bush családig, legújabban pedig a Tea Party mozgalomban részt vevő dühös fehér férfiakig. Pedig a jogi forradalmakkal érintett kérdésekben – rasszok közötti házasság, a nők befolyásának erősödése, a homoszexualitás elnézése, a gyermekek büntetése és az állatokkal való bánásmód – a konzervatívok hozzáállása a liberálisokét követte, így a mai konzervatívok liberálisabbak, mint a tegnapi liberálisok. Ahogy George Nash konzervatív történész fogalmaz: „A gyakorlatban, de talán elméletben is a mai amerikai konzervativizmus jelentősen balra tolódott az 1980-as évekhez képest.”³⁰⁴ (Talán ezért olyan dühösek azok a férfiak.)

Mi robbantotta ki a jogi forradalmakat? A jogi forradalmak időpontját indokló exogén tényezőt még nehezebb felismerni, mint a hosszú béke, az új béke és a bűnözés 1990-es években tapasztalt visszaszorulásának okait. A szokásos jelölteket azért végiggondolhatjuk.

A háborút követő években egyre fokozódott a jólét, amely azonban olyan zavarosan befolyásolja a társadalmat, hogy nem sokat árul el a forradalmak közvetlen kiváltó okairól. A pénzzel oktatást, rendőrséget, társadalomtudományt, szociális szolgáltatásokat, médiapenetrációt, több nőt felvonultató profi munkaerőt, a gyermekeknek és az állatoknak pedig jobb körülményeket vásárolhatunk. Nehéz megállapítani, hogy ezek közül melyik nyomott legtöbbet a latban, de ha meg is tudnánk állapítani, mindjárt felmerülne a kérdés, hogy miért úgy osztotta szét a fölösleget a társadalom e különféle javak között, hogy a lakosság sérülékeny része kevesebb kárt szenvedjen. És bár nem ismerek szigorú statisztikai elemzést, nem látok összefüggést az egyes jogok térnyerésének időzítése között az 1960-as évektől a 2000-es évekig, illetve ugyanezen évtizedek gazdasági fellendülései és recessziói között.

A demokratikus kormány nyilvánvalóan szerepet játszott. A jogi forradalmak demokráciákban zajlottak le, amelyek az egyes emberek közötti erőszak csökkentését célzó társadalmi szerződésként épülnek fel; mint ilyenek, magukban hordozzák annak a csíráját, hogy az eredetileg elfelejtett csoportokra is kiterjedjenek. Az időzítés azonban továbbra is rejtély, hiszen a kormány nem tisztán exogén változó. Az amerikai polgárjogi mozgalomban magát a demokrácia gépezetét vonták kétségbe, amikor jogorvoslatot találtak a feketék politikai jogfosztására. A többi forradalomban is új csoportokat hívtak meg a társadalmi szerződésbe, vagy a csoportok maguk vívták ki a bekerülés teljes körű jogát. A kormány csak ekkor kapott hatalmat ahhoz, hogy büntesse az erőszakot (vagy beszüntesse a saját erőszakos akcióit) az érintett csoportok tagjaival szemben.

A jogi forradalmak idején a kölcsönösség és a kereskedelem hálózatai is szélesedtek, mert a gazdaság már nem az árucikkekre, hanem az információra épült. A nőket kevésbé kötötte gúzsba a háztartási munka, az intézmények pedig már nemcsak a helyi munkaerőpiacról vagy az öregfiúk klubjából, hanem az emberi tőke szélesebb merítéséből keresték a tehetségeket. Amikor a nők és a kisebbségi csoportok tagjai bevonódtak a kormány és a kereskedelem működésébe, gondoskodtak róla, hogy az érdekeik kifejezésre jussanak. Láttuk már e mechanizmus néhány bizonyítékát: azokban az országokban, ahol több nő dolgozik a kormányban és a munkahelyeken, ritkább a nőket érő családon belüli erőszak, a meleg ismerősökkel rendelkezők pedig kisebb valószínűséggel helytelenítik a homoszexualitást. De ahogy a demokrácia, úgy az intézmények nyitottsága sem teljesen exogén folyamat. Az információalapú társadalom rejtett keze talán elfogadóbbá tette az intézményeket a nőkkel, a kisebbségekkel és a melegekkel szemben, ám attól még kormányzati izomra volt szükség ahhoz, hogy a hátrányos megkülön-

böztetést tiltó törvényekkel teljes körűen integrálják ezeket a csoportokat. A gyermekek és állatok esetében pedig egyáltalán nem létezett a kölcsönös cserék piaca: itt csak egy irányban működött a nagylelkűség.

Ha még kellene neveznem a jogi forradalmak legfontosabb exogén okát, azokra a technológiákra szavaznék, amelyeknek köszönhetően az eszmék és az emberek egyre könnyebben mozognak. A jogi forradalmak évtizedei egybeestek az elektronikus forradalmak évtizedeivel: televízió; tranzisztoros rádió, kábel, műhold, távolsági hívás, fénymásoló, fax, internet, mobiltelefon, sms, webkamera. Ezek voltak az autópályák, a gyorsvasutak és a sugárhajtású repülőgép évtizedei is. Ezekben az évtizedekben soha nem látott mértékben nőtt a felsőoktatásban tanulók száma, és végtelen távlatok nyíltak a tudományos kutatás előtt. Azt már kevesebben tudják, hogy a könyvkiadás is ezekben az évtizedekben nőtt robbanásszerűen. 1960 és 2000 között csaknem ötszörösére emelkedett az Egyesült Államokban kiadott kötetek éves száma.³⁰⁵

Erről az összefüggésről már ejtettem szót. A humanitárius forradalom a betűk köztársaságának terméke, a hosszú béke és az új béke pedig a globális falu gyermeke. És jusson eszünkbe, hogy mi siklott félre az iszlám világban: lehet, hogy a könyvnyomtatás elutasítása, valamint a könyvek és a bennük rejlő eszmék behozatali tilalma volt a ludas.

Vajon miért vezet az eszmék és az emberek szabad mozgása az erőszakot csökkentő reformokhoz? Ennek több magyarázata is van. A legkézenfekvőbb a tudatlanság és a babona megsemmisítése. A világ vérkeringésébe bekapcsolódott és művelt lakosság – legalábbis összességében és hosszú távon – előbb-utóbb kiábrándul az olyan mérgező nézetekből, mint hogy más rasszok vagy etnikumok tagjai születésüktől fogva zsugoriak vagy aljasak; hogy a gazdasági és katonai balszerencséért egyes etnikai kisebbségek árulása felelős; hogy a nők nem bánják, ha megerőszakolják őket; hogy a gyerekeket verve kell szocializálni; hogy az ember egy erkölcsileg elítélendő életmód részeként választja a homoszexualitást; hogy az állatok nem éreznek fájdalmat. Az erőszakot hirdető vagy eltűrő meggyőződések nemrégiben történt megsemmisítése eszünkbe juttathatja Voltaire aranyköpését: akik rá tudnak venni, hogy abszurd dolgokban higgy, rá tudnak venni kegyetlenkedésekre is.

Oknak tekinthetjük azt is, hogy egyre nagyobb erők igyekeznek rábírní a tőlünk eltérő emberek nézőpontjának átélésére. A humanitárius forradalom során ott volt a *Clarissa*, a *Pamela*, a *Julie*, a *Támás bátya kunyhója* és a *Twist Olivér*, vagy éppen az emberek kerékbe töréséről, elégetéséről és megkorbácsolásáról szóló számtalan beszámoló. Az elektronikus korszakban még jobban áthatotta az életet az empátiát szolgáló technológia. Az afrikai amerikaiak és a melegek először varietéműsorok szereplőiként jelentek meg, majd beszélgetős műsorok vendégeként és szituációs komédiák és filmdrámák szimpatikus figuráiként. A tűzoltócsövekkel és a rendőrkutyákkal folytatott küzdelmeik valós

idejű filmkockákon jelentek meg, de olyan nagysikerű könyvekben és színdarabokban is, mint a *Csatangolások Charleyval*, *A napfény nem eladó* vagy a *Ne bántsátok a feketerigót!* Fotogén feministák beszéltek az ügyükről a televízió beszélgetős műsoraiban, nézeteiknek pedig szappanoperák és szituációs komédiák alakjai adtak hangot.

És mint a 9. fejezetben látni fogjuk, nem csak az fokozza az együttérzést és a mások iránti aggodalmat, hogy a virtuális valóság segítségével mások szemével láthatjuk a világot. Az intellektuális fürgeség – tulajdonképpen egy fajta intelligencia – is arra ösztönöz, hogy kilépjünk születésünk és pozíciónk szűkös teréből, hogy a hipotetikus világot is tekintetbe vegyük, és hogy elmélázzunk a meggyőződésünket és értékrendünket alakító szokásokon, ösztönökön és intézményeken. Ez az elmélázás épp úgy lehet a mélyebb oktatás, mint az elektronikus média következménye. Ahogy Paul Simon fogalmazott:

A csodák világában élünk,
Van már távolsági hívás,
A kamera lassítva követ,
Egész más a hozzáállás.

Az információáramlás egy harmadik szempontból is elősegíti a morális fejlődést. A világ különböző régióinak anyagi fejlődését vizsgáló tudósok, többek között Thomas Sowell közgazdász *Culture-trilógiájában* és Jared Diamond fiziológus *Háborúk, járványok, technikák* című könyvében, arra jutottak, hogy az anyagi siker kulcsa az újítások közelsége.³⁰⁶ Senki sem elég okos ahhoz, hogy elszigetelve feltaláljon valamit, amit más is használni szeretne. A sikeres újítók nem csupán óriások vállán állnak; nagyarányú lopást is elkövetnek a szellemi tulajdon ellen, lefölelik az ötleteket a feljük tartó mellékfolyókból. Az európai és nyugat-ázsiai civilizációk azért hódították meg a világot, mert vándorlásuk és kereskedelmük útvonalának köszönhetően a kereskedők és a hódítók hátrahagyhatták mindazokat a találmányokat, amelyek Eurázsia hatalmas vidékének valamely pontjáról származtak: a Közel-Keletről az írást, Kínából a puskaport és a papírt, a sztyeppékről a háziasított lovat, Portugáliából az óceánok átszelésére is alkalmas hajózási technikát, és napestig sorolhatnánk. Nem véletlen, hogy a *kozopolita* szó szerinti jelentése „világpolgár”, az *insular* (szűk látókörű) szó szerinti jelentése pedig „szigetről való”. A szigeteken vagy járhatatlan fennsíkokon rekedt társadalmak általában technológiailag fejletlenek. Ahogy morálisan is. Mint láttuk, a becsületen alapuló kultúrák, amelyeknek uralkodó erkölcsi rendje a törzsi hűség és a vérbosszú, még akkor is hosszan fennmaradnak a hegyvidékeken, amikor síkvidéki szomszédaikban már régen lezajlott a civilizáció folyamata.

Ami igaz a technológiai fejlődésre, igaz lehet a morális fejlődésre is. Az információk közelében élő egyének vagy civilizációk kidolgozhatnak egy morális kóde-

xet, amely tartósabb és tágíthatóbb, mint amivel akár a legerényesebb próféta elszigetelve előállhat. Ezt az álláspontot a jogi forradalom dióhéjban összefoglalt történetével szeretném alátámasztani.

1963-ban megjelent, *Zarándokút az erőszakmentességhez* című értekezésében Martin Luther King elmeséli, hogy milyen intellektuális szálakat szőtt bele politikai filozófiájába.³⁰⁷ Mivel az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején teológiát tanult, természetesen jól ismerte a Bibliát és a hagyományos teológiát. De olvasta az olyan renegátnak ítélt teológusokat is, mint Walter Rauschenbusch, aki bírálta a Biblia történelmi pontosságát és azt a dogmát, hogy Jézus az ember bűneiért halt meg.

King szavaival élve: „komolyan tanulmányozni kezdtem a nagy filozófusok társadalmi és etikai elméleteit. Platónról és Arisztotelészről egészen Rousseau, Hobbes, Bentham, valamint Mill és Locke munkásságáig”.* Alaposan áttanulmányozta (és elutasította) Nietzschét és Marxot, és ezzel sikeresen felvértezte magát a többi felszabadítási mozgalmat átható autokrata és kommunista ideológiákkal szemben. Elutasította „Karl Barth európai teológus antiracionalizmus”-át is, ugyanakkor csodálta, hogy Reinhold Niebuhr „rendkívül mélyen belelátott az emberi természetbe. Különösen a nemzetek és társadalmi csoportok magatartását ismerte alaposan. [...] Niebuhr gondolkodásának ezek az elemei segítséget nyújtottak nekem abban, hogy felismerjem az emberi természettel kapcsolatos felületes optimizmus illúzióit és hamis idealizmus veszélyeit”.

King gondolkodása akkor változott meg visszavonhatatlanul, amikor egy szép napon Philadelphiába utazott, hogy meghallgassa Mordecai Johnson, a Howard Egyetem elnökének előadását. Johnson nem sokkal azelőtt tért vissza Indiából, és sokat beszélt Mohandász Gandhiról, aki nagyban hozzájárult India nemzeti függetlenségének eléréséhez. „Gandhi tanítása olyan mélyreható és felvillanyozó volt számomra – írta King –, hogy a gyűlést elhagyva Gandhi életéről és munkáiról féltucat könyvet vásároltam.”

King az első pillanattól kezdve felismerte, hogy amikor Gandhi erőszakmentes ellenállásról beszél, nem a szeretet erkölcsi megerősítését célozza, hiszen Jézus is erőszakmentességet hirdetett. Nagyon is megfontolt taktikáról volt szó, amelylyel túljárhatunk az ellenfél eszén, de nem kell megsemmisítenünk. Az erőszak tilalma, elmélkedett King, megakadályozza, hogy a mozgalmat tönkretegyék a gazemberek és lázítók, akiket csak a kaland és a rombolás ígérete vonz. A mozgalom korai kudarcai idején biztosítja, hogy a hívek ne csüggedjenek és kitartsanak. Mivel nem szolgáltat ürügyet az ellenfélnek a jogos megtorlásra, a kívülállók szemében pozitív erkölcsi értéket képvisel, az ellenfél viszont a negatív oldalra kerül. Ugyanebből az okból meg is osztja az ellenfelet, mert elriasztja azokat a támogatókat, akik egyre jobban fészengenek az egyoldalú erőszak láttán. Mindeközben

* Forgács Marcell fordítása.

sokat tehet az ügyért, mert az üléssztrájkok, sztrájkok és tüntetések egyre inkább az ellenfél idegeire mennek. A taktika természetesen nem minden ellenfél esetében működik, olykor azonban igen.

King történelmi beszéde az 1963-as washingtoni gyűlésen a peripatetikus zarándokút során összeszedett szellemi muníció leleményes összegyűrése volt: a héber próféták képeiből és szavaiból, a keresztény szenvedés felértékelésével, az európai felvilágosodásban gyökerező egyéni szabadságjogok eszményével, az afrikai amerikai egyház szóvirágaival és retorikai képeivel és a dzsain, hindu és brit kultúrát is jól ismerő indiai stratégiai tervével.

Nem túlzás kijelenteni, hogy a többi már történelem. A King által feltalált morális fogás visszakerült az eszmék tárába, ahol a többi szabadságjogi mozgalom vezetői is felhasználhatták. Tudatosan kölcsönvették a nevét, erkölcsi logikáját és, ami a legfontosabb, taktikáinak jelentős részét.

A történelem mércéjével mérve a 20. század végén zajló jogi forradalom egyik szembetűnő jellemzője, hogy alig alkalmazott vagy provokált ki erőszakot. King maga a polgárjogi mozgalom mártírja, ahogy a szegregációs terrorizmus néhány további áldozata is. Ám azok a városi zavargások, amelyeket az 1960-as évekkel azonosítunk, már nem tartoztak a polgárjogi mozgalomhoz, és akkor történtek ki, amikor a mozgalom mérföldköveinek többségét már elfogadták. A többi forradalomban szinte egyáltalán nem mutatkozott erőszak: ott volt a halálos áldozat nélkül zajló Stonewall-lázadás, némi terrorizmus az állatjogi mozgalom vadhajtásaiban, és ezzel nagyjából vége is. E mozgalmak vezetői könyvet írtak, beszédet mondtak, tüntetést szerveztek, lobbiztak a törvényalkotóknál, és népszavazási aláírásokat gyűjtöttek. Csak oldalba kellett böknüik a lakosságot, amely már egyébként is nyitott volt az egyén szabadságjogaira épülő erkölcsiségre, és egyre inkább taszította az erőszak minden formája. Hasonlítsuk össze mindezt a despotizmusnak, a rabszolgaságnak és a gyarmatbirodalmaknak véget vető mozgalmakkal, amelyek százezrek vagy milliók halála árán érték csak el a céljaikat.

A történelemtől a pszichológiáig

Végére értünk az erőszak történelmi viaszszorulását dokumentáló hat fejezetnek. Egyik grafikont láthattuk a másik után, és az új évezred első évtizede rendre a legalján szerepel annak a görbének, amely az erőszak időbeli alakulását ábrázolja. A világból nem tűnt el teljesen az erőszak, mégis rendkívüli korszakban élünk. Talán csak egy pillanatfelvétel ez a még kiterjedtebb béke felé vezető úton. Talán közeledünk az új normalitáshoz, amikor a könnyebben elérhető csökkenésekre már sor került, a továbbiakat pedig egyre nehezebb megvalósítani. Talán csak a körülmények szerencsés együttállásáról van szó, amelyre hamarosan fény

derül. De bárhogy alakulnak is a trendek a jövőben, nagy dolog juttatott el minket a jelenbe.

Martin Luther King egyik leghíresebb szövegének alapja a rabszolgaság eltörlését szorgalmazó unitárius lelkész, Theodore Parker 1852-es értekezése:

Nem állítom, hogy átlátom a morális világegyetemet; hosszú az ív, és csak egy részét láthatom; nem számíthatom ki a görbét és egészíthetem ki az ábrát a látvány tapasztalatából; a lelkiismeretem sugallhatja csak a megoldást. És abból, amit látok, biztos vagyok benne, hogy az igazságosság felé tart.³⁰⁸

Másfél évszázaddal később már láthatjuk, hogy az ív az igazságosság felé tart, méghozzá olyan sok területen, hogy arról Parker álmodni sem mert volna. Én sem teszek úgy, mintha átlátnám a morális világegyetemet; és a lelkiismeretem sem sugall megoldást. A következő két fejezetben azonban megvizsgáljuk, hogy mennyiben segíti a megértést a tudomány.

Belső démonok

De a dölyfös ember
Parányi kis hatalmával feszítve
Nem látja meg, hogy lénye nem egyéb
Egy rossz tükörnél! Mint veszett majom,
Tombolva ágál a nagy Ég előtt,
Hogy sírnak fön az angyalok...*

William Shakespeare: Szeget szeggel

Az erőszak visszaszorulásának két aspektusa alapjaiban befolyásolja az emberi természet megértését: (1) az erőszak, (2) a visszaszorulás. Az előbbi hat fejezetben láttuk, hogy az emberi történelem a vérontás áradata. Láttuk a férfiak többségét elpusztító törzsi portyázásokat és villongásokat, a nők többségét elpusztító újszülöttgyilkosságokat, a bosszúszomjból és élvezetből elrendelt kínzásokat és annyiféle áldozat meggyilkolását, hogy egy egész szótárat tölthetnénk meg velük: emberölés, democídium, népirtás, etnocídium, politikai gyilkosság, királygyilkosság, csecsemőgyilkosság, újszülöttgyilkosság, gyermekgyilkosság, testvér-gyilkosság, nőgyilkosság, feleséggyilkosság, házastársi gyilkosság és öngyilkos terrorizmus. Az erőszak fajunk történetének és őstörténetének minden pontján fellelhető, és semmi sem utal arra, hogy egy bizonyos helyen kezdődött, hogy azután továbbterjedjen máshová is.

Ugyanakkor e hat fejezetben öt tucat grafikon ábrázolja az erőszak időbeli alakulását, és a vonal mindig a bal felső sarokból kanyarog a jobb alsó sarok felé. Az erőszak egyetlen kategóriája sem mutatkozott állandónak a történelem folyamán. Bármilyen okozza is az erőszakot, nem örök készlet, mint az evés, a szex vagy az alvás szükséglete.

Az erőszak visszaszorulása éppen azért teszi lehetővé, hogy megszabaduljunk egy dichotómiától, amely évezredekken keresztül állt az erőszak gyökerei megértésének útjában: hogy az emberiség alapvetően rossz vagy jó, majom vagy angyal, sólyom vagy gerle, Hobbes világképének gonosz szörnyetege vagy Rousseau világképének nemes vadja. Az ember magára hagyva nem alakítja ki a békés együttműködés állapotát, de nem is jellemzi a rendszeres csillapításra szoruló vérszomj. Valami igazság egész biztosan van azokban az elképzelésekben, amelyek több részből állónak látják az emberi elmét – az olyan elméletekre gondolok, mint a nyelvi

* Mészöly Dezső fordítása.

fakultás pszichológiája, a többszörös intelligencia, a mentális szervek, a modularitás, a területspecifikusság és az elme mint svájci bicska metaforája. Az emberi természet egyes ösztönzői erőszakra sarkallnak – a ragadozó ösztön, a dominancia és a bosszúszomj –, más ösztönzői viszont békére, mint például az együttérzés, az igazságosság, az önuralom és a józan ész. Ebben a fejezetben és a következőben ezeket a motivációkat és jelentkezésük körülményeit vizsgálom meg.

A sötét oldal

Mielőtt elmerülnék a belső démonok vizsgálatában, bizonyítanom kell, hogy léteznek, mert a modern intellektuális élet ellenszegül minden olyan feltételezésnek, amely szerint az emberi természet része az erőszakra ösztönző motiváció is.¹ Bár az antropológiai tények már régen megcáfolták azt az elképzelést, hogy a hippimajmoktól származunk, és hogy a primitív népek nem ismerték az erőszak fogalmát, még ma is azt olvassuk olykor, hogy az erőszakot csak néhány selejtes példány követi el, mindenki más békés természetű.

Kétségtelenül igaz, hogy a társadalmak nagyobb részében a többség nem erőszakos halált hal. Az előző fejezetek grafikonjain a függőleges tengely számai alapján 100 000 emberre egyjegyű gyilkosság jutott egy évben, esetleg tízesekkel vagy százassal leírható mennyiség; csak igen ritkán, törzsi háborúban vagy kibontakozó népirtásban beszélhettünk ezrekről. Az is tény, hogy az ellenséges találkozások többségénél a szemben álló felek, legyenek bár emberek vagy állatok, általában még azelőtt visszakoznak, hogy bármelyikük is komoly kárt tenne a másikban. A katonák többsége még háborúban sem süti el a fegyverét, ha pedig mégis, poszttraumás stressz szindrómában szenvednek tőle. Egyes szerzők szerint éppen ezért az emberek túlnyomó többsége természeténél fogva ellenzi az erőszakot, és a sok halott csak azt jelzi, hogy mekkora károkat tud okozni az a néhány pszichopata.

Mindenekelőtt tehát hadd győzzem meg az olvasót, hogy többségünk – igen, még te is, kedves olvasó – erőszakra van beprogramozva, még ha minden valószínűség szerint soha nem is lesz alkalmunk élni vele. Kezdjük a vizsgálódást ifjúkori önmagunknál. Richard Tremblay megmérte az erőszak mértékét a különböző életkorokban, és arra a megállapításra jutott, hogy a legerőszakosabb életszakasz nem a kamaszkor, de még csak nem is a fiatal felnőttkor, hanem a kétéves kor környékén kitörő dackorszak.² Az átlagos tipegő, ha nem is mindig, de legalább néha rúgkapál, harap, üt és verekedésbe keveredik, később azonban fokozatosan csökken az agresszió mértéke. Tremblay szerint: „A kisbabák csak azért nem végeznek egymással, mert elzárjuk előlük a kést és a pisztolyt. Arra a kérdésre [...] keressük a választ immár 30 éve, hogy hogyan tanulja a gyermek az agressziót. [De] nem ez a helyes kérdés. Az a helyes kérdés, hogy hogyan tanulják meg elnyomni az agressziót.”³

Térjünk most rá a belső énünkre. Fantáziált már az olvasó arról, hogy megöl valakit, akit nem tud elviselni? Douglas Kenrick és David Buss pszichológusok két különböző vizsgálatban tették fel ezt a kérdést egy olyan demográfiai csoportban – egyetemisták körében –, amely a kivételesen kis mértékű erőszakról ismert, és megdöbbentek az eredményen.⁴ A férfiak 70–90, a nők 50–80 százaléka ismerte be, hogy az előző évben legalább egyszer fantáziált gyilkosságról. Amikor egy előadásban beszámoltam ezekről a vizsgálatokról, egy diák bekiabált: „Igen, a többiek pedig hazudnak!” Minimum annyit mondhatunk, hogy egyetértenek Clarence Darrow szavaival: „Még nem öltem meg senkit, de olvastam már élvezettel a gyászjelentéseket.”

A képzelt gyilkosságok motivációja átfedésben van a rendőrségi aktákban szereplőkkel: szerelmi civakodás, fenyegetésre adott reakció, bosszú a megaláztatásért vagy az árulásért és családi konfliktus, amely arányaiban többször irányul a mostohaszülők, mint a biológiai szülők ellen. Az álmok sokszor aprólékos részletességgel jelenik meg az illető lelki szemei előtt, mint az a féltékeny bosszúról szóló fantázia, amelyet Rex Harrison játszik végig a fejében, miközben egy szimfonikus zenekart vezényel a *Maradok hűtlen híve* című filmben. Buss felmérésében egy fiatalember saját becslése szerint „nyolcvan százalékgig” jutott el egy volt barátja megölésében, aki azt hazudta a férfi menyasszonyának, hogy az megcsalta, majd közeledni próbált a menyasszonyhoz:

Először is eltörném minden egyes csontját, az ujjáival és a lábujjaival kezdeném, és lassan haladnék a nagyobb csontok felé. Azután átdöfném a tüdejét és talán még néhány szervét. Igyekeznék minél nagyobb fájdalmat okozni neki, mielőtt megölöm.⁵

Egy nő azt mesélte, hogy 60 százalékgig jutott el volt barátja megölésében, az illető ugyanis szeretett volna újra együtt lenni vele, és azzal fenyegetőzött, hogy elküldi közös szexjelenetük felvételét a lány új barátjának és az évfolyamtársainak:

Valameddig el is jutottam. Áthívtam vacsorára. És amikor a konyhában volt, és bugyuta fejjel hámozta a répát a salátához, nevetgélve, szelíden mellé léptem, hogy ne sejtsem semmit. Meg akartam ragadni egy kést és többször mellkason szúrni vele, hogy meghaljon. A terv első részét végre is hajtottam, de átlátta a szándékaimat, és elmenekült.

A konkrét gyilkosságokat is sok esetben a fentihez hasonló hosszas tervezgetés előzi meg. A ténylegesen kivitelezett, előre megfontolt szándékkal elkövetett néhány gyilkosság csak a csúcsa a gátlások tengerében fürdő gyilkos vágyak jéghegyének. Ahogy Robert Simon bűnügyi pszichológus könyvének címében foglal-

mazott (Platónról és rajta keresztül Freudtól vett kifejezéssel): *Bad Men Do What Good Men Dream* (A rosszfiúk valósítják meg a jófiúk álmait).

Aki nem álmodozik gyilkosságról, az is komoly élvezetet talál abban, ahogy mások álmodoznak róla vagy meg is teszik. Az emberek időt és pénzt nem kímélve merülnek el a véres virtuális valóság különböző műfajaiban: a bibliai történetekben, a homéroszi eposzokban, a mártírokról szóló elbeszélésekben, a pokol leírásaiban, a hősi mítoszokban, a *Gilgames*ben, a görög tragédiákban, a *Beowulf* eposzban, a bayeux-i kárpitban, Shakespeare drámáiban, a Grimm-mesékben, a Punch és Judyban, az operákban, a krimikben, a rémtörténetekben, a ponyvaregényekben, a filléres regényekben, a rémdrámákban, a gyilkosságokról szóló balladákban, a film noirban, a westernekben, a horror képregényekben, a szuperhősös képregényekben, a *Dilis trió*ban, a *Tom és Jerry*ben, a *Kengyelfutó gyaloglakuk*ban, a videójátékokban és egy bizonyos kaliforniai exkormányzó filmjeiben. *Savage Pastimes: A Cultural History of Violent Entertainment* (Vad időtöltés: Az erőszakos szórakozás kultúrtörténete) című könyvében Harold Schechter irodalomtörténész rámutat, hogy a mai horrorfilmek dajkamesék azokhoz a megrendezett kínzásokhoz és csonkításokhoz képest, amelyek évszázadokon át szórakoztatták a közönséget. A színigazgatók már hosszú évekkel a számítógépes képek megjelenése előtt is találékonyan hoztak létre komor speciális effekteket, például „babákról levágható műfejeket, amelyeket azután karóba húzhattak; a színész testéről lenyúzható álbőrt; állatvérrel töltött titkos ballonokat, amelyek kiszúrásával élvezetes véráradat öntötte el a színpadot”.⁶

A képzeletünkön átsuhanó és a való világban végrehajtott erőszakos cselekmények száma között tatóngó szakadék sokat elárul az elme működéséről. Az erőszakkal kapcsolatos statisztikák alábecsülik az erőszak szerepét az ember életében. Az emberi agy a latin közmondás szerint működik: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra.” Az embereket még a békés társadalmakban is lenyűgözi a nagyotmondás és a fenyegetés logikája, a szövetség és az árulás lélektana, az emberi test sérülékenysége és e sérülékenység kihasználása vagy leplezése. Abból ítélve, hogy micsoda élvezetet lelünk a cenzorok és az erkölcsi tekintélyek által mindenkor üldözött erőszakos szórakozásban, ki vagyunk éhezve az erőszak megvalósításával kapcsolatos információkra.⁷ A legvalószínűbb magyarázat szerint az evolúció történelmében az erőszak soha nem volt annyira valószínűtlen, hogy megengedhettük volna magunknak, hogy ne értsük meg a működését.⁸

Donald Symons antropológus hasonló eltérést figyelt meg a pajzán álmodozás és szórakozás egy másik fontos területe, a szex esetében is.⁹ Sokkal többet fantáziálunk a tiltott szexről és alakítjuk művészetté, mint amennyit valójában műveljük. A házasságtöréshez hasonlóan az erőszak is valószínűtlen, de amikor alkalom kínálkozik, kivételes következményekkel járhat a darwini rátermettségre nézve. Symons szerint a nagyobb fokú tudatosság a ritkán előforduló, ám nagy

hatású eseményeknél lép működésbe. Nemigen elmélkedünk az olyan hétköznapi dolgokról, mint a fogás, a járás vagy a beszéd, és eszünkbe sem jutna fizetni azért, hogy dramatizált formában láthassuk. Sokkal jobban érdekel a tiltott szex, az erőszakos halál és Walter Mitty titkos élete.

Most pedig foglalkozunk egy kicsit az agyunkkal. Az emberi agy a többi emlős agyának felduzzasztott és felnagyított változata. Legfontosabb részei szőrös rokonainkban is megtalálhatók, és nagyjából ugyanaz a funkciójuk is, nevezetesen az érzékszervektől érkező információk feldolgozása, az izmok és a mirigyek szabályozása, valamint az emlékek tárolása és előhívása. E részek közé tartozik az úgynevezett düháramkör, agyi régiók egész hálózata. Jaak Panksepp idegtudós kifejti, hogy mi történt, amikor egy macska düháramkörébe elektródát vezetett:

Az állat érzelmei már az elektromos agyi stimuláció első másodperceiben megváltoztak. Kieresztett karmokkal, vicsorogva, fújva és köpködve ugrott rám. Bármerre ugorhatott volna, de egyértelműen a fejemet célozta meg. Szerencsére plexifal választott el a feldühödött állattól. Egy pillanattal a stimuláció befejezését követően újra nyugodt és békés volt, hagyta, hogy megsimogassam.¹⁰

A macska agyának düháramköre az emberi agyban is megtalálható, és ugyancsak stimulálható elektromos árammal – természetesen nem kísérlet során, hanem műtét közben. Az alábbiakban egy sebészt idézek:

Az ingerlés legjelentősebb (és legdrámaibb) hatása az agresszív reakciók megjelenése, a koherens, pontos személyhez intézett verbális reakcióktól (a sebésznek: „legszívesebben felkelnék, és megharapnám”) a kontrollálatlan káromkodásig és fizikailag pusztító viselkedésig [...]. Egy alkalommal a stimulálás után 30 másodperccel megkérdeztük a betegről, hogy dühös volt-e. Igennel felelt, de elmondta, hogy már nem mérges, és igen meglepettnek tűnt.¹¹

A macska fúj, az ember káromkodik. Mivel a düh áramköre képes aktiválni a beszédet, valószínűleg nem tevékenységmentes terület, hanem aktív kapcsolatban áll az emberi agy többi részével.¹² A düh áramköre egyike a nem emberi fajhoz tartozó emlősök agresszióját szabályozó számos áramkörnek, és mint látni fogjuk, segít az emberi agresszió különböző válfajainak értelmezésében is.

Ha az erőszak ennyire szerves része a gyermekornak, az álmoképeknek, a művészetnek és az agynak, akkor hogyan lehetséges, hogy a háborúban harcoló katonák nem szívesen rántják elő a fegyverüket, holott éppen ez lenne a feladatuk? A második világháborús veteránok körében végzett híres felmérés szerint mind-

össze 15–25 százalékuk volt képes elsütni a fegyvert a harc közben; más vizsgálatok szerint a kilőtt töltények többsége célt téveszt.¹³ A helyzet az, hogy az első állítás egy kétes minőségű vizsgálatra épül, a második pedig kóbor apácák megtévesztésére szolgál – a háborúban a lövések többsége nem egy-egy katona kiiktatását, hanem a sereg előretörését hivatott megakadályozni.¹⁴ Az sem meglepő, hogy harci körülmények között nem könnyű eltalálni az ellenséges katonát. Mégis tételezzük fel, hogy a harcmezőn mindenki szorong, és a katonák többsége lebénul, ha meg kell húzni a ravaszt.

A halálos erő bevetésével kapcsolatos idegesség az utcai verekedésekben és a kocsmai perpatvarokban is megfigyelhető. A macsó keményfiúk közötti küzdelmek többsége távolról sem emlékeztet a hollywoodi westernfilmekben látható fantasztikus ökölharcokra, amelyek annyira lenyűgözték Humbertet Nabokov regényében: „Ököl és áll édes együttropanása. Hasba rúgás, röpülő berendezés”.

Randall Collins szociológus valódi verekedésekkel kapcsolatos fotókat, felvételeket és szemtanú-beszámolókat vizsgálva állapította meg, hogy inkább emlékeztetnek egy unalmas hokimeccsen durva játékért megítélt kétperces kiállításra, mint egy akciófilm fordulatos verekedésére.¹⁵ Két férfi barátságtalanul méregeti egymást, összeszólalkoznak, ütésre lendül a kezük, de elvették, összekapaszkodnak, esetleg elesnek. Az összekapaszkodásból egyszer-egyszer kibukkan és néhányszor lecsap egy ököl, de legtöbbször a férfiak szétválnak, kemény szavakra ragadtatják magukat, hogy megőrizték a büszkeségüket, majd inkább lelki, mint testi sérülésekkel odébbállnak.

Igaz tehát, hogy amikor a férfiak szemtől szembe kerülnek egymással a konfliktusban, igyekeznek uralkodni magukon. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ember szelíd és együttérző. Éppen ellenkezőleg, pontosan ezt várnánk Hobbes és Darwin erőszakkal kapcsolatos elemzéseiből. Idézzük fel a 2. fejezetből, hogy az erőszakra ösztönző tendencia egy olyan világban alakult ki, amelyben mindenki másban ugyanez a tendencia alakult ki. (Ahogy Richard Dawkins mondta, az élőlény abban különbözik a sziklától és a folyótól, hogy hajlamos visszaütni.) Ez azt jelenti, hogy a felebarátunk bántása felé tett első lépés két dolgot tesz egyszerre:

1. Növeli annak az esélyét, hogy a célba vett személy megsérül.
2. A célba vett személynek az lesz a legfontosabb célja, hogy ő támadjon először.

Ha győzünk és végzünk vele, a rokonai bosszúból akkor is meg akarnak majd ölteni. A logika azt diktálja, hogy egy darwini lény szimmetrikus helyzetben nagyon, de nagyon körültekintően mérlegeli, hogy kezdeményezze-e a súlyos agressziót – ezt a visszafogottságot látjuk szorongásnak vagy bénultságnak. A merészség elsősorban megfontoltság; az együttérzésnek semmi köze hozzá.

* Balassa Klára fordítása.

Ha lehetőség kínálkozik a megtorlás különösebb veszélye nélkül kiiktatni a gyűlölt ellenfelet, a darwini lény él vele. Ezt láttuk a csimpánzok portyázásánál is. Ha a területen járőröző hímcsapat összetalálkozik egy másik közösség egyedül bókászó hímjével, kihasználják erőfölényüket, és darabokra tépik. Az állambe rendezkedést megelőző társadalmakban élő népek sem éles harcban, hanem titkos kelepcek és rajtaütések segítségével tizedelik meg az ellenséget. Az emberi erőszak többségében gyáva erőszak: váratlan ütés, tisztességtelen harc, megelőző csapás, éjszakai rajtaütés, maffialeszámolás, autóból lövöldözés.

Collins beszámol egy visszatérő jelenségről, amelyet ő *megelőző pánik*nak nevez, de talán helyesebb lenne *dühöngés*nek hívni. Amikor egy agresszív tömörülés régóta nyugtalanul és rettegve készül lecsapni az ellenfélre, majd egy óvatlan pillanatban rajtaüt, a félelem dühvé alakul, és a férfiak vad őrjöngésben törnek ki. Megfékezhetetlennek látszó tombolásukban öntudatlanná verik az ellenséget, megkínózzák és megcsonkítják a férfiakat, megerőszakolják a nőket, és elpusztítják az ingóságait. A megelőző pánik az erőszak legszörnyűbb formája. Ez a lelkiállapot vezet népiirtáshoz, mészárláshoz, halálos kimenetelű etnikai zavargáshoz és az utolsó emberig tartó harchoz. Ez rejlik az olyan brutális rendőri felépítés mögött is, mint amikor 1991-ben összeverték Rodney Kinget, aki az autós üldözést követően erőszakosan ellenszegült a letartóztatásnak. Ahogy tetőfokára hág a vérontás, a dühöt felválthatja az eksztázis, és az őrjöngők nevetve és kurjongatva ülhetnek barbár tort.¹⁶

Senkit sem kell kiképezni a dühöngésre, és amikor ilyesmi történik a hadseregben vagy a rendőri alakulatnál, a parancsnokok gyakran meglepődnek, és kénytelenek lecsillapítani az embereiket, hiszen a túlzott gerjedelem és az atrocitások nem szolgálnak katonai vagy igazságszolgáltatási célt. A dühöngés talán primitív alkalmazkodás, hogy megragadjuk a kínálkozó alkalmat, és végleg leszámoljunk a veszélyes ellenséggel, mielőtt összeszedi magát, és gondoskodik a megtorlásról. Nyugtalanító a hasonlóság a csimpánzok halálos kimenetelű portyázásával, ráadásul a kiváltó ok is közös: az ellenség elszigetelt tagjával szemben három-négyszeres a túlerő.¹⁷ A dühöngés mögött húzódó ösztön azt sejteti, hogy az emberi viselkedés része az erőszakos forгатókönyv, amely tétlenül hever, de a megfelelő körülmények között működésbe lép, és nem felgyülemlik, mint az éhség vagy a szomjúság.

Az erkölcsiség szakadéka és a tiszta gonoszság mítosza

The Blank Slate című könyvemben kifejtettem, hogy az emberi természet sötét oldalának modern tagadása – a nemes vadember ideája – csak reakció a 19. század végén és a 20. század elején népszerű romantikus militarizmusra, az agresszív hidraulikus elméleteire, valamint a küzdelem és a harc felmagasztosítására.

A modern doktrínát kétségbe vonó tudósokat az erőszak *igazolásával* vádolják, ócsárolják, vérváddal illetik, és fizikai támadással büntetik őket.¹⁸ A nemes vadember mítosza egy újabb példája annak az erőszakmentes mozgalomnak, amely illemszabályokat és tabukat hagyományoz a kultúrára.

Ma már azonban biztos vagyok benne, hogy az ember gonoszságra való képességének tagadása ennél is mélyebben gyökerezik, egyenesen az emberi természet része, és ezt Roy Baumeister szociálpszichológus kiváló elemzésének köszönhetem, amelyet *Evil* (Gonoszság) című könyvében vezet elő.¹⁹ Baumeister azért kezdte el a gonoszság józan ésszel felfogható motivációit tanulmányozni, mert észrevette, hogy a pusztító cselekmények elkövetői, legyen bár szó jelentéktelen vétkekről, sorozatgyilkosságról vagy népiirtásról, mindig úgy érzik, hogy nem tettek semmi rosszat. Hogy lehet oly sok gonoszság a világban, ha ennyire nem léteznek gonosz emberek?

Amikor a pszichológusok időtlen rejtélybe ütköznek, kísérletbe fognak. Baumeister és munkatársai, Arlene Stillwell és Sara Wotman nyilván nem vehettek rá senkit arra, hogy atrocitásokat kövessenek el laboratóriumi körülmények között; a mindennapi élet azonban bőségesen produkál górcső alá vehető kisebb eseteket.²⁰ Arra kérték az embereket, hogy idézzenek fel egy olyan alkalmat, amikor feldühítette őket valaki, és egyet, amikor ők dühítettek fel valakit. A két kérdés sorrendjét véletlenszerűen változtatták a résztvevők között, és a két kérdés között mindig adtak valamilyen bonyolult feladatot, hogy ne válaszolhassanak gyors egymásutánban. Az emberek többsége legalább hetente egyszer dühbe gurul, havonta egyszer pedig szinte mindenki, így bőséges anyag állt rendelkezésükre.²¹ Az elkövetők és az áldozatok is egy sor hazugságról, megszegett ígétről, áthágott szabályról és kötelezettségről, elárult titokról, tisztességtelen lépésről és pénzügyi konfliktusról számoltak be.

Az elkövetők és az áldozatok azonban semmi másban nem értettek egyet. A pszichológusok átvizsgálták a beszámolókat, és kódokkal jelölték a különböző jellemzőket, az események időskáláját, az érintett felek felelősségét, az elkövető motivációit és a probléma utóéletét. Ha koherens narratívává szeretnénk összefűzni a panaszokat, valami ilyesmit kapnánk:

Az elkövető narratívája: A történet a sérelmezett eseménnyel kezdődik. Akkoriban jó okom volt megtenni. Talán közvetlen provokációra válaszoltam. Vagy csak úgy reagáltam a helyzetre, ahogy minden értelmes ember tenné. Jogom volt azt tenni, amit tettem, igazságtalanság a szememre vetni. A kár jelentéktelen volt, könnyen orvosolható, és bocsánatot is kértem. Ideje túllépni rajta, magunk mögött hagyni, ami történt, megtörtént.

Az áldozat narratívája: A történet jóval a sérelmezett esemény előtt kezdődik, és csak a legújabb eset volt a visszaélések hosszú sorában. Az elkövető tettei következetlenek, értelmetlenek, érthetetlenek voltak. Az is

lehet, hogy egy elmebeteg szadista volt, akit csak az a vágy hajtott, hogy szenvedést okozzon nekem, holott teljesen ártatlan voltam. Az engem ért sérelem súlyos és gyógyíthatatlan, a hatásai soha nem múlnak el. Nem szabad elfelejtenünk.

Nem lehet mindkettejüknek igaza – pontosabban egyiküknek sem lehet mindig igaza, ugyanis egyazon résztvevők meséltek olyan történetet, amikor áldozatok voltak, és olyat, amikor elkövetők voltak. Az emberi lélektan valamely eleme torzítja az ártalmas események értelmezését és felidézését.

Ebből adódik egy kézenfekvő kérdés. Vajon a bennünk élő elkövető eltörli a bűneinket, hogy felmenthessen minket? Vagy a bennünk élő áldozat dédelgeti a sérelmeinket, hogy kivívja a világ együttérzését? Mivel a pszichológusok nem voltak jelen a konkrét eseményeknél, nem tudhatták, hogy kinek a beszámolóját hihetik el.

Zseniális nyomon követő kísérletükben Stillwell és Baumeister *kontrollálták* az eseményt: kiöltöttek egy homályos történetet, amelyben egy főiskolás felajánlja a szobatársának, hogy segít neki egy szemináriumi feladat elvégzésében, de különböző okokból cserbenhagyja a társát, minek következtében az rossz jegyet kap a szemináriumon, végül szakot és egyetemet vált.²² A résztvevőknek (maguk is diákok voltak) csak el kellett olvasniuk a történetet és egyes szám első személyben minél pontosabban elmesélni, felerészben az elkövető, felerészben az áldozat szemszögéből. Egy harmadik csoportot arra kértek, hogy egyes szám harmadik személyben meséljék el a történetet; az elmondott és kihagyott részletekből indultak ki, hogy megállapítsák, hogyan torzít az emberi emlékezet énvédő torzítás nélkül. A pszichológusok kódokkal jelölték azokat a hiányzó vagy szépítve előadott részleteket, amelyeknek köszönhetően az elkövető vagy az áldozat jobb színben tűnhet fel.

Kiderült, hogy a „melyiküknek higgyünk?” kérdésre a válasz: egyiküknek sem. Az alaptörténethez és a semleges, harmadik személyben nyilatkozó elbeszélőkhöz képest az áldozatok és az elkövetők is ugyanolyan mértékben, de ellentétes irányban torzították a történetet, mindketten kihagytak vagy szépítettek részeket oly módon, hogy saját figurájuk jobbnak, a másiké rosszabbnak tűnjön. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek a gyakorlatnak nem volt tétje. A résztvevők nemcsak hogy nem voltak érintettek az eseményben, de még csak arra sem kérték őket, hogy szimpatizáljanak valamelyik figurával vagy igazolják a viselkedését, csupán a történet elolvasása és egyes szám első személyű elmesélése volt a feladat. Ennyi elég is volt ahhoz, hogy kognitív folyamataik az énvédő propaganda szolgálatába álljanak.

A sérelmezett esemény eltérő narratívái az agresszor, az áldozat és a semleges fél szemében pszichológiai átfedést jelentenek az erőszak 2.1. ábrán látható háromszögében. Nevezzük ezt az erkölcsiség szakadékanak.

Az erkölcsiség szakadéka az énvédő torzítások tágabb jelenségének része. Mindenki igyekszik jónak tűnni. A „jó” lehet hatékony, eredményes, kíváncsi és kompetens, de lehet erényes, becsületes, nagylelkű és önzetlen is. A 20. századi szociálpszichológia egyik legfontosabb felfedezése, hogy igyekszünk pozitív fényben feltüntetni magunkat. A terület egyik első műve Erving Goffman szociológus *Az én bemutatása a mindennapi életben* című cikke, újabban pedig ezzel foglalkozott Carol Tavris és Elliot Aronson *Történetek hibák (de nem én tehetek róluk)*, Robert Trivers *Deceit and Self-Deception* (Beccsapás és önbeccsapás) és Robert Kurzban *Why Everyone (Else) Is a Hypocrite* (Miért képmutató mindenki [más]) című könyve.²³ A leginkább jellemző jelenségek a kognitív disszonancia, amikor másképpen értékeljük azt, amire manipulációval vettek rá, hogy továbbra is úgy érezhessük, mi irányítjuk a cselekedeteinket, valamint a Wobegon-hatás (Garrison Keillor regénybeli városáról kapta a nevét, ahol minden gyermek átlagon felüli), melynek értelmében az emberek többsége minden kíváncsi tehetség és jellemvonás szempontjából átlagon felülinek minősíti saját magát.²⁴

Az énvédő torzítások a társas lény voltunkért fizetett evolúciós árhoz tartoznak. Az emberek nem azért tömörülnek csoportokba, mert egymáshoz mágnésesen vonzó robotok, hanem mert társas és morális érzelmekkel bírnak. Melegséget és együttérzést, hálát és bizalmat, magányt és bűntudatot, féltékenységet és haragot éreznek. Az érzelmek belső szabályozók, amelyeknek köszönhetően learatjuk a társas élet gyümölcseit – kölcsönös csere és együttműködés –, de nem viseljük a költségeket, nevezetesen azt, hogy csalók és társas élősködők zsákmányolnak ki minket.²⁵ Azokkal szimpatizálunk, azokban bízunk, és azoknak vagyunk hálásak, akik szívesen együttműködnek velünk, jutalmul mi is együttműködünk velük. És haragunkkal sújtjuk és kiközösítjük azokat, akik csalni készülnek, velük nem működünk együtt, esetleg büntetést szabunk ki rájuk. A saját erényességünk mértéke kompromisszum az együttműködéssel elért hírnév ápolása és az alattomos csalás eből szerzett haszna között. A társas csoport a különböző mértékben nagylelkű és megbízható együttműködők piactere, ahol mindenki igyekszik a lehető legnagylelkűbbnek és legmegbízhatóbbnak mutatni magát, ami sokszor egy kicsit nagyobb nagylelkűséget és megbízhatóságot jelent a valóságosnál.

Az erkölcsiség szakadékanak lényege az alkudozás kiegészítő technikája az áldozat és az elkövető között folyó jóvátételi tárgyaláson. Mint a magánvásár eljárásban az ellenoldali ügyvéd, a társas felperes az alperes cselekményének szándékosságát vagy legalábbis aljas érzéketlenségét hangsúlyozza, továbbá a felperes fájdalmát és szenvedését. A társas alperes a cselekmény logikusságát vagy elkerülhetetlenségét domborítja ki, és minimalizálja a felperes fájdalmát és szenvedését. Az ellentétes beállítások alakítják a jóvátételről szóló tárgyalás menetét, és közben hatásvadász módon a közönség szimpátiájáért is versengenek, ahogy azért is, hogy elismerjék hajlandóságukat a felelősségteljes együttműködésre.²⁶

Trivers, aki először vetette fel, hogy a morális érzelmek az együttműködéshez való alkalmazkodást szolgálják, felismert egy fontos csavart is. A kedvesség és a tehetség túlzott benyomásának keltésével az a probléma, hogy a többiek előbb-utóbb megtanulnak átlátni rajta, és így pszichológiai fegyverkezési verseny indul az ügyesebb hazudozók és a hazugságot ügyesebben felismerők között. A hazugságot leleplezik a belső ellentmondások (a jiddis közmondás szerint „csak az hazudjon, akinek jó a memóriája”), de az olyan árulkodó jelek is, mint a habozás, az arcrándulás, az elpirulás és az izzadás. Trivers szerint a természetes szelekció kedvezhetett némi önbecsapásnak, hogy még a forrásnál elnyomjuk az árulkodó jeleket. Magunknak is hazudunk, hogy hihetőbben hazudhassunk másoknak.²⁷ Ugyanakkor elménk egy tudattalan része érzékeli a képességeinkkel kapcsolatos igazságot, és gondoskodik róla, hogy ne kerüljünk túl messze a valóságtól. Trivers szerint ezt a gondolatot már George Orwell is megfogalmazta: „Az uralkodás titka ugyanis az önmagunk csalahatatlanságába vetett hit párosítása a múlt tévedéseiből való tanulni tudással.”²⁸

Az önbecsapás különleges elmélet, mert azt a paradoxont fogalmazza meg, hogy az, amit „én”-nek nevezünk, egyszerre lehet becsapó és becsapott. Könnyű bizonyítani, hogy hajlamosak vagyunk énvédő *torzításokra*, mint a hentes javára csaló mérleg. Azt már azonban nehezebb belátni, hogy hajlamosak vagyunk az *önbecsapásra*, ami a pszichológiai megfelelője az obskurus vállalkozásokban vezetett kettős könyvelésnek: a nyilvános könyvelésbe bárki betekinthet, van azonban egy titkos könyvelés is, amelyben a vállalkozás működtetéséhez szükséges valós információkat őrzik.²⁹

Két szociálpszichológus, Piercarlo Valdesolo és David DeSteno zseniális kísérletet öltött ki, hogy rajtakapja a résztvevőket a hamisítatlan, kettős könyveléshez hasonló önbecsapás pillanatában.³⁰ Arra kérték őket, hogy segítsenek nekik kidolgozni és értékelni egy vizsgálatot, amelynek során a résztvevők fele kellemes és egyszerű feladatot kap, nevezetesen azt, hogy tíz percen át nézegessenek fényképeket, a másik felük viszont fárasztó és nehéz feladattal birkózik, negyvenöt percen keresztül matekfeladatokat kell megoldaniuk. Elmondták a résztvevőknek, hogy párokra osztják őket, de a kísérlet vezetői még nem döntötték el, hogy mi alapján osztják ki a feladatokat. Ezért minden résztvevő kiválaszthatta, hogy két módszer közül melyikkel döntsék el, hogy ki kapja a kellemes feladatot, és ki a kellemetlent. Az egyik módszer szerint a résztvevők maguknak oszthatták ki az egyszerű feladatot, a másik szerint egy véletlenszám-generátorral dönthettek. Az emberi önzőség okán szinte mindenki magának választotta a könnyű feladatot. Később kaptak egy névtelen kérdőívet, amelybe arról is belecsempészték egy kérdést, hogy a résztvevők igazságosnak tartják-e a döntésüket. Az emberi képmutatás okán a legtöbben igennel feleltek. Ezután a kísérlet vezetői vázolták az önző döntést egy másik csoportnak, és feltették a kérdést, hogy igazságosan jártak-e el az önző alanyok. Nem meglepő módon nem érezték igazságosnak az

eljárásukat. Az énvédő torzítás klasszikus esete, amikor máshogy ítéljük meg a többiek viselkedését, mint a sajátunkat.

De még csak most jön a legfontosabb kérdés. Vajon az énvédők *tényleg*, a lelük mélyén is hitték, hogy igazságosan jártak el? Vagy ezt csak agyuk tudatos reklámguruja sugallta, miközben az igazság tudattalan híve pontosan tudta, mi a helyzet? Hogy ezt kiderítsék, a pszichológusok *lefoglalták* a tudatos elmét: arra kérték a résztvevők egy csoportját, hogy tartsanak fejben egy hétjegyű számot, miközben értékeli a kísérletet, beleértve azt is, hogy igazságosan jártak-e el (ők vagy a többiek). Amikor elterelték a tudatos elme figyelmét, fény derült a szörnyű igazságra: a résztvevők épp olyan szigorúan ítélkeztek saját maguk, mint mások felett. Ez igazolja Trivers elméletét, hogy az igazság mindig is ott volt.

Örömmel bukkantam rá erre az eredményre, nemcsak azért, mert az önbecsapás elmélete olyan elegáns, hogy megérdemli, hogy igaz legyen, hanem azért is, mert felcsillant némi reményt az emberiség számára. Bár a saját magunkkal kapcsolatos kínos igazság beismerése az egyik legfájdalmasabb élményünk – Freud védekezési mechanizmusok egész fegyvertárát kínálta e rettegett pillanat elodázásához, a tagadást, az elfojtást, a projekciót és a reakcióképzést –, elvben legalábbis lehetséges. Lehet, hogy gúnyra, lehet, hogy érvekre, lehet, hogy időre, lehet, hogy a figyelem elterelésére van hozzá szükség, de rendelkezésünkre áll az eszköz annak felismeréséhez, hogy nincs mindig igazunk. De azért ne csapjuk be magunkat az önbecsapással kapcsolatban. Az említett eszközök hiányában az emberek elsőpró többsége tévesen ítéli meg az általa elkövetett vagy átélt sérelmeket.

Ha tudatosítjuk magunkban lelki életünk e végzetes kacskaringóját, egészen másképp nézünk a társas életre, ahogy a történelemre és az aktuális eseményekre is. Nem csak arról van szó, hogy minden éremnek két oldala van. Arról is, hogy mindkét oldal *őszintén* hisz a saját verziójában, abban, hogy ő ártatlan és régóta szenvedő áldozat, a másik viszont rosszindulatú és áruló szadista. És mindkét oldal összeállította az őszinte meggyőződésének megfelelő történelmi narratívát és adatbázist.³¹ Például:

- A keresztes hadjárat a vallásos idealizmus megnyilvánulása, amelynek során történt ugyan néhány túlkapás, de a világ ennek köszönheti a kultúrák eszmecseréjének gyümölcsseit. A keresztes hadjárat a zsidó közösségekkel szemben elkövetett aljas pogromok sorozata, amely csak egy része az európai antiszemitizmus messzire nyúló történetének. A keresztes hadjárat a muszlim területek brutális megszállása, egyben az első lépés abban a hosszú eseménysorban, amikor a keresztények megalázták az iszlámot.
- Az amerikai polgárháborúra szükség volt a rabszolgaság ördögi intézményének eltörléséhez, valamint a szabadságban és egyenlőségben fogant

nemzet megszületéséhez. Az amerikai polgárháborúval a központosított zsarnokság ragadta meg a hatalmat, hogy elpusztítsa a hagyományos déli életmódot.

- Kelet-Európa szovjet megszállásával egy gonosz birodalom vasfüggönnyt vont a kontinens két fele közé. A Varsói Szerződés azért jött létre, hogy megvédjék a Szovjetuniót és szövetségeseit a két német megszállás során elszenvedett borzalmas veszteségek megismétlődésétől.

- A hatnapos háború a nemzet fennmaradásáért folytatott küzdelem volt. Azzal kezdődött, hogy Egyiptom kiutasította az ENSZ békefenntartóit, és lezárta a Tiráni-szorost, első lépéseként annak a tervnek, hogy a tengerbe taszítsák a zsidókat; a háború úgy ért véget, hogy Izrael újraegyesített egy több részre osztott várost, és megerősítette a védhető határokat. A hatnapos háború az agresszióról és a hódításról szólt. Azzal kezdődött, hogy Izrael megszállta a szomszédait, és azzal végződött, hogy kisajátította a területüket, és apartheid rezsimet vezetett be.

A szemben álló feleket nemcsak ellentétes önbecsapásuk osztja meg, hanem a nap-tár is, amellyel a történelmet mérik, és az emlékezésnek tulajdonított fontosság. A konfliktusok áldozatait szorgos történészek, és az emlékeket is buzgón ápolják. Az elkövetők viszont pragmatisták, ragaszkodnak a jelenhez. Általában pozitív jelenségnek tekintjük a történelmi emlékezetet, de amikor a felidézett események bosszúért kiáltó fájó sebek, az erőszakra való felszólításként is értelmezhetjük. Az olyan szlogenek, mint a „Ne feledd az alamói csatát!”, „Ne feledd a *Maine* hajót!”, „Ne feledd a *Lusitania* hajót!”, „Emlékezz Pearl Harborra!” és „Emlékezz 9/11-re!”, nem a történelemtudásunkat szándékoznak felfrissíteni, hanem háborúba küldenek az amerikaiakat. Gyakran hallani, hogy a Balkán-félszigeten túl sok történelem jut egy négyzetkilométerre. Az 1990-es években Horvátországban, Boszniában és Koszovóban etnikai tisztogatásokat elkövető szerbek egyben a világ legtöbbet szenvedett népei közé tartoznak.³² Feltűzelte őket mindannak a dülésnek az emléke, amelyet a második világháborúban a horvát náci bábállam, az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia, korábban pedig az Oszmán Birodalom követett el az 1389-es koszovói ütközetben. A csata hatszázadik évfordulóján Slobodan Milošević harcias beszéde már az 1990-es évek Balkán-háborúi beharangozásának tekinthető.

Az 1970-es évek végén Québec újonnan megválasztott szeparatista kormánya újra felfedezte magának a 19. századi nacionalizmus izgalmát, és a québeci hazafiság egyéb jelképei mellett a rendszámtáblákon olvasható „La belle province” (A szép tartomány) mottót lecserélte arra, hogy „Je me souviens” (Nem felejtetek). Senki sem mondta ki világosan, hogy mire is kell emlékezni, de a többség az Új-Franciaország iránti nosztalgiaként értelmezte; Új-Franciaországot 1763-ban,

a hétéves háború során hódította meg Nagy-Britannia. Az angol háttérű québeciek egy kissé nyugtalanította a nagy nosztalgiázás, ezért az én nemzedékem jelentős része Torontóba költözött. Szerencsére a 20. századi európai pacifizmus diadalmaskodott a 19. századi gall nacionalizmus fölött, és ma Québec a világ egyik legközmozpolitább és legbékésebb pontja.

Az áldozatok túl sok dologra emlékeznek, az elkövetők viszont túl kevésre. Amikor 1992-ben Japánba látogattam, vettem magamnak egy útikönyvet, amely készségesen felsorolta a japán történelem legfontosabb eseményeit. 1912 és 1926 között megemlítette a Taisó-demokráciát, majd a következő pont az 1970-es oszakai világkiállítás volt. Gondolom, semmi érdekes nem történt Japánban a köztes években.

Nyugtalanító gondolat, hogy a konfliktusok minden résztvevője, legyen szó szabátársak civakodásáról a szemináriumi esszé miatt vagy háborút vívó nemzetekről, meg van győződve a maga feddhetetlenségéről, és meggyőződését történelmi tényekkel is alátámasztja. A történelmi tények között szerepelhetnek hatalmas hazugságok is, de az is előfordul, hogy megfelelnek a mások szerint lényeges részletekről, nagy jelentőséget tulajdonítanak viszont a mások szerint érdektelnebbeknek. A gondolat azért nyugtalanító, mert azt jelzi, hogy az adott konfliktusban a másik félnek is lehet némi igazsága, mi sem vagyunk feltétlenül makulátlanok, a két fél abban a meggyőződésben vitatkozik össze, hogy neki van igaza, és senki sem gondolja meg magát, mert nem veszi észre a saját önbecsapását.

Ma már például igen kevés amerikai vonná kétségbe a „nagy generáció” részvételét az igazságos második világháború ábrázolásában. Pedig nyugtalanító olvasmány Franklin Roosevelttől történelmi beszéde azt követően, hogy 1941-ben Japán megtámadta Pearl Harbort: az áldozati narratíva tankönyvi esetéről van szó. A Baumeister-kísérlet valamennyi kód kategóriáját kipipálhatjuk: az emlék fetisizálását („mindig gyalázattal emlegetjük majd ezt a napot”), az áldozat ártatlanságát („az Egyesült Államok békében élt ezzel a nemzettel”), az agresszió értelmetlenségét és aljasságát („ez a váratlan és gyáva támadás”), a károk nagyságrendjét („a Hawaii-szigetek ellen intézett tegnapi támadás súlyos károkat okozott az amerikai hadiflottának és katonai erőknél. Nagyon sok amerikai veszítette életét”) és a megtorlás jogosságát („az amerikaiak győzni fognak, mert az igazság az ő oldalukon áll”). A mai történészek szerint valamennyi állítás legfeljebb csak igaznak látszik. Az Egyesült Államok ellenséges olaj- és gépembargóval sújtotta Japánt, számított az esetleges támadásokra, viszonylag csekély katonai veszteséget szenvedett, 100 000 amerikai életét áldozta fel a támadásban elhunyt 2500 fejében, koncentrációs táborba zárta az ártatlan japán-amerikaiakat, és a győzelem érdekében a történelem legnagyobb háborús bűnei közé sorolható bomba- és atomtámadásokat intézett japán civilek ellen.³³

Még azokban az esetekben is, amikor egyetlen épeszű harmadik fél sem vonhatja kétségbe, hogy ki a jó és ki a rossz, fel kell készülnünk rá, hogy amikor pszi-

chológiai szemüvegünket felvesszük, látni fogjuk, hogy minden gonosztevő erkölcsileg helyesnek ítéli, amit tesz. Fájdalmas viselet egy ilyen szemüveg.³⁴ Ügyeljünk a vérnyomásunkra, amikor elolvassuk a következő mondatot: „Próbáljuk meg Hitler szemszögéből nézni a dolgokat.” (Vagy Oszama bin Laden vagy Kim Dzsongil szemszögéből.) Márpedig Hitlernek, a többi érző lényhez hasonlóan, igenis *volt* álláspontja, méghozzá a történészek szerint nagyon is moralizáló álláspontja. Átélté Németország hirtelen és váratlan vereségét az első világháborúban, és úgy okoskodott, hogy az csakis valamely belső ellenség árulásával magyarázható. Lesújtotta a szövetséges hatalmak háborút követő gyilkos élelmiszerblokája és a büntetésként kirótt jóvátétel. Átélté az 1920-as évek gazdasági zűrzavarát és az utcai erőszakot. És Hitler idealista volt: morális víziójában a hősiek áldozatot ezeréves utópia követi.³⁵

A néhány szereplős személyközi konfliktusok esetében a legbrutálisabb sorozatgyilkosok is minimalizálják, sőt igazolják a bűncselekményeiket, méghozzá olyan érvekkel, amelyek komikusnak hatnának, ha nem borzalmas tettekről lenne szó. 1994-ben a rendőrség idézett egy mániákus gyilkost: „Azon kívül, hogy két embert megöltünk, kettőt megsebesítettünk, egy nőt fejbe vertünk a pisztollyal, és villanykörtéket dugtunk néhány ember szájába, senkit nem bántottunk.”³⁶ A Diana Scully szociológus által meginterjúvált sorozatgyilkos és sorozatos nemi erőszaktevő azt állította, hogy „kedvesen és gyengéden” bánt a nőkkel, akiknek pisztolyt szegezett a fejéhez, és hogy ők is élvezték a nemi erőszakot. Kedvességének további bizonyítékeként megjegyezte, hogy amikor ledöfte az áldozatot, „olyan hirtelen tettem, hogy fogalmuk sem volt, mi következik.”³⁷ John Wayne Gacy, aki elrabolt, megerőszakolt és meggyilkolt harminchárom kislányt, így nyilatkozott: „Inkább áldozatnak tartom magam, mint elkövetőnek”; majd az ironia legkisebb jele nélkül hozzátette: „Elrabolták a gyerekkoromat.” Még felnőttkorában is áldozatnak tekintette magát, amikor a média érthetetlen módon „seggfejet és bűnbakot” csinált belőle.³⁸

A pitiánerebb bűnözők is készek a racionalizálásra. Aki dolgozott mostanában rabok közelében, pontosan tudja, hogy a büntetés-végrehajtás intézményei kizárólag ártatlan áldozatokkal vannak tele – nemcsak azokkal, akiket a rendőrség hitvány munkavégzése juttatott rács mögé, hanem azokkal is, akiknél az erőszak az önszolgálat igazságszolgáltatás egy formája volt csupán. Idézzük fel Donald Black elméletét a bűnözésről mint társadalmi kontrollról (3. fejezet), amely arra kínál magyarázatot, hogy az erőszakos bűncselekmények többsége nem hoz kézzelfogható hasznot az elkövetőnek.³⁹ Az elkövetőt támadással vagy árulással provokálták; a mások szerint túlzott megtorlás – az éles nyelvű feleség pofon vágása a vita során, a nagyhangú idegen meggyilkolása a parkolóhely miatt – az ő nézőpontjából természetes reakció a provokációra és keménykezű igazságszolgáltatás.

A fenti racionalizálások olvasását kísérő feszengés sokat elárul a pszichológiai szemüveg felöltésének aktusáról. Baumeister felhívja rá a figyelmünket, hogy a károkozás megértésének kísérletével a tudós nézőpontja egybeesik az elkövető nézőpontjával.⁴⁰ Mindketten távolságtartóan, amorálisan szemlélik a cselekményt. Mindketten kontextualizálnak, mindig ügyelnek a helyzet apró részleteire és arra, hogy azok mennyiben járultak hozzá a sérelem elkövetéséhez. És mindketten úgy vélik, hogy a sérelem tulajdonképpen megmagyarázható. A moralista nézőpontja ezzel szemben az áldozat nézőpontja. Tisztelettel és áhítattal tekintenek az esetre. Az még jóval az elkövetés után is szomorúságot és haragot vált ki belőlük. És bármennyire igyekszünk is mi, halandók megmagyarázni, továbbra is kozmikus rejtély marad, a világegyetemben létező gonosz érthetetlen és megmagyarázhatatlan voltának megnyilvánulása. A holokauszt krónikásai közül sokan már azt is erkölcsstelennek tartják, hogy egyáltalán megpróbáljanak magyarázatot találni rá.⁴¹

Baumeister, továbbra is a pszichológiai szemüveget viselve, ezt nevezi a tiszta gonoszság mítoszának. A morális szemüveget föltéve az áldozat lelkiállapotába helyezkedünk. A gonoszság az önmagáért elkövetett szándékos és indokolatlan sérelem, amelynek elkövetője a velejéig romlott, az áldozat pedig ártatlan és jó. Azért nevezzük ezt mítosznak (a pszichológia szemüvegén át vizsgálva), mert a gonoszságot a valóságban többnyire hétköznapi emberek követik el, akik a körülményekre, így az áldozat provokációra is reagálnak, méghozzá az ő szemükben értelmesen és igazságosan.

A tiszta gonoszság mítoszának köszönhetjük azt az archetípust, amely gyakran jelenik meg a vallásokban, a horrorfilmekben, a gyermekirodalomban, a nacionalista mitológiákban és a szenzációhajhász hírekben. A gonoszságot számos valóságban az Ördög személyesíti meg – Sátán, Belzebub, Lucifer, Mefisztófelész –, de lehet a jóindulatú Isten ellenpontja is a kétoldalú manicheista küzdelemben. A népszerű irodalomban a gonosz a hasfelmetsző, a sorozatgyilkos, a mumus, az emberevő óriás, a Joker, a James Bond-filmek gonosztevője, avagy a film készítésének időpontjától függően a náci tiszt, a szovjet kém, az olasz gengszter, az arab terrorista, a belvárosi ragadozó, a mexikói drogbáró, a galaktikus uralkodó vagy a vállalatvezető. A gonosztevő általában élvezzi a pénzt és a hatalmat, de ezek a motivációk homályosak és bizonytalanok; amire igazán vágyik, az a dolgok összezavarása és az ártatlan áldozatok szenvedése. A gonosztevő ellenség – a jó ellenfele – és gyakran külföldi. A hollywoodi gonosztevők még akkor is idegen akcentust használnak, ha nem tartoznak a megnevezett államhoz.

A tiszta gonoszság mítosza megakadályozza, hogy megértsük az igazi gonoszságot. Mivel a tudós nézőpontja hasonlít az elkövető nézőpontjához, a moralizáló nézőpontja pedig az áldozatéhoz, a tudóst óhatatlanul az a vád éri, hogy „ürügyet keres”, „az áldozatot hibáztatja”, vagy igazolni próbálja azt az erkölcsstelen doktrínát, hogy „aki mindent ért, mindent megbocsát”. (Idézzük fel Lewis Richardson válaszát, mely szerint aki sokat ítélkezik, keveset ért.) Különösen

akkor merül fel a gonoszság relativizálásának vádja, ha az elemző valamilyen jelentéktelen motivációt, féltékenységet, pozícióharcot vagy megtorlást sejt a bűncselekmény hátterében, nem pedig olyan magasztos célokat, mint a világ szenvedésének megszüntetése vagy a rasszista, osztály- vagy némi elnyomás felszámolása. Akkor is számíthatunk rá, amikor az elemző minden emberi lényre kiterjeszti a motivációt, nemcsak néhány pszichopatát vagy valamely rosszindulatú politikai rendszer szereplőit azonosítja vele (ezért olyan népszerű a nemes vadember ideája). Amikor Hannah Arendt a holokauszt logisztikai megszervezéséért perbe fogott Adolf Eichmann peréről írt, megalkotta „a gonosz banalitása” kifejezést, hogy megragadja azt, amit a vádlott és motivációi hétköznapi-ságának látott.⁴² Akár igaza volt Eichmann megítélésében, akár tévedett (a történészek szerint Eichmann azért ideologikusabb antiszemita volt, mint Arendt elismerte), a jövőbe látott a tiszta gonoszság mítoszána lerombolásával.⁴³ És mint látni fogjuk, a szociálpszichológia négy évtizednyi kutatásai – amelyeket részben maga Arendt ihletett – megvilágítják a gyászos következményekkel járó motivációk többségének banalitását.⁴⁴

E fejezet hátralévő részében az agynak azokkal a rendszereivel és motivációival foglalkozom, amelyek erőszakra hajlamosítanak, megpróbálom azonosítani a motivációkat gerjesztő és csillapító inputokat és ezzel értelmezni az erőszak történelmi visszaszorulását. E kísérletemnek csak egyik veszélye, hogy úgy tűnök, mint aki az elkövető nézőpontjával azonosul. A másik az a feltételezés, hogy a természet morálisan értelmezhető rendszerekbe szervezte az agyunkat, amelyek egy része gonoszságra, egy része jóra ösztönöz. Mint látni fogjuk, az e fejezet belső démonjai és a következő fejezet angyalai között húzódó határvonalak egy részét épp annyira az értelmező kényelem, mint a neurobiológiai realitás hívta életre, mert az agy egyes rendszerei egyszerre képesek a legjobb és a legrosszabb emberi viselkedés előidézésére.

Az erőszak szervei

A tiszta gonoszság mítoszána egyik tünete, hogy állatias ösztönként értelmezzük az erőszakot, ezt tükrözik az olyan szavak, mint az *állatias*, a *bestiális*, az *embertelen* és a *vad*, vagy éppen az ördög ábrázolása szarvakkal és farokkal. Az erőszak valóban gyakori jelenség az állatok birodalmában, de ha egyetlen ösztönből eredeztetjük, az áldozat szemével látjuk a világot. Gondoljuk végig például, hogy a fajunk hányféle pusztító dolgot művel a hangyákkal. Megesszük, megmérgezzük, véletlenül eltapossuk és szándékosan szétnyomjuk őket. A hangyagyilkosság valamennyi formáját más-más motiváció hajtja. Ha azonban hangyák lennénk, valószínűleg nem érdekelnének a finom különbségek. Emberek lévén hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy az egymás ellen elkövetett rémtetteket egyetlen, álla-

tias motiváció mozgatja. A biológusok azonban már régen megállapították, hogy az emlősök agyának különféle áramkörei merőben eltérő agressziót idéznek elő.

Az állatok birodalmában az agresszió legkézenfekvőbb formája a ragadozó ösztön. Az olyan vadászok, mint a sólyom, a sas, a farkas, az oroszlán, a tigris és a medve sportmezeken és nemzeti címerekben díszelnek, és William Jameshez hasonlóan számos szerző tulajdonította az emberi erőszakot a „bennünk élő ragadozónak”-nak. Biológiai szempontból azonban a táplálékszerzést szolgáló ragadozó ösztön nem is különbözhetne jobban a riválisok és fenyegetések hatására kialakuló agressziótól. A macskatulajdonosok tisztában vannak a különbséggel. Amikor házikedvencük meglát a földön egy bogarat, meglapul, némán figyel és koncentrál. Amikor azonban az egyik kóbor macska összezsapni készül egy másikkal, felpúposítja a hátát, feláll a szőre, fúj és nyávog. Láttuk, ahogy az idegtudomány képviselői elektródát vezetnek egy macska düháramkörébe, megnyomnak egy gombot, és az állat máris támadásba lendül. Ha az elektródát egy másik áramkörre kapcsolják, feltámad a vadászösztön, és a tudósok döbbenet figyelhetik, ahogy a macska hangtalanul becserkészik egy képzeletbeli egeret.⁴⁵

Az agy számos rendszeréhez hasonlóan az agressziót szabályozó áramkörök is hierarchiába rendeződnek. Az alapvető cselekvések során az izmokat szabályozó függvények az utóagyban találhatók, amely a gerincoszlop tetején helyezkedik el. Az ezeket ingerlő érzelmi állapotok, mint a düh áramköre is, följebb, a köztiagyban és az előagyban találhatók. A macskáknál például az utóagy ingerlése aktiválhatja az idegtudósok által áldühnek nevezett jelenséget. A macska fúj, felborzolja a szőrét, és elővillantja a fogait, de nyugodtan megsimogathatjuk, nem támad ránk. Ha azonban a feljebb elhelyezkedő düháramkört ingerlik, már nagyon is valódi érzelmi állapotba kerül: előnti a pulykaméreg, és a kísérletvezető fejét célozza meg.⁴⁶ Az evolúció kihasználja ezt a modularitást. A különböző emlősök más-más testrészüikkel támadnak, a karmukkal, a fogukkal, az agancsukkal, a főemlősök pedig a kezükkel is. Míg e felületi jelenségeket előidéző utóagyai áramkörök a vér-vonal fejlődésével átprogramozhatók vagy kicserélhetők, az érzelmi állapotokat szabályozó központi programok nagyon is megmaradnak.⁴⁷ Nem kivétel ez alól az emberhez vezető vér-vonal sem: ezt fedezték fel az idegsebészek, amikor pácienseik agyában rátaláltak a düh áramkörének megfelelőjére.

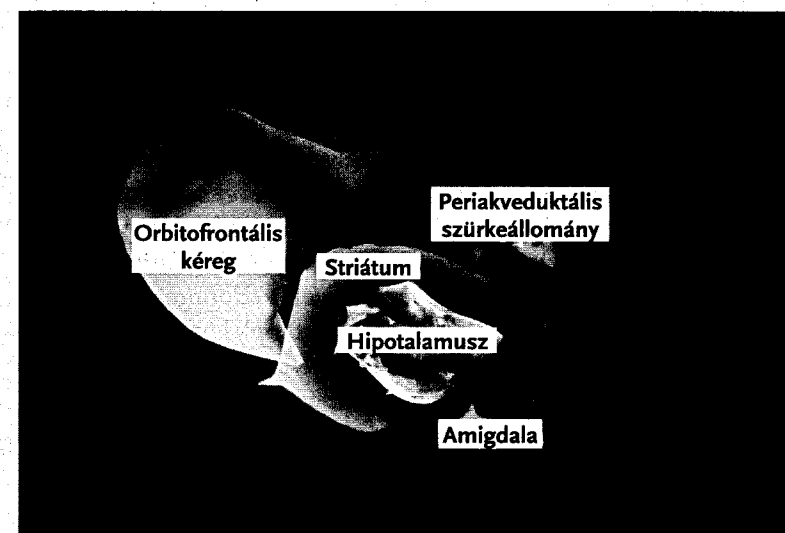
A 8.1. ábra egy patkány agyának számítógéppel generált modellje, bal felé nézve. A patkány folyton szimatol, a szaglóérzékére támaszkodik, ezért hatalmas szaglóhagymái vannak, ezeket azonban levágtuk a modell bal oldaláról, hogy az agy többi része a képre férjen. A többi négy lábúhoz hasonlóan a patkány is vízszintes élőlény, amit tehát az idegrendszer „magasabb” és „alacsonyabb” szintjének képzelünk, valójában előlről hátrafelé terjeszkedik: a patkány magasabb szintű gondolkodása a modell elülső (bal) végén, a test szabályozása pedig a hátsó (jobb) végén helyezkedik el, és egészen a gerincoszlopig tart, amely a kép jobb szélén lenne, ha ábrázoltuk volna.

A düh áramköre egy pálya, amely az agy alsó részeinek három fontos struktúráját kapcsolja össze.⁴⁸ A köztiagy egyik szövetsomója az úgynevezett periakveduktális szürkeállomány – szürkeállományból épül fel (a szöveteket szigetelő fehér burokkal nem rendelkező neuronok), „periakveduktális”, mert az agy aqueductus nevű részét veszi körül, a folyadékkal teli csatornát, amely a központi idegrendszeren halad végig a gerincoszloptól az agy nagy üregeiig. A periakveduktális szürkeállomány áramkörei szabályozzák a düh szenzomotoros összetevőit. Az agy fájdalmat, egyensúlyt, éhséget, vérnyomást, szívverést, hőmérsékletet és hallást (különösen egy másik patkány visítását) érzékelő részeiből kapnak inputot, és a felsoroltak mindegyike képes ingerültté, frusztrálttá vagy dühössé tenni az állatokat. Ezek outputjai táplálják a motoros programokat, amelyek hatására a patkány támad, rúg és harap.⁴⁹ Az erőszak biológiájának egyik első felfedezése a fájdalom vagy a frusztráció és az agresszió közötti kapcsolat. Amikor az állatot megrázkódtatás éri, vagy megfosztják a táplálékforrásától, rátámad a legközelebbi állatra, vagy élő célpont híján élettelen tárgyba is beleharap.⁵⁰

A periakveduktális szürkeállományt részben a hipotalamusz irányítja, az állat érzelmi, motivációs és pszichológiai állapotát, az éhséget, a szomjúságot és a kíváncsiságot is szabályozó sejtmagok összessége. A hipotalamusz felügyeli a véráram hőmérsékletét, nyomását és kémiai összetételét, és az agyalapi mirigy tetején helyezkedik el, amely olyan hormonokat pumpál a véráramba, amelyek többek között a mellékvese adrenalintermelését és az ivarmirigyek tesztoszteron- és ösztrogéntermelését szabályozzák. Két sejtmagja, a mediális és a ventrolaterális a düh áramkörének része. A „ventro” az állat hasára utal a hátával szemben. A függőleges testhelyzetet elfoglaló embernél a „ventrális” a lábfejre, a „hátsó” a fejünk tetejére vonatkozik.

A hipotalamuszt az amigdala modulálja; a szó latin megfelelője mandulát jelent, és az emberi agy alakjára utal. Az amigdala egy kicsi, több részből álló szerv, amely az emlékezet és a motiváció agyi rendszereihez kapcsolódik. Gondolataink és emlékeink érzelmi árnyalatát, különösen a félelmet biztosítja. Amikor az állatot betanítják, hogy egy bizonyos hangjelzést áramütés követ, az amigdala segít elraktározni az összefüggést, amely a szorongás és a félelem hangulatát kölcsönzi a hangjelzésnek. Az amigdala akkor is működésbe lép, ha az állat veszélyes ragadozót lát, vagy fajtársa fenyegetően lép fel. Az ember esetében például az amigdala reagál egy dühös arcra.

A düh áramkörének tetején pedig az agykéreg trónol – az agy féltékének külső felszínét borító vékony szürkeállomány-réteg, ahol az észleléssel, a gondolkodással, a tervezéssel és a döntéshozatallal kapcsolatos számítások zajlanak. Az agy két féltékje lebenyekre oszlik, és az elől lévő homloklebeny felelős a viselkedéssel kapcsolatos döntésekért. A homloklebenyek egyik legfontosabb területe a koponyában, a szemüreg fölött helyezkedik el, és orbitofrontális kéregnek nevezik.⁵¹ Az orbitofrontális kéreg szorosan kapcsolódik az amigdalához és más érzelmi

8.1. ábra. Patkány agya az agresszióban részt vevő legfontosabb struktúrákkal

Forrás: Allen Mouse Brain Atlas, <http://mouse.brain-map.org>.

áramkörökhöz, és segít bevonni az érzelmeket és az emlékeket a következő lépésekkel kapcsolatos döntésbe. Amikor az állat mérlegeli, hogy a körülmények hatására érdemes-e támadnia – figyelembe véve az érzelmi állapotát és a múltban levont tanulságokat –, az agynak ez a szemgolyó mögötti része dolgozik. Bár eddig felülről lefelé tartó parancsokként mutattam be a düh szabályozását – az orbitofrontális kéregből az amigdalához, majd a hipotalamuszhoz, a periakveduktális szürkeállományhoz és a motoros programokhoz –, minden ilyen kapcsolat kétirányú: az egyes szereplők sokat kommunikálnak egymással és az agy többi részével, visszajelzéseket is adva.

Mint említettem, a ragadozó ösztön és a düh egészen másképpen működik a húsevő emlősök viselkedési arzenáljában, az agy más-más részének elektromos ingerlése váltja ki. A ragadozásban szereplő áramkör a Panksepp által keresőrendszernek nevezett rendszer része.⁵² A keresőrendszer jelentős része a köztiagyból indulva (ez nem látszik a 8.1. ábrán) az agy középső területének szövetnyalábjaiban (a mediális előagyi nyalábon) keresztül a hipotalamusz oldalsó részéig, majd onnan a ventrális striátumig, az úgynevezett hüllőagy legnagyobb részéig tart. A striátum több párhuzamos sávból áll (ezért barázdálnak tűnik), mélyen helyezkedik el az agyféltekékben, és szorosan kapcsolódik a homloklebenyekhez.

A keresőrendszert akkor fedezték fel, amikor James Olds és Peter Milner pszichológusok elektródát ültettek egy patkány agyába, az elektródát összekötötték a ketrecben elhelyezett emelőkarral, és azt tapasztalták, hogy a patkány addig

nyomkodja a fogantyút, hogy ingerelje az agyát, amíg össze nem roskad a fáradtságtól.⁵³ Először azt hitték, hogy megtalálták az agyban az élvezet központját, de az idegtudósok ma már azt az álláspontot képviselik, hogy a rendszer inkább a szándékot vagy a vágyat idézi fel, mintsem a konkrét élvezetet. (A felnőttkor fontos felismerése, hogy óvatosan kívánjunk, mert a végén nem is feltétlenül örülünk az áhított dolognak, az agy felépítésében gyökerezik.) A keresőrendszert nemcsak az agy programozása, hanem a kémia is működteti. Neuronjai a dopamin nevű ingerületátvivő anyag segítségével adnak jelt egymásnak. A dopamintermelést serkentő kábítószer, mint a kokain és az amfetaminfélék felpörgetik az állatot, a dopamintermelést csökkentők, mint az antipszichotikumok közönyössé teszik. (A ventrális striátumban olyan áramkörök is működnek, amelyek az ingerületátvivő anyagok más fajtájára, az endorfinokra vagy az endogén opiátokra reagálnak. Ez utóbbi áramkörök nem annyira a vágyakozással, hanem inkább az áhított jutalom élvezetével függnek össze.)

A keresőrendszer azonosítja az állat elé kitűzhető célokat, például az emelőkár jelenlétét, amelyet megnyomva táplálék érkezik. Amikor az állat becserkészi a zsákmányt, úgy képzelhetjük, hogy kellemes várakozást érez. Ha sikerrel jár, csendesen szétmarcangolja áldozatát, és ez a viselkedés merőben ellentétes az acsarkodó, dühödt támadással.

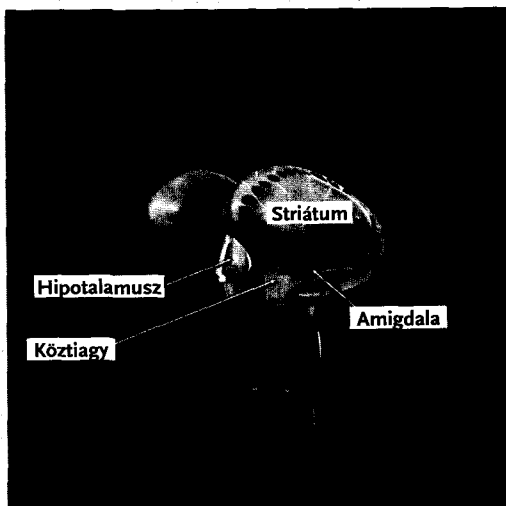
Az állatok kezdeményezhetik a támadást, de védekezésből is támadhatnak.⁵⁴ A kezdeményező támadás legegyszerűbb kiváltó oka a hirtelen fájdalom vagy frusztráció, az utóbbi a keresőrendszer jelzéseként jelentkezik. Ez a reflex az ember primitívebb reakcióiban is tetten érhető. A kisbabák dühösen regálnak, ha karjukat az oldalukhoz szorítják, a felnőttek pedig káromkodnak vagy összetörnek valamit, ha az ujjukra csapnak a kalapáccsal, vagy meglepődnek, hogy nem a várt eredmény születik (például a számítógép-karbantartásnál, amikor egy jó nagy ütés hatására minden működik). A védekező támadást – amely a patkány esetében azt jelenti, hogy nem rúg vagy harapja meg az ellenfél lágyékát, hanem a fejének támad – az agy egy másik, a félelemmel összefüggő rendszere idézi elő. A düh áramköréhez hasonlóan a félelem rendszere is egy olyan áramkörből áll, amely a periakveduktális szürkeállománytól a hipotalamuszon keresztül az amigdalába tart. A félelem és a düh áramköre két különböző áramkör, a szervek más-más sejtmagjait köti össze, fizikai közelségük azonban kapcsolódásuk egyszerűségét tükrözi.⁵⁵ Az enyhe félelem hatására az állat megdermed vagy elmenekül, a szélsőséges félelem azonban, más ingerekkel együtt, dühödt védekező támadást válthat ki. Az embernél a megelőző pánik és a tombolás ugyancsak egyszerre aktíválhatja a félelem és a düh rendszerét.

Panksepp egy negyedik, könnyen erőszakhoz vezető motivációs rendszert is felismert az emlősök agyában; ezt nevezi a hímek közötti agresszió vagy dominancia rendszerének.⁵⁶ A félelem és a düh áramköréhez hasonlóan a periakveduktális szürkeállománytól a hipotalamuszon keresztül az amigdalába tart, és útja során

további három sejtmagot kapcsol össze. Panksepp szerint: „A hím szexualitása szinte minden emlősnél asszertív hozzáállást igényel, így a hímek szexualitása és az agresszivitás általában kéz a kézben jár. E tendenciákat összeköti az idegnyúlvány, és amennyire korlátozott tudásunk sejteni engedi, ennek az agresszióknak az áramköre közel található a düh és a keresés áramköréhez, és valószínűleg szorosán együttműködik mindkettővel.”⁵⁷ Ha pszichológiai síkra szeretnénk terelni az anatómiát, a keresőrendszer hatására a hím szívesen, már-már mohón vállalja fel a másik hím agresszív kihívását, de amikor a harc elfajul, és egyiküket a vere-ség vagy a pusztulás veszélye fenyegeti, az összeszedett harc elvakult dühvé válhat. Panksepp szerint az agresszió e két fajtája együttműködik ugyan egymással, neurobiológiailag mégis különbözőek. Amikor a mediális hipotalamusz vagy a striátum bizonyos részei sérülést szenvednek, az állat nagyobb valószínűséggel támad egy zsákmányállatra vagy a mit sem sejtő kísérletvezetőre, viszont kisebb valószínűséggel ront neki egy másik hímnek. És mint látni fogjuk, ha tesztoszteront adagolunk egy állatnak (vagy embernek), nem válik minden szempontból tesztoszterondúsabbá. Éppen ellenkezőleg, jól érzi magát tőle, ugyanakkor rögtön bedühödik, amint egy rivális hímrel találkozik.⁵⁸

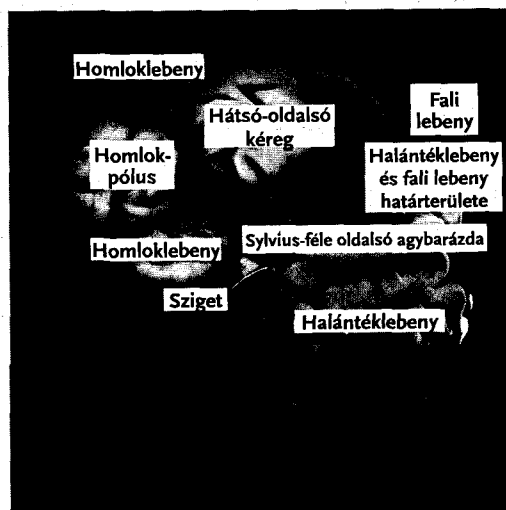
Elég egy pillantás az emberi agyra, hogy lássuk, igen különleges emlésről van szó. Az átlátszó kérget szemléltető 8.2. ábrán látszik, hogy a patkány agyának valamennyi része megtalálható az ember agyában is, beleértve a düh, a félelem és a dominancia áramköreiért felelős szerveket is: az amigdala, a hipotalamusz és a periakveduktális szürkeállomány (amely a köztiagyban található, a rajta keresztül haladó agy-gerincvelői csatorna mentén). Itt is hangsúlyos a dopaminnal hajtott striátum, amelynek ventrális része tüzi ki az agy egésze által megvalósítandó célokat. Míg azonban az állatoknál ezek a struktúrák az agy nagy részét elfoglalják, az emberi agyban körbeveszi őket a duzzadt nagyagy. Mint a 8.3. ábrán látható, a túlzott méretű agykéreg csak újságpapírként összegyűrve fér el a koponyában. A nagyagy jelentős részét a homloklebenyek foglalják el, amelyek az agynak ebben a nézetében a hátsó rész háromnegyedét elfoglalják. A neuroanatómia alapján arra gyanakodhatunk, hogy a *Homo sapiens*ben a düh, a félelem és a vágy primitív ösztönei küzdenek az elővigyázatosság, az erkölcsiség és az önuralom agyi korlátaival – bár, mint a vadak megszeli-dítésénél általában, itt sem mindig világos, hogy ki kerül ki győztesen.

A homloklebenyekben jól látszik, hogy honnan kapta a nevét az orbitofrontális kéreg: ez a nagy, gömb alakú horpadás ad helyet a szem csontos üregének. A tudósok 1848 óta tudják, hogy az orbitofrontális kéreg szerepet játszik az érzelmek szabályozásában, abban az évben ugyanis egy Phineas Gage nevű vasúti munkafelügyelő keményre döngölte a robbanóport egy szikla üregében, és a robbanástól a döngöléshez használt vasrúd az arcán keresztül a koponyája tetejébe fúródott.⁵⁹ Egy 20. századi számítógépes rekonstrukció alapján (a koponyáján

8.2. ábra. Az emberi agy az agresszióban szerepet játszó legfontosabb kéreg alatti egységekkel

Forrás: Az agy 3D-képének forrása az AXS Biomedical Animation Studio, a Dolan DNA Learning Center felkérésére készült.

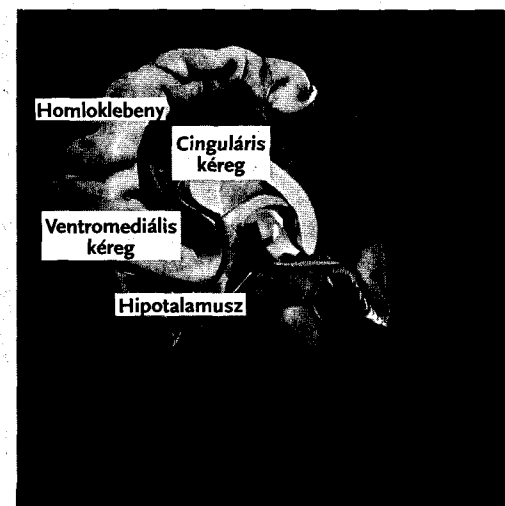

8.3. ábra. Az emberi agy a kéreg agressziót szabályozó legfontosabb részeivel

Forrás: Az agy 3D-képének forrása az AXS Biomedical Animation Studio, a Dolan DNA Learning Center felkérésére készült.

lévő lyukakból indultak ki) a rúd átszakította a bal orbitofrontális kérget és a nagy-agy belső falán lévő ventromediális kérget. (Ez látható a 8.4. ábrán az agy mediális nézetében.) Az orbitofrontális és a ventromediális kéreg egymás folytatása a homloklebény alsó széle körül, és az idegtudósok mindkét kifejezést használják a kettő kombinációjára.

Bár Gage érzékszervei, emlékei és mozgása nem változtak, hamar kiderült, hogy agyának sérült részeiben történt valami. Egy orvos az alábbiakban számolt be a változásról:

8.4. ábra. Az emberi agy, mediális nézet

Forrás: Az agy 3D-képének forrása az AXS Biomedical Animation Studio, a Dolan DNA Learning Center felkérésére készült.

A szellemi képességei és állati hajlamai közötti egyensúly felborult. Szeszélyes, gátlástalan, időnként kifejezetten vulgáris (ami korábban nem volt szokása), érzéketlen embertársai iránt, türelmetlenül viszonyul a vágyaiba ütköző korlátokhoz vagy tanácsokhoz, néha a végletekig makacs, ugyanakkor csapongó és tétova, különféle terveket sző a jövőre nézve, de amint minden készen áll a megvalósításukra, máris újabb, könnyebben kivitelezhetőnek látszó tervekkel áll elő. Szellemi kapacitása és megnyilvánulásai gyermekiek, ugyanakkor egy erős férfi állatias szenvedélyével bír. A sérülése előtt iskolázatlansága ellenére kiegyensúlyozott volt az elméje és az őt ismerők ravasz, okos üzletembernek látták, aki energikusan és kitartóan munkálkodik tervei megvalósításán. Ebből a szempontból teljesen átalakult az elméje, olyannyira, hogy barátai és ismerősei szerint „már nem is Gage”.⁶⁰

Bár Gage végül nagyrészt visszanyerte józan ítélőképességét, és a történetet szépitve és olykor meghamisítva adják tovább az elsőéves pszichológushallgatók újabb és újabb nemzedékének, az orbitofrontális kéreg működésével kapcsolatos mai tudásunk nagyjából egybevág az orvos szavaival.

Az orbitofrontális kéreg szorosan kapcsolódik az amigdalához, a hipotalamuszhoz és az agy érzelmért felelős többi részéhez.⁶¹ Tele van olyan neuronokkal, amelyek ingerületátvivő anyaga a dopamin, és amelyek a striátum keresőrendszeréhez kapcsolódnak. Közvetlen szomszédja a kéreg sziget nevű része, amely épphogy kilátszik a 8.3. ábrán látható Sylvius-féle oldalsó agybarázda alól; a sziget többi része a barázda alatt húzódik hátrafelé, a homlok- és halántéklebény kiálló lebenyeinek takarásában. A sziget érzékeli beleink fizikai érzéseit, a puffadt hasat, az

émelygést, a meleget, a megtelt húgyhólyagot és a gyorsabban kalapáló szívet. Az agy szó szerint értelmezi az olyan kifejezéseket, mint hogy „forr a vérem” vagy „undorodom a viselkedésétől”. Jonathan Cohen kognitív idegtudós és csapata megállapította, hogy ha igazságtalannak érezzük egy nem várt összeg felosztását, a sziget aktiválódik. Amikor a zsugori elosztás egy számítógéptől származik, vagyis nincs kire dühösnek lenni, a sziget nem lép működésbe.⁶²

Mint említettem, a szemgolyókon nyugvó orbitofrontális kéreg (8.3. ábra) és a befelé néző ventromediális kéreg (8.4. ábra) egymás mellett található, nem könnyű megkülönböztetni a funkciójukat, ezért az idegtudósok sokszor egyként is kezelik őket. Az orbitofrontális kéreg nagyobb szerepet játszik az élmények kellemes vagy kellemetlen voltának megállapításában (ezért is fekszik a sziget mellett, amely a zsigerektől kap inputot), míg a ventromediális kéreg inkább annak eldöntésében segít, hogy megkapjuk-e, amit szeretnénk, és el tudjuk-e kerülni, amit nem szeretnénk (ezért is terül el az agy középvonala mentén, ahol a kereső áramkör is található).⁶³ A megkülönböztetés a moralitás területén is különbséghez vezethet: a sérelemre adott érzelmi reakció és az azzal kapcsolatos ítélet és vélemény különbségéhez. A határvonal homályos volta miatt azonban továbbra is az „orbitofrontális” szóval utalok mindkét agyi területre.

Az orbitofrontális kéreg az inputoknak köszönhetően – zsigeri érzések, a vágy tárgyai és érzelmi ösztönök, valamint a kéreg egyéb részeiből származó érzések és emlékek – szabályozza az érzelmi életet. A harag, a melegség, a félelem és az undor zsigeri érzései egyesülnek az illető céljaival, a szabályozó jelzések pedig a számításokat követően visszakerülnek azokba az érzelmi struktúrákba, ahonnan érkeztek. Jelzések indulnak a kéreg azon felsőbb régióiba is, amelyek a hideg fejel hozott döntésekért és a vezérlésért felelősek.

Az idegi anatómia által kirajzolódó folyamatára meglehetősen pontosan tükrözi azt, amit a pszichológusok a klinikán és a laboratóriumban tapasztalnak. Ha eltekintünk a 19. század végén írt orvosi jelentések cikornyás stílusa és a 21. század klinikai zsargonja között mutatkozó különbségektől, a sérült orbitofrontális kéreggel rendelkező betegek mai leírása akár Phineas Gage-ről is szólhatna: „Gátlástalan, szociálisan illetlen, hajlamos félreértelmezni a többiek hangulatát, impulzív, nem foglalkozik tettei következményeivel, a mindennapi életben felelőtlen, nem méri fel az állapota súlyosságát, és gyenge a kezdeményezőkézsége.”⁶⁴

Angela Scarpa és Adrian Raine pszichológusok is hasonló listát állítottak össze, ám ők kiegészítik még egy tünettel, amely igencsak a témánkba vág: „Hajlam a vitára, a viselkedés következményeivel kapcsolatos nemtörődömség, a szociális illemszabályok áthágása, impulzivitás, könnyen elterelhető figyelem, sekélyesség, labilitás, erőszak.”⁶⁵ Az utolsó főnév Raine saját vizsgálataiból származik, ő ugyanis nem az orbitofrontális betegek személyiségét vizsgálta, hanem erőszakra hajlamos emberek agyát. Elsősorban antiszociális személyiségzavarban szenvedőket választott; az American Psychiatric Association (Amerikai Pszi-

chiátriai Társaság) szerint ezek a betegek „nem törődnek mások jogaival, újra és újra megsértik azokat”, törvénszegők, becsapnak másokat, agresszívek, féktelenek, és nincs bennük bűntudat. Az erőszakos bűnözők jelentős része szenved antiszociális személyiségzavarban, ezek egy részalmazát pedig – amelyre ezenkívül a simulékonyság, a narcizmus, a fellengzősség és a felszínes kedvesség is jellemző –, pszichopátának (olykor szociopátának) nevezzük. Raine megvizsgálta az antiszociális személyiségzavarban szenvedő és erőszakra hajlamos emberek agyát, és megállapította, hogy orbitofrontális régiójuk összezsugorodott, és anyagcsere szempontjából kevésbé aktív, mint az érzelmi agy többi része, például az amigdala.⁶⁶ Az egyik kísérlet során Raine összehasonlította a hirtelen felindulásból, illetve előre megfontolt szándékkal gyilkoló rabok agyát. Az orbitofrontális kéreg csak a hirtelen felindulásból gyilkolóknál bizonyult sérültnek, ami azt jelzi, hogy az agy e része által gyakorolt önuralom jelentős szerepet játszik az erőszak megakadályozásában.

Ugyanakkor e terület egy másik funkciója is működésbe léphet. A sérült orbitofrontális kérgű majmok nehezen illeszkednek be a dominanciaalapú hierarchiába, és gyakrabban keverednek verekezésbe.⁶⁷ Nem véletlen, hogy az orbitofrontálisan sérült emberek is érzéketlenek a szociális baklövésekre. Amikor arról hallgatnak meg egy történetet, hogy egy nő akaratlanul is ócsárolta a barátjától kapott ajándékot, vagy véletlenül elárulta egy barátjának, hogy nem hívták meg egy buliba, a betegek észre sem veszik, hogy valaki hibát követett el, nem értik meg, hogy az adott barát megbántódhatott.⁶⁸ Raine vizsgálatai alapján az antiszociális személyiségzavarban szenvedők azzal a feladattal szembesülve, hogy írjanak meg és mondjanak el egy beszédet a saját hibáikról – ami az átlagembernek idegtépő, feszengéssel, szégyenérzettel és bűntudattal járó megpróbáltatás –, az idegrendszerük nem ad reakciót.⁶⁹

Az orbitofrontális kéreg tehát (ventromediális szomszédjával együtt) az emberi elme több csillapító hatású képességében is szerepet játszik, beleértve az önuralmat, a másokkal való együttérzést és a normákkal és konvenciókkal kapcsolatos érzékenységet. Az orbitofrontális kéreg ennek ellenére az agy meglehetősen primitív része. Az egyszerű patkánynál is láthattuk, és az inputok szó szerint és átvitt értelemben is zsigeriek. Az erőszak tudatosabb és intellektuálisabb szabályozói az agy más részein találhatók.

Gondoljuk például végig azt a folyamatot, amikor arról döntünk, hogy megbüntessük-e a vétkezőt. Igazságérzetünk azt diktálja, hogy az elkövető bűnösége nemcsak az elkövetett cselekményen múlik, hanem az illető elmeállapotán is – a *mens rea*n, a bűnös tudaton, amely a jogrendszerek többségében szükséges ahhoz, hogy valamit bűncselekménynek tekinthessünk. Tegyük fel, hogy egy nő végez a férjével: patkánymérget tesz a teájába. A döntés, hogy villamosszékbe

küldjük-e, nagyban függ attól, hogy a doboz, amelyből a mérget adagolta, tévesen a CUKOR feliratot viselte-e, vagy a valóságnak megfelelően a PATKÁNYMÉRÉG címkét – más szóval, hogy tudta-e, hogy megmérgezi, a halálát akarta-e vagy tragikus baleset történt. Az *actus reus*-ra, a bűnös cselekményre adott zsigeri érzelmi reakció („Megölte a férjét! Szégyellje magát!”) a szándéktól függetlenül kiválthatja a bosszúvágyat. Az erkölcsiség szakadékát az a kulcsfontosságú szerep teszi lehetővé, amelyet az elkövető elmeállapota játszik a bűnösség megállapításában. Az áldozatok váltig állítják, hogy az elkövető szándékosan és tudatosan okozott kárt nekik, az elkövetők viszont váltig állítják, hogy véletlen volt.

Liane Young és Rebecca Saxe pszichológusok fMRI-vizsgálat közben szándékos és véletlen károkozásokról mesélt a vizsgálati alanyoknak.⁷⁰ Megállapították, hogy a bűnösök felmentése az elmeállapotuk alapján az agynak attól a részétől függ, amely a halánték- és a fali lebeny találkozásánál helyezkedik el és a 8.3. ábrán ki van emelve (bár a vizsgálatban e régió jobb féltékében lévő párja lépett működésbe). A halánték- és fali lebeny találkozása egy sor információ kereszteződése, többek között a saját testünk észlelésével és mások testének és tetteinek észlelésével összefüggő információké. Saxe már korábban megállapította, hogy erre a régióra van szükség ahhoz a mentális képességhez is, amelyet intuitív pszichológiának és az elme elméletének is neveznek, nevezetesen az embertársaink véleményének és vágyainak megértéséhez szükséges képességhez.⁷¹

Az erkölcsi mérlegelés egy másik típusa is túlmutat a zsigereken: a különböző lépések következményeinek megfontolása. Gondoljunk például az erkölcsfilozófia alapvetésére: egy család a nácik elől bujkál a pincében. Fojtás meg a kisbabát, hogy sírásával ne árulja el a rejtékhelyüket, mert ha elárulja, az egész család elpusztul, a kisbabával együtt? Vagy vessünk-e egy kövér embert az elszabadult sínautó elé, hogy ne hajthasson át öt másikon? A haszonelvű számítás alapján mindkét gyilkosság megengedhető, mert egyetlen élet feláldozásával ötöt megment. A legtöbben mégis visszariadnának a kisbaba megfojtásától vagy a kövér ember kocsi elé dobásától, valószínűleg azért, mert zsigerileg képtelenek pusztán kézzel ártani egy ártatlan embernek. Egy logikai szempontból hasonló dilemmában egy arra járó megmenthetné az öt embert azzal, hogy egy mellékvágányra tereli a sínautót, ahol csak egy embert öl meg. Ebben a változatban mindenki úgy véli, hogy megengedhető a váltó átállítása és öt élet megmentése egy árán, valószínűleg azért, mert nem *érezzük úgy*, hogy megölünk valakit; csak *nem tudjuk megakadályozni*, hogy a sínautó megtegye.⁷²

Joshua Greene filozófus Cohennel és másokkal együtt megállapította, hogy a kisbaba megfojtása vagy a kövér ember sínautó elé lökése ellen tiltakozó zsigeri reakció forrása az amigdala és az orbitofrontális kéreg, míg a minél több élet megmentését célzó haszonelvű logikával kapcsolatos számítások a homloklebeny hátsó-oldalsó kéreg nevű, a 8.3. ábrán kiemelt részében zajlanak.⁷³ A hátsó-oldalsó kéreg az agynak az a része, amely a legnagyobb szerepet játssza az intellektuális,

elvont problémamegoldásban – működésbe lép például, amikor IQ-tesztek feladatait oldjuk meg.⁷⁴ Amikor a pincében síró kisbaba esetét gondoljuk végig, egyszerre lép működésbe az orbitofrontális kéreg (amely a kisbaba megfojtásának borzalmára reagál) és a hátsó-oldalsó kéreg (amely a megmentett és elvesztett életeket számítja ki), továbbá az agy egy harmadik, az egymásnak ellentmondó ösztönökkel foglalkozó része – az agy középső falában lévő, a 8.4. ábrán látható elülső cinguláris kéreg. Aki szerint meg szabad fojtani a kisbabát, annak a hátsó-oldalsó kérgé működik erősebben.

A halánték- és a fali lebeny találkozása az a hátsó-oldalsó prefrontális kéreg, amely az evolúció során rendkívüli mértékben megnagyobbodott, biztosítja számunkra azoknak a hideg fejű számításoknak az elvégzését, amelyek az erőszak egyes fajtáit igazolhatónak minősítik. Minthogy e számítások eredményével kapcsolatban bizonytalanok vagyunk – nehéz eldönteni, hogy erőszaknak vagy az erőszak megelőzésének tekintjük a kisbaba megfojtását –, kijelenthetjük, hogy az agy egyes létfontosságú részei nem belső démonok, de nem is angyalok. Kognitív eszközök, amelyek egyszerre segítik elő és akadályozzák meg az erőszakot, és mint látni fogjuk, mindkét erő megmutatkozik az erőszak kifejezetten emberi formáiban.

Az erőszak neurobiológiájának fenti rövid áttekintése csak felületesen tükrözi tudományos ismereteinket, tudományos ismereteink pedig felületesen tükrözik magukat a jelenségeket. Arról azért reményeim szerint meggyőztem az olvasót, hogy az erőszak nem egyetlen pszichológiai okra vezethető vissza, hanem számos, más-más elven működő gyökere van. A gyökerek megértéséhez az agy hardvere mellett a szoftverét is meg kell vizsgálnunk – más szóval az *okokat*, amelyek miatt erőszakhoz folyamodunk. Ezek az okok szövevényes mintázatokként jelentkeznek az agyszövet mikroáramköreibe; nem értelmezhetők közvetlenül a neuronokból, ahogy a filmet sem értjük meg, ha mikroszkóppal megvizsgáljuk a DVD-t. A fejezet fennmaradó részében tehát madártávlatból vizsgálom meg a pszichológiát, ugyanakkor összefüggést keresek a pszichológiai jelenségek és az idegek anatómiája között.

Az erőszakot sokféleképpen osztályozzák hasonló kritériumok alapján. Én Baumeister négyrészes osztályozását használom, de az egyik kategóriáját két részre osztom.⁷⁵

Az erőszak első kategóriáját nevezhetjük gyakorlatinak, alapvetőnek, kizsákmányolónak vagy ragadozónak. Ez az erőszak legegyszerűbb formája: erő bevetése a célunk elérése érdekében. A célt a keresőrendszer tűzi ki, lehet mohóság, kéjvágy vagy ambíció, és az illető teljes intelligenciája irányítja, szabályozásáért pedig a hátsó-oldalsó prefrontális kéreg felel.

Az erőszak második gyökere a dominancia – a késztetés, hogy riválisunk fölébe kerekedjünk (Baumeister ezt „egotizmus”-nak hívja). E késztetést összefüggésbe

hozhatjuk a tesztoszteron által hajtott dominancia vagy férfiak közötti agresszió rendszerével, de korántsem csak a férfiakra vagy egyes emberekre érvényes. Mint látni fogjuk, időnként a csoportok is dominanciaharcot folytatnak.

Az erőszak harmadik gyökere a bosszú – hogy megfizessünk a sérelemért. Közvetlen motorja a düh rendszere, de a keresőrendszer is célja szolgálatába állíthatja.

A negyedik gyökér a szadizmus, a fájdalomkozás öröme. Ez az egyszerre érzéketlen és rémisztő motiváció pszichológiánk különböző kacskaringóinak, különösen a keresőrendszernek a mellékterméke lehet.

Az erőszak ötödik és legtöbb következménnyel járó oka az ideológia, amikor az igazhívók hitvallással szönek egy sor motivációt, és másokat is a hitvallás destruktív céljainak zászlaja alá vonnak. Az ideológia nem azonosítható az agy egy részével, de az egészével sem, mert több ember agya között oszlik meg.

Ragadozás

Az erőszak első kategóriája tulajdonképpen nem is kategória, mert elkövetői nem rendelkeznek olyan destruktív motivációval, mint a gyűlölet vagy a harag. Egyszerűen csak a legrövidebb úton akarnak eljutni a céljukhoz, és útjukban áll egy élőlény. Ha mégis kategória, kizárásos alapon az: a gátló tényezők, az együttérzés vagy az erkölcsi aggályok hiánya. Amikor Immanuel Kant megfogalmazta a második kategorikus imperatívuszt – egy tett akkor erkölcsös, ha nem eszköznek, hanem célnak tekinti az embert –, tulajdonképpen az ilyen típusú erőszak kerülésekként határozta meg az erkölcsöt.

A ragadozást nevezhetjük kizsákmányoló, alapvető vagy gyakorlati erőszaknak is.⁷⁶ Egybeesik a konfliktus első hobbesi okával: a nyereségvágyból elkövetett támadással. Ez Dawkins túlélőgépe, amely számára egy másik túlélőgép a környezet része, mint egy szikla vagy egy folyó vagy egy táplálékdarab. Clausewitz mondásának – a háború a politika folytatása más eszközökkel – személyek közti megfelelője. Willie Sutton válasza arra a kérdésre, hogy miért rabol bankot: „Mert ott van a pénz.” Ez rejlik a gazdálkodó jó tanácsa mögött, amely szerint a ló hatékonyabban dolgozik, ha két téglával kiheréli. Amikor megkérdezték, hogy „de ez nem fájdalmas?”, a gazdálkodó így felelt: „Ha nem nyomod a téglát a hüvelykujadra, akkor nem.”⁷⁷

Mivel a ragadozó erőszak csak eszköz egy cél eléréséhez, végtelen változata van, akárcsak az emberi céloknak. Tipikus esete a szó szerinti ragadozás – az élelemért vagy szórakozásból folytatott vadászat –, mert ott nem jelennek meg ellenérzések az áldozattal szemben. A vadászok nemhogy nem gyűlölik a zsákmányukat, hanem kifejezetten nagyra becsülik és totemként tisztelik őket, az őskőkorszaki barlangrajzoktól a férfiklubok kandallója fölé szegezett trófeákig. Egyes vadászok még együtt is éreznek a zsákmánnyal – ami azt bizonyítja, hogy az együttérzés önmagában

nem akadályozza meg az erőszakot. Louis Liebenberg antropológus sokat tanulmányozta a kung-szan törzsnek azt a kivételes képességét, hogy néhány halovány nyom alapján megállapítják a vad tartózkodási helyét és fizikai állapotát, amikor követik a Kalahári sivatagon át.⁷⁸ Az empátiát hívják segítségül – az állat helyébe képzelik magukat, hogy megtudják, mit érez és merre menekülhet. Talán még a szeretet is felbukkan. Egy este a baseballmeccs kilencedik része után még ahhoz is fáradt voltam, hogy föltápaszkodjak a kanapéról, vagy akár csatornát váltsak, ezért passzívan végignéztam a sportcsatorna soron következő műsorát. Horgászműsor volt, és egész végig nem mutattak mást, mint egy középkorú férfit alumínium-csónakban egy meghatározatlan folyón vagy tavon, ahogy egymás után húzza ki a vízből a süllőket. Minden egyes kapásnál az arca elé emelte a halat, megsimogatta, cuppogott és gügyögött: „Jaj, de gyönyörű vagy! Nagyon szép vagy! Igen, az vagy!”

Az elkövető – amorális, pragmatikus, már-már frivol – nézőpontja és az áldozat nézőpontja közötti szakadék sehol sem olyan széles, mint az állatok levadászása esetében. Bátran kijelenthetjük, hogy a süllő nem viszonzná a horgász érzelmeit, és a legtöbben nem vagyuk kíváncsiak a brojlercsirke vagy az élő homár véleményére arról, hogy a padlizsán helyett a húruk elfogyasztásával járó visszafogott élvezet megéri-e az áldozatot. Ugyanez a közömbösség teszi lehetővé az emberek ellen irányuló hidegszívű ragadozó erőszakot is.

Mondok néhány példát: a rómaiak leverik a provinciákban kitört felkeléseket; a mongolok a földdel teszik egyenlővé a hódításnak ellenálló városokat; a leszerelt katonák szabad bandái fosztogatnak és erőszakolnak; a gengszterek kiiktatnak egy-egy riválist, informátort vagy nem elég együttműködő rendőrt; az uralkodók meggyilkolják politikai ellenfelüket vagy fordítva; a kormányok börtönbe zárják vagy kivégzik az ellenszegülőket; a háborúzó nemzetek ellenséges városokat bombáznak; a huligánok megsebesítik a rablásnak vagy autólopásnak ellenszegülő áldozatot; a bűnözők megölik a bűncselekmény szemtanúját; az anyák megfojtják az újszülöttet, mert nem tudják felnevelni. A védekező és megelőző erőszak – inkább én teszem meg velük, mint hogy ők tegyék meg velem – az eszközként használt erőszak egy formája.

A ragadozó erőszak éppen azért számít az emberi erkölcsi rendszer legkülönbözetesebb és legzavarbaejtőbb jelenségének, mert annyira prózai és megmagyarázható. Olvasunk egy atrocitásról – például Ugandában az egyik háztetőn táborozó lázadó katonák nők elrablásával, megkötözésével, megerőszakolásával és a halálba hajtásával mulatják az idejüket –, megcsóváljuk a fejünket és felkiáltunk: „Hogy tehettek ilyet?”⁷⁹ Nem vagyunk hajlandók elfogadni az olyan kézenfekvő magyarázatokat, mint az unalom, a kényszer vagy a szórakozás, mert az áldozat szenvedése döbbenetes mértékben aránytalan az elkövető élvezetéhez képest. Az áldozat nézőpontjába helyezkedünk, és felhívjuk a figyelmet a tiszta gonoszság fogalmára. Pedig e felháborító tettek megértéséhez hasznosabb lenne azt kérdezni, hogy miért csak ilyen ritkán kerül rájuk sor, nem azt, hogy miért kerül rájuk sor.

A dzsaina szerzetesek kivételével valamennyien kipróbáltuk már a ragadozó erőszakot, még ha csak rovarokkal szemben is. Az emberekre irányuló erőszakot az esetek többségében érzelmi és kognitív korlátok akadályozzák, az emberek kisebb részéből azonban ezek hiányoznak. A pszichopáták a férfiak 1-3 százalékát teszik ki, attól függően, hogy tágan értelmezzük az antiszociális személyiségzavart és a legkülönbözőbb közönyös bajkeverőket is odasoroljuk, vagy szűken értelmezzük és csak a ravaszabb manipulátorokat számítjuk közéjük.⁸⁰ A pszichopáták már gyerekkoruktól kezdve hazudoznak és gyötrik a társaikat, képtelenek az együttérzésre és a megbánásra, az erőszakos bűnözők 20-30 százalékát alkotják, és a súlyos bűncselekmények felét követik el.⁸¹ Erőszakmentes bűncselekményeket is elkövetnek, például trükkös csalással ellopják idős házaspárok megtakarításait, vagy vállalkozásuk működtetése közben könyörtelenül kizsákmányolják a munkaerőt és az érintetteket. Mint láttuk, a pszichopáták agyában viszonylag kicsik vagy inaktívak az agy szociális érzelmeket kezelő részei, különösen az amigdala és az orbitofrontális kéreg, még akkor is, ha a betegség más jelei nem mutatkoznak rajtuk.⁸² Van, akinél betegség vagy baleset következtében sérülnek meg ezek a területek, de a betegség részben örökletes is. A pszichopátia kisebbségi stratégiaként fejlődhetett ki, a másokban bízó együttműködők szélesebb népségének kihasználása érdekében.⁸³ Bár egyetlen társadalom sem képes kizárólag pszichopátákkal feltölteni a milíciát és a hadsereget, az ilyen férfiakat aránytalan mértékben vonzzák ezek a kalandok, mert a fosztogatás és a nemi erőszak lehetőségével járnak. Mint a 6. fejezetben láttuk, a népirtások és polgárháborúk során gyakran munkamegosztás alakul ki az irányító ideológusok és hadurak, valamint a parancsokat boldogan végrehajtó, részben pszichopátákból álló rohamosztagok között.⁸⁴

A ragadozó erőszak lélektanának lényege az ember képessége a cél-eszköz logikája szerinti gondolkodásra és az, hogy a morális korlátok nem lépnek automatikusan működésbe minden élőlénnel kapcsolatban. A ragadozó erőszak kivitelezése azonban rejt két pszichológiai csavart.

Bár a ragadozó erőszak pusztán gyakorlati, az emberi elme nem sokáig bírja az elvont gondolkodást. Hajlamos visszacsúszni az evolúció biztosította és érzelmi töltetű kategóriákba.⁸⁵ Amint a zsákmánynak kiszemelt tárgy válaszképpen övintézkedésekhez folyamodik, előtörnek az érzelmek. Az emberi zsákmány elrejtőzhet vagy csatlakozhat a csoportjához, de vissza is vághat, még a ragadozó megelőző jellegű elpusztításával is fenyegetőzhet, és ez az eszközként használt erőszak a zsákmány részéről biztonsági dilemmához vagy hobbesi csapdához vezet. Ezekben az esetekben a ragadozó elméje az eszközök és célok higgadt elemzéséből undorra, gyűlöletre és haragra válhat.⁸⁶ Mint láttuk, az elkövetők hajlamosak férgekkel azonosítani az áldozataikat, és erkölcsi alapon álló undorral

tekintenek rájuk. Vagy egzisztenciális fenyegetést látva bennük gyűlölettel közeledhetnek hozzájuk, márpedig ez az érzelem, mint Arisztotelész megállapította, nem az ellenfél megbüntetésére, hanem eltiprására törekszik. Ha a kiirtásra nincs lehetőség, és az elkövetők kénytelenek továbbra is érintkezni az áldozatokkal – közvetlenül vagy harmadik fél részvételével –, haraggal viszonyulhatnak hozzájuk. A zsákmány védekező jellegű megtorlására a ragadozók úgy reagálhatnak, mintha *őket* támadták volna meg, ezért erkölcsi alapon gyűlöletet és bosszúszomjat tapasztalnak magukon. Az erkölcsiség szakadékaának köszönhetően saját első csapásukat szükségessé és elkerülhetetlenként kisebbitik, a megtorlást viszont váratlanul és pusztítóan bélyegzik. A két oldal eltérően számolja a sérelmeit – az elkövető páros, az áldozat páratlan számú támadást számol össze –, és a matematikai különbség felszíthatja a bosszú spirálját; ezzel a dinamikával egy későbbi részben foglalkozunk.

Az énvédő torzítások másképpen is pokoli tűzzé lobbanthatják a ragadozó erőszak jelentéktelen lángját. Nemcsak erkölcsi feddhetetlenségünket, hanem hatalmunkat és kilátásainkat is hajlamosak vagyunk eltúlozni: az énvédő torzításnak ezt az altípusát pozitív illúzióknak nevezzük.⁸⁷ Vizsgálatok számai tanúsítják, hogy túlértékeljük az egészségi állapotunkat, a vezetői képességeinket, az intelligenciánkat, a szakértelmünket, a sportteljesítményünket és a szervezőkészségünket. Ahhoz az értelmetlen meggyőződésünkhöz is ragaszkodunk, hogy szerencsésnek születünk. A legtöbben úgy véljük, hogy az átlagnál nagyobb valószínűséggel jutunk jó első álláshoz, lesznek tehetséges gyerekeink és élünk meg szép kort. Arról is meg vagyunk győződve, hogy az átlagnál *kisebb* valószínűséggel válunk baleset, bűncselekmény, betegség, depresszió, nem kívánt terhesség vagy földrengés áldozatává.

Miért ringatjuk magunkat illúziókba? A pozitív illúzióktól boldogabbak, magabiztosabbak és mentálisan egészségesebbek leszünk, ez azonban nem magyarázhatja a létezésüket, hiszen mindjárt felmerül a kérdés, hogy *miért* alakult így az agyunk, miért csak a valóságtól elrugaszkodott értékelés tesz minket boldoggá és magabiztossá, miért nem a valóságnak megfelelően kalibráljuk az elégedettségünket. A legvalószínűbb magyarázat szerint a pozitív illúziók az alkudozás taktikáját szolgálják, hihető blöffök. Amikor szövetségest keresünk egy kockázatos vállalkozáshoz, megpróbáljuk kialakítani a legjobb árat, vagy megfélemlítjük az ellenfelünket, hogy visszavonulót fújjon, csak nyerhetünk az erőnk hihetőnek tűnő felnagyításával. Jobb hinni a saját túlzásainkban, mint hazudni róluk, mert a hazugság és a hazugság észlelésének fegyverkezési versenye folytán a közönségünk képes átlátni a szemenszedett hazugságon.⁸⁸ Amíg a túlzásaink nem nevetésgesek, a közönség nem engedheti meg magának, hogy egyáltalán ne törődjön az önértékelésünkkel, mert mindenkinél többet tudunk saját magunkról, és nem áll érdekünkben *túlzottan* torzítani az értékelésünkön, nehogy folyamatos pofonokba szaladjunk bele. A faj szempontjából hasznosabb lenne, ha senki sem

túlozna, az agyunk azonban nem a faj érdekében alakult az evolúció során, és egyetlen ember sem engedheti meg magának, hogy ő legyen az egyetlen őszinte tagja az önfényezők közösségének.⁸⁹

A túlzott önbizalom csak ront a ragadozás tragédiáján. Ha teljesen racionálisak lennénk, csak biztos siker esetén folyamodnánk ragadozó agresszióhoz, és csak akkor, ha a sikerrel járó előnyök meghaladnák a harcból származó veszteségeket. Ugyane logika mentén a gyengébb félnek engednie kellene, amint biztossá válik számára a kudarc. A racionális szereplőkből álló világban sok lenne a kizsákmányolás, de ritka lenne a harc és a háború. Erőszakra csak akkor kerülne sor, ha a két fél annyira hasonló képességű, hogy csak harccal dönthető el, hogy melyikük az erősebb.

A pozitív illúziók világában azonban az agresszor vakmerően támad, a védekező fél vakmerően ellenáll, a siker esélyéhez képest aránytalan mértékben. Ahogy Winston Churchill fogalmazott: „Bármilyen biztos is vagy a győzelmedben, soha ne feledd, hogy nem lenne háború, ha a másik fél nem bízna a saját győzelmében.”⁹⁰ Az eredmény anyagháború lehet (játékelméleti és katonai értelemben egyaránt), amely, mint az 5. fejezetben láttuk, a történelem legpusztítóbb eseményei közé tartozik: a halálos kimenetelű konfliktusok hatványtörvény-eloszlásában felduzzasztja a súlyos háborúk farkát.

A hadtörténészek már régen megállapították, hogy a háborúk során a vezetők olyan hebehurgia döntéseket hoznak, amelyek már-már örűltségnek minősülnek.⁹¹ Hírhedt példa erre Oroszország napóleoni, majd több mint egy évszázaddal később hitleri lerochanása. Az elmúlt öt évszázadban a háborúkat kezdeményező nemzetek a háborúk egynegyedét-felét elvesztették, ha pedig mégis nyertek, győzelmük gyakran átmenetinek bizonyult.⁹² Richard Wrangham Barbara Tuchman *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (Az örűlet menete: Trójától Vietnámgig) című könyve és Robert Trivers önbecsapás-elmélete nyomán felvetette, hogy a katonai alkalmatlanság gyakran nem a hiányos adatokra vagy a stratégiai hibákra, hanem a túlzott magabiztosságra vezethető vissza.⁹³ A vezetők túlbecsülik a győzelem esélyét. Virtuskodásuk feltűzelheti a csapatokat, és megfélemlítheti a gyengébb ellenfeleket, de bajba is sodorhatja őket, ha az ellenség erősebb a vártnál, vagy maga is túlságosan magabiztos.

Dominic Johnson politológus Wranghammal és másokkal együtt kísérlettel próbálta ki, hogy háborúhoz vezet-e a mindkét részről jellemző túlzott magabiztosság.⁹⁴ Közepesen bonyolult háborús játékok résztvevői nemzetek vezetőinek szerepében tárgyalhattak egymással, fenyegetőzhettek és költséges támadást indíthattak egymás ellen egy vitatott határterületen lévő gyémántbányáért. A versengésből a gazdagabb játékos került ki győztesen, már ha a nemzet egyáltalán életben maradt a többkörös játék végén. A játékosok a számítógép segítségével kommunikáltak, nem látták egymást, tehát a férfiak nem tudták, hogy férfival vagy nővel játszanak-e és fordítva. A játék kezdete előtt a résztvevőknek meg kellett

tippelniük, hogy mennyire teljesítenek majd jól az összes többi játékoshoz képest. Gyönyörűen kirajzolódott a Wobegon-hatás: a többség úgy vélte, hogy jobb lesz az átlagnál. A Wobegon-hatásnál előfordulhat, hogy nem is csapják be magukat olyan sokan. Tegyük fel, hogy az emberek 70 százaléka jobbnak vallja magát az átlagnál. Mivel bármely népesség fele valóban jobb az átlagnál, talán csak 20 százalékuk képzel túl sokat magáról. A háborús játékban nem így történt. Minél magabiztosabb volt a játékos, annál *rosszabbul* teljesített. A magabiztos játékosok gyakrabban indítottak váratlan támadást – különösen ha két magabiztos játékos csapott össze –, így a következő körben kölcsönösen pusztító megtorlás következett. A nőket nem lepem meg, ha elárulom, hogy a túlzottan magabiztos és kölcsönösen destruktív játékospárok szinte kizárólag férfiak voltak.

Ha a való világban szeretnénk értékelni a magabiztosságról szóló elméletet, nem elég visszamenőleg észlelni, hogy egyes katonai vezetők tévedtek. Azt is bizonyítani kell, hogy a végzetes döntés pillanatában a vezető hozzáférhetett olyan információkhoz, amelyek egy semleges harmadik felet meggyőztek volna a vállalkozás biztos kudarcáról.

Overconfidence and War: The Havoc and Glory of Positive Illusions (A túlzott magabiztosság és a háború: A pozitív illúziók dűlása és dicsősége) című könyvében Johnson úgy igazolta Wrangham hipotézisét, hogy megvizsgálta a vezetők jóslatait a háború küszöbén, és bebizonyította, hogy azok irreálisan optimisták voltak, és ellentmondtak az akkoriban is rendelkezésre álló információknak. Az első világháborút megelőző hetekben például Anglia, Franciaország és Oroszország vezetői egyfelől, másfelől pedig Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint az Oszmán Birodalom vezetői valamennyien kijelentették, hogy a háború gyorsan lezajlik, és győztes csapataik már otthon tölthetik a karácsonyt. Mindkét oldalon elragadtatott fiatal emberek tömegei jelentkeztek önként, nem azért, mert önzetlenül szerettek volna meghalni a hazájukért, hanem mert nem hitték, hogy meghalhatnak. Nem lehetett mindegyiküknek igaza, és nem is volt. A vietnámi háború idején három amerikai kormány súlyosbította a háborút, miközben a hírszerzők rendszeresen figyelmeztették őket, hogy elfogadható áron valószínűtlen a győzelem.

Johnson szerint a pusztító anyagháborúhoz nincs szükség arra, hogy mindkét oldal biztos vagy majdnem biztos legyen a győzelmében. Csak annyi kell hozzá, hogy a szemben álló felek szubjektív valószínűségének összege meghaladja az egyet. Szerinte a modern konfliktusokban, ahol különösen sűrű a háború köde, és a vezetőség elrugaskodik a valóságtól, a túlzott magabiztosság tovább maradhat fenn, mint a pozitív illúzióink kialakulását biztosító kisebb csatákban maradt volna. Ugyancsak modern veszély, hogy a nemzetek vezetése elsősorban férfiak kezében van, akik a magabiztosság jobb farkánál, az önhittség régiójában helyezkednek el.

Johnson arra számított, hogy a túlzott magabiztosság okozta háborúk ritkábban fordulnak elő demokráciákban, ahol az információáramlás nagyobb valószí-

nűséggel szembesíti a vezetők illúzióit a rideg valósággal. Mégis azt állapította meg, hogy nem a demokratikus rendszer pusztította, hanem maga az információáramlás számít. Johnson könyve 2004-ben jelent meg, és a borítókép kiválasztásához nem volt szükség hosszadalmas gondolkodásra: a repüléshez öltözött George W. Bush 2003-as képét választották, amelyen a következő felirattal ellátott repülőgép-hordozó fedélzetén látható: „Küldetés teljesítve”. Az önhittség nem befolyásolta az iraki háború kimenetelét (kivéve természetesen Szaddám Huszein esetében), ám végzetesnek bizonyult arra a háborút követő célkitűzésre nézve, hogy stabil demokrácia jöjjön létre Irakban, ezt ugyanis a Bush-kormány elfelejtette megtervezni. Karen Alter politológus a háború előtt készített elemzésében megállapította, hogy a Bush-kormány döntéshozatali mechanizmusa szokatlanul zárt.⁹⁵ A csoportgondolkodás jelenségének tankönyvi példájában a háborút megelőző politikai csapat szilárdan hitt saját tévedhetetlenségében és erényében, nem vett tudomást az ellentmondó értékelésekről, erőltette a konszenzust, és öncenzúrázta az egyesekben felmerülő kételyeket.⁹⁶

Nem sokkal az iraki háború előtt Donald Rumsfeld védelmi miniszter így nyilatkozott:

Vannak ismert dolgok; dolgok, amikről tudjuk, hogy tudjuk. Azt is tudjuk, hogy vannak ismert ismeretlenek; más szóval tudjuk, hogy van, amit nem tudunk. De vannak ismeretlen ismeretlenek is – amikről nem tudjuk, hogy nem tudjuk.

Johnson Slavoj Žižek filozófus megjegyzése nyomán felhívja a figyelmet, hogy Rumsfeld kihagyott egy igen fontos negyedik kategóriát, az ismeretlen ismertét – mindazt, amit tudunk vagy legalább tudhatnánk, de nem veszünk róla tudomást, vagy a szőnyeg alá söpörjük. Éppen az ismeretlen ismertek tették lehetővé, hogy a visszafogott mértékű eszközként használt erőszak (néhány hétnyi döbbenet és félelem) megnyissa az utat az erőszak valamennyi más formájának nyílt végű kölcsönös cseréje előtt.

Dominancia

Az olyan színes kifejezések, mint a *melldöngetés*, a *meghúzza a határokat*, az *arcába dobja a kesztyűt* és a *pisilőverseny* olyasmiről szólnak, ami tulajdonképpen jelentéktelen, mégis dominanciaharcra szólít fel. Ez jelzi, hogy egészen más kategóriáról van szó, mint a ragadozó, a gyakorlati vagy az eszközként használt erőszak. Bár a dominanciaharc nem kézzelfogható dolgok miatt zajlik, a leghalálosabb emberi konfliktusok közé tartozik. A nagyságrendi skála egyik végén láttuk, hogy a dinasztiki, a szuverenitás és a nacionalizmus korának legtöbb háborúját,

így az első világháborút is a nemzeti fölény homályos megnyilvánulásai miatt vívták. A skála másik végén az emberölés legjelentősebb motivációja a „viszonylag egyszerű okra – sértés, szidalom, taszítás stb. – visszavezethető civakodás”.

Gyilkosságról szóló könyvében Martin Daly és Margo Wilson kifejti, hogy „a civakodások résztvevői úgy viselkednek, mintha sokkal több forogna kockán, mint az aprópénz vagy a biliárdasztal, és érdemes tisztelettel viszonyulnunk ahhoz, ami szerintük kockán forog”.⁹⁷ A dominanciaharc nem is olyan nevetséges, mint elsőre hinnénk. Anarchiába fulladt övezetben csak úgy védhetjük meg az érdekeinket, ha az a hírünk, hogy készek és képesek vagyunk védekezni a támadások ellen. Bár bátorságunkat megtorlással is bizonyíthatjuk, jobb proaktívan fitogtatni, hogy megelőzzük a kárt. Ha bizonyítani akarjuk, hogy nem üres fenyegetésről van szó, lehetőséget kell keresnünk elszántságunk és bosszúra való készségünk demonstrálására, hogy azt üzenhessük: „Ne szórakozz velem!” Mindenkinek érdeke ismerni a környezetében élők harci képességeit, mert minden félnek érdekében áll megelőzni a biztos kimenetelű és mindkét harcost feleslegesen megsebző csatákat.⁹⁸ Ha egy közösségben stabil és széles körben ismert a tagok egymáshoz viszonyított ereje, dominanciára épülő hierarchiáról beszélünk. A dominanciára épülő hierarchiának nem pusztán a nyers erő az alapja. Mivel még a legádázabb főemlős sem képes három ellen győzni, a dominancia a szövetségesek toborzásán is múlik – és a szövetségesek sem véletlenszerűen választanak csapattársat, hanem az erősebbekhez és a ravaszabbakhoz csatlakoznak.⁹⁹

A dominanciaharcban közvetlenül kockán forgó árucikk az információ, és ez a tény több szempontból is megkülönbözteti a dominanciát a ragadozástól. Az egyik különbség, hogy bár a dominanciaharc halálos összecsapássá is fajulhat, különösen ha a riválisok egyformán erősek és pozitív illúziók rabjai, az esetek többségében (az embernél és az állatoknál egyaránt) csak erőfitogtatásban merül ki. A szemben álló felek az erejükkel kérkednek, fegyvereket lóbálnak és házárdíroznak; a harc akkor ér véget, amikor az egyik fél visszavonulót fúj.¹⁰⁰ A ragadozás egyetlen célja ezzel szemben a vágott tárgy megszerzése.

Az információ fontossága azzal is együtt jár, hogy a dominanciaharcban az erőszakot adatcsere szövi át. A hírnév társadalmi létesítmény, arra épül, amit a logika szakértői közös tudásnak neveznek. A harc elkerülése érdekében a riválisoknak nemcsak azt kell tudniuk, hogy melyikük az erősebb, hanem azt is, hogy a másik tudja ezt, és azt is, hogy a másik tudja, hogy ő tudja, és így tovább.¹⁰¹ A közös tudást alááshatja az ellentétes vélemény, ezért a dominanciaharcot a közös információ arénáiban vívják. Egy sértés is kirobbanthatja, különösen a becsület kultúráiban és azokban, amelyek lehetővé teszik a hivatalos párbajt. A sértést fizikai sérülésként vagy lopásként kezelik, erőszakos bosszúszomjat vált ki (így a dominancia pszichológiája átcsaphat a következő részben tárgyalt bosszú pszichológiájába). Az amerikai utcai erőszakkal foglalkozó vizsgálatok rámutattak, hogy a következő évben a becsületkódex szerint

élő fiatal férfiak követnek el a legnagyobb valószínűséggel súlyos erőszakot.¹⁰² Az is kiderült, hogy a közönség jelenléte megkétszerezi annak valószínűségét, hogy két férfi között erőszakká fajul a vita.¹⁰³

A dominancia egy zárt csoportban mindig zéró összegű játszma: ha valaki emelkedik a ranglétrán, egy másiknak zuhannia kell. A dominancia kisebb csoportokban hajlamos erőszakká fajulni, bandákban és elszigetelt munkahelyeken, ahol az illető klikken belüli rangja teljes szociális értékét meghatározza. Ha valaki több csoporthoz is tartozik, és könnyen mozog közöttük, könnyebben talál olyat, ahol megbecsülik, ezért a sértés vagy sérelem kisebb következményekkel jár.¹⁰⁴

Mivel a dominanciaharcban az információ az egyetlen kockán forgó érték, ha világossá válik, hogy ki a főnök, az erőszak a bosszú végtelen körei nélkül is véget ér. Frans de Waal főemléskutató észrevette, hogy a főemlések többségénél a harc után kibékül a két állat.¹⁰⁵ Kezet fognak, megcsókolják, megölelik egymást, a bonobók esetében pedig közöszülnek. Elgondolkodtat, hogy miért harcolnak egyáltalán, ha később úgyis kibékülnek, és miért békülnek később ki, ha jó okkal harcoltak. Ennek az az oka, hogy csak azok a főemlések békülnek ki, amelyek hosszú távú érdeke közös. A kötelék lehet genetikai rokonság, közös védekezés a ragadozók ellen, összejátszás egy harmadik féllel szemben vagy – kísérlet során – a táplálék együttműködéshez kötése.¹⁰⁶ Az érdekek átfedése nem tökéletes, ezért továbbra is van okuk dominanciáért harcolni vagy bosszút állni a csoporton belül, de nem is nulla, nem üldözhetik hát egymást a végtelenségig, és semmiképpen sem végezhetnek egymással. Ha a főemlések érdekei egyik említett módon sem közősek, az ellenfelek nem gyakorolnak megbocsátást, és könnyebben elfajul az erőszak. A csimpánzok például kibékülnek a közösségükön belüli verekedés esetén, de soha nem békülnek ki egy másik közösség tagjaival a harc vagy portyázás után.¹⁰⁷ Mint a következő fejezetben látni fogjuk, az emberek közötti békülést is a közös érdekek észlelése irányítja.

A pisilőverseny metaforája azt sugallja, hogy a versenyhez a legjobb felszereléssel rendelkező nem vesz részt a legnagyobb valószínűséggel dominanciaharcban. Bár számos főemlésfajnál, beleértve az embert is, mindkét nem küzd az elsőbbségért, általában saját nemének tagjai ellen, a férfiak agyában fontosabb szerepet kap, mint a nőkében, már-már misztikus státuszba kerül, felbecsülhetetlen értékű, szinte bármilyen áldozatot megérő árucikként. A férfiak és nők számára fontos személyes értékeket firtató felmérésekben a férfiak aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonítanak a szakmai előmenetelnek az élet többi öröméhez képest.¹⁰⁸ Nagyobb kockázatot vállalnak, jobban jellemző rájuk a magabiztosság és az önhittség.¹⁰⁹ A munkaerőpiacra foglalkozó közgazdászok többsége szerint ezek a nemi különbségek is hozzájárulnak a jövedelemben és a szakmai sikerekben mutatkozó nemek közötti egyenlőtlenséghez.¹¹⁰

És természetesen a férfiak sokkal erőszakosabbak is. Bár a pontos arány eltérő, minden társadalomban a férfiak hajlamosabbak játékból verekedni, kínozni egymást, igazából verekedni, fegyvert viselni, élvezni az erőszakos szórakozást, gyilkosságról fantáziálni, gyilkolni, nemi erőszakot elkövetni, háborút kezdeményezni, és háborúban harcolni.¹¹¹ A nemek közötti különbség mindenhol egy irányba mutat, és az első dominó szinte biztosan biológiai eredetű. A különbség megtalálható a többi főemlék többségénél is, tipegőkorban jelenik meg, és azoknál a fiúknál is megmutatkozik, akiket (rendellenes nemi szerveik miatt) titokban lánynak nevelnek.¹¹²

Már láttuk, hogy miért alakult ki a nemek közötti különbség: az emlősök hímjei gyorsabban szaporodnak, mint a nőstények, ezért versengenek a szexuális lehetőségeikért, míg a nőstények inkább saját és utódaik életben maradását helyezik előtérbe. A férfiak többet nyerhetnek és kevesebbet veszíthetnek az erőszakos versennyel, mert az apátlan gyermek könnyebben marad életben, mint az anyátlan. Ez nem jelenti azt, hogy a nők teljes mértékben kerülnek az erőszakot – Chuck Berry szerint a milói Vénusz azért vesztette el mindkét karját, mert megverekedett egy jóképű, barna szemű férfiéért –, de kevésbé találják vonzónak. A nők versengési taktikája fizikailag kevésbé veszélyes agresszióra szorítkozik, például pletykára és kiközösítésre.¹¹³

Elméletben nem kellene együtt járnia a párért és dominanciáért folyó erőszakos versenynek. Nem kell dominanciával magyaráznunk, hogy Dzsingisz kán annyi nőt megtermékenyített, hogy Y-kromoszómája még ma is gyakori Közép-Ázsiában; elég megállapítanunk, hogy megölte a nők apját és férjét. Minthogy azonban a társas főemlések az erőszak szabályozása érdekében behódolnak a domináns egyedeknek, fajunk történetének nagy részében kéz a kézben járt a dominancia és a sikeres párválasztás. A törzsi társadalmakban a domináns férfiaknak több felesége és barátnője van, és gyakrabban kerülnek kapcsolatba más férfiak feleségeivel.¹¹⁴ A hat legkorábbi birodalomban pontosan számszerűsíthető a státusz és a sikeres párválasztás közötti összefüggés. Laura Betzig megállapította, hogy a császároknak sokszor több ezer feleségük és ágyasuk volt, a hercegeknek több száz, a nemeseknek több tucat, a felsőbb osztálybelieknek legfeljebb egy tucat, a középosztálynak pedig három-négy.¹¹⁵ (Ebből matematikailag következik, hogy az alsóbb osztályokhoz tartozó férfiaknak sokszor egy sem volt – és ez erős ösztönző erő, hogy kikerüljenek abból a társadalmi osztályból.) Az utóbbi időben a megbízható fogamzásgátlás megjelenésével és a demográfiai átalakulásnak köszönhetően csökkent az összefüggés. Ám a vagyon, a hatalom és a szakmai siker továbbra is növeli a férfiak vonzerejét, és a fizikai dominancia legszembetűnőbb jele – a testmagasság – továbbra is előnyt biztosít a gazdasági, politikai és szerelmi versenyben.¹¹⁶

Míg az eszközként használt erőszak az agy kereséssel és számítással foglalkozó részeit használja, a dominancia azt a rendszert, amelyet Panksepp hímek közötti

agresszióknak nevez. Helyesebb lenne nemeken átívelő versengésnek nevezni, mert a nőkre is jellemző, és mivel az embernél a férfi is befektet a szülői létbe, a nőknek és a férfiaknak is evolúciós érdeke megküzdeni a megfelelő partnerért. Az áramkör egyik része, a hipotalamusz preoptikus területének elülső részén található sejtmag ennek ellenére kétszer akkora a férfiaknál, mint a nőknél.¹¹⁷ És a rendszer egészében hemzsegek a tesztoszteron receptorai, márpedig a férfiak vérkeringésében ötször-tízszere annyi tesztoszteron található, mint a nőkében. Emlékezzünk vissza, hogy a hipotalamusz szabályozza az agyalapi mirigyet, amely kiválasztja azt a hormont, amely több tesztoszteron előállítására szólítja fel a heréket és a mellékvesét.

Bár a laikusok képzeletében a tesztoszteront gyakran teszik felelőssé a férfiak harciasságáért – „a férfiak ettől az anyagtól viselkednek tipikus férfi módjára, hencegnek, nyomulnak, kiabálnak, bőfögnék, vérekednek és léggitároznak”, ahogy Natalie Angier újságíró fogalmazott –, a biológusok vonakodva varrnák a tesztoszteron nyakába a hímek agresszióját.¹¹⁸ A tesztoszteron mennyiségének növelése kétségtelenül féktelenebbé teszi a madarak és az emlősök többségét, a mennyiség csökkentése pedig csillapítólag hat, amint azt valamennyi sterilizált kutya és macska tulajdonosa tanúsíthatja. Az embernél azonban egy sor unalmas biokémiai okból kifolyólag nem mérhetőek ilyen egyszerűen a hatások, és egy érdekes pszichológiai oknak köszönhetően kevésbé közvetlen az összefüggés az agresszióval.

A tudósok közkeletű vélekedése szerint a tesztoszteron nem teszi minden szempontból agresszívvá a férfiakat, csak felkészíti őket a dominancia kihívására.¹¹⁹ A csimpánzoknál szexuálisan nyitott nőtények jelenlétében megnő a tesztoszteron mennyisége, és összefügg a hím rangsorával a dominancia rendszerében, amely viszont az agresszivitással függ össze. A férfiaknál egy vonzó nő jelenlétében és a más férfakkal folytatott versenyre, például sportolásra várakozva emelkedik a tesztoszteronszint. Amikor elkezdődik a meccs, tovább nő a tesztoszteron szintje, és amikor véget ér, a győztesben tovább fokozódik, a vesztesben nem. A magasabb tesztoszteronszinttel rendelkező férfiak agresszívebben játszanak, dühödtebb arcot vágznak a verseny során, ritkábban mosolyognak, és erősebben ráznak kezet. Kísérletek során nagyobb valószínűséggel néznek szembe egy dühös arccal, és ítélnék dühösnek egy semleges arc kifejezést. Nem csak a szórakozás és a verseny fokozza a hormon mennyiségét: mint láttuk, Richard Nisbetnek a becsület lélektanáról szóló kísérletében a megsértett déli férfiak tesztoszteronszintje megemelkedett, mérgesebbnek tündek, erősebben ráztak kezet, és nagyobb dérrrel-dúrral sétáltak ki a laboratóriumból. A harciassági skála farkánál a magasabb tesztoszteronszinttel bíró rabok több erőszakos cselekményt követtek el.

A tesztoszteron szintje kamaszkorban és fiatal felnőttkorban emelkedik, majd a középkorúaknál csökken. Akkor is csökken, amikor a férfi megnősül, gyerekei lesznek és velük tölti az idejét. A hormon tehát a gyereknevelési és párválasztási erőfeszítések közötti alapvető különbség szabályozója; a párválasztási erőfeszítés

itt egyszerre jelenti az ellenkező neműeknek való udvarlást és az azonos nemű riválisok elriasztását.¹²⁰ A tesztoszteron lehet a kapcsoló, amely meghatározza, hogy apa vagy gazfickó lesz valakiből.

A férfiak élete során a tesztoszteron mennyiségének növekedése és csökkenése nagyjából egybeesik a férfiak harciasságának alakulásával. Az erőszak első törvényét – a fiatalokra jellemző elsősorban – könnyebb dokumentálni, mint megmagyarázni. Az már érthető, hogy az evolúció során miért a férfiak lettek erőszakosabbak a nők helyett, az azonban homályosabb, hogy miért erőszakosabbak a fiatal férfiak, mint az idősebbek. Hiszen a fiatalok előtt még több év állt, amikor tehát elfogadnak egy erőszakos kihívást, hátralévő életük nagyobb részét teszik kockára. Matematikai szempontból éppen az ellenkezőjére számíthatnánk: arra, hogy mivel a férfiak napjai meg vannak számlálva, egyre féktelenebbek lehetnek, egy igazán idős férfi pedig nyugodtan elmehet még egyszer utoljára nemi erőszakot és gyilkosságot követni, amíg a kommandósok le nem vadásszák.¹²¹ Hogy ez nem történik meg, annak az az egyik oka, hogy a férfiak mindig befektethetnek a gyerekeikbe, az unokáikba, az unokahúgaikba és az unokaöccseikbe, ezért a fizikailag gyengébb, ám szociálisan és gazdaságilag erősebb idősebb férfiak többet nyerhetnek családjuk ellátásával és védelmezésével, mint újabb utódok nemzésével.¹²² A másik oka, hogy az embernél a dominancia hírnév kérdése, amely önfenntartó, de hosszú távon fizetődik ki. Mindenki kedveli a győzteseket, a sikernél pedig nincs nagyobb siker. A hírnév tépje tehát a verseny első fordulóiban a legnagyobb.

A tesztoszteron tehát felkészíti a férfiakat (és kisebb mértékben a nőket) a dominanciaharcra. Nem vezet közvetlenül erőszakhoz, mert az erőszak számos formájának nincs köze a dominanciához, és mert a dominanciaharcot gyakran konkrét erőszak helyett erőfitogtatással és katasztrófapolitikával rendezik. Amennyiben azonban az erőszak problémája abból áll, hogy fiatal, nőtlen, féktelen férfiak közvetlenül vagy egy vezető nevében a dominanciáért küzdenek, az erőszak valóban a túlzott mértékű tesztoszteronra vezethető vissza.

A dominancia társadalmilag konstruált jellege segíthet megfejtetni, hogy kik vállalnak legnagyobb valószínűséggel kockázatot a dominanciájuk védelmében. Az elmúlt negyedszázadban talán az volt a legérdekesebb népszerű tévedés az erőszakkal kapcsolatban, hogy az alacsony önértékelés okozza. Ezt az elméletet egy sor neves szakember is magáévá tette, a hatására iskolai programokat hoztak létre a diákok önbecsülésének javítása érdekében, az 1980-as évek végén pedig Kaliforniában törvénybe iktatták az önbecsülés javítását célzó munkacsoport létrehozását. Pedig Baumeister bizonyította, hogy az elmélet nem is lehetne látványosabban, nevetségesebben, fájóbban téves. Az erőszak nem a túl kevés, hanem éppen a túl sok, különösen az értelmetlen önbecsülés problémája.¹²³ Az önbe-

csülés mérhető, és a felmérések tanúbizonysága szerint a pszichopatákban, az utcai hangoskodókban, a másokkal kegyetlenkedőkben, a bántalmazó férjekben, a sorozatos nemierőszak-tevőkben és a gyűlölet-bűncselekmények elkövetőiben leng ki a mutató. Diana Scully több erőszaktevőt is meginterjúvált a börtönben, és valamennyien azzal dicsekedtek, hogy „sokoldalúan tehetséges, kiváló teljesítményt nyújtó” emberek.¹²⁴ A pszichopaták és más erőszakos emberek narcisztikusak: nem teljesítményük arányában érzik magukat kivételesnek, hanem velük született önhittségük okán. Amikor a valóság közbelép, márpedig előbb-utóbb közbelép, személyes támadásnak tekintik a rossz hírt, és mivel a rossz hír hozója veszélybe sodorja törekény hírnevüket, rosszindulatú rágalmazónak minősítik.

Az erőszakra hajlamosító személyiségjegyek még súlyosabb következményekkel járnak politikai vezetők esetében, hiszen az ő jellemhibáik százmilliók életét befolyásolhatják, nem csak azét a néhány balszerencsését, aki velük él vagy keresztezi az útjukat. Elképzelhetetlen mértékű szenvedést okoztak a zsarnokok, akik közönyösen szemlélték népeik nyomorát vagy indítottak pusztító, hódító háborúkat. Az 5. és a 6. fejezetben láttuk, hogy a háborúk vastagodó farka és a 20. század dekamegagylkosságai részben mindössze három ember személyiségének tulajdoníthatók. Az olyan jelentéktelen zsarnokok, mint Szaddám Huszein, Mobutu Sese Seko, Moammer Kadhafi, Robert Mugabe, Idi Amin, Jean-Bédél Bokassa és Kim Dzsongil kisebb léptékben, de ugyancsak tragikusan sanyargatták a népüket.

A politikai vezetők lélektani vizsgálata érthető módon rossz hírnek örvend. Közvetlenül nem vizsgálható az illető, és nagy a kísértés, hogy betegséget diagnosztizáljunk egy erkölcsileg megvetésre méltó embernél. A pszichológia történetében a legkülönfélébb pszichoanalitikai magyarázatok születtek arra, hogy miért vált Hitlerből Hitler: az egyik nagyapja zsidó volt, csak egy heréje volt, elnyomta homoszexualitását, aszexuális vagy szexuális fetisizta volt. Ron Rosenbaum újságíró *Explaining Hitler* (Magyarázat Hitlerre) című könyvében így fogalmazott: „Hitler kutatásával nem jutottunk el egyetlen, konszenzusos Hitler-képhez, hanem többféle Hitlert láthatunk, egymással versengő Hitlereket, egymásnak ellentmondó vélemények megtestesítőjét. Ez a sok Hitler még annyira sem ismerné fel egymást, hogy *Heil* kiáltással üdvözlje a másikat a pokolban.”¹²⁵

A személyiségek csoportosításával foglalkozó szerényebb terület, amely nem magyarázatot keres, hanem kategóriákba igyekszik sorolni az embereket, ennek ellenére elárul valamit a modern zsarnokok lelkivilágáról. Az American Psychiatric Association által közzétett *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM, Mentális rendellenességek diagnosztikai és statisztikai kézikönyve) szerint a narcisztikus személyiségzavar jele „az erőteljes nagyzási hóbort, mások csodálatának elvárása és az empátia hiánya.”¹²⁶ A többi pszichiátriai diagnózishoz hasonlóan a narcizmus is homályos kategória, amely részben átfedésben van a pszichopátiával („nem törődnek mások jogaival, újra és újra megsértik azokat”) és a borderline személyiségzavarral („hangulatingadozások; fekete-fehér gondol-

kodás; kaotikus és ingatag személyes kapcsolatok, énkép, identitás és viselkedés”). Ám a narcizmus lényegét jelentő tűnethármas – nagyzási hóbort, csodálat elvárása és empátiahiány – hajszálpontosan illik a zsarnokokra.¹²⁷ Mindennek legegyszerűsebb megnyilvánulásai az öntetszelgő emlékművek, a szentekre emlékeztető ábrázolásmód és a zsarnok előtt hajlongó tömeggyűlések. És mivel a narcisztikus vezetőknek hadseregek és rendőri erők is rendelkezésükre állnak, nem csak szobrok őrzik munkájuk nyomát; az erőszak valóságos dühöngését idézhetik elő. Ahogy a közönséges kegyetlenkedőknél és keményfiúknál jellemző, a zsarnokok érdemtelen önbecsülése is bármikor kipukkadhat, ezért az uralmuknak való ellenszegülést nem kritikának, hanem főbenjáró bűnnek tekintik. Ugyanakkor az empátia hiánya nem állít korlátokat a vélt vagy valós ellenfelekre kiszabott büntetések elé. Ahogy azt is megakadályozza, hogy mérlegeljék egy másik DSM-ben felsorolt tünetük emberi költségeit: „korlátlan sikerről, hatalomról, kiválóságról, szépségről és az ideális szerelemről fantáziálnak”, amit telhetetlen hódításokkal, fáraókhöz méltó építkezésekkel vagy utópisztikus mestertervekkel igyekeznek megvalósítani. Azt pedig már láttuk, hogy mivel jár a háborúskodásban a túlzott önbizalom.

A vezetők természetesen csak egy jó adag egészséges önbizalom birtokában válhatnak vezetővé, és ma, a pszichológia korában a szakemberek hajlamosak narcisztikus személyiségzavart diagnosztizálni a nekik nem szimpatikus vezetőknel. Nem szabad azonban bagatellizálni a különbséget a határozott politikusok és a pszichopaták között, akik tönkreteszik az országukat, és a világ jelentős részeit is magukkal rántják. A demokrácia többek között azért is hat csillapítólag, mert a vezetők kiválasztását célzó eljárás bünteti az empátia teljes hiányát, a fékek és egyensúlyok pedig korlátozzák a nagyzási hóbortban szenvedő vezetők mozgásterét. A vezető személyisége – Gorbacsov szembeállítva Sztálinnal – még az autokráciákban is jelentősen befolyásolhatja az erőszakkal kapcsolatos statisztikákat.

A dominanciára törekvés okozta kár egy másik szempontból is a sokszorosára növekedhet. Ez a szorzó a szociális elme egy olyan jellemzőjén múlik, amelyet egy kedves anekdotával szeretnék bemutatni. A szívemet minden decemberben megmelengeti egy helyi hagyomány: Nova Scotia tartomány hálája jeléül egy hatalmas lucfenyőt küld Bostonnak, amiért a bostoni szervezetek humanitárius segítséget nyújtottak Halifax város lakóinak, amikor 1917-ben rettenetes károkat okozva felrobbant egy lőszerrel teli hajó a kikötőben. Mint New Englandben élő kanadai lakos, kétféle örömet is érzek: egyrészt hálás vagyok a kanadai honfitársaimnak nyújtott nagylelkű segítségért, másrészt értékelem a figyelmes ajándékot, amelyet bostoni testvéreim kapnak. Ám ha jobban belegondolunk, elég furcsa ez a szokás. A nagylelkűség egyik formájában sem vettem részt, nem érdemeltem hát ki a hálát, és nem is kellene azt éreznem. Akik kikeresik, kivágják és elküldik a fát, nem találkoztak az eredeti áldozatokkal és segítőkkel; azok sem,

akik felállítják és feldíszítik. Tudomásom szerint a tragédia egyetlen érintettje sincs már az élők sorában. Mégis valamennyien átérezzük, hogy az együttérzés és a hála tranzakciója milyen érzelmeket válthat ki két emberből. Mindenkinék megtalálható a fejében a „Nova Scotia” nevű reprezentáció és a „Boston” nevű reprezentáció, azok minden morális érzelmével és értékítéletével, az egyes férfiak és nők pedig eljátszzák a szerepüket az ezekből fakadó társadalmi magatartásnak megfelelően.

Személyes identitásunk egy része keveredik azoknak a csoportoknak az identitásával, amelyek tagjának érezzük magunkat.¹²⁸ Minden csoport egy-egy rekeszben helyezkedik el, ahogy az egyes emberek is, és minden rekeszhez tartoznak meggyőződések, vágyak és pozitív vagy negatív tulajdonságok. E szociális identitás valószínűleg alkalmazkodás a csoportok valóságához az egyes ember jólétében. Rátermettségünk nem csupán saját sorsunk függvénye, hanem a nekünk otthont adó csoportok, falvak és törzsek sorsán is múlik, és ezeket a csoportosulásokat a valódi vagy fiktív rokonság, a kölcsönösségi hálózatok és a közjó, így a csoportvédelem melletti elkötelezettség tartja össze. A csoporton belül néhányan a közjó biztosítását szabályozzák: mivel megbüntetik azokat az élőlakókat, akik nem teszik hozzá a magukét, őket a csoport megbecsülése jutalmazza. Ennek és a csoport jóléte többi aspektusának lélektani végrehajtása úgy történik, hogy részben elmosódik a határ a csoport és az én között. A csoportunk nevében együttérzéssel, hálával, haraggal, büntudattal, bizalommal vagy bizalmatlanul viszonyulunk valamely más csoporthoz, és ezeket az érzelmeket kiterjesztjük a csoport valamennyi tagjára, függetlenül attól, hogy egyéni viselkedésükkel rászolgáltak-e.

Versenyhelyzetben, például sportcsapatok vagy politikai pártok esetében a csoporthoz való lojalitás segít a dominanciával kapcsolatos ösztönünk kielésében. Jerry Seinfeld nyilatkozta egyszer, hogy a mai sportolók olyan gyakran váltogatják a csapatokat, hogy a rajongók már képtelenek egy csapat játékosnak drukkolni. Kénytelenek a csapat címerét és mezét támogatni: „Ott állsz és üvöltve szurkolsz, hogy a te mezed legyőzze egy másik város mezét.” Mégis ott állunk és szurkolunk: a drukker hangulata csapata sorsának megfelelően alakul.¹²⁹ A határok elmosódása szó szerint kimutatható a biokémiai laboratóriumban. A férfiak tesztoszteronszintje megemelkedik, amikor kedvenc csapatuk legyőzi az ellenfelet, ahogy akkor is, amikor maguk győzik le riválisukat birkózásban vagy teniszben.¹³⁰ Akkor is emelkedik vagy csökken, amikor az általuk támogatott politikai jelölt megnyeri vagy elveszíti a választást.¹³¹

Közösségi érzéseink sötét oldala miatt vágyunk rá, hogy a saját csoportunk egy másik csoport fölébe kerekedjen, függetlenül attól, hogy mit gondolunk a rivális csoport egyes tagjairól. Egy híres kísérletsorozatban Henri Tajfel pszichológus közölte a résztvevőkkel, hogy valamilyen banális különbség alapján két csoportba osztja őket, például aszerint, hogy Paul Klee vagy Vaszilij Kandinszkij művészetét tartják-e többre.¹³² Ezután lehetőséget kaptak, hogy elosszanak egy pénzösszeget

saját csoportjuk és a másik csoport egy-egy tagja között; a kiválasztott tagokat csak számok jelölték, a pénzt elosztóknak pedig személyesen sem nyerni-, sem veszténivalójuk nem volt. Nemcsak hogy több pénzt ítétek frissen alakult csoportjuk tagjának, hanem inkább megbüntették a másik csoport tagját (például hét centet adtak a másik Klee-rajongónak, egy centet Kandinszkij rajongójának), minthogy a kísérletet vezető kárára mindkettőjüknek kedvezzenek (tizenkilenc cent a másik Klee-rajongónak, huszonöt cent a Kandinszkij-rajongónak). A saját csoport előnyben részesítése az élet igen korai szakaszában megjelenik, és úgy tűnik, hogy nem megtanulni kell, hanem leszokni róla. A fejlődépszichológusok bebizonyították, hogy az óvodások rasszista előítéletei elborzasztják liberális szüleiket, és hogy már a kisbabák is szívesebben közelednek a velük egy rasszhoz tartozó és hasonló akcentusú emberekhez.¹³³

Jim Sidanius és Felicia Pratto pszichológusok szerint az embereket bár különböző mértékben, de mozgatja az úgynevezett szociális dominancia is, bár talán többet mond a törzsi szemlélet kifejezés: az a vágy, hogy a társadalmi csoportok hierarchiába szerveződjenek, és lehetőleg a sajátunk uralkodjon a többi felett.¹³⁴ Szerintük a szociális dominanciára való irányultság a legkülönbözőbb véleményekre és értékítéletekre hajlamosít, mint a hazafiasság, a rasszizmus, a sors, a karma, a kaszt, a nemzeti sors, a militarizmus, a bűnnel szemben mutatott kemény fellépés és a tekintély és egyenlőtlenség kialakult feltételeinek védelme. A szociális dominanciától való eltávolodás ezzel szemben humanizmusra, szocializmusra, feminizmusra, egyetemes jogokra, politikai progresszivitásra és a keresztény Bibliában szereplő egalitáriánus és pacifista elvekre hajlamosít.

A szociális dominancia elméletéből következik, hogy a rassz, amellyel kapcsolatban oly sok előítéletről beszélhetünk, lélektanilag nem is fontos. Mint Tajfel kísérleteiből láthattuk, az ember képes bármilyen kitalált hasonlóságra – akár az expresszionista festőkkel kapcsolatos ízlésre – alapján kedvelt és nem kedvelt csoportokra osztani a világot. Robert Kurzban, John Tooby és Leda Cosmides pszichológusok szerint az emberi evolúciós történetében a különböző rasszok tagjait óceánok, sivatagok és hegyvonulatok választották el egymástól (ezért is alakultak ki a rasszok közötti különbségek), így alig találkoztak egymással. Az ellenfél az azonos rasszhoz tartozó falvak, klánok és törzsek közül került ki. Az emberek elméjében nem a rassz, hanem a *csoportosulás* a legfontosabb; Az csak véletlen, hogy manapság számos csoportosulás (körzetek, bandák, országok) egybeesik a rasszokkal. A más rasszokkal szemben tanúsított szégyenletes viselkedést éppen így előidézhetik más csoportosulások tagjai is.¹³⁵ G. Richard Tucker, Wallace Lambert és később Katherine Kinzler pszichológusok vizsgálatai szerint az előítélet legfontosabb alapja a beszéd: nem bízunk azokban, akik idegen akcentussal beszélnek.¹³⁶ E hatás egészen a *sibolet* (jelszó) szó eredetének elragadó történetéig nyúlik vissza a Bírák könyvének 12:5–6 szakaszában:

Ekkor Gileád megszállta a Jordán gázlóit Efraimmal szemben, és amikor Efraim szökevényei közül valaki azt mondta: „Szeretnék átmenni”, akkor a gileádi emberek megkérdezték tőle: „Efraim fiai közül való vagy?” Ha azt válaszolta, hogy nem, akkor ezt mondták neki: „Mondd akkor: sibbolet!” Erre azt mondta: „szibbolet”, mert nem tudta pontosan kiejteni. Nyomban megragadták, és a Jordán gázlójánál megölték. Negyvenkétezer ember esett el akkor Efraimból.

A *nacionalizmus* jelensége a pszichológia és a történelem kölcsönhatásaként értelmezhető. Három dolgot ötvöz: a törzsi szemlélet mögött húzódó érzelmi ösztönt; a közös nyelvvel, területtel és ősökkel rendelkező „csoport” kognitív koncepcióját; valamint a kormány politikai apparátusát.

Einstein szerint a nacionalizmus „az emberiség himlője”. Ez nem mindig igaz – olykor csak egy közönséges nátha –, ám a nacionalizmus heveny lehet, amikor egyszerre lép fel a pszichiátriai értelemben vett narcizmussal, azaz a hatalmas, ám törékeny egóval, amely érdemtelenül tör nagyra. Emlékezzünk vissza, hogy a narcizmus erőszakhoz vezethet, ha a narcisztikus embert feldühíti a valóság pimasz jelzése. Ha a narcizmus nacionalizmussal keveredik, kialakul a politikusok által *ressentiment*-nak (a szó franciául *neheztelést* jelent) nevezett halálos jelenség: a meggyőződés, hogy egy bizonyos nemzet vagy civilizáció történelmileg nagyra hivatott, és jelenlegi elnyomott státuszának egyetlen magyarázata valamely belső vagy külső ellenség rosszindulata.¹³⁷

A neheztelés felszítja az elnyomott dominancia érzelmeit – megalázottság, irigység és harag –, amelyek egyébként is jellemzőek a narcisztikusokra. Számos történész, többek között Liah Greenfield és Daniel Chirot szerint a 20. század első évtizedeinek jelentős háborúi és népirtásai Németország és Oroszország neheztelésére vezethetők vissza. Mindkét nemzet úgy érezte, hogy az őt megillető első helyet szerzi vissza, mert az álnok ellenség elragadta előle.¹³⁸ A jelenlegi helyzet megfigyelőinek figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy Oroszország és az iszlám világ egyaránt neheztel a nagyság igazságtalan hiánya miatt, és ezek az érzések nem elhanyagolható mértékben fenyegetik a békét.¹³⁹

Éppen ellenkező irányba tartanak az olyan európai országok, mint Hollandia, Svédország és Dánia, amelyek már a 18. században felhagytak az uralkodószerep hajhászásával, és önbecsülésüket kézzelfoghatóbb, bár kevésbé szívet dobogtató teljesítményeknek köszönhetik, jelesül annak, hogy jól élnek, és kellemes élet-színvonalat biztosítanak állampolgáraiknak.¹⁴⁰ Néhány olyan országgal együtt, amelyek régebben sem törődtek az uralkodószereppel – Kanada, Szingapúr és Új-Zéland –, jelentős mértékű nemzeti büszkeségük arányos a teljesítményükkel, és nem kevernek bajt a nemzetközi kapcsolatokban.

A csoportszintű ambíciók az etnikai szomszédok sorsát is meghatározzák. Az etnikai kérdések szakértői nem értenek egyet a hagyományos okoskodással,

mely szerint az ősi gyűlölet elkerülhetetlenül egymás torkának ugrasztja a szomszédos népeket.¹⁴¹ Hiszen a földön mintegy hatezer nyelvet beszélnek, és ezek közül legalább hatszázat jelentős számú ember használ.¹⁴² A ténylegesen kitörő halálos kimenetelű etnikai konfliktusok száma minden számítás szerint töredéke annak, amennyi kitörhetne. 1996-ban James Fearon és David Laitin elvégzett egy ilyen számítást. A világnak két olyan részére koncentráltak, ahol etnikai csoportok robbanásveszélyes elegye élt: az 1990-es évek elején az akkoriban felbomlott Szovjetunió köztársaságaira, ahol 45 etnikai csoport élt, és a frissen megszüntetett gyarmatbirodalmak Afrikájára 1960 és 1979 között, ahol legalább 160, de inkább több. Fearon és Laitin összesámolta a polgárháborúk és a közösségek közötti erőszak (például a halálos kimenetelű zavargások) számát a szomszédos etnikacsoport-párok arányaként. Megállapították, hogy az egykori Szovjetunióban a lehetőségek 4,4 százalékában, Afrikában pedig kevesebb mint 1 százalékában tört ki erőszak. A kevert etnikai csoportokból álló fejlett országokban, például Új-Zélandon, Malajziában, Kanadában, Belgiumban és újabban az Egyesült Államokban még jobbak az etnikai erőszakmentesség mutatói.¹⁴³ A csoportok egymás agyára mennek időnként, de nem öldökölnek. Ez azonban nem meglepő. Bár az etnikai csoportok az egyes emberekhez hasonlóan folyamatosan a pozíciójukat fitogtatják, már láttuk, hogy az esetek többségében az egyes embereknél sem kerül sor ütésváltásra.

Számos tényező határozza meg, hogy az etnikai csoportok képesek-e vérontás nélkül együtt élni. Mint Fearon és Laitin megállapította, fontos tényező, hogy a csoport miként bánik a másik csoport tagjára támadó elszabadult hajóágyúval.¹⁴⁴ Ha a szabálytalankodót a saját közössége megállítja és megbünteti, az esetet az áldozatcsoport egyedi bűncselekménynek minősítheti, azaz nem egy csoportok közötti háború első összecsapásának. (Emlékezzünk vissza, hogy a nemzetközi békefenntartók azért is hatékonyak, mert az egyik fél törvénysértőit a másik fél megelégedésére megbüntetik.) Stephen van Evera politológus szerint ennél is fontosabb tényező az ideológia. A dolgok akkor fajulnak el, amikor a keveredő etnikai csoportok önálló államra vágnak, egyesülni szeretnének a más országokban élő diaszpórával, hosszan őrizgetik a szomszédaik őseitől elszenvedett sérelmeket, miközben a saját őseik okozta sérelmeket nem bánják, és olyan ócska kormányok irányítása alatt élnek, amelyek az egyik csoport dicsőséges történelmét mitologizálják, másokat viszont kihagynak a társadalmi szerződésből.

Ma számos békés ország definiálja újra a nemzetállamot azzal, hogy megszünteti a törzsi szemléletű pszichológiától. A kormány már nem úgy határozza meg magát, mint egy bizonyos etnikai csoport legbelsőbb vágyainak kikristályosodását, hanem összetett egészként, amely magában foglalja az egybefüggő területen élő valamennyi népet és csoportot. A kormánygépezet gyakran szükségtelenül bonyolult, a decentralizálás, a speciális státusz, a hatalommegosztás és a pozitív diszkrimináció összetett szerkezetével, és e különös masinériát néhány nemzeti

jelkép, például egy rögbicsapat fogja össze.¹⁴⁵ A vér és föld helyett a mezekben találjuk meg a gyökereket. A rendezetlenség tükrözi az emberek megosztott énjének rendezetlenségét: egyszerre rendelkeznek identitással mint önálló személyek és mint egymást átfedő csoportok tagjai.¹⁴⁶

A szociális dominancia férfidolog. Nem meglepő, hogy a férfiak, a dominanciával többen foglalkozó nem képviselői, erősebb törzsi érzéseket táplálnak, mint a nők; ilyen érzés a rasszizmus, a militarizmus és az egyenlőtlenség elfogadása is.¹⁴⁷ Ám a férfiak gyakrabban elszenvedői is a rasszizmusnak. A közvélekedés szerint a rasszizmus és a szexizmus a fehér férfiak hatalmi struktúrájára jellemző iker-előítéletek, így az afrikai amerikai nők kétszeresen is hátrányban vannak; ezzel szemben Sidanius és Pratto vizsgálatai alapján a kisebbséghez tartozó nők sokkal *kisebbségszerűbb* valószínűséggel válnak a rasszista bánásmód céltábláivá, mint a kisebbséghez tartozó férfiak. A férfiak sokszor paternalistán és kizsákmányolóan viszonyulnak a nőkhöz, harciasan azonban csak a többi férfihoz. Sidanius és Pratto e szégyenteljes viszonyulások kialakulásának kapcsán magyarázza el a különbséget. A szexizmus végső soron annak a következménye, hogy a férfiak genetikailag hajlanak a nő viselkedésének, különösen szexuális viselkedésének irányítására. A törzsi szemlélet forrása, hogy a férficsoporthoz más csoportokkal versengenek az erőforrásokért és a párválasztásért.

A túlzott magabiztosságban, személyes erőszakban és csoportok közötti ellenségeskedésben mutatkozó nemek közötti különbség fölvet egy gyakori kérdést: békésebb lenne-e a világ, ha nők irányítanák? A kérdés ugyanilyen érdekes, ha megváltoztatjuk az igeidőt. Békésebb lett a világ, amióta több nő irányítja? És békésebb lesz a világ, ha még több nő irányítja majd?

Úgy vélem, mindhárom kérdésre igen a válasz, bizonyos megkötésekkel. A megkötések azért van szükség, mert a nem és az erőszak közötti kapcsolat több annál, hogy „a férfiak a Marsról jöttek”. *War and Gender* (Háború és nemek) című könyvében Joshua Goldstein politológus átvizsgálta e két kategória találkozási pontjait, és megállapította, hogy a történelem során és minden társadalomban elsősorban férfiak alkották és irányították a hadseregeket.¹⁴⁸ (Az amazonok és más női harcosok archetípusának több köze van ahhoz, hogy a férfiakat felizgatja a harci díszbe öltöztetett nők, például Lara Croft és Xena látványa, mint a történelmi valósághoz.) A világ katonáinak 97 százaléka és a világ *harcoló* katonáinak 99,9 százaléka még a feminista 21. században is férfi. (Izraelben, amely híres a nők besorozásáról, a női katonák elsősorban klinikákon és íróasztaloknál töltik szolgálati idejüket.) A férfiaké a dicsőség, hogy a legelőkelőbb helyeken szerepelnek a megszállott hódítók, a vérszomjas zsarnokok és a népiért gazemberek listáján is.

De azért a nők sem csak a lelkiismeretüktől vezérelve tiltakoztak a vérontások ellen. Többször is álltak fegyveres csapatok élére vagy álltak be a harcba, és

gyakran tüzelik csatára a férfiakat vagy nyújtanak logisztikai segítséget, akár a táborokban, mint a korábbi századokban, akár munkásként a 20. században. Számos királynő és császárnő, többek között a spanyol Izabella, az angol Mária és I. Erzsébet és az orosz Nagy Katalin alaposan kivette a részét a belső elnyomásból és a külső hódításból, a 20. században pedig Margaret Thatcher, Golda Meir, Indira Gandhi, Chandrika Kumaratunga és más államfők is háborúba vezették a nemzetüket.¹⁴⁹

Nincs ellentmondás a között, amit a nők képesek megtenni a háborúban és amit általában tesznek. A hagyományos társadalmakban a nők folyamatosan aggódhattak, hogy az ellenség elrabolja és megerőszkolja őket, vagy megöli a csecsemőiket, nem meglepő hát, hogy a háború győztes oldalán akarták látni a férfiakat. Az állandó hadsereggel rendelkező társadalmakban a nemek közötti különbségek (a felsőtest ereje, a fosztogatásra és öldöklésre való készítés és a gyermekek nemzése és felnevelése) és a vegyes hadseregekkel járó nehézségek (romantikus kapcsolatok a két nem között és dominanciaharc a nemeken belül) következtében mindig is hajlottak a nemek szerinti munkamegosztásra, és a férfiakat szemelték ki ágyútölteléknek. Ami a vezető szerepet illeti, a magukat hatalmi pozícióban találó nők minden korban teljesítik a feladatkörükkel járó kötelezettségeket, és számos korszakban a háború vívása is ezek közé tartozott. Az egymással versengő dinasztiák és birodalmak korában egy királynő még akkor sem lehetett a világ egyetlen pacifistája, ha egyébként hajlott volna rá. És természetesen a két nem jellemvonásai jelentős átfedésben vannak, még akkor is, ha az átlag eltér, a katonai vezetéssel és a harccal összefüggő jellemvonásokban is jobban jeleskedhet egy-egy nő, mint a férfiak többsége.

A történelem egészét tekintve azonban a nők mindig is békét teremtettek, és ez ezután is így lesz. A hagyományos háború férfijáték: a törzsi nők soha nem állnak össze, hogy lerohanják a szomszédos falvakat és elrabolják a férfiakat.¹⁵⁰ Ez a nemek közötti különbség ihlette Arisztophanész *Lüszisztraté* című darabját, amelyben a görög nők addig nem hajlandók a férjükkel hálai, amíg azok véget nem vetnek a peloponnészoszi háborúnak. A 19. században a feminizmus sokszor összeért a pacifizmussal és egyéb erőszakellenes mozgalmakkal, mint az abolitionizmus és az állatjogok.¹⁵¹ A 20. században a nőcsoportok aktívan és időnként sikeresen tiltakoztak az atomkísérletek, a vietnámi háború és az Argentínában, Észak-Írországon, valamint az egykori Szovjetunióban és Jugoszláviában folyó harcok ellen. Amikor a kutatók áttekintették csaknem háromszáz, az 1930-as és az 1980-as évek között készült amerikai közvélemény-kutatás eredményeit, a kérdések 87 százalékánál a férfiak az „erőszakosabb vagy radikálisabb” lehetőséget támogatták, a többi kérdésnél egyenlő arányú válaszok születtek.¹⁵² Nagyobb arányban támogatták például a katonai szembeszállást 1939-ben Németország, 1940-ben Japán, 1960-ban Szovjetunió és 1968-ban Vietnám esetében. A nők 1980 óta minden amerikai elnökválasztáson nagyobb arányban szavaztak a demokra-

tikus jelöltre, mint a férfiak, 2000-ben és 2004-ben pedig a nők többsége a férfiak ellenében George W. Bush ellen szavazott.¹⁵³

Bár a nők valamivel békeszeretőbbek, mint a férfiak, egy adott társadalomban hasonló véleményen vannak a férfiak és a nők.¹⁵⁴ 1961-ben azt a kérdést tették fel az amerikaiknak, hogy „a totális atomháborút vagy a kommunista uralmat” választják-e. A férfiak nyolcvanhét százaléka a háborúra szavazott, míg a nőknek „csupán” 75 százaléka – ami azt bizonyítja, hogy a nők csak az egyazon időben és társadalomban élő férfiakhoz képest pacifisták. A nemek közötti különbségek nagyobbak, amikor egy kérdés megosztja az országot (mint a vietnámi háború esetében), kisebbek, amikor nagyobb az egyetértés (mint a második világháborúban) és eltűnnek, amikor a kérdés az egész társadalmat megszállottan foglalkoztatja (mint az izraeliek és az arabok viszonyulása esetében az arab–izraeli konfliktus megoldásához).

Ám a nők társadalmi helyzete befolyásolhatja a társadalom háború iránti szeretetét, még akkor is, ha maguk a nők nem ellenzik a háborút. A nőjogok elismerése és a háborúellenesség kéz a kézben jár. A közel-keleti országokban a nemek közötti egyenlőséget jó szemmel néző válaszadók előnyben részesítették az arab–izraeli konfliktus erőszakmentes megoldását.¹⁵⁵ A hagyományos kultúrák néprajzi felmérései igazolják, hogy minél jobban bánt egy társadalom a nőkkel, annál kevésbé támogatja a háborút.¹⁵⁶ Ugyanez a helyzet a modern országokban, a szokásos skálát láthatjuk Nyugat-Európától a demokrata amerikai államokig, a republikánus amerikai államokig, majd az olyan iszlám országokig, mint Afganisztán vagy Pakisztán.¹⁵⁷ Mint a 10. fejezetben látni fogjuk, a nők kezébe is hatalmat adó társadalmakban kisebb valószínűséggel alakulnak ki a gyökértelen fiatal férfiak nagyobb tömörülései, amelyek hajlamosak a bajkeverésre.¹⁵⁸ És persze a hosszú béke és az új béke évtizedei egyben a nőjogok forradalmának évtizedei is. Nem tudjuk, mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás, de a biológia és a történelem egyaránt azt jelzi, hogy ha minden más feltétel változatlan, kevesebb háború dül abban a világban, ahol több nő kerül vezető pozícióba.

A dominancia alkalmazkodás az anarchiához, és semmi szükség nincs rá egy olyan társadalomban, amelyben lezajlott a civilizáció folyamata, vagy a megállapodásokkal és normákkal szabályozott nemzetközi rendszerben. A dominancia fogalmát aláásó tényezők nagy valószínűséggel csökkentik az egyes emberek közti csetepaték és a csoportok közti háborúk gyakoriságát. Ez nem jelenti azt, hogy nyomtalanul eltűnnek a dominancia mögött húzódó érzelmek – ezek nagyon is részei a biológiánknak, különösen egy bizonyos nem esetében –, de a perifériára szorulhatnak.

A 20. század közepén és végén ízekre szedték a dominancia és az ahhoz kapcsolódó erények, a férfiaság, a becsület, a presztízs és a dicsőség fogalmát. Az

aláasás részben a lezserebb stílusnak köszönhető, mint ahogy a Marx testvérek *Kacsaleves* című filmjében is láthattuk. De annak is, hogy a nők bekerültek a munkaerőpiacra. A nők a maguk pszichológiai távolságából már zajongó kisfiúkat látnak a dominanciaharcokban, ezért a befolyásuk növekedésével a dominancia vonzereje is csökkent. (Aki már dolgozott többnemű környezetben, jól ismeri a jelenséget, amikor egy nő „tipikus férfi viselkedés”-nek minősíti férfi kollégái neveltséges erőfitogtatását.) Köszönhető továbbá a kozmopolitanizmusnak, amely megismertet más kultúrák túlzott becsületkultuszával, és ezzel perspektívába helyezi a sajátunkat is. A spanyol eredetű *macsó* szó megvetést sugall, nem férfias hősiességre, hanem önhitt hengegésre utalnak vele. A Village People mulatságos „Macho Man” című száma és a más jellegű homoerotikus ikonográfia sem tett jót a férfidominancia ábrázolásának.

Ugyancsak a dominancia aláasására szolgált véleményem szerint a biológia tudományának fejlődése és befolyása a művelt kultúrára. Egyre többen értik meg, hogy a dominanciára való törekvés az evolúciós folyamat maradványa. A Google Books számszerű elemzése szerint nemrégiben megugrott a dominancia mögött húzódó biológiai zsargon népszerűsége: az 1940-es évektől a *tesztoszteron*, az 1960-as évektől a *csoportrang* és a *dominanciára épülő hierarchia*, az 1990-es évektől kezdve pedig az *alfahím*.¹⁵⁹ Az 1980-as években kezdték használni a tréfásnak szánt, áltudományos *tesztoszteronmérgezés* kifejezést. E kifejezések bagatellizálják a dominanciaharcok tétjét. Azt sejtetik, hogy az áhított dicsőség csupán a férfiak főemlősi képzetében létezik – a vérükben keringő anyag tünete, olyan ösztönök megnyilvánulása, amely a kakasokban és a majmokban neveltségesnek tűnik. Vessük össze e biológiai kifejezések eltávolító hatását az olyan régebbi szavakkal, mint a *dicsőséges* vagy a *tisztességes*, amelyek tárgyiasítják a dominanciaharc díját, feltételezve, hogy bizonyos teljesítmények a dolgok természetéből adódóan egyszerűen dicsőségesek és tisztességesek. E két szó gyakorisága másfél évszázada folyamatosan csökken az angol nyelvű könyvekben.¹⁶⁰ Ha képesek vagyunk górcső alá venni az ösztöneinket, és nem csak naivan elfogadjuk a tudatunkra gyakorolt következményeiket mint természetes adottságokat, akkor megtettük az első lépést abba az irányba, hogy ha ártalmas eredményre vezetnének, legyintsünk rájuk.

Bosszú

Szóvirágokkal ékes elbeszélések szólnak arról az elszántságról, hogy ártsunk annak, aki ártott nekünk. A héber Bibliában újra és újra felbukkan a bosszú, ennek köszönhetünk olyan érzékletes mondásokat, mint „aki embervért ont, annak ember ontsa ki a véré”, „szemet szemért” és „enyém a bosszú”. Homérosz Akhilleusza szerint édesége a csurgó mézénél is erősebb, míg kebelünkben elárad.

Shylocknál a bosszú a csúcspont az emberiség általános tulajdonságainak felsorolásában, és amikor nekiszegezik a kérdést, hogy mihez kezd az egy font hússal, így felel: „Halat fogni vele. Ha mást nem hizlal, hizlalja a bosszúmat.”*

Más kultúrák képviselői is költőien szólnak a számla rendezéséről. Milovan Gyilas, aki egy harcos montenegrói klánba született, később pedig a kommunista Jugoszlávia alelnöke lett, úgy nyilatkozott, hogy a bosszú „a csillogás a szemünkben, a pír az arcunkon, a lüktetés a halántékunkban, a szó, amely kővé vált a torunkban, amikor megtudtuk, hogy a vérünket ontották”.¹⁶¹ Amikor egy új-guineai férfi meghallotta, hogy nagybátyja gyilkosát megbénította egy nyílvevő, felkiáltott: „Úgy érzem, szárnyaim nőttek, úgy érzem, mindjárt elrepülök, és nagyon boldog vagyok”.¹⁶² Geronimo apacs vezér így emlékezett meg a vérengzésről, amikor négy mexikói hadtestet lemészárolt:

Még nem mostam le magamról az ellenség vérét, még a kezemben tartottam a győztes fegyvert, még forrt bennem a csata, a győzelem és a bosszú öröme, amikor körbevettek az apacs vitézek, és kineveztek minden apacsok fővezérének. Ezután kiadtam a parancsot, hogy skalpolják meg az elesetteket.

A szeretteimet már nem hívhattam vissza, nem hozhattam vissza a halott apacsokat, de kiélvezhettem a bosszút.

Daly és Wilson hozzáfűzi: „Kiélvezhette? Geronimo egy börtöncellában vetette papírra ezeket a szavakat, az apacs nép ekkorra megtört, és a kihalás szélén állt. Annyira hiábavalónak tűnik a bosszúvágy: a kiömlött tejet már nem kaphatjuk vissza, ahogy a kiontott vért sem.”¹⁶³

Bármilyen hiábavaló is, az erőszak egyik jelentős oka a bosszúvágy. A világ kultúráinak 95 százaléka támogatja a vérbosszút, a törzsi háborúskodásban pedig az egyik leggyakoribb motiváció.¹⁶⁴ Világszerte az emberölések 10-20 százaléka és az iskolai lövöldözések és önálló bombatámadások jelentős része mögött a bosszú áll.¹⁶⁵ Amikor nem magánszemélyek, hanem csoportok ellen irányul, a városi zavargások, a terrortámadások, a terrortámadások elleni bosszúk és a háborúk egyik fontos kiváltó oka.¹⁶⁶ A valamely támadás megtorlásaként háborúhoz vezető döntéseket vizsgáló történészek szerint az ilyen döntések gyakran a harag vörös kódéba burkolva születnek.¹⁶⁷ Pearl Harbor után például az amerikaiak „a meglepetés, a megilletődés, a zavarodottság, a gyász, a megszállás és mindenekelőtt a kataklizmaszerű düh döbbenetes elegyével” reagáltak.¹⁶⁸ Még csak fel sem merült a háború alternatívája (például az elszigetelés vagy a zaklatás); már a gondolat is felért volna egy hazaárulással. Hasonló reakciók érkeztek a 9/11-es támadásokra is: amikor egy hónappal később Amerika megszállta Afganisztánt, legalább annyira hajtotta a megtorlás vágya, mint az, hogy stratégiailag ez lehet

* Vas István fordítása.

a leghatásosabb hosszú távú intézkedés a terrorizmussal szemben.¹⁶⁹ A háromezer ember életét követelő szeptember 11-i támadást is a bosszú vezérelte, amint azt Oszama bin Laden is elmagyarázta „Levél Amerikának” című írásában:

A mindenható Allah hatalmazott fel a bosszúra. Ha tehát megtámadnak, jogunk van visszatámadni. Aki elpusztította a falvainkat és a városainkat, annak mi is elpusztíthatjuk a falvait és a városait. Aki ellopta a vagyonunkat, annak tönkretelhetjük a gazdaságát. És aki megölte civil állampolgárainkat, annak mi is megölhetjük a civil állampolgárait.¹⁷⁰

A bosszú nem csak a forrófejű politikai és törzsi vezetőket érinti, mindenki agyában könnyen megnyomható ez a gomb. A gyilkosságról szóló fantáziálások, amelyeket az egyetemisták nagy többsége bevallott, szinte kizárólag a bosszúról szólnak.¹⁷¹ A laboratóriumi vizsgálatokban pedig a diákokat könnyű rávenni, hogy bosszút álljanak a megaláztatásért. A diákok esszét írnak, amelyet egy diáktársuk (a kísérletet végzők cinkosa vagy egy kitalált személy) bántó hangnemben értékel. Ezen a ponton Allah elmosolyodik: a diákot megkérlik, hogy vegyen részt egy vizsgálatban, amely történetesen lehetőséget ad neki, hogy megbüntesse a bírálót: áramütéssel, a fülébe szírenázással vagy (az újabb kísérletekben, az erőszakot ellenző, emberkísérletekkel foglalkozó bizottságok hatására) azzal, hogy egy ízekkel kapcsolatos álkísérletben csípős szószt itat vele. A kísérlet kifogástalanul működik.¹⁷²

A bosszú ténylegesen késztetés. Amikor az egyik kísérletben a résztvevő éppen készült a megtorló áramütésre, elromlott a szerkezet (a kísérletvezető ügyeskedésének köszönhetően), ezért nem sikerült kivitelezni a bosszút. Ezután valamilyen részt vettek egy borkóstolással kapcsolatos álvizsgálatban. Azok, akiknek nem sikerült áramot vezetniük az őket megszállítóba, sokkal több bort kóstoltak meg, mintha alkoholba akarnák fojtani a bánatukat.¹⁷³

A bosszú neurobiológiája a düh áramköréből indul, a köztiagy-hipotalamusz-amigdala útvonalon: a megsebesített vagy feldühített állat ennek hatására támadja meg a hozzá legközelebb eső lehetséges elkövetőt.¹⁷⁴ Az embernél ezt a rendszert az az információ táplálja, amely az agy bármely pontjáról érkezik, beleértve a halántéklebens és a fali lebens találkozását, ez segít ugyanis eldönteni, hogy szándékos vagy véletlen sérelemről van-e szó. Ezután a düh áramköre aktiválja a szívet, amelynek köszönhetően fájdalmat, undort vagy haragot érzünk. (Emlékezzünk vissza: a sziget akkor lép működésbe, amikor úgy érezzük, hogy becsaptak.)¹⁷⁵ Ennek egyik része sem kellemes, és tudjuk, hogy az állatok mindent megtesznek, hogy kikapcsolják a düh áramkörének elektromos ingerlését.

Ezután azonban az információfeldolgozás más módjára válthat az agy. Az olyan közmondások, mint az „édes a bosszú”, az affektív idegtudomány hipotézisei. Azt jelzik, hogy az agy tevékenységének mintái az ellenséges haragtól a hűvös és élvezetes keresésre válhatnak, mint amikor ízletes étel után kutatunk. És mint oly

gyakran, a népi idegtudomány itt sem téved. Dominique de Quervain és munkatársai lehetőséget adtak néhány férfinak, hogy egy másik résztvevőre bízzanak egy pénzösszeget; az utóbbi befektette, hogy nyereségre tegyen szert, amelyet azután megoszthatott a befektetővel, de meg is tarthatta magának.¹⁷⁶ (Ezt bizalmi játéknak is nevezik.) A becsapott résztvevők lehetőséget kaptak, hogy bírságot szabjanak ki a csaló brókerre, de néha fizetniük kellett ezért. Miközben a lehetőséget latolgatták, megvizsgálták az agyukat, és kiderült, hogy a striátum egy része (a keresőrendszer lényege) működésbe lépett – ugyanez a rész aktiválódik, amikor nikotin, kokain vagy csokoládé után sóvárgunk. Minél inkább aktiválódott a striátum, annál inkább kész volt megbüntetni a szélhámost, ami azt jelzi, hogy az aktivizálódás valódi vágyat tükröz, amelynek kielégítéséért az illető akár fizetne is. Amikor a résztvevő a fizetést választotta, működésbe lépett az orbito-frontális és a ventromediális kéreg – az agynak ez a része mérlegeli a különböző intézkedésekkel járó örömet vagy fájdalmat, ebben az esetben nyilván a bosszú árát és az elérhető kielégülést.

A bosszúhoz ki kell kapcsolni az empátiát, és ez is megfigyelhető az agyban. Tania Singer és munkatársai hasonló kísérletében a férfiak és a nők bizalmát megszolgáltatta vagy elárulta egy másik résztvevő.¹⁷⁷ Ezután az ujjukat enyhe áramütés érte, végignézték, hogy megbízható partnerüket áramütés éri, vagy végignézték, ahogy megbízhatatlan partnerüket áramütés éri. Amikor a megbízható partnert érte áramütés, a résztvevők szó szerint érezték a fájdalmat: a szigetnek ugyanaz a része lépett működésbe, amikor *őket magukat* érte áramütés, és amikor a kedves fiút (vagy lányt). Amikor a hitszegőt érte áramütés, a nők képtelenek voltak kikapcsolni az együttérzésüket: szigetük együttérzően működésbe lépett. A férfiak azonban megkeményítették a szívüket: a szigetük sötét maradt, a striátum és az orbitofrontális kéreg működésbe lépett, ami a kitűzött és elért cél jele. Az áramkörök annak arányában léptek működésbe, amennyire a férfiak szomjúhozták a bosszút. Az eredmények megfelelnek Carol Gilligan és a különbségeket hangsúlyozó más feministák állításának, hogy a férfiak a megtorló igazságszolgáltatásra, a nők a könyörületre hajlanak inkább.¹⁷⁸ A vizsgálat kiötlői ugyanakkor felhívják a figyelmet, hogy a nők talán csak a büntetés fizikai jellegétől riadtak vissza, és lehet, hogy ugyanennyire bosszúszomjasak lettek volna, ha a büntetés pénzbírságot, kritikát vagy kiközösítést jelent.¹⁷⁹

Nincs semmi ellentmondás a bosszú rideg, édes élvezetében. A megérdemelt büntetését elszenvető gonosztevő az irodalom visszatérő archetípusa, és nem csak Pizskos Harrynek aranyozza be a napját, ha a rossziúra lecsap az erőszakos igazságszolgáltatás. Életem egyik legnagyobb filmélménye Peter Wier díjnyertes *A kis szemtanújának* egyik jelenete. Harrison Ford egy áruház nyomozót játszik, akinek egy pennsylvaniai tanyára kell költöznie egy ámis családdal. Egy nap ámis öltözékben kíséri be őket a városba egy lovaskocsin, amikor megállítja és zaklatja őket néhány városi punk. Az ámis pacifizmusnak megfelelően a család odatartja a

másik orcáját, amikor a punkok éppen méltóságteljes apjukat inzultálják. A szalma-kalapos Ford szép lassan dühbe gurul, odafordul a punkhoz, és a résztvevők megdöbbenésére, illetve a mozi közönségének örömére egy jól irányzott ütéssel kiüti.

Mi ez a bosszúnak nevezett örület? Bár pszichoterápiás kultúránk betegségnek állítja be a bosszút, és a megbocsátást tartja az ellenszerének, a bosszút vezérlő erő tökéletesen érthető: a megfélemlítést szolgálja.¹⁸⁰ Daly és Wilson a következő magyarázatot adja: „A hatásos elrettentéshez meg kell győznünk az ellenfeleinket, hogy ha a kárunkra kívánják érvényesíteni az érdekeiket, olyan súlyos büntetésre számíthatnak, hogy végül vesztesen kerülnek ki az ügyből, ezért jobb, ha meg sem próbálják.”¹⁸¹ A bosszúszomjas büntetés mint elrettentő erő szükségessége nem csupán legenda, újra és újra bizonyították az együttműködés evolúciójával kapcsolatos matematikai és számítógépes modellek.¹⁸²

Az együttműködés bizonyos formáit könnyű megmagyarázni: két ember egymás rokona, házastársa, csapattársa vagy kebelbéli jóbarátja, azonosak az érdekeik, ami tehát az egyiknek jó, az a másiknak is, természetes hát a szimbiotikus együttműködés. Nehezebb magyarázatot találni arra az együttműködésre, amikor a résztvevők érdekei legalább részben eltérőek, és bármelyikük kísértésbe eshet, hogy kihasználja a másik készségét az együttműködésre. E dilemma modellezésének legegyszerűbb módja az úgynevezett fogolydilemma. Képzeli el az *Esküdt ellenségek* egy epizódját, ahol két cinkostársat külön cellába helyeznek, a bizonyítékok nem elégségesek ellenük, ezért a kerületi ügyész mindkettőjüknek egyezségeket ajánl. Ha tanúskodik a társa ellen („elpártol” tőle), aki viszont hű marad hozzá („együttműködik” – mármint a társával), akkor ő szabadon távozhat, a társa viszont tíz évre börtönbe kerül. Ha mindketten elpártolnak egymástól és egymás ellen vallanak, mindketten börtönbe kerülnek, de a büntetésüket hat évre csökkentik. Ha mindketten lojálisak maradnak egymáshoz, az ügyész csak egy jelentéktlenebb bűnnel vádolhatja őket, hat hónap után mindketten szabadulnak. A 8.5. ábrán a dilemma hasznalakulása látható; az első rab (Lefty) lehetőségei és haszna feketével, társáé (Brutus) szürkével.

Az a tragédiájuk, hogy mindkettejüknek együtt kellene működniük és megelégedni a hat hónapos büntetéssel, mert így pozitív összegű lesz a játszma. Ám kölcsönösen elpártolnak egymástól, mert úgy okoskodnak, hogy mindenképpen jobban járnak: ha a társa együttműködik, ő maga szabadul; ha a társa elpártol tőle, csak hat évet kap, nem az együttműködés esetén járó tízet. Ezért elpártolnak egymástól, és hat évet kell börtönben ülniük a hat hónap helyett, amelyet akkor szabtak volna ki rájuk, ha nem önzően, hanem önzetlenül viselkedtek volna.

A fogolydilemmát a 20. század egyik nagy gondolatának tartják, mert velős képletben foglalja össze a társas élet tragédiáját.¹⁸³ A dilemma minden olyan esetben felmerül, amikor a legnagyobb egyéni haszon elpártolni, amíg a másik együtt-

		Brutus lehetőségei	
Lefty lehetőségei		Együttműködés	Elpártolás
	Együttműködés	6 hónap (jutalom)	10 év (az áruló haszna)
		6 hónap (jutalom)	Szabadulás (kísértés)
	Elpártolás	Szabadulás (kísértés)	6 év (büntetés)
10 év (az áruló haszna)		6 év (büntetés)	

8.5. ábra. A fogolydilemma

működik, a legkisebb egyéni haszon együttműködni, amíg a másik elpártol, a legnagyobb összesített haszon a kölcsönös együttműködés, a legkisebb összesített haszon pedig a kölcsönös elpártolás. Az élet számos helyzete így működik, nem utolsósorban a ragadozó erőszak, ahol agresszornak lenni a pacifistával szemben a kizsákmányolás lehetőségét hordozza, agresszornak lenni egy másik agresszorral szemben azonban mindkét félre nézve ártalmas, ezért érdemes mindkettőnek pacifistának lenni, és azok is lennének, ha nem tartanának attól, hogy a másik agresszor. Találkoztunk már hasonló tragédiákkal az anyagháború, a közjóval kapcsolatos játék és a bizalmi játék esetében, ahol nagy a kísértés az egyéni önzőségre, a kölcsönös önzőség azonban végzetes.

Bár az egyszeri fogolydilemma tragikus, a *rendszeres* fogolydilemma, amelyben a játékosok rendszeresen találkoznak és több körön át gyűjtik a hasznot, életszerűbb. Még modellként is szolgálhat az együttműködés evolúciójára, ahol a hasznot nem megűszött börtönévekben vagy dollárban és centben, hanem a leszármazottak számában mérik. A virtuális organizmusok több körön át játszószák a fogolydilemmát, amely értelmezhető egymás segítésének, például a kölcsönös kurkászással vagy éppen a segítség megtagadásának lehetőségeként; az egészségügyi és költségbeli előnyök idővel az életben maradó utódok számában jelentkeznek. A játék újabb és újabb körei az organizmusok természetes szelekcióval kialakuló nemzedékeire hasonlítanak, és a megfigyelő felteheti a kérdést, hogy az egymással versengő stratégiák közül végül melyik terjed el a populációban az utódain keresztül. A matematikai bizonyításhoz túl sok kombináció lehetséges, a stratégiák azonban beleírhatók körmérkőzést játszó számítógépes alkalmazásokba, így a teoretikusok megvizsgálhatják, hogy mi történik a virtuális evolúciós küzdelemben.

Az első ilyen körmérkőzést Robert Axelrod politológus dolgozta ki, és a győztes a „szemet szemért” egyszerű stratégiája lett: az első lépésben együtt kell működni, attól kezdve pedig együtt kell működni, ha a másik együttműködik, de el kell pártolni, ha ő elpártol.¹⁸⁴ Mivel az együttműködés jutalommal, az elpártolás bünte-

téssel jár, az elpártolók együttműködésre váltanak, így hosszú távon mindenki nyer. Az elképzelés megegyezik Robert Trivers elméletével a kölcsönös önzetlenség kialakulásáról, csak ő néhány évvel korábban vetette fel, a matematikai kellékek nélkül.¹⁸⁵ A pozitív összegű jutalom forrása a kölcsönös haszon (mindkét fél komoly hasznot biztosíthat a másiknak a saját alacsony költsége árán), a kísértés pedig az, hogy kihasználjuk a másikat, vagyis a költség megfizetése nélkül csapunk le a haszonra. Trivers elmélete, mely szerint a morális érzelmek az együttműködéshez való alkalmazkodást jelentik, közvetlenül lefordítható a „szemet szemért”-algoritmusra. Az együttérzés együttműködés az első lépésben. A hála együttműködés az együttműködéssel. A harag pedig elpártolás az elpártolótól – más szóval a bosszúból történő büntetés. A büntetés lehet a segítség megtagadása, de károkozás is. A bosszú nem betegség: szükség van rá az együttműködéshez, ahhoz, hogy megakadályozzuk egy kedves ember kihasználását.

Azóta több száz ismételt fogolydilemma-versenysorozatot megvizsgáltak, és levontak néhány új tanulságot.¹⁸⁶ Az egyik, hogy bármilyen egyszerű is a „szemet szemért”-stratégia, felboncolható a sikert okozó részekre, majd új stratégiákká kombinálható. E részeket személyiségjegyekről nevezték el, és a címkék nem pusztán mnemonikát jelentenek; az együttműködés dinamikája magyarázhatja, hogy miért alakultak ki e személyiségjegyek. A „szemet szemért” sikere mögött húzódó első tényező a *szimpátia*: az első lépésnél együttműködik, ezzel lehetőséget teremt a kölcsönösen gyümölcsöző együttműködésre, és csak akkor pártol el, ha tőle is elpártolnak. A második tényező, hogy *világos*: ha egy stratégia szabályai olyan bonyolultak, hogy a játékosok képtelenek megállapítani, hogyan reagál a másik a lépéseikre, akkor a lépések tulajdonképpen véletlenszerűek, ha pedig véletlenszerűek, a legjobb reakció a „mindig pártolj el”-stratégia. A „szemet szemért”-stratégiához könnyen kapcsolódnak más stratégiák, és válaszul módosíthatják a választásaikat. Harmadszor, a „szemet szemért” *megtorlásra épül*: az elpártolásra elpártolással, a bosszú legegyszerűbb formájával reagál. És *megbocsátó* is: nyitva hagyja a megbánás lehetőségét, vagyis ha az ellenfél hosszas elpártolás után együttműködésre vált, a „szemet szemért” cserében azonnal együttműködik.¹⁸⁷

Az utolsó tényező, a megbocsátás fontosabb, mint eleinte gondolták. A „szemet szemért” gyenge pontja, hogy érzékeny a hibára és a félreértésre. Tegyük fel, hogy az egyik játékos együttműködni szeretne, de tévedésből elpártol. Vagy tegyük fel, hogy tévesen elpártolásnak értelmezi a másik játékos együttműködését, ezért bosszúból elpártol. Ezért megtorlasként az ellenfele is elpártol, így kénytelen az első játékos is elpártolni, és így tovább, amíg ki nem alakul az elpártolás végtelen köre – ez a civakodás szoftveres megfelelője. Ebben a zajos világban, ahol felmerül a félreértés és a hiba lehetősége, a „szemet szemért” kijavítható egy még megbocsátóbb stratégiával, amelynek a neve „nagy-lelkű szemet szemért”. A „nagy-lelkű szemet szemért” időről időre véletlenszerűen megbocsát az elpártolónak,

és folytatja az együttműködést. A feltétel nélküli megbocsátás aktusa a kölcsönös elpártolás ördögi körébe ragadt párost visszatérítheti az együttműködés útjára.

A nyíltan megbocsátó stratégiákkal azonban az a baj, hogy könnyen tönkremehetnek, ha a populációban van néhány pszichopata, aki mindig elpártol, és néhány lúzer, aki mindig együttműködik. A pszichopaták úgy szaporodnak, hogy lecsapnak a lúzerekre, és amikor már elegendő vannak, másokat is kihasználnak. Egy ilyen világban sikeres versenyző lehet a „bűnbánó szemet szemért”, amely óvatosabban bánik a megbocsátással. Emlékszik a *saját* viselkedésére, és ha a kölcsönös elpártolás az ő hibája egy véletlenszerű tévedés vagy félreértés miatt, engedélyez az ellenfélnek egy szabad elpártolást, majd együttműködésre vált. Ha azonban az elpártolást az ellenfél kezdeményezte, könyörtelenül megtorolja. Ha az ellenfél maga is a „bűnbánó szemet szemért”-stratégiát követi, megbocsátja az indokolt megtorlást, így a páros visszatérhet az együttműködéshez. A társas organizmusoknak tehát nemcsak a bosszúra, hanem a megbocsátásra és a bűnbánatra is szükségük van az együttműködés gyümölcseinek learatásához.

Az együttműködés evolúciójához nélkülözhetetlen az ismételt találkozások lehetősége. Egyszeri fogolydilemmával nem alakulhat ki együttműködés, de még az ismételt fogolydilemmában is összeomlik, ha a játékosok tudják, hogy korlátozott számú kört játszanak, mert ahogy a játék a végéhez közeledik, nagy a kísértés, hogy a megtorlás veszélye nélkül pártoljanak el. Hasonló okokból a kénytelen-kelletlen egymás ellen játszó játékosok – például a költözésre képtelen szomszédok – is hajlamosabbak a megbocsátásra, mint azok, akik bármikor választhatnak maguknak új lakóhelyet új partnerekkel. A klikkek, szervezetek és más társas hálózatok virtuális lakóközösségek, mert ismételt együttműködésre kényszerítik a csoportokat, és a megbocsátás felé terelik a csoport tagjait, hiszen a kölcsönös elpártolás mindenki számára végzetes lenne.

Az emberi együttműködésben még egy csavar jelentkezik. A nyelvnek köszönhetően nem kell közvetlenül kapcsolatba kerülnünk a többiekkel ahhoz, hogy kiderüljön, együttműködők vagy elpártolók-e. Kérdezősködhetünk és a szóbeszédből megtudhatjuk, hogy az illető hogy viselkedett a múltban. Ezt nevezik a játékelmélet szakértői közvetett kölcsönösségnek; e jelenség előtérbe helyezi a hírnevet és a pletykát.¹⁸⁸

A potenciális együttműködőknek mérlegelniük kell az önzetlenséget a kölcsönös haszonnal szemben; nemcsak akkor, amikor kettesével van dolguk egymással, hanem kollektíven, csoportként is. A játékelmélet szakértői kipróbálták a fogolydilemma több játékosra épülő változatát, a közjó játékát.¹⁸⁹ Minden játékos beadhat pénzt a közösbe, majd az összeget megduplázzák, és egyenlően elosztják a játékosok között. (Mint amikor a horgászok kikötői fejlesztésekre, például világitótoronyra gyűjtenek, vagy néhány üzlettulajdonos összeáll, hogy együtt béreljenek biztonsági őr.) A csoport akkor jár a legjobban, ha mindenki a maximális összeget teszi be. Az *egyén* számára azonban az a legjobb stratégia, ha a saját

hozzájárulásával fukarkodik, potyautasként viszont részesül a többiek termelte haszonból. A tragédia abban rejlik, hogy a hozzájárulás nullához közelít, ezért mindenki rosszul jár. (Garrett Hardin biológus a közlegelő tragédiájának nevezte hasonló forgatókönyvét. Egyik gazdálkodó sem tud ellenállni a kísértésnek, hogy a városi közlegelőn legeltesse a tehenét, ezért az mindenki veszteségére tönkremegy. Ehhez hasonló, a való életből vett példa a környezetszennyezés, a túlzott halászat és a szén-dioxid-kibocsátás.)¹⁹⁰ Ha azonban a játékosok lehetőséget kapnak a potyautasok megbüntetésére, bosszúból, amiért kihasználták a csoportot, akkor a játékosoknak érdekükben áll a hozzájárulás, és mindenki jól jár.

Az együttműködés evolúciójának modellezése egyre rafináltabb, mert nagyon sok világot lehet nagyon olcsón szimulálni. E világok legvalószínűbbikében azonban láthatjuk a nagyon is emberi jelenségek, a kizsákmányolás, a bosszú, a megbocsátás, a bűnbánat, a hírnév, a pletyka, a klikkek és a jószomszédság kialakulását.

Megéri-e hát a bosszú a való világban? Vajon a büntetés hihető fenyegetése félelmet ébreszt-e a potenciális kizsákmányolók szívében, és visszatartja-e őket a kizsákmányolástól? A laboratóriumi válasz az igen.¹⁹¹ Amikor a kísérletekben fogolydilemmát játszanak, a résztvevők inkább a „szemet szemért”-stratégiákra hajlanak, és élvezik az együttműködés gyümölcseit. Amikor bizalmi játékot játszanak (ez a fogolydilemma másik verziója, amelyet a bosszúval kapcsolatos idegtudományi kísérletekben használtak), a befektető megbüntetheti a csaló brókert, ezért a bróker félelmében tisztességes részesedést kínál a befektetésből. A közjóval kapcsolatos játékokban, ahol a résztvevők megbüntethetik a potyautasokat, nincsenek potyautasok. És emlékszünk még azokra a kísérletekre, amikor a résztvevők esszéit igazságtalanul értékelték, és a résztvevők lehetőséget kaptak a bosszúra? Ha tudták, hogy később a bíráló is áramot vezethet beléjük – hogy bosszút álljon a bosszúért –, gyengébb áramütést mértek rájuk.¹⁹²

A bosszú csak akkor működik elrettentő erőként, ha a bosszúállóról tudni lehet, hogy bosszúra hajlamos, még akkor is, ha költséges. Ez megmagyarázza, hogy a bosszúvágy miért olyan kérlelhetetlen, emésztő és olykor önpusztító (például azok esetében, akik az önségítő igazságszolgáltatás jegyében megölik hűtlen házastársukat vagy a beléjük kötő idegent).¹⁹³ A bosszú akkor a leghatásosabb, ha a célszemély tudja, hogy a büntetés a bosszúállótól származik, ezért jövőbeli viselkedését a bosszúállóval szemben ennek megfelelően kalibrálhatja.¹⁹⁴ Éppen ezért a bosszúálló bosszúvágya csak akkor elégül ki, amikor a célpont tudja, hogy büntetés vár rá.¹⁹⁵ Ezek az ösztönök biztosítják azt, amit az igazságügy teoretikusai konkrét elrettentésnek neveznek: a büntetés a szabálysértőt veszi célba, hogy többé ne kövessen el bűncselekményt.

A bosszú pszichológiájában az igazságügyi teoretikusok által általános viszatartó erőnek nevezett jelenség is működik: a nyilvánosan kihirdetett büntetés

célja, hogy elriassza a harmadik feleket a bűn kísértésétől. Az általános visszatartó erő pszichológiai megfelelője a hírnév, hogy az illetővel nem ajánlatos szórakozni. (Nem rángatjuk a Superman köpenyét; nem pisilünk széllel szemben; nem húzzuk meg az oroszlán bajsztát; és nem kezdünk ki Jimmel.) A kísérletek tanúbizonysága szerint szigorúbban büntetünk, ha szemtanúk is vannak, még akkor is, ha az ár nagyobb, mint a csalásból eredő veszteségünk.¹⁹⁶ Azt pedig már láttuk, hogy férfiak között a vita kétszeres valószínűséggel fajul verekedéssé, ha nézők is vannak.¹⁹⁷

A bosszú hatásosságában rejlő visszatartó erő az egyébként érthetetlen tettekre is magyarázattal szolgálhat. A racionális szereplő közgazdaságtanban és politológiában népszerű elméletét újra és újra megcáfolja egy másik, ultimátum nevű játék.¹⁹⁸ Az egyik résztvevő, a felajánló, kap egy pénzösszeget, amelyet eloszt maga és egy másik résztvevő, a fogadó között, aki elfogadhatja vagy visszautasíthatja. Ha visszautasítja, egyik fél sem kap semmit. A racionális felajánló megtartaná az összeg oroszlánrészét; a racionális fogadó elfogadná a maradék morzsákat, bármilyen csekély összegről van is szó, mert a vekni egy része még mindig jobb, mint a semmi. A valódi kísérletekben a felajánló az összeg csaknem felét felajánlja, a fogadó fél viszont nem fogad el sokkal kevesebbet, mint a fele, pedig a kisebb részesedés visszautasítása pusztán rosszindulat, amely mindkét fél számára büntetés. Miért viselkednek e kísérletek szereplői ilyen irracionálisan? A racionális szereplő elmélete nem vesz tudomást a bosszú lélektanáról. Ha az ajánlat túl szűkmarkú, a fogadó fél dühös lesz – a korábban említett neurológiai vizsgálatban, amikor a sziget dühösen működésbe lépett, az ultimátumjátékkal érték el ezt a hatást.¹⁹⁹ A düh hatására a fogadó fél bosszúból megbünteti a felajánlót. A felajánlók többsége számol ezzel, ezért az ajánlatuk még épp elég nagyvonalú ahhoz, hogy a másik elfogadja. Ha nem kell bosszútól tartaniuk, mert a játékszabályokat úgy módosítják, hogy a fogadónak mindenképpen el kell fogadnia a felajánlást (ezt a változatot diktátorjátéknak nevezik), zsugoribb a felajánlás.

Azért maradt még megfejtendő. Ha a bosszú visszatartó erőként alakult ki, miért olyan gyakori a való világban? Miért nem működik a bosszú is úgy, mint a hidegháborúban a nukleáris arzenál, hogy a félelem egyensúlyát kialakítva mindenkit kordában tart? Miért alakul ki egyáltalán a vérbosszú ördögi köre, ahol a bosszú bosszút szül?

Ennek egyik fő oka az erkölcsiség szakadéka. Úgy érezzük, hogy az általunk okozott kár indokolható és megbocsátható, az elszenvedett kár viszont váratlan és fájdalmas. A számolás e módszere hatására az elfajuló harcban érintett felek eltérően számolják a támadások számát, ahogy az okozott károkat is eltérően súlyozzák.²⁰⁰ Daniel Gilbert pszichológus úgy fogalmazott, hogy a régóta húzódozó háborúk szemben álló felei sokszor olyanok, mint két testvér a hátsó ülésen, amint a szülőknek panaszolja a sérelmeit: „Ő ütött meg először!” „Ő nagyobb ütött!”²⁰¹

Ha egyszerű analógiát keresünk arra, ahogy a téves észlelés elfajulást okozhat, érdemes megvizsgálni Sukhwinder Shergill, Paul Bays, Chris Frith és Daniel Wolpert kísérletét, amelynek résztvevői egy rúd alá helyezték az ujjukat, és a rúd időnként pontosan meghatározott erővel lecsapódott.²⁰² Azt az utasítást kapták, hogy három másodpercig ugyanakkora erővel gyakoroljanak nyomást egy második résztvevő ujjára, mint amekkorát ők maguk tapasztaltak. Ezután a második résztvevő is ugyanezt az utasítást kapta. Felváltva gyakoroltak nyomást, mindig ugyanakkora erővel, mint amekkorát éppen előtte tapasztalhattak. Nyolc kör elteltével a második résztvevő körülbelül *tizenhatszoros* erővel nyomta le a rudat az első körhöz képest. Ennek az az oka, hogy alábecsülik a másiknak adott nyomást a kapott nyomáshoz képest, ezért minden körben mintegy 40 százalékkal fokozták az erőt. A való világ vitáiban nem a tapintást, hanem a morális érzéket érzékelik tévesen, az eredmény azonban mindkét esetben a fájdalmas elfajulás.

Könyvem számos pontján állítottam, hogy a Leviatán – a törvényes erőszak monopóliumát élvező kormány – alapvető szerepet játszik az erőszak csökkentésében. A harc és az anarchia kéz a kézben jár. Most már a Leviatán hatásosságának lélektanát is értjük. Lehet, hogy a törvény ostoba, de legalább objektív, és az elkövető vagy az áldozat érvédező torzításai nélkül képes felmérni a sérelmeket. Bár az egyik oldal egészen biztosan elégedetlen lesz a döntésekkel, a kormány erőszak-monopóliuma megakadályozza, hogy a vesztes lépéseket tegyen az ügyben, ráadásul kevésbé is *akar* lépéseket tenni, mert nem kell elismernie gyengeségét az ellenfele előtt, ezért nem érez akkora késztetést, hogy becsülete helyreállítása érdekében folytassa a harcot. Justitia, az igazság római istennőjének kiegészítői velősen fejezik ki ezt a logikát: (1) mérleg, (2) szemkötő, (3) kard.

A kard segítségével igazságot tevő Leviatán persze mégiscsak kardot használ. Mint láttuk, a kormányzati bosszú is szélsőséges mértéket ölthet, mint a humanitárius forradalmat megelőző kegyetlen büntetések és gyakori kivégzések, vagy éppen a mai Egyesült Államokra jellemző túlzott börtönbüntetések tanúsítják. A bűnügyi büntetés sokszor szigorúbb, mint amire szükség lenne ahhoz, hogy finomhangolt ösztönzőként minimálisra csökkentse a társadalom kárát. Ennek egy része a dolog természetéből adódik. A bűnügyi büntetés nem csupán a konkrét elrettentést, az általános elrettentést és a kivonást szolgálja. Része a jogos büntetés is, amely alapvetően az állampolgárok bosszúvágya.²⁰³ Még ha biztosak lennénk is benne, hogy egy szörnyű büntetett elkövetője soha többé nem sért törvényt, és nem szolgál rossz példával másoknak sem, a legtöbben akkor is úgy éreznék, hogy „igazságot kell tenni”, valamennyi sérelmet el kell szenvednie az okozott sérelemért cserében. A jogos büntetés mögött rejlő pszichológiai ösztön világos, mint a nap. Daly és Wilson így fogalmaz:

Az evolúciós pszichológia szempontjából e már-már misztikus és látszólag megmagyarázhatatlan morális imperatívusz egy világos adaptív funkcióval

bíró mentális mechanizmus eredménye: igazságot kell szolgáltatni és büntetést kell kiszabni oly módon, hogy a törvénysértőnek ne származzon előnye a büntetéstől. A vezekléssel, a bűnbánattal és az isteni igazságszolgáltatással kapcsolatos mérhetetlen mennyiségű blabla egy magasabb rendű, semleges tekintélynek tulajdonítja azt, ami valójában nagyon is világi és pragmatikus kérdés: azzal kell elrettenteni az embereket az önérdéktől vezérelt lépésektől, hogy azok hasznát nullára csökkentjük.²⁰⁴

Mivel azonban megmagyarázhatatlan imperatívusról van szó, amelynek evolúciós logikáját menet közben nem látjuk át, a gyakorlatban szolgáltatott igazság csak lazán függ össze az ösztönzéssel.

Kevin Carlsmith, John Darley és Paul Robinson pszichológusok hipotetikus esetek segítségével fejtették fel a jogos büntetések visszatartó erejét.²⁰⁵ A jogos büntetés érzékeny az elkövető motivációjának morális értékére. Például az a sikasztó, aki fényűző életvitelére költötte az ebül szerzett nyereséget, súlyosabb büntetést érdemelne, mint az, aki a vállalat fejlődő világbeli, alulfizetett dolgozóinak adta a pénzt. Az elrettentés viszont a büntetési rendszer ösztönző szerkezetére érzékeny. Amennyiben a gonosztevők a bűncselekmény hasznosságának kiszámításakor megszorozzák a lebukás valószínűségét a lebukás esetén járó büntetéssel, akkor a nehezebben kinyomozható bűncselekmény súlyosabb büntetést érdemel, mint a könnyen kinyomozható. Hasonló okokból a nagy hírveréssel járó bűncselekmény súlyosabb büntetést érdemel, mint a hírverés nélkül zajló, mert a nagy hírveréssel járó növeli a büntetés mint általános elrettentés értékét. Amikor az embereknek a fenti forgatókönyvek fiktív szereplőire kell büntetést kiszabniuk, a döntéseiket csak a jogos büntetés befolyásolja, az elrettentés nem. Az aljas motiváció súlyosabb büntetést von maga után, a nehezen kinyomozható vagy nagy hírveréssel járó törvényszegés viszont nem.

A haszonelvű közgazdász, Cesare Beccaria által a humanitárius forradalom idején javasolt reformok, amelyek a kegyetlen büntetések eltörléséhez vezettek, azt a célt szolgálták, hogy a büntető igazságszolgáltatás a rossz ember szenvedését követelő nyers ösztöntől az elrettentés gyakorlati célja felé mozduljon el. A Carlsmith-kísérlet tanúbizonysága szerint még ma sem tisztán haszonelvű szempontok alapján gondolunk a büntető igazságszolgáltatásra. *The Blank Slate* című könyvemben azonban azt állítottam, hogy végső soron még igazságszolgáltatási gyakorlatunk jogos büntetés által motiválnak tűnő elemei is elrettentő funkciót szolgálnak, mert ha egy rendszer túlságosan haszonelvűvé válna, a gonosztevők megtanulnák kihasználni. A jogos büntetés kizárhatja ezt a lehetőséget.²⁰⁶

Még a bűnügyi igazságszolgáltatás legigazságosabb rendszere sem képes mindenhol és huszonnégy órán át figyelni az állampolgárait. Kénytelen számítani arra,

hogy magukévá teszik a tisztesség normáit, és lemondanak a bosszúról, mielőtt még elfajulna. A 3. fejezetben láttuk, hogy Shasta megye gazdálkodói hogyan oldották meg a feszültségeket a rendőrség közreműködése nélkül, a kölcsönösségnek, a pletykának, az időnkénti vandalizmusnak, kisebb sérelmek esetében pedig az „elengedésnek” köszönhetően.²⁰⁷ Mi az oka, hogy bizonyos társadalmak tagjai elengedik a sérelmeiket, másoknak viszont csillog a szemük, tüzel az arcuk és lüktet a halántékuk? Norbert Eliasnek a civilizáció folyamatával kapcsolatos elmélete alapján a kormány intézte igazságszolgáltatás dominóhatásának köszönhetően az állampolgárok elsajátítják az önmérséklet normáit, és nem követik a megtorlás ösztönét, hanem elfojtják magukban. A 2. és 3. fejezetben számos példával érzékeltettem, hogy a kormány békéltető ereje lecsillapítja a halálos bosszúvágyat, a következő fejezetben pedig olyan kísérleteket tekintünk át, amelyek szerint az egyik helyzetben gyakorolt önuralom más helyzetekre is áttérjedhet.

Ugyancsak a 3. fejezetben beszéltem arról a felfedezésről, hogy a kormány pusztja jelenléte csak egy bizonyos szintig csökkenti az erőszakot – így 100 000 emberre már nem három-, hanem kétjegyű számú gyilkosság jut. Ahhoz, hogy egyjegyűre csökkenjen ez a szám, valami ködösebb tényezőre van szükség, például arra, hogy az állampolgárok elfogadják a kormány és a társadalmi szerződés legitimitását. Egy nemrégiben zajlott kísérlet talán a laboratóriumban is rátapintott erre a jelenségre. Benedikt Herrmann, Christian Thöni és Simon Gächter közgazdászok tizenhat ország egyetemistáit vonták be a közös játékba (amikor a játékosok pénzt adnak a közösbe, majd az összeget megduplázzák és elosztják egymás között), a büntetés lehetőségével és anélkül.²⁰⁸ A kutatók elsőrnyedve vették tudomásul, hogy egyes országokban a játékosok nagy része nem a zsugori, hanem a *bőkezű* hozzájárulókat büntette meg. E rosszindulatú lépések előrelátható negatív hatással jártak a csoport jólétére, mert csak megerősítették a játékosok legrosszabb ösztöneit, hogy potyautasként éljenek a többiek hozzájárulásából. A hozzájárulások hamarosan elfogytak, és mindenki veszített. A büntetéshez folyamodó antiszociális játékosokat láthatóan a túlzott bosszú hajtotta. Amikor őket magukat is megbüntették csekély hozzájárulásukért, a következő körben nem mutattak megbánást, és nem növelték a hozzájárulásukat (mint az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában folytatott eredeti vizsgálatok résztvevői), hanem megbüntették az őket megbüntetőket, akik általában önzetlen hozzájárulók voltak.

Miben különböznek még azok az országok, amelyekben a büntetésben részesülők megbánást mutatnak – az Egyesült Államok, Ausztrália, Kína és Nyugat-Európa országai – azoktól, amelyekben rosszindulatúan megtorolják a büntetést, például Oroszország, Ukrajna, Görögország, Szaúd-Arábia és Omán? A vizsgálat készítői többszörös regressziót alkalmaztak a különböző országok tucatnyi, gazdasági statisztikákból és nemzetközi felmérések eredményeiből származó tulajdonsága alapján. A túlzott bosszú egyik legfontosabb előrejelzőjének a polgári normák bizonyultak: az, hogy az állampolgárok mennyiben tartják elfogadható-

nak az adócsalást, a jogosulatlanul igényelt állami támogatások elnyerését és az ellenőrök kikerülését a metróban. (A társadalomtudósok szerint a polgári normák az adott ország *társadalmi tőkéjének* jelentős részét jelentik, ami a fizikai erőforrásoknál is fontosabb az ország jóléte szempontjából.) De vajon honnan származnak a polgári normák? A Világbank a jogrend alapján pontozza az országokat: a pontszám azt tükrözi, hogy a bíróságokon mennyire lehet érvényt szerezni a magánszerződéseknél, hogy a jogrendszert igazságosnak tartják-e, mennyire jelentős a feketepiac és a szervezett bűnözés, milyen színvonalú a rendőrség, és mekkora a bűncselekmények és az erőszak valószínűsége. A kísérletben az ország jogrendjére adott pontszám sokat elárult arról, hogy az állampolgárok mennyire hajlamosak az antiszociális bosszúra: a bizonytalan jogrendű országok lakói jobban hajlottak a destruktív bosszúra. A sokféle változó következtében lehetetlen megállapítani, hogy mi okozott mit, de az eredmények egybecsengenek azzal az elképzeléssel, hogy a visszafogott Leviatán semleges igazságszolgáltatása csilapítja az állampolgárok bosszúvágyát, mielőtt még destruktivitásba fordulna.

Bár a bosszú hajlamos elfajulni, fokozatos kapcsolóval rendelkezik. Ha nem így lenne, az erkölcsiség szakadéka minden sérelmet elfajuló ellenségességgé fokozna, mint az egymás ujjára minden körben nagyobb és nagyobb erővel lecsapó kísérleti alanyok esetében. A bosszú nem mindig fajul el, különösen a jogrendben élő polgári társadalmakban, de nem is kell azt várnunk, hogy elfajuljon. Az együttműködés kialakulásának modelljei alapján a legsikeresebb szereplők bűnbánattal és megbocsátással fűszerezik a „szemet szemért”-elvet, különösen, ha egy hajóban eveznek más szereplőkkel.

Beyond Revenge: The Evolution of the Forgiveness Instinct (A bosszún túl: a megbocsátás ösztönének kialakulása) című könyvében Michael McCullough pszichológus bebizonyítja, hogy a bosszú fokozatosan állítható.²⁰⁹ Mint láttuk, a főemlősök több faja is képes összecsiszolózni és kibékülni a verekezés után, amennyiben az érdekeik a rokonság, a közös célok vagy a közös ellenségek miatt megegyeznek.²¹⁰ McCullough szerint az emberi megbocsátás ösztöne is hasonló körülmények között lép működésbe.

A bosszúvágyat akkor a legkönnyebb csillapítani, ha az elkövető empátiánk természetes köréhez tartozik. Rokonainknak és közeli barátainknak a másokban megbocsáthatatlannak tartott hibákat is elnézzük. És ha az empátiánk köre szélesedik (ezzel a folyamattal a következő fejezetben foglalkozunk), a megbocsátásra való hajlandóságunk köre is szélesedik.

A bosszú csillapítására alkalmas második körülmény, ha olyan kapcsolatban vagyunk az elkövetővel, amelyet badarság lenne megszakítani. Nem biztos, hogy kedveljük, de össze vagyunk zárva, ezért meg kell tanulnunk elviselni. Az elnökválasztás első fordulójában a pártok jelöltjei hónapokon át folytatják a sárdobálást,

és a televíziós vitákban a testbeszédük is leleplezi, hogy ki nem állhatja egymást. Amikor azonban megvan a nyertes, az ajkukba harapnak, félreteszik a büszkeségüket, és egyesítik erőiket a másik pártbéli közös ellenféllel szemben. A győztes sok esetben fel is kéri a vesztest, hogy vegyen részt a programja kidolgozásában vagy akár a kormányban is. Az 1950-es években egy híres kísérlet igazolta, hogy a közös cél képes megbékíteni az egykori ellenségeket is: a Robbers Cave nevű nyári táborban csapatokba osztották a fiúkat, és saját kezdeményezésükre heteken át háborúztak egymással, rajtaütésekkel, megtorlásokkal és olyan veszélyes fegyverekkel, mint a zokniba rejtett kövek.²¹¹ Amikor azonban a pszichológusok által megrendezett „balesetek” miatt kénytelenek voltak összedolgozni a tábor vízellátásának helyreállításáért, vagy hogy kihúzzanak egy buszt a sárból, fegyverszünetet kötöttek, felülemelkedtek az ellentéteken, sőt az ellenséges csapatok némely tagja között még barátság is szövődött.

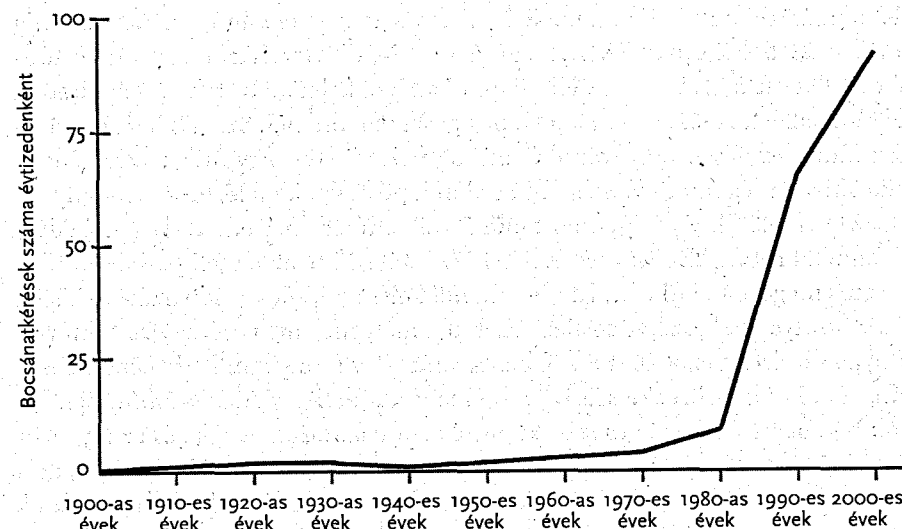
A bosszút szabályozó harmadik tényező akkor lép működésbe, amikor biztosak vagyunk benne, hogy az elkövető ártalmatlanná vált. Bármilyen jóleső és kellemes is a megbocsátás, nem tehetjük le a fegyvert, ha a másik valószínűleg újra lecsap. Ha tehát a károkozó el akarja kerülni a haragunkat és a jóindulatunkra apellál, meg kell győznie, hogy már esze ágában sincs ártani nekünk. Első lépésként kijelentheti, hogy a sérelem a többé be nem következő egyedi körülmények szerencsétlen következménye – vagyis az esemény véletlen vagy elkerülhetetlen volt, vagy az okozott sérelmet nem láthatta előre. Nem véletlen, hogy a károkozók minden elkövetett sérelemről ezt hiszik, ez ugyanis az erkölcsiség szakadéka egyik oldala. Ha ez nem válik be, elfogadhatja a mi verzióinkat a történelekről: elismeri, hogy rosszat tett, sajnálja a sérelmünket, kárpótolt érte, és hihetően megígéri, hogy többé nem fordul elő ilyesmi. Más szóval bocsánatot kérhet. A vizsgálatok szerint bármelyik felsorolt taktika képes kiengesztelni a sértett áldozatot.

A bocsánatkéréssel persze az a probléma, hogy üres locsogás is lehet. A hamis bocsánatkérés még dühítőbb is lehet, mint a bocsánatkérés elmaradása, mert az első sérelmet egy másikkal tetézi, nevezetesen a bosszú elkerülését szolgáló cinikus színjátékkal. A sértett fél bele akar látni az elkövető lelkébe, hogy nyoma se maradjon az ismételt sérelemre vonatkozó szándéknak. Az ártatlan bárány állapotot segítik elő az olyan kínos érzések, mint a szégyen, a bűntudat és a feszélyezettség.²¹² Az elkövetőnek valahogy láthatóvá kell tennie ezeket az érzelmeket. Ahogy minden jelzéssel kapcsolatos problémánál, úgy itt is akkor hihető a jelzés, ha költséges. Amikor az alárendelt főemlős meg akarja békíteni a domináns egyedet, összehúzza magát, kerüli a pillantását, és kiszolgáltatja sérülékeny testrészeit. Az ember hasonló gesztusait meghunyászkodásnak, megalázkodásnak, csúszás-mászásnak nevezik. Az is előfordul, hogy feltűnő testrészeink szabályozását átadjuk az autonóm idegrendszernek, a véráramot, az izomtónust és a mirigyek működését szabályozó vegetatív áramkörnek. Hihetőbb a pirulással, dadogással és

könnyekkel kísért bocsánatkérés, mint a hűvös, nyugodt és összeszedett. A sírás és a pirulás különösen megrendítő, mert az nemcsak kívülről látszik, hanem belülről is érezzük, ezért a közös tudást érinti. Az érzelmét kimutató tudja, hogy a körülötte lévők tisztában vannak érzelmi állapotával, a körülötte lévők tudják, hogy tudja, és így tovább. A közös tudás megsemmisíti az önámítást: a bűnös fél nem tagadhatja többé a kényelmetlen igazságot.²¹³

McCullough szerint a bosszút szabályozó tényezők megnyitják az utat a bűnügyi igazságszolgáltatási rendszert kiegészítő nyilvános konfliktuscsökkentés előtt. A potenciális haszon óriási lehet, mert a bírósági rendszer drága, nem elég hatékony, nem foglalkozik az áldozat szükségleteivel, és a maga módján erőszakos is, hiszen erőszakkal börtönbe zárja a bűnös elkövetőt. Számos közösségben működik a *helyreállító igazságszolgáltatás*, olykor a büntetőeljárás mellett, olykor helyette. Az elkövető és az áldozat – sokszor a család és a barátok kíséretében – leül egy mediátorral, aki lehetőséget biztosít az áldozat számára, hogy kifejezhesse fájdalmát vagy dühét, az elkövető számára pedig, hogy őszinte megbánást tanúsítson és kárpótolja az áldozatot a sérelemért. Úgy hangzik, mint egy bugyuta tévéműsor, de a megbánást mutató elkövetők egy részét a helyes útra térítheti, az áldozat is elégedett lehet, és a vita elkerülheti a bűnügyi igazságszolgáltatási rendszer lassan őrlő malmait.

Ami a nemzetközi színteret illeti, az elmúlt két évtizedben egyre több politikai vezető kért bocsánatot a kormánya által elkövetett bűnökért. Graham Dodds politológus „viszonylag átfogó listát” állított össze „a legfontosabb politikai bocsánatkérésekről” az évszázadok során. A lista az 1077-es évben kezdődik, amikor „IV. Henrik német-római császár három napig állt mezítláb a hóban, hogy elnyerje VII. Gergely pápa bocsánatát az egyház és az állam konfliktusaiért”.²¹⁴ A történelemnek több mint hatszáz évet kellett várnia a következő politikai bocsánatkérésre, amikor Massachusetts 1711-ben bocsánatot kért a salemi boszorkányperek áldozatainak családjától. A 20. század első bocsánatkérése – amikor Németország az 1919-es versailles-i békeszerződésben elismerte, hogy ő kezdeményezte az első világháborút – talán nem a legjobb reklám a műfajnak. Az elmúlt két évtized bocsánatkérés-hulláma azonban új korszakot jelez az államok énképében. A nemzetek vezetői a történelem során először emelték a történelmi igazság és a nemzetközi megbékélés eszméjét a nemzet tévedhetetlenségével és feddhetetlenségével kapcsolatos önző gondolatok fölé. 1984-ben Japán a maga módján bocsánatot kért Korea megszállásáért, amikor Hirohito császár így szólt a Japánba látogató dél-koreai elnökhöz: „Sajnálatos, hogy ilyen balszerencsés időszakra is sor került ebben a században.” A következő évtizedekben azonban egyre nyitabb bocsánatkérések hangzottak el a japán vezetők szájából. Az ezt követő évtizedekben Németország bocsánatot kért a holokausztért, az Egyesült Államok bocsánatot kért a japán

8.6. ábra. Politikai és vallási vezetők bocsánatkérései, 1900–2004

Források: Dodds, 2003b és Dodds, 2005 adatai.

amerikaiak internálásáért, a Szovjetunió bocsánatot kért a második világháború során meggyilkolt lengyel foglyok haláláért, Nagy-Britannia bocsánatot kért az írektől, az indiaiaktól és a maoriktól, a Vatikán pedig bocsánatot kért a vallásháborúkban játszott szerepéért, a zsidóüldözésért, a rabszolga-kereskedelemért és a nők elnyomásáért. A 8.6. ábrán látható, hogy a politikai bocsánatkérések kortűnetnek tekinthetők.

Vajon a bocsánatkérések és az emberi társas viselkedésben fellelhető egyéb békítő gesztusok valóban megelőzik a bosszú ördögi körének kialakulását? William Long és Peter Brecke politológus ezzel a kérdéssel foglalkozott *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution* (Háború és megbékélés: értelem és érzelem a konfliktusok feloldásában) című 2003-as könyvében. Brecke állította össze a konfliktusok katalógusát, amelyet az 5. fejezetben használtam, és Longgal együtt számokkal vágtak neki a kérdésnek. Kiválasztottak 114 olyan országpárt, amely 1888 és 1991 között államközi háborút vívott, valamint 430 polgárháborút. Ezután megvizsgálták a békét célzó eseményeket – olyan ceremóniákat vagy szertartásokat, amelyek összekovácsolták a háborúskodó csoportok vezetőit –, és hogy kiderüljön, mennyire fontosak ezek a szertartások, az eseményt megelőző és követő évtizedekben összehasonlították a katonai fajú konfliktusok (kardcsattogatások és konkrét küzdelmek) számát. Hipotéziseket fogalmaztak meg, és a racionális szereplőkre vonatkozó elméletek, illetve az evolúciós pszichológia segítségével értelmezték az eredményeket.

Nemzetközi viták esetén nem sokat számítottak az érzelmi gesztusok. Long és Brecke 21 békéltető eseményt azonosítottak, és összehasonlították a háborúskodó feleket nyilvánvalóan lecsillapítókat azokkal, amelyek nem enyhítették a szembenállást. A siker nem a jelképes gesztusokon, hanem a költséges jelzéseken múlt. Az egyik vagy mindkét ország vezetője tett egy újszerű, önkéntes, kockázatos, érzékeny és visszavonhatatlan lépést a béke felé, amely megnyugtatta az ellenfelét, hogy nagy valószínűséggel nem tér vissza az ellenségeskedéshez. Ennek prototípusa Anvar Szadat 1977-es beszéde az izraeli parlamentben. A gesztus megdöbbentő volt, vitathatatlanul költséges, sőt később Szadat életébe került. De olyan békeszerződéshez vezetett, amely még ma is érvényes. Nem volt sok nyálas szertartás, a két ország azóta sincs jó viszonyban, de békében élnek egymással. Long és Brecke szerint a valaha esküdt ellenségnek számító országpárok is jó barátokká válhatnak – Anglia és Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok, Németország és Lengyelország, Németország és Franciaország –, de a barátsághoz több évtizedes együttélésre van szükség, nem a békéltető gesztusok közvetlen eredménye.

Mint emlékezhethetünk rá, a megbocsátás pszichológiája akkor működik legjobban, ha az elkövetőt és az áldozatot összefűzi a rokonság, a barátság, a szövetség vagy a kölcsönös függőség köteléke. Így aztán nem meglepő, hogy a békéltető gesztusok hatásosabbak a polgárháborúk, mint a nemzetközi háborúk befejezéséhez. A polgárháborúban szemben álló felek minimum a nemzeti határokon belül egymás mellett élnek, a közös zászló és focicsapat egy platformra tömöríti őket. A kötelékek azonban sokszor mélyebbek ennél. Közös lehet a nyelvük vagy a vallásuk, egy munkahelyen dolgozhatnak, és a házasság hálózata is összekötheti őket. A felkelésekben és a hadurak közötti konfliktusokban sokszor szó szerint apák és fiúk, unokatestvérek és egymás szomszédságában felnőtt gyerekek csapnak össze, és a közösségek kénytelenek visszafogadni az ellenük borzalmas atrocitásokat elkövetőket, hogy újra összekovácsolódhassanak. Az ilyen és egyéb kötelékek előkészítik a talajt a bocsánatkérés és a kibékülés gesztusaihoz. E gesztusok hatásosabbak, mint az államok között békét hozó mechanizmus, nevezetesen a jó szándék költséges jelzése, mert a polgárháborúkban a két oldalon nem egyértelműen elkülönülő entitások állnak, ezért nem szólalhatnak fel egyhangúlag, nem válhatnak biztonságosan üzeneteket, és nem tarthatják fenn a status quót, ha egy kezdeményezés elbukik.

Long és Brecke 11 olyan békéltető eseményt vizsgált meg 1957 óta, amely jelképesen lezárt egy polgárháborút. 7 esetben (64 százalék) végleg megszűnt az erőszak. Jelentős szám ez: azokban a konfliktusokban, ahol nem került sor békéltető eseményre, csak 9 százalékban szűnt meg az erőszak. Kutatásaik szerint a sikertörténetek közös nevezője egy sor olyan békéltető szertartás, amely csak jelképesen és részben szolgáltatott igazságot, tökéletes igazságszolgáltatásra nem került sor, de arra sem, hogy az igazságszolgáltatás teljesen elmaradt volna. Ahogy a hangfal

közelébe helyezett mikrofon a saját teljesítményét felerősítve fülszaggató zúgást idéz elő, úgy az elkövetőknek újabb sérelmet okozó megtorló igazságszolgáltatás is felszíthatja a bosszúvágyat, és egymással versengve mindenki az áldozat szerepében tetszeleg. Ugyanakkor – ahogy a mikrofon teljesítménye is szabályozható az erősítő szabályozásával – a közösségi erőszak is tompítható, ha a megtorló igazságszolgáltatás súlyosságát enyhítik. Az igazságszolgáltatás iránti vágy csillapítása különösen az olyan polgárháborúk esetében elkerülhetetlen, amikor az igazságszolgáltatás intézményei, a rendőrség és a börtönrendszer nemcsak törékeny, hanem tevékenyen részt vett az atrocitások elkövetésében.

A polgárháborút követő megbékélés prototípusa Dél-Afrika. Nelson Mandela és Desmond Tutu az *ubuntu*, avagy testvériség xhosza fogalmát segítségül hívva megtorló helyett helyreállító igazságszolgáltatással gyógyította az országot az apartheid rezsime jellemző erőszakos elnyomás és felkelések évtizedeit követően. Ahogy a jogi forradalmak taktikájánál láthattuk, Mandela és Tutu helyreállító igazságszolgáltatása az erőszakmentes konfliktusfeloldás eszköztárából hozott ötleteket, de újabbakat is hozzátett. Long és Brecke vizsgálatai szerint hasonló programok szilárdították meg a polgári békét Mozambikban, Argentínában, Chilében, Uruguayban és El Salvadorban. A sikeres recept négy hozzávalóját azonosították.

Az első a feltétel nélküli igazmondás és a sérelmek elismerése. Ez történhet igazság- és megbékélésbizottságok formájában, amikor az elkövetők nyilvánosan beismerik a tetteiket, vagy nemzeti tényfeltáró bizottságokban, amelyek jelentéseit széles körben terjesztik és hivatalosan is felkarolják. E mechanizmusok közvetlenül veszik célba az erkölcsiség szakadékát tápláló énvédő pszichológiát. Bár az igazság közhírré tétele nem ont vért, fájdalmas érzelmi áldozatot igényel az elkövető részéről szégyenkezés, bűntudat és a legfontosabb erkölcsi fegyver, az ártatlanság hangoztatásának egyoldalú letétele formájában. Jelentős lélektani különbség van az olyan bűncselekmény között, amelyről magában mindenki tud, és az olyan között, amely nyilvánosságra került és köztudott. Ahogy az elpirulás és a könny fokozza a bocsánatkérés hatásosságát, úgy a büntett nyilvános elismerése is átírhatja a csoportok közötti viszony szabályait.

A sikeres megbékélés második összetevője az emberek szociális identitásának konkrét újraírása. Az emberek újrafogalmazzák azoknak a csoportoknak a meghatározását, amelyekkel azonosulnak. A társadalom örök áldozatait felelősséget vállalhatnak a társadalom működtetéséért. A lázadókból politikusok, hivatalnokok vagy üzletemberek lesznek. Az erőszakszervezetek már nem kívánják többé megtestesíteni a nemzetet, hanem annak biztonsági őraként működnek.

A harmadik összetevő tűnik a legfontosabbnak: a hiányos igazságszolgáltatás. A társadalomnak nem szabad minden számlát kiegyenlítenie, új lapot kell indítania a múltbéli erőszak után, és csak a főkolomposokat és a legaljasabb közlegényeket kell megbüntetnie. A büntetés akkor jó, ha nem „szemet szemért”-alapon működik, hanem az elkövetők jó hírét, tekintélyét és előjogait tépazza meg.

Ezenkívül előírhatnak kárpótlást is, ám azok helyreállító értéke inkább az érzelmi, mintsem a pénzügyi könyvelésben jelenik meg. Long és Brecke így ír erről:

Mozambik kivételével a sikeres megbékélés minden esetben igazságszolgáltatással, de nem teljes körűvel járt. Ez jogi és morális szempontból sajnálatos, akár tragikus is lehet, mégis megfelel a társadalmi rend helyreállításával kapcsolatos, a megbocsátás hipotézisében megfogalmazott követelményeknek. A sikeres megbékéléssel zárult esetekben sem elhanyagolni, sem teljes mértékben biztosítani nem lehetett a megtorló igazságszolgáltatást... Bármilyen aggasztó is, az emberek hajlandók jelentős igazságtalanságot is elviselni, ha arra a társadalmi béke nevében hangoztatott amnesztia jegyében kerül sor.²¹⁵

Más szóval ideje letépni a lökhárítóra ragasztott matricát: „Ha békét akarsz, dolgozz az igazságért.” Ragasszuk föl helyette Joshua Goldstein mondását: „Ha békét akarsz, dolgozz a békéért.”²¹⁶

Végezetül a hadviselő feleknek egy sor verbális és nonverbális gesztussal kell jelezniük az új viszony iránti elkötelezettségüket. Long és Brecke szavaival élve: „A törvényhozás ünnepélyes határozatokat hozott, a korábban ellenséges csoportok vezetői békeegyezményeket írtak alá és megölelték egymást, szobrokat és emlékműveket emeltek a tragédia tiszteletére, és több ezer kisebb és nagyobb intézkedéssel hangsúlyozták, hogy a múlt elmúlt, a jövő viszont reményteli.”²¹⁷

Az izraeliek és palesztinok közötti konfliktus sokak szemében a halálos boszszú legcsúnyább ördögi köre. Talán még a híresen optimista Pollyanna sem tudná megoldani a helyzetet. Ám a megbékélés alkalmazott pszichológiája jelenik meg Ámosz Oz izraeli író megoldással kapcsolatos víziójában is:

A tragédiák kétféleképpen érhetnek véget: shakespeare-i vagy csehovi feloldással. Shakespeare tragédiáinak végén a színpadon holttestek fekszenek, és valahol fönt lebeg némi igazságszolgáltatás. A csehovi tragédia viszont úgy ér véget, hogy mindenki kiábrándult, megkeseredett, megszakad a szíve, csalódott, összeomlott, de életben van. Én nem shakespeare-i, hanem csehovi feloldást remélek az izraeli–palesztin konfliktusban.²¹⁸

Szadizmus

Nem könnyű rábökni az emberi aljasság legborzalmasabb formájára – nagyon széles a választék –, de ha mennyiség szempontjából a népirtás a legrosszabb, akkor minőségi szempontból a szadizmus az. Ebben az esetben a szándékos fájdalomkozás célja a másik szenvedésének élvezete, és ez erkölcsileg elborzaszt,

intellektuálisan pedig érthetetlen, hiszen az áldozat gyötrelméért cserébe a kínzó sem személyes, sem evolúciós nyereséghez nem jut. És sok más bűncselekménnyel ellentétben a pusztá szadizmus kevesek fantáziájában jelenik meg bűnös élvezetként; nem sokan álmodozunk arról, hogy végignézzük egy macska elevenen megégetését. A kínzás mégis visszatérő torzulás az emberiség történelmében és napjaink eseményeiben, legalább öt körülmény közepette.

A szadizmus az eszközként használt erőszak gyümölcse is lehet. A kínzás fenyegetése megrémíti a politikai ellenfeleket, és legalább időnként valóra kell váltani a fenyegetést. Kínzással információt lehet kicsikarni a bűntett gyanúsítottjából vagy a politikai ellenfélből. Számos rendőrségi és nemzetbiztonsági alkalmazott folyamodik enyhe kínzáshoz olyan eufemizmusok mögé bújva, mint „harmadfokú vallatás”, „enyhe fizikai nyomás” és „fokozott kihallgatás”, és e taktikák akár hatásosak is lehetnek.²¹⁹ És mint Jeremy Bentham óta az erkölcsfilozófusok rámutattak, a kínzás elméletben még indokolható is lehet: ennek leghíresebb példája a ketyegő bomba, amikor a bűnöző pontosan ismeri a számos ártatlan ember halálával és sebesülésével fenyegető robbanószer rejtékelyét, de csak kínzás hatására árulja el, hol van.²²⁰

A kínzás használata ellen szóló számos érv egyike, hogy ritkán sikerül pusztán eszközként használni. A kínzók elragadtatják magukat. Olyan szenvedést okoznak az áldozatnak, hogy az bármit bevall, csak vége legyen, vagy annyira önkívületbe esik, hogy képtelen válaszolni.²²¹ Az áldozat sokszor meg is hal, ami kétségessé teszi az információ kicsikarását. Az olyan esetekben pedig, mint az amerikai katonák visszaélései az iraki foglyokkal szemben az Abu Ghraib börtönben, a kínzás nemhogy nem szolgált hasznos célt, hanem kifejezetten stratégiai katasztrófának bizonyult a kínzást lehetővé tévő ország számára, az ellenségeit feltűzelte, a barátait pedig elidegenítette.

A kínzás második lehetősége a bűnügyi és vallási büntetés. Itt is megjelenik az erőszak eszközként történő használata, nevezetesen hogy a nyereséget messze meghaladó fájdalom lehetőségével retentsék el a gonosztevőket. Mint azonban Beccaria és a felvilágosodás többi gondolkodója rámutatott, az elrettentés kevésbé súlyos, ám megbízhatóbb büntetésekkel is megvalósítható. És a halálbüntetés – már ha alkalmazzák – nyilván éppen eléggé elriaszt a főbenjáró bűnöktől, nincs hozzá szükség az akkoriban szokásos elnyújtott, embertelen kínzásra. A gyakorlatban a testi fenyítés és az irtózatossá halálbüntetés az önmagáért való kegyetlenség orgiájává fajul.

Maga a szórakoztatás is motiválhatja a kínzást, mint a római Colosseumban vagy az olyan véres sportokban, mint a medveheccelés vagy a macskaégetés. Tuchman szerint a középkori Franciaország városai időnként megvásárolták egy másik város elítélt bűnösét, hogy nyilvános kivégzéssel szórakoztassák a nagyérdeműt.²²²

A borzalmas kínzást és csonkítást a katonák, zavargók és rendőrök dúlása kísérik, különösen, ha megszabadulnak a nyugtalanságtól és a rettegéstől; ezt

a jelenséget nevezi Randall Collins „előzetes pániknak”. Ezek az atrocitások jellemzik a pogromokat, népirtásokat, rendőri brutalitásokat és katonai túlkapásokat, azokat is, amelyek a törzsi háborúkban fordulnak elő.

Végül ott vannak a sorozatgyilkosok, azok a beteg elmék, akik a szexuális öröm kedvéért becserkészik, elrabolják, megkínózzák, megcsonkítják és megölik áldozataikat. A Ted Bundyhoz, John Wyne Gacyhez és Jeffrey Dahmerhez hasonló sorozatgyilkosok nem azonosak az egyszerű tömeggyilkosokkal.²²³ A tömeggyilkosok többek között az ámokfutást folytató bűnözők, például a feldühödött postai dolgozók, akik egy megaláztatást megtorlandó és hatalmukat bizonyítandó minél több embert magukkal rántanak a halálba, majd végső csapásként magukkal is végeznek. Vannak köztük gyilkolási rohamban szenvedők is, mint a washingtoni orlvész, John Muhammad, aki hetekig nyújtja a bosszút és a hatalmi tébolyt. A sorozatgyilkosok motivációja ezzel szemben a szadizmus. Felizgatja őket a lehetőség, hogy megkínózhatják, eltorzíthatják, megcsonkíthatják, kibelezhetik és pusztán kézzel megölhetik áldozatukat. Még az emberi atrocitásoktól megcsömörlött olvasó is találhat valami megütközést keltőt Harold Schechter tiszteletet parancsoló, *The Serial Killer Files* (Sorozatgyilkossági akták) című összeállításában.

Bár a rockzene, a tévéfilmek és a hollywoodi kasszasikerek nagy hírverést csapnak a jelenségnek, valójában kevés sorozatgyilkos járkal közöttünk. James Alan Fox és Jack Levin kriminológusok szerint „valószínűleg több szakértő foglalkozik a sorozatgyilkossággal, mint ahány sorozatgyilkos létezik”.²²⁴ És még ez az alacsony szám is folyamatosan csökken (ahogy a könyvemben vizsgált valamennyi erőszak esetében láttuk). Az 1980-as években, amikor a sorozatgyilkosok óriási szenzációnak számítottak, összesen 200 elkövetőt ismertek, ők évente mintegy 70 áldozattal végeztek. Az 1990-es években 141, a 2000-es években már csak 61 sorozatgyilkos működött.²²⁵ E számok talán óvatos becslések (mert számos sorozatgyilkos szökevényekre, prostituáltakra, hajléktalanokra és más olyanokra vadászik, akik eltűnését nem feltétlenül tekintik gyilkosságnak), de akárhogy számolunk is, az Egyesült Államokban bármely időpontban legfeljebb két-három tucat sorozatgyilkos garázdálkodhat, és együtt is csak egy töredékéért felelősek az évi 17 000 gyilkosságnak.²²⁶

A sorozatgyilkosság nem új keletű jelenség. Schechter bebizonyítja, hogy a bevett vélekedéssel szemben, mely szerint a sorozatgyilkosok beteg társadalmunk termékei, évezredek óta találkozhatunk velük a történelem lapjain. Híres példák Caligula, Néró, Kékszakkall (akinek alakja valószínűleg a 15. századi lovag, Gilles de Rais alapján született meg), Karóbahúzó Vlad és Hasfelmetsző Jack, és a tudósok szerint a vérfarkasok, emberrabló vőlegények és démoni borbélyok legendája is a valódi sorozatgyilkosok gyakran elmesélt történetei alapján alakulhatott ki. A szadisztikus öldöklés egyetlen újdonsága a motiváció elnevezése, amelyet a botrányos életviteléről elhíresült Donatien Alphonse François-nak, más néven De Sade márkinak köszönhetünk. A korábbi évszázadokban a sorozatgyilkosokat

a gyilkosság megszállottjaként, vérszomjas szörnyetegként, emberi formát öltött ördöggként és morális elmebetegként emlegették.

Bár a sorozatgyilkosok cikornyás szadizmusa történelmileg ritka jelenség, az inkvizítorok, dúlók, nyilvános kivégzést szemlélők, véressport-rajongók és Colosseumba járók szadizmusa nem az. És még a sorozatgyilkosok sem valamely azonosítható gén, agyi sérülés vagy gyermekkori élmény következtében üzik ezt a mesterséget.²²⁷ Sokszor gyermekkori szexuális és fizikai bántalmazás áldozatai, de ebben milliókkal osztoznak, akikből nem válik sorozatgyilkos. Elképzelhető hát, hogy a sorozatgyilkossághoz vezető út fényt deríthet arra az útra is, amely az átlagembereket is a szadizmus felé tereli. Hogyan érthetjük meg az erőszak e legérthetlenebb változatát?

A szadizmus kialakulásához két dologra van szükség: a mások szenvedésének élvezetéhez vezető motivációkra és az olyan korlátok eltávolítására, amelyek általában megakadályozzák az embereket az ilyen ösztönök kiélésében.

Bármilyen fájdalmas is beismerni, az emberi természetben legalább négy motiváció szól mások fájdalmának élvezete mellett. Az egyik az élőlények sérülékenységevel kapcsolatos morbid elragadtatás, amely jelenséget talán a *hátborzongató* szó érzékelteti legjobban. Ezért tépik ki a fiúk a szöcskék lábát, és ezért perzselnek hangyákat nagyító segítségével. A felnőttek ezért ögyelegnek az autóbalesetek környékén – ez a bűnös élvezet kilométeres dugókat okozhat –, és ezért költik jövedelmük egy részét véres könyvekre és filmekre. A legfontosabb motívum talán az élővilág és benne saját biztonságunk uralma. A hátborzongató kíváncsiság hallgatólágos tanulsága talán az, hogy „ha nem fordítom el a kormányt, vagy bezárom az ajtót, ez velem is megtörténhetett volna”.²²⁸

Mások fájdalmának látványa a dominancia érzése miatt is vonzó. Élvezetes lehet nézni az egykori hatalmasok bukását, különösen, ha a kínzóink közé tartoztak. És ha nem felfelé, hanem lefelé nézünk, megnyugtató a tudat, hogy szükség esetén leigázhatunk másokat. A mások fölött gyakorolt hatalom végső formája, ha hatalmunkban áll kényünk-kedvünk szerint fájdalmat okozni nekik.²²⁹

Az idegtudósok ma már bármilyen emberi élményt górcső alá vehetnek. Bár tudomásom szerint még senki sem vizsgálta a szadizmust képalkotó módszerekkel, nemrégiben megvizsgálták a szadizmus kilúgozott verzióját, a kárörömet.²³⁰ Japán egyetemisták (fiúk) befeküdtek az MRI-be, és egy szerencsétlen lúzer helyébe kellett képzelniük magukat, aki állást szeretne kapni egy multinacionális informatikai vállalatnál, de rosszak a jegyei, elrontja az állásinterjút, a baseball-csapatban mindig kispadon ül, csak egy rosszul fizető állást kap egy boltban, kis lakásban él, és nincs barátnője. Egy főiskolai évfolyam-találkozón összefut egy volt évfolyamtársával, aki egy multinál dolgozik, luxuslakásban él, menő autója van, francia éttermekben vacsorázik, órákat gyűjt, hétvégenként nyaralóhelyekre

repül, és „munka után sok lánnyal megismerkedhet”. A résztvevő elképzel két másik évfolyamtársat is, az egyikük sikeres, a másik sikertelen, ők azonban a japán kutatók előzetes – végül helyesnek bizonyult – feltevése szerint nem váltanak ki irigységet a résztvevőből, lévén nők. Ezen a ponton a résztvevő, még mindig a lúzer helyébe képzelve magát, elolvassa, hogy micsoda balszerencse-sorozat érte az irigyelt, de egyre inkább Jóbba emlékeztető évfolyamtársát: hamisan vádolják, hogy csalt egy vizsgán, rosszindulatú pletykák keringenek róla, a barátnője megcsalja, a vállalata pénzügyi nehézségekkel küzd, kevés prémiumot kap, elromlik az autója, ellopják az óráit, a háza falát telegraftitizik, a francia étteremben ételmérgezést kap, a nyaralását pedig egy tájfun miatt le kell mondania. A kutatók szó szerint kiolvashatták a résztvevők agyából a boldogságot. Amikor a résztvevők virtuális vetélytársuk balszerencséjéről olvastak (a veszélytelen nőkeről azonban nem), striátumuk, a kereső áramkör vágyakat és érzelmeket szabályozó része úgy felvillant, mint egy tokiói sugárút fényei. Ugyanez az eredmény született, amikor a nők olvastak egy irigylésre méltó női vetélytársuk bukásáról.

A szadizmusra lehetőséget kínáló harmadik körülmény a bosszú, avagy annak igazságszolgáltatásnak nevezett, harmadik félre bízott tiszta változata. A moralista büntetés lényege, hogy az elkövető megbűnhődjön a vétkeiért, és láttuk, hogy a bosszú milyen édes lehet. A bosszú szó szerint kikapcsolja az agy együttérző reakcióját (legalábbis a férfiaknál), és csak akkor teljesül be, ha a bosszúálló tudja, hogy a célpont tisztában van vele, hogy a szenvedése a fizetség a vétkeiért.²³¹ Márpedig a bosszúálló akkor lehet ebben a legbiztosabb, ha ő maga okozza a szenvedést.

Végezetül ne feledkezzünk meg a szexuális szadizmusról. Maga a szadizmus nem gyakori perverzió – a szadomazo szex kedvelői sokkal jobban hajlanak a mazochizmusra, mint a szadizmusra –, az uralkodás és a lealacsonyítás enyhébb formái azonban nem ritkák a pornográfiában, és talán abból a tényből származnak, hogy a férfiak hevesebbek, a nők pedig válogatosabbak.²³² A szexualitás és az agresszió áramköre kapcsolódik egymáshoz a limbikus rendszerben, és mindkettő reagál a tesztoszteronra.²³³

A férfiak agressziója szexuális elemet is hordoz. Az interjúk során a katonák határozottan erotikus kifejezéseket használnak a harctéri tumultus leírására. Egy vietnámi veterán így fogalmazott: „Egyesek úgy érzékelték a fegyverviselést, mintha folyamatos merevedésük lenne. Valahányszor meghúztuk a ravaszt, igazi szexuális örömet éreztünk.”²³⁴ Társa is helyeselt: „Hihetetlen erő öt embert megölni. [...] Csak a magömléshez tudnám hasonlítani. Hihetetlen megkönnyebbülés, hogy sikerült.”²³⁵ Gyakran ábrázolják szexuális töltettel az intézményesített kínzást is. A női keresztény mártírokat előszeretettel jelenítették meg megcsonkított nemi szervvel, amikor pedig fordult a kocka, a középkori kereszténységben szívesen kínozták a nők erogén zónáit.²³⁶ A mártírológiához hasonlóan a hátborzongató szórakoztató műfaj későbbi formáiban, a ponyvaregényben, a véres bábelőadások-

ban és a „valódi bűneseteket” bemutató bulvárújságokban is sokszor fenyegette a női főszereplőket szexuális kínzás és csonkítás.²³⁷ És a rendőrállamok kormányzati kínzóiról is gyakran elhangzott, hogy felizgatta őket az atrocitás. Lloyd deMause idézi egy holokauszt túlélő vallomását:

Az SS-táborparancsnok végig ott állt a korbácsolás színhelyén. [...] Egészen kipirult a kéjes izgalomtól. Mélyen a nadrágja zsebébe nyúlt, és egyértelmű volt, hogy végig maszturbál. [...] Én magam is legalább harmincszor néztem végig, ahogy az SS-tisztek maszturbálnak a korbácsolás közben.²³⁸

Amennyiben a mindkét nemből származó sorozatgyilkosok a szélsőségig vitt durva szex iránti vágyat képviselik, tanulságosak a nemi különbségek. Schechter szkeptikusan viszonyul az önjelölt „profilozókhoz” és „gondolatolvasókhoz”, mint amilyen Jack Crawford karaktere *A bárányok hallgatnak* című filmben, azt azonban elismeri, hogy a sorozatgyilkos módszereiből egy bizonyos jellemvonásra következtetni lehet: „Ha a holttestnek elvágta a torkát, felnyitották a testét, eltávolították a beleit, és lemetszették a nemi szervét, a rendőrség joggal vélheti úgy, hogy az elkövető férfi.”²³⁹ Nem mintha a lányokból nem válhatna sorozatgyilkos; Schechter számos fekete özvegyről és halálangyalról beszámol. Ők azonban más-hogy üzik a hivatásukat. Schechter így magyarázza a helyzetet:

Egyértelmű párhuzamok mutatkoznak a [férfi sorozatgyilkosok által elkövetett] erőszak – fallikus-agresszív, mélyreható, telhetetlen és (minthogy idegen testén éli ki magát) nem válogatós – és a férfi szexuális viselkedés tipikus mintázata között. Ezért a szadisztikus csonkítást-gyilkosságot a normális férfiszexualitás groteszk torzulásának tekinthetjük. [...]

A női sorozatgyilkosok ugyanolyan aljasak, mint férfi társaik. Általában azonban őket nem a brutális behatolás izgatja fel. Nekik nem az okoz izgalmat, hogy fallikus tárgyakkal erőszakolnak meg idegeneket, hanem a meghittség és a szeretet groteszk, szadisztikus torzulása: az, hogy mérgezett gyógyszerrel kanalaznak a mit sem sejtő beteg szájába, vagy megfojtják az ágyában alvó csecsemőt. Röviden tehát az, hogy gyengéden holttestté változtatják egy barátjukat, családtagjukat vagy a nekik kiszolgáltatottakat – hogy halálra táplálják őket.²⁴⁰

Ha a szadizmus ennyi forrásból fakad, miért csak ennyi szadista létezik? Az elménkben nyilvánvalóan működik néhány biztonsági kapcsoló, amikor bántani akarunk valakit, és ha ezeket kiiktatjuk, kitörhet a szadizmus.

Az első ilyen kapcsoló az együttérzés. Ha átérezzük egymás fájdalmát, ha mást bántunk, mintha magunkat bántanánk. Ezért képzelhető el könnyebben a szadizmus, ha az áldozatokat demonizálják vagy megfosztják emberi mivól-

tuktól, így kívül kerülnek az együttérzés körén. Mint említettem (és mint a következő fejezetben látni fogjuk), az empátia csak akkor fékezi meg az agressziót, ha több, mint a másik fejével gondolkodás. Hiszen a szadistákra gyakran jellemző valamiféle perverz beleérző képesség, képesek megérezni, hogy mivel kínozzhatják legjobban az áldozatokat. Az együttérző reakcióhoz egy másik lény boldogságához kell igazítanunk a sajátunkat, és ezt a képességet inkább szimpátiának vagy könyörületnek nevezhetnénk. Baumeister szerint az együttérzés csak akkor gátolja a viselkedést, ha társul hozzá még egy érzelem: a büntudat. A büntudat, állapítja meg, nem csupán a tények után működik. Büntudatunk nagy része megelőző jellegű – tartózkodunk az olyan lépésektől, amelyekről később rosszul éreznénk magunkat.²⁴¹

A szadizmust egy kulturális tabu is fékezi: az a meggyőződés, hogy másnak fájdalmat okozni nem merülhet fel mint lehetőség, függetlenül attól, hogy hatással van-e együttérző gátlásunkra. A kínzást ma már kifejezetten tiltja az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata és az 1949-es genfi egyezmény is.²⁴² Szemben az ókorral, a középkorral és a kora újkorral, amikor népszerű szórakozásnak számított a kínzás, a kormányok ma már csak titokban folyamodhatnak hozzá, ami azt jelzi, hogy a tabut széles körben elismerik – bár a tabuk többségéhez hasonlóan néha képmutatón semmibe veszik. 2001-ben Alan Dershowitz jogtudós e képmutatás megszüntetése érdekében felvetett egy jogi mechanizmust, amely véget vetne a demokráciákban a titkos kínzásnak.²⁴³ Ketyegő bomba esetén a rendőrségnek engedélyt kellene kérnie egy objektív bírótól, hogy kínzással szedhesse ki a gyanúsítottból az életmentő információt; a kényszervallatás minden egyéb formáját szigorúan tiltanak. A legtöbben felháborodottan regáltak. Dershowitz már a kínzás tabujának vizsgálatával is megsértette a tabut, és sokan félreértették: úgy értették, hogy nem *minimalizálni*, hanem *népszerűsíteni* szeretné a kínzást.²⁴⁴ A visszafogottabb bírálók azzal érveltek, hogy a tabu hasznos célt szolgál. Szerintük jobb ad hoc módon kezelni a ketyegő bomba helyzetét, már ha egyáltalán ilyesmi előadódik, és elviselni némi titkos kínzást, mint élő lehetőségként előállni a kínzással, mert így a ketyegő bombától kiterjedhetne a valós vagy képzelte fenyegetések szélesebb körére is.²⁴⁵

A szadizmus legerősebb gátló tényezője azonban valami sokkal alapvetőbb: zsigerileg irtóznak a másik ember bántásától. A főmlősök többsége idegenkedik fajtársa fájdalomskolyától, és nem nyúl az ételhez, ha hallja és látja, hogy egy másik főmlőst éppen áramütés ér.²⁴⁶ Ez nem a majmok erkölcsi skrupulusainak megnyilvánulása, hanem attól tartanak, hogy pokolian feldühödik egy másik. (Az is lehet, hogy így reagálnak arra a külső veszélyre, amelynek hatására a másik vészjelzéseket ad le.)²⁴⁷ Stanley Milgram híres kísérletének résztvevői, akik engedelmeskedtek az utasításnak, hogy áramot vezessenek kitalált társukba, láthatóan megriadtak az általuk előidézett fájdalmas kiáltásoktól.²⁴⁸ Még az erkölcsfilozófusok olyan kitalált helyzeteiben is, mint a sínautó problémája, a válaszadók

ódzkodnak attól a gondolattól, hogy a sínautó elé lökjék a kövér embert, hiába mentenék meg ezzel öt ártatlan ember életét.²⁴⁹

A való világban kivitelezett erőszakkal kapcsolatos vallomások összecsengenek a laboratóriumi vizsgálatok eredményeivel. Mint láttuk, az ember óvakodik a konkrét dulakodástól, a harcmezőn harcoló katonák pedig rettegnek meghúzni a ravaszt.²⁵⁰ Amikor Christopher Browning történész interjúkat készített a zsidók főbelövésére utasított náci tartalékosokkal, kiderült, hogy eleinte fizikailag undorodtak a parancs végrehajtásától.²⁵¹ A tartalékosok nem azzal a morális színezettel idézték fel első gyilkosságaik traumáját, mint sejténék – nem beszéltek büntudatról, nem próbálták visszamenőleg mentesíteni magukat, hogy enyhítsék a bűnösségüket. Arról beszéltek, mennyire zsigerileg felzaklatta őket az üvöltözés, a vérontás és a nyers érzés, hogy közvetlen közelből kell gyilkolniuk. Baumeister így foglalja össze e vallomásokat: „A tömeggyilkosság első napján nem annyira a spirituális lélekébüvárkodás érdekelte őket, egyszerűen hányingerük volt.”²⁵²

A szadizmus tehát korlátokba ütközik, de biztosan vannak kiskapuk, hiszen másképpen nem is létezne szadizmus. A legprimitívebb kiskapu a csetepaték során a legnyilvánvalóbb, amikor lehetőség nyílik az ellenség megfutamatására, ezért átmenetileg megszűnik az idegenkedés a pusztá kézzel okozott fájdalomtól. A legkifinomultabb kiskapu pedig a hitetlenkedés önkéntes felfüggesztése, hogy kitalált világokba merülhessünk alá. Agyunk egy része lehetővé teszi, hogy belefeledkezzünk a történetbe, és talán kicsit élvezzük is a virtuális szadizmust. A másik fele emlékeztet, hogy mindez csak kitaláció, ezért gátlásaink nem rontják el az élvezetet.²⁵³

A pszichopátia élethosszig feloldja a szadizmussal szembeni gátlásokat. A pszichopáták amigdalája és orbitofrontális kérge tompítottan reagál a szenvedés jeleire, és feltűnően hiányzik belőlük mások érdekeinek átérzése.²⁵⁴ A sorozatgyilkosok mind pszichopáták, és a brutális kormányzati kihallgatások és büntetések túlélői gyakran számolnak be arról, hogy egyes örök, valószínűleg a pszichopáták, szadistábbak voltak a többinél.²⁵⁵ A pszichopáták többsége azonban nem sorozatgyilkos, de még csak nem is szadista, és bizonyos körülmények között, például a középkori Európa kegyetlen látványosságáiban, szinte mindenki élvezetét lelte a szadizmusban. Ez azt jelenti, hogy azonosítanunk kell az utat, amely kit könnyebben, kit nehezebben az élvezetből okozott fájdalom felé vezet.

A szadizmus tanult élvezet.²⁵⁶ A kormányzati kínzók, például a rendőrségi kihallgatók és a börtönőrök pályáivé ellentmond a józan észnek. Nem az újoncok zabolátlanok, és nem a veteránok finomhangolják a fájdalmat, hogy a lehető legtöbb hasznos információhoz jussanak. Ellenkezőleg, éppen a veteránok kínozzák felfoghatatlan mértékben a foglyokat. Ők már megtanulták élvezni a munkájukat. A szadizmus más formáit is gyakorolni kell. A szexuális szadisták többsége

azzal kezdi, hogy a mazochisták népesebb közönségének biztosítja a korbácsot és a szöges gallért; az élvezet csak lassanként jelenik meg. Az első gyilkosságot a sorozatgyilkosok is remegve, undorodva, majd az eset megtörténte után kiábrándulva követik el: az élmény nem bizonyul olyan izgalmasnak, mint a képzeletükben. Ám ahogy telik az idő, és újra feltámad az étvágyuk, a következő gyilkosságot már egyszerűbbnek és kielégítőbbnek érzik, majd az egyre inkább függősséggé váló készítés táplálása érdekében egyre fokozzák a kegyetlenséget. Elképzelhetjük hát, hogy az európai középkorban, amikor a kínzás és a kivégzés nyilvánosan és gyakorta zajlott, az akklimatizáció a teljes lakosságot képes volt megacélozni.

Gyakran elhangzik, hogy az emberek közönyössé válhatnak az erőszakkal szemben, a kínzás élvezetével azonban nem ez történik. Nem feledkeznek meg mások szenvedéséről, mint ahogy a halfeldolgozó üzem szomszédságában élők egy idő után észre sem veszik a visszataszító büzt. A szadisták élvezetüket lelik az áldozatok szenvedésében, a sorozatgyilkosok pedig kifejezetten vágnak rá.²⁵⁷

A szadizmus elsajátításának magyarázatához Baumeister ahhoz a motiváció-elmélethez folyamodik, amelyet Richard Solomon pszichológus dolgozott ki a színjátás analógiájaként.²⁵⁸ Solomon szerint az érzelmek épp úgy párban járnak, mint a komplementer színek. Ha rózsaszín szemüvegben szemléljük a világot, egy idő után minden semlegessé válik, ha azonban levesszük a szemüveget, egy ideig mindent zöldnek látunk. Ugyanis a semleges fehérrel vagy szürkével kapcsolatos érzékünk a vörös szín áramkörei (pontosabban a hosszabb hullámhosszok) és a zöld szín áramkörei (közepes hullámhosszok) közti kötélhúzás aktuális állását tükrözi. Amikor a vörösre érzékeny neuronok hosszabb ideig túlzott aktivitást mutatnak, hozzászoknak ehhez az állapothoz, engednek a szorításból, és tudatunkban elhalványul a rózsaszínes árnyalat. Amikor azután levesszük a szemüveget, a vörösre és zöldre érzékeny neuronokat éri inger, a vörösek azonban eltompultak, míg a zöldek ugrásra készek és kipihentek. Így a kötélhúzásban a zöld áll jobban, mi pedig a zöldet érzékeljük.

Solomon szerint érzelmi állapotunkat, ahogy a színek érzékelését is, az ellentétes áramkörök egyensúlya tartja harmóniában. A félelem párja a nyugalom, az eufóriáé a depresszió, az éhségé a jóllakottság. Az ellentétes érzelmek és a komplementer színek között az a legnagyobb különbség, ahogy a tapasztalattal változnak. Az érzelmek esetében az eredeti reakciónk idővel gyengül, az egyensúlyra törekvő ösztön pedig erősödik. A tapasztalat ismétlődésével jobban érzékeljük az érzellem visszaverődését, mint magát az érzelmet. Az első bungee jumping ugrás félelmetes, a lassulás hirtelen érzése hihetetlenül izgalmas, majd ezt követi a nyugodt eufória. Ahogy azonban egyre többet ugrunk, egyre nyugodtabbak leszünk, ezért a félelem gyorsabban enyhül, az élvezet pedig hamarabb érkezik. Ha az élvezet legkoncentráltabb pillanata az, amikor a pánikot hirtelen felváltja a megnyugvás, akkor a pánikreakció tompulása miatt egyre veszélyesebb ugrásokkal érhetjük

csak el ugyanazt az elragadtatást. Az akció-reakció dinamikája akkor is érvényes, ha az élmény elsőre pozitív. Az első heroinélmény euforikus, az elvonási tünetek enyhék. De amikor függővé válunk, csökken az élvezet, az elvonási tünetek pedig hamarabb és kellemetlenebbül jelentkeznek, míg már nem is annyira az eufóriára, hanem az elvonási tünetek elkerülésére törekszünk.

Baumeister szerint a szadizmus is hasonló pályát követ.²⁵⁹ A támadó irtózik az áldozat fájdalmától, a kellemetlenség azonban nem tarthat örökké, és végül egy megnyugtató, energiát adó érzelem rendezi semlegessé az egyensúlyát. Ha a brutalitás többször jelentkezik, az energetizálás folyamata erősödik, és hamarabb kikapcsolja a viszolygást. Végül átveszi az uralmat és elbillenti a folyamatot az élvezet, az elragadtatottság, majd a sóvárgás felé. Baumeister úgy fogalmaz, hogy az igazi élvezetet az utóhatások jelentik.

Az opponens folyamat elmélete önmagában egy kissé nyers, mert többek között azt jelentené, hogy csak azért verjük falba a fejünket, hogy élvezzük, amikor abbahagyjuk. Nyilván nem irányíthat minden élményt a reakció és ellenreakció feszültsége, ahogy az sem, hogy az előbbi fokozatosan enyhül, az utóbbi pedig erősödik. A visszataszító élményeknek biztosan van egy olyan részhalma, amely könnyebben hagyja magát leküzdeni. Paul Rozin pszichológus azonosította a tanult élvezetek szindrómáját, jóindulatú mazochizmus néven.²⁶⁰ Ilyen ellentmondásos élvezet a csípős chilipaprika, az érett sajt és a száraz bor fogyasztása, vagy az olyan extrém élmények, mint a szauna, az ejtőernyős ugrás, az autóversenyzés vagy a sziklamászás. Ezek mind felnőtt élvezetek, amelyek során az újoncnak le kell küzdenie első reakcióját, a fájdalmat, az undort vagy a félelmet, hogy igazi ínyenc lehessen. És mindet úgy sajátítjuk el, hogy fokozatosan növekvő dózisban részesülünk a stresszt kiváltó élményből. Közös vonásuk, hogy egyszerre képviselnek komoly potenciális nyereséget (táplálék, egészségügyi előnyök, sebesség, új környezetek megismerése) és komoly potenciális veszélyt (mérgezés, időjárási viszontagságok, balesetek). Az élvezetek elsajátításának öröme abban rejlik, hogy feszegetjük a határainkat: fokról fokra kipróbáljuk, hogy milyen magasságot, csípősséget, erőt, gyorsaságot és távolságot viselünk el katasztrófa nélkül. Ennek végül az az előnye, hogy megnyílnak a helyi élmények terének olyan hasznos régiói, amelyeket a velünk született félelmek és óvintézkedések általában elzárnak. A jóindulatú mazochizmus a tanulás e motivációjának túltolása, és mint Solomon és Baumeister rámutat, az idegenkedés leküzdésének túlzásba vitt folyamata sóvárgást és függést idézhet elő. A szadizmus esetében a potenciális haszon a dominancia, a bosszú és a szexuális élmény, a potenciális veszély pedig az áldozat vagy az áldozat szövetségeseinek bosszúja. A szadisták hamar szakértővé válnak – rémisztően kifinomultak a középkori Európa kínzóeszközei, a rendőrségi kihallgatósobák és a sorozatgyilkosok kellékei –, olykor pedig függők lesznek.

Egyszerre ijesztő és reménykeltő, hogy a szadizmus tanult élvezet. Az agy motivációs rendszerei által előkészített útvonalaként a szadizmus állandó veszélyt

jelent az egyes emberekre, a biztonsági erőkre és szubkultúrákra nézve, amelyek megteszik az első lépést, majd titokban egyre aljasabbá válhatnak. A szadizmust mégis meg kell tanulnunk, és ha az első lépés akadályba ütközik, az útvonal többi része pedig napfényben fürdik, elzárhatjuk a felé vezető utat.

Ideológia

Valamennyien bővelkedünk az erőszak önző motivációiban. A történelem azonban akkor szed különösen sok halálos áldozatot, amikor sokan dolgoznak egy minden mást meghaladó motiváció, az ideológia érdekében. A ragadozó és az eszközként használt erőszakhoz hasonlóan az ideológiai erőszak is valamilyen célt szolgál. Az ideológia esetében azonban idealista célról van szó: a nagyobb jó fogalmáról.²⁶¹

Idealizmus ide vagy oda, az emberiség egymás ellen elkövetett legszörnyűbb tetteinek nagy része ideológiákon alapult. Az ideológia vezérelte a keresztes hadjáratokat, az európai vallásháborúkat, a francia forradalmi és napóleoni háborúkat, az orosz és a kínai polgárháborúkat, a vietnámi háborút, a holokaustot, valamint Sztálin, Mao és Pol Pot népirtásait. Az ideológia több okból is veszélyes lehet. Mivel végtelen jót ígér, igaz hívei kompromisszumképtelenek. Bármennyi tojáshajlandókat feltörni az utópisztikus omlett elkészítéséhez. Az ideológia ellenzői pedig végtelenül gonosznak minősülnek, ezért végtelen büntetést érdemelnek.

Láttuk már a gyilkos ideológia lélektani összetevőit. Kognitív előfeltétele az a képesség, hogy átlássuk az eszközben és célban gondolkodás hosszú láncait, és ezzel felvértezve kellemetlen eszközökkel törjünk a kíváncsi célra. Hiszen az élet egyes területein a cél valóban szentesíti az eszközt, mint például az orvosi kezelés keretében megismert keserű gyógyszerek és fájdalmas beavatkozások esetében. Az eszközben és célban gondolkodás akkor válik veszélyessé, ha a dicsőséges cél elérésének eszköze emberi lények sérelme. Elménk felépítése azzal segíti elő az ebbe az irányba ható elméleti gondolkodást, hogy dominanciára és bosszúra törünk, hajlamosak vagyunk esszencializálni más csoportokat, különösen démonként vagy féregként, együttérzésünk köre rugalmas, bölcsességünket és erényünket pedig énvédő torzítások segítségével becsüljük túl. Az ideológia kielégítő narratíva: úgy magyarázza a kaotikus eseményeket és a kollektív balszerencsét, hogy felmagasztalja a hívők erényességét és hozzáértését, ugyanakkor elég homályos és összeesküvés-szerű ahhoz, hogy kiállja a szkeptikus vizsgálat próbáját.²⁶² Ha ezek az összetevők együtt főnek egy narcisztikus agyában az együttérzés hiányával, a csodálat igényével és a korlátlan siker, hatalom, kiválóság és jószág vágyaival, akkor a hitrendszer gyakorlatba átültetésére irányuló vágya milliók halálához vezethet.

Az ideológiai erőszak megértésének rejtélye nem is annyira pszichológiai, mint amennyire járványtani: hogyan terjedhet el a mérgező ideológia néhány narcisztikus ügybuzgótól az ideológia végrehajtására kész teljes lakosságig? Az ideológiai meggyőződések sokszor nemcsak gonoszak, hanem kifejezetten nevetségesek is – magától egyetlen értelmes ember sem foglalkozna velük. E példák közé tartozik a boszorkányok elégetése, mert hajókat süllyesztettek el, és férfiakat változtattak macskává, az európai zsidók irmagjának elpusztítása, mert vérükkel beszenyeztek az árja fajt, és a szemüveges kambodzsiak kivégzése, mert értelmiségiek, tehát osztályellenségek. Milyen magyarázatot találhatunk a rendkívüli, egész népekre ható őrültségekre és a tömegek eszeveszettségére?

A csoportokban egy sor patológikus gondolat burjánozhat. Az egyik a polarizáció. Ha a nagyjából hasonló véleményen levőket összeterejük, és véleményük kifejtésére kérjük, álláspontjuk egyre jobban közelít majd egymáshoz, de egyre szélsőségesebbé is válik.²⁶³ A liberális csoportok még liberálisabbak, a konzervatív csoportok még konzervatívabbak lesznek. A második csoportpatológia a korlátoltság, amelyet Irving Janis pszichológus csoportgondolkodásnak nevez.²⁶⁴ A csoportok készek azt mondani a vezetőiknek, amit azok hallani akarnak, elfojtják az ellenérzéseiket, cenzúrázzák az önálló gondolatokat, és kiszűrik a kialakuló konszenzusnak ellentmondó adatokat. A harmadik a csoportok közötti ellenszenv.²⁶⁵ Tegyük fel, hogy néhány órára összezárnak egy számunkra ellenszenves véleményt képviselő emberrel – mondjuk, én liberális vagyok, ő konzervatív vagy fordítva, én Izraellel szimpatizálok, ő a palesztinokkal vagy fordítva. Valószínűleg civilizált, akár kifejezetten barátságos hangnemben beszélgetünk majd. De most képzeljük el, hogy mindkét véleményt hatan-hatan képviselik. Valószínűleg lenne némi kiabálás, sokan kipirulnának, talán még kisebb zavargás is kitörne. Az általános problémát az jelenti, hogy a csoportok az emberek fejében önálló identitást formálnak, ítélőkéességünket pedig elhomályosíthatja a vágy, hogy elfogadjanak a csoportban, és hogy a többi csoport fölébe kerekedjünk.

Még akkor is nagymértékben befolyásolnak a körülöttünk levők, ha nem azonosulunk egy jól körülírható csoporttal. Stanley Milgram hatalomnak való engedelmséggel kapcsolatos kísérleteinek egyik igen fontos, a pszichológusok körében nagyra tartott tanulsága, hogy a résztvevők viselkedése mennyire a közvetlen társadalmi közeg függvénye.²⁶⁶ A kísérlet elvégzése előtt Milgram végigkérdezte a munkatársait, a diákjait és néhány pszichiátert, hogy szerintük meddig mennek majd el a résztvevők, amikor a kísérletvezető egy másik résztvevő áramütésére utasítja őket. A válaszadók egyhangúan állították, hogy kevesen lépik majd túl a 150 voltot (ezen a szinten az áldozat már kéri, hogy hagyják abba), 4 százalék megy el 300 voltig (ennél a beállításnál már ott áll a figyelmeztetés: „Veszély: súlyos áramütés”), és csak néhány pszichopata megy el a gép legnagyobb teljesítményéig (a felirat: 450 volt–XXX”). A valóságban a résztvevők 65 százaléka tekerte maximumra az áramerősséget, jóval túl azon a ponton, amikor az áldozat fájdalmas

sírámaikat felváltotta a kísérteties csend. És ha a kísérletvezető nem állította volna le a folyamatot, valószínűleg továbbra is áramot vezettek volna a minden bizonnyal eszméletlen alanyba (vagy a holttestébe). Az arányt vajmi kevésbé befolyásolta a résztvevők neme, életkora vagy foglalkozása, és személyiségük alapján is csak kismértékben változott. Nagyon is számított viszont mások fizikai közelsége és viselkedése. Ha a kísérletvezető nem volt ott, és telefonon vagy magnószalagról közölte az utasításait, csökkent az engedelmesség mértéke. Ha az áldozat nem a szomszéd fiúkéban, hanem a szobában volt, csökkent az engedelmesség mértéke. És ha a résztvevőnek párban kellett dolgoznia egy másik résztvevővel (a kísérletvezető beépített emberével), akkor ha a beépített ember megtagadta az engedelmességet, a résztvevő is így tett. Ha azonban a beépített ember engedelmeskedett, a résztvevők 90 százaléka követte a példáját.

Az emberek másoktól lesik el, hogy hogyan kell viselkedniük. Ez a szociálpszichológia aranykorának egyik legfontosabb megállapítása: ekkoriban a kísérletek gerillaszínházként igyekeztek felhívni a figyelmet az ostoba konformizmus veszélyeire. Amikor 1964-ben megjelent a – rendkívül kétes hitelességű – hír, hogy New York-iak tucatja nézte közönyösen végig, ahogy egy Kitty Genovese nevű nőt megerőszakolnak és halálra döfnek a háza udvarán, John Darley és Bibb Latané ötletes kísérletsorozatát végzett az úgynevezett szemlélők közönyével kapcsolatban.²⁶⁷ A pszichológusok gyanúja szerint az emberek csoportosan azért nem reagálnak egy olyan vészhelyzetre, amelyben egy elszigetelt ember azonnal cselekedne, mert mindenki feltételezi, hogy ha senki nem csinál semmit, akkor nem is olyan súlyos a helyzet. Az egyik kísérletben a kérdőívet kitöltő résztvevő hangos puffanást hallott a másik szobából, majd kiáltásokat: „Jaj... a lábam... nem tudom mozgatni... jaj... a bokám... nem tudom megmozdítani ezt az izét!” Bármilyen hihetetlen, ha a kísérleti alany egy szintén kérdőívet töltögető beépített emberrel ült együtt, aki folytatta a kitöltést, mintha mi sem történt volna, a résztvevők 80 százaléka a füle botját sem mozdította. Amikor a résztvevők egyedül voltak, csak 30 százaléka nem reagált.

Ahhoz, hogy valaki szokatlanul közönyös legyen, még csak nem is kell látnia, hogy mások közönyösen viselkednek. Elég elhelyeznünk egy olyan csoportban, amelyről kijelentjük, hogy egy másik fölött áll. Egy másik moralitásjáték-szerű pszichológiai kísérletben (ez 1971-ben történt, amikor az emberi kísérleti alanyok védelmét szolgáló bizottságok nem tiltották még be a műfajt) Philip Zimbardo álbörtönt alakított ki a Stanford pszichológia tanszékének alagsorában, a résztvevőket véletlenszerűen kinevezte „fogolynak” vagy „börtönőrnek”, és még arra is rávette a Palo Alto-i rendőrséget, hogy letartóztassák a bűnözőket, és az egyetemi dutyiba hurcolják őket.²⁶⁸ A börtönfelügyelőt alakító Zimbardo közölte az örökkel, hogy fitogtathatják a hatalmukat, és félelmet kelthetnek a rabokban, és a csoportdominancia légkörét megerősítendő egyenruhát, gumibotot és átlátszatlan napszemüveget adott az öröknek, a rabokat ugyanakkor megalázó zubbonyba és

sapkába öltöztette. A börtönőrök két nap után túl komolyan vették a szerepüket, kínozták a foglyokat, kényszerítették őket, hogy meztelenre vetkőzzenek, pusztán kézzel takarítsák ki a WC-t, az örökkel a hátukon fekvőtámaszozzanak vagy játszósapkát el a szodómiát. Zimbardo hat nap után a foglyok biztonsága érdekében kénytelen volt lefűjni a kísérletet. Évtizedekkel később írt könyvében párhuzamot vont az álbörtönében történt váratlan visszaélések és az iraki Abu Ghraib börtönben történt atrocitások között, szerinte ugyanis ha egy helyzetben az egyik csoport hatalommal bír a másik csoport felett, akkor még azokból is előbújhat a barbár magatartás, akik más körülmények között nem viselkednének így.

A népirtással foglalkozó történészek, többek között Christopher Browning és Benjamin Valentino a szociálpszichológusok – Milgram, Darley, Zimbardo és mások – kísérleteinek segítségével igyekeztek megérteni, hogy átlagemberek miért vesznek részt leírhatatlan atrocitásokban, vagy legalábbis miért egyeznek bele hallgatólágosan. A szemlélőket magával sodorja a zűrzavar, és csatlakoznak a fosztogatáshoz, csoportos nemi erőszakhoz és mészárláshoz. A holokauszt idején a katonák és a rendőrök bekerítették a fegyvertelen civileket, felsorakoztatták egy gödör előtt, majd agyonlőtték őket, nem azért, mert gyűlölték az áldozatokat vagy elkötelezetten szolgálták a náci ideológiát, hanem hogy ne bújjanak ki a felelősség alól, és ne hagyják cserben a bajtársaikat. Legtöbbjüket még csak nem is fenyegették meg a parancsmegtagadás megtorlásával. (Mivel én magam is áramot vezettem egy laboratóriumi patkányba a jobb meggyőződésemm ellenére, készséggel elhiszem ezt az aggasztó állítást.) A történészek alig találtak olyan esetet – ha egyáltalán találtak –, amikor a német rendőröket, katonákat vagy öröket retorzió érte volna a náci parancsainak megtagadásáért.²⁶⁹ Mint a következő fejezetben látni fogjuk, az emberek még *erkölcsi alapot* is találnak a konformizmushoz és az engedelmességhez. Az emberi erkölcsi érzék egyik összetevője – amelyet számos kultúra fel is erősít –, hogy dicséretre méltó erénnyé emeli a konformizmust és az engedelmességet.

Milgram az 1960-as években és az 1970-es évek elején folytatta a kísérleteit, és mint láttuk, azóta sok minden változott. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy vajon a Nyugaton élők ma is engedelmesen hajtanák-e végre egy tekintélypozícióban lévő főnök idegenek kínzására vonatkozó utasításait. A stanfordi börtönkísérletet ma már nem lehetne megismételni, de harminchárom évvel az utolsó engedelmeségi vizsgálatot követően Jerry Burger szociálpszichológus megtalálta a módját, hogy új kísérletet végezzen, és megkapja hozzá 2008 világának etikai felhatalmazását.²⁷⁰ Észrevette, hogy Milgram eredeti vizsgálataiban már nem volt megállás a 150 voltos áramütéstől, amikor az áldozat fájdalmasan felkiáltott. Ha a résztvevő ezen a ponton nem tagadta meg az engedelmességet, 80 százaléka folytatta a legerősebb áramütésig. Ezért Burger újra elvégezte Milgram kísérletét, de a 150 voltos jelnél véget vetett neki, és azonnal elmagyarázta a résztvevőknek a vizsgálatot, sőt figyelmeztette őket arra is, hogy milyen szörnyű volt a folytatás, amikor

sokan kétségeik ellenére megkínóztak egy idegent. A kérdés a következő: négy évtizednyi divatos lázadás, a tekintélyek megkérdőjelezésére biztató matricák, és a „csak parancsra tettem” kifogást nevetségessé tevő egyre fokozódó történelmi tudatosság hatására vajon még mindig hajlamosak vagyunk követni a tekintélyt, ha az idegenek kínzására biztat? A válasz igen. A kísérleti alanyok hetven százaléka elment egészen 150 voltig, okkal feltételezhetjük tehát, hogy a végzetes mértékig is elmerészkedtek volna, ha a kísérletvezető megengedi. Ugyanakkor bizakodásra ad okot, hogy csaknem kétszer annyian tagadták meg az engedelmességet a 2000-es években, mint az 1960-as években (30 százalék, illetve 17,5 százalék), és e szám még magasabb is lehetett volna, ha az újabb alanyok demográfiai sokfélesége helyett a korábbi kísérletek homogenitásához ragaszkodtak volna.²⁷¹ Az emberek többsége azonban továbbra is fájdalmat okozna egy idegennek a saját készletesei ellenére, ha ezt egy legitim társadalmi projekt részének tekintenék.

Miért viselkednek az emberek ilyen gyakran birkaként? Nem mintha a konformizmus alapvetően irracionális lenne.²⁷² Több fej többet ér, mint egy, és általában érdemesebb megbízni a kultúránk milliányi tagjának véres verejtéke árán megszerzett bölcsességben, mint zseninek képzelni magunkat, és mindent a nulláról kezdeni. A konformizmus akkor is erény, ha a játékelméletben koordinációs játszmának nevezett játékban veszünk részt, mert itt az egyes játékosnak nincs racionális oka egy bizonyos lehetőséget választani azon kívül, hogy mindenki más azt választotta. Klasszikus példa, hogy az út jobb vagy bal oldalán autózunk-e: ebben az esetben tényleg nem jó ötlet az árral szemben haladni. Hasonló példa a papírpénz, az internetes protokollok és a közösség nyelve.

Olykor azonban a konformizmus egyes emberek számára biztosított előnye patológikus lehet a csoport egészére nézve. Híres példa az, amikor egy kezdetleges technológiai szabvány megveti a lábát a felhasználók kritikus tömegében, akik azért használják, mert rajtuk kívül oly sokan használják, és ezzel kizárják a versenyből a tehetségesebb szereplőket. Egyes elméletek szerint ezek a „hálózati externalitások” indokolják az angol helyesírás, a QWERTY billentyűzet, a VHS-videókazetták és a Microsoft szoftverének sikerét (bár minden esetben akadnak kétkedők). Ugyanerre példa a sikerkönyvek, divatjelenségek, slágerek és hollywoodi kasszasikerek kiszámíthatatlan sorsa. Duncan Watts matematikus két változatban készített el egy weboldalt, ahonnan a felhasználók garázsrockot tölthettek le.²⁷³ Az egyik változatban a felhasználók nem látták, hogy hányan töltötték már le az adott számot. A dalok népszerűségi listája alig változott, és egyik vizsgálatról a másikra nagyjából azonos volt. A másik változatban azonban mindenki láthatta az összes dal népszerűségét. A felhasználók itt a legnépszerűbb számokat töltötték le, így azok még népszerűbbek lettek, vagyis kialakult a pozitív visszacsatolás hurok. A csekély kezdeti különbségek felerősítése mély szakadékot alakított ki

a néhány sláger és sok nem kedvelt szám között – és ezek az újabb vizsgálatok során sokszor helyet is cseréltek.

Nevezzük bár birkaeffektusnak, a nyájjal együtt bégetésnek vagy Máté-hatásnak, a tömeg követése kollektív szempontból nem kívánatos eredményhez vezethet. A fenti példákban említett kulturális termékek – hibás szoftver, középszerű regény, az 1970-es évek divatja – azonban jobbra ártalmatlanok. Lehetséges volna, hogy a szociális hálózatban népszerűsített konformizmus rábír embereket, hogy számukra cseppet sem vonzó ideológiák mellé álljanak, és olyan lépéseket tegyenek, amelyeket kifejezetten elítélnek? Hitler megjelenése óta folyik a vita két, egyformán elfogadhatatlan álláspont között: hogy Hitler egymaga becsapott egy ártatlan nemzetet, és hogy a németek nélküle is végrehajtották volna a holokausztot. A szociális dinamika körültekintő elemzése alapján egyik magyarázat sem teljesen hibátlan, de a fanatikus ideológiák mindenképpen könnyebben veszik át az uralmat egy egész nemzet fölött, mint józan ésszel hinnénk.

A szociális dinamikában létezik egy őrzítő jelenség, amelyet látszólagos egyetértésnek, a csend spiráljának és Abilene-paradoxonnak is neveznek; ez utóbbi elnevezés egy anekdotára utal, amely szerint egy texasi család egy forró nyári délutánon kelletlenül kirándulásra indul Abilene-be, mert mindenki azt hiszi, hogy a többiek utazni szeretnének.²⁷⁴ Sokan azért támogatnak egy-egy gyakorlatot vagy véleményt, mert tévesen azt gondolják, hogy mindenki más mellette van. Ennek klasszikus példája, hogy minden egyetemista fontosnak tartja, hogy a hányásig igyon. A felmérésekből rendre kiderül, hogy magában minden egyes diák borzalmas ötletnek tartja a rohamivást, de mindegyikük meg van győződve róla, hogy a társai szerint menő dolog. Más felmérések tanúbizonysága szerint csak a csend spiráljainak köszönhető, hogy a fiatal keményfiúk ócsárolják a melegeket, az Egyesült Államok déli részén fennmaradt a rasszok szerinti szegregáció, az iszlám társadalmakban bécsületbeli gyilkosságokat követnek el a tisztátalan nőkkel szemben, Franciaország és Spanyolország baszk állampolgárai pedig megtűrik az ETA terrorszervezetet.²⁷⁵ Ezeknek az erőszakos csoportosulásoknak a támogatói nem tartották jó ötletnek a jelenséget, de úgy vélték, hogy mindenki más szerint az.

Vajon magyarázhatja a látszólagos egyetértés a szélsőséges ideológiák meggyökerezését a jobb érzésű emberek körében? A szociálpszichológusok régóta tudják, hogy a legegyszerűbb tények megítélésekor is ez történhet. Egy nevezetes kísérletben Solomon Asch a *Gázláng* című filmből ismerthez hasonló dilemma elé állította a kísérleti alanyt.²⁷⁶ Hat beépített emberrel leültették egy asztal köré, és el kellett döntenie, hogy három jelentősen eltérő hosszúságú vonal közül melyik ugyanolyan hosszú, mint a mintavonal; pofonegyszerű feladat. A résztvevő előtt válaszoló hat beépített ember nyilvánvalóan rossz választ adott. Amikor a valódi résztvevőkre került a sor, háromnegyedük nem hitt a saját szemének, és követte a nyáját.

Ám egy magányos tévedés nyilvános támogatása nem elég a tömeghisztéria előidézéséhez. A látszólagos egyetértés kártyavár. Mint a császár új ruhájának története is bizonyítja, elég egyetlen kisfiú, hogy megtörjön a csend spirálja, és összeomljon a hamis konszenzus. Amikor a császár meztelensége közismertté vált, összeomlott a látszólagos egyetértés kártyavára. Michael Macy szociológus szerint a látszólagos egyetértés csak akkor képes ellenállni a kisfiúk és más igazmondók támadásának, ha tartalmaz még egy összetevőt: a kényszerítést.²⁷⁷ Az emberek nem csak kiállnak egy abszurd meggyőződés mellett, amely mellett szerintük mindenki más kiáll, hanem meg is büntetik azokat, akik nem állnak ki mellette, elsősorban abból a – szintén téves – meggyőződésből kiindulva, hogy mindenki más a kényszerítés mellett áll. Macy és munkatársai szerint a téves konformizmus és a téves kényszerítés fel is erősítheti egymást, és kialakul egy ördögi kör, amely olyan ideológia csapdájába veti a népeiséget, amelyet egyénileg alig néhányan fogadnak el.

Miért akarja valaki megbüntetni az eretneket, aki megtagadja azt a meggyőződést, amelyet az illető maga is elutasít? Macy és kollégái szerint ezzel akarják bizonyítani az őszinteségüket – meg akarják mutatni a többieknek, hogy nem opportunizmusból követik a felsőbb utasítást, hanem teljes szívükkel hisznek benne. Ez megvédi őket társaik büntetésétől – akik paradox módon maguk is talán csak azért büntetik meg az eretnekeket, nehogy ellenkező esetben őket büntessék meg.

Tulajdonképpen a történelem is alátámasztja, hogy az elviselhetetlen ideológiákat az az ördögi kör is segíthet fenntartani, hogy megbüntetik azokat, akik maguk képtelenek büntetni. A boszorkányüldözések és tisztogatások idején mindenki igyekszik megelőző jelleggel feljelenteni a másikat. Le akarja leplezni a titkos eretnekeket, mielőtt azok lepleznék le őt. A szívbeli meggyőződés jelei értékes árucikké válnak. Szolzenyicin számol be egy moszkvai pártgyűlésről, amely a Sztálin előtti tiszteletadással zárult. Mindenki fölállt és tapsolt, három, majd négy, majd öt percig... és senki nem merte vállalni, hogy elsőként hagyja abba. Amikor tizenegy percnyi tapsolás után már mindenkinek sajgott a tenyere, az emelvényen leült egy gyárigazgató, a hálás résztvevők pedig boldogan követték a példáját. Az igazgatót még aznap este letartóztatták, és tíz évre a Gulagra hurcolták.²⁷⁸ A totalitárius rezsimekben élőknek körültekintően kell cenzúrázniuk a gondolataikat, nehogy elárulják a valódi érzéseiket. Jung Chang, a Vörös Gárda egykori tagja, később történész és Mao uralmának krónikása, egyszer meglátott egy plakátot, amely Mao édesanyját magasztalta, amiért adakozik a szegényeknek, és megfogant a fejében az az eretnek gondolat, hogy a nagy vezető szülei valaha gazdag parasztok voltak, vagyis az új időkben osztályellenségnek minősülének. Amikor évekkel később közleményben jelentették be, hogy Mao meghalt, minden színészi képességét latba kellett vetnie, hogy sírást mímelhessen.²⁷⁹

Hogy bebizonyítsák, hogy az őszintétlen kényszerítés népszerűtlen meggyőződést is rejthet, Macy és munkatársai, Damon Centola és Robb Willer először azt

igyekeztek bizonyítani, hogy az elmélet nem csupán lehetséges, hanem matematikailag is értelmes. Könnyű belátni, hogy a már kialakult látszólagos egyetértés stabil egyensúlyt teremt, mert senkinek sem érdeke, hogy ő legyen az egyetlen hitszegő a hívők népeiségében. A nehézséget annak bemutatása okozza, ahogy egy társadalom eljut innen oda. Hans Christian Andersen elérte, hogy olvasói higgyenek abban a képtelen elképzelésben, hogy a császárt be lehet csapni, és meztelenül parádézik; Asch fizetett a beépített embereknek, hogy hazudjanak. De hogyan verhet gyökeret a hamis konszenzus egy valódibb világban?

A három szociológus létrehozott egy számítógépes társadalmat kétféle szereplővel.²⁸⁰ Voltak valódi hívők, akik mindig engedelmeskednek a normának, és feljelentik az engedetlen szomszédokat, ha azok túlságosan elszaporodnak. És voltak titkos, ám gyáva szkeptikusok, akik engedelmeskednek a normának, ha néhány szomszédjuk azok szerint él, és maguk is másokra kényszerítik a normát, ha sok szomszédjuk annak megfelelően él. Ha ezeket a szkeptikusokat nem kényszerítik konformizmusra, ellenkező irányba mozdulhatnak el, és szkepticizmusra kényszeríthetik engedelmeskedő szomszédaikat. Macy és munkatársai vizsgálata szerint a népszerűtlen normák a társadalmi kapcsolatok néhány, de nem minden formájában gyökeret verhetnek. Ha a valódi hívők szétszóródnak a társadalomban, és mindenki kapcsolatba léphet mindenkivel, a lakosság immunis a népszerűtlen hit uralmára. Ha azonban a valódi hívők egy körzetbe tömörülnek, rákényszeríthetik a normát szkeptikusabb szomszédaikra, akik túlbecsülik a körülöttük lévők engedelmességének mértékét, és mivel semmiképpen sem szeretnék büntetést kapni, egymásra és a saját szomszédaikra kényszerítik a normát. A hamis engedelmesség és a hamis kényszerítés áradata végül a teljes társadalmat előnti.

A valódi társadalmakkal vont analógia nem túlzó. James Payne felfigyelt egy közös eseménysorra Németország, Olaszország és Japán fasiszta hatalomátvételeiben a 20. században. Minden esetben fanatikusok kisebb csoportja vett szárnyai alá „egy naiv, erőteljes, szélsőséges intézkedéseket, akár erőszakot is igazoló ideológiát”, az erőszak gyakorlati megvalósítását gazemberekre bízta, és megfélemlítéssel a lakosság egyre nagyobb részét kényszerítették behódolásra.²⁸¹

Macy és munkatársai egy olyan jelenséget is játékba vontak, amelyet Milgram fedezett fel először: a közös ismerősök rövid láncolatán keresztül egy nagyobb populáció minden tagja mindenkivel kapcsolatban áll – a népszerűtlen mém ezt nevezi hat lépés távolságnak.²⁸² A virtuális társadalmat néhány véletlenszerű távolsági kapcsolat segítségével összefűzték, így a szereplők kevesebb lépésnyi távolsággal kapcsolódhattak más szereplőkhöz. Így a szereplők ellenőrizhették más körzetek tagjainak engedelmességét, megszabadulhattak a hamis konszenzustól és ellenállhattak az engedelmesség vagy a kényszerítés nyomásának. Mivel a nagy távolságokat átívelő csatornák megnyitották a körzeteket, a fanatikusok nem kényszeríthették másokra a hitüket, és nem sikerülhetett annyi konformistát megfélemlíteniük, hogy az egész társadalmat elsodró hullám alakuljon ki. Nagy

a kísértés, hogy levonjuk a tanulságot: a szólás és a mozgás szabadságát biztosító, fejlett kommunikációs csatornákkal rendelkező nyitott társadalmak kevésbé hajlamosak engedni a hamis ideológiáknak.

Macy, Willer és Ko Kuwabara ezután hús-vér embereken is bizonyítani akarták a hamis konszenzus hatását – arra voltak tehát kíváncsiak, hogy hajlandóak-e az emberek bírálni azokat, akikkel valójában egyetértének, ha attól félnek, hogy valós véleményük elárulása miatt mindenki lenézi majd őket.²⁸³ A szociológusok ravasz módon két olyan területet választottak, amelyet gyanújuk szerint inkább a műveletlenség látszatától való félelem, mintsem az objektív érdem motivál: a borkóstolást és a tudományos munkát.

A borkóstolósos vizsgálatban Macy és munkatársai először is azzal hízelegtek a kísérleti alanyoknak, hogy a kifinomult művészet iránti érzékük miatt válogatták be őket a csoportba. A csoport részt vesz egy „évszázados hagyományban” (amelyet valójában a kísérletvezetők találtak ki), az úgynevezett Holland Körben. Egy csoport bórrajongó először a borokat, majd egymás borászati szakértelmét értékeli. Minden résztvevő háromféle bort kapott, és osztályozniuk kellett a bukét, a zamatot, az utóízt, az erősséget és az általános minőséget. Valójában mindhárom pohár egyazon üvegből származott, de az egyikhez ecetet is öntöttek. Asch kísérletéhez hasonlóan a résztvevőknek az értékelés előtt itt is végig kellett hallgatniuk négy beépített ember véleményét, akik az ecetes bornak magasabb pontszámot adtak, mint az egyik tiszta bornak, a másik tiszta bort pedig a legjobbnak nevezték. A résztvevők mintegy fele nem meglepő módon nem figyelt a saját ízelőbimbóira, és a többséggel szavazott.

Ezután egy hatodik résztvevő, szintén beépített ember, a valóságnak megfelelően értékelt a borokat. Ekkor kellett a kísérleti alanyoknak egymást értékelniük; volt, aki titkosan, volt, aki nyilvánosan értékelt. A titkosan értékelő résztvevők tiszteletben tartották az őszinte beépített ember pontosságát, és magas pontszámot adtak neki, annak ellenére, hogy ők maguk meghunyászkodtak. A nyilvánosan értékelők azonban még tetézték is a képmutatásukat, és lepontozták az őszinte borszakértőt.

Az esszéírással kapcsolatos kísérlet is hasonlóan zajlott, de a végén beiktattak még egy lépést. Az egyetemista résztvevőknek azt mondták, hogy beválogatták őket az ígéretes tudósok elit csoportjába. Azért gyűltek össze, hogy részt vegyenek a „Bloomsbury Irodalmi Kerekasztal” nemes hagyományában, vagyis nyilvánosan értékeljenek egy szöveget, majd minősítsék egymás értékelését. Egy rövid részletet kaptak dr. Robert Nelson, a MacArthur Alapítvány „Zseni”-ösztöndíjasának írásából és a Harvard Egyetem filozófiaprofesszorától, Albert W. Newcombe-től. (Mindketten kitalált személyek.) A „Differential Topology and Homology” (Differenciális topológia és homológia) című írás Alan Sokal „A határok áttörése: arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé” című cikkéből származott. Az értekezés a híres Sokal-átverés fő része: a fizikus összeírt egy halom halandzsát,

amely megjelent a *Social Text* című tekintélyes folyóiratban, megerősítve ezzel Sokal alapos gyanúját a posztmodernista humán tudományok tudományos mérceivel kapcsolatban.²⁸⁴

A résztvevők mentségére szolgáljon, hogy a titkos bírálatnál nem értékelték nagyra az értekezést. Amikor azonban a nyilvános értékelésnél előttük négy beépített ember is kiválónak nevezte a művet, ők is magasabb pontszámot adtak neki. Amikor pedig a többi bírálót kellett értékelniük, köztük az őszinte hatodikat is, aki a megérdemelt alacsony pontszámot adta az esszére, titokban magas, nyilvánosan alacsony pontszámot ítéltek neki. A szociológusok újra bizonyították, hogy nemcsak hogy magunkévá tesszük a miénktől eltérő véleményt, ha tévesen azt hisszük, hogy mindenki más osztja, hanem tévesen el is ítéljük azt, aki nem osztja. Ebben a kísérletben az volt az extra lépés, hogy Macy és munkatársai a résztvevők újabb csoportját arra kérték, hogy ítéljék meg, vajon a résztvevők első csoportja őszintén hitt-e az érthetetlen értekezés kiválóságában. Az új pontozók szerint az őszinte pontozót elítélők őszintébben ragaszkodtak téves meggyőződésükhöz, mint azok, akik nem ítéltek el. Ez megerősíti Macy gyanúját, hogy egy meggyőződés kikényszerítését az őszinteség jeleként érzékeljük, ami megint csak azt az elképzelést igazolja, hogy őszinteségünket bizonyítandó hajlamosak vagyunk olyan véleményeket is másokra kényszeríteni, amelyekben személyesen nem hiszünk. Ezzel pedig igazolták a látszólagos egyetértés modelljét, amelyben egy társadalmat eluralkhat egy olyan hitrendszer, melyet a társadalom tagjainak többsége egyénileg nem oszt.

Egy dolog kijelenteni, hogy a savanyú bornak kitűnő bukéja van, vagy hogy a tudományos blabla logikailag koherens. Egészen más dolog azonban elkobozni az utolsó szem búzát egy éhező ukrán paraszttól, vagy felsorakoztatni a zsidókat egy gödör mellett és belelőni őket. Hogyan lehettek képesek az átlagemberek – még ha be is hódoltak egy népszerűnek vélt ideológiának – legyőzni a lelkiismeret-furdalásukat, és elkövetni ilyen atrocitásokat?

A válasz visszanyúlik az erkölcsiség szakadékaához. Az elkövetőknek mindig rendelkezésére áll néhány önfelmentő stratégia, amelyek segítségével kikényszerítettnek, igazoltnak, véletlennek vagy jelentéktelennek állíthatják be a tetteiket. Az erkölcsiség szakadékaának bemutatásakor említett példákban az elkövetők önérdék által vezérelve racionalizálják az elkövetett sérelmeket (valaki megszegte az ígéretét, kiraboltak vagy megerőszakoltak egy áldozatot). Ám az ember azokat a sérelmeket is racionalizálja, amelyeket valaki *más* motivációit szolgálva kényszerült elkövetni. Meggyőződésük átalakításával igazolják a tetteiket maguk előtt, hogy könnyebben igazolhassák mások előtt. Ez a folyamat a kognitív diszsonancia redukciója, az önámítás alapvető taktikája.²⁸⁵ Milgram, Zimbardo, Baumeister, Leon Festinger, Albert Bandura, Herbert Kelman és más szociálpszichológusok újra és újra bizo-

nyítják, hogy az ember számtalan módszerrel csökkenti az eltérést az olykor elkövetett sajnálatos dolgok és a magukról mint morális lényekről ápoltság között.²⁸⁶

Az egyik taktika az eufemizmus – amikor úgy fogalmazzuk meg az okozott sérelmet, hogy kevésbé tűnjön erkölcstelennek. 1946-os, „A politika és az angol nyelv” című híres esszéjében George Orwell leleplezte, ahogy a kormányok a hivatali zsargonba csomagolják az atrocitásokat:

Korunkban a politikai szónoklat és írás nagyrészt védhetetlen dolgok védelmezéséből áll. Meg lehet ugyan indokolni az olyasmiket, mint az indiai brit uralom folytatását, az orosz tisztogatásokat és deportálásokat, vagy a Japánra ledobott atombombát, de csak olyan érvekkel, amelyek túlságosan brutálisak ahhoz, hogysem a legtöbb ember szembenézzen velük, és amelyek nem állnak összhangban a politikai pártok nyilvánosan vallott céljaival. Ezért a politikai nyelvezetnek óhatatlanul eufemizmusokból, szónoki kérdésekből és pusztán ködös homályosságból kell állnia. Védetlen falvakat bombáznak a levegőből, légéppuskázzák az állatokat, gyújtólövedékekkel felgyújtják a kunyhókat: ezt pacifikációnak nevezik. Parasztok millióitól veszik el a földjüket, és zavarják ki őket az utakra, annyival, amennyit magukkal tudnak vinni, aztán ezt a *lakosság áttelepítésének* vagy a *határok kiigazításának* nevezik. Éveken át tárgyalás nélkül börtönbe zárnak embereket, aztán vagy tarkón lövik őket, vagy elküldik a sarkvidéki favágó táborokba, hogy a skorbut végezzen velük: ezt nevezik a *megbízhatatlan elemek felszámolásának*. Erre a frazeológiára van szükség, ha az ember nevükön akarja nevezni a dolgokat, anélkül hogy szellemi képüket is felidézné.²⁸⁷

Orwell egy dologban tévedett: abban, hogy a politikai eufemizmus kortünet. Egy évszázaddal korábban Edmund Burke is bírálta Franciaország eufemizmusait a forradalom idején:

A nyelv teljes eszköztárát szolgálatba állítják, hogy szinonimákat és körülírásokat találjanak a mézárásokra és a gyilkosságokra. Semmit nem neveznek a nevén. A mézárás hol *zavargás*, hol *forrongás*, hol *túlkapás*; hol pedig a *forradalmi hatalom túlhajtott gyakorlása*.²⁸⁸

Az elmúlt évtizedek kifejezései – hogy csak néhány példát említsek – a *járulékos veszteség* (1970-es évek), az *etnikai tisztogatás* (1990-es évek) és a *rendkívüli kiadatás* (2000-es évek).

Az eufemizmus több okból is hatásos lehet. A rokon értelmű szavak érzelmi árnyalatukban eltérőek lehetnek, mint a *karcsú* és a *sovány*, a *kövér* és a *telt* vagy egy obszcén szó és finomabb szinonimája. *The Stuff of Thought* (A gondolkodás működése) című könyvemben kifejtettem, hogy az eufemizmusok többsége al-

tomosabban működik: nem magukra a szavakra vált ki reakciót, hanem eltérő fogalmi értelmezéseket biztosít a világ állapotáról.²⁸⁹ Az eufemizmus például hihető tagadhatóságot biztosít egy alapvetően hazug állításnak. A tényekben járatosan hallgató a *lakosság átköltöztetése* kifejezésről talán költöztető teherautókra és vonatjegyekre asszociál. A szavak kiválasztása különböző motivációkat, így különböző erkölcsi ítéleteket is rejthet. A *járulékos veszteség* arra utal, hogy a sérelem nem kívánt cél, hanem szándékolatlan melléktermék, és ez valóban morális különbség. Szinte rezzenéstelen arccal használnánk a *járulékos veszteség* szót arra a balszerencsés munkásra, akit a mellékvágányon feláldoztak, hogy az elszabadult sínautó ne öljön meg öt másik munkást a fővágányon. Mindezekkel a jelenségekkel – érzelmi konnotáció, hihető tagadhatóság és a motivációk megállapítása – vissza is lehet élni, hogy másképpen találhassuk a történeteket.

A morális kikapcsolás második mechanizmusa a fokozatosság. Apró lépésekben könnyebb eljutni a barbársáig, mint egyetlen ugrással, mert mindig úgy érzik az ember, hogy csak kicsit tér el a bevett normától.²⁹⁰ Ennek hírhedt történelmi példája, ahogy a náci eutanáziát alkalmazták a rokkantakon és a mentálisan visszamaradottakon, illetve ahogy megfosztották a jogaiktól, üldözték, gettóba zárták és deportálták a zsidókat, majd mindez kulminálódott az igazi eufemizmusban, a *végző megoldásban*. A másik példa a háborúval kapcsolatos döntések fokozatos adagolása. Először csak anyagi segítséget nyújtanak a szövetségesnek, majd egyre inkább katonai tanácsadókat, végül egyre több és több katonát, különösen anyagháború esetén. A gyárak bombázása átmehet a lakónegyedek közelében lévő gyárak bombázásába, majd a lakónegyedek bombázásába. Nem valószínű, hogy a Milgram-kísérlet bármelyik résztvevője már az első kísérletnél 450 voltot vezetett volna az áldozatába; a résztvevők egyre fokozódó sorozattal jutottak el erre a szintre, először csak enyhe áramütést adtak. Milgram kísérletét nevezik a tudósok egyre erősödő játéknak, amely az anyagháborúra hasonlít.²⁹¹ Ha a résztvevő az áramütések erősödésével kiszáll a kísérletből, fel kell áldoznia azt az élvezetet, amelyet felelőssége teljesítéséből és a tudomány ügyének előmozdításából nyerhetett volna, így semmit nem kapna cserébe az elszorított szorongásért és az áldozatnak okozott fájdalomért. Minden lépésnél érdemesnek tűnik még egy kört végigcsinálni, és reménykedni benne, hogy a kísérletvezető befejezettnek minősíti a vizsgálatot.

A morális kikapcsolás harmadik mechanizmusa a felelősség áthárítása vagy megosztása. Milgram kísérletvezetője mindig megnyugtatta a résztvevőket, hogy teljes körű felelősséget vállal az eseményekért. Amikor átírták a feltételeket, és a kísérleti személynek kellett felelősséget vállalnia, mindjárt kevésbé lelkesen engedelmeskedett. Már láttuk, hogy egy második lelkes résztvevő az elsőbe is bátorságot önt; Bandura kutatásai szerint a felelősség megosztása kritikus tényező.²⁹² Amikor a Milgraméhoz hasonló kísérletek résztvevői úgy tudják, hogy az általuk választott voltmennyiséget átlagolják két másik résztvevőével, erősebb üte-

adnak. A történelmi párhuzamok nyilvánvalóak. „Csak parancsot teljesítettem” – a megvádolt háborús bűnösök közhelyes védekezése ez. A gyilkos hajlamú vezetők pedig szándékosan úgy szervezik a hadseregeket, kivégzőosztagokat és a mögöttük álló bürokráciát, hogy egyetlen ember se érezhesse úgy, hogy a gyilkosságokat az ő közreműködésük teszi lehetővé.²⁹³

A morális ítélet megszokott mechanizmusait felfüggesztő negyedik módszer az eltávolítás. Láttuk, hogy a harcmező sűrűjét vagy a szadizmusnak való hódolást kivéve az ember nem szívesen okoz fájdalmat közvetlenül és közlőről ártatlan embereknek.²⁹⁴ Amikor a Milgram-kísérletekben az áldozat egy szobában volt a résztvevővel, harmadával csökkent a maximális erősségű áramütést adó résztvevők aránya. Ha pedig a résztvevőnek kellett az elektródákhoz erősíteni az áldozat kezét, több mint felével csökkent az arány. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a Hirosimára atombombát dobó *Enola Gay* pilótája nem vállalta volna, hogy egyenként vadásszon le százezer embert lángszóróval. És mint az 5. fejezetben láttuk, Paul Slovic megerősítette a Sztálinnak tulajdonított mondatot, hogy egy ember halála tragédia, egymillióé statisztika.²⁹⁵ Az ember nem képes átérezni sok (vagy akár nem is olyan sok) veszélyben forgó ember sorsát egyszerre, de bármikor hajlandó megmenteni egy névvel és arccal rendelkező embertársa életét.

Az erkölcsi érzék kikapcsolásának ötödik módja az áldozat méltóságának csorbítása. Láttuk, hogy egy csoport démonizálása és dehumanizálása kikövezi az utat a csoport tagjainak megtámadása előtt. Bandura is megerősítette ezt a jelenséget: a kísérletvezető a résztvevők füle hallatára tett egy fölényes, becsmérő megjegyzést egy olyan csoport tagjainak etnikai hovatartozásáról, akik (a résztvevők tudomása szerint) szerepeltek a vizsgálatban.²⁹⁶ A megjegyzést meghalló kísérleti személyek nagyobb áramütést adtak a csoport tagjainak. Mindez a másik irányba is hathat. Ha valakit manipulálnak, hogy fájdalmat okozzon valakinek, visszamenőleg is negatív véleményt formál azokról, akiknek fájdalmat okozott. Bandura vizsgálatában az áldozatnak áramütést adó résztvevők mintegy fele igazolást keresett és talált a tettére. Sokan az áldozat hibáztatásával tették ezt (erre a jelenségre Milgram is figyelte), és olyan megjegyzéseket írtak, mint „a gyenge teljesítmény a lustaság és a felügyelő tesztelésének jele”.

A szociálpszichológusok a morális önfelmentés egyéb fortélyait is azonosították, és Bandura résztvevőinél ezek többsége jelentkezett is. A fortélyok közé tartozik a sérelem bagatellizálása („nem is fájt nekik annyira”), a sérelem relativizálása („mindenkit megbüntetnek néha”) és a feladattal kapcsolatos elvárásokra való hivatkozás („ha felügyelőként bunkónak kell lennem, nincs mit tennem”). Az egyetlen fortély, amelyet nem alkalmaztak, az úgynevezett előnyös összehasonlítás volt: „Mások még gonoszabbul viselkednek.”²⁹⁷

Az ideológiára nincs ellenszer, mert éppen azoknak a kognitív képességeknek a terméke, amelyektől értelmesek vagyunk. Átlátjuk a hosszú, elvont ok-okozati láncolatokat. Elsajátítjuk mások tudását. Összehangoljuk a viselkedésünket másokéval, néha a közös normák betartásával. Csapatban dolgozunk, hogy olyan eredményeket érjünk el, amelyeket önállóan nem tudnánk. Értjük az elvont dolgokat, és nem akadunk fenn minden konkrét részleten. Többféleképpen is képesek vagyunk cselekedni, más-más eszközzel, céllal és melléktermékkel.

A veszélyes ideológiák akkor erősödnek meg, amikor ezek a tényezők mérgező elegyet alkotnak. Valaki arról elmélkedik, hogy egy démonizált vagy dehumanizált csoport kiiktatásával érhető el a végső jó. Néhány hasonlóan gondolkodó fanatikus a hitetlenek megbüntetésével terjeszti az eszmét. Többen meginognak vagy megfélemlítés hatására állnak mellé. A szkeptikusokat elhallgattatják vagy kiközösítik. Az énvédő okoskodásnak köszönhetően mind többen dolgoznak jobb meggyőződésük ellenére a terv végrehajtásán.

Bár nincs rá garancia, hogy az ártalmas ideológiák nem fertőzik meg az országot, az egyik védőoltás a nyitott társadalom, ahol az emberek és az eszmék szabadon áramolhatnak, és senkit sem büntetnek meg, ha más véleményen van, akkor sem, ha az a vélemény eretnekségnek tűnik a kialakult konszenzus szemszögéből. Ezt támasztja alá az is, hogy a modern, kozmopolita demokráciák viszonylag immunisak a népirtásra és az ideológiai polgárháborúra. Az érme másik oldalán pedig a cenzúra és az elszigetelődés visszatérése található a nagymértékű erőszakra hajlamos rezsimekben.

Tiszta gonoszság, belső démonok és az erőszak visszaszorulása

E fejezet elején ejtettem szót a tiszta gonosz Baumeister-féle elméletéről. Amikor moralizálunk, az áldozat nézőpontját tesszük magunkévá, és minden elkövetőt szadistának és pszichopátának tartunk. A moralizáló hajlamúak éppen ezért hajlamosak az igazság és a gonoszság hősiess küzdelmének eredményét látni az erőszak történelmi csökkenésében. A nagy generáció legyőzte a fasisztákat; a polgárjogi mozgalom legyőzte a rasszistákat; Ronald Reagan 1980-as évekbeli fegyverkezése pedig kikényszerítette a kommunizmus bukását. Természetesen léteznek a világban gonoszok – a szadista pszichopáták és a narcisztikus despoták jogosan pályázhatnak e címre –, ahogy vannak hősök is. Az erőszak azonban elsősorban azért csökkent, mert már más szelek fújnak. A despoták meghaltak, és nem léptek újak a helyükbe; az elnyomó rezsimek egyszerűen kimúltak, nem küzdöttek a keserű végkifejletig.

A tiszta gonoszság mítoszának alternatívája az a feltevés, hogy az egymásnak okozott sérelmek többnyire olyan motivációkra vezethetők vissza, amelyek min-

den normális emberben fellelhetők. Ebből pedig az következik, hogy az erőszak azért csökkent, mert az emberek ritkábban, kisebb vehemenciával és egyre ritkábban előálló körülmények között éltek ki ezeket a motivációikat. A démonokat csillapító, bennünk élő angyalokkal a következő fejezet foglalkozik. Ám belső démonjaink kordában tartásának első lépése valószínűleg felismerésük folyamata.

A 20. század második fele a pszichológia kora volt. A tudományos kutatás eredményeit egyre szélesebb körben megismerték: a dominancián alapuló hierarchiákat, Milgram és Asch kísérleteit és a kognitív disszonancia elméletét. De nemcsak a tudományos pszichológia szivárgott be a köztudatba, hanem az az általános szokás is, hogy lélektani szemüvegen át vizsgáljuk az emberi viselkedést. Ebben a fél évszázadban a teljes emberiségben fokozódott az öntudatosság az írás-olvasásnak, a mobilitásnak és a technológiának köszönhetően: ahogyan a kamera lassítva követ, ahogyan mindent megfigyelünk. Egyre inkább két nézőpontból látjuk a dolgainkat: a koponyánk belsejéből, ahol az átélt dolgok egyszerűen csak *vannak*, és a tudós távlatából, ahonnan az átélt dolgok fejlett agyunk tevékenységének mintázataiból állnak össze, minden illúzióval és tévedéssel együtt.

Sem a tudományos pszichológia, sem a bevett bölcsesség nem érti még teljesen, hogy hogyan működünk. Egy kis pszichológia azonban kiemelt szerepet játszhat. Én úgy látom, hogy kognitív és érzelmi felépítésünk néhány kacsaringója teszi lehetővé az elkerülhető emberi nyomorúság jelentős részét.²⁹⁸ Úgy látom továbbá, hogy az e kacsaringókkal kapcsolatos közös gyanakvás eddig is csökkentette már az erőszak mértékét, de még sokkal többre képes. Az öt belső démon mindegyikének vannak olyan összetevői, amelyeket kezdünk észrevenni, és amelyekkel érdemes lenne többet foglalkozni.

Az emberek, különösen a férfiak, túl magabiztosan ítélik meg a sikerük esélyét; amikor megküzdene egymással, az eredmény általában véresebb, mint bármelyikük gondolta volna. Az emberek, különösen a férfiak, dominanciára törekszenek saját maguk és a csoportjuk tekintetében; a dominanciaharc ritkán vezet a legérdemesebb sikeréhez, és valószínűleg mindenki számára nettó veszteséget jelent. Amikor az ember bosszúra tör, eltúlozza a saját ártatlanságát és ellenfele rosszindulatát; amikor a két fél a tökéletes igazságot keresi, magukat és örököseiket is küzdelemre ítélik. Nemhogy nem képesek legyőzni a közvetlen erőszakkal kapcsolatos ellenérzéseiket, hanem még meg is tanulják élvezetüket lelteni benne; ha egyedül vagy társaikkal összejátszva belemeglednek, szadistákká válhatnak. És képesek egy általuk nem osztott meggyőződés mellé állni, ha azt hiszik, mindenki más osztja; ezek a meggyőzések végigsöpörnek a zárt társadalmon, és kollektív tévhitbe taszítják azt.

9

A bennünk élő angyalok

Tagadni csak a legnagyobb képtelenségek árán lehetséges, hogy ugyanis valamennyi jóakarat be van oltva keblünkbe, akármilyen csekély legyen is ez, s hogy az emberi faj iránti barátság szikrája, a galamblelkűség piciny részecskéje a farkassal és a kígyóval együtt jelen van alkatunkban. Tegyük fel akár, hogy ezek az érzetek mégoly gyengécskék is, hogy még a kéz vagy akár az ujj megmozdításához sem elegendők; mégis, elménk meghatározásait bizonyosan irányítaniuk kell, s ha minden más egyenlő, akkor hűvös előnyt adnak mindannak, ami hasznos és jótékony az emberiségre nézve, szemben azzal, ami kártékony és veszedelmes.*

David Hume: Tanulmány az erkölcs alapelveiről

A gyermekneveléssel kapcsolatos módszerek minden korszakban bepillantást engednek az emberi természetet illető felfogásba. Amikor a szülők a gyermekek velük született romlottságában hittek, egy tüsszentésért is elverték őket; amikor a velük született ártatlanságban hittek, betiltották a partizánjátékot. Nemrég biciklivel mentem valahová, és emlékeztetőt kaptam az emberi természet legújabb divathóbortjáról, amikor elkerekkeztem egy anya és két óvodás gyermeke mellett. Az egyikük duzzogott és sírt, a másikat éppen összeszidta az anyuka. Ahogy elhadtam mellettük, az anya szigorúan kimondott egy szót: „EMPÁTIA!”

Az empátia korában élünk. Ezt jelenti be a neves főemléskutató, Frans de Waal kiáltványa is, egyikeként annak a számtalan könyvnek, amely az új évezred első évtizedének végén ezt az emberi képességet hirdeti.¹ Csak néhány cím és alcím az elmúlt két évből: *The Age of Empathy* (Az empátia kora), *Why Empathy Matters* (Miért fontos az empátia), *The Social Neuroscience of Empathy* (Az empátia szociális idegtudománya), *The Science of Empathy* (Az empátia tudománya), *The Empathy Gap* (Az empátia szakadéka), *Why Empathy Is Essential (and Endangered)* (Miért nélkülözhetetlen [és veszélyeztetett] az empátia), *Empathy in the Global World* (Empátia a globális világban) és *How Companies Prosper When They Create Widespread Empathy* (Hogyan virágoznak a vállalatok a széles körű empátia segítségével). Egy másik hasonló, *The Empathic Civilization* (Az empátikus civilizáció) című könyvben Jeremy Rifkin így magyarázza el a jelenséget:

A biológusok és kognitív idegtudósok mostanában ismerik meg a tükröneuronokat – az úgynevezett empátianeuronokat –, amelyeknek köszönhetően az

* Miklósi Zoltán fordítása.

ember és néhány más faj képes sajátjaként átérezni és átélni a másik helyzetét. Úgy tűnik, az ember a leginkább társas lény, és mint ilyen, bensőséges kapcsolatot és barátságot keres a többiekkel.

A társadalomtudósok pedig az empátia szemüvegén át vizsgálják újra az emberi történelmet, és közben felfedezik az emberi narratíva addig rejtett dimenzióit, amelyek alapján az emberi fejlődést nemcsak a természet fölötti hatalom fokozódása jelzi, hanem az is, hogy az egyre erősebb empátia egyre többféle lényre, időben és térben egyre nagyobb területekre kiterjed. Egyre több tudományos adat bizonyítja, hogy alapvetően empatikus faj vagyunk, és ennek mély és messzeszemenő következményei vannak a társadalomra nézve, sőt akár fajunk sorsát is meghatározhatja.

Ahhoz, hogy újraélesszük a globális gazdaságot és új életet leheljünk a bioszférába, egy nemzedéknyi időnk sincs, hogy kialakuljon a globális empatikus tudatosság. A kérdés tehát a következő: mely mechanizmus segítségével érlelhető az empatikus érzékenység és terjeszthető ki a tudatosság a teljes történelemre?²

Könnyen lehet hát, hogy az édesanya, aki mellett elbicikliztem, nemcsak azért oktatta kisfiát az empátiára, hogy a kölyök békén hagyja végre a hűgát, hanem azért is, hogy terjedhessen a globális empatikus tudatosság. Talán hatottak rá az olyan könyvek, mint a *Teaching Empathy* (Tanítsunk empátiát), a *Teaching Children Empathy* (Tanítsunk a gyerekeknek empátiát) és a *The Roots of Empathy: Changing the World Child by Child* (Az empátia gyökerei: gyerekről gyerekre változtassuk meg a világot); utóbbi szerzője, T. Berry Brazelton gyermekorvos dicsérő szavai szerint „nem kevesebbre tör, mint hogy megteremtse a világ békét és megvédje bolygónk jövőjét, az iskolákból és az osztálytermekből kiindulva, gyerekenként, szülőnként, tanáronként haladva”³

Félreértés ne essék, semmi bajom az empátiával. Az empátiát – általában, bár nem mindig – jó dolognak tartom, és többször is hivatkoztam rá ebben a könyvben. Az empátia terjedésével is magyarázható, hogy ma már viszolygunk a kegyetlen büntetésektől, és a háború emberi költségeivel is foglalkozunk. Az empátia azonban egyre inkább azzá válik, ami a szeretet volt az 1960-as években – egy frappáns mondásokkal hangoztatott szentimentális eszmény (ez működteti a világot, erre van szüksége a világnak, semmi más nem kell), az erőszak csökkenésében azonban túl nagy szerepet tulajdonítanak neki. Amikor az amerikaiak és a szovjetek abbahagyták a nukleáris fegyvercsörgetést és a távháborúk kirobantását, sem a szeretet, sem az empátia nem motiválta őket. És bár szeretem magam empatikusnak gondolni, nem az empátia akadályoz meg abban, hogy bérgyilkosokat küldjek a bírálóimra, megverekedjek a parkolóhelyekért, megfenyegessem a feleségem, ha szerinte hülyeséget csináltam, vagy lobbizak, hogy hadat üzenjünk Kínának, nehogy jobban teljesíthessen a gazdasága, mint a miénk. Nem arról van szó, hogy az elmém végiggondolja, milyen lehet ilyen erőszakos cselekedetek áldozatának lenni, és mivel átérzi a fájdalomukat,

visszahőköl. Eleve nem is gondolok ilyesmire: abszurd, nevetséges, elképzelhetetlen megoldások ezek. A korábbi nemzedékek azonban nagyon is el tudták képzelni ezeket a lehetőségeket. Az erőszak visszaszorulásában szerepet játszhatott az empátia, de fontosak voltak az olyan képességek is, mint az elővigyázatosság, az értelem, a tisztesség, az önuralom, a normák, a tabuk és az emberi jogok megjelenése.

Ez a fejezet a bennünk élő angyalokról szól: az erőszaktól eltántorító lélektani adottságokról, amelyek egyre fokozódó jelentősége az erőszak csökkenéséhez vezetett. Az empátia is egy ilyen adottság, de nem az egyetlen. Mint Hume több mint 250 éve megállapította, e képességek léte vitathatatlan. Bár még mindig le-leírják, hogy a nagylelkűség kialakulása ellentmond a természetes szelekció elméletének, az ellentmondást évtizedekkel ezelőtt feloldották. A részletekkel kapcsolatban még folynak viták, de ma már egyetlen biológus sem vonja kétségbe, hogy az olyan evolúciós dinamizmusok, mint a kölcsönösség, a rokonság és az oda-vissza ható erők különböző formái szelektálhatnak olyan pszichológiai adottságokat, amelyek a megfelelő körülmények között békés együttéléshez vezetnek.⁴ Hume 1751-ben papírra vetett szavai ma is érvényesek:

S azok az okoskodók sem fognak megütközni a természetünkbe plántált gyöngécske erény hallatán, akik serényen hajtogatják az emberi faj alapvető önzését. Épp ellenkezőleg, azt találjuk, hogy egyformán készek mindkét tétel elfogadására, és szatirikus szellemük (merthogy inkább ilyennek tűnik, s nem romlottnak) természetszerűleg ad helyt mindkét véleménynek, amelyek éppenséggel erős és majdnem felbonthatatlan kapcsolatban állnak egymással.⁵

Bár szatirikus énem szerint túl nagy szerepet tulajdonítanak az empátiának, eszembe sem jutna eltagadni az ilyen erények fontosságát és elszakíthatatlan kapcsolatát az emberi természettel.

Miután az olvasó nyolc fejezeten át értesülhetett azokról a rettenetes dolgokról, amelyeket emberek követek el egymás ellen, és az emberi természet ezekre lehetőséget adó sötétebb oldaláról, joggal várhatja repesve, hogy a bennünk élő angyalokról szóló fejezet egy kissé vidámabb vizekre evezzen. De ellenállok a kísértésnek, hogy *túlságosan* derűs végkifejlettel örvendeztessem meg az olvasókat. Agyunknak a sötétebb ösztönöket kordában tartó részei már azoknál az őseinknél is rendelkezésre álltak, akik rabszolgákat tartottak, boszorkányokat égettek és gyerekeket vertek, önmagukban tehát nyilván nem teszik jobbá az embereket. És nem lenne éppen kielégítő magyarázat az erőszak visszaszorulására, hogy az emberi természet aljasabb részei miatt aljas dolgokat követünk el, jó részei miatt pedig jó dolgokat. (Ha háború, nyerek; ha béke, vesztesz.) A bennünk élő angyalok vizsgálatakor nemcsak azt kell megmutatni, hogy hogyan tántorítanak el az

erőszaktól, hanem azt is, hogy miért vallanak ebben olyan sokszor kudarcot; nemcsak azt, hogy hogyan lépnek egyre gyakrabban működésbe, hanem azt is, hogy miért kellett erre olyan sokat várni.

Az empátia

Az *empátia* szó alig egy évszázada létezik. Általában Edward Titchener amerikai pszichológusnak tulajdonítják, akinek egy 1909-es előadásában hangzott el, de az *Oxford English Dictionary* szerint már 1904-ben használta Vernon Lee brit író.⁶ Mindketten a német *Einfühlung* (beleérzés) szóból eredeztetik, és egy bizonyos esztétikai lelkesedést érzékeltetnek vele: egy „érzés vagy tevékenység az elme izmaiban”, mint amikor felnézünk egy felhőkarcolóra, és elképzeljük, ahogy egyenes háttal állunk és magasak vagyunk. Az angol nyelvű könyvekben az 1940-es évek közepén ugrott meg a kifejezés népszerűsége, és hamarosan átvette az olyan viktoriánus erények helyét, mint az *akaraterő* (1961-ben) és az *önuralom* (az 1980-as évek közepén).⁷

Az *empátia* szó a népszerűségének hirtelen megugrása mellett új jelentést is kapott, amely közelebb van az „együttérzés”-hez. A jelentéskeveredés megtestesíti a pszichológia népi elméletét: hogy akkor tudunk nagylelkűen viselkedni másokkal, ha úgy teszünk, mintha mi lennénk ők, érezzük, amit ők éreznek, a helyükbe képzeljük magunkat, vagy az ő szemükkel látjuk a világot.⁸ Ez az elmélet nem magától értetődően igaz. „On a Certain Blindness in Human Beings” (Az emberi lények bizonyos vakságáról) című értekezésében William James az ember és legjobb barátja közötti kapcsolatról elmélkedett:

Vegyük például a kutyánkat és saját magunkat, alig akad meghittebb kapcsolat, mint a kettőnk között lévő; mégis, a barátságos szeretet kötelékén kívül milyen érzéketlenül viszonyulunk ahhoz, ami miatt a másik szerint élni érdemes! – mi nem értjük a csont ropogtatásának örömét, a fák és a lámpaoszlopok szagát, ők nem értik az irodalom és a művészet boldogságát. Amikor a legmeghatóbb szerelmi történetet olvassuk éppen, mit tudhat a foxink a viselkedésünkről? Hiába közeledik hozzánk jó szándékkal, nem érheti föl ésszel viselkedésünk lényegét. Ott ülsz, mint egy érzéketlen szobor, amikor el is vihetnéd sétálni, és botokat dobálhatnál neki! Miféle különös betegség ez, amely nap mint nap rád tör, hogy a kezedbe fogsz valamit, és órákon át így bámulod, mozdulatra képtelenül és kizárva a külvilágot?⁹

Az *empátia* ma dicsőített értelme tehát – a mások iránti önzetlen aggodalom – nem egyenlő azzal a képességgel, hogy ugyanazt gondoljuk és ugyanazt érezzük, amit ők. Vegyük végig a szó különböző jelentéseit, amelyeket más és más lelkiállapotra használunk.¹⁰

Az empátia eredeti és legmechanikusabb értelme a *projekció* – hogy képesek vagyunk egy másik ember, állat vagy tárgy helyébe képzelni magunkat, és elképzelni, hogy mit érezhetnek az adott helyzetben. A felhőkarcoló példája bizonyítja, hogy empátiánk tárgyának ebben az értelemben még csak nem is kell érzésekkel rendelkeznie, pláne nem olyan érzésekkel, amelyekkel az empatizáló törődne.

Szorosan összefügg ezzel a *nézőpontváltás*, amikor vizualizáljuk, hogy milyen lehet a világ egy másik lény szemszögéből. Jean Piaget híres kísérletéből kiderült, hogy a hatévesnél fiatalabb gyerekek képtelenek vizualizálni az asztalra helyezett három játékhegy elrendezését a velük szemben ülő ember nézőpontjából; ezt az éretlenséget Piaget énközpontúságnak nevezi. Az igazságosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez a képesség a felnőttek számára sem könnyű. A térképolvasás, az „ön itt áll” feliratok értelmezése és háromdimenziós tárgyak fejben történő elforgatása sokunkon kifog, ez azonban nem kérdőjelezi meg az együttérzésünket. A nézőpontváltás tágabb értelemben segíthet kitalálni, hogy mit gondol, érez és lát a másik, és ezzel elérkeztünk az *empátia* újabb jelentéséhez.

A *gondolatolvasás*, a *tudatelmélet*, az *elmeolvasás* és az *empátiás pontosság* az a képesség, hogy a másik arckifejezéséből, viselkedéséből vagy helyzetéből kitaláljuk, mit gondol és érez. Segít például megérteni, hogy a vonatát éppen most lekéső ember valószínűleg ideges, és azon töri a fejét, hogy hogyan juthatna el időben a célállomásra.¹¹ Az elmeolvasáshoz nem kell átélünk a másik élményeit, nem is kell kedvelnünk, elég, ha kitaláljuk, mit érez. Az elmeolvasás két képességet is elegyíthet, a gondolatolvasást (amely az autizmusnál rosszul működik) és az érzelmek megértését (amely a pszichopátáknál működik rosszul).¹² Az intelligensebb pszichopáták megtanulják értelmezni mások érzelmi állapotát, hogy annál könnyebben manipulálhassák őket, de attól még nem érzik át az állapot valódi érzelmi textúráját. Erre példa az erőszaktevő, aki így beszélt áldozatairól: „Félnek, ugye? De nem igazán értem. Én is félttem már, és nem volt kellemetlen érzés.”¹³ És akár átérzik mások érzelmi állapotát, akár nem, egész egyszerűen nem törődnek vele. A szadizmus, a káröröm és az állatok jóléte iránti közöny is olyan eset, amikor az illető tökéletesen tudatában van más lények lelkiállapotának, de nem érez együtt velük.

Sokaknak okoz azonban *gyötrelmet*, ha végig kell néznie más szenvedését.¹⁴ Ez a reakció gátolja meg, hogy megsebesítsük a másikat a verekezés során, Milgram kísérletének résztvevői ezért szorongtak az áramütések miatt, a náci tartalékosok pedig ezért émelyegtek, amikor először kellett közvetlen közletről fejbe löniük a zsidókat. Mint a példák napnál világosabban bizonyítják, a mások szenvedése miatt átélt gyötrelmem nem azonos a jólétük iránti együttérző aggodalommal. Inkább nem kíváncsi reakció, amelyet legszívesebben elfojtanánk, esetleg idegesítő érzés, amely elől menekülnénk. Akit összezárnak a repülőn egy ordító csecsemővel, elég gyötrelmesnek éri a helyzetet, de valószínűleg inkább a szülővel, mintsem a csecsemővel érez együtt, leghőbb vágya pedig egy távolabbi ülés.

A Save the Children jótékonyági szervezet éveken át hirdetett az újságokban egy nélkülözö gyermek szívszorító fotójával és a következő szöveggel: „Napi öt centből megmentheted Juan Ramost. De lapozhatsz is.” A legtöbben lapoznak.

Az érzelmek sokszor *ragályosak*. Ha nevetünk, mindenki velünk nevet; ezért hallunk a szituációs vígjátékokban konzervnevetést, a rossz komikusok pedig ezért kísérik a poénokat a kitörő nevetést idéző dobpergéssel.¹⁵ Ugyancsak érzelmi ragály az esküvőn vagy temetésen hullajtott könnycsepp, a táncos kedv a vidám bulin, a bombariadás pánik és a hánykolódó csónakon terjedő émelység. Az érzelmi ragály enyhébb változata a helyettes reakció, amikor együttérzésből összerándulunk a sportsérülés láttán, vagy megrezzenünk, amikor James Bondot egy székhöz kötözve elagyabugyalják. A másik a motoros reakció, amikor kinyitjuk a szánkat a kisbaba etetése közben.

Az empátia rajongóinak többsége úgy fogalmaz, mintha az érzelmi ragály lenne az alapja az „empátia” azon értelmének, amely a leginkább vonatkozik az emberi jólétre. Az empátiának azonban azt az értelmét tartjuk a legfontosabbnak, amely egy jól elkülöníthető reakció, az együttérző aggodalom vagy röviden együttérzés. Az együttérzés azt jelenti, hogy egy másik ember jólétét örömeinek és fájdalmainak ismeretében összehangoljuk a magunkéval. Bár az együttérzés és az érzelmi ragály közé könnyű egyenlőségjelet tenni, könnyen belátható, hogy miért nem azonosak.¹⁶ Ha egy gyereket megrémít az ugató kutya, és félelmében üvölt, nem az az együttérző reakcióm, hogy vele együtt üvöltök félelmemben, hanem az, hogy megvigasztalom és megvédem. Ugyanakkor együttérezhetek olyan emberrel is, akinek a szenvedését én magam nem élhetem át, a vajúdo anyával, a meg-erőszakolt nővel vagy a rák fájdalmát átélővel. Érzelmi reakcióink pedig olyannyira nem képezik le automatikusan mások érzelmeit, hogy 180 fokos fordulatot vehetnek attól függően, hogy a szövetségesünkről vagy az ellenfelünkről van-e szó. Amikor a sportrajongó a hazai csapat meccsét nézi, együtt örül és együtt szomorkodik a tömeggel. Amikor idegen csapat meccsét nézi, akkor örül, amikor a tömeg szomorkodik, és akkor szomorkodik, amikor a tömeg örül. Legtöbbször az együttérzés határozza meg a fertőzést, és nem fordítva.

Napjaink empátiamániáját az robbantotta ki, hogy összezavarodtak az *empátia* szó jelentésrétegei. A zavart testesíti meg a mém, amely a *tükörneuron* szót az *együttérzés* szinonimájaként használja. Rifkin szerint az úgynevezett empátia-neuronoknak „köszönhetően az ember és néhány más faj képes sajátjaként átérezni és átélni a másik helyzetét”, és megállapítja, hogy „alapvetően empatikus faj vagyunk”, amely „bensőséges kapcsolatot és barátságot keres a többiekkel”. A tükroneuron-elmélet abból indul ki, hogy az együttérzés (amelyet összemoss a ragállyal) főemlős őseink hagyatékaként az agyunkba van programozva, és az új kor hajnalához csak eleget kell gyakorolnunk vagy legalább lemondanunk az elfojtásáról. Sajnos, Rifkin ígérete, hogy egy nemzedéknél is rövidebb idő alatt kialakul „a globális empatikus tudatosság”, az idegtudomány csavaros értelmezésén nyugszik.

1992-ben Giacomo Rizzolatti idegsebész és munkatársai olyan neuronokat fedeztek fel egy majom agyában, amelyek akkor is működésbe léptek, amikor a majom felvett egy mazsolát, és akkor is, amikor egy ember vette fel a mazsolát.¹⁷ Más neuronok más megtörtént vagy vélt tevékenységekre reagáltak, például az érintésre és a tépésre. Bár az idegtudósok általában nem vezethetnek elektródákat az emberi alanyok agyába, okkal feltételezhetjük, hogy bennünk is vannak tükroneuronok: a képalkotó kísérletek olyan területeket találtak a fali lebenyben és a homloklebeny alsó részében, amelyek akkor is működésbe lépnek, ha mi magunk mozgunk, és ha másokat látunk mozogni.¹⁸ A tükroneuronok felfedezése fontos lépés, de nem teljesen váratlan: ha az agyunk nem tudna megérteni egy tevékenységet attól függetlenül, hogy ki végzi el, akkor nem tudná megkülönböztetni az igék első és harmadik személyű használatát. A felfedezés azonban hamarosan rendkívüli divatbuborékká dagadt.¹⁹ Egy idegtudós kijelentette, hogy a tükroneuron az lesz az idegtudományban, ami a DNS volt a biológiában.²⁰ Mások, a tudományos újságírók tevékeny támogatása mellett, közölték, hogy a tükroneuron a nyelv, a szándékosság, az utánpótlás, a kulturális tanulás, a hóbortok és divatok, a sportrajongás, a könyörgő ima és, természetesen, az empátia alapja.

A tükroneuron elméletének apró problémája, hogy azok az állatok, amelyekben a neuronokat felfedezték, azaz a rhesusmajmok, undok kis állatok, az empátia nyomokban sem fedezhető fel náluk (ahogy az utánpótlás sem, a nyelvről nem is beszélve).²¹ A másik probléma, mint látni fogjuk, hogy a tükroneuronok elsősorban az agy azon részein találhatók, amelyeknek a képalkotó vizsgálatok alapján vajmi kevés közük van az empátiához az együttérző aggodalom értelmében.²² A kognitív idegtudósok egy része szerint a tükroneuronok a cselekedetek fogalmának mentális reprezentációjában játszanak szerepet, de sokan még ezt is vitatják. A legtöbben elutasítják az olyan extravagáns kijelentéseket, hogy a tükroneuronok állnak az ember egyedi képességeinek hátterében, és ma már szinte senki nem tesz egyenlőségjelet a tevékenységük és az együttérzés érzelme közé.²³

Természetesen vannak az agynak olyan részei, különösen a sziget, amelyek akkor is metabolikusan aktívak, amikor kellemetlen élményben van részünk, és akkor is, amikor mások kellemetlen élményére reagálunk.²⁴ A probléma csupán annyi, hogy ez az átfedés nem *oka*, hanem *okozata* a másik jóléte iránti együttérzésünknek. Idézzük fel a kísérletet, amelyben a résztvevő szigete akkor is működésbe lépett, amikor áramütést kapott, és akkor is, amikor végignézte egy ártatlan ember áramütését. Ugyanebben a kísérletben derült fény arra is, hogy amikor az áramütés áldozata pénzt csalt ki a hímnemű alanyoktól, a szigetük nem reagált, a striátum és az orbitofrontális kéreg viszont működésbe lépett az édes bosszú hatására.²⁵

Az együttérző aggodalom morálisan releváns értelmében vett empátia nem a tükroneuronok automatikus reflexe. Ki-bekapcsolható, ráadásul még ellenem-

pátiává is fordítható, amikor örülünk mások bánatának, és fordítva. A bosszú könnyen kiválthatja az ellenempátiát, és a sportrajongó váltakozó reakciója is azt sejteti, hogy a verseny is előidézheti. John Lanzetta és Basil Englis pszichológusok elektródákat ragasztottak a résztvevők arcára és ujjaira, majd befektetős játékot kellett játszaniuk egy másik (kitalált) résztvevővel.²⁶ Kétféle utasítást kaptak: vagy együtt kellett működniük, vagy egymás ellen játszottak (bár a nyereség nem függött a másik résztvevő lépéseitől). A piaci nyereséget egy számláló pörgeje jelezte, a veszteséget pedig enyhe áramütés. Amikor a résztvevők úgy tudták, hogy együttműködnek, az elektródák zsigeri megnyugvást és mosolyt észleltek, valahányszor a másik nyereséghez jutott, a másik áramütésére pedig izzadás és grimasz volt a reakció. Amikor egymás ellen játszottak, pont fordítva történt: ellazultak és mosolyogtak, amikor a másik szenvedett, feszültté váltak és grimaszoltak, amikor jól játszott.

Az empátián – a ragály, az utánzás, a helyettes érzelmek és a tükroneuronok értelmében véve – keresztül létrehozható szebb világgal az a gond, hogy nem számíthatunk rá a számunkra kívánatos típusú empátiára, a mások jóléte iránti együttérző aggodalom előidézésében. Az együttérzés endogén, nem oka, hanem okozata annak, ahogy egymáshoz viszonyulunk. A viszony értelmezésétől függően reagálunk a másik fájdalmára empatikusan, semlegesén vagy éppen ellenempatikusan.

Az előző fejezetben megvizsgáltuk az agy erőszakos tendenciákat befolyásoló áramköreit; most nézzük meg a bennünk élő angyalokat mozgatókat. Az emberi agy empátiával kapcsolatos kutatásai megerősítették, hogy a helyettesítő érzéseket az empátiát érző meggyőződéseinek többi része csillapítja vagy erősíti. Claus Lamm, Daniel Batson és Jean Decety arra kérték a kísérleti személyeket, hogy helyezkedjenek egy (kitalált) beteg nézőpontjába, akinek csengett a füle, ezért „kezelésképpen” kísérleti módszerrel fülhallgatóval kellett különféle zajokat hallgatnia, amelyektől feltűnően össze-összerándult.²⁷ A beteggel együttérző résztvevők agytevékenységének mintázata átfedésben volt azzal a mintázattal, amely akkor alakult ki, amikor ők maguk hallgatták a zajokat. Az egyik aktív terület a sziget egy része volt, amely, mint láttuk, a szó szerinti és metaforikus zsigeri érzéseket képviseli (lásd a 8.3. ábrát). A másik az amigdala, a félelmetes és aggasztó ingerekre reagáló mandula alakú szerv (lásd a 8.2. ábrát). A harmadik az elülső-középső cinguláris kéreg (lásd a 8.4. ábrát), az agyfélteke befelé néző falának része, amely a fájdalom motivációs aspektusában játszik szerepet – nem magában a gyöttrő érzésben, hanem a megszüntetésére irányuló heves vágyban. (A helyettes fájdalomra vonatkozó vizsgálatokban általában nem lép működésbe az agynak a konkrét testi érzést érzékelő része; az közelebb lenne a hallucinációhoz, mint az empátiához.) A résztvevők egyszer sem kerültek ellenempátiát kiváltó, azaz versennyel vagy bosszúvágygal összefüggő szituációba, reakcióikat inkább a helyze-

tük kognitív értelmezése befolyásolta. Ha azt hallották, hogy a kezelés működött, vagyis a beteg nem értelmetlenül szenvedett, az agyuk helyettes és elkeseredett reakciói csillapultak.

Az együttérző agy vizsgálatából az az általános kép bontakozik ki, hogy nem létezik empátianeuronokkal felszerelt empátiaközpont, csak az aktivizálódás és a szabályozás bonyolult mintázata, amelyek attól függenek, hogy az észlelő hogyan értelmezi a másik ember gyötrelmeit és kettejük kapcsolatát. Az empátia általános térképe a következőképpen nézne ki.²⁸ A halánték- és fali lebeny találkozása és a közeli barázda a halántéklebeny felső részén a másik ember fizikai és mentális állapotát méri fel. A hátsó-oldalsó prefrontális kéreg és a közeli frontális pólus (a homloklebeny csúcsa) a helyzet jellemzőit és az azzal kapcsolatos általános célokat számítja ki. Az orbitofrontális és ventromediális kéreg összegzi a számítások eredményeit, és szabályozza az agy evolúciósan régebbi, érzelmileg telítetebb részeinek reakcióját. Az amigdala a közeli temporális pólus (a halántéklebeny csúcsa) értelmezéseivel összehangolva reagál a félelmetes és aggasztó ingerekre. A sziget érzékeli az undort, a dühöt és a helyettes fájdalmat. A cinguláris kéreg a sürgős jelzésekre válaszul segíti az irányítás átkapcsolását az agy különböző rendszerei között; sürgős jelzéseket küldenek például azok az áramkörök, amelyek inkompatibilis reakciókat igényelnek, vagy amelyek a fizikai vagy érzelmi fájdalmat észlelik. És a tükrölmélet nagy bánatára az agy tükroneuronokban leggazdagabb területei – például a homloklebeny motoros mozgásokat tervező részei (a leghátsó területek a Sylvius-féle agybarázda fölött) és a fali lebenyek testi érzéseket érzékelő részei – nem vesznek részt mindebben, kivéve a fali lebenyek azokat a részeit, amelyek azt követik nyomon, hogy kinek hol van a teste.

Az együttérzés értelmében használt empátiához legközelebb álló agyszövet nem a kéreg része, és nem is a kéreg alatti szerv, hanem egy hormonális rendszer. Az oxitocin nevű apró molekulát a hipotalamusz termeli, az agy érzelmi rendszereire, többek között az amigdalára és a striátumra hat, és az agyalapi mirigy bocsátja ki a vérkeringésbe, ahol a test többi részét is befolyásolja.²⁹ Eredeti evolúciós funkciója az anyaság összetevőinek aktiválása – ilyen összetevő a szülés, a szoptatás és az utódok táplálása. A hormon csökkenti a más lények közelségével szemben érzett félelmet, és az evolúciós történelem során ez a képessége az intimitás más formáit is támogatni kezdte. Nevezetesen a szexuális izgalmat, a monogám fajok heteroszexuális kötődését, a házastársi és élettársi szerelmet, valamint a rokoni kapcsolatban nem állók közötti együttérzést és bizalmat. Az oxitocint éppen ezért a szeretet hormonának is hívják. Mivel a hormont az emberi meghittség oly sok formájában hasznosítjuk, igaza lehet Batsonnak, hogy az anyai szeretet az emberi együttérzés egyéb formáinak evolúciós előfutára.³⁰

A viselkedési közgazdaságtan területének egyik különös kísérletében Ernst Fehr és munkatársai bizalmi játékot játszottak a kísérleti személyekkel: a résztvevő átadja a pénzét egy brókernek, aki megsokszorozza az indulótőkét, és tet-

szés szerinti összeget fizet vissza a résztvevőnek.³¹ A kísérleti személyek felének oxitocintartalmú spray-t fújtak az orrába, a másik felének placebót. Az oxitocinnal kezelték több pénzt adtak át az idegennek, a média pedig boldogan fantáziált autókereskedőkről, akik oxitocint permeteznek a levegőbe a bemutatótermék szellőzőrendszerén keresztül, hogy becsapják az ártatlan vásárlókat. (Egyelőre még senki nem vetette fel, hogy a globális empatikus tudatosság érdekében helikopterről permetezzék.) Más kísérletek szerint a belélegzett oxitocin hatására a résztvevők nagylelkűbbek az ultimátumjátékban (amikor felosztanak egy bizonyos összeget, majd a fogadó fél mindkettőjük számára megvételre adja az egyezséget), a diktátorjátékban azonban nem (amikor a fogadó fél vagy elfogadja az ajánlatot, vagy nem, az ajánlattevőnek pedig nem kell figyelembe vennie a másik reakcióját). Igen valószínű, hogy az oxitocinhálózat alapvető fontosságú a mások meggyőződésére és vágyaira adott együttérző reakciók kiváltásában.

A 4. fejezetben említettem Peter Singer hipotézisét az empátia egyre táguló köréről, amely tulajdonképpen az együttérzés köre. A legbelső mag a gyermekeink iránt érzett szeretet, és e gyengédség legmegbízhatóbb kiváltó oka a gyermekarc geometriája – az észlelésnek ezt a jelenségét nevezzük cukiságnak. 1950-ben Konrad Lorenz etnológus megállapította, hogy a kölyökállatokra jellemző tulajdonságokkal bíró entitások gyengédséget váltanak ki a szemlélőből. Ilyen vonás a nagy fej, koponya és szem, illetve a kis orr, állkapocs, test és végtagok.³² A cukiságreflex eredetileg az anyák alkalmazkodása saját utódjuk neveléséhez, ám a kiváltó okokat maguk az utódok is eltúlozhatták (már amennyire egészségük engedte), hogy az anya a csecsemőgyilkosság helyett a gondozást válassza.³³ A csecsemők geometriáját hordozó szerencsés fajok láttán olvadozunk, és együttérző aggodalmat mutatunk. Az egeret és a nyuszt aranyosabbnak tartjuk, mint a patkányt és az oposszumot, a galambokkal könnyebben együttérzünk, mint a varjakkal, a kisköcsöket pedig könnyebben védelmezzük, mint a menyétet és prémes rokonait. A rajzfilmkészítők is e reflexet használják ki, hogy szerethetőbb figurákat alkossanak, de a plüssmackógyártók és az animerajzoló is erre apellálnak. A Mickey egér fejlődéséről szóló híres értekezésben Stephen Jay Gould végigkövette, ahogy a rágszáló szeme és koponyája egyre nőtt, miközben az évtizedek során utálatos kölyökből fokozatosan feddhetetlen vállalati ikonná alakult a személyisége.³⁴ Gould már nem érthette meg a 2009-es átalakítást, amelynek során a Walt Disney Company – mivel tisztában voltak vele, hogy a mai gyerekek a „karcosabb”, „veszélyesebb” figurákat kedvelik – piacra dobott egy videójátékot, amelyben Mickey anatómiája közelebb áll a patkányéhoz.³⁵

Mint a 8. fejezetben láttuk, a fajok fennmaradásáért küzdő biológusok nem örülnek a cukiságnak, mert így néhány karizmatikus állatért aránytalanul aggódnak. Az egyik szervezet úgy döntött, hogy kihasználja ezt a reakciót, és egy pan-

dát választott jelképeül. Ugyanehhez a trükkhöz folyamodnak a humanitárius segélyszervezetek is, amikor fotogén gyerekeket választanak kampányarcnak. Leslie Zebrowitz pszichológus vizsgálatai szerint az esküdtsek együttérzőbben viszonyul a fiatalosabb arcvonásokkal rendelkező vádlottakhoz; az igazságszolgáltatásnak ezt az elfogultságát is az együttérzésünknek tulajdoníthatjuk.³⁶ A fizikai szépség is az együttérzés miatt okoz igazságtalan előnyt. A csúnya gyerekeket gyakrabban büntetik meg a szülők és a tanárok, és gyakrabban válnak belőlük bántalmazottak.³⁷ A csúnya felnőtteket kevésbé tartják tisztességesnek, kedvesnek, megbízhatónak, érzékenynek, sőt intelligensnek.³⁸

Természetesen azért képesek vagyunk csúnya felnőtt barátainkkal és rokonainkkal is együttérezni. Ám együttérzésünk még ekkor sem vonatkozik bárkire, hanem csak egy korlátozott körön belül, ahol egy sor morális érzelmek táplálunk. Az együttérzés csak e többi érzellemmel szinkronban működhet, hiszen a társas élet nem sugározhat mindenfelé meleg és gyengéd érzéseket. A társas életben elkerülhetetlen a konfliktus: egymás tyúkszemére lépünk, betörjük egymás orrát, és rossz irányban simogatjuk a másik bundáját. Az együttérzéssel együtt büntudat és megbocsátás is van bennünk, és ezeket az érzelmeket egyazon körben használjuk: azok megbántása miatt érzünk büntudatot, akikkel együttérzünk, és nekik bocsátunk meg legkönnyebben, ha megbántanak minket.³⁹ Roy Baumeister, Arlene Stillwell és Todd Heatherton átnézték a büntudattal kapcsolatos szakirodalmat, és megállapították, hogy kéz a kézben jár az empátiával. Az empatikusabb emberek a büntudatra is hajlamosabbak (különösen a mindkét érzelemben jeleskedő nők), és éppen empátiánk célpontjai kapcsán érzünk büntudatot. A hatás óriási: amikor büntudatot kiváltó esetek felidézésére kértek embereket, 93 százalékban családtagokról, barátokról és szerelmekről beszéltek; csak az esetek 7 százalékában éreztek büntudatot ismerősök vagy idegenek miatt. Hasonló arányok derültek ki a büntudat előidézésénél is: a barátainkban és a családtagjainkban keltünk büntudatot, nem az ismerősökben és az idegenekben.

Baumeister és munkatársai egy olyan különbségtétellel magyarázzák e mintázatot, amelyre a moralitásról szóló részben még visszatérünk. Mint megállapítják, az együttérzés és a büntudat a *közösségi* kapcsolatok körén belül működik.⁴⁰ Kevésbé merül fel a *cserére* vagy egyenlőségre épülő kapcsolatokban, vagyis azokban, amelyeket az ismerősökkel, a szomszédokkal, a kollégákkal, az üzlettársakkal, az ügyfelekkel és a szolgáltatókkal alakítunk ki. A cserekapcsolatokat a tisztesség normái szabályozzák, és olyan érzelmek kísérik, amelyek inkább szívélyesek, mintsem őszintén együttérzők. Amikor megbántanak, vagy mi bántjuk meg azokat, akikkel cserekapcsolatban vagyunk, konkrét tárgyalásokat folytathatunk a bírságokról, visszatérítésekről és a kár jóvátételét szolgáló egyéb jóváírásokról. Ha erre nincs lehetőség, azzal enyhítjük a bosszankodásunkat, hogy eltávolodunk tőlük, vagy rossz híreket keltjük. A cserekapcsolatok helyreállítását célzó valamit valamiért tárgyalások, mint látni fogjuk, általában tabuk a közösségi kapcsola-

tokban, és a közösségi kapcsolat megsértésének nagy ára van.⁴¹ Ezért közösségi kapcsolatainkat az együttérzés, a büntudat és a megbocsátás több piszokkal járó, de tartósabb érzelmi ragasztójával javítjuk meg.

Mennyiben van hát esélyünk, hogy az együttérzés körét kiterjesszük a csecsemők, szőrös állatok és a hozzánk közösségi kapcsolattal kötődőktől idegenek egyre nagyobb és nagyobb halmazára? A jóslatok egy része a kölcsönös önzetlenség elméletéből származik, illetve annak gyakorlati megvalósításából a „szemet szemért” játékokban és más olyan stratégiákban, amelyek abban a technikai értelemben „kedvesek”, hogy az első lépésben együttműködnek a játékosok, és csak akkor pártolnak el, ha tőlük is elpártolnak. Ha ebben az értelemben kedvesek egymáshoz, valamilyen szinten együttéreznek az idegenekkel, aminek az a végső (azaz evolúciós) célja, hogy kipróbálják a kölcsönösen előnyös kapcsolat lehetőségét.⁴² Az együttérzés különösen akkor lép működésbe, ha lehetőség nyílik nagy jót tenni valakivel viszonylag alacsony saját költségek árán, vagyis amikor rászorulóval találkozunk. Akkor is fellángol, amikor a közös érdekek a kölcsönösen előnyös kapcsolat felé billentik a mérleget, például a közös értékek és a közös csoportba tartozás.

A rászorultság a cukisághoz hasonlóan előhívja az együttérzést. Még a kisgyermek is mindent megtesznek, hogy segítsenek a bajba jutottnak, vagy megvigasztalják szomorú társukat.⁴³ Az empátiával kapcsolatos vizsgálatai során Batson megállapította, hogy amikor a diákok segítségre szorulóval találkoznak, például lábműtét után gyógyuló beteggel, még akkor is együttérzően reagálnak, ha az illető nem tartozik megszokott szociális körükbe. Az együttérzés szempontjából mindegy, hogy az illető egy diáktársuk, idősebb idegen, gyerek vagy akár kiskutyá.⁴⁴ Nemrég egy törfarkú rákot találtam a tengerparton, a hátán feküdt, és tehetetlenül kapálózott tizenkét lábával. Amikor visszafordítottam és a hullámok közé vetettem, boldogság öntött el.

Ha nehezebb is valakin segíteni, nagyon sokat számítanak a közös értékek és egyéb hasonlóságok.⁴⁵ Dennis Krebs pszichológus nagy hatású kísérletében arra kérte a diákokat, hogy nézzék végig egy másik (beépített) résztvevő perverz rulettjátékát: ha páros szám jött ki, pénzt kapott, ha páratlan, áramütést.⁴⁶ A játékost vagy mint a résztvevővel egy területen tanuló és hasonló személyiségű diákot, vagy mint eltérő személyiségű nem diákot mutatták be. Amikor a résztvevő hasonlóan tudta magát a játékoshoz, izzadt, és gyorsabban vert a szíve, amikor a másikat áramütés érte. Úgy nyilatkoztak, hogy rosszabbul érezték magukat az áramütésre várva, és nagyobb hajlandóságot mutattak, hogy őket is megrázzák, és ne kapjanak pénzt, ha ezzel további fájdalomtól kímélhetik meg a társukat.

Krebs azzal magyarázta, hogy a résztvevői feláldozták magukat társaik kedvéért, hogy megalkotta az empátia-önzetlenség hipotézist: az empátia elősegíti

az önzetlenséget.⁴⁷ Mint láttuk, az *empátia* szó sokféle jelentéssel bír, ezért valóban két hipotézissel van dolgunk. Az egyik az „együttérzés” értelemre épül: érzelmi repertoárunk része egy állapot, amelyben fontosnak érezzük a másik jólétét – örülünk, ha boldog, és zaklatottak vagyunk, amikor boldogtalan –, és ez az állapot arra motivál, hogy hátsó szándék nélkül segítsünk neki. Ha ez igaz, akkor ezzel az elképzeléssel – nevezzük *együttérzés-önzetlenség* hipotézisnek – két régi elméletet is megcáfolunk: a pszichológiai hedonizmust, amely szerint csak azt tesszük meg, ami élvezetet okoz, és a pszichológiai egoizmust, amely szerint csak azt tesszük meg, amiből előnyünk származik. Ezeknek az elméleteknek természetesen körkörös változata is létezik, nevezetesen hogy pusztán az a tény, hogy segítünk másokon, azt bizonyítja, hogy *biztosan* jó érzés nekünk vagy hasznunk származik belőle, ha más nem, hát önzetlen késztetésünk kiélése. Ám e cinikus elméletek tesztelhető verziójának azonosítania kell valamilyen *független* hátsó szándékot a segítség mögött, például saját rosszkedvünk csillapítását, a nyilvános megaláztatás elkerülését vagy a megbecsülés kivívását.

Az *önzetlenség* szó is többértelmű. Az empátia-önzetlenség hipotézisben az „önzetlenség” abban a pszichológiai értelemben értendő, hogy nem valamely más cél érdekében, hanem önmagában való célként segítünk a másiknak.⁴⁸ Ez más, mint az evolúcióbiológusok értelmezése az önzetlenségről, amelyet nem a motiváció, hanem a viselkedés alapján határoznak meg: a biológiai önzetlenség olyan viselkedés, amely egy másik organizmusnak előnyös a saját kárunkra.⁴⁹ (A biológusok azért használják ezt a kifejezést, hogy megkülönböztessék azt a kétféle formát, amellyel egy organizmus segíthet egy másiknak. A másik forma a kölcsönösség, amikor az egyik organizmus segít a másiknak, de ő is jól jár, például a növényt beporzó rovar, az emlős hátáról tetveket csipegető madár és a hasonló ízlésű, egymás zenéjét szívesen hallgató lakótársak.)

A gyakorlatban sokszor egybeesik a biológus és a pszichológus önzetlenségre vonatkozó definíciója, mert ha valamit szívesen megteszünk, hajlandóak vagyunk költségeket is vállalni érte. És a gyakori félreértés ellenére a biológiai önzetlenség evolúciós magyarázatai (például, hogy az organizmusok segítenek a rokonaiknak vagy szívességeket tesznek egymásnak, amivel hosszú távon jót tesznek a génjeiknek) tökéletesen összeegyeztethetők a pszichológiai önzetlenséggel. Amennyiben a természetes szelekció előnyben részesítette a rokonok vagy a potenciálisan kölcsönösségbe bonyolódó partnerek költséges támogatását, azt úgy tette, hogy felruházta az agyat a segítséget szolgáló közvetlen motivációval, saját jólétével mit sem törődve. Az, hogy hosszú távon az önzetlen fél génjei is jól járnak, nem teszi képmutatóvá az önzetlen felet, és nem ássa alá önzetlen motivációit, mert a genetikai előny soha nem jelentkezik kimondott célként az agyában.⁵⁰

Az empátia-önzetlenség hipotézis első változata szerint tehát létezik pszichológiai önzetlenség, méghozzá az együttérzésnek nevezett érzelem motiválja. A második változat az empátia „projekció” és „nézőpontváltó” értelmére épül.⁵¹

A hipotézis szerint a másik nézőpontjának átérzése – akár úgy, hogy a helyébe képzeljük magunkat, akár úgy, hogy elképzeljük, milyen lehet a helyében lenni – együttérzést vált ki belőlünk (ami, ha az együttérzés-önzetlenség elmélet is helytálló, arra sarkallja a nézőpontváltót, hogy önzetlenül segítsen). Ezt nevezhetnénk nézőpont-együttérzés hipotézisnek. Ez a hipotézis vonatkozik a 4. és 5. fejezetben felmerült kérdésre, hogy vajon az újságírás, az emlékiratok, a szépirodalom, a történetírás és a helyettes élmények egyéb technológiai kitágították-e kollektív együttérzésünket, és segítették-e a humanitárius forradalom, a hosszú béke, az új béke és a jogi forradalmak kialakulását.

Bár Batson nem mindig tesz különbséget az empátia-önzetlenség hipotézis két változata között, két évtizedes kutatási projektje mindkettőt alátámasztja.⁵²

Kezdjük az együttérzés-önzetlenség hipotézissel, és hasonlítsuk össze a cinikus alternatívával, melynek értelmében csak azért segítünk egymásnak, hogy enyhítsuk a saját rosszkedvünket. Egy vizsgálat résztvevői végignézték, ahogy egy beépített társukat, Elaine-t többször is áramütés ér egy tanulással kapcsolatos kísérletben.⁵³ (A férfi résztvevők nem Elaine-nel, hanem Charlie-val találkoztak.) A kísérlet előrehaladtával Elaine egyre zaklatottabb, és a résztvevőnek felajánlják, hogy átveheti a helyét. Az egyik változatban a résztvevőnek már nincs több feladata, szabadon távozhat, ebben az esetben tehát valódi önzetlenség lenné átvenni Elaine helyét. A másik változatban a résztvevő nem veszi át Elaine helyét, és még nyolc körön át néznie kell, ahogy Elaine-t áramütés éri. Batson úgy okoskodott, hogy ha a résztvevő kizárólag azért veszi át Elaine helyét, hogy ne kelljen tovább néznie a szenvedését, akkor, ha szabadon távozhat, esze ágában sem lesz a helyére ülni. Csak akkor választja azt, hogy inkább őt érje áramütés, ha látnia és hallania kell Elaine gyötrelmeit. Krebs kísérletéhez hasonlóan itt is azzal manipulálták a kísérleti személy együttérzését, hogy elárulták neki, hogy Elaine-nek az övéhez hasonlóak az értékei és az érdeklődési köre, vagy éppen ellenkezőleg, hogy összeférhetetlenek lennének (ha például a résztvevő rendszeresen olvasta a *Newsweek* folyóiratot, akkor Elaine kedvenc lapjaként a *Cosmopolitan* és a *Seventeen* nevezték meg). És ahogy azt várták, amikor a résztvevők hasonlóan érezték magukat Elaine-hez, megmentették a további áramütésektől, függetlenül attól, hogy végig kellett-e nézniük a szenvedését. Ha különbözőnek tudták magukat, csak akkor vették át a helyét, ha másképp végig kellett volna nézniük a szenvedését. A többi vizsgálattal együtt ez a kísérlet is azt jelzi, hogy alapállapotban csak önző érdekből segítünk egymásnak, hogy enyhítsuk a másik fájdalmának végignézéséből eredő rosszkedvet. Ha azonban együttérzünk az áldozattal, mindenképpen csökkenteni szeretnénk a kínjait, akár jobb lesz nekünk ettől, akár nem.

Egy további kísérletsorozatban a segítségnyújtáshoz kapcsolódó másik hátsó szándékot vizsgálták, nevezetesen azt a vágyat, hogy mások lássák, amint a társadalmilag elfogadott dolgot cselekedjük.⁵⁴ Batson és munkatársai ezúttal nem kísérleti úton manipulálták az együttérzést, hanem azt használták ki, hogy az

emberi együttérzés mértéke spontán módon változik. Miután a kísérleti személyek végighallgatták Elaine hangos aggályait a rá váró áramütések miatt, meg kellett jelölniük, hogy mennyire érzik magukat együttérzőnek, meghatottnak, részvételinek, gyengédnek, melegszívűnek és légyszívűnek. Egyes résztvevők nagy számokat írtak a melléktáblák mellé, mások kisebbeket.

Amikor elkezdődött az eljárás, a régóta szenvedő Elaine-t egyre több áramütés érte, és láthatóan boldogtalan lett, a kísérletvezetők trükkösen igyekeztek felmérni, hogy amikor a résztvevők esetleg szeretnék csökkenteni Elaine szenvedéseit, akkor a pusztán jószándék vezeti őket, vagy jó színben akarják feltüntetni magukat. Az egyik vizsgálatban kérdőívvel mérték fel a résztvevők hangulatát, majd vagy lehetőséget kaptak Elaine szenvedéseinek enyhítésére, ha ők maguk jól teljesítenek egy feladatban, vagy egyszerűen csak elengedték Elaine-t, és a résztvevő nem érezhette magáénak a sikert. Az empátiára hajlamosak mindkét esetben megkönnyebbültek; az empátiára kevésbé hajlamosak csak akkor, ha nekik köszönhetően engedték szabadon Elaine-t. Egy másik vizsgálatban a résztvevőknek ki kellett érdemelniük, hogy átvehessék Elaine helyét: jól kellett teljesíteniük egy betűkereső játékban, amelyről vagy azt hitették el, hogy könnyű (hogy ne lehessen rossz teljesítményt mímelve kikerülni a csapdából), vagy azt, hogy nehéz (hogy nekiveselkedjenek, és hihetően éri el, hogy ne kelljen meghozniuk az áldozatot). Az empátiára kevésbé hajlamosak nekiveselkedtek és rosszabbul teljesítettek az úgynevezett nehéz feladatban; az empátiára hajlamosak még *jobban* teljesítettek a nehéz feladatban, mert tudták, hogy több erőfeszítésre lesz szükség Elaine szenvedésének átvételéhez. Az együttérzés érzelmé tehát valódi morális aggályt okozhat abban a kanti értelemben, hogy az illetőt nem célnak, hanem egy cél eszközének tekintjük – ebben az esetben az eszköz még csak nem is azt a célt szolgálja, hogy jól érezzük magunkat, amiért segítettünk valakinek.

Ezekben a kísérletekben ki kellett menekíteni valakit egy harmadik ember, a kísérletvezető karmai közül. Vajon az együttérzés keltette önzetlenség csökkenti a késztetésünket, hogy kihasználjunk valakit, vagy bosszút álljunk a provokációért? Igen. Batson néhány másik kísérletében nők játszottak egykörös fogolydilemmát, amelyben a kísérleti alany és egy (fiktív) játékos kártyákkal nyerhetett különböző számú sorsjegyet, üzleti tranzakciónak álcázva.⁵⁵ Legtöbbször azt tették, ami a játékelmélet szakértői szerint az optimális stratégia: elpártoltak. Olyan kártyára licitáltak, amely megvédte őket a vereségtől, és lehetővé tette partnerük kihasználását, így mindketten rosszabb eredményt értek el, mintha egy másik kártya megjátszásával együttműködtek volna. Amikor azonban a résztvevő személyes üzenetet kapott az egyébként anonim partnertől, és az felkeltette az empátiáját, 20 százalékról 70 százalékra ugrott az együttműködés aránya. A második kísérletben szereplő nők *ismételt* fogolydilemmát játszottak, vagyis a partner elpártolását maguk is elpártolással bosszulhatták meg. Elpártolás után csak az esetek 5 százalékában működtek együtt. Amikor azonban az üzenet hatására empátia

támadt bennük, sokkal megbocsátóbbnak bizonyultak, és az esetek 45 százalékában együttműködtek.⁵⁶ Az együttérzés tehát csillapíthatja az öngyilkos kizsákmányolást és a költséges megtorlást.

Ezekben a kísérletekben közvetve hatottak az együttérzésre azzal, hogy változtatgatták a résztvevő és a célszemély közötti hasonlóságokat, vagy teljesen endogén folyamat volt: a kísérletvezetők abban bíztak, hogy bizonyos résztvevők valamilyen oknál fogva maguktól is empatikusabbak másoknál. Az erőszak megértéséhez éppen az a kulcs, hogy az együttérzés alakítható-e exogén módon.

Mint emlékezhetünk, az együttérzés elsősorban a közösségi kapcsolatokban jelentkezik, azokban, amelyekben a büntudat és a megbocsátás is jellemző. Ami tehát közösségi kapcsolatot teremt, az együttérzést is ki kell hogy váltson. A közösségépítés elsődleges módja, hogy egy felsőbbrendű cél érdekében együttműködésre bírják az embereket. (Ennek klasszikus példái a Robbers Cave-táborban háborúskodó fiúk, akiknek együtt kellett kiszabadítaniuk a buszt a sárból.) A konfliktusmegoldó csoportok többsége hasonló elven működik: barátságos környezetben egy asztalhoz ültetik az ellenfeleket, így személyesen is megismerhetik egymást, majd azt a fontos feladatot kapják, hogy találjanak megoldást a konfliktusra. Ezek a körülmények előhívhatják a kölcsönös együttérzést, és az ülések vezetői olyan gyakorlatokkal segítenek, amelyekben a résztvevőknek egymás nézőpontjába kell helyezkedniük.⁵⁷ A felsorolt esetekben azonban az együttműködést a résztvevőkre kényszerítik, és nyilván nem túl praktikus emberek milliárdjait beültetni a vezetett konfliktusfeloldó csoportokba.

A leghatásosabb exogén kiváltó inger olcsó, széles körben elérhető, és már létezik, nevezetesen a nézőpontváltás, amely szépirodalom, emlékiratok, önéletrajzok és riportkönyvek olvasása közben történik. Az empátia tudományának következő kérdése tehát, hogy a média fogyasztásának köszönhető perspektívaváltás valóban együttérzést vált-e ki a szerzők és az interjúalanyok, illetve az általuk képviselt csoportok iránt.

Batson és munkatársai néhány vizsgálat során azt mondták a kísérleti személyeknek, hogy az egyetemi rádió piackutatásában segédkeznek.⁵⁸ Értékelniük kellett a *News from the Personal Side* (A hírek személyes oldala) című műsor próbaadását; a műsor célja „a helyi események mögé pillantani, megismerni, hogy az események hogyan befolyásolják az érintettek életét”. A résztvevők egyik csoportját arra kérték, hogy „az adás technikai részleteire koncentráljanak”, és „objektíven értékeljék a hallottakat”, ne foglalkozzanak a nyilatkozók érzéseivel. A másik csoportot arra kérték, hogy „képzeld el, mit érezhet a nyilatkozó a történetekkel és az azok nyomán az életében bekövetkezett változásokkal kapcsolatban” – a nézőpontjába helyezkedés manipulálásának együttérzést kell kiváltania. A manipuláció tagadhatatlanul ügyefogyott kissé: általában nem közlik velünk, hogy mit kellene éreznünk olvasás vagy a híradónézés közben. Az írók azonban jól tudják, hogy a közönséget akkor szippantja be legjobban

a történet, ha valamelyik főszereplő nézőpontjába helyezkedhetnek; erről szól a forgatókönyvíróknak adott ősrégi tanács: „Találj egy hőst, és sodord bajba.” Feltehetően tehát a valódi média is képes együttérzést ébreszteni a főszereplő iránt konkrét utasítások híján is.

Az első kísérletből az derült ki, hogy a nézőpontváltásból adódó együttérzés éppen olyan őszinte, mint az áramütéseket szenvedett Elaine-nel kapcsolatos vizsgálatokban.⁵⁹ A résztvevők meghallgattak egy beszélgetést Katie-vel, aki autóbalesetben elvesztette a szüleit, és egyedül küszködött kisebb testvérei felnevelésével. Később lehetőséget kaptak, hogy kisebb szívességekkel segítsenek neki, például vigyázzanak a kicsikre, vagy elvigyék valahová autóval. A kísérletvezetők kétféle jelentkezési lapot tettek a résztvevők elé: az egyikben nagyon sok diák neve szerepelt, hogy mindenki érezze a nyomást, a másikon csak kettő, így a diákok lelkiismeret-furdalás nélkül sorsára hagyhatták Katie-t. A beszélgetés technikai részleteire koncentráló résztvevők csak akkor jelentkeztek segíteni, ha számos társuk így tett; a Katie nézőpontjába helyezkedők társaiktól függetlenül igyekeztek segíteni.

Nem ugyanaz együttérzeni egy segítségre szoruló szereplővel vagy kiterjeszteni az együttérzést a szereplő által képviselt csoportra. Vajon az olvasó csak Tamás bátyával vagy minden afrikai amerikai rabszolgával együttérz? Twist Olivérrel vagy általában az árva gyerekekkel? Anne Frankkal vagy a holokauszt áldozataival? Az ilyen általánosítások vizsgálatát célzó kísérletben a diákok meghallgatták, mi történt Julie-val, aki egy autóbaleset után vérátömlesztést kapott, és AIDS-szel fertőződött meg. (A kísérletre akkor került sor, amikor még nem állt rendelkezésre a gyakran halálos betegség hatásos gyógymódja.)

Képzelteti, milyen ijesztő. Mármint minden egyes köhintésnél vagy rosszabb napon felmerül bennem, hogy ez már az? Már elindultam lefelé a lejtőn? Néha egész jól érzem magam, de mindig ott motoszkál bennem. Bármelyik pillanatban rosszabbra fordulhat [csend]. És tudom, hogy – legalábbis egyelőre – nincs menekvés. Tudom, hogy kutatják a gyógyszert – és azt is tudom, hogy mind meghalunk egyszer. De annyira igazságtalannak érzem! Annyira borzalmas! Mint egy rémálom. [Csend] Mármint úgy érzem, még csak most kezdődik az életem, mégis haldoklom. [Csend] Nagyon elkeserítő.⁶⁰

Amikor a diákok később kitöltötték egy kérdőívet az AIDS-ben szenvedők iránti érzéseikkel kapcsolatban, a Julie nézőpontjába belehelyezkedőkben nagyobb volt az együttérzés, mint a technikai részletekre figyelőkben, az együttérzés tehát áttért az egyéntől az általa képviselt csoportra. Felmerült azonban egy fontos csavar. A nézőpontváltás együttérzésre gyakorolt hatását az erkölcsi ítélet is befolyásolta, ami nem meglepő, hiszen az együttérzés nem automatikus reflex. Amikor Julie

azt mesélte, hogy azért lett beteg, mert egész nyáron fűvel-fával védekezés nélkül élt nemi életet, a nézőpontváltók nagyobb együttérzésről számoltak be az AIDS áldozatainak szélesebb rétegével szemben, az AIDS-ben szenvedő fiatal nők szűkebb csoportjával szemben azonban nem. Hasonló eredmények születtek abban a vizsgálatban is, amikor a diákok egy hajléktalan férfi sorsát ismerhették meg: az egyik esetben betegség következtében lett hajléktalan, a másik esetben azért, mert elege lett a munkából.

A pszichológuscsoport ekkor még tovább merészkedett: arra voltak kíváncsiak, hogy képesek-e együttérzést kiváltani elítélt gyilkosok iránt.⁶¹ Nem mintha bárki azt szeretné, hogy gyengéd érzéseket tápláljunk a gyilkosok iránt. Mégis szükség lehet valamilyen mértékű együttérzésre az együttérzésre érdemtelenekkel is, hogy ellenezzük a kegyetlen büntetéseket és a könnyelmű kivégzéseket, és valószínűleg ilyesféle együttérzés vezethetett a humanitárius forradalom során a büntetőjog reformjához is. Batson arra azért nem vetemedett, hogy együttérzést ébresszen egy pszichopata ragadozó iránt, de ügyesen kitalált egy tipikus szenvedélygyilkosságot, amikor az elkövetőt provokálta az áldozat, aki maga sem volt különösebben szerethető. James így számolt be szomszédja megöléséről:

A dolgok hamarosan még rosszabbra fordultak. Átdobta a szemetet a kertembe. Lefújtam a házát piros festékkel. Erre felgyújtotta a garázsomat és benne az autót. Pontosan tudta, milyen büszke vagyok arra a kocsira. Nagyon szerettem és vigyáztam rá. Mire felébredtem és eloltották a tüzet, az autónak annyi volt – tönkrement! Ő meg csak röhögött! Megőrültem a méregtől – nem kiabáltam, de egész testemben remegtem, és akkor elhatároztam, hogy meg kell halnia. Amikor aznap este hazaért, már a verandáján vártam a vadászpuskámmal. Kinevetett és gyávának nevezett, azt mondta, nem merem megtenni. De megtettem. Négyszer lőttem rá; még ott a verandán összeesett. Még akkor is ott álltam, kezemben a puskával, amikor megérkeztek a zsaruk.

[Riporter: Megbánta a tettét?]

Mostanra? Persze. Tudom, hogy nem szabad ölni, és hogy még ő sem érdemelt ilyen halált. De akkor csak az lebegett a szemem előtt, hogy megfizessen és eltűnjön az életemből. [Csend] Amikor lelöttem, megkönnyebbültem, és szabadnak éreztem magam. Nem éreztem sem haragot, sem félelmet, sem gyűlöletet. De ez az érzés csak pár percig tartott. Valójában ő szabadult meg – és pedig börtönben töltöm életem hátralévő részét. [Csend] És most itt vagyok.

Az interjúalany nézőpontjára figyelők valóban kicsit jobban együttéreztek James-szel, mint a technikai részletekre figyelők, de ettől alig valamivel viszonyultak pozitívabban a gyilkosokhoz.

Ezután került sor a csavar csavarjára. A résztvevőket egy-két héttel később váratlanul felhívta egy közvélemény-kutató, aki a börtönreformról készített felmérést. (A telefonáló a kísérletvezetők beépített embere volt, de erre egyik diák sem jött rá.) A kérdések között a gyilkosokhoz való viszonyulást is felmérték, hasonló kérdésekkel, mint a laboratóriumban kitöltött kérdőívben szereplők. Ennyi idő elteltével már jelentősnek bizonyult a nézőpontváltás hatása. Azok a diákok, akik néhány héttel korábban megpróbálták elképzelni James érzéseit, határozottan pozitívabban viszonyultak az elítélt gyilkosokhoz. A késleltetett hatást a meggyőzés kutatói szunnyadó hatásnak nevezik. Amikor az ember olyan információt kap, amely számára ellenszenves módon változtatja meg a hozzáállását – ebben az esetben pozitívabban viszonyul a gyilkosokhoz –, tisztában van a nem kívánatos hatással, és tudatosan leküzdi. Később, amikor már kevésbé éber, megnyilvánul a véleménye átalakulása. A vizsgálat eredménye, hogy hiába tartozik az idegen egy kifejezetten nem kedvelt csoporthoz, ha meghallgatjuk a történetét, és a helyébe képzeljük magunkat, őszintén együttérezhetünk vele és az általa képviselt csoporttal, méghozzá nem csupán a történet meghallgatását követő néhány perc erejéig.

A kapcsolatokkal átszőtt világban számos csatornán találkozunk idegenek történeteivel: szemtől szemben, a médiában bemutatott beszélgetésekben, emlékiratokban és önéletrajzi elbeszélésekben. De mi a helyzet a kitalált világokban szereplő információfolyammal – azokkal a kitalált történetekkel, filmekkel és tévéfilmekkel, amelyekben a közönség önként merül el? A történet élvezeti értéke annak köszönhető, hogy az egyik szereplő nézőpontjába helyezkedünk, és összehasonlítjuk azt mások, a többi szereplő, a narrátor vagy maga az olvasó nézőpontjával. Lehetséges volna, hogy a szépirodalom lopva fokozza az együttérzésünket? 1856-os értekezésében George Eliot ezt a pszichológiai hipotézist vette védelmébe:

Az általánosításokra és statisztikákra épülő felhívások a kialakult együttérzésre, a már működésbe lépett erkölcsi érzékenységre apellálnak; a nagy művész ábrázolta emberi élet azonban még az egyszerű és önző embert is meglepi, önmagán kívül másra is felfigyel, ezt nevezhetjük az erkölcsi érzékenység nyersanyagának. Amikor Scott bemutatja nekünk Luckie Mucklebackit kunyhóját vagy elmeséli *A két hajcsárt*, amikor Wordsworth verse önti *Szegény Susan álmódosását*, amikor Kingsley ábrázolja nekünk Alton Locke-t, amint vágyakozva bámulja az útról az általa látott első erdőbe vezető utat – a felsőbb osztályok máris közelebb kerültek az alsóbbakhoz, a durva előjogok máris kevésbé tűnnek megfellebbezhetetlennek, mint száz meg száz prédikáció és filozófiai értekezés hatására. A művészet áll legközelebb az élethez; felerősíti az élményeinket, és személyes sorsunkon túl is összekapcsol embertársainkkal.⁶²

Ma Lynn Hunt történész, Martha Nussbaum filozófus, valamit Raymond Mar és Keith Oatley pszichológusok – hogy csak néhány nevet említsek – állítják, hogy a szépirodalom fokozza az empátiát, és ezzel hozzájárul az emberiség fejlődéséhez.⁶³ Azt gondolnánk, hogy az irodalomtudósok sietve melléjük állnak, és boldogan hirdetik, hogy vizsgálódásuk tárgya a fejlődés motorja egy olyan korban, amikor híján vannak olvasó diákoknak és az anyagiaknak. Pedig számos irodalomtudós, köztük Suzanne Keen *Empathy and the Novel* (Az empátia és a regény) című könyvében elutasítja a felvetést, hogy a szépirodalom olvasása erkölcsnemesítő hatást válthat ki. Szerintük ez az elképzelés túl faragatlan, túl pszichologizáló, túl giccses, túl szentimentális, túlságosan egyszerű. Véleményük szerint a szépirodalom olvasása éppen így kiváltja a kárörömet is, amikor élvezettel olvasunk a nem éppen szimpatikus szereplők balsorsáról. Állandósíthatja „a másik”-ra vonatkozó leereszkedő sztereotípiákat. És elvonhatja az együttérző aggodalmat a valóban rászoruló hús-vér emberektől olyan áldozatok kedvéért, akik valójában nem is léteznek. Helyesen állapítják meg, hogy nem áll rendelkezésre elegendő laboratóriumi bizonyíték arra nézve, hogy a szépirodalom fokozza az együttérzést. Mar, Oatley és munkatársaik vizsgálatai alapján a szépirodalmat fogyasztók magasabb pontszámot érnek el az empátiát és a szociális érzéket firtató teszteken, ebből azonban nem derül ki, hogy a szépirodalom olvasása teszi-e empatikusabbá az embereket, vagy az empatikus emberek többet olvasnak.⁶⁴

Meglepő lenne, ha a fiktív élmények más hatást váltanának ki, mint a valódiak, mert a kettő sokszor összemosódik az emlékeinkben.⁶⁵ Néhány kísérlet pedig valóban arra utal, hogy a szépirodalom fokozhatja az empátiát. Batson egyik rádióműsoros kísérletében a diákok meghallgattak egy beszélgetést egy heroinfüggővel, akiről hol úgy tudták, hogy valós személy, hol úgy, hogy színész.⁶⁶ A nyilatkozó nézőpontjába helyezkedő hallgatók általánosságban is jobban együttéreztek a heroinfüggőkkel, még akkor is, ha kitalált szereplőről volt szó (bár valósnak hitt nyilatkozó esetén nagyobb növekedés mutatkozott). És egy tehetséges elbeszélő szavai hatására a kitalált áldozat még *több* együttérzést is kiválthat, mint a valóságos. *The Moral Laboratory* (Az erkölcsi laboratórium) című könyvében Jemelman Hakemulder irodalomtudós olyan kísérletekről számol be, amelyekben a résztvevők hasonló tényeket olvasnak az algériai nők sorsáról Malike Mokkeddem *The Displaced* (A száműzöttek) című regénye főszereplőjének szemén keresztül, illetve Jan Goodwin *Price of Honor* (A becsület ára) című értekezésében.⁶⁷ A regényt olvasó résztvevők együttérzőbben viszonyultak az algériai nőkhez, mint a valódi beszámolót olvasók; kisebb valószínűséggel legyintettek például a nők balsorsára mint kulturális és vallási örökségük részére. E kísérletek alapján okkal feltételezhetjük, hogy a humanitárius forradalom kronológiája – a népszerű regények megelőzték a történelmi reformokat – nem pusztán véletlen: a mások nézőpontjába helyezkedéssel kapcsolatos gyakorlatok hozzájárulnak az együttérzés körének tágításához.

Az empátia tudománya bebizonyította, hogy az együttérzés előmozdíthatja a valódi önzetlenséget, és új embercsoportokra is kiterjeszthető, amennyiben a szemlélő a csoport egy – akár fiktív – tagjának nézőpontjába helyezkedik. A kutatás alátámasztja azt az elképzelést, hogy a humanitárius reformok mögött részben az élőlények tapasztalataival kapcsolatos fokozott érzékenység és szenvedésük tompításának őszinte vágya munkálkodik. És mint ilyen, a nézőpontváltás kognitív folyamatának és az együttérzésnek mint érzelmenek szerepelnie kell az erőszak számos formája történelmi csökkenésének magyarázatában. E formák közé tartozik az intézményesített erőszak, a kegyetlen büntetések, a rabszolgaság és a könnyedén végrehajtott kivégzések; az érzékeny csoportok – nők, gyermekek, homoszexuálisok, etnikai kisebbségek és állatok – mindennapos kizsákmányolása; valamint a háborúk, hódítások és etnikai tisztogatások végrehajtása a véráldozatra való tekintet nélkül.

Ugyanakkor a kutatás arra is emlékeztet, hogy nem megoldás a problémáinkra az „empátia kora” vagy az „empatikus civilizáció” hirdetése. Az empátiának sötét oldala is van.⁶⁸

Egyrészt az empátia *alááshatja* az emberi jólétet, ha egy másik alapelvvel, az igazságossággal ütközik. Batson vizsgálataiban a súlyos betegséggel küzdő tízéves kislánnyal, Sherivel empatizálók arra szavaztak, hogy ugorjon az egészségügyi várólista élére, vagyis előzzön meg más, régebben várakozó vagy súlyosabb állapotban lévő gyerekeket. Az empátia halálra és szenvedésre ítélte volna ezeket a gyerekeket, csak mert névtelenek és arctalanok. Azok, akik értesültek Sheri sorsáról, de nem empatizáltak vele, sokkal igazságosabban döntöttek.⁶⁹ Más kísérletekben elvontabban jelentkezik ugyanez a jelenség. Batson vizsgálatai szerint a közjátékban (amikor mindenki hozzájárul a közös alaphoz, amely megsokszorozódik, és újra elosztják a hozzájárulók között) a valamelyik másik játékoskal bizonyos okokból (például mert megtudták, hogy éppen most szakított a barátjával) empatizálók inkább nekiadták a hozzájárulásukat, így a közös vagyon mindenki kárára csökkent.⁷⁰

Az empátia és az igazságosság kapcsolata nem csak a laboratóriumi kíváncsiságot szolgálja; a való világban is jelentős következményekkel járhat. Nagy baj történik azokkal a társadalmakkal, amelyek politikai vezetői és kormányzati alkalmazottai empátiától vezérelve rokonaiknak és cimboráiknak osztogatják a pénzt ahelyett, hogy szívtelenül odaadnák vadidegeneknek. Ez a nepotizmus egyrészt aláássa a rendőrség, a kormány és az üzleti élet kompetenciáját, másrészt zéró összegű játszmát alakít ki a létfeltételekért a klánok és etnikai csoportok között, ami könnyen erőszakossá fajulhat. A modernitás intézményeinek sorsa azon múlik, hogy képesek-e az empátia határain átnyúlva eleget tenni a bizalmi kötelezettségeknek.

Az empátiával az a másik probléma, hogy túl szűk látókörű ahhoz, hogy elősegítse az emberi érdekek egyetemes megfontolását. Az empátia a tükörneu-

ronok dacára nem automatikus reflex, amely empaticussá tesz minket minden szembejövő iránt. Ki-bekapcsolható és vissza is fordítható annak megfelelően, ahogy viszonyulunk az illetőhöz. Könnyen elcsavarja a fejét a cukiság, a szépség, a rokonság, a barátság, a hasonlóság és a közösségi szolidaritás. Bár mások nézőpontjának átérzésével kiterjeszthető az empátia, Batson arra figyelmeztet, hogy a haszon csekély és gyakran csupán átmeneti.⁷¹ Abban reménykedni, hogy az emberi empátia lejtése annyira kiegyenesíthető, hogy az idegenek épp olyan fontossá válnak, amint a családunk és a barátaink, a legrosszabb 20. századi értelemben vett utópia, amelyhez az emberi természet elfojtására lenne szükség. Ez egyrészt lehetetlen, másrészt nem is feltétlenül kívánatos.⁷²

De még csak nincs is rá szükség. A táguló kör eszménye nem jelenti azt, hogy mindenki más fájdalmát át kell éreznünk. Sem időnk, sem energiánk nincs rá, és ha ilyen nagy területet kellene átfognunk az empátiánkkal, bizvást számíthatnánk az érzelmi kiégésre és a részvét kimerülésére.⁷³ Az Öszövétség felebarátunk szeretetére, az Újszövétség ellenségünk szeretetére tanít. Az erkölcsi gondolatmenet valami olyasmi, hogy szeresd felebarátodat és ellenségedet, nehogy megöld őket. Ha azonban őszinte akarok lenni, nem szeretem a szomszédaimat, az ellenségeimről nem is beszélve. Hasznosabb tehát a következő megfogalmazás: akkor se öld meg szomszédaidat és ellenségeidet, ha nem szereted őket.

Valójában nem is az empátia, hanem a *jogok* köre tágult – elköteleztük magunkat amellett, hogy még a tőlünk legtávolabb élő és hozzánk legkevésbé hasonló élőlényeket se érje sérelem vagy kizsákmányolás. Az empátia történelmileg egész biztosan szerepet játszott abban, hogy aggodalmat érezzünk az elhanyagolt csoportok tagjai iránt. Az aggodalom felismerése azonban nem elég. Az empátia csak akkor számít, ha változtatásokhoz vezet azokban a stratégiákban és normákban, amelyek meghatározzák a csoportok tagjaival kapcsolatos bánásmódot. Ezekben a kritikus pillanatokban az egy-egy gyakorlattal járó áldozatok iránti új érzékenység módosíthatja az elit döntéseit és a tömegek bevett okoskodását. De mint az értelemről szóló részben látni fogjuk, az empátia beépített akadályainak leküzdéséhez elvont erkölcsi érvelésre is szükség van. A végső cél olyan stratégiák és normák kialakítása, amelyek a természetünké válnak, és feleslegessé teszik az empátiát. Ugyanis ahogy a szeretetre, úgy az empátiára sem igaz, hogy másra nincs is szükségünk.

Önuralom

Amióta Ádám és Éva megette az almát, Odüsszeusz az árbóchoz kötöztette magát, a tücsök énekelt, amíg a hangya raktározott; és Szent Ágoston úgy imádkozott, hogy „adj nekem tisztaságot és önmegtartóztatást, de – még ne!”,* folyamatosan

* Dr. Vass József fordítása.

küzdünk az önuralommal. A modern társadalmakban annál is fontosabb ez az erény, mert amióta megszelídítettük a természetet, elsősorban saját magunk sújtjuk magunkat csapásokkal. Mértéktelenül sokat eszünk, iszunk, dohányzunk és szerencsejátékozunk, kimerítjük a hitelkártyáinkat, veszélyes viszonyokba bonyolódunk, és rászokunk a heroinra, a kokainra és az e-mailre.

Az erőszak is elsősorban az önuralom problémája. A kutatók az erőszak egy sor kockázati tényezőjét azonosították, köztük az önzőséget, a sérelmeket, a féltékenységet, a törzsi szellemet, a frusztrációt, a zsúfoltságot, a kánikulát és a férfitétet. Ugyanakkor az emberiség csaknem fele férfi, valamennyiünket megsértettek már, voltunk féltékenyek, frusztráltak és csapzottak, mégsem került sor verekedésre. A gyilkosságról szóló fantáziálások mindenütt jelenvalósága bizonyítja, hogy nem vagyunk immunisak az erőszak kísértésére, de megtanultunk ellenállni.

Az önuralomnak tulajdonítják az erőszak legnagyobb mértékű történelmi visszaszorulását, nevezetesen azt, hogy a középkori és a modern Európa között harmincadrészére csökkent az emberölések száma. Emlékezzünk vissza, hogy a civilizáció folyamatának Norbert Elias-féle elmélete szerint az államok megerősödése és a kereskedelem terjedése nem csupán enyhítette a fosztogatás motivációit. Elterjesztette az önuralom etikáját is, amely második természetünké tette az önmegtartóztatást és az illendőséget. Az emberek tartózkodtak attól, hogy leszúrják egymást a vacsoraasztalnál, és levágják egymás orrát, ahogy attól is, hogy belevizeljének a szekrénybe, nyilvánosan közösüljenek, szellentsenek a vacsoraasztalnál, és lerágják, majd visszadobják a közös tálba a csontokat. A becsület kultúrája, amely azokat tisztelte, akik visszavágnak a sértésekért, átadta a helyét a méltóság kultúrájának, amelyben azokat tisztelik, akik képesek uralkodni magukon. Amikor átmenetileg visszajára fordult az erőszak csökkenése – a fejlett világban az 1960-as években, a fejlődő világban pedig a gyarmatbirodalmak felszámolását követően –, az önuralom tisztelete is visszajára fordult, az idősök tiszteletétől a fiatalok féltelenségéig.

Az önuralom hiánya nagyobb léptékű erőszakot is okozhat. Számos ostoba háború és zavargás tört ki úgy, hogy a vezetők vagy a közösségek dühbe gurultak egy-egy esemény miatt, másnap reggel viszont már bánták a kitörésüket. Hogy csak két példát említsek: amikor 1968-ban meggyilkolták Martin Luther Kinget, az afrikai amerikai negyedek lakói maguk gyújtogattak és fosztogattak a környezetükben, 2006-ban pedig Izrael zúzta szét Libanon infrastruktúráját a Hezbollah támadását követően.⁷⁴

Ebben a részben megvizsgálom az önuralom tudományát, hogy igazolja-e a civilizáció folyamatának elméletét, ahogy az előző részben az empátia tudományát vettem górcső alá, hogy igazolja-e a táguló kör elméletét. A civilizáció folyamatának elmélete – ahogy az id és az ego freudi elmélete, amely a háttérben áll – egy sor erős állítást tesz az emberi idegrendszerrel, amelyeket hamarosan egyenként is elemzek. Vajon az agyban valóban verseng egymással az ösztön és az önura-

lom rendszere? Az önuralom valóban egyetlen képesség, amely felelős valamenyi bűnös élvezet csillapításáért, a mértéktelen evéstől a mértéktelen nemi életen és a halogatáson át a piti bűnökig és a súlyos agresszióig? Amennyiben igen, hogyan fokozhatjuk az önuralmunkat? És ezek a változások képesek-e elterjedni a társadalomban, hogy nagy általánosságban nagyobb önuralomra tegyünk szert?

Mindenekelőtt próbáljuk meg értelmezni az önuralom fogalmát és azokat a körülményeket, amikor racionális vagy irracionális.⁷⁵ Először félre kell tennünk a pusztá önzést – amikor olyasmit teszünk, ami nekünk jó, de másoknak rossz –, hogy önmagunk kényeztetésére koncentráljunk – amikor olyasmit teszünk, ami rövid távon jólesik, hosszú távon viszont káros. Erre rengeteg példa van. Amit ma megesszünk, attól holnap meghízunk. Ma nikotin, holnap rák. Aki éjjel úr, nappal már nem az. Ma szex, holnap terhesség, betegség vagy féltékenység. Ma erőszakoskodsz, holnap együtt kell élned a károkkal.

Jellegénél fogva semmi irracionális nincs abban, hogy inkább most vágyunk élvezetre, mint később. Hiszen a keddi énünk épp annyira megérdemli a csokit, mint a szerdai. Sőt, a keddi énünk még inkább megérdemli. Ha elég nagy tábla csokiról van szó, akkor több napig is kitarthat, ami azt jelenti, hogy ha kedden esszük meg, egyik énünk sem lesz éhes, ha viszont szerdára tartogatjuk, kedden éhezni kényszerülünk. Ha kedden ellenállunk a csokinak, és még ébredés előtt meghalunk, sem a keddi, sem a szerdai énünknek nem jut az élvezetből. Ha pedig félretesszük a csokit, megromolhat vagy ellophatják, így megint csak megfosztjuk magunkat az élvezettől.

Ha minden más feltétel egyenlő, érdemes most kiélvezni a dolgokat. Ezért ragaszkodunk a kamathoz, ha pénzt adunk kölcsön. Egy holnapi dollár tényleg kevesebbet ér, mint egy mai dollár (még infláció híján is), a kamat tehát a különbség ára. A kamat egységnyi időre állandó mértékű, tehát felgyülemlik, avagy exponenciálisan nő. Ez pontosan kárpótól a visszakapott pénz időközben csökkent értékéért, mert az értékcsökkenés is exponenciális. Hogy miért exponenciális? Minden egyes nap állandó a valószínűsége, hogy meghalunk, vagy az adós felszívódik vagy csődbe megy, és soha nem látjuk viszont a pénzünket. Mivel annak a valószínűsége, hogy ez nem következett be, napról napra csökken, az elvárt kárpótlás is növekszik. Az élvezetre visszatérve: ha a racionális cselekvőnek döntenie kell a mai kényeztetés és a holnapi kényeztetés között, csak akkor érdemes holnap kényeztetnie magát, ha az élvezet exponenciálisan nő. Más szóval a racionális cselekvő *kénytelen* diszkontálni a jövőt, és ma is engedélyezni magának egy kis élvezetet a holnapi élvezet kárára. Nem érdemes egész életünkben kuporgatni, hogy a kilencvenedik születésnapunkon óriásit bulizzunk.

Önmagunk kényeztetése csak akkor válik irracionálissá, ha túl *meredeken* diszkontáljuk a jövőt – ha sokkal alacsonyabbra értékeljük jövőbeli énünket, mint

amennyit valójában ér, feltéve, hogy még életben lesz és élvezheti, amit a számára tartogattunk. A jövő diszkontálásának van egy optimális értéke – matematikai értelemben ez az optimális kamatláb –, amely attól függ, hogy várhatóan meddig élünk, mekkora valószínűséggel kapjuk vissza, amit megtakarítottunk, milyen időtávra tudjuk elnyújtani az erőforrás értékét, és mennyire élveznénk életünk különböző pontjain (például amikor életerősek vagy törekenyek vagyunk). Az „egyél, igyál, mulass, ki tudja, mit hoz a holnap” teljesen racionális viselkedés, ha holnap *egészen biztosan* meghalunk. A túlzott önkényeztetés, az önuralom hiánya azt jelenti, hogy túlságosan alulértékeljük leendő énünket, vagy túl nagy kamatot követelünk, mielőtt jelenlegi énünket megfosztjuk valamitől leendő énünk javára. Nem létezik akkora kamat, amelynek köszönhetően a húszéves énünk dohányzásban lelt élvezete megéri az ötvenéves énünk által átélt rákos fájdalmat.

Ami a modern világban az önuralom hiányának tűnik, túlnyomórészt egy olyan diszkontálás lehet, amely még államok előtti őseink bizonytalan világában kódolódt az idegrendszerünkbe, amikor az emberek sokkal rövidebb ideig éltek, és nem létezett olyan intézmény, amely a mai megtakarításokat évekkel későbbi haszonná növelte volna.⁷⁶ A közgazdászok megfigyelései szerint aki önállóan dönt, túl kevés pénzt tesz félre a nyugdíjas éveire, mintha arra számítana, hogy néhány éven belül meghal.⁷⁷ Ez az alapja Richard Thaler, Cass Sunstein és más viselkedési közgazdászok „libertáriánus paternalizmus”-ának, amelynek értelmében a kormány az állampolgárok jóváhagyásával elbillentené a feltételeket a jövőbeli én felé.⁷⁸ Ennek egyik példája az alapértelmezett optimális nyugdíj-előtakarékosági program, amelyből az alkalmazottak kérésükre kiléphetnek, vagyis nem a belépés lenne választható. A másik példa a forgalmi adó terhének áthárítása a legkevésbé egészséges élelmiszerekre.

Am az akaratgyengeség nem csak azt jelenti, hogy túl meredeken diszkontáljuk a jövőt. Ha egyszerűen csak túlságosan alulértékelnénk jövőbeli énünket, lehet, hogy rossz döntéseket hoznánk, de a döntések nem változnának az idő múlásával és az alternatívák közelebb kerülésével. Ha az „előbb az édességet” ordító belső hang legyőzné azt, amelyik suttogva figyelmeztet, hogy „zsírt később”, ez akkor is így történne, ha öt perc vagy öt óra múlva fogyaszthatnánk el a desszertet. A valóságban a preferencia az időbeli közelséggel változik, ezt nevezik *rövidlátó* diszkontálásnak.⁷⁹ Amikor este kiválasztjuk, hogy mit kérünk reggelire, és kiakasztjuk a papírt a külső kilincse, valószínűleg gyümölcsöt és zsírszegény joghurtot választunk. Ha a svédasztalnál kell választanunk, inkább a sült szalonnára és a croissant-ra esik a választásunk. A számos fajjal folytatott számtalan kísérlet tanúbizonysága szerint, ha mindkét jutalom messze van, az organizmusok értelmesen választanak: inkább a később érkező, de nagyobb jutalomra szavaznak a hamarabb érkező, de kisebb helyett. Ha például választhatnánk, hogy tíz dollárt kapunk egy hét múlva vagy tizenegy dollárt nyolc nap múlva, a második lehetőséget választanánk. Amikor azonban a két jutalom közül a közelebbi szinte azon-

nal elérhető, az önuralom csődöt mond, a preferencia megváltozik és inkább a kisebb, de hamarabbi megoldást választjuk a nagyobb, de későbbi helyett: inkább tíz dollárt kérünk ma, mint holnap tizenegyet. A jövő diszkontálásával ellentétben – amely értelmes magatartás, ha a számítások helyesek – a preferenciákat viszájára fordító rövidlátó diszkontálás egyáltalán nem tűnik racionálisnak. Mégis minden organizmus rövidlátó.

A matematikus gondolkodású közgazdászok és pszichológusok azzal magyarázzák a preferencia rövidlátó megfordítását, hogy az organizmusok a racionálisabb exponenciális diszkontálás helyett *hiperbolikus* diszkontálást végeznek.⁸⁰ Amikor leértékeljük jövőbeli énünket, akkor ahelyett, hogy újra és újra megszoroznánk a jutalom szubjektív értékét a várakozással töltött minden egységnyi időre eső konstans számmal (így először feleolyan értékes lenne, majd negyedannyira, nyolcadannyira, tizenhatodannyira értékes és így tovább), az eredeti szubjektív értéket szorozzuk meg mindig egy egyre kisebb számmal (így először feleolyan értékes, majd harmadannyira, negyedannyira, ötödannyira értékes és így tovább). Ezt a felismerést intuitívabban, minőségileg is kifejezhetjük. A hiperbola egy kis könyökkel rendelkező matematikai görbe, amelyen egy meredek lejtő mintha ötvöződné egy lankásabbal (ellentétben az exponenciális görbével, amely lankásabb síugrást ábrázol). Ez egybeesik a pszichológiai elmélettel, hogy a rövidlátó diszkontálás oka az agy két rendszerének interakciója: az egyik az azonnali, a másik a jövőbeli vagy csak feltételezett jutalmakkal foglalkozik.⁸¹ Thomas Schelling így fogalmazott: „Néha úgy viselkedünk, mintha két énünk lenne, az egyik tiszta tüdőre és hosszú életre vágyik, a másik rajong a dohányért, az egyik karcsú testet szeretne, a másik édességet, az egyik fejlődni szeretne Adam Smith önuralomról szóló műveinek segítségével... a másik inkább egy régi filmet nézne a tévében.”⁸² Freud iddel és egóval kapcsolatos elmélete és az a korábbi elképzelés, hogy vétkeinkért belső démonjaink felelősek („az ördög kényszerített rá!”) mind annak a megérzésnek a megnyilvánulásai, hogy az önuralom a fejünkben lévő homunculusok (kis emberkék) háborúja. Walter Mischel pszichológus, aki ma már klasszikusnak számító vizsgálatokat végzett a gyermekek rövidlátó diszkontálásával kapcsolatban (a gyerekeket gyötrelmes választás elé állították: egy pillecukor most vagy két pillecukor tizenöt perc múlva), kollégájával, Janet Metcalfe-fal együtt azt állítja, hogy az azonnali beteljesülés iránti vágy az agy „forró rendszerének” műve, míg a türelmes várakozás a „hűvös rendszer”-nek köszönhető.⁸³

Az előző fejezetekben már képet kaphattunk a hűvös és a forró rendszer mibenlétéről: az egyik a limbikus rendszer (amelynek főbb részei a 8.2. ábrán láthatók), a másik a két homlokleány (8.3. ábra). A limbikus rendszer része a köztiagytól a hipotalamuszon át az amigdaláig tartó düh, félelem és dominancia áramköre, illetve a dopaminnal hajtott kereső áramkör, amely a köztiagytól a hipotalamuszon át a striátumhoz tart. Mindkettő oda-vissza kapcsolódik az orbi-

tofrontális kéreghez és a homlokleányok más részeihez, amelyek, mint láttuk, képesek szabályozni ezeket az érzelmi áramköröket, valamint ezen áramkörök és a viselkedés megfékezése közé állhatnak. Vajon értelmezhetjük-e az önuralmat a limbikus rendszer és a homlokleányok kötélfűzésaként?

2004-ben David Laibson és George Loewenstein összeállt Samuel McClure pszichológussal és Jonathan Cohennel, az idegi képalkotás szakértőjével, hogy kiderítsék, a rövidlátó diszkontálás paradoxona nem magyarázható-e az agy két rendszere közötti adok-kapokként: ők úgy fogalmaztak, hogy a limbikus tücsökről és a homlokleány hangyjáról van szó.⁸⁴ A résztvevők befeküdtek a szkennerekbe, és választaniuk kellett két kisebb jutalom, például a közeljövőben megszerezhető öt dollár és a csak néhány héttel később átvethető negyven dollár között. Arra voltak kíváncsiak, hogy az agy eltérően kezeli-e a döntést attól függően, hogy a kérdés „5 dollár most vagy 40 dollár két hét múlva?”, illetve „5 dollár két hét múlva vagy 40 dollár hat hét múlva?”. Azt tapasztalták, hogy eltérően kezeli. Az azonnali beteljesülést kínáló lehetőség működésbe hozta a striátumot és az orbitofrontális kéreg középső részét. Minden lehetőség működésbe hozta a hátsó-oldalsó prefrontális kéreg, a homlokleány hűvösebb, kognitívabb számításokért felelős részét. Még ennél is nagyobb eredmény, hogy a képalkotók szó szerint beleláttak a résztvevők fejébe. Amikor a prefrontális kéreg laterális része aktívabb volt a limbikus régióknál, a résztvevők kivárták a nagyobb, későbbi jutalmat; amikor a limbikus rész is ugyanolyan aktív volt, vagy még aktívabb, beérték a kisebb, közelebbi jutalommal.

Mint a 8.3. ábrán látható agyról leolvasható, a homlokleányok súlyos, számos részből álló szerkezetek, amelyek az önuralom különféle fajtáiért felelősek.⁸⁵ A leghátsó széle, amely a fali lebennnyel határos, az izmokat szabályozó motoros mező. Éppen előtte találhatók a premotoros területek, amelyek összetettebb programmá alakítják a motoros parancsokat; ezekben a régiókban fedezték fel először a tükroneuronokat. Az előttük lévő rész a prefrontális kéreg, amelynek részei a már ismert hátsó-oldalsó és orbitális/ventromediális régiók, valamint a két félteke végén lévő frontális pólus. A frontális pólus más néven „a homlokleány homlokleány” és a hátsó-oldalsó prefrontális kéreggel együtt akkor aktív, amikor a kisebb, azonnali jutalom helyett a nagyobb, későbbit választjuk.⁸⁶

A hagyományos neurológusokat (akik agykárosodott betegeket kezelnek, és nem egyetemistákat fektetnek a szkennerekbe) nem lepte meg a felfedezés, hogy az önuralomban a homlokleány játssza a legnagyobb szerepet. Számos balszerencsés páciensük éppen azért kerül hozzájuk, mert túl meredeken diszkontálták a jövőt, és nem csatolták be a biztonsági övet vagy sisak nélkül bicikliztek. Egy kisebb, azonnali jutalom kedvéért – hogy egy másodperccel előbb úton lehessenek vagy érezhessék a szelet a hajukban – lemondtak arról a későbbi jutalomról, hogy ép homloklebennnyel ússzák meg a balesetet. Rossz üzlet. A sérült homlokleányú betegeket ingervezéreltnek nevezik. Ha meglátnak egy fésűt, azonnal meg-

fogják, és megfésülködnek vele. Ha ételt látnak, a szájukba teszik. Ha beállnak a zuhany alá, csak akkor jönnek ki, ha rájuk szólnak. Ahhoz, hogy a viselkedésünk felszabaduljon az ingerek uralma alól, hogy a tetteink a céljainkat és a terveinket szolgálják, ép homloklebenyekre van szükség.

Amikor a homloklebeny kemény felületnek ütközik, nekicsapódik a koponya elülső részének és jelentős mértékben megsérül. Phineas Gage rémisztő balesete, amikor egy vasrúd fúródott az orbitofrontális és ventromediális kéregbe, az oldalsó és elülső részek azonban jobbra sértetlenek maradtak, arra utal, hogy a homloklebeny különböző részei más-más típusú önuralomért felelősek. Emlékezzünk vissza, hogy a Gage „szellemi képességei és állati hajlamai közötti egyensúly felborult”. Ma már minden idegtudós úgy véli, hogy az orbitofrontális kéreg alapvető kapocs az érzelem és a viselkedés között. Láttuk, hogy az orbitofrontális sérülést szenvedett betegek az ösztöneikre hallgatnak, felelőtlenek, könnyen elterelődik a figyelmük, alkalmatlanok a társas együttélésre, néha még erőszakosak is. Antonio Damasio idegtudós szerint a szindróma oka, hogy a beteg érzéketlen az érzelmi jelzésekre. Vizsgálatokkal bizonyította, hogy amikor különböző nyelési és vesztési esélyekkel járó kártyákkal játszanak, nem önti el őket a hideg verejték, ahogy azokat a normális embereket, akik félelmetesen sokat veszíthetnek, ha nem szerencsés a lapjárás.⁸⁷ Ez az érzelmi indíttatású önuralom – rossz előérzetnek is nevezhetnénk – ősi evolúciós jelenség, amelyet az is bizonyít, hogy az emlősöknek, például a patkánynak igen fejlett az orbitofrontális kérgé (lásd 8.1. ábra).

Az önuralomnak azonban vannak hűvösebb, szabályok mozgatta formái is, és ezek a homloklebeny külső és elülső részein jellemzőek; az emberi evolúció során az agynak ezek a részei növekedtek a legerőteljesebben.⁸⁸ Már láttuk, hogy a hátsó-oldalsó kéreg felelős a költség-haszonnal kapcsolatos racionális számításokért, mint amikor választanunk kell két késleltetett jutalom között, vagy el kell döntenünk, hogy egy munkást elgázolva mellékvágányra irányítjuk az elszabadult sínautót, vagy öt munkást elgázolva a fővágányon tartjuk.⁸⁹ A frontális pólus még magasabban helyezkedik el a parancsok láncolatában, és az idegtudósok szerint neki köszönhetően tudunk olyan rugalmasan szembenézni az élet egymásnak ellentmondó követelményeivel.⁹⁰ Ez lép működésbe, amikor több feladatot végzünk egyszerre, amikor feltérképezünk egy új problémát, amikor folytatjuk a valami miatt megszakadt munkát, és amikor ide-oda kapcsolgatunk az álmodozás és a körülöttünk lévő világra koncentráció között. Ennek köszönhetően térünk le egy mentális alfeladatra, majd vissza a fő tevéységünkhöz, például amikor megszakítjuk a főzést, hogy leszaladjunk a boltba egy hiányzó hozzávalóért, majd visszatérve folytatjuk a műveletet. Etienne Koechlin idegtudós a következőképpen foglalja össze a homloklebeny működését. A leghátsó részek az *ingerre* reagálnak, az oldalsó frontális kéreg a *kontextusra* reagál, a frontális pólus pedig az *eseményre*. Hogy konkrét példát mondjak, amikor csöng a telefon, és felvesszük, az ingerre reagálunk. Amikor egy barátunknál vagyunk, és hagyjuk csörögni,

a kontextusra reagálunk. És amikor a barátunk beugrik a zuhany alá, és azt kéri, hogy vegyük fel a telefont, ha csörög, az eseményre reagálunk.

Az ösztönös erőszak az önuralom bármely említett szintjének rendellenességéből fakadhat. Vegyük például a gyerekek erőszakos büntetését. Az erőszakellenes normákat interiorizáló modern nyugati szülők automatikus, szinte zsigeri reakciót adnak a gyerekverés gondolatára, valószínűleg az orbitofrontális kéregnek köszönhetően. A korábbi időkhoz vagy más szubkulturákhoz tartozó szülők (például az anya, aki azt kiabálja: „Várj csak, míg hazaér az apád!”) szabályozzák a verés erősségét a szabálysértés súlyossága alapján, esetleg aszerint, hogy otthon vagy nyilvános helyen vannak-e, ha pedig otthon, akkor vannak-e éppen vendégek. Ha azonban gyenge az önuralmuk, vagy felháborítja őket az égbekiáltónak érzett rosszkedv, elveszíthetik a fejüket, ami azt jelenti, hogy a düh áramköre lerázza magáról a homloklebeny uralmát, és úgy megverik a gyereket, hogy később maguk is megbánják.

Adrian Raine, aki korábban kimutatta, hogy a pszichopáták és a heves felindulásból ölők orbitofrontális kérgé kicsi vagy reakcióra képtelen, nemrégiben idegi képalkotó kísérellettel igazolta, hogy az erőszak oka a limbikus rendszer ösztönei és a homloklebeny önuralma közti egyensúly felborulása.⁹¹ Szkennelrel vizsgálta a feleségverők agyát, miközben megpróbálták megfelelkezni a negatív érzelmeiket – *harag, gyűlölet, rémület és félelem* – kifejező szavak jelentéséről, hogy csak a szavak színét nevezzék meg (ezt a figyelemtesztet Stroop-feladatnak nevezik). Az asszonyverők lassabban nevezték meg a színeket, méghozzá valószínűleg azért, mert a háttérben munkálkodó haragjuk következtében hiperérzékenyen viszonyultak a szavakban rejlő negatív érzelmekre. És az átlagember agyához képest – ők ugyanis képesek csak a nyomtatott betűk színére figyelni a szavak jelentésétől elvonatkoztatva – az asszonyverők limbikus szerkezete aktívabbnak bizonyult (beleértve a szívet és a striátumot is), hátsó-oldalsó frontális kérgük viszont kevésbé volt aktív. Feltételezhetjük, hogy az indulatból támadók agyában erősebbek a limbikus rendszerből származó agresszív ösztönök, a homloklebeny viszont kevésbé gyakorol önuralmat.

Az emberek többségéből természetesen nem hiányzik annyira az önuralom, hogy erőszakban törjenek ki. Ám az erőszakmentes többség egy részére is jellemzőbb az önuralom, mint másokra. Az intelligencián kívül nincs még egy jellemvonás, amely ennyire biztosítaná az egészséges és sikeres életet.⁹² Walter Mischel az 1960-as évek végén kezdte vizsgálni a késleltetett beteljesülést (választhattak a gyerekek, hogy egy pillecukrot kérnek azonnal vagy kettőt később), és nyomon követte a sorsok alakulását.⁹³ Amikor egy évtizeddel később újra megvizsgálta a résztvevőket, kiderült, hogy a pillecukor-kísérletben nagyobb akaraterőről tanúbizonyságot tevő gyerekek kamaszkorukra könnyebben alkalmazkodtak, jobb

eredményeket értek el az érettségin, és tovább tanultak. Amikor egy és két évtized elteltével újra megvizsgálták őket, a türelmes gyerekek felnőttként kisebb valószínűséggel használtak kokaint, jobb volt az önbecsülésük, jobb kapcsolatokat alakítottak ki, könnyebben kezelték a stresszt, a borderline személyiségzavar kevesebb tünetét mutatták, jobb diplomát kaptak, és többet kerestek.

A kamaszok és felnőttek nagy mintájával dolgozó vizsgálatok is hasonló összefüggésekre bukkantak. A felnőttek a végtelenségig türelmesek, ha pillecukorról van szó, de mint láttuk, őket is állíthatják hasonló választás elé: „Kér most rögtön öt dollárt vagy inkább két hét múlva negyven dollárt?” Laibson, Christopher Chabris, Kris Kirby, Angela Duckworth, Martin Seligman és mások kutatásai alapján a későbbi és nagyobb összeget választók jobb jegyeket szereznek, soványabbak, kevesebbet dohányoznak, többet mozognak, és nagyobb valószínűséggel fizetik vissza a hónap végén a hitelkártyáról levont összegeket.⁹⁴

Baumeister és munkatársai máshogy mérték az önuralmat.⁹⁵ Egyetemistákat kértek meg, hogy az alábbi és hasonló mondatok értékelésével mérjék fel az önuralmukat:

Sikeresen győzöm le a kísértést.

Akaratlanul is kimondom, amit gondolok.

Nem engedem ki a kezemből gyeplőt.

Elsodornak az érzelmeim.

Túl könnyen kijövök a sodromból.

Nem nagyon tudok titkot tartani.

Jobban járnék, ha előbb gondolkodnék, azután lépnék.

Az élvezet és a szórakozás néha akadályoz a munkám elvégzésében.

Sosem kések.

A kutatók először is kiigazították a társadalmilag kíváncsi jellemvonások megjelölésére vonatkozó hajlamot, majd a válaszokból összeállították az alkati önuralom egyetlen fokmérőjét. Ennek alapján a magasabb pontszámot elérő diákok jobb jegyeket szereztek, ritkábban küzdöttek étkezési zavarokkal, kevesebbet ittak, kevesebb pszichoszomatikus fájdalmat éreztek, kevésbé voltak hajlamosak depresszióra, szorongásra, fóbákra és üldözési mániára, többre becsülték magukat, lelkiismeretesebbek voltak, jobb kapcsolatot ápoltak a családtagjaikkal, állhatatosabb baráti kapcsolatokkal rendelkeztek, kevésbé bonyolódtak olyan szexuális kalandokba, amelyeket később megbántak, ritkábban fantáziáltak arról, hogy félrelépnek a monogám párkapcsolatban, kevésbé érezték szükségét, hogy „kieeressék a gőzt”, és több büntudat, de kevesebb szégyenérzet volt bennük.⁹⁶ Az erősebb önuralommal bírók könnyebben helyezkednek más nézőpontjába, könnyebben reagálnak mások gondjaira, bár aggodalmuk irántuk éppen annyira együttérző vagy együttérzésmentes, mint másoké. És a hagyományos véleke-

déssel ellentétben – mely szerint a túlzott önuralommal rendelkezők merevek, elfojtottak, neurotikusak, zárkóztak, idegesek, kényszeresek, vagy elakadtak a pszichoszexuális fejlődés anális szakaszában –, a kutatócsoport szerint az ember annál boldogabb, minél nagyobb az önuralma. Mentálisan a legtöbb pontot elérők bizonyultak a legégszesebbnek.

Vájon a kisebb önuralommal rendelkezők nagyobb valószínűséggel követnek el erőszakos bűncselekményeket? A közvetett bizonyítékok alapján igen. Idézzük fel a 3. fejezetből a bűn azon (Michael Gottfredson, Travis Hirschi, James Q. Wilson és Richard Herrnstein által elővezetett) elméletét, amely szerint a legkisebb önuralommal rendelkezőkből válnak bűnözők.⁹⁷ Ők azok, akik inkább a kisebb, gyorsabban és hamissággal megszerezhető nyereséget választják a becsületes munka hosszú távú gyümölcsei, többek között a börtön elkerülésének jutalma helyett. Az erőszakos kamaszok és fiatal felnőttek magatartásával általában már az iskolában is gond volt, és hajlamosak olyan zűrzavarba keveredni, amely alapján hiányzik belőlük az önuralom: ittasan vezetnek, kábítószer és alkoholt fogyasztanak, baleseteket okoznak, rosszul teljesítenek az iskolában, kockázatos a nemi életük, munkanélküliek, és olyan erőszakmentes bűncselekményeket követnek el, mint a betörés, a vandalizmus és az autólópás. Az erőszakos bűncselekmények sokszor megdöbbentően ösztönösek. Egy férfi besétál a trafikba cigarettáért, majd egy hirtelen ötlettől vezérelve előkapja a fegyverét, és kirabolja a kasszáét. Vagy azzal reagál a szidalmakra vagy a sértésre, hogy előrántja a kését, és leszúrja a másikat.

Hogy ne csak közvetett bizonyítékokról beszélhessünk, azt kellene bebizonyítani, hogy a pszichológusok önuralom-értelmezése (amelyet azzal mérnek, hogy a kisebb-korábbi vagy a nagyobb-későbbi jutalmat választjuk-e, illetve hogyan vélekedünk a saját ösztönösségünkről) egybevág-e a kriminológusok önuralom-értelmezésével (amelyet az erőszak tényleges kitörésével mérnek). Mischel városi iskolákban és a nehéz sorsú fiatalok táboraiban vizsgálta a gyerekeket, és megállapította, hogy a nagyobb mennyiségű M&M cukorkára többet váró gyerekek kisebb valószínűséggel keverednek verekezésbe vagy csúfolják a társaikat.⁹⁸ A tanárok által készített értékelések vizsgálata is megerősítette, hogy akit ösztönösebbnek látnak, az általában agresszívabb is.⁹⁹ Avshalom Caspi és Terri Moffitt pszichológusok különösen informatív vizsgálata az új-zélandi Dunedin városban egy teljes gyermekcsoportot követett nyomon a születésüktől, 1972–73-tól kezdve.¹⁰⁰ Az önuralomra képtelennek tartott – ösztönös, nyughatatlan, negatív hozzáállású, kitarító figyelemre képtelen és érzelmileg ingadozó – háromévesekből huszonegy éves korukra nagyobb valószínűséggel vált elítélt bűnöző. (A vizsgálat nem tett különbséget erőszakos és erőszakmentes bűncselekmények között, de ugyanannak a mintának a későbbi vizsgálatából kiderült, hogy a két bűncselekménytípus általában együtt jár.)¹⁰¹ A gyakoribb bűnözés egyik oka az lehetett, hogy kevésbé mérték fel viselkedésük következményeit. A kérdőívekre adott válaszokban a rosszabb önuralommal rendelkezők kisebb valószínűséget adtak annak, hogy egy

bűncselekmény-sorozat után letartóztatják, vagy hogy elveszítik barátaik és családtagjaik megbecsülését, ha napvilágra kerülnek törvénytelen ügyeik.

A kamaszkori és fiatal felnőttkori bűnözés alakulása összefügg az önuralom növekedésével, ami abban is tetten érhető, hogy egyre inkább a nagyobb, későbbi jutalmat választják a kisebb, korábbi helyett. E változást részben az agy fizikai érése idézi elő. A prefrontális kéreg csak az élet harmadik évtizedében nyeri el végleges formáját, és az oldalsó és poláris része alakul ki utoljára.¹⁰² De nem csak az önuralomról van szó. Ha a bűnözés *kizárólag* az önuralmon múlna, akkor a fiatal tinédzserek egyre kisebb valószínűséggel kerülnének bajba, ahogy idősödnek, mégsem ezt látjuk. Ennek az az oka, hogy az erőszak nemcsak az önuralomtól függ, hanem azoktól a késztetésektől is, amelyeket az önuralomnak szabályoznia kell.¹⁰³ A kamaszkor az úgynevezett szenzációhajhászás felemelkedésének és bukásának kora is, és ezt a tizennyolc éves korban csúcsra érő keresőrendszer tevékenysége vezérli.¹⁰⁴ Ebben az időszakban fokozódik a férfiak egymás elleni versengése a tesztoszteron hatására.¹⁰⁵ A szenzációhajhászás és a versengés fokozódása legyőzheti az önuralom erősödését, így az idősebb kamaszok és a huszonevesek virágzó homloklebenyük ellenére is erőszakosabbá válnak. Hosszú távon az önuralom győz, amikor a tapasztalatok megerősítik, és a kamaszok megtanulják, hogy a szenzációhajhászás és a versengés költségekkel jár, az önuralom viszont jutalommal. A kamaszkori bűnözés íve abból ered, hogy ezek a belső erők különböző irányokba húzzák-vonják az embert.¹⁰⁶

Az önuralom tehát fix jellemvonás, amely már a kora gyermekkorban megkülönbözteti egymástól az embereket. Ikrekkel és örökbe fogadott gyerekekkel még senki sem kísérletezett, nem tudjuk hát, hogy az önuralommal kapcsolatos felméréseken, például a pillécukor-kísérletben vagy annak felnőtt megfelelőin nyújtott teljesítmény örökletes-e. Valószínűleg az, mert szinte minden más pszichológiai jellemvonás részben örökletesnek bizonyult.¹⁰⁷ Az önuralom részben összefügg az intelligenciával (–1 és 1 közötti skálán mintegy 0,23-as együtthatóval), és a két jellemvonást az agy azonos részei határozzák meg, bár nem teljesen ugyanúgy.¹⁰⁸ Az intelligencia maga is nagymértékben összefügg a bűnözéssel – a kevésbé élesesű emberek több erőszakos bűncselekményt követnek el, és nagyobb valószínűséggel válnak erőszakos bűncselekmény áldozatává –, és bár nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget, hogy az önuralom hatása valójában az intelligencia hatása és fordítva, valószínűleg mindkét jellemvonás egymástól függetlenül járul hozzá az erőszakmentességhez.¹⁰⁹ Az önuralom örökölhetőségének másik jele, hogy az önuralom hiányával jelzett szindróma, a figyelemzavaros hiperaktivitás zavar (amely a bűncselekményekkel is összefügg) az egyik legkönnyebben örökölhető tulajdonság.¹¹⁰

Egyelőre az önuralom hiányából következő erőszakra vonatkozó bizonyítékok viszonylagosságra épülnek. Abból a felismerésből erednek, hogy némelyeknek rosszabb az önuralma, mint másoknak, és éppen ők azok, akik nagyobb valószínűséggel szegnek szabályokat, dühödnek be és követnek el több bűncselekményt.

Az összefüggés azonban nem bizonyítja az ok-okozati viszonyt. A kisebb önuralommal rendelkezők talán azért hajlamosabbak a bűnözésre, mert egyben kevésbé intelligensek is, rosszabb környezetből származnak vagy más általános hátránnyal indulnak. Ennél is fontosabb, hogy a személyenként változó fix jellemvonás nem nyújt magyarázatot arra, amire a leginkább kíváncsiak vagyunk: hogy miért változott a történelem során az erőszak mértéke. Ehhez azt kell bizonyítanunk, hogy amikor a különböző emberek önuralma erősödik vagy csökken, erőszakosabbá vagy kevésbé erőszakossá válnak-e. És azt is bizonyítanunk kell, hogy az emberek és a társadalmak az idők során képesek fejleszteni az önuralmukat, és ezzel csökkentik az erőszakot. Próbáljuk hát megtalálni a hiányzó láncszemeket!

Késztetéseink leküzdése fáradságos munkának érződik. Az önuralommal kapcsolatos kifejezések sokszor utalnak az erő fogalmára: *akaraterő, önmagunk legyőzése, önmegtartóztatás*. Len Talmy nyelvész észrevette, hogy az önuralom nyelvezete az erő dinamikájának nyelvezetéből merít, mintha az önuralom egy homunculus lenne, amely egy makacs ellenféllel küzd a koponyán belül.¹¹¹ Ugyanaz a logika áll amögött, hogy *Biff visszafogta a kutyáját* és *Biff visszafogta magát*. Más fogalmi metaforákhoz hasonlóan AZ ÖNURALOM FIZIKAI ERŐFESZÍTÉS is közel áll a neurobiológiai realitáshoz.

Leleményes kísérletsorozatukban Baumeister és munkatársai bebizonyították, hogy az önuralom az izmokhoz hasonlóan elfáradhat. Laboratóriumi eljárásuk bemutatásához idézem egyik cikkük módszertani beszámolóját:

Eljárás. A résztvevők az ízlelés érzékelésével kapcsolatos vizsgálatra jelentkeztek. Minden résztvevővel külön foglalkoztak; a kísérletvezető arra kérte őket, hogy a vizsgálat előtt hagyjanak ki egy étkezést, és legalább 3 órával előtte már ne egyenek semmit.

A laboratóriumi helyiséget gondosan előkészítettük a résztvevők érkezése előtt. A szobában egy kis sütőben csokis keksz sült, ezért a laboratóriumot átjárta a friss csoki és a sütés ízletes aromája. A résztvevők asztalára két ételt tettünk. Az egyik tányéron csokis kekszek és csokikockák voltak, a másikon piros és fehér retek.¹¹²

A fedősztori szerint a kísérlet az érzékek memóriáját vizsgálta: a résztvevőknek két nagyon különböző ízt kell megkóstolniuk, és bizonyos idő elteltével felidézniük a jellemzőiket. A kísérletvezető kérésére a résztvevők egyik fele két-három kekszet, a másik fele két-három retket fogyasztott el. Ezután a kísérletvezető elhagyta a termet, és egy egyoldalú tükrök segítségével ellenőrizte, hogy a résztvevő nem csal-e. A cikkben megjegyzik: „Többen is feltűnően érdeklődtek a csokoládé iránt, sóvárogva nézték a tálat, néhányan még meg is szagolgatták a kekszeket.” Ezután

a kísérletvezető közölte velük, hogy tizenöt percet várniuk kell az ízzel kapcsolatos memóriájuk tesztelésére. Addig olyan feladatokat kellett elvégezniük, amelyekben ceruzával kellett geometriai alakzatokat körberajzolniuk úgy, hogy soha nem mehettek át kétszer ugyanazon a vonalon, és nem emelhették fel a ceruzát. A szadizmus fokozása érdekében a kísérletvezetők megoldhatatlan feladatok elé állították őket, és lemérték, hogy mennyi idő után adja fel a résztvevő. Aki kekszet evett, 18,9 percet töltött a feladattal, és 34,3-szor próbálta megoldani. Aki retket evett, 8,4 percet töltött a feladattal, és 19,4-szer próbálta megoldani. A retket fogyasztóknak valószínűleg annyi mentális energiájukba került ellenállni a kekszeknek, hogy a feladatok megoldására már nem maradt erejük. Baumeister szerint ez az effektus az *egó kimerülése*, az *egó* freudi értelmében: a szenvedélyeket szabályozó mentális entitás.

A vizsgálat számos problémát felvet: lehet, hogy a retket fogyasztók egyszerűen csak frusztráltak, dühösek, rosszkedvűek vagy éhesek voltak. A Baumeister-csapat azonban megpróbálta kiküszöbölni ezeket a problémákat, és a következő évtizedben egy sor kísérlettel bizonyította, hogy az akaraterőt igénybe vevő feladat rontja a következő akaraterőt igénylő feladatban nyújtott teljesítményt. Az alábbiakban felsorolok néhány feladatot, amely kimerítheti az *egó*:

- Nevezd meg azt a színt, amilyen betűkkel írtak egy szót (például a PIROS szó kék tintával), de ne foglalkozz azzal a színnel, amelyet a szó jelöl (Stroop-feladat)!
- Kövesd nyomon a képernyőn mozgó dobozokat (mint az itt a piros, hol a piros játékban), közben ne foglalkozz a szomszédos képernyőn látható kabaréjelenettel!
- Írj meggyőző beszédet a tandíj növelésének szükségességéről!
- Írj esszét egy kövér ember átlagos napjáról sztereotípiák nélkül!
- Érzelemnyilvánítás nélkül nézd meg azt a jelenetet a *Becéző szavakból*, amikor Debra Winger elbúcsúzik a gyerekeitől!
- Ha rasszista előítéleteid vannak, beszéljess el egy afrikai amerikaival!
- Írd le minden gondolatodat, de ne gondold jegesmedvére!¹¹³

És íme az eredmény, az akaraterő megtorpanása:

- Hamarabb föladjuk, ha kézerősítőt kell összenyomogatnunk, anagrammákat kell megfejtenünk vagy egy filmben addig kell néznünk egy dobozt egy asztalon, amíg végre történik valami.
- Megszegjük a fogyókúrát, mert az ízleléssel kapcsolatos kísérletben ennünk kellett egy kanál fagyit, de nem tudjuk abbahagyni.
- Még több sört kérünk az ízleléssel kapcsolatos kísérletben, pedig rögtön utána az autóvezetési képességünket fogják megvizsgálni.

- Képtelenek vagyunk elfojtani a szexuális gondolatokat, például az ANPI anagrammáról nem a NAPI, hanem a PINA szó jut eszünkbe.
- Amikor valakit arra tanítunk, hogy a golfban a lyukba vezesse a labdát, nem sikerül beszélgetnünk valaki mással.
- Hajlandóak vagyunk többet fizetni egy szép óráért, autóért vagy hajóért.
- A vizsgálatban való részvételért kapott pénzt elszorjuk rágóra, édességre, csipszre vagy kártyára, amit a kísérletvezetők ravaszul árusítanak.

A kontrollkísérletek segítségével a pszichológusok kizárták az olyan alternatív magyarázatokat, mint a fáradtság, a nehézség, a hangulat és az önbizalomhiány. Az egyetlen közös nevező az önuralom szükségessége maradt.

A kutatás egyik fontos tanulsága, hogy az önuralom gyakorlása elfedheti az emberek közötti különbségeket.¹¹⁴ Nem véletlen, hogy az 1960-as évek józanságot és önuralmat lenéző populáris kultúrája a konformizmust is lenézte, ahogy az ismert jelszó is jelzi: „Tedd, amit jónak látsz”. Mindenki mást lát jónak, a társadalom azonban csak egyvalamit, ezért önuralommal kell rákényszerítenünk magunkat. Ha az önuralom kioltja az egyediséget, számíthatunk rá, hogy az *egó* kimerülésével visszatérnek az egyedi jellemzők. És éppen ezt tapasztalta a Baumeister-csoport is. Amikor a fagyikóstolós kísérletben a résztvevőknek nem kellett már korábban is önuralmat gyakorolniuk, a fogyókúrázók és a többiek ugyanannyi fagyit fogyasztottak. Amikor azonban már kimerült az akaraterőjük, a fogyókúrázók többet ettek. Az *egó* kimerülése leleplezte a különbségeket az előítéletes és előítéletmentes emberek által megfogalmazott sztereotípiákban, az izákosok és a mértékletes alkoholfogyasztók sörfogyasztásában, valamint a gátlásos és a közvetlen emberek által folytatott felületes beszélgetésekben.

A Baumeister-csoport azt a viktoriánus elképzelést is igazolta, hogy néhány embernek – különösen a férfiaknak – akaraterőre van szüksége szexuális étvágya kordában tartásához.¹¹⁵ Egy vizsgálatban azt mérték fel a pszichológusok, hogy érzelmileg milyen közel kell kerülnie egy résztvevőnek egy másik emberhez ahhoz, hogy futó kalandba bonyolódjanak. Ebből a szempontból különböző emberek léteznek, és a két nem között is jelentős a különbség, ahogy az tetten érhető abban a filmes beszélgetésben is, amikor Diane Keaton azt mondja, hogy „a szex szerelem nélkül semmitmondó élmény”, mire Woody Allen így válaszol: „Igen, de a semmitmondó élmények közül az egyik legjobb.” A vizsgálatban résztvevők fele végigcsinált egy *egó* kimerítő feladatot (változó szabályok szerint kellett kihúzni a szavak egyes betűit), majd el kellett képzelniük, hogy tartós kapcsolatban élnek, de kettesben maradnak a másik nem vonzó képviselőjével annak hotelszobájában. Ezután feltették a kérdést, hogy a képzeletükben engednék-e a kísértésnek. Azok a résztvevők (mindkét nemből) – akár kimerült már az akaraterőjük, akár nem –, akik szerint a szex szerelem nélkül semmitmondó élmény, ellenálltak volna a kísértésnek. Ám ha a futó kalandokra

nyitottabbak akaratereje átmenetileg gyengült, képzelt énjük sokkal nagyobb valószínűséggel mondott igent.

A két nem mintázata árulkodó volt. Amikor a résztvevők akaratereje friss volt, nem mutatkozott különbség a férfiak és a nők között: mindkét nem ellenállt a képzeletbeli megcsalásnak. Amikor az akaraterejük legyengült, a nők továbbra is ellenálltak, a férfiak azonban úgy képzeltek, hogy belemennének a kalandba. Egy másik elemzés is azt jelezte, hogy a lovagiassághoz önuralomra van szükség: egyszerűen összehasonlították azokat, akiknek állításuk szerint sok vagy kevés az önuralma (az egó kimerülésétől függetlenül). A nagy önuralommal rendelkezők közül sem a férfiak, sem a nők nem csalták volna meg a partnerüket, az alacsony önuralmú férfiak azonban valószínűleg igen. A mintázat alapján mélyreható különbség figyelhető meg a férfiak és a nők között az önuralom gyakorlásából. Akaraterejük alól felszabadulva a férfiak nagyobb valószínűséggel viselkednek úgy, ahogy evolúciós pszichológiájuk diktálja.

Baumeister és Gailliot még egy kísérlettel igyekeztek igazolni, hogy az önuralom nemcsak a képzeletbeli, hanem a valódi szexuális tevékenységet is befolyásolja. Olyan párokat hívtak a laboratóriumba, akik vagy tapasztaltak voltak szexuálisan, vagy még csak a kapcsolat elején jártak, elválasztották őket, az egójukat kimerítő feladatot adtak nekik (egy unalmas videóra kellett koncentrálniuk, és nem kalandozhatott el a figyelmük), majd újra egy szobába tették és arra kérték őket, hogy legyenek egymással három percig gyengédek, amíg a kísérletvezető diszkréten kiment a helyiségből. A kísérletvezetők illendőségből nem filmezték le a párt, és nem is figyelték őket titokban, csak megkérték a két felet, hogy pontosan írják le, mi történt köztük. A kimerült akaraterejű tapasztalt párok egy kicsit *kevésbé* közeledtek egymáshoz fizikailag, mintha a szex már nem szenvedély, hanem kötelesség lenne számukra. Az egó kimerülése azonban felerősítette a tapasztalatlan párok fizikai közeledését. A leírás szerint „Hosszasan csókolóztak nyitott szájjal, tapogatták és simogatták egymást (például a másik fenekét és a nő mellét), sőt még egy-egy ruhadarabot is levettek.”

A civilizáció folyamatának elmélete szerint a középkori Európában az önuralom hiánya bűjt meg a romlottság egy sor formája mögött: az ápolatlanságra, a türelmetlenségre, a szabadosságra, a durvaságra, a jövő meredek diszkontálására és, ami a legfontosabb, az erőszakra gondolok. Az önuralom tudománya igazolja, hogy az elme egyetlen képessége megakadályozza a kicsapongás fenti formáinak egy részét. Azt azonban még nem bizonyítottuk, hogy az erőszak is közéjük tartozik. Azt már tudjuk, hogy a kevesebb önuralommal rendelkezők zsémbesebbek, és könnyebben kerülnek bajba. De vajon kihozhatja-e a bennünk élő vadállatot egy manipulációval élő kísérlet?

Senki sem szeretné, ha verekedés törne ki a laboratóriumban, ezért Baumeister cselhez folyamodott. Éhes résztvevőket kért fel egy vizsgálatra az ízek és az

írás kapcsolatáról.¹¹⁶ Megjelölték kedvenc és legkevésbé szeretett ízüket, írtak egy értekezést az abortuszról, értékelték egy fiktív résztvevő értekezését, értékelték egy étel ízét, végül elolvasták egy társuk véleményét az értekezésükről. Az ízleléses tesztben a résztvevők fele egy fánk, a másik fele egy retek ízét, állagát és aromáját pontozta. Amikor azonban a szájukhoz emelték az ételt, a kísérletvezető felkiáltott: „Egy pillanat! Elnézést kérek; összekevertem valamit. Ezt nem önnek szántuk. Kérem, ne egyen belőle többet! Kimegyek, kitalálom, mi következik most.” Ezután öt percre magára hagyta a résztvevőt a fánkkal vagy a retekkel. Ha valaki kételkedne abban, hogy ez a kísérlet az önuralmat vizsgálja, olvassa el a beszámoló alábbi részletét:

Résztvevők: Negyven egyetemista vett részt a kísérletben, cserében kreditet kaptak. Hét résztvevő adatait kizártuk az elemzésből, négy esetben azért, mert gyanúsak találták a társuk véleményét, hárman pedig megették az egész fánkot.

Ezután a résztvevők elolvasták társuk vitriolos értékelését az esszéjükéről. Elmondták nekik, hogy a társuk milyen ízeket szeret, és közölték, hogy a csípős ételeket nem kedveli. Ezután el kellett készíteniük a társuk uzsonnáját egy zacskó csipszből és a feltűnő PIKÁNS címkével ellátott csípős szószból. A felhasznált mennyiséget a kísérletvezetők úgy állapították meg, hogy távozásuk után lemérték a szószos doboz súlyát. A résztvevőknek a hangulatukat is pontozniuk kellett, a haragot is beleértve. Akiknek a fánkról való lemondás miatt kimerült az önuralmuk, nem lettek dühösek, de bosszút álltak. 62 százalékkal több csípős szószot tettek vitriolos értékelést adó partnerük csipszéire, valószínűleg azért, mert képtelenek voltak ellenállni a bosszú kísértésének. A kimerült akaraterejű kísérleti alanyok nagyobb valószínűséggel kínozták bírálójukat azzal, hogy valahányszor hibázott egy számítógépes játékban, egy gombot megnyomva a fülébe dudáltak.

Egy másik vizsgálatban az agresszív fantáziaképeket vizsgálták: a résztvevőknek el kellett képzelniük, hogy egy bárpultnál állnak rajongva szeretett barátnőjükkel, amikor feltűnik egy rivális, és flörtölni kezd, a lány pedig láthatóan élvezzi a helyzetet. (A nőknek azt kellett elképzelniük, hogy a barátjukkal kezd ki egy másik nő.) A résztvevő kérdőre vonja a rivalist, aki válaszul a bárpultnak löki. A közelben áll egy sörösüveg. A résztvevőnek szegezték a kérdést: „Mekkora valószínűséggel vágná fejbe a riválisát az üveggel? Pontozza a valószínűséget a –100 (egyáltalán nem valószínű) és 100 (rendkívül valószínű) közötti skálán.” Ha a kevés önuralommal rendelkezők akaratereje kipihent volt, állításuk szerint valószínűleg nem álltak volna bosszút. Ha azonban az akaraterejük kimerült, valószínűleg megtorolták volna a sértést.

Ha kombináljuk a következőket: (1) Baumeister kísérleteit, amelyek alapján az önuralom laboratóriumi csökkentése fokozhatja az impulzív szexre és erőszakra való hajlamot; (2) az összefüggéseket az alacsony önuralom között egyfelől, más-

felől pedig a gyerekkori rosszalkodás, a léha viselkedés és a bűnözés között; (3) a homloklebeny tevékenysége és az önuralom között összefüggéseket feltáró képalkotó vizsgálatokat; valamint (4) az ösztönös erőszak és a homloklebeny hibás működése között összefüggéseket feltáró képalkotó vizsgálatokat, akkor az empirikus kép alátámasztja Elias feltevését, mely szerint az erőszak az önuralom átfogó idegi mechanizmusának gyengeségéből ered.

A kép továbbra sem teljes. Attól, hogy létezik egy tulajdonság, amely évtizedeken keresztül fix egy emberben, és amely percek leforgása alatt kimeríthető, még nem értjük meg jobban, hogy egy társadalom hogyan változhat meg az évszázadok során. Még előttünk áll annak bizonyítása, hogy akármennyi önuralommal születünk is, képesek vagyunk fejleszteni. Nincs abban semmi ellentmondás, hogy az önuralom egyrészt örökölheto, másrészt idővel fejleszthető. Ugyanez történt a természetünkkel is: a gének hatására vannak köztünk magasabbak, de az évszázadok során mindenki magasabb lett.¹¹⁷

Amióta csak foglalkozunk az önuralommal, azóta próbáljuk fejleszteni is. Odüsszeusz az árbóchoz kötöztette magát, és viasszal tömte be a matrőzai fülét, hogy hallhassa a szirének csábító énekét, a hajó mégse ütközzön sziklának. Azokat a technikákat, amellyel a jelenlegi én akadályozza a jövőbeli ént, Odüsszeusz tiszteletére odüsszeuszi vagy ulixesi módszereknek is nevezik. Több száz példát sorolhatnánk fel.¹¹⁸ Igyekszünk nem korgó gyomorral bevásárolni. Amikor éppen nem kívánjuk az édességet, a cigarettát vagy az alkoholt, minden ilyet kidobunk, hogy ne kerüljünk bajba, amikor majd kívánjuk. A hálószoba túlsó végébe tesszük a vekkert, nehogy kikapcsoljuk és visszaaludjunk. Felhatalmazzuk a munkaadóinkat, hogy a fizetésünk egy részét a nyugdíjunkra fordítsák. Addig ellenállunk egy-egy új folyóirat, könyv vagy kütyü megvásárlásának, amíg be nem fejeztük az aktuális munkánkat, nehogy megzavarjon benne. Átadjuk a pénzünket az olyan vállalatoknak, mint a Stickk.com, amely apránként visszacsorgat nekünk belőle, ha bizonyos célokat teljesítünk, ha viszont nem teljesítjük, egy olyan politikai szervezetnek adományozza, amelyet utálunk. Nyilvánosan kijelentjük, hogy megváltozunk, így kudarc esetén csorbul a jó hírünk.

Mint a 3. fejezetben láttuk, a kora újkori európaiak az odüsszeuszi önuralom érdekében nem használtak éles kést az étkezőasztalnál. A régi westernfilmek kocsmáiban látható jól ismert felirat – „A pisztolyt hagyd a ruhatárban” – ugyanezt a célt szolgálta, ahogy a fegyvertartással kapcsolatos törvények és a leszereleési egyezmények is. Az is jó taktika, ha távol tartjuk magunkat a bajtól, például kerüljük sértett ellenfelünk törzshelyét. Azok a verekedők, akik hagyják magukat szétválasztani, hasonló taktikához folyamodnak, ráadásul így sem gyengének, sem gyávának nem bizonyulnak.

Az önuralom többi stratégiája inkább mentális, mint fizikai. Walter Mischel kísérletei alapján már a négyévesek is képesek sokáig várni a dupla adag pillecu-

korra, ha letakarják a csábító édességet, nem néznek oda, énekléssel mulatják az időt vagy édes finomság helyett puha fehér felhőként képzelik el.¹¹⁹ Az erőszak esetében ennek az lehetne a párja, amikor a sértést átalakítjuk a fejünkben, és már nem a hírnevünkön esett végzetes csorbának látjuk, hanem közömbös gesztusnak vagy a rivális éretlensége bizonyítékának. Ez az átalakítás rejlik az olyan tanácsok mögött, mint „ne vedd magadra”, „csak kiereszti a gőzt”, „csak gyerek” és „ne hagyd magad kizökkenteni” vagy „az egyik fülemen be, a másikon ki”.

Martin Daly és Margo Wilson a közgazdászok optimális kamatra vonatkozó elmélete és a biológusok optimális portyázásra vonatkozó elmélete alapján az önuralom manipulálásának harmadik módszerével álltak elő. Szerintük az organizmusokban működik egy belső változó – mint egy alakítható kamatláb –, amely szabályozza, hogy milyen meredeken diszkontálják a jövőt.¹²⁰ A változó beállítása attól függ, hogy mennyire stabil a környezet, és hogy becslésük szerint meddig fognak élni. Nincs értelme holnapra tartogatni a dolgokat, ha nem lesz holnap, vagy ha a világ annyira kaotikus, hogy talán vissza sem kapjuk a megtakarításainkat. Daly és Wilson egy nagyváros negyedeinek számszerű összevetéséből állapította meg, hogy minél rövidebb a várható élettartam (bármely okból, az erőszakot leszámítva), annál nagyobb az erőszakos bűncselekmények aránya. Az összefüggés alátámasztja azt a hipotézist, hogy ha az életkor állandó, az emberek akkor féktelenebbek, amikor kevesebb hátralévő évüket kockáztatják. A diszkontálás mértékének a környezet bizonytalansága folytán végbemenő racionális módosítása ördögi körhöz vezethet, hiszen ekkor már a saját féktelenségünk is bekerül a többiek diszkontálásának mértékébe. A Máté-hatás – amely szerint egyes társadalmakban minden jó, másokban minden rossz – annak lehet a következménye, hogy a környezet bizonytalansága és a pszichológiai féktelenség egymást táplálják.

A negyedik módszer a társadalom önuralmának felturbózásához: ha egészségesebben táplálkozunk, kevesebbet iszunk és egészségesebben élünk. A homloklebeny az anyagcsere szempontjából sokat követelő szövet, aránytalanul nagy mennyiségben kívánja a glükózt és a többi tápanyagot. Baumeister – az önuralom mint fizikai erőfeszítés metaforájának továbbfejlesztésével – megállapította, hogy a vérünk glükózsztintje leesik, amikor az egónkat kimeríti egy feszült figyelmet vagy akaraterőt igénylő feladat.¹²¹ És ha glükózsztintünk visszaállítása érdekében megiszunk egy pohár cukros limonádét (az aszpartámmal ízesített limonádé nem felel meg a célnak), jobban teljesítünk a következő feladatban. Nem lehetetlen, hogy a homloklebenyt gátló valódi körülmények – alacsony vércukorszint, részegség, kábítószer-mámor, az elősködők mennyisége, valamint a vitamin- és ásványi-anyag-hiány – csökkentik az elszegényedett társadalom tagjainak önuralmát, és hajlamosabbá teszik őket az ösztönös erőszakra. Számos placebóval kontrollált kísérlet bizonyította, hogy ha a rabok étrendkiegészítőket kapnak, csökken az ösztönös erőszak előfordulása.¹²²

Baumeister ennél is tovább vitte a metaforát. Ha az akaraterő olyan, mint egy izom, vagyis a használatból kimerül, energiát von el a testtől, és egy cukorlökettel

mege erősíthető, akkor gyakorlattal edzhető lenne? Fejleszthető lenne az akarat-erőnk az elzántság és az eltökéltség rendszeres gyakorlásával? A metaforát nem szabad *túl*ságosan szó szerint értelmeznünk – nem valószínű, hogy a homlokle-beny úgy növelné a szöveteit, mint az izom a tömegét –, az azonban lehetséges, hogy a kéreg és a limbikus rendszer idegi összeköttetései a gyakorlattal erősíthetők. Az is lehet, hogy az önuralom stratégiái megtanulhatók, élvezhetjük az ösztönök leküzdésének érzését, és az újonnan felfedezett fegyelmet viselkedésünk különböző összetevőire is alkalmazhatjuk.

Az edzés metaforájának tesztelése érdekében Baumeister és más pszichológusok heteken vagy hónapokon át gyakoroltatták a résztvevőkkel az önuralmat, és csak ezt követően vonták be őket az egó kimerítésével kapcsolatos vizsgálatokba.¹²³ Egyes vizsgálatokban minden elfogyasztott falatról naplót kellett vezetniük; be kellett iratkozniuk tornára, a pénz kezelését és a tanulást oktató tanfolyamokra; a ritkábban használt kezükkel kellett mindennapi feladatokat elvégezniük, például fogat mosni és számítógépes egeret használni; és ami igazán próbára tette a diákok önuralmát: kerülniük kellett a káromkodást, egész mondatokban kellett beszélniük, és nem kezdhették a mondatokat az *én* szóval. Néhány hétnyi edzést követően a diákok valóban könnyebben teljesítették az egót kimerítő gyakorlatokat a laboratóriumban, és az életük többi területén is nagyobb önuralom jellemezte őket. Kevesebbet dohányoztak, kevesebb alkoholt fogyasztottak, kevesebb készletelt ettek, kevesebb pénzt költöttek, kevesebbet nézték a tévét, többet tanultak, és elmosogatták az edényeket, nem hagytak mindent a mosogatóban. Ismét igazolva látjuk hát Elias sejtését, hogy az élet apró dolgaiban gyakorolt önuralom második természetünké válhat, és viselkedésünk többi elemére is kiterjedhet.

Nem elég, hogy az önuralmat odüsszeuszi korlátok, kognitív átalakítás, módosítható belső diszkontálási ráta, az egészségesebb táplálkozás és a testedzéssel növelhető izomtömeg megfélelője szabályozza, még a divat szeszélyeinek is ki van téve.¹²⁴ Bizonyos korszakokban az önuralom a jóra való ember eszménye: felnőtt, méltóságteljes, hölgy vagy úr, mensch. Máskor lenézik, és a merevséggel, a prűdséggel, a begyöpösödöttséggel, a vaskalapossággal, a puritanizmussal azonosítják. Legutóbb a bűnözéssel sújtott 1960-as években dicsőítették az önuralom hiányát: „Tedd, amit jónak látsz!”, „Lazulj el!”, „Ha jólesik, csináld!”, „Kell egy kis vadság”. Az önkényeztetés hirdetése világosan látszik az évtized koncertfilmjeiből, amelyekben a rockzenészek annyira igyekeznek túltenni egymáson az ösztöneik kielésében, hogy az a benyomásunk támad, hogy spontaneitásuk mögött nagyon sok tervezgetés és erőfeszítés áll.

Lehetséges-e, hogy az önuralomhoz vezető hat módszer elterjed egy társadalom tagjai körében, és előbb-utóbb meghatározza annak általános jellegét? Ez lenne az utolsó láncszem a civilizáció folyamatának elméletét alkotó magyarázatláncban.

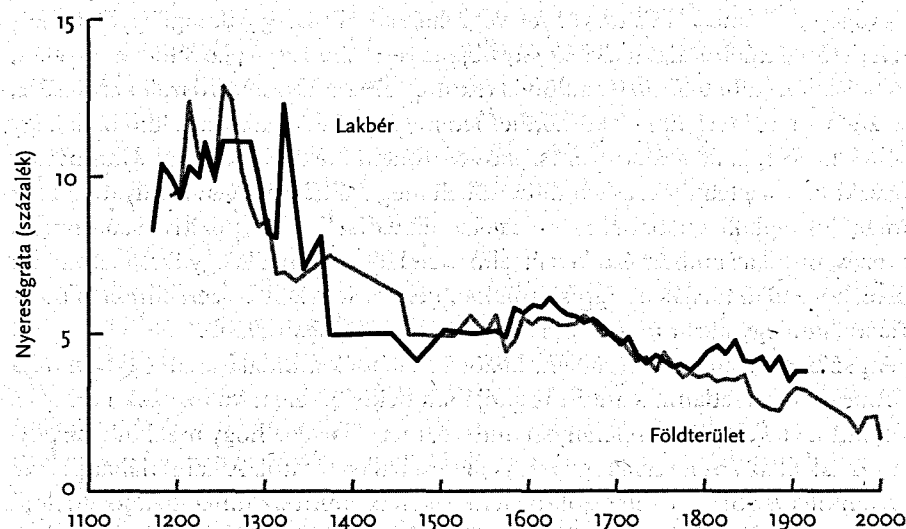
Az exogén első láncszem a törvények végrehajtásának és a gazdasági együttműködés lehetőségeinek átalakulása, amely objektíven módosítja a következményeket, így a késleltetett beteljesülés, különös tekintettel az ösztönös erőszak kerülésére, hosszú távon megéri. Ennek köszönhetően megerősödnek az önuralom izmai, így (többek között) gátat szabunk erőszakos ösztöneinknek, csak akkor folyamodunk erőszakhoz, ha a lebukást és a büntetést kell megakadályoznunk. A folyamat akár önmagát is táplálhatja a pozitív visszajelzés láncolatában; a „pozitív” szót mind a tervezés, mind az emberi értékek értelmében használom. Ha egy társadalomban mások kordában tartják az agressziójukat, nekem sem kell készen állnom a megtorlásra, ami egy kicsit másokról is leveszi terhet, és így tovább.

A pszichológia és a történelem közötti szakadék áthidalásának egyik módja az önuralom társadalmi szintű mutatójában bekövetkezett változások keresése. Mint láttuk, a kamatláb éppen ilyen mutató, mert elárulja, hogy mekkora kárpót-lást várnak el az emberek a fogyasztás jövőre halasztásától. A kamatlábat persze részben olyan objektív tényezők is befolyásolják, mint az infláció, a jövedelem várható növekedése és annak a kockázata, hogy a befektetés soha nem térül meg. Részben azonban azt a pusztán lélektani preferenciát tükrözi, hogy jobban örülünk az azonnali beteljesülésnek, mint a késleltetettnek. Egy közgazdász szerint az a hatéves, aki inkább most kér egy pillecukrot, mint pár perc múlva kettőt, tulajdonképpen napi 3 százalékos, vagyis havi 150 százalékos kamatot követel.¹²⁵

Gregory Clark, a 4. fejezetben megismert gazdaságtörténész becslést készített az 1170 és 2000 közötti, azaz a civilizáció folyamatának évezredében Angliában elvárt kamatlábról (a földbérlet és a házbérlet formájában). Érvéle szerint 1800 előtt nem létezett említésre méltó infláció, a jövedelmek nem változtak, alacsony és állandó volt tehát annak a kockázata, hogy a tulajdonos elveszíti a vagyonát. Amennyiben ez így van, a kamat tulajdonképpen egy arra vonatkozó becslés, hogy a kor emberei milyen mértékben kedveztek aktuális énjüknek a jövőbeli énjükkel szemben.

A 9.1. ábrán látszik, hogy azokban az évszázadokban, amikor Angliában csökkent a gyilkosságok száma, a kamat is csökkent, több mint 10 százalékról 2 százalék környékére. A többi európai társadalomban is hasonló átalakulás ment végbe. Az összefüggés természetesen nem bizonyítja az ok-okozati viszonyt, de egybecseng Elias azon állításával, hogy az erőszak csökkenése a modern Európában a középkorhoz képest része az önuralomra és a jövő felé orientálódásra irányuló tágabb trendnek.

És mi a helyzet a társadalom összesített önuralmának közvetlenebb fokmé-rőivel? Az éves kamat még mindig elég messze van az erőszakos ösztönöktől a mindennapi életben elfojtó béketúrától. Bár egy társadalom lényegét veszélyes olyan jellemvonásokkal meghatározni, amelyek inkább egyes emberekre vonatkoznak (emlékezzünk csak az úgynevezett vademberekre), lehet némi igazság abban, hogy bizonyos kultúrák hétköznapijait jobban jellemzi az önuralom, mint

9.1. ábra. Implicit kámat Angliában, 1170–2000

Forrás: Clark, 2007a, 33.

másokéit. Friedrich Nietzsche a fény és a bor görög istenei alapján apollóni és dionüszoszi kultúrákat különböztetett meg, és ehhez a megkülönböztetéshez folyamodott Ruth Benedict antropológus is 1934-ben megjelent, ma már klasszikusnak számító, *A kultúra mintái* című néprajzi gyűjteményében. Az apollóni kultúrák gondolkodók, erős az önuralmuk, racionálisak, logikusak és rendezettek; a dionüszoszi kultúrák érzelmesek, szenvedélyesek, ösztönösek, irracionálisak és kaotikusak. Ma már nem sok antropológus használja ezt a felosztást, de amikor Geert Hofstede szociológus mennyiségi szempontból elemezte a világ kultúráit, hasonló különbségekre bukkan több mint száz ország középosztálybeli állampolgárainak kérdőívekre adott válaszai alapján.

Hofstede adatai alapján az egyes országok hat dimenzió szerint különböznek egymástól.¹²⁶ Az egyik a hosszú távú vagy rövid távú orientáció: „A hosszú távú orientációjú társadalmakban kialakult pragmatikus erények a jövőbeli jutalmak felé orientálódnak, a megtakarítás, a kitartás és a változó körülményekhez való alkalmazkodás felé. A rövid távú orientációjú társadalmakban kialakult pragmatikus erények a múlttal és a jelennel függnek össze: nemzeti büszkeség, a hagyományok tisztelete, a jó hírnév megőrzése és a társadalmi kötelezettségek teljesítése.” Egy másik dimenzió az élvezet vagy az önmegtartóztatás: „Az élvezet arra a társadalomra jellemző, amely viszonylag szabad beteljesülést enged az élet élvezetével és a szórakozással összefüggő alapvető és természetes emberi vágyaknak. Az önmegtartóztatás arra a társadalomra jellemző, amely elfojtja a szükségletek

kielégülését, és szigorú társadalmi normákkal szabályozza azt.” Fogalmilag természetesen mindkettő összefügg az önuralom képességével, és nem meglepő módon korrelál is vele (110 ország vizsgálatában 0,45-ös együtthatóval). Elias feltételezése, miszerint mindkét nemzeti jellemvonás összefügg az adott ország gyilkossági arányaival, igaznak bizonyult. A hosszú távú orientációjú és az élvezet helyett az önmegtartóztatást hangsúlyozó országokban kevesebb gyilkosságot követnek el.¹²⁷

A civilizáció folyamatának elmélete tehát a táguló kör elméletéhez hasonlóan megerősítést nyert az eredeti területtől távoli kísérletek és adatbázisok alapján is. A pszichológia, az idegtudomány és a közgazdaságtan igazolták Elias sejtését, hogy az emberben megvan az önuralom képessége, amely az erőszakos és erőszakmentes ösztönöket szabályozza, és életünk során erősíthető és kiterjeszthető, erőssége pedig társadalmanként és történelmi koronként eltérő lehet.

Még nem említettem az önuralom hosszú távú növekedésének egy másik magyarázatát: azt, hogy biológiai értelemben evolúciós folyamatról van szó. Mielőtt rátérnék a bennünk élő másik két angyalra, a moralításra és az értelemre, néhány oldal erejéig ki kell térnem erre a vitás kérdésre is.

Újabb keletű biológiai evolúció?

Sokan felületesen használják az *evolúció* szót: egyszerre értik alatta a kulturális változást (azaz a történelmet) és a biológiai változást (azaz a gének gyakoriságának módosulását egyik nemzedékről a másikra). A kulturális és a biológiai evolúció természetesen összefügghet. Amikor például az európai és afrikai törzsek tejet adó jószágokat kezdtek tartani, genetikai változásoknak köszönhetően felnőttkorukban is képessé váltak megemészteni a laktózt.¹²⁸ Ám a két folyamat nem egyforma. Elméletben mindig megérthetjük a különbséget olyan kísérletekkel, amikor az egyik társadalom csecsemőit egy másikban fogadják örökbe és nevelik fel. Ha a biológiai evolúció az adott társadalom egyedi kultúrájára reagálva zajlana le, akkor az örökbe fogadott gyermekeknek nagy átlagban különbözniük kell őshonos társaiktól.

Az erőszak visszaszorulásával kapcsolatban gyakran merül fel a kérdés, hogy tulajdonítható-e újabb keletű biológiai evolúciónak. Vajon a megbékélés vagy a civilizáció folyamatát átélő társadalomban változott-e a folyamatok hatására az ott élők genetikai állománya, továbbsegítve a folyamatot, és csökkentve az erőszakos késztetéseket? Ez a változás természetesen nem azt jelentené, hogy a kulturális trend lamarcki értelemben beszívárgott a génállományba, hanem hogy a túlélés és a szaporodás lehetőségének megváltozására adott darwini reakció zajlott le. A megváltozott kultúrához genetikailag illő emberek jobban sokasodnának, mint a szomszédaik, több gént adnának a következő nemzedéknek, így fokozatosan átalakulna a populáció genetikai felépítése.

Elképzelhető például, hogy a megbékélés vagy a civilizáció folyamatát átélte társadalomban kevésbé fizetődne ki az ösztönös erőszakra hajló tendencia, mint a hobbesi anarchia idején, mert a megtorlás már inkább káros lenne, mint hasznos. A Leviatán kigyomlálná és börtönbe vagy bitófára küldené a pszichopátákat és a forrófejűeket, az empátikusak és nyugodtak pedig békében nevelnék a gyermekeiket. Az empátiát és önuralmat erősítő gének sokasodnának, míg a ragadozást, a dominanciát és a bosszút elősegítő gének elsatnyulnának.

Elméletben még egy olyan egyszerű kulturális változás is megváltoztathatná a szelekció helyzetét, mint a többnejűség monogámiává alakulása. Napoleon Chagnon megfigyelte, hogy a yanomamöknél azok a férfiak, akik meggyilkoltak egy másik férfit, több feleséggel és gyermekkel rendelkeztek, mint azok, akik még soha nem öltek; hasonló mintázat figyelhető meg más törzseknel is, például az ecuadori jívaróknál (shuarok).¹²⁹ Ha ez a jelenség több nemzedéken át kitart, az kedvezne az ölésre való hajlandóságnak és képesség genetikai tendenciájának. A monogámiára váltó társadalomban viszont megszűnne ez a reprodukciós főnyeremény, ezért a szelekció nyugodtan kedvezhetne a békés életnek.

Könyvemben végig abból indultam ki, hogy az emberi természet, fajunk kognitív és érzelmi tulajdonságainak értelmében, állandónak tekinthető abban a tízezer évben, amíg az erőszak csökkenése feltűnő, és hogy a társadalmak között mutatókozó különbségek kizárólag környezeti okokra vezethetők vissza. Az evolúciós pszichológia e bevett feltételezése arra a tényre épül, hogy az a néhány évtized és évezred, amely alatt a társadalmak elváltak egymástól és átalakultak, csupán töredéke fajunk létezésének.¹³⁰ Mivel az adaptív evolúciós változás többnyire fokozatos, túlnyomórészt a több tíz évezrednyi portyázó életmódhoz alkalmazkodtunk biológiailag, nem pedig azon társadalmak sajátosságaihoz, amelyek csak nemrégiben tértek el ettől az életmódtól és váltak külön egymástól. E feltételezést alátámasztja az emberiség lelki egysége is – hogy minden társadalom tagjaiban megtalálhatók az alapvető emberi képességek, úgymint a nyelv, az ok-okozati összefüggések átlátása, az intuitív pszichológia, a szexuális féltékenység, a félelem, a harag, a szeretet és az undor, és hogy az emberi populációk nemrégiben végbement keveredése sem tárt fel minőségi, velünk született különbségeket.¹³¹

Am az ősi adaptációra és a lelki egységre vonatkozó feltevések csak feltevések. A biológiai evolúció sebessége számos tényezőtől függ, többek között a szelekciós nyomás erősségétől (azaz az egy gén két variánsának hordozóitól származó életképes utódok számának átlagos különbségétől), a populáció demográfiai jellemzőitől, a változás eléréséhez szükséges gének számától és a gének közötti kapcsolatok mintázatától.¹³² Bár a sok-sok együttműködő génnel létrehozott összetett szerv kialakulása az örökkévalóságig tarthat, mennyiségi változást már egyetlen gén vagy néhány egymástól függetlenül eljáró gén is elérhet, és erre akár néhány nemzedék alatt sor kerülhet, ha elég nagy mértékben befolyásolják a rátermettséget.¹³³ Semmi sem zárja ki a lehetőséget, hogy az elmúlt évezredekben vagy akár

évszázadokban is zajlott némi biológiai evolúció az emberi populációkban, jóval a rasszok, etnikai csoportok és nemzetek szétválását követően.

Bár néha le-leírja valaki, hogy a természetes szelekcióval kapcsolatos hipotézisek csak kitalációk, és csak időgéppel lennének ellenőrizhetők, a valóságban a természetes szelekció jellegzetes mechanikus folyamat, amely otthagya a kézjegyet az organizmusok szervezetének felépítésében és génállományuk mintázatában egyaránt. Amióta 2000-ben befejeződött a Human Genome Project (Emberi Génállomány Projekt) első szakasza, az emberi genetika egyik legizgalmasabb kutatási tevékenységének bizonyult a szelekció ujjlenyomatainak keresése.¹³⁴ Az egyik módszer egymás mellé helyezi egy gén emberi változatát és egy másik fajból származó megfelelőjét, és összehasonlítja a csendes (az organizmusra nem ható, tehát valószínűleg véletlenszerűen létrejött) változások számát azokkal a változásokkal, amelyek jelentőséggel bírnak (tehát valószínűleg a szelekciónak köszönhetőek). Egy másik módszer egy-egy gén változatait vizsgálja különböző emberekben. A szelekción átesett génnek kevesebb változattal kell rendelkeznie az emberi populáció egyes tagjaiban, mint az emberiség mint olyan és más emlősök között. További módszerek azt vizsgálják, hogy az adott gén valamennyi emberben azonos kromoszómacsomó közepén található-e – ez ugyanis a nemrégiben lezajlott „szelektív rendrakás” jele, amikor is a kromoszómák is változnak a kiszemelt génnel együtt, mielőtt a mutációk elronthatnák vagy a szexuális módosulások darabokra szednék. Legalább egy tucat hasonló technikát dolgoztak ki, és ezeket folyamatosan finomítják. Nemcsak egyetlen gént képesek célba venni, hanem a teljes génállományon is alkalmazható, hogy a tudósok megbecsülhessék, hogy génjeink hány százaléka esett át nemrégiben természetes szelekción.

Az elemzések meglepetéssel szolgáltak. Joshua Akey genetikus a következőt állapította meg meggyőző 2009-es cikkében: „Mai tudásunk szerint sokkal több jelentős szelekciós esemény zajlott az emberi génállományban, mint akár csak egy évtizede sejtettük volna. [...] [Körülbelül] a génállomány 8 százalékát érintette a pozitív szelekció; és ennél is nagyobb arányban jellemző a szerényebb szelekciós nyomás.”¹³⁵ A szelektált gének többsége az idegrendszer működésében játszik szerepet, elméletben tehát befolyásolhatják a kogníciót és az érzelmeket. A szelekció mintázata ráadásul eltérő a különböző populációkban.

Egyes újságírók értetlenül ujjongtak az eredmények hallatán, mert megcáfolva látták az evolúciós pszichológiát és azt a szerintük politikailag veszélyes következményét, hogy az emberi természet a vadászó-gyűjtőgyűjtő életmódhoz alkalmazkodva alakult ki. Pedig az új keletű szelekcióra vonatkozó bizonyítékok a kognícióra és az érzelmekre ható génekre alkalmazva még radikálisabb formát biztosítanak az evolúciós pszichológiának, amely szerint az emberi elme biológiáját nemcsak az ősi, hanem az újabb környezet is formálta. És levonhatnánk belőle azt a lázító következtetést, hogy az őslakos és bevándorló populációk biológiailag kevésbé alkalmazkodnak a modern élet követelményeihez, mint az évezredek óta

államtársadalomban élő populációk. Attól, hogy egy hipotézis politikailag kellemtelen, még nem feltétlenül téves, de nagyon körültekintően kell megvizsgálnunk a bizonyítékokat, mielőtt helytállónak nyilvánítjuk. Van-e okunk feltételezni, hogy az egyes társadalmakban a tagok genetikai változásainak tulajdonítható az erőszak csökkenése?

Az erőszak neurobiológiája a természetes szelekció gazdag táptalaja. Ha négy-öt nemzedéken át szelektíven tenyésztjük az egereket, létrehozhatunk egy törzset, amely lényegesen agresszívabb vagy szelídebb, mint egy laboratóriumi egér.¹³⁶ Az emberi erőszak természetesen sokkal bonyolultabb, mint az egéرنél, de ha az erőszakra ösztönző vagy az erőszaktól elforduló hajlam örökölheto, a szelekció nyilván annak kedvezne, amelyik több életképes utódhoz vezethet, így idővel megváltozna az ingerlő és a csillapító gének koncentrációja. Először tehát azt kell eldöntenünk, hogy az emberek különböző mértékű agresszióját legalább részben a gének variációi okozzák-e, más szóval, hogy az agresszió örökölheto-e.

Az örökölhetőség legalább háromféleképpen mérhető.¹³⁷ Az egyik, hogy közös vonásokat keresünk a születésükkor elválasztott és külön cseperedett egyiptetűjű ikrek között; a génjeik azonosak, a családi környezetük azonban nem (a mintában szereplő környezetek skáláján belül). A második módszer azt vizsgálja, hogy szorosabb összefüggés mutatkozik-e az (azonos génekkel és nagyjából azonos családi környezettel rendelkező) egyiptetűjű ikrek és a (csak változásra képes génjeik felében azonos és nagyjából azonos családi környezettel rendelkező) képtetűjű ikrek között. A harmadik azt vizsgálja, hogy szorosabb összefüggés mutatkozik-e a biológiai testvérek (akik felerészt azonos génekkel és nagyjából azonos családi környezettel rendelkeznek) és az örökbe fogadott testvérek között (akik nem rendelkeznek azonos génekkel, családi környezetük viszont nagyjából azonos). Mindhárom módszernek vannak erősebb és gyengébb pontjai (az egyiptetűjű ikrek például gyakrabban szövetkeznek bűncselekményekre, mint a képtetűjűek), erős és gyenge pontjaik azonban különböznek, ha tehát a módszerek egyfelé tartanak, okkal hihetjük, hogy a szóban forgó tulajdonság örökölheto.

A módszerek segítségével megállapították, hogy az antiszociális személyiség és a törvénytelen akciók jelentős részben örökölheto, bár a hatás néha a környezeti tényezőktől is függ. Egy dán örökbefogadottakkal foglalkozó, kiterjedt 1984-es vizsgálatban azon kamaszok és fiatal felnőttek körében, akik olyan családban nevelkedtek, ahol az egyik nevelőszülőt bűncselekményért elítélték, a bűnözők biológiai utódainak mintegy 25 százalékát ítélték el bűncselekményért, míg a büntetlenek biológiai utódainak csak 15 százalékát.¹³⁸ Ebben a vizsgálatban a biológiai rokonság hatását csak olyan erőszakmentes bűncselekményeknél vizsgálták, mint az autólópás, ezért az 1980-as években számos tankönyvben az szerepelt, hogy csak az erőszakmentes bűnözésre való hajlam örökölheto, nem magára az erő-

szakra való hajlam. Ám a következtetés korainak bizonyult. Sokkal kevesebb ítélet születik erőszakos, mint erőszakmentes bűncselekményekben, ezért az erőszakos bűncselekményeknél kisebb a minta, így nehezebben figyelhető meg az örökölhetoőség. Ráadásul az ítéletek arányát az igazságszolgáltatási rendszer hibái is befolyásolják, és ezek elhomályosíthatják a bűnelkövető erőszakos hajlamainak hatását.

A mai vizsgálatokban már érzékenyebben mérik az erőszakot, többek között bizalmas vallomásokkal, az agresszió és az antiszociális viselkedés validált skáláival, valamint a tanárok, barátok és szülők véleményével (például a vizsgált személy „a saját érdekében bánt másokat”, vagy „szándékosan megrémíti és kínos helyzetbe hozza a többieket”). Valamennyi mérőszám korrelál az erőszakos bűncselekményekben hozott ítélet valószínűségével, és sokkal több adatot biztosít.¹³⁹ A viselkedési genetika eszközeivel elemezve mindhárom módszer azt jelzi, hogy az agresszív tendenciák nagymértékben örökölhetoek.¹⁴⁰

A viselkedési genetika legritkábban alkalmazott módszere a születésükkor elválasztott ikrek elemzése, hiszen ma már nagyon kevés ikerbabát választanak el születés után. Ám a Minnesota Egyetemen végzett legrészletesebb körű vizsgálat elemzte a külön nevelkedett egyiptetűjű ikrekre jellemző agressziót, és megállapította, hogy az örökölhetoőség együttható 0,38 (ami azt jelenti, hogy a mintában változó mértékű agresszió mintegy 38 százaléka magyarázható a gének eltéréseivel).¹⁴¹ Az örökbefogadással kapcsolatos vizsgálatok már gyakoribbak, és az egyik színvonalasabb felmérés becslése szerint a mintában 0,7 az agresszív viselkedés örökölhetoősége.¹⁴² Az egyiptetűjű és képtetűjű ikrek agresszív hajlamait – vitatkozás, verekedés, fenyegetőzés, tárgyak tönkretétele, engedetlenség a szülőkkel és a tanárokkal szemben – összehasonlító vizsgálatok becslései szerint az örökölhetoőség 0,4 és 0,6 között alakul, különösen gyermek- és felnőttkorban. (Kamaszokban a kortársak befolyása sokszor elhomályosítja a gének befolyását.)¹⁴³

Soo Hyun Rhee és Irwin Waldman viselkedési genetikusok nemrégiben áttekintették az agresszió genetikájával kapcsolatos kutatásokat, ami több mint száz, ikrekkel és örökbefogadottakkal kapcsolatos vizsgálatot jelent.¹⁴⁴ Kiválasztottak tizenkilencet, amely a szigorúbb minőségi követelményeknek is megfelelt, és amely kifejezetten az agresszív cselekedetekkel (például verekedés, kegyetlenség az állatokkal szemben és megfélemlítés) foglalkozott, nem az antiszociális hajlamok tágabb kategóriájával. Megvizsgálták az ikrek és örökbefogadottak letartóztatására és elítélésére vonatkozó közzétett vizsgálatokat is. Az agresszív viselkedés örökölhetoőségét körülbelül 0,44-re becsülték, a bűnöző hajlam örökölhetoőségét körülbelül 0,75-re (ebből 0,33 additív örökölhetoőség, vagyis valódi variáció okozza, 0,42 pedig nem additív örökölhetoőség, vagyis a gének egymásra hatása okozza). Bár a bűnözői hajlamra vonatkozó adatbázisuk nem különböztette meg az erőszakos és erőszakmentes bűncselekményeket, idéztek egy ikrekkel kapcsolatos dán vizsgálatot, amely különbséget tett a kettő között, és 0,5-re becsülte az örökölhetoőséget az erőszakos bűncselekmények esetében.¹⁴⁵ A viselkedési genetikával kapcsolatos

többi vizsgálathoz hasonlóan ezúttal is az derült ki, hogy az egy adott családban nevelkedés hatása csekély vagy nulla, bár a környezet egyéb, a fenti módszerekkel nehezen mérhető tényezői – szomszédság, szubkultúra, egyedi személyes élmények – kétségtelenül befolyásolják a helyzetet. A pontos számokat nem kell túlságosan komolyan venni, azt azonban igen, hogy jóval meghaladják a nullát. A viselkedési genetika is megerősíti, hogy az agresszív tendenciák örökölhettek, és ez lehetőséget teremt a természetes szelekció számára a populációk átlagos erőszakos tendenciáinak átalakításához.

Az örökölhetség az evolúciós változás szükséges feltétele, amely a viselkedés legkülönbözőbb tényezőit méri. Ha ezeket szétszálazzuk, számos konkrét utat találunk, amelyen haladva a természetes szelekció az erőszak felé hatjhat minket, vagy eltávolíthat tőle. Vizsgáljunk meg néhány ilyen utat.

Önmagunk háziasítása és pedomorfia. Richard Wrangham megállapította, hogy az állatok háziasítása általában úgy szelídíti meg őket, hogy a fejlődés menetrendjének egyes összetevői lelassulnak, így a fiatalkori vonások felnőttkorban is megmaradnak; ez a folyamat a pedomorfia vagy neoténia.¹⁴⁶ A háziasított törzsek és fajok koponyája és arca általában gyerekesebb, kevesebb nemi különbség mutatkozik rajtuk, játékosabbak és kevésbé agresszívek. E változások jól láthatók a szándékosan háziasított állatokon – többek között a lovakon, a marhákon, a kecskéken és a rókákön – és egy bizonyos farkasfajon, amely önmagát háziasította, amikor évezredekkel ezelőtt egyre több időt töltött az emberek táborainak közelében: elfogyasztotta a maradékokat, és végül kutya lett belőle. A 2. fejezetben pedig láttuk, hogy a bonobók egy csimpánzra hasonlító ős közvetítésével alakultak ki pedomorfia útján, amikor portyázó ökológiájuk miatt már nem érte meg annyira a hímek agresszivitása. A paleolit korból származó kőületek pedomorf változásai alapján Wrangham szerint harminc-ötvenezer éve hasonló folyamat zajlik az emberi evolúcióban is.

Agyszerkezet. Paul Thompson idegtudós megállapította, hogy az agykéregben – így a hátsó-oldalsó prefrontális régióban is – lévő szürkeállomány eloszlása jelentősen örökölhető: az egypetéjű ikrekben szinte teljesen azonos, a kétetéjű ikrekben sokkal kisebb a hasonlóság.¹⁴⁷ Ugyanez a helyzet a frontális kérget az agy többi részével összekötő fehérállománnyal is.¹⁴⁸ Így hát lehetséges, hogy a homlokleány önuralomért felelős áramköre genetikailag változik emberről emberre, ezért a nemrég lezajlott természetes szelekció tárgya lehetett.

Az *oxitocin*, az empátiát és a bizalmat segítő úgynevezett szeretethormon az agy különböző részeiben lévő receptorokra hat, és e receptorok száma és eloszlása drámai hatással lehet az agyra. A biológusok egy híres kísérletben az antidiuretikus hormon (ADH, régi nevén vazopresszin; az oxitocinhoz hasonló, a férfiak agyában működő hormon) receptorának génjét ültették a mezei egérbe: ebből az

agresszív és csöppet sem monogám fajból rendes körülmények között hiányzik ez a receptor. Csiribí-csiribá; a mezei egér monogámmá változott, akárcsak evolúciós unokatestvére, a préri földipocok, amely rendelkezik ezzel a receptorral.¹⁴⁹ A kísérlet tanúbizonysága szerint az oxitocin-ADH-rendszer egyszerű változásai mélyreható változást idézhetnek elő az empátiában, a kötődésben, következtetésképp az agresszió megakadályozásában is.

Tesztoszteron. A dominanciával kapcsolatos kihívásra adott reakció részben a vérkeringésbe kerülő tesztoszteron mennyiségétől és a hormon agyi receptorainak eloszlásától függ.¹⁵⁰ A tesztoszteron receptorának génje mindenkinél más, ezért adott mennyiségű tesztoszteron kinél erősebben, kinél gyengébben hat az agyra. A receptor érzékenyebb változatait kódoló génekkel rendelkező férfiaknál nagyobb tesztoszteronlököt jelentkezik, amikor egy csinos nővel beszélgetnek (ami a félelem csökkenéséhez és fokozott kockázatvállaláshoz vezethet), és egy vizsgálat szerint a nemi erőszakért és gyilkosságért elítéltek mintájában felülreprezentáltak voltak az ilyen férfiak.¹⁵¹ A tesztoszteront szabályozó genetikai pályák bonyolultak, de elképzelhető, hogy a természetes szelekció ezeken keresztül módosítja, hogy ki mennyire reagál az agresszív kihívásokra.

Az *ingerületátvivő anyagok* olyan molekulák, amelyeket a neuron bocsát ki, átsurrannak egy mikroszkopikus résen, és csatlakoznak egy másik neuron felszínén lévő receptorhoz; ezzel megváltoztatják e második neuron tevékenységét, így az akciós potenciál végighalad az agyon. Az ingerületátvivő anyagok egyik nagy csoportja a katekolaminok, amelyek része a dopamin, a szerotonin és a norepinefrin (ez utóbbi másik neve noradrenalin, és rokona az „üss vagy fuss”-reakciót előidéző adrenalin). A katekolaminokat az agy több motivációs és érzelmi rendszere is használja, koncentrációjukat pedig az őket lebontó vagy újrafelhasználó fehérjék szabályozzák. Az egyik ilyen enzim a monoamin-oxidáz-A, röviden MAO-A, amely segít az ingerületátvivő anyagok lebontásában, hogy ne halmozódjanak fel az agyban. Ha mégis felhalmozódnak, az organizmus hiperérzékennyé válik a fenyegetésekre, és nagyobb valószínűséggel folyamodik agresszióhoz.

A MAO-A emberi erőszakra gyakorolt hatására akkor figyeltek fel először, amikor felfedeztek egy holland családot, amelyben egy ritka mutáció következtében a férfiak felénél nem működött ez a gén.¹⁵² (A gén az X-kromoszómában található, amelyből a férfiaknak csak egy van, ha tehát egy férfi MAO-A génje hibás, nem áll rendelkezésére másolat.) A család érintett férfitagjait legalább öt generáción át agresszív kítőrések jellemezték. Egyikük például kést szegezett a húgainak, és kényszerítette őket, hogy vetkőzzenek le; egy másikuk megpróbálta elűtni a főnökét.

Ennél gyakoribb az a variáció, amely a termelt MAO-A mennyiségét határozza meg. Akinél kevésbé tevékeny a gén, annak több dopamin, szerotonin és norepinefrin halmozódik fel az agyában. Nagyobb valószínűséggel mutatja az antiszociális személyiségzavar tüneteit, követ el erőszakos cselekményeket, ítél-

lik el erőszakos bűncselekményért, amigdalája hevesebben, orbitofrontális kérge pedig kevésbé hevesen reagál a dühös és rémült arckifejezésre, a pszichológiai laboratóriumban pedig nagyobb valószínűséggel etet csípős szószt a másik résztvevővel, ha az hite szerint kihasználta.¹⁵³ A viselkedést befolyásoló többi génnel ellentétben a MAO-A alacsonyabb tevékenységű változata agresszióspecifikus; nem különösebben korrelál más jellemvonással.¹⁵⁴

A MAO-A gén alacsonyabb tevékenységű változatának hatására az illető hajlamosabb erőszakra, különösen, ha kellemetlen élmények közepette nőtt fel, például ha bántalmazták vagy elhanyagolták a szülei, vagy ha rosszul bántak vele az iskolában.¹⁵⁵ Nehéz pontosan megnevezni, hogy mely stressztényezők váltanak ki ilyen hatást, mert a stresszes élet sokszor több szempontból is az. Lehet, hogy szerepet játszanak a bántalmazó szülővel azonos egyéb gének is, amelyek hatására a szülő és a gyermek is agresszióra hajlamos, és amelyek negatív reakciókat váltanak ki a körülötte lévőkből.¹⁵⁶ De bármi szabályozza is, nem állítja a fejről a talpára a gén alacsony aktivitású változatának hatásait. A gén valamennyi vizsgálat szerint halmozódva vagy elsődlegesen hat a populációra, így a szelekció célpontja lehet. Moffitt és Caspi (ők fedezték fel először, hogy a gén hatása a stresszes élményektől függ) szerint nem az a helyes megközelítés, hogy a gén alacsony aktivitású változata hozzájárul az erőszakhoz, hanem hogy a gén nagy aktivitású változata gátolja az erőszakot: megóv minket attól, hogy túlreagáljuk a stresszes életet. A genetikusok statisztikai bizonyítékokkal igazolják az emberi MAO-A gén szelekcióját, de az adatok nem vonatkoznak egyértelműen az alacsony vagy nagy aktivitású változatra; és azt sem bizonyítják, hogy a gén az agresszióra gyakorolt hatása miatt vált a szelekció alanyává.¹⁵⁷

A dopamin mennyiségét befolyásoló többi gént is összefüggésbe hozták a bűnözői hajlammal, többek között egy gén azon változatát, amely a dopamin-receptorok sűrűségére hat, illetve a dopamint szállító (DAT1) gén egy változatát is, amely feltakarítja a felesleges dopamint a szinapsziszból, és visszaszállítja a dopamint kibocsátó neuronoknak.¹⁵⁸ Bármelyikük a gyors természetes szelekció jelöltje lehet.

Az erőszakra hajlamosító vagy attól eltávolító genetikai hajlamok szelekciója tehát a vizsgált történelmi átmenetek során mehetett végbe. A kérdés az, hogy valóban végbement-e? Attól, hogy az evolúciós változás útjai adóttak, még semmi sem bizonyítja, hogy az úton végig is mentünk. Az evolúció nem csupán a genetikai nyersanyagon múlik, hanem az olyan tényezőkön is, mint az adott populáció demográfiai jellemzői (egyrészt az egyedek száma, másrészt hogy milyen mértékben olvastották magukba más csoportok bevándorlóit), a genetikai és környezeti kockavetés eredménye, valamint a genetikai hatás feloldódása a kulturális környezethez való alkalmazkodás következtében.

Bizonyítja-e hát valami, hogy a megbékélés vagy a civilizáció folyamata csökkentette a megbékélt vagy civilizált népek erőszakra irányuló hajlamait? A felületes benyomások félrevezetőek lehetnek. A történelemben számos példát látunk arra, hogy az egyik nemzet szerint a másikban „vademberek” vagy „barbárok” élnek, csak hogy ezeket a benyomásokat erősebben motiválta a rasszizmus és az eltérő társadalmi típusok megfigyelése, mint a természet és a neveltetés szétszalazásának kísérlete. 1788 és 1868 között 168 000 brit elítéltet küldtek Ausztrália fegyenctelepeire, joggal várhatnánk hát, hogy a mai ausztrálok örökölték az országalapítók féktelen tulajdonságait. Ám Ausztrália gyilkossági aránya alacsonyabb, mint az anyaországé; ami azt illeti, az egyik legalacsonyabb a világon. 1945 előtt a németeket tartották a világ egyik legharciasabb népének; ma már a legpacifistábbak közé tartoznak.

És mi a helyzet az evolúciós genomika bizonyítékaival? *The 10 000 Year Explosion: How Civilization Accelerated Human Evolution* (A 10 000 éves robbanás: hogyan gyorsította fel a civilizáció az emberi evolúciót) című kiáltványában Gregory Cochran fizikus és Henry Harpending antropológus áttekintette az ember nemrégiben lezajlott evolúciójára vonatkozó bizonyítékokat, és felvetette, hogy a friss evolúció a vérmérséklet és a viselkedés változásait is érintette. Ám az általuk vázolt szelektált gének egyike sem játszik szerepet a viselkedésben; valamennyi az emésztésért, a betegségekkel szembeni ellenállásért és a bőr pigmentációjáért felelős.¹⁵⁹

Az erőszakkal kapcsolatban csak két olyan, nemrégiben lezajlott evolúciós változásra vonatkozó kijelentésről tudok, amely mögött halvány bizonyítékok is felsejlenek. Az egyik a polinéziai maorikat érinti, akik körülbelül ezer éve telepedtek meg Új-Zélandon. Az állam nélkül élő vadászó-kertészkedőkhöz hasonlóan a maorik is előszeretettel háborúztak, a közeli Chatham-szigeteken még népiertást is elkövettek a moriorik között. Kultúrájuk ma is őrzi a harci múlt jelképeit, többek között az új-zélandi rögbiválogatottat feltűző *haka* harci táncot és gyönyörű zöld kőfegyverek egész tárházát. (Én is örök egy pompás harci csatabárdot az irodámban, az Auckland Egyetemről kaptam ajándékba, amikor előadásokat tartottam náluk.) A nagy sikerű 1994-es film, az *Egykoron harcosok voltak* valóság-hű képet fest az új-zélandi maori közösségeket ma is sújtó bűnözésről és családon belüli erőszakról.

Ebben a kulturális háttérben az új-zélandi sajtó hamar felkapta azt a hírt, hogy egy 2005-ös jelentés szerint az MAO-A gén alacsony aktivitású változata gyakoribb a maorik körében (70 százalék), mint az európaiak leszármazottai között (40 százalék).¹⁶⁰ A vizsgálat vezető genetikus, Rod Lea szerint a gén azért ment át szelekción a maoriknál, mert a segítségével könnyebben vállalkoztak a veszélyes kalandra, hogy kenuikkal Új-Zélandra evezzenek, attól kezdve pedig pusztító törzsi háborúikban segítette őket. A sajtó elnevezte harcos génnek, és hosszasan értekeztek arról, hogy a MAO-A is szerepet játszhat abban, hogy a modern Új-Zélandon a maorik a társadalmi patológia jeleit mutatják.

A harcos gén elméletét nem fogadták jól a szkeptikus tudósok.¹⁶¹ Az egyik probléma, hogy a gén szelekciójára vonatkozó jeleket egy genetikai torlódás is okozhatta, amikor a populáció néhány alapítója által történetesen hordozott néhány véletlenszerű gén elszaporodott a sokasodó leszármazottakban. A másik probléma, hogy a gén alacsony aktivitású változata még gyakoribb a kínai férfiaknál (77 százalékuk hordozza), márpedig a kínaiak a közelmúltban nem származnak harcosoktól, modern társadalmakban pedig nem különösebben jellemző rájuk a társadalmi patológia. A harmadik és az előzőekkel összefüggő probléma, hogy a gén és az agresszió összefüggésének nem találták nyomát a nem európai populációkban, valószínűleg azért, mert ők máshogyan szabályozzák katekolaminszintjüket.¹⁶² (A gének előszeretettel működnek visszacsatolási hurkokkal szabályozott hálózatokban, így ha egy populációban valamely gén kevésbé hatásos, más gének fokozzák a tevékenységüket, hogy ellensúlyozzák a hiányt.) A harcos gén e pillanatban halálosnak tűnő sebekkel tántorog.

A nemrégiben lezajlott evolúciós változással kapcsolatos másik állítás inkább a civilizáció, mintsem a megbékélés folyamatára vonatkozik. A *Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Búcsú az alamizsnától: a világ gazdaságtörténetének rövid áttekintése) című munkájában Gregory Clark magyarázatot keresett az ipari forradalom időzítésére és helyszínére, a forradalom ugyanis a történelem során először növelte gyorsabban a jólétet, mint amilyen ütemben lenullázhatná a népességnövekedés (lásd például a Clark könyvéből származó 4.7. ábrát). Clark arra volt kíváncsi, hogy miért pont Angliában sikerült kimenekülni a malthuziánus csapdából?

A válasz szerint abban rejlik, hogy átalakult az angolok jelleme. 1250-től kezdve – Anglia ekkoriban kezdte magá mögött hagyni a lovagi társadalmat, hogy „a boltosok nemzetévé” váljon (Napóleon megvető szavaival élve) – a gazdagabb polgárok gyermekei életképesebbek voltak, mint a szegényebbekéi, valószínűleg azért, mert a gazdagabbak korábban házasodtak, egészségesebben táplálkoztak, és higiénikusabb körülmények között éltek. Clark szerint ez „a leggazdagabbak túlélése”: a gazdagabbak még gazdagabbak lettek, és gyermekeik születtek. E felső középosztály az arisztokráciánál is több gyermeket nemzett, az arisztokraták ugyanis lovagi tornákon és magánháborúkban hasítottak ketté fejeket és vágtak le különböző testrészeket, mint a szintén Clark adatai alapján készült 3.7. ábrán láttuk. Mivel a gazdaság egésze csak a 19. században kezdett terjeszkedni, a gazdagabb kereskedők életképesebb gyermekei csak lefelé haladhattak a gazdasági létrán. Folyamatosan léptek a szegényebb polgárok helyébe, és magukkal hoztak egy sor polgári vonást, nevezetesen a takarékoságot, a kemény munkát, az önuralmat, a jövő türelmes diszkontálását és az erőszak kerülését. Anglia népességében szó szerint kialakultak a középosztály erői. Ennek következtében képesek voltak kihasználni az ipari forradalom újításainak köszönhető gazdasági lehetőségeket. Bár Clark időről időre kibújik a politikai korrektség rendőrségé-

nek árgus tekintete alól, amikor megállapítja például, hogy az erőszakmentesség és az önuralom kulturális szokásként adható át a szülőtől a gyermeknek, könyve „Genetically Capitalist?” (Genetikusan kapitalista?) című kivonatában részletesen kifejti az elméletét:

Az tehát, hogy az angol társadalom 1800-ra erősen kapitalista jellegűvé vált – individualizmus, alacsony időpreferencia, hosszú munkaidő, nagy mennyiségű emberi tőke – a darwini küzdelem természetéből is következhet egy rendkívül stabil agrártársadalomban az ipari forradalomhoz vezető hosszú úton. A kapitalizmus modern világban aratott győzelme tehát épp annyira következhet a génjeinkből, mint az ideológiából vagy a racionalizmusból.¹⁶³

A *Farewell to Alms*ban csak úgy sorjáznak a jelenségeket megvilágító statisztikák és az ipari forradalom történelmi előfutáraival kapcsolatos izgalmas elemzések. A genetikai kapitalizmus elmélete mégsem állta a sarat a gazdasági növekedéssel kapcsolatos elméletek túlélésért folytatott küzdelmében.¹⁶⁴ Az egyik probléma, hogy a gazdagok a legutóbbi időig szinte *minden* társadalomban több gyermeket nemzettek, mint a szegények, és ez nem csak azokra az országokra volt jellemző, amelyekben később kibontakozott az ipari forradalom. A második probléma, hogy míg az arisztokraták és a királyi családok nem feltétlenül rendelkeztek több törvényes utóddal, mint a polgárság, a különbséget bőségesen ellensúlyozták a fattyúk, így a következő nemzedékben aránytalanul sok génnel képviseltethették magukat. A harmadik, hogy amikor az intézmények átalakulnak, a nemzet a középosztálybeli értékek friss szelekciója híján is látványos gazdasági növekedést produkálhat, mint például Japán a háború után vagy Kína a posztkommunista éveiben. És ami még fontosabb, Clark egyetlen adata sem támasztja alá, hogy az angolok természetüknél fogva nagyobb önuralommal bírnak, vagy kevésbé erőszakosak, mint az ipari forradalommal nem fémjelzett országok állampolgárai.

Így hát a nemrégiben zajlott biológiai evolúció elméletben átalakíthatta ugyan az erőszakra és az erőszakmentességre irányuló hajlamainkat, ám nem támasztják alá meggyőző bizonyítékok, hogy valóban így is történt. Ugyanakkor meggyőző bizonyítékaink vannak olyan változásokról, amelyek egészen biztosan nem lehetnek genetikai jellegűek, mert az átalakulás túl gyors volt ahhoz, hogy a természetes szelekció magyarázattal szolgálhasson, még akkor sem, ha a szelekció az utóbbi időkben is működésbe léphetett. A rabszolgaság és a kegyetlen büntetések eltörlése a humanitárius forradalom során, a kisebbségekkel, nőkkel, gyermekekkel, homoszexuálisokkal és állatokkal szemben megnyilvánuló erőszak visszaszorulása a jogi forradalom idején, valamint a háborúk és népiirtások előfordulásának csökkenése a hosszú béke és az új béke folyamán mind néhány

évtized vagy akár év alatt történt, néha egy nemzedéken belül. Különösen drámai csökkenésnek nevezhetjük a gyilkosságok számának megfeleződését az 1990-es évek Amerikájában. E csökkenés esetében az enyhülés mértéke – évi 7 százalék körül – elég komoly ahhoz, hogy az erőszak fokmérője mindössze két generáció alatt az eredeti szint 1 százalékára zuhanjon, a gének legkisebb változása nélkül. Mivel a kulturális és társadalmi inputok képesek a bennünk élő angyalok (például az önuralom és az empátia) beállításainak módosítására és így erőszakos hajlamaink kordában tartására, az erőszak valamennyi formájának visszaszorulására magyarázatot találhatunk a nemrégiben zajlott biológiai evolúció bevonása nélkül is. Egyelőre biztosan nincs szükségünk erre a hipotézisre.

Moralitás és tabu

A világban túl sok a moralitás. Ha összeadnánk az önszegélyező igazságszolgáltatás nevében elkövetett gyilkosságokat, a vallás- és forradalmi háborúk áldozatait, az áldozat nélküli bűncselekményekért és vétségekért kivégzett embereket és az ideológiai népiptások célpontjait, sokkal nagyobb számot kapnánk, mint az erkölcstelen ragadozás és hódítás áldozatait összeszámolva. Az ember erkölcsi érzéke bármilyen atrocitás alól felmentést ad az elkövetők fejében, és olyan erőszakos cselekményekre is motivációt talál, amelyek nem járnak kézzelfogható előnnyel. Az eretnekek és az áttértek kínzása, a boszorkányégetés, a homoszexuálisok bebörtönzése, valamint a tisztátalan nők és lánygyermekbeccsületbeli megölése csak néhány példa. A morális ügy jelszavával motiváltak által okozott mérhetetlen szenvedés ismeretében hajlamosak vagyunk egyetérteni George Carlin komikus véleményével: „Szerintem a motiváció jelentőségét túlbecsülik. Aki egész nap a tévé előtt döglik, és a péniszét simogatja, *egész biztosan nem csinál semmi bajt!*”

Bár az ember erkölcsi érzékének nettó hozzájárulása az emberi jóléthez nagy valószínűséggel negatív, amikor éppen rendeltetésszerűen használják, jelentős előrelépések fűződnek hozzá, többek között a felvilágosodás humanitárius reformjai és az elmúlt évtizedek jogi forradalmi. Ártalmas ideológiák esetén sokszor a moralitás a betegség és a gyógymód is egyben. A moralitás részét képező tabu mentalitása is mindkét irányba hathat. Kegyetlen büntetést érdemlő törvényszegéssé változtathatja a vallási vagy szexuális engedetlenséget, ugyanakkor meg is akadályozhatja az elmét, hogy olyan veszélyes területekre tévedjen, mint a hódító háború, a vegyi és nukleáris fegyverek használata, a dehumanizáló rasszista előítéletek, a nemi erőszak laza emlegetése és az azonosítható emberi életek kioltása.

Miként értelmezhetjük ezt az örült angyalt – az emberi természetnek azt a részét, amely a legalkalmasabb lenne a jó forrásává válni, a gyakorlatban azonban sokszor a legádázabb belső démonunknál is ördögibb?

Ha meg akarjuk érteni az erkölcsi érzéknek az erőszak visszaszorulásában játszott szerepét, meg kell oldanunk jó néhány pszichológiai rejtélyt. Az egyik, hogy különböző időkben és kultúrákban élő embereket hogyan vezérelhetnek általuk „morális”-ként megélt célok, amelyek a saját erkölcsi érzékünk szerint már felismerhetetlenek. A másik, hogy az erkölcsi érzék miért fokozza inkább a szenvedést ahelyett, hogy csökkentené? A harmadik, hogy az erkölcsi érzék hogyan osztható játszói könnyedséggel rekeszekbe: miért verik derék állampolgárok a feleségüket és a gyerekeiket; miért tartanak ki liberális demokráciák a rabszolgaság és a gyarmati elnyomás mellett; a náci Németország miért viszonyult páratlan kedvességgel az állatokhoz. A negyedik, hogy a moralitás miért terjeszthető ki a tetteken kívül a gondolatokra is, életre hívva ezzel a tabu ellentmondását. A legnagyobb rejtély pedig természetesen az, hogy mi változott. Az ember erkölcsi érzékének mely szabadságfoka játszott szerepet abban, hogy a történelmi folyamatok csökkentették az erőszakot?

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a filozófiai tárgyú (különösen a normatív etikában vizsgált), önmagáért való moralitás és az emberi erkölcsi érzék pszichológiai témaköre között. Hacsak nem radikális morális relativista valaki, abban hisz, hogy az ember bizonyos értelemben *tévedhet* erkölcsi meggyőződéseiben; hogy a népiptást, a nemi erőszakot, a becsületbeli gyilkosságot és az eretnekek kínzását igazoló véleményük nemcsak sérti az érzékenységünket, hanem téves is.¹⁶⁵ Akár morális realista valaki, és abban hisz, hogy a morális igazságok éppen olyan objektíven érvényesek, mint a matematikai igazságok, akár csak belátja, hogy a morális állításoknak legalább valamilyen mértékben összhangban kell lenniük az általánosan elfogadott meggyőződésekkel vagy a kollektív racionális gondolkodásból eredő magyarázatokkal, képes megkülönböztetni egymástól a moralitás kérdéseit a morális pszichológia kérdéseitől. Az utóbbiak firtathatják azokat a mentális folyamatokat, amelyeket morálisként *élünk meg*, illetve a többi kognitív és érzelmi képességhez hasonlóan vizsgálhatók a laboratóriumban és a gyakorlatban.

Az erkölcsi érzék megértésének következő lépése annak felismerése, hogy konkrét gondolkodásmódról van szó egy-egy cselekedettel kapcsolatban, nem csak az adott cselekedet kerüléséről. Fontos pszichológiai különbség van a között, hogy azért kerülünk egy cselekedet, mert erkölcstelen („az öldöklés bűn”), vagy azért, mert egyszerűen csak kellemetlen („utálom a karfiolt”), divatjamúlt („a trapéz nadrag már nem menő”) vagy meggondolatlan („ne vakard el a szűnyogcsípést”).¹⁶⁶

Az egyik különbség, hogy a moralitással áthatott cselekedet helytelenítése *egyetemes*. Ha nem szeretjük a karfiol ízét, nem foglalkozunk vele, hogy mások megesszik-e. Ha azonban erkölcstelennek tartjuk a gyilkosságot, a kínzást és a nemi

erőszakot, akkor nem egyszerűen kerüljük ezeket a tevékenységeket és nem törődünk azzal, hogy mások üzik-e, hanem helytelenítjük, ha bárki elkövet ilyesmit.

Másodszor, a moralitással áthatott meggyőződések *számonkérhetők*. Bár nem mindig élünk maradéktalanul Szókratész tanítása szerint – aki tudja, mi a helyes, az meg is teszi –, hallgatólagosan azért arra törekszünk. Az emberek értékes, hátsó szándéktól mentes célnak tekintik a morális cselekedeteket. Ha hisznek benne, hogy a gyilkosság erkölcstelen, nincs szükségük fizetségre vagy megbecsülésre, hogy tartózkodjanak a gyilkosságtól. Aki mégis áthág egy erkölcsi tételt, racionalizálja a hibáját: hivatkozik egy ellenkező értelmű tételre, talál valamilyen kifogást, vagy elismeri, hogy a hiba sajnálatos személyes gyengeség következménye. A szörnyetegeken és a regények gonosztevőin kívül senki sem jelenti ki, hogy „tudom, hogy a gyilkosság elfogadhatatlan, mégis ölök, ha az érdekeim azt diktálják”.¹⁶⁷

Végül a moralitás áthágása *büntethető*. Ha bűnnek tekintjük a gyilkosságot, nem csupán jogunkban áll megbüntetni a gyilkost, hanem *kötelességünk* is. Nem hagyhatjuk, hogy bárki megússza a gyilkosságot. Ha a „gyilkosság” szó helyére a „bálványimádás”, „homoszexualitás”, „istenkároklás”, „felforgatás”, „illetlenség” vagy „engedetlenség” szót tesszük, máris láthatjuk, hogy az ember erkölcsi érzéke a gonosz mozgatórugója lehet.

Az erkölcsi érzék másik beépített tulajdonsága, hogy a morális meggyőződések sokszor normákként és tabuként működnek, nem megfogalmazható és védhető elvekként. Lawrence Kohlberg pszichológus híres írásában hat szakaszra osztotta az erkölcsi fejlődést, a büntetés gyermekkori kerülésétől a filozófus egyetemes elveiig; a két középső szakasz (amelyen sokan nem is jutnak túl) a normáknak való megfelelés, hogy jó kisfiúk vagy jó kislányok legyünk és a konvenciók betartása a társadalmi stabilitás megőrzése érdekében. Amikor az emberek végiggondolják a Kohlberg nyomán híressé vált morális dilemmát – Heinz kénytelen betörni a gyógyszerárba, hogy egy túlárzott gyógyszer ellopásával megmentse haldokló felesége életét –, az e szakaszokban rekedtek nem találnak jobb indoklást a válaszukra, mint hogy Heinznek nem szabad ellopnia a gyógyszert, mert a lopás bűn, törvénybe ütközik, ő pedig nem bűnöző, vagy hogy Heinznek el kell lopnia a gyógyszert, mert ez a jó férj dolga.¹⁶⁸ Sokkal kevesebben képesek elvszerű indoklás megfogalmazására, például hogy az emberélet alapvető érték, amely felülírja a társadalmi normákat, a társadalmi stabilitást és a törvények betartását.

Jonathan Haidt pszichológus az erkölcsi normák szavakkal ki nem fejezhetőségét hangsúlyozta az általa erkölcsi meghökkentésnek nevezett jelenségben. Sokszor érezzük, hogy egy bizonyos lépés erkölcstelen, majd – sokszor sikertelenül – igyekszünk érveket találni, hogy *miért* erkölcstelen.¹⁶⁹ Amikor Haidt megkérdezte a résztvevőktől, hogy szabad-e egy testvérpárnak önként és védekezve nemi életet élnie, WC-t pucolni egy használt amerikai zászlóval, megenni a család elütött kutyáját, megvásárolni egy levágott csirkét és közöszlenni vele, vagy

megszegni anyánk halálos ágyánál tett ígéretünket, hogy látogatjuk a sírját, minden kérdésre nemmel feleltek. Amikor azonban indoklást kértek tőlük, először összefüggéstelenül makogtak, majd kibökték: „Nem tudom, nem tudom megmagyarázni, csak tudom, hogy nem helyes.”

Még a szavakba nem önthető társadalmi normák egy része is hatásosan szabhat gátat az erőszakos viselkedésnek. Mint láttuk, a modern Nyugaton az erőszak bizonyos formáinak – az elhagyott gyermek könyörületből történő meggyilkolásának, a sérelem megtorlásának vagy egy másik államnak küldött hadüzenetnek – kerülése nem azt jelenti, hogy mérlegre tesszük a morális kérdéseket, empátizálunk a célpontokkal vagy elfojtjuk az ösztöneinket, hanem hogy fel sem merül bennünk élő lehetőségként az erőszakos lépés. Nem végiggondoljuk a lépést, és tartózkodunk tőle, hanem elképzelhetetlennek vagy nevetségesnek érezzük.

Az erkölcsiségtől vezérelt viselkedéssel kapcsolatos alapvető kulturális különbségek és a saját kultúránkban jellemző erkölcsi meghökkentés elegye azt a benyomást keltheti, hogy a normák és a tabuk önkényesek – hogy akadhat olyan kultúra is, amely szerint az erkölcsbe ütközik páros számú szóból álló mondatokat kimondani, vagy tagadni, hogy az óceán yize tűzforró. Richard Shweder antropológus azonban tanítványával és munkatársaival együtt arra jutott, hogy az erkölcsi normák a világ minden pontján kisszámú témakörök köré csoportosulnak.¹⁷⁰ Azok az intuíciók, amelyeket mi a modern Nyugaton a moralitás alapelemeinek tekintünk – tisztesség, igazságosság, az egyén védelme és a károk megelőzése – csak egy mindazon aggodalmak sorában, amelyek a moralizálás kognitív és érzelmi kellékei közé tartozhatnak. Elég egy pillantást vetnünk a judaizmusra, az iszlámra, a hinduizmusra és a többi ősi vallásra, hogy lássuk, egy sor más kérdésben is moralizálnak, legyen bár szó a lojalitásról, a tiszteletről, az engedelmességről, az aszketizmusról és az olyan testi funkciók szabályozásáról, mint az evés, a nemi élet és a menstruáció.

Shweder három csoportba osztotta a világ erkölcsi aggályait.¹⁷¹ Az autonómia, a modern Nyugaton elismert etika feltételezi, hogy a társadalmi világ egyénenként áll, és a moralitás célja, hogy szabadon dönthessenek, és védelmet élvezzenek a sérelmekkel szemben. A közösség etikája ezzel szemben törzsek, klánok, családok, intézmények, céhek és egyéb tömörülések gyűjteményének látja a társadalmi világot, és számára a moralitás egyenlő a kötelességgel, a tisztelettel, a lojalitással és a kölcsönös egymásrautaltsággal. Az istenség etikája szerint a világ egy isteni lényegből áll, amelynek kisebb részeit testek őrzik, és a moralitás célja, hogy megvédje ezt a szellemet a romlástól és a szennytől. Ha a test csupán a lélek hordozója, és a lélek voltaképpen egy isten tulajdona vagy része, akkor az ember nem tehet azt a testével, amit akar. Kötelessége megvédeni a szennytől, tartózkodnia kell hát a nemi élet, az étel és más fizikai élvezetek tisztátalan formáitól. Az undorral

kapcsolatos moralizálás és a tisztaság, valamint az aszkétizmus felmagasztalása mögött az istenség etikája húzódik meg.

Haidt továbbbosztotta Shweder hármas felosztásának két kategóriáját, és az így kapott öt erkölcsi aggályt erkölcsi alapoknak nevezte.¹⁷² A közösséget csoporton belüli lojalításra és tekintélyre/tiszteletre, az autonómiát pedig igazságosságra/kölcsönösségre (a kölcsönös önzetlenség moralitására) és bántásra/gondoskodásra osztotta (a kedvesség és az együttérzés megnyilvánulása, valamint a kegyetlenséggel és az agresszióval kapcsolatos gátak). Haidt az istenség helyett a világiasabb tisztaság/szentség elnevezést használta. E módosítások mellett Haidt azzal is megerősítette az erkölcsi alapok univerzális voltát, hogy bebizonyította, mind az öt szféra megjelenik a világi nyugatiak erkölcsi intuícióiban. Meghökkenést célzó példáiban például a tisztaság/szentség rejtett amögött, hogy a résztvevők elborzadtak a vérfertőzéstől, az állatiasságtól és a házikedvenc elfogyasztásától. A tekintély/tisztelet parancsára gondozták az anyjuk sírját. A csoporton belüli lojalitás pedig berzenkedett az amerikai zászló megszenteltetésének ellen.

Véleményem szerint a leghasznosabb rendszert Alan Fiske antropológus dolgozta ki. A rendszerben a moralizálás négy kapcsolati modell eredménye; a négy modell a kapcsolatainkkal összefüggő négy külön elképzelés.¹⁷³ Az elmélet igyekszik megmagyarázni, hogy egy adott társadalom tagjai hogyan osztják fel az erőforrásokat, evolúciós történelmünk mely pontjáról származnak morális rögeszmék, hogyan változik a moralitás egyik társadalomról a másikra, és hogy tabuk segítségével hogyan osztjuk rekeszekre a moralitást. A kapcsolati modellek nagyjából az alább látható ábra szerint kapcsolódnak Shweder és Haidt csoportosításához.

Shweder etikája	Istenség	Közösség		Autonómia	
Haidt erkölcsi alapjai	Tisztaság/Szentség	Csoporton belüli lojalítás	Tekintély/Tisztelet	Bántás/Gondoskodás	Igazságosság/Kölcsönösség
Fiske erkölcsi alapjai	Közösségi osztozkodás		Tekintély-alapú rangsor	Egyenlő feltételek	
					Piaci árazás/Racionális-jogi

Az első modell, a közösségi osztozkodás (röviden közösségi szellem) a csoporton belüli lojalítás és a tisztaság/szentség elegye. Akik a közösségi szellem szerint élnek, szabadon osztják meg a csoporton belül az erőforrásokat, nem foglalkoznak azzal, hogy ki mennyit ad vagy visz. A szemükben a csoport „egy test, egy lélek”, összeköti őket a közös lényeg, amelyet védeni kell a szennye-

zéssel szemben. Az egység intuícióját megerősítik a kötődés és az összeolvadás rítusaival is: testi érintkezés, közös étkezések, összehangolt mozdulatok, közös kántálás vagy imádkozás, együtt átélt érzelmi élmények, a test egyforma díszítése vagy csonkítása és a testnedvek keveredése a szoptatással, nemi élettel és vérrel összefüggő szertartások során. Mindezt racionalizálják is egy sor mítosz-szal: közös ősök, egy pátriárkától való származás, területi gyökerek, rokonság valamely totemállattal. A közösségi szellem az anyai gondoskodásból, a rokonszelekcióból és a kölcsönösségből alakult ki, és valószínűleg részben az agy oxitocinrendszere felelős érte.

Fiske második kapcsolati modellje, a tekintélyalapú rangsor lineáris hierarchia, amelyet a dominancia, a pozíció, az életkor, a nem, a méret, az erő, a vagyon vagy az elsőbbség joga határoz meg. E modellben a felsőbbrendű tagok elvehetik, ami jár nekik, ajándékot követelhetnek, és engedelmisséget, illetve lojalitást várhatnak el az alárendeltektől. Ugyanakkor atyai, a nemesség kötelezve alapján meg is kell óvniuk az alacsonyabb sorban élőket. Ez a modell feltehetőleg a főemlősök dominanciára épülő hierarchiájából alakult ki, és valószínűleg részben az agy tesztoszteronérzékeny áramkörei szabályozzák.

Az egyenlő feltételek modellje a „szemet szemért”-kölcsönösségre és az egyenlő erőforrások elosztásának egyéb megoldásaira épül, többek között a sorunk kiváráására, az érme feldobására, az egyenlő hozzájárulásokra, az egyforma részekre osztásra és az ecc, pecc, kimehetszre. Az állatoknál ritka az egyértelmű kölcsönösség, bár a csimpánzokban működik némi kezdetleges igazságérzet, legalábbis amikor valamelyikük úgy érzi, hogy megrövidítették. Az egyenlő feltételek modelljének idegi alapjai az agy szándékot, csalást, nézőpontváltást és számítást érzékelő részei, azaz a sziget, az orbitofrontális kéreg, a cinguláris kéreg, a hátsó-oldalsó prefrontális kéreg, a fali kéreg és a halánték-, valamint a fali lebeny találkozási pontja. Az egyenlő feltételek modellje az igazságérzetünk és intuitív gazdasági érzékünk alapja, és szomszédként, munkatársként, ismerősként és kereskedelmi partnerként kapcsol össze bennünket, nem pedig szívbeli jóbarátként vagy harcostársként. Számos hagyományos törzsnél ismert volt a haszontalan ajándékok cseréje – mint amikor karácsonykor mindenki bejglit visz a másiknak –, amelynek egyetlen célja az egyenlő feltételekre épülő kapcsolatok megszilárdítása.¹⁷⁴

(A kategorizálásokat összevető és szembeállító olvasót valószínűleg megdöbbent, hogy a Haidt-féle bántás/gondoskodás miért az igazságosság mellett van, és miért a Fiske-féle egyenlő feltételekkel került párhuzamba, miért nem az olyan érintésre-érzésre épülő kapcsolatokkal, mint a közösségi szellem vagy a szentség. Ennek az az oka, hogy a bántás/gondoskodás méréséhez Haidt arra kíváncsi, hogy az emberek hogyan bánnának egy általános „valaki”-vel, nem a gondoskodásban általában részesülő barátokkal és rokonokkal. Az e kérdésekre adott válaszok gyönyörűen összecsengenek az igazságosságra vonatkozó kérdéseire adott válaszokkal, és ez egyáltalán nem véletlen.¹⁷⁵ Emlékezzünk csak

vissza, hogy az igazságérzetünket megjelenítő kölcsönös önzetlenség logikája alapján az első lépésnél „kedvesek” vagyunk, csak akkor pártolunk el, ha tőlünk is elpártolnak, és szívesen juttatunk jelentős nyereséget egy rászoruló idegennek, ha ez nekünk viszonylag kevés erőfeszítésbe kerül. Ha a gondoskodás és a bántás a meghitt körökön kívülre is kiterjed, egyszerűen az igazságosság logikájának részeivé válnak.)¹⁷⁶

Fiske utolsó kapcsolati modellje a piaci árazás: a modern gazdaságot működtető valuta, árak, lakbérek, fizetések; juttatások, kamatok, hitelek és származtatott ügyletek rendszere. A piaci árazás a számoktól, a matematikai képletektől, a könyveléstől, a digitális átutalásoktól és a hivatalos szerződések megfogalmazásától függ. A másik három kapcsolati modellel szemben a piaci árazás messze nem egyetemes, hiszen az írás-olvasásra, a számok ismeretére és modern információs technológiákra épül. A piaci árazás logikája kognitívan is természetellenes maradt, amint azt az is bizonyítja, hogy a modern kor előtt szinte mindenki tiltakozott a kamatok és a nyereség ellen. Fiske szerint a modellek követhetik egymást egy olyan skálán, amely többé-kevésbé tükrözi felbukkanásukat az evolúcióban, a gyermeki fejlődésben és a történelemben: közösségi osztzkodás > tekintélyalapú rangsor > egyenlő feltételek > piaci árazás.

A piaci árazás az én olvasatomban nem kizárólag piacokra és nem kizárólag árazásra vonatkozik. Valójában a hivatalos társadalomszervezet egyéb példái mellé állítható, amelyeket az évszázadok folyamán addig csiszolgattak; hogy már millióknak segítenek ügyeik intézésében a technológiailag fejlett társadalomban, a pallérozatlan elméknek azonban nem jut önállóan eszükbe.¹⁷⁷ Az egyik ilyen intézmény a demokrácia politikai apparátusa, amelynek keretében a hatalmat nem egy erős ember (tekintély) kapja, hanem hivatalos szavazással megválasztott képviselők, akiknek kiváltságait a jogrendszer határozza meg. Ilyen intézmény még a vállalat, az egyetem és a nonprofit szervezet is. Az ott dolgozók nem alkalmazhatják kényük-kedvük szerint barátaikat és rokonaikat (közösségi szellem), nem osztogathatnak jutalmakat (egyenlő feltételek), hanem kötelességek és szabályok szerint kell eljárniuk. Nem a hasamra csapva módosítottam Fiske elméletét. Fiske saját bevallása szerint egyik szellemi ihletadója Max Weber szociológus „racionális-jogi” fogalma (szemben a hagyományossal és a karizmatikussal) – egy olyan normarendszer, amelyet az értelem alakít ki és hivatalos szabályok működtetnek.¹⁷⁸ Ennek megfelelően időnként az általánosabb racionális-jogi megnevezést használom erre a kapcsolati modellre.

Bár az egymás mellé helyezés és a különválasztás megoldásaiban különböznek, Shweder, Haidt és Fiske is ugyanúgy értelmezi az erkölcsi érzék működését. Egyetlen társadalom sem az arany szabály vagy a kategorikus imperatívusz alapján határozza meg a mindennapi erényeket és vétéseket. A moralitás inkább abban áll, hogy tiszteletben tartják vagy megszegik valamelyik kapcsolati modellt (vagy etikát vagy alapot): elárulják, kizsákmányolják vagy felforgatják a csoportosú-

lást; beszenneyezik magukat vagy a közösségüket; megtagadják vagy megsértik a törvényes tekintélyt; provokáció nélkül kárt okoznak valakinek; kihasználják a nyereséget, de nem szállnak be a költségekbe; elsikkasztják a közös pénzt vagy visszaélnak az előjogokkal.

A csoportosítások nem azt a célt szolgálják, hogy beskatulyázzunk egész társadalmakat, hanem hogy kialakítsuk a társadalmi normák kézikönyvét.¹⁷⁹ A kézikönyvnek fel kell tárnia a közös mintázatokat a kultúrák és korszakok közti különbségekben (beleértve az erőszak visszaszorulását is), és előre kell jeleznie az emberek reakcióját az uralkodó normák megsértésére, beleértve a morális rekeszekbe osztásra vonatkozó perverz zsenialitásukat is.

A társadalmi normák egy része nem több mint megoldás a koordinációs játsszámokra: hogy az út jobb oldalán vezetünk, papírpénzt használunk és a környezet nyelvét beszéljük.¹⁸⁰ A normák többségének azonban erkölcsi vonatkozása is van. Minden egyes moralizált norma egy-egy rekesz, amelynek része egy kapcsolati modell, egy vagy több társadalmi szerep (szülő, gyermek, tanár, diák, férj, feleség, témavezető, alkalmazott, vásárló, szomszéd, idegen), egy kontextus (otthon, utca, iskola, munkahely) és egy erőforrás (étel, pénz, föld, lakás, idő, szex, munka). Akkor lehetünk a kultúra szociálisan kompetens tagjai, ha e normák nagy részét elsajátítottuk.

Vegyük például a barátságot. A közeli barátként élő párok elsősorban a közösségi osztzkodás modellje szerint működnek. Ha együtt vacsoráznak, megosztják egymással az ennivalót, és nem vezetnek nyilvántartást a kölcsönös szívességekről. De felismerhetik a különleges körülményeket, amikor más kapcsolati modellre van szükségük. Együtt dolgozhatnak például egy feladaton, amelynek egyikük szakértője, ezért utasításokat ad a másiknak (tekintélyalapú rangsor), eloszthatják a kirándulás benzinköltségét (egyenlő feltételek), és gondoskodhatnak egy autó eladásáról a hivatalos áron (piaci árazás).

A kapcsolati modell megsértését erkölcsi érzékünk bűnnek tartja. A barátságot általában szabályozó közösségi osztzkodás modelljében vétke, aki zsugori az osztzkodásnál. Az egyenlő feltételek speciális esetében, a benzinpénz elosztásánál, az számít vétésnek, ha valaki nem száll be a költségekbe. Az egyenlő feltételek modellje folyamatos kölcsönösségi viszonyt feltételez, ezért lehetővé teszi a laza elszámolást, mint a Shasta megyében élő farmerek esetében, akik nagyjából egyenértékű szívességekkel tették jóvá a károkat, ha pedig egy kisebb kárt nem orvosoltak, közös megegyezéssel eltekintettek a kárpótlástól.¹⁸¹ A piaci árazás és a többi racionális-jogi modell nem ennyire megbocsátó. Ha fizetés nélkül távozzunk egy drága étteremből, nem számíthatunk rá, hogy a tulajdonos megelégszik a hosszú távú törlesztéssel, vagy egyszerűen elengedi a fizetséget. Valószínűleg inkább rendőrt hív.

Ha megsértjük annak a kapcsolati modellnek a feltételeit, amelybe hallgatólagosan beleegyeztünk, élösködőnek és csalónak tartanak majd, és erkölcsi felháborodás zúdul ránk. Amikor azonban az egyik kapcsolati modellt egy másik modellel szabályozott erőforrásra alkalmazzuk, más lélektani tényezők lendülni kezdenek mozgásba. Ilyenkor nem megszegjük, hanem egyszerűen nem értjük meg a szabályokat. A reakció a meghökkenéstől, a kínos feszengéstől és a zavartól a döbbenetig, a sérelemig és a haragig terjedhet.¹⁸² Képzelnék el például, hogy a vendég megköszöni a vendéglő tulajdonosának a kellemes élményt, és felajánlja neki, hogy valamikor a közeljövőben ő is vacsorázzon nála (ezzel a piaci árazáshoz tartozó kapcsolatot a közösségi osztozkodás szabályai szerint kezeli). Vagy fordítva, képzeljük el, hogy valakit áthívunk vacsorára (közösségi osztozkodás), és az egyik vendég előveszi a pénztárcáját, és ki akarja fizetni a vacsorát a házigazdának (piaci árazás), vagy a házigazda megkéri a vendéget, hogy mosogasson el, amíg ő megpihen a tévé előtt (egyenlő feltételek). Esetleg képzeljük el, hogy a vendég eladásra kínálja az autóját a házigazdának, majd keményen alkudozik az árról, vagy hogy a házigazda párcserét ajánl egy laza félórás menethez, mielőtt mindenki hazatér.

A helytelen kapcsolati modell alkalmazására adott érzelmi reakció attól függ, hogy véletlen vagy szándékos hibáról van-e szó, melyik modellt tévesztik össze melyikkel, és milyen jellegű az erőforrás. Philip Tetlock pszichológus szerint a tabu lélektana – a bizonyos kimondott gondolatokkal szemben érzett felháborodás – a *szent*nek tartott erőforrások esetében lép működésbe.¹⁸³ A szent érték nem cserélhető fel semmivel. A szent erőforrásokat általában a közösségi szellem és a tekintély ősi modelljei szabályozzák, és akkor váltják ki a tabu reakcióját, ha valaki az egyenlő feltételek vagy a piaci árazás fejlettebb modelljével kezeli őket. Ha valaki meg akarja venni a gyerekünket (és ezzel hirtelen a piaci árazás körébe vonná a közösségi osztozkodás kapcsolatát), nem azt kérdeznénk, hogy mennyit ajánl érte, hanem már a gondolatot is sértőnek találnánk. Ugyanez történik, ha valaki meg akarja venni egy személyes ajándékunkat vagy egy családi örökséget, vagy ha fizetni akar azért, hogy eláruljuk egy barátunkat, a házastársunkat vagy az országunkat. Amikor Tetlock diákokat faggatott, hogy mi a véleményük az olyan szent erőforrások nyílt piacának előnyeiről és hátrányairól, mint a szavazatok, a katonai szolgálat, az esküdszéki részvétel, a szervek felajánlása vagy az örökbe fogadható kisbabák, a legtöbben nem hoztak fel meggyőző érveket a gyakorlat ellen (például hogy a szegények kétségbeesésükben eladnák a szerveiket), hanem már a kérdéstől is felháborodtak. Az érvek többsége az „ez megalázó, embertelen és elfogadhatatlan” és a „hová tart az emberiség?” körében mozgott.

A tabu lélektana nem teljesen irracionális.¹⁸⁴ Az értékes kapcsolatok megőrzéséhez nem elég, ha helyesen fogalmazzuk és cselekszünk. Azt is bizonyítanunk kell, hogy helyén a szívünk, hogy nem is foglalkozunk a bennünk bízók elárlásának költségeivel és hasznával. Ha tisztességtelen ajánlatot kapunk, és nem utasítjuk méltatlankodva vissza, kiderül a borzalmas igazság: nem értjük, hogy

mit jelent igazi szülőnek, házastársnak vagy állampolgárnak lenni. És e megértés abban áll, hogy magunkévá tettünk egy kulturális normát, amely szent értéket tulajdonít egy ősi kapcsolati modellnek.

Egy régi viccben egy férfi megkérdezi a nőt, hogy lefeküdne-e vele egymillió dollárért, mire a nő azt feleli, hogy esetleg lehet róla szó. Ezután megkérdezi, hogy száz dollárért lefeküdne-e vele, a nő pedig felháborodik: „Mégis kinek néz maga engem?” Mire a férfi: „Ezt már tisztáztuk. Már csak az áron alkudozunk.” A vicc megértéséhez tudnunk kell, hogy a szent értékek többsége csak értékesnek látszik. Hajlandóak vagyunk lemondani róluk, ha a csere homályos, gondos magyarázatok kísérik vagy átfogalmazzák.¹⁸⁵ (A vicc azért egymillió dollárról beszél, mert ezzel a pusztá üzlet az életben egyszer adódó lehetőséggé alakul: a nő milliommossá válhat.) Amikor az első életbiztosítások megjelentek, a közvéleményt a pusztá gondolat is felháborította, hogy pénzbeli értéket tulajdonítanak az emberi életnek, és hogy a feleségek fogadhatnak a férjük halálára, márpedig ezzel tulajdonképpen pontos meghatározást adtak az életbiztosítás mibenlétéről.¹⁸⁶ A biztosítók reklámkampánya átfogalmazta a terméket mint a férj felelősségteljes és tisztességes eljárását: csak a családja felé fennálló kötelezettségének tesz eleget akkor is, amikor történetesen már nem él.

Tetlock háromféle cserét különböztet meg. A *rutinszerű* csere egyetlen kapcsolati modell része, például az egyik barátunk helyett a másikat választjuk, vagy egy bizonyos autót vásárolunk meg egy másik helyett. A *tabucsere* az egyik modell szent értékét egy másik modell világi értékére cseréli, ilyen például egy barátunk, egy szerettünk, egy szervünk eladása barterben vagy pénzért. A *tragikus* csere két szent értéket mér össze, például amikor dönteni kell, hogy melyik szervátültetésre váró beteg kapja meg a szervet, de idetartozik a legtragikusabb csere is, Sophie választása, hogy melyik gyermekét mentse meg. A politika művészete Tetlock szerint nagyrészt az a képesség, hogy a tabucserét tragikus csereként adjuk el (vagy ha az ellenzékéről van szó, pont fordítva). Ha a politikus társadalombiztosítási reformra készül, a „nem bízunk többé az idősokban” (ellenfele megfogalmazása) helyett azt kell mondania, hogy „levesszük a terhet a keményen dolgozó réteg válláról”, vagy „nem árusítjuk ki többé gyermekeink oktatását”. A csapatok Afganisztánban tartása már nem „katonáink életének veszélybe sodrása”, hanem „nemzetünk szabadság iránti elkötelezettségének bizonyítéka vagy „a terror ellen küzdött háború megnyerése”. Mint látni fogjuk, a szent értékek átfogalmazása a béketeremtés pszichológiájának elhanyagolt taktikája lehet.

Az erkölcsi érzékkel kapcsolatos új elméletek tehát hozzájárultak a moralizált érzelmek, a morális rekeszekbe osztás és a tabu megértéséhez. Most alkalmazzuk ugyanezeket az elméleteket a különböző kultúrák és, ami még fontosabb, a történelem különböző időszakainak erkölcsi felfogásával kapcsolatos különbségekre.

Minden társadalomban természetesnek érezzük a kapcsolati modellek alkalmazását egyes társadalmi szerepekre, és ez biológiai felépítésünkben gyökerezhet. Így érezzük természetesnek a családtagok közötti közösségi osztozkodást, a családon belüli tekintélyalapú rangsort az idősök tisztelete érdekében és a tömegtermékek, valamint rutinjellegű szívességek cseréjét az egyenlő feltételek értelmében. Ám a kapcsolati modellek másféle alkalmazása egy-egy erőforrásra és a társadalmi szerepekre alapvető különbségeket mutathat a különböző időszakokban és kultúrákban.¹⁸⁷

A hagyományos nyugati házasságokban például a férj tekintélyt gyakorolt a felesége fölött. A modell az 1970-es években többségében eltűnt, és a feminizmus hatására egyes párok átálltak az egyenlő feltételekre: pontosan kettéosztották a háztartási munkákat és a gyereknevelést, és pontosan jegyezték, hogy ki mennyi időt tölt ezekkel. Mivel az egyenlő feltételek üzleti pszichológiája ütközik azzal a meghittséggel, amelyre a párok többsége vágyik, a modern házasságok többsége megállapodott a közösségi osztozkodásnál – aminek következtében számos feleség érzi úgy, hogy mivel képtelenek nyomon követni, hogy ki mivel járul hozzá a háztartás ellátásához, túl sok feladat hárul rá, és nem értékeli kellőképpen a munkáját. A házastársak egy része racionális-jogi kivételekben is megállapodik, például házassági szerződést kötnek, vagy végrendeletükben külön gondoskodnak korábbi házasságukból származó gyermekeikről.

A kapcsolati modell és az erőforrás vagy a társadalmi szerepek között létrejövő alternatív kapcsolódások határozzák meg, hogy miben különböznek egymástól a különböző kultúrák. Az egyik társadalom tagjai engedélyezik a föld barterezését vagy árusítását, és döbbenettel értesülnek róla, hogy egy másik társadalomban a menyasszonyokkal teszik ugyanezt – vagy fordítva. Az egyik kultúrában a nő szexualitása a család férfitagjainak tekintélye alá tartozik; egy másikban szabadon osztozhat rajta szerelmével egy közösségi kapcsolatban; egy harmadikban megbélyegzés nélkül elcserélheti egy hasonló szívességgért, ami az egyenlő feltételek példája. Egyes társadalmakban az áldozat rokonságának meg kell torolnia a gyilkosságot (egyenlő feltételek); máshol vérdíjjal megváltható (piaci árazás); megint máshol az állam bünteti (tekintélyalapú rangsor).

Az a felismerés, hogy a másik egy eltérő kultúra része, bizonyos mértékig csökkenti a felháborodást, amiért megsértett egy kapcsolati modellt. Az ilyen áthágás még humorforrás is lehet, mint azokban a régi vígjátékokban, amelyekben egy szerencsétlen bevándorló vagy falusi bugris megpróbálja lealkudni a vonatjegy árát, a közparkban legelteti a bárányait, vagy egy adósság fejében felajánlja a lánya kezét. Sacha Baron Cohen éppen azt a jelenséget gúnyolja ki, hogy a kulturálisan érzékeny amerikaiak hajlandóak megtérni maguk között egy ellenszenves bevándorlót. A tolerancia is véges lehet viszont, ha valaki megsért egy szent értéket, például amikor a nyugati országokba érkező bevándorlók ragaszkodnak a női nemi szerv megcsonkításához, a becsületbeli gyilkosságokhoz vagy a kiskorú menyasz-

szonyok árusításához, illetve amikor a nyugatiak nem mutatnak kellő tiszteletet Mohamed próféta iránt, mert regényekben ábrázolják, képregényekben gúnyolódhatnak rajta vagy engedik, hogy az iskolások róla nevezzék el a plüssmackójukat.

A kapcsolati modellek alkalmazásának különbségei a politikai ideológiákat is meghatározzák.¹⁸⁸ A fasizmus, a feudalizmus, a teokrácia és más atavisztikus ideológiák alapja a közösségi osztozkodás és a tekintélyalapú rangsor ősi kapcsolati modellje. Az egyén érdekeit felülírja a közösség (a *fasizmus* a vesszőnyalábot jelentő olasz szóból származik), a közösséget pedig katonai jellegű, arisztokratikus vagy egyházi hierarchia irányítja. A kommunizmus az erőforrások közösségi elosztását képzelte el („mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”), a termelőeszközök egyenlő feltételeivel és a politikai irányítás tekintélyalapú rangsorával (elméletben a proletárdiktatúrával; a gyakorlatban a karizmatikus diktátornak alárendelt kommisszárok nómenklatúrájával). Egyfajta populista szocializmus egyenlő feltételeket vár el az élet szükségletei, a föld, az egészségügy, az oktatás és a gyermekgondozás kapcsán. A skála másik végén a libertariánusok lehetővé tennék szinte bármilyen erőforrás piaci árazású cseréjét, legyen szó szervekről, kisbabákról, szexualitásról és oktatásról.

E két pólus között húzódik a jól ismert liberális-konzervatív skála. Haidt számos vizsgálattal bizonyította, hogy a liberálisok szerint a moralitás lényege a sérelem megelőzése és az igazságosság kivívása (ezek az értékek feleltethetők meg Shweder autonómiájának és Fiske egyenlő feltételeinek). A konzervatívok ugyanolyan fontosnak tartják mind az öt erkölcsi alapot, köztük a csoporton belüli lojalitást (stabilitás, hagyomány és hazafiság), a tisztaságot/szentséget (illendőség, szemérem és vallásos buzgalom), valamint a tekintélyt/tiszteletet (tekintélytisztelet, engedelmesség Istennek, a nemi szerepek elismerése és katonai engedelmesség).¹⁸⁹ Az adókon, az egészségbiztosításon, a jóléten, a meglegházasságon, az abortuszon, a katonaság méretén, az evolúció tanításán, a média szentségtörésein és az egyház, illetve az állam szétválasztásán viaskodó amerikai kulturális háború nagyrészt az állam jogos erkölcsi aggályainak mibenlétével kapcsolatban folyik. Haidt szerint a két pólus ideológusai kölcsönösen erkölcstelennek tartják egymást, valójában azonban valamennyiük agyában működnek az erkölcsi áramkörök, csak másképpen viszonyulnak a moralitás mibenlétéhez.

Mielőtt rátérnék az erkölcsi pszichológia és az erőszak összefüggéseire, szeretném a kapcsolati modellek elmélete segítségével feloldani azt a lélektani rejtélyt, amely még az előző fejezetekből maradt ránk. Az erkölcsi fejlődés sokszor azt jelentette, hogy átalakultak az érzékenységek, így egy-egy jelenség már inkább nevetségesnek tűnt, mint bűnösnek; ez történt a párbajozással, a bikaviadallal és a sovinszta háborúval. És a nagyhatású társadalomkritikusok jó része, például Swift, Johnson, Voltaire, Twain, Oscar Wilde, Bertrand Russell, Tom Lehrer és George Carlin töröl

metsett humorista volt, nem pedig mennydörgő próféta. Lelki felépítésünk mely vonásának köszönhetően bír nagyobb hatalommal a vicc, mint a kard?

A humor úgy működik, hogy szembesíti a közönséget egy abszurditással, amely a referenciakeret megváltoztatásával orvosolható. És ebben az alternatív referenciakeretben a vicc tárgya már alacsonyabb rendű, méltatlan pozíciót foglal el.¹⁹⁰ Amikor Woody Allen közli, hogy „büszke vagyok az aranyórára. A nagyapám a halálos ágyán adta el nekem”, a hallgatóság először meghökken, hogy egy érzelmileg értékes örökséget nem ajándékozik, hanem elad valaki, ráadásul olyan valaki, aki nem húz hasznát az üzletből. Ám egyszer csak rádöbbenek, hogy Woody Allen figuráját senki sem szereti, hogy a családja haszonleső különcökből áll. Az abszurditásnak megágyazó első referenciakeret gyakran egy uralkodó kapcsolati modell, és a közönség csak akkor értheti meg a viccet, ha kilép belőle, mint Woody Allen viccénél, amelynek megértéséhez a közösségi osztzkodás modelljéről piaci árazásra kell váltani.

A politikai vagy morális állásfoglalást rejtő humor löpve megkérdőjelezheti a hallgatóság második természetévé vált kapcsolati modellt, mert ráébreszti őket, hogy az adott kapcsolati modell következményeit elméjük többi része abszurdnak látja. Amikor Rufus T. Firefly a *Kacsaleves*-ben kész hadat üzenni egy kizárólag a képzeletében létező sérelem miatt, ízekre szedi a nemzeti nagyság tekintélyalapú rangsorának megfelelő erkölcsi világképét, és ezt nagyra értékelték abban a korban, amikor a háború már egyre kevésbé tűnt izgalmasnak és dicsőnek, sokkal inkább pazarlónak és ostobának. A szatíra az utóbbi időkben is hozzájárult a társadalmi változások felgyorsításához, például az 1960-as években, amikor fafejű ősemberként ábrázolták a rasszistákat és a szexistákat, vérszomjas pszichopataként a vietnámi háború harcias híveit. A Szovjetunióra és csatlósaira is jellemző volt a felszín alatti szatíra, amely megmutatkozott például a két hidegháborús ideológia közkeletű meghatározásában is: „A kapitalizmusban ember embernek kizsákmányolója; a kommunizmusban pont fordítva.”

A 18. századi író, Mary Wortley Montagu szerint: „A szatíra borotvaélesen / Őt sebet, melyet nem érzek s nem láthat szemem.” Csakhogy a szatíra ritkán működik ennyire jól, és a vicc célpontjai sokszor pontosan tisztában vannak a humor felforgató hatalmával. Amikor a humorra dühödten reagálnak, felháborítja őket a szent érték szándékos megsértése, méltóságuk sárba tiprása és a felismerés, hogy a nevetés azt jelzi: a közönség mindkettőt pontosan látja. 2005-ben emberéleteket is követelő zavargások törtek ki a *Jyllands-Posten* nevű dán újság karikatúrái miatt (az egyikén például Mohamed látható, amint a mennyben így üdvözlí az újonnan érkezett öngyilkos merényleket: „Hagyjátok már abba, elfogytak a szüzek!”), ami jól érzékelteti, hogy ha egy szent kapcsolati modell szándékos kifigurázásáról van szó, a humorban nem ismernek tréfát.

Vajon az erkölcsi érzéket alkotó kapcsolati modellek hogyan adnak felhatalmazást a morálisan jogosnak érzett erőszak különböző formáira? És a szabadság mely fokára van szüksége a társadalomnak a moralizáló erőszak elfojtásához, vagy ami még jobb, visszajára fordításához? Valamennyi kapcsolati modell magában hordozza a szabálysértők erkölcsi alapú megbüntetését. És valamennyi modell felhatalmazást ad az erőszak egy sajátos formájára.¹⁹¹

Fiske szerint az emberi lények nem feltétlenül kapcsolódnak egymáshoz a fenti modellek valamelyikével, ezt nevezi semmis vagy aszociális kapcsolatnak. Aki nem része valamilyen kapcsolati modellnek, azt *dehumanizálják*: az ilyen emberből közmegegyezés szerint hiányoznak az emberi természet alapvető összetevői, ezért élettelen tárgyként kezelik őket, semmibe veszik, kihasználják vagy megtámadják.¹⁹² Az aszociális kapcsolat tehát megteremti a ragadozó erőszak feltételeit, így kerülhet sor hódításra, nemi erőszakra, gyilkosságra, csecsemőgyilkosságra, stratégiai bombázásra, gyarmati száműzésre és más bűncselekményekre.

Ha egy kapcsolati modell égisze alá vonunk másokat, valamilyen mértékben kötelességünk figyelembe venni az érdekeiket. A közösségi osztzkodásnak része az együttérzés és a gyengéd érzelmek – de csakis a csoport tagjai felé. Fiske munkatársa, Nick Haslam szerint a közösségi osztzkodás a dehumanizálás másik formájához vezethet: már nem az aszociális kapcsolat *mechanikus* dehumanizálásáról van szó, hanem arról az *állatias* dehumanizálásról, amely megtagadja a kívülállóktól a kizárólag az emberre jellemző vonásokat, az értelmet, az egyediséget, az önuralmat, a moralitást és a kultúrát.¹⁹³ Ezekkel a kívülállókkal nem érzéketlenül és közönyösen bánnak, hanem undorral vagy megvetéssel. E dehumanizálást a közösségi osztzkodás is előidézheti, mert a kiközösítettek közül a közvélekedés szerint hiányzik a törzs tagjait egyesítő tiszta és szent lényeg, ezért fennáll a veszélye, hogy állatias lényükkel megfertőzik a törzset. Hiába sugall tehát a közösségi osztzkodás szeretetet, valójában támogatja a törzsre, rasszra, etnikumra és vallásra épülő népiertő ideológiák mögött húzódó felfogást.

A tekintélyalapú rangsornak is két oldala van. Jár vele egy paternalista felelősségérzet, hogy segítsünk az alárendelteinknek, így a megbékélés folyamatának pszichológiai alapja lehet, a megbékélés folyamatában ugyanis a hűbérurak megvédik alattvalóikat a gyilkos erőszaktól. Ez a kapcsolati modell táplálja a rabszolgatartók, a gyarmati vezetők és a jó szándékú despoták erkölcsi okoskodását is. Csakhogy a tekintélyalapú rangsor igazolja a szemtelenséget, a lázongást, az engedetlenséget, az árulást, az istenkáromlást, az eretnekséget és a felségsértés erőszakos büntetését is. A közösségi osztzkodással egyesülve igazolja a csoportok közötti erőszakot, a birodalmi és sovíniszta hódítást és az alárendelt kasztok, gyarmatok és rabszolgák leigázását.

Ennél jóindulatúbb a kölcsönös csere kötelezettsége az egyenlő feltételek modelljében, mert itt minden félnek érdeke a másik létezésének és jólétének fenntartása. Az egyenlő feltételek kismértékben nézőpontváltásra is ösztönöznek,

ami, mint láttuk, valódi együttérzéssé alakulhat. Az egyének és nemzetek közötti kereskedelem békéltető hatása azon a lelki beállítódáson múlhat, amelyben ha nem is szeretjük a cserepartnert, legalább megbecsüljük. Ugyanakkor az egyenlő feltételek a megtorlás logikájával is szolgálnak: szemet szemért, fogat fogért, életet életért, vért vérért. A 8. fejezetben láttuk, hogy az igazságszolgáltatást még a modern társadalmak tagjai is hajlamosak méltó büntetésként és nem általános vagy konkrét elrettentésnek látni.¹⁹⁴

A racionális-jogi gondolkodás, amely az írni-olvasni-számolni tudó társadalmakban az erkölcsi repertoár kísérőjelensége, nem rendelkezik saját megérzésekkel és érzelmekkel, ezért önmagában nem biztat erőszakra, és nem is tántorít el tőle. Hacsak nem ruháznak fel minden egyes embert jogokkal, és adják a kezükbe a saját testük és vagyonuk irányítását, a piacgazdaságban a haszon erkölcstelen hajhászása kizsákmányoláshoz vezethet: megjelenik a rabszolgapiac, az emberkereskedelem, és ágyúnaszádokkal nyitnak meg külföldi piacokat. És a mennyiségi eszközök alkalmazásával maximálisra növelhetik a csúcstechnológiai háború áldozatainak számát. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, a racionális-jogi gondolkodás a haszonelvű moralitás szolgálatába is állítható; ez a moralitás a lehető legtöbb ember számára igyekszik kiszámítani a lehető legjobb helyzetet, és csak annyiban folyamodik jogos rendőri és katonai erőszakhoz, amennyi szükséges az erőszak összmenyiségének csökkentéséhez.¹⁹⁵

Akkor tehát a morális pszichológia mely történelmi változásai járultak hozzá az erőszak csökkentéséhez, azaz a humanitárius forradalomhoz, a hosszú békéhez és a jogok forradalmához?

Világos a változás iránya az uralkodó modellekben. „Az elmúlt három évszázadban szerte a világon – állapítja meg Fiske és Tetlock – a társadalmi rendszerek egésze egyre gyorsabban mozdult el a közösségi osztozkodástól a tekintélyalapú rangsor, majd az egyenlő feltételek, aztán a piaci árazás felé.”¹⁹⁶ Ha pedig a 7. fejezet közvélemény-kutatási adataiból arra következtetünk, hogy a szociálliberálisok állnak az élén az előbb-utóbb a konzervatívokat is magukkal sodró viszonyulásbeli változásoknak, akkor Haidt adatai a liberálisok és a konzervatívok erkölcsi aggályairól ugyanezt jelzik. Emlékezzünk vissza, hogy az erkölcsi aggályok fontosságának megítélésekor a szociálliberálisok nem tekintik különösebben fontosnak a csoporton belüli lojalitást és a tisztaságot/szentséget (amelyeket Fiske közösségi osztozkodássá von össze), ahogy a tekintélyt/tiszteletet sem. Erkölcsi aggályaik kizárólag a bántást/gondoskodást és az igazságságot/kölcsönösséget érintik. A szociálkonzervatívok mind az ötért aggódnak.¹⁹⁷ A szociálliberalizmus felé tartó trend tehát elmozdul a közösségi és tekintélyelvű értékektől az egyenlőségen, az igazságosságon, az autonómián és a törvény biztosította jogokon alapuló értékek felé. Bár a liberálisok és a konzervatívok egy

része is tagadja e trendek jelenlétét, egyetlen mai konzervatív politikus sem hivatkozik a hagyományra, a tekintélyre, a kohézióra vagy a vallásra, hogy igazolja a rassz szerinti szegregációt, a nők távoltartását a munkahelyektől vagy a homoszexualitás büntethetőségét, holott néhány évtizeddel ezelőtt még ilyen érvekkel hozakodtak elő.¹⁹⁸

Mi az oka, hogy a morális erőforrások kivonása a közösségből, a szentségből és a tekintélyből az erőszak ellen hat? Az egyik ok, hogy a közösségi szellem legitimálhatja a törzsi jelleget és a sovinizmust, a tekintély pedig legitimálhatja a kormányzati elnyomást. Az általánosabb ok az, hogy az erkölcsi érzék kisebb területekre szűkítése csökkenti a joggal büntethető törvénysértések számát. Az erkölcsiségnek létezik egy autonómiára és igazságosságra épülő rendíthetetlen alapja, amelyben mindenki egyetért, legyen hagyománytisztelő vagy modern, liberális vagy konzervatív. Senki sem tiltakozik a kormányzati erőszak ellen, ha támadások elkövetőit, erőszaktevőket és gyilkosokat zárnak börtönbe. Csakhogy a hagyományos erkölcsiség védelmezői egy sor erőszakmentes szabálysértéssel is kiegészítenék a közmegegyezésen alapuló törvénysértéseket: ezek a homoszexualitás, a szabadosság, az istenkáromlás, az eretnokség, a szemérmetlenség és a szent jelképek megszenteltségének elhárítása. A hagyománytisztelők csak akkor szerezhetnek érvényt erkölcsi felháborodásuknak, ha elérik, hogy a Leviatán ez utóbbi bűnök elkövetőit is megbüntesse. Ha ezek a szabálysértések kikerülnek a jogi kódexből, a hatóságoknak kevesebb lehetőségük lesz állampolgáraik ütlegetésére, bilincsbe verésére, megverésére, börtönbe zárására és kivégzésére.

Sokak hátán feláll a szőr a gondolatra, hogy a társadalmi normák elmozduljanak a piaci árazás felé, pedig ezzel extrapolálhatnánk az erőszakmentesség felé tartó trendet. A piaci árazás modelljéért rajongó radikális libertariánusok megszüntetnék a prostitúció, a kábítószer-birtoklás és a szerencsejáték büntethetőségét, és ezzel több millió embert szabadítanának ki a világ börtöneiből (arról nem is beszélve, hogy a stricik és a drogbárók az alkoholtalalom gengsztereinek sorsára jutnának). A személyes szabadság irányába ható fejlődés felveti a kérdést, hogy erkölcsileg kívánatos-e lecserélni a társadalmilag szentesített erőszak fokmérőjét egy olyan viselkedés fokmérőjére, amelyet sokan alapvetően bűnösnek tartanak, mint az istenkáromlás, a homoszexualitás, a kábítószer-fogyasztás és a prostitúció. De éppen ez a lényeg: akár helyes, akár nem, ha kimozdítjuk az erkölcsi érzéket a közösség, a tekintély és a tisztaság hagyományos szférájából, csökken az erőszak. És pontosan ez a kimozdítás a klasszikus liberalizmus célja: az egyének felszabadítása a törzsi és tekintélyelvű hatalom alól, a személyes döntések iránti tolerancia, amíg azok nem sértik mások autonómiáját és jólétét.

A modern társadalmakban a moralitás nemcsak elmozdul a közösségi szellemtől és a tekintélytől, hanem a racionális-jogi felépítés felé tart, ami ugyan csak hozzájárul a megbékéléshez. Fiske szerint a haszonelvű moralitás, amelynek célja, hogy a lehető legtöbb embernek biztosítsa a lehető legtöbb jót, a piaci

arázás modelljének paradigmatis esete (a piaciárazás-modell pedig a racionális-jogi gondolkodásmód különleges esete).¹⁹⁹ Idézzük csak fel, hogy éppen Cesare Beccaria haszonelvűsége mozdította el a büntető igazságszolgáltatást a nyers bosszúvágytól a finomhangolt elrettentés stratégiája felé. Jeremy Bentham haszonelvű logikával cáfolta a homoszexuálisok büntethetőségének és az állatok kizsákmányolásának elvét, John Stuart Mill pedig elsőők között alkalmazta a feminizmus megfogalmazására. Az 1990-es évek nemzeti megbékélést hirdető mozgalmi, amelyek során Nelson Mandela, Desmond Tutu és a béke más hírnökei megszabadultak a megtorló igazságszolgáltatástól az igazmondás, az amnesztia és a legkegyetlenebb bűnelkövetők következetes megbüntetése kedvéért, ismét csak a gondosan kiszámított arányosság segítségével csökkentette az erőszakot. Ugyanezt mondhatjuk arra a politikára is, amely nem megtorló csapásokkal, hanem gazdasági szankciókkal és önmegtartóztatással reagál a nemzetközi provokációkra.

Amennyiben a morális pszichológia újabb elméletei jó felé tapogatóznak, a közösségi érzéssel, a tekintéllyel, a szentséggel és a tabuval kapcsolatos intuíciók az emberi természet részei, és valószínűleg mindig velünk lesznek, még ha igyekszünk is csökkenteni a befolyásukat. A kapcsolati modellek kombinálhatók és egymásba ágyazhatók, az általános erőszak minimálisra csökkentését célzó racionális-jogi gondolkodásmód stratégiája pedig jóindulatúan alkalmazhatja a többi mentális modellt.²⁰⁰

Ha a közösségi osztozkodás egy változatát összefüggésbe hozzuk az emberi élet erőforrásával, és egy olyan közösségre alkalmazzuk, amely nem egy családból, törzsből vagy nemzetből, hanem a teljes fajból áll, érzelmileg megerősíthetjük vele az emberi jogok elvont elvét. Valamennyien egy nagy család tagjai vagyunk, és senki sem orozhatja el egy másik családtag életét vagy szabadságát. A tekintélyalapú rangsor felhatalmazhatja az államot, hogy a nagyobb erőszak megelőzése érdekében erőszakhoz folyamodjon. Az állam állampolgárok fölött gyakorolt tekintélye pedig más tekintélyalapú rangsorokban is megjelenhet demokratikus fékek és egyensúlyok formájában: az elnök vétőt emelhet a Kongresszusban elfogadott törvényekkel szemben, a Kongresszus pedig megvonhatja a bizalmat az elnöktől, és leválthatja. A szent értékek és az azokat védő tabuk társíthatók a számunkra különösen értékes erőforrásokhoz, például az azonosítható életekhez, a nemzeti határokhöz, valamint a vegyi és atomfegyverektől való tartózkodáshoz.

Scott Atran, Jeremy Ginges és Douglas Medin pszichológus és Khalil Shikaki politológus nemrégiben leleményesen tárta fel, hogy a tabu pszichológiája hogyan áll a béke szolgálatába.²⁰¹ A békétárgyalások elméletben a piaci árazás keretein belül zajlanak. Amikor a szemben álló felek leteszik a fegyvert, felesleg jön létre

– az úgynevezett békeosztalék –, és a két fél ennek a felosztásával jut el az igenig. Mindkét fél enged maximumra törő követeléséből, hogy részesülhessen a felesleg egy részéből, amely nagyobb, mint amennyit akkor kapnának, ha felállnának az asztaltól, és fizetniük kellene a folytatódó konfliktus költségeit.

Sajnos a szentség és a tabu gondolkodásmódja a racionális egyezségre törők legaprólékosabban kidolgozott terveit is megzavarhatja. Ha a szemben álló felek egyike szemében egy érték szent, akkor végtelen értékkel bír, vagyis nem cserélhető el semmire, ahogy a gyermekünket sem adnák el semmi pénzért. A nacionalista és vallásos eszméktől feltüzelték bizonyos értékeket szentnek tekintenek, például a megszentelt föld szuverenitását vagy egy ősrégi atrocitás elismerését. Tabunak minősül feláldozni ezeket a béke vagy a jólét kedvéért. Már maga a gondolat is leleplezi kiöltőjét mint árulót, hazaárulót, kufárt vagy kurvát.

Vakmerő kísérletükben a kutatók nem elégedtek meg a szokásos mintával, néhány tucat egyetemistával, aki kitölti a kérdőíveket, hogy a pénzt sörre költse. A felmérést az izraeli–palesztin konfliktus valódi résztvevői körében végezték el: több mint hatszáz ciszjordániai zsidó telepessel, több mint ötszáz palesztin menekülttel és több mint hétszáz palesztin diákkal, akiknek a fele azonosult a Hamással vagy a palesztin iszlám dzsiháddal. A kutatócsoport mindhárom csoportban könnyen talált olyan fanatikusokat, akik szent értéknek tekintették a követeléseiket. Az izraeli telepések csaknem fele szerint megengedhetetlen lemondani Izrael földjének egy részéről, így Júdeáról és Szamáriáról (azaz Ciszjordániáról), bármilyen árat kínálnak is érte. A palesztin diákok több mint fele szerint nem szabad lemondani Jeruzsálem irányításáról, bármilyen előnyöket kínálnának is érte, a menekültek 80 százaléka szerint pedig megengedhetetlen a kompromisszum a palesztinok Izraelbe való visszatéréséhez fűződő jogával kapcsolatban.

A kutatók három részre osztották a csoportokat, és eléjük tettek egy hipotetikus békeszerződést, amelynek értelmében mindkét félnek le kellene mondania valamelyik szent értékről. A megállapodás két államot alakított ki; Izrael kivonulna Ciszjordánia és a Gázai övezet 99 százalékából, de nem lenne kötelessége befogadni a palesztin menekülteket. A javaslat meglepő módon nem talált pozitív fogadtatásra. A fanatikusok mindkét oldalon dühösen és undorral reagáltak, és azt állították, hogy szükség esetén erőszakhoz folyamodnának tiltakozásképpen.

A résztvevők egyharmada elé olyan javaslatot tettek, amelyben elhúzták az Egyesült Államok és az Európai Unió készpénzes jóvátételének mézesmadzagát is: egymilliárd dollárt fizetnek száz éven át, vagy garantálják, hogy mindenki békében és jólétben élhet. Ezekkel a kiegészítésekkel a kevésbé fanatikusok a várakozásoknak megfelelően megnyúltek egy kissé. A fanatikusok azonban még nagyobb undort és dühöt éreztek, és még inkább készen álltak az erőszakra, hiszen kénytelenek voltak elgondolkodni egy tabut sértő kompromisszumon. Ennyit arról, hogy az ember racionálisan viselkedik politikai-vallási konfliktusok esetén.

Mindez igencsak elkeserítő lenne, ha Tetlock nem állapította volna meg, hogy a szentnek látszó értékek sokszor csak látszólag szentek, a tabu ravasz átfogalmazásával ledönthetők. A hipotetikus békeegyezmény harmadik változatában a két államot létrehozó megoldást kiegészítették az ellenség pusztán jelképes nyilatkozatával, melyben feláldozza egyik *saját* szent értékét. Az izraeli telepéseknek bemutatott megállapodásban a palesztinok „lemondanak a visszatérés számukra szent jogáról”, vagy „el kell ismerniük a zsidó nép történelmi és törvényes jogát Erec Izraelhez”. A palesztinok elé tett megállapodásban Izrael „elismeri a palesztinok történelmi és törvényes jogát a saját államukhoz, és bocsánatot kér mindenért, amit a palesztin nép ellen elkövetett”, vagy „lemond a Ciszjordániához fűződő, általa szentnek tartott jogáról”, vagy „jelképesen elismeri a visszatéréshez való jog történelmi legitimitását” (de nem biztosítja e jogot). A megfogalmazás nagyon sokat számított. A pénz vagy a béke édesgetésével ellentétben az ellenség jelképes lemondása a szent jogról – különösen, ha elismeri a másik fél számára szent értéket is – enyhítette a fanatikusok dühét, undorát és erőszakra való késztetését. Ez az enyhülés nem jelentette azt, hogy a fanatikusok kisebbséggé váltak volna a saját táborukban, de az arányok olyan nagyok voltak, hogy megfordították volna a nem sokkal azelőtt tartott országos választások eredményét.

Morális pszichológiánk ilyen manipulálása mélyreható következményekkel jár. Már-már csodaszámba megy, hogy az izraeli és palesztin fanatikusok ellenállása *bárhogyan* is megtörhet azzal szemben, amit a világ többi része az egyetlen járható útnak vél. A diplomácia önjelölt szakértőinek bevett fegyverei visszafelé sülnének el, ők ugyanis racionális szereplőnek tekintik a vitázó feleket, és igyekeznek ennek megfelelően alakítani a békeegyezmény költségeit és hasznát. Pedig a felhőkön csak akkor tör át a napfény, ha *moralizáló* szereplőknek tekintik a szemben álló feleket, és a békemegállapodás jelképes megfogalmazását alakítgatják. Az ember erkölcsi érzéke nem mindig áll a béke útjában, akkor azonban igen, ha a szentség és tabu gondolkodásmódja szabadon garázdálkodhat. Valóban morálisnak nevezhető végeredmény csak akkor szület, ha e gondolkodásmódot racionális céloknak rendelik alá.

Mely exogén okok társítják a morális megérzéseket a közösség, a tekintély és a tisztaság helyett az igazságossághoz, az autonómiához és a racionalitáshoz?

Az egyik nyilvánvaló mozgatórugó a földrajzi és társadalmi mobilitás. Ma már nem vagyunk a család, a falu és a törzs szűk világához kötve, ahol a konformizmus és a szolidaritás a hétköznapi élet nélkülözhetetlen része, a kiközösítés és a száműzetés pedig a társadalmi halál egy formája. Más körökben is szerencsét próbálhatunk, így alternatív világképeket is megismerhetünk, moralitásunk pedig egyetemesebbé válhat, így az egyének jogai fontosabbak lesznek, mint a csoport sovínisza tisztelete.

Ugyanezen logika alapján a nyitott társadalmak, amelyekben a tehetség, az ambíció vagy a szerencse segítségével bárki kitörhet onnan, ahol született, kevésbé tekintik a tekintélyen alapuló rangsort a természet szent és sérthetetlen törvényének, inkább a történelem termékének vagy az igazságtalanság örökségének tartják.

Amikor a különböző egyének keverednek, kereskedelmet folytatnak és egy felsőbbrendű cél érdekében együttműködő szakmai vagy társadalmi csoportokba tömörülnek, a tisztasággal kapcsolatos megérzéseik felhígulhatnak. Ennek egyik példáját említettem a 7. fejezetben: aki személyesen ismer homoszexuálist, könnyebben tolerálja a homoszexualitást. Haidt szerint ha közelebbről megvizsgáljuk az Egyesült Államok választói térképét, hogy vörös (republikánus) és kék (demokrata) államok helyett a vörös és kék *megyék* kifinomultabb felosztását lássuk, kiderül, hogy a liberálisabb elnökeljöltekre voksoló kék megyék a partvidékek és a nagyobb vízi utak mellett tömörülnek. A sugárhajtású repülőgépek és az államokat összekötő autópályák megjelenése előtt ezeken a területeken keveredtek legkönnyebben az emberek és az eszmék. E korai előnynek köszönhetően közlekedési, kereskedelmi, média-, kutatási és oktatási csomópontokká válhattak, és azóta is pluralista – és liberális – övezetek. Bár az amerikai politikai liberalizmus semmiképpen sem azonos a klasszikus liberalizmussal, a morális szférák súlyozásában átfedésben vannak. A liberalizmus mikroföldrajza azt sejteti, hogy a közösségtől, a tekintélytől és a tisztaságtól elmozduló erkölcsi trend valóban a mobilitás és a kozmopolitanizmus hatása.²⁰²

A közösség, a tekintély és a tisztaság egy másik bomlasztója a történelem objektív vizsgálata. Fiske szerint a közösségi szellem gondolkodásmódja öröknek képzelet a csoportot: egyben tartja egy változtathatatlan esszencia, hagyományai pedig az idők hajnaláig nyúlnak vissza.²⁰³ A tekintélyalapú rangsort is öröknek látják. Az istenek rendelték így, vagy az élőlények világegyetemet szervező nagy láncolatának része. És mindkét modell lényegi természete részének tekinti az örök életű nemességet és tisztaságot.

A racionalizálások e szövetéhez úgy hiányzik egy valódi történész, mint a kerti partihoz a görény. Mielőtt Donald Brown rátért volna az ember egyetemes vonásainak vizsgálatára, meg akarta érteni, hogy az indiai hindukra a szomszédos kínai civilizációkkal szemben miért nem jellemző a komoly tudomány.²⁰⁴ Gyanúja szerint az öröklődő kasztok társadalmának vezető rétege nem szerette volna, ha a tudósok a levéltárakban szaglászva esetleg olyan bizonyítékokat találnának, amelyek alapján a vezetők mégsem a hősök és az istenek leszármazottai. Brown huszonöt ázsiai és európai civilizációt vizsgálva állapította meg, hogy az öröklődő osztályokra osztott civilizációk a mítoszt, a legendát és a szentek történetét részesítik előnyben, rossz szemmel nézik viszont a történetírást, a társadalomtudományokat, a természettudományokat, az életrajzokat, a realista ábrázolásokat és az egységes oktatást. A 19. és a 20. század nacionalista mozgalmi csalókat bíztak meg, hogy megírják nemzetük időtálló értékeinek és dicsőséges múltjának hamis

történetét.²⁰⁵ Az 1960-as évektől kezdve számos demokráciát traumatizáltak a felülvizsgált történelmi munkák, amelyek fényt derítettek a nemzet sekély gyökereire és aljas gonosztetteire. A patriotizmus, a törzsi szellem és a hierarchiák iránti bizalom részben az új történetírás öröksége. Még ma is össze-összezsapnak a liberálisok és a konzervatívok az iskolai tanterv és a múzeumi kiállítások kapcsán.

Bár a történelmi tény az önérdéket szolgáló legenda legjobb ellenszere, a fikció képzeletbeli kivetítései is átalakíthatják a közönség erkölcsi érzékét. A cselekmények főszereplői sokszor küzdenek konfliktusokkal a lojalitást, engedelmességet, hazafiasságot, kötelességet, törvényt vagy hagyományt jelentő moralitás és az erkölcsileg védhető viselkedés között. A *Bilincs és mosoly* című 1967-es filmben a börtönőr arra készül, hogy büntetésül izzasztókamrába zárja Paul Newmant, és így magyarázkodik: „Sajnálom, Luke, csak a munkámat végzem. Meg kell értenie.” Luke így felel: „Hiába nevezi munkának, attól még nem helyes, Főnök!”

Ritkábban ugyan, de előfordul, hogy egy szerző rádöbben a olvasóit, hogy a lelkiismeret sem mindig terel a helyes útra. Amikor Huckleberry Finn a Mississippin hajókézik, hirtelen rátör a bűntudat, amiért segített Jimnek megszökni törvényes gazdájától és eljutni egy szabad államba.

Jim egész idő alatt jártatta a száját, amíg én önmagamot ettem. Hogy amint valamelyik szabad államba ér, minden krajcárt a fogához fog verni, és egy centet se költ semmire, és ha elég pénze lesz, megvásárolja a feleségét, aki egy farmeré volt azon a tájon, ahol Miss Watson lakott, és akkor mindketten dolgozni fognak, hogy megvásárolhassák a két gyereküket, ha a gazdájuk nem akarná eladni őket, kerít egy abolicistát, és ellopatja őket.

A vér is meghűlt bennem, mikor ezeket hallottam. [...] Íme, ez az eredménye, hogy a buta fejem után mentem. Ezt a négert én segítettém hozzá a szökéshez, és most azt meri mondani, hogy ellopja a gyerekeit – olyasvalakinek a tulajdonát, akit még csak nem is ismerek! Aki soha egy ujjal nem bántott meg engem. [...]

A lelkiismeret még jobban furdalt, mint annak előtte, és a végén már azt mondtam magamnak: „Ennek végét kell vetni – még nem késő –, a legközelebbi lámpánál kievezek és megmondom.” Mindjárt megkönnyebbültem, és újra tisztességes embernek éreztem magam. Kimeresztettem a szemem, nem látok-e valami fényt, és dúdolgattam magamban. Végre megpillantottam egyet. [...]

Jim pattant, és leoldotta a csónakot, az ócska kabátját a fenekére tette, hogy arra üljek, és a kezembe nyomta a lapátot, és ahogy elhúztam mellőle, hallottam, ahogy mondja:

– Nemsokára ujjongani fogok a boldogságtól, és tudom, hogy ezt neked köszönhetem, Huck: szabad ember leszek, és nélküled sose lettem vóna; egyedül te tetted, Huck! Sose nem fogom ezt elfeledni neked, hogy te vagy

szegény öreg Jim legjobb barátja, és te vagy az egyetlen barátom az egész világon.

Eleveztem abban az igyekezetben, hogy beárlom Jimet; de amikor ezt hallottam, mintha minden erő kiszállt volna belőlem.*

Ebben a lebilincselően izgalmas részben az elvek, az engedelmesség, a kölcsönösség és az idegennel való együttérzés irányította lelkiismeret a helytelen irányba lendíti Huckot, amikor azonban a barátja az együttérzésére hat (az olvasó pedig az emberi jogokra gondolhat), a helyes úton megy tovább. Ennél szebben talán senki sem ábrázolta az erkölcsileg többségében helytelen meggyőződések és az ember erkölcsi érzékének küzdelmét.

Értelem

Az értelem nehéz időszakát éli. A populáris kultúra a butaság új mélységeibe süllyed, az amerikai politikai közbeszéd színvonala pedig sosem látott szintre zuhan.²⁰⁶ A tudományos kreacionizmus, a New Age-halandzsa, a 9/11-gyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek, a telejósda, valamint az újra és újra fellángoló vallási fundamentalizmus korában élünk.

Ha az ostobaság burjánzása még nem lenne elég, számos kommentátor arra használja értelmi képességeit, hogy arról győzköd: túl nagy jelentőséget tulajdonítunk az értelemnek. A George W. Bush 2001-es beiktatását követő mézeshetekben a vezércikkek kifejtették, hogy egy nagy elnöknek nincs szüksége intelligenciára, mert a tiszta szív és a szilárd erkölcsi érzék fontosabb, mint a túlképzett okoskodók szörszálhasogatása és mellébeszélése. Hiszen, elmélkedtek, az ország Harvardon végzett legműveltebb emberfői taszították Amerikát a vietnámi háború ingoványába. A baloldali „kritikai teoretikusok”, a posztmodernisták és a vallás jobboldali védelmezői egy dologban egyet értenek, nevezetesen abban, hogy a két világháború és a holokauszt annak a mérgezett gyümölcse, hogy a Nyugat a felvilágosodás óta a tudomány és az értelem fontosságát szajkózza.²⁰⁷

Még a tudósok is beállnak a sorba. Számos pszichológus szerint az embert a szenvedélyei vezérlik, és csekély értelmét csak arra használja, hogy az eseményeket követően racionális formába öntse zsigeri érzéseit. A viselkedési közgazdászok boldogan fejtegetik, hogy az emberi viselkedésnek semmi köze a racionális szereplő elméletéhez, és a munkájukat népszerűsítő újságírók minden alkalmat megragadnak az elmélet földbe döngölésére. Az a következtetésük, hogy mivel az irracionalitás elkerülhetetlen, jobban tesszük, ha hátradőlünk, és átadjuk magunkat neki.

* Koroknay István fordítása.

Ebben a részben, a záró fejezet előtti utolsóban, igyekszem meggyőzni az olvasót, hogy mind az értelem állapotának pesszimista megközelítése, mind az a benyomás, hogy ez nem is olyan nagy baj, hibás. Bármennyire bugyuták is a modern társadalmak, egyre okosabbak, és ha minden más feltétel egyenlő, az okosabb világ egyben kevésbé erőszakos is.

Mielőtt rátérnék a bizonyítékokra, el szeretnék oszlatni néhány értelemmel kapcsolatos előítéletet. Most, hogy véget ért George W. Bush elnökségének korszaka,* már csak kínosnak hangzik az az elmélet, hogy jobb lenne, ha kevésbé intelligens vezetők irányítanának, és a kínosság okai számszerűsíthetők. A közszereplők pszichológiai jellemvonásainak mérése még gyerekcipőben jár, de Dean Simonton pszichológus (a pszichometrikusok technikai nézőpontjából) megbízható és érvényes, politikailag pedig elfogulatlan hisztoriometrikus mérőszámot dolgozott ki.²⁰⁸ 42 elnököt elemzett George Washingtontól George W. Bushig, és megállapította, hogy mind a nyers intelligencia, mind az új eszmékre és értékekre való nyitottság összefügg az elfogulatlan történészek által megállapított elnöki teljesítménnyel.²⁰⁹ Hiába számít Bush intelligenciája átlagon felülinek a népességben; ő a harmadik legrosszabb elnök, a tapasztalatra való nyitottságban pedig a legeslegutolsó, 0 pontot kapott a 0–100 skálán. Simonton 2006-ban, Bush elnöksége idején tette közé vizsgálatának eredményét, de a történészek azóta végzett három felmérése is igazolja az összefüggést: Bush a 37., a 36., illetve a 39. a 42 elnök sorában.²¹⁰

Ami Vietnámot illeti, valószínűtlennek tűnik a felvetés, hogy az Egyesült Államok elkerülhette volna a háborút, ha Kennedy és Johnson tanácsadói kevésbé intelligensek lettek volna, hiszen távozásukat követően a háborút lelkesen folytatta Richard Nixon, aki sem a legjobbak, sem a legokosabbak közé nem tartozik.²¹¹ Az elnök intelligenciája és a háború közötti összefüggés is számszerűsíthető. 1946 (a PRIO-adatbázis első éve) és 2008 között az elnök IQ-ja negatív korrelációt mutat az Egyesült Államokat az illető elnöksége idején érintő háborúk halálos áldozatainak számával, az együttható $-0,45$.²¹² Azt is mondhatnánk, hogy ha egy ponttal nő az elnök IQ-ja, 13 440-nel kevesebb ember esik el a csatában, bár pontosabb úgy fogalmazni, hogy a három legokosabb háború utáni elnök, Kennedy, Carter és Clinton távol tartotta az országot a pusztító háborúktól.

Nevelés, már-már perversz az a felvetés, hogy a holokauszt a felvilágosodás terméke. Mint a 6. fejezetben láttuk, a 20. században nem is annyira a népiertások gyakorisága változott, hanem az a felismerés, hogy a népiertás helytelen. A holokauszt technológiai és bürokratikus kellékei csak mellékjelenségek a holokauszt emberi költségeinek felismerésében, és semmi szükség rájuk a tömeggyilkosság elkövetéséhez, amint arra a ruandai népiertás véres machetái is emlékeztetnek. A náci ideológia, akárcsak ugyanannak a kornak a nacionalista, romantikus

* George Bush 2009. január 20-áig töltötte be az Amerikai Egyesült Államok elnöki tisztségét.

militarista és kommunista mozgalmak, a 19. századi ellenfelvilágosodás gyümölcse, nem azé a gondolkodásmódé, amely összeköttetést jelent Erasmus, Bacon, Hobbes, Spinoza, Locke, Hume, Kant, Bentham, Jefferson, Madison és Mill között. A náciizmus tudományos állításai a nevetséges áltudomány körébe tartoznak, amint azt a valódi tudomány könnyen leleplezte. Nemrégiben megjelent kiváló értekezésében Yaki Menschenfreund filozófus felülvizsgálja azt az elméletet, hogy a felvilágosodás racionalizmusa tehető felelőssé a holokausztért:

Egy ilyen destruktív stratégia megértéséhez mindenképp fel kell ismernünk, hogy a náci ideológia többségében nem csupán irracionális, hanem egyenesen antiracionális volt. A német nemzet pogány, kereszténység előtti múltját dicsőítette, a természethez és az „organikusabb” élethez való visszatérés romantikus eszméit szajkózta, és az apokaliptikus utolsó órákat várta, amikor véget ér a rasszok közötti örök küzdelem. [...] A náci gondolkodás középpontjában a racionalizmus és annak a megvetett felvilágosodással való társítása állt; a mozgalom ideológusai hangsúlyozták a különbséget a *weltanschauung* („világnézet”), a világ természetes és közvetlen megtapasztalása, illetve a *welt-an-denken* („a világról való gondolkodás”), a valóságot fogalomalkotással, számítással és elméletek gyártásával lebontó intellektuális tevékenység között. Az értelem „degenerált”, liberális burzsoá dicsőítésével szemben a náci a pezsgő, spontán életet hirdették, amelyet nem akadályoznak és homályosítanak el kompromisszumok és dilemmák.²¹³

Végül vizsgáljuk meg azt a felvetést, hogy az értelem képtelen felvenni a harcot az érzelmek erejével szemben, mintha a fark póbálná csóválni a kutyát. David Pizarro és Paul Bloom pszichológusok szerint ez a túlértelmezése az erkölcsi meghökkentés laboratóriumi jelenségének és az erkölcsi dilemmákra adott egyéb zsigeri reakcióknak.²¹⁴ Még ha a döntést az intuíció vezérli is, maga az intuíció talán a magányos tűnődés, a vacsoraasztalnál folytatott viták vagy a múlt vitáinak következtében kialakult normák elsajátítása során korábban zajlott morális okoskodás öröksége. Az esettanulmányok alapján az élet kritikus pillanataiban (például amikor egy nő az abortusz mellett dönt) vagy egy társadalom történelmének kritikus pillanataiban (például a polgárjogok, a nőjogok, a melegjogok és az ország háborús részvétele kapcsán folyó vitákban) az embert sokszor felőrlik a gyötrő gondolatok és elmélkedések. Számos olyan történelmi morális változást láttunk, amely dühödt ellenállásba ütköző, alaposan kidolgozott fejtegetésekből eredt. Amikor sikerült rendezni a vitát, a győztes oldal beépült az emberek érzékenységébe, és eltörölte a saját nyomait. Ma például meghökkenve fogadnánk a kérdést, hogy elégezzük-e az eretnekeket, tartsunk-e rabszolgákat, verjük-e a gyerekeket, vagy kerébe törjük-e a bűnözőket, holott néhány évszázaddal ezelőtt éppen ezekről vitakoztak. Az intuíció és a gondolkodás küzdelmének még neu-

roanatómiai alapját is láttuk, amikor Joshua Greene agyi szkennelrel vizsgálta a sínautó problémáját: e morális képességek jól látható neurobiológiai csomópontokkal rendelkeznek.²¹⁵

Amikor Hume papírra vetette híres szavait – „az ész csak rabszolgája a szenvedélynek, s meg kell maradjon ennél”^{*} –, nem azt javasolta, hogy tüzeljünk csípőből, kapjuk fel a vizet, vagy szeressünk bele fülig egy alkalmatlan jelöltbe.²¹⁶ Alapvetően azt a logikus álláspontot képviselte, hogy az értelem önmagában csak eszköz, amelynek segítségével az egyik felvetéstől eljutunk a következőig, a felvételek értékétől függetlenül. Mégis számos oka van annak, hogy az értelemnek és „a galamblelkűség piciny részecskéjé”-nek „elménk meghatározásait bizonyosan irányítaniuk kell, s ha minden más egyenlő, akkor hűvös előnyt adnak mindannak, ami hasznos és jótékony az emberiségre nézve, szemben azzal, ami kártékony és veszedelmes.”^{**} Vizsgáljuk meg, hogy az értelem alkalmazása hányféleképpen csökkentheti az erőszak gyakoriságát.

A humanitárius forradalmat megelőző tudományos forradalom és az értelem kora kronológiai sorrendjével emlékeztet az egyik legfontosabb okra, amelyet Voltaire is megragadott, amikor azt mondta, hogy az abszurd dolgok atrocitásokhoz vezetnek. Az ostobaságok leleplezése – például hogy az istenek áldozatokat követelnek, a boszorkányok bűbájt bocsátanak ki, az eretnekek a pokolra jutnak, a zsidók megmérgezik a kutakat, az állatok nem éreznek semmit, a gyerekeket megszállja az ördög, az afrikaiak állatiasak, a királyokra pedig Isten ruházta a hatalmat – aláássák az erőszakot magyarázó gondolatmeneteket.

Az értelem képességének gyakorlásából következő másik csillapító hatás, hogy az értelem kéz a kézben jár az önuralommal. Idézzük csak fel, hogy e két jellemvonás között statisztikai összefüggés mutatkozik, és hogy pszichológiai rétegeik átfedésben vannak az agyban.²¹⁷ Éppen az értelem – egy-egy lépés hosszú távú következményeinek kiszámítása – ad okot az énnnek önmaga visszafogására.

Az önuralom ráadásul többet jelent, mint a jövőbeli énnünknek sérelmet okozó meggondolatlan döntések kerülése. Azt is jelenti, hogy az indokolható motivációk kedvéért elnyomjuk alapvető ösztöneink egy részét. Az olyan ravasz laboratóriumi technikák, amelyek azt mérik, hogy milyen gyorsan társítjuk a fehér és a fekete arcokat a *jó*, a *rossz* és hasonló szavakkal, valamint az amigdala tevékenységét figyelő képalkotó kísérletek tanúbizonysága szerint a fehérbőrűek enyhe, zsigeri negatív reakciót adnak az afrikai amerikaiakra.²¹⁸ Ám a 7.6., 7.7. és 7.8. ábráról leolvasható elsöprő változások az afrikai amerikaiakhoz való viszonyulás-

ban, és az a könnyedség, amellyel a fehérek és a feketék ma már együtt élnek és dolgoznak, azt bizonyítja, hogy a józan ész képes felülmúlni ezeket az előítéleteket.

A gondolkodás az erkölcsi érzékkel is együttműködhet. Az erkölcsi ösztönök forrását jelentő négy kapcsolati modell mindegyikéhez társíthatunk egy sajátos gondolkodási stílust. E gondolkodásmódok mindegyikéhez illik egy-egy matematikai skála, és mindegyik a kognitív intuíciók egyedi családjával rendelkezik.²¹⁹ A közösségi gondolkodás mindent vagy semmit kategóriákban gondolkodik (a másik neve nominális skála): az adott személy vagy a közkedvelt csoport része, vagy nem. A kognitív gondolkodásmód az intuitív biológiához tartozik, annak tiszta esszenciáival és potenciális szennyezéseivel. A tekintélyen alapuló rangsor egyenes skálát használ: a dominanciára épülő hierarchia lineáris rangsorát. Kognitív eszköze a tér, erő és idő ösztönös fizikája: a magasabb rangú embereket nagyobbak, erősebbnek, magasabbnak és a rangsor élén állónak tartják. Az egyenlő feltételeket intervallumos skálán mérik, így két tulajdonság összehasonlítható: kiderülhet, hogy melyik a nagyobb, az arányok azonban rejtve maradnak. Konkrét eljárásokkal számol: egymás mellé helyezi a dolgokat, megszámlolja vagy mérlegre teszi őket. Csak a piaci árazás (és a racionális-jogi gondolkodásmód, amelynek része) teszi lehetővé, hogy az *arányosság* értelmében okoskodjunk. A racionális-jogi modellhez szükség van a szimbolikus matematika korántsem ösztönös eszközeire, azaz a törtekre, a százalékokra és a hatványozásra. És mint említettem, messze nem egyetemes, hanem az írás-olvasás-számolás kogníciót fejlesztő képességein múlik.

Nem véletlen, hogy az *arányosság* szót erkölcsi és matematikai értelemben is használjuk. Csak a prédikátorok és a popzenészek hiszik, hogy az erőszak egy nap eltűnik a föld színéről. Mindig szükség lesz egy enyhe mértékű erőszakra – még ha csak talonban tartjuk is – rendőrség és hadsereg formájában, hogy elrettentés az embereket a zsákmányolástól, vagy kiiktassák azokat, akiket nem sikerül elrettenteni. De hatalmas a különbség a nagyobb erőszak megelőzéséhez szükséges minimális erőszak és a dühkitörések között, amelyeket egy megbomlott elme a durva igazságszolgáltatás nevében véghez visz. A „szemet szemért”-boszszú nyersessége, különösen, ha énvédő torzítások is elbillentik a mérleg nyelvét, az erőszakos túlkapások sokféle formájához vezet: kegyetlen és szokatlan büntetésekhez, a rakoncátlan gyerekek durva ütlegetéséhez, a háborúban pusztító megtorló csapásokhoz, halálos kimenetelű retorziókhöz semmiségek miatt és a lázongások brutális elnyomásához a fejlődő világ ócska kormányainál. Ugyanezen elv alapján az erkölcsi fejlődés sokszor nem azt jelentette, hogy teljes mértékben tartózkodnak az erőszaktól; hanem azt, hogy gondosan kiszámított mértékben alkalmazzák csak. Néhány példa: a büntetőjog reformja Beccaria haszonelvű érveinek hatására, a felvilágosult szülők által osztogatott mértéktartó büntetések, az erőszak határát át nem lépő polgári engedetlenség és passzív ellenállás, a provokációkra adott visszafogott reakciók a modern demokráciákban (katonai

* Bence György fordítása.

** Miklósi Zoltán fordítása.

gyakorlatok, figyelmeztető lövések, katonai létesítmények pontos célbavétele) és a konfliktust követő kiegyezésre jellemző részleges amnesztia. Az erőszak ilyen visszaszorulásához szükség volt az arányosság érzékére, amely nem magától alakul ki, hanem az értelem hatására.

Az értelem azzal is az erőszak ellen hat, hogy az erőszakból mint mentális kategóriából elvont fogalmat alkot, és nem megnyerendő csatának, hanem megoldandó problémának látja. A homéroszi görögök szerint a pusztító háború szadista bábjátékosok műve.²²⁰ Ehhez természetesen az absztrakció diadalára volt szükség: kiléptek abból a nézőpontból, amelyben a háború a fejét folyton áruláson törő ellenség hibája. De ha a háborúért az isteneket teszik felelőssé, az egyszerű halandó nem sokat tehet a visszaszorításáért. A háború moralizáló kárhozzátása entitásként kezeli a háborút, de nem sokat segít abban, hogy mi a teendő, ha a hódító hadsereg ott áll a kapuk előtt. Valódi változást Grotius, Hobbes, Kant és más modern gondolkodók írásai jelentettek: a háborút játékelméleti problémának látták, amelyet proaktív intézményes megoldásokkal kell kezelni. E megoldások egy része – például a demokratizálódás, a kereskedelem és a nemzetközi közösség kanti hármasa – évszázadokkal később csökkentette a háborúk számát a hosszú béke és az új béke során. A kubai rakétaválságnak pedig az vetett véget, hogy Kennedy és Hruscsov tudatosan olyan kelepccvé fogalmazta át, amelyből együtt törhetnek ki anélkül, hogy bármelyikük büszkesége csorbát szenvedne.

A fenti logikák egyike sem támasztja alá Hume állítását, hogy a racionalitás pusztán egy cél elérésének eszköze, és hogy ez a cél a gondolkodó szenvedélyeitől függ. Az értelem csak akkor segít megtalálni a békét és a harmóniát, ha a gondolkodó békére és harmóniára vágyik. Ha azonban a gondolkodót a háború és a viszály boldogítja, akkor a háborúhoz és a boldogsághoz vezető út megtalálásában segít. Van-e okunk feltételezni, hogy a racionalitás a kisebb mértékű erőszak *akarása* felé tereli a gondolkodót?

A szigorú logika alapján nemmel kell felelnünk. De nem sok kell ahhoz, hogy mégis igen legyen a válasz. Csupán két feltételnek kell teljesülnie. Az első, hogy a gondolkodót érdekelje a saját jóléte: hogy inkább élni akarjon, mint meghalni, inkább épek legyenek a testrészei, mint megcsontkítottak, és inkább kényelemben éljen, mint fájdalomban. A pusztá logika nem kényszeríti rá ezeket az előítéleteket. Ám a természetes szelekció bármely terméke – tulajdonképpen bármely olyan szereplő, aki elég tartósan elviseli a rendszeres entrópiát ahhoz, hogy egyáltalán képes legyen gondolkodni – nagy valószínűséggel rendelkezik ilyen előítéletekkel.

A második feltétel, hogy a gondolkodó része legyen egy olyan közösségnek, amelynek tagjai hatásal vannak a jólétére, üzeneteket válthatnak, és megértik egymás gondolkodását. Logikailag ez a feltevés sem szükségszerű. Elképzelhető

egy magányosan gondolkodó Robinson Crusoe vagy egy érinthetetlen Galaktikus Nagyúr. Csakhogy a természetes szelekció nem hozhatott volna létre magányos gondolkodót, mert az evolúció populációkban működik, a *Homo sapiens* pedig nem csupán racionális lény, hanem társas és nyelvet használó is. Ami a Nagyurat illeti, a koronás fej fekhelye keményebb.* Elméletben még neki is tartania kell attól, hogy megbukik, és így szembe kell néznie egykori alattvalóival.

Mint a 4. fejezet végén láttuk, az önérdekkel és a társas léttel kapcsolatos feltevések az értelemmel egyesülve olyan moralitáshoz vezetnek, amelynek egyik célja az erőszakmentesség. Az erőszak fogolydilemma, amelyben bármelyik oldal nyerhet a másik megtámadásával, de mindketten jobban járnak, ha egyik sem próbálkozik ilyesmivel, hiszen a kölcsönös támadásból sebesülten és véresen vagy egyenesen holtan kerülhetnek ki. A dilemma játékelméleti szabályai szerint a két oldal nem egyeztethet egymással, de ha mégis, akkor sincs okuk bízni egymásban. A való életben azonban szóba állhatunk egymással, és ígéreteinket érzelmi, társadalmi vagy jogi biztosítékokkal támaszthatjuk alá. És ha az egyik fél megpróbálja rábírní a másikat, hogy ne bántsa, nincs más választása, mint vállalni, hogy ő sem bántja a másikat. Amint kijeleni, hogy „nem szép dolog, ha bántasz”, elkötelezi magát a „nem szép dolog, ha bántalak” mellett, hiszen a logika nem lát különbséget az „én” és a „te” között. (Hiszen a két szó jelentése a beszélgetés minden fordulatával változik.) Ahogy William Godwin filozófus fogalmazott: „Milyen varázserővel bír az »enyém« névmás, hogy igazolva látjuk az objektív igazság döntéseinek visszájára fordulását?”²²¹ Az értelem képtelen megkülönböztetni Mike és Dave, Lisa és Amy vagy az egyének bármely más halmazának tagjait, mert a logika számára ők csak *x*-ek és *y*-ok. Amint megpróbálunk tehát *észérvekkel* meggyőzni valakit, hogy ne okozzon kárt nekünk, máris elköteleztük magunkat, hogy általános célunk a sérelem kerülése legyen. És amennyiben büszkéek vagyunk értelmünk színvonalára, igyekszünk széles körben alkalmazni és mások meggyőzésére használni, kénytelenek vagyunk egyetemes érdekek, így az erőszak kerülésének szolgálatába állítani.²²²

Az ember természetesen nem az eredendő értelem állapotában teremtett. Az emberszabásúaktól származunk, több száz évezredet töltöttünk kisebb csoportokba tömörülve, kognitív folyamataink pedig a vadászat, a gyűjtögetés és a szocializáció szolgálatában fejlődtek. Csak fokozatosabb, az írás-olvasás, a városok, a távolsági utazások és kommunikáció megjelenésével kezdhettek őseink az értelem képességének köszörülésébe, és alkalmazhatták tágabb körben; ez a folyamat azóta sem zárult le. Arra számíthatnánk, hogy a kollektív racionalitás csiszolódásával fokozatosan eltávolodunk az erőszakra hajlamosító rövidlátó és forrófejű ösztönöktől, és kénytelenek vagyunk egyre több racionális szereplővel bánni úgy, amilyen bánásmódot magunk is elvárunk.

* William Shakespeare: *IV. Henrik*, II. rész, Vas István fordítása.

Kognitív képességeinknek nem feltétlenül kellett ebben az irányban fejlődniük. De ha már rendelkezünk a gondolkodás nyílt végű rendszerével – még ha olyan prózai okokból alakult is ki, mint a táplálék elkészítése vagy szövetségesek szerzése –, e rendszer akaratokon kívül is foglalkozik olyan felvetésekkel, amelyek más felvetésekből következnek. Ha elsajátítottuk az anyanyelvünket, és megértjük azt a mondatot, hogy *ez a macska ölte meg a patkányt*, akkor semmi sem akadályozza meg, hogy megértsük az *ez a patkány ette meg a malátát* mondatot is. Ha megtanultuk kiszámolni, hogy mennyi $37 + 24$, semmi sem akadályozza meg, hogy kiszámoljuk $32 + 47$ értékét. A kognitív tudósok ezt a teljesítményt nevezik szisztematicitásnak, és a nyelv és a gondolkodás mögött álló idegi rendszerek kombinatorikus képességének tulajdonítják.²²³ Ha tehát egy rassz tagjai képesek észérvekkel meggyőzni egymást, és elegendő lehetőségük nyílik e képességük gyakorlására, előbb vagy utóbb felfedezik az erőszakmentesség és a kölcsönös megfontolások egyéb formáinak kölcsönös előnyeit, és egyre szélesebb körben alkalmazzák azokat.

Ez a Peter Singer-féle táguló kör eredeti elmélete.²²⁴ Bár kölcsönvettem a metaforáját, hogy nevet adjak annak a történelmi folyamatnak, amelyben a nézőpontváltás egyre sokasodó lehetőségei fokozták az együttérzést a legkülönbözőbb csoportokkal szemben, maga Singer nem az érzelmekre, hanem az intellektusra gondolt. Tőrről metszett filozófus lévén azt állította, hogy az évezredek során az embernek sikerült *puszta gondolkodással* nagyobb figyelmet tanúsítania mások érdekei iránt. És ez a figyelem nem korlátozódhat azoknak az érdekeire, akikkel együtt élünk egy kisebb társadalmi körben. Ahogy nem részesíthetjük előnyben saját magunkat, amikor az eszményi viselkedésről szólnak, nem részesíthetjük előnyben a saját csoportunk tagjait egy másik csoport tagjaival szemben. Singer szerint nem a lágy szívű empátia, hanem a józan értelem tágitja mind szélesebbre az etika körét:

Amikor elkezdünk gondolkodni, rálépünk egy fölfelé és láthatatlan tájak felé tartó mozgólépcsőre. Ha megtettük az első lépést, a bejárandó távolság független az akaratoktól, és nem tudhatjuk előre, hogy hol kötünk ki. [...]

Ha nem tudjuk, mi az a mozgólépcső, előfordulhat, hogy csak néhány métert szeretnénk menni vele, de rá kell döbbenünk, hogy ha már rajta vagyunk, csak a végén szállhatunk le róla. Akkor is végig kell haladnunk a gondolatmeneten, ha belekezdünk a gondolkodásba. Viselkedésünk objektív védelmének gondolata azért születik meg, mert az ember társas lény, és ezt követeli a csoportos élet, a gondolkodó lények elméjében azonban önálló logikára tesz szert, amely már túlmutat a csoport határain.²²⁵

A Singer által emlegetett történelmi folyamatban az ókori görögök erkölcsi köre a városállamra korlátozódott, amint azt az alábbi, az i. sz. 5. századból származó, szándéka ellenére humoros sírfelirat is jelzi:

Ez a sírkő egy nagyon jó ember testét rejtí. A megarai Pythion hét embert levágott, testükbe hét ponton döfte be a lándzsát. [...] Ez a férfi, aki egymaga megmentett három athéni ezredet [...] senkinek nem okozott bánatot ezen a földön, és nagy ünneplés közepette távozott az alvilágba.²²⁶

Platón már tágította a kört: szerinte egy görög sem pusztíthat el vagy tehet rabszolgájává egy másik görögöt, ez a sors csak a nem görögöknek jár. A modern időkben az európaiak nem szedtek az európaiak közül rabszolgákat, az afrikaiak azonban jöhettek. Ma már természetesen senki sem tarthat rabszolgát.

Singer metaforájával csak az a probléma, hogy az erkölcsi aggályok története nem annyira mozgólépcső, sokkal inkább lift, amely örökkévalóságnak tűnő ideig vesztegel az első emeleten, majd továbbblődul a következőre, ahol megint csak vesztegel egy ideig, és így tovább. A Singer-féle történelemben mindössze négy körméret bukkan fel két és fél évezred alatt, ami 625 évente jelent egy emelkedést. Kicsit lassú ez a mozgólépcső. Singer maga is belátja az erkölcsi fejlődés nehézségét, és annak tulajdonítja, hogy a nagy gondolkodó ritka, mint a fehér holló:

Ami a kérdéseket feszegető szellem megjelenésének időzítését és sikerét illeti, a történelem a véletlenek krónikája. Ha azonban a gondolkodás a megszokott moralitás keretein belül virágzik, hosszú távon nem véletlen a fejlődés. Időről időre megjelennek kiemelkedő gondolkodók, akik elégedetlenek az értelem szokás kijelölte korlátaival, mert a gondolkodás természeténél fogva ellenszenvvel viszonyul a „belépni tilos” táblákhoz. A gondolkodás jellegénél fogva a terjeszkedés híve. Egyetemes alkalmazást keres. Ha nem tiporják el a vele szemben felvonuló erők, egyre növekszik a gondolkodás jövő nemzedékekre hagyományozható területeinek száma.²²⁷

Az azonban továbbra is talányos, hogy a kiemelkedő gondolkodók miért ilyen ritkán lépnek a világ színpadára, és hogy az értelem miért terjed ilyen cammogva. Miért van több ezer évre szüksége az emberi racionalitásnak, hogy rájöjjön: valami nem stimmel a rabszolgaság intézményével? Vagy éppen a gyerekerővel, idegen nők megerőszakolásával, az őslakos népek kiirtásával, a homoszexuálisok bebörtönzésével vagy a királyok sértett hiúságát helyreállító háborúkkal? Nem kell Einsteinnek lenni, hogy ezt megértsük.

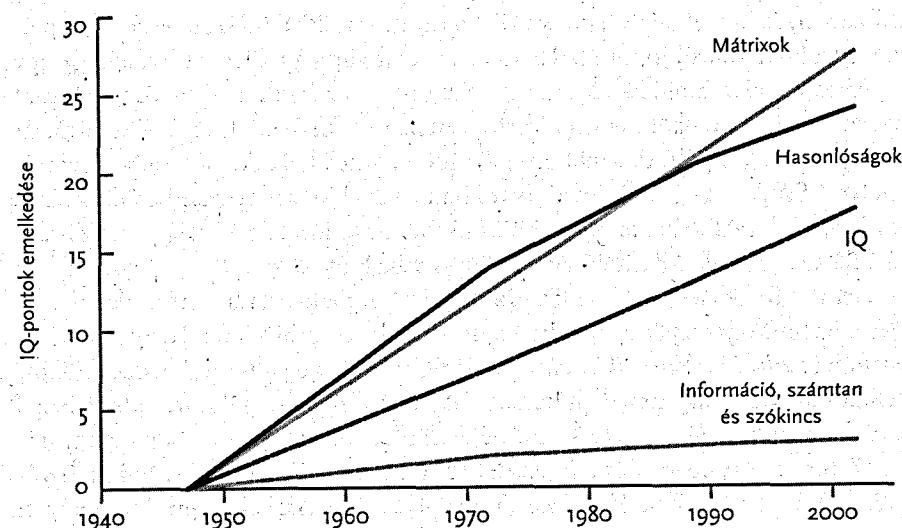
Az egyik lehetőség, hogy az értelem mozgólépcsőjének elmélete történelmi tévedés, és az emberiséget nem az ész, hanem a szív vezérelte az erkölcsi fejlődés útján. A másik lehetőség, hogy Singernek legalább részben igaza van, de a mozgólépcsőt nemcsak a kiemelkedő gondolkodók szórványos felbukkanása, hanem *mindenki* értelmi színvonalának emelkedése működteti. Talán azért vagyunk egyre jobbak, mert egyre okosabbak is vagyunk.

Akár hiszik, akár nem, valóban egyre okosabbak vagyunk. Az 1980-as évek elején James Flynn filozófus egyszer csak megvilágosodott: észrevette, hogy az IQ-teszteket árusító vállalatok rendszeresen átalakítják a pontszámokat.²²⁸ Az átlagos IQ definíció szerint 100, ám a helyesen megválaszolt kérdések arányát már önkényesen határozzák meg, a kérdések nehézségi fokától függően. A teszt készítőinek egy képlet segítségével kellett összefésülniük az arányosan helyes skálát az IQ-skálával, ám a képlet folyton változott. A teszteken elért átlagpontszám évtizedek óta emelkedett, ezért hogy az átlag 100 maradjon, időnként módosították a képletet, így a tesztet elvégzőknek több helyes válaszra volt szükségük az adott IQ eléréséhez. Másképp IQ-inflációról beszélhetek volna.

Flynn rájött, hogy ezt az inflációt nem kell kárhóztatni, mert valami fontosat árul el a közelmúlt történelméről és az emberi elméről. Amikor a későbbi generációk megkapták a korábbiak kérdéseit, több választ találtak el. A későbbi generációk tehát egyre jobbak abban a képességben, amelyet az IQ-tesztek mérnek, bármi legyen is az. Mivel a 20. század nagy részében világszerte komoly statisztikát vezettek az IQ-tesztekről, egyes országokban az utolsó kisiskolásig és közkeletig nyomon követhető a mért intelligencia időbeli változása. Flynn felkutatta azokat az adatbázisokat, amelyekben éveken át ugyanazt az IQ-tesztet végeztették el, vagy amelyekben rendelkezésre álltak a pontozás normái, hogy a számok összehasonlíthatók legyenek. Minden mintában ugyanaz az eredmény született: az IQ-pontszámok az idők során emelkedtek.²²⁹ 1994-ben Richard Herrnstein és a politológus Charles Murray a Flynn-effektus nevet adta a jelenségnek, amely rajta is ragadt.²³⁰

Harminc országban bukkantak a Flynn-effektus nyomára, többek között a fejlődő világ néhány országában is, és azóta megfigyelhető a jelenség, amióta az első világháború idején először végeztettek tömeges IQ-teszteket.²³¹ Egy ennél is régebbi brit adatbázis alapján a Flynn-effektus még korábban kezdődhetett, az 1877-ben született britek csoportjában (bár ők természetesen felnőttkorukban töltötték ki a tesztet).²³² Az emelkedés nem jelentéktelen: évtizedenként átlagosan három IQ-pont (a szórás ötöde).

Ennek következményei igen jelentősek. Ha egy mai átlagos tizenéves visszautazhatna az időben 1950-ig, 118 lenne az IQ-ja. Ha 1910-ig menne vissza, 130 lenne az IQ-ja, amivel kortársai 98 százalékát megelőzné. Igen, nem tévedés: ha szó szerint értelmezzük a Flynn-effektust, akkor a mai átlagember okosabb, mint az 1910-ben élők 98 százaléka. Ha még meghökkentőbben akarunk fogalmazni, úgy is mondhatjuk, hogy ha megjelenne nálunk 1910 egy átlagos képviselője, 70 pontot érne el az IQ-teszten, ami a szellemi visszamaradottság határa. Ha a Raven-féle progresszív mátrixot használjuk – ezt tartják az általános intelligencia legtisztább mércéjének –, még nagyobb emelkedést tapasztalunk. 1910 átlagemberére ma 50 pontos IQ-val rendelkezne, ami a szellemi visszamaradottság régiójának közepe, a „mérsékelt” és „enyhe” visszamaradottság között.²³³

9.2. ábra. A Flynn-effektus: emelkedő IQ-eredmények, 1947–2002

Forrás: Flynn 2007, 8.

Természetesen nem értelmezhetjük szó szerint a Flynn-effektust. 1910-ben sem olyanok népesítették be a világot, akiket ma szellemileg visszamaradottnak tekintenénk. Sokan próbálták kiiktatni a Flynn-effektust, de a kézenfekvő módszerek nem váltak be. Az egalitáriánus baloldal és a „segíts magadon, ahogy tudsz” elvet valló jobboldal szerzői régóta igyekeznek aláásni az intelligencia és a mérésére szolgáló eszközök tekintélyét. Ám az emberek közti egyéni különbségekkel foglalkozó tudósok szinte maradéktalanul egyetértenek abban, hogy az intelligencia igenis mérhető, és az egyén élete során nagyjából változatlan, és hogy a skála minden szintjén jelzi a tanulmányi és szakmai siker esélyét.²³⁴ Felmerülhet az olvasóban, hogy a gyerekek egyszerűen csak jobban értenek a tesztekhez, amióta az iskola folyamatosan felmérésekkel gyötri őket. Flynn azonban felhívja a figyelmet, hogy a növekedés folyamatos, míg a tesztelés népszerűsége hol nő, hol csökken.²³⁵ Akkor az lehet a megoldás, hogy a tesztben szereplő kérdések tartalma – „Ki írta a Rómeó és Júliát?” – az általános műveltség részévé vált, hogy a szókincset mérő részben szereplő szavakat ma már a hétköznapi nyelv is használja, vagy hogy a számtani feladványokat hamarabb tanítják az iskolában? Sajnos a legnagyobb növekedés éppen azokban a kérdésekben érhető tetten, amelyek *nem* a tudást, a szókincset és a számtant vizsgálják,²³⁶ hanem az elvont gondolkodást, például a hasonlóságokat („Mi a közös a kilogrammban és a centiméterben?”), az analógiákat („A MADÁR úgy viszonyul a TOJÁS-hoz, mint a FA a ...-hoz”) és a vizuális mátrixokat (amikor geometriai mintázatok láthatók egy rácsozat soraiban és

oszlopaiban, és ki kell találni, hogy milyen mintázat illik a jobb alsó sarokba: például a sorokban balról jobbra haladva az alakzat kap egy körvonalat, elhagy egy függőleges vonalat, majd belekerül egy feketére színezett üres rész). A szókinccset és a matematikai érzéket firtató részek pontszáma emelkedett *legkevésbé*, sőt az elsősorban ezt vizsgáló tesztekben, például az amerikai iskolákban rendszeresen felvett SAT-ben egyes korcsoportokban és években még némi csökkenés is mutatkozik.²³⁷ A 9.2. ábra az IQ és különféle altesztjeinek emelkedő pontszámait ábrázolja az Egyesült Államokban az 1940-es évek óta.

A Flynn-effektus azért robbant tudományos bombaként, mert ha csak a mátrixok és a hasonlóságok javulására koncentrálnánk, azt hihetnénk, hogy az évtizedek során az *általános intelligencia* emelkedett. Ezeket az alteszteteket azért tekintik az általános intelligencia legtisztább fokmérőinek, mert jól korrelálnak azzal a tendenciával, hogy jól vagy rosszul teljesítünk a különféle tesztek nagy mintájában. E tendencia neve *g*, és a létezését sokan a mentális tesztelés tudományában történt legfontosabb felfedezésnek tartják.²³⁸ Ha a közkeletű értelemben vett intelligenciát bármely formában teszteljük – matematika, szókinccs, geometria, logika, szövegértés, tárgyi tudás –, aki az egyikben jól teljesít, általában a másikon is. Ezt nem lehetett előre látni. Valamennyien hallottunk a beszédképtelen matekzseniről és a számla kitöltésére alkalmatlan, kiváló költőről, ezért azt hittük volna, hogy az intelligencia különböző fajtái kompromisszumot kötnek az agy erőforrásai kapcsán, így ha több idegszövetünk jut a matekra, kevesebb marad a nyelvre, és fordítva. Nem így van. Van, aki viszonylag jobb matekból, mint a többiek, van, aki viszonylag tehetségesebb a nyelvekben, de a teljes népességhez viszonyítva a két tehetség – és az intelligencia fogalmához társított valamennyi tehetség – kéz a kézben jár.

Az általános intelligencia ráadásul nagymértékben örökölhető, és nemigen befolyásolja a családi környezet (bár a kulturális környezet befolyásolhatja).²³⁹ Ezt onnan tudjuk, hogy a felnőtteknél a *g*-faktor értéke erősen korrelál a születéskor elválasztott egypetűjű ikreknél, az örökbe fogadott és azonos családban nevelkedő testvéreknél viszont egyáltalán nem. Az általános intelligencia összefügg az idegi struktúra és működés számos fokmérőjével is, beleértve az információfeldolgozás sebességét, az agy általános méretét, az agykéreg szürkeállományának vastagságát és az agykéreg egyes régióit összekötő fehérállomány integritását.²⁴⁰ A *g* nagy valószínűséggel több gén összesített hatását képviseli, amelyek mindegyike hat bizonyos mértékben az agyra.

A bombát az jelenti, hogy a Flynn-effektust szinte biztosan a környezet okozza. A természetes szelekciónak generációs sebességkorlátja van, a Flynn-effektus azonban évtizedek és évek skáláján is mérhető. A róla elnevezett hatás magyarázatai közül Flynn meggyőzően zárta ki a táplálkozás és az általános egészségi állapot javulását és a vérfrissítést (amikor a helyi közösségen kívülről választunk házastársat).²⁴¹ Bármilyen vezérli hát a Flynn-effektust, az biztosan nem a génekben,

az étrendben, a védőoltásokban vagy a randiszokásokban, hanem a *kognitív* környezetben keresendő.

A Flynn-effektus rejtélyében az a felismerés hozott áttörést, hogy *nem* az általános intelligencia emelkedett.²⁴² Ha így lenne, minden alteszt eredménye emelkedett volna – a szókinccs, a matematikáé és a pusztá memóriáé –, annak függvényében, hogy az adott teszt milyen mértékben korrelál a *g*-vel. Az emelkedés inkább az olyan altesztokra koncentrált, mint a hasonlóságok és a mátrixok. Bármilyen legyen is a környezet rejtélyes tényezője, igencsak válogatós a fejlesztett intelligencia összetevőiben: nem az agy általános képességei fejlődnek, hanem az elvont gondolkodást vizsgáló altesztok pontos elvégzéséhez szükséges képességek.

Valószínűleg az a legjobb tipp, hogy a Flynn-effektusnak több oka is van, amelyek az évszázad különböző korszakaiban más-más mértékben hatottak. A vizuális mátrixokban elért fejlődés talán annak az egyre csúcstechnológiaibb és jelképekben gazdagabb környezetnek tudható be, amelynek hatására kénytelenek vagyunk elemezni a vizuális mintázatokat és önkényes szabályszerűségeket találni bennük.²⁴³ Am a vizuális feladatok profi megoldása csak mellékjelenség az intelligencia morális gondolkodáshoz fontos fejlődésének megértéséhez. Flynn szerint ez az újonnan kialakult képesség *tudomány utáni* (nem pedig tudomány előtti) gondolkodás.²⁴⁴ Vegyük például az IQ-teszt hasonlóságok felismerésére vonatkozó tipikus kérdését: „Mi a közös a kutyában és a nyúlban?” A válasz nyilvánvaló: mindkettő emlős. Am egy 1900-ban élő amerikai akár azt is válaszolhatta volna: „Kutyával hajtjuk fel a nyulat.” Flynn szerint az a különbség, hogy ma már önkéntelenül is a tudomány kategóriái mentén osztályozzuk a világot, nem is olyan régen azonban még érthetetlennek és érdektelennek tűnt volna a „helyes” válasz. „Kit érdekel, hogy mindkettő emlős?” – kérdezte volna Flynn szerint a tesztet 1900-ban kitöltő. „Az ő nézőpontjából ez a legkevésbé fontos tényező. A térbeli és időbeli tájékozódás számít, a hasznos és befolyásolható dolgok.”²⁴⁵

Flynn szavakat adott rég porladó emberek szájába, de a pszichológusok, mint például Michael Cole és Alexander Luria is hasonló gondolatmenetet fedeztek fel a modern kor előtt élő embereknél. Luria átiratokat készített azokról az interjúkról, amelyekben a Szovjetunió távoli vidékein élő orosz parasztok az IQ-tesztekhez hasonló, az analógiák felismerésére irányuló kérdésekre válaszoltak:

Kérdés: Mi a közös a halban és a varjúban?

Válasz: A hal vízben él. A varjú repül. Ha a hal a víz színén lebegne, a varjú lecsapna rá. A varjú megeszi a halat, a hal nem eszi meg a varjút.

K: Tudná egy szóval jellemezni mindkettőt? [például „állatok”]?

V: Nem nevezhetjük őket állatoknak. A hal nem állat, és a varjú sem...

A halat megesszük, a varjút nem.

Luria vizsgálati alanyai a hipotetikus gondolkodásmódot is elutasították – a kogníciónak azt az állapotát, amelyet Jean Piaget formális műveletnek nevezett (szemben a konkrét művelettel).

K: Ahol mindig hó borítja a tájat, minden medve fehér. Novaja Zemljában mindig hó borítja a tájat. Milyen színűek ott a medvék?

V: Én csak a fekete medvét ismerem, és nem beszélek arról, amit nem láttam.

K: De mi következik a szavaimból?

V: Ha valaki nem járt ott, nem mondhat semmit szavak alapján. Ha egy 60 vagy 80 éves ember látott ott fehér medvét, és elmondja nekem, akkor hihetnék neki.²⁴⁶

Flynn hozzáfűzi: „A parasztoknak teljesen igazuk van. Értik a különbséget az analitikus és szintetikus felvetések között: a tiszta logika semmit nem árul el a tényekről; erre csak a tapasztalat képes. Ettől azonban rosszul teljesítenek a jelenlegi IQ-teszteken.” Ennek az az oka, hogy a mai IQ-tesztek az elvont, formális gondolkodást vizsgálják: hogy képesek vagyunk-e elvonatkoztatni saját kis világunk szűk látókörű bizonyosságaitól, és megérteni tisztán hipotetikus világok felvetéseinek következményeit.

Ha Flynn jól látja, hogy a Flynn-effektus oka elsősorban az egyre növekvő tendencia a világ „tudományos szemüvegen” (ezek Flynn szavai) át történő vizsgálata, akkor mely exogén okok segítették elő e szemüveg megjelenését? Kézenfekvő megoldás az iskolázottság. Tudjuk, hogy a Piaget-féle konkrét műveletektől a formális műveletekig az iskola biztosítja a kamaszok számára az átmenetet, de még az iskola segítségével sem képes rá mindenki.²⁴⁷ A 20. század során a gyermekek világszerte egyre több időt töltöttek az iskolában. 1900-ban egy átlagos amerikai felnőtt hét évig járt iskolába, egynegyedük pedig négy évnél is rövidebb ideig.²⁴⁸ A középiskola csak az 1930-as években vált kötelezővé.

És az átmenet során megváltozott az iskola jellege. Az évszázad elején az olvasásra még azt jelentette, hogy a gyerekek állva és hangosan felolvasnak. Richard Rothstein oktatáskutató megállapítása szerint: „Az I. világháborús újoncok sokszor azért is buktak el az írásbeli intelligenciateszten, mert még ha jártak is néhány évet iskolába és tudtak is hangosan olvasni, a hadsereg arra kérte őket, hogy értsék és értelmezzék is az olvasottakat, márpedig ezt a képességet nem sokuknak tanították meg.”²⁴⁹ Egy másik kutató, Jeremy Genovese a 20. századi oktatás változó céljait dokumentálta: elemezte a középiskolai felvételi vizsgák tartalmát 1902 és 1913 között, és az eredményeket összevetette az 1990-es évek hasonló korú diákjainak középiskolai felméréseivel.²⁵⁰ Ami a tárgyi tudást illeti, a mai kamaszoktól kevesebbet várnak el. Egy mai fontos dolgozat földrajzi részében például arra kérték a diákokat, hogy mutassanak rá az Egyesült Államokra a világtérképen!

Dédnagyzüleik még a következő feladatot kapták: „Nevezd meg azokat az államokat, amelyeken átutaznál Columusból [Ohio állam] a Mexikói-öbölbe tartva, és nevezd meg és helyezd el a térképen a fővárosukat.” Ugyanakkor a mai tesztek tipikus feladatában a diákoknak arányokkal, mennyiségekkel, eshetőségekkel és alapvető közgazdaságtannal kell foglalkozniuk:

Egy közösség olyan régióban él, ahol nagyon kevés az ivóvíz. Vízforrásaik kezelésekor mit NE tegyen a közösség az alábbiak közül?

- A) A vízfogyasztás növelése.
- B) Víz vásárlása egy másik közösségtől.
- C) Víztakarékos eszközök beszerelése a háztartásokban.
- D) A víz árának emelése.

Aki ismeri a *kereslet és kínálat törvénye* kifejezést, pontosan tudja, hogy a D nem lehet helyes válasz. Ha azonban csak a víztározó és a vizét fogyasztók lebegnek lelki szemeink előtt, nem látjuk át azonnal az ár és a víz gyors fogyásának összefüggését.

Flynn szerint a 20. század folyamán a tudományos gondolkodás az iskolából és más intézményekből beszivárgott a hétköznapi gondolkodásba is. Többen dolgoztak irodában és komoly tanulmányokat igénylő szakmákban, ahol termékek, állatok és gépek helyett jelképeket kellett kezelniük. Az embereknek több szabadideje maradt, és ezt olvasásra, játéokra, kombinatorikai játékokra és tájékozódásra fordították. És, mondja Flynn, a tudományos gondolkodás egyszerűbb absztrakciók formájában a közbeszédbe is beszivárgott. Az egyszerű absztrakció a technikai elemzés nagy fáradsággal kidolgozott eszköze, amelynek segítségével könnyedén kezelhetjük az elvont kapcsolatokat is. Aki képes elolvasni ezt a könyvet, még tudományos vagy filozófiai képzettség nélkül is elsajátított több száz ilyen absztrakciót olvasmányélményei, beszélgetések és a média alapján: *arányos, százalékos, korreláció, ok-okozati viszony, kontrollcsoport, placebo, reprezentatív minta, álpozitív eredmény, empirikus, post hoc, statisztikai, medián, variabilitás, körkörös érvelés, kompromisszum és költség-haszon elemzés*. Pedig valamennyi – még a *százalékos* második természetünké vált fogalma is – a tudomány világából és más magasröptű forrásból szivárgott le hozzánk, és vált népszerűvé a nyomtatott használatban a 20. század során.²⁵¹

Nem csak az értelmiség sajátította el a technokrácia kifejezéseit. Geoffrey Nunberg nyelvész Bruce Springsteen „The River” (A folyó) című számát elemezte: „Munkát kaptam a Johnstown Company építkezésén / De mostanában nincs sok meló a gazdaság miatt.” Nurnberg szerint az egyszerű emberek csak az elmúlt negyven évben emlegetik úgy „a gazdaság”-ot, mintha egy változások előidézésére

képes természeti erőről, például az időjárásról beszélne. ²⁵² Korábban inkább a nehéz időkre fogták volna a szűkös munkalehetőséget. Vagy, tehette volna hozzá, a zsidókra, a négekre vagy a gazdag parasztokra.

Most már egymás mellé állíthatjuk e rész két nagy eszméjét: az értelem béketeremtő képességét és a Flynn-effektust. Számos alapunk van feltételezni, hogy az értelem egyre gyarapodó képességei – különösen a közvetlen élmények háttérbe sorolása, a szűk nézőponttól való eltávolodás és a gondolataink elvont, egyetemes formában történő megfogalmazásának képessége – nagyobb morális változáshoz vezetnek, többek között az erőszak kerüléséhez. És éppen most láttuk, hogy a 20. század folyamán az emberek értelmi képességei – különösen a közvetlen élmények háttérbe sorolása, a szűk nézőponttól való eltávolodás és az elvont gondolkodás képessége – folyamatosan fejlődtek. Vajon e két eszme együttese segíthet-e megmagyarázni az erőszak jól dokumentált visszaszorulását a 20. század második felében: a hosszú békét, az új békét és a jogi forradalmakat? Létezhet-e egy *morális* Flynn-effektus, amelynek értelmében az értelem felgyorsult mozgólépcsője eltávolított bennünket az erőszakra készítő ösztönöktől?

A feltételezés korántsem örültség. A Flynn-effektusban leginkább fejlődő kognitív képesség – a közvetlen élmény konkrét részleteitől való elvonatkoztatás – éppen az a képesség, amelyre szükség van mások nézőpontjának megértéséhez és a morális megfontolás körének tágításához. Flynn maga is meglátta az összefüggést, amikor elmesélt egy beszélgetést ír édesapjával, aki 1884-ben született, kiemelkedően intelligens, de viszonylag iskolázatlan volt:

Apám annyira gyűlölte az angolokat, hogy nem sok teret hagyott a más csoportokkal szembeni előítéleteknek. A feketékkel szemben azonban volt benne némi rasszizmus, és a bátyámmal együtt próbáltuk meggyőzni, hogy ez nem helyes. „És ha egy reggel arra ébrednél, hogy feketévé változott a bőröd? Ettől kevésbé lennél ember?” A következőképpen vágott vissza: „Ekkora marhaságot még nem hallottam tőled. Ki látott már olyat, hogy egyik napról a másikra feketévé változzunk?” ²⁵³

A medvék színén elmélkedő orosz paraszthoz hasonlóan Flynn apja is megragadt a konkrét, tudomány előtti gondolkodásmódnál. Nem volt hajlandó belépni egy hipotetikus világba és feltérképezni a következményeit, márpedig morális meggyőződéseinket, a törzsi szellemet és a rasszizmust is, ennek segítségével gondolhatjuk újra.

Vagy ott van a gimnáziumi dolgozatokban gyakran szereplő feladat egy adott város vízfogyasztásával kapcsolatban, amelynek megoldásához többek között az arányokat kell kiszámítani. Flynn szerint az arányossággal kapcsolatos kérdé-

sek sok kamasznak meglepő nehézséget okoznak, és a Flynn-effektus részeként javuló képességek közé tartoznak. ²⁵⁴ Mint láttuk, az arányossággal kapcsolatos gondolkodásmód nélkülözhetetlen az erőszak igazságos alkalmazásának finomhangolásához a büntetőjogban és a katonai akciók során. Ha a dolgozatban a „vízforrásaik kezelésekor” helyett a „bűncselekmények gyakoriságának kezelése” szerepelne, máris láthatnánk, hogy a fokozódó intelligencia hogyan jelentkezik emberségesebb stratégiák képében. Michael Sargent pszichológus nemrégiben végzett vizsgálata alapján a nagy „kogníciós igényű” – a mentális kihívásokat élvező – emberek kevésbé ragaszkodnak a szigorú büntetésekhez, életkoruktól, nemüktől, rasszuktól, végzettségüktől, jövedelmüktől és politikai irányultságuktól függetlenül. ²⁵⁵

Mielőtt tesztelnénk azt az elképzelést, hogy a Flynn-effektus gyorsította fel az értelem mozgólépcsőjét, amely szélesebb morális látókörhöz és csökkenő erőszakhoz vezetett, magát a Flynn-effektust is próbára kell tennünk. Valóban lehetséges, hogy a mai ember ennyivel okosabb, mint elődei? Egy korai cikkében Flynn maga is hitetlenkedve állapította meg, hogy ha bizonyos országokban még ma is a korábbi pontozást alkalmazzák, akkor a diákok egynegyede „tehetséges”-nek minősülne, az igazolható „zsenik” száma pedig hatvanszorosára nőne. „Az eredmény – tette hozzá szkeptikusan – olyan kulturális reneszánsz lenne, amelyre mindenkinek fel kell figyelnie.” ²⁵⁶ Holott az elmúlt évtizedekben valóban intellektuális reneszánsz zajlik, ha nem is a kultúrában, hanem a tudományban és a technológiában. A kozmológia, a részecskefizika, a geológia, a genetika, a molekuláris biológia, az evolúciobiológia és az idegtudomány szédületes lépéseket tett a világ megértése felé, a technológia pedig olyan világi csodákat hozott, mint a pótolható testrészek, a rutinszerű génvizsgálatok, a távoli bolygók és galaxisok lenyűgöző felvételei és parányi kütyük, amelyek segítségével milliárdokkal beszélgethetünk, fényképezhetünk, megjelölhetjük hollétünket a földgolyón, hatalmas zenei gyűjteményekből és könyvtárakból válogathatunk, és elérhetjük a világháló csodáit. E csodák olyan gyors egymásutánban érkeztek, hogy már-már blazírtan viszonyulunk a mögöttük álló eszmékhez. A történész azonban, aki évszázadok léptékében tekinti át az emberi történelem haladását, nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a kivételes agykapacitás korát éljük.

Az erkölcsi fejlődéshez is hajlamosak vagyunk blazírtan viszonyulni, a távlati képet vizsgáló történészek viszont csodálattal adóznak az elmúlt hat évtized erkölcsi haladásának. Láttuk, hogy a hosszú béke időszakát a világ legkiválóbb hadtörténészei is hitetlenkedve fogadják. A jogi forradalmaknak köszönhetjük a ma már minden kiművelt emberfő által természetesnek tekintett eszményeket, ám az emberi történelemben ezek szinte példa nélkül állnak: az új eszmények szerint bármely rassz és vallás tagjai egyenlő jogokat élvezhetnek, a nőket senki nem kényszerítheti semmire, a gyerekeket minden körülmények között tilos megütni, a diákokat védeni kell a megfélemlítéssel szemben, és semmi baj sincs azzal,

ha valaki meleg. Nekem csöppet sem tűnik hihetetlennek, hogy mindez legalább részben a kifinomult és egyre szélesebb körben alkalmazott értelem ajándéka.

Az ellenőrzés másik fele azt a kérdést jelenti, hogy valóban erkölcsileg visszamaradottnak tekinthetjük-e közelmúltbeli elődeinket. Kész vagyok megvédeni az álláspontomat: a válasz igen. Bár minden bizonnyal kedves emberek voltak, és tökéletesen működött az agyuk, kulturális közegük kollektív morális kifinomultsága mai mércével mérve éppen annyira primitív volt, mint gyógyfürdők és csodaszerek a mai orvoslás szemében. Számos meggyőződésük nem csupán szörnyűségnek, hanem kifejezetten ostobának tekinthető. Intellektuálisan nem illettek fontosnak tartott értékeikhez, és csak azért maradhattak fenn, mert a kor halványabb szellemi reflektorfénye ritkán világított rájuk.

Aki őseink megrágalmazásának tartja ezt a véleményt, gondoljon csak végig néhány olyan meggyőződést, amely igencsak elterjedt volt a fokozódó elvont intelligenciát megelőző évtizedekben. Egy évszázaddal ezelőtt tucatnyi nagy író és művész magasztalta a háború szépségét és nemességét, és alig várta az első világháborút. Az egyik „progresszív” elnök, Theodore Roosevelt szerint az amerikai őslakosok megtizedelésével lehet megakadályozni, hogy a földrész „hitvány vademberek állományává” váljon, és tíz esetből kilencszer „csak a halott indián a jó indián”.²⁵⁷ Egy másik, Woodrow Wilson a fehér faj felsőbbrendűségében hitt, amíg a Princeton elnöke volt, nem vett fel fekete diákokat az egyetemre, dicsérte a Ku Klux Klant, kirúgta a szövetségi kormányból a fekete alkalmazottakat, az etnikai bevándorlókról pedig azt nyilatkozta, hogy „aki összetett szóval fejezi ki a hovatarozását, az tört hord magánál, amelyet bármikor beledöfhet a köztársaság létfontosságú szerveibe”.²⁵⁸ Egy harmadik, Franklin Roosevelt százezer amerikai állampolgárt zárt koncentrációs táborba, mert egy rasszhoz tartoztak a japán ellenséggel.

Az Atlanti-óceán túloldalán az ifjú Winston Churchill azt írta, hogy a brit birodalommal együtt „aranyos kis háborúkat vív a barbár népek ellen”. Az egyik ilyen aranyos kis háborúban saját bevallása szerint „büntetésképpen szisztematikusan jártunk el, faluról falura haladva leromboltuk a házakat, feltöltöttük a kutakat, felrobbantottuk a tornyokat, kivágtuk az árnyat adó fákat, felégettük a szántóföldet és feltörtük a raktárakat”. Churchill azzal állt ki az atrocitások mellett, hogy „az árja faj győzelemre hivatott”, és kijelentette, hogy „határozottan támogatja mérgesgáz bevetését a civilizálatlan törzsekkel szemben”. India népét hibáztatta a brit ügyetlenkedés nyomán kitört éhínség miatt, mert „szaporodnak, mint a nyulak”, és hozzátette: „Utálom az indiaiakat. Állatias nép állatias vallással.”²⁵⁹

Ma már döbbenet állunk az említett férfiak rekeszekre osztott moralitása előtt, hiszen sok szempontból nagyon is felvilágosultak és emberségesek voltak, ha a saját rasszokról volt szó. Mégsem tették meg soha azt a mentális lépést, amelynek segítségével más rasszok tagjaival is tapintatosabban bánhattak volna. Még ma is emlékszem anyám gyengéd tanítgatására, amikor a húgommal gyerekeskedtünk az 1960-as években; az azóta eltelt évtizedekben gyerekek milliói

hallgatták ugyanezt: „Vannak rossz négerek és jó négerek, ahogy vannak rossz fehérek és jó fehérek. A bőrszín nem árulja el, hogy az illető jó vagy rossz.” „Igen, nekünk furcsa, amit művelnek. Nekik viszont az a furcsa, amit mi művelünk.” Az ilyen tanítások nem kiképzést jelentenek, hanem irányított gondolkodásra serkentenek, hogy a gyerekek a saját szavaikkal vonhassák le a tanulságot. Nyilván az egy évszázaddal ezelőtt élt államférfiak idegi felépítése is lehetővé tette volna ezt a gondolkodást. Az a különbség, hogy a mai gyerekeket már ösztönzik a kognitív ugrásokra, és második természetükké váltak a belőlük következő tanulságok. Az olyan elvont fogalmak, mint a *szólásszabadság*, a *tolerancia*, az *emberi jogok*, a *polgárjogok*, a *demokrácia*, a *békés egymás mellett élés* és az *erőszakmentesség* (és antitéziseik, a *rasszizmus*, a *népirtás*, a *totalitarizmus* és a *háborús bűnök*) ma már kiléptek az elvont politikai közbeszéd területéről, és valamennyiünk mentális eszköztárának részeivé váltak. Az előrelépések nyugodtan tekinthetők az intelligencia diadalának, és nem sokban különböznek az elvont gondolkodásra adott pontszámok emelkedése mögött álló előrelépésektől.

A morális ostobaság nemcsak a vezetők politikájában érhető tetten, hanem a törvénykönyvekbe is bekerült. E könyv olvasói egy részének életében az Egyesült Államok túlnyomó részében erőszakkal szegregálták a rasszokat, a nők nem kerülhettek be az esküdszékbe nemi erőszakkal kapcsolatos ügyekben, nehogy zavarba jöjjenek a tanúvallomás hallatán, a homoszexualitás bűncselekménynek számított, a férfi pedig megerőszakolhatta a feleségét, bezárhatta a házba, esetleg meg is ölhette házasságtörő szeretőjével egyetemben. És aki a Kongresszus mai eljárásait ostobának tartja, olvassa végig az alábbi 1876-os gondolatfutamat egy ügyvédtől, aki San Francisco városát képviselte a kínai bevándorlók jogaival kapcsolatos meghallgatáson:

Ami a [kínai] vallást illeti, az nem a mi vallásunk. Ennyi elég is róla; mert ha a miénk helyes, az övéké nyilván nem az. [Kérdés: Mi a mi vallásunk?] A mi vallásunk a nemzetek sorsát kezében tartó isteni gondviselésbe vetett hit. Az isteni bölcsesség kinyilatkoztatta, hogy az országot és a világot öt nagy család örökségeként osztja fel; a feketéknek adja Afrikát; a fehéreknek adja Európát; a vöröseknek adja Amerikát és a sárga fajnak adja Ázsiát. Ihletet ad nekünk az elszántságunkkal, hogy megőrizzük a saját örökségünket és ellopjuk a vörösektől Amerikát; és ma már az is világos, hogy az angolszász, amerikai és fehér családok csoportjai, a fehér faj Európa és Amerika jogos örököse, Kína sárga fajainak pedig csak az jár, amit a mindenható Isten eredetileg nekik adott; és mivel nem ők a kiválasztott nép, nem lophatják el tőlünk, amit elraboltunk az amerikai vademberektől.²⁶⁰

És nem csak a jogalkotók küzdöttek szellemi kihívásokkal, amikor a morális gondolkodás került szóba. A 6. fejezetben említettem, hogy a 20. század fordulója

körüli évtizedekben az irodalmi értelmiség számos tagja (Flaubert, Wells, Lawrence, Woolf, Bell és Eliot) olyan megvetéssel szóltak a tömegekről, hogy már-már súrolták a népiertás határát.²⁶¹ Mások a fasizmus, a náciizmus és a sztálinizmus mellé szegődtek.²⁶² John Carey idézi Eliot egy esszéjét, amelyben a költő a nagy művész spirituális felsőbbrendűségéről ír: „Paradox módon jobb rosszat tenni, mint egyáltalán semmit; így legalább vagyunk.”* Carey egy későbbi korból visszatekintve hozzáfűzi: „Ez a visszataszító mondat kihagyja a számításból a rossz hatását az áldozatokra.”²⁶³

Az az elképzelés, hogy a Flynn-effektus mögötti változások az erkölcsiség korára is kiterjedtek, kiállja a próbát, de ettől még nem feltétlenül igaz. Ha bizonyítani akarjuk, hogy a növekvő intelligencia hatására csökkent az erőszak, minimum a közbeeső láncszemet kell megtalálnunk: hogy átlagban és minden más feltétel egyezése esetén a kifinomultabb értelmi képességekkel rendelkezők (az IQ vagy más mérőszámok alapján) együttműködőbbek, szélesebb az erkölcsi látóterük, és kevésbé szimpatizálnak az erőszakkal. Azt is szeretnénk bizonyítani, hogy az éleesebb eszű egyedekből álló társadalmakban elfogadott stratégiák kevésbé vezetnek erőszakhoz. Ha az okosabb emberek és az okosabb társadalmak kisebb valószínűséggel erőszakosak, akkor talán az intelligencia nemrégiben zajlott erősödésével magyarázható az erőszak újabb időkre jellemző visszaszorulása.

Mielőtt megvizsgálnám az e hipotézissel összefüggő bizonyítékokat, kifejteném, hogy mivel *nem* állunk szemben. Az erkölcsi fejlődést érintő gondolkodás nem az agyi képességek értelmében vett általános intelligencia, hanem az elvont gondolkodás képessége, amelyet a Flynn-effektus megerősített. A kettő nagymértékben összefügg, ezért az IQ mérőszámai általában mérik az elvont gondolkodást, a mozgólépcső-hipotézishez azonban az utóbbi a fontos. Ugyanebből az okból a gondolkodás általam áttekintett különbségei nem feltétlenül örökölhettek (bár az általános intelligencia nagyon is az), és maradok annál a feltevésnél, hogy a csoportok közötti különbségek a környezetből adódnak.

Azt is fontos megjegyezni, hogy a mozgólépcső-hipotézis a *racionalitás* – a társadalom elvont gondolkodásának mértéke – hatásáról szól, és nem az *értelmiségi* hatásáról. Eric Hoffer szavaival élve az értelmiségi „szobahőmérsékleten működésképtelenek.”²⁶⁴ Izgalomba jönnek a merész véleményektől, az okos elméletektől, az elsöprő ideológiáktól és a 20. században oly sok bajt okozó utópista látomásoktól. Az erkölcsi érzékenységet tágító értelem nem a nagy intellektuális „rendszerekből”, hanem a logika, a világosság, az objektivitás és az arányosság gyakorlásából fakad. E gondolkodásmódok mindig egyenlőtlenül oszlanak el a

* Takács Ferenc fordítása.

népességben, de a Flynn-hatás minden téren segít, ezért mini- és mikrofelvilágosodásokra számíthatunk az elit és az egyszerű állampolgárok körében egyaránt.

Az alábbiakban hét, különböző közvetlenségű láncszemet mutatok be az értelmi képességek és a békés értékek között.

Intelligencia és erőszakos bűnözés. Az első láncszem a legközvetlenebb: az okosabbak kevesebb erőszakos bűncselekményt követnek el, és kevesebb bűncselekménynek esnek áldozatul, ha a társadalmi-gazdasági státusz és minden más változó állandó.²⁶⁵ Nem tudjuk, mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás – hogy az okosabbak felismerik az erőszak helytelenségét vagy hiábavalóságát, nagyobb az önuralmuk, vagy távol tartják magukat az erőszakkal járó helyzetektől. De ha minden más feltétel azonos (eltekinthetünk például a bűnözés kilengéseitől az 1960-as évektől az 1980-as évekig), akkor minél okosabbak vagyunk, annál kevesebb az erőszak.

Intelligencia és együttműködés. Az elvontság skála másik végén találjuk a fogolydilemmát, amely a legtisztább modellje annak, ahogy az elvont gondolkodás segíthet ellenszegülni az erőszak kísértésének. A *Scientific American* folyóiratban vezetett népszerű rovatában Douglas Hofstadter informatikus egyszer azon kesergett, hogy az egykörös fogolydilemma racionálisnak látszó megoldása az elpártolás.²⁶⁶ Nem bízhatunk a másik játékos együttműködésében, mert neki sincs oka bízni bennünk, és ha ő elpártol, de mi együttműködünk, a legrosszabb eredmény sül ki. Hofstadter azért kesergett, mert észrevette, hogy ha mindkét fél kilépne szűk látókörű pozíciójából, és egyetlen olümposzi magasságból szemlélné a dilemmát, akkor ráébrednének, hogy mindketten az együttműködéssel járnak a legjobban. Ha kölcsönösen bízhatnak benne, hogy ezt a másik is felismeri, és hogy azt is felismeri, hogy mindketten felismerik és így tovább, akkor együtt kell működniük és learatni a babérokat. Hofstadter felvetette a *szuperracionalitás* fogalmát, amikor mindkét oldal számíthat a másik racionalitására, és biztos lehet benne, hogy a másik is biztos az ő racionalitásában, bár csüggedten ismerte el, hogy nem könnyű rávenni az embereket a szuperracionalitásra.

Vajon a magasabb fokú intelligencia képes legalább a szuperracionalitás felé hajtani az embereket? Más szóval vajon az értelmesebben gondolkodók felméri, hogy mindketten a kölcsönös együttműködéssel járnak a legjobban, feltételezik, hogy a másik fél is ezen tűnődik, és végül mindketten nyernek a párhuzamos bizalom miatt? Senki sem állított különböző intelligenciájú embereket egykörös fogolydilemma elé, ám egy nemrégiben elvégzett vizsgálatban *sorozatos* egykörös fogolydilemmát játszottak: a második játékos csak akkor lép, ha már látta az első lépését. Stephen Burks közgazdász és munkatársai ezer kamionsofőr-tanonccal töltettek ki mátrix IQ-tesztet, és játszottak velük pénzbeli téttel fogolydilemmát.²⁶⁷ Az okosabb kamionsofőrök nagyobb valószínűséggel működtek együtt már az első lépésben, életkortól, rassztól, nemtől, végzettségtől és jövedelemtől füg-

getlenül. A vizsgálat készítői tanulmányozták a második játékos reakcióját is az első játékos lépésére. E reakciónak semmi köze a szuperracionalitáshoz, de jelzi az együttműködési készséget a másik játékos együttműködése láttán, így mindkét játékos jól járna, ha a játékot megismételnék. A vizsgálat alapján az okosabb kamionsofőrök nagyobb valószínűséggel reagáltak az együttműködésre együttműködéssel, az elpártolásra elpártolással.

Garrett Jones közgazdász másképpen kötötte össze az intelligenciát a fogolydilemmával. Átböngészte a szakirodalmat az 1959 és 2003 között főiskolákon és egyetemeken folytatott, ismételt fogolydilemmával kísérletező vizsgálatokkal kapcsolatban.²⁶⁸ A több ezer résztvevővel végzett harminchat kísérletet áttekintve megállapította, hogy minél magasabb az iskola SAT-teszten elért átlaga (amely erősen korrelál az átlagos IQ-val), annál együttműködőbbek a diákjai. Két merőben különböző vizsgálat is megállapította tehát, hogy az intelligencia fokozza a kölcsönös együttműködést abban az egyszerű helyzetben, amikor előre láthatók az együttműködés előnyei. Az okosabb társadalom tehát együttműködőbb is lehet egyben.

Intelligencia és liberalizmus. És most elérkeztünk egy eredményhez, amely tendenciózusabbnak hangzik, mint amilyen: az okosabbak liberálisabbak is. Ettől a kijelentéstől a konzervatívok tüzet okádnak, nemcsak azért, mert megkérdőjelezi az intelligenciájukat, hanem azért is, mert joggal panaszkodhatnak, hogy számos társadalomtudós (akik túlnyomó része liberális vagy baloldali) a kutatásai segítségével övön aluli ütésekbe visz be a jobboldalnak, mert úgy vizsgálják a konzervativizmust, mint valami mentális rendellenességet. (Erre a jelenségre Tetlock és Haidt is felhívták a figyelmet.)²⁶⁹ Mielőtt tehát rátérnénk a intelligencia és a liberalizmus összefüggésének bizonyítására, kifejtem, mire is gondolok.

Először is, mivel az intelligencia korrelál a társadalmi osztállyal, a liberalizmussal való összefüggés – ha statisztikailag nem ellenőrizzük – talán csak a felső középosztály politikai előítéleteit tükrözi. A lényeg azonban az, hogy az értelem mozgólépcsője csak az intelligencia és a klasszikus liberalizmus összefüggését vetíti előre, és a klasszikus liberalizmus többre értékeli az egyén autonómiáját és jólétét a törzs, a tekintély és a hagyomány korlátainál. Az intelligencia azért mutathat összefüggést a klasszikus liberalizmussal, mert a klasszikus liberalizmus maga is a nézőpontok értelemmel járó felcserélhetőségének következménye. Az intelligencia nem feltétlenül korrelál a modern világ középtől balra eső politikai tömörüléseinek ideológiáival, a populizmussal, a politikai korrektséggel, az identitáspolitikával és a zöld mozgalommal. A klasszikus liberalizmus olykor emlékeztet a mai középtől jobbra álló tömörülések libertáriánus és a politikai korrektséget ellenző eszméire. Haidt felmérései azonban összességében azt jelzik, hogy a politikai irányultságukat a *liberális* szóval jellemző emberek nagyobb valószínűséggel hangsúlyozzák az igazságosságot és az autonómiát – a klasszikus liberalizmus legfontosabb értékeit – a közösség, a tekintély és a tisztaság rová-

sára.²⁷⁰ És mint a 7. fejezetben láttuk, az önmagukat liberálisnak vallók élen járnak a személyes autonómia kérdéseiben, és az először általuk hangoztatott álláspontot egyre inkább elfogadják a mai konzervatívok is.

Satoshi Kanazawa pszichológus két nagy amerikai adatbázist elemzett, és megállapította, hogy az intelligencia mindkettőben összefügg a válaszadók politikai liberalizmusával, ha az életkor, a nem, a rassz, a végzettség, a jövedelem és a válás statisztikailag állandó.²⁷¹ A kamaszok egészségi állapotát felmérő vizsgálatban (National Longitudinal Study of Adolescent Health) részt vevő több mint húszezer fiatal felnőtt körében az átlagos IQ folyamatosan emelkedett a magukat „nagyon konzervatív”-nak vallóktól (94,8) a „nagyon liberális”-okig (106,4). A General Social Survey is hasonló összefüggést tár fel, ugyanakkor arra is utal, hogy az intelligencia szorosabban követi a klasszikus liberalizmust, mint a baloldali liberalizmust. A felmérés okosabb válaszadói *kisebb* valószínűséggel értettek egyet azzal, hogy a kormány feladata a javak újraelosztása a gazdagoktól a szegényeknek (baloldali, de nem klasszikus liberális), és nagyobb valószínűséggel értettek egyet azzal, hogy a kormánynak segítenie kell a fekete amerikaiakat a történelmi hátrányos megkülönböztetés ellensúlyozása érdekében (ezt a liberális álláspontot éppen az igazságosság értéke vezérli).

Egy másik vizsgálat meggyőzőbben bizonyítja, hogy az intelligencia nemcsak összefügg a klasszikus liberális felfogással, hanem kifejezetten előidézi azt: Ian Deary pszichológus és kollégái elemezték egy olyan adatbázist, amelyben az 1970 egy bizonyos hetében született valamennyi brit gyermek szerepel. Cikkük címe sokatmondó: „Bright children become enlightened adults” (Az okos gyerekből lesz fevilágosult felnőtt).²⁷² A „fevilágosult” szó számukra a fevilágosodás gondolkodásmódját jelenti a *Concise Oxford Dictionary* meghatározásában: „a hagyomány helyett az értelmet és az individualizmust hangsúlyozó filozófia”. Megállapították, hogy a tízéves korban mért IQ (az elvont gondolkodást firtató tesztet is beleértve) előrejelzi, hogy harmincéves korukban milyen mértékben antirasszisták, szociálliberálisak és támogatják-e a nők munkába állását, ha végzettségük, társadalmi osztályuk és szüleik társadalmi osztálya állandó. A társadalmi-gazdasági körülmények kontrollálása és az intelligencia, illetve a viszonyulás mérése között eltelt harminc év napnál világosabban bizonyítja, hogy az intelligencia okozza a klasszikus liberalizmust. Egy második elemzés alapján az okosabb tízévesek felnőttkorukban nagyobb valószínűséggel szavaztak, még hozzá nagyobb valószínűséggel a liberális demokratákra (balközép/libertáriánus koalíció) vagy a zöldekre, és kisebb valószínűséggel szavaztak a nacionalista és bevándorlásellenes pártokra. Megint csak annak a nyomára bukkantak, hogy az intelligencia inkább klasszikus, mintsem baloldali liberalizmushoz vezet: ha a társadalmi osztályt kontrollálták, az IQ-zöldek korreláció eltűnt, az IQ-liberális demokraták korreláció viszont megmaradt.

Intelligencia és gazdasági ismeretek. És most következzen egy összefüggés, amely éppen annyira irritálja a baloldalt, mint a liberalizmussal való összefüggés a jobboldalt. Bryan Caplan közgazdász is megvizsgálta a General Social Survey adatait, és megállapította, hogy az okosabbak hajlamosabbak közgazdászként gondolkodni (még ha statisztikailag kontrolláljuk is az adatokat végzettség, jövedelem, nem, politikai párt és politikai irányultság szerint).²⁷³ Nagyobb arányban szimpatizálnak a bevándorlással, a szabad piaccal és a szabad kereskedelemmel, viszont kevésbé a protekcionizmussal, a munkahelyteremtő politikával és a kormány beavatkozásával az üzleti életbe. Természetesen ezek egyike sem függ össze közvetlenül az erőszakkal. Ha azonban kitekintünk az e véleményeknek helyet adó teljes skálára, az intelligenciával összefüggő irány egyben a történelmi béketeremtés irányja is. Aki közgazdászként gondolkodik, az elfogadja a klasszikus liberalizmusból származó szelíd kereskedelem elméletét, amely előnyben részesíti a csere pozitív összegű játszmáit, és az együttműködés ezeknek köszönhetően táguló hálózatát.²⁷⁴ Ez ellentétben áll a populisták, a nacionalisták és a kommunisták felfogásával, amely szerint a világ vagyona zéró összegű, tehát az egyik csoport csakis a másik kárára gazdagodhat meg. A gazdasági tudatlanság a történelem során gyakran vezetett etnikai és osztályközi erőszakhoz, mert egyesek arra a következtetésre jutnak, hogy a nincstelenek csak a jómódúak vagyonának erőszakos elkobzásával és a gazdagok zsugoriságáért kiszabott büntetéssel javíthatnak a sorsukon.²⁷⁵ Mint a 7. fejezetben láttuk, a második világháború óta megriktultak az etnikai zavargások és a népirtások, különösen Nyugaton, és ebben szerepet játszhatott a gazdaság fokozott ösztönös megértése is („mostanában nincs sok munka a gazdaság miatt”). A nemzetközi kapcsolatok szintjén az elmúlt fél évszázadban a kereskedelem lépett a más kárára nyereszkeskedni igyekvő protekcionizmus helyébe, és a demokráciával, valamint a nemzetközi közösséggel együtt hozzájárult a kanti béke kialakulásához.²⁷⁶

Iskolázottság, szellemi kapacitás és demokrácia. Ha már a kanti békénél tartunk, a hármas feltételek közül a demokráciát is megerősíti a gondolkodás. A politológia egyik nagy rejtélye, hogy miért ereszt gyökeret a demokrácia az egyik országban, míg a másokban nem – hogy például a Szovjetunió egykori csatlós államaiban és köztársaságaiban miért ment végbe az átmenet, és Közép-Ázsia -sztánra végződő országaiban miért nem. A probléma még aktuálisabb az Irakra és Afganisztánra kényszerített demokrácia ingatag volta miatt.

A teoretikusok régóta sejtik, hogy az írni-olvasni tudó, tájékozott lakosság a működő demokrácia egyik előfeltétele. Nem messze attól a helytől, ahol éppen ülök, a Boston Public Library (Bostoni Közkönyvtár) párkányzatát a következő vérepszdító szavak díszítik: „A nemzetközösség a nép kiművelésével biztosítja a rendet és a szabadságot”. A felirat kiötlői valószínűleg nem arra utaltak a „kiművelés” szóval, hogy meg tudjuk nevezni az Ohio állambéli Columbus és a Mexikói-öböl

között érintett államok fővárosát, hanem az írás-olvasás-számolás képességére, a demokratikus kormány és a civil társadalom mögött húzódó elvek megértésére, a vezetők és politikájuk értékelésének képességére, más népek és kultúrájuk ismeretére, valamint arra, hogy mindenki része a mindezt megértő kiművelt emberfők nemzetközösségének.²⁷⁷ E képességekhez szükség van némi elvont gondolkodásra, és átfedésben vannak azokkal a képességekkel, amelyek a Flynn-effektussal javultak, valószínűleg azért, mert magát a Flynn-effektust is az iskolázottság hajtotta.

Ám a Bostoni Közkönyvtár elméletét a demokráciára való felkészültségről egészen az utóbbi időkig nem tették próbára. Régóta tudjuk, hogy az érett demokráciák lakossága iskolázottabb és okosabb, de az érett demokráciákban az élet minden pozitív oldalából több van, és nem tudjuk, mi volt előbb. Lehet, hogy a demokratikusabb országok gazdagabbak is, több iskolát és könyvtárat tudnak alapítani, az állampolgárok pedig ettől iskolázottabbak és okosabbak, és nem fordítva.

Heiner Rindermann egy társadalomtudományi módszer, a keresztkorreláció segítségével próbálta átvágni a korreláció csomóját (erre a módszerre példa az a brit vizsgálat, amelynek tanúbizonysága szerint az okos gyerekek felvilágosult felnőtte cseperednek).²⁷⁸ Számos adatbázis pontozza számokkal az egyes országok demokráciájának és jogrendjének szintjét. Ezenkívül számos országról rendelkezésre állnak a gyerekek iskolában töltött éveivel kapcsolatos adatok. Az országok almintájában Rindermann beszerezte a széles körben használt intelligenciateszteken elért átlagos eredményeket és az iskolai teljesítményt mérő nemzetközi tesztek eredményeit; a kettőből együtt alakította ki az intellektuális képességek mérőszámát. Rindermann azt vizsgálta, hogy az adott ország egyik korszakban (1960–72) jellemző iskolázottsága és szellemi képességei előrevetítik-e egy későbbi korszak (1991–2003) jólétét, demokráciáját és jogrendjét. Ha a Bostoni Közkönyvtár elmélete helyes, akkor a korrelációknak akkor is erősnek kell lenniük, amikor más változók – például a nemzet gazdagsága egy korábbi korszakban – állandóak. És ami a legfontosabb, sokkal erősebbnek kell lenniük azoknál az összefüggéseknél, amelyek a korábbi korszak demokráciája és jogrendje, valamint és a későbbi korszak iskolázottsága és szellemi képességei között állnak fenn, mert a múlt hat a jelenre és nem fordítva.

Emeljük meg kalapunkat a Bostoni Közkönyvtár kőfaragói előtt. A múlt iskolázottsága és szellemi képességei valóban megjövendőlték a jelen demokráciáját és jogrendjét (a jómóddal együtt), ha minden más állandó. A múltbeli jómód viszont nem jövendőlte meg a jelen demokráciáját (bár kismértékben előrevetítette a jogrendet). A szellemi képesség erőteljesebben jelzi előre a demokráciát, mint az iskolaévek száma, és Rindermann bebizonyította, hogy az iskolázottság csak azért számít, mert korrelál a szellemi képességekkel. Innen nem kell nagyon elrugaszkodni, hogy kijelenthessük: a gondolkodás képességének iskolázottságnak is köszönhető javulása legalább a világ egy részében megteremtette a biztonságos demokrácia feltételeit. A demokrácia meghatározásánál fogva összefügg a kisebb

mértékű kormányzati erőszakkal, és azt is tudjuk, hogy statisztikailag összefügg az államközi háborúk, a halálos kimenetelű etnikai zavargások és a népirtás iránti ellenérzésekkel, valamint a polgárháborúk súlyosságának csökkenésével.²⁷⁹

Iskolázottság és polgárháború. És mi a helyzet a fejlődő világban? Bár az intelligenciateszteken elért átlagos pontszám alacsonyabbról indult, folyamatosan növekszik azokban az országokban, ahol egyáltalán mérték a trendet, például Kenyában és Dominikán.²⁸⁰ Vajon az új béke valamely összetevője tulajdonítható-e ezekben az országokban a gondolkodás fejlődésének? Erre közvetett, de meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Korábban láttuk, hogy az új békét részben a demokrácia és a nyitott gazdaság szélesebb körű elfogadottsága vezérelte, márpedig most az derült ki, hogy az okosabbak ezeket részesítik előnyben. A kettő együtt már alátámaszthatja azt a lehetőséget, hogy a fokozott iskolázottság okosabb állampolgárokat eredményez (az „okos” szó számunkra lényeges értelmében), ami előkészíti a talajt a békét előnyben részesítő demokrácia és nyitott gazdaság számára.

Nehéz lenne ellenőrizni az összes láncszemet, de az első és az utolsó között korrelációt fedezett fel egy beszédes című, nemrégiben megjelent cikk: „ABC's, 123's, and the Golden Rule: The Pacifying Effect of Education on Civil War, 1980–1999” (Ábécé, 123 és az arany szabály: az oktatás béketeremtő hatása a polgárháborúkra, 1980–1999).²⁸¹ Clayton Thyne politológus 160 országot és 49 polgárháborút vett szemügyre James Fearon és David Laitin 6. fejezetben megismert adatbázisából. Thyne vizsgálata alapján egy ország iskolázottsági szintjének négy indikátora – a bruttó nemzeti össztermék oktatásra fordított aránya, az iskoláskorú népesség általános iskolába járó aránya, a kamaszkorú népesség középiskolába járó aránya (különösen a fiúk esetében) és (kisebb mértékben) a felnőttek írás-olvasásának szintje – csökkenti az esélyét, hogy az ország egy évvel később polgárháborúba keveredjen. A hatások jelentősek: azokhoz az országokhoz képest, amelyek egy szórásnyival elmaradnak az átlagtól az általános iskolai beiratkozás tekintetében, az az ország, amely egy szórással az átlag fölött helyezkedik el, 73 százalékkal kisebb valószínűséggel vív polgárháborút a következő évben, ha más tényezők – korábbi háborúk, egy főre jutó jövedelem, népesség, hegyvidék, olaj-export, a demokrácia és anokrácia mértéke, valamint az etnikai és a vallási megosztottság – állandóak.

E korrelációkból nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az oktatástól okosabbak leszünk, ezért több ellenérzést táplálunk a polgárháború iránt. Az iskolázottság másképpen is hozzájárul a békéhez. Fokozza az állampolgárok kormányba vetett bizalmát, mert bizonyítja, hogy legalább egyvalamihez értenek. Olyan képességeket biztosít az állampolgároknak, amelyek segítségével munkát kaphatnak, nem kell bűnözésből és háborúskodásból élniük. A tizenéves fiúkat pedig távol tartja az utcától és a milíciáktól. A korrelációk azonban meggyőzőek,

és Thyne szerint az iskolázottság béketeremtő hatása legalább részben annak tulajdonítható, hogy „felruhazza az állampolgárokat a viták békés rendezésének eszközeivel”.²⁸²

A politikai közbeszéd állapota. Végezetül vizsgáljuk meg a politikai közbeszédet, amely a közvélekedés szerint egyre ostobább és ostobább. A beszéd nem mérhető IQ-val, Tetlock és néhány más politológus azonban bevezette az integratív komplexitás fogalmát, amely az intellektuális egyensúlyra, a nüanszra és a kifinomultságra utal.²⁸³ Az alacsony integratív komplexitású szöveg kinyilvánít egy véleményt, és könyörtelenül érvényt szerez neki, nüanszok és magyarázat nélkül. Minimális komplexitása számszerűsíthető is, ha összeszámoljuk a következő szavak előfordulását: *tökéletesen, mindig, biztosan, határozottan, teljes mértékben, örökre, vitathatatlan, megcáfolhatatlan, kétségtelenül és megkérdőjelezhetetlenül.* A szöveg akkor tekinthető legalább valamilyen mértékben integratív komplexitásúnak, ha mutat némi kifinomultságot olyan szavak segítségével, mint az *általában, a majdnem, a de, az azonban és a talán.* Nagyobb az integratív komplexitása, ha elismer két álláspontot, még nagyobb, ha összefüggésekről, cseréről és kompromisszumokról beszél, és még nagyobb, ha e viszonyokat valamely magasabb rendű elv vagy rendszer részeként fejt ki. A szöveg integratív komplexitása nem azonos a szöveg szerzőjének intelligenciájával, de a kettő összefügg, különösen – véli Simonton – az amerikai elnökök esetében.²⁸⁴

Az integratív komplexitás összefügg az erőszakkal. Akinek a nyelvhasználata nagy átlagban kevésbé integratív komplex, az hajlamosabb erőszakkal reagálni a frusztrációra, és nagyobb valószínűséggel jut el a háborúig a háborús játékokban.²⁸⁵ Tetlock Peter Suedfeld pszichológus segítségével megvizsgálta a nemzetvezetők beszédeinek integratív komplexitását a 20. század békésen végződő konfliktusaiban (például Berlin 1948-as blokádja és a kubai rakétaválság), valamint a háborúhoz vezető konfliktusaiban (például az első világháború és a koreai háború), és megállapították, hogy amikor csökkent a vezetői beszédek komplexitása, háborúra került sor.²⁸⁶ Összefüggésre bukkantak a retorikai egygyűség és a katonai összecsapások között az arabok és az izraeliek, a hidegháborúban pedig az amerikaiak és a szovjetek beszédeiben.²⁸⁷ Nem tudjuk, hogy pontosan mit jelentenek a korrelációk: hogy a csökönyös szemben álló felek képtelenek kiötlöni egy megállapodást, vagy hogy a harcias szemben álló felek retorikájuk egyszerűsítésével igyekeznek kiváló alkupozícióba kerülni. A laboratóriumi és a való világgal kapcsolatos vizsgálatok alapján Tetlock azt állítja, hogy mindkettőről szó van.²⁸⁸

Vajon a Flynn-effektus fokozta a politikai közbeszéd integratív komplexitását? James Rosenau és Michael Fagen politológusok vizsgálata szerint talán igen.²⁸⁹ A vizsgálat során kiszámították az amerikai kongresszusi beszédek és a sajtó beszámolóinak integratív komplexitását a 20. század korai (1916–32) és kései

(1970–93) évtizedeiben. Megvizsgálták a két korszak nagyjából hasonló tartalmú vitáinak szóhasználatát, például a szabad kereskedelemnek gátat szabó Smoot–Hawley-törvényt és a szabad kereskedelmet újra lehetővé tévő NAFTA-egyezményt, illetve a női választójog biztosítását és az egyenlő jogokat ígérő alkotmánymódosítás elfogadását. A politika mai követőinek legrosszabb sejtéseivel ellentétben a politikai közbeszéd integratív komplexitása szinte minden esetben *emelkedett* a század eleje és vége között. Az egyetlen kivételt a kongresszusi képviselők nőjogokkal kapcsolatos kijelentései képezték. Íme egy példa a nők szavazati jogát 1917-ben támogató érvek színvonalára:

Texas államában, amelynek 58 megyéjét nagy megtiszteltetés képviselnem, az Egyesült Államok legnagyobb államában tehát minden 21. életévét betöltött állampolgár szavazhat, az elítéltek, az elmebetegek és a nők kivételével. Nem egyezhetem bele, hogy Texasban a nőket egy osztályba és kategóriába sorolják az elítéltekkel és az elmebetegekkel.²⁹⁰

Az alábbiakban pedig az 1896-ban született Sam Ervin szenátor beszédéből idézek, amelyben 1972-ben felszólalt az egyenlő jogokat biztosító alkotmánymódosítással szemben:

[Az alkotmánymódosítás] szerint a férfiak és nők egyforma és egyenlő emberi lények. Nagyon sok ehhez hasonló butaságot mond ki. Még a feltételezés is nevetséges, hogy egy anyát elszakítanak gyermekeitől, hogy harcolhasson az ellenséggel, míg az apa otthon gondoskodik a gyermekekről. Az indianai szenátor hiába tartja ezt bölcs megoldásnak, én nem így érzek. Szerintem ostobaság.²⁹¹

A szenátorok nőjogokra vonatkozó érveinek változatlan ostobaságát azonban ellensúlyozta huszonnyolc más összehasonlítás, amely növekvő kifinomultságot észlelt az évszázad folyamán. Ervin egyébként nem ősember volt, hanem köztisztviselőnek örvendő szenátor, aki később arról híresült el, hogy ő vezette a Richard Nixon állásába kerülő Watergate-ügyet vizsgáló bizottságot. Az, hogy szavai még a szenátusi beszédek alacsonyra tett mércéjével mérve is ennyire ostobának hangzanak, arra figyelmeztet, hogy nem érdemes nosztalgikusan viszonyulni az elmúlt évtizedek politikai közbeszédéhez.

A politikusok egy területen mégis mintha szembeüsznának a Flynn-effektus árával: az amerikai elnöki vitákról van szó. Aki 2008-ban követte ezeket a vitákat, három szóból is megérti, mire gondolok: Joe, a vízvezeték-szerelő. William Gorton és Janie Diels pszichológusok számszerűsítették is a trendet: a jelöltek elnöki vitákban megnyilvánuló szóhasználatának kifinomultságát pontoszták 1960 és 2008 között.²⁹² Megállapították, hogy az általános kifinomultság 1992 és 2008

között csökkent, a gazdasággal kapcsolatos megjegyzések színvonala pedig már korábban, 1984-ben szabadesésbe kezdett. Az elnökeljölti viták kifinomultságának csökkenése ironikus módon részben annak lehet az eredménye, hogy a politikai stratégiák kifinomultsága *nőtt*. A kampány utolsó heteiben tartott televíziós viták a bizonytalan szavazókat célozzák meg, akik a választásra jogosult népesség legkevésbé tájékozott és legkevésbé elkötelezett rétegéhez tartoznak. Szlogenek és mottók alapján döntenek, ezért a stratégiák egyszerűsége szólítja fel a jelölteket. A kifinomultság 2000-ben és 2004-ben érte el a mélypontot, amikor Bush és demokrata ellenfelei vállvetve pufogtatták a közhelyeket. Az amerikai politikai rendszer e kiaknázható sérülékenysége is segíthet megérteni, hogy a fokozódó béke korában hogyan keveredett az ország két elhúzódozó háborúba.

Nem véletlen, hogy az értelmet vizsgáltam meg utoljára a bennünk élő angyalok sorában. Ha egy társadalomban már kialakult bizonyos mértékű civilizáció, az értelem jelenti a legfőbb reményt az erőszak további csökkentéséhez. A többi angyal az emberiség hajnala óta bennünk él, hosszú történelmünk során mégsem tudta megakadályozni a háborút, a rabszolgaságot, a despotizmust, az intézményesített szadizmust és a nők elnyomását. Bár az empátia, az önuralom és az erkölcsi érzék renkdívu fontos, túl kevés bennük a szabadság és túl korlátozott körben alkalmazhatók ahhoz, hogy magyarázattal szolgáljanak az elmúlt évtizedek és évszázadok fejlődésére.

Az empátia köre tágítható, de rugalmasságát korlátozza a rokonság, a barátság, a hasonlóság és a cukiság. Még jóval azelőtt elpattan, hogy magába foglalhatná mindazokat, akikről az értelem azt súgja, hogy erkölcsi aggályaink hatálya alá tartoznak. Ráadásul az empátiát gyakran bélyegzik pusztán szentimentalizmusnak. Az értelemről tanuljuk meg az empátiánk kiterjesztésének fortélyait, és az értelem figyelmeztet, hogy mikor és hogyan kell a szánalomra méltó idegen iránti együttérzésünket cselekvésbe fordítani.

Az önuralom egy izom, amely erősíthető, de csak azokat a sérelmeket előzi meg, amelyekkel kapcsolatban belső kísértést érzünk. És az 1960-as évek szlogenjei egy dologban nem tévedtek: vannak olyan pillanatok az életben, amikor el kell engednünk magunkat, hogy azt tegyük, amit a szívünk diktál. Az értelem segít eldönteni, hogy melyek ezek a pillanatok: hogy a késztetéseink követése ne sértse meg mások jogát, hogy ők is azt tehessék, amit a szívük diktál.

Az erkölcsi érzéknek köszönhetően háromféle etikát társítunk a társadalmi szerepekhez és erőforrásokhoz. Csakhogy az erkölcsi érzék alkalmazása általában nem morális, hanem törzsi, autoriter vagy puritán, és az értelem súgja meg, hogy a többi alkalmazás közül melyeket kell normaként magunkba szívunk. A legtöbb ember számára a legtöbb jóval kecsgetető etika pedig a racionális-jogi gondolkodásmód, amely nem is része a természetes erkölcsi érzéknek.

Az értelem azért képes megfelelni a követelményeknek, mert nyitott végű kombinatorikus rendszerként korlátlan számú új eszmét képes generálni. Ha beprogramozták alapvető önérdkekkel és a másokkal való kommunikáció képességével, a saját logikája mindig arra készíti, hogy tiszteletben tartsa a mások egyre népesebb táborának érdekeit. Csak az értelem képes arra, hogy figyelembe vegye a korábbi gondolatfutamok hiányosságait, majd frissítse és fejlessze saját magát. És aki ebben az érvelésben hibát fedez fel, az értelem segítségével mutathat rá és védhet meg egy másik álláspontot.

Adam Smith, Hume barátja és a skót felvilágosodás másik szellemi nagysága először *The Theory of Moral Sentiments* (Az erkölcsi érzelmek elmélete) című írásában állt elő ezzel az érveléssel, és az általa felhozott kiváló példa ma is meggyőző. Smith arra kért, hogy képzeljünk el egy borzalmas katasztrófát, amely nagyszámú idegennel történt: például egy földrengésben százmillió kínai elpusztult. Ha őszinték vagyunk, bevalljuk, hogy reakciónk nagyjából a következőképpen alakul. Egy ideig rosszul éreznénk magunkat, sajnálnánk az áldozatokat, talán elmerengnénk az élet törékenységén. Ma már talán kitöltenénk egy csekket, vagy egy weboldalra kattintva segítenénk a túlélőknek. Utána pedig visszatérnénk a munkánkhoz, megvacsoroznánk és lefeküdnénk, mintha mi sem történt volna. Ha azonban személyesen minket érne ehhez képest akár elenyésző súlyosságú baleset, például levágnák a kisujjunkt, sokkal zaklatottabbak lennénk, és képtelenek lennénk megfelelkezni balsorsunkról.

Mindez igen cinikusnak hangzik, Smith azonban folytatja. Képzeljünk el egy másik esetet. Ezúttal választás elé állít: vagy lemondunk a kisujjunkról, vagy százmillió kínai elpusztul. Feláldoznánk százmillió ember életét, hogy megmentsek a kisujjunkt? Smith szerint, és én is egyetértek vele, szinte senki nem választaná ezt a borzalmas lehetőséget. De miért nem, tűnődik Smith, amikor az idegenek iránti empátiánk sokkal kevésbé erős, mint a személyes balsorsunk fölötti keserűség? Az ellentmondás feloldásához összehasonlítja a bennünk élő angyalokat:

Nem az emberiség gyengéd ereje, nem az emberi szívben a Természet gyújtotta jóindulat gyöngye szikrája képes ily módon ellensúlyozni az önszeretet legerősebb ösztöneit. Ilyen esetekben egy nagyobb erő, egy komolyabb motiváció lép működésbe. Az értelem az, az elv, a lelkiismeret, a szívünkben rejlő valami, a bennünk élő ember, magatartásunk nagy bírása és ura. Amikor cselekedetünk mások boldogságára is befolyással bír, ő figyelmeztet olyan hangosan, hogy attól még legmerészebb szenvedélyeink is visszahőkölnek, ő szól ránk, hogy csak egy vagyunk a sokaságból, annak egyetlen tagjánál sem vagyunk jobbak; és hogy amikor ilyen szegénytelenül és vakon előtérbe helyezzük magunkat másokhoz képest, mi magunk válunk a neheztelés, az irtózat és az utálat tárgyává. Csak tőle tanulhatjuk meg, hogy mennyire kicsik vagyunk mi és mindaz, ami magunkhoz köt,

és az önszeretetből eredő természetes félreértéseket csak ennek az objektív nézőnek a szeme orvosolhatja. Ő mutatja meg nekünk a nagylelkűség illendőségét és az igazságtalanság torzítását; azt, hogy le kell mondanunk saját legfontosabb érdekeinkről mások még fontosabb érdekei kedvéért, és hogy a legkisebb sérelmet sem okozhatjuk másoknak a magunk komoly haszna kedvéért sem.²⁹³

10

Angyalszárnyon

Ahogy az ember civilizálódik és a kis törzsek nagyobb közösségekbe tömörülnek, az egyén józan esze azt diktálja, hogy terjessze ki társas ösztöneit és együttérzését ugyanannak a nemzetnek minden tagjára, ha nem is ismeri személyesen mindegyiket. Ha ezt a pontot elérte, már csak mesterséges akadály van annak, hogy együttérzését minden nemzet és emberfajta tagjára kiterjessze.*

Charles Darwin: Az ember származása

E könyv a „mi tölti el optimizmussal?” kérdésre adott válaszokból született, és remélem, hogy a felidézett számok hatására az olvasó már nem a gyászos közvélekedés alapján értékeli a világ állapotát. Én magam inkább hálásan, mintsem optimistán viszonyulok a több tucat csökkenéshez, eltörléshez és nullához. Az optimizmus némi arroganciát is feltételez, mert a bizonytalan jövőhöz extrapolálja a múltat. Bár biztos vagyok benne, hogy az emberáldozat, a rabszolgaság, a kerékbe törés és a demokráciák közötti háború nem tér vissza a közeljövőben, ha azt jósoljuk, hogy a bűnözés, a polgárháború és a terrorizmus jelenlegi gyakorisága tartós lesz, oda tévedünk, ahol angyal se jár. Abban lehetünk csak biztosak, hogy a jelen pillanatig az erőszak számos formája visszaszorult, és megpróbálhatjuk megérteni, hogy miért történt így. Tudósként csakis szkeptikusan viszonyulhatok az emberiséget felfelé hajtó misztikus erőkhöz vagy kozmikus sorshoz. Az erőszak csökkenése a társadalmi, kulturális és anyagi körülmények következménye. Ha e körülmények fennmaradnak, az erőszak alacsony szinten marad vagy még tovább csökken; ha nem maradnak fenn, akkor nem így lesz.

Ebben az utolsó fejezetben nem kívánok jóslatokba bocsátkozni; és tanácsot sem adok politikusoknak, rendőrfőnököknek és békefenntartóknak, hiszen az végzettségeimet figyelembe véve szakmai vétség lenne. Inkább megkísérlem azonosítani az erőszakot csökkentő erőket. Megvizsgálom a történelmi fejezetekben (2–7.) rendre felbukkanó fejleményeket, amelyek szerepet játszottak a pszichológiai fejezetekben (8–9.) feltérképezett szellemi képességek kialakulásában. Más szóval igyekszem felfejteni a megbékélés folyamata, a civilizáció folyamata, a humanitárius forradalom, a hosszú béke, az új béke és a jogi forradalmak közös vonásait. E közös vonások jelzik, ahogy a ragadozáson, a dominancián, a bosz-

szún, a szadizmuson és az ideológián felülkerekedik az önuralom, az empátia, a moralitás és az értelem.

Nem valószínű, hogy mindezek az erők egyetlen, egységes elmélet köpönyegéből bújtak elő. A megmagyarázni kívánt változások merőben különböző időskálán mentek végbe: a folyamatos portyázás és ellenségeskedés elcsitulása, a személyek közötti aljas erőszak, például az orr levágásának visszaszorulása, az olyan kegyetlen gyakorlatok megszüntetése, mint az emberáldozat, a kínzás-kivégzés és a korbácsütések, a rabszolgaság, az adórszolgáltatás és más hasonló intézmények felszámolása, a véres sportok és a párbaj népszerűtlenné válása, a politikai gyilkosság és a despotizmus megszűnése, a háborúk, pogromok és népiirtások előfordulásának nemrégiben bekövetkezett csökkenése, a nőkkal szembeni erőszak visszaszorulása, a homoszexualitás büntethetőségének megszüntetése, a gyermekek és az állatok védelme. E hatályon kívül helyezett gyakorlatok egyetlen közös vonása a fájdalomkórosítás, és kizárólag az általános áldozat – történetesen a moralistáéval egybeeső – nézőpontjából merülhet fel egyáltalán egy mindent magában foglaló elmélet létezése. A tudós nézőpontjából az elkövetők motivációi igen sokfélék, következésképp a motivációk ellen ható erők magyarázata is az.

Ugyanakkor a fejlemények tagadhatatlanul egy irányba mutatnak. Most érdemes potenciális áldozatnak lenni! Olyan történelmi narratíva is elképzelhető lenne, amelyben a különböző gyakorlatok különböző irányban alakultak: például eltörölték a rabszolgaságot, de a szülők visszatérnek a gyermekek ádáz ütlegetéséhez; vagy az államok egyre humánusabban bánnak a saját állampolgáraikkal, de könnyebben indítanak háborút egymás ellen. Nem így történt. A gyakorlatok többsége a kevésbé erőszakos irányba mozdult el, és túl sok ilyen jelenséget látunk ahhoz, hogy a véletlennel magyarázhassuk.

Bizonyos változások persze ellentétesen mozogtak: az európai háborúk pusztító ereje a második világháborúig (elhomályosítva a gyakoriság csökkenését, amíg a gyakoriság és a pusztító erő egyszerre nem csökkent), a népiirtó diktátorok virágkora a 20. század középső évtizedeiben, a bűnözés fokozódása az 1960-as években és a polgárháborúk sokasága a fejlődő világban a gyarmatbirodalmak felszámolását követően. Ám e fejlemények egytől egyig, szépen sorban visszajukra fordultak, és innen nézve a trendek többsége a béke felé tart. Talán nem találhatunk rá a minden elméletére, de szükségünk van egy olyan elméletre, amely megmagyarázza, hogy miért mutat ennyi minden azonos irányba.

Jelentős, de következtetlen

Mindenekelőtt kitérek néhány olyan erőre, amelyek fontosak lehetnének a 2–7. fejezetben tárgyalt folyamatok, békék és forradalmak szempontjából, de legjobb tudomásom szerint mégsem azok. Nem mintha ezek az erők bármilyen értelem-

* Katona Katalin fordítása.

ben jelentéktelenek lennének; egyszerűen csak nem hatottak következetesen az erőszak csökkenésére.

Fegyverzet és leszerelés. Az erőszakban elmerülő és attól irtózó szerzők egy dologban egyetértenek: a fegyverzet megszállottjai. A férfiak által és számára írott hadtörténeti munkák rögeszmésen részletezik az íjakat, kengyelvasakat, ágyúkat és tankokat. Az erőszakmentes mozgalmak sokszor leszerelést követelnek: a „háború kufárainak” demonizálásával, az atomellenes tüntetésekkel, a fegyvertartás szabályozását követelő megmozdulásokkal. És ne feledkezzünk meg az ellentétes, ám ugyancsak fegyvercentrikus elképzelésről, amely szerint az elképzelhetetlen mértékben pusztító fegyverek (a dinamit, a mérges gáz, az atombomba) elképzelhetlenné teszi a háborút.

A fegyvertechnológia valóban jó párszor megváltoztatta a történelem menetét: meghatározta, hogy ki nyer és ki veszít, hihetővé tette az elrettentést, és egyes ellenfelek pusztító erejét a sokszorosára növelte. Senki sem állítaná például, hogy az automata fegyverek elterjedése a fejlődő világban jót tett a békének. Ugyanakkor a történelemben nehéz korrelációt találni a fegyverzet pusztító ereje és a halálos kimenetelű konfliktusok véráldozata között. Az évezredek során a fegyverek a többi technológiához hasonlóan egyre fejlettebbé váltak, az erőszak mértéke mégsem folyamatosan emelkedett, hanem a fűrészfoga mentén hol erősödött, hol csökkent. Az állam nélkül élő népek lándzsái és nyilai arányosan több áldozatot követeltek, mint azóta bármi (2. fejezet), a harmincéves háború dárdavívői és lovasai pedig több áldozatot szedtek, mint az első világháború tüzésége és mérges gázai (5. fejezet). Bár a 16. és 17. században valóságos katonai forradalom zajlott, tulajdonképpen nem fegyverkezési versenyről, hanem a *hadsseregek* versengéséről beszélhetünk, a kormányok ugyanis mindent megtettek a fegyveres erők méretének és hatékonyságának növeléséért. A népi háború története is igazolja, hogy a mészárlás épp olyan hatékony primitív fegyverekkel, mint ipari technológiával (5. és 6. fejezet).

Az erőszak hirtelen csökkenését – a hosszú béke, az új béke és a bűnözés nagy amerikai csökkenése során – sem az okozza, hogy az ellenfelek beolvasztják a fegyvereiket. A történelmi folyamat általában ellenkező irányba haladt, például a hidegháború végén a béke nevében megindult a leszerelés. Ami a nukleáris békét illeti, láttuk, hogy az atomfegyverek nem sokat számítottak a világ eseményeinek alakulásában, hiszen a harcokban mit sem érnek, a hagyományos fegyverek pedig igencsak pusztítóak (5. fejezet). Az a népszerű (ugyanakkor különös) érv is óriási tévedésnek bizonyult, hogy a nagyhatalmak már csak azért is bevetik majd az atomfegyvereket, mert igazolni szeretnék kidolgozásuk jelentős költségeit.

Nem is olyan meglepő, hogy a technológiai determinizmus nem áll meg az erőszak történetének elméleteként. Az emberi viselkedést nem az ingerek hajtják, hanem a célok határozzák meg, az erőszak előfordulásában tehát az a döntő

tényező, hogy kívánja-e valaki a másik halálát. A fegyvertartás szabályozását ellenzők közhelye szó szerinti értelemben igaz: nem a fegyver öl, hanem az ember (ezzel sem a fegyvertartás szabályozását ellenzők, sem az azt sürgetők mellett nem szeretnék állást foglalni). Akinek rendelkezésére állnak a vadászathoz, a termény betakarításához, a tűzifa felaprításához és a saláta elkészítéséhez szükséges eszközök, az képes az emberi húsból is kárt tenni. Mivel a szükség a legjobb tanácsadó, folyamatosan fejleszthetjük a technológiánkat, ha az ellenfél erre kényszerít. Más szóval a fegyverzet az erőszak jelentős csökkenéséhez vezető történelmi dinamika elsősorban endogén tényezőjének tűnik. Kapzsiságtól és félelemtől hajtva fegyvereket fejlesztünk; amikor hűvös fejjel gondolkodunk, a fegyverek békében rozsdásodnak.

Erőforrások és hatalom. Amikor az 1970-es években egyetemre jártam, az egyik tanárom minden arra járóval megosztotta a vietnámi háborúval kapcsolatos igazságot: valójában a volfrámról szól. Rájött, hogy a Dél-kínai-tengerben hatalmas készletek rejlnek ebből a féméből, amelyből a villanykörték izzószárait és az extraerős acélt készítik. A kommunizmussal, a nacionalizmussal és az elszigeteléssel kapcsolatos viták csak álcázzák a szuperhatalmak küzdelmét ezért a nélkülözhetetlen erőforrásért.

A vietnámi háború volfrámelmélete csak egy példája az erőforrással kapcsolatos determinizmusnak, amely szerint a nemzetek elkerülhetetlenül összeecsapnak az olyan véges erőforrásokért, mint a föld, a víz, az ásványkincsek és a stratégiai területek. Az egyik változat szerint a konfliktus az erőforrások egyenlőtlen eloszlásából ered, és akkor köszönt be a béke, amikor gondoskodnak egyenlő elosztásukról. Egy másik változat találkozik azokkal a „realista” elméletekkel, amelyek szerint a föld és erőforrások miatti konfliktus a nemzetközi kapcsolatok állandósult része, a béke pedig a hatalmi egyensúly eredménye: amikor mindkét oldal visszariad attól, hogy behatoljon a másik befolyási övezetébe.

Míg az erőforrásokkal kapcsolatos viták a történelem létfontosságú dinamikájához tartoznak, nem sokat segítenek az erőszak jelentős trendjeinek megértésében. Az elmúlt fél évszázad legpusztítóbb kitöréseit nem az erőforrások, hanem az ideológiák tüzelték, a vallás, a forradalom, a nacionalizmus, a fasizmus és a kommunizmus (5. fejezet). Bár képtelenség bizonyítani, hogy ezekre a kataklizmákra nem a volfrám vagy más titkos erőforrás miatt került sor, ha mégis megpróbáljuk, ostoba összeesküvés-elmélet az eredmény. Ami a hatalmi egyensúlyt illeti, amikor a Szovjetunió felbomlásával és a két Németország egyesülésével felborultak a viszonyok, a világ nem merült örült küzdelembe. Éppen ellenkezőleg, nem járt érzékelhető hatással a fejlett országok hosszú békéjére, a fejlődő országok új békéjét pedig beharangozta. És e kellemes meglepetések egyike sem az erőforrások felfedezésével vagy újraelosztásával kezdődött. Ami azt illeti, a fejlődő világban sokszor inkább átoknak, mintsem áldásnak bizonyulnak az erőforrások.

Az olajban és ásványkincsekben gazdag országokban hiába osztozhatnak nagyobb forráson az állampolgárok, náluk a legmagasabb az erőszak aránya (6. fejezet).

Az sem érhet meglepetésként, hogy nincs szoros kapcsolat az erőforrások kezelése és az erőszak között. Az evolúciópszichológusoktól tudjuk, hogy bármilyen gazdagok vagy szegények az emberek, mindig képesek küzdeni a nőkért, a pozíciókért és a dominanciáért. A közgazdászoktól tudjuk, hogy a jó módhoz nem elegendő a kincsekben dúskáló föld, hanem találékonysággal, fáradsággal és együttműködéssel hasznos termékekké kell alakítani az erőforrásokat. Ha munkamegosztás alakul ki és a gyümölcsseiből mindenkinek jut, a vagyon gyarapszik, és mindenki jól jár. Ez azt jelenti, hogy az erőforrásokért folytatott verseny nem a természet állandó eleme, hanem az erőszakot is tartalmazó társadalmi erők hálózatának endogén tényezője. A különböző korokban és helyeken élők infrastruktúrájuktól és gondolkodásmódjuktól függően hol a késztermékek pozitív összegű cseréjét, hol a nyersanyagokért folytatott zero összegű küzdelmet választják – az utóbbi valójában negatív összegű küzdelem, mert az elrabolt javak értékéből le kell vonni a háború költségeit. Az Egyesült Államok megszállhatná Kanadát, hogy megszerezze a Nagy Tavakhoz vezető hajóútvonalat vagy az értékes nikkellest, de mi értelme lenne, ha a kereskedelemnek köszönhetően már most is részesül ezek gyümölcsseiből?

Jólét. Az évezredek során a világ gazdagabb és kevésbé erőszakos lett. Vajon békésebbé válnak a társadalmak, ahogy meggazdagodnak? Talán a szegénységgel járó mindennapi kín és nehézség harapósabbá teszi az embereket, és több okot ad a harcra, a jó módú társadalom bősége pedig több okot saját életük és ebből következően mások életének megbecsülésére.

Mégis nehéz szoros összefüggést találni a jó mód és az erőszakmentesség között, az összefüggések egy része pedig az ellenkező irányba mutat. Az állam nélkül élő népek közül sokszor éppen a halban és vadban dúskáló, mérsékelt égövön – például a Csendes-óceán északnyugati részén – élő, tartósan letelepedett törzsek tartottak rabszolgákat, és jellemezték őket a kasztok és a harci kultúra, míg a javakban kevésbé dúskáló szanok és szemájok az eloszlás békés végén tartózkodnak (2. fejezet). És éppen a dicsőséges ókori birodalmakban dívott a rabszolgatartás, a keresztre feszítés, a gladiátorharc, a könyörtelen hódítás és az emberáldozat (1. fejezet).

A demokrácia és más humanitárius reformok mögött rejlő eszmék a 18. században indultak virágzásnak, az anyagi jólét felfutása azonban jóval később következett be (4. fejezet). A nyugati jó mód csak a 19. századi ipari forradalommal indult növekedésnek, az egészségi állapot javulása és a várható életmód emelkedése pedig a közegészségügy 19. század végi forradalmával. A gazdagság kisebb léptékű fluktuációi sincsenek szinkronban az emberi jogokkal kapcsolatos aggályokkal. Bár egyesek felvetették, hogy Amerika déli államaiban a gyapotárak csök-

kenésével párhuzamosan gyakoribbá váltak a lincselések, a 20. század első felében uralkodó történelmi trend a lincselések exponenciális csökkenése volt, és ezen sem a dühöngő húszas évek, sem a nagy gazdasági válság nem változtatott (7. fejezet). Amennyire megállapítható, az 1950-es évek végén indult jogi forradalmak sem az üzleti ciklus hullámhegyeivel és -völgyeivel párhuzamosan jöttek lendületbe, majd csitultak el. Ahogy nem tekinthetők a modern jólét automatikus eredményeinek sem, hiszen egyes jó módú ázsiai országokban viszonylag nagymértékben elnézik a családon belüli erőszakot és a gyerekverést (7. fejezet).

Az erőszakos bűncselekmények sem követik szorosan a gazdasági mutatókat. Az amerikai gyilkossági adatok 20. századi alakulása túlnyomórészt független a jó mód mérőszámaitól: a gyilkosságok száma lezuhant a nagy gazdasági válság idején, nőtt az 1960-as években, majd újabb negatív rekordokat döntött a 2007-ben kezdődő recesszió alatt (3. fejezet). A gyenge korreláció a rendőrségi nyilvántartásból is sejthető lett volna, az alapján ugyanis az emberölést sokkal inkább moralizáló motivációk hajtják – a sérelmek és a hűtlenség megtorlása –, mint az olyan anyagi mozgatórugók, mint a készpénz vagy az enniváló.

A gazdagság és az erőszak egy összehasonlításban szoros összefüggést mutat: a gazdasági skála alján lévő országok közötti különbségben (6. fejezet). Mint láttuk, az erőszakos állampolgári zavargások valószínűsége emelkedni kezd, ha az egy főre jutó éves hazai össztermék 1000 dollár alá csökken. A korreláció okait azonban nehéz kimutatni. Pénzért sok minden megvásárolható, és nem világos, hogy mindazok közül, amiket egy szegény ország nem engedhet meg magának, mi felelős az erőszakért. Lehet, hogy az egyes emberek nélkülözése a táplálkozás és az egészségügyi ellátás terén, de lehet, hogy az egész ország nélkülözése is a jó iskolák, rendőrség és kormányok terén (6. fejezet). És mivel a háború fordított fejlődés, még csak azt sem tudhatjuk, hogy a szegénység vezet háborúhoz, vagy inkább a háború vezet szegénységhez.

És bár a szélsőséges szegénység összefügg a polgárháborúval, a népiirtással, úgy tűnik, nem. Idézzük fel, hogy a szegény országokban gyakoribbak a politikai válságok, a politikai válság pedig népiirtáshoz vezethet, de ha már kialakult a válság, a szegénység nem növeli a népiirtás valószínűségét (6. fejezet). A bőség skálájának másik végén Németország az 1930-as évek második felében már túljutott a nagy gazdasági válság nehezen, és lassanként ipari erőművé alakult, mégis ekkor ötlötték ki a *népiirtás* szó megszületéséhez vezető atrocitásokat.

A gazdagság és az erőszak szövevényes kapcsolata is arra emlékeztet, hogy nem csak kenyéren él az ember. Meggyőződésekkel teli, moralizáló lények vagyunk, és az erőszak nagy részéért nem a szűkölködés, hanem a pusztító ideológiák felelősek. Akár kedvezően, akár kedvezőtlenül alakulnak a dolgok – általában kedvezőtlenül –, hajlamosak vagyunk feláldozni az anyagi biztonságot azért, amit spirituális tisztaságnak, közös dicsőségnek vagy tökéletes igazságszolgáltatásnak vélünk.

Vallás. Ha már az ideológiáknál tartunk, láttuk, hogy nem sok jó származott az ősi törzsi dogmákból. A természetfölötti erőkbe vetett hit szerte a világon igazolta az emberáldozatot a vérszomjas istenek kiengeszteléséért és a boszorkányok meggyilkolását rosszindulatú hatalmuk miatt (4. fejezet). A Szentírás Istene örömet leli a népirtásban, a nemi erőszakban, a rabszolgaságban és az ellenszegülők kivégzésében, és évezredek át ezekkel a szövegekkel indokolták a hitetlenek lemészárlását, a nők birtoklását, a gyerekverést, az állatok igába hajtását, valamint az eretnekek és a homoszexuálisok kivégzését (1., 4. és 7. fejezet). Az egyházi hatóságok és szószólók a maguk idejében hevesen ellenálltak az olyan humanitárius reformoknak, mint a kegyetlen büntetések eltörlése, az empátiát ébresztő regények terjesztése és a rabszolgaság felszámolása (4. fejezet). A korlátolt értékek szentséggé emelése felhatalmazást ad mások érdekeinek semmibe vételére, és felszólít a kompromisszum lehetőségének elutasítására (9. fejezet). Ez fűtötte az újkori nyugati történelem második legvéresebb korszaka, az európai vallásháborúk szemben álló feleit, és ma is ez fűti a Közel-Kelet és az iszlám világ egyes részeinek hitharcosait. A vallásos jobboldalon és szövetségesei körében gyakran hangoztatott elméletet, mely szerint a vallás a béke hajtóereje, cáfolják a történelmi tények.

A vallás védelmezői azt állítják, hogy a 20. század két népirtó ideológiája, a fasizmus és a kommunizmus ateista volt. Csakhogy az első állítás téves, a második irreleváns (4. fejezet). A fasizmus vidáman együtt élt a katolicizmussal Spanyolországban, Olaszországban, Portugáliában és Horvátországban, és bár Hitler nem sok hasznát látta a kereszténységnek, egyáltalán nem volt ateista, állítása szerint isteni tervet hajtott végre.¹ A történészek adatai szerint a náci elit számos tagja szinkretikus hitben ötvözte a náciizmust és a német kereszténységet: az utóbbi évezredes távlataiból és antiszemitizmusának hosszú történetéből merített.² A keresztény egyházi emberek és csatlósaiik boldogan csatlakoztak a náciizmushoz, mert közös ellenségük volt a weimari korszak toleráns, világias, kozmopolita kultúrája.³

Ami az istentelen kommunizmust illeti, istentelensége tagadhatatlan. Ám az egyik illiberális ideológia megtagadása nem ad automatikusan felmentést a többi alól. Mint Daniel Chirot megállapította (lásd 376. oldal), a marxizmus a keresztény Biblia legkárosabb eszméit tette magáévá, az évezredes kataklizmát, amely megvalósítja az utópiát, és visszaállítja az emberiség bukása előtti ártatlanságot. És erőteljesen elutasította a felvilágosodás humanizmusát és liberalizmusát; a felvilágosodás ugyanis a politikai rendszerek végső céljaként nevezte meg az autonómiát és az egyes ember boldogságát.⁴

Ugyanakkor a történelem egyes pontjain bizonyos vallási mozgalmak valóban az erőszak ellen hatottak. Az anarchia sújtotta területeken a vallás intézményei olykor civilizáló erőkként léptek fel, és mivel sokuk monopolizálta a közösség erkölcsiségét, módjukban állt megágyazni a gondolkodásnak és a morális maga-

tartásnak. A kvékerek a rabszolgaság eltörlését és a pacifizmust célzó hatásos mozgalmakká fordították a felvilágosodás rabszolgasággal és háborúval szemben felhozott érveit, a 19. században pedig más liberális protestáns felekezetek is csatlakoztak hozzájuk (4. fejezet). A protestáns egyházak hozzájárultak Amerika déli és nyugati államai vad peremvidékeinek megszelídítéséhez is (3. fejezet). Az afrikai amerikai egyházak szervezeti infrastruktúrát és szónoki erőt biztosítottak a polgárjogi mozgalomnak (bár, mint láttuk, Martin Luther King elutasította a bevett keresztény teológiát, és Gandhitól, a világi nyugati filozófiától és a lázadó humanista teológusoktól merített ihletet). Ezek az egyházak a rendőrséggel és közösségi szervezetekkel együttműködve hozzájárultak ahhoz is, hogy a nagyvárosok belső afrikai amerikai negyedeiben csökkenjen a bűnözés az 1990-es években (3. fejezet). A fejlődő világban Desmond Tutu és más egyházi vezetők politikusokkal és nem kormányzati szervezetekkel is együttműködve segítették a megbékélést szolgáló mozgalmakat, hogy az országok magukra találhassanak az apartheid és a polgári zavargások után (8. fejezet).

Christopher Hitchens ateista sikerkönyvének alcíme – *How Religion Poisons Everything* (Hogyan mérgezi meg mindent a vallás) – tehát túlzás. A vallás nem játszik egyedi szerepet az erőszak történetében, mert a vallás semminek a történetében nem számít egyedi erőnek. A vallásnak nevezett számtalan mozgalomnak kevés közös vonása van azon kívül, hogy elkülönülnek az emberiség színpadán az utóbbi időkben megjelent világi intézményektől. A vallások meggyőződésai és gyakorlatai pedig az isteni gondviselésre való hivatkozások ellenére is az ember életének endogén tényezői, az intellektuális és társadalmi áramlatokra reagálnak. Amikor az áramlatok felvilágosultabb irányba haladnak, a vallások hajlamosak alkalmazkodni: ennek legfeltűnőbb példája az Őszövetség legvérszomjasabb részeinek diszkrét átugrása. Nem minden módosítás olyan átlátszó, mint a mormon egyházé, amelynek vezetői 1890-ben jelenést láttak Jézus Krisztustól, hogy az egyház hagyjon fel a többnejűséggel (éppen akkor, amikor Utah a többnejűség miatt nem csatlakozhatott volna a többi állam szövetségéhez), majd 1978-ban egy másik jelenés felszólította őket, hogy feketék is lehessenek papok, a feketéről ugyanis korábban úgy tartották, hogy Káin bélyegét hordozzák. Az elszakadó felekezetek, a reformmozgalmak, az ökumenikus tanácsok és egyéb liberalizáló erők által végrehajtott módosítások azonban lehetővé tették, hogy más vallásokat is magával ragadjon a humanista ár. A vallás akkor válik az erőszak mozgatórugójává, amikor fundamentalista erők ellenállnak az áramlatoknak, és törzsi, tekintélyelvű és puritán korlátokat állítanak tagjaik elé.

A pacifista dilemmája

Hadd térjek át az erőszakot nem következetesen csökkentő történelmi erőkről az erőszakot következetesen csökkentőkre. Megpróbálom elhelyezni ezeket az erőket egy látszólagos ok-okozati keretben, hogy ne tételeket pipáljunk ki egy listáról, hanem megértsük, hogy mi bennük a közös. Azt szeretnénk megérteni, hogy miért olyan nagy az erőszak kísértése, miért vágytunk mindig a csökkenésére, miért olyan nehéz csökkenteni, és bizonyos változások miért csökkentették végül. A magyarázat csak akkor hiteles, ha a változások exogének: nem részei a megmagyarázni kívánt csökkenésnek, hanem azt megelőző és kiváltó független fejlemények.

Az erőszak változó dinamikájának értelmezéséhez érdemes visszatérni az együttműködés előnyeinek (ebben az esetben az agresszióról való lemondásnak) paradigmatisztikus modelljéhez, nevezetesen a fogolydilemmához (8. fejezet). Nevezük most a pacifista dilemmájának. A játészó embert vagy csoportot megkísértheti a ragadozó agresszióban aratott győzelem nyeresége (ez az együttműködőtől való elpártolás megfelelője), és mindenképpen szeretné elkerülni, hogy legyőzze az ellenfél, aki ugyane kísértés alapján jár el. Ha azonban mindketten az agressziót választják, büntető háborúba kerülnek (kölcsonös elpártolás), amivel mindketten rosszabbul járnak, mintha a béke jutalmát (kölcsonös együttműködés) választották volna. A 10.1. ábra a pacifista dilemmájának megjelenítése; a nyereséget és veszteséget jelző számok önkényesek, de jól megragadják a dilemma tragikus szerkezetét.

		A másik választása	
		Pacifista	Agresszor
Saját választásunk	Pacifista	Béke (5)	Vereség (-100)
		Béke (5)	Győzelem (10)
	Agresszor	Győzelem (10)	Háború (-50)
		Vereség (-100)	Háború (-50)

10.1. ábra. A pacifista dilemmája

A pacifista dilemmája távolról sem matematikai modell, de újra és újra rámutatok, hogy még egy formában szemléltessem a szavakkal átadni próbált gondolatokat. A számok jól megragadják az erőszak kettős tragédiáját. A tragédia első része, hogy ha a világ ilyen nyereséggel vagy veszteséggel jár, irracionális magatartás pacifistának lenni. Ha az ellenfél pacifista, kísértésbe esünk, hogy kihasználjuk a

sérülékenységet (a győzelemért járó 10 pont jobb, mint a békéért járó 5 pont), ha azonban agresszor, jobban járunk a háború büntetésének elviselésével (50 pontos veszteség), mint vesztesnek lenni és hagyni, hogy kihasználjon (súlyos 100 pontos veszteség). Mindkét esetben az agresszió a racionális döntés.

A tragédia másik része, hogy az áldozatot érő költségek (ebben az esetben -100) rendkívül aránytalanok az agresszort érő haszonhoz képest (10). Ha a szemben álló felek nem utolsó vérig kénytelenek harcolni, az agresszió nem zéró, hanem negatív összegű; kollektíven jobban járnak nélküle, a győztest megillető haszon ellenére. A hódító némi földterülethez jut ugyan, de a föld eltulajdonításakor aránytalan hátrány éri a családot, akit megöl, és az erőszaktevő néhány percnyi drive redukciója sem arányos az áldozatnak okozott szenvedéssel. Ez az aszimmetria az entrópia törvényének következménye: a világegyetem államainak csak elenyésző hányada elég rendezett az élet és a boldogság elősegítéséhez, ezért egyszerűbb pusztítani és nyomorúságot okozni, mint a boldogságot előidézni és fenntartani. Mindez azt jelenti, hogy hiába folyamodunk a legszigorúbb haszonelvű számításához, amelyben a semleges megfigyelő kiszámítja a boldogság és a boldogtalanság összegét, az erőszak nemkívánatosnak minősül majd, mert több boldogtalanságot okoz az áldozatnak, mint amennyi boldogságot az elkövetőnek, és csökkenti a világ boldogságának összértékét.

Ha azonban leereszkeüünk a semleges megfigyelő emelkedett nézőpontjából a játékosok földi nézőpontjához, mindjárt láthatjuk, hogy miért olyan nehéz megszüntetni az erőszakot. Egyik oldal sem olyan bolond, hogy egyedülként válassza a pacifizmust, mert ha az ellenfele enged az erőszak kísértésének, rettenetes árat fizet. A „másik fickó problémája” szolgál magyarázattal, hogy a pacifizmus, a másik orcánk odafordítása, a kardok ekevassá olvasztása és a többi moralizáló érzés miért nem csökkenti következetesen az erőszakot: csak akkor működnek, ha az ellenfelet ugyanakkor kerítik hatalmába ugyanazok az érzelmek. Véleményem szerint azt is segít megmagyarázni, hogy a történelem különböző korszakaiban miért fokozódik vagy csökken olyan váratlanul az erőszak. Mindkét félnek elég agresszívnek kell lennie ahhoz, hogy ne tűnjön könnyű prédának az ellenfél szemében, és a legjobb védekezés sokszor az ügyes támadás. A támadástól való, ebből eredő kölcsönös félelem – a hobbesi csapda, avagy biztonsági dilemma – mindkét fél harciasságát feltűzelheti (2. fejezet). Hiába játsszák többször egymás után a játékot, és hiába rettentheti el (elméletben) a megtorlás fenyegetése mindkét felet, a túlzott magabiztosság és a többi énvédő torzítás stratégiai előnye a konfliktusok ciklusait idézi elő. Ugyane logika mentén a hihető jó szándékú gesztus időnként viszonzható, így kilépnek az ördögi körből és csökkenhet az erőszak, amikor a legkevésbé számítanak rá.

És ez a kulcs, amelynek segítségével azonosíthatjuk az erőszak történelmi csökkenéséhez vezető tényezők közös vonásait. Úgy kell megváltoztatniuk a pacifista dilemmájával járó előnyöket-hátrányokat – a táblázat számait –, hogy mindkét

oldal számára a bal felső cella, a béke kölcsönös előnyével kecsegtető megoldás legyen vonzó.

Az áttekintett történelem és pszichológia fényében öt olyan fejleményt ismerhetünk fel, amely a békés irányba mozdította el a világot. Más-más mértékben, de valamennyi megjelenik egy sor történelmi folyamatban, számszerű adatbázisban és kísérletben. És valamennyi bizonyíthatóan úgy alakítja a pacifista dilemmájának számait, hogy a béke értékes cellája váljon vonzóvá. Vegyük őket végig abban a sorrendben, ahogy az előző fejezetekben megjelentek.

A Leviatán

A könyvemben felsoroltak közül valószínűleg egy olyan állam csökkenti legkövetkezetesebben az erőszakot, amely az erőszak monopóliumával védelmezi egymástól az állampolgárokat. Egyszerű logikája leolvasható a 2.1. ábra agresszor-áldozat-szemtanú háromszögéből, és a pacifista dilemmája szempontjából is megfogalmazható. Ha a kormány olyan jelentős költséget ró ki az agresszorra, amely meghaladja a hasznát – például háromszoros büntetést kell fizetnie a béke megszüntetésével járó előnyökhöz képest –, akkor a potenciális támadó kétféle lehetséges döntésének vonzereje megváltozik, a béke vonzóbbá válik a háborúnál (10.2. ábra).

		A másik választása	
		Pacifista	Agresszor
Saját választásunk	Pacifista	Béke (5)	Vereség (-100)
		Béke (5)	Győzelem – Büntetés (10 – 15 = -5)
	Agresszor	Győzelem – Büntetés (10 – 15 = -5)	Háború – Büntetés (-50 – 150 = -200)
		Vereség (-100)	Háború – Büntetés (-50 – 150 = -200)

10.2. ábra. Hogyan oldja fel a Leviatán a pacifista dilemmáját?

A Leviatán – vagy női párja, Justitia, az igazság istennője – egyrészt megváltoztatja a racionális szereplővel kapcsolatos számtant, másrészt objektív harmadik fél, tehát nem növelik az általa kiszabott büntetést a résztvevők érvényes torzításai, ráadásul nem a bosszú joggal kiszemelt célpontja. Ha a játszmát bíró felügyeli, az ellenfélnek kevésbé érdeke a megelőző vagy önvédelmet szolgáló támadás, így mi magunk sem viszonyulunk olyan agresszívan az ellenfélhez, ettől ő nyugodtabbá válik, és így tovább, vagyis fellazul az ellenségeskedés ördögi köre. És

az önuralom pszichológiai laboratóriumokban igazolt széles körű hatásainak köszönhetően az agresszió kerülése szokássá válhat, így a civilizált felek akkor is visszafogják magukat a támadás kísértése láttán, ha a Leviatán éppen elfordítja a tekintetét.

A Leviatán hatásai húzódtak meg a 2. és 3. fejezetnek címet adó folyamatok, a megbékélés és a civilizáció folyamata mögött. Amikor a bandák, törzsek és fejedelemségek az első államok irányítása alá kerültek, a portyázás és a villongások betiltása ötödére csökkentette az erőszakos halálesetek arányát (2. fejezet). Amikor pedig az európai hűbérurak királyságokba és szuverén államokba szerveződtek, a bűnüldözés megerősödése tovább, a harmincadrésére csökkentette a gyilkosságok számát (3. fejezet). A kormány hatáskörén kívül eső, anarchiába fulladó övezetek, mint Európa peremterületei és hegyvidékei és Amerika déli és nyugati részének elszigetelt régiói továbbra is ragaszkodtak a becsület kultúrájához (3. fejezet). Ugyanez mondható el a társadalmi-gazdasági terület anarchiával sújtott szigeteiről is, a következetes bűnüldözéstől megfosztott alsóbb osztályokról és a bűnüldözés igénybevételére képtelen csempészekről (3. fejezet). Amikor a bűnüldözés visszavonulót fúj – a gyarmatbirodalmak hirtelen felszámolásánál, a bukott államokban, az anokráciákban, a rendőrségi sztrájkok idején és az 1960-as években –, az erőszak újra erőre kaphat (3. és 6. fejezet). Az alkalmatlan kormány a polgárháború egyik fő kockázati tényezője, és valószínűleg ez különbözteti meg az erőszak sújtotta fejlődő világot a békésebb fejlett világtól (6. fejezet). És ha egy gyenge jogrendű ország állampolgárait behívják a laboratóriumba, indokolatlanul is rosszindulatú büntetéseket vetnek ki, amelyekkel mindenki rosszabbul jár (8. fejezet).

A Leviatán Hobbes által rendelt ábrázolásán és a bírósági levélpapíron Justitia kezében is ott van a kard. Néha azonban elegendő a bekötött szem és a mérleg is. Épp úgy kerüljük hírnevünk megtépázását, mint a testünket és a bankszámlánkat ért támadást, és a befolyásos harmadik felek gyengéd hatalma vagy éppen a megszégyenülés és a kiközösítés fenyegetése is ugyanazt az eredményt éri el, mint az erőszakkal fenyegető rendőrség vagy hadsereg. E gyengéd hatalom különösen a nemzetközi színtéren nélkülözhetetlen, ahol a világkormány ugyan mindig csak a fantázia szüleménye marad, a harmadik felek értékítélete azonban – olykor szankciókkal vagy jelképes erőfitogtatással megtámogatva – kulcsszerepet játszhat. Ha egy ország nemzetközi szervezet tagja, vagy beengedi a nemzetközi békefenntartókat, csökken a háború kockázata; ez két számszerűsíthető példája annak, hogy a fegyvertelen vagy épphogy felfegyverzett harmadik felek hogyan segíthetik elő a békét (5. és 6. fejezet).

Ha a Leviatán mégis meglengeti a kardját, akkor az a döntő, hogy észszerűen alkalmazza-e az erejét, vagyis csak az alattvalói döntési mátrixának „agresszió” celláihoz ad-e büntetéseket. Ha a Leviatán válogatás nélkül osztogatja a büntetéseket mind a négy cellának, azaz brutálisan bánik az alattvalóival, hogy hatal-

mon maradhasson, ugyanannyi kárt okoz, mint amennyit megelőz (2. és 4. fejezet). A demokráciák autokráciákkal és anokráciákkal szemben érvényes előnye csak akkor jelentkezik, ha a kormány körültekintően adagolja az éppen elégséges mértékű erőszakot a döntési mátrix jobb celláiba, hogy a pacifista opció immár ne kínzóan elérhetetlen eszmény, hanem ellenállhatatlan lehetőség legyen.

Szelíd kereskedelem

Az elképzelés, hogy az előnyök cseréjének köszönhetően a zéró összegű háborúskodás pozitív összegű kölcsönös nyereséggé változhat, a felvilágosodás egyik legfontosabb gondolata, és a modern biológia is ennek segítségével magyarázza a nem rokonok közti együttműködés kialakulását. A pacifista dilemmáját is megváltoztatja: a kölcsönös pacifizmus eredményét kölcsönös nyereséggel édesíti meg (10.3. ábra).

		A másik választása	
		Pacifista	Agresszor
Saját választásunk	Pacifista	Béke + Nyereség (5 + 100 = 105)	Vereség (-100)
		Béke + Nyereség (5 + 100 = 105)	Vereség (-100)
	Agresszor	Cyőzelem (10)	Háború (-50)
		Vereség (-100)	Háború (-50)

10.3. ábra. Hogyan oldja fel a kereskedelem a pacifista dilemmáját?

Bár a szelíd kereskedelem nem enyhíti a minket ért támadás katasztrófáját, kiiktatja az ellenfél támadás iránti érdekét (hiszen a békés cserével ő is jól jár), így emiatt már nem kell aggódnunk. A kölcsönös együttműködés nyereségsége legalább részben exogén, mert nem elég hozzá a szereplők kereskedelmi hajlandósága: attól is függ, hogy a két fél termel-e olyasmit, amire a másiknak szüksége van, és hogy rendelkezésre áll-e az infrastruktúra – közlekedés, pénzügy, adatrőgzítés és a szerződése betartatása – a csere megkönnyítéséhez. És ha az emberek szemében vonzó az önkéntes csere, a legjobb üzlet megkötéséhez érdemes egymás nézőpontjába helyezkedniük („a vásárlónak mindig igaza van”), így idővel kölcsönösen tiszteltben tartják egymás érdekeit, még ha nem is kedvelik egymást különösebben.

Norbert Elias elmélete szerint az európai civilizáció folyamatát a Leviatán és a szelíd kereskedelem vezérelte (3. fejezet). A terjeszkedő királyságok a középkor végétől kezdve azon túl, hogy büntették a fosztogatást, és kisajátították az igazságszolgáltatást, támogatták a kereskedelem infrastruktúráját is, a pénzt és a szerződések betartását is beleértve. Az infrastruktúra és a technológiai fejlesztések – többek között az utak és az órák – a kamattal, az újjátással és a versenyen kapcsolatos tabuk ledöntésével együtt vonzóbbá tették a kereskedelmet, és a lovagi harcosok helyét átvették a kereskedők, az iparosok és a bürokráták. Az elméletet a kereskedelem késő középkori terjeszkedését igazoló történelmi adatok és az erőszakos halálosítések számának csökkenését bizonyító kriminológiai adatok is alátámasztják (9. és 3. fejezet).

A nagyobb entitások, a városok és az államok között az óceánjáró hajók, az új pénzügyi intézmények, valamint a merkantilista politika visszaszorulása is hozzájárult a kereskedelem felvirágzásához. E fejlemények részben összefüggnek azzal, hogy a 18. században a háborúzó birodalmak, Svédország, Dánia, Hollandia és Spanyolország kevesebb bajt keverő kereskedelmi államokká szelídültek (5. fejezet). Két évszázaddal később Kína és Vietnám autoritáriánus kommunizmusról autoritáriánus kapitalizmusra váltott, és ezzel párhuzamosan kevesebb hajlandóságot mutatott az olyan totális ideológiai háborúk iránt, amelyek hatására a megelőző évtizedekben mindkét ország a világ leghalálosabb részei közé tartozott (6. fejezet). A világ más részein is többre becsülték már a gazdagodást a nemzeti dicsőségnél, és ez kifoghatta a szelet a harcias bosszúmozgalmak vitorlájából (5. és 6. fejezet). A változás részben az immár erkölcsileg romlott ideológiák lazuló szorításának köszönhető, részben azonban a globalizált gazdaság kínálta bőséges nyereség jutalmában rejlő vonzerőnek.

E narratívákat a számszerű vizsgálatok is igazolják. A hosszú békét és az új békét hozó háború utáni évtizedekben a nemzetközi kereskedelem az egekbe szökött, és láttuk, hogy az egymással kereskedő országok kisebb valószínűséggel akasztják össze a bajsukat, ha minden más tényező állandó (5. fejezet). Idézzük emlékezetünkbe azt is, hogy a világgazdaságra nyitottabb országok kisebb valószínűséggel bonyolódnak népiirtásba és polgárháborúba (6. fejezet). Ugyanakkor a nemzet vagyonát a kereskedelem helyett az olajra, az ásványkincsekre és a gyémántbányászatra alapozó országokban nagyobb valószínűséggel tör ki polgárháború (6. fejezet).

A szelíd kereskedelem elméletét nemcsak a nemzetközi adatbázisok számai támasztják alá, hanem egy, az antropológusok előtt régóta ismert jelenséggel is egybecseng: hogy számos kultúrában aktív cserehálózatokat tartanak fenn akkor is, ha a kicserélt javak értéktelen ajándékok, mert tudják, hogy ez is segít a béke fennmaradásában.⁵ A néprajzi feljegyzésekből kirajzolódó jelenség hatására vetette fel munkatársaival Alan Fiske, hogy az egyenlő feltételek vagy a piaci ára-

zás kapcsolati modelljében élők úgy érzik, hogy kölcsönös kötelezettségek kötik őket, ezért kevésbé dehumanizálják egymást, mint a semmilyen vagy aszociális kapcsolatban élők (9. fejezet).

A szelíd kereskedelem mögött húzódó gondolkodásmódot – szemben a megbékélés e fejezetben áttekintett egyéb mozgatórugóival – nem tették közvetlenül próbára a pszichológiai laboratóriumban. Annyit azért tudunk, hogy amikor az emberek (sőt a majmok is) pozitív összegű játszma kényszerülnek, amelyben együtt kell működniük egy valamennyiük javát szolgáló cél érdekében, enyhülhet az ellenséges feszültség (8. fejezet). Azt is tudjuk, hogy a való világban a csere jövedelmező, pozitív összegű játszma lehet. Azt azonban nem tudjuk, hogy maga a csere feloldja-e az ellenséges feszültséget. Legjobb tudomásom szerint az empátiával, az együttműködéssel és az agresszióval kapcsolatos szakirodalomban nem szerepel olyan vizsgálat, amely azt tesztelné, hogy a kölcsönösen jövedelmező cserén túl lévő kisebb valószínűséggel mérnek-e egymásra áramütést vagy fűszerezik-e egymás ételét extracsípós szósszal. Az a gyanúm, hogy a kutatók egyszerűen nem tartják izgalmasnak a szelíd kereskedelem eszméjét. A kulturális és intellektuális elit mindig is lenézte az üzletembereket, és eszükbe sem jut, hogy az egyszerű kereskedőknek tulajdonítsák a béke nemes jelenségét.⁶

A nők fokozódó szerepe

A néhai Cutomu Jamagucsi nézőponttól függően a világ legszerencsésebb vagy legpechesebb embere. Jamagucsi túlélte a hirosimai atomtámadást, de balszerencsésen választott menekülő útvonalat: Nagaszaki felé vette az irányt. Ezt az atomtámadást is túlélte, és csak hatvanöt évvel később, 2010-ben hunyt el, kilencvenhárom éves korában. Aki túlélte a világtörténelem mindkét atomtámadását, igazán érdemes tiszteletteljes figyelmünkre, és halála előtt megosztotta a világgal az atomkorszak békéjének receptjét: „Atomfegyverrel rendelkező országot csakis szoptató anyák irányíthatnak.”⁷

Jamagucsi az erőszakkal kapcsolatos legalapvetőbb empirikus általánosítást fogalmazta meg: hogy elsősorban férfiak követik el. A férfiak gyermekkoruktól kezdve vadabban játszanak, mint a nők, többet fantáziálnak erőszakról, jobban kedvelik az erőszakos szórakozást, ők követik el az erőszakos bűncselekmények orozslánrészét, nagyobb örömet lelik a büntetésben és a bosszúban, ostobább kockázatokat vállalnak agresszív támadások formájában, nagyobb arányban szavaznak harcias stratégiákra és vezetőkre, és szinte minden esetben ők felelősek a háborúk és népiirtások kiterveléséért és végrehajtásáért (2., 3., 7. és 8. fejezet). Amikor a két nem átfedésben van és csekély az átlagbéli különbség, akkor is elbillenhet a szoros szavazás állása, vagy beindulhat az ellenségeskedés spirálja, amelyben mindkét oldal kénytelen egy kicsit harciasabb lenni, mint a másik.

A történelem során a nők aránytalanul nagy szerepet vállaltak a pacifista és humanitárius mozgalmak vezetésében az adott kor politikai intézményeiben játszott szerepükhöz képest, és az elmúlt évtizedek, amikor a nők soha nem látott befolyásra tettek szert az élet minden területén, egyben azok az évtizedek is, amikor egyre elképzelhetlenebbé vált a fejlett országok között vívott háború (5. és 7. fejezet). Az európai állam küldetésének háború utáni átalakulása a katonai vitézségtől a bölcsőtől a sírig tartó gondozásig, James Sheehan megfogalmazásában már-már a hagyományos nemi szerepek karikatúrája.

Jamagucsi receptjének pontos összetevői természetesen vitathatók. George Shultz felidézi, hogy amikor 1986-ban elmesélte Margaret Thatchernek, hogy támogatta Ronald Reagant, amikor azt javasolta Mihail Gorbacsovna, hogy tiltsák be az atomfegyvereket, Thatcher ráhúzott a ridiküljével.⁸ Jamagucsi erre azt felelhetné, hogy Thatcher gyermekei ekkor már felnőttek voltak, és egyébként is egy férfiak irányította világhoz kellett hangolnia a nézeteit. Mivel a világ atomhatalmait a közeljövőben biztosan nem irányítja majd nő, nem is beszélve a szoptató anyákról, soha nem fog kiderülni, hogy Jamagucsi receptje pontos-e. Abban azonban nem tévedett, hogy a nőiesebb világ egyben békésebb is.

A nőbarát értékek a nemek közötti alapvető biológiai különbség pszichológiai öröksége okán csökkenthetik az erőszakot; nevezetesen arról van szó, hogy a férfiaknak inkább érdeke a nőkhez való szexuális közeledésért versenyezni, míg a nőknek inkább érdeke távol maradni azoktól a kockázatoktól, amelyek következtében gyermekeik árvaságra juthatnak. A zéró összegű versengés, akár a nőért való küzdelem formáját ölti a törzsi és lovagi társadalmakban, akár a becsületért, a pozícióért és a dicsőségért vívott harc formáját a modern társadalmakban, inkább a férfiak mániája, mint a nőké. Tegyük fel, hogy a pacifista dilemmájában a győzelemmel járó jutalom és a vereséggel járó költségek bizonyos hányada – mondjuk 80 százaléka – tulajdonképpen a férfigő duzzadása vagy sérülése. És tegyük fel, hogy a döntést ezúttal női szereplők hozzák, ennek megfelelően csökkennek hát a pszichikai következmények (10.4. ábra; az átláthatóság kedvéért kihagytam a másik szimmetrikus döntéseit). Így a béke már vonzóbb, mint a győzelem, a háború pedig költségesebb, mint a vereség. A pacifista opció csont nélkül győz. E fordulat még drámaibb lenne, ha a háborús cella módosítása tükrözné, hogy az erőszakos konfliktus nagyobb költséggel jár a nők, mint a férfiak számára.

		A másik választása	
		Pacifista	Agresszor
Saját választásunk	Pacifista	Béke + Nyereség ($5 + 100 = 105$)	Vereség megaláztatás nélkül ($-100 + 80 = -20$)
	Agresszor	Győzelem dicsőség nélkül ($10 - 8 = 2$)	Háború (-50)

10.4. ábra. Hogyan oldja fel a nők fokozódó szerepe a pacifista dilemmáját?

Persze nem teljesen exogén tényező, hogy a döntéshozatalra már nem a férfi, hanem a nő bír befolyással. Abban a társadalomban, ahol a vérszomjas egyének bármelyik pillanatban lecsaphatnak, mindkét nem számára katasztrofálisak lehetnek a vereség költségei, és öngyilkosságnak számít minden más taktika, mint a legdurvább harci értékek. A nők felé billenő értékrendszer az olyan társadalmak luxusa lehet, amelyeket már nem fenyeget a ragadozó hódítás. A nők érdekei felé való viszonylagos elmozdulást azonban az erőszaktól merőben független exogén erők is okozhatják. A hagyományos társadalmakban ilyen erőnek számítanak a lakhatás körülményei is: a nők jobban járnak azokban a társadalmakban, ahol a születéskori családjukkal maradnak, apjuk és fiútestvéreik védőszárnyai alatt, a férjük pedig csak látogatóba jön, mint azokban a társadalmakban, ahol össze kell költözniük a férj klánjával, és férjük és annak rokonai uralkodnak fölöttük (7. fejezet). A modern társadalmakban az exogén erők közé tartozik a technológiai és gazdasági fejlődés, amely felszabadította a nőket a gyermeknevelés és a háztartás krónikus kötelezettségei alól, többek között a készülékekkel, a háztartási eszközökkel, a fogamzásgátlással, a hosszabb várható élettartammal és az információs társadalomra való átállással.

Azokban a társadalmakban, ahol a nők helyzete kedvezőbb – akár hagyományos, akár modern társadalmakról van szó –, ritkább a szervezett erőszak (8. fejezet). Ez egészen nyilvánvaló azokban a törzsekben és fejedelemségekben, amelyek nőrablás vagy a korábbi nőrablások megtorlása érdekében indítanak háborút, mint a yanomamök és a homéroszi görögök (1. és 2. fejezet). De a modern országokban is megfigyelhetjük: Nyugat-Európa überfeminista demokráciáiban csekély mértékű a politikai és igazságszolgáltatási erőszak, míg Afrika és Ázsia sariát alkalmazó iszlám államaiban megcsonkítják a női nemi szervet, megkövezik a házasságtörő nőket, és burkát kényszerítenek a nőkre (6. fejezet).

A nők fokozódó szerepe nem feltétlenül azt jelenti, hogy a nők szó szerint nagyobb beleszólással bírnak a háborús részvétellel kapcsolatos döntésekbe. Azt is jelentheti, hogy a társadalom eltávolodik a férfibecsület kultúrájától, már nem

helyesli a sérelmek erőszakos megtorlását, a fiúk testi fenytéssel történő megkeményítését és a harci dicsőség magasztalását (8. fejezet). Ez a trend figyelhető meg Európa és a fejlett világ demokráciáiban, valamint Amerika demokratább államaiban (3. és 7. fejezet). Több konzervatív tudós is bánatosan közölte velem, hogy a modern Nyugat rosszul járt a bátorság és a vitézség erényeinek elvesztésével, illetve a materializmus, a könnyelműség, a dekadencia és az elpuhultság felemelkedésével. Én mindezidáig feltételeztem, hogy az erőszak mindenképpen rossz, kivéve, ha a még nagyobb erőszak megelőzését szolgálja, ezeknek a férfiaknak azonban igazuk van abban, hogy ez értékítélet, és egyetlen logikus érv sem szól a béke mellett a becsület és a dicsőség ellenében. Úgy vélem azonban, hogy e nagy férfiaság potenciális áldozata is hozzászólhatnak a vitához, és nem feltétlenül értenének egyet azzal, hogy életük és végtagjaik jutányos árnak számítanak a férfias erények dicsőítéséért.

A nők fokozódó szerepe még egy okból szolgálja a megbékélést. A nők érdekeit előtérbe helyező társadalmi és szexuális megoldások felszámolják azokat a területeket, ahol gyakori a férfiak közötti erőszakos konfliktus. Az egyik ilyen megoldás a házasság, amelynek értelmében a férfiak elkötelezik magukat az általuk nemzett gyermekekbe való beruházás mellett, és nem egymással versengenek a szexuális lehetőségekért. A házasság csökkenti a férfiak tesztoszteronszintjét és a bűnözői életmód valószínűségét, és láttuk, hogy az amerikai gyilkossági arány csökkent, az 1940-es és 1950-es évek boldog házasségeiben, megnőtt a házasságot halogató 1960-as években, és továbbra is magas a különösen kevés házasságot kötő afrikai amerikai közösségekben (3. fejezet).

A versengés felszámolásában az is segít, ha azonos a nők és a férfiak száma. A rendőri felügyeletet nélkülöző, kizárólag férfiakból álló társadalmi közeg; például Amerika határvidékeinek cowboy- és aranyásotelepei, szinte mindig erőszakosak (3. fejezet). A Nyugat azért volt vad, mert a fiatal férfiak költöztek oda, a fiatal nők viszont Keleten maradtak. Ám sötétebb oka is lehet annak, hogy egy társadalomban túl sok a férfi: a lányokat elvetetik vagy születésük után megölik. „A Surplus of Men, a Deficit of Peace” (Túl sok férfi, túl kevés béke) című cikkükben Valerie Hudson és Andrea den Boer politológusok bebizonyítják, hogy a lánycsecsemők hagyományos meggyilkolása következtében Kínában túl sok szabad férfi volt.⁹ E szabad férfiak kizárólag a szegények közül kerülnek ki, mert a gazdagabbak lecsapnak a kevés rendelkezésre álló nőre. E Kínában „csupasz ágak”-nak nevezett férfiak bandákba tömörülnek, egymás között verekednek és párbajoznak, kirabolják és rettegésben tartják a megállapodott népességet. Akár hadsereggé is sokasodhatnak, így már a helyi vagy nemzeti kormányokat fenyegetik. A vezető erőszakos elnyomással tarthatja kézben a bandát, vagy megpróbálhatja maga mellé emelni őket, aminek általában előfeltétele, hogy macsó hatalmi filozófiával járjon a kedvükben. A legjobb megoldás pedig, ha exportálja a destruktív energiát, és elküldi a bandatagokat vendégmunkásnak, gyarmatosítónak

vagy katonának. Ha a szemben álló országok vezetői egyszerre próbálnak megszabadulni a felesleges férfiaktól, gyötrelmes anyagháború alakulhat ki. Hudson és den Boer szavaival élve: „A társadalmak bőségesen rendelkeznek feláldozható csupasz ágakkal – és a kormányok boldogan áldozzák fel őket.”¹⁰

A hagyományos lánycsecsemő-gyilkosság, majd az 1980-as években a női magzatok elvetetésére épülő abortuszipar egy sor felesleges férfit szabadított Afganisztán, Banglades, Kína, Pakisztán és India egyes részeinek lakosságára (7. fejezet).¹¹ A felesleges férfiak nem tettek jót az adott régió békéjével és demokráciájával kapcsolatos közvetlen kilátásoknak. Hosszú távon a nemek aránya újra kiegyenlíthető, mert feminista és humanitárius csoportok követelik, hogy a lánymagzatoknak is joguk legyen megszületni, ráadásul lassan a politikai vezetők is átlátják a demográfiai számításokat, és ösztönzőkkel segítik a lánygyermek felnevelését. Ez nagy áldás lenne a lánycsecsemőkre nézve, és a társadalmakban csökkenne az erőszak mértéke. Amíg azonban meg nem születik és fel nem nő az első ötven-ötven százalékos halmaz, ezek a társadalmak nem sok jóra számíthatnak.

Még egy szempontból összefügg az erőszak mértéke és az, hogy a társadalom tiszteltben tartja-e a nők érdekeit. Az erőszak problémája nem egyszerűen a túl sok férfiból, hanem a túl sok *fiatal* férfiból ered. Legalább két nagy vizsgálat alapján állíthatjuk, hogy a nagyobb arányú fiatal férfival rendelkező országokban nagyobb az államközi és a polgárháborúk valószínűsége (6. fejezet).¹² Az alsó rétegben sok fiatal férfit tartalmazó népességpiramis nem csak azért veszélyes, mert a fiatal férfiak zabolátlanok és a farnehéz társadalmakban többen vannak, mint az óvatos idősök. Azért is veszélyes, mert nagy valószínűséggel nem jutnak megfelelő pozícióhoz és partnerhez. A fejlődő világ nehézkes gazdasági képelenek munkát biztosítani a fiatal népszaporulatnak, így sok férfi munkanélküli vagy nem kielégítően foglalkoztatott. És ha a társadalomban hivatalosan vagy de facto többnejűség működik, vagyis sok fiatal nőt sajátítanak ki az idősebb vagy gazdagabb férfiak, akkor a felesleges és perifériára kerülő fiatalok felesleges és perifériára kerülő fiatal férfiak lesznek. Mivel ezeknek a férfiaknak nincs vesztenivalójuk, munkát és értelmet találnak a milíciákban, a hadurak bandáiban és a terroristasejtekből (6. fejezet).

A *Sex and War* (Szex és háború) cím igazi csalinak hangzik a férfiak számára, e nemrégiben megjelent könyv azonban kiáltvány a nők szerepének fokozásáért.¹³ Malcolm Potts reprodukciós biológus, Martha Campbell politológus és Thomas Hayden újságíró adatok hosszú sorával bizonyítja, hogy ha a nők hozzáérnek a fogamzásgátláshoz, és szabadon, saját feltételeik szerint házasodhatnak, kevesebb gyereket szülnék, mint amikor társadalmuk férfijai erőszakkal baba-gyárat csinálnak belőlük. Ez pedig azt jelenti, hogy országuk népessége kevésbé lesz tele fiatal férfiakkal a piramis alján. (A korábbi vélekedéssel ellentétben az ország népességnövekedése már akkor is csökkenhet, amikor még nem gazdag.) Potts és szerzőtársai szerint a nők nagyobb beleszólása saját szaporodásukba

(a nemek biológiai csatájában mindig ez a neuralgikus pont) a leghatásosabb módja lehet az erőszak visszaszorításának a világ veszélyes vidékein. Ez azonban újra és újra ellenállásba ütközik: a hagyományos férfiak továbbra is beleszólást szeretnének a nők szaporodásába, a vallás intézményei pedig ellenzik a fogamzásgátlást és az abortuszt.

A nők szerepének fokozódása – a közvetlen politikai szerepvállalás, a férfibe-csület értékcsökkenése, a szabad házasodás joga, a lányok születéshez való joga és a nők beleszólása a szaporodásukba – tehát hozzájárult az erőszak visszaszorulásához. Azok az országok, amelyek hátul kullognak e történelmi menetben, az erőszak csökkenésében is hátul kullognak. A világszerte készített közvélemény-kutatások alapján azonban még a legnagyobb szellemi sötétségben élő országokban is erős az igény a nők szerepének fokozására, és számos nemzetközi szervezet dolgozik a kérdés megsürgetésén (6. és 7. fejezet). Ezért reménykedhetünk, hogy ha nem is a közeljövőben, de hosszú távon tovább csökken a világban az erőszakos konfliktusok száma.

A táguló kör

A megbékélés két utolsó tényezője összekuszálja az erőszak pszichológiai következményeit. Az első az együttérzés táguló köre. Tegyük fel, hogy ha kozmopolitább jellegű társadalomban élünk, amelyben más emberek sokféle mintájával érintkezünk, és időnként belehelyezkedünk a nézőpontjukba, megváltozik a jólétükre adott érzelmi reakciónk. Képzeliük el, hogy e változásból levonjuk a logikus következtetést: annyira összefonódik a saját jólétünk az övékkel, hogy megszeretjük az ellenségeinket, és a bőrünkön érezzük a fájdalmukat. A potenciális ellenfelünket érő következmények egyszerűen hozzáadódnak a minket érő következményekhez, így a pacifizmus sokkal vonzóbb lenne, mint az agresszió (10.5. ábra).

		A másik választása	
		Pacifista	Agresszor
Saját választásunk	Pacifista	Béke ($5 + 5 = 10$)	Vereség ($-100 + 10 = -90$)
		Béke ($5 + 5 = 10$)	Győzelem ($10 + -100 = -90$)
	Agresszor	Győzelem ($10 + -100 = -90$)	Háború ($-50 + -50 = -100$)
		Vereség ($-100 + 10 = -90$)	Háború ($-50 + -50 = -100$)

10.5. ábra. Hogyan oldja fel az empátia és az értelem a pacifista dilemmáját?

Az összes élőlény érdekeinek tökéletes egyesülése természetesen elérhetetlen nirvána. Ha azonban már egy kicsit is nagyobb jelentőséget tulajdonítunk mások érdekeinek – például büntudatot érzünk, ha mások rabszolgasorba taszítására, kínzására vagy megsemmisítésére gondolunk –, már kisebb valószínűséggel támadunk rájuk.

Az ok-okozati lánc mindkét láncszemére láttunk már bizonyítékot: az exogén események bővítették a nézőpontváltás lehetőségeit, a pszichológiai reakció pedig együttérzéssé alakítja a nézőpontváltást (4. és 9. fejezet). A 17. századtól kezdve a könyvkiadás és a közlekedés technológiai fejlődése létrehozta a betűk köztársaságát és az olvasás forradalmát, és ezekben csírázásnak indulhatott a humanitárius forradalom (4. fejezet). Egyre többen olvastak könyveket: a fikció hatására beléptek mások elméjébe, a satírának köszönhetően pedig kétségbe vonták a társadalmi normákat. A könyvek élethűen ábrázolták a rabszolgasággal, a szadista büntetésekkel, a háborúval, valamint a gyermekekkel és állatokkal szembeni kegyetlenséggel járó gyötrelmeket, és mindez hozzájárult az említett gyakorlatokat törvényen kívül helyező vagy enyhítő reformokhoz. Bár az időrendi sorrend nem bizonyítja az ok-okozati viszonyt, minimum hihetővé teszik azok a laboratóriumi vizsgálatok, amelyekben az egyes szám első személyű beszámoló hallgatása vagy olvasása fokozza az együttérzést a mesélővel (9. fejezet).

Az írni-olvasni tudás, a városiasodás, a mobilitás és a tömegmédiához való hozzáférés a 19. és a 20. században is folyamatosan terjedt, a 20. század második felében pedig lassanként kialakult a globális falu, amelyben még könnyebben felfigyelünk a tőlünk különbözőkre (5. és 7. fejezet). Ahogy a 18. század humanitárius forradalmának tüzeit a betűk köztársasága és az olvasás forradalma is táplálta, úgy a 20. században a globális falu és az elektronikus forradalom is hozzájárulhatott a hosszú békéhez, az új békéhez és a jogi forradalmakhoz. Bár képtelenség bizonyítani azt a bevett vélekedést, hogy a média tudósításai felgyorsították a polgárjogi mozgalmat, a háborúellenes érzéseket és a kommunizmus bukását, a nézőpontváltással és az együttérzéssel kapcsolatos vizsgálatok sokatmondóak, és számos statisztikai összefüggést fedezhettünk fel a népek kozmopolita keveredése és a humanista értékek felkarolása között (7. és 9. fejezet).¹⁴

Az értelem mozgólépcsője

A táguló kör és az értelem mozgólépcsője részben ugyanazokra az exogén okokra vezethető vissza, különös tekintettel az írás-olvasásra, a kozmopolitanizmusra és az oktatásra.¹⁵ És béketeremtő hatásuk ugyanúgy ábrázolható a pacifista dilemmájában felmerülő érdekek egyesülésével. A táguló kör (ahogyan én használom e kifejezést) és az értelem mozgólépcsője két külön fogalom (4–9. fejezet). Az elsőhöz egy másik ember nézőpontjába kell belehelyezkednünk, és sajátunkként kell elkép-

zelnünk az érzelmeit. A másodikhoz olümposzi, racionalitás fölötti nézőpontot kell magunkévá tennünk – az öröklét perspektíváját, a semmiből élénk táruló panorámát –, és egyenértékűnek kell tekintetnünk saját érdekeinket és másokéit.

Az értelem mozgólépcsője még egy exogén forrásból ered: a valóság természetéből, a logikai viszonyokból és az empirikus tényekből, amelyek függetlenek a megértésükre törekvő gondolkodók lélektani felépítésétől. Ahogy az ember meghódította a tudás és az értelem intézményeit, és kigyomláta hitrendszeréből a babonákat és a következtelenségeket, önkéntelenül adódnak bizonyos következtetések, mint amikor a számtan törvényeit megértve összegek és szorzatok alakulnak ki (4. és 9. fejezet). És számos esetben éppen azokról a következtetésekről van szó, amelyek hatására ritkábban alkalmazunk erőszakot.

Könyvemben újra és újra felmerült, hogy milyen jótékony következményekkel jár az értelem bevetése az emberi problémák esetében. A történelem számos pontján a babonás öldöklés – emberáldozat, boszorkányüldözés, vérvád, inkvizíció és etnikai bűnbakkeresés – visszavonulót fűjt, amikor az alapját képező feltevések kártyavárként omlottak össze a szellemileg kifinomultabb lakosság górcsőve alatt (4. fejezet). A rabszolgaság, a despotizmus, a kínzás, a vallási üldöztetés, az állatokkal szembeni kegyetlenség, a gyermekbántalmazás, a nők elleni erőszak, a nevetséges háborúk és a homoszexuálisok kivégzése ellen irányuló, gondosan kidolgozott felszólalások beszívárogtak az emberek és az intézmények döntéseibe, így az érvek hatására reformokat hajtottak végre (4. és 7. fejezet).

Persze nem mindig könnyű megkülönböztetni az empátiát az értelemről, a szívet a fejtől. Ám az empátia korlátozott köre, amely elsősorban a hozzánk hasonlókra és a hozzánk közel állókra terjed ki, azt sejteti, hogy az empátia az értelem univerzális hozzájárulásának segítségével vezet el az erőszakot csökkentő stratégiák és normák megváltoztatásához (9. fejezet). E változásoknak nemcsak az erőszakos lépéseket tiltó törvények a részei, hanem azok az intézmények is, amelyek kifejezett célja az erőszakos kísértések csökkentése. Ilyen intézmény a demokratikus kormány, a béke kanti biztosítékai, a fejlődő világ megbékélését célzó mozgalmak, az erőszakmentes ellenállási mozgalmak, a nemzetközi békéfenntartó műveletek, az 1990-es évek bűnmegelőzési reformjai és civilizáló offenzívái, valamint az elszigetelés, a szankciók és az óvatosság, amely taktikáknak köszönhetően a nemzetvezetőknek más megoldás is rendelkezésére áll, mint az első világháborúhoz vezető farkasszemet nézés vagy a második világháborúhoz vezető megalkuvás (4. és 9. fejezet).

Amikor a kozmopolita áramlatok több embert is megszólítanak, amikor a szólásszabadság segítségével a beszélgetés bármilyen irányt vehet, és amikor a történelem elvetélt kísérletei napvilágra kerülnek, az adatok alapján az értékrendszerek a liberális humanizmus irányába fejlődnek (4–9.). Ezt láttuk a totalitárius ideológiák, valamint a belőlük fakadó népi pánikok és háborúk közelmúltbeli visszaszorulásából, és ezt láttuk a jogi forradalmak ragályából is: az etnikai kisebbségek

elnyomásának védhetetlensége áterjedt a nők, a gyermekek, a homoszexuálisok és az állatok elnyomásának védhetetlenségére is (7. fejezet). Abban is ezt láttuk, ahogy végül az eleinte szembeszegülő konzervatívokat is magukkal ragadták a forradalmak. A szabályt erősítő kivételek azok az elszigetelt társadalmak, amelyekhez nem jutnak el a világ többi részének eszméi, és amelyeket gúzsba köt a sajtó kormányzati és egyházi elnyomása: egyben ezek azok a társadalmak, amelyek a legmakacsabbul ellenállnak a humanizmusnak, és ragaszkodnak törzsi, autoriter és vallásos ideológiájukhoz (6. fejezet). De valószínűleg még ezek a társadalmak sem állhatnak örökké ellen a betűk új, elektronikus köztársaságával járó felszabadító áramlatoknak.

A mozgólépcső metaforája – az ideológiai divat véletlenszerű bolyongása fölül helyezett pontos irányadás – liberálisnak, a jelenben élőnek és történelmileg naivnak tűnhet. A tények mégis a liberális történetírást igazolják. Láttuk, hogy a Nyugat-Európából és Amerika partvidékeiről induló felszabadító reformokat idővel sokszor a világ konzervatívabb részein is követték (4., 6. és 7. fejezet). És összefüggést, olykor még ok-okozati viszonyt is felfedeztünk a fejlett gondolkodásmód és az együttműködésre, demokráciára, klasszikus liberalizmusra és erőszakmentességre való nyitottság között (9. fejezet).

Gondolatok

Az erőszak visszaszorulása jogot formálhat fajunk történelmének legjelentősebb és legkevésbé értékelt fejleményének címére. Következményei meggyőződéseink és értékeink leglényegét érintik – hiszen mi lehetne alapvetőbb, mint annak megértése, hogy az emberi élet a történelem során folyamatosan javult, folyamatosan romlott vagy nem változott? Mérlegre kell tennünk az elvesztett ártatlanság fogalmát, a vallási szövegek és hierarchia morális tekintélyét, az emberi természet veleszületett romlottságát vagy jóságát, a történelmet hajtó erőket, valamint a természet, a közösség, a hagyomány, az érzelem, az értelem és a tudomány morális értékelését. Az erőszak visszaszorulásának dokumentálására és indoklására tett kísérletem hosszú oldalakat töltött meg, e helyt nem tölthetek meg újabbakat a következmények feltérképezésével. Zárásképpen azért felvetek két gondolatot, amely az erőszak történelmi visszaszorulásának tanulsága lehet.

Az első a modernitással kapcsolatos felfogásunkat érinti – azt, ahogy a tudomány, a technológia és az értelem átalakította az emberi életet, és ezzel párhuzamosan csökkent a szokás, a hit, a közösség, a hagyományos tekintély és a természetbe ágyazottság szerepe.

A kortárs társadalomkritika egyik állandó vonása a modernitás megvetése. Mindenki szeretné visszatekerni az időt, dédelgessen bár nosztalgiát a kisvárosi meghittség, az ökológiai fenntarthatóság, a közösségi szolidaritás, a családi érté-

kek, a vallásos hit, a kezdetleges kommunizmus vagy a természet ritmusával érzett összhang iránt. Hiszen a technológia semmit sem adott nekünk, panaszzolják, csak elidegenedést, az erőforrások kimerülését, társadalmi patológiát, elértéktelenedést és azt a fogyasztói kultúrát, amely elpusztítja a bolygót az ócska lakóparkok, a terepjárók és a valóságshow-k kedvéért.

Az Édenkertből való száműzetéssel kapcsolatos sirámok régóta részei a szellemi életnek, amint azt Arthur Herman történész is bemutatta *The Idea of Decline in Western History* (A hanyatlás eszméje a nyugati történelemben) című könyvében.¹⁶ És az 1970-es évek óta – akkor vált bevett vélekedéssé a romantikus nosztalgia – a statisztikusok és a történészek folyamatosan tényekkel cáfolják. Könyveik címe sokatmondó: *The Good News Is the Bad News is Wrong* (A jó hír az, hogy a rossz hír tévedés), *It's Getting Better All the Time* (Egyre javuló helyzet), *The Good Old Days – They Were Terrible!* (A régi szép idők – de csúfak is voltak!), *The Case for Rational Optimism* (A racionális optimizmus igazolása), *The Improving State of the World* (Egyre szebb a világ), *The Progress Paradox* (A fejlődés ellentmondása), legújabbban pedig Matt Ridley *The Rational Optimist* (A józan optimista) és Charles Kenny *Getting Better* (Egyre jobb) című könyve.¹⁷

A modernitás e védelmezői elmesélik, hogy milyen megpróbáltatásokat jelentett a hétköznapi élet a gazdagság és a technológia megjelenése előtt. Emlékeztetnek rá, hogy az őseink tetvekkel és más élősködőkkel küszködtek, és saját ürülékkel teli pincék fölött laktak. Ízetlen, egyhangú és szűkös ételeket fogyasztottak. Az egészségügyi ellátást az orvosi fűrés és a fogorvosi fogó jelentette. Mindkét nem képviselői napkeltétől napnyugtáig dolgoztak, attól kezdve sötétségbe burkolóztak. Télen hónapokig éheztek, unatkoztak és szenvedtek a magánytól a hóval elzárt tanyákon.

Közelmúltbeli őseink azonban nem csak a világi fizikai kényelmet nélkülözték. Nem rendelkeztek az élet magasabbrendű és nemesebb részeivel sem, tudással, szépséggel és emberi kapcsolatokkal. Nem sokkal ezelőttig csupán néhány kilométernyire távolodhattak el a szülőhelyüktől. Mit sem sejtettek a kozmosz végtelenségéről, a civilizáció őstörténetéről, az élőlények genealógiájáról, a genetikai kódokról, a mikroszkopikus világról és az anyag és az élet alkotóelemeiről. A zenei felvételek, a megfizethető könyvek, a világ valós idejű hírei, a nagy művészetek ábrázolásai és a filmre vitt drámák elképzelhetetlenek voltak, nemhogy elérhetőek lettek volna egy zsebre dugható eszközön. Ha a gyerekek távolabbra költöztek, talán soha többé nem találkozhattak a szüleikkel, nem hallhatták a hangjukat, nem mutathatták be az unokáikat. És ne feledkezzünk el az élet modernitásnak köszönhető ajándékairól sem: évtizedekkel tovább élünk, az anyák megismerhetik újszülöttjeiket, a gyerekek túlélnek első élet éveiket. Amikor New England állam temetőiben sétálgatok, mindig megráznak az apró sírhantok és szívbe markoló sírfeliratok. „Elvina Maria, meghalt 1845. július 12-én; élt 4 évet és 9 hónapot. Bocssásátok meg egy anya könnyeit. Itt tölti az elhullott virág éveit.”

Ha a romantikus lélek végighallgatta a fenti okokat, hogy miért ne válassza az időutazást, mindig előveszi az erkölcsi ütőkártyát: a modern erőszak burjánzását. Azt állítják, hogy őseinknek legalább nem kellett rablótámadástól, iskolai lövöldözéstől, terrortámadástól, holokausztól, világháborútól, gyilkos mezőktől, Gulagtól és atomtámadástól tartaniuk. Rendben, nem volt Boeing 747-es, antibiotikum és iPod, de ezekről csak megéri lemondani a modern társadalmak és technológiáik okozta szenvedés elkerülése érdekében.

Az érzelemmentes történetírás és a statisztikai hozzáértés ezen a ponton változtathatja meg a modernitásról alkotott képünket. Bebizonyítják ugyanis, hogy a legnagyobb illúzió a békés múlt iránti nosztalgia. Most már tudjuk, hogy a gyerekönyvekben romantikusan ábrázolt őslakos népek körében többen estek háború áldozatául, mint a világháborúkban. A középkori Európával kapcsolatos romantikus víziók elfeledkeznek a leleményes kínzóeszközökről és a gyilkosság harmincszoros kockázatáról. Azokban az évszázadokban, amelyeket nosztalgikusan visszasírunk, a házasságtörő feleségének levághatták az orrát, a hétévest fölakaszhatták szoknyalopásért, a rab családját megbüntethették a vasak meglazításáért, a boszorkányt kettéfűrészelhették, a matrózt pedig péppé verhették a korbáccsal. Korunk erkölcsi közhelyeit – hogy a rabszolgaság, a háború és a kínzás helytelen – szirupos szentimentalizmusnak minősítették volna, az egyetemes emberi jogokkal kapcsolatos fogalmainkat pedig ostobaságnak. A népiirtások és a háborús bűnök csak azért nem jelentek meg a történelmi feljegyzésekben, mert akkoriban senki sem tulajdonított nagy jelentőséget nekik. A világháborúk óta eltelt csaknem hét évtized és a 20. század első felének népiirtásai nézőpontjából már látjuk, hogy ezek nem valami még rosszabb előfutárai voltak, nem is új norma, amelyhez a világ majd hozzáedzódik, hanem egy helyi csúcs, ahonnan zökkenővel, de leereszkedünk. A mögöttük álló ideológiák pedig nem váltak a modernitás szerves részévé, hanem atavizmusként a történelem szemétdombján végeztek.

A modernitás mozgatórugói – az értelem, a tudomány, a humanizmus, az egyéni szabadságjogok – természetesen nem folyamatosan hajtották az emberiséget egy irányba; nem hozzák el az utópisztikus korszakot, és nem vetnek véget az emberi léttel járó konfliktusoknak és fájdalmaknak. Ám a modernitás egészségügyben, tapasztalatokban és tudásban megnyilvánuló előnyeire mindenképpen hozzászámolhatjuk az erőszak visszaszorulásában játszott szerepét is.

Aki mégis felfigyelt az erőszak visszaszorulására, azt is észrevette, hogy milyen rejtélyesen sokféleképpen, különböző időpontokban és nagyságrendekben zajlottak a folyamatok. James Payne szerint az ember kísértésbe esik, hogy „valami magasabbrendű erőre” hivatkozzon, „már-már varázslatos” folyamatról beszéljen.¹⁸ Robert Wright majdnem enged is a kísértésnek, amikor eltűnődik, hogy a zero

összegű verseny nem „az istenség létét bizonyítja-e”, az „Isten által ránk ruházott értelmet” vagy egy történetet „egy kozmikus szerző” tollából.¹⁹

Jómagam képes vagyok legyőzni a kísértést, abban azonban egyetértek, hogy valóban rejtélyes jelenség, hogy az erőszak oly sok adatbázisban lefelé tart. Hogyan értelmezhetjük azt a benyomásunkat, hogy az emberi történelemnek része egy nyíl is? Joggal merül fel a kérdés: hol van ez a nyíl, és ki festette oda? És ha úgy véljük, hogy bár e sok történelmi erő mind a jótékony irányba mutat, mégsem létezik egy jeleket pingáló istenség, akkor ez igazol-e bizonyos mértékű morális realizmust – nevezetesen, hogy az erkölcsi igazságok éppúgy felfedezésre várnak, mint a tudomány és a matematika igazságai?²⁰

Véleményem szerint a pacifista dilemmája legalább részben eloszlatja a rejtélyt, és rámutat, hogy a történelem korántsem véletlenszerű iránya a moralitással és a céltudatossággal kapcsolatos fogalmainkat kiegészítő valóságértelmezésben gyökerezik. Fajunk azért született bele e dilemmába, mert végső érdekeink eltérők, mert sérülékeny testünk kizsákmányolásért kiált, és mert olyan nagy a kísértés, hogy kizsákmányoltak helyett kizsákmányolók legyünk, hogy büntetésből mindkét oldal konfliktusra ítéltetik. Az egyoldalú pacifizmus vesztes stratégia, a közös béke pedig mindenki számára elérhetetlen. Ezek az örjítő kiszámíthatatlanságok a költség-haszon matematikai szerkezetéből erednek, és ebben az értelemben a valóság kitörölhetetlen részei. Nem is csoda, hogy a görögök az istenek szeszélyének tulajdonították a háborút, a héberek és a keresztények pedig egy morálizáló istenben hittek, aki a következő világban majd kiegyenlítheti a számlát, így ebben a világban is átalakítja az észlelt ösztönzők szerkezetét.

Az emberi természet az evolúció által ránk hagyományozott formájában nem áll készen arra, hogy beléphessünk a mátrix bal felső sarkának áldott és békés cellájába. A mohóság, a félelem, a dominancia és a kéjvágy továbbra is az agresszió felé hajt. És bár egy jelentős kiskapu, a „szemet szemért”-bosszú fenyegetése képes lehet biztosítani az együttműködést a játszma megismétlése esetén, a gyakorlatban az énvédő torzítások félrevihetik, és a stabil elrettentés helyett sokszor az ellenségeskedés ördögi körébe kerülünk.

Az emberi természetnek azonban azok a motivációk is részei, amelyek a békés cellába hajtának: az együttérzés és az önuralom. Hozzá tartoznak az olyan kommunikációs csatornák, mint a nyelv. És hozzátartozik a kombinatorikus gondolkodás nyílt végű rendszere is. Ha a rendszer kifinomultabbá válik a vita üstjében, eredményei pedig felgyülemlelnek az írás-olvasásnak és a kulturális emlékezet más formáinak köszönhetően, a gondolkodás előállhat a költség-haszon szerkezetének módosításával, hogy a békés cella egyre vonzóbbá váljon. A taktikák közül is kiemelkedik a valóság egy másik elvont jellemzőjére való szuperracionális hivatkozás: a nézőpontok felcserélhetősége, szűk látókörű perspektívánk cseppet sem egyedisége, minek következtében a szemben álló felek költségei-hasznai összemossódnak, következésképpen a dilemma is feloldódik.

Csak saját fontosságunk felnagyításával alakulhat át a pacifista dilemmája alól való kibújás iránti vágyunk a kozmosz nagy ügyévé. Ez a vágy azonban valóban érinteni látszik a világ nem éppen fizikai összetevőit, és ebben különbözik azoktól a vágyaktól, amelyeknek más találmányok, például a finomított cukor vagy a központi fűtés köszönhető. A pacifista dilemmájának őrzítő szerkezete a valóság elvont része. Ahogy legátfogóbb megoldása, a nézőpontok felcserélhetősége is az, amely a számtalan erkölcsi hagyományban újrafelfedezett arany-szabály és az azzal rokon elvek mögött húzódik. A történelem során kognitív folyamataink éppen úgy küzdöttek a valóság e részeivel, mint a logika és a geometria törvényeivel.

Bár a destruktív tartalomtól való menekülésünk nem nevezhető kozmikus cél-nak, nagyon is emberi cél. A vallás védelmezői régóta hangoztatják, hogy isteni útmutatások híján az erkölcsiség soha nem gyökerezhet rajtunk kívül. Az ember csak önös érdekeit követheti, amelyeket az ízlés vagy a divat is diktál, ezért relativista és nihilista életre kárhoztatott. Most már tudjuk, miért téves ez az érvelés. Éppen elegendő célt jelenthet megtalálni azokat a földi módszereket, amelyek segítségével az ember élhet és virulhat, méghozzá az agresszió belső vonzerejében rejlő tragédia leküzdését célzó stratégiákat is. Ez nemesebb cél, mint csatlakozni a mennyei kórushoz, beleolvadni a kozmikus szellembe vagy magasabb létformává reinkarnálódni, mert ezt a célt bármelyik más gondolkodónak megindokolhatjuk, nincs szükség hozzá olyan értékkategóriákra, mint a karizma, a hagyomány vagy az erő. És a könyvemben vázolt adatok alapján e cél elérésében fejlődhetünk – a fejlődés le-lelassul és messze nem tökéletes, mégis nyilvánvaló.

Még egy utolsó gondolat. Könyvem hangneme analitikus és helyenként tiszteletlen, mert e témát már így is túl sok jámborság és kevés ismeret övezi. De egyetlen ponton sem feledkeztem meg a számok mögötti valóságról. Az erőszak történelmének áttekintése azt jelenti, hogy újra és újra rácsodálkozunk a kegyetlen és felesleges gyötrelmekre, hogy időről időre maga alá gyűr a harag, az undor és a felmérhetetlen szomorúság. Tudom, hogy a grafikonok mögött ott van egy fiatal-ember, akit fájdalmas szúrás ér, és lassan kileheli a lelkét, tudván, hogy évtizedeket raboltak el tőle. Ott van a kínzás áldozata, akinek elméjét már elhomályosítja az elviselhetetlen gyötrellem, és már csak arra vágyik, hogy kihunyjon a tudata. Ott van a nő, aki megtudta, hogy a férje, az apja és a fivérei holtan fekszenek egy lövészárokban, és akit hamarosan „kegyetlen, forró erőszak ejti kezibe”.²¹ Már az is elég borzalmas lenne, ha egy, tíz vagy száz ember élne át ilyen megpróbáltatásokat. De nem százakról, ezrekről vagy akár milliókról, hanem százmilliókról beszélhetünk – ezt a nagyságrendet felfogni is képtelenség, rémülten vehetjük tudomásul, hogy a csupasz emberszabású mennyi gyötrelmet okozott fajtársainak.²²

Mialatt bolygónk a gravitáció megmásíthatatlan törvényét követve keringett körbe-körbe, ugyanez a faj megtalálta a módját a számok csökkentésének, és az emberiség egyre nagyobb hányada él békében és hal meg természetes okokból.²³ Bármilyen nehézségek kísérik is az életünket, bármilyen küzdelmes is az élet a világ egyes részein, az erőszak visszaszorulása tiszteletet parancsoló teljesítmény, van hát miért büszkéek lennünk a civilizáció és a felvilágosodás erőire.

Jegyzetek

Előszó

- 1 A valószínűség becslése emlékképek alapján: Slovic, 1987; Tversky–Kahneman, 1973.
- 2 A hosszú béke kifejezése: Gaddis, 1986.
- 3 Korábbi könyveim, amelyekben az erőszak visszaszorulásáról írtam: Pinker, 1997, 518–519; Pinker, 2002, 166–169, 320, 330–336.
- 4 Az erőszak visszaszorulásáról szóló további művek: Elias, 1939/2000; Human Security Report Project, 2011; Keeley, 1996; Muchembled, 2009; Mueller, 1989; Nazaretyan, 2010; Payne, 2004; Singer, 1981/2011; Wright, 2000; Wood, 2004.

1. fejezet: Idegen ország

- 1 A felmérések adatai: Bennett Haselton és jómagam 265 internetfelhasználónak mutattunk öt történelmikor-szak-párt, és megkérdeztük, melyikben volt gyakoribb az erőszakos halál: a vadászó-gyűjtögető ősemberekénél vagy az első államokban; a modern vadászó-gyűjtögető csoportoknál vagy a modern nyugati társadalmakban; a 14. századi Angliában vagy a 20. századi Angliában volt gyakoribb az emberölés; az 1950-es években vagy a 2000-es években háborúztak-e többet; az 1970-es vagy a 2000-es években történt-e több gyilkosság az Egyesült Államokban. A válaszadók minden esetben a későbbi kultúrát tartották erőszakosabbnak, 1,1 illetve 4,6 arányban. Látni fogjuk, hogy minden esetben a korábbi kultúra bizonyult erőszakosabbnak, 1,6 helyett több mint 30-szorosan.
- 2 Ötzi: B. Cullen: „Testimony from the Iceman”, *Smithsonian*, 2003. febr.; C. Holden: „Iceman’s final hours”, *Science*, 316, 2007. jún. 1., 1261.
- 3 A kennewicki ember: McManamon, 2004; C. Holden: „Random samples”, *Science*, 279, 1998. febr. 20., 9, 1137.
- 4 Lindow-i férfi: Joy, 2009.
- 5 Leválasztott koponya, sértetlen agy: „2000-year-old brain found in Britain”, *Boston Globe*, 2008. dec. 13.
- 6 Meggyilkolt család: C. Holden: „A family affair”, *Science*, 322, 2008. nov. 21., 1169.
- 7 Homéroszi hadviselés: Gottschall, 2008.
- 8 Agamemnón népirtásra buzdít: Homérosz: *Iliász*, 6. ének.
- 9 „Alacsony merülésű, gyors hajókkal”: Gottschall, 2008, 1.
- 10 „Meglepő könnyedséggel hasítja fel a testet”: Gottschall, 2008, 143–144.
- 11 „Álomtalan éjeket egyre”: *Iliász*, 9. ének, idézi Gottschall, 2008, 58.
- 12 A héber Biblia: Kugel, 2007.
- 13 „Úgy bánni hűgunkkal”: Teremtés 34:25–31.
- 14 „öljétek meg az összes fiúgyermeket”: Számok 31.
- 15 „Egyetlen lelket se hagyj életben”: Törvény 20:16–17.
- 16 „Betöltötték az átkot mindenkin”: Józsué 6.
- 17 „Minden élő betöltötte az átkot: Józsué 10:40–41.
- 18 „Menj és támad meg Amaleket”: Sámuel 15:3.
- 19 Saul összeesküvést sző Dávid meggyilkolására: Sámuel 1 18:7.
- 20 „elpusztította az ammoniták területét”: 1 Krónikák 20:1–3.
- 21 Salamon „isteni bölcsesség”-e: 1 Királyok 3:23–28.
- 22 A bibliai gyilkosságok számszerűsítése: Schwager, 2000, 47, 60.
- 23 A Noé-féle özönvíz áldozata: a Biblia szakértői i. e. 2300 körülre teszik az árvizet. McEvedy–Jones, 1978 becslése szerint i. e. 3000-ben 14 millióan, i. e. 2000-ben 27 millióan éltek a világon.

- 24 A Biblia valós és kitalált történetei: Kugel, 2007.
- 25 A keresztény Biblia szerzői: Ehrman, 2005.
- 26 Pogány Jézusok: B. G. Walker: „The other Easters”, *Freethought Today*, 2008. ápr., 6–7; Smith, 1952.
- 27 Római szórakozás: Kyle, 1998.
- 28 A keresztre feszítés igazságügyi orvos szakértői szemmel: Edwards–Gabel–Hosmer, 1986.
- 29 Mártírtörténetek: Gallonio, 1903/2004; Kay, 2000.
- 30 Idézi Gallonio, 1903/2004, 133.
- 31 A hét főbűn büntetése: Lehner–Lehner, 1971.
- 32 Inkvizíció: Grayling, 2007; Rummel, 1994.
- 33 „Ahogy az emelőkar fölemelkedett”: idézi Bronowski, 1973, 216.
- 34 Boszorkányégetési statisztikák: Rummel, 1994.
- 35 Szent Ágoston a kígyókról és a korhadtt ágakról: Grayling, 2007, 25.
- 36 „Tűzre vetik”: János 15:6.
- 37 „Ha csak a számszerűsíthető esetekre szorítkozunk”: Kaeuper, 2000, 24.
- 38 Idézi Kaeuper, 2000, 31.
- 39 Idézi Kaeuper, 2000, 30.
- 40 V. Henrik ultimátuma: V. Henrik, III. felvonás, 3. szín, Németh László fordítása.
- 41 Halálra égett boszorkány: Tatar, 2003, 207.
- 42 Grimm tündérmeséi: Tatar, 2003.
- 43 Punch és Judy: Schechter, 2005, 83–84.
- 44 Erőszakos mondókák: Davies–Lee–Fox–Fox, 2004.
- 45 Hamilton: Chernow, 2004.
- 46 Hamilton párbaja: Krystal, 2007.
- 47 A párbajozás története: Krystal 2007; Schwartz, Baxter–Ryan, 1984.
- 48 A humor mint fegyver a becsülettel szemben: Pinker, 1997, 8. fejezet.
- 49 A nevetségesség válás vetett véget a párbajozásnak: Stevens, 1940, 280–283, idézi Mueller, 1989, 10.
- 50 A harcászati kultúra és hanyatlása: Sheehan, 2008; van Creveld, 2008.
- 51 Erőszakmentes német játékok: A. Curry, „Monopoly Killer”, *Wired*, 2009. ápr.
- 52 Az elit erőszak visszaszorulása: Cooney, 1997.
- 53 Nőgyűlölő hirdetések: Ad Nauseam, 2000. A Chase–Sanborn-hirdetés 1952. augusztus 11-én jelent meg a *Life* magazinban.
- 54 A *rape* szóval kapcsolatos reakciók átalakulása: Tom Jones, e-mail a szerzőnek, 2010. nov. 19., a szerző engedélyével közölve.
- 55 Verés az iskolában: brit és katolikus barátaim személyes tapasztalatai; lásd még S. Lyall: „Blaming church, Ireland details scourge of abuse: Report spans 60 years”, *New York Times*, 2009. máj. 21.

2. fejezet: A béketeremtés folyamata

- 1 Bob Mankoff karikatúrája.
- 2 Darwin, genetika és játékelmélet: Maynard Smith, 1998; Maynard Smith – Szathmáry, 1997.
- 3 Richard Dawkins: *Az önző gén*. Budapest, Gondolat, 1986. Síklaki István fordítása.
- 4 Erőszak az állatok között: Williams, 1988; 1999a.
- 5 „A viszálykodásnak három főokát találjuk”: Hobbes: *Leviatán*. Vámosi Pál fordítása. Budapest, Magyar Helikon, 1970.
- 6 Versengés a nőstényekért: Darwin, 1874; Trivers, 1972.
- 7 A szexuális szelekcióval kapcsolatos félreértések: Pinker, 1997, 2002.
- 8 Biztonsági dilemma: Schelling, 1960.
- 9 „Semmi sem oly szelíd, mint az eredendő állapotában leledző ember”: Rousseau: *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*. In *Értekezések és filozófiai levelek*. Fordította Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978.

- 10 Béke és Harmónia Maffia: Van der Dennen, 1995, 2005.
- 11 Erőszak a csimpánzoknál: Goodall, 1986; Wilson–Wrangham, 2003; Wrangham, 1999a; Mitani–Watts–Amsler, 2010.
- 12 Agresszív erőfitogtatás az állatoknál: Maynard Smith, 1988; Wrangham, 1999a.
- 13 Goodall megdöbbentő felfedezése: Goodall, 1986.
- 14 Halálos erőszak a csimpánzoknál: Wilson–Wrangham, 2003; Wrangham, 1999a; Wrangham–Wilson–Muller, 2006.
- 15 A csimpánzgyilkosság adaptív előnye: Wilson–Wrangham, 2003; Wrangham, 1999a; Wrangham–Peterson, 1996; Mitani et al., 2010.
- 16 Bonobók: de Waal – Lanting, 1997; Furuichi–Thompson, 2008; Wrangham–Peterson, 1996. A bonobók és a népszerű kultúra: I. Parker: „Swingers”, *New Yorker*, 2007. júl. 30.; M. Dowd: „The Baby Bust”, *New York Times*, 2002. ápr. 10.
- 17 A bonobók mint az ember ősenek modelljei: de Waal, 1996; de Waal – Lanting, 1997.
- 18 Vadon élő bonobók: Furuichi–Thompson, 2008; Wrangham–Peterson, 1996; I. Parker: „Swingers”, *New Yorker*, 2007. júl. 30.
- 19 A bonobók mint kívülállók: Wrangham–Pilbeam, 2001.
- 20 Szexuális kétalakúság és a hímek versengése: Plavcan, 2000.
- 21 *Ardipithecus ramidus*: White et al., 2009.
- 22 Szexuális kétalakúság és a hímek versengése a *Homo* esetében: Plavcan, 2000; Wrangham–Peterson, 1996, 178–182.
- 23 Neolitikus forradalom: Diamond, 1997; Gat, 2006; Otterbein, 2004.
- 24 Mezőgazdasági hullám: Cavalli-Sforza, 2000; Gat, 2006.
- 25 Társadalomtípusok: Gat, 2006.
- 26 Első államok: Diamond, 1997; Gat, 2006; Kurtz, 2001; Otterbein, 2004.
- 27 Modern törzsfőnökségek: Goldstein, 2011.
- 28 Az első államok mint zsaroláson alapuló védelmi rendszerek: Gat, 2006; Kurtz, 2001; North–Wallis–Weingast, 2009; Otterbein, 2004; Steckel–Wallis, 2009; Tilly, 1985.
- 29 Nőies chambrik: Daly–Wilson, 1988, 152.
- 30 Piszkos trükkök az antropológusokkal szemben: Freeman, 1999; Pinker, 2002, 6. fejezet; Dreger, 2011; C. C. Mann: „Chagnon critics overstepped bounds, historian says”, *Science*, 2009. dec. 11.
- 31 Az ártalmatlan, primitív háború mítosza: Keeley, 1996.
- 32 „nemigen volt miért harcolniuk”: Eckhardt, 1992, 1.
- 33 Erőszak az államok kialakulása előtt: Keeley, 1996; LeBlanc, 2003; Gat, 2006; Van der Dennen, 1995; Thayer, 2004; Wrangham–Peterson, 1996.
- 34 Portyázás a primitív háborúban: Chagnon, 1996; Gat, 2006; Keeley, 1996; LeBlanc, 2003; Thayer, 2004; Wrangham–Peterson, 1996.
- 35 Primitív fegyverek: Keeley, 1996.
- 36 Idézi Schechter, 2005, 2.
- 37 Yanomamö portya: Valero–Biocca, 1970.
- 38 Wathaurung portya: Morgan, 1852/1979, 43–44.
- 39 Iñupiaq portya: Burch, 2005, p. 110.
- 40 Kannibalizmus: Fernández-Jalvo et al., 1996; Gibbons, 1997.
- 41 Prionbetegségek: E. Pennisi: „Cannibalism and prion disease may have been rampant in ancient humans”, *Science*, 2003. ápr. 11., 227–228.
- 42 Maori harcos csúfolódása: A. Wayda *Maori warfare* (Maori háborúskodás, 1960) című könyvét idézi Keeley, 1996, 100.
- 43 A primitív háborúskodás okai: Chagnon, 1988; Daly–Wilson, 1988; Gat, 2006; Keeley, 1996; Wiessner, 2006.
- 44 A harcba belefáradt yanomamö férfi: idézi Wilson, 1978, 119–120.
- 45 A bosszú egyetemessége: Daly–Wilson, 1988; McCullough, 2008.
- 46 Halottak száma az állam nélküli társadalmakban: Bowles, 2009; Gat, 2006; Keeley, 1996.
- 47 Bűnügyi régészet: Keely, 1996; McCall–Shields, 2007; Steckel–Wallis, 2009; Thorpe, 2003; Walker, 2001.

- 48 Erőszakos halálesetek az őskori lelőhelyeken: Bowles, 2009; Keeley, 1996.
- 49 Erőszakos halálesetek a vadászó-gyűjtögetőknl: Bowles, 2009.
- 50 Erőszakos halálesetek a vadászó-kertészkedőknl és a törzsi gazdálkodóknl: Gat, 2006; Keeley, 1996.
- 51 Erőszakos halálesetek az államhá szerveződő társadalmakban: Keeley, 1996.
- 52 Háborús halálesetek aránya: a 3 százalékos becslés Wright ezerhatszáz oldalas, *A study of war* (A háború vizsgálata) című könyvéből származik: Wright, 1942, 245. Az első kiadást 1941 novembere, a második világháború legpusztítóbb éve előtt fejezte be. A szám azonban az 1965-ös javított kiadásban (Wright, 1942/1965, 245) és az 1964-es rövidített változatban (Wright, 1942/1964, 60) sem változott, pedig az utóbbi ugyanabban a bekezdésben Drezdát, Hirosimát és Nagasakit is említi. Feltételezésem szerint szándékosan nem módosította a becslését, mert a háború további áldozatait ellensúlyozta az az egymilliárd ember, aki a háborút követő, termékenyebb és kevésbé halálos évtizedekben született.
- 53 A 20. századi USA-ra és Európára vonatkozó becslés: Keeley, 1996; Harris, 1975 alapján.
- 54 A csatában elesettek 1900 és 1945 között (a két szélső évet is beleértve) három háborús adatbázis sorolja fel (Sarkees, 2000; <http://www.correlatesofwar.org>), beleszámlálva a PRIO-adatbázis (Gleditsch-Wallensteen-Eriksson-Sollenberg-Strand, 2002; Lacina-Gleditsch, 2005; <http://www.prio.no/Data/>) 1946–2000-re vonatkozó becsléseinek mértani közepét is.
- 55 20. századi háborús elesettek: A 6 milliárd halott abból a becslésből származik, hogy a 20. században 12 milliárd ember élt (Mueller, 2004b, 9. 193), az évszázad végén pedig körülbelül 5,75 milliárdan voltak életben.
- 56 180 millió erőszakos halál: White, 2011; a 3 százalékos adat a 6,25 milliárdra becsült összes halálesetből következik; lásd az 55-ös jegyzetet.
- 57 Iraki és afganisztáni áldozatok: Iraq Coalition Casualty Count, <http://www.icasultaies.org>.
- 58 Háborús halálesetek: Human Security Report Project, 2008, 29. Az Egészségügyi Világszervezet egész világra vonatkozó becslése 56,5 elhunyt ember. A húszszoros szorzó alapja a WHO 2001-es becslése, 310 000 „háborúval összefüggő” haláleset, ennél korábbiakról nem számol be a *World report on violence and health* (Világjelentés az erőszakról és az egészségről). Lásd Krug-Dahlberg-Mercy-Zwi-Lozano, 2002, 10.
- 59 Erőszakos halálesetek a prekolumbiánus korszakban az államszervezet nélküli és államhá szerveződött társadalmakban: Steckel-Wallis, 2009.
- 60 Gyilkosság a modern Európában: Eisner, 2001.
- 61 Gyilkosságok az Egyesült Államokban az 1970-es és 1980-as években: Daly-Wilson, 1988.
- 62 Aztékok: Keeley, 1996, 6.1. táblázat, 195.
- 63 Franciaország, Oroszország, Németország és Japán halálozási adatai: Keeley, 1996, 6.1. táblázat, 195; a hiányzó évekre extrapoláltak.
- 64 Az amerikai háborúk áldozatai: Leland-Oboceanu, 2010, „Összes haláleset” oszlop. A népesség száma az USA népszámlálásából származik, http://www.census.gov/compendia/statab/hist_stats.html.
- 65 A 20. század összes erőszakos halálesete: A White 2011-ben megjelent könyvében becsült 180 millió halott alapján, a 20. század éves össznépségét 3 milliárd főre becsülve.
- 66 2005-ös háborús halálesetek: Egyesült Államok: <http://www.icasultaies.org>. Világ: UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset, Human Security Report Project, 2007; lásd Human Security Centre, 2005, részben Gleditsch et al., 2002 és Lacina-Gleditsch, 2005 adataira támaszkodva.
- 67 Háborúk gyakorisága a vadászó-gyűjtögetőknl: Divale, 1972; Ember, 1978; Keeley, 1996. Lásd még Chagnon, 1988; Gat, 2006; Knauff, 1987; Otterbein, 2004. Van der Dennen, 2005 nyolc becslést közöl a ritkán vagy soha nem háborúzó törzsi társadalmak arányáról; az átlag 15 százalék.
- 68 Andamán-szigetekiek: „Noble or savage? The era of the hunter-gatherer was not the social and environmental Eden that some suggest”, *Economist*, 2007. dec. 19.
- 69 Legyőzött menekültek: Gat, 2006; Keeley, 1996; Van der Dennen, 2005.
- 70 A kung-szan törzs erőszakos múltja: Goldstein, 2001, 28.
- 71 Szemáj erőszak: Knauff, 1987.
- 72 A kungok és az északi-sarki inuitok: Gat, 2006; Lee, 1982.
- 73 Gyilkosságok aránya az Egyesült Államokban: Fox-Zawitz, 2007; Zahn-McCall, 1999; Botswanai béke: Gat, 2006.
- 74 Pax Canadiana: Chiroi-McCauley, 2006, 114.
- 75 „Könnyebb az élet, amióta megjött a kormány”: idézi Thayer, 2004, 140.

- 76 Megtorlás, viszályok és bírói ítélet: Ericksen-Horton, 1992.
- 77 Az erőszak megerősödése a gyarmatosítás végeztével: Wiessner, 2006.
- 78 A civilizáció egészségügyi kockázatai: Steckel-Wallis, 2009; Diamond, 1997.
- 79 Kiűzetés az Édenkertből és a korai civilizáció: Kugel, 2007.
- 80 Vadászattért cserében gazdálkodás: Gat, 2006; North et al., 2009; Steckel-Wallis, 2009.
- 81 Első államok: Steckel-Wallis, 2009.
- 82 Kegyetlenség és despotizmus az első államokban: Betzig, 1986; Otterbein, 2004; Spitzer, 1975.

3. fejezet: A civilizáció folyamata

- 1 Norbert Elias: Fletcher, 1997.
- 2 Gurr grafikonja az angliai gyilkosságokról: Gurr, 1981.
- 3 Az erőszak észlelésének vizsgálata: lásd az első fejezet 1-es jegyzetét.
- 4 A gyilkosságok története: Cockburn, 1991; Eisner, 2001, 2003; Johnson-Monkkonen, 1996; Monkkonen, 1997; Spierenburg, 2008.
- 5 Hosszú távú gyilkossági trendek: Eisner, 2003.
- 6 Gyilkosságok Kentben: Cockburn, 1991.
- 7 A gyilkosság és az erőszak egyéb formáinak összehangoltsága: Eisner, 2003, 93–94; Zimring, 2007; Marvell, 1999; Daly-Wilson, 1988.
- 8 Sarlatánok: Keeley, 1996, 94–97; Eisner, 2003, 94–95.
- 9 A gyilkosságok állandó elemei: Eisner, 2003, 2009; Daly-Wilson, 1988.
- 10 Az arisztokratagyilkosságok csökkenése: Eisner, 2003; Clark, 2007a, 122; Cooney, 1997.
- 11 Verkkó törvénye: Daly-Wilson, 1988; Eisner, 2003; Eisner, 2008.
- 12 *The medieval housebook*: Elias, 1939/2000, 513–516; kifejtés 172–182; Graf zu Waldburg Wolfegg, 1988.
- 13 A pusztítás dühödt élvezete a lovagoknál: Tuchman: *Távoli tükrök*. Benedek András fordítása.
- 14 Mindennapi erőszak a középkorban: Elias: *A civilizáció folyamata*, 364. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 15 „kifolyt az agy”: Hanawalt, 1976, 311–312, idézi Monkkonen, 2001, 154.
- 16 Erőszakos középkori szórakozás: Tuchman, 1978.
- 17 Orrok levágása: Groebner, 1995.
- 18 „visszanöhet-e az egyszer már levágott orr”: Grobner, 1995, 4.
- 19 Zabolátlanág a középkorban: Elias: *A civilizáció folyamata*, 364. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 20 Gyermeteg középkoriak: Tuchman, 1978, 52.
- 21 „összepréselt ajkakkal”: D. L. Sayers, bevezetés, *The song of Roland* (New York, Viking, 1957), 15, idézi Kaeuper, 2000, 33.
- 22 „gyöngyök és rubintok” a zsebkendőben: Elias: *A civilizáció folyamata*, 289. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 23 „valami gennyesebb”: Elias: *A civilizáció folyamata*, 301. E rész Nádasdy Ádám fordítása.
- 24 Az undor mint alkalmazkodás: Curtis-Biran, 2001; Pinker, 1997, 6. fejezet; Rozin-Fallon, 1987.
- 25 A káromkodás átalakulása: Pinker, 2007b, 7. fejezet.
- 26 Ágybavizelő és szélkúrók: Hughes, 1991/1998, 3.
- 27 Önuralom: Daly-Wilson, 2000; Pinker, 1997, 6. fejezet; Schelling, 1984.
- 28 Egyetemes illemszabályok: Brown, 1991; Duerr, 1988–1997, de lásd Mennell-Goudsblom, 1997.
- 29 „nincs abszolút nullapont”: Elias: *A civilizáció folyamata*, 384. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 30 A politikai egységek száma Európában: Wright, 1942, 215; Richardson, 1960, 168–169.
- 31 Katonai forradalom: Levy-Walker-Edwards, 2001.
- 32 „A háború hozza létre az államot”: Tilly, 1985. Tamás Ábel fordítása.
- 33 A király békéje: Daly-Wilson, 1988, 242.

- 34 Vérdíj és halottkém: Daly–Wilson, 1988, 241–245.
- 35 Keresztény álláspont: Tuchman: *Távoli tükör*.
- 36 Törvény tiltotta az újítást: Tuchman: *Távoli tükör*.
- 37 Az együttműködés evolúciója: Cosmides–Tooby, 1992; Ridley, 1997; Trivers, 1971.
- 38 A szabad piac és az empátia: Mueller, 1999, 2010b.
- 39 Doux commerce: idézi Fukuyama: *A nagy szétbomlás*, 338. Fordította M. Nagy Miklós. Budapest, Európa, 2000.
- 40 Az evolúció nagy átalakulásai: Maynard Smith – Szathmáry, 1997. Áttekintése Pinker, 2000.
- 41 A pozitív összegű játzmák és a fejlődés: Wright, 2000.
- 42 A decivilizáció folyamata a náci Németországban: de Swaan, 2001; Fletcher, 1997; Krieken, 1998; Mennell, 1990; Steenhuis, 1984.
- 43 Az emberölések számának kitaró csökkenése a náci Németországban: Eisner, 2008.
- 44 A civilizáció folyamatával kapcsolatos problémák: Eisner, 2008.
- 45 Az állam törvényessége és az erőszakmentesség: Eisner, 2003; Roth, 2009.
- 46 Az együttműködés informális szabályai: Ellickson, 1991; Fukuyama, 1999; Ridley, 1997.
- 47 Egyenlő feltételek: Fiske, 1992; lásd még „Moralitás és tabu” e könyv 9. fejezetében.
- 48 Gyilkosságok aránya a farmerek körében: Roth, 2009, 355. A farmerek esetében a 100 000 felnőttre jutó arányt (7.2. ábra) megszoroztuk 0,65-dal, hogy a 100 000 főre jutó arányt kapjuk, amint azt Roth írja könyve 495. oldalán.
- 49 Az erőszak megváltozott társadalmi-gazdasági profilja: Cooney, 1997; Eisner, 2003.
- 50 „Sok embert megvertem”: idézi Wouters, 2007, 37.
- 51 „csak a fizikai büntetésből értenek”: idézi Wouters, 2007, 37.
- 52 „Csatabárdal”: S. Sailer, 2004, „More diversity = Less warfare?”, <http://www.vdare.com/sailer/diverse.htm>.
- 53 A közép- és munkásosztály civilizálódása: Spierenburg, 2008; Wiener, 2004; Wood, 2004.
- 54 A bűn mint öngélelyező igazságszolgáltatás: Black, 1983; Wood, 2003.
- 55 Az emberölés okai: Black, 1983; Daly–Wilson, 1988; Eisner, 2009.
- 56 A gyilkosok mint mártírok: Black, 1983, 39.
- 57 Az erőszak mint közegészségügyi probléma: Lásd Pinker, 2002, 17. fejezet.
- 58 A mentális rendellenesség meghatározása: Wakefield, 1992.
- 59 A rendőrség és az afrikai amerikaiak: Black, 1980, 134–141, idézi Cooney, 1997, 394.
- 60 Az igazságszolgálati rendszer közönye az alacsony státuszú emberekkel szemben: Cooney, 1997, 394.
- 61 „környékbeli idióta”: MacDonald, 2006.
- 62 Öngélely a belvárosban: Wilkinson–Beatty–Lurry, 2009.
- 63 A klánok közötti erőszak fennmaradása Európában: Eisner, 2003; Gat, 2006.
- 64 Homályos határvonal a polgárháború és a szervezett bűnözés között: Mueller, 2004a.
- 65 Az országok közötti bűnügyi statisztikák megbízhatósága: LaFree, 1999; LaFree–Tseloni, 2006.
- 66 Az egyes országokra érvényes gyilkossági arányok forrása az ENSZ Kábítószer- és Bűnügyi Hivatala, 2009. Ha a WHO-nak van vonatkozó becslése, azt használom; ha nem, a legmagasabb és legalacsonyabb becslés mértani közepét közlöm.
- 67 Gyilkossági arány a világban: Krug et al., 2002, 10.
- 68 Az európaiak karddal esznek: Elias: *A civilizáció folyamata*, 261. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 69 Alacsony bűnözési arány az autokráciákban és a kialakult demokráciákban: LaFree–Tseloni, 2006; Patterson, 2008; O. Patterson: „Jamaica’s bloody democracy”, *New York Times*, 2010. máj. 26. Polgárháború az anokráciákban: Gleditsch–Hegre–Strand, 2009; Hegre–Ellingsen–Gates–Gleditsch, 2001; Marshall–Cole, 2008. A polgárháború és a bűnözés összefonódása: Mueller, 2004a.
- 70 A dekolonizációt követő erőszak Új-Guineában: Wiessner, 2006.
- 71 Enga közmondások: Wiessner, 2006, 179.
- 72 Civilizációs offenzívák: Spierenburg, 2008; Wiener, 2004; Wood, 2003, 2004.
- 73 Civilizációs offenzíva Új-Guineán: Wiessner, 2010.
- 74 Az amerikai erőszak ostoba magyarázatai: lásd Pinker, 2002, 308–309.
- 75 Az amerikaiak lőfegyverek nélkül is erőszakosabbak: Monkkonen, 1989, 2001. Az amerikai gyilkosságok mintegy 65 százalékát lőfegyverrel követik el, Cook–Moore, 1999, 279; U.S. Department of Justice, 2007, Expanded Homicide Data, 7. táblázat, http://www2.fbi.gov/ucr/cius2007/offenses/expanded_information/data/shrtable_07.html. Ez azt jelenti, hogy az amerikai emberölési arány lőfegyverek nélkül is magasabb, mint az európai országok többségének összes gyilkossági aránya.
- 76 Országok és régiók gyilkossági statisztikái: Lásd a 66-os jegyzetet.
- 77 Feketék és fehérek gyilkossági arányai: Fox–Zawitz, *Homicide trends in the US*, 2007.
- 78 Raszok szerinti különbség a bűnügyi felmérésekben: Skogan, 1989, 240–241.
- 79 Az Észak–Dél különbség nem pusztán fekete-fehér különbség: Courtwright, 1996, 61; Nisbett–Cohen, 1996.
- 80 19. századi amerikai erőszak: Gurr, 1981; Gurr, 1989a; Monkkonen, 1989, 2001; Roth, 2009.
- 81 Gyilkosság az ír származású amerikaiak körében: Gurr, 1981, 1989a; Monkkonen, 1989, 2001.
- 82 Az északkeleti városi gyilkosságok csökkenése: Gurr, 1981, 1989a.
- 83 Az erőszakra jellemző rassz szerinti különbség története: Monkkonen, 2001; Roth, 2009. A fekete, illetve fehér emberölések közti különbség fokozódása New Yorkban: Gurr, 1989b, 39.
- 84 Az utca törvénye: Anderson, 1999.
- 85 Túl korán érkezett a demokrácia: Spierenburg, 2006.
- 86 „Délén szándékosan gyenge állam működött”: Monkkonen, 2001, 157.
- 87 A gyilkosságok többsége észszerű volt: Monkkonen, 1989, 94.
- 88 A jacksoni igazságszolgáltatás: idézi Courtwright, 1996, 29.
- 89 Fokozott déli erőszak: Monkkonen, 2001, 156–157; Nisbett–Cohen, 1996; Gurr, 1989a, 53–54, 74-es jegyzet.
- 90 A becsület kultúrája Délén: Nisbett–Cohen, 1996.
- 91 Becsületbeli gyilkosság és autólöpés: Cohen–Nisbett, 1997.
- 92 Sértett déliek: Cohen–Nisbett–Bowdle–Schwarz, 1996.
- 93 Nem szabad foglalkozni vele: Ellickson, 1991. Páztorkodás és erőszak: Chu–Rivera–Loftin, 2000.
- 94 Óriás ökölharc: Nabokov: *Lolita*. Fordította Békés Pál.
- 95 Részeg cowboyok: Courtwright, 1996, 89.
- 96 A gyilkosság aránya a vadnyugaton: Courtwright, 1996, 96–97. Wichita: Roth, 2009, 381.
- 97 Gyenge igazságszolgáltatás a vadnyugaton: Courtwright, 1996, 100.
- 98 Hazugnak nevezte Bill Smith: Courtwright, 1996, 29.
- 99 Pizskos pakli, pizskos hapsi: Courtwright, 1996, 92.
- 100 Tulajdonjogok az aranyláz idején: Umbeck, 1981, 50.
- 101 Gomorra: Courtwright, 1996, 74–75.
- 102 Az erőszak mint a fiatalok játéka: Daly–Wilson, 1988; Eisner, 2009; Wrangham–Peterson, 1996.
- 103 A férfierőszak evolúciós pszichológiája: Buss, 2005; Daly–Wilson, 1988; Geary, 2019; Gottschall, 2008.
- 104 A reprodukció kudarc felé tartva: Daly–Wilson, 1988, 163.
- 105 Alkohol és erőszak: Bushman, 1997; Bushman–Cooper, 1990.
- 106 A nők szelídítették meg a Nyugatot: Courtwright, 1996.
- 107 A házasság csillapító hatása: Sampson–Laub–Wimer, 2006.
- 108 Az erőszak újraerősödése az 1960-as években: Eisner, 2003; Eisner, 2008; Fukuyama, 1999; Wilson–Herrnstein, 1985.
- 109 Az emberölések számának ugrásszerű növekedése: U.S. Bureau of Justice Statistics, Fox–Zawitz, 2007.
- 110 Gyilkosságok aránya a feketék körében: Zahn–McCall, 1999.
- 111 Egyre több házasság: Courtwright, 1996.
- 112 A demográfiai robbanás nem magyarázza a bűncselekmények ugrásszerű növekedését: Zimring, 2007, 59–60.
- 113 A barbárok folyamatos érkezése: Wilson, 1974, 58–59, idézi Zimring, 2007, 58–59.
- 114 A korcsoport relatív mérete nem elegendő: Zimring, 2007, 58–59.
- 115 Közös tudás és szolidaritás: Chwe, 2001; Pinker, 2007b, 8. fejezet.
- 116 Fesztelemnél való ruha és viselkedés: Lieberman, 2000. Informális megközelítésben: Pinker, 2007b, 8. fejezet.

- 117 Megrendült bizalom az intézményekben: Fukuyama, 1999.
- 118 *Proletarizálódás*: Arnold Toynbee; *mérce alacsonyra helyezése*: Daniel Patrick Moynihan; idézi Charles Murray: „Prole Models”, *Wall Street Journal*, 2001. febr. 6.
- 119 Időmérés és önuralom: Elias: *A civilizáció folyamata*, 700–701. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- 120 Az értelmiség átverése: Lásd például Pinker, 2002, 261–262.
- 121 A nemi erőszak mint radikális divat: Példaként lásd Brownmiller, 1975, 248–255 és 7. fejezet.
- 122 A nemi erőszak mint lázadás: Cleaver, 1968/1999, 33. Lásd még Brownmiller, 1975, 248–253.
- 123 Intelligens és ékesszóló erőszaktevő: Cleaver könyvének borítója és a belső hirdetések, 1968/1999.
- 124 Az igazságszolgáltatási rendszer hanyatlása: Wilson–Herrnstein, 1985, 424–425. Lásd még Zimring, 2007, 3.2. ábra, 47.
- 125 A közrend elleni bűncselekmények elnézése: Fukuyama, 1999.
- 126 Az afrikai amerikaiak sikertelen védelme: Kennedy, 1997.
- 127 Paranoia a rendőrséggel szemben: Wilkinson et al., 2009.
- 128 Moynihan írásá: Massey–Sampson, 2009.
- 129 Perverz ösztönzők: Fukuyama, 1999; Murray, 1984.
- 130 A neveltetés hatásával kapcsolatos szkepticizmus: Harris, 1998/2008; Pinker, 2002, 19. fejezet; Wright–Beaver, 2005.
- 131 Amerikai emberölési statisztikák: FBI *Uniform Crime Reports*, 1950–2005, U.S. Federal Bureau of Investigation, 2010b.
- 132 Kanadai gyilkosságok: Gartner, 2009.
- 133 Európai gyilkosságok: Eisner, 2008.
- 134 Egyéb bűncselekmények számának csökkenése: U.S. Bureau of Justice Statistics, *National crime victimization survey*, 1990 és 2000, idézi Zimring, 2007, 8.
- 135 Felhő a láthatáron: Idézi Zimring, 2007, 21.
- 136 Vértüdő: idézi Levitt, 2004, 169.
- 137 Szuperragadozók: idézi Levitt, 2004, 169.
- 138 Gotham City Batman nélkül: idézi Gardner, 2010, 225.
- 139 A bűnözésre hajlamosak csoportja csökkent: Zimring, 2007, 22, 61–62.
- 140 Az Egyesült Államok és Kanada eltérő munkanélküliségi trendjei: Zimring, 2007.
- 141 A munkanélküliség és az erőszak más irányba tart: Eisner, 2008.
- 142 A munkanélküliség nem vetíti előre az erőszakos bűncselekményeket: Zimring, 2007, 63; Levitt, 2004; Raphael–Winter–Ebmer, 2001.
- 143 „soha nem volt igaz”: idézi A. Baker, „In this recession, bad times do not bring more crime (if they ever did)”, *New York Times*, 2009. nov. 30.
- 144 Egyenlőtlenség és erőszak: Daly–Wilson–Vasdev, 2001; LaFree, 1999.
- 145 Az Egyesült Államok Gini-indexe: U.S. Census Bureau, 2010b.
- 146 Nem biztos, hogy az egyenlőtlenség okozza a bűncselekményeket: Neumayer, 2003, 2010.
- 147 Az állítás, hogy az abortusz csökkenti a bűncselekmények számát: Donohue–Levitt, 2001.
- 148 Az abortusz a bűncselekmények visszaszorulásának négy oka közül az egyik: Levitt, 2004.
- 149 Az abortusz-bűnözés összefüggéssel kapcsolatos problémák: Joyce, 2004; Lott–Whitley, 2007; Zimring, 2007; Foote–Goetz, 2008; S. Sailer – S. Levitt: „Does abortion prevent crime?”, *Slate*, 1999. aug. 23., <http://www.slate.com/id/33569/entry/33571>. Levitt válasza: Levitt, 2004; lásd még Sailernek adott válaszait a *Slate*-ben.
- 150 A *Roe kontra Wade* óta még több veszélyeztetett gyermek születik: Lott–Whitley, 2007; Zimring, 2007.
- 151 Az abortuszt vállaló nők felelősségteljesebbek: Joyce, 2004.
- 152 A kortársak legyőzik a szülőket: Harris, 1998/2008, 9., 12., 13. fejezet; Wright–Beaver, 2005.
- 153 Téves előrejelzések a korcsoportokkal kapcsolatban: Foote–Goetz, 2008; Lott–Whitley, 2007; S. Sailer – S. Levitt: „Does abortion prevent crime?”, *Slate*, 1999. aug. 23., <http://www.slate.com/id/33569/entry/33571>.
- 154 A bűnözés 1990-es években tapasztalt visszaszorulásának magyarázata: Blumstein–Wallman, 2006; Eisner, 2008; Levitt, 2004; Zimring, 2007.
- 155 Az amerikai börtönmánia: J. Webb: „Why we must fix our prisons”, *Parade*, 2009. márc. 29.
- 156 Behörtönzött amerikaiak: Zimring, 2007, 3.2. ábra, 47; J. Webb: „Why we must fix our prisons”, *Parade*, 2009. márc. 29.
- 157 Kevesen követnek el sok bűncselekményt: Wolfgang–Figlio–Sellin, 1972.
- 158 A bűnözőknek nincs önuralmuk: Gottfredson–Hirschi, 1990; Wilson–Herrnstein, 1985.
- 159 Az elrettentés működik: Levitt–Miles, 2007; Lott, 2007; Raphael–Stoll, 2007.
- 160 A montreali rendőrség sztrájkja: „City without cops”, *Time*, 1969. okt. 17., 47; idézi Kaplan, 1973, 20.
- 161 A bebörtönzések magyarázat problémái: Eisner, 2008; Zimring, 2007.
- 162 A bebörtönzés csökkenő haszna: Johnson–Raphael, 2006.
- 163 A rendőrök számának növelése és a hatásosság: Levitt, 2004.
- 164 Bostoni rendőrség: F. Butterfield: „In Boston, nothing is something”, *New York Times*, 1996. nov. 21.; Winship, 2004.
- 165 New York-i rendőrség: MacDonald, 2006.
- 166 A betört ablakok elmélete: Wilson–Kelling, 1982.
- 167 New York sikertörténete: Zimring, 2007; MacDonald, 2006.
- 168 A legnagyobb teljesítmény a bűn visszaszorításában: Zimring, 2007, 201.
- 169 Problémák a betört ablakokkal: Levitt, 2004; B. E. Harcourt: „Bratton's »broken windows«: No matter what you've heard, the chief's policing method wastes precious funds”, *Los Angeles Times*, 2006. ápr. 20.
- 170 Holland betört ablakok: Keizer–Lindenberg–Steg, 2008.
- 171 Keményfejű statisztikusok: Eisner, 2008; Rosenfeld, 2006. Lásd még Fukuyama, 1999.
- 172 A fekete nők és a papság mint civilizáló erők: Anderson, 1999; Winship, 2004.
- 173 Bostoni csoda: Winship, 2004; P. Shea: „Take us out of the old brawl game”, *Boston Globe*, 2008. jún. 30.; F. Butterfield: „In Boston, nothing is something”, *New York Times*, 1996. nov. 21.
- 174 M. Cramer: „Homicide rate falls to lowest level since '03”, *Boston Globe*, 2010. jan. 1.
- 175 Kicsi, de kiszámítható, illetve súlyos, de szeszélyes büntetések: J. Rosen: „Prisoners of parole”, *New York Times Magazine*, 2010. jan. 10.
- 176 Nem számolnak a jövővel: Daly–Wilson, 2000; Hirschi–Gottfredson, 2000; Wilson–Herrnstein, 1985. Lásd még „Önuralom” e könyv 9. fejezetében.
- 177 Dominancia vagy igazságosság: Fiske, 1991, 1992, 2004a. Lásd még „Moralitás és tabu” e könyv 9. fejezetében.
- 178 „A pártfogóm nem szeret”: J. Rosen: „Prisoners of parole”, *New York Times Magazine*, 2010. jan. 10.
- 179 Kant és a bűnmegelőzés: J. Seabrook: „Don't shoot: A radical approach to the problem of gang violence”, *New Yorker*, 2009. jún. 22.
- 180 Égő ház: J. Seabrook: „Don't shoot: A radical approach to the problem of gang violence”, *New Yorker*, 2009. jún. 22., 37–38.
- 181 A társadalmi rend helyreállítása: Fukuyama, 1999, 271 „Positive trends recorded in U.S. data of teenagers”, *New York Times*, 2007. júl. 13.
- 182 Az informalizáció és a harmadik természet: Wouters, 2007.

4. fejezet: A humanitárius forradalom

- 1 A kínzás múzeuma: <http://www.torturamuseum.com/this.html>.
- 2 Díszes albumok a kínzásról: Held, 1986; Puppi, 1990.
- 3 Középkori kínzás: Held, 1986; Levinson, 2004b; Mannix, 1964; Payne, 2004; Puppi, 1990.
- 4 IV. Pál pápa, a szent kínzó: Held, 1986, p. 12.
- 5 Logikátlan kínzás: Mannix, 1964, 123–124.
- 6 A kínzás egyetemessége: Davies, 1981; Mannix, 1964; Payne, 2004; Spitzer, 1975.
- 7 Kritikus teoretikusok: Menschenfreund, 2010. Teokonzervativizmus: Linker, 2007.
- 8 Ázsiai humanizmus: Bourgon, 2003; Kurlansky, 2006; Sen, 2000.
- 9 Emberáldozat: Davies, 1981; Mannix, 1964; Otterbein, 2004; Payne, 2004.
- 10 „senki ne küldje fiát vagy lányát”: 2 Királyok 23:10

- 11 Az azték emberáldozatok száma: White, 2011.
- 12 Sati: White, 2011.
- 13 Az emberáldozat babonás indoklása: Payne, 2004, 40–41.
- 14 Idézi M. Gerson: „Europe's burqa rage”, *Washington Post*, 2010. máj. 26.
- 15 Az istenek becsapása: Payne, 2004, 39.
- 16 Boszorkányság és háború a vadászó-gyűjtögetők körében: Chagnon, 1997; Daly–Wilson, 1988; Gat, 2006; Keeley, 1996; Wiessner, 2006.
- 17 Az okok túlságosan aktív keresése: Atran, 2002.
- 18 Boszorkányságra vonatkozó vádak: Daly–Wilson, 1988, 237, 260–261.
- 19 A népszerűtlen normák betartatása: Willer–Kuwabara–Macy, 2009. Lásd még McKay, 1841/1995.
- 20 *Malleus Maleficarum*: Mannix, 1964; A. Grafton: „Say anything”, *New Republic*, 2008. nov. 5.
- 21 A boszorkányüldözés 60 000 áldozata: White, 2011. A boszorkányüldözés 100 000 áldozata: Rummel, 1994, 70.
- 22 Boszorkányüldözés: Rummel, 1994, 62; A. Grafton: „Say anything”, *New Republic*, 2008. nov. 5.
- 23 Vértörvényszék: Rummel, 1994, 56.
- 24 A boszorkányüldözés szkeptikusai: Mannix, 1964, 133–134.
- 25 Kísérletek a boszorkánysággal: Mannix, 1964, 134–135, felidézi McKay is, 1842/1995.
- 26 A boszorkányság hanyatlása: Thurston, 2007; Mannix, 1964, 137.
- 27 Az atrocitások története: Rummel, 1994; Rummel, 1997; White, 2011; White, 2010b.
- 28 A keresztény háborúk és tömegmészárlások halálos áldozatai: White, 2011, a következő becsléseket alkalmazza: kereszties hadjáratok, 3 millió; albigensek elnyomása, 1 millió; hugenották, 2–4 millió; harmincéves háború, 7,5 millió. Az inkvizíció során elhunytakról nem közöl saját becslést, de idézi az inkvizíció főtítkárságát 1808-ból: 32 000.
- 29 400 millió ember: A világ becsült lakossága 1200-ban a *Historical estimates of world population* alapján, U.S. Census Bureau, 2010a.
- 30 Albigens kereszties hadjárat: Rummel, 1994, 46.
- 31 Az albigens kereszties hadjárat mint népirtás: Chalk–Jonassohn, 1990; Kiernan, 2007; Rummel, 1994.
- 32 Kínzás a tiszta fehérnemű miatt: Mannix, 1964, 50–51.
- 33 A spanyol inkvizíció halálos áldozatai: Rummel, 1994, 70.
- 34 Vallási üldöztetés: Grayling, 2007.
- 35 Luther és a zsidók: Lull, 2005.
- 36 Jean Calvin: „Sermon on Deuteronomy”: idézi Grayling, 2007, 41.
- 37 Gyilkos Kálvin: Grayling, 2007.
- 38 VIII. Henrik évi 3,25 etrenket küldött máglyára: Payne, 2007, 14.
- 39 Európai vallásháborúk: Wright, 1942, 198.
- 40 A vallásháborúk halálos áldozatai: lásd a táblázatot a 231. oldalon Matthew White hasonló becsléseivel és összehasonlításaival.
- 41 Az angol polgárháború halálos áldozatai: Schama, 2001, 13. Schama szerint „legalább negyedmillióan haltak meg” Angliában, Walesben és Skóciában, Írországból további 200 000 halálesettel számol, miközben a Brit-szigetek lakossága akkoriban 5 millió fő volt.
- 42 Sértett pápa: Holsti, 1991, 25.
- 43 Az inkvizíció hanyatlása: Perez, 2006.
- 44 Erasmus és más szkeptikusok: Popkin, 1979.
- 45 A vallási üldöztetés vizsgálata: Grayling, 2007.
- 46 „Kálvin azt állítja, hogy biztos a dolgában”: *Concerning heretics, whether they are to be persecuted*, idézi Grayling, 2007, 53–54.
- 47 A szkeptikus Francis Bacon: idézi Grayling, 2007, 102.
- 48 Macskaégetés: Norman Davies: *Európa története*, 512. Fordította Bojtár Endre. Budapest, Osiris, 2002.
- 49 Pepys: idézi Clark, 2007a, 182.
- 50 Halálos kimenetelű pellengérre állítás: Mannix, 1964, 132–133.
- 51 Halálos kimenetelű korbácsolás: Mannix, 1964, 146–147. Lásd még Payne, 2004, 9. fejezet.
- 52 Kegyetlen börtönök: Payne, 2004, 122.

- 53 Börtönreform: Payne, 2004, 122.
- 54 Hírhedt máglyahalál: Mannix, 1964, 117.
- 55 Kerékbe törés: *Trewlicher Bericht eynes scrocklichen Kindermords beym Hexensabath*. Hamburg, 1607. jún. 12. <http://www.borndigital.com/wheeling.htm>.
- 56 Hírhedt kerékbe törés: Hunt, 2007, 70–76.
- 57 Együttérzés a kerékbe tört áldozattal: Hunt, 2007, 99.
- 58 Voltaire a kínzásról: Idézi Hunt, 2007, 75.
- 59 Keresztény képmutatás: Montesquieu, 1748/2002.
- 60 „az együttérzés elve”: idézi Hunt, 2007, 112, 176.
- 61 Rush a bűnözők jó útra térítéséről: idézi Hunt, 2007, 98.
- 62 „az érzések eltompulása”: idézi Hunt, 2007, 98.
- 63 Beccaria: Hunt, 2007.
- 64 A kínzás vallási védelme: Hunt, 2007, 2. fejezet.
- 65 Az első állatjogi mozgalmak: Gross, 2009; Shevelow, 2008.
- 66 Jelentéktelen halálos bűnök: Rummel, 1994, 66; Payne, 2004.
- 67 Villámperek: Payne, 2004, 120.
- 68 A jelentéktelen bűncselekményekért kiszabott halálbüntetések száma: Rummel, 1994, 66.
- 69 A halálbüntetés visszaszorulása: Payne, 2004, 119.
- 70 Az ENSZ nem kötelező érvényű moratóriuma: E. M. Lederer: „UN General Assembly calls for death penalty moratorium”, *Boston Globe*, 2007. dec. 18.
- 71 Az Egyesült Államok kívülről a demokráciák sorában: Alaska, Hawaii, Illinois, Iowa, Maine, Massachusetts, Michigan, Minnesota, New Hampshire, New Jersey, Új-Mexikó, New York, Észak-Dakota, Rhode Island, Vermont, Nyugat-Virginia, Wisconsin és a Columbia körzet eltörölte a halálbüntetést. Kansasban az utolsó nem katonai jellegű kivégzésre 1965-ben került sor.
- 72 Elhanyagolható amerikai kivégzési arány: a 2000-es években mintegy 16 500 embert gyilkoltak meg évente, de csak 55-öt végeztek ki.
- 73 Az amerikai kivégzések számának csökkenése a 2000-es években: Death Penalty Information Center, 2010b.
- 74 Halálbüntetés nem gyilkosságért: Death Penalty Information Center, 2010a.
- 75 „Reformról reformra”: Payne, 2004, 132.
- 76 A rabszolgaság története: Davis, 1984; Patterson, 1985; Payne, 2004; Sowell, 1998.
- 77 A rabszolgaság újszerű eltörlése: Rodriguez, 1999.
- 78 Az idézet forrása „Report on the coast of Africa made by Captain George Collier, 1918–19”, újraközi Eltis–Richardson, 2010.
- 79 A rabszolga-kereskedelelem statisztikái: Rummel, 1994, 48, 70. White 2011 úgy becsüli, hogy 16 millióan haltak meg az atlanti-óceáni rabszolga-kereskedelemben, további 18,5 millióan pedig a közel-keletben.
- 80 A rabszolgaság mint negatív összegű játszma: Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, Fordította Éber Ernő. Budapest, Magyar Közgazdász Társaság, 1940, 420.
- 81 „a rabszolgatartók rossz üzletek”: Mueller, 1989, 12.
- 82 A polgárháború előtti rabszolgaság közgazdaságtana: Fogel–Engerman, 1974.
- 83 A rabszolga-kereskedelelem eltörlése Nagy-Britanniában: Nadelmann, 1990, 492.
- 84 A rabszolga-kereskedelelem brit tiltásának humanitárius mozgatórugói: Nadelmann, 1990, 493; Ray, 1989, 415.
- 85 A rabszolgaság eltörlésének humanitárius mozgatórugói: Davis, 1984; Grayling, 2007; Hunt, 2007; Mueller, 1989; Payne, 2004; Sowell, 1998.
- 86 „nem nyereggel a hátukon születtek”: Thomas Jefferson: „To Roger C. Weightman”, 1826. jún. 24., in *Portable Thomas Jefferson*.
- 87 Adósrabszolgaság: Payne, 2004, 193–199.
- 88 Az adósrabszolgák szomorú látványa: idézi Payne, 2004, 196.
- 89 Az adóbehajtás mint erőszak: Payne, 2004, 197.
- 90 Emberkereskedelelem: Feingold, 2010, 49.
- 91 Kétes pontosságú statisztikák: A Free the Slaves (<http://www.freetheslaves.net/>, 2010. okt. 9.) szerint „27

- millióan élnek rabszolgasorban a világon", ami nagyságrendekkel több mint az UNESCO Trafficking Statistics Project számai; Feingold, 2010. Bales a rabszolgaság elleni küzdelem előrelépéseiről: S. L. Leach: „Slavery is not dead, just less recognizable”, *Christian Science Monitor*, 2004. szept. 1.
- 92 Önkényuralom: Betzig, 1986.
- 93 A despoták pillanat hevében elrendelt kivégzései: Davies, 1981, 94.
- 94 Politikai gyilkosság: Payne, 2004, 7. fejezet; Woolf, 2007.
- 95 Királygyilkosság: Eisner, 2011.
- 96 Öldöklő kormány: Rummel, 1994, 1997.
- 97 A politikai gyilkosság visszaszorulása: Payne, 2004, 88–94; Eisner, 2011.
- 98 „mindenki önkéntesen mondjon le minden jogáról, feltéve, hogy a többiek is így tesznek”: Hobbes: *Leviatán*. Vámosi Pál fordítása. Budapest, Magyar Helikon, 1970.
- 99 „felfemlhetik saját magukat: Locke: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Fordította Endreffy Zoltán. Kolozsvár, Polis, 1999, 138–139.
- 100 A gondolkodók és az emberi természet: Pinker, 2002, 16. fejezet; McGinnis, 1996, 1997.
- 101 „Ha az emberek angyalok lennének”: Federalist Papers No. 51, in Rossiter, 1961, 322.
- 102 „ambícióval kell ellensúlyozni az ambíciót”: Federalist Papers No. 51, in Rossiter, 1961, 331–332.
- 103 A gondolkodók és a pozitív összegű együttműködés: McGinnis, 1996, 1997.
- 104 Mo Ti: *Konfuciusz hívei ellen*. Fordította Tőkei Ferenc. Szeged, Szukits, 1995, 56–57.
- 105 Ekevassá kovácsolják kardjukat: Ézsaiás 2:4.
- 106 Tartsd neki oda a másik arcodat is: Lukács 6:27–29.
- 107 Háború mint alapértelmű állapot a középkorban: G. Schwarzenberger: „International law”, *New Encyclopaedia Britannica*, 15. kiadás, idézi Nadelmann, 1990.
- 108 Háborús adatok: lásd az 5.17. ábrát a Peter Brecke-féle Conflict Catalog alapján az 5. fejezetben; Brecke, 1999, 2002; Long–Brecke, 2003.
- 109 A pacifisták üldözése: Kurlansky, 2006.
- 110 Falstaff a becsületről: IV. Henrik, I. rész, 5. felvonás, 1. jelenet. Vas István fordítása.
- 111 Johnson az európai háborúról: *Idler*, No. 81 [82], 1759. nov. 3. In Greene, 2000, 296–297.
- 112 Swift: *Gulliver utazásai*, II. rész, 6. fejezet. Fordította Karinthy Frigyes.
- 113 Háborúellenes gondolat: Pascal: *Gondolatok*, IV. szakasz, 293. Pödör László fordítása. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.
- 114 A kereskedelem mint háborúellenes taktika: Bell, 2007a; Mueller, 1989, 1999; Russett–Oneal, 2001; Schneider–Gleditsch, 2010.
- 115 „kereskedőszellem”: Kant: *Örök béke*. Fordította Babits Mihály. Budapest, Európa, 1985, 49.
- 116 Vállalkozó szellemű kvékerek: Mueller, 1989, 25.
- 117 „Örök béke”: Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985.
- 118 A királyok békeszeretetének megnyilvánulásai: Luard, 1986, 346–347.
- 119 „Már nem lehetett... bejelenteni”: Mueller, 1989, 18, Luard, 1986 kutatásai alapján.
- 120 Kiszálltak a hódító játékból: Mueller, 1989, 18–21.
- 121 A nagyhatalmak kevesebbet, de nagyobb károkat okozva háborúztak: Levy, 1983.
- 122 Az erőszak rejtélyes visszaszorulása: Payne, 2004, 29.
- 123 Az erőszakmentesség a demokrácia előfeltétele: Payne, 2004, 2005.
- 124 Erkölcsi felháborodás és rabszolga-kereskedelem: Nadelmann, 1990.
- 125 Gyilkos és szexuális fantáziák: Buss, 2005; Symons, 1979.
- 126 A zsigeri undor és a morális undor összeolvadása: Haidt–Björklund–Murphy, 2000; Rozin, 1997.
- 127 Lecsúszás és rossz bánásmód: Glover, 1999.
- 128 A római igazságügyi kínzás újbóli bevezetése a középkorban: Langbein, 2005.
- 129 Nem sokat ért az élet: Payne, 2004, 28.
- 130 A könyvkiadás termelékenysége: Clark, 2007a, 251–252.
- 131 Regényeket kínáló könyvtárak: Keen, 2007, 45.
- 132 Az írni-olvasni tudás terjedése: Clark, 2007a, 178–180; Vincent, 2000; Hunt, 2007, 40–41.
- 133 A francia írásbeliség terjedése: Blum–Houdailles, 1985. Többi európai ország: Vincent, 2000, 4, 9.
- 134 Az olvasás forradalma: Darnton, 1990; Outram, 1995.

- 135 Fordulópont az olvasásban: Darnton, 1990, 166.
- 136 Táguló kör: Singer, 1981.
- 137 A regény története: Hunt, 2007; Price, 2003. Megjelent regények száma: Hunt, 2007, 40.
- 138 Zokogó katonatiszt: idézi Hunt, 2007, 51.
- 139 Diderot dicshimnuszja Richardsonról: idézi Hunt, 2007, 55.
- 140 Elítélt regények: idézi Hunt, 2007, 51.
- 141 Morálisan hatásos regények: Keen, 2007.
- 142 Globális campus: Lodge, 1988, 43–44.
- 143 A levelek köztársasága: P. Cohen: „Digital keys for unlocking the humanities' riches”, *New York Times*, 2010. nov. 16.
- 144 Kombináló elme: Pinker, 1999, 10. fejezet; Pinker, 1997, 2. fejezet; Pinker, 2007b, 9. fejezet.
- 145 Spinoza: Goldstein, 2006.
- 146 Lázadó városok: E. L. Glaeser: „Revolution of urban rebels”, *Boston Globe*, 2008. júl. 4.
- 147 A szkepticizmus mint a modern gondolkodás kezdete: Popkin, 1979.
- 148 A nézőpontok felcserélhetősége mint a moralitás alapja: Nagel, 1970; Singer, 1981.
- 149 Humanitárius forradalmak Ázsiában: Bourgon, 2003; Sen, 2000. Lásd még Kurlansky, 2006.
- 150 Az emberi lét tragikus értelmezése: Burke 1790/1967; Sowell, 1987.
- 151 Ki áll készen a demokráciára: Payne, 2005; Rindermann, 2008.
- 152 Madison, kormány, emberi természet: Federalist Papers no. 51. In Rossiter, 1961, 322. Lásd még McGinnis, 1996, 1997; Pinker, 2002, 16. fejezet.
- 153 A francia nép mint más faj: Robespierre: A vallási és erkölcsi eszményekről, kapcsolatukról a köztársasági elvekkel, és a nemzeti ünnepekről. *Elveim kifejtése. Beszéd és cikkek*. Fordította Nagy Géza. Budapest, Gondolat, 1988, 445.
- 154 Tragikus és utópisztikus látásmód: Eredetileg Sowell, 1987, aki „feszélyezett” és „fesztelen” látásmódról beszélt; lásd Pinker, 2002, 16. fejezet.
- 155 Ellenfelvilágosodás: Berlin, 1979; Garrard, 2006; Howard, 2001, 2007; Chirrot, 1995; Menschenfreund 2010.
- 156 *Schwerpunkt*: Berlin, 1979, 11.
- 157 A kozmopolitizmus mint negatívum: Berlin, 1979, 12.
- 158 Szeretet! Vér! Élet! idézi Berlin, 1979, 14.
- 159 Emberek fölötti organizmus: Berlin, 1979, 18.
- 160 Az ember harmóniára vágyik: Bell, 2007a, 81.
- 161 A szociáldarwinizmus mítosza: Claeys, 2000; Johnson, 2010; Leonard, 2009. A mítosz eredete Richard Hofstadter politikai jellegű történelmi írása, a *Social Darwinism in American Thought*.
- 162 A háború nemes: Mueller, 1989, 39.

5. fejezet: A hosszú béke

- 1 A második világháború nem a csúcspont: *War and Civilization* (1950), 4. idézi Mueller, 1995, 191.
- 2 A végórákkal kapcsolatos jóslatok: Mueller, 1989, 1995.
- 3 Lewis F. Richardson: Hayes, 2002; Richardson, 1960; Wilkinson, 1980.
- 4 Hosszú, harmadik világháború nélküli jövő: Richardson, 1960, 133.
- 5 Hemoklizma: White, 2004.
- 6 A modernizmus komor diagnózisai: Menschenfreund, 2010. Neves példa Sigmund Freud, Mich Foucault, Zygmunt Bauman, Edmund Husserl, Theodor Adorno, Max Horkheimer és Jean-François Lyotard.
- 7 Hosszú béke: Gaddis, 1986, 1989. Gaddis az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti békére utal, én azonban ideértem a többi nagyhatalom és fejlett állam között kialakult békét is.
- 8 Túlságosan optimista pulyka: általában Nassim Nicholas Taleb menedzsmentszakértőnek tulajdonítja.
- 9 A világ népessége: a történelmi becslések forrása McEvedy–Jones, 1978.
- 10 Szubjektív valószínűség az emlékezeti elérhetőségen keresztül: Tversky–Kahneman, 1973, 1974.

- 11 A kockázat téves felmérése: Gardner, 2008; Ropeik–Gray, 2002; Slovic–Fischhoff–Lichtenstein, 1982.
- 12 A legnagyobb szörnyűségek, amiket az emberek elkövettek: White, 2010a. Lásd még White, 2011, az események narratívája és újabb becslések. A weboldal felsorolja a becslések alapjául szolgáló számokat és forrásokat.
- 13 An Lushan-felkelés: White megjegyzi, hogy a számok ellentmondásosak. Egyes történészek a migrációnak vagy a népszámlálás összeomlásának tulajdonítják; mások hihetőnek tartják, mert a gazdálkodókat igen érzékenyen érintette az öntözés infrastruktúrájának tönkretétele.
- 14 Asszír harci szekerek: John Keegan: *A hadviselés története*. Fordította Bart István. Corvina, 2002, 175.
- 15 Gyomorforgató vadállatiasság: Saunders, 1975, 65.
- 16 „A férfi legnagyobb öröme”: Számos forrás idézi, többek között Gat, 2006, 427.
- 17 Dzsingisz Y-kromoszómája: Zerjal et al, 2003.
- 18 Koponyákból épült tornyok: Rummel, 1994, 51.
- 19 Elfeledett tömegmészárlások: White, 2011.
- 20 Háborús lista i. e. 3000-től: Eckhardt, 1992.
- 21 A háborúk hokiütő alakú görbéje: Eckhardt, 1992, 177.
- 22 Az Associated Press hírügynökség vagy a 16. századi szerzetesek: Payne, 2004, 69.
- 23 A történelmi rövidlátás mint a háborús trendek torzítója: Payne, 2004, 67–70.
- 24 A történelmi rövidlátás mérése vonalzóval: Taagepera–Colby, 1979.
- 25 Katonai horizont: Keegan, 1993, 121–122.
- 26 A háborúban rejlő rossz súlyosabb, mint a jó: Richardson, 1960, xxxvii.
- 27 „Aki túl sokat ítél el, keveset ért”: Richardson, 1960, xxxv.
- 28 „A valóság megbukott”: Richardson, 1960, 35.
- 29 A rabszolga-kereskedelelem mint háború: Richardson, 1960, 113.
- 30 Kihagyott kisebb háborúk: Richardson, 1960, 112, 135–136.
- 31 Portia kontra Richardson: Richardson, 1960, 130.
- 32 Madártávlat és a hipotézisek próbája: Richardson, 1960; Wilkinson, 1980.
- 33 A csoportosulás illúziója: Feller, 1968.
- 34 Szerencsejátékosok tévedése: Kahneman–Tversky, 1972; Tversky–Kahneman, 1974.
- 35 A szentjánosbogarak és a konstellációk: Gould, 1991.
- 36 A háborúk véletlenszerűen törnek ki a Singer és Small-féle Correlates of War Project szerint is, Singer–Small, 1972, 205–206 (lásd még Hembold, 1998); Quincy Wright adatbázisa *A háború vizsgálatában*, Richardson, 1960, 129; Pitirim Sorokin listája 2500 év háborúiról, Sorokin, 1957, 561; és a Levy-féle Great Power War-adatbázis, Levy, 1983, 136–37.
- 37 A háborúk időtartamának exponenciális eloszlását állapította meg a Conflict Catalog is, Brecke, 1999, 2002.
- 38 A háborúk az első évben érnek véget a legnagyobb valószínűséggel: Pontosabban lásd Wilkinson, 1980.
- 39 Nincsenek jó ciklusok: Richardson, 1960, 140–141; Wilkinson, 1980, 30–31; Levy, 1983, 136–138; Sorokin, 1957, 559–563; Luard, 1986, 79.
- 40 A történelem nem motor: Sorokin, 1957, 563.
- 41 A 20. század legfontosabb embere: White, 1999.
- 42 Az első világháború elkerülhető lett volna: Lebow, 2007.
- 43 A történészek Hitlerrel: idézi Mueller, 2004a, 54.
- 44 Ha nincs Hitler, nincs második világháború: Mueller, 2004a, 54.
- 45 Ha nincs Hitler, nincs holokauszt: Mueller, 2004a, 54.
- 46 A fej valószínűsége: Keller, 1986. Persi Diaconis statisztikus és bűvész egymás után tízszer képes fejet dobni; lásd E. Landuis: „Lifelong debunker takes on arbiter of neutral choices”, *Stanford Report*, 2004. jún. 7.
- 47 Henri Poincaré: *Science and Method*, idézi Richardson, 1960, 131.
- 48 „az emberiség veszített harciasságából”: Richardson, 1960, 167.
- 49 Más adathalmazok is ugyanerre a következtetésre jutnak: „Sorokin, 1957, 564: „Ahogy az itt közölt adatokban semmi nem támasztja alá azt az állítást, hogy a múltban eltűntek a háborúk, úgy a huszadik

- századra vonatkozó rendkívül nagy számok ellenére sem támasztja alá semmi, hogy bármilyen jelentős trend a háborúk fokozódására mutat (vagy mutat majd a jövőben). Nem, a görbe fluktuációkat mutat, ez minden.” Singer–Small, 1972, 201: „Valóban egyre több a háború, ahogy nemzedékünk számos tudósa és laikusá véli? A válasz egy nagyon határozott nem.” Luard, 1986, 67: „A háború általános gyakorisága [1917 és 1986 között] nem sokban különbözött a korábbi korszakban [1789–1917] jellemzőtől... A fontosabb mutató, az egy államra jutó átlagos háborúk száma most alacsonyabb, ha az 1789 és 1914 közötti teljes időszakkal vetjük össze. De ha csak az 1815 és 1914 közötti időszakkal hasonlítjuk össze, nem tapasztalunk komoly csökkenést.”
- 50 Kevesebb, de több halálos áldozatot követelő háború: Richardson, 1960, 142.
 - 51 Technikai értelemben nem „arányosak”, mert általában nem nullánál metszik egymást, hanem „lineárisan kapcsolódnak”.
 - 52 Hatványtörvény-eloszlás a Correlates of War-adathalmazban: Cederman, 2003.
 - 53 A hatványtörvény-eloszlás ábrázolása: Newman, 2005.
 - 54 Hatványtörvény-eloszlás, elmélet és adatok: Mitzenmacher, 2004, 2006; Newman, 2005.
 - 55 Zipf törvényei: Zipf, 1935.
 - 56 Szavak gyakorisága: Francis–Kucera, 1982.
 - 57 Hatványtörvény-eloszlást mutató jelenségek: Hayes, 2002; Newman, 2005.
 - 58 Példák a normális és a hatványtörvény-eloszlásra: Newman, 2005.
 - 59 Newman a lakosság pontos méretével, nem pedig mérettartományokkal ábrázolta a városok százalékát, hogy összemérhetőek legyenek az egységek a lineáris és a logaritmusos grafikonon (személyes közlés, 2011. február 1.).
 - 60 A háború okai: Levy–Thompson, 2010; Vasquez, 2009.
 - 61 Hatványtörvény-eloszlást előidéző mechanizmusok: Mitzenmacher, 2004; Newman, 2005.
 - 62 A halálos kimenetelű konfliktusok és a városok hatványtörvény-eloszlása: Richardson, 1960, 154–156.
 - 63 Önszerveződő kritikalitás és a háborúk mérete: Cederman, 2003; Roberts–Turcotte, 1998.
 - 64 Anyagháborús játszma: Maynard Smith, 1982, 1988; lásd még Dawkins 1976/1989.
 - 65 Veszteségkerülés: Kahneman–Renshon, 2007; Kahneman–Tversky, 1979; 1984; Tversky–Kahneman, 1981. Elsüllyedt költségek a természetben: Dawkins–Brockmann, 1980.
 - 66 A több halálos áldozattal járó háborúk tovább tartanak: Richardson, 1960, 130; Wilkinson, 1980, 20–30.
 - 67 A hosszabb háborúk költségeinek nemlineáris növekedése: a Correlates of War államközi háborúkra vonatkozó adatai szerint (Sarkees, 2000) az ott szereplő 79 háború halálos áldozatait jobban jelzi előre az időtartam exponenciális függvénye (amely a változás 48 százalékáért felel), mint maga az időtartam (amely a változás 18 százalékáért felel).
 - 68 Weber-törvény az észlelt halálesetekkel kapcsolatban: Richardson, 1960, 11.
 - 69 A Weber-törvény újrafelfedezése az észlelt halálesetek kapcsán: Slovic, 2007.
 - 70 Az elsüllyedt költségekkel operáló anyagjátszma hatványtörvény-eloszláshoz vezet: Wilkinson, 1980; 23–26; Weiss, 1963; Jean-Baptiste Michel, személyes közlés.
 - 71 80/20 szabályok: Newman, 2005.
 - 72 A kisebb konfliktusok interpolálása: Richardson, 1960, 148–150.
 - 73 Gyilkosságok az Egyesült Államokban: Fox–Zawitz, 2007; a 2006–2009 közötti évek adatait évi 17 000-ként extrapolálták, a becsült összes áldozat 955 603.
 - 74 A gyilkosságok száma meghaladja a háborúval összefüggő haláleseteket: Krug et al., 2002, 10; lásd a 76-os jegyzetet is.
 - 75 A háború kevesebb halálos áldozatot szed, mint a betegségek: Richardson, 1960, 153.
 - 76 A háborúk még mindig kevesebb áldozatot szednek, mint a betegségek: A WHO *World report on violence and health* jelentése szerint 2000-ben 520 000 gyilkosság és 310 000 „háborúval összefüggő haláleset” történt. A körülbelül 56 millió összes halálesetet figyelembe véve az erőszakos halálesetek aránya mintegy 1,5 százalék. Ezt a számot nem vethetjük közvetlenül össze Richardson adataival, mert az 1820 és 1952 közötti időszakra vonatkozó becslései sokkal hiányosabbak.
 - 77 80/2 szabály: Annak a 94, 4–7 nagyságrendű háborúnak az alapján, amelyről Richardsonnak megbízható halálzási adatai voltak.
 - 78 Nagyhatalmak: Levy, 1983; Levy et al., 2001.

- 79 Néhány nagyhatalom nagyon sokat háborúzik: Levy, 1983, 3.
- 80 A nagyhatalmak még mindig sokat háborúznak: Gleditsch et al., 2002; Lacina–Gleditsch, 2005; <http://www.prio.no/Data/>.
- 81 A nagyhatalmi háborúk szedik a legtöbb halálos áldozatot: Levy, 1983; 107.
- 82 A 20. század utolsó negyedének adatai: Correlates of War, államok közötti adathalmaz, 1816–1997 (v3.0), <http://www.correlatesofwar.org/>, Sarkees, 2000.
- 83 Mint említettem, Levy kizárta a gyarmati háborúkat, kivéve, ha egy nagyhatalom a gyarmati kormány ellen küzdött a felkelők mozgalma élén.
- 84 A 20. század rövid háborúi: a Correlates of War államok közti háborúk adataimaza, 1816–1997 (v3.0), <http://www.correlatesofwar.org/>, Sarkees, 2000; a koszovói háború esetében PRIO Battle Deaths Dataset, 1946–2008, 3.0 verzió, <http://www.prio.no/CSCW/Dataset/Armed-Conglict/Battle-Deaths/>, Gleditsch et al., 2002; Lacina–Gleditsch, 2005.
- 85 Konfliktusok katalógusa: Brecke, 1999, 2002; Long–Brecke, 2003.
- 86 „Európa” definíciója: Bár ragaszkodtam a konfliktusok katalógusának kódolási rendszeréhez, más adathalmazok Ázsiához sorolják ezeket az országokat (lásd például Human Security Report Project, 2008).
- 87 Ugyanezek az adatok logaritmikuskálán az 5.15. ábrára hasonlítanak, vagyis a hatványtörvény-eloszlást tükrözik, ahol a legnagyobb háborúk (a szinte kizárólag európai nagyhatalmakat érintők) felelősek a halálesetek többségéért. Mivel azonban 1950 után jelentősen csökkent az európai háborúk halálos áldozatainak száma, a logaritmikuskála felnagyítja a század utolsó negyedének csekély ugrását.
- 88 A konfliktusok katalógusa és az 1400 előtti európai konfliktusok katalógusa: Long–Brecke, 2003; Brecke, 1999, 2002.
- 89 Kevésbé ismert háborúk: e háborúk egyikét sem említették a nagyjából ezer válasz között, amikor száz internethasználót arra kértem, hogy nevezzenek meg minél több háborút.
- 90 A háború a dolgok természetes rendjének része volt: Howard, 2001, 12, 13.
- 91 Az áldozatok nem sokat számítottak: Luard, 1986, 240.
- 92 Az európai királyok szexuális élete: Betzig, 1986, 1996a, 2002.
- 93 Hűbéri hatalom: Luard, 1986, 85.
- 94 Pitiánér viták a királyok között: Luard, 1986, 85–86, 97–98, 105–106.
- 95 Habsburgok: *Black lamb and grey falcon* (1941), idézi Mueller, 1995, 177.
- 96 Biológia és dinasztikák: Betzig, 1996a, 1996b, 2002.
- 97 A rossz istent tisztelő népek kiirtása: Luard, 1986, 42–43.
- 98 A vallás akadályozza a diplomáciát: Mattingly, 1958, 154, idézi Luard, 1986, 287.
- 99 Az európai politikai egységek számának csökkenése: Wright, 1942, 215; Gat, 2006, 456.
- 100 Katonai forradalom: Gat, 2006; Levy–Thompson, 2010; Levy et al., 2001; Mueller, 2004a.
- 101 Katonák és törvényen kívüliek: Tilly, 1985, 173. Tamás Ábel fordítása.
- 102 Fogd a pénzt és fuss: Mueller, 2004a, 17.
- 103 Katonai átalakulás: Gat, 2006, 456–480.
- 104 Napóleon és a totális háború: Bell, 2007a.
- 105 Viszonylag békés 18. század: Brecke, 1999; Luard, 1986, 82; Bell, 2007a, 5. Bell játékos kölyökkutyákra vonatkozó idézete Michael Howardtól származik.
- 106 Ideológia, nacionalizmus és felvilágosodás: Howard, 2001.
- 107 Napóleon heves Franciaországa: Bell, 2007a.
- 108 A felvilágosodás eltorzítása: Bell, 2007a, 77.
- 109 A felvilágosodás és az ellenfelvilágosodás közti dialektika: Howard, 2001, 38.
- 110 Az európai nagyhatalmak közössége mint a felvilágosodás terméke: Howard, 2001, 41; lásd még Schroeder, 1994.
- 111 A nemzeteknek harcolniuk kell a létükért: Howard, 2001, 45.
- 112 A konzervatívok és a nacionalisták egyesültek: Howard, 2001, 54.
- 113 Hegeli nacionalizmus: Luard, 1986, 355.
- 114 Marxizmus és nacionalizmus: Glover, 1999.
- 115 Az önmeghatározás mint dinamit: idézi Moynihan, 1993, 83.
- 116 A háború jó: az idézetek forrása Mueller, 1989, 38–51.
- 117 Materializmusban fuldoklás: idézi Mueller, 1995, 187.
- 118 A béke rossz: az idézetek forrása Mueller, 1989, 38–51.
- 119 A háború morális megfélelője: James, 1906/1971.
- 120 Belloc háborúra vágyott: Mueller, 1989, 43.
- 121 Valéry háborúra vágyott: Bell, 2007a, 311.
- 122 Sherlock Holmes is háborút akart: Sir Arthur Conan Doyle *Összes Sherlock Holmes története*. Fordította Takácsy Gizella. Budapest, Szukits könyvek, 2016, 352.
- 123 Miért került sor az első világháborúra: Ferguson, 1998; Gopnik, 2004; Lebow, 2007; Stevenson, 2004.
- 124 8,5 millió: Correlates of War Inter-State War Dataset, Sarkees, 2000; 15 millió: White, 2011.
- 125 Az ellenfelvilágosodás ideológiai Németországban, Olaszországban és Japánban: Chirot, 1995; Chirot–McCauley, 2006.
- 126 A hidegháború mint a kommunista terjeszkedés visszaszorítása: Mueller, 1989, 2004a.
- 127 19. századi békemozgalmak: Howard, 2001; Kurlansky, 2006; Mueller, 1989, 2004a; Payne, 2004.
- 128 A pacifisták kigúnyolása: Mueller, 1989, 30.
- 129 Shaw kárálása: Idézi Wearing, 2010, viii.
- 130 Mit írt valójában Angell: Ferguson, 1998; Gardner, 2010; Mueller, 1989.
- 131 A háború már nem igazolható: Luard, 1986, 365.
- 132 Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan*. Fordította Ortutay Katalin.
- 133 Remarque: *Nyugaton a helyzet változatlan*. Fordította Ortutay Katalin.
- 134 A németek többségének háborúellenessége az 1930-as években: Mueller, 1989, 2004a.
- 135 Hitler alternatívái nem robbantották volna ki a második világháborút: Turner, 1996.
- 136 Hitler ördögi zsenialitása: Mueller, 1989, 65. Hitler manipulálja a világot: Mueller, 1989, 64.
- 137 Meg vagyunk átkozva: lásd Mueller, 1989, 271, 2-es és 4-es jegyzet és 98.
- 138 Morgenthau a harmadik világháborúról: idézi Mueller, 1995, p. 192.
- 139 A hidegháború szuperhatalmai kitértek egymás útjából: idesorolhatjuk Koreát is, ahol a Szovjetunió csak korlátozott légi segítséget nyújtott észak-koreai szövetségének, és soha nem merészkedett kilencven kilométernél közelebb a hadszíntérhez.
- 140 A nagyhatalmak leghosszabb békés időszaka a Római Birodalom óta: Mueller, 1989, 3–4; Gaddis, 1989.
- 141 Egyetlen sereg sem kelt át a Rajnán: B. DeLong: „Let us give thanks (Wacht am Rein Department)”, 2004. nov. 12., http://www.j-bradford-delong-net/movable_type/2004-2_archives/000536.html.
- 142 Nem került sor államközi háborúra Nyugat-Európában: Correlates of War Inter-State War Dataset (v3.0), Sarkees, 2000.
- 143 Nem került sor államközi háborúra Kelet-Európában: Correlates of War Inter-State War Dataset (v3.0), Sarkees, 2000. Az *államközi háború* meghatározása a CoW alapján: évi ezer sebesült és mindkét oldalon az államközi rendszer tagjai harcolnak. Jugoszlávia 1999-es NATO-bombázása nem szerepel a jelenlegi CoW-adatbázisokban, mert azok 1997-ig tartanak; a PRIO Dataset nemzetközivé eszkalálódott államon belüli (polgár-) háborúnak tekinti, mert a NATO a Koszovói Felszabadítási Hadsereg mellett avatkozott be. Megjegyzendő, hogy Levy kritériumai szerint nagyhatalmat érintő háborúnak számítana.
- 144 Nem került sor államközi háborúra a fejlett országok között: Mueller, 1989, 4 és 271, 5-ös jegyzet.
- 145 A hódítások számának csökkenése 1948 óta: Mark Zacher politológus alapos vizsgálata (Zacher, 2001) hetet említ: India–Goa (1961), Indonézia–Nyugat-Irián (1961–62), Kína – Északkeleti határvidék (1962), Izrael Jeruzsálem/Nyugati part/Gáza/Golan (1967), Észak-Vietnám–Dél-Vietnám (1975), Irán–Hormuz és Perzsa-öbölben (1971) és Kína–Paracel-szigetek (1974). Néhány további sikeres agresszió csekély változásokhoz vagy új politikai entitások kialakulásához vezetett.
- 146 A történelem legnagyobb hatalomátadása: Sheehan, 2008, 167–171.
- 147 Nincs többé gyarmati és birodalmi háború: Human Security Centre, 2005; Human Security Report Project, 2008.
- 148 Egyetlen állam sem szűnt meg: Zacher, 2001.
- 149 A 20. század első felében huszonkettő, a második felében nulla államot foglaltak el: Russett–Oneal, 2001, 180.
- 150 A dánok örjögve várják az összezsapást: Mueller, 1989, 21.

- 151 A nagyhatalmak közti béke leghosszabb periódusa: Levy et al., 2001, 18.
- 152 Egyetlen nagyhatalmi háború esély hatvanöt év alatt: 1991-ben Levynek ki kellett zárnia a koreai háborút, hogy megállapítsa, mindössze 0,005 százalék a nagyhatalmak második világháború óta vívott háborúinak valószínűsége (lásd Levy et al., 2001, 11-es jegyzet). Két évtizeddel később már nincs szükség ilyen döntésre a komoly statisztikai jelentőség bizonyításához.
- 153 A hosszú béke valószínűtlensége: az 1495 és 1945 között a nagyhatalmak között kitörő, illetve a legalább egy nagyhatalom részvételével kitörő háborúk számának forrása Levy, 1983, 4.1. táblázat, 88–91. Az 1815 és 1945 között az európai államok között kitörő háborúk forrása a Correlates of War Dataset, Sarkees, 2000. Ezeket megszoroztam 65-tel a Poisson-eloszlás lambda paraméterének eléréséhez, és ebből az eloszlásból számítottam ki a megfigyelt háborúk valószínűségét.
- 154 A háborúk visszaszorulásának korai jóslata: Levi, 1981; Gaddis, 1986; Holsti, 1986; Luard, 1988; Mueller, 1989; Fukuyama, 1989; Ray, 1989; Kaysen, 1990.
- 155 „Háború utáni” világ: Jervis, 1988, 380.
- 156 Aggódo jóslat: Kaysen, 1990, 64.
- 157 A háború már nem kívánatos: John Keegan: *A hadviselés története*. Fordította Bart István. Budapest, Corvina, 2002, 70.
- 158 Lehet, hogy nem lesz többé háború: Howard, 1991, 176.
- 159 Megdőbbentő folytonossági hiány: Luard, 1986, 77.
- 160 Ilyen még nem volt a történelemben: Gat, 2006, 609.
- 161 Toborzó különítmények: Payne, 2004, 73.
- 162 Csökkenő időtartamú sorkatonaság: Sheehan, 2008, 217.
- 163 Sorkatonaság negyvennyolc országban: Payne, 2004; International Institute for Strategic Studies, 2010; Central Intelligence Agency, 2010.
- 164 Az egyenruhás állampolgárok aránya a militarizmus legjobb indikátora: Payne, 1989.
- 165 Katonák átlagos aránya: 63, a vizsgált periódusban létező ország súlyozatlan átlaga, Correlates of War National Material Capabilities Dataset (1816–2001), Sarkees, 2000, <http://www.correlatesofwar.org>.
- 166 Az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatával kapcsolatos nyugtalanság: Hunt, 2007, 202–203.
- 167 A nemzetállam szerepvésztése: V. Havel: „How Europe could fail”, *New York Review of Books*, 1993. nov. 18., 3.
- 168 A terület a háború legfontosabb kérdése: Vasquez, 2009, 165–166.
- 169 A területi integritás normája: Zacher, 2001.
- 170 Kognitív iránypontok a pozitív összegű tárgyalás során: Schelling, 1960.
- 171 Az élet nagyobb értéke: Luard, 1986, 268.
- 172 Hruscsov: idézi Mueller, 2004a, 74.
- 173 Carter visszafogottsága: „Carter defends handling of hostage crisis”, *Boston Globe*, 2009. nov. 17.
- 174 A megszállás elkerülése a kubai rakétaválság során: Glover, 1999, 202.
- 175 RFK a kubai rakétaválságról: Kennedy, 1969/1999, 49.
- 176 Hruscsov és Kennedy kötélfűzése: idézi Glover, 1999, 202.
- 177 A hidegháború mint létra vagy mozgólépcső: Mueller, 1989.
- 178 A katonák tartózkodása a hiábavaló öldökléstől: Hoban, 2007; Jack Hoban, személyes közlés, 2009. nov. 14.
- 179 Az Etikusi Haditengerész Harcos: Hoban, 2007, 2010.
- 180 „Vadásztörténet”: Humphrey, 1992.
- 181 Viszonylag kevés áldozat a harcmezőn: A PRIO-adatbázis (Lacina–Gleditsch, 2005) szerint 2001 és 2008 között 14 200 katona esett el a harcokban Afganisztánban; Irakban pedig 13 500. Az országokon belüli konfliktusokban többen haltak meg; erről a következő fejezetben lesz szó.
- 182 Új hadjárat a felkelők ellen: N. Shachtman: „The end of the air war”, *Wired*, 2010. jan., 102–109.
- 183 A célpontok okos megválasztásával kevesebb civil veszt életét: Goldstein, 2011.
- 184 Afganisztáni civil áldozatok: Bohannon, 2011. A saját becslésem, a 2004–2010 között elhunyt 5300 civil a 2004–2009 között jelentett 4024 civil haláleset (1260. o.) és a 2010-re becsült 1152 haláleset (a 2009-re és 2010-re becsült 2537 haláleset 55 százaléka, 1257. o.) összege. Rummel (1997) 843 000-re becsüli a vietnámi civil áldozatok számát, 6.1.A táblázat. Ez egybecseng a PRIO New War Dataset

- (Gleditsch et al., 2002; Lacina, 2009) által becsült 1,6 millió összes áldozattal (civilék plusz katonák), és azzal a 6. fejezetben kifejtett feltételezéssel, hogy az összes halálos áldozat mintegy fele civil volt.
- 185 Robert Kagan: Erő és gyengeség, Musza István fordítása. *Café Babel*, 47–48. szám, 51–67.
- 186 „Elég ebből”: Sheehan, 2008.
- 187 Ez nem a Wehrmacht: E-mail Kabulból, 2003. dec. 11.
- 188 Félelem az atomtól: Lásd Mueller, 1989, 271, 3-as jegyzet. Újabb példáért lásd van Creveld, 2008.
- 189 A terror keménykötésű gyermeke: Winston Churchill: „Sohase csüggedjünk”. In *Sohase engedjete! Winston Churchill legjobb beszédei*. Fordította Gy. Horváth László. Budapest, Európa, 2006, 415.
- 190 Nobelt az atomnak: Idézi Mueller, 2004a, 164.
- 191 A hosszú béke nem nukleáris béke: Mueller, 1989, 5. fejezet; Ray, 1989, 429–431.
- 192 Dinamitbéke: Idézi Ray, 1989, 429.
- 193 Az új fegyverek nem hoztak békét: Ray, 1989, 429–430.
- 194 Repülőőről szórt mérges gáz: Mueller, 1989.
- 195 A tömegpusztító fegyverek nem riasztanak el a háborútól: Luard, 1986, 396.
- 196 Az atomhatalmak blöffje: Ray, 1989, 430; Huth–Russell, 1984; Kugler, 1984; Gochman–Maoz, 1984, 613–615.
- 197 Nukleáris tabu: Achelling, 2000, 2005; Tannenwald, 2005b.
- 198 A neutronbomba megfelel az igazságos háborúnak: Tannenwald, 2005b.
- 199 Nem egészen tabu: Paul, 2009; Tannenwald, 2005b.
- 200 Százszorszép hirdetés: „Daisy: The Complete History of an Infamous and Iconic Ad”, <http://conelrad.com/daisy/index.php>.
- 201 Káin bélyege: idézi Tannenwald, 2005b, 30.
- 202 Hiroshima megszentése: idézi Schelling, 2005, 373.
- 203 A nukleáris tabu fokozatos kialakulása: Schelling, 2005; Tannenwald, 2005b. Dullest idézi Schelling, 2001, 1.
- 204 Eisenhower az atomfegyverről: Schelling, 2000, 2.
- 205 Johnson jóváhagyja a tabut: Schelling, 2000, 3.
- 206 Kennedy jóslata a nukleáris terjeszkedésről: Mueller, 2010a, 90.
- 207 A Németország és Japán atomhatalommá válásával kapcsolatos előrejelzések: Lásd Mueller, 2010a, 92.
- 208 Elítéli a civilizált világ: idézi Price, 1997, 91.
- 209 Churchill a vegyi fegyverekről: idézi Mueller, 1989, 85.
- 210 Mérgező gáz véletlen kibocsátása: Mueller, 1989, 85; Price, 1997, 112.
- 211 Szaddámot vegyi támadásért akasztották fel: „Charges facing Saddam Hussein”, BBC News, 2004. júl. 1., http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3320293.stm.
- 212 A gáz nem követelt sok halálos áldozatot: Mueller, 1989, 84; Mueller, 2004a, 43.
- 213 *Venomous Woman*: Hallissy, 1987, 5–6, idézi Price, 1997, 23.
- 214 „Atomfegyvermentes világot”: Perry–Schultz–Kissinger–Nunn, 2008; Schultz–Perry–Kissinger–Nunn, 2007.
- 215 Az egykori védelmi és külügyminiszterek, valamint a nemzetbiztonsági tanácsadók háromnegyede: Schultz, 2009, 81. Globális zéró: www.globalzero.org.
- 216 A globális zéró útterve: Global Zero Commission, 2010.
- 217 A globális zéró szkeptikusai: Schelling, 2009; H. Brown – J. Deutch: „The nuclear disarmament fantasy”, *Wall Street Journal*, 2007. nov. 19., A19. A globális zéróval kapcsolatos tervek: B. Blechman: „Stop at Start”, *New York Times*, 2010. febr. 19.
- 218 A demokrácia elavult: D. Moynihan: „The American experiment”, *Public Interest*, 1975. ősz, idézi Mueller, 1995, 192. További példákért lásd Gardner, 2010.
- 219 Demokráciák és autokráciák: Marshall–Cole, 2009.
- 220 Viták a demokratikus békéről: Mueller, 1989, 2004a; Ray, 1989; Rosato, 2003; White, 2005b.
- 221 A demokratikus béke Pax Americana: Rosato, 2003.
- 222 A demokratikus béke visszavág: Russell–Oneal, 2001; White, 2005b.
- 223 Statisztikai demokratikus béke: Russell–Oneal, 2001.

- 224 Katonai államközi viták: Gochman–Maoz, 1984; Jones–Bremer–Singer, 1996.
- 225 Bőséges számú katonai jellegű államközi vita: Russett–Oneal, 2001 elemzésének alapja a Correlates of War Project Militarized Interstate Dispute 2.1 adatbázisa (Jones et al., 1996), amely 1885-től 1992-ig tart (lásd még Gochman–Maoz, 1984). Russett, 2008 azóta a 3.0 adatbázis adatait is figyelembe vette (Ghosn–Palmer–Bremer, 2004), amely 2001-ig tart.
- 226 A demokratikus béke alátámasztása: Russett–Oneal, 2001, 108–111; Russett, 2008, 2010.
- 227 A demokráciák minden szempontból békésebbek: Russett–Oneal, 2001, 116.
- 228 Nem létezik autokratikus béke: Russett–Oneal, 2001, 115.
- 229 A demokratikus béke nem Pax Americana: Russett–Oneal, 2001, 112.
- 230 Sem Pax Americana, sem Pax Britannica nem létezik: Russett–Oneal, 2001, 188–189.
- 231 Béke az új demokráciákban: Russett–Oneal, 2001, 121.
- 232 A 19. században nem volt demokratikus béke: Russett–Oneal, 2001, 114.
- 233 Liberális béke: Gleditsch, 2008; Goldstein–Pevehouse, 2009; Schneider–Gleditsch, 2010.
- 234 Arany ívek béke: az elképzelést általában Thomas Friedman újságírónak tulajdonítják. Egy korábbi jelentéktlenebb kivétel a Panama elleni USA-támadás 1989-ben, de a halálos áldozatok száma ebben az esetben nem éri el a háborúhoz a bevett meghatározás szerint szükséges minimumot. Szintén kivétel lehet az 1999-es Kargil-háború Pakisztán és India között, attól függően, hogy a pakisztáni csapatokat független gerilláknak vagy kormányzati katonáknak tekintjük; lásd White, 2005b.
- 235 A kereskedelem-béke összefüggés szkeptikusai: Gaddis, 1986, 111; Ray, 1989.
- 236 Támadás és kereskedelem: Keegan, 1993, például 126.
- 237 Anglia és Németország közti kereskedelem az első világháború előtt: Ferguson, 2006.
- 238 Mégis a kereskedelem magyarázza az első világháborút: Gat, 2006, 554–557; Weede, 2010.
- 239 A kereskedelem csökkent a konfliktust: Russett–Oneal, 2001, 145–148. Még a gazdasági növekedést figyelembe véve is: 153.
- 240 Kereskedelem és fejlődés: Hegre, 2000.
- 241 Nyitottság a globális társadalomra: Russett–Oneal, 2001, 148.
- 242 A demokrácia csak diadikus; a kereskedelem monadikus is: McDonald, 2010; Russett, 2010.
- 243 Kapitalista béke: Gartzke, 2007; Mueller, 1999, 2010b; Rosecrance, 2010; Schneider–Gleditsch, 2010; Weede, 2010.
- 244 A demokrácia és a kapitalizmus egymás ellen fordítása: Gartzke–Hewitt, 2010; McDonald, 2010; Mousseau, 2010; lásd ugyanakkor Russett, 2010.
- 245 „Keress pénzt, ne háborúzz”: Gleditsch, 2008.
- 246 Tudósok és a világkormány: Mueller, 1989, 98.
- 247 Bertrand Russell és a megelőzést célzó atomháború: Mueller, 1989, 109–110; Sowell, 2010, 8. fejezet.
- 248 Európai gazdasági közösségek: Sheehan, 2008, 158–59.
- 249 A béke és az európai kormányközi szervezetek: Sheehan, 2008.
- 250 Mindhárom változó: Russett, 2008.
- 251 Nemzetközi kapcsolatok és erkölcsi normák: Cederman, 2001; Mueller, 1989, 2004a, 2007; Nadelmann, 1990; Payne, 2004; Ray, 1989.
- 252 „Realizmus” a nemzetközi kapcsolatokban: Lásd Goldstein–Pevehouse, 2009; Ray, 1989; Thayer, 2004.
- 253 Az eszmék és a hidegháború vége: Bennett, 2005; English, 2005; Tannenwald, 2005a; Tannenwald–Wohlforth, 2005; Thomas, 2005.
- 254 Glasznoszty: A. Brown: „When Gorbachev took charge”, *New York Times*, 2010. márc. 11.
- 255 Sándor Pál fordítása. Békécsaba, Gesmey, 1926.
- 256 Vissza Kanthoz: Cederman, 2001.
- 257 Tanult a hibáiból: lásd még Dershowitz, 2004a.

6. fejezet: Az új béke

- 1 A szakértők előrejelzései: Gardner, 2010; Mueller, 1995, 2010a.
- 2 „nagyhatalmi rivalizálás”: idézi S. McLemee: „What price Utopia” (J. Gray *Black Mass* című könyvének kritikája), *New York Times Book Review*, 2007. nov. 25., 20.
- 3 „vértől iszamos körforgás”: S. Tanenhaus: „The end of the journey: From Whittaker Chambers to George W. Bush”, *New Republic*, 2007. júl. 2., 42.
- 4 „terrorizmusról... és népi társokról”: idézi C. Lambert: „Le Professeur”, *Harvard Magazine*, 2007. júl.–aug., 36.
- 5 „veszélyesebb, mint valaha”: idézi C. Lambert: „Reviewing »reality«”, *Harvard Magazine*, 2007. márc.–ápr., 45.
- 6 „ugyanazt a mocskoságot műveli”: M. Kinsley: „The least we can do”, *Atlantic*, 2010. okt.
- 7 Hamis veszélyérzet: Leif Wenar, idézi Mueller, 2006, 3.
- 8 „új háborúk”: Kaldor, 1999.
- 9 Egzisztenciális fenyegetés: az idézeteket lásd Mueller, 2006, 6, 45.
- 10 Az „új háborúk” halálos áldozatainak és menekülteinek csökkenő száma: Melander–Oberg–Hall, 2009; Goldstein, 2011; Human Security Report Project, 2011.
- 11 Konfliktusok katalógusa: Brecke, 1999, 2002; Long–Brecke, 2003.
- 12 PRIO Battle Deaths Dataset: Lacina–Gleditsch, 2005; <http://www.prio.no/CSCW/Datasets/Armed-Conflict/Battle-Deaths/>.
- 13 A konfliktusok hasonló adatbázisai: UCDP: <http://www.prio.no/CSCW/Datasets/Armed-Conflict/UCDP-PRIO>. SIPRI: <http://www.sipri.org>. Stockholm International Peace Research Institute, 2009. Human Security Report Project: <http://www.hsrproject.org/>; Human Security Centre, 2005, 2006; Human Security Report Project, 2007, 2008, 2009.
- 14 A fegyveres konfliktusok kategóriái: Human Security Report Project, 2008, 10; Hewitt–Wilkenfeld–Gurr, 2008; Lacina, 2009.
- 15 A népi társ több emberéletet követel: Először Rummel, 1994 számította ki, hogy a 20. században több emberrel végzett a népi társ, mint a háború, öt követte White, 2005a, és ezt fejezi ki Goldhagen 2009-es könyvének címe, *Worse than War* (Rosszabb, mint a háború). White 2011 szerint az összehasonlítás attól függ, hogy hová soroljuk a háború során elkövetett népi társat, amely a népi társ okozta halálesetek feléért felelős. A holokauszt halálos áldozatainak többsége például életben maradhatott volna, ha Németország nem rohanja le Európát. Ha a háborúk során elkövetett népi társat is a háborúk számlájára írjuk, akkor a háború követel több emberéletet, 105 millió a 40 millióhoz. Ha a békeidőben elkövetett népi társokhoz számoljuk, a népi társ jár több áldozattal, 81 millió a 64 millióhoz. (Egyik szám sem tartalmazza az éhínségek halálos áldozatait.)
- 16 Népi társ adatbázisai: Eck–Hultman, 2007; Harff, 2003, 2005; Rummel, 1994, 1997; „One-Sided Violence Dataset” in <http://www.pcr.uu.se/research/ecdp/datasets/>.
- 17 Halálesetek kategóriái: PRIO Documentation of Coding Decisions, Lacina, 2009, 5–6; Human Security Report Project, 2008.
- 18 Az ok-okozati összefüggés fogalma: Pinker, 2007b, 65–73, 208–225.
- 19 Az első világháború és az 1918-as influenzajárvány: Oxford et al., 2002.
- 20 Kevés halálos harcokkal összefüggésben: 2000–2005 átlaga, a Human Security Report Project, 2007 államalapú konfliktusainak halálos áldozatai nyomán, az UCDP/PRIO-adatbázis alapján, Gleditsch et al., 2002. A népességi adatok alapja az *International Data Base*, U.S. Census Bureau, 2010c.
- 21 Átlagos gyilkossági arány: Krug et al., 2002, 10.
- 22 E bekezdés valamennyi számának forrása a PRIO-adatbázis: Gleditsch et al., 2002; Lacina, 2009; Lacina–Gleditsch, 2005. Az adatbázis némileg eltér az UCDP/PRIO-adatbázistól, amely a három grafikon alapja: Human Security Centre, 2006; Human Security Report Project, 2007.
- 23 Államközi háborúk: PRIO New War Dataset, legjobb becslések. Gleditsch et al., 2002; Lacina, 2009.
- 24 Kína békés felemelkedése: Bijian, 2005; Weede, 2010; Human Security Report Project, 2011. Törökország békés szomszédságpolitikája: „Ahmet Davutoglu”, *Foreign Policy*, 2010. dec., 45. Brazília

- hencegése: S. Glasser: „The FP Interview: The Soft-Power Power” (interview with Celso Amorim), *Foreign Policy*, 2010. dec., 43.
- 25 Kelet-ázsiai béke: Human Security Report Project, 2011, 1., 3. fejezet.
- 26 A polgárháborúk csökkenő halálos áldozatai: Marshall–Cole, 2009, 114.
- 27 A háborúk halálos áldozatainak csökkenése általánosságban: Human Security Report Project, 2009, 2.
- 28 Szegénység és háború: Human Security Centre, 2005, 152, Macartan Humphreys és Ashutosh Varshney adatai alapján.
- 29 A szegénység nem feltétlenül vezet az erőforrásokkal kapcsolatos erőszakos versenyhez: Fearon–Laitin, 2003; Theisen, 2008.
- 30 A háború mint visszafejlődés: Human Security Report Project, 2008, 5; Collier, 2007.
- 31 A gazdagabb kormányok képesek a béke fenntartására: Human Security Report Project, 2011, 1. és 3. fejezet.
- 32 A strukturális változók lassan változnak: Human Security Report Project, 2007, 27.
- 33 A rendőrök gondoskodtak a szeretetről: Idézi Goldhagen, 2009, 212.
- 34 Rossz rendőrök: Fearon–Laitin, 2003; Mueller, 2004a.
- 35 A mi gazemberünk: Nem biztos, hogy a mondás Rooseveltől származik; lásd <http://message.snopes.com/Showthread.php?t=8204>.
- 36 A távháború csak részben indokolja a csökkenést: Human Security Centre, 2005, 153.
- 37 Mao közönyösen viszonyult a halálos áldozatokhoz: idézi Glover, 1999, 297.
- 38 Maót nem zavarja, ha az emberiség fele meghal: idézi Mueller, 2010a.
- 39 A vietnámiak nem törődnek a veszteségekkel: Mueller, 2004a, 76–77. Téves amerikai becslések: Blight–Lang, 2007.
- 40 Szakállat növesztetni vagy Európában maradni: C. J. Chivers – M. Schwirtz: „Georgian president vows to rebuild army”, *New York Times*, 2008. aug. 24.
- 41 Anokrácia: Human Security Report Project, 2007, 2008; Marshall–Cole, 2009.
- 42 Az anokráciák problémái: Marshall–Cole, 2008. Lásd még Pate, 2008, 31.
- 43 Az anokráciák eloszlása: Human Security Report Project, 2008, 48–49.
- 44 Erőforrás-átok: Collier, 2007; Faris, 2007; Ross, 2008.
- 45 Az alsó milliárd a 14. században él: Collier, 2007, 1.
- 46 A háború maradványai: Mueller, 2004a, 1.
- 47 Pucér Fenék tábornok: Mueller, 2004a, 103.
- 48 A polgárháborúk statisztikái: Fearon–Laitin, 2003, 76.
- 49 Az afrikai kormányok fejlődése: Human Security Report Project, 2007, 26–27.
- 50 Afrikai demokratikus vezetők: R. Rotberg: „New breed of African leader”, *Christian Science Monitor*, 2002. jan. 9.
- 51 Nemzetközi nyomás: Human Security Report Project, 2007, 28–29; Human Security Centre, 2005, 153–155.
- 52 A demokráciákban nincs komoly polgárháború: Gleditsch, 2008; Lacina, 2006.
- 53 A globalizáció csökkenti a polgári konfliktust: Blanton, 2007; Bussman–Schneider, 2007; Gleditsch, 2008, 699–700.
- 54 Békefenntartás: Fortna, 2008; Goldstein, 2011.
- 55 Halmazódó polgári konfliktusok: Hewitt et al., 2004, 24; Human Security Report Project, 2008, 45. Kitérés és befajzódás: Fearon–Laitin, 2003.
- 56 A békefenntartás terjedése és a nemzetközi aktivitás: Human Security Centre, 2005, 153–155; Fortna, 2008; Gleditsch, 2008; Goldstein, 2011.
- 57 Áldottak a békefenntartók: Fortna, 2008, 173.
- 58 Béke és kóktélpártik: Fortna, 2008, 129.
- 59 „Ha Kabbah megy”: Fortna, 2008, 140.
- 60 A békefenntartók segítenek a büszkeség megőrzésében: Fortna, 2008, 153.
- 61 Az ENSZ nem vezet nyilvántartást: Human Security Centre, 2005, 19.
- 62 A hadurak halálos áldozatai: Rummel, 1994, 94.
- 63 A halálos áldozatok számának csökkenése a nem államalapú konfliktusokban: Human Security Report Project, 2007, 36–37; Human Security Report Project, 2011.
- 64 Iraki halálos áldozatok: Fischer, 2008.
- 65 Kongói Demokratikus Köztársaság: Az országra vonatkozó 147 618 összes áldozat az 1998 és 2008 között a harcokkal összefüggésben elesett halálos áldozatok „legjobb becslésének” összege. Az összes háborúra vonatkozó 9,4 millió a legalacsonyabb és legmagasabb, harcokkal összefüggő áldozatokra vonatkozó becslés mértani közepe. Mindkettő forrása a PRIO Dataset, 1946–2008, Version 3.0, <http://www.prio.no/SCSW/Datasets/Armed-Conflict/Battle-Deaths/>, Lacina–Gleditsch, 2005.
- 66 A civil halálos áldozatokra vonatkozó arányok megfordulásának mítosza: Human Security Centre, 2005, 75; Goldstein, 2011; Roberts, 2010; White, 2011.
- 67 Az amerikai polgárháború civil áldozatai: Faust, 2008.
- 68 A *Lancet*ben megjelent vizsgálat: Burnham et al., 2006.
- 69 Az epidemiológiai felmérések torzítása: Human Security Report Project, 2009; Johnson et al., 2008; Spagat–Mack–Cooper–Kreutz, 2009.
- 70 Kiigazítás: Bohannon, 2008.
- 71 Háborús áldozatok retrospektív vizsgálatai: Obermeyer–Murray–Gakidou, 2008.
- 72 A felmérések problémája: Spagat et al., 2009.
- 73 A KDK-ban állítólag áldozatul esett 5,4 millió ember: Human Security Report Project, 2009.
- 74 A KND-ra vonatkozó becslések problémái: Human Security Report Project, 2009.
- 75 Az éhezés és a betegség csökkenése a háború alatt: Human Security Report Project, 2009.
- 76 Védőoltással megóvott életek: Human Security Report Project, 2009, 3.
- 77 Valószínűleg csökkent a közvetett áldozatok száma: Human Security Report Project, 2009, 27.
- 78 A *népirtás*, a *politikai gyilkosság* és a *democídium* definíciója: Rummel, 1994, 31. Tanulmányok a népirtásról: Chalk–Jonassohn, 1990; Chirot–McCauley, 2006; Glover, 1999; Goldhagen, 2009; Harff, 2005; Kiernan, 2007; Payne, 2004; Power, 2002; Rummel, 1994; Valentino, 2004.
- 79 A democídium 170 millió áldozata: Rummel, 1994, 1997.
- 80 Rummel túlzó becslései: White, 2010c, 4-es jegyzet; Dulić, 2004a, 2004b; Rummel, 2004.
- 81 A democídium áldozataira vonatkozó konzervatívabb becslés: White, 2005a, White 2011.
- 82 Democídium a háború alatt: White, 2011; lásd még e fejezet 15-ös jegyzetét.
- 83 Tömeges vízbe fojtás: Bell, 2007a, 182–183; Payne, 2004, 54.
- 84 Az *Einsatzgruppe* több halálos áldozattal jár, mint a gázkamra: Goldhagen, 2009, 124. Korábbi mobil kivégzőosztagok: Keegan, 1993, 166.
- 85 Tuszi módszerek a tömegmészárlásra: Goldhagen, 2009, 120.
- 86 Mit jelentett a „lerombolás”: Chalk–Jonassohn, 1990, 7.
- 87 Mózes ötödik könyve, 28:53–57.
- 88 Kínzás és csonkítás a democídiumok során: Goldhagen, 2009; Power, 2002; Rummel, 1994.
- 89 Művészi tökélytelenség: Dosztojevszkij: *Karamazov testvérek*. Makai Imre fordítása.
- 90 A kulturális forradalom halálos áldozatainak száma: Rummel, 1994, 100. Bár lásd még Harff, 2003, aki konzervatívabb becsléssel szolgál.
- 91 Örjögő vörös gárdisták: Glover, 1999, 290.
- 92 Christian Wirth: Glover, 1999, 342.
- 93 A kategóriák lélektana: Pinker, 1997, 306–313; Pinker 1999/2011, 10. fejezet.
- 94 A sztereotípiák pontossága: Jussim–McCauley–Lee, 1995; Lee–Jussim–McCauley, 1995; McCauley, 1995.
- 95 Kategóriák sztereotípiák alkalmazása nyomás alatt: Jussim et al., 1995.
- 96 A kategóriák viszonyulást tükröznek: Jussim et al., 1995; Lee et al., 1995; McCauley, 1995.
- 97 A szociális csoportok esszencializálása: Gelman, 2005; Gil-White, 1999; Haslam–Rotschild–Ernst, 2000; Hirschfeld, 1996; Prentice–Miller, 2007.
- 98 A democídium motivációinak rendszertana: Chalk–Jonassohn, 1990; Chirot–McCauley, 2006; Goldhagen, 2009; Harff, 2003; Valentino, 2004.
- 99 Kényelmi népirtás: Goldhagen, 2009.
- 100 Az alexandriai zsidók római lemészárlása: Kiernan, 2007, 14.

- 101 Hobbcsi csapda a volt Jugoszláviában: Glover, 1999; Goldhagen, 2009.
- 102 Arisztotelész a gyűlöletről: *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Budapest, Gondolat, 1982.
- 103 Jivaro népirtás: idézi Daly–Wilson, 1988, 232.
- 104 Fandi népirtás: idézi Daly–Wilson, 1988, 231–232.
- 105 Metafora és analógia a kognícióban: Pinker, 2007b, 5. fejezet.
- 106 Féregmetaforák: Chirot–McCauley, 2006; Goldhagen, 2009; Kane, 1999; Kiernan, 2007.
- 107 „Pusztítsd el a serkét”: Kane, 1999. Az idézet forrása Kiernan, 2007, 606.
- 108 Jukik: Idézi Chalk–Jonassohn, 1990, 198.
- 109 Cheyenne-ek: idézi Kiernan, 2007, 606; Kane, 1999.
- 110 A zsidók biológiai metaforái: Chirot–McCauley, 2006, 16, 42; Goldhagen, 2009.
- 111 Az undor pszichológiája: Curtis–Biran, 2001; Rozin–Fallon, 1987; Rozin–Markwith–Stoess, 1997.
- 112 Az undor moralizálása: Haidt, 2002; Haidt et al., 2000; Haidt–Koller–Dias, 1993; Rozin et al., 1997; Schweder–Much–Mahapatra–Park, 1997. Lásd még „Moralitás és tabu” e könyv 9. fejezetében.
- 113 Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Fordította Betlen János. Budapest, Európa, 1990, 140–141.
- 114 Dehumanizálás és démonizálás a népirtásban: Goldhagen, 2009. Lásd még Haslam, 2006.
- 115 Gyilkos ideológia: E fejezet mottója, Szolzenyicin 1973.
- 116 Eredetmitoszok: Geary, 2002.
- 117 Ösztönös közgazdaságtan: Caplan, 2007; Caplan–Miller, 2010; Fiske, 1991, 1992, 2004a; Sowell, 1980, 2005.
- 118 A közvetítőként működő kisebbségek mobilitása: Sowell, 1996.
- 119 A közvetítőként működő kisebbségekkel szembeni erőszak: Chirot, 1994; Courtois et al., 1999; Glover, 1999; Horowitz, 2001; Sowell, 1980, 2005.
- 120 Marxizmus és kereszténység: Chirot–McCauley, 2006, 142–143.
- 121 Nácizmus és Jelenések könyve: Chirot–McCauley, 2006, 144. Lásd még Ericksen–Heschel, 1999; Goldhagen, 1996; Heschel, 2008; Steigmann–Gall, 2003.
- 122 Az utópisztikus zsarnok személyiségjegyei: Chirot, 1994; Glover, 1999; Oakley, 2007.
- 123 Mao érzéketlensége: Glover, 1999, 291.
- 124 Mao esztelen ötletei: Chirot–McCauley, 2006, 144; Glover, 1999, 284–286.
- 125 A szomszédos etnikai csoportok általában nem követnek el népirtást: Brwon, 1997; Fearon–Laitin, 1996; Harff, 2003; Valentino, 2004.
- 126 A németek antiszemiták voltak, de nem terveztek népirtást: Valentino, 2004, 24.
- 127 A demócídiumokat egy felfegyverzett kisebbség követi el: Mueller, 2004a; Payne, 2005; Valentino, 2004.
- 128 Munkamegosztás a demócídiumokban: Valentino, 2004. Lásd még Goldhagen, 2009.
- 129 A népirtás véget ér a vezető halálával vagy megdöntésével: Valentino, 2004.
- 130 Ókori történészek: Chalk–Jonassohn, 1990, 58.
- 131 A népirtás egyidős a történelemmel: Chalk–Jonassohn, 1990, xvii.
- 132 A népirtások tartalomjegyzéke: Kiernan, 2007, 12.
- 133 A demócídiumok áldozatai: Rummel, 1994, 45, 70; Lásd még Rummel, 1997 a nyers adatokért. Becslései nem a számszerű pontosságot célozzák, hanem lehetővé akarja tenni mások számára a források és a számítások ellenőrzését.
- 134 Increase Mather magasztalja a népirtást: Chalk–Jonassohn, 1990, 180.
- 135 A moabiták viszonozzák a szívességet: Payne, 2004, 47.
- 136 A halhatatlan lélek igazolja a gyilkosságot: Bhagavad-Gita, Terebess Kiadó, Budapest, 1997. Vekerdi József fordítása.
- 137 Cromwell: idézi Payne, 2004, 53.
- 138 A parlament reakciója: idézi Payne, 2004, 53.
- 139 Pusztába kiáltott szó: idézi Kiernan, 2007, 82–85.
- 140 Katonai becsületkódexek: Chirot–McCauley, 2006, 101–102. Nincs semmi baj a népirtással: Payne, 2004, 54–55, Chalk–Jonassohn, 1990, 199, 213–14; Goldhagen, 2009, 241.
- 141 Roosevelt az indiánokról: Courtwright, 1996, 109.
- 142 Lawrence és a halálkamra: Carey, 1993, 12.
- 143 A japánok kiirtása: Mueller, 1989, 88.
- 144 A *genocide* (népirtás) szó eredete: Chalk–Jonassohn, 1990.
- 145 Holokauszttagadás: Payne, 2004, 57.
- 146 A népirtással kapcsolatos emlékiratok újdonsága: Chalk–Jonassohn, 1990, 8.
- 147 A történelem fogalma: Chalk–Jonassohn, 1990, 8.
- 148 Rummel becslési módszerei: Rummel, 1994, xvi–vv; Rummel, 1997. Az ellentmondásokról lásd még White, 2010c, 4-es jegyzet.
- 149 A „demócídium” definíciója: Rummel, 1994, 2. fejezet.
- 150 Nagy ugrás: Rummel azóta változtatott az álláspontján, mert bebizonyosodott, hogy Mao már a történelem idején is tudott a pusztításról (Rummel, 2002), én azonban az eredeti becsléseimhez igazodom.
- 151 Álkormányok és elismert kormányok: White, 2010c, 4-es jegyzet.
- 152 A kormányok több halálesetet előznek meg, mint amennyit okoznak: White, 2007.
- 153 A legsúlyosabb demócídiumok halálos áldozatainak száma: Rummel, 1994, 4.
- 154 Demokratikus, autoritárius és totalitárius kormányok és halálos áldozataik: Rummel, 1997, 367.
- 155 Demokratikus, autoritárius és totalitárius kormányok és halálozási arányok: Rummel, 1994, 15.
- 156 Totalitárius és demokratikus kormányok: Rummel, 1994, 2.
- 157 Fontos a kormányzati forma: Rummel, 1997, 6–10; lásd még Rummel, 1994.
- 158 A demócídium problémája és megoldása: Rummel, 1994, xxi.
- 159 Hemoklizma: A 6.7. ábra a 6.1. ábra halálos áldozatainak egy részét duplán számolja, mert Rummel a harcokkal összefüggő civil áldozatok egy részét a demócídiumok közé sorolja. Ugyancsak duplán számolja Matthew White 231. oldalán található táblázatának egyes haláleseteit, mert ott a háborús népirtások is a háború összes áldozatának részét képezik.
- 160 A demócídium és a demokrácia trendjei: Rummel, 1997, 471. Rummel regressziós elemzései, amelyek ezt az állítást hivatottak alátámasztani, azonban problematikusak.
- 161 A ruandai népirtás elkövetői: Mueller, 2004a, 100.
- 162 A ruandai népirtás megelőzhető lett volna: Goldhagen, 2009; Mueller, 2004a; Power, 2002.
- 163 A népirtás új adatbázisa: Harff, 2003, 2005; Marshall et al., 2009.
- 165 Tömeggyilkosságok az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig: a halálos áldozatok száma a Harff, 2005 8.1. táblázatában szereplő számok mértani közepe, kivéve Dárfúrt, ahol a PITF-adatbázis nagyságrendi bejegyzéseit a Marshall et al., 2009-ben szereplő mértani középpé alakítjuk, majd 2003-tól 2008-ig minden évre összeadjuk őket.
- 166 A népirtások halálos áldozatainak túlbecslése: a boszniai vérengzésben például inkább 100 000 ember halt meg, mint 200 000; Nettlefield, 2010. A konfliktusokkal kapcsolatos számokról lásd Andreas–Bullock, 1991; Courtois et al., 1999; Glover, 1999.
- 167 A demócídium kockázati tényezői: Harff, 2003, 2005.
- 168 Az instabilitás hatásai: Harff, 2003, 62.
- 169 A demócídiumhoz vezető út: Harff, 2003, 61.
- 170 Hitler olvasta Marx műveit: Watson, 1985. Ikertestvérek: P. Chaunu, idézi Besançon, 1998. Lásd még Bullock, 1991; Courtois et al., 1999; Glover, 1999.
- 171 A demócídium visszaszorulása és a kommunizmus elhalványulása: Valentino, 2004, 150.
- 172 Utópisztikus rántotta: egyesek Walter Duranty újságírónak, a *New York Times* 1930-as években a Szovjetunióban dolgozó tudósítójának tulajdonítják, a híres idézetek tára (*Bartlett's Familiar Quotations*, 17. kiadás) azonban „Ismeretlen: francia” megjelöléssel illeti.
- 173 Az ember nem tojás: Pipes, 2003, 158.
- 174 Kevesebb demócídium a következő évszázadban: Valentino, 2004, 152.
- 175 Nincs Hitler, nincs holokauszt: Himmelfarb, 1984.
- 176 Nincs Stálin, nincs tisztogatás: idézi Valentino, 2004, 61.
- 177 Nincs Mao, nincs kulturális forradalom: idézi Valentino, 2004, 61.
- 178 A terrorizmus halálos áldozatai világszerte: Memorial Institute for the Prevention of Terrorism (az adatbázis nem érhető el nyilvánosan), Human Security Centre, 2006, 16.
- 179 Egzisztenciális fenyegetések: Idézeteket lásd Mueller, 2006.
- 180 A terrorista végítélet profécijája: R. A. Clarke: „Ten years later”, *Atlantic*, 2005. jan.–febr.

- 181 A terrortámadások hatványtörvény-eloszlást követnek: Clauset–Young–Gleditsch, 2007.
- 182 A pusztító terrortámadások ritkasága: Global Terrorism Database, START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2010; <http://www.start.umd.edu/gtd/>), 2010. ápr. 21. A szám nem tartalmazza a ruandai népirtással összefüggő terrortámadásokat.
- 183 Túlzott félelem a terrorizmustól: Mueller, 2006.
- 184 Halálzási adatok: National Vital Statistics, 2007, Xu–Kochanek–Tejada-Vera, 2009, 2. táblázat.
- 185 A szarvasok több emberrel végeznek, mint a terroristák: Mueller, 2006, 1-es jegyzet, 199–200; a statisztikákat szépen összefoglalja ez a weboldal: http://danger.mongabay.com/injury_death.htm.
- 186 A repülés kerüléséből származó járulékos halálesetek: Gigerenzer, 2006.
- 187 A kockázat pszichológiája: Slovic, 1987; Slovic et al., 1982. Lásd még Gigerenzer, 2006; Gigerenzer–Murray, 1987; Kahneman–Slovic–Tversky, 1982; Ropeik–Gray, 2002; Tversky–Kahneman, 1973, 1974, 1983.
- 188 Az eltűlt félelem egyéb előnyei: Daly–Wilson, 1988, 231–232, 237, 260–261.
- 189 Stratégiai torzítások a kognitív illúziók hatására: Mueller, 2006; Slovic, 1987; Slovic et al., 1982; Tetlock, 1999.
- 190 Bin Laden hencegése: „Timeline: The al-Qaida tapes”, *Guardian*, <https://www.guardian.co.uk/alqaida/page/0,12643,839823,00>. Lásd még Mueller, 2006, 3.
- 191 Kerry baklövése: idézi M. Bai: „Kerry’s undeclared war”, *New York Times*, 2004. okt. 10.
- 192 A terrorizmus története: Payne, 2004, 137–140; Cronin, 2009, 89.
- 193 Az 1970-es évek terroristái: Abrahms, 2006; Cronin, 2009; Payne, 2004.
- 194 A terrorista csoportok többsége kudarcot vall; valamennyi megszűnik: Abrahms, 2006; Cronin, 2009; Payne, 2004.
- 195 A terrorizmus kudarcot vall: lásd még Cronin, 2009, 91.
- 196 Az államok halhatatlanok, a terrorista csoportok nem: Cronin, 2009, 110.
- 197 A terrorista csoportok soha nem veszik át a hatalmat az országban: Cronin, 2009, 93. 6 százalékos sikerráta: Cronin, 2009, 215.
- 198 A tisztesség mint nemzetközi nyelv: Cronin, 2009, 114. Az Oklahoma Cityben történt robbantás 1665 halálos áldozatának forrása a Global Terrorism Database (lásd 182-es jegyzet).
- 199 Global Terrorism Database, START (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism), 2010; 2010. ápr. 6-i állapot.
- 200 A szerepeltetés kritériumai: National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism, 2009.
- 201 Az iszlám öngyilkos támadások gyakoribbá válása: Atran, 2006.
- 202 A szunni terrorizmus áldozatainak aránya: National Counterterrorism Center, 2009.
- 203 Az öngyilkos merényletek halálos áldozatai: Cronin, 2009, 67; 145-ös jegyzet, 242. Támadások kisebb része, áldozatok többsége: Atran, 2006.
- 204 Az öngyilkos támadás hozzávalói: idézi Atran, 2003.
- 205 A háborús tétek megjátszása: Tooby–Cosmides, 1988.
- 206 Gyáva harcosok: Chagnon, 1997.
- 207 „a sátán és a feneketlen tenger között”: Valentino, 2004, 59.
- 208 A rokonszelekció bizonyítékai: Gaulin–McBurney, 2001; Lieberman, Tooby–Cosmides, 2002.
- 209 A yanomamő falvak lakói rokonok: Chagnon, 1988, 1997.
- 210 Csimpánzcsapatok: Wilson–Wrangham, 2003.
- 211 Észlelt és konkrét rokonság: Daly–Salmon–Wilson, 1997; Lieberman et al., 2002; Pinker, 1997.
- 212 A rokonság jelei: Johnson–Ratwik–Sawyer, 1987; Lieberman et al., 2002; Salmon, 1998.
- 213 A katonák testvéri csapataikért harcolnak: Mueller, 2004a; Thayer, 2004.
- 214 Manchester a katonai testvériségről: idézi Thayer, 2004, 183.
- 215 Miért szeretik a férfiak a háborút: Broyles, 1984.
- 216 Az öngyilkos küldetések jobb esélyei: Rapoport, 1964, 88–89; Tooby–Cosmides, 1988.
- 217 Az öngyilkos merénylek pszichológiai profilja: Atran, 2003, 2006, 2010.
- 218 A Tamil Tigrisek sereghajtói: Atran, 2006.
- 219 A Hamász mézesmadzagja: Atran, 2003; Blackwell–Sugiyama, 2011.
- 220 A férfiak csoportba verődve ostobaságokat követnek el: Willer et al., 2009.

- 221 Szent értékek és öngyilkos terrorizmus: Atran, 2006, 2010; Ginges et al., 2007; McGraw–Tetlock, 2005.
- 222 Jelentés az öngyilkos terrorizmusról: Atran, 2010.
- 223 Az öngyilkos terrorizmus sorsa Izraelben: Cronin, 2009, 48–57, 66–67.
- 224 A terrorizmus fizikai korlátai: Cronin, 2009, 67. További példa az Egyesült Államok Bagdadban, valamint az észak-írországi, ciprusi és libanoni kormány.
- 225 Palesztin erőszakmentesség: E. Bronner: „Palestinians try a less violent path to resistance”, *New York Times*, 2010. ápr. 6.
- 226 Az öngyilkos terrorizmus közelmúltbeli visszaszorulása: S. Shane: „Rethinking which terror groups to fear”, *New York Times*, 2009. szept. 26.
- 227 Az al-Kaida támogatottságának csökkenése: Human Security Report Project, 2007.
- 228 „al-Odah, elterjesztette az öngyilkos merénylet kultúráját”: idézi F. Zakaria: „The jihad against the jihadis”, *Newsweek*, 2010. febr. 12.
- 229 al-Odah, „Testvérem, Osama”: Idézi P. Bergen – P. Cruickshank: „The unraveling: al Qaeda’s revolt against bin Laden”, *New Republic*, 2008. jún. 11.
- 230 Az al-Kaidával szembeni kritika kedvező fogadtatása: P. Bergen – P. Cruickshank: „The unraveling: al Qaeda’s revolt against bin Laden”, *New Republic*, 2008. jún. 11.
- 231 A mufti fatwája: F. Zakaria: „The jihad against the jihadis”, *Newsweek*, 2010. febr. 12.
- 232 A dzsihád mint a saría megsértése: idézi P. Bergen – P. Cruickshank: „The unraveling: al Qaeda’s revolt against bin Laden”, *New Republic*, 2008. jún. 11.
- 233 Ártatlanok halomra ölése: idézi P. Bergen – P. Cruickshank: „The unraveling: al Qaeda’s revolt against bin Laden”, *New Republic*, 2008. jún. 11.
- 234 A civilekkel szemben bevett erőszak támogatása: idézi F. Zakaria: „The jihad against the jihadis”, *Newsweek*, 2010. febr. 12.
- 235 A közvélemény viszonyulása háborús övezetekben: Human Security Report Project, 2007, 19.
- 236 Zuhánó támogatottság: F. Zakaria: „The only thing we have to fear...”, *Newsweek*, 2008. jún. 2.
- 237 A civilek elleni támadások ellenzése: Human Security Report Project, 2007, 15.
- 238 Iraki halálos áldozatok: Iraq Body Count, <http://iraqbodycount.org/database/>, 2010. nov. 24-i állapot. Lásd még Human Security Report Project, 2007, 14.
- 239 Szunnita ébredés: Human Security Report Project, 2007, 15.
- 240 A szakértők figyelmeztetései: Gardner, 2010; Mueller, 1995, 2010a.
- 241 Muszlim fegyveres konfliktusok: 2008-ban a PRIO-adatbázis 36 konfliktusából tizenkilenc muszlim országot is érintett: Izrael–Hamász, Irak–Al-Mahdi, Fülöp-szigetek–MILF, Szudán–JEM, Pakisztán–BLA, Afganisztán–Talibán, Szomália–Al-Shabaab, Irán–Jandulla, Törökország–PKK, India – kasmir felkelők, Mali–ATNCM, Algéria–AQIM, Pakisztán–TTP, Egyesült Államok – Al-Kaida, Thaiföld – pattani felkelők, Niger–MNJ, Oroszország – Kaukázusi Emirátus, India–PULF, Dzsibuti–Eritrea. Az USA belügyminisztériumának terrorizmusról szóló jelentése szerint a 44 külföldi terrorszervezet közül tizenhárom iszlám kötődésű: <http://www.state.gov/ct/rls/crt/2008/122449.htm>, 2010. ápr. 21-i állapot.
- 242 Nagyobb muszlim hadseregek: Payne, 1989.
- 243 Muszlim terrorszervezetek: az USA belügyminisztériumának terrorizmusról szóló jelentése szerint a 44 külföldi terrorszervezet közül tizenhárom iszlám kötődésű: <http://www.state.gov/ct/rls/crt/2008/122449.htm>, 2010. ápr. 21-i állapot.
- 244 Kevés muszlim demokrácia: Esposito–Mogahed, 2007, 30.
- 245 Kétséges demokráciák: Esposito–Mogahed, 2007, 30.
- 246 Kevesebb jog a muszlim országokban: Pryor, 2007, 155–156.
- 247 Kegyetlen büntetések: Payne, 2004, 156.
- 248 A nők elnyomása: Esposito–Mogahed, 2007, 117.
- 249 Rabszolgaság a muszlim világban: Payne, 2004, 156.
- 250 Boszorkányüldözés: A. Sandels: „Saudi Arabia: Kingdom steps up hunt for »witches« and »black magicians«”, *Los Angeles Times*, 2009. nov. 26.
- 251 A becsület túlzott kultúrája: Fattah–Fierke, 2009; Ginges–Atran, 2008.
- 252 Népi tást sugalló idézetek: lásd Goldhagen, 2009, 494–504; Mueller, 1989, 255–256.

- 253 *Arab Human Development Report*: United Nations Development Programme, 2003; lásd még R. Fisk: „UN highlights uncomfortable truths for Arab world”, *Independent*, 2002. júl. 3.
- 254 Elszigeteltség: „A special report on the Arab world”, *Economist*, 2009. júl. 23.
- 255 Muszlim tolerancia: Lewis, 2002, 114.
- 256 A nyomtatás mint megszenteltelenítés: Lewis, 2002, 142.
- 257 Felforgató human tudományok: „Iran launches new crackdown on universities”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 2010. augusztus 26. http://www.rferl.org/content/Iran_Launches_New_Crackdown_On_Universities/2138387.html.
- 258 Civilizációk összecsapása: Huntington: Civilizációk összeütközése. Fordította Szénási Éva. *Korunk*, 1996, 7. évfolyam, 1. szám, 89.
- 259 Egymilliárd muszlim valódi véleménye: Esposito–Mogahed, 2007.
- 260 Az erőszakot támogató muszlim politikai szervezetek: Asal–Johnson–Wilkenfeld, 2008.
- 261 A terrortámadások hatványtörvénye: Clauset–Young, 2005; Clauset et al., 2007.
- 262 A terrortámadások szervezéséhez szükséges idő: Mueller, 2006, 179.
- 263 Téves összekapcsolás: Tversky–Kahneman, 1983.
- 264 A forgatókönyvek számolása vagy a valószínűségek összegzése: Slovic et al., 1982.
- 265 A terrorizmus elleni biztosításért szívesebben fizetünk: Johnson et al., 1993.
- 266 Taylor jóslata: Mueller, 2010a, 162.
- 267 Allison jóslata: Mueller, 2010a, 181.
- 268 Falkenrath jóslata: idézi Parachini, 2003.
- 269 Negroponte és Grwin jóslata: Mueller, 2010a, 181.
- 270 A szakértők hírnevét nem befolyásolják a téves jóslatok: Gardner, 2010.
- 271 A nukleáris terrorizmus kockázatfelmérése: Levi 2007; Mueller, 2010a; Parachini, 2003; Schelling, 2005.
- 272 Nem is olyan tömegpusztító: Mueller, 2006; Mueller, 2010a.
- 273 Csak három nem hagyományos terrortámadás: Parachini, 2003.
- 274 A nemzetek komolyan veszik az atomfegyvereket: idézi Mueller, 2010a, 166.
- 275 Pakisztán nem kerül a szélsőségesek kezére: Human Security Report Project, 2007, 19.
- 276 Radioaktív fémhulladék: Mueller, 2010a, 166.
- 277 A nukleáris terrorizmus herkulesi kihívásai: idézi Mueller, 2010a, 185.
- 278 A nukleáris terrorizmus Murphy-törvénye: Levi, 2007, 8.
- 279 Elkerülhetetlen háború Iránnal: J. T. Kuhner: „The coming war with Iran: Real question is not if, but when”, *Washington Times*, 2009. okt. 4.
- 280 Nem a világvége: Mueller, 2010a, 153–155; Lindsay–Takeyh, 2010; Procida, 2009; Riedel, 2010; P. Scoblic: „What are nukes good for?”, *New Republic*, 2010. ápr. 7.
- 281 Fatwa az iszlám bomba ellen: „Iran breaks seals at nuclear plant”, CNN, 2005. aug. 10., <http://edition.cnn.com/2005/WORLD/europe/08/10/iran.iaea.1350/index.html>.
- 282 Lejártak a határidők: C. Krauthammer: „In Iran, arming for Armageddon”, *Washington Post*, 2005. dec. 16. 2009-re: Y. K. Halevi – M. Oren: „Contra Iran”, *New Republic*, 2007. febr. 5.
- 283 Interjú Ahmadinezsáddal: M. Ahmadinezsád, A. Curry interjúja, NBC News, 2009. szept. 18., http://www.msnbc.com/id/32913296/ns/world_news-mideastn-africa/print/1/displaymode/1098/.
- 284 Izraelt „eltüntetik a térképről”: E. Bronner: „Just how far did they go, those words against Israel?”, *New York Times*, 2006. jún. 11.
- 285 Az észak-koreai atomfegyverek következményeivel kapcsolatos jóslatok: Mueller, 2010a, 150.
- 286 A nukleáris távháborúk valószínűtlensége: Mueller, 2010a; Procida, 2009.
- 287 „Túl értékes ahhoz, hogy emberölésre használják”: Schelling, 2005.
- 288 A klímaprobléma ugyanolyan súlyos, mint az atomfegyver fenyegetése: T. F. Homer-Dixon: „Terror on the weather forecast”, *New York Times*, 2007. ápr. 24.
- 289 A klímaváltozás indokolja a terrorizmus elleni háborút: idézi S. Giry: „Climate Conflicts”, *New York Times*, 2007. ápr. 9.; lásd még Salehyan, 2008.
- 290 A klímaváltozás nem feltétlenül vezet háborúhoz: Buhaug, 2010; Gleditsch, 1998; Salehyan, 2008; Theisen, 2008.
- 291 A terroristák nem mezőgazdaságból élnek: Atran, 2003.

7. fejezet: A jogi forradalmak

- 1 Játékos dulakodás: Boulton–Smith, 1992; Geary, 2010; Maccoby–Jacklin, 1987.
- 2 Szabadidős verekedés: Geary, 2010; Ingle, 2004; Nisbett–Cohen, 1996.
- 3 Halálos kimenetelű etnikai zavargások: Horowitz, 2001.
- 4 A pogrom anatómiája: Horowitz, 2001, 1. fejezet.
- 5 Reading the Riot Act: Payne, 2004, 173–75.
- 6 Amerikai pogromok: Payne, 2004, 180–81.
- 7 Az amerikai lincselés története: Waldrep, 2002.
- 8 A feketékkel szembeni közösségi erőszak: Payne, 2004, 180.
- 9 A zavargások enyhülése: Payne, 2004, 174, 180–182; Horowitz, 2001, 300.
- 10 Különös gyümölcs: „The best of the century”, *Time*, 1999. dec. 31.
- 11 Az FBI gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos statisztikái: <http://www.fbi.gov/hq/cid/civilrights/hate.htm>.
- 12 A világ nyugati felén megszűntek a halálos kimenetelű etnikai zavargások: Horowitz, 2001, 561.
- 13 Az 1960-as évek zavargásai nem rasszista indíttatású zavargások voltak: Horowitz, 2001, 300–301.
- 14 A halálos kimenetelű etnikai zavargások vége a nyugati világban: Horowitz, 2001, 561.
- 15 Ruby Nell Bridges: *Csatangolások Charleyval*. Balassa Klára fordítása.
- 16 Nem beszélhetünk gyűlölet-bűncselekmények vagy templomgyújtogatások sorozatáról: La Griffe du Lion, 2000; M. Fumento: „A church arson epidemic? It's smoke and mirrors”, *Wall Street Journal*, 1996. júl. 8.
- 17 Nem követtek el halálos kimenetelű erőszakot a muszlimokkal szemben: Human Rights First, 2008. Az ilyen erőszakhoz leginkább közelítő példák: (1) halálos támadás ért egy muszlim származású dán tinédzsert, de a rendőrség kizárta a rasszista motivációt, és (2) egy orosz neonáci csoport kivégzésre emlékeztető módszerrel vert agyon két, valószínűleg dagesztáni és tádzsik férfit, és erről videófelvételt készített.
- 18 Rendőri intézkedés zavargások esetén: Horowitz, 2001, 518–521.
- 19 A hátrányos megkülönböztetés stratégiai etnikai erőszakot vetítenek előre: Gurr–Monty, 2000; Asal–Pate, 2005, 32–33.
- 20 Az etnikai hátrányos megkülönböztetés csökkenése: Asal–Pate, 2005.
- 21 Hátrányos megkülönböztetés a világban: Asal–Pate, 2005, 35–36.
- 22 A hátrányos megkülönböztetés csökkenése: Asal–Pate, 2005, 38.
- 23 Az afrikai amerikaiak tombolására vonatkozó jóslatok: A. Hacker: *The end of the American era* (Amerika korszakának vége), idézi Gardner, 2010, 96.
- 24 „hatalmas faji szakadék”: idézet a könyv 219. oldaláról.
- 25 Bell a rasszizmusról: idézi Bobo, 2001.
- 26 A fehérek viszonyulása a feketékhez: Bobo, 2001; lásd még Patterson, 1997.
- 27 Kihagyták a kérdőívekből: Bobo, 2001.
- 28 Vallási tolerancia: Caplow–Hicks–Wattenberg, 2001, 116.
- 29 Rasszista Tapsi Hapsi: keressünk rá a „racist Bugs Bunny” (rasszista Tapsi Hapsi) kifejezésre a Youtube-on.
- 30 Funny Face: <http://theimaginaryworld.com/ffpac.html>.
- 31 Véleménynyilvánítási kódex az egyetemeken: Kors–Silverglate, 1998. Lásd még Foundation for Individual Rights in Education, <http://www.thefire.org>.
- 32 Önmaga paródiája: „Political correctness versus freedom of thought – The Keith John Sampson story”, <http://www.thefire.org/article/10067.html>; „Brandeis University: Professor found guilty of harassment for protected speech”, <http://www.thefire.org/case/755.html>.
- 33 Rasszista „érzékeltlenség”: Kors–Silverglate, 1998.
- 34 Nemi erőszak zavargások és népiirtások közben: Goldhagen, 2009; Horowitz, 2001; Rummel, 1994. Nemi erőszak a háború alatt: Brownmiller, 1975; Rummel, 1994.
- 35 A nemi erőszak hagyományos értelmezése: Brownmiller, 1975; Wilson–Daly, 1992.
- 36 A jogtudósok sziporkája a nemi erőszakról: Brownmiller, 1975, 312.

- 37 A rendőrség sziporkái a nemi erőszakról: Brownmiller, 1975, 364–366.
- 38 A nőket kitiltották az esküdtszékből: Brownmiller, 1975, 296.
- 39 Érdekelte felek: Thornhill–Palmer, 2000; Wilson–Daly, 1992; Jones, 1999.
- 40 Szexuális közgazdaságtan: A. Dworkin, 1993, 119.
- 41 Szexuális szelekcio: Archer, 2009; Clutton-Brock, 2007; Symons, 1979; Trivers, 1972.
- 42 Zaklatás és nemi erőszak más fajoknál: Jones, 1999.
- 43 A nemi erőszak kockázati tényezői: Jones, 1999, 2000; Thornhill–Palmer, 2000.
- 44 Nemi erőszakból származó terhesség: Gottschall–Gottschall, 2003; Jones, 1999.
- 45 Szexuális féltékenység: Buss, 2000; Symons, 1979; Wilson–Daly, 1992.
- 46 A féltékenység nemi különbségei: Buss, 2000.
- 47 A nők mint a férfiak tulajdonai: Brownmiller, 1975; Wilson–Daly, 1992.
- 48 A nemi erőszakkal kapcsolatos törvények átalakulása a középkorban: Brownmiller, 1975. Ma is élő maradványok: Wilson–Daly, 1992.
- 49 Az esküdtszék törvénybe ütköző határozata: Brownmiller, 1975, 374.
- 50 A nemi erőszak áldozatának férje: idézi Wilson–Daly, 1992. Nem ritka a válás: Brownmiller, 1975.
- 51 A nemi erőszaktól való irtózás evolúciója: Symons, 1979; Thornhill–Palmer, 2000.
- 52 Az erőszak gyötrelme: Buss, 1989; Thornhill–Palmer, 2000.
- 53 Az autonómia elve: Hunt, 2007; Macklin, 2003.
- 54 A nemi erőszakkal kapcsolatos törvények változásai: Brownmiller, 1975.
- 56 A *Mechanikus narancs* kritikája a *Newsweek*-ben: Idézi Brownmiller, 1975, 302.
- 57 Kubrick: Idézi Brownmiller, 1975, 302.
- 58 Házasságon belüli nemi erőszak: United Nations Development Fund for Women, 2003.
- 59 A nemi erőszak tabuja a videójátékokban: F. X. Shen személyes közlése, 2007. jan. 13. A tabu áthágását követő felháborodás: <http://www.gamegrene.com/node/447>; <http://www.cnn.com/2010/WORLD/asiapcf/03/30/japan.video.game.rape/index.html>.
- 60 A nemi erőszakkal kapcsolatos hamis feljelentések: Taylor–Johnson, 2008.
- 61 A nemi erőszakkal kapcsolatos értéktelen statisztikák: Sommers, 1994, 10. fejezet; MacDonald, 2008.
- 62 Az áldozatokkal kapcsolatos felmérés: U.S. Bureau of Justice Statistics, Maston, 2010.
- 63 A nőkhöz való viszonyulás változásai: Spence–Helmreich–Stapp, 1973; Twenge, 1997.
- 64 A nemek közötti szakadék: Salmon–Symons, 2001, 4.
- 65 A férfiak alábecsülik, a nők túlbecsülik: Buss, 1898.
- 66 A nemi erőszak funkciója: Brownmiller, 1975, 15.
- 67 Mürmidónok: Brownmiller, 1975, 209.
- 68 A mürmidónelmélet problémái: Check–Malamuth, 1985; Gottschall–Gottschall, 2001; Jones, 1999, 2000; MacDonald, 2008; Sommers, 1994; Thornhill–Palmer, 2000; Pinker, 2002, 18. fejezet.
- 69 A mürmidónelmélet marxista magyarázata: Brownmiller, 1975, 210–211.
- 70 Mit akarnak a férfiak: MacDonald, 2008.
- 71 A házastársi visszaélés kiváltó okai: Kimmel, 2002; Wilson–Daly, 1992.
- 72 A pár őrzése és a családon belüli erőszak: Buss, 2000; Symons, 1979; Wilson–Daly, 1992.
- 73 A nők mint vagyontárgy a világ különböző pontjain: Wilson–Daly, 1992.
- 74 A törvények lehetővé tették a férjek számára a feleség testi fenytését: Suk, 2009, 13.
- 75 A pár őrzését lehetővé tévő törvények változása: Wilson–Daly, 1992.
- 76 Kötelező védelmi intézkedések és eljárás: Suk, 2009, 10.
- 77 Az asszonyverés nem nagy ügy, az LSD-árusítás rosszabb, mint a nemi erőszak: Rossi–Waite–Bose–Berk, 1974.
- 78 Amikor egy férfi nőre támad: Shotland–Straw, 1976.
- 79 Ma már fontos ügy az asszonyverés: Johnson–Sigler, 2000.
- 80 Övvel megütni a feleséget: Johnson–Sigler, 2000.
- 81 A családon belüli erőszak nemek közötti szimmetriája: Archer, 2009; Straus, 1977/78; Straus–Gelles, 1988.
- 82 A sodrófa sztereotípiája: Straus, 1977/78, 447–448.
- 83 A házasságon belüli erőszak típusai: Johnson, 2006; Johnson–Leone, 2005.

- 84 A férfiak súlyosabb családon belüli erőszakot követnek el: Dobash et al, 1992; Graham–Kevan–Archer, 2003; Johnson, 2006; Johnson–Leone, 2005; Kimmel, 2002; Saunders, 2002.
- 85 Csekély változás a kisebb horderejű dolgokban: Straus, 1995; Straus–Kantor, 1994.
- 86 A csökkenés 1985-ben kezdődött: Straus–Kantor, 1994, 2-es ábra.
- 87 Az átmeneti otthonok megmentik a bántalmazó férfiak életét: Browne–Williams, 1989.
- 88 A brit áldozatokkal foglalkozó jelentésekben nem szerepelnek a családon belüli erőszakra vonatkozó trendek: lásd Jansson, 2007.
- 89 Nemzetek közötti különbségek a családon belüli erőszakban: Archer, 2006a.
- 90 A WHO a világszerte jellemző családon belüli erőszakról: Heise–Garcia-Moreno, 2002.
- 91 Egyötöde-fele: United Nations Population Fund, 2000.
- 92 A nőkkel szembeni erőszakra vonatkozó törvények: United Nations Development Fund for Women, 2003, 1. függelék.
- 93 Atrocitások a nőkkel szemben: Kristof–WuDunn, 2009; United Nations Development Fund for Women, 2003.
- 94 A nők nagyobb hatalma és az individualizmus egybeesik a nőket érő ritkább erőszakkal: Archer, 2006a. Az e cikkben vázolt összefüggések nem veszik figyelembe a vagyoni helyzetet, ám Archer egy 2010. május 18-i személyes közlésben megerősítette, hogy statisztikailag mindkettő jelentős marad akkor is, ha az egy főre jutó GDP is szerepel a regressziós analízisben.
- 95 A nőkkel szembeni erőszak megszüntetését sürgető nyomás: Kristof–WuDunn, 2009; United Nations Development Fund for Women, 2003.
- 96 Nemzetközi megszégyenítés: Nadelmann, 1990.
- 97 A nők elleni erőszakkal szemben kialakuló lendület: I. Alberdi nyilatkozata: 10th Anniversary Statement on the UN International Day for the Elimination of Violence Against Women, UNIFEM, http://www.unifem.org/news_events/story_detail.php?StoryID=976.
- 98 A nemek közötti egyenlőség egyetemes támogatása: Pew Research Center, 2010.
- 99 Múslim viszonyulás a nők felemelkedéséhez: Espósito–Mogahed, 2007; Mogahed, 2006.
- 100 Híres kitett csecsemők: Milner, 2000, 206–208.
- 101 Csecsemőgyilkosság: Breiner, 1990; Daly–Wilson, 1988; deMause, 1998; Hrdy, 1999; Milner, 2000; Piers, 1978; Resnick, 1970; Williamson, 1978.
- 102 Csecsemőgyilkosság a különböző kultúrákban: Williamson, 1978. Lásd még Daly–Wilson, 1988; Divale–Harris, 1976; Hrdy, 1999; Milner, 2000.
- 103 10–50 százalék: Milner, 2000, 3; lásd még Williamson, 1978.
- 104 „Minden családban”: deMause, 1974, idézi Milner, 2000, 2.
- 105 A gyermekkorról szóló történeti munkák: Breiner, 1990; deMause, 1974, 1998, 2008; Heywood, 2001; Hrdy, 1999; Milner, 2000.
- 106 A csecsemőgyilkosság „természetes”: Milner, 2000, 537.
- 107 Életútelmélet: Daly–Wilson, 1988; Hagen, 1999; Hawkes, 2006; Hrdy, 1999; Maynard Smith, 1988, 1998.
- 108 Nagyobb befektetés a szoptatás, mint a kihordás: Hagen, 1999.
- 109 Elsüllyedt költségek kerülése: Maynard Smith, 1998. Az elsüllyedt költségek kerülésével kapcsolatos kivételek: Dawkins–Brockmann, 1980.
- 110 A csecsemőgyilkosság mint osztályozás: Daly–Wilson, 1988; Hagen, 1999; Hrdy, 1999.
- 111 Az osztályozás elméletének empirikus tesztelése: Daly–Wilson, 1988, 37–60.
- 112 Yanomamó csecsemőgyilkosság: idézi Daly–Wilson, 1988, 51.
- 113 Nincs összefüggés a csecsemőgyilkosság és a harciaság között: Williamson, 1978, 64.
- 114 Tylor: idézi Milner, 12.
- 115 Piszkos újszülöttek: Plutarkhosz: „On affection for children”, idézi Milner, 2000, 508.
- 116 A szülés utáni depresszió mint alkalmazkodás: Hagen, 1999; Daly–Wilson, 1988, 61–77.
- 117 Személylé avatási szertartás: Daly–Wilson, 1988; Milner, 2000.
- 118 Százmillió hiányzó lány: Sen, 1990; Milner, 2000, 8. fejezet; N. D. Kristof: „Stark data on women: 100 million are missing”, *New York Times*, 1991. nov. 5.
- 119 A lánycsecsemő-gyilkosság az ókorba nyúlik vissza: Milner, 2000, 236–245; lásd még Hudson–den Boer, 2002.

- 120 „ha egy fiú megbetegszik”: idézi N. D. Kristof: „Stark data on women: 100 million are missing”, *New York Times*, 1991. nov. 5.
- 121 Lánycsecsemő-gyilkosság: Milner, 2000, 8. fejezet; Hrdy, 1999; Hawkes, 1981; Daly–Wilson, 1988, 53–56.
- 122 Trágyadombra vetett csecsemők: Breiner, 1990, 6–7.
- 123 Csecsemőgyilkosság a középkori és korai újkori Európában: Milner, 2000; Hanlon, 2007; Hynes, 2011.
- 124 A nemi arányok evolúciója: Maynard Smith, 1988, 1998.
- 125 ZPG-elmélet: Divale–Harris, 1976. A ZPG-elmélet problémái: Chagnon, 1997; Daly–Wilson, 1988; Hawkes, 1981.
- 126 Trivers–Willard-elmélet: Trivers–Willard, 1973. Az elmélet problémái: Hawkes, 1981; Hrdy, 1999.
- 127 A végrendeletek visszafogott támogatása: Hrdy, 1999.
- 128 A fiúgyermek megölésének ritkasága: a kivétel a kínai senhszi csoport: Milner, 2000, 238; a kenai rendille törzs: Williamson, 1978, 33-as jegyzet; a szegény városi munkások a 17. századi Parmában: Hynes, 2011.
- 129 A lánycsecsemő-gyilkosság mint a potyautasok problémája: Gottschall, 2008.
- 130 A lánycsecsemő-gyilkosság mint ördögi kör: Chagnon, 1997; Gottschall, 2008.
- 131 A lánycsecsemő-gyilkosság és az örökség: Hawkes, 1981; Sen, 1990.
- 132 Lány = értéktelen: idézi Milner, 2000, 130.
- 133 India és Kína ma: Milner, 2000, 236–245.
- 134 Ma nem alapú gyilkosság, holnap komoly gondok: Hudson–den Boer, 2002.
- 135 Csecsemőgyilkosságok a mai Egyesült Államokban? FBI Uniform Crime Reports: „2007: Crime in the United States”, U.S. Department of Justice, 2007, http://www2.fbi.gov/ucr/crims2007/offenses/expanded_information/data/shrtable_02.html.
- 136 Csecsemőgyilkos anyák Amerikában: Milner, 2000, 124; Daly–Wilson, 1988; Resnick, 1970.
- 137 A csecsemőgyilkosság tiltása a judaizmusban és a kereszténységben: Milner, 2000, 2. fejezet; Breiner, 1990.
- 138 Mercier az újszülöttekről: idézi Milner, 2000, 512.
- 139 A csecsemőgyilkosság és az emberi élet tabujának morálitása: Brock, 1993; Glover, 1977; Green, 2001; Kohl, 1978; Singer, 1994; Tooley, 1972.
- 140 A csecsemőgyilkosságot megkülönböztetik a többi gyermekgyilkosságtól: Milner, 2000, 16.
- 141 Engedékenységi csecsemőgyilkosság esetén: Resnick, 1970.
- 142 Gyilkosság könyörületből: Benjamin Franklin Bonney emlékirataiból, idézi Courtwright, 1996, 118–119.
- 143 A holokauszt csúszós lejtője: Glover, 1999.
- 144 Az emberi élet bizonytalansága: Brock, 1993; Gazzaniga, 2005; Green, 2001; Singer, 1994.
- 145 Jeges közöny: W. Langer, idézi Milner, 2000, 68. Lásd még Hanlon, 2007; Hynes, 2011.
- 146 Csecsemőgyilkosság a középkorban: Milner, 2000, 70.
- 147 Latrinába dobott gyermekek: idézi deMause, 1982, 31.
- 148 Szolgálólányok kínzása: Milner, 2000, 71.
- 149 De facto csecsemőgyilkosság Európában: Milner, 2000, 99–107; 3–5. fejezet.
- 150 Brit halottkém: idézi Milner, 2000, 100.
- 151 Abortuszstatisztikák: Henshaw, 1990; Sedgh et al., 2007.
- 152 Az idegi tevékenység kezdete: Gazzaniga, 2005.
- 153 A magzatok és más dolgok elméjével kapcsolatos elképzelések: Gray–Gray–Wegner, 2007.
- 154 A vadászó-gyűjtögetőknél ritkább a testi fenytés: Levinson, 1989; Milner, 2000, 267.
- 155 Aki nem használ pálcát: Milner, 2000, 257.
- 156 „Aki nem használ pálcát” változatai: Heywood, 2001, 100.
- 157 Testi fenytés a középkori Európában: deMause, 1998.
- 158 A rendszeresen vert gyermekek aránya: Heywood, 2001, 100.
- 159 Gyermekek kivégzése: A. Helms: „Review of Peter Martin’s »Samuel Johnson: A Biography«”, *Boston Globe*, 2008. nov. 30.
- 160 Német nevelés: deMause, 2008, 10.

- 161 Ókori büntetések: Milner, 2000, 267.
- 162 Japán nevelés: deMause, 2008.
- 163 Angol altató: Piers, 1978, idézi Milner, 2000, 266.
- 164 Jiddis vers: Milner, 2000, 386–389; lásd még Heywood, 2001, 94–97; Daly–Wilson, 1999; Tatar, 2003.
- 165 Szülő–utód konfliktus: Dawkins, 1976/1989; Hrdy, 1999; Trivers, 1974, 1985.
- 166 Német pap: idézi Heywood, 2001, 33.
- 167 Locke, Rousseau és a gyermekkor forradalma: Heywood, 2001, 23–34.
- 168 Locke: idézetek forrása Heywood, 2001, 23.
- 169 Rousseau: *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.
- 170 Reformok a 20. század fordulójának környékén: Heywood, 2001; Zelizer, 1985.
- 171 Gazdaságilag értéktelen, érzelmileg felbecsülhetetlen: Zelizer, 1985.
- 172 A gyermekek megismeréséért küzdő mozgalmak és a gyermekjóléti intézkedések: White, 1996.
- 173 A gyermekbántalmazás és az állatok bántalmazásának analógiája: H. Markel: „Case shined first light on abuse of children”, *New York Times*, 2009. dec. 15.
- 174 A gyermekkor történelme összetett: Heywood, 2001.
- 175 Óva intenek a veréstől: Harris, 1998/2008; Straus, 1999.
- 176 A gyerekeket soha nem szabad megütni: Straus, 2005.
- 177 A verés károsával kapcsolatos szkepticizmus: Harris, 1998/2008.
- 178 A bűnszület kultúrája: Nisbett–Cohen, 1996.
- 179 Felmérés a verésről: <http://www.surveysusa.com/50StateDisciplineChild805SortedbyTeacher.htm>. A demokrata, illetve republikánus többségű államok meghatározása a 2004-es elnökválasztás alapján történt.
- 180 A verés megítélésének változása államról államra: <http://www.surveysusa.com/50StateDisciplineChild805SortedbyTeacher.htm>.
- 181 A verés elfogadásának tréndjei: az adatok forrása a General Social Survey, <http://www.norc.org/GSS+Website/>.
- 182 A testi fenytés visszaszorulása: Straus, 2001, 27–29; Straus, 2009; Straus–Kantor, 1995.
- 183 Csökkenés Európában: Straus, 2009.
- 184 Testi fenytés szerte a világban: Straus, 2009.
- 185 A verés etnikai különbségei: Harris, 1998/2008.
- 186 A verés elfogadottságának csökkenése valamennyi etnikai csoportban: adatok forrása General Social Survey, <http://www.norc.org/GSS+Website/>.
- 187 A gyerekverés törvényi tiltása: Straus, 2009.
- 188 Nem fogadják el a verést az amerikai iskolákban: <http://www.surveysusa.com/50StateDisciplineChild805SortedbyTeacher.htm>.
- 189 A testi fenytés nemzetközi elítélése: Human Rights Watch, 2008.
- 190 Gyermekbántalmazási lista: Straus–Kantos, 1995.
- 191 A gyermekbántalmazás mint súlyos probléma: 1976-os és 1985-ös felmérés: Straus–Gelles, 1986. 1999-es felmérés: PR Newswire, <http://www.nospank.net/n-e62.htm>.
- 192 A gyermekek erőszakos halálának aránya: A. Gentleman: „The fear is not in step with reality”, *Guardian*, 2010. márc. 4.
- 193 Columbine iskola: Cullen, 2009.
- 194 A megfélemlítés hatása: P. Klass: „At last, facing down bullies (and their enablers)”, *New York Times*, 2009. jún. 9.
- 195 Mozgalom az iskolai megfélemlítés ellen: J. Saltzman: „Antibully law may face free speech challenges”, *Boston Globe*, 2010. máj. 4.; W. Hu: „Schools’ gossip girls and boys get some lessons in empathy”, *New York Times*, 2010. ápr. 5.; P. Klass: „At last, facing down bullies (and their enablers)”, *New York Times*, 2009. jún. 9.
- 196 Oprah a megfélemlítés ellen: „The truth about bullying”, *Oprah Winfrey Show*, 2009. máj. 6.; <http://www.oprah.com/relationships/School-Bullying>.
- 197 Iskolai bűnözés és biztonság: De Voe et al., 2004.
- 198 Megvadult lányok: M. Males – M. Lind: „The myth of mean girls”, *New York Times*, 2010. ápr. 2.; W.

- Koch: „Girls have not gone wild, juvenile violence study says”, *USA Today*, 2008. nov. 20. 2004-ig szóló adatokkal kapcsolatban lásd még Girls Study Group, 2008.
- 199 Neveltetéssel kapcsolatos feltételezés: Harris, 1998/2008; lásd még Pinker, 2002, 19. fejezet; Harris, 2006; Wright–Beaver, 2005.
- 200 Ételcsata: S. Saulny: „25 Chicago students arrested for a middle-school food fight”, *New York Times*, 2009. nov. 11.
- 201 A kiscserkész és a 12 éves: I. Urbina: „It’s a fork, it’s a spoon, it’s a... weapon?”, *New York Times*, 2009. okt. 12.; I. Urbina: „After uproar on suspension, district will rewrite rules”, *New York Times*, 2009. okt. 14. Cserkész: „Brickbats”, *Reason*, 2010. ápr.
- 202 Felügyelők: W. Hu: „Forget goofing around: Recess has a new boss”, *New York Times*, 2010. márc. 14.
- 203 Digitális lefegyverzés: Schechter, 2005.
- 204 Zombi nem, répa igen: J. Steinhauer: „Drop the mask! It’s Halloween, kids, you might scare somebody”, *New York Times*, 2009. okt. 30.
- 205 Gyűlölet-bűncselekmény: Skenazy, 2009, 161.
- 206 Rémálom a *Szezám utcában*: Skenazy, 2009, 69.
- 207 Gyermekrablási pánik: Skenazy, 2009; Finkelhor–Hammer–Sedlak, 2002; „Phony numbers on child abduction”, *STATS at George Mason University*; http://stats.org/stories/2002/phony_aug01_02.htm.
- 208 A *playdate* (játsszórándi) eredete: Google Books, Bookworm elemzés, Michel et al., 2011; lásd a 7.1. ábra aláírását.
- 209 A séta és a játék változásai: Skenazy, 2009.
- 210 Szabadon tartott gyerekek: Skenazy, 2009.
- 211 Cairns számításai: Idézi Skenazy, 2009, 16.
- 212 Bűnüldözési látszatintézkedések: D. Bennett: „Abducted: The Amber Alert system is more effective as theater than as a way to protect children”, *Boston Globe*, 2008. júl. 20.
- 213 A gyermeküket szállító szülők által elűtött gyerekek: Skenazy, 2009, 176.
- 214 A gyermekrablásra figyelmeztető kontraproduktív eszközök: D. Bennett: „Abducted: The Amber Alert system is more effective as theater than as a way to protect children”, *Boston Globe*, 2008. júl. 20.
- 215 Alan Turing: Hodges, 1983.
- 216 Turing gépei: Turing, 1936.
- 217 Can machines think?: Turing, 1950.
- 218 Államilag szponzorált homofóbia egykor: Fone, 2000. És most: Ottosson, 2009.
- 219 Gyakoribb a homofóbia a meleg férfakkal szemben: Fone, 2000. Több törvényt hoztak a férfi homoszexualitás ellen: Ottosson, 2006.
- 220 Több gyűlölet-bűncselekményt követnek el férfakkal szemben: U.S. Department of Justice, FBI, 2008 *Hate crime statistics*, 4-es táblázat, http://www2.fbi.gov/ucr/hc2008/data/table_04.html.
- 221 A homoszexualitás biológiája: Bailey, 2003; Hamer–Copeland, 1994; LeVay, 2010; Peters, 2006.
- 222 Előny a női termékenység szempontjából: Hamer–Copeland, 1994.
- 223 A homoszexualitás kultúrák közötti ritkasága: Broude–Greene, 1976.
- 224 A homoszexualitás kultúrákon átívelő helytelenítése: Broude–Greene, 1976.
- 225 A moralitás és az undor keveredése: Haidt, 2002; Rozin, 1997.
- 226 A homofóbia története: Fone, 2000.
- 227 A homoszexualitás új megközelítése a felvilágosodásban: Fone, 2000.
- 228 Államilag támogatott homofóbia: Ottosson, 2006, 2009.
- 229 Pillay: idézi Ottosson, 2009.
- 230 Kennedy véleménye: *Lawrence kontra Texas* (02–102), 2003, <http://www.law.cornell.edu/supct/html/02–102.ZO.html>.
- 232 Roger Brown: Pinker, 1998.
- 233 A homoszexualitáshoz való viszonyulás: Gallup, 2008.
- 234 A meleg ismerős hatásai: Gallup, 2009.
- 235 „Meleg vagy? És akkor mi van?": Gallup, 2002.
- 236 Az FBI gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos statisztikái: <http://www.fbi.gov/hq/cid/civilrights/hate.htm>.
- 237 Az FBI gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos statisztikáinak problémái: Harlow, 2005.

- 238 A gyűlölet-bűncselekmények 2008-as statisztikái: FBI, 2008 *Hate crime statistics*, <http://www2.fbi.gov/ucr/hc2008/index.html>. 2008-as bűnügyi statisztikák: FBI, *Crime in the United States*, <http://www2.fbi.gov/ucr/cius2008/index.html>.
- 239 Gyűlölet-bűncselekménynek tekintett emberölés: FBI, 2008 *Hate crime statistics*, <http://www2.fbi.gov/ucr/hc2008/index.html>. 1996 és 2005 között 115 gyűlölet-bűncselekménynek minősülő gyilkosságra került sor, ezek mintegy egyötöde irányult melegekre.
- 240 A tudósok szerint az állatok éreznek fájdalmat: Herzog, 2010, 209.
- 241 Az állatokkal való bánásmód történelme: Gross, 2009; Harris, 1985; Herzog, 2010; Spencer, 2000; Stuart, 2006.
- 242 Húsevő ember: Boyd–Silk, 2006; Harris, 1985; Herzog, 2010; Wrangham, 2009a.
- 243 Húsevés és az ember evolúciója: Boyd–Silk, 2006; Cosmides–Tooby, 1992; Tooby–DeVore, 1987.
- 244 Húséhség, lakoma és a hús fontossága: Boyd–Silk, 2006; Harris, 1985; Symons, 1979.
- 245 Cukiság és állatvédelem: Herzog, 2010.
- 246 A hopik kegyetlensége az állatokkal szemben: Brandt, 1974.
- 247 A grillezett teknős receptje: <http://www.nativetech.org/recipes/recipe.php?recipeid=211>.
- 248 Élő éléskamra: Wrangham, 2009a.
- 249 A kutyák rugdosása és elfogyasztása: Gray–Young, 2011; az idézet forrása C. Turnbull.
- 250 Arisztotelész: *Politika*, első könyv, Szabó Miklós fordítása.
- 251 Celsus: idézi Spencer, 2000, 210.
- 252 Galénosz: idézi Gross, 2009.
- 253 Aquinói Szent Tamás: idézi Gross, 2009.
- 254 Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. Boros Gábor fordítása.
- 255 Élveboncolás a kora újkorban: Spencer, 2000, 210.
- 256 Puhítás a tizenhetedik században: P. C. D. Brears: *The gentlewoman’s kitchen*, 1984, idézi Spencer, 2000, 205.
- 257 Tizenhetedik századi nagyüzemi állattartás: P. Pullar: *Consuming passions*, 1970, idézi Spencer, 2000, 206.
- 258 A vegetarizmus motivációi: Herzog, 2010; Rozin et al., 1997; Spencer, 2000; Stuart, 2006.
- 259 Az erkölcsiséget a tisztasággal és az aszketizmussal azonosítjuk: Haidt, 2002; Rozin et al., 1997; Shweder et al., 1997.
- 260 Az vagy, amit megeszel: Rozin, 1996.
- 261 Vegetarizmus és romantika: Spencer, 2000; Stuart, 2006.
- 262 A kakasviadal és az osztályharc: Herzog, 2010.
- 263 Zsidó étkezési szabályok: Schechter–Greenstone–Hirsch–Kohler, 1906.
- 264 Korai vegetarizmus: Spencer, 2000.
- 265 Szent tehenek: Harris, 1985.
- 266 A náciizmus és az állatok jogai: Herzog, 2010; Stuart, 2006.
- 267 Voltaire: idézi Spencer, 2000, 210.
- 268 Nevetséges állatjogok: N. Kristof: „Humanity toward animals”, *New York Times*, 2009. ápr. 8.
- 269 Tizenkilencedik századi állatjogok: Gross, 2009; Herzog, 2010; Stuart, 2006.
- 270 Orwell: *A wigan móló*. Fordította Lázár Péter.
- 271 Változás az 1970-es évektől: Singer, 1975/2009; Spencer, 2000.
- 272 Brophy: idézi Spencer, 2000, 303.
- 273 *Animal Liberation*: Singer, 1975/2009.
- 274 *Expanding Circle*: Singer, 1981/2011.
- 275 V-Frog: K. W. Burton: „Virtual Dissection”, *Science*, 2008. febr. 22.
- 276 Kakasviadal: Herzog, 2010, 155–62.
- 277 A bikaviadal élő közvetítésének megszűnése: D. Woolls: „Tuning out tradition: Spain pulls live bullfights off state TV”, *Boston Globe*, 2007. aug. 23.
- 278 Idősödő vadászok: K. Johnson: „For many youths, hunting loses the battle for attention”, *New York Times*, 2010. szept. 25.
- 279 Vadászat vagy megfigyelés: U.S. Fish and Wildlife Service, 2006.
- 280 A helyben előállított élelmiszer mellett kardoskodó vadászok: S. Rinella: „Locavore, get your gun”, *New York Times*, 2007. dec. 14.

- 281 Emberséges horgászat: P. Bodo: „Hookless fly-fishing is a humane advance”, *New York Times*, 1999. nov. 7.
- 282 Egyetlen állat sem sérült meg: American Humane Association Film and Television Unit, 2010; <http://www.americanhumane.org/protecting-animals/programs/no-animals-were-harmed/>.
- 284 Főterminátor: M. Leibovics: „What's white, has 132 rooms, and flies”, *New York Times*, 2009. jún. 18.
- 285 Brojlersírkék forradalma: Herzog, 2010.
- 286 Több csirkét eszünk, mint marhát: U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, grafikon: <http://www.humansociety.org/assets/pdfs/farm/Per-Cap-Cons-Meat-1.pdf>.
- 287 Kétszáz csirke = 1 tehén: Herzog, 2010, 193.
- 288 Láb nélküli hús: J. Temple: „The no-kill carnivore”, *Wired*, 2009. febr.
- 289 Háromszor annyi a volt vegetáriánus: Herzog, 2010, 200.
- 290 A vegetarizmus laza értelmezése: Herzog, 2010; C. Stahler: „How many vegetarians are there?”, *Vegetarian Journal*, 1994. júl.–aug.
- 291 A vegetarizmus és az étkezési zavarok: Herzog, 2010, 198–199.
- 292 Egyre kevesebb emlőállatot fogyasztunk: U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, grafikon: <http://www.humansociety.org/assets/pdfs/farm/Per-Cap-Cons-Meat-1.pdf>.
- 293 Elgázósított csirkék: W. Neuman: „New way to help chickens cross to other side”, *New York Times*, 2010. okt. 21.
- 294 A britek 80 százaléka jobb körülményeket szeretne: 2000 Taylor Nelson Poll for the RSPCA, idézi a Vegetarian Society, 2010.
- 295 Gallup-felmérés az állatok védelméről: Gallup, 2003.
- 296 Arizona, Colorado, Florida, Oregon: N. D. Kristof: „A farm boy reflects”, *New York Times*, 2008. júl. 31.
- 297 Európai uniós szabályozás: http://ec.europa.eu/food/animal/index_en.htm.
- 298 L. Hickman: „The lawyer who defends animals”, *Guardian*, 2010. márc. 5.
- 299 Felmérés az állatjólétről: Gallup, 2003.
- 300 Vegetarizmus Dean aktivistáinak körében: „The Dean activists: Their profile and prospects”, Pew Research Center for the People & the Press, 2005, <http://people-press.org/report/?pageid=936>.
- 301 Az emberi élet és halál újragondolása: Singer, 1994.
- 302 A tudat súlyos kérdése: Pinker, 1997, 2. és 8. fejezet.
- 303 A húsevők kiirtása: J. McMahon: „The meat eaters”, *New York Times*, 2010. szept. 19.
- 304 A konzervativizmus balra tolódása: Nash, 2009, 329; Courtwright, 2010.
- 305 A könyvek számának ötszörös növekedése: Caplow et al., 2001, 267.
- 306 Az újítások gyűjtőhelye: Diamond, 1997 [magyarul 2000]; Sowell, 1994, 1996, 1998.
- 307 Zárandokút az erőszakmentességhez: In *Polgári engedelmesség és erőszakmentes ellenállás*, Humán Platform Egyesület, Budapest, Napvilág, 2016. Szlukovényi Katalin fordítása.
- 308 Az igazság íve: Parker, 1852/2005: „Of Justice and Conscience” in *Ten Sermons of Religion*.

8. fejezet: Belső démonok

- 1 Ellenszegülés a sötét oldal elismerésével szemben: lásd Pinker, 2002.
- 2 Dackorszak: Côté et al., 2006.
- 3 Tremblay a pisztolyt rántó gyerekekről: idézi C. Holden: „The violence of the lambs”, *Science*, 289, 2000, 580–581.
- 4 Gyilkos fantáziák: Kenrick–Sheets, 1994; Buss, 2005, 5–8.
- 5 Bosszúfantázia: idézi Buss, 2005, 6–7.
- 6 Speciális effektek: Schechter, 2005, 81.
- 7 Az erőszakos szórakozás története: Schechter, 2005.
- 8 A fikció mint az élet használati utasítása: Pinker, 1997, 8. fejezet. Az erőszakkal kapcsolatos morbid kíváncsiság: Baumeister, 1997; Tiger, 2006.
- 9 Szex és tudat: Symons, 1979.

- 10 Támadó macska: Panksepp, 1998, 194.
- 11 Megharapná a sebészt: idézi Hitchcock–Cairns, 1973, 897, 898.
- 12 Káromkodás: Pinker, 2007b, 7. fejezet.
- 13 A katonák nem sütik el a fegyvert: Collins, 2008; Grossman, 1995; Marshall, 1947/1978.
- 14 A lövéstől visszariadó katonákkal kapcsolatos állítások problémája: Bourke, 1999; Spiller, 1988.
- 15 Unalmas verekedések: Collins, 2008.
- 16 Harci eksztázis: Bourke, 1999; Collins, 2008; Thayer, 2004.
- 17 A csimpánzok erőszakosságának kiváltó oka: Wrangham, 1999a.
- 18 Erőszak az erőszak kutatóival szemben: Pinker, 2002, 6. fejezet; Dreger, 2011.
- 19 A gonoszság képessége: Baumeister, 1997; Baumeister–Campbell, 1999.
- 20 A bántás narratívái: Baumeister–Stillwell–Wotman, 1990.
- 21 A harag mértéke: Baumeister et al., 1990.
- 22 A sérelem narratívái kontrollált sérelemmel: Stillwell–Baumeister, 1997.
- 23 Énvédő torzítások: Goffman, 1959; Tavis–Aronson, 2007; Trivers, 2011; von Hippel – Trivers, 2011; Kurzban, 2011.
- 24 Kognitív disszonancia: Festinger, 1957. Wobegon-effektus és egyéb pozitív illúziók: Taylor, 1989.
- 25 A morális érzelmek mint az együttműködés alapjai: Haidt, 2002; Pinker, 2008; Trivers, 1971.
- 26 Az erkölcsiség szakadékanak előnyei: Baumeister, 1997; Baumeister et al., 1990; Stillwell–Baumeister, 1997.
- 27 Az önbecsapás mint alkalmazkodás: Trivers, 1976, 1985, 2011; von Hippel–Trivers, 2011.
- 28 Orwell: idézi Trivers, 1985, Sziggyártó László fordítása.
- 29 Problémák az önbecsapással: Pinker, 2011.
- 30 Hamisítatlan önbecsapás: Valdesolo–DeSteno, 2008.
- 31 Ellentétes történelmi narratívák: Baumeister, 1997.
- 32 Sokat szenvedett szerbek: Baumeister, 1997, 50–51; van Evera, 1994.
- 33 Roosevelttől gyalázatról szóló beszédének kétes igazsága: Mueller, 2006.
- 34 A gonosztevők nézőpontja: Baumeister, 1997, 2. fejezet.
- 35 Hitler mint idealista: Baumeister, 1997, 2. fejezet; Bullock, 1991; Rosenbaum, 1998.
- 36 Mániákus gyilkos: idézi J. McCormick – P. Annin: „Alienated, marginal, and deadly”, *Newsweek*, 1994. szept. 19.
- 37 Sorozatos nemierőszak-tevő: idézi Baumeister, 1997, 41.
- 38 Gacy: idézi Baumeister, 1997, 49.
- 39 A bűnözés mint társadalmi kontroll: Black, 1983. A családon belüli erőszakot megelőző provokációk: Buss, 2005; Collins, 2008; Straus, 1977/1978.
- 40 Az áldozat, az elkövető, a tudós és a moralista nézőpontja: Baumeister, 1997.
- 41 A holokauszt magyarázatának erkölcsstelensége: Shermer, 2004, 76–79; Rosenbaum, 1998.
- 42 A gonosz banalitása: Arendt, 1963.
- 43 Eichmann: Goldhagen, 2009.
- 44 Arendt ihlette kutatás: Milgram, 1974.
- 45 Zsákmányszerzés és agresszió az emlősöknél: Adams, 2006; Panksepp, 1998.
- 46 Álduh vagy valódi düh: Panksepp, 1998.
- 47 A motoros program modularitása, az érzelmi állapot változatlansága: Adams, 2006.
- 48 A szenvedély áramköre: Panksepp, 1998.
- 49 A patkány agressziója: Adams, 2006; Panksepp, 1998.
- 50 Fájdalom, frusztráció és agresszió: Renfrew, 1997, 6. fejezet.
- 51 Orbitofrontális és ventromedialis kéreg: Damasio, 1994; Fuster, 2008; Jensen et al., 2007; Krangelbach, 2005; Raine, 2008; Scarpa–Raine, 2007; Seymour–Singer–Dolan, 2007.
- 52 Keresőrendszer: Panksepp, 1998.
- 53 Öningerlés: Olds–Milner, 1954.
- 54 Offenzív vagy védekező támadás: Adams, 2006; Panksepp, 1998.
- 55 Félelem vagy düh: Adams, 2006; Panksepp, 1998.
- 56 A dominancia rendszere: Panksepp, 1998.

- 57 A hím szexualitása és az agresszivitás: Panksepp, 1998, 199.
- 58 Tesztoszteron: Archer, 2006b; Dabbs–Dabbs, 2000; Panksepp, 1998.
- 59 Phineas Gage: Damasio, 1994; Macmillan, 2000.
- 60 Gage már nem Gage: idézi Macmillan, 2000.
- 61 Az orbitofrontális és ventromediális kéreg az amigdalához kapcsolódik: Damasio, 1994; Fuster, 2008; Jensen et al., 2007; Kringelbach, 2005; Raine, 2008; Scarpa–Raine, 2007; Seymour et al., 2007.
- 62 Az igazságtalanság miatt érzett harag aktiválja a szigetet: Sanfey et al., 2003.
- 63 Orbitofrontális vagy ventromediális kéreg: Jensen et al., 2007; Kringelbach, 2005; Raine, 2008; Seymour et al., 2007.
- 64 A modern Phineas Gage-ek: Séguin–Sylvers–Lilienfeld, 2007, 193.
- 65 A homloklebeny-sérülést szenvedett betegek tünetei: Scarpa–Raine, 2007, 153.
- 66 Pszichopáták, gyilkosok és antiszociális emberek agya: Blair–Cipolotti, 2000; Blair, 2004; Raine, 2008; Scarpa–Raine, 2007.
- 67 Az orbitofrontális sérülések befolyásolják a dominanciaalapú hierarchiákat: Séguin et al., 2007, 193.
- 68 Orbitofrontális sérülés, baklövés és empátia: Stone, Baron-Cohen–Knight, 1998.
- 69 Orbitofrontális sérülés és szégyenkezés: Raine et al., 2000.
- 70 A *mens rea* és az fMRI: Young–Saxe, 2009.
- 71 Az elme elmélete és a halánték- és a fali lebeny találkozása: Saxe–Kanwisher, 2003.
- 72 Síró kisbabák és elszabadult sínautók: Greene, nyomdában; Greene–Haidt, 2002; Pinker, 2008.
- 73 Az agy a morálitásról: Greene, 2011; Greene–Haidt, 2002; Greene et al., 2001.
- 74 Hátsó-oldalsó prefrontális kéreg: Fuster, 2008.
- 75 Az erőszak osztályozása: Baumeister, 1997.
- 76 Kizsákmányolás: Buss–Duntley, 2008.
- 77 A ló kiherélése: F. Zimring, idézi Kaplan, 1973, 23.
- 78 Együttérzés és nyomkövetés: Liebenberg, 1990.
- 79 Ugandai atrocitás: Baumeister, 1997, 125.
- 80 Pszichopáták: Hare, 1993; Lykken, 1995; Mealey, 1995; Raine, 2008; Scarpa–Raine, 2007.
- 81 A pszichopáták aránya az erőszakos bűnözők között: G. Miller: „Investigating the psychopathic mind”, *Science*, 2008. szept. 5., 1284–1286; Hare, 1993; Baumeister, 1997, 138.
- 82 A pszichopáták agya: Raine, 2008.
- 83 A pszichopátikus tünetek örökölhetősége: Hare, 1993; Lykken, 1995; Mealey, 1995; Raine, 2008. A pszichopátia mint csaló stratégia: Kinner, 2003; Lalumière–Harris–Rice, 2001; Mealey, 1995; Rice, 1997.
- 84 Pszichopáták a népiirtások és polgárháborúk során: Mueller, 2004a; Valentino, 2004.
- 85 Visszacúszás az érzelmi kategóriákba: Cosmides–Tooby, 1992; Pinker, 2007b, 5. és 9. fejezet.
- 86 Undor, gyűlölet és harag: Tooby–Cosmides, 2010.
- 87 Pozitív illúziók: Johnson, 2004; Tavis–Aronson, 2007; Taylor, 1989.
- 88 Önbecsapás és a hazugság észlelése: von Hippel–Trivers, 2011.
- 89 Az önámítás előnyei: Trivers, 1976, 2011; von Hippel–Trivers, 2011.
- 90 Churchill: idézi Johnson, 2004, 1.
- 91 Örült háborús vezetők: Luard, 1986, 204, 212, 268–269.
- 92 A háborúk kezdeményezői gyakran veszítenek: Johnson, 2004, 4; Lindley–Schildkraut, 2005; Luard, 1986, 268.
- 93 A katonai alkalmatlanság mint önbecsapás: Wrangham, 1999b.
- 94 Háborús játék: Johnson et al., 2006.
- 95 Csoportgondolkodás a Bush-kormányban: K. Alter: „Is Groupthink driving us to war?”, *Boston Globe*, 2002. szept. 21.
- 96 Csoportgondolkodás: Janis, 1982.
- 97 Az egyszerű civakodások logikája: Daly–Wilson, 1988, 127.
- 98 A dominancia logikája: Daly–Wilson, 1988; Dawkins, 1976/1989; Maynard Smith, 1988.
- 99 Szövetségek a dominanciában: Boehm, 1999; de Waal, 1998.
- 100 Erőfitogatás a dominanciaharcban: Dawkins, 1976/1989; Maynard Smith, 1988.
- 101 Közös tudás: Chwe, 2001; Lee–Pinker, 2010; Lewis, 1969; Pinker, 2007b.
- 102 A becsület kultúrája előrevetíti az erőszakot: Brezina–Agnew–Cullen–Wright, 2004.
- 103 A közönség hatása: Felson, 1982; Baumeister, 1997, 155–256. Lásd még McCullough, 2008; McCullough, Kurzban–Tabak, 2010.
- 104 A dominancia és a csoport mérete: Baumeister, 1997, 167.
- 105 Megbocsátás a főemlősöknél: de Waal, 1996; McCullough, 2008.
- 106 Csak a rokonok vagy az együttműködők bocsátanak meg egymásnak: McCullough, 2008.
- 107 Az eltérő közösségekhez tartozó csimpánzok nem békülnek ki: Van der Dennen, 2005; Wrangham–Peterson, 1996; Wrangham et al., 2006.
- 108 A férfiakat jobban izgatja a státusz: Browne, 2002; Susan M. Pinker, 2008; Rhoads, 2004.
- 109 A férfiak több kockázatot vállalnak: Byrnes–Miller–Schaffer, 1999; Daly–Wilson, 1988; Johnson, 2004; Johnson et al., 2006; Rhoads, 2004.
- 110 Munkaerőpiaci közgazdászok és a nemek közötti egyenlőtlenség: Browne, 2002; Susan M. Pinker, 2008; Rhoads, 2004.
- 111 Nemi különbség az erőszakban: Archer, 2006b, 2009; Buss, 2005; Daly–Wilson, 1988; Geary, 2010; Goldstein, 2001.
- 112 A nemi különbségek biológiai alapja: Geary, 2010; Pinker, 2002, 18. fejezet; Archer, 2009; Blum, 1997; Browne, 2002; Halpern, 2000.
- 113 Rokoni agresszió: Geary, 2010; Crick, Ostrow–Kawabata, 2007.
- 114 Dominancia és nemi vonzerő: Buss, 1994; Daly–Wilson, 1988; Ellis, 1992; Symons, 1979.
- 115 A dominancia ősi velejárói: Betzig, 1986; Betzig, Borgerhoff Mulder – Turke, 1988.
- 116 A dominancia modern vonzereje: Buss, 1994; Ellis, 1992.
- 117 Az agy nemi különbségei: Blum, 1997; Geary, 2010; Panksepp, 1998.
- 118 Férfiasság: N. Angier: „Does testosterone equal aggression? Maybe not”, *New York Times*, 1995. jún. 20.
- 119 Tesztoszteron és kihívás: Archer, 2006b; Dabbs–Dabbs, 2000; Johnson et al., 2006; McDermott–Johnson–Cowden–Rosen, 2007.
- 120 Gyereknevelési vagy párválasztási erőfeszítés: Buss, 1994; Buss–Schmitt, 1993.
- 121 A fiatalok nagyobb kockázattvállalásának paradoxonja: Daly–Wilson, 2005.
- 122 Erőszak az életciklus során: Daly–Wilson, 1988, 2000; Rogers, 1994.
- 123 Az önbecsülés mítosza: Baumeister, 1997; Baumeister, Smart–Boden, 1996.
- 124 „Sokoldalúan tehetséges, kiváló teljesítményt nyújtó” férfiak: idézi Baumeister, 1997, 144.
- 125 Magyarázat Hitlerre: Rosenbaum, 1998, xii.
- 126 Narcisztikus személyiségzavar a DSM-IV-ben: American Psychiatric Association, 2000.
- 127 Narcisztikus, borderline és pszichopátiás zavarok a zsarnokoknál: Bullock, 1991; Oakley, 2007; Shermer, 2004. Lásd még Chirot, 1994; Glover, 1999.
- 128 Szociális identitás: Brown, 1985; Pratto–Sidanius–Levin, 2006; Sidanius–Pratto, 1999; Tajfel, 1981; Tooby–Cosmides–Price, 2006.
- 129 Hangulat és sportcsapatok: Brown, 1985.
- 130 Tesztoszteron meccs után: Archer, 2006b; Dabbs–Dabbs, 2000; McDermott et al., 2007.
- 131 Tesztoszteron választások után: Stanton et al., 2009.
- 132 Csoporton belüli kivételezés: Brown, 1985; Hewstone, Rubin–Willis, 2002; Pratto et al., 2006; Sidanius–Pratto, 1999; Tajfel, 1981.
- 133 Kis rasszisták: Aboud, 1989. Kisbabák, rassz és akcentus: Kinzler–Shutts–DeJesus–Spelke, 2009.
- 134 Szociális dominancia: Pratto et al., 2006; Sidanius–Pratto, 1999.
- 135 Rasszok és csoportosulások: Kurzban, Tooby–Cosmides, 2001; Sidanius–Pratto, 1999.
- 136 Akcentus és előítélet: Tucker–Lambert, 1969; Kinzler et al., 2009.
- 137 *Ressentiment*: Chirot, 1994, 12. fejezet; Goldstein, 2001, 409; Baumeister, 1997, 152.
- 138 Német neheztelés: Chirot, 1994, 12. fejezet; Goldstein, 2001, 409; Baumeister, 1997.
- 139 Iszlám neheztelés: Fattah–Fierke, 2009.
- 140 A holland út: Mueller, 1989.
- 141 Az ősi gyűlölettel kapcsolatos szkepticizmus: Brown, 1997; Fearon–Laitin, 1996; Fearon–Laitin, 2003; Lacina, 2006; Mueller, 2004a; van Evera, 1994.

- 142 Nyelvek száma: Pinker, 1994, 8. fejezet.
- 143 Etnikai jóviszony a fejlett világban: Brown, 1997.
- 144 Az elszabadult hajóágyú kordában tartása: Fearon–Laitin, 1996.
- 145 Szükségtelenül bonyolult kormányok: Asal–Pate, 2005; Bell, 2007b; Brown, 1997; Mnookin, 2007; Sowell, 2004; Tyrrell, 2007. A rögbicsapat mint a nemzet egyesítője: Carlin, 2008.
- 146 Identitás és erőszak: Appiah, 2006; Sen, 2006.
- 147 A férfiak a rasszizmus két végén: Pratto et al., 2006; Sidanius–Pratto, 1999; Sidanius–Veniegas, 2000.
- 148 *War and Gender*: Goldstein, 2001.
- 149 Háborút vívó királynők: Luard, 1986, 194.
- 150 A háború mint férfijáték: Gottschall, 2008.
- 151 Feminizmus és pacifizmus: Goldstein, 2001; Mueller, 1989.
- 152 Nemek közötti különbség a közvélemény-kutatásokban: Goldstein, 2001, 329–330.
- 153 Nemek közötti különbségek az elnökválasztáson: „Exit polls, 1980–2008”, *New York Times*, <http://elections.nytimes.com/2008/results/president/exit-polls.html>.
- 154 A nemek közötti különbség kisebb, mint a társadalmak közötti különbség: Goldstein, 2001, 329–330.
- 155 Feminista különbség Közel–Keleten: Goldstein, 2001, 329–330.
- 156 A nőkkel való bánásmód és a háború a különböző kultúrákban: Goldstein, 2001, 396–399.
- 157 Nők és háború a modern országokban: Goldstein, 2001, 399.
- 158 A nők hatalma és a gyökértelen férfiak: Hudson–den Boer, 2002; Potts–Hayden, 2008.
- 159 A dominanciával kapcsolatos zsargon: Google Books, a Bookworm elemzése (lásd a 7.1. ábra feliratát), Michel et al., 2011.
- 160 *Dicsőséges és tisztességes*: Google Books, a Bookworm elemzése (lásd a 7.1. ábra feliratát), Michel et al., 2011.
- 161 „csillogás a szemünkben”: idézi Daly–Wilson, 1988, 228.
- 162 „szárnyaim nőnek”: idézi J. Diamond: „Vengeance is ours”, *New Yorker*, 2008. ápr. 21.
- 163 „még forr bennem a bosszú öröme”: idézi Daly–Wilson, 1988, 230.
- 164 A bosszú egyetemessége: McCullough, 2008, 74–76; Daly–Wilson, 1988, 221–27. Bosszú a törzsi háborúskodásban: Chagnon, 1997; Daly–Wilson, 1988; Keeley, 1996; Wiessner, 2006.
- 165 Bosszú az emberölésnél, az iskolai lövöldözéseknél és a bombatámadásoknál: McCullough et al., 2010.
- 166 Bosszú a terrorizmusban, a zavargásokban és a háborúkban: Atran, 2003; Horowitz, 2001; Mueller, 2006.
- 167 Dühből született hadüzenet: Luard, 1986, 269.
- 168 Katakлизmaszerű düh: G. Prange, idézi Mueller, 2006, 59.
- 169 Sem Pearl Harbor, sem 9/11 után nem merült fel más lehetőség a megtorlásokon kívül: Mueller, 2006.
- 170 Bin Laden: „Full text: Bin Laden’s »Letter to America«”, *Observer*, 2002. nov. 24.; <http://www.guardian.co.uk/world/2002/nov/24/theobserver>.
- 171 Bosszúfantáziák: Buss, 2005; Kenrick–Sheets, 2004.
- 172 Bosszú a laboratóriumban: McCullough, 2008.
- 173 A kielégítetlen bosszúvágy alkoholba fojtása: Giancola, 2000.
- 174 Düh áramköre: Panksepp, 1998.
- 175 Harag az insulában: Sanfey et al., 2003.
- 176 A bosszú idegtudománya: de Quervain et al., 2004.
- 177 A bosszú, az empátia és a nem idegtudománya: Singer et al., 2006.
- 178 A férfiak az igazságot, a nők a könyörületességet keresik: Gilligan, 1982.
- 179 Viszonylagos agresszió a nőknél: Crick et al., 2007; Geary, 2010.
- 180 A bosszú mint betegség, a megbocsátás mint gyógy mód: McCullough, 2008, McCullough et al., 2010.
- 181 Az elrettentés logikája: Daly–Wilson, 1988, 128.
- 182 Az együttműködés evolúciójának modelljei: Axelrod, 1984/2006; Axelrod–Hamilton, 1981; McCullough, 2008; Nowak, 2006; Ridley, 1997; Sigmund, 1997.
- 183 A fogolydilemma mint nagy gondolat: Poundstone, 1992.
- 184 Az első ismételt fogolydilemma-körmérkőzés: Axelrod, 1984/2006; Axelrod–Hamilton, 1981; McCullough, 2008; Nowak, 2006; Ridley, 1997; Sigmund, 1997.
- 185 Kölcsönös önzetlenség: Trivers, 1971.
- 186 Újabb versenysorozatok: McCullough, 2008; Nowak–May–Sidmung, 1995; Ridley, 1997; Sigmund, 1997.
- 187 A szemet szemért összetevői: Axelrod, 1984/2006.
- 188 Közvetett kölcsönösség: Nowak, 2006; Nowak–Sigmund, 1998.
- 189 Közjójáték: Fehr–Gächter, 2000; Herrmann, Thöni–Gächter, 2008a; Ridley, 1997.
- 190 A közlegelők tragédiája: Hardin, 1968.
- 191 Az elrettentés hatásossága a közgazdasági játékokban: Fehr–Gächter, 2000; Herrmann, Thöni–Gächter, 2008b; McCullough, 2008; McCullough et al., 2010; Ridley, 1997.
- 192 A bosszútól való félelem enyhíti a bosszút: Diamond, 1977; lásd még Ford–Blegen, 1992.
- 193 A bosszú kérelhetetlensége: Frank, 1988; Schelling, 1960. Önségítő igazságszolgáltatás: Black, 1983 Daly–Wilson, 1988.
- 194 A bosszúszomjas düh mint az újrakalibrálás mechanizmusa: Sell–Tooby–Cosmides, 2009.
- 195 A célpontnak tudnia kell, hogy kiszemelték: Gollwitzer–Denzler, 2009.
- 196 A közönség hatása a bosszúra: Bolton–Zwick, 1995; Kim–Smirth–Brigham, 1998.
- 197 A közönség hatása a verekedésre: Felson, 1982.
- 198 Ultimátumjáték: Bolton–Zwick, 1995; Fehr–Gächter, 2000; Ridley, 1997; Sanfey et al., 2003.
- 199 Az ultimátumjáték a szkinneren: Sanfey et al., 2003.
- 200 Az erkölcsiség szakadéka és a bosszú elfajulása: Baumeister, 1997.
- 201 Fiúk a hátsó ülésen: D. Gilbert: „He who cast the first stone probably didn’t”, *New York Times*, 2006. júl. 24.
- 202 Két szemet egy szemért: Shergill–Bays–Frith–Wolpert, 2003.
- 203 A jogos büntetés mint a bűnügyi büntetés igazolása: Kaplan, 1973.
- 204 Az igazsággal kapcsolatos blabla: Daly–Wilson, 1988, 256.
- 205 Elrettentés és jogos büntetés: Carlsmith–Darley–Robinson, 2002.
- 206 A tiszta igazságszolgáltatás mint a kiaknázás megakadályozásának stratégiája: Pinker, 2002, 10. fejezet.
- 207 Informális együttműködés Shasta megyében: Ellickson, 1991.
- 208 Rosszindulatú büntetés a különböző társadalmakban: Herrmann et al., 2008a, 2008b.
- 209 A megbocsátás mint a bosszú fokozatos kapcsolója: McCullough, 2008; McCullough et al., 2010.
- 210 Megbocsátás a főmlősöknél: de Waal, 1996.
- 211 Háborúzó fiúk a Robbers Cave táborban: Sherif, 1966.
- 212 Büntudat, szegény, feszélyezettség: Baumeister–Stillwell–Heatherston, 1994; Haidt, 2002; Triver, 1971.
- 213 Közös tudás: Chwe, 2001; Lee–Pinker, 2010; Lewis, 1969; Pinker, 2007b; Pinker, Nowak–Lee, 2008.
- 214 Politikai bocsánatkérések: Dodds, 2003b, hozzáférés 2010. jún. 28. Lásd még Dodds, 2003a.
- 215 Az igazságtalanság elnézése: Long–Brecke, 2003, 70–71.
- 216 „Ha békét akarsz, dolgozz a békéért”: Goldstein, 2011.
- 217 A megbékélés gesztusai: Long–Brecke, 2003, 72.
- 218 Shakespeare-i és csehovi tragédia: Oz, 1993, 260.
- 219 A kínzás időnként hatásos: Levinson, 2004a, 34; P. Finn – J. Warrick – J. Tate: „Detainee became an asset”, *Washington Post*, 2009. aug. 29.
- 220 A kínzás időnként indokolható: Levinson, 2004a; Posner, 2004; Walzer, 2004.
- 221 A kínzások többségének hatástalansága: A. Grafton: „Say Anything”, *New Republic*, 2008. nov. 5.
- 222 A kivégzés mint szórakozás: Tuchman, 1978.
- 223 Sorozatgyilkosok és tömeggyilkosok: Schechter, 2003.
- 224 Több tudós foglalkozik sorozatgyilkossággal, mint ahány sorozatgyilkos létezik: Fox–Levin, 1999, 16.
- 225 A sorozatgyilkosok számának csökkenése: C. Beam: „Blood loss: The decline of the serial killer”, *Sla*, 2011. jan. 5.
- 226 A sorozatgyilkosok és áldozataik száma: Fox–Levin, 1999, 167; J. A. Fox, idézi Schechter, 2003, 28.
- 227 A sorozatgyilkosoknak nincs azonosítható motivációjuk: Schechter, 2003.
- 228 Morbid elragadtatás: Nell, 2006; Tiger, 2006; Baumeister, 1997.
- 229 A szadizmus mint dominancia: Potegal, 2006.

- 230 Káröröm a szkennertben: Takahashi et al., 2009.
- 231 A bosszú kikapcsolja az együttérzést: Singer et al., 2006. A bosszú csak akkor élvezetes, ha tudjuk, hogy az áldozat tisztában van vele: Gollwitzer–Denzler, 2009.
- 232 Inkább mazo, mint szado: Baumeister, 1997; Baumeister–Campbell, 1999.
- 233 A szex és az agresszió kapcsolódó áramkörei: Panksepp, 1998.
- 234 A fegyver mint merevedés: idézi Thayer, 2004, 191.
- 235 Az ölés mint orgazmus: idézi Baumeister, 1997, 224.
- 236 Mártírológia: Gallonio, 1903/2004; Puppi, 1990.
- 237 Veszélyben forgó nők a háborzongató szórakoztató műfajban: Schechter, 2005.
- 238 Nemi izgalom korbácsolás közben: Theleweit 1977/1987, idézi deMause, 2002, 217.
- 239 Férfi sorozatgyilkosok: Schechter, 2003, 31.
- 240 Női sorozatgyilkosok: Schechter, 2003, 31.
- 241 A bűntudat megelőző jellege: Baumeister, 1997, 10. fejezet; Baumeister et al., 1994.
- 242 A kínzást gátló tényezők: Levinson, 2004b.
- 243 A kínzás elleni védelem: Derwhowitz, 2004b.
- 244 A kínzással szembeni védelemre adott reakciók: Derwhowitz, 2004b; Levinson, 2004a.
- 245 Hasznos a kínzással kapcsolatos tabu: Levinson, 2004a; Posner, 2004.
- 246 A fájdalmat átélő fajtárs kerülése: de Waal, 1996; Preston – de Waal, 2002.
- 247 A fájdalom kimutatásának kerülése mögött álló okok: Hauser, 2000, 219–223.
- 248 Szorongás fájdalomkózosás közben: Milgram, 1974.
- 249 Sínautóprobléma: Greene–Haidt, 2002; Greene et al., 2001.
- 250 Idegenkedés a közvetlen erőszaktól: Collins, 2008.
- 251 Átlagnémetek: Browning, 1992.
- 252 Hányinger, nem lélekűvárkodás: Baumeister, 1997, 211.
- 253 A fikció és a valóság megkülönböztetése: Sperber, 2000.
- 254 Tompított érzelmek a pszichopátáknál: Blair, 2004; Hare, 1993; Raine et al., 2000.
- 255 Az örök sokfélesége: Baumeister, 1997, 7. fejezet.
- 256 A szadizmus mint tanult élvezet: Baumeister, 1997, 7. fejezet; Baumeister–Campbell, 1999.
- 257 A szadizmus elfajulása és a sorozatgyilkosok: Baumeister, 1997; Schechter, 2003.
- 258 A motiváció opponens folyamatának elmélete: Solomon, 1980.
- 259 A szadizmus és az opponens folyamat elmélete: Baumeister, 1997, 7. fejezet; Baumeister–Campbell, 1999.
- 260 Jóindulatú mazochizmus: Rozin, 1996. A jóindulatú mazochizmus mint alkalmazkodás: Pinker, 1997, 389, 540.
- 261 Ideológiai erőszak: Baumeister, 1997, 6. fejezet; Chiriot–McCauley, 2006; Glover, 1999; Goldhagen, 2009; Kiernan, 2007; Valentino, 2004.
- 262 Köszönöm ezt a meglátást Jennifer Sheehy-Skeffingtonnak.
- 263 Csoportpolarizáció: Myers–Lamm, 1976.
- 264 Csoportgondolkodás: Janis, 1982.
- 265 Csoportok közötti ellenszenv: Hoyle–Pinkley–Insko, 1989; lásd még Baumeister, 1997, 193–194.
- 266 Engedelmisséggel kapcsolatos kísérletek: Milgram, 1974.
- 267 Tények és kitalációk Kitty Genovese halálával kapcsolatban: Manning–Levine–Collins, 2007. Szemlélők közönye: Latané–Darley, 1970.
- 268 A stanfordi börtönkísérlet: Zimbardo, 2007; Zimbardo–Maslach–Haney, 2000.
- 269 Egyetlen németet sem büntettek meg engedetlenségért: Goldhagen, 2009.
- 270 A Milgram-kísérlet megismétlése: Burger, 2009. A stanfordi börtönkísérlet megismétléséről lásd Reicher–Haslam, 2006, de itt túl sok a különbség a trendek időbeli összehasonlításához.
- 271 Még kevesebben engedelmeskedtek volna: Twenge, 2009.
- 272 A konformizmus előnyei: Deutsch–Gerard, 1955.
- 273 A népszerűség pozitív visszacsatolás-hurkai: Salganik–Doods–Watts, 2006.
- 274 Látszólagos egyetértés: Centola–Willer–Macy, 2005; Willer et al., 2009.
- 275 A csend spirálja és baszk terrorizmus: Spencer–Croucher, 2008.

- 276 Asch kísérlete a konformizmusról: Asch, 1956.
- 277 Kikényszerítés és látszólagos egyetértés: Centola et al., 2005; Willer et al., 2009.
- 278 Senki sem merte abbahagyni a tapsolást: Glover, 1999, 242.
- 279 Gondolatrendőrség a maoista Kínában: Glover, 1999, 292–293.
- 280 Szimulált látszólagos egyetértés: Centola et al., 2005.
- 281 A fasizmus terjedése: Payne, 2005.
- 282 Hat lépés távolság: Travers–Milgram, 1969.
- 283 Látszólagos egyetértés a laboratóriumban: Willer et al., 2009.
- 284 A Sokal-átverés: Sokal, 2000.
- 285 Kognitív disszonancia: Festinger, 1957.
- 286 Morális kikapcsolás: Bandura, 1999; Bandura–Underwood–Fromson, 1975; Kelman, 1973; Milgram, 1974; Zimbardo, 2007; Baumeister, 1997, 3. rész.
- 287 A politika és az angol nyelv: Orwell: *Az irodalom fölszámolása*. Fordította Szilágyi Tibor. Budapest, Európa, 1990, 353.
- 288 Burke: idézi Nunberg, 2006, 20.
- 289 Eufemizmus, átfogalmazás és hihető tagadhatóság: Pinker, 2007b; Pinker et al., 2008.
- 290 A barbárság fokozatos elérése: Glover, 1999; Baumeister, 1997, 8. és 9. fejezet.
- 291 Milgram kísérlete mint egyre erősödő játék: Katz, 1987.
- 292 A felelősség megosztása: Bandura et al., 1975; Milgram, 1974.
- 293 A felelősség megosztása katonai alakulatoknál és a bürokráciában: Arendt, 1963; Baumeister, 1997; Browning, 1992; Glover, 1999.
- 294 Ellenállás a közvetlen fájdalomkózosásnak: Greene, 2011.
- 295 A psziché eltompítása nagy számokkal: Slovic, 2007.
- 296 Az áldozat lealacsonyítása: Bandura et al., 1975.
- 297 Előnyös összehasonlítás: Bandura, 1999; Gabor, 1994.
- 298 Egy kis pszichológia kiemelt szerepet játszik: lásd még Kahneman–Renshon, 2007.

9. fejezet: A bennünk élő angyalok

- 1 Az empátia kora: de Waal, 2009.
- 2 Empatikus civilizáció: Rifkin, 2009. A részlet forrása: http://www.huffingtonpost.com/jeremy-rifkin/the-emphatic-civilization_b_416589.html.
- 3 Béketeremtés gyerekenként: Gordon, 2009.
- 4 A békés együttélés képessége: Dawkins, 1976/1989; McCullough, 2008; Nowak, 2006; Ridley, 1997.
- 5 Az erénnyel kapcsolatos érzelmek: Hume: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Fordította Miklósi Zoltán. Budapest, Osiris, 2003, 98.
- 6 Tichener az empátiáról: Tichener, 1909/1973.
- 7 Az empátia, az akaratér és az önuralom népszerűsége: Google Books, a Bookworm elemzése (lásd a 7.1. ábra feliratát), Michel et al., 2011.
- 8 Az empátia jelentései: Batson–Ahmad–Lishmer–Tsang, 2002; Hoffman, 2000; Keen, 2007; Preston – de Waal, 2002.
- 9 James az együttérzésről és a foxiról: James, 1977.
- 10 Az empátia jelentései: Batson et al., 2002; Hoffman, 2000; Keen, 2007; Preston – de Waal, 2002.
- 11 Az empátia mint elmeolvasás: Baron-Cohen, 1995.
- 12 A gondolatok és érzelmek olvasásának disszociabilitása: Blair–Peschardt, 2002.
- 13 A pszichopáták értelmezik, de nem érzik át az érzelmeket: Hare, 1993; Mealey–Kinner, 2002.
- 14 Empátia vagy gyötrellem mások szenvedése láttán: Batson et al., 2002.
- 15 Érzelmű fertőzés: Preston–de Waal, 2002.
- 16 Az együttérzés nem azonos az érzelmi fertőzéssel: Bandura, 2002.
- 17 A tükörneuronok felfedezése: di Pellegrino–Fadiga–Fogassi–Gallese–Rizzolatti, 1992.

- 18 Lehetséges tükröneuronok az emberben: Iacoboni et al., 1999.
- 19 Tükrömánia: Iacoboni, 2008; J. Lehrer: „Built to be fans”, *Seed*, 2006. febr. 10., 119–120; C. Buckley: „Why our hero leapt onto the tracks and we might not”, *New York Times*, 2007. jan. 7.; S. Vedantam: „How brains’ mirrors’ aid our social understanding”, *Washington Post*, 2006. szept. 25.
- 20 A tükröneuron mint DNS: Ramachandran, 2000.
- 21 Undok rhesusmajmok: McCullough, 2008, 125.
- 22 Empátia az agyban: Lamm–Batson–Decety, 2007; Moll, de Oliveira-Souza – Eslinger, 2003; Moll, Zahn, de Oliveira-Souza – Krueger – Grafman, 2005.
- 23 A tükröneuronokkal kapcsolatos szkepticizmus: Csibra, 2008; Alison Gopnik, 2007; Hickok, 2009; Hurford, 2004; Jacob–Jeannerod, 2005.
- 24 Átfedés a szigetben: Singer et al., 2006; Wicker et al., 2003.
- 25 Bosszú esetén nincs átfedés a szigetben: Singer et al., 2006.
- 26 Ellenempátia a verseny során: Lanzetta–Englis, 1989.
- 27 Empátia az agyban: Lamm et al., 2007.
- 28 Az empátia térképe: Damasio, 1994; Lamm et al., 2007; Moll et al., 2003; Moll et al., 2005; Raine, 2008.
- 29 Oxitocin: Pfaff, 2007.
- 30 Az anyai szeretet az együttérzés előfutára: Batson et al., 2002; Batson–Lishner–Cook–Sawyer, 2005.
- 31 Az oxitocin serkenti a bizalmat: Kosfeld et al., 2005; Zak–Stanton–Ahmadi–Brosnan, 2007.
- 32 Cukiság: Lorenz, 1950/1971.
- 33 A csecsemők kiaknázzák a cukiságreflexet: Hrdy, 1999.
- 34 Mickey egér fejlődése: Gould, 1980.
- 35 Veszélyes Mickey: B. Barnes: „After Mickey’s makeover, less Mr. Nice Guy”, *New York Times*, 2009. nov. 4.
- 36 Babaarcú vádlottak: Zebrowitz–McDonald, 1991.
- 37 A csúnyább gyerekeket gyakrabban büntetik meg: Berkowitz–Frodi, 1979.
- 38 A csúnya felnőtteket szigorúbban ítélik meg: Etcoff, 1999.
- 39 Megbocsátás, együttérzés, büntetést: Baumeister et al., 1994; Hoffman, 2000; McCullough, 2008; McCullough et al., 2010.
- 40 Közösségi vagy cserekapcsolatok: Baumeister et al., 1994; Clark–Mills–Powell, 1986; Fiske, 1991; Fiske, 1992, 2004a.
- 41 Tabuk a közösségi kapcsolatokban: Fiske–Tetlock, 1997; McGraw–Tetlock, 2005.
- 42 Az idegekkel szemben táplált alapértelmezett együttérzés mértéke: Axelrod, 1984/2006; Baumeister et al., 1994; Trivers, 1971.
- 43 A kisgyermek segítene és megvigasztalják a szomorkodókat: Warneken–Tomasello, 2007; Zahn–Waxler–Radke–Yarrow–Wagner–Chapman, 1992.
- 44 Együttérzés a segítségre szorulókkal szemben: Batson et al., 2005b.
- 45 Fontos a hasonlóság: Preston – de Waal, 2002, 16; Batson–Turk–Shaw–Klein, 1995c.
- 46 Közös vonások és megkönnyebbülés az áramütés után: Krebs, 1975.
- 47 Empátia–önzetlenség hipotézis: Batson–Ahmad, 2001; Batson et al., 2002; Batson, Ahmad–Stocks, 2005a; Batson–Duncan–Ackerman–Buckley–Birch, 1981; Batson et al., 1988; Krebs, 1975.
- 48 Az önzetlenség pszichológiai definíciója: Batson et al., 2002; Batson et al., 1981; Batson et al., 1988.
- 49 Az önzetlenség evolúciós definíciója: Dawkins, 1976/1989; Hamilton, 1963; Maynard Smith, 1982.
- 50 Az önzetlenséggel kapcsolatos félreértések: Pinker, 1997, 1., 6. fejezet; Pinker, 2006.
- 51 Empátia–önzetlenség hipotézis: Batson–Ahmad, 2001; Batson et al., 2002; Batson et al., 2005a; Batson et al., 1981; Batson et al., 1988.
- 52 Batson kutatásai az empátia–önzetlenség hipotézissel kapcsolatban: Batson et al., 2002; Batson et al., 2005a.
- 53 Hasonlóság, empátia és a menekülés egyszerűsége: Batson et al., 1981.
- 54 Empátia és társadalmi elfogadottság: Batson et al., 1988.
- 55 Empátia és egykörös fogolydilemma: Batson–Moran, 1999.
- 56 Empátia és ismételt fogolydilemma: Batson–Ahmad, 2001.
- 57 Empátia a felsőbbrendű cél hatására és a konfliktusfeloldó csoportokban: Batson et al., 2005a, 367–368; Stephan–Finlay, 1999.
- 58 Csoportokkal való együttérzés perspektívaváltás segítségével: Batson et al., 1997.
- 59 Az áldozat nézőpontjának átvétele önzetlenséget ébreszt: Batson et al., 1988.
- 60 Az áldozat nézőpontjának átvétele önzetlenséget ébreszt a csoport iránt: Batson et al., 1997.
- 61 Együttérzés elítélt gyilkosokkal: Batson et al., 1997.
- 62 George Eliot a szépirodalom által ébresztett empátiáról: „The natural history of German life”, idézi Keen, 2007, 54.
- 63 A szépirodalom mint az empátia fokozója: Hunt, 2007; Mar–Oatley, 2008; Mar et al., 2006; Nussbaum, 1997, 2006.
- 64 Az empátikus emberek szépirodalmat olvasnak: Mar et al., 2006.
- 65 A tények és az irodalom összekeverése: Strange, 2002.
- 66 Empátia egy kitalált figura és csoportja iránt: Batson–Chang–Orr–Rowland, 2008.
- 67 A szépirodalom mint erkölcsi laboratórium: Hakemulder, 2000.
- 68 Az empátia sötét oldala: Batson et al., 2005a; Batson et al., 1995a; Batson–Klein–Highberger–Shaw, 1995b; Prinz, 2011.
- 69 Az empátia aláássa az igazságosságot: Batson et al., 1995b.
- 70 Empátia és közjó: Batson et al., 1995a.
- 71 Az empátia illékony haszna: Batson et al., 2005a, 373.
- 72 Az utópia és az emberi természet: Pinker, 2002.
- 73 Kiegészítés és kimerülés a túlzott empátia következtében: Batson et al., 2005a.
- 74 A libanoni háború mint az önuralom hiánya: Mueller–Lustick, 2008.
- 75 Az önuralom logikája: Ainslie, 2001; Daly–Wilson, 2000; Kirby–Herrnstein, 1995; Schelling, 1978, 1984, 2006.
- 76 Ősi és modern leszámítolás: Daly–Wilson, 1983, 2000, 2005; Wilson–Daly, 1997.
- 77 Rövidlító nyugdíj-megtakarítás: Akerlof, 1984; Frank, 1988.
- 78 Libertáriánus paternalizmus: Thaler–Sunstein, 2008.
- 79 Rövidlító leszámítolás: Ainslie, 2001; Kirby–Herrnstein, 1995.
- 80 Hiperbolikus leszámítolás: Ainslie, 2001; Kirby–Herrnstein, 1995.
- 81 A hiperbolikus leszámítolás mint két mechanizmus elegye: Pinker, 1997, 396; Laibson, 1997.
- 82 Két én: Schelling, 1984, 58.
- 83 Az agy hűvös és forró rendszere: Metcalfe–Mischel, 1999.
- 84 Limbikus tücsök és a homloklebeny hangyája: McClure–Laibson–Loewenstein–Cohen, 2004.
- 85 Homloklebenyek: Fuster, 2008.
- 86 A homloklebenyek az időbeli leszámítolásban: Shamosh et al., 2008.
- 87 Gage és modern társai: Anderson et al., 1999; Damasio, 1994; Macmillan, 2000; Raine, 2008; Raine et al., 2000; Scarpa–Raine, 2007.
- 88 A kéreg növekedése az evolúció során: Hill et al., 2010.
- 89 A hátsó-oldalsó prefrontális kéreg a költség-haszon elemzésben: Greene et al., 2001; McClure et al., 2004.
- 90 Frontális pólus: Gilbert et al., 2006; Koechlin–Hyafil, 2007; L. Helmuth: „Brain model puts most sophisticated regions front and center”, *Science*, 302, 1133.
- 91 Limbikus és prefrontális reakciók az erőszakoskodókban: Lee–Chan–Raine, 2008.
- 92 Az intelligencia fontossága: Gottfredson, 1997a, 1997b; Neisser et al., 1996.
- 93 Pillecukor-kísérlet: Metcalfe–Mischel, 1999; Mischel et al., 2011.
- 94 Csekély leszámítolás és a sikeres élet: Chabris et al., 2008; Duckworth–Seligman, 2005; Kirby–Winston–Santiesteban, 2005.
- 95 Önjelentés az önuralomról: Tangney–Baumeister–Boone, 2004.
- 96 Az önuralom előnyei: Tangney et al., 2004.
- 97 Bűn és önuralom: Gottfredson, 2007; Gottfredson–Hirschi, 1990; Wilson–Herrnstein, 1985.
- 98 A késleltetett beteljesülés és az agresszió: Rodriguez–Mischel–Shoda, 1989.
- 99 Az ösztönösség és az agresszivitás tanári értékelése: Dewall et al., 2007; Tangney et al., 2004.
- 100 A vérmérséklet hosszú távú vizsgálata: Caspi, 2000. Lásd még Beaver–DeLisi–Vaughn–Wright, 2008.

- 101 Az erőszakos és erőszakmentes bűncselekmények korreláltak az új-zélandi mintában: Caspi et al., 2002.
- 102 A homloklebeny érése: Fuster, 2008, 17–19.
- 103 A késleltetett leszámítolás nem függ össze a fiatalkori bűnözéssel: Wilson–Daly, 2006.
- 104 A szennézhajhászás tizenhét éves korban ér a csúcra: Romer–Duckworth–Sznitman–Park, 2010.
- 105 Tesztoszteron: Archer, 2006b.
- 106 A kamasz agy húzás-vonása: Romer et al., 2010.
- 107 Minden pszichológiai jellemvonás örökölhető: Bouchard–McGue, 2003; Harris, 1998/2008; McCrae et al., 2000; Pinker, 2002; Plomin–DeFries–McClearn–McGuffin, 2008; Turkheimer, 2000.
- 108 Az önuralom összefügg az intelligenciával: Burks–Carpenter–Goette–Rustichini, 2009; Shamosh–Gray, 2008. Önuralom és intelligencia a homloklebenyben: Shamosh et al., 2008.
- 109 Intelligencia és bűnözés: Herrnstein–Murray, 1994; Neisser et al., 1996. Intelligencia és gyilkosság áldozatává válás: Batty–Deary–Tengstrom–Rasmussen, 2008.
- 110 Az ADHD örökölhetősége és a bűnözéssel való kapcsolatai: Beaver et al., 2008; Wright–Beaver, 2005.
- 111 Az erő dinamikájának metaforája és az önuralom: Talmy, 2000; Pinker, 2007b, 4. fejezet.
- 112 Az önuralom kifáradása: Baumeister et al., 1998; idézet az 1254. oldalról.
- 113 Az ego kimerülésével kapcsolatos vizsgálatok: Baumeister et al., 1998; Baumeister–Gailliot–Dewall–Oaten, 2006; Dewall et al., 2007; Gailliot–Baumeister, 2007; Gailliot et al., 2007; Hagger–Wood–Stiff–Chatzisarantis, 2010.
- 114 Az önuralom elfedi az egyedi különbségeket: Baumeister et al., 2006.
- 115 Önuralom és férfiszexualitás: Gailliot–Baumeister, 2007.
- 116 Az ego kimerülése és az erőszak: Dewall et al., 2007.
- 117 A testmagasság örökölhetősége: Weedon–Frayling, 2008.
- 118 Odüsszeusi önuralom: Schelling, 1984, 2006.
- 119 Önuralmi stratégiák a gyerekeknél: Metcalfe–Mischel, 1999.
- 120 A diszkontálás mértéke mint belső változó: Daly–Wilson, 2000, 2005; Wilson–Daly, 1997, 2006.
- 121 Önuralom és glükóz: Gailliot et al., 2007.
- 122 Alkohol és erőszak: Baumeister, 1997; Bushman, 1997. Táplálékkiegészítők a börtönben: J. Bohannon: „The theory? Diet causes violence. The lab? Prison”, *Science*, 325, 2009, szept. 25.
- 123 Az akaraterő gyakorlása: Baumeister et al., 2006.
- 124 Az önuralommal és a méltósággal kapcsolatos divatok: Eisner, 2008; Wiener, 2004; Wouters, 2007.
- 125 A gyerekek által kiszabott kamat: Clark, 2007a, 171.
- 126 Kultúrák közötti különbségek: Hofstede–Hofstede, 2010.
- 127 Hosszú távú orientáció és gyilkosság: A hosszú távú orientáció és a gyilkossági arányok közötti korreláció -0,325 abban a 95 országban, amelyről rendelkezésre állnak adatok. Az élvezet és az emberölés közötti korreláció 0,25. Statisztikailag mindkettő jelentős. A hosszú távú orientáció és az élvezet pontszámainak forrása: <http://www.geerthofstede.nl/research-vsm/dimension-data-matrix.aspx>. Az emberöléssel kapcsolatos adatok becslések: *International homicide statistics*, United Nations Office on Drugs and Crime, 2009.
- 128 Laktóztolerancia felnőttkorban: Tishkoff et al., 2006.
- 129 Yanomamö gyilkosok: Chagnon, 1988; Chagnon, 1997. Jivaro gyilkosok: Redmond, 1994.
- 130 A kevés új keletű evolúciós változás feltételezése: Pinker, 1997; Tooby–Cosmides, 1990a, 1990b.
- 131 Az emberség lelki egysége: Brown, 1991, 2000; Tooby–Cosmides, 1990a, 1992.
- 132 A természetes szelekció mechanikája: Maynard Smith, 1998.
- 133 A mennyiségi és egy génen múló evolúció és az evolúciós pszichológia: Tooby–Cosmides, 1990a.
- 134 A szelekció genetikai tesztjei: Akey, 2009; Kreitman, 2000; Przeworski–Hudson – Di Rienzo, 2000.
- 135 Nemrégiben lezajlott szelekció az embernél: Akey, 2009, 717.
- 136 Az agresszió szelektív tenyésztése az egereknél: Cairns–Gariépy–Hood, 1990.
- 137 Az örökölhetőség mérése: Plomin et al., 2008; Pinker, 2002, 19. fejezet.
- 138 Dán örökbefogadásos vizsgálat: Mednick–Gabrielli–Hutchings, 1984.
- 139 Az agresszió fokmérője korrelál az erőszakos bűncselekményekkel: Caspi et al., 2002; Guo–Roettger–Cai, 2008b.
- 140 Az agresszió örökölhetősége: Plomin et al., 2008, 13. fejezet; Bouchard–McGue, 2003; Eley–Lichtenstein–Stevenson, 1999; Lighthart et al., 2005; Lykken, 1995; Raine, 2002; Rhee–Waldman, 2007; Rowe, 2002; Slutske et al., 1997; van Beijsterveldt – Bartels–Hudziak–Boomsma, 2003; van der Oord – Boomsma–Verhulst, 1994.
- 141 Agresszió az elválasztott ikreknél: Bouchard–McGue, 2003, 6. táblázat.
- 142 Agresszió az örökbefogadottaknál: van der Oord et al., 1994; lásd még Rhee–Waldman, 2007.
- 143 Agresszió az ikreknél: Cloninger–Gottesman, 1987; Eley et al., 1999; Lighthart et al., 2005; Rhee–Waldman, 2007; Slutske et al., 1997; van Beijsterveldt et al., 2003.
- 144 Az agresszió viselkedési genetikájának metaanalízise: Rhee–Waldman, 2007.
- 145 Erőszakos bűncselekmény az ikreknél: Cloninger–Gottesman, 1987.
- 146 Pedomorfia és önmagunk háziasítása: Wrangham, 2009b; Wrangham–Pilbeam, 2001.
- 147 A szürkeállomány eloszlásának örökölhetősége: Thompson et al., 2001.
- 148 A fehérállomány kapcsolatainak örökölhetősége: Chiang et al., 2009.
- 149 Az egér monogámmá válása: McGraw–Young, 2010.
- 150 Tesztoszteron és agresszív kihívások: Archer, 2006b; Dabbs–Dabbs, 2000.
- 151 A tesztoszteronreceptor variációi: Rajender et al., 2008; Roney–Simmons–Lukaszewski, 2009.
- 152 A MAO-A működésképtelensége és az emberi erőszak: Brunner et al., 1993.
- 153 A MAO-A variációi és az agresszió: Alia–Klein et al., 2008; Caspi et al., 2002; Guo–Ou–Roettger–Shih, 2008a; Guo et al., 2008b; McDermott et al., 2009; Meyer–Lindenberg, 2006.
- 154 A MAO-A erőszakspecifikus: N. Alia–Klein, idézi Holden, 2008, 894; Alia–Klein et al., 2008.
- 155 A MAO-A hatásai a tapasztalatoktól függenek: Caspi et al., 2002; Guo et al., 2008b.
- 156 Az MAO-A-t más gének is szabályozhatják: Harris, 2006; Guo et al., 2008b, 548.
- 157 Az MAO-A gén szelekciója: Gilad, 2000.
- 158 Dopaminreceptor és szállító gének: Guo et al., 2008b; Guo–Roettger–Shih, 2007.
- 159 A viselkedésért felelős gének friss evolúciójára nincs bizonyíték: Cochran–Harpending, 2009. Lásd még Wade, 2006.
- 160 A harcos génnel kapcsolatos láz: Holden, 2008; Lea–Chambers, 2007; Merriman–Cameron, 2007.
- 161 A harcosgén-hipotézissel kapcsolatos problémák: Merriman–Cameron, 2007.
- 162 Az MAO-A és az erőszak összefüggése nem áll fenn a nem európai populációkban: Widom–Brzustowicz, 2006.
- 163 „Genetically Capitalist?": Clark, 2007b, 1. Lásd még Clark, 2007a, 187.
- 164 A genetikai kapitalizmus problémái: Betzig, 2007; Bowles, 2007; Pomeranz, 2008.
- 165 A moralitás mint tény: Harris, 2010; Nagel, 1970; Railton, 1986; Sayre–McCord, 1988.
- 166 Erkölcsi és nem erkölcsi preferenciák: Haidt, 2002; Rozin, 1997; Rozin et al., 1997.
- 167 Morális racionalizálás: Bandura, 1999; Baumeister, 1999.
- 168 Az erkölcsi fejlődés indokolatlan normái: Kohlberg, 1981.
- 169 Morális meglepetés: Haidt, 2001.
- 170 Kultúrákon átvélően visszatérő erkölcsi témakörök: Fiske, 1991; Haidt, 2007; Rai–Fiske, 2011; Shweder et al., 1997.
- 171 Háromféle etika: Shweder et al., 1997.
- 172 Öt alap: Haidt, 2007.
- 173 Négy kapcsolati modell: Fiske, 1991, 1992, 2004a, 2004b; Haslam, 2004; Rai–Fiske, 2011.
- 174 Rituális ajándékcseré: Mauss, 1924/1990.
- 175 A bántás/gondoskodással kapcsolatos ítéletek követik az igazságosság/kölcsönösség ítéleteit: Haidt, 2007.
- 176 Miért egyenlő az igazságossággal/kölcsönösséggel az idegenekkel kapcsolatos bántás/gondoskodás: Axelrod, 1984/2006; Trivers, 1971.
- 177 A piaci árazás kiterjesztése a hivatalos intézményekre: Pinker, 2007b, 8., 9. fejezet; Lee–Pinker, 2010; Pinker et al., 2008; Pinker, 2010.
- 178 Racionális-jogi logika és piaci árazás: Fiske, 1991, 435, 447; Fiske, 2004b, 17.
- 179 A társadalmi és erkölcsi normák kézikönyve: Fiske, 2004b.
- 180 Erkölctől független társadalmi normák: Fiske, 2004b.

- 181 Shasta megye normái: Ellickson, 1991.
- 182 Amikor nem értjük meg a társadalmi normákat: Fiske–Tetlock, 1999; Tetlock, 1999.
- 183 Szent értékek és a tabu lélektana: Fiske–Tetlock, 1999; Tetlock, 1999; Tetlock et al., 2000.
- 184 A tabu értelme: Fiske–Tetlock, 1999; Tetlock, 2003.
- 185 A tabuért cserébe kapott jutalom átfogalmazása: Fiske–Tetlock, 1997; McGraw–Tetlock, 2005; Tetlock, 1999, 2003.
- 186 Életbiztosítás: Zelizer, 2005.
- 187 A kapcsolati modellek kulturális különbségei: Fiske, 1991, 1992, 2004a; Rai–Fiske, 2011.
- 188 Politikai ideológiák és kapcsolati modellek: Fiske–Tetlock, 1999; McGraw–Tetlock, 2005; Tetlock, 2003.
- 189 Erkölcsi alapok és a liberális-konzervatív kulturális háború: Haidt, 2007; Haidt–Graham, 2007; Haidt–Hersh, 2001.
- 190 A humor logikája: Koestler, 1964; Pinker, 1997, 8. fejezet.
- 191 Kapcsolati modellek és erőszak: Fiske, 1991, 46–47, 130–133.
- 192 Semmis/aszociális kapcsolati modell: Fiske, 2004b.
- 193 Kétféle dehumanizálás: Haslam, 2006.
- 194 Az igazságszolgáltatás mint természetbeni megtorlás: Carlsmith et al., 2002; lásd még Sargent, 2004.
- 195 Racionális-jogi gondolkodás, piaci árazás és haszonelvűség: Rai–Fiske, 2011; Fiske, 1991, 47; McGraw–Tetlock, 2005.
- 196 Történelmi elmozdulás a közösségi osztozkodástól a piaci árazás felé: Fiske–Tetlock, 1997, 278, 3-as jegyzet.
- 197 Liberálisok és konzervatívok: Haidt, 2007; Haidt–Graham, 2007; Haidt–Hersh, 2001.
- 198 Ma már mind liberálisok vagyunk: Courtwright, 2010; Nash, 2009.
- 199 Piaci árazás és haszonelvűség: Rai–Fiske, 2011; Fiske, 1991, 47; McGraw–Tetlock, 2005.
- 200 A kapcsolati modellek kézikönyve: Fiske, 2004b; Fiske–Tetlock, 1999; Rai–Fiske, 2011.
- 201 Tabu, szent értékek és az Izrael–Palesztina konfliktus: Ginges et al., 2007.
- 202 Vörös és kék megyék: Haidt–Graham, 2007; lásd még <http://elections.nytimes.com/2008/results/president/map.html>.
- 203 A közösségi osztozkodás szerint a csoport örök: Fiske, 1991, 44.
- 204 Hierarchia és történetírás: Brown, 1988.
- 205 Nacionalizmus és hamis történetírás: Bell, 2007b; Scheff, 2004; Tyrrell, 2007; van Evera, 1994.
- 206 A *dumbth* (butaság) szó Steve Allen találmánya.
- 207 A felvilágosodás hibáztatása a holokausztért: lásd Menschenfreund, 2010. A baloldali példák közé tartozik Zygmunt Bauman, Michel Foucault és Theodor Adorno; a vallás védelmezői közé tartozik Dinesh D'Souza és *What's so great about Christianity?* című írása, és az olyan teokonzervatívok, mint Richard John Neuhaus; lásd Linker, 2007.
- 208 Hisztoriometria: Simonton, 1990.
- 209 Intelligencia, nyitottság és az amerikai elnökök teljesítménye: Simonton, 2006.
- 210 Bush a harmadik legrosszabb az elnökök között: C-SPAN 2009 Historian presidential leadership survey, C-SPAN, 2010; J. Griffin – N. Hines: „Who's the greatest? The Times U.S. presidential rankings”, *New York Times*, 2010. márc. 24.; Siena Research Institute, 2010.
- 211 Sem a legjobb, sem a legokosabb: Nixon a 210-es jegyzetben idézett felmérések szerint a 38., a 27., illetve a 30. a 42. elnök sorában, intelligenciában pedig a 25.; lásd Simonton, 2006, 1-es táblázat, 516, I-C oszlop (azért ezt választottam, mert az IQ-értékek a leghíhettebbek).
- 212 A korrelációval és a meredekséggel kapcsolatos becslések forrása egy statisztikai elemzés, amelyben a halálos áldozatok számával – azokban az években, amikor az Egyesült Államok elsődleges vagy másodlagos résztvevő volt egy háborúban – és az elnök IQ-jával regressziót végeztek. A halálos áldozatok száma a PRIO Battle Deaths Dataset „Legjobb becslések” oszlopából való (Lacina, 2009); az IQ-becslések forrása Simonton, 2006, 1-es táblázat, 516, I-C oszlop.
- 213 Racionalitás és holokauszt: Menschenfreund, 2010.
- 214 Érzelmi kutya és a racionális farka: Haidt, 2001. Erkölcsi okoskodás és erkölcsi intuíció: Pizarro–Bloom, 2003.
- 215 Erkölcsi intuíció és erkölcsi gondolkodás az agyban: Greene, 2011; Greene et al., 2001.
- 216 „az ész csak rabszolgája a szenvedélynek”: Hume: *Értekezés az emberi természetről*.
- 217 Az intelligencia és az önuralom összefüggése: Burks et al., 2009; Shamosh–Gray, 2008. Önuralom és intelligencia az agyban: Shamosh et al., 2008.
- 218 Érzelmi reakció a többi rasszra: Phelps et al., 2000.
- 219 Kapcsolati modellek, matematikai skálák és kogníció: Fiske, 2004a.
- 220 Szadista bábjátékosok: Gottschall, 2008.
- 221 Godwin: idézi Singer, 1981/2011, 151–152.
- 222 A moralitás logikája: Nagel, 1970; Singer, 1981/2011.
- 223 A gondolkodás szisztematizálása: Fodor–Pylyshyn, 1988; Pinker, 1994, 1997, 1999, 2007b.
- 224 Táguló kör: Singer, 1981/2011.
- 225 Az értelem mozgólépcsője: Singer, 1981/2011, 88, 113–114.
- 226 Görög sírfelirat: idézi Singer, 1981/2011, 112.
- 227 Kiemelkedő gondolkodók: Singer, 1981/2011, 99–100.
- 228 Flynn megvilágosodásának pillanata: Flynn, 1984; Flynn, 2007.
- 229 Világszerte emelkedő IQ-értékek: Flynn, 2007, 2; Flynn, 1987.
- 230 A Flynn-effektus neve: Herrnstein–Murray, 1994.
- 231 Harminc ország: Flynn, 2007, 2.
- 232 A Flynn-effektus 1877-ben kezdődött: Flynn, 2007, 23.
- 233 Egy 1910-ben élő felnőtt ma szellemi fogyatékos lenne: Flynn, 2007, 23.
- 234 A tudósok konszenzusa az intelligenciáról: Deary, 2001; Gottfredson, 1997a; Neisser et al., 1996. Az intelligencia mint a siker előrejelzője: Gottfredson, 1997b; Herrnstein–Murray, 1994.
- 235 A Flynn-effektus nem függ össze a teszteléssel kapcsolatos divathullámokkal: Flynn, 2007, 14.
- 236 A Flynn-effektus nem a matematikában, a szókincsben és a tudásban jelentkezik: Flynn, 2007; Greenfield, 2009. Lásd még Wicherts et al., 2004.
- 237 Az SAT-teszt eredményeinek enyhe romlása: Flynn, 2007, 20; Greenfield, 2009.
- 238 Általános intelligencia: Deary, 2001; Flynn, 2007; Neisser et al., 1996.
- 239 Az intelligencia örökölhetősége, a családi hatás hiánya: Bouchard–McGue, 2003; Harris, 1998/2008; Pinker, 2002; Plomin et al., 2008; Turkheimer, 2000.
- 240 Az általános intelligencia és az agy: Chiang et al., 2009; Deary, 2001; Thompson et al., 2001.
- 241 A Flynn-effektus nem a heterózis eredménye: Flynn, 2007, 101–102. A Flynn-effektus nem a javuló táplálkozás és egészségi állapot eredménye: Flynn, 2007, 102–106.
- 242 A Flynn-effektus nem a g-ben keresendő: Flynn, 2007; Wicherts et al., 2004.
- 243 A vizuális összetettség és az IQ: Greenfield, 2009.
- 244 Tudomány előtti és utáni gondolkodás: Flynn, 2007. Lásd még Neisser, 1976; Tooby–Cosmides, 2011; Pinker, 1997, 302–306.
- 245 Kutya és nyulak: Flynn, 2007, 24.
- 246 A hasonlósággal és a hipotetikus gondolkodással kapcsolatos beszélgetések: Cole–Gay–Glick–Sharp, 1971; Luria, 1976; Neisser, 1976.
- 247 Iskola és formális műveletek: Flynn, 2007, 32.
- 248 Az iskolázottság fokozódása: Flynn, 2007, 32.
- 249 Olvasott szöveg értéke: Rothstein, 1998, 19.
- 250 Az iskolai tesztek változása: Genovese, 2002.
- 251 Egyszerű absztrakciók: a Google Books Bookworm programjának elemzései szerint a 20. század folyamán valamennyi felsorolt kifejezés gyakorisága nőtt: Michel et al., 2011; lásd a 7.1. ábra aláírását.
- 252 „a gazdaság miatt”: G. Nurnberg a *Fresh Air* rádióműsor nyelvészeti rovatában, Naitonal Public Radio, 2001.
- 253 Konkrét műveletek Flynn apjánál: J. Flynn: „What is intelligence: Beyond the Flynn effect”, Harvard Psychology Department Colloquium, 2007. dec. 5.; lásd még „The world is getting smarter”, *Economist / Intelligent Life*, 2007. dec.; <http://moreintelligentlife.com/node/654>.
- 254 Az arányszámítás nehézségei: Flynn, 2007, 30.
- 255 A gondolkodó ember kevésbé büntet: Sargent, 2004.
- 256 „kulturális reneszánsz”: Flynn, 1987, 187.

- 257 „hitvány vademberek”: Roosevelt: *The winning of the West* (Whitefish, Mont.: Kessinger), 1. kötet, 65. „Halott indián”: idézi Courtwright, 1996, 109.
- 258 Woodrow Wilson rasszizmusa: Loewen, 1995, 22–31.
- 259 Churchill rasszizmusa: Toye, 2010; az idézetek forrása J. Hari: „The two Churchills”, *New York Times*, 2010. aug. 12.
- 260 Ostoba kongresszusi felszólalás: idézi Courtwright, 1996, 155–156.
- 261 Az irodalmi értelmiség megvetése a tömegek iránt: Carey, 1993.
- 262 Az értelmiség egy része támogatta a totalitárius rezsimet: Carey, 1993; Glover, 1999; Lilla, 2001; Sowell, 2010; Wolin, 2004.
- 263 Visszataszító Eliot: Carey, 1993, 85.
- 264 Az értelmiség bajkeverése: Carey, 1993; Glover, 1999; Lilla, 2001; Sowell, 2010; Wolin, 2004.
- 265 Az okosabbak kevésbé erőszakosak: Herrnstein–Murray, 1994; Wilson–Herrnstein, 1985; Farrington, 2007, 22–23, 26–27.
- 266 Szuperracionalitás a fogolydilemmában: Hofstadter, 1985.
- 267 A kamionsofőrök IQ-ja és a fogolydilemma: Burks et al., 2009.
- 268 Egyetemi felvételik és a fogolydilemma: Jones, 2008.
- 269 A társadalomtudományok átpolitizáltsága: Haidt–Graham, 2007; Tetlock, 1994.
- 270 Politikai liberálisok és igazságosság: Haidt, 2007; Haidt–Graham, 2007.
- 271 Liberalizmus és intelligencia az Egyesült Államokban: Kanazawa, 2010.
- 272 Az okos gyerekek felvilágosult felnőtté cseperednek: Deary–Batty–Gale, 2008.
- 273 Az okosabbak közgazdászként gondolkoznak: Caplan–Miller, 2010.
- 274 A piaczgazdaság mint békét hozó erő: Kant 1795/1983; Mueller, 1999; Russett–Oneal, 2001; Schneider–Gleditsch, 2010; Wright, 2000; Mueller, 2010b.
- 275 Zéró összegű felfogás és etnikai erőszak: Sowell, 1980, 1996.
- 276 Kanti béke: Gleditsch, 2008; Russett, 2008; Russett–Oneal, 2001.
- 277 A demokrácia kognitív előfeltételei: Rindermann, 2008.
- 278 Intellektuális képességek és demokrácia: Rindermann, 2008.
- 279 Demokrácia és erőszak: Gleditsch, 2008; Harff, 2003, 2005; Lacina, 2006; Pate, 2008; Rummel, 1994; Russett, 2008; Russett–Oneal, 2001.
- 280 A Flynn-effektus Kenyában és Dominikán: Flynn, 2007, 144.
- 281 Iskolázottság és polgárháború: Thyne, 2006.
- 282 Az oktatás béketeremtő hatása: Thyne, 2006, 733.
- 283 Integratív komplexitás: Suedfeld–Coren, 1992; Tetlock, 1985; Tetlock–Peterson–Lerner, 1996.
- 284 Alacsony, de jelentős korreláció az IQ és az integratív komplexitás között: Suedfeld–Coren, 1992. Az elnökök körében 0,58 a korreláció: Simonton, 2006.
- 285 Integratív komplexitás és erőszak: Tetlock, 1985, 1567–1568.
- 286 Integratív komplexitás és nagy háborúk: Suedfeld–Tetlock, 1977.
- 287 Integratív komplexitás és arab–izraeli háborúk: Suedfeld–Tetlock–Ramirez, 1977. Integratív komplexitás és USA–szovjet akciók: Tetlock, 1985.
- 288 Az integratív komplexitás hatásainak szétszálazása: Tetlock, 1985; Tetlock et al., 1996.
- 289 Az amerikai politikai közbeszéd integratív komplexitása: Rosenau–Fagen, 1997.
- 290 Ostoba 1917-es szenátor: idézi Rosenau–Fagen, 1997, 676.
- 291 Ostoba 1972-es szenátor: idézi Rosenau–Fagen, 1997, 677.
- 292 Az USA elnökjelölti vitáinak kifinomultsága: Gorton–Diels, 2010.
- 293 Szívünkben rejlik valami: Smith, 1759/1976, 136.

10. fejezet: Angyalszárnyn

- 1 Hitler nem volt ateista: Murphy, 1999.
- 2 Nácizmus és kereszténység: Ericksen–Heschel, 1999; Goldhagen, 1996; Heschel, 2008; Steigmann–Gall, 2003; Chiriot–McCauley, 2006, 144.

- 3 A nácizmus és az egyház közös ügye: Ericksen–Heschel, 1999, 11.
- 4 Marxizmus és kereszténység: Chiriot–McCauley, 2006, 142–43; Chiriot, 1995.
- 5 Ajándék és barátság: Mauss, 1924/1990.
- 6 Unalmas kereskedők: Mueller, 1999, 2010b.
- 7 Csak szoptatós anyák irányíthatják az atomhatalmakat: D. Garner: „After atom bomb's shock, the real horrors began unfolding”, *New York Times*, 2010. jan. 20.
- 8 Ridikülös támadás: Shultz, 2009.
- 9 Túl sok férfi, túl kevés béke: Hudson – den Boer, 2002.
- 10 A csupasz ágak feláldozása: Hudson – den Boer, 2002, 26.
- 11 Túl sok férfi: Hudson – den Boer, 2002.
- 12 A férfiak száma és a háború esélye: Fearon–Laitin, 2003; Mesquida–Wiener, 1996.
- 13 *Sex and War*: Potts–Campbell–Hayden, 2008.
- 14 A népek keveredése erősíti a humanizmust: a példák közé tartoznak azok az eredmények, amelyek szerint a befolyásosabb nők országaiban ritkább a családon belüli erőszak (Archer, 2006a); a meleg ismerőssel rendelkezők kevésbé homofóbok (lásd a 7. fejezet 232-es jegyzetét); és a partvidéki és vízi utak mellett fekvő amerikai városok liberálisabbak (Haidt–Graham, 2007).
- 15 Az értelem mozgólépcsője, táguló kör: mindkettő forrása Singer, 1981/2011.
- 16 A hanyatlás eszméje: Herman, 1997.
- 17 Józan optimisták: Bettmann, 1974; Easterbrook, 2003; Goklany, 2007; Kenny, 2011; Ridley, 2010; Robinson, 2009; Wattenberg, 1984.
- 18 Magasabbrendű erő: Payne, 2004, 29.
- 19 Az istenség létét bizonyítja?: Wright, 2000, 319. Isten által ránk ruházott értelem: Wright, 2000, 320. Kozmikus szerző: Wright, 2000, 334.
- 20 Morális realizmus: Nagel, 1970; Railton, 1986; Sayre–McCord, 1988; Shafer–Landau, 2003; Harris, 2010.
- 21 „kegyetlen, forró erőszak”: V. Henrik, III. felvonás, 3. jelenet. Fordította Németh László.
- 22 Több száz millió áldozat: Rummel, 1994, 1997. „Csupasz emberszabású”: Desmond Morris nyomán.
- 23 Mialatt bolygónk keringett körbe-körbe: Charles Darwin: *A fajok eredete*, utolsó mondat. Fordította Kampis György.

Irodalom

- ABC News. 2002. Most say spanking's OK by parents but not by grade-school teachers. *ABC News Poll*. New York. http://abcnews.go.com/sections/US/DailyNews/spanking_poll021108.html.
- Aboud, F. E. 1989. *Children and prejudice*. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Abrahms, M. 2006. Why terrorism does not work. *International Security*, 31, 42–78.
- Ad Nauseam. 2000. „You mean a woman can open it...?“. *The woman's place in the classic age of advertising*. Holbrook, Mass.: Adams Media.
- Adams, D. 2006. Brain mechanisms of aggressive behavior: An updated review. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30, 304–18.
- Ainslie, G. 2001. *Breakdown of will*. New York: Cambridge University Press.
- Akerlof, G. A. 1984. *An economic theorist's book of tales*. New York: Cambridge University Press.
- Akey, J. M. 2009. Constructing genomic maps of positive selection in humans: Where do we go from here? *Genome Research*, 19, 711–22.
- Alia-Klein, N., Goldstein, R. Z., Kriplani, A., Logan, J., Tomasi, D., Williams, B., Telang, F., Shumay, E., Biegon, A., Craig, I. W., Henn, F., Wang, G. J., Volkow, N. D. & Fowler, J. S. 2008. Brain monoamine oxidase-A activity predicts trait aggression. *Journal of Neuroscience*, 28, 5099–5104.
- American Humane Association Film and Television Unit. 2009. *No animals were harmed: Guidelines for the safe use of animals in filmed media*. Englewood, Colo.: American Humane Association.
- American Humane Association Film and Television Unit. 2010. No animals were harmed: A legacy of protection. <http://www.americanhumane.org/protecting-animals/programs/no-animals-were-harmed/legacy-of-protection.html>.
- American Psychiatric Association. 2000. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-IV-TR*, 4th ed. Washington, D. C.: American Psychiatric Association.
- Amnesty International. 2010. Abolitionist and retentionist countries. <http://www.amnesty.org/en/death-penalty/abolitionist-and-retentionist-countries>.
- Anderson, E. 1999. *The code of the street: Violence, decency, and the moral life of the inner city*. New York: Norton.
- Anderson, S. W., Bechara, A., Damasio, H., Tranel, D. & Damasio, A. R. 1999. Impairment of social and moral behavior related to early damage in human prefrontal cortex. *Nature Neuroscience*, 2, 1032–37.
- Andreas, P. & Greenhill, K. M., eds. 2010. *Sex, drugs, and body counts: The politics of numbers in global crime and conflict*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Appiah, K. A. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a world of strangers*. New York: Norton.
- Archer, J. 2006a. Cross-cultural differences in physical aggression between partners: A social role analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 10, 133–53.
- Archer, J. 2006b. Testosterone and human aggression: An evaluation of the challenge hypothesis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 30, 319–45.
- Archer, J. 2009. Does sexual selection explain human sex differences in aggression? *Behavioral & Brain Sciences*, 32, 249–311.
- Arendt, H. 1963. *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. New York: Viking Press.
- Asal, V., Johnson, C. & Wilkenfeld, J. 2008. Ethnopolitical violence and terrorism in the Middle East. In J. J. Hewitt, J. Wilkenfeld & T. R. Gurr, eds., *Peace and conflict 2008*. Boulder, Colo.: Paradigm.
- Asal, V. & Pate, A. 2005. The decline of ethnic political discrimination 1950–2003. In M. G. Marshall & T. R. Gurr, eds., *Peace and conflict 2005: A global survey of armed conflicts, self-determination movements, and democracy*. College Park: Center for International Development and Conflict Management, University of Maryland.
- Asch, S. E. 1956. Studies of independence and conformity I: A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs: General and Applied*, 70, Whole No. 416.
- Atran, S. 2002. *In gods we trust: The evolutionary landscape of supernatural agency*. New York: Oxford University Press.
- Atran, S. 2003. Genesis of suicide terrorism. *Science*, 299, 1534–39.
- Atran, S. 2006. The moral logic and growth of suicide terrorism. *Washington Quarterly*, 29, 127–47.
- Atran, S. 2010. Pathways to and from violent extremism: The case for science-based field research (Statement Before the Senate Armed Services Subcommittee on Emerging Threats & Capabilities, March 10, 2010). *Edge*. http://www.edge.org/3rd_culture/atran10/atran10_index.html.
- Axelrod, R. 1984/2006. *The evolution of cooperation*. New York: Basic Books.
- Axelrod, R. & Hamilton, W. D. 1981. The evolution of cooperation. *Science*, 211, 1390–96.
- Bailey, M. 2003. *The man who would be queen: The science of gender-bending and transsexualism*. Washington, D. C.: National Academies Press.
- Bandura, A. 1999. Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality & Social Psychology Review*, 3, 193–209.
- Bandura, A. 2002. Reflexive empathy: On predicting more than has ever been observed. *Behavioral & Brain Sciences*, 25, 24–25.
- Bandura, A., Underwood, B. & Fromson, M. E. 1975. Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims. *Journal of Research in Personality*, 9, 253–69.
- Baron-Cohen, S. 1995. *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Batson, C. D. & Ahmad, N. 2001. Empathy-induced altruism in a prisoner's dilemma II: What if the partner has defected? *European Journal of Social Psychology*, 31, 25–36.
- Batson, C. D., Ahmad, N., Lishmer, D. A. & Tsang, J.-A. 2002. Empathy and altruism. In C. R. Snyder & S. J. Lopez, eds., *Handbook of positive psychology*. Oxford, U. K.: Oxford University Press.
- Batson, C. D., Ahmad, N. & Stocks, E. L. 2005. Benefits and liabilities of empathy-induced altruism. In A. G. Miller ed., *The social psychology of good and evil*. New York: Guilford Press.
- Batson, C. D., Batson, J. G., Todd, M., Brummett, B. H., Shaw, L. L. & Aldegue, C. M. R. 1995. Empathy and the collective good: Caring for one of the others in a social dilemma. *Journal of Personality & Social Psychology*, 68, 619–31.
- Batson, C. D., Chang, J., Orr, R. & Rowland, J. 2008. Empathy, attitudes, and action: Can feeling for a member of a stigmatized group motivate one to help the group? *Personality & Social Psychology Bulletin*, 28, 1656–66.
- Batson, C. D., Duncan, B. D., Ackerman, P., Buckley, T. & Birch, K. 1981. Is empathic emotion a source of altruistic motivation? *Journal of Personality & Social Psychology*, 40, 292–302.
- Batson, C. D., Dyck, J. L., Brandt, R. B., Batson, J. G., Powell, A. L., McMaster, M. R. & Griffitt, C. 1988. Five studies testing two new egoistic alternatives to the empathy-altruism hypothesis. *Journal of Personality & Social Psychology*, 55, 52–77.
- Batson, C. D., Klein, T. R., Highberger, L. & Shaw, L. L. 1995b. Immorality from empathy-induced altruism: When compassion and justice conflict. *Journal of Personality & Social Psychology*, 68, 1042–54.
- Batson, C. D., Lishner, D. A., Cook, J. & Sawyer, S. 2005b. Similarity and nurturance: Two possible sources of empathy for strangers. *Basic & Applied Social Psychology*, 27, 15–25.
- Batson, C. D. & Moran, T. 1999. Empathy-induced altruism in a prisoner's dilemma. *European Journal of Social Psychology*, 29, 909–24.
- Batson, C. D., Polycarpou, M. R., Harmon-Jones, E., Imhoff, H. J., Mitchener, E. C., Bednar, L. L., Klein, T. R. & Highberger, L. 1997. Empathy and attitudes: Can feeling for a member of a stigmatized group improve feelings toward the group? *Journal of Personality & Social Psychology*, 72, 105–18.
- Batson, C. D., Turk, C. L., Shaw, L. L. & Klein, T. R. 1995c. Information function of empathic emotion: Learning that we value the other's welfare. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 300–313.
- Batty, G. D., Deary, I. J., Tengstrom, A. & Rasmussen, F. 2008. IQ in early adulthood and later risk of death by homicide: Cohort study of 1 million men. *British Journal of Psychiatry*, 193, 461–65.
- Baumeister, R. F. 1997. *Evil: Inside human violence and cruelty*. New York: Holt.
- Baumeister, R. F. 2000. Gender differences in erotic plasticity: The female sex drive as socially flexible and responsive. *Psychological Bulletin*, 126, 347–74.
- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Muraven, M. & Tice, D. M. 1998. Ego depletion: Is the active self a limited resource? *Journal of Personality & Social Psychology*, 74, 1252–65.
- Baumeister, R. F. & Campbell, W. K. 1999. The intrinsic appeal of evil: Sadism, sensational thrills, and threatened egotism. *Personality & Social Psychology Review*, 3, 210–21.
- Baumeister, R. F., Gailliot, M., Dwall, C. N. & Oaten, M. 2006. Self-regulation and personality: How interventions increase regulatory success, and how depletion moderates the effects of traits on behavior. *Journal of Personality*, 74, 1773–1801.

- Baumeister, R. F., Smart, L. & Boden, J. M. 1996. Relation of threatened egotism to violence and aggression: The dark side of high self-esteem. *Psychological Review*, 103, 5–33.
- Baumeister, R. F., Stillwell, A. M. & Wotman, S. R. 1990. Victim and perpetrator accounts of interpersonal conflict: Autobiographical narratives about anger. *Journal of Personality & Social Psychology*, 59, 994–1005.
- Baumeister, R. F., Stillwell, A. M. & Heatherton, T. F. 1994. Guilt: An interpersonal approach. *Psychological Bulletin*, 115, 243–67.
- Beaver, K. M., DeLisi, M., Vaughn, M. G. & Wright, J. P. 2008. The intersection of genes and neuropsychological deficits in the prediction of adolescent delinquency and low self-control. *International Journal of Offender Therapy & Comparative Criminology*, 54, 22–42.
- Beijsterveldt, C. E. M., van, Bartels, M., Hudziak, J. J. & Boomsma, D. I. 2003. Causes of stability of aggression from early childhood to adolescence: A longitudinal genetic analysis in Dutch twins. *Behavior Genetics*, 33, 591–605.
- Bell, D. A. 2007a. *The first total war: Napoleon's Europe and the birth of warfare as we know it*. Boston: Houghton Mifflin.
- Bell, D. A. 2007b. Pacific nationalism. *Critical Review*, 19, 501–10.
- Bennett, A. 2005. The guns that didn't smoke: Ideas and the Soviet non-use of force in 1989. *Journal of Cold War Studies*, 7, 81–109.
- Berkowitz, L. & Frodi, A. 1979. Reactions to a child's mistakes as affected by her/his looks and speech. *Social Psychology Quarterly*, 42, 420–25.
- Berlin, I. 1979. The counter-enlightenment. *Against the current: Essays in the history of ideas*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Besançon, A. 1998. Forgotten communism. *Commentary*, Jan., 24–27.
- Bettmann, O. L. 1974. *The good old days – they were terrible!* New York: Random House.
- Betzig, L. L. 1986. *Despotism and differential reproduction*. Hawthorne, N. Y.: Aldine de Gruyter.
- Betzig, L. L. 1996a. Monarchy. In D. Levinson & M. Ember, eds., *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Holt.
- Betzig, L. L. 1996b. Political succession. In D. Levinson & M. Ember, eds., *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Holt.
- Betzig, L. L. 2002. British polygyny. In M. Smith, ed., *Human biology and history*. London: Taylor & Francis.
- Betzig, L. L. 2007. The son also rises. *Evolutionary Psychology*, 5, 733–39.
- Betzig, L. L., Borgerhoff Mulder, M. & Turke, P. 1988. *Human reproductive behavior: A Darwinian perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Bhagavad-Gita. 1983. *Bhagavad-Gita as it is*. Los Angeles: Bhaktivedanta Book Trust.
- Bijian, Z. 2005. China's „peaceful rise“ to great-power status. *Foreign Affairs*, Sept./Oct.
- Black, D. 1983. Crime as social control. *American Sociological Review*, 48, 34–45.
- Blackwell, A. D. & Sugiyama, L. S. 2011. When is self-sacrifice adaptive? In L. S. Sugiyama, M. Scalise Sugiyama, F. White, D. Kenneth & H. Arrow, eds., *War in Evolutionary Perspective*.
- Blair, R. J. R. 2004. The roles of orbital frontal cortex in the modulation of antisocial behavior. *Brain & Cognition*, 55, 198–208.
- Blair, R. J. R. & Cipolotti, L. 2000. Impaired social response reversal: A case of „acquired sociopathy.“ *Brain*, 123, 1122–41.
- Blair, R. J. R. & Perschardt, K. S. 2002. Empathy: A unitary circuit or a set of dissociable neurocognitive systems? *Behavioral & Brain Sciences*, 25, 27–28.
- Blanton, R. 2007. Economic globalization and violent civil conflict: Is openness a pathway to peace? *Social Science Journal*, 44, 599–619.
- Blight, J. G. & Lang, J. M. 2007. Robert McNamara: Then and now. *Daedalus*, 136, 120–31.
- Blum, A. & Houdailles, J. 1985. L'alphabétisation au XVIIIe et XIXe siècle. L'illusion parisienne. *Population*, 6.
- Blum, D. 1997. *Sex on the brain: The biological differences between men and women*. New York: Viking.
- Blumstein, A. & Wallman, J., eds. 2006. *The crime drop in America*, rev. ed. New York: Cambridge University Press.
- Bobo, L. D. 2001. Racial attitudes and relations at the close of the twentieth century. In N. J. Smelser, W. J. Wilson & F. Mitchell, eds., *America becoming: Racial trends and their consequences*. Washington, D. C.: National Academies Press.
- Bobo, L. D. & Dawson, M. C. 2009. A change has come: Race, politics, and the path to the Obama presidency. *Du Bois Review*, 6, 1–14.
- Boehm, C. 1999. *Hierarchy in the forest: The evolution of egalitarian behavior*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bohannon, J. 2008. Calculating Iraq's death toll: WHO study backs lower estimate. *Science*, 319, 273.
- Bohannon, J. 2011. Counting the dead in Afghanistan. *Science*, 331, 1256–60.
- Bolton, G. E. & Zwick, R. 1995. Anonymity versus punishment in ultimatum bargaining. *Games & Economic Behavior*, 10, 95–121.
- Bouchard, T. J., Jr. & McGue, M. 2003. Genetic and environmental influences on human psychological differences. *Journal of Neurobiology*, 54, 4–45.
- Boulton, M. J. & Smith, P. K. 1992. The social nature of play fighting and play chasing: Mechanisms and strategies underlying cooperation and compromise. In J. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby, eds., *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.
- Bourgon, J. 2003. Abolishing „cruel punishments“: A reappraisal of the Chinese roots and long-term efficiency of the Xinzhen legal reforms. *Modern Asian Studies*, 37, 851–62.
- Bourke, J. 1999. *An intimate history of killing: Face-to-face killing in 20th-century warfare*. New York: Basic Books.
- Bowles, S. 2007. Genetically capitalist? *Science*, 318, 394–95.
- Bowles, S. 2009. Did warfare among ancestral hunter-gatherers affect the evolution of human social behaviors? *Science*, 324, 1293–98.
- Boyd, R. & Silk, J. B. 2006. *How humans evolved*, 4th ed. New York: Norton.
- Brandt, R. B. 1974. *Hopi ethics: A theoretical analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brecke, P. 1999. *Violent conflicts 1400 A. D. to the present in different regions of the world*. Paper presented at the 1999 Meeting of the Peace Science Society (International).
- Brecke, P. 2002. Taxonomy of violent conflicts. <http://www.inta.gatech.edu/peter/power.html>.
- Breiner, S. J. 1990. *Slaughter of the innocents: Child abuse through the ages and today*. New York: Plenum.
- Brezina, T., Agnew, R., Cullen, F. T. & Wright, J. P. 2004. The code of the street: A quantitative assessment of Elijah Anderson's subculture of violence thesis and its contribution to youth violence research. *Youth Violence & Juvenile Justice*, 2, 303–28.
- Brock, D. W. 1993. *Life and death: Philosophical essays in biomedical ethics*. New York: Cambridge University Press.
- Bronowski, J. 1973. *The ascent of man*. Boston: Little, Brown.
- Broude, G. J. & Greene, S. J. 1976. Cross-cultural codes on twenty sexual attitudes and practices. *Ethnology*, 15, 409–29.
- Brown, B. R. 1968. The effects of need to maintain face on interpersonal bargaining. *Journal of Experimental Social Psychology*, 4, 107–22.
- Brown, D. E. 1988. *Hierarchy, history, and human nature: The social origins of historical consciousness*. Tucson: University of Arizona Press.
- Brown, D. E. 1991. *Human universals*. New York: McGraw-Hill.
- Brown, D. E. 2000. Human universals and their implications. In N. Roughley, ed., *Being humans: Anthropological universality and particularity in transdisciplinary perspectives*. New York: Walter de Gruyter.
- Brown, M. E. 1997. The impact of government policies on ethnic relations. In M. Brown & S. Ganguly, eds., *Government policies and ethnic relations in Asia and the Pacific*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Brown, R. 1985. *Social psychology: The second edition*. New York: Free Press.
- Browne, A. & Williams, K. R. 1989. Exploring the effect of resource availability and the likelihood of female-perpetrated homicides. *Law & Society Review*, 23, 75–94.
- Browne, K. 2002. *Biology at work*. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press.
- Browning, C. R. 1992. *Ordinary men: Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: HarperCollins.
- Brownmiller, S. 1975. *Against our will: Men, women, and rape*. New York: Fawcett Columbine.
- Broyles, W. J. 1984. Why men love war. *Esquire* (November).
- Brunner, H. G., Nelen, M., Breakfield, X. O., Ropers, H. H. & van Oost, B. A. 1993. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A. *Science*, 262, 578–80.

- Buhaug, H. 2010. Climate not to blame for African civil wars. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 16477–82.
- Bullock, A. 1991. *Hitler and Stalin: Parallel lives*. London: HarperCollins.
- Burch, E. S. 2005. *Alliance and conflict*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Burger, J. M. 2009. Replicating Milgram: Would people still obey today? *American Psychologist*, 64, 1–11.
- Burke, E. 1790/1967. *Reflections on the revolution in France*. London: J. M. Dent & Sons.
- Burks, S. V., Carpenter, J. P., Goette, L. & Rustichini, A. 2009. Cognitive skills affect economic preferences, strategic behavior, and job attachment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, 7745–50.
- Burnham, G., Lafta, R., Doocy, S. & Roberts, L. 2006. Mortality after the 2003 invasion of Iraq: A cross-sectional cluster sample survey. *Lancet*, 368, 1421–28.
- Bushman, B. J. 1997. Effects of alcohol on human aggression: Validity of proposed explanations. *Recent Developments in Alcoholism*, 13, 227–43.
- Bushman, B. J. & Cooper, H. M. 1990. Effects of alcohol on human aggression: An integrative research review. *Psychological Bulletin*, 107, 341–54.
- Buss, D. M. 1989. Conflict between the sexes. *Journal of Personality & Social Psychology*, 56, 735–47.
- Buss, D. M. 1994. *The evolution of desire*. New York: Basic Books.
- Buss, D. M. 2000. *The dangerous passion: Why jealousy is as necessary as love and sex*. New York: Free Press.
- Buss, D. M. 2005. *The murderer next door: Why the mind is designed to kill*. New York: Penguin.
- Buss, D. M. & Duntley, J. D. 2008. Adaptations for exploitation. *Group Dynamics: Theory, Research & Practice*, 12, 53–62.
- Buss, D. M. & Schmitt, D. P. 1993. Sexual strategies theory: An evolutionary perspective on human mating. *Psychological Review*, 100, 204–32.
- Bussman, M. & Schneider, G. 2007. When globalization discontent turns violent: Foreign economic liberalization and internal war. *International Studies Quarterly*, 51, 79–97.
- Byrnes, J. P., Miller, D. C. & Schafer, W. D. 1999. Gender differences in risk-taking: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 367–83.
- C-SPAN. 2010. C-SPAN 2009 Historians presidential leadership survey. <http://legacy.c-span.org/PresidentialSurvey/presidential-leadership-survey.aspx>.
- Cairns, R. B., Gariépy, J.-L. & Hood, K. E. 1990. Development, microevolution, and social behavior. *Psychological Review*, 97, 49–65.
- Capital Punishment U. K. 2004. *The end of capital punishment in Europe*. <http://www.capitalpunishmentuk.org/europe.html>.
- Caplan, B. 2007. *The myth of the rational voter: Why democracies choose bad policies*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Caplan, B. & Miller, S. C. 2010. Intelligence makes people think like economists: Evidence from the General Social Survey. *Intelligence*, 38, 636–47.
- Caplow, T., Hicks, L. & Wattenberg, B. 2001. *The first measured century: An illustrated guide to trends in America, 1900–2000*. Washington, D. C.: AEI Press.
- Carey, J. 1993. *The intellectuals and the masses: Pride and prejudice among the literary intelligentsia, 1880–1939*. New York: St. Martin's Press.
- Carlin, J. 2008. *Playing the enemy: Nelson Mandela and the game that made a nation*. New York: Penguin.
- Carlsmith, K. M., Darley, J. M. & Robinson, P. H. 2002. Why do we punish? Deterrence and just deserts as motives for punishment. *Journal of Personality & Social Psychology*, 83, 284–99.
- Carswell, S. 2001. *Survey on public attitudes towards the physical punishment of children*. Wellington: New Zealand Ministry of Justice.
- Caspi, A. 2000. The child is father of the man: Personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of Personality & Social Psychology*, 78, 158–72.
- Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T. E., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W., Taylor, A. & Poulton, R. 2002. Evidence that the cycle of violence in maltreated children depends on genotype. *Science*, 297, 851–54.
- Cavalli-Sforza, L. L. 2000. *Genes, peoples, and languages*. New York: North Point Press.
- Cederman, L.-E. 2001. Back to Kant: Reinterpreting the democratic peace as a macrohistorical learning process. *American Political Science Review*, 95, 15–31.
- Cederman, L.-E. 2003. Modeling the size of wars: From billiard balls to sandpiles. *American Political Science Review*, 97, 135–50.
- Center for Systemic Peace. 2010. Integrated network for societal conflict research data page. <http://www.systemicpeace.org/inscr/inscr.htm>.
- Centola, D., Willer, R. & Macy, M. 2005. The emperor's dilemma: A computational model of self-enforcing norms. *American Journal of Sociology*, 110, 1009–40.
- Central Intelligence Agency. 2010. *The world factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>.
- Chabris, C. F., Laibson, D., Morris, C. L., Schuldt, J. P. & Taubinsky, D. 2008. Individual laboratory-measured discount rates predict field behavior. *Journal of Risk & Uncertainty*, 37, 237–69.
- Chagnon, N. A. 1988. Life histories, blood revenge, and warfare in a tribal population. *Science*, 239, 985–92.
- Chagnon, N. A. 1996. Chronic problems in understanding tribal violence and warfare. In G. Bock & J. Goode, eds., *The genetics of criminal and antisocial behavior*. New York: Wiley.
- Chagnon, N. A. 1997. *Yanomamö*, 5th ed. New York: Harcourt Brace.
- Chalk, F. & Jonassohn, K. 1990. *The history and sociology of genocide: Analyses and case studies*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Check, J. V. P. & Malamuth, N. 1985. An empirical assessment of some feminist hypotheses about rape. *International Journal of Women's Studies*, 8, 414–23.
- Chernow, R. 2004. *Alexander Hamilton*. New York: Penguin.
- Chiang, M. C., Barysheva, M., Shattuck, D. W., Lee, A. D., Madsen, S. K., Avedissian, C., Klunder, A. D., Toga, A. W., McMahon, K. L., de Zubicaray, G. I., Wright, M. J., Srivastava, A., Balov, N. & Thompson, P. M. 2009. Genetics of brain fiber architecture and intellectual performance. *Journal of Neuroscience*, 29, 2212–24.
- China (Taiwan), Republic of, Department of Statistics, Ministry of the Interior. 2000. The analysis and comparison on statistics of criminal cases in various countries. <http://www.moi.gov.tw/stat/english/topic.asp>.
- Chirrot, D. 1994. *Modern tyrants*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Chirrot, D. 1995. Modernism without liberalism: The ideological roots of modern tyranny. *Contention*, 5, 141–82.
- Chirrot, D. & McCauley, C. 2006. *Why not kill them all? The logic and prevention of mass political murder*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Chu, R., Rivera, C. & Loftin, C. 2000. Herding and homicide: An examination of the Nisbett-Reeves hypothesis. *Social Forces*, 78, 971–87.
- Chwe, M. S.-Y. 2001. *Rational ritual: Culture, coordination, and common knowledge*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Claeys, G. 2000. „The survival of the fittest” and the origins of Social Darwinism. *Journal of the History of Ideas*, 61, 223–40.
- Clark, G. 2007a. *A farewell to alms: A brief economic history of the world*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Clark, G. 2007b. Genetically capitalist? The Malthusian era and the formation of modern preferences. <http://www.econ.ucdavis.edu/faculty/gclark/papers/capitalism%20genes.pdf>.
- Clark, M. S., Mills, J. & Powell, M. C. 1986. Keeping track of needs in communal and exchange relationships. *Journal of Personality & Social Psychology*, 51, 333–38.
- Clauset, A. & Young, M. 2005. Scale invariance in global terrorism. arXiv:physics/0502014v2[physics.soc-ph].
- Clauset, A., Young, M. & Gleditsch, K. S. 2007. On the frequency of severe terrorist events. *Journal of Conflict Resolution*, 51, 58–87.
- Cleaver, E. 1968/1999. *Soul on ice*. New York: Random House.
- Cloninger, C. R. & Gottesman, I. I. 1987. Genetic and environmental factors in antisocial behavior disorders. In S. A. Mednick, T. E. Moffitt & S. A. Stack, eds., *The causes of crime: New biological approaches*. New York: Cambridge University Press.
- Clutton-Brock, T. 2007. Sexual selection in males and females. *Science*, 318, 1882–85.
- Cochran, G. & Harpending, H. 2009. *The 10,000 year explosion: How civilization accelerated human evolution*. New York: Basic Books.
- Cockburn, J. S. 1991. Patterns of violence in English society: Homicide in Kent, 1560–1985. *Past & Present*, 130, 70–106.
- Coghlan, B., Ngoy, P., Mulumba, F., Hardy, C., Bemo, V. N., Stewart, T., Lewis, J. & Brennan, R. 2008. *Mortality in the Democratic Republic of Congo: An ongoing crisis*. New York: International Rescue Committee. http://www.theirc.org/sites/default/files/migrated/resources/2007/2006-7_congomortalitysurvey.pdf.

- Cohen, D. & Nisbett, R. E. 1997. Field experiments examining the culture of honor: The role of institutions in perpetuating norms about violence. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 23, 1188–99.
- Cohen, D., Nisbett, R. E., Bowdle, B. & Schwarz, N. 1996. Insult, aggression, and the southern culture of honor: An „experimental ethnography.” *Journal of Personality & Social Psychology*, 20, 945–60.
- Cole, M., Gay, J., Glick, J. & Sharp, D. W. 1971. *The cultural context of learning and thinking*. New York: Basic Books.
- Collier, P. 2007. *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*. New York: Oxford University Press.
- Collins, R. 2008. *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Cook, P. J. & Moore, M. H. 1999. Guns, gun control, and homicide. In M. D. Smith & M. A. Zahn, eds., *Homicide: A sourcebook of social research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Cooney, M. 1997. The decline of elite homicide. *Criminology*, 35, 381–407.
- Cosmides, L. & Tooby, J. 1992. Cognitive adaptations for social exchange. In J. H. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby, eds., *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.
- Côté, S. M., Vaillancourt, T., LeBlanc, J. C., Nagin, D. S. & Tremblay, R. E. 2006. The development of physical aggression from toddlerhood to pre-adolescence: A nationwide longitudinal study of Canadian children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 71–85.
- Courtois, S., Werth, N., Panné, J.-L., Paczkowski, A., Bartosek, K. & Margolin, J.-L. 1999. *The black book of communism: Crimes, terror, repression*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Courtwright, D. T. 1996. *Violent land: Single men and social disorder from the frontier to the inner city*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Courtwright, D. T. 2010. *No right turn: Conservative politics in a liberal America*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Crevel, M., van, 2008. *The culture of war*. New York: Ballantine.
- Crick, N. R., Ostrov, J. M. & Kawabata, Y. 2007. Relational aggression and gender: An overview. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Cronin, A. K. 2009. *How terrorism ends: Understanding the decline and demise of terrorist campaigns*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Csibra, G. 2008. Action mirroring and action understanding: An alternative account. In P. Haggard, Y. Rosetti & M. Kawamoto, eds., *Attention and performance XXII: Sensorimotor foundations of higher cognition*. New York: Oxford University Press.
- Cullen, D. 2009. *Columbine*. New York: Twelve.
- Curtis, V. & Biran, A. 2001. Dirt, disgust, and disease: Is hygiene in our genes? *Perspectives in Biology & Medicine*, 44, 17–31.
- Dabbs, J. M. & Dabbs, M. G. 2000. *Heroes, rogues, and lovers: Testosterone and behavior*. New York: McGraw Hill.
- Daly, M., Salmon, C. & Wilson, M. 1997. Kinship: The conceptual hole in psychological studies of social cognition and close relationships. In J. Simpson & D. Kenrick, eds., *Evolutionary social psychology*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Daly, M. & Wilson, M. 1983. *Sex, evolution, and behavior*, 2nd ed. Belmont, Calif.: Wadsworth.
- Daly, M. & Wilson, M. 1988. *Homicide*. New York: Aldine De Gruyter.
- Daly, M. & Wilson, M. 1999. *The truth about Cinderella: A Darwinian view of parental love*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Daly, M. & Wilson, M. 2000. Risk-taking, intrasexual competition, and homicide. *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Daly, M. & Wilson, M. 2005. Carpe diem: Adaptation and devaluing of the future. *Quarterly Review of Biology*, 80, 55–60.
- Daly, M., Wilson, M. & Vasdev, S. 2001. Income inequality and homicide rates in Canada and the United States. *Canadian Journal of Criminology*, 43, 219–36.
- Damasio, A. R. 1994. *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Putnam.
- Darnton, R. 1990. *The kiss of Lamourette: Reflections in cultural history*. New York: Norton.
- Darwin, C. R. 1874. *The descent of man, and selection in relation to sex*, 2nd ed. New York: Hurst & Co.
- Davies, N. 1981. *Human sacrifice in history and today*. New York: Morrow.
- Davies, P., Lee, L., Fox, A. & Fox, E. 2004. Could nursery rhymes cause violent behavior? A comparison with television viewing. *Archives of Diseases of Childhood*, 89, 1103–5.
- Davis, D. B. 1984. *Slavery and human progress*. New York: Oxford University Press.
- Dawkins, R. 1976/1989. *The selfish gene*, new ed. New York: Oxford University Press.
- Dawkins, R. & Brockmann, H. J. 1980. Do digger wasps commit the Concorde fallacy? *Animal Behavior*, 28, 892–96.
- de Quervain, D. J.-F., Fischbacher, U., Treyer, V., Schellhammer, M., Schnyder, U., Buck, A. & Fehr, E. 2004. The neural basis of altruistic punishment. *Science*, 305, 1254–58.
- de Swaan, A. 2001. Dycivilization, mass extermination, and the state. *Theory, Culture & Society*, 18, 265–76.
- de Waal, F. B. M. 1996. *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- de Waal, F. B. M. 1998. *Chimpanzee politics: Power and sex among the apes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- de Waal, F. B. M. 2009. *The age of empathy: Nature's lessons for a kinder society*. New York: Harmony Books.
- de Waal, F. B. M. & Lanting, F. 1997. *Bonobo: The forgotten ape*. Berkeley: University of California Press.
- Deary, I. J. 2001. *Intelligence: A very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Deary, I. J., Batty, G. D. & Gale, C. R. 2008. Bright children become enlightened adults. *Psychological Science*, 19, 1–6.
- Death Penalty Information Center. 2010a. *Death penalty for offenses other than murder*. <http://www.deathpenaltyinfo.org/death-penalty-offenses-other-murder>.
- Death Penalty Information Center. 2010b. *Facts about the death penalty*. <http://www.deathpenaltyinfo.org/documents/FactSheet.pdf>.
- deMause, L. 1974. *The history of childhood*. New York: Harper Torchbooks.
- deMause, L. 1982. *Foundations of psychohistory*. New York: Creative Roots.
- deMause, L. 1998. The history of child abuse. *Journal of Psychohistory*, 25, 216–36.
- deMause, L. 2002. *The emotional life of nations*. New York: Karnac.
- deMause, L. 2008. The childhood origins of World War II and the Holocaust. *Journal of Psychohistory*, 36, 2–35.
- Dennen, J. M. G., van der, 1995. *The origin of war: The evolution of a male-coalitional reproductive strategy*. Groningen, Netherlands: Origin Press.
- Dennen, J. M. G., van der, 2005. Querela pacis: Confession of an irreparably benighted researcher on war and peace. An open letter to Frans de Waal and the „Peace and Harmony Mafia.” University of Groningen.
- Dershowitz, A. M. 2004a. *Rights from wrongs: A secular theory of the origins of rights*. New York: Basic Books.
- Dershowitz, A. M. 2004b. Tortured reasoning. In S. Levinson, ed., *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Descartes, R. 1641/1967. Meditations on first philosophy. In R. Popkin, ed., *The philosophy of the 16th and 17th centuries*. New York: Free Press.
- Deutsch, M. & Gerard, G. B. 1955. A study of normative and informational social influence upon individual judgment. *Journal of Abnormal & Social Psychology*, 51, 629–36.
- DeVoe, J. F., Peter, K., Kaufman, P., Miller, A., Noonan, M., Snyder, T. D. & Baum, K. 2004. *Indicators of school crime and safety: 2004*. Washington, D. C.: National Center for Education Statistics and Bureau of Justice Statistics.
- Dewall, C., Baumeister, R. F., Stillman, T. & Gailliot, M. 2007. Violence restrained: Effects of self-regulation and its depletion on aggression. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43, 62–76.
- Dewar Research. 2009. *Government statistics on domestic violence: Estimated prevalence of domestic violence*. Ascot, U. K.: Dewar Research. <http://www.dewar4research.org/DOCS/DVGovtStatsAug09.pdf>.
- di Pellegrino, G., Fadiga, L., Fogassi, L., Gallese, V. & Rizzolatti, G. 1992. Understanding motor events: a neurophysiological study. *Experimental Brain Research*, 91, 176–80.
- Diamond, J. M. 1997. *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. New York: Norton.
- Diamond, S. R. 1977. The effect of fear on the aggressive responses of anger-aroused and revenge-motivated subjects. *Journal of Psychology*, 95, 185–88.

- Divale, W. T. 1972. System population control in the Middle and Upper Paleolithic: Inferences based on contemporary hunter-gatherers. *World Archaeology*, 4, 222–43.
- Divale, W. T. & Harris, M. 1976. Population, warfare, and the male supremacist complex. *American Anthropologist*, 78, 521–38.
- Dobash, R. P., Dobash, R. E., Wilson, M. & Daly, M. 1992. The myth of sexual symmetry in marital violence. *Social Problems*, 39, 71–91.
- Dodds, G. G. 2003a. Political apologies and public discourse. In J. Rodin & S. P. Steinberg, eds., *Public discourse in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dodds, G. G. 2003b. Political apologies: Chronological list. <http://reserve.mg2.org/apologies.htm>.
- Dodds, G. G. 2005. Political apologies since update of 01/23/03. Concordia University.
- Donohue, J. J. & Levitt, S. D. 2001. The impact of legalized abortion on crime. *Quarterly Journal of Economics*, 116, 379–420.
- Dostoevsky, F. 1880/2002. *The Brothers Karamazov*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Dreger, A. 2011. Darkness's descent on the American Anthropological Association: A cautionary tale. *Human Nature*. DOI 10.1007/s12110-011-9103-y.
- Duckworth, A. L. & Seligman, M. E. P. 2005. Self-discipline outdoes IQ in predicting academic performance of adolescents. *Psychological Science*, 16, 939–44.
- Duerr, H.-P. 1988–97. *Der Mythos vom Zivilisationsprozess*, vols. 1–4. Frankfurt: Suhrkamp.
- Dulić, T. 2004a. A reply to Rummel. *Journal of Peace Research*, 41, 105–6.
- Dulić, T. 2004b. Tito's slaughterhouse: A critical analysis of Rummel's work on democide. *Journal of Peace Research*, 41, 85–102.
- Dworkin, A. 1993. *Letters from a war zone*. Chicago: Chicago Review Press.
- Easterbrook, G. 2003. *The progress paradox: How life gets better while people feel worse*. New York: Random House.
- Eck, K. & Hultman, L. 2007. Violence against civilians in war. *Journal of Peace Research*, 44, 233–46.
- Eckhardt, W. 1992. *Civilizations, empires, and wars*. Jefferson, N. C.: McFarland & Co.
- Edwards, W. D., Gabel, W. J. & Hosmer, F. 1986. On the physical death of Jesus Christ. *Journal of the American Medical Association*, 255, 1455–63.
- Ehrman, B. D. 2005. *Misquoting Jesus: The story behind who changed the Bible and why*. New York: HarperCollins.
- Eisner, M. 2001. Modernization, self-control, and lethal violence: The long-term dynamics of European homicide rates in theoretical perspective. *British Journal of Criminology*, 41, 618–38.
- Eisner, M. 2003. Long-term historical trends in violent crime. *Crime & Justice*, 30, 83–142.
- Eisner, M. 2008. Modernity strikes back? A historical perspective on the latest increase in interpersonal violence 1960–1990. *International Journal of Conflict & Violence*, 2, 288–316.
- Eisner, M. 2009. The uses of violence: An examination of some cross-cutting issues. *International Journal of Conflict & Violence*, 3, 40–59.
- Eisner, M. 2011. Killing kings: Patterns of regicide in Europe, 600–1800. *British Journal of Criminology*, 51, 556–77.
- Eley, T. C., Lichtenstein, P. & Stevenson, J. 1999. Sex differences in the etiology of aggressive and nonaggressive antisocial behavior: Results from two twin studies. *Child Development*, 70, 155–68.
- Elias, N. 1939/2000. *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations*, rev. ed. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Ellickson, R. C. 1991. *Order without law: How neighbors settle disputes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ellis, B. J. 1992. The evolution of sexual attraction: Evaluative mechanisms in women. In J. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby, eds., *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.
- Eltis, D. & Richardson, D. 2010. *Atlas of the transatlantic slave trade*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Ember, C. 1978. Myths about hunter-gatherers. *Ethnology*, 27, 239–48.
- English, R. 2005. The sociology of new thinking: Elites, identity change, and the end of the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 7, 43–80.
- Ericksen, K. P. & Horton, H. 1992. „Blood feuds”: Cross-cultural variation in kin group vengeance. *Behavioral Science Research*, 26, 57–85.
- Ericksen, R. P. & Heschel, S. 1999. *Betrayal: German churches and the Holocaust*. Minneapolis: Fortress Press.
- Esposito, J. L. & Mogahed, D. 2007. *Who speaks for Islam? What a billion Muslims really think*. New York: Gallup Press.
- Espy, M. W. & Smykla, J. O. 2002. Executions in the United States, 1608–2002. Death Penalty Information Center. <http://www.deathpenaltyinfo.org/executions-us-1608-2002-espy-file>.
- Etcoff, N. L. 1999. *Survival of the prettiest: The science of beauty*. New York: Doubleday.
- Faris, S. 2007. Fool's gold. *Foreign Policy*, July.
- Farrington, D. P. 2007. Origins of violent behavior over the life span. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Fattah, K. & Fierke, K. M. 2009. A clash of emotions: The politics of humiliation and political violence in the Middle East. *European Journal of International Relations*, 15, 67–93.
- Faust, D. 2008. *The republic of suffering: Death and the American Civil War*. New York: Vintage.
- Fearon, J. D. & Laitin, D. D. 1996. Explaining interethnic cooperation. *American Political Science Review*, 90, 715–35.
- Fearon, J. D. & Laitin, D. D. 2003. Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*, 97, 75–90.
- Fehr, E. & Gächter, S. 2000. Fairness and retaliation: The economics of reciprocity. *Journal of Economic Perspectives*, 14, 159–81.
- Feingold, D. A. 2010. Trafficking in numbers: The social construction of human trafficking data. In P. Andreas & K. M. Greenhill, eds., *Sex, drugs, and body counts: The politics of numbers in global crime and conflict*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Feller, W. 1968. *An introduction to probability theory and its applications*. New York: Wiley.
- Felson, R. B. 1982. Impression management and the escalation of aggression and violence. *Social Psychology Quarterly*, 45, 245–54.
- Ferguson, N. 1998. *The pity of war: Explaining World War I*. New York: Basic Books.
- Ferguson, N. 2006. *The war of the world: Twentieth-century conflict and the descent of the West*. New York: Penguin.
- Fernández-Jalvo, Y., Diez, J. C., Bermúdez de Castro, J. M., Carbonell, E. & Arsuaga, J. L. 1996. Evidence of early cannibalism. *Science*, 271, 277–78.
- Festinger, L. 1957. *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Finkelhor, D., Hammer, H. & Sedlak, A. J. 2002. *Nonfamily abducted children: National estimates and characteristics*. Washington, D. C.: U. S. Department of Justice, Office of Justice Programs: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Finkelhor, D. & Jones, L. 2006. Why have child maltreatment and child victimization declined? *Journal of Social Issues*, 62, 685–716.
- Fischer, H. 2008. *Iraqi civilian deaths estimates*. Washington, D. C.: Library of Congress.
- Fischer, K. P. 1998. *The history of an obsession: German Judeophobia and the Holocaust*. New York: Continuum.
- Fiske, A. P. 1991. *Structures of social life: The four elementary forms of human relations*. New York: Free Press.
- Fiske, A. P. 1992. The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations. *Psychological Review*, 99, 689–723.
- Fiske, A. P. 2004a. Four modes of constituting relationships: Consubstantial assimilation; space, magnitude, time, and force; concrete procedures; abstract symbolism. In N. Haslam, ed., *Relational models theory: A contemporary overview*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Fiske, A. P. 2004b. Relational models theory 2. 0. In N. Haslam, ed., *Relational models theory: A contemporary overview*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Fiske, A. P. & Tetlock, P. E. 1997. Taboo trade-offs: Reactions to transactions that transgress the spheres of justice. *Political Psychology*, 18, 255–97.
- Fiske, A. P. & Tetlock, P. E. 1999. Taboo tradeoffs: Constitutive prerequisites for social life. In S. A. Renshon & J. Duckitt, eds., *Political psychology: Cultural and cross-cultural perspectives*. London: Macmillan.
- Fletcher, J. 1997. *Violence and civilization: An introduction to the work of Norbert Elias*. Cambridge, U. K.: Polity Press.

- Flynn, J. R. 1984. The mean IQ of Americans: Massive gains 1932 to 1978. *Psychological Bulletin*, 95, 29–51.
- Flynn, J. R. 1987. Massive IQ gains in 14 nations: What IQ tests really measure. *Psychological Bulletin*, 101, 171–91.
- Flynn, J. R. 2007. *What is intelligence?* Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Fodor, J. A. & Pylyshyn, Z. 1988. Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis. *Cognition*, 28, 3–71.
- Fogel, R. W. & Engerman, S. L. 1974. *Time on the cross: The economics of American Negro slavery*. Boston: Little, Brown & Co.
- Fone, B. 2000. *Homophobia: A history*. New York: Picador.
- Foot, C. L. & Goetz, C. F. 2008. The impact of legalized abortion on crime: Comment. *Quarterly Journal of Economics*, 123, 407–23.
- Ford, R. & Blegen, M. A. 1992. Offensive and defensive use of punitive tactics in explicit bargaining. *Social Psychology Quarterly*, 55, 351–62.
- Fortna, V. P. 2008. *Does peacekeeping work? Shaping belligerents' choices after civil war*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Fox, J. A. & Levin, J. 1999. Serial murder: Popular myths and empirical realities. In M. D. Smith & M. A. Zahn, eds., *Homicide: A sourcebook of social research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Fox, J. A. & Zawitz, M. W. 2007. Homicide trends in the United States. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/homicide/homtrnd.cfm>.
- Francis, N. & Kučera, H. 1982. *Frequency analysis of English usage: Lexicon and grammar*. Boston: Houghton Mifflin.
- Frank, R. H. 1988. *Passions within reason: The strategic role of the emotions*. New York: Norton.
- Freeman, D. 1999. *The fateful hoaxing of Margaret Mead: A historical analysis of her Samoan research*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- French Ministry of Foreign Affairs. 2007. *The death penalty in France*. http://ambafrance-us.org/IMG/pdf/Death_penalty.pdf.
- Fukuyama, F. 1989. The end of history? *National Interest*, Summer.
- Fukuyama, F. 1999. *The great disruption: Human nature and the reconstitution of social order*. New York: Free Press.
- Furuichi, T. & Thompson, J. M. 2008. *The bonobos: Behavior, ecology, and conservation*. New York: Springer.
- Fuster, J. M. 2008. *The prefrontal cortex*, 4th ed. New York: Elsevier.
- Gabor, T. 1994. *Everybody does it! Crime by the public*. Toronto: University of Toronto Press.
- Gaddis, J. L. 1986. The long peace: Elements of stability in the postwar international system. *International Security*, 10, 99–142.
- Gaddis, J. L. 1989. *The long peace: Inquiries into the history of the Cold War*. New York: Oxford University Press.
- Gailliot, M. T. & Baumeister, R. F. 2007. Self-regulation and sexual restraint: Dispositionally and temporarily poor self-regulatory abilities contribute to failures at restraining sexual behavior. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 33, 173–86.
- Gailliot, M. T., Baumeister, R. F., Dewall, C. N., Maner, J. K., Plant, E. A., Tice, D. M., Brewer, L. E. & Schmeichel, B. J. 2007. Self-control relies on glucose as a limited energy source: Willpower is more than a metaphor. *Journal of Personality & Social Psychology*, 92, 325–36.
- Gallonio, A. 1903/2004. *Tortures and torments of the Christian martyrs*. Los Angeles: Feral House.
- Gallup. 2001. American attitudes toward homosexuality continue to become more tolerant. <http://www.gallup.com/poll/4432/American-Attitudes-Toward-Homosexuality-Continue-Become-More-Tolerant.aspx>.
- Gallup. 2002. Acceptance of homosexuality: A youth movement. <http://www.gallup.com/poll/5341/Acceptance-Homosexuality-Youth-Movement.aspx>.
- Gallup. 2003. Public lukewarm on animal rights. <http://www.gallup.com/poll/8461/Public-Lukewarm-Animal-Rights.aspx>.
- Gallup. 2008. Americans evenly divided on morality of homosexuality. <http://www.gallup.com/poll/108115/Americans-Evenly-Divided-Morality-Homosexuality.aspx>.
- Gallup. 2009. Knowing someone gay/lesbian affects views of gay issues. <http://www.gallup.com/poll/118931/Knowing-Someone-Gay-Lesbian-Affects-Views-Gay-Issues.aspx>.
- Gallup. 2010. Americans' acceptance of gay relations crosses 50% threshold. <http://www.gallup.com/poll/135764/Americans-Acceptance-Gay-Relations-Crosses-Threshold.aspx>.
- Gallup, A. 1999. *The Gallup poll cumulative index: Public opinion, 1935–1997*. Wilmington, Del.: Scholarly Resources.
- Gardner, D. 2008. *Risk: The science and politics of fear*. London: Virgin Books.
- Gardner, D. 2010. *Future babble: Why expert predictions fail – and why we believe them anyway*. New York: Dutton.
- Garrard, G. 2006. *Counter-Enlightenments: From the eighteenth century to the present*. New York: Routledge.
- Gartner, R. 2009. Homicide in Canada. In J. I. Ross, ed., *Violence in Canada: Sociopolitical perspectives*. Piscataway, N. J.: Transaction.
- Gartzke, E. 2007. The capitalist peace. *American Journal of Political Science*, 51, 166–91.
- Gartzke, E. & Hewitt, J. J. 2010. International crises and the capitalist peace. *International Interactions*, 36, 115–45.
- Gat, A. 2006. *War in human civilization*. New York: Oxford University Press.
- Gaulin, S. J. C. & McBurney, D. H. 2001. *Psychology: An evolutionary approach*. Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall.
- Gazzaniga, M. S. 2005. *The ethical brain*. New York: Dana Press.
- Geary, D. C. 2010. *Male, female: The evolution of human sex differences*, 2nd ed. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Geary, P. J. 2002. *The myth of nations: The medieval origins of Europe*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Gelman, S. A. 2005. *The essential child: Origins of essentialism in everyday thought*. New York: Oxford University Press.
- Genovese, J. E. C. 2002. Cognitive skills valued by educators: Historical content analysis of testing in Ohio. *Journal of Educational Research*, 96, 101–14.
- Ghosn, F., Palmer, G. & Bremer, S. 2004. The MID 3 Data Set, 1993–2001: Procedures, coding rules, and description. *Conflict Management & Peace Science*, 21, 133–54.
- Giancola, P. R. 2000. Executive functioning: A conceptual framework for alcohol-related aggression. *Experimental & Clinical Psychopharmacology*, 8, 576–97.
- Gibbons, A. 1997. Archeologists rediscover cannibals. *Science*, 277, 635–37.
- Gigerenzer, G. 2006. Out of the frying pan into the fire: Behavioral reactions to terrorist attacks. *Risk Analysis*, 26, 347–51.
- Gigerenzer, G. & Murray, D. J. 1987. *Cognition as intuitive statistics*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.
- Gil-White, F. 1999. How thick is blood? *Ethnic & Racial Studies*, 22, 789–820.
- Gilad, Y. 2002. Evidence for positive selection and population structure at the human MAO-A gene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 99, 862–67.
- Gilbert, S. J., Spengler, S., Simons, J. S., Steele, J. D., Lawrie, S. M., Frith, C. D. & Burgess, P. W. 2006. Functional specialization within rostral prefrontal cortex (Area 10): A meta-analysis. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 18, 932–48.
- Gilligan, C. 1982. *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ginges, J. & Atran, S. 2008. Humiliation and the inertia effect: Implications for understanding violence and compromise in intractable intergroup conflicts. *Journal of Cognition & Culture*, 8, 281–94.
- Ginges, J., Atran, S., Medin, D. & Shikaki, K. 2007. Sacred bounds on rational resolution of violent political conflict. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, 7357–60.
- Girls Study Group. 2008. *Violence by teenage girls: Trends and context*. Washington, D. C.: U. S. Department of Justice: Office of Justice Programs. http://girlsstudygroup.rti.org/docs/OJJDP_GSG_Violence_Bulletin.pdf.
- Gleditsch, K. S. 2002. Expanded trade and GDP data. *Journal of Conflict Resolution*, 46, 712–24.
- Gleditsch, N. P. 1998. Armed conflict and the environment: A critique of the literature. *Journal of Peace Research*, 35, 381–400.
- Gleditsch, N. P. 2008. The liberal moment fifteen years on. *International Studies Quarterly*, 52, 691–712.
- Gleditsch, N. P., Hegre, H. & Strand, H. 2009. Democracy and civil war. In M. Midlarsky, ed., *Handbook of war studies III*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gleditsch, N. P., Wallensteen, P., Eriksson, M., Sollenberg, M. & Strand, H. 2002. Armed conflict 1946–2001: A new dataset. *Journal of Peace Research*, 39, 615–37.

- Global Zero Commission. 2010. *Global Zero action plan*. http://static.globalzero.org/files/docs/GZAP_6.0.pdf.
- Glover, J. 1977. *Causing death and saving lives*. London: Penguin.
- Glover, J. 1999. *Humanity: A moral history of the twentieth century*. London: Jonathan Cape.
- Gochman, C. S. & Maoz, Z. 1984. Militarized interstate disputes, 1816–1976: Procedures, patterns, and insights. *Journal of Conflict Resolution*, 28, 585–616.
- Goffman, E. 1959. *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday.
- Goklany, I. M. 2007. *The improving state of the world: Why we're living longer, healthier, more comfortable lives on a cleaner planet*. Washington, D. C.: Cato Institute.
- Goldhagen, D. J. 1996. *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf.
- Goldhagen, D. J. 2009. *Worse than war: Genocide, eliminationism, and the ongoing assault on humanity*. New York: PublicAffairs.
- Goldstein, J. S. 2001. *War and gender*. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Goldstein, J. S. 2011. *Winning the war on war: The surprising decline in armed conflict worldwide*. New York: Dutton.
- Goldstein, J. S. & Pevehouse, J. C. 2009. *International relations*, 8th ed., 2008–2009 update. New York: Pearson Longman.
- Goldstein, R. N. 2006. *Betraying Spinoza: The renegade Jew who gave us modernity*. New York: Nextbook/Schocken.
- Gollwitzer, M. & Denzler, M. 2009. What makes revenge sweet: Seeing the offender suffer or delivering a message? *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 840–44.
- Goodall, J. 1986. *The chimpanzees of Gombe: Patterns of behavior*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gopnik, Adam. 2004. The big one: Historians rethink the war to end all wars. *New Yorker* (August 23).
- Gopnik, Alison. 2007. Cells that read minds? What the myth of mirror neurons gets wrong about the human brain. *Slate* (April 26).
- Gordon, M. 2009. *Roots of empathy: Changing the world child by child*. New York: Experiment.
- Gorton, W. & Diels, J. 2010. Is political talk getting smarter? An analysis of presidential debates and the Flynn effect. *Public Understanding of Science* (March 18).
- Gottfredson, L. S. 1997a. Mainstream science on intelligence: An editorial with 52 signatories, history, and bibliography. *Intelligence*, 24, 13–23.
- Gottfredson, L. S. 1997b. Why g matters: The complexity of everyday life. *Intelligence*, 24, 79–132.
- Gottfredson, M. R. 2007. Self-control and criminal violence. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Gottfredson, M. R. & Hirschi, T. 1990. *A general theory of crime*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Gottschall, J. 2008. *The rape of Troy: Evolution, violence, and the world of Homer*. New York: Cambridge University Press.
- Gottschall, J. & Gottschall, R. 2003. Are per-incident rape-pregnancy rates higher than per-incident consensual pregnancy rates? *Human Nature*, 14, 1–20.
- Gould, S. J. 1980. A biological homage to Mickey Mouse. *The panda's thumb: More reflections in natural history*. New York: Norton.
- Gould, S. J. 1991. Glow, big glowworm. *Bully for brontosaurus*. New York: Norton.
- Graf zu Waldburg Wolfegg, C. 1988. *Venus and Mars: The world of the medieval housebook*. New York: Prestel.
- Graham-Kevan, N. & Archer, J. 2003. Intimate terrorism and common couple violence: A test of Johnson's predictions in four British samples. *Journal of Interpersonal Violence*, 18, 1247–70.
- Gray, H. M., Gray, K. & Wegner, D. M. 2007. Dimensions of mind perception. *Science*, 315, 619.
- Gray, P. B. & Young, S. M. 2010. Human-pet dynamics in cross-cultural perspective. *Anthrozoos* 1, 24, 17–30.
- Grayling, A. C. 2007. *Toward the light of liberty: The struggles for freedom and rights that made the modern Western world*. New York: Walker.
- Green, R. M. 2001. *The human embryo research debates: Bioethics in the vortex of controversy*. New York: Oxford University Press.
- Greene, D., ed. 2000. *Samuel Johnson: The major works*. New York: Oxford University Press.
- Greene, J. D. 2011. *The moral brain and what to do with it*.
- Greene, J. D. & Haidt, J. 2002. How (and where) does moral judgment work? *Trends in Cognitive Science*, 6, 517–23.
- Greene, J. D., Sommerville, R. B., Nystrom, L. E., Darley, J. M. & Cohen, J. D. 2001. An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. *Science*, 293, 2105–8.
- Greenfield, P. M. 2009. Technology and informal education: What is taught, and what is learned. *Science*, 323, 69–71.
- Groebeiner, V. 1995. Losing face, saving face: Noses and honour in the late medieval town. *History Workshop Journal*, 40, 1–15.
- Gross, C. G. 2009. Early steps toward animal rights. *Science*, 324, 466–67.
- Grossman, L. C. D. 1995. *On killing: The psychological cost of learning to kill in war and society*. New York: Back Bay Books.
- Guo, G., Ou, X.-M., Roettger, M. & Shih, J. C. 2008a. The VNTR 2 repeat in MAOA and delinquent behavior in adolescence and young adulthood: Associations and MAOA promoter activity. *European Journal of Human Genetics*, 16, 626–34.
- Guo, G., Roettger, M. E. & Cai, T. 2008b. The integration of genetic propensities into social-control models of delinquency and violence among male youths. *American Sociological Review*, 73, 543–68.
- Guo, G., Roettger, M. E. & Shih, J. C. 2007. Contributions of the DAT1 and DRD2 genes to serious and violent delinquency among adolescents and young adults. *Human Genetics*, 121, 125–36.
- Gurr, T. R. 1981. Historical trends in violent crime: A critical review of the evidence. In N. Morris & M. Tonry, eds., *Crime and justice*, vol. 3. Chicago: University of Chicago Press.
- Gurr, T. R. 1989a. Historical trends in violent crime: Europe and the United States. In T. R. Gurr, ed., *Violence in America*, vol. 1: *The history of crime*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Gurr, T. R., ed. 1989b. *Violence in America*, vol. 1. London: Sage.
- Gurr, T. R. & Monty, M. G. 2000. Assessing the risks of future ethnic wars. In T. R. Gurr, ed., *Peoples versus states*. Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press.
- Hagen, E. H. 1999. The functions of postpartum depression. *Evolution & Human Behavior*, 20, 325–59.
- Hagger, M., Wood, C., Stiff, C. & Chatzisarantis, N. L. D. 2010. Ego depletion and the strength model of self-control: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136, 495–525.
- Haidt, J. 2001. The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 813–34.
- Haidt, J. 2002. The moral emotions. In R. J. Davidson, K. R. Scherer & H. H. Goldsmith, eds., *Handbook of affective sciences*. New York: Oxford University Press.
- Haidt, J. 2007. The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316, 998–1002.
- Haidt, J., Bjorklund, F. & Murphy, S. 2000. Moral dumbfounding: When intuition finds no reason. University of Virginia.
- Haidt, J. & Graham, J. 2007. When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20, 98–116.
- Haidt, J. & Hersh, M. A. 2001. Sexual morality: The cultures and emotions of conservatives and liberals. *Journal of Applied Social Psychology*, 31, 191–221.
- Haidt, J., Koller, H. & Dias, M. G. 1993. Affect, culture, and morality, or is it wrong to eat your dog? *Journal of Personality & Social Psychology*, 65, 613–28.
- Hakemulder, J. F. 2000. *The moral laboratory: Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept*. Philadelphia: J. Benjamins.
- Hallissy, M. 1987. *Venomous woman: Fear of the female in literature*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Halpern, D. F. 2000. *Sex differences in cognitive abilities*, 3rd ed. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Hamer, D. H. & Copeland, P. 1994. *The science of desire: The search for the gay gene and the biology of behavior*. New York: Simon & Schuster.
- Hamilton, W. D. 1963. The evolution of altruistic behavior. *American Naturalist*, 97, 354–56.
- Hanawalt, B. A. 1976. Violent death in 14th and early 15th-century England. *Contemporary Studies in Society & History*, 18, 297–320.
- Hanlon, G. 2007. *Human nature in rural Tuscany: An early modern history*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hardin, G. 1968. The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243–48.
- Hare, R. D. 1993. *Without conscience: The disturbing world of the psychopaths around us*. New York: Guilford Press.

- Harff, B. 2003. No lessons learned from the Holocaust? Assessing the risks of genocide and political mass murder since 1955. *American Political Science Review*, 97, 57–73.
- Harff, B. 2005. Assessing risks of genocide and politicide. In M. G. Marshall & T. R. Gurr, eds., *Peace and conflict 2005: A global survey of armed conflicts, self-determination movements, and democracy*. College Park, Md.: Center for International Development & Conflict Management, University of Maryland.
- Harlow, C. W. 2005. *Hate crime reported by victims and police*. Washington, D. C.: U. S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/hcrvp.pdf>.
- Harris, J. R. 1998/2008. *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*, 2nd ed. New York: Free Press.
- Harris, J. R. 2006. *No two alike: Human nature and human individuality*. New York: Norton.
- Harris, M. 1975. *Culture, people, nature*, 2nd ed. New York: Crowell.
- Harris, M. 1985. *Good to eat: Riddles of food and culture*. New York: Simon & Schuster.
- Harris, S. 2010. *The moral landscape: How science can determine human values*. New York: Free Press.
- Haslam, N. 2006. Dehumanization: An integrative review. *Personality & Social Psychology Review*, 10, 252–64.
- Haslam, N., ed. 2004. *Relational models theory: A contemporary overview*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Haslam, N., Rothschild, L. & Ernst, D. 2000. Essentialist beliefs about social categories. *British Journal of Social Psychology*, 39, 113–27.
- Hauser, M. D. 2000. *Wild minds: What animals really think*. New York: Henry Holt.
- Hawkes, K. 1981. A third explanation for female infanticide. *Human Ecology*, 9, 79–96.
- Hawkes, K. 2006. Life history theory and human evolution. In K. Hawkes & R. Paine, eds., *The evolution of human life history*. Oxford: SAR Press.
- Hayes, B. 2002. Statistics of deadly quarrels. *American Scientist*, 90, 10–15.
- Hegre, H. 2000. Development and the liberal peace: What does it take to be a trading state? *Journal of Peace Research*, 37, 5–30.
- Hegre, H., Ellingsen, T., Gates, S. & Gleditsch, N. P. 2001. Toward a democratic civil peace? Democracy, political change, and civil war 1816–1992. *American Political Science Review*, 95, 33–48.
- Heise, L. & Garcia-Moreno, C. 2002. Violence by intimate partners. In E. G. Krug, L. L. Dahlberg, J. A. Mercy, A. B. Zwi & R. Lozano, eds., *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Held, R. 1986. *Inquisition: A selected survey of the collection of torture instruments from the Middle Ages to our times*. Aslockton, Notts, U. K.: Avon & Arno.
- Helmbold, R. 1998. How many interstate wars will there be in the decade 2000–2009? *Phalanx*, 31, 21–23.
- Henshaw, S. K. 1990. Induced abortion: A world review, 1990. *Family Planning Perspectives*, 22, 76–89.
- Herman, A. 1997. *The idea of decline in Western history*. New York: Free Press.
- Herrmann, B., Thöni, C. & Gächter, S. 2008a. Antisocial punishment across societies. *Science*, 319, 1362–67.
- Herrmann, B., Thöni, C. & Gächter, S. 2008b. Antisocial punishment across societies: Supporting online material. <http://www.sciencemag.org/content/319/5868/1362/suppl/DC1>.
- Herrnstein, R. J. & Murray, C. 1994. *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.
- Herzog, H. 2010. *Some we love, some we hate, some we eat: Why it's so hard to think straight about animals*. New York: HarperCollins.
- Heschel, S. 2008. *The Aryan Jesus: Christian theologians and the Bible in Nazi Germany*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Hewitt, J. J., Wilkenfeld, J. & Gurr, T. R., eds. 2008. *Peace and conflict 2008*. Boulder, Colo.: Paradigm.
- Hewstone, M., Rubin, M. & Willis, H. 2002. Intergroup bias. *Annual Review of Psychology*, 53, 575–604.
- Heywood, C. 2001. *A history of childhood*. Malden, Mass.: Polity.
- Hickok, G. 2009. Eight problems for the mirror neuron theory of action understanding in monkeys and humans. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 21, 1229–43.
- Hill, J., Inder, T., Neil, J., Dierker, D., Harwell, J. & Van Essen, D. 2010. Similar patterns of cortical expansion during human development and evolution. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 13135–40.
- Himmelfarb, M. 1984. No Hitler, no Holocaust. *Commentary*, March, 37–43.
- Hippel, W., von & Trivers, R. L. 2011. The evolution and psychology of self-deception. *Behavioral & Brain Sciences*, 34, 1–56.
- Hirschfeld, A. O. 1996. *Race in the making: Cognition, culture, and the child's construction of human kinds*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hirschi, T. & Gottfredson, M. R. 2000. In defense of self-control. *Theoretical Criminology*, 4, 55–69.
- Hitchcock, E. & Cairns, V. 1973. Amygdalotomy. *Postgraduate Medical Journal*, 49, 894–904.
- Hoban, J. E. 2007. The ethical marine warrior: Achieving a higher standard. *Marine Corps Gazette* (September), 36–40.
- Hoban, J. E. 2010. Developing the ethical marine warrior. *Marine Corps Gazette* (June), 20–25.
- Hobbes, T. 1651/1957. *Leviathan*. New York: Oxford University Press.
- Hodges, A. 1983. *Alan Turing: The Enigma*. New York: Simon & Schuster.
- Hoffman, M. L. 2000. *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Hofstadter, D. R. 1985. Dilemmas for superrational thinkers, leading up to a Luring lottery. In *Metamagical thems: Questing for the essence of mind and pattern*. New York: Basic Books.
- Hofstede, G. & Hofstede, G. J. 2010. Dimensions of national cultures. <http://www.geerthofstede.nl/culture/dimensions-of-national-cultures.aspx>, retrieved July 19, 2010.
- Holden, C. 2008. Parsing the genetics of behavior. *Science*, 322, 892–95.
- Holsti, K. J. 1986. The horsemen of the apocalypse: At the gate, detoured, or retreating? *International Studies Quarterly*, 30, 355–72.
- Holsti, K. J. 1991. *Peace and war: Armed conflicts and international order 1648–1989*. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Homer. 2003. *The Iliad*, trans. E. V. Rieu & P. Jones. New York: Penguin.
- Horowitz, D. L. 2001. *The deadly ethnic riot*. Berkeley: University of California Press.
- Howard, M. 1991. *The lessons of history*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Howard, M. 2001. *The invention of peace and the reinvention of war*. London: Profile.
- Howard, M. 2007. *Liberation or catastrophe? Reflections on the history of the twentieth century*. London: Continuum.
- Hoyle, R. H., Pinkley, R. L. & Insko, C. A. 1989. Perceptions of social behavior: Evidence of differing expectations for interpersonal and intergroup interaction. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 15, 365–76.
- Hrdy, S. B. 1999. *Mother nature: A history of mothers, infants, and natural selection*. New York: Pantheon.
- Hudson, V. M. & den Boer, A. D. 2002. A surplus of men, a deficit of peace: Security and sex ratios in Asia's largest states. *International Security*, 26, 5–38.
- Hughes, G. 1991. *Swearing: A social history of foul language, oaths, and profanity in English*. New York: Penguin.
- Human Rights First. 2008. *Violence against Muslims: 2008 hate crime survey*. New York: Human Rights First.
- Human Rights Watch. 2008. *A violent education: Corporal punishment of children in U. S. public schools*. New York: Human Rights Watch.
- Human Security Centre. 2005. *Human Security Report 2005: War and peace in the 21st century*. New York: Oxford University Press.
- Human Security Centre. 2006. *Human Security Brief 2006*. Vancouver, B. C.: Human Security Centre.
- Human Security Report Project. 2007. *Human Security Brief 2007*. Vancouver, B. C.: Human Security Report Project.
- Human Security Report Project. 2008. *Mini-atlas of human security*. Washington, D.C.: World Bank.
- Human Security Report Project. 2009. *Human Security Report 2009: The shrinking costs of war*. New York: Oxford University Press.
- Human Security Report Project. 2011. *Human Security Report 2009/2010: The causes of peace and the shrinking costs of war*. New York: Oxford University Press.
- Hume, D. 1739/2000. *A treatise of human nature*. New York: Oxford University Press.
- Hume, D. 1751/2004. *An enquiry concerning the principles of morals*. Amherst, N. Y.: Prometheus Books.
- Humphrey, R. L. 1992. *Values for a new millennium*. Maynardville, Tenn.: Life Values Press.
- Hunt, L. 2007. *Inventing human rights: A history*. New York: Norton.
- Huntington, S. P. 1993. The clash of civilizations? *Foreign Affairs*, Summer.
- Hurford, J. R. 2004. Language beyond our grasp: What mirror neurons can, and cannot, do for language evolution. In D. K. Oller & U. Griebel, eds., *Evolution of communication systems: A comparative approach*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

- Huth, P. & Russett, B. 1984. What makes deterrence work? Cases from 1900 to 1980. *World Politics*, 36, 496–526.
- Hynes, L. 2011. Routine infanticide by married couples in Parma, 16th–18th century. *Journal of Early Modern History*.
- Iacoboni, M. 2008. *Mirroring people: The new science of how we connect with others*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Iacoboni, M., Woods, R. P., Brass, M., Bekkering, H., Mazziotta, J. C. & Rizzolatti, G. 1999. Cortical mechanisms of human imitation. *Science*, 286, 2526–28.
- Ingle, D. 2004. Recreational fighting. In G. S. Cross, ed., *Encyclopedia of recreation and leisure in America*. New York: Scribner.
- International Institute for Strategic Studies. 2010. *The military balance 2010*. London: Routledge.
- Jacob, P. & Jeannerod, M. 2005. The motor theory of social cognition: A critique. *Trends in Cognitive Sciences*, 9, 21–25.
- Jaggar, A. M. 1983. *Feminist politics and human nature*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- James, W. 1906/1971. The moral equivalent of war. *The moral equivalent of war and other essays*. New York: Harper & Row.
- James, W. 1977. On a certain blindness in human beings. In J. J. McDermott, ed., *The writings of William James*. Chicago: University of Chicago Press.
- Janis, I. L. 1982. *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascos*, 2nd ed. Boston: Houghton Mifflin.
- Jansson, K. 2007. *British crime survey: Measuring crime for 25 years*. London: U. K. Home Office.
- Jensen, J., Smith, A. J., Willeit, M., Crawley, A. P., Mikulis, D. J., Vitcu, I. & Kapur, S. 2007. Separate brain regions code for salience versus valence during reward prediction in humans. *Human Brain Mapping*, 28, 294–302.
- Jervis, R. 1988. The political effects of nuclear weapons. *International Security*, 13, 80–90.
- Johnson, D. D. P. 2004. *Overconfidence and war: The havoc and glory of positive illusions*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Johnson, D. D. P., McDermott, R., Barrett, E. S., Cowden, J., Wrangham, R., McIntyre, M. H. & Rosen, S. P. 2006. Overconfidence in wargames: Experimental evidence on expectations, aggression, gender and testosterone. *Proceedings of the Royal Society B*, 273, 2513–20.
- Johnson, E. A. & Monkkonen, E. H. 1996. *The civilization of crime*. Urbana: University of Illinois Press.
- Johnson, E. J., Hershey, J., Meszaros, J. & Kunreuther, H. 1993. Framing, probability distortions, and insurance decisions. *Journal of Risk & Uncertainty*, 7, 35–41.
- Johnson, E. M. 2010. Deconstructing social Darwinism. *Primate Diaries*. scienceblogs.com/primatediaries/2010/01/deconstructing_social_darwinis.php
- Johnson, G. R., Ratwik, S. H. & Sawyer, T. J. 1987. The evocative significance of kin terms in patriotic speech. In V. Reynolds, V. Falger & I. Vine, eds., *The sociobiology of ethnocentrism*. London: Croon Helm.
- Johnson, I. M. & Sigler, R. T. 2000. The stability of the public's endorsements of the definition and criminalization of the abuse of women. *Journal of Criminal Justice*, 28, 165–79.
- Johnson, M. P. 2006. Conflict and control: Gender symmetry and asymmetry in domestic violence. *Violence Against Women*, 12, 1003–18.
- Johnson, M. P. & Leone, J. M. 2005. The differential effects of intimate terrorism and situational couple violence: Findings from the National Violence Against Women Survey. *Journal of Family Issues*, 26, 322–49.
- Johnson, N. F., Spagat, M., Gourley, S., Onnela, J.-P. & Reinert, G. 2008. Bias in epidemiological studies of conflict mortality. *Journal of Peace Research*, 45, 653–63.
- Johnson, R. & Raphael, S. 2006. How much crime reduction does the marginal prisoner buy? University of California, Berkeley.
- Jones, D. M., Bremer, S. & Singer, J. D. 1996. Militarized interstate disputes, 1816–1992: Rationale, coding rules, and empirical patterns. *Conflict Management & Peace Science*, 15, 163–213.
- Jones, G. 2008. Are smarter groups more cooperative? Evidence from prisoner's dilemma experiments, 1959–2003. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 68, 489–97.
- Jones, L. & Finkelhor, D. 2007. *Updated trends in child maltreatment, 2007*. Durham, N. H.: Crimes Against Children Research Center, University of New Hampshire.
- Jones, O. D. 1999. Sex, culture, and the biology of rape: Toward explanation and prevention. *California Law Review*, 87, 827–942.
- Jones, O. D. 2000. Reconsidering rape. *National Law Journal*, A21.
- Joy, J. 2009. *Lindow Man*. London: British Museum Press.
- Joyce, T. 2004. Did legalized abortion lower crime? *Journal of Human Resources*, 39, 1–28.
- Jussim, L. J., McCauley, C. R. & Lee, Y.-T. 1995. Why study stereotype accuracy and inaccuracy? In Y.-T. Lee, L. J. Jussim & C. R. McCauley, eds., *Stereotype accuracy: Toward appreciating group differences*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Kaeuper, R. W. 2000. Chivalry and the „civilizing process.“ In R. W. Kaeuper, ed., *Violence in medieval society*. Rochester, N. Y.: Boydell & Brewer.
- Kagan, R. 2002. Power and weakness. *Policy Review*, 113, 1–21.
- Kahneman, D. & Renshon, J. 2007. Why hawks win. *Foreign Policy*, December.
- Kahneman, D., Slovic, P. & Tversky, A. 1982. *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. New York: Cambridge University Press.
- Kahneman, D. & Tversky, A. 1972. Subjective probability: A judgment of representativeness. *Cognitive Psychology*, 3, 430–54.
- Kahneman, D. & Tversky, A. 1979. Prospect theory: An analysis of decisions under risk. *Econometrica*, 47, 313–27.
- Kahneman, D. & Tversky, A. 1984. Choices, values, and frames. *American Psychologist*, 39, 341–50.
- Kaldor, M. 1999. *New and old wars: Organized violence in a global era*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Kanazawa, S. 2010. Why liberals and atheists are more intelligent. *Social Psychology Quarterly*, 73, 33–57.
- Kane, K. 1999. Nits make lice: Drogheda, Sand Creek, and the poetics of colonial extermination. *Cultural Critique*, 42, 81–103.
- Kant, I. 1784/1970. Idea for a universal history with a cosmopolitan purpose. In H. Reiss, ed., *Kant's political writings*. New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. 1795/1983. Perpetual peace: A philosophical sketch. In *Perpetual peace and other essays*. Indianapolis: Hackett.
- Kaplan, J. 1973. *Criminal justice: Introductory cases and materials*. Mineola, N. Y.: Foundation Press.
- Katz, L. 1987. *Bad acts and guilty minds: Conundrums of criminal law*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kay, S. 2000. The sublime body of the martyr. In R. W. Kaeuper, ed., *Violence in medieval society*. Woodbridge, U. K.: Boydell.
- Kaysen, C. 1990. Is war obsolete? *International Security*, 14, 42–64.
- Keegan, J. 1993. *A history of warfare*. New York: Vintage.
- Keeley, L. H. 1996. *War before civilization: The myth of the peaceful savage*. New York: Oxford University Press.
- Keen, S. 2007. *Empathy and the novel*. Oxford, U. K.: Oxford University Press.
- Keizer, K., Lindenberg, S. & Steg, L. 2008. The spreading of disorder. *Science*, 322, 1681–85.
- Keller, J. B. 1986. The probability of heads. *American Mathematical Monthly*, 93, 191–97.
- Kelman, H. C. 1973. Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. *Journal of Social Issues*, 29, 25–61.
- Kennedy, R. 1997. *Race, crime, and the law*. New York: Vintage.
- Kennedy, R. F. 1969/1999. *Thirteen days: A memoir of the Cuban missile crisis*. New York: Norton.
- Kenny, C. 2011. *Getting better: Why global development is succeeding – and how we can improve the world even more*. New York: Basic Books.
- Kenrick, D. T. & Sheets, V. 1994. Homicidal fantasies. *Ethology & Sociobiology*, 14, 231–46.
- Kiernan, B. 2007. *Blood and soil: A world history of genocide and extermination from Sparta to Darfur*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Kim, S. H., Smirth, R. H. & Brigham, N. L. 1998. Effects of power imbalance and the presence of third parties on reactions to harm: Upward and downward revenge. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 24, 353–61.
- Kimmel, M. S. 2002. „Gender symmetry“ in domestic violence. *Violence Against Women*, 8, 1332–63.
- King, M. L., Jr. 1963/1995. Pilgrimage to nonviolence. In S. Lynd & A. Lynd, eds., *Nonviolence in America: A documentary history*. Maryknoll, N. Y.: Orbis Books.

- Kinner, S. 2003. Psychopathy as an adaptation: Implications for society and social policy. In R. W. Bloom & N. Dess, eds., *Evolutionary psychology and violence: A primer for policymakers and public policy advocates*. Westport, Conn.: Praeger.
- Kinzler, K. D., Shutts, K., DeJesus, J. & Spelke, E. S. 2009. Accent trumps race in guiding children's social preferences. *Social Cognition*, 27, 623–34.
- Kirby, K. N. & Herrnstein, R. J. 1995. Preference reversals due to myopic discounting of delayed reward. *Psychological Science*, 6, 83–89.
- Kirby, K. N., Winston, G. & Santiesteban, M. 2005. Impatience and grades: Delay-discount rates correlate negatively with college GPA. *Learning and Individual Differences*, 15, 213–22.
- Knauff, B. 1987. Reconsidering violence in simple human societies. *Current Anthropology*, 28, 457–500.
- Koechlin, E. & Hyafil, A. 2007. Anterior prefrontal function and the limits of human decisionmaking. *Science*, 318, 594–98.
- Koestler, A. 1964. *The act of creation*. New York: Dell.
- Kohl, M., ed. 1978. *Infanticide and the value of life*. Buffalo, N. Y.: Prometheus Books.
- Kohlberg, L. 1981. *The philosophy of moral development: Moral stages and the idea of justice*. San Francisco: Harper & Row.
- Kors, A. C. & Silvergate, H. A. 1998. *The shadow university: The betrayal of liberty on America's campuses*. New York: Free Press.
- Kosfeld, M., Heinrichs, M., Zak, P. J., Fischbacher, U. & Fehr, E. 2005. Oxytocin increases trust in humans. *Nature*, 435, 673–76.
- Krebs, D. L. 1975. Empathy and altruism. *Journal of Personality & Social Psychology*, 32, 1134–46.
- Kreitman, M. 2000. Methods to detect selection in populations with applications to the human. *Annual Review of Genomics & Human Genetics*, 1, 539–59.
- Kreutz, J. 2008. *UCDP one-sided violence codebook version 1.3*. http://www.pcr.uu.se/digitalAssets/19/19256_UCDP_One-sided_violence_Dataset_Codebook_v1.3.pdf.
- Krieken, R. V. 1998. Review article: What does it mean to be civilised? Norbert Elias on the Germans and modern barbarism. *Communal/Plural: Journal of Transnational & Cross-Cultural Studies*, 6, 225–33.
- Kringelbach, M. L. 2005. The human orbitofrontal cortex: Linking reward to hedonic experience. *Nature Reviews Neuroscience*, 6, 691–702.
- Kristine, E. & Hultman, L. 2007. One-sided violence against civilians in war: Insights from new fatality data. *Journal of Peace Research*, 44, 233–46.
- Kristof, N. D. & WuDunn, S. 2009. *Half the sky: Turning oppression into opportunity for women worldwide*. New York: Random House.
- Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B. & Lozano, R., eds. 2002. *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Krystal, A. 2007. En garde! The history of dueling. *New Yorker* (March 12).
- Kugel, J. L. 2007. *How to read the Bible: A guide to scripture, then and now*. New York: Free Press.
- Kugler, J. 1984. Terror without deterrence. *Journal of Conflict Resolution*, 28, 470–506.
- Kurlansky, M. 2006. *Nonviolence: Twenty-five lessons from the history of a dangerous idea*. New York: Modern Library.
- Kurtz, D. V. 2001. Anthropology and the study of the state. *Political anthropology: Power and paradigms*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Kurzban, R. 2011. *Why everyone (else) is a hypocrite: Evolution and the modular mind*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Kurzban, R., Tooby, J. & Cosmides, L. 2001. Can race be erased? Coalitional computation and social categorization. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98, 15387–92.
- Kyle, D. G. 1998. *Spectacles of death in ancient Rome*. New York: Routledge.
- La Griffe du Lion. 2000. Analysis of hate crime. *La Griffe du Lion*, 2(5). <http://lagriffedulion.f2s.com/hatecrime.htm>.
- Lacina, B. 2006. Explaining the severity of civil wars. *Journal of Conflict Resolution*, 50, 276–89.
- Lacina, B. 2009. *Battle Deaths Dataset 1946–2009: Codebook for version 3.0*. Center for the Study of Civil War, and International Peace Research Institute Oslo (PRIO).
- Lacina, B. & Gleditsch, N. P. 2005. Monitoring trends in global combat: A new dataset in battle deaths. *European Journal of Population*, 21, 145–66.
- Lacina, B., Gleditsch, N. P. & Russett, B. 2006. The declining risk of death in battle. *International Studies Quarterly*, 50, 673–80.
- LaFree, G. 1999. A summary and review of cross-national comparative studies of homicide. In M. D. Smith & M. A. Zahn, eds., *Homicide: A sourcebook of social research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- LaFree, G. & Tseloni, A. 2006. Democracy and crime: A multilevel analysis of homicide trends in fortyfour countries, 1950–2000. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 605, 25–49.
- Laibson, D. 1997. Golden eggs and hyperbolic discounting. *Quarterly Journal of Economics*, 112, 443–77.
- Lalumiere, M. L., Harris, G. T. & Rice, M. E. 2001. Psychopathy and developmental instability. *Evolution and Human Behavior*, 22, 75–92.
- Lamm, C., Batson, C. D. & Decety, J. 2007. The neural substrate of human empathy: Effects of perspective-taking and cognitive appraisal. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 19, 42–58.
- Lane, R. 1989. On the social meaning of homicide trends in America. In T. R. Gurr, ed., *Violence in America*, vol. 1: *The history of crime*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Langbein, J. H. 2005. The legal history of torture. In S. Levinson, ed., *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Lanzetta, J. T. & Englis, B. G. 1989. Expectations of cooperation and competition and their effects on observers' vicarious emotional responses. *Journal of Personality & Social Psychology*, 56, 543–54.
- Latané, B. & Darley, J. M. 1970. *The unresponsive bystander: Why doesn't he help?* New York: Appleton-Century Crofts.
- Lea, R. & Chambers, G. 2007. Monoamine oxidase, addiction, and the „warrior” gene hypothesis. *Journal of the New Zealand Medical Association*, 120.
- LeBlanc, S. A. 2003. *Constant battles: The myth of the noble savage and a peaceful past*. New York: St. Martin's Press.
- Lebow, R. N. 2007. Contingency, catalysts, and nonlinear change: The origins of World War I. In J. S. Levy & G. Goertz, eds., *Explaining war and peace: Case studies and necessary condition counterfactuals*. New York: Routledge.
- Lee, J. J. & Pinker, S. 2010. Rationales for indirect speech: The theory of the strategic speaker. *Psychological Review*, 117, 785–807.
- Lee, R. 1982. Politics, sexual and non-sexual, in egalitarian society. In R. Lee & R. E. Leacock, eds., *Politics and history in band societies*. New York: Cambridge University Press.
- Lee, T. M. C., Chan, S. C. & Raine, A. 2008. Strong limbic and weak frontal activation to aggressive stimuli in spouse abusers. *Molecular Psychiatry*, 13, 655–60.
- Lee, Y.-T., Jussim, L. J. & McCauley, C. R., eds. 1995. *Stereotype accuracy: Toward appreciating group differences*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- Lehner, E. & Lehner, J. 1971. *Devils, demons, and witchcraft*. Mineola, N. Y.: Dover.
- Leiter, R. A., ed. 2007. *National survey of state laws*, 6th ed. Detroit: Thomson/Gale.
- Leland, A. & Oboroceanu, M.-J. 2010. *American war and military operations casualties: Lists and statistics*. <http://fpc.state.gov/documents/organization/139347.pdf>.
- Leonard, T. 2009. Origins of the myth of Social Darwinism: The ambiguous legacy of Richard Hofstadter's „Social Darwinism in American thought.” *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71, 37–59.
- LeVay, S. 2010. *Gay, straight, and the reason why: The science of sexual orientation*. New York: Oxford University Press.
- Levi, M. A. 2007. *On nuclear terrorism*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Levi, W. 1981. *The coming end of war*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
- Levinson, D. 1989. *Family violence in cross-cultural perspective*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Levinson, S., ed. 2004a. Contemplating torture: An introduction. In S. Levinson, ed., *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Levinson, S. 2004b. *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Levitt, S. D. 2004. Understanding why crime fell in the 1990s: Four factors that explain the decline and six that do not. *Journal of Economic Perspectives*, 18, 163–90.
- Levitt, S. D. & Miles, T. J. 2007. Empirical study of criminal punishment. In A. M. Polinsky & S. Shavell, eds., *Handbook of law and economics*, vol. 1. Amsterdam: Elsevier.
- Levy, J. S. 1983. *War in the modern great power system 1495–1975*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Levy, J. S. & Thompson, W. R. 2010. *Causes of war*. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell.

- Levy, J. S. & Thompson, W. R. 2011. *The arc of war: Origins, escalation, and transformation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levy, J. S., Walker, T. C. & Edwards, M. S. 2001. Continuity and change in the evolution of warfare. In Z. Maoz & A. Gat, eds., *War in a changing world*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lewis, B. 2002. *What went wrong? The clash between Islam and modernity in the Middle East*. New York: HarperPerennial.
- Lewis, D. K. 1969. *Convention: A philosophical study*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Liebenberg, L. 1990. *The art of tracking: The origin of science*. Cape Town, South Africa: David Philip.
- Lieberman, D., Tooby, J. & Cosmides, L. 2002. Does morality have a biological basis? An empirical test of the factors governing moral sentiments relating to incest. *Proceedings of the Royal Society of London B*, 270, 819–26.
- Liebersohn, S. 2000. *A matter of taste: How names, fashions, and culture change*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Lighthart, L., Bartels, M., Hoekstra, R. A., Hudziak, J. J. & Boomsma, D. I. 2005. Genetic contributions to subtypes of aggression. *Twin Research & Human Genetics*, 8, 483–91.
- Lilla, M. 2001. *The reckless mind: Intellectuals in politics*. New York: New York Review of Books.
- Lindley, D. & Schildkraut, R. 2005. *Is war rational? The extent of miscalculation and misperception as causes of war*. Paper presented at the International Studies Association. http://www.allacademic.com/meta/p71904_index.html.
- Lindsay, J. M. & Takeyh, R. 2010. After Iran gets the bomb. *Foreign Affairs*.
- Linker, D. 2007. *The theocons: Secular America under siege*. New York: Anchor.
- Lodge, D. 1988. *Small world*. New York: Penguin.
- Loewen, J. W. 1995. *Lies my teacher told me: Everything your American history textbook got wrong*. New York: New Press.
- Long, W. J. & Brecke, P. 2003. *War and reconciliation: Reason and emotion in conflict resolution*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Lorenz, K. 1950/1971. Part and parcel in animal and human societies. *Studies in animal and human behavior*, vol. 2. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lott, J. 2007. Crime and punishment. *Freedomomics: Why the free market works and other half-baked theories don't*. Washington, D. C.: Regnery.
- Lott, J. R., Jr. & Whitley, J. E. 2007. Abortion and crime: Unwanted children and out-of-wedlock births. *Economic Inquiry*, 45, 304–24.
- Luard, E. 1986. *War in international society*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Luard, E. 1988. *The blunted sword: The erosion of military power in modern world politics*. New York: New Amsterdam Books.
- Lull, T. F., ed. 2005. *Martin Luther's basic theological writings*. Minneapolis: Augsburg Fortress.
- Luria, A. R. 1976. *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lykken, D. T. 1995. *The antisocial personalities*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Maccoby, E. E. & Jacklin, C. N. 1987. *The psychology of sex differences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- MacDonald, H. 2006. New York cops: Still the finest. *City Journal*, 16.
- MacDonald, H. 2008. The campus rape myth. *City Journal*, 18.
- Macklin, R. 2003. Human dignity is a useless concept. *British Medical Journal*, 327, 1419–20.
- Macmillan, M. 2000. *An odd kind of fame: Stories of Phineas Gage*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Manning, R., Levine, M. & Collins, A. 2007. The Kitty Genovese murder and the social psychology of helping: The parable of the 38 witnesses. *American Psychologist*, 62, 555–62.
- Mannix, D. P. 1964. *The history of torture*. Sparkford, U. K.: Sutton.
- Mar, R. A. & Oatley, K. 2008. The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 173–92.
- Mar, R. A., Oatley, K., Hirsh, J., dela Paz, J. & Peterson, J. B. 2006. Bookworms versus nerds: Exposure to fiction versus non-fiction, divergent associations with social ability, and the simulation of fictional social worlds. *Journal of Research in Personality*, 40, 694–717.
- Marshall, M. G. & Cole, B. R. 2008. Global report on conflict, governance, and state fragility, 2008. *Foreign Policy Bulletin*, 18, 3–21.
- Marshall, M. G. & Cole, B. R. 2009. *Global report 2009: Conflict, governance, and state fragility*. Arlington, Va.: George Mason University Center for Global Policy.
- Marshall, M. G., Gurr, T. R. & Harff, B. 2009. *PITF State Failure Problem Set: Internal wars and failures of governance 1955–2008. Dataset and coding guidelines*. Political Instability Task Force. <http://globalpolicy.gmu.edu/pitf/pitfdata.htm>.
- Marshall, S. L. A. 1947/1978. *Men against fire: The problem of battle command in future war*. Gloucester, Mass.: Peter Smith.
- Marvell, T. B. 1999. Homicide trends 1947–1996: Short-term versus long-term factors. *Proceedings of the Homicide Research Working Group Meetings, 1997 and 1998*. Washington, D. C.: U. S. Department of Justice.
- Massey, D. S. & Sampson, R., eds. 2009. Special issue: The Moynihan report revisited: Lessons and reflections after four decades. *Annals of the American Academy of Political & Social Science*, 621, 6–326.
- Maston, C. T. 2010. Survey methodology for criminal victimization in the United States, 2007. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/cvus/cvus07mt.pdf>.
- Mattingly, G. 1958. International diplomacy and international law. In R. B. Wernham, ed., *The New Cambridge Modern History*, vol. 3. New York: Cambridge University Press.
- Mauss, M. 1924/1990. *The gift: The form and reason for exchange in archaic societies*. New York: Norton.
- Maynard Smith, J. 1982. *Evolution and the theory of games*. New York: Cambridge University Press.
- Maynard Smith, J. 1988. *Games, sex, and evolution*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Maynard Smith, J. 1998. *Evolutionary genetics*, 2nd ed. New York: Oxford University Press.
- Maynard Smith, J. & Szathmáry, E. 1997. *The major transitions in evolution*. New York: Oxford University Press.
- McCall, G. S. & Shields, N. 2007. Examining the evidence from small-scale societies and early prehistory and implications for modern theories of aggression and violence. *Aggression and Violent Behavior*, 13, 1–9.
- McCauley, C. R. 1995. Are stereotypes exaggerated? A sampling of racial, gender, academic, occupational, and political stereotypes. In Y.-T. Lee, L. J. Jussim & C. R. McCauley, eds., *Stereotype accuracy: Toward appreciating group differences*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- McClure, S. M., Laibson, D., Loewenstein, G. & Cohen, J. D. 2004. Separate neural systems value immediate and delayed monetary rewards. *Science*, 306, 503–7.
- McCrae, R. R., Costa, P. T., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hrebickova, M., Avia, M. D., Sanz, J., Sanchez-Bernardos, M. L., Kusdil, M. E., Woodfield, R., Saunders, P. R. & Smith, P. B. 2000. Nature over nurture: Temperament, personality, and life span development. *Journal of Personality & Social Psychology*, 78, 173–86.
- McCullough, M. E. 2008. *Beyond revenge: The evolution of the forgiveness instinct*. San Francisco: Jossey-Bass.
- McCullough, M. E., Kurzban, R. & Tabak, B. A. 2010. Revenge, forgiveness, and evolution. In M. Mikulincer & P. R. Shaver, eds., *Understanding and reducing aggression, violence, and their consequences*. Washington, D. C.: American Psychological Association.
- McDermott, R., Johnson, D., Cowden, J. & Rosen, S. 2007. Testosterone and aggression in a simulated crisis game. *Annals of the American Association for Political & Social Science*, 614, 15–33.
- McDermott, R., Tingley, D., Cowden, J., Frazzetto, G. & Johnson, D. D. P. 2009. Monoamine oxidase A gene (MAOA) predicts behavioral aggression following provocation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, 2118–23.
- McDonald, P. J. 2010. Capitalism, commitment, and peace. *International Interactions*, 36, 146–68.
- McEvedy, C. & Jones, R. 1978. *Atlas of world population history*. London: A. Lane.
- McGinnis, J. O. 1996. The original constitution and our origins. *Harvard Journal of Law & Public Policy*, 19, 251–61.
- McGinnis, J. O. 1997. The human constitution and constitutive law: A prolegomenon. *Journal of Contemporary Legal Issues*, 8, 211–39.
- McGraw, A. P. & Tetlock, P. E. 2005. Taboo trade-offs, relational framing, and the acceptability of exchanges. *Journal of Consumer Psychology*, 15, 2–15.
- McGraw, L. A. & Young, L. J. 2010. The prairie vole: An emerging model organism for understanding the social brain. *Trends in Neurosciences*, 33, 103–9.

- McKay, C. 1841/1995. *Extraordinary popular delusions and the madness of crowds*. New York: Wiley.
- McManamon, F. P. 2004. Kennewick Man. *Archeology Program*. <http://www.nps.gov/archeology/kennewick/index.htm>.
- Mealey, L. 1995. The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model. *Behavioral & Brain Sciences*, 18, 523–41.
- Mealey, L. & Kinner, S. 2002. The perception-action model of empathy and psychopathic „coldheartedness.“ *Behavioral & Brain Sciences*, 42, 42–43.
- Mednick, S. A., Gabrielli, W. F. & Hutchings, B. 1984. Genetic factors in criminal behavior: Evidence from an adoption cohort. *Science*, 224, 891–93.
- Melander, E., Oberg, M. & Hall, J. 2009. Are „new wars“ more atrocious? Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association: Exploring the Past, Anticipating the Future.
- Mennell, S. 1990. Decivilising processes: Theoretical significance and some lines of research. *International Sociology*, 5, 205–23.
- Mennell, S. & Goudsblom, J. 1997. Civilizing processes – myth or reality? A comment on Duerr's critique of Elias. *Comparative Studies in Society & History*, 39, 729–33.
- Menschenfreund, Y. 2010. The holocaust and the trial of modernity. *Azure*, 39, 58–83.
- Merriman, T. & Cameron, V. 2007. Risk-taking: Behind the warrior gene story. *Journal of the New Zealand Medical Association*, 120.
- Mesquida, C. G. & Wiener, N. I. 1996. Human collective aggression: A behavioral ecology perspective. *Ethology & Sociobiology*, 17, 247–62.
- Metcalfe, J. & Mischel, W. 1999. A hot/cold system analysis of delay of gratification: Dynamics of willpower. *Psychological Review*, 106, 3–19.
- Meyer-Lindenberg, A. 2006. Neural mechanisms of genetic risk for impulsivity and violence in humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103, 6269–74.
- Michel, J.-B., Shen, Y. K., Aiden, A. P., Veres, A., Gray, M. K., The Google Books Team, Pickett, J. P., Hoiberg, D., Clancy, D., Norvig, P., Orwant, J., Pinker, S., Nowak, M. & Lieberman-Aiden, E. 2011. Quantitative analysis of culture using millions of digitized books. *Science*, 331, 176–82.
- Milgram, S. 1974. *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper & Row.
- Milner, L. S. 2000. *Hardness of heart / Hardness of life: The stain of human infanticide*. New York: University Press of America.
- Mischel, W., Ayduk, O., Berman, M. G., Casey, B. J., Gotlib, I., Jonides, J., Kross, E., Teslovich, T., Wilson, N., Zayas, V. & Shoda, Y. I. 2011. „Willpower“ over the life span: Decomposing impulse control. *Social Cognitive & Affective Neuroscience*.
- Mitani, J. C., Watts, D. P. & Amstler, S. J. 2010. Lethal intergroup aggression leads to territorial expansion in wild chimpanzees. *Current Biology*, 20, R507–8.
- Mitzenmacher, M. 2004. A brief history of generative models for power laws and lognormal distributions. *Internet Mathematics*, 1, 226–51.
- Mitzenmacher, M. 2006. Editorial: The future of power law research. *Internet Mathematics*, 2, 525–34.
- Mnookin, R. H. 2007. Ethnic conflicts: Flemings and Walloons, Palestinians and Israelis. *Daedalus*, 136, 103–19.
- Mogahed, D. 2006. *Perspectives of women in the Muslim world*. Washington, D. C.: Gallup.
- Moll, J., de Oliveira-Souza, R. & Eslinger, P. J. 2003. Morals and the human brain: A working model. *NeuroReport*, 14, 299–305.
- Moll, J., Zahn, R., de Oliveira-Souza, R., Krueger, F. & Grafman, J. 2005. The neural basis of human moral cognition. *Nature Reviews Neuroscience*, 6, 799–809.
- Monkkonen, E. 1989. Diverging homicide rates: England and the United States, 1850–1875. In T. R. Gurr, ed., *Violence in America*, vol. 1: *The history of crime*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Monkkonen, E. 1997. Homicide over the centuries. In L. M. Friedman & G. Fisher, eds., *The crime conundrum: Essays on criminal justice*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Monkkonen, E. 2001. *Murder in New York City*. Berkeley: University of California Press.
- Montesquieu. 1748/2002. *The spirit of the laws*. Amherst, N. Y.: Prometheus Books.
- Moore, S. & Simon, J. L. 2000. *It's getting better all the time: Greatest trends of the last 100 years*. Washington, D.C.: Cato Institute.
- Morgan, J. 1852/1979. *The life and adventures of William Buckley: Thirty-two years as a wanderer amongst the aborigines*. Canberra: Australia National University Press.
- Mousseau, M. 2010. Coming to terms with the capitalist peace. *International Interactions*, 36, 185–92.
- Moynihan, D. P. 1993. *Pandaemonium: Ethnicity in international politics*. New York: Oxford University Press.
- Muchembled, R. 2009. *Une histoire de la violence*. Paris: Seuil.
- Mueller, J. 1989. *Retreat from doomsday: The obsolescence of major war*. New York: Basic Books.
- Mueller, J. 1995. *Quiet cataclysm: Reflections on the recent transformation of world politics*. New York: HarperCollins.
- Mueller, J. 1999. *Capitalism, democracy, and Ralph's Pretty Good Grocery*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Mueller, J. 2004a. *The remnants of war*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Mueller, J. 2004b. Why isn't there more violence? *Security Studies*, 13, 191–203.
- Mueller, J. 2006. *Overblown: How politicians and the terrorism industry inflate national security threats, and why we believe them*. New York: Free Press.
- Mueller, J. 2007. The demise of war and of speculations about the causes thereof. Paper presented at the national convention of the International Studies Association.
- Mueller, J. 2010a. *Atomic obsession: Nuclear alarmism from Hiroshima to Al-Qaeda*. New York: Oxford University Press.
- Mueller, J. 2010b. Capitalism, peace, and the historical movement of ideas. *International Interactions*, 36, 169–84.
- Mueller, J. & Lustick, I. 2008. Israel's fight-or-flight response. *National Interest* (November 1).
- Murphy, J. P. M. 1999. Hitler was not an atheist. *Free Inquiry*, 9.
- Murray, C. A. 1984. *Losing ground: American social policy, 1950–1980*. New York: Basic Books.
- Myers, D. G. & Lamm, H. 1976. The group polarization phenomenon. *Psychological Bulletin*, 83, 602–27.
- Nabokov, V. V. 1955/1997. *Lolita*. New York: Vintage.
- Nadelmann, E. A. 1990. Global prohibition regimes: The evolution of norms in international society. *International Organization*, 44, 479–526.
- Nagel, T. 1970. *The possibility of altruism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Nash, G. H. 2009. *Reappraising the right: The past and future of American conservatism*. Wilmington, Del.: Intercollegiate Studies Institute.
- National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism. 2009. *Global terrorism database: GTD variables and inclusion criteria*. College Park: University of Maryland.
- National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism. 2010. *Global Terrorism Database*. <http://www.start.umd.edu/gtd/>.
- National Counterterrorism Center. 2009. *2008 Report on terrorism*. Washington, D. C.: National Counterterrorism Center. <http://wits-classic.nctc.gov/ReportPDF.do?f=crt2008nctcannexfinal.pdf>.
- Nazaretyan, A. P. 2010. *Evolution of non-violence: Studies in big history, self-organization, and historical psychology*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Neisser, U. 1976. General, academic, and artificial intelligence: Comments on the papers by Simon and by Klahr. In L. Resnick, ed., *The nature of intelligence*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard, T. J. Jr., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S. J., Halpern, D. F., Loehlin, J. C., Perloff, R., Sternberg, R. J. & Urbina, S. 1996. Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist*, 51, 77–101.
- Nell, V. 2006. Cruelty's rewards: The gratifications of perpetrators and spectators. *Behavioral & Brain Sciences*, 29, 211–57.
- Nettelfield, L. J. 2010. Research and repercussions of death tolls: The case of the Bosnian book of the dead. In P. Andreas & K. M. Greenhill, eds., *Sex, drugs, and body counts*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Neumayer, E. 2003. Good policy can lower violent crime: Evidence from a cross-national panel of homicide rates, 1980–97. *Journal of Peace Research*, 40, 619–40.
- Neumayer, E. 2010. Is inequality really a major cause of violent crime? Evidence from a cross-national panel of robbery and violent theft rates. London School of Economics.
- Newman, M. E. J. 2005. Power laws, Pareto distributions and Zipf's law. *Contemporary Physics*, 46, 323–51.
- Nisbett, R. E. & Cohen, D. 1996. *Culture of honor: The psychology of violence in the South*. New York: HarperCollins.
- North, D. C., Wallis, J. J. & Weingast, B. R. 2009. *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. New York: Cambridge University Press.

- Nowak, M. A. 2006. Five rules for the evolution of cooperation. *Science*, 314, 1560–63.
- Nowak, M. A., May, R. M. & Sigmund, K. 1995. The arithmetic of mutual help. *Scientific American*, 272, 50–55.
- Nowak, M. A. & Sigmund, K. 1998. Evolution of indirect reciprocity by image scoring. *Nature*, 393, 573–77.
- Nunberg, G. 2006. *Talking right: How conservatives turned liberalism into a tax-raising, latte-drinking, sushi-eating, Volvo-driving, New York Times-reading, body-piercing, Hollywood-loving, left-wing freak show*. New York: PublicAffairs.
- Nussbaum, M. 1997. *Cultivating humanity: A classical defense of reform in liberal education*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. 2006. Arts education: Teaching humanity. *Newsweek* (August 21–28).
- Oakley, B. 2007. *Evil genes: Why Rome fell, Hitler rose, Enron failed, and my sister stole my mother's boyfriend*. Amherst, N. Y.: Prometheus Books.
- Obermeyer, Z., Murray, C.J.L. & Gakidou, E. 2008. Fifty years of violent war deaths from Vietnam to Bosnia: Analysis of data from the World Health Survey Programme. *BMJ*, 336, 1482–86.
- Olds, J. & Milner, P. 1954. Positive reinforcement produced by electrical stimulation of septal area and other regions of rat brain. *Journal of Comparative & Physiological Psychology*, 47, 419–27.
- Oord, E. J. C. G., van den, Boomsma, D. I. & Verhulst, F. C. 1994. A study of problem behaviors in 10- to 15-year-old biologically related and unrelated international adoptees. *Biological Genetics*, 24, 193–205.
- Orwell, G. 1946/1970. Politics and the English language. In *A collection of essays*. Boston: Mariner Books.
- Otterbein, K. F. 2004. *How war began*. College Station, Tex.: Texas A&M University Press.
- Ottosson, D. 2006. *LGBT world legal wrap up survey*. Brussels: International Lesbian and Gay Association.
- Ottosson, D. 2009. *State-sponsored homophobia*. Brussels: International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans, and Intersex Association.
- Outram, D. 1995. *The enlightenment*. New York: Cambridge University Press.
- Oxford, J. S., Sefton, A., Jackson, R., Innes, W., Daniels, R. S. & Johnson, N. P. 2002. World War I may have allowed the emergence of „Spanish” influenza. *Lancet Infectious Diseases*, 2, 111–14.
- Oz, A. 1993. A postscript ten years later. In A. Oz, *In the land of Israel*. New York: Harcourt.
- Panksepp, J. 1998. *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*. New York: Oxford University Press.
- Parachini, J. 2003. Putting WMD terrorism into perspective. *Washington Quarterly*, 26, 37–50.
- Parker, T. 1852/2005. *Ten sermons of religion*. Ann Arbor: University of Michigan Library.
- Pate, A. 2008. Trends in democratization: A focus on instability in anocracies. In J. J. Hewitt, J. Wilkenfeld & T. R. Gurr, eds., *Peace and conflict 2008*. Boulder, Colo.: Paradigm.
- Patterson, O. 1985. *Slavery and social death*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Patterson, O. 1997. *The ordeal of integration*. Washington, D. C.: Civitas.
- Patterson, O. 2008. Democracy, violence, and development in Jamaica: A comparative analysis. Harvard University.
- Paul, T. V. 2009. *The tradition of non-use of nuclear weapons*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Payne, J. L. 1989. *Why nations arm*. New York: Blackwell.
- Payne, J. L. 2004. *A history of force: Exploring the worldwide movement against habits of coercion, bloodshed, and mayhem*. Sandpoint, Idaho: Lytton.
- Payne, J. L. 2005. The prospects for democracy in high-violence societies. *Independent Review*, 9, 563–72.
- Perez, J. 2006. *The Spanish Inquisition: A history*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Perry, W. J., Shultz, G. P., Kissinger, H. A. & Nunn, S. 2008. Toward a nuclear-free world. *Wall Street Journal*, A13 (January 15).
- Peters, N. J. 2006. *Conundrum: The evolution of homosexuality*. Bloomington, Ind.: AuthorHouse.
- Pew Research Center. 2010. *Gender equality universally embraced, but inequalities acknowledged*. Washington, D. C.: Pew Research Center. <http://pewglobal.org/files/pdf/Pew-Global-Attitudes-2010-Gender-Report.pdf>.
- Pfaff, D. W. 2007. *The neuroscience of fair play: Why we (usually) follow the golden rule*. New York: Dana Press.
- Phelps, E. A., O'Connor, K. J., Cunningham, W. A., Funayama, E. S., Gatenby, J. C., Gore, J. C. & Banaji, M. R. 2000. Performance on indirect measures of race evaluation predicts amygdala activation. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 12, 729–38.
- Piers, M. W. 1978. *Infanticide: Past and present*. New York: Norton.
- Pinker, S. 1994. *The language instinct*. New York: HarperCollins.
- Pinker, S. 1997. *How the mind works*. New York: Norton.
- Pinker, S. 1998. Obituary: Roger Brown. *Cognition*, 66, 199–213.
- Pinker, S. 1999. *Words and rules: The ingredients of language*. New York: HarperCollins.
- Pinker, S. 2000. Review of John Maynard Smith and Eörs Szathmáry's „The origins of life: From the birth of life to the origin of language.” *Trends in Evolution & Ecology*, 15, 127–28.
- Pinker, S. 2002. *The blank slate: The modern denial of human nature*. New York: Viking.
- Pinker, S. 2006. Deep commonalities between life and mind. In A. Grafen & M. Ridley, eds., *Richard Dawkins: How a scientist changed the way we think*. New York: Oxford University Press.
- Pinker, S. 2007a. A history of violence. *New Republic* (March 19).
- Pinker, S. 2007b. *The stuff of thought: Language as a window into human nature*. New York: Viking.
- Pinker, S. 2008. The moral instinct. *New York Times Sunday Magazine* (January 13).
- Pinker, S. 2010. The cognitive niche: Coevolution of intelligence, sociality, and language. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 8993–99.
- Pinker, S. 2011. Two problems with invoking self-deception too easily: Self-serving biases versus genuine self-deception, and distorted representations versus adjusted decision criteria. *Behavioral & Brain Sciences*, 34, 35–37.
- Pinker, S., Nowak, M. A. & Lee, J. J. 2008. The logic of indirect speech. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 105, 833–38.
- Pinker, Susan M. 2008. *The sexual paradox: Men, women, and the real gender gap*. New York: Scribner.
- Pipes, R. 2003. *Communism: A history*. New York: Modern Library.
- Pizarro, D. A. & Bloom, P. 2003. The intelligence of the moral intuitions: A comment on Haidt (2001). *Psychological Review*, 110, 193–96.
- Plavcan, J. M. 2000. Inferring social behavior from sexual dimorphism in the fossil record. *Journal of Human Evolution*, 39, 327–44.
- Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E. & McGuffin, P. 2008. *Behavior genetics*, 5th ed. New York: Worth.
- Pomeranz, K. 2008. A review of „A farewell to alms” by Gregory Clark. *American Historical Review*, 113, 775–79.
- Popkin, R. 1979. *The history of skepticism from Erasmus to Spinoza*. Berkeley: University of California Press.
- Posner, R. A. 2004. Torture, terrorism, and interrogation. In S. Levinson, ed., *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Potegal, M. 2006. Human cruelty is rooted in the reinforcing effects of intraspecific aggression that subserves dominance motivation. *Behavioral & Brain Sciences*, 29, 236–37.
- Potts, M. & Hayden, T. 2008. *Sex and war: How biology explains warfare and terrorism and offers a path to a safer world*. Dallas, Tex.: Benbella.
- Poundstone, W. 1992. *Prisoner's dilemma: Paradox, puzzles, and the frailty of knowledge*. New York: Anchor.
- Power, S. 2002. *A problem from hell: America and the age of genocide*. New York: Harper Perennial.
- Pratto, F., Sidanius, J. & Levin, S. 2006. Social dominance theory and the dynamics of intergroup relations: Taking stock and looking forward. *European Review of Social Psychology*, 17, 271–320.
- Prentice, D. A. & Miller, D. T. 2007. Psychological essentialism of human categories. *Current Directions in Psychological Science*, 16, 202–6.
- Preston, S. D. & de Waal, F. B. M. 2002. Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral & Brain Sciences*, 25, 1–72.
- Price, L. 2003. *The anthology and the rise of the novel: From Richardson to George Eliot*. New York: Cambridge University Press.
- Price, R. M. 1997. *The chemical weapons taboo*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Prinz, J. J. 2011. Is empathy necessary for morality? In P. Goldie & A. Coplan, eds., *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Procida, F. 2009. Overblown: Why an Iranian nuclear bomb is not the end of the world. *Foreign Affairs*.
- Pryor, F. L. 2007. Are Muslim countries less democratic? *Middle East Quarterly*, 14, 53–58.
- Przeworski, M., Hudson, R. R. & Di Rienzo, A. 2000. Adjusting the focus on human variation. *Trends in Genetics*, 16, 296–302.
- Puppi, L. 1990. *Torment in art: Pain, violence, and martyrdom*. New York: Rizzoli.
- Rai, T. & Fiske, A. P. 2011. Moral psychology is relationship regulation: Moral motives for unity, hierarchy, equality, and proportionality. *Psychological Review*, 118, 57–75.

- Railton, P. 1986. Moral realism. *Philosophical Review*, 95, 163–207.
- Raine, A. 2002. The biological basis of crime. In J. Q. Wilson & J. Petersilia, eds., *Crime: Public policies for crime control*. Oakland, Calif.: ICS Press.
- Raine, A. 2008. From genes to brain to antisocial behavior. *Current Directions in Psychological Science*, 17, 323–28.
- Raine, A., Lencz, T., Bihrl, S., LaCasse, L. & Colletti, P. 2000. Reduced prefrontal gray matter volume and reduced autonomic activity in antisocial personality disorder. *Archives of General Psychiatry*, 57, 119–29.
- Rajender, S., Pandu, G., Sharma, J. D., Gandhi, K. P. C., Singh, L. & Thangaraj, K. 2008. Reduced CAG repeats length in androgen receptor gene is associated with violent criminal behavior. *International Journal of Legal Medicine*, 122, 367–72.
- Ramachandran, V. S. 2000. Mirror neurons and imitation learning as the driving force behind „the great leap forward” in human evolution. *Edge*. http://www.edge.org/3rd_culture/ramachandran/ramachandran_index.html.
- Raphael, S. & Stoll, M. A. 2007. *Why are so many Americans in prison?* Berkeley: University of California Press.
- Raphael, S. & Winter-Ebmer, R. 2001. Identifying the effect of unemployment on crime. *Journal of Law & Economics*, 44, 259–83.
- Rapoport, A. 1964. *Strategy and conscience*. New York: Harper & Row.
- Ray, J. L. 1989. The abolition of slavery and the end of international war. *International Organization*, 43, 405–39.
- Redmond, E. M. 1994. *Tribal and chiefly warfare in South America*. Ann Arbor: University of Michigan Museum.
- Reicher, S. & Haslam, S. A. 2006. Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology*, 45, 1–40.
- Remarque, E. M. 1929/1987. *All quiet on the western front*. New York: Ballantine.
- Renfrew, J. W. 1997. *Aggression and its causes: A biopsychosocial approach*. New York: Oxford University Press.
- Resnick, P. J. 1970. Murder of the newborn: A psychiatric review of neonaticide. *American Journal of Psychiatry*, 126, 58–64.
- Rhee, S. H. & Waldman, I. D. 2007. Behavior-genetics of criminality and aggression. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Rhoads, S. E. 2004. *Taking sex differences seriously*. San Francisco: Encounter Books.
- Rice, M. 1997. Violent offender research and implications for the criminal justice system. *American Psychologist*, 52, 414–23.
- Richardson, L. F. 1960. *Statistics of deadly quarrels*. Pittsburgh: Boxwood Press.
- Ridley, M. 1997. *The origins of virtue: Human instincts and the evolution of cooperation*. New York: Viking.
- Ridley, M. 2010. *The rational optimist: How prosperity evolves*. New York: HarperCollins.
- Riedel, B. 2010. If Israel attacks. *National Interest* (August 24).
- Rifkin, J. 2009. *The empathic civilization: The race to global consciousness in a world in crisis*. New York: J. P. Tarcher/Penguin.
- Rindermann, H. 2008. Relevance of education and intelligence for the political development of nations: Democracy, rule of law and political liberty. *Intelligence*, 36, 306–22.
- Roberts, A. 2010. Lives and statistics: Are 90% of war victims civilians? *Survival*, 52, 115–36.
- Roberts, D. C. & Turcotte, D. L. 1998. Fractality and self-organized criticality of wars. *Fractals*, 6, 351–57.
- Robinson, F. S. 2009. *The case for rational optimism*. New Brunswick, N.J.: Transaction.
- Rodriguez, J. P. 1999. *Chronology of world slavery*. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO.
- Rodriguez, M. L., Mischel, W. & Shoda, Y. 1989. Cognitive person variables in the delay of gratification of older children at risk. *Journal of Personality & Social Psychology*, 57, 358–67.
- Rogers, A. R. 1994. Evolution of time preference by natural selection. *American Economic Review*, 84, 460–81.
- Romer, D., Duckworth, A. L., Sznitman, S. & Park, S. 2010. Can adolescents learn self-control? Delay of gratification in the development of control over risk taking. *Prevention Science*, 11, 319–30.
- Roney, J. R., Simmons, Z. L. & Lukaszewski, A. W. 2009. Androgen receptor gene sequence and basal cortisol concentrations predict men's hormonal responses to potential mates. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 277, 57–63.
- Ropeik, D. & Gray, G. 2002. *Risk: A practical guide for deciding what's really safe and what's really dangerous in the world around you*. Boston: Houghton Mifflin.
- Rosato, S. 2003. The flawed logic of democratic peace theory. *American Political Science Review*, 97, 585–602.
- Rosecrance, R. 2010. Capitalist influences and peace. *International Interactions*, 36, 192–98.
- Rosenau, J. N. & Fagen, W. M. 1997. A new dynamism in world politics: Increasingly skillful individuals? *International Studies Quarterly*, 41, 655–86.
- Rosenbaum, R. 1998. *Explaining Hitler: The search for the origins of his evil*. New York: Random House.
- Rosenfeld, R. 2006. Patterns in adult homicide: 1980–1995. In A. Blumstein & J. Wallman, eds., *The crime drop in America*, rev. ed. New York: Cambridge University Press.
- Ross, M. L. 2008. Blood barrels: Why oil wealth fuels conflict. *Foreign Affairs*.
- Rossi, P. H., Waite, E., Bose, C. & Berk, R. A. 1974. The structuring of normative judgements concerning the seriousness of crimes. *American Sociological Review*, 39, 224–37.
- Rossiter, C., ed. 1961. *The Federalist Papers*. New York: New American Library.
- Roth, R. 2001. Homicide in early modern England, 1549–1800: The need for a quantitative synthesis. *Crime, History & Societies*, 5, 33–67.
- Roth, R. 2009. *American homicide*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rothstein, R. 1998. *The way we were? The myths and realities of America's student achievement*. New York: Century Foundation Press.
- Rousseau, J.-J. 1755/1994. *Discourse upon the origin and foundation of inequality among mankind*. New York: Oxford University Press.
- Rowe, D. C. 2002. *Biology and crime*. Los Angeles: Roxbury.
- Rozin, P. 1996. Towards a psychology of food and eating: From motivation to module to model to marker, morality, meaning, and metaphor. *Current Directions in Psychological Science*, 5, 18–24.
- Rozin, P. 1997. Moralization. In A. Brandt & P. Rozin, eds., *Morality and health*. New York: Routledge.
- Rozin, P. & Fallon, A. 1987. A perspective on disgust. *Psychological Review*, 94, 23–41.
- Rozin, P., Markwith, M. & Stoess, C. 1997. Moralization and becoming a vegetarian: The transformation of preferences into values and the recruitment of disgust. *Psychological Science*, 8, 67–73.
- Rummel, R. J. 1994. *Death by government*. Piscataway, N. J.: Transaction.
- Rummel, R. J. 1997. *Statistics of democide*. Piscataway, N. J.: Transaction.
- Rummel, R. J. 2002. 20th century democide. <http://www.hawaii.edu/powerkills/20th.htm>.
- Rummel, R. J. 2004. One-thirteenth of a data point does not a generalization make: A reply to Dulic. *Journal of Peace Research*, 41, 103–4.
- Russett, B. 2008. Peace in the twenty-first century? The limited but important rise of influences on peace. Yale University.
- Russett, B. 2010. Capitalism or democracy? Not so fast. *International Interactions*, 36, 198–205.
- Russett, B. & Oneal, J. 2001. *Triangulating peace: Democracy, interdependence, and international organizations*. New York: Norton.
- Sagan, S. D. 2009. The global nuclear future. *Bulletin of the American Academy of Arts & Sciences*, 62, 21–23.
- Sagan, S. D. 2010. Nuclear programs with sources. Stanford University.
- Salehyan, I. 2008. From climate change to conflict? No consensus yet. *Journal of Peace Research*, 45, 315–26.
- Salganik, M. J., Dodds, P. S. & Watts, D. J. 2006. Experimental study of inequality and unpredictability in an artificial cultural market. *Science*, 311, 854–56.
- Salmon, C. A. 1998. The evocative nature of kin terminology in political rhetoric. *Politics & the Life Sciences*, 17, 51–57.
- Salmon, C. A. & Symons, D. 2001. *Warrior lovers: Erotic fiction, evolution, and female sexuality*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Sampson, R. J., Laub, J. H. & Wimer, C. 2006. Does marriage reduce crime? A counterfactual approach to within-individual causal effects. *Criminology*, 44, 465–508.
- Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E. & Cohen, J. D. 2003. The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science*, 300, 1755–58.
- Sargent, M. J. 2004. Less thought, more punishment: Need for cognition predicts support for punitive responses to crime. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 30, 1485–93.
- Sarkees, M. R. 2000. The Correlates of War data on war: An update to 1997. *Conflict Management & Peace Science*, 18, 123–44.

- Saunders, D. G. 2002. Are physical assaults by wives and girlfriends a major social problem? A review of the literature. *Violence Against Women*, 8, 1424–48.
- Saunders, J. J. 1979. *The history of the Mongol conquests*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Saxe, R. & Kanwisher, N. 2003. People thinking about thinking people: The role of the temporoparietal junction in „theory of mind.“ *NeuroImage*, 19, 1835–42.
- Sayre-McCord, G. 1988. *Essays on moral realism*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Scarpa, A. & Raine, A. 2007. Biosocial bases of violence. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Schama, S. 2001. *A history of Britain*, vol. 2: *The wars of the British 1603–1776*. New York: Hyperion.
- Schechter, H. 2003. *The serial killer files: The who, what, where, how, and why of the world's most terrifying murderers*. New York: Ballantine.
- Schechter, H. 2005. *Savage pastimes: A cultural history of violent entertainment*. New York: St. Martin's Press.
- Schechter, S., Greenstone, J. H., Hirsch, E. G. & Kohler, K. 1906. Dietary laws. *Jewish encyclopedia*.
- Scheff, T. J. 1994. *Bloody revenge: Emotions, nationalism, and war*. Lincoln, Neb.: iUniverse. com.
- Schelling, T. C. 1960. *The strategy of conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schelling, T. C. 1978. *Micromotives and macrobehavior*. New York: Norton.
- Schelling, T. C. 1984. The intimate contest for self-command. *Choice and consequence: Perspectives of an errant economist*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schelling, T. C. 2000. The legacy of Hiroshima: A half-century without nuclear war. *Philosophy & Public Policy Quarterly*, 20, 1–7.
- Schelling, T. C. 2005. An astonishing sixty years: The legacy of Hiroshima. In K. Grandin, ed., *Les Prix Nobel*. Stockholm: Nobel Foundation.
- Schelling, T. C. 2006. *Strategies of commitment, and other essays*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schelling, T. C. 2009. A world without nuclear weapons? *Daedalus*, 138, 124–29.
- Schneider, G. & Gleditsch, N. P. 2010. The capitalist peace: The origins and prospects of a liberal idea. *International Interactions*, 36, 107–14.
- Schroeder, P. W. 1994. *The transformation of European politics, 1763–1848*. New York: Oxford University Press.
- Schuman, H., Steeh, C. & Bobo, L. D. 1997. *Racial attitudes in America: Trends and interpretations*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schwager, R. 2000. *Must there be scapegoats? Violence and redemption in the Bible*. New York: Crossroad.
- Schwartz, W. F., Baxter, K. & Ryan, D. 1984. The duel: Can these men be acting efficiently? *Journal of Legal Studies*, 13, 321–55.
- Sedgh, G., Henshaw, S. K., Singh, S., Bankole, A. & Drescher, J. 2007. Legal abortion worldwide: Incidence and recent trends. *International Family Planning Perspectives*, 33, 106–16.
- Séguin, J. R., Sylvers, P. & Lilienfeld, S. O. 2007. The neuropsychology of violence. In D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi & I. D. Waldman, eds., *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. New York: Cambridge University Press.
- Sell, A., Tooby, J. & Cosmides, L. 2009. Formidability and the logic of human anger. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, 15073–78.
- Sen, A. 1990. More than 100 million women are missing. *New York Review of Books* (December 20).
- Sen, A. 2000. East and West: The reach of reason. *New York Review of Books* (July 20).
- Sen, A. 2006. *Identity and violence: The illusion of destiny*. New York: Norton.
- Seymour, B., Singer, T. & Dolan, R. 2007. The neurobiology of punishment. *Nature Reviews Neuroscience*, 8, 300–311.
- Shafer-Landau, R. 2003. *Moral realism: A defence*. Oxford: Clarendon Press.
- Shamosh, N. A., De Young, C. G., Green, A. E., Reis, D. L., Johnson, M. R., Conway, A. R. A., Engle, R. W., Braver, T. S. & Gray, J. R. 2008. Individual differences in delay discounting: Relation to intelligence, working memory, and anterior prefrontal cortex. *Psychological Science*, 19, 904–11.
- Shamosh, N. A. & Gray, J. R. 2008. Delay discounting and intelligence: A meta-analysis. *Intelligence*, 38, 289–305.
- Sheehan, J. J. 2008. *Where have all the soldiers gone? The transformation of modern Europe*. Boston: Houghton Mifflin.
- Shergill, S. S., Bays, P. M., Frith, C. D. & Wolpert, D. M. 2003. Two eyes for an eye: the neuroscience of force escalation. *Science*, 301, 187.
- Sherif, M. 1966. *Group conflict and cooperation: Their social psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Shermer, M. 2004. *The science of good and evil: Why people cheat, gossip, care, share, and follow the golden rule*. New York: Holt.
- Shevelov, K. 2008. *For the love of animals*. New York: Holt.
- Shotland, R. L. & Straw, M. K. 1976. Bystander response to an assault: When a man attacks a woman. *Journal of Personality & Social Psychology*, 34, 990–99.
- Shultz, G. P. 2009. A world free of nuclear weapons. *Bulletin of the American Academy of Arts & Sciences*, 62, 81–82.
- Shultz, G. P., Perry, W. J., Kissinger, H. A. & Nunn, S. 2007. A world free of nuclear weapons. *Wall Street Journal* (January 4).
- Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M. & Park, L. 1997. The „big three“ of morality (autonomy, community, and divinity) and the „big three“ explanations of suffering. In A. Brandt & P. Rozin, eds., *Morality and health*. New York: Routledge.
- Sidanius, J. & Pratto, F. 1999. *Social dominance*. Cambridge, U. K.: Cambridge University Press.
- Sidanius, J. & Veniegas, R. C. 2000. Gender and race discrimination: The interactive nature of disadvantage. In S. Oskamp, ed., *Reducing prejudice and discrimination: The Claremont symposium on applied social psychology*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Siena Research Institute. 2010. *American presidents: Greatest and worst. Siena's 5th presidential expert poll*. Loudonville, N. Y.: Siena College. http://www.siena.edu/uploadedfiles/home/parents_and_community/community_page/sri/independent_research/Presidents%20Release_2010_final.pdf.
- Sigmund, K. 1997. Games evolution plays. In A. Schmitt, K. Atzwanger, K. Grammer & K. Schäfer, eds., *Aspects of human ethology*. New York: Plenum.
- Simons, O. 2001. *Marteaues Europa oder Der Roman, bevor er Literatur wurde*. Amsterdam: Rodopi.
- Simonton, D. K. 1990. *Psychology, science, and history: An introduction to historiometry*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Simonton, D. K. 2006. Presidential IQ, openness, intellectual brilliance, and leadership: Estimates and correlations for 42 U. S. chief executives. *Political Psychology*, 27, 511–26.
- Singer, D. J. & Small, M. 1972. *The wages of war 1816–1965: A statistical handbook*. New York: Wiley.
- Singer, P. 1975/2009. *Animal liberation: The definitive classic of the animal movement*, updated ed. New York: HarperCollins.
- Singer, P. 1981/2011. *The expanding circle: Ethics and sociobiology*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Singer, P. 1994. *Rethinking life and death: The collapse of our traditional ethics*. New York: St. Martin's Press.
- Singer, T., Seymour, B., O'Doherty, J. P., Stephan, K. E., Dolan, R. J. & Frith, C. D. 2006. Empathic neural responses are modulated by the perceived fairness of others. *Nature*, 439, 466–69.
- Skenazy, L. 2009. *Free-range kids: Giving our children the freedom we had without going nuts with worry*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Skogan, W. 1989. Social change and the future of violent crime. In T. R. Gurr, ed., *Violence in America*, vol. 1: *The history of crime*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Slovic, P. 1987. Perception of risk. *Science*, 236, 280–85.
- Slovic, P. 2007. „If I look at the mass I will never act“: Psychic numbing and genocide. *Judgment & Decision Making*, 2, 79–95.
- Slovic, P., Fischhoff, B. & Lichtenstein, S. 1982. Facts versus fears: Understanding perceived risk. In D. Kahneman, P. Slovic & A. Tversky, eds., *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. New York: Cambridge University Press.
- Slutske, W. S., Heath, A. C., Dinwiddie, S. H., Madden, P.A.F., Bucholz, K. K., Dunne, M. P., Statham, D. J. & Martin, N. G. 1997. Modeling genetic and environmental influences in the etiology of conduct disorder: A study of 2,682 adult twin pairs. *Journal of Abnormal Psychology*, 106, 266–79.
- Smith, A. 1759/1976. *The theory of moral sentiments*. Indianapolis: Liberty Classics.
- Smith, A. 1776/2009. *The wealth of nations*. New York: Classic House Books.
- Smith, H. 1952. *Man and his gods*. Boston: Little, Brown.

- Sokal, A. D. 2000. *The Sokal hoax: The sham that shook the academy*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Solomon, R. L. 1980. The opponent-process theory of acquired motivation. *American Psychologist*, 35, 691–712.
- Solzhenitsyn, A. 1973/1991. *The Gulag archipelago*. New York: HarperPerennial.
- Sommers, C. H. 1994. *Who stole feminism?* New York: Simon & Schuster.
- Sorokin, P. 1957. *Social and cultural dynamics: A study of change in major systems of art, truth, ethics, law, and social relationships*. Boston: Extending Horizons.
- Sowell, T. 1980. *Knowledge and decisions*. New York: Basic Books.
- Sowell, T. 1987. *A conflict of visions: Ideological origins of political struggles*. New York: Quill.
- Sowell, T. 1994. *Race and culture: A world view*. New York: Basic Books.
- Sowell, T. 1996. *Migrations and cultures: A world view*. New York: Basic Books.
- Sowell, T. 1998. *Conquests and cultures: An international history*. New York: Basic Books.
- Sowell, T. 2004. *Affirmative action around the world: An empirical study*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Sowell, T. 2005. Are Jews generic? In T. Sowell, *Black rednecks and white liberals*. New York: Encounter.
- Sowell, T. 2010. *Intellectuals and society*. New York: Basic Books.
- Spagat, M., Mack, A., Cooper, T. & Kreutz, J. 2009. Estimating war deaths: An arena of contestation. *Journal of Conflict Resolution*, 53, 934–50.
- Spence, J. T., Helmreich, R. & Stapp, J. 1973. A short version of the Attitudes toward Women Scale (AWS). *Bulletin of the Psychonomic Society*, 2, 219–20.
- Spencer, A. T. & Croucher, S. M. 2008. Basque nationalism and the spiral of silence: An analysis of public perceptions of ETA in Spain and France. *International Communication Gazette*, 70, 137–53.
- Spencer, C. 2000. *Vegetarianism: A history*. New York: Four Walls Eight Windows.
- Sperber, D., ed. 2000. *Metarepresentations: A multidisciplinary perspective*. New York: Oxford University Press.
- Spierenburg, P. 2006. Democracy came too early: A tentative explanation for the problem of American homicide. *American Historical Review*, 111, 104–14.
- Spierenburg, P. 2008. *A history of murder: Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present*. Cambridge, U. K.: Polity.
- Spiller, R. J. 1988. S. L. A. Marshall and the ratio of fire. *RUSI Journal*, 133, 63–71.
- Spitzer, S. 1975. Punishment and social organization: A study of Durkheim's theory of penal evolution. *Law & Society Review*, 9, 613–38.
- Stanton, S. J., Beehner, J. C., Saini, E. K., Kuhn, C. M. & LaBar, K. S. 2009. Dominance, politics, and physiology: Voters' testosterone changes on the night of the 2008 United States presidential election. *PLoS ONE*, 4, e7543.
- Statistics Canada. 2008. Table 1: Homicide rates by province/territory, 1961 to 2007. <http://www.statcan.gc.ca/pub/85-002-x/2008009/article/t/5800411-eng.htm>.
- Statistics Canada. 2010. Homicide offences, number and rate, by province and territory. <http://www40.statcan.ca/l01/cst01/legal12a-eng.htm>.
- Steckel, R. H. & Wallis, J. 2009. Stones, bones, and states: A new approach to the Neolithic Revolution. <http://www.nber.org/~confer/2007/daes07/steckel.pdf>.
- Steenhuis, A. 1984. We have not learnt to control nature and ourselves enough: An interview with Norbert Elias. *De Groene Amsterdammer* (May 16), 10–11.
- Steigmann-Gall, R. 2003. *The Holy Reich: Nazi conceptions of Christianity, 1919–1945*. New York: Cambridge University Press.
- Steinbeck, J. 1962/1997. *Travels with Charley and later novels, 1947–1962*. New York: Penguin.
- Stephan, W. G. & Finlay, K. 1999. The role of empathy in improving intergroup relations. *Journal of Social Issues*, 55, 729–43.
- Stevens, W. O. 1940. *Pistols at ten paces: The story of the code of honor in America*. Boston: Houghton Mifflin.
- Stevenson, D. 2004. *Cataclysm: The first world war as political tragedy*. New York: Basic Books.
- Stillwell, A. M. & Baumeister, R. F. 1997. The construction of victim and perpetrator memories: Accuracy and distortion in role-based accounts. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 23, 1157–72.
- Stockholm International Peace Research Institute. 2009. *SIPRI yearbook 2009: Armaments, disarmaments, and international security*. New York: Oxford University Press.
- Stone, V. E., Baron-Cohen, S. & Knight, R. T. 1998. Frontal lobe contributions to theory of mind. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 10, 640–56.
- Strange, J. J. 2002. How fictional tales wag real-world beliefs: Models and mechanisms of narrative influence. In M. C. Green, J. J. Strange & T. C. Brock, eds., *Narrative impact: Social and cognitive foundations*. New York: Routledge.
- Straus, M. A. 1977/1978. Wife-beating: How common, and why? *Victimology*, 2, 443–58.
- Straus, M. A. 1995. Trends in cultural norms and rates of partner violence: An update to 1992. In S. M. Stith & M. A. Straus, eds., *Understanding partner violence: Prevalence, causes, consequences, and solutions*. Minneapolis: National Council on Family Relations.
- Straus, M. A. 1999. Corporal punishment by American parents: National data on prevalence, chronicity, severity, and duration, in relation to child, and family characteristics. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 2, 55–70.
- Straus, M. A. 2001. *Beating the devil out of them: Corporal punishment in American families and its effects on children*, rev. ed. New Brunswick, N. J.: Transaction.
- Straus, M. A. 2005. Children should never, ever be spanked no matter what the circumstances. In D. R. Loseke, R. J. Gelles & M. M. Cavanaugh eds., *Current controversies about family violence*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Straus, M. A. 2009. Differences in corporal punishment by parents in 32 nations and its relation to national differences in IQ. Paper presented at the 14th International Conference on Violence, Abuse, and Trauma. <http://pubpages.unh.edu/~mas2/Cp98D%20CP%20%20IQ%20world-wide.pdf>.
- Straus, M. A. & Gelles, R. J. 1986. Societal change and change in family violence from 1975 to 1985 as revealed by two national surveys. *Journal of Marriage & the Family*, 48, 465–80.
- Straus, M. A. & Gelles, R. J. 1988. How violent are American families? Estimates from the National Family Violence Resurvey and other studies. In G. T. Hotaling, D. Finkelhor, J. T. Kirkpatrick & M. A. Straus, eds., *Family abuse and its consequences: New directions in research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Straus, M. A. & Kantor, G. K. 1994. Change in spouse assault rates from 1975 to 1992: A comparison of three national surveys in the United States. Paper presented at the 13th World Congress of Sociology. <http://pubpages.unh.edu/~mas2/V55.pdf>.
- Straus, M. A. & Kantor, G. K. 1995. Trends in physical abuse by parents from 1975 to 1992: A comparison of three national surveys. Paper presented at the American Society of Criminology.
- Straus, M. A., Kantor, G. K. & Moore, D. W. 1997. Changes in cultural norms approving marital violence from 1968 to 1994. In G. K. Kantor & J. L. Jasinski, eds., *Out of the darkness: Contemporary perspectives on family violence*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Stuart, T. 2006. *The bloodless revolution: A cultural history of vegetarianism from 1600 to modern times*. New York: Norton.
- Suedfeld, P. & Coren, S. 1992. Cognitive correlates of conceptual complexity. *Personality & Individual Differences*, 13, 1193–99.
- Suedfeld, P. & Tetlock, P. E. 1977. Integrative complexity of communications in international crises. *Journal of Conflict Resolution*, 21, 169–84.
- Suedfeld, P., Tetlock, P. E. & Ramirez, C. 1977. War, peace, and integrative complexity: UN speeches on the Middle East problem 1947–1976. *Journal of Conflict Resolution*, 21, 427–42.
- Suk, J. 2009. *At home in the law: How the domestic violence revolution is transforming privacy*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Symons, D. 1979. *The evolution of human sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Taagepera, R. & Colby, B. N. 1979. Growth of western civilization: Epicyclical or exponential? *American Anthropologist*, 81, 907–12.
- Tajfel, H. 1981. *Human groups and social categories*. New York: Cambridge University Press.
- Takahashi, H., Kato, M., Matsuura, M., Mobbs, D., Suhara, T. & Okubo, Y. 2009. When your gain is my pain and your pain is my gain: Neural correlates of envy and schadenfreude. *Science*, 323, 937–39.
- Talmy, L. 2000. Force dynamics in language and cognition. *Toward a cognitive semantics 1: Concept structuring systems*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F. & Boone, A. L. 2004. High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success. *Journal of Personality*, 72, 272–324.
- Tannenwald, N. 2005a. Ideas and explanation: Advancing the theoretical agenda. *Journal of Cold War Studies*, 7, 13–42.

- Tannenwald, N. 2005b. Stigmatizing the bomb: Origins of the nuclear taboo. *International Security*, 29, 5–49.
- Tannenwald, N. & Wohlforth, W. C. 2005. Introduction: The role of ideas and the end of the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 7, 3–12.
- Tatar, M. 2003. *The hard facts of the Grimm's fairy tales*, 2nd rev. ed. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Tavris, C. & Aronson, E. 2007. *Mistakes were made (but not by me): Why we justify foolish beliefs, bad decisions, and hurtful acts*. Orlando, Fla.: Harcourt.
- Taylor, S. & Johnson, K. C. 2008. *Until proven innocent: Political correctness and the shameful injustices of the Duke lacrosse rape case*. New York: St. Martin's Press.
- Taylor, S. E. 1989. *Positive illusions: Creative self-deception and the healthy mind*. New York: Basic Books.
- Tetlock, P. E. 1985. Integrative complexity of American and Soviet foreign policy rhetoric: A timeseries analysis. *Journal of Personality & Social Psychology*, 49, 1565–85.
- Tetlock, P. E. 1994. Political psychology or politicized psychology: Is the road to scientific hell paved with good moral intentions? *Political Psychology*, 15, 509–29.
- Tetlock, P. E. 1999. Coping with tradeoffs: Psychological constraints and political implications. In A. Lupia, M. McCubbins & S. Popkin, eds., *Political reasoning and choice*. Berkeley: University of California Press.
- Tetlock, P. E. 2003. Thinking the unthinkable: Sacred values and taboo cognitions. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 320–24.
- Tetlock, P. E., Kristel, O. V., Elson, B., Green, M. C. & Lerner, J. 2000. The psychology of the unthinkable: Taboo tradeoffs, forbidden base rates, and heretical counterfactuals. *Journal of Personality & Social Psychology*, 78, 853–70.
- Tetlock, P. E., Peterson, R. S. & Lerner, J. S. 1996. Revising the value pluralism model: Incorporating social content and context postulates. In C. Seligman, J. M. Olson & M. P. Zanna, eds., *The psychology of values: The Ontario symposium*, vol. 8. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Thaler, R. H. & Sunstein, C. R. 2008. *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Thayer, B. A. 2004. *Darwin and international relations: On the evolutionary origins of war and ethnic conflict*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Theisen, O. M. 2008. Blood and soil? Resource scarcity and internal armed conflict revisited. *Journal of Peace Research*, 45, 801–18.
- Theweleit, M. 1977/1987. *Male fantasies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Thomas, D. C. 2005. Human rights ideas, the demise of communism, and the end of the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 7, 110–41.
- Thompson, P. M., Cannon, T. D., Narr, K. L., van Erp, T. G. M., Poutanen, V.-P., Huttunen, M., Lönqvist, J., Standertskjöld-Nordenstam, C.-G., Kaprio, J., Khaledy, M., Dail, R., Zoumalan, C. I. & Toga, A. W. 2001. Genetic influences on brain structure. *Nature Neuroscience*, 4, 1–6.
- Thornhill, R. & Palmer, C. T. 2000. *A natural history of rape: Biological bases of sexual coercion*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Thorpe, I. J. N. 2003. Anthropology, archaeology, and the origin of war. *World Archaeology*, 35, 145–65.
- Thurston, R. 2007. *Witch hunts: A history of the witch persecutions in Europe and North America*. New York: Longman.
- Thyne, C. L. 2006. ABC's, 123's, and the golden rule: The pacifying effect of education on civil war, 1980–1999. *International Studies Quarterly*, 50, 733–54.
- Tiger, L. 2006. Torturers, horror films, and the aesthetic legacy of predation. *Behavioral & Brain Sciences*, 29, 244–45.
- Tilly, C. 1985. War making and state making as organized crime. In P. Evans, D. Rueschemeyer & T. Skocpol, eds., *Bringing the state back in*. New York: Cambridge University Press.
- Tishkoff, S. A., Reed, F. A., Ranciaro, A., Voight, B. F., Babbitt, C. C., Silverman, J. S., Powell, K., Mortensen, H. M., Hirbo, J. B., Osman, M., Ibrahim, M., Omar, S. A., Lema, G., Nyambo, T. B., Ghorji, J., Bumpstead, S., Pritchard, J. K., Wray, G. A. & Deloukas, P. 2006. Convergent adaptation of human lactase persistence in Africa and Europe. *Nature Genetics*, 39, 31–40.
- Titchener, E. B. 1909/1973. *Lectures on the experimental psychology of the thought-processes*. New York: Arno Press.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 1988. The evolution of war and its cognitive foundations. *Institute for Evolutionary Studies Technical Report*.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 1990a. On the universality of human nature and the uniqueness of the individual: The role of genetics and adaptation. *Journal of Personality*, 58, 17–67.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 1990b. The past explains the present: Emotional adaptations and the structure of ancestral environments. *Ethology & Sociobiology*, 11, 375–424.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 1992. Psychological foundations of culture. In J. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby, eds., *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 2010. Groups in mind: The coalitional roots of war and morality. In H. Høgh-Olesen, ed., *Human morality and sociality: Evolutionary and comparative perspectives*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tooby, J. & Cosmides, L. 2011. Ecological rationality and the multimodular mind: Grounding normative theories in adaptive problems. In K. I. Manktelow & D. E. Over, eds., *Reasoning and rationality*. London: Routledge.
- Tooby, J., Cosmides, L. & Price, M. E. 2006. Cognitive adaptations for n-person exchange: The evolutionary roots of organizational behavior. *Managerial & Decision Economics*, 27, 103–29.
- Tooby, J. & DeVore, I. 1987. The reconstruction of hominid evolution through strategic modeling. In W. G. Kinzey, ed., *The evolution of human behavior: Primate models*. Albany, N. Y.: SUNY Press.
- Tooley, M. 1972. Abortion and infanticide. *Philosophy & Public Affairs*, 2, 37–65.
- Toye, R. 2010. *Churchill's empire: The world that made him and the world he made*. New York: Henry Holt.
- Travers, J. & Milgram, S. 1969. An experimental study of the small-world problem. *Sociometry*, 32, 425–43.
- Trivers, R. L. 1971. The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46, 35–57.
- Trivers, R. L. 1972. Parental investment and sexual selection. In B. Campbell, ed., *Sexual selection and the descent of man*. Chicago: Aldine.
- Trivers, R. L. 1974. Parent-offspring conflict. *American Zoologist*, 14, 249–64.
- Trivers, R. L. 1976. Foreword. In R. Dawkins, ed., *The selfish gene*. New York: Oxford University Press.
- Trivers, R. L. 1985. *Social evolution*. Reading, Mass.: Benjamin/Cummings.
- Trivers, R. L. 2011. *Deceit and self-deception*.
- Trivers, R. L. & Willard, D. E. 1973. Natural selection of parental ability to vary the sex ratio of offspring. *Science*, 179, 90–91.
- Tuchman, B. W. 1978. *A distant mirror: The calamitous 14th century*. New York: Knopf.
- Tucker, G. R. & Lambert, W. E. 1969. White and Negro listeners' reactions to various American-English dialects. *Social Forces*, 47, 465–68.
- Turing, A. M. 1936. On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of the London Mathematical Society*, 42, 230–65.
- Turing, A. M. 1950. Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59, 433–60.
- Turkheimer, E. 2000. Three laws of behavior genetics and what they mean. *Current Directions in Psychological Science*, 5, 160–64.
- Turner, H. A. 1996. *Hitler's thirty days to power: January 1933*. New York: Basic Books.
- Tversky, A. & Kahneman, D. 1973. Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology*, 4, 207–32.
- Tversky, A. & Kahneman, D. 1974. Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124–31.
- Tversky, A. & Kahneman, D. 1981. The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211, 453–58.
- Tversky, A. & Kahneman, D. 1983. Extensions versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment. *Psychological Review*, 90, 293–315.
- Twenge, J. M. 1997. Attitudes toward women, 1970–1995: A meta-analysis. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 35–51.
- Twenge, J. M. 2009. Change over time in obedience: The jury's still out, but it might be decreasing. *American Psychologist*, 64, 28–31.
- Tyrrell, M. 2007. Homage to Ruritania: Nationalism, identity, and diversity. *Critical Review*, 19, 511–12.
- Umbeck, J. 1981. Might makes rights: A theory of the formation and initial distribution of property rights. *Economic Inquiry*, 19, 38–59.

- United Kingdom. Home Office. 2010. Research development statistics: Crime. <http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/bcs1.html>.
- United Kingdom. Office for National Statistics. 2009. Population estimates for U. K., England and Wales, Scotland, and Northern Ireland - Current datasets. <http://www.statistics.gov.uk/statbase/Product.asp?vlnk=15106>.
- United Nations. 2008. *World population prospects*: Population database, 2008 rev. <http://esa.un.org/unpp/>.
- United Nations Development Fund for Women. 2003. *Not a minute more: Ending violence against women*. New York: United Nations.
- United Nations Development Programme. 2003. *Arab Human Development Report 2002: Creating opportunities for future generations*. New York: Oxford University Press.
- United Nations Office on Drugs and Crime. 2009. *International homicide statistics*. <http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/IHS-rates-05012009.pdf>.
- United Nations Population Fund. 2000. *The state of world population: Lives together, worlds apart - Men and women in a time of change*. New York: United Nations.
- U. S. Bureau of Justice Statistics. 2009. *National crime victimization survey spreadsheet*. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/glance/sheets/viortrd.csv>.
- U. S. Bureau of Justice Statistics. 2010. *Intimate partner violence in the U. S.* <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/intimate/victims.cfm>.
- U. S. Bureau of Justice Statistics. 2011. *Homicide trends in the U. S.: Intimate homicide*. <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/homicide/intimates.cfm>.
- U. S. Census Bureau. 2010a. *Historical estimates of world population*. <http://www.census.gov/ipc/www/worldhis.html>.
- U. S. Census Bureau. 2010b. *Income. Families*. Table F-4: Gini ratios of families by race and Hispanic origin of householder. <http://www.census.gov/hhes/www/income/data/historical/families/index.html>.
- U. S. Census Bureau. 2010c. *International data base (IDB): Total midyear population for the world: 1950-2020*. <http://www.census.gov/ipc/www/idb/worldpop.php>.
- U. S. Federal Bureau of Investigation. 2007. *Crime in the United States*. <http://www.fbi.gov/ucr/cius2007/index.html>.
- U. S. Federal Bureau of Investigation. 2010a. *Hate crimes*. http://www.fbi.gov/about-us/investigate/civilrights/hate_crimes/hate_crimes.
- U. S. Federal Bureau of Investigation. 2010b. *Uniform crime reports*. <http://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/ucr>.
- U.S. Federal Bureau of Investigation. 2011. *Preliminary annual uniform crime report, January-December 2010*. <http://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/crime-in-the-u.s/2010/preliminary-annual-ucr-jan-dec-2010>.
- U. S. Fish and Wildlife Service. 2006. *National survey of fishing, hunting, and wildlife-associated recreation*. https://docs.google.com/viewer?url=http://library.fws.gov/Pubs/nat_survey2006.pdf.
- Valdesolo, P. & DeSteno, D. 2008. The duality of virtue: Deconstructing the moral hypocrite. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 1334-38.
- Valentino, B. 2004. *Final solutions: Mass killing and genocide in the 20th century*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press.
- Valero, H. & Biocca, E. 1970. *Yanoama: The narrative of a white girl kidnapped by Amazonian Indians*. New York: Dutton.
- Van Evera, S. 1994. Hypotheses on nationalism and war. *International Security*, 18, 5-39.
- Vasquez, J. A. 2009. *The war puzzle revisited*. New York: Cambridge University Press.
- Vegetarian Society. 2010. Information sheet. <http://www.vegsoc.org/info/statveg.html>.
- Vincent, D. 2000. *The rise of mass literacy: Reading and writing in modern Europe*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Wade, N. 2006. *Before the dawn: Recovering the lost history of our ancestors*. New York: Penguin.
- Wakefield, J. C. 1992. The concept of mental disorder: On the boundary between biological facts and social values. *American Psychologist*, 47, 373-88.
- Waldrep, C. 2002. *The many faces of Judge Lynch: Extralegal violence and punishment in America*. New York: Palgrave Macmillan.
- Walker, A., Flatley, J., Kershaw, C. & Moon, D. 2009. *Crime in England and Wales 2008/09*. London: U. K. Home Office.
- Walker, P. L. 2001. A bioarchaeological perspective on the history of violence. *Annual Review of Anthropology*, 30, 573-96.
- Walzer, M. 2004. Political action: The problem of dirty hands. In S. Levinson, ed., *Torture: A collection*. New York: Oxford University Press.
- Warneken, F. & Tomasello, M. 2007. Helping and cooperation at 14 months of age. *Infancy*, 11, 271-94.
- Watson, G. 1985. *The idea of liberalism*. London: Macmillan.
- Wattenberg, B. J. 1984. *The good news is the bad news is wrong*. New York: Simon & Schuster.
- Wearing, J. P., ed. 2010. *Bernard Shaw on war*. London: Hesperus Press.
- Weede, E. 2010. The capitalist peace and the rise of China: Establishing global harmony by economic independence. *International Interactions*, 36, 206-13.
- Weedon, M. & Frayling, T. 2008. Reaching new heights: Insights into the genetics of human stature. *Trends in Genetics*, 24, 595-603.
- Weiss, H. K. 1963. Stochastic models for the duration and magnitude of a „deadly quarrel.“ *Operations Research*, 11, 101-21.
- White, M. 1999. Who's the most important person of the twentieth century? <http://users.erols.com/mwhite28/20c-vip.htm>.
- White, M. 2004. 30 worst atrocities of the 20th century. <http://users.erols.com/mwhite28/atrox.htm>.
- White, M. 2005a. Deaths by mass unpleasantness: Estimated totals for the entire 20th century. <http://users.erols.com/mwhite28/warstat8.htm>.
- White, M. 2005b. Democracies do not make war on each other... or do they? <http://users.erols.com/mwhite28/demowar.htm>.
- White, M. 2007. Death tolls for the man-made megadeaths of the 20th century: FAQ. <http://users.erols.com/mwhite28/war-faq.htm>.
- White, M. 2010a. Selected death tolls for wars, massacres and atrocities before the 20th century. <http://users.erols.com/mwhite28/warstat0.htm>.
- White, M. 2010b. Selected death tolls for wars, massacres and atrocities before the 20th century, page 2. <http://users.erols.com/mwhite28/warstatv.htm#Primitive>.
- White, M. 2010c. Death tolls for the man-made megadeaths of the twentieth century. <http://users.erols.com/mwhite28/battles.htm>.
- White, M. 2011. *The great big book of horrible things. The definitive chronicle of history's 100 worst atrocities*. New York: Norton.
- White, S. H. 1996. The relationships of developmental psychology to social policy. In E. Zigler, S. L. Kagan & N. Hall, eds., *Children, family, and government: Preparing for the 21st century*. New York: Cambridge University Press.
- White, T. D., Asfaw, B., Beyene, Y., Haile-Selassie, Y., Lovejoy, C. O., Suwa, G. & WoldeGabriel, G. 2009. *Ardipithecus ramidus* and the paleobiology of early hominids. *Science*, 326, 64-86.
- Wicherts, J. M., Dolan, C. V., Hessen, D. J., Oosterveld, P., Van Baal, G. C. M., Boomsma, D. I. & Span, M. M. 2004. Are intelligence tests measurement invariant over time? Investigating the nature of the Flynn effect. *Intelligence*, 32, 509-37.
- Wicker, B., Keysers, C., Plailly, J., Royet, J.-P., Gallese, V. & Rizzolatti, G. 2003. Both of us are disgusted in my insula: The common neural basis of seeing and feeling disgust. *Neuron*, 40, 655-64.
- Widom, C. & Brzustowicz, L. 2006. MAOA and the „cycle of violence“: Childhood abuse and neglect, MAOA genotype, and risk for violent and antisocial behavior. *Biological Psychiatry*, 60, 684-89.
- Wiener, M. J. 2004. *Men of blood: Violence, manliness, and criminal justice in Victorian England*. New York: Cambridge University Press.
- Wiessner, P. 2006. From spears to M-16s: Testing the imbalance of power hypothesis among the Enga. *Journal of Anthropological Research*, 62, 165-91.
- Wiessner, P. 2010. Youth, elders, and the wages of war in Enga Province, PNG. *Working Papers in State, Society, and Governance in Melanesia*. Canberra: Australian National University.
- Wilkinson, D. 1980. *Deadly quarrels: Lewis F. Richardson and the statistical study of war*. Berkeley: University of California Press.
- Wilkinson, D. L., Beaty, C. C. & Lurry, R. M. 2009. Youth violence - crime or self help? Marginalized urban males' perspectives on the limited efficacy of the criminal justice system to stop youth violence. *Annals of the American Association for Political Science*, 623, 25-38.
- Willer, R., Kuwabara, K. & Macy, M. 2009. The false enforcement of unpopular norms. *American Journal of Sociology*, 115, 451-90.
- Williams, G. C. 1988. Huxley's evolution and ethics in sociobiological perspective. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 23, 383-407.

- Williamson, L. 1978. Infanticide: An anthropological analysis. In M. Kohl, ed., *Infanticide and the value of life*. Buffalo, N. Y.: Prometheus Books.
- Wilson, E. O. 1978. *On human nature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Wilson, J. Q. 1974. *Thinking about crime*. New York: Basic Books.
- Wilson, J. Q. & Herrnstein, R. J. 1985. *Crime and human nature*. New York: Simon & Schuster.
- Wilson, J. Q. & Kelling, G. 1982. Broken windows: The police and neighborhood safety. *Atlantic Monthly*, 249, 29–38.
- Wilson, M. & Daly, M. 1992. The man who mistook his wife for a chattel. In J. H. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby, eds., *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, M. & Daly, M. 1997. Life expectancy, economic inequality, homicide, and reproductive timing in Chicago neighborhoods. *British Medical Journal*, 314, 1271–74.
- Wilson, M. & Daly, M. 2006. Are juvenile offenders extreme future discounters? *Psychological Science*, 17, 989–94.
- Wilson, M. L. & Wrangham, R. W. 2003. Intergroup relations in chimpanzees. *Annual Review of Anthropology*, 32, 363–92.
- Winship, C. 2004. The end of a miracle? Crime, faith, and partnership in Boston in the 1990's. In R. D. Smith, ed., *Long march ahead: The public influences of African American churches*. Raleigh, N.C.: Duke University Press.
- Wolfgang, M., Figlio, R. & Sellin, T. 1972. *Delinquency in a birth cohort*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wolin, R. 2004. *The seduction of unreason: The intellectual romance with fascism from Nietzsche to postmodernism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Wood, J. C. 2003. Self-policing and the policing of the self: Violence, protection, and the civilizing bargain in Britain. *Crime, History & Societies*, 7, 109–28.
- Wood, J. C. 2004. *Violence and crime in nineteenth-century England: The shadow of our refinement*. London: Routledge.
- Woolf, G. 2007. *Et tu, Brute? A short history of political murder*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Wouters, C. 2007. *Informalization: Manners and emotions since 1890*. Los Angeles: Sage.
- Wrangham, R. W. 1999a. Evolution of coalitionary killing. *Yearbook of Physical Anthropology*, 42, 1–30.
- Wrangham, R. W. 1999b. Is military incompetence adaptive? *Evolution & Human Behavior*, 20, 3–17.
- Wrangham, R. W. 2009a. *Catching fire: How cooking made us human*. New York: Basic Books.
- Wrangham, R. W. 2009b. The evolution of cooking: A talk with Richard Wrangham. *Edge*. http://www.edge.org/3rd_culture/wrangham/wrangham_index.html.
- Wrangham, R. W. & Peterson, D. 1996. *Demonic males: Apes and the origins of human violence*. Boston: Houghton Mifflin.
- Wrangham, R. W. & Pilbeam, D. 2001. African apes as time machines. In B. M. F. Galdikas, N. E. Briggs, L. K. Sheeran, G. L. Shapiro & J. Goodall, eds., *All apes great and small*. New York: Kluwer.
- Wrangham, R. W., Wilson, M. L. & Muller, M. N. 2006. Comparative rates of violence in chimpanzees and humans. *Primates*, 47, 14–26.
- Wright, J. P. & Beaver, K. M. 2005. Do parents matter in creating self-control in their children? A genetically informed test of Gottfredson and Hirschi's theory of low self-control. *Criminology*, 43, 1169–202.
- Wright, Q. 1942. *A study of war*, vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, Q. 1942/1964. *A study of war*, 2nd ed. Abridged by Louise Leonard Wright. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, Q. 1942/1965. *A study of war*, 2nd ed., with a commentary on war since 1942. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, R. 2000. *Nonzero: The logic of human destiny*. New York: Pantheon.
- Xu, J., Kochanek, M. A. & Tejada-Vera, B. 2009. *Deaths: Preliminary data for 2007*. Hyattsville, Md.: National Center for Health Statistics.
- Young, L. & Saxe, R. 2009. Innocent intentions: A correlation between forgiveness for accidental harm and neural activity. *Neuropsychologia*, 47, 2065–72.
- Zacher, M. W. 2001. The territorial integrity norm: International boundaries and the use of force. *International Organization*, 55, 215–50.
- Zahn, M. A. & McCall, P. L. 1999. Trends and patterns of homicide in the 20th century United States. In M. D. Smith & M. A. Zahn, eds., *Homicide: A sourcebook of social research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner, E. & Chapman, M. 1992. Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28, 126–36.
- Zak, P. J., Stanton, A. A., Ahmadi, S. & Brosnan, S. 2007. Oxytocin increases generosity in humans. *PLoS ONE*, 2, e1128.
- Zebrowitz, L. A. & McDonald, S. M. 1991. The impact of litigants' babyfacedness and attractiveness on adjudications in small claims courts. *Law & Human Behavior*, 15, 603–23.
- Zelizer, V. A. 1985. *Pricing the priceless child: The changing social value of children*. New York: Basic Books.
- Zelizer, V. A. 2005. *The purchase of intimacy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Zerjal, T., Xue, Y., Bertorelle, G., Wells, R. S., Bao, W., Zhu, S., Qamar, R., Ayub, Q., Mohyuddin, A., Fu, S., Li, P., Yuldashewa, N., Ruzibakiev, R., Xu, J., Shu, Q., Du, R., Yang, H., Hurles, M. E., Robinson, E., Gerelsaikhan, T., Dashnyam, B., Mehdi, S. Q. & Tyler-Smith, C. 2003. The genetic legacy of the Mongols. *American Journal of Human Genetics*, 72, 717–21.
- Zimbardo, P. G. 2007. *The Lucifer effect: Understanding how good people turn evil*. New York: Random House.
- Zimbardo, P. G., Maslach, C. & Haney, C. 2000. Reflections on the Stanford prison experiment: Genesis, transformations, consequences. In T. Blass, ed., *Current perspectives on the Milgram paradigm*. Mahwah, N. J.: Erlbaum.
- Zimring, F. E. 2007. *The great American crime decline*. New York: Oxford University Press.
- Zipf, G. K. 1935. *The psycho-biology of language: An introduction to dynamic philology*. Boston: Houghton Mifflin.

Magyar nyelvű irodalom

- Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Fordította: Kontler László. Budapest, Atlantisz, 1990.
- Buss, David M.: *Veszélyes szenvedély. Szerelem, szex és féltékenység*. Fordította: Ballér Piroska. Budapest, Vince, 2002.
- Courtois, Stéphane – Werth, Nicolas – Panné, Jean-Louis – Bartošek, Karel – Margolin, Jean-Louis – Paczkowski, Andrzej: *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás*. Fordította: Benyhe János. Budapest, Nagyvilág, 2001.
- Damasio, Antonio R.: *Descartes tévedése. Érzelem, értelem és az emberi agy*. Fordította: Pléh Csaba. Budapest, AduPrint, 1996.
- Darwin, Charles R.: *Az ember származása és a nemi kiválasztás*. Fordította: Katona Katalin. Budapest, Gondolat, 1961.
- Dawkins, Richard: *Az önző gén*. Fordította: Síklaki István. Budapest, Kossuth Kiadó, 2011.
- Deary, Ian J.: *Az intelligencia*. Fordította: Balogh Katalin – Takács Mónika. Budapest, Magyar Világ, 2003.
- Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Fordította: Boros Gábor. Budapest, Atlantisz, 1994.
- Dosztoevskij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek*. Fordította: Makai Imre. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1991.
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Fordította: Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1987.
- Feller, William: *Bevezetés a valószínűségszámításba és alkalmazásaiba*. Fordította: dr. Rejtő Lídia. Budapest, Műszaki, 1978.
- Ferguson, Niall: *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Fordította: Gebula Judit. Budapest, Scolar, 2012.
- Festinger, Leon: *A kognitív diszsonancia elmélete*. Fordította: Hunyady András – Berkics Mihály. Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Fukuyama, Francis: *A történelem vége? Világosság 1990/23.*
- Fukuyama, Francis: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Fordította: M. Nagy Miklós. Budapest, Európa, 2000.
- Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza: Európa népeinek születése a középkorban*. Fordította: Dúró Gábor. Budapest, Atlantisz, 2014.
- Goffman, Erving: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Fordította: Berényi Gábor. Budapest, Pólya, 2000.
- Hare, Robert D.: *Kímélet nélkül. A köztünk élő pszichopáták sokkoló világa*. Fordította: Kövi György. Budapest, Háttér, 2004.
- Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Fordította: Vámosi Pál. Budapest, Magyar Helikon, 1970.
- Homérosz: *Iliász*. Fordította: Devecseri Gábor. Budapest, Európa, 2012.
- Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Fordította: Bence György. Budapest, Akadémiai, 2006.
- Hume, David: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Fordította: Miklósi Zoltán – Babarczy Eszter. Budapest, Osiris, 2003.
- Huntington, Samuel P.: *Civilizációk összeütközése. Korunk*, 1996/1. sz.
- Kant, Immanuel: *Az örök béke*. Fordította: Babits Mihály. Budapest, Európa, 1985.
- Keegan, John: *A hadviselés története*. Fordította: Bart István. Budapest, Corvina, 2002.
- Koestler, Arthur: *A teremtés*. Fordította: Makovecz Benjamin. Budapest, Európa, 1998.
- Lorenz, Konrad: *Az állati és emberi viselkedésről. Összegyűjtött tanulmányok*. Fordította: ifj. Kőrös László. 2. kötet. Budapest, Totem Plusz, 2001.
- Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Fordította: Csécsy Imre – Sebestyén Pál. Budapest, Osiris, 2000.
- Nabokov, Vladimir: *Lolita*. Fordította: Békés Pál. Budapest, Európa, 2011.
- Pinker, Steven: *A nyelvi ösztön*. Fordította: Bocz András. 2. javított kiadás. Budapest, Typotex, 2013.
- Pinker, Steven: *Hogyan működik az elme*. Fordította: Csibra Gergely. Budapest, Osiris, 2002.
- Pipes, Richard: *A kommunizmus*. Fordította: Szabó László Zsolt. Budapest, Európa, 2004.
- Remarque, Erich Maria: *Nyugaton a helyzet változatlan*. Fordította: Ortutay Katalin. Budapest, Cartaphilus, 2008.

- Ridley, Matt: *Az erény eredete. Az emberi ösztönök és a társadalmi együttműködés*. Fordította: Jakabffy Éva – Jakabffy Imre. Budapest, Akadémiai, 2011.
- Ridley, Matt: *A józan optimista. A jólét evolúciója*. Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest, Akadémiai, 2012.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*. Fordította: Kis János. In: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest, Európa, 1978.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia: *A társadalmi dominancia*. Fordította: Berkics Mihály – Borsfay Krisztina – Czákó Andrea – Héderné Berta Edina – Selymes Orsolya – Tarnai Márta. Budapest, Osiris, 2005.
- Skenazy, Lenore: *Gyermekek póráz nélkül. Adjuk meg gyermekeinknek azt a szabadságot, amelyet mi megkaptunk, anélkül, hogy beleőrülnénk az aggodalomba!* Fordította: Farkas Veronika. Budapest, Jaffa, 2012.
- Steinbeck, John: *Csatangolások Charleyval*. Fordította: Balassa Klára. Budapest, Göncöl, 1991.
- Szolcsenyicin, Alekszandr: *A Gulag szigetcsoport 1918–1956*. Fordította: Sente Imre. I–II. kötet. Budapest, Új Idő, 1989.
- Tavris, Carol – Aronson, Elliot: *Történetek hibák (de nem én tehetek rólok). Az öngazolás lélektana*. Fordította: Borbás Mária. Budapest, Ab Ovo, 2009.
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R.: *Nudge. Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról a pénzügyi válság után*. Fordította: Kövesdi Miklós Gábor. Budapest, Manager, 2011.
- Trivers, Robert L.: *Előszó*. In: Richard Dawkins (szerk.): *Az önző gén*. Fordította: Síklaki István. Budapest, Kossuth, 2011.
- Tuchman, Barbara W.: *Távoli tükör. A szerencsétlen XVI. század*. Fordította: Benedek András. Budapest, Európa, 1987.
- Waal, Frans, de: *Jótermészetűek. A jó és a rossz eredete az emberben és más állatokban*. Fordította: Sós-kuthy György. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 2001.

Ábrák jegyzéke

- 1.1. Hétköznapi erőszak egy testépítő hirdetésben, 1940-es évek – 47. o.
- 1.2. Családon belüli erőszak egy kávéreklámban, 1952 – 48. o.
- 2.1. Az erőszak háromszöge – 58. o.
- 2.2. A háború okozta halálesetek aránya az államszervezet nélküli és állammá szerveződött társadalmakban – 72. o.
- 2.3. A háború okozta halálesetek aránya az államszervezet nélküli és állammá szerveződött társadalmakban – 76. o.
- 2.4. Gyilkosságok száma a legkevésbé erőszakos törzsi társadalmakban az állammá szerveződött társadalmakhoz képest – 79. o.
- 3.1. A gyilkosságok száma Angliában, 1200–2000: Gurr 1981-es becslései – 84. o.
- 3.2. A gyilkosságok száma Angliában, 1200–2000 – 86. o.
- 3.3. A gyilkosságok száma öt nyugat-európai régióban, 1300–2000 – 87. o.
- 3.4. A gyilkosságok száma Nyugat-Európában, 1300–2000 és az államszervezet nélküli társadalmakban – 88. o.
- 3.5. A „Szaturnusz” részlete, Das Mittelalterliche Hausbuch (Középkori hétköznapiak), 1475–80 – 90. o.
- 3.6. A „Mars” részlete, Das Mittelalterliche Hausbuch (Középkori hétköznapiak), 1475–80 – 92. o.
- 3.7. Az erőszakos halálesetek aránya az angol arisztokrata férfiak körében, 1330–1829 – 108. o.
- 3.8. A gyilkosság földrajza Európában, 19. század vége és 21. század eleje – 112. o.
- 3.9. A gyilkosság földrajza a világon, 2004 – 113. o.
- 3.10. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államokban és Angliában, 1900–2000 – 118. o.
- 3.11. A gyilkosság földrajza az Egyesült Államokban, 2007 – 119. o.
- 3.12. A gyilkosságok aránya Angliában, 1300–1925, és Új-Angliában, 1630–1914 – 121. o.
- 3.13. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok északkeleti részén, 1636–1900 – 122. o.
- 3.14. A gyilkosságok aránya a feketék és fehérek körében New Yorkban és Philadelphiában, 1797–1952 – 123. o.
- 3.15. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok délkeleti részén, 1620–1900 – 125. o.
- 3.16. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államok délnyugati részén és Kaliforniában, 1830–1914 – 131. o.
- 3.17. A tisztaság és az illendőség enyhülő szabályai az 1960-as években – 140. o.
- 3.18. A gyilkosságok aránya az Egyesült Államokban, 1950–2010, valamint Kanadában, 1961–2009 – 145. o.
- 3.19. A gyilkosságok aránya öt nyugat-európai országban, 1900–2009 – 146. o.
- 4.1. Kínzás a középkori és kora újkori Európában – 161. o.
- 4.2. Az igazságügyi kínzás eltörlésének időrendje – 180. o.
- 4.3. A halálbüntetés eltörlésének időrendje Európában – 182. o.
- 4.4. A kivégzések aránya az Egyesült Államokban, 1640–2010 – 182. o.
- 4.5. Kivégzések, amelyekre a gyarmati idők óta és nem gyilkosságért került sor az Egyesült Államokban, 1650–2002 – 183. o.
- 4.6. A rabszolgaság eltörlésének időrendje – 189. o.
- 4.7. Az egy főre jutó reáljövedelem Angliában, 1200–2000 – 205. o.
- 4.8. A könyvgyártás hatékonysága Angliában, 1470–1860-as évek – 207. o.
- 4.9. Az angol nyelven megjelent könyvek száma, 1475–1800 – 207. o.
- 4.10. Az írni-olvasni tudók aránya Angliában, 1625–1925 – 208. o.
- 5.1. A háború történelmi trendjeinek két pesszimista lehetősége – 226. o.
- 5.2. A háború történelmi trendjeinek két kevésbé pesszimista lehetősége – 228. o.
- 5.3. Az emberi történelem száz legszörnyűbb háborúja és atrocitása – 233. o.
- 5.4. Történelmi rövidlátás: az egy évszázadra jutó szöveg egy történelmi almanachban – 235. o.
- 5.5. Véletlenszerű és nem véletlenszerű mintázatok – 241. o.
- 5.6. Richardson adatai – 241. o.
- 5.7. A különböző nagyságrendű halálos kimenetelű konfliktusok száma, 1820–1952 – 248. o.
- 5.8. A különböző nagyságrendű háborúk valószínűsége, 1820–1997 – 249. o.
- 5.9. A férfiak magassága (normális vagy haranggörbe-eloszlás) – 250. o.
- 5.10. A városok lakossága (hatványtörvény-eloszlás) lineáris és logaritmikus skálán – 252. o.
- 5.11. A különböző nagyságrendű konfliktusok összesített halálos áldozatai – 259. o.
- 5.12. Azon évek aránya, amikor a nagyhatalmak háborúztak egymással, 1500–2000 – 262. o.
- 5.13. A nagyhatalmak háborúinak gyakorisága, 1500–2000 – 262. o.
- 5.14. A nagyhatalmak háborúinak időtartama, 1500–2000 – 264. o.
- 5.15. A nagyhatalmak háborúinak halálos áldozatai, 1500–2000 – 264. o.
- 5.16. A nagyhatalmak részvételével zajló háborúk halálos áldozatainak koncentrációja, 1500–2000 – 265. o.
- 5.17. A konfliktusok évenkénti száma a tágon értelmezett Európában, 1400–2000 – 267. o.
- 5.18. A tágon értelmezett Európa konfliktusainak halálos áldozatai, 1400–2000 – 269. o.
- 5.19. A sorkatonaság hossza 48 nagy múltú államban, 1970–2000 – 295. o.
- 5.20. A katonaság létszáma az Egyesült Államokban és Európában, 1950–2000 – 296. o.
- 5.21. A területek úraelosztásával végződő területi háborúk aránya, 1651–2000 – 299. o.
- 5.22. Azok az atommentes államok, amelyek foglalkoztak atomfegyverekkel, majd lemondtak róluk, 1945–2010 – 314. o.
- 5.23. Demokráciák, autokráciák és anokráciák, 1946–2008 – 321. o.
- 5.24. Nemzetközi kereskedelem a GDP arányában, 1885–2000 – 329. o.
- 5.25. Egy országpár közös kormányközi szervezeti tagságainak átlagos száma, 1885–2000 – 333. o.
- 5.26. A katonai jellegű viták valószínűsége demokráciapárok és egyéb országpárok között, 1825–1992 – 337. o.
- 6.1. Harcokkal összefüggő áldozatok száma az államalapú fegyveres konfliktusokban, 1900–2005 – 344. o.
- 6.2. Harcokkal összefüggő áldozatok száma az államalapú fegyveres konfliktusokban, 1946–2008 – 345. o.
- 6.3. Az államalapú fegyveres konfliktusok száma, 1946–2009 – 346. o.
- 6.4. Az államközi és polgárháborúk halálos áldozatai, 1950–2005 – 347. o.
- 6.5. A fegyveres konfliktusok földrajza, 2008 – 351. o.
- 6.6. A békefenntartás terjedése, 1948–2008 – 360. o.
- 6.7. A népi társaságok halálos áldozatainak aránya, 1900–2008 – 386. o.
- 6.8. A népi társaságok halálos áldozatai, 1956–2008 – 387. o.
- 6.9. A terrorizmus halálos áldozatai, Egyesült Államok, 1970–2007 – 398. o.
- 6.10. A terrorizmus halálos áldozatai, Nyugat-Európa, 1970–2007 – 399. o.
- 6.11. A terrorizmus halálos áldozatai világszerte, kivéve Afganisztán 2001-től és Irak 2003-tól – 400. o.
- 6.12. Iszlám és egyéb konfliktusok világszerte – 415. o.
- 7.1. Az állampolgári jogok, a nők jogai, a gyermekek jogai, a melegek jogai és az állatjogok kifejezés használata angol nyelvű könyvekben, 1948–2000 – 431. o.
- 7.2. Lincselések az Egyesült Államokban, 1882–1969 – 435. o.
- 7.3. Az afrikai amerikaiakkal szemben elkövetett gyűlölet-bűncselekmények, 1996–2008 – 436. o.
- 7.4. Az afrikai amerikaiakkal szemben elkövetett nem halálos kimenetelű gyűlölet-bűncselekmények, 1996–2008 – 437. o.
- 7.5. A hátrányos megkülönböztetés és a pozitív diszkrimináció stratégiái, 1950–2003 – 441. o.
- 7.6. A szegregációhoz való viszonyulás az Egyesült Államokban, 1942–1997 – 442. o.
- 7.7. A fehérek viszonyulása a rasszok közötti házassághoz az Egyesült Államokban, 1958–2008 – 442. o.

- 7.8. Az afrikai amerikaiakkal kapcsolatos kedvezőtlen vélemények, 1977–2006 – 444. o.
- 7.9. A nemi erőszak megelőzését és feldolgozását segítő matrica – 453. o.
- 7.10. A nemi erőszak és a gyilkosságok előfordulása az Egyesült Államokban, 1973–2008 – 455. o.
- 7.11. A nőkkel kapcsolatos hozzáállás az Egyesült Államokban, 1970–1995 – 457. o.
- 7.12. A feleség megpofozásának elfogadottsága az Egyesült Államokban, 1968–1994 – 462. o.
- 7.13. Élettársak részéről érkező támadások az Egyesült Államokban, 1993–2005 – 464. o.
- 7.14. Az élettárs meggyilkolása az Egyesült Államokban, 1976–2005 – 465. o.
- 7.15. Családon belüli erőszak Angliában és Walesben, 1995–2008 – 467. o.
- 7.16. Abortusz a világban, 1980–2003 – 483. o.
- 7.17. A verés elfogadottsága az Egyesült Államokban, Svédországban és Új-Zélandon, 1954–2008 – 492. o.
- 7.18. Az iskolai testi fenytítés elfogadottsága az Egyesült Államokban, 1954–2002 – 493. o.
- 7.19. Az iskolai testi fenytítést elnéző amerikai államok, 1954–2010 – 494. o.
- 7.20. Gyermekbántalmazás az Egyesült Államokban, 1990–2007 – 496. o.
- 7.21. A gyermekekkel szembeni erőszak másik formája – 498. o.
- 7.22. Fiatalokkal szemben elkövetett erőszak az Egyesült Államokban, 1992–2003 – 499. o.
- 7.23. A homoszexualitás büntethetőségének megszüntetése az Egyesült Államokban és a világban – 507. o.
- 7.24. A homoszexualitással szembeni intolerancia az Egyesült Államokban, 1973–2010 – 509. o.
- 7.25. Melegek ellen irányuló gyűlölet-bűncselekmények az Egyesült Államokban, 1996–2008 – 511. o.
- 7.26. A vadászattal foglalkozó amerikai háztartások aránya, 1977–2006 – 526. o.
- 7.27. Azon filmek éves száma, amelyekben állatok sérültek meg, 1972–2010 – 528. o.
- 7.28. Vegetarianizmus az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, 1984–2009 – 531. o.
- 8.1. Patkány agya az agresszióban részt vevő legfontosabb struktúrákkal – 561. o.
- 8.2. Az emberi agy az agresszióban szerepet játszó legfontosabb kéreg alatti egységekkel – 564. o.
- 8.3. Az emberi agy a kéreg agressziót szabályozó legfontosabb részeivel – 564. o.
- 8.4. Az emberi agy, mediális nézet – 565. o.
- 8.5. A fogolydilemma – 596. o.
- 8.6. Politikai és vallási vezetők bocsánatkérései, 1900–2004 – 607. o.
- 9.1. Implicit kamat Angliában, 1170–2000 – 676. o.
- 9.2. A Flynn-effektus: emelkedő IQ-eredmények, 1947–2002 – 719. o.
- 10.1. A pacifista dilemmája – 748. o.
- 10.2. Hogyan oldja fel a Leviatán a pacifista dilemmáját? – 750. o.
- 10.3. Hogyan oldja fel a kereskedelem a pacifista dilemmáját? – 752. o.
- 10.4. Hogyan oldja fel a nők fokozódó szerepe a pacifista dilemmáját? – 756. o.
- 10.5. Hogyan oldja fel az empátia és az értelem a pacifista dilemmáját? – 759. o.

Névmutató

Ábrahám 27, 477
 Abrahams, Max 395–397
 Adams, John 43, 179, 192
 Agamemnón 24, 26, 165
 Ahmadinezsád, Mahmúd 422–424
 Akey, Joshua 679
 Akhilleusz 26, 70, 459, 591
 al Ash-Sejk, Abdul-Aziz 408
 al Sarif, Szajjid Imám (dr. Fadl) 359
 Alfonso, Juan Pérez 355
 Ali, Ayaan Hirsi 411
 Allen, Woody 669–700
 Allison, Graham 420, 422
 Alm, Steven 155
 al-Odah, Salman 408
 Alter, Karen 576
 al-Zawahiri, Ajman 408
 Amin, Idi 386, 582
 Andersen, Hans Christian 627
 Angell, Norman 284–286, 328, 329
 Angier, Natalie 580
 Aquinói Szent Tamás 517
 Arafat, Jasszer 407
 Archer, John 19, 466, 467
 Arendt, Hannah 558
 Arisztophanész, *Lüszisztrató* 589
 Arisztotelész 185, 371, 517, 539, 573
 Arkhimédész 83
 Aronson, Elliot 551
 Asal, Victor 440
 Asch, Solomon 625, 627–628, 634
 Astell, Mary 215, 451
 asz-Szadr, Muktada 409
 Atlas, Charles 46, 47
 Atran, Scott 19, 405–406, 704
 Atwood, Brian 268
 Axelrod, Robert 596

Bacon, Francis 176, 711
 Bales, Kevin 190
 Bandura, Albert 630–632
 Barth, Karl 539
 Batson, Daniel 642–643, 648–650, 652, 654–656
 Baumeister, Roy 549–550, 555, 557, 569, 581, 616–619, 629, 633, 645, 664, 667–671, 673–674

Bays, Paul 601
 Beccaria, Cesare 179–180, 212, 215, 602, 611, 704, 713
 Bell, David, 269, 276, 278
 Bell, Derrick 441
 Belloc, Hillaire 282
 Benedict, Ruth, *A kultúra mintái* 676
 Bentham, Jeremy 179–180, 506, 521, 523, 539, 611, 704, 711
 Berlin, Isaiah 221–222
 Bethmann-Hollweg, Theobald von 227
 Betzig, Laura 82, 191, 579
 Bhutto, Benazír 408
 bin Laden, Oszama 393, 408, 556, 593
 Black, Donald 108–110, 556
 Blackwell, Aaron 405
 Blair, Tony 321–322
 Bloom, Paul 711
 Bobo, Lawrence 441
 Bokassa, Jean-Bédél 352, 582
 Boleyn, Anna 39
 Boone, Daniel 126
 Bradford, William 67
 Brecke, Peter 266–267, 270, 276, 340, 607–610
 Bridges, Ruby Nell 438
 Bright, John 284
 Brisson, Jacques-Pierre 187
 Broca, Paul 517
 Bronner, Ethan 424
 Brooke, Rupert 283
 Brooks, David 157
 Brooks, Mel 22
 Brophy, Brigid 522–523
 Brown, Donald 446, 707
 Brown, Harold 319
 Brown, Jeffrey 154
 Browning, Christopher 617, 623
 Brownmiller, Susan 451–452, 459
 Broyles, William 404
 Bruno, Giordano 36
 Brunswick, Duke of 169
 Buckley, William 68
 Buhaug, Halvard 415, 425
 Bundy, Ted 612
 Buñuel, Luis 395
 Burger, Jerry 623
 Burke, Edmund 219–221, 278–279, 630

Burks, Stephen 729
 Burr, Aaron 43, 107
 Bush, George H. W. 135
 Bush, George W. 160, 322, 363, 391, 394, 399, 409, 424-525, 576, 590, 709-710, 737
 Buss, David 458, 544
 Byrd, James, Jr. 436, 511

 Cairns, Warwick 503
 Calas, Jean 178
 Caligula, római császár 549
 Campbell, Martha 758
 Caplan, Bryan 732
 Carey, John 380, 728
 Carlin, George 688, 699
 Carlsmith, Kevin 602
 Carnegie, Andrew 284
 Carnot, Sadi 394
 Carter, Jimmy 302, 710
 Caspi, Avshalom 665, 684
 Castellio, Sebastian 175
 Cederman, Lars-Erik 249, 336-337
 Celsus 517
 Centola, Damon 626
 Chabris, Christopher 664
 Chagnon, Napoleon 81, 471, 678
 Chalk, Frank 367, 378-379, 381-382
 Chaney, James 439
 Chaplin, Charlie 287
 Cheney, Dick 43, 394
 Chiro, Daniel 376, 586, 746
 Chivington, John 372
 Churchill, Winston 309, 574, 726
 Clark, Gregory 106, 205-206, 376, 675, 686-687
 Clauset, Aaron 417
 Clausewitz, Karl von 285, 570
 Clay, Henry 43
 Cleaver, Eldridge 142
 Cleveland, Robert Nasruk 68
 Clinton, Bill 152, 385, 710
 Cobden, Richard 284
 Cochran, Gregory 685
 Cockburn, J. S. 85, 103
 Cohen, Dov 126-128
 Cohen, Jonathan 566, 568, 661
 Cole, Michael 721
 Collier, Paul 349, 355
 Collins, Randall 547-548, 612
 Conquest, Robert, 343
 Conrad, Joseph 390
 Constantinus, I., római császár 195

Cooney, Mark 110
 Cosmides, Leda 585
 Coupland, Reginald 237
 Courtwright, David 129-131
 Cousins, Norman 331
 Cramb, J. A. 282
 Crockett, Davy 126
 Cromwell, Oliver 273, 380
 Cromwell, Thomas 191
 Cronin, Audrey 396-397, 407, 418
 Curry, Ann 423

Csehov, Anton Pavlovics 44, 610

Dahmer, Jeffrey 612
 Daltrey, Roger 139
 Daly, Martin 19, 88, 132, 449, 471-473, 577, 592, 595, 601, 673
 Damasio, Antonio 662
 Dana, Richard Henry 211
 Darley, John 602, 622-623
 Darnton, Robert 208
 Darrow, Clarence 544
 Darwin, Charles 547, 677, 687, 740
 Dávid, zsidó király 29, 192
 Davies, Norman 176
 Dawkins, Richard 54, 256, 547, 570
 Dean, Howard 533
 Deary, Ian 731
 Decety, Jean 642
 deMause, Lloyd 469, 484-485, 615
 den Boer, Andrea 757
 Dennen, Johan van der 58, 66
 Dershowitz, Alan 616
 Descartes, René 214-215, 219, 517, 521, 534
 DeSteno, David 552
 Deutch, John 319
 Dhlakama, Afonso 359
 Diamond, Jared 538
 Dickens, Charles 211, 480
 Diderot, Denis 179, 210
 Diels, Janie 736
 Dilulio, John 146
 Disney, Walt 443, 644
 Dodds, Graham 606
 Donohue, John 148
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 368
 Douglas, William O. 331
 Douglass, Frederick 187
 Dowd, Maureen 61

Doyle, Arthur Conan 282
 Drakón 188
 Dubner, Stephen 148
 Duckworth, Angela 664
 Dukakis, Michael 135
 Dulles, John Foster 312
 Dumas, Alexandre, id. 44
 Durham, Margaret 372
 Dworkin, Andrea 447
 Dylan, Bob 137-138, 395

Dzsingisz kán 232, 370, 579

Eckhardt, William 66, 69, 234, 266
 Eden, William 179
 Eichmann, Adolf 558
 Einstein, Albert 244, 289, 331, 586
 Eisenhower, Dwight D. 245, 312
 Eisner, Manuel 85-87, 103, 104, 121, 123, 129, 192
 Elias, Norbert 83-85, 89-98, 100, 102-104, 114-115, 121, 136-139, 167-158
 Eliot, George 653
 Eliot, T. S. 286, 728
 Ellickson, Robert 105, 130
 Emerson, Ralph Waldo 282
 Engelsing, Rolf 208
 Engerman, Stanley 186
 Englis, Basil 642
 Erasmus, Rotterdami 94, 169, 175, 380, 521, 711
 Ericksen, Karen 80
 Ervin, Sam 736
 Erzsébet, I., angol királynő 40, 174, 589
 Evers, Medgar 439

Fagen, Michael 735
 Falkenrath, Richard 420
 Farrakhan, Louis 156
 Fattah, Khaled 412
 Fearon, James 356-357, 388, 587
 Fehr, Ernst 643
 Feingold, David 190
 Feller, William 239-240
 Ferenc Ferdinánd, Habsburg főherceg 244
 Fest, Joachim 377
 Festinger, Leon 629
 Fierke, K. M. 412
 Finkelhor, David 495-497
 Fisher, David Hackett 128
 Fiske, Alan 692-694, 699, 701-703, 707, 753

Flavius Josephus 370
 Flynn, James 718-725, 728-729, 733, 735-736
 Fogel, Robert 186
 Fortna, Virginia Page 359
 Fox, James Alan 146, 612
 Frank, Anne 381
 Freud, Sigmund 83, 97, 141, 545, 553, 657, 660, 668
 Frith, Chris 601
 Fukuyama, Francis 157, 293

Gächter, Simon 603
 Gacy, John Wayne 556, 612
 Gaddis, John 225, 293, 328
 Gage, Phineas 563-566, 662
 Galénosz 517
 Galileo Galilei 37, 176
 Galois, Évariste 44
 Gandhi, Indira 589
 Gandhi, Mohandász Karamcsand 539, 747
 Gandhi, Rajmohan 407
 Garrard, Graeme 221
 Garrison, William Lloyd 284
 Garton Ash, Timothy 303
 Garwin, Richard 420
 Gat, Azar 66, 269, 275, 294-295, 328
 Genovese, Jeremy 722
 Genovese, Kitty 622
 Gergely, I., pápa 36
 Gergely, VII., pápa 606
 Gerges, Fawaz 408
 Geronimo 592
 Gigerenzer, Gerd 392-393
 Gilbert, Daniel 600
 Gilles de Rais 612
 Gilligan, Carol 594
 Ginges, Jeremy 704
 Giuliani, Rudy 153
 Glaeser, Edward 214
 Gleason, Jackie 47
 Gleditsch, Kristian 417
 Gleditsch, Nils Petter 331, 341, 343, 358, 415, 425
 Glover, Jonathan 204, 368-369
 Godwin, William 715
 Goetz, Bernhard 134
 Goffman, Erving 551
 Gogh, Theo van 411
 Goldhagen, Daniel 373, 440
 Goldstein, Joshua 307-308, 363, 588, 610
 Goldwater, Barry 311-312
 Goodall, Jane 60

Goodman, Andrew 439
 Goodman, Paul 141
 Goodwin, Jan 654
 Gopnik, Adam 283
 Gorbacsov, Mihail 290, 303, 335, 583, 755
 Gore, Al 425
 Gorton, William 736
 Gottfredson, Michael 665
 Gottschall, Jonathan 25
 Gould, Stephen Jay 240, 644
 Grafton, Anthony 168
 Graves, Robert 286
 Gray, Heather 482
 Gray, John 338
 Gray, Kurt 482
 Greene, Joshua 568, 712
 Greenfield, Liah 586
 Grey, Lady Jane 40
 Groebner, Valentin 91
 Grotius, Hugo 380, 714
 Guevara, Che 357
 Gurr, Ted Robert 84-85, 103, 440
 Gutenberg, Johannes 206
 Guthrie, Arlo 304

Gyilas, Milovan 592

Hacker, Andrew 441
 Hagen, Edward 472
 Haidt, Jonathan 690, 692-694, 699, 702, 707, 730
 Hakemulder, Jemeljan 654
 Haldane, J. B. S. 402
 Haley, Alex 211
 Hallissy, Margaret 317
 Hamann, Johann 221
 Hámenei, Ali ajatollah 414, 423
 Hamilton, Alexander 42-43, 107, 192, 215
 Hammond, Ray 154
 Hanawalt, Barbara 91
 Hannibál 165
 Hardin, Garrett, 536
 Harding, Harry 390
 Harff, Barbara 342, 385-389, 440
 Harpending, Henry 685
 Harris, Judith 500
 Harris, Marvin 520
 Harrison, Ruth, *Animal Machines* 522
 Hartley, L. P. 21
 Hasfelmetsző Jack 612
 Haslam, Nick 701

Havel, Václav 298
 Hawkes, Kristen 475-476
 Hayden, Thomas 758
 Hayes, Brian 258
 Hayes, Catherine 178
 Hearst, Patty 395
 Heatherton, Todd 645
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 279, 281
 Hemingway, Ernest 286, 524
 Hendrix, Jimi 139, 142
 Henrik, I., angol király 99
 Henrik, IV., német-római császár 606
 Henrik, V., angol király 40, 403, 446
 Henrik, VIII., angol király 39, 173, 181, 191
 Herder, Johann Gottfried von 221-222, 278, 298
 Herman, Arthur 763
 Herrmann, Benedikt 603
 Herrnstein, Richard 665, 718
 Herzog, Hal 533
 Himmelfarb, Milton 245
 Hinckley, John 170
 Hinsley, F. H. 248
 Hirohito, japán császár 606
 Hironaka, Ann 301
 Hirschi, Travis 665
 Hitchens, Christopher 747
 Hitler, Adolf 227, 232, 245, 257, 288, 301, 303, 372, 375, 377-378, 389-390, 422, 521, 556, 574, 582, 625, 746
 Hoban, Jack 306
 Hobbes, Thomas 53, 55-58, 65, 69-70, 81, 169, 192-193, 199, 539, 542, 547, 711, 714, 751
 Ho Si Minh 353
 Hoffer, Eric 728
 Hoffman, Abbie 138
 Hoffman, Stanley 311, 338
 Hofstadter, Douglas 729
 Hofstede, Geert 676
 Holiday, Billie 253, 435
 Holmes, Oliver Wendell 282
 Holsti, Kalevi 266, 293
 Homérosz, *Iliász és Odüsszeia* 24-26, 65, 111, 545, 591, 714, 756
 Hooke, Robert 213
 Horowitz, Donald 433, 437, 439
 Horton, Heather 80
 Howard, Catherine 39
 Howard, Michael 269-270, 277-279, 284, 294
 Howard, Robert 158
 Hrđy, Sarah 475
 Hruscsov, Nyikita 301-303, 424, 714
 Hudson, Valerie 757

Hughes, Geoffrey 96
 Hugo, Victor 284, 468
 Hume, David 215, 219, 339, 635, 637, 711-712, 714,
 Humphrey, Hubert H. 331
 Humphrey, Robert 305
 Hunt, Lynn 164, 203, 210-211, 373, 654
 Huntington, Samuel 414
 Huszein, Szaddám 300, 316, 343, 389, 576, 582
 Hutchins, Robert Maynard 331

Ince, IV., pápa 132
 Innocent, X., pápa 162

Jackson, Andrew 43, 126
 Jacobi, Friedrich 221
 Jagger, Mick 141
 Jakab II., angol király 192
 Jamaguci, Cutomu 754-755
 James, William 282, 559, 638
 Janis, Irving 621
 Jefferson, Thomas 179, 187, 192, 194, 215, 217, 711
 Jervis, Robert 293
 Jézus 29, 32-37, 170, 181, 195, 218, 423-424, 539, 747
 Joe, a vízvezeték-szerelő 736
 Johnson, Dominic 574-576
 Johnson, Lyndon B. 257, 305, 311-312, 710
 Johnson, Michael 463
 Johnson, Mordecai 539
 Johnson, Neil 364
 Johnson, Samuel 43, 107, 197, 484, 699
 Jonassohn, Kurt 367, 378-379, 381-382
 Jones, Garrett 730
 Jones, Lisa 495-497
 Jones, Tom 49
 Jordan, Michael 441
 Józsué, ószövetségi alak 29, 31, 165, 338
 Julius Caesar 192, 194, 201
 Jung Chang 626

Kaeuper, Richard, *Lancelot* 38-39
 Kagan, Robert 308
 Kahn, Herman 289
 Kahneman, Daniel 229, 240, 393, 419
 Káli, hindu istennő 166
 Kálvin János 173, 175
 Kanazawa, Satoshi 731
 Kant, Immanuel 198-201, 215, 217, 219, 278,

280, 282, 319, 323, 330-334, 336, 570, 711, 714
 Karóbahúzó Vlad 612
 Károly, V., német-római császár 174
 Karsten, Rafael 371
 Kaysen, Carl 293
 Keaton, Diane 669
 Keegan, John 230, 234, 245, 269, 294
 Keeley, Lawrence 66
 Keen, Suzanne 206, 654
 Keillor, Garrison 551
 Kelling, George 152
 Kelman, Herbert 630
 Kennedy, Anthony M. 508
 Kennedy, David 147, 156
 Kennedy, John F. 38, 302-303, 311, 313, 318, 710, 714
 Kennedy, Robert F. 302
 Kenrick, Douglas 544
 Kerry, John 394, 417
 Kiernan, Ben 375, 379
 King, Martin Luther, III. 407
 King, Martin Luther, Jr., 428, 432, 439, 541, 657, 747
 King, Rodney 548
 Kinsley, Michael 339
 Kinzler, Katherine 585
 Kirby, Kris 664
 Kissinger, Henry A. 318
 Knauff, Bruce 79
 Koechlin, Etienne 662
 Koestler, Arthur 211
 Kohlberg, Lawrence 690
 Krebs, Dennis 646, 648
 Krisna 380
 Krystal, Arthur 43
 Kubrick, Stanley 451-452
 Kurzban, Robert 551, 585
 Kuwabara, Ko 628

La Guardia, Fiorello 146
 Lacina, Bethany 341, 343, 358
 Lafree, Gary 115
 Laibson, David 661, 664
 Laitin, David 356-357, 388, 587
 Lamarck, Jean-Baptiste de 677
 Lambert, Wallace 585
 Lamm, Claus 642
 Lansing, Robert 280
 Lanzetta, John 642
 Laporte, Pierre 397

Latané, Bibb 622
 Laub, John 133
 Lawrence, D. H. 381, 728
 Lea, Rod 685
 Leary, Timothy 138
 LeBlanc, Steven 66
 Lebow, Richard Ned 245
 Lee, Harper 211
 Lehrer, Tom 45, 305, 313, 525, 699
 Lemkin, Raphael 381, 385
 Lennon, John 134
 Leonardo da Vinci 521
 Levi, Michael 420, 422
 Levi, Primo 373, 381
 Levi, Werner, *The Coming End of War* 293
 Levin, Jack 612
 Levitt, Steven 148, 151
 Levy, Jack 260–261, 263–265
 Lewis, Bernard 413
 Li Csi-szuj 377
 Liebenberg, Louis 571
 Lincoln, Abraham 15, 43, 188, 216,
 Lipót, II., belga király 370
 Lithgow, William 37
 Lloyd George, David 107
 Locke, John 175, 187, 192–193, 212, 214–215,
 217, 219, 487, 490, 500, 539, 653, 711
 Lodge, David 212–213
 Loewenstein, George 661
 Long, William 607–610
 Lorenz, Konrad 644
 Lott, Trent 444
 Luard, Evan 266, 269–273, 276, 277, 279, 285,
 293, 294, 301, 310, 352,
 Luria, Alexander 721–722
 Luther Márton 172, 173

Macaulay, Thomas 520
 MacDonald, Heather 110, 459
 Mack, Andrew 363–364
 Macy, Michael 626–629
 Madison, James 192, 193, 215, 711
 Maine, Henry 224
 Malloy, Desmond 361
 Malthus, Thomas 205
 Manchester, William 404
 Mandela, Nelson 357, 609, 704
 Mann, Thomas 44, 281
 Mannix, Daniel 169
 Manson, Charles, 170

Mao Ce-tung 231, 336, 352, 357, 366, 368, 375,
 377, 390, 620, 626
 Mar, Raymond 654
 Marcuse, Herbert 141
 Mária, I., angol királynő 39
 Mária, skót királynő 40
 Marx testvérek 137, 287, 591
 Marx, Karl 376, 389, 539
 Mather, Cotton 484
 Mather, Increase 380
 Mattingly, Garrett 273
 Maupassant, Guy de 44
 McCauley, Clark 376
 McClure, Samuel 661
 McCormack, Mary Ellen 489
 McCullough, Michael 604, 606
 McKinley, William 394
 McLuhan, Marshall 335
 McNamara, Robert S. 353
 McVeigh, Timothy 391, 397
 Mead, Margaret 66
 Medin, Douglas 704
 Medvegyev, Dmitrij 318
 Meeropol, Abel 435
 Melville, Herman 211
 Meneláosz, spártai király 24, 26
 Menschenfreund, Yaki 711
 Mercier, Charles 478
 Metcalfe, Janet 660
 Michel, Jean-Baptiste 20, 257, 418
 Milgram, Stanley 616, 621, 623, 627, 629, 631,
 632, 634, 639
 Mill, John Stuart 215, 284, 539, 704
 Milner, Larry 469–471, 479
 Milner, Peter 561
 Milošević, Slobodan 554
 Milton, John 175, 487
 Min, Anchee 211, 381
 Mischel, Walter 660, 663, 665, 672
 Mo Ti, kínai filozófus 195
 Moffitt, Terri 665, 684
 Mohamed 171, 411, 414, 699
 Mokkedem, Malike 654
 Moltke, Helmuth von 282
 Mondeville, Henri de, *Chirurgia* 93
 Monkkonen, Eric 125
 Monroe, James 43
 Montagu, Mary Wortley 700
 Montaigne, Michel Eyquem de 169, 521
 Montesinos, Antonio de 380
 Montesquieu, Baron de la 179, 198, 506
 Moon, Keith 140

More, Thomas 191
 Morgenthau, Hans 289
 Moro, Aldo 397
 Mosse, George 377
 Moszadek, Mohamed 416
 Moynihan, Daniel Patrick 143, 320,
 Moyo, Dambisa 355
 Mózes 27, 28
 Mueller, John 186, 223, 245, 269, 275, 284, 285,
 286, 288, 292–293, 303, 310, 331, 353, 356,
 420, 421, 423
 Muhammad, John 612
 Murray, Charles 718
 Mussolini, Benito 227
 Muyart de Vouglans, Pierre-François 179

Nafisi, Azar 211
 Napier, Charles 166, 177
 Napóleon, Bonaparte 43, 99, 188, 219, 275, 277,
 283, 292, 485, 686
 Nash, George 535
 Nation, Carrie 133
 Negroponte, John 420
 Néró, római császár 612
 Newton, Isaac 175, 212
 Niebuhr, Reinhold 539
 Nietzsche, Friedrich 282, 539, 676
 Nisbett, Richard 126–128, 580
 Nixon, Richard M. 134, 318, 395, 535, 710, 736
 Nobel, Alfred 284
 Nunberg, Geoffrey 723
 Nunn, Sam 318
 Nussbaum, Martha 654

Oatley, Keith 654
 Obama, Barack 318, 421
 Odüsszeusz 26, 656, 672
 Olds, James 561
 O Neal, John 323, 324–326, 328–330, 332–334,
 354
 Oppenheimer, Robert 311
 Orwell, George 211, 429, 522, 552, 630
 Otterbein, Keith 82
 Owen, Wilfred 286
 Oz, Ámosz 610

Ötzi, a jégember 22, 71

Pál, IV., pápa 162
 Panksepp, Jaak 546, 561–563, 579
 Parachini, John 420–421
 Pareto, Vilfredo 250
 Parker, Theodore 541
 Parks, Rosa 432, 439
 Pascal, Blaise 11, 198
 Pate, Amy 440
 Patterson, Orlando 115
 Patz, Etan 502
 Pauling, Linus 312
 Payne, James L. 166–167, 184, 188, 201, 204,
 220, 234, 269, 284, 296–297, 381, 434, 627,
 764
 Peel, Sir Robert 43, 107
 Pepys, Samuel 176–177
 Perry, William 318
 Pforpsundt, Heinrich von 93
 Piaget, Jean 488, 639, 722
 Pillay, Navanethem 507
 Pinker, Steven:

Hogyan működik az elme 15
The Blank Slate 15, 58, 221, 445, 548, 602
The Stuff of Thought 15, 630

Pipes, Richard 390
 Pizarro, David 711
 Platón 185, 253, 539, 545
 Plutarkhosz 165, 471
 Podhoretz, Norman 338
 Poincaré, Henri 245
 Poisson, Siméon-Denis 255
 Pope, Alexander 487
 Potts, Malcolm 758
 Powell, Colin 441
 Pran, Dith 381
 Pratto, Felicia 585, 588
 Price, Richard 315, 317
 Princip, Gavriilo 244–245, 303
 Profumo, John 504
 Prunier, Gérard 357
 Purcell, Ed 240
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 44
 Püthagorasz 520
 Pynchon, Thomas 240

Quervain, Dominique de 594

Raine, Adrian 566–567, 663
 Rauschenbusch, Walter 539
 Ray, James Lee 293

Reagan, Ronald 302, 318, 633, 755
 Remarque, Erich Maria 211
 Renoir, Jean 286
 Reynolds, Malvina 312
 Rhee, Soo Hyun 681
 Ricard, Samuel 102
 Rich, Frank 338
 Richards, Keith 138
 Richardson, Lewis Fry 224-225, 227, 236-238, 242-243, 246-249, 254, 257-260, 265-266, 268, 274, 341, 557
 Richardson, Samuel 210
 Rifkin, Jeremy 635, 640
 Rindermann, Heiner 733
 Rivers, Eugene 154
 Rizzolatti, Giacomo 641
 Roberts, Adam 363
 Robespierre, Maximilien 221
 Robinson, Paul 602
 Rockwell, Norman 439
 Roosevelt, Eleanor 298
 Roosevelt, Franklin D. 352, 555, 726
 Roosevelt, Theodore 380, 726
 Rosenau, James 735
 Rosenbaum, Ron 582
 Rosenberg, Julius és Ethel 435
 Rostand, Edmond, *A regényesek* 48
 Rostow, Elspeth 309
 Roth, Randolph 121, 123, 130
 Rothstein, Richard 722
 Rousseau, Jean-Jacques 57-58, 66, 192, 210, 217, 221, 488, 490, 500, 539, 542
 Rozin, Paul 519, 619
 Rubin, Jerry 138
 Rummel, Rudolf J. 171-172, 174, 181, 192, 342, 366, 379, 382-386, 388
 Rumsfeld, Donald 46, 576
 Rush, Benjamin 179
 Rushdie, Salman 411
 Rusk, Dean 311, 353
 Ruskin, John 281
 Russell, Bertrand 284, 312, 331, 699
 Russett, Bruce 323-326, 328-330, 332-334, 344, 354
 Ryder, Norman 136
 Sade márkí, de 612
 Sagan, Carl 289
 Sagan, Scott 314
 Sageman, Marc 407
 Sailer, Steven 107

Saint-Pierre abbé, de 165
 Saka (Zulu) 232, 341
 Salamon, zsidó király 30-31, 191-192, 477
 Salehyan, Idean 425
 Salmon, Catherine 458
 Sampson, Robert 133
 Sámuel, ószövetségi próféta 29
 Sándor, II., orosz cár 394
 Santayana, George 225
 Sassoon, Siegfried 286
 Saul, zsidó király 31, 192
 Saunders, J. J. 230
 Saxe, Rebecca 568
 Sayers, Dorothy L. 93
 Scarpa, Angela 566
 Schama, Simon 174
 Schechter, Harold 41, 545, 612, 615
 Schell, Jonathan 289
 Schelling, Friedrich 221
 Schelling, Thomas 56, 300, 311, 319, 423-424, 660
 Schwager, Raymund 31
 Schweitzer, Albert 312
 Schwerner, Michael 439
 Scott, Sir Walte 44
 Scully, Diana 556, 582
 Seabrook, John 156
 Seinfeld, Jerry 508, 584
 Seligman, Martin 664
 Serrieff, R. C. 286
 Shakespeare, William 32
 IV. Henrik, I. rész 176
 V. Henrik 40, 403, 446
 A velencei kalmár 40
 Falstaff 196, 287
 Lear király 40
 Portia 238
 Shylock 216
 Szeget szeggel 542
 Titus Andronicus 40
 Shaw, George Bernard 284-285
 Sheehan, James 309, 755
 Shen, Francis X. 453
 Shepard, Matthew 511
 Shergill, Sukhwinder 601
 Shikaki, Khalil 704
 Shotland, Lance 461
 Shultz, George 318, 755
 Shweder, Richard 691-692, 694, 699
 Sidanius, Jim 585, 588
 Simon, Paul 538
 Simon, Robert 544

Simonton, Dean 710
 Singer, Peter:
 Animal Liberation 522
 The Expanding Circle 209, 644, 523
 Singer, Tania 594
 Skenazy, Lenore 502
 Slovic, Paul 257, 393, 632
 Smith, Adam 186, 198, 215, 282, 660, 738
 Smith, John Maynard 103, 254
 Snow, C. P. 289
 Sokal, Alan 628-629
 Solomon, Richard 618-619
 Somozza, Anastasio 352
 Sorokin, Pitirim 244, 266
 Sowell, Thomas 219, 538
 Spagat, Michael 364
 Spee, atya, Friedrich 170
 Spielberg, Steven 500
 Spierenburg, Pieter 124
 Spinoza, Baruch 175, 192, 213, 215, 217, 219, 711
 Spitzer, Steven 82
 Spock, Benjamin 490
 Springsteen, Bruce 723
 Starr, Edwin 196
 Steckel, Richard 81
 Steinbeck, John 438
 Stewart, Jon 321-322
 Stillwell, Arlene 549-550, 645
 Stowe, Harriet Beecher, *Tamás bátya kunyhója* 187, 211
 Straus, Murray 463-464, 490, 492, 495
 Straw, Margaret 461
 Suedfeld, Peter 735
 Sugiyama, Lawrence 405
 Suk, Jeannie 461
 Sunstein, Cass 659
 Suttner, Bertha von 284-285
 Sutton, Willie 570
 Swift, Jonathan 197, 699
 Symons, Donald 458, 545

Szaakasvili, Miheil, 353
 Szadat, Anwar 608
 Szathmáry Eörs 103
 Szent Ágoston 37, 100-101, 517, 656
 Szent András 546
 Szent Barbara 35
 Szent György 35
 Szent Jeromos 100
 Szent Katalin 35
 Szent Lőrinc 35, 36
 Szent Patrik 166
 Szent Péter 35
 Szervét Mihály 36, 173, 175
 Szolzenyicin, Alekszandr 211, 311, 318, 374, 381, 626
 Sztálin, Jozsif 227, 231, 257, 308, 366, 377, 384, 387, 390, 583, 620, 626, 632
 Sztaravinszkij, Igor 282
 Taagepera, Rein 234-235
 Tacitus 82, 165, 378
 Tajfel, Henri 584-585
 Talmy, Len 667
 Tannenwald, Nina 311
 Tavis, Carol 551
 Taylor, Theodore 420
 Tennyson, Alfred, lord 223
 Tetlock, Philip 696-697, 702, 706, 730, 735
 Thaler, Richard 659
 Theisen, Ole 425-426
 Thomas, Clarence 432
 Thöni, Christian 603
 Thurmond, Strom 444
 Thyne, Clayton 734
 Till, Emmett 435
 Tilly, Charles 99, 274
 Timur Lenk 231-233
 Titchener, Edward 638
 Tocqueville, Alexis de 281
 Tolsztoj, Lev 44, 284
 Tooby, John 585
 Townshend, Pete 140
 Toynbee, Arnold, *Tanulmány a történelemről* 224-225, 228
 Trietschke, Heinrich von 281
 Trivers, Robert 474-475, 486, 551-553, 574, 597
 Truman, Harry S. 46, 432
 Tuchman, Barbara 89, 91, 93, 100-101, 235, 302, 574, 611
 Tucker, G. Richard 585
 Turing, Alan 504
 Turner, Henry 288
 Tutu, Desmond 609, 704, 747
 Tversky, Amos 229, 240, 393, 419
 Twain, Mark 284, 699
 Huckleberry Finn 708-709
 Twenge, Jean 456
 Tylor, Edward 471
 Tyndale, William 36, 191

Umberto, I., olasz király 394

Valdesolo, Piercarlo 552

Valentino, Benjamin 378, 390, 623

Valero, Helena 67

Valéry, Paul 282

Vasquez, John 299

Vidor, King, 286

Voltaire 43, 159, 178-179, 198, 212, 516, 521,
537, 699, 712

Vonnegut, Kurt 211

Waal, Frans de 61, 578, 635

Waldman, Irwin, 615

Walker, Alice 681

Wallis, John 75

Walsh, John 502

Waltz, Kenneth 309

Washington, George 198

Waters, Muddy 138

Watts, Duncan 624

Weber, Max 191

Wegner, Daniel 482

Weinberg, Alvin 311

Wellington, William of 91

Wells, H. G. 282, 285

West, Rebecca 272

White, Matthew 31, 74, 165, 171, 225, 299, 233,
244, 322, 366-367, 383

Wiesel, Elie 211, 381

Wiessner, Polly 115-117, 350

Wilde, Oscar 287, 504, 699

Wilkinson, Deanna 110

Willard, Dan, 420

Willer, Robb 474-475

Williamson, Laila 469

Willkie, Wendell 331

Wilson, James Q. 138, 145-146, 152, 665

Wilson, Margo 19, 88, 132, 449, 471-473, 577,
592, 595, 601, 673

Wilson, Woodrow 280, 726

Wimer, Christopher 133

Winfrey, Oprah 441, 498

Wirth, Christian 368-369

Wollstonecraft, Mary 215, 523

Wolpert, Daniel 601

Wotman, Sara 549

Wouters, Cas 137, 157-158

Wrangham, Richard 60, 62, 574-575, 682

Wright, Quincy 74, 98, 173, 234, 260, 266

Wright, Robert 103, 327, 329, 764

Yates, Andrea 477

Young, Liane 568

Young, Maxwell 417

Younger, Stephen 421

Zacher, Mark 299, 300,

Zelizer, Viviana 488

Zimbardo, Philip 622-623, 629

Zimring, Franklin 153

Zipf, G. K. 249

Žižek, Slavoj 576

Zola, Émile 281

X 275368

...valószínűleg most éljük az emberiség történetének legbékésebb napjait.

Ember embernek farkasa, a világ napról napra rosszabb hely, sorozatosak a bűncselekmények, háborúk zajlanak, szinte folyamatos a terrorizmus – ez a hírolvasó mindennapi tapasztalata. Steven Pinker a korábbi műveiben kifejtett eredményeire alapozva az erőszak és az erőszakmentesség pszichológiáját járja körül, és arra az eredményre jut, hogy az évszázadok során az erőszak – az általános közhangulat ellenére – valójában csökkenő tendenciát mutat. Ahogy lassanként megértjük az erőszak visszaszorulását, más színben tűnik fel előttünk a világ: a múlt már kevésbé látszik ártatlannak, és a jelen kevésbé sötétnek. Pinker a felvilágosodás védelmére kel, miközben sorra dönti le az erőszak természetével kapcsolatos mítoszokat. A 2011-ben megjelent könyv azóta is óriási hatással van az olvasókra.

Megdöbbentően jó könyv.

NICHOLAS D. KRISTOF, THE NEW YORK TIMES

*Ha megértjük ezt a korokon átívelő jelenséget,
folytathatjuk a békéhez vezető utat.*

MARK ZUCKERBERG

Az egyik legfontosabb könyv, amit valaha olvastam.

BILL GATES

A felvilágosodás legnagyobb gondolkodóinak műveihez mérhető alkotás. (...) Az angyalok nyelvén szól hozzánk.

THE ECONOMIST

8900 Ft

9 789632 799650

TYPOTEX

NEW YORK TIMES BESTSELLER

AZ ERŐSZAK ALKONYA

STEVEN PINKER

HOGYAN SZELÍDÜLT MEG AZ EMBERISÉG?

TYPOTEX